This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

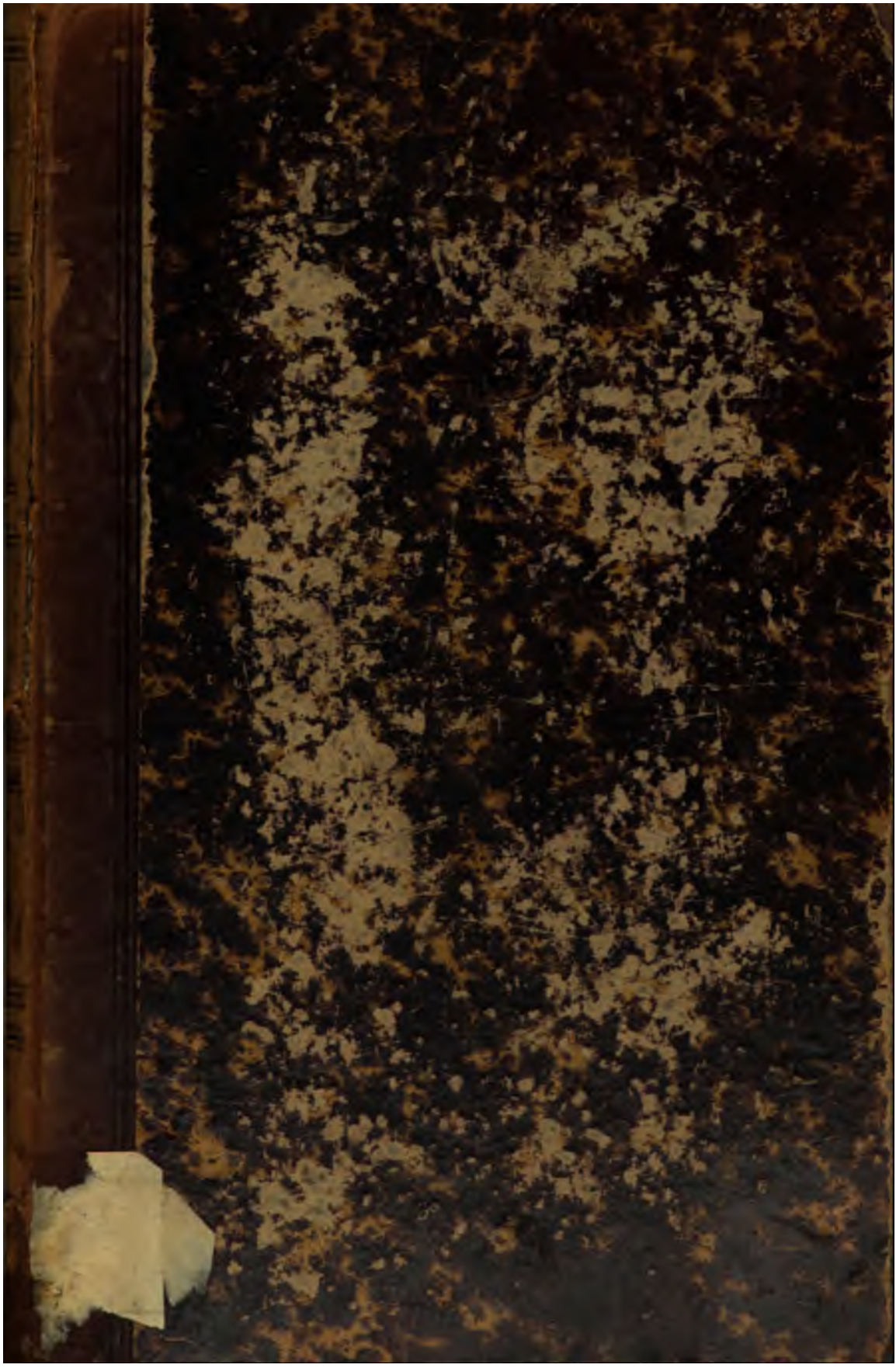

600036935W

97 d. 117/7

ENCYKLOPEDJA

KOŚCIELNA.

ENCYKLOPEDJA
KOŚCIELNA

PODŁUG TEOLOGICZNEJ ENCYKLOPEDJI WETZERA I WELTEGO

Z LICZNEMI JEJ DOPEŁNIENIAMI

PRZY WSPÓŁPRACOWNICTWIE KILKUNASTU DUCHOWNYCH
I ŚWIECKICH OSÓB

WYDANA

PRZEZ

X. MICHAŁA NOWODWORSKIEGO.

Tom VII.

Haas.—Hyrkan.

STOWARZYSZENIE OŚWIATA i WYCHOWANIE
filja
CZE[illegible]

WARSZAWA.
W DRUKARNI CZERWIŃSKIEGO I SPÓŁKI,
ulica Sto-Krzyzka Nr 1325.

1875.

BODLEIAN
LIBRARY

APPROBATUR.

Vladislaviae die 6 Augusti 1875 anno.

Florianus Kosiński,

Administrator Dioecesis Vladislav. seu Calissiensis.

Дозволено Цензурою.

Варшава 11 Сентября 1875 года.

SPIS ARTYKUŁÓW

w tomie siódmym zawartych.

	str.		str.
Haas	1	Hardt Hermann	33
Habakuk	—	Harduin ob. Hardouin.	
Habit	7	Hariger	34
Hadrjan ob. Adrjan.		Harlay Franc.	35
Häffelin Kazim.	9	— Franć.	36
Haffner Paweł	—	Harlem ob. Hollandja.	
Hagiograf	—	Harmonia evang.	—
Hagn Dietrich	10	Harmoniści	39
Hahn Michał	—	Hartknoch Krzysst.	40
Hahn-Hahn Ida	—	Hartmann Anast.	41
Hai	13	— Ant. Teod.	—
Hajek	14	— Edward	—
Hailon	13	Hartzheim Józef	47
Haimo ob. Haymo.		Hassowie ob. Chattowie.	
Halacha ob. Talmud.		Hatto bp bazyl.	48
Halberstadt	14	— I arcyb. mogunc.	50
Hales Aleksander	15	— II — —	52
Halikarnas	16	Hauge Hans Nielson	—
Halitgary	17	Hawelberg	53
Hallahan Małg.	—	Hävernick And. Krz.	55
Haller Karol Ludw.	18	Havila ob. Hewila.	
Hallier Franc.	19	Hay Jan	56
Halloix Piotr	—	— Jerzy	—
Halma Mikołaj	—	Haye Jan de la	—
Hama	—	— — —	57
Hamath (ob. I 363).		Hayer J. M. Hub.	—
Hamberger Juljusz	20	Haymo bp halberst.	—
Hamburg	—	— — z Hirschau	58
Hamon Andrzej	21	Hayneufve Juljan	—
Hanc igitur	—	Haytho	—
Handel u hebr.	22	Hebdomadarz	59
— w prawie kan.	24	Heber ob. Hebrajczyk.	
Haneberg Daniel Bonif.	25	Hebrajczyk	—
Hanon	28	Hebrajski język	60
Hansiz Marek	29	Hebrajskie pismo	63
Hanthaler Chryzost.	—	Hebron	66
Hantwill Jan	30	Hecht Wawrz.	67
Haran	—	Hecke Józef Van	—
Harding Stefan św.	31	Hecker I. T.	68
Hardouin Jan	—	Hedio	—

	str.
Hedwigis ob. Jadwiga.	
Hefele Karol Józ. . . .	69
Hegel J. W. Fr.	71
Hegezyp	83
Hegira ob. Mahometanizm.	
Heidegger Jan Henr. . . .	84
Heinrich Jan Chrz. . . .	—
Helbon	—
Helcjasz ob. Jozjasz.	
Helena św.	85
Heli	86
Heliand	—
Heliodor	87
Heliodor św.	—
— bp	—
Heliogabal	—
Hell Max	89
Hellada ob. Grecja.	
Helleniści (ob. V 392).	
Helmold	—
Helwecjusz Klaud. Adr. . .	—
Helweckie wyznanie ob. Kalwinizm.	
Helwidjusz	90
Helyot Piotr	—
Hengstenberg Ern. Wil. .	—
Henke Henryk	91
— Ern. Lud. Teod. .	—
Henny Jan Mar.	—
Henoch ob. Enoch.	
Henoticon	93
Henrion Mat. Rysz. Aug. .	96
Henry Al.	—
Henryk Suso	—
— Mich. Buche św. .	98
— ces. I	—
— — II św. . . .	99
— — III — . . .	103
— — IV — . . .	107
— — V — . . .	114
— — VI — . . .	124
— — VII — . . .	132
— król ang. I . . .	135
— — — II . . .	140
— — — VIII . .	156
— król franc. IV : .	170
— ks. szląs. I Brodaty	177
— — — II Pobożny	179
— — — III — .	181
— — — IV Probus	182

	str.
Henryk ks. bawar. XII Lew .	184
— z Gandawy . . .	190
— z Gorcum	191
— z Huntingdon . .	—
— z Langenstein . .	—
— Łotysz	192
Henschen ob. Bollandyści.	
Heraklas	—
Herakleon	193
Herakljusz	194
Herard	200
Herbart Jan Fr.	—
Herbert Tomasz	205
— Elżbieta	—
Herbest Benedykt . . .	—
— Jan	207
Herbord ob. Otton św.	
Herbst Ferdyn.	—
— Jan Jerzy . . .	—
Herczan-Harras Franc. . .	208
Herder Jan Gotfr. . . .	212
Herezja	214
— (prawo kan.) . . .	215
Herezje w Polsce . . .	217
Hergenröther Józef . . .	229
— Filip . . .	230
Herka Paweł	—
— Ignacy Kanty . .	—
Herkenrath Jan Wil. . .	—
Herman z Altaich ob. Herman z Niederaltaich.	
Herman v. d. Busche . .	—
— Contractus . . .	231
— z Fritzlar	232
— z Lehnin	233
— z Niederaltaich . .	235
— z Reicheman ob. Herman Contractus.	
Herman z Salzburga . . .	236
— z Wied.	—
Hermanni Jan	237
Hermas	—
Hermenegild święty (ob. VI 318, 319).	
Hermeneutyka	239
Hermes św. ob. Herodion.	
Hermes i hermezjanizm . .	242
Hermias	252
Hermina ob. Hermione.	

	str.
Hermione św.	252
Hermogenes	253
Hermon ob. Liban.	
Hernhuci	—
Herod Wielki	257
— Agryppa I	265
— — II	—
— Antipas	266
Herodjada	267
Herodjon św.	—
Herrada bł.	—
Hersfeld ob. Hirschfeld.	
Hervaeus Natalis	268
— z Bourdeols	—
Heryk (ob. VI 128).	
Herzogenbusch ob. Hollandja.	
Hesler Henryk	—
Hessels Leonard	—
— Jan	—
— van Est ob. Estius.	
Hesshus Tileman	269
Hessja	270
Hessowie ob. Chattowie.	
Hetejczycy	273
Heth ob. Hetejczycy.	
Hettinger Franc.	274
Hettowie ob. Hetejczycy.	
Hewejczycy	—
Hewila v. Hevilath.	—
Hewit Augustyn	275
Hexaëmeron ob. Stworzenie.	
Heyne Jan	—
Hezychaści ob. Barlaam.	
Hezychjusza Słow. (ob. VI 395).	
Hjacynt ob. Jacek.	
Hieracas	276
Hierarchja	—
Hierapolis we Frygji	279
— w Syrji	—
Hierax ob. Hieracas.	
Hierokles	—
Hieronim św.	280
— od ś. Hiacynta	286
— z Pragi	—
Hieronimici	291
Higden Rańulf	292
Hilar św. Pap.	—
Hilarjon św. opat	295
— z Monteleone	296
Hilary św. arelat.	296
— — piktawski	299
Hildebert z Mans	301
Hildebrand ob. Grzegórz VII.	
Hildefons ob. Ildefons.	
Hildegarda św.	302
Hildesheim	304
Hilgenfeld Ad. Bern.	307
Himerjusz	—
Hincza Marcin	308
Hinkmar starszy	309
— młodszy	313
Hipler Franc.	314
Hippolit św.	—
— Galantini bł.	319
Hippolita ś. bracia mił.	320
Hira ob. Homeryci.	
Hiram król	—
— artysta	321
Hirnhaim Hieronim	—
Hirsau v. Hirschau	322
Hirscher Jan Chrz.	324
Hirschfeld opactwo	325
Hirschfelder Rudolf	326
Historja u żydów	—
— kościelna	328
— ludzkości	335
Hiszpanja	340
Hitzig Ferdyn.	358
Hizop	359
Hobbes Tomasz	—
Hochenau ob. Hochmann.	
Hochmann Ern. Krz.	360
Hochstraten ob. Hoogstraaten.	
Hochwart Wawrz.	—
Hofer Jan Chrz.	361
Höfer Jan	—
Hoffbauer Klemens Marja	362
Hoffmann Daniel	365
— Melchior	—
Höfler Konst. Kar. Adolf	362
Hohenburg	365
Hohenlohe Leop. Aleks.	366
Holbach Paw. Fryd.	367
Holda	—
Hollandja	—
Holstenius Łuk.	391
Holtzclau Tom.	392
Hołowiński Ign.	393

	str.
Homeryci	396
Homiletyka	397
Homilja	421
Homiljarz	425
Homojuzjanie	—
Homologja ob. Symbole.	
Homologumena ob. Kanon bibl.	
Homouzjanie	—
Honestas publica	427
Honorat św.	429
Honorjusz I Pap.	430
— II —	434
— II antyp. ob. Cadolaus.	
Honorjusz III Pap.	435
— IV —	441
— cesarz	442
— z Autun *v.* Inclusus *v.* Solitarius	443
Honter Jan.	445
Hontheim Jan Mik.	—
Hoogstraaten Jakób	449
Horae canonicae ob. Godziny kanon.	
Horeb ob. Synai.	
Hormizda Pap.	—
Hornik Michał	457
Horolt Stanisł.	458
Horstius Jakób	—
Hortig Kar. Ant.	—
Horvath Jan	459
— Michał	—
Hosanna ob. Hozanna.	
Hosius z Korduby	—
Hosius Stan. ob. Hozjusz.	
Hosschius Sidronius	461
Hoste Paweł	462
Hostja	—
Hottinger Jan Hen.	463
— Jan Jakób	464
Houbigant Karol Fr.	465
Houdry Wincenty	466
Hoveden Roger	—
Hozanna	—
Hozjusz Stan. bp warm.	467
— — bp pozn. ob. Poznańskie bpstwo.	
Hrabanus ob. Raban.	
Hroznata bł.	476
Hube Józef	478
Huber Samuel	—
Huberin Kacper	480
Hubert św.	—
Hubertyński kronikarz	481
Huby Winc.	—
Huc Ewaryst Regis	482
Hucbald	—
Huet Daniel	—
Hug Jan Leonard	484
Hugbald ob. Hucbald.	
Hughes Jan	486
Hugo a S. Caro	—
Hugo I z Clugny	487
— V —	489
— z Flavigny	—
— z Langenstein	—
— paryzki *v.* a S. Victore	490
— Semur obacz Hugo I z Clugny.	
— de S. Theoderio ob. Hugo a s. Caro.	
Hugonoci	492
Hülskamp Franciszek	518
Humanizm	—
Humbert kard.	532
Hume Dawid	533
Humerał	535
Humiljaci	536
Hungari Antoni	537
Hunnius Idzi	—
Hunnowie	538
Hunolt Franciszek	539
Hunyad Jan Korwin	540
Hupfeld Herman	547
Hurtado Kacper	—
— Piotr	—
— Tomasz	—
— ob. Furtado.	
Hurter Fryd. Emmanuel	548
— Fryderyk	551
— Hugo	—
— Henryk	—
Hus	—
Hus Jan	552
Husyci i wojny hussyckie	564
Hutten Ulryk	577
Hutter Leonard	578
Huylenbroucq Alfons	579

Hyacinthus ob. Jacek
Hydroparaci ob. Enkratycy
Hygden ob. Higden
Hygin Pap. św. . . . . —
Hylozoizm 580
Hylzen Jerzy Mikołaj . . —
Hymn 581
Hypatja (ob. III 560)
Hyperbola 594
Hyperjusz Andrzej . . . 595
Hypostaza . . . . . —
Hypoteka 598
Hypsistarjanie 599
Hyrkan I 600
— II . . . . . —
Hyzop ob. Hizop.

SKRÓCENIA UŻYWANE W TEJ ENCYKLOPEDJI.

al(ias v. alibi).	*znaczy:*	gdzieindziej.
ap(ud).	„	w (autorze).
arcbp.	„	arcybiskup.
bp.	„	biskup.
bpstwo	„	biskupstwo.
cf.	„	porównaj.
dr.	„	doktor.
f.	„	folio.
gr.	„	po grecku.
hebr.	„	po hebrajsku.
ib. ibid.	„	tamże.
in p. inf.	„	in partibus infidelium.
izr.	„	izraelski.
Konstpol, *a niekiedy* Kpol .	„	Konstantynopol.
konstplski, *a niekiedy* kplski	„	konstantynopolitański.
kr.	„	król.
l. c. (loco citato)	„	w miejscu (z dzieła) już przywiedzionem.
N. T.	„	Nowy Testament.
(ob.) albo (ob. t. a.) . . .	„	obacz artykuł pod tym wyrazem.
ok.	„	około.
op. c.	„	dzieło już cytowane.
pko	„	przeciwko.
rzplita	„	rzeczpospolita.
S. R. C. *albo* Ś. K. O. . . .	„	Święta Kongregacja obrzędów
S. T.	„	Stary Testament.
t.	„	tom.
ur.	„	urodził się.
um. lub †	„	umarł.
v.	„	volumen.
w.	„	wiek.
Vulg.	„	przekład łaciński Wulgaty.
70	„	grecki przekład Pisma św. siedmdziesięciu tłumaczy.

OMYŁKI DRUKU.

w Tomie VII.

	jest:	czytaj:
s. 20 w. 23 od góry:	ergessenden Aufschlübe.	ergebenden Aufschlüsse
s. 82 w. 12 „ „	Trentowski † 187 . .	1869
s. 101 w. 11 „ „	Grzegórz, VI . . .	Grzegórz VI
s. 210 w. 7 od dołu:	że jemu się udali . .	jeżeli mu się uda
s. 273 w. 11 od góry:	הת	חת
s. 291 w. 22 od dołu:	lombardzami	lombardami
s. 327 w. 15 i 16 „	księgi Machab. I i II (ob.). Po nich księgi zamykają kanon ksiąg śś. Starego Test. Machabejskie III i IV . . .	księgi Machab. I i II (ob.) zamykają kanon ksiąg św. Starego Test. Po nich księgi Machabejskie III i IV
s. 327 w. 13 od dołu:	działami	dziełami
s. 339 w. 6 „ „	traktowali.	traktowała
s. — w. 4 „ „	wznieśli	wzniosła
s. 362 w. 24 od góry:	1859—65	1856—66
s. 383 w. 10 „ „	przedłożone	przedstawione

w Tomie I.

s. 214 w. 18 od góry:	Triasgionu	Trisagionu
s. — w. 25 „ „	515	518

w Tomie II.

s. 225 w. 8 od dołu:	ś. Anny	ś. Antoniego

w Temie III.

s. 71 w. 8 od góry:	Auperti	Ruperti
s. 518 w. 9 od dołu:	1747	1757

w Tomie IV.

s. 15 w. 21 od góry:	Tymoteusza	Eustatjusza
s. 433 w. 10 „ „	1525	1523
s. 443 w. 26 „ „	przełożył żywot . . .	przełożył całą *Kronikę D'a* Zygmunt Komarnicki (Żytomierz 1861). Żywot...

w Tomie V.

s. 150 w. 15 od góry:	*Xipphl.*	*Xiphil.*
s. 617 w. 17 „ „	138—139	136—137

w Tomie VI.

s. 520 w. 4 od góry:	Urbana II	Paschalisa II

Druk tomu VII ukończony 20 Września 1875 r.

H.

Haas Karol, ur. 18 Paźd. 1804 r. w Calw, na Szwarcwaldzie, z rodziców protestanckich. Po ukończeniu kursu teologicznego w Tybindze i otrzymaniu stopnia doktora, sprawował w kilku miejscach urząd wikarjusza i administratora parafjalnego, a r. 1834 został pastorem w Ober—i Untergröningen pod Gaildorf, w Wirtembergskiém. Głębsze studja skłaniały go ku katolicyzmowi, co wyjawił w irenicznem swém piśmie p. t. *Die Glaubensgegensätze des Protestantismus und Katholizismus im Lichte der Zeit* (Stuttgart 1842). Jak wielu innych, tak i H'a to usiłowanie, żeby katolicyzm zjednoczyć z protestantyzmem, pozostało bez skutku; autor tylko odtąd coraz szybciej się zbliżał do katolicyzmu, aż wreszcie zrzekł się swej posady, złożył w Augsburgu wyznanie wiary (w Stycz. 1844 r.) i o tym kroku zawiadomił tak parafjan swoich (*Offenes Sendschreiben des freiresignirten Pfarrers Dr Carl Haas an seine liebe Gemeinde in Ober-und Unter-Gröningen, bei seinem Rücktritte zur katholischen Kirche*, 2-e Aufl., Augsburg 1844), jako i świat uczony (*Protestantismus und Katholizismus. Eine religiös-politische Denkschrift als Rechtfertigung meines Uebertrittes*, Augsb. 1844). W Augsburgu wspólnie z Herbstem (ob.) redagował czasopismo kościelne *Sion* (rok XIII, 1844); później usunął się z redakcji i wydawał *Neue Sion* (rok II—IV, 1846—48 w Augsburgu). Inne prace H'a są: *Josefs und Konrads Feierstunden, oder sollen wir katholisch oder lutherisch werden?* (Augsb. 1844, 2-e wyd. 1845); *Populäre Kirchengeschichte mit besonderer Berücksichtigung der Reformationsgeschichte* (Augsb. 1844, 2-e wyd. pomnożone ib. 1846); *Beleuchtung grober Vorurtheile gegen die katholische Kirche* (Tübingen 1857); *Geschichte der Päbste nach den Ergebnissen der bewährtesten Forschungen* (ib. 1859); *Augustinus-Postille, eine Auswahl aus den Reden des h. Augustin auf das Kirchenjahr vertheilt und aus d. latein. übersetzt, für Prediger und zur Privaterbauung* (ib. 1862); *Die Hexenprozesse, ein culturhistorischer Versuch* (ib. 1865); *Die erste Liebe u. der letzte Versuch* (Augsb. 1856); *Die zwei Hauptfeinde des Christenthums in unserer Zeit: falsches Denken und halbes Wissen* (Tüb. 1867); *Natur u. Gnade* (ib. 1867); trzy ostatnie pisma są kierunku irenicznego. Na nieszczęście! podczas soboru watykańskiego odezwały się w H'ie resztki dawnego człowieka i, po dekrecie z 18 Lipca 1870 r., wystąpił pko dogmatowi nieomylności z namiętną odezwą (*Ein offenes Wort an die Christenheit gerichtet über das Concil des Jahres 1869—70, die Gegenwart und Zukunft der Kirche*, Augsb. 1870). *X. W. K.*

Habakuk. 1) *Podania o nim.* 2) *Jego księgi prorockiej treść*, 3) *język i styl.* 4) *Prorokował ok. r. 640—628*, 5) *lub 609—606*, 6) *nie po*

upadku Jerozolimy. 7) *H. ten różny od H'a Danielowego.* 8) *Autentyczność, kanoniczność, natchnienie i całkowitość tekstu H'a.* **§. 1** חבקוק (*habakuk*), *ściskający*, w przyjaznem lub nieprzyjaznem znaczeniu; więc *miłośnik* lub *zapaśnik*; *70* Ἀμβακούμ; *Complut.* Ἀμβακούκ; apud Graecos et Latinos corrupte *Ambacum* (*S. Hieronym.* prolog. in Hab.); *Vulg.* Habacuc, jeden z 12 proroków mniejszych, święty (15 Stycz. *al.* 2 Grud.). O życiu jego mamy tylko podania zachowane przez Doroteusza z Tyru (*Synopsis de vita et mort. proph.*), Izydora (De ortu et obit. proph. c. 48), i pseudo-Epifanjusza (*De vitis proph.* c. 28). Według tego ostatniego, H. należał do pokolenia Symeona, pochodził z Bethzachary (Βηθζοχήρ), miasteczka w górach Judy, dzisiejszego *ed-Dhoherijeh* (pod 31° 24′ szer. półn., 35° dług. wsch.), na południe od Hebron; podczas zbliżania się wojsk Nabuchodonozorowych pod Jerozolimę (587 r. przed Chr.) uciekł w strony Izmaelitów, a po zburzeniu stolicy wrócił wraz z izraelitami, którzy w Egipcie szukali przytułku podczas wyprawy Nabuchodonozora. Po powrocie miał uprawiać swoją rolę i zajmować się przyrządzaniem strawy dla żeńców. Razu pewnego, opowiada dalej pseudo-Epifanjusz, przepowiedział H., że pójdzie w odległe strony, lecz prędko wróci, i polecił zanieść posiłek żeńcom, gdyby się spóźnił. Wnet potém został do Babilonu przeniesiony, gdzie nakarmiwszy Daniela do lwiej jamy wrzuconego, bezwłocznie został napowrót odstawiony i zjawił się w chwili, gdy żeńcy się posilali. Przepowiedział także, iż w niedługim czasie wróci lud z niewoli babilońskiej, że mieszkańcy Judei ujrzą kiedyś wielkie światło, które zajaśnieje w świątyni i będą oglądać Majestat Boży, że świątynię zburzy lud zachodni, i wiele innych rzeczy, odnoszących się do przyjścia Messjasza. Na 2 lata przed powrotem ludu z niewoli (t. j. 538 r.) miał H. umrzeć i być pogrzebanym na swej roli. Takie są podania o H. według pseudo-Epifanjusza. Za czasów ś. Hieronima i Euzebjusza (*Onomast.*), grób H'a pokazywano pomiędzy Gabatha (ob. tej Enc. VI 2) i Keila *v.* Kegila (Ceila), nad drogą wiodącą z Eleutheropolis do Hebron. Podług Martyrologjum rzymskiego, relikwje H'a razem z Micheaszowemi odkryto za ces. Teodozjusza W. (379—395), a to w skutek objawienia, jakie, według Bollandystów (*Acta SS.* 15 Jan.), otrzymał Sebennus, bp eleuteropolitański. Ś. Hieronim (prolog. Com. in Hab.) też twierdzi, że H. żył podczas niewoli babilońskiej, i powołuje się na powagę deuterokanonicznego fragmentu księgi Danielowej (ob. tej Enc. IV 25 i 50). Gdy jednak nie wiadomo z pewnością, czy H., o którym mówi księga Danielowa, jest ten sam, co i autor jednej z 12 mniejszych ksiąg prorockich, i gdy o tym ostatnim nie mamy żadnej wiadomości, przeto pozostaje nam tylko z samej treści wywnioskować czas, w którym księga kanoniczna Habakuka (*Prophetia Habacuc*) powstała.—**§ 2.** Księga H'a dzieli się na 2 części: pierwsza zawiera 2 pierwsze rozdziały, w drugiej (roz. III) mieści się modlitwa proroka. Pierwsza część rozpoczyna się od tytułu: *Ciężar, jaki widział Habakuk prorok*, t. j. groźne proroctwo Habakuka (1, 1). Prorok oburzony nieprawościami, jakie widzi na ziemi, oburzony na ucisk, jakiego doznają sprawiedliwi, z żalem niejako wymawia Bogu, że tym ostatnim nie zsyła ratunku (1, 2—4). Na to odpowiada Jehowa, że przez Chaldejczyków wymierzy sprawiedliwość Judzie, tak, iż wszyscy dziwić się będą (1, 5—11). Na zapowiedź o surowej karze zwraca się prorok do Boga z prośbą i wyraża nadzieję, że

Bóg nie dozwoli zginąć ludowi swemu, lecz go ochroni od smutnego losu (1, 12—17). Po tej prośbie, oczekując odpowiedzi (2, 1), otrzymuje rozkaz spisania tego, co mu objawioném będzie, a co, lubo nie zaraz, spełni się niezawodnie (2, 2—3). Dalej objawia mu Bóg, że sprawiedliwy wiarą swoją żyć będzie, pyszni zaś nie ostoją się (2, 4—5); że chaldejczycy, żądni podbojów i łupów, pomimo całej swej potęgi, z bóstwami swemi upadną, a Jehowa sam tylko na tronie swym się utrzyma (2, 5—20). Rozdział III jest psalmem, zawierającym prośbę o miłosierdzie podczas sądu, jaki Pan będzie czynił nad ludem swoim. Prorok wyraża tu uczucia, jakiemi go napełniło objawienie poprzednio (1, 5—11. 2, 5—20) otrzymane: głęboko wzruszony straszliwym sądem (ob. Wojna), mającym spaść na Judę, a potém na okrutnych chaldejczyków, prosi Boga, aby w gniewie swoim pomniał na miłosierdzie (3, 2); dalej przedstawia przyjście Jehowy na sąd świata i na zbawienie ludu swego (3, 3—15), wyraża wreszcie z powodu tego nawiedzenia bojaźń, lecz ta się przemienia w radość ze zbawienia (3, 16—19). W całém opowiadaniu widać, że prorok żywo uczuwa tak dobro jak i nieszczęścia ludu swego, i że główne źródło klęsk jego widzi w religijno-moralném zepsuciu. Głęboko boleje on nad smutnym stanem narodu i gorąco pragnie, żeby ten naród był Bogu wiernym, a przez to żeby stał się godnym miłosierdzia Pańskiego. Ta boleść i to pragnienie wywołują w nim skargę i żarliwą modlitwę do Jehowy, prawdziwego obrońcy i wybawiciela Izraelowego. Jehowę wystawia jako Pana, któremu nietylko Izrael, ale i wszystkie potęgi świata są poddane; który nietylko Izraela za występki karze, ale też wybawia go z ręki nieprzyjaciół; który tychże samych nieprzyjaciół chłoszcze jeżeli, zapominając że są narzędziem gniewu Bożego, swej potęgi nadużywają; który obala ich bogów, a sam siedzi na tronie niewzruszonym, jako sędzia i władca. Jehowa więc u H'a występuje jako Bóg prawdziwy, który swych czcicieli broni i wybawia, wiarołomców i bezbożnych karze i sąd swój na cały świat rozciąga.—§ 3. Pod względem formy: język H'a podobnym jest do Izajaszowego, Joelowego, Nahumowego i Amosowego, jest czystym i nie ma żadnych wyrazów cudzoziemskich, a więc należy do epoki przed niewolą babilońską. Proroctwo H'a, mówi Lowth (*De s. poësi hebr.* l. 21), jest piękne i wzniosłe, godne zająć miejsce wśród najpiękniejszych utworów prorockich. Wprawdzie H. ma niektóre wyrażenia, przypominające Micheasza i Izajasza (Hab. 2, 12. Mich. 3, 10. Hab. 2, 14. Isai. 11, 9), lecz nawet w miejscach zapożyczonych umie być samodzielnym. Obrazy są wspaniałe, szczęśliwie dobrane i trafnie oddane. Nad innemi celuje opis chaldejczyków (1, 6—11. 15—17). Styl H'a, mówi Rosenmüller (*Schol.* in Habac. prooem.), jest poważny, czysty, gładki, zwięzły, doskonale zastosowany do rozmaitego rodzaju rzeczy traktowanych: inny w pokornych błaganiach do Jehowy, inny w gwałtownych naganach występku, inny w wysławianiu dobrodziejstw Bożych względem Izraela. Rozdział III jest pieśnią liryczną, nad którą nic piękniejszego w tym rodzaju nie ma poezja hebrajska; jest tam i wdzięk i jasność i siła, połączone z bogactwem wymowy i najczystszą poezją. Rytmy H'a są wolne, a zarazem harmonijne; język czysty (dawny) i dziwną świeżość posiadający (*De Wette*, Lehrb. d. Einleit. § 248). Nie znam, mówi Eichhorn (*Einleit.* § 590), nic doskonalszego w prorockiej poezji hebrajskiej nad poemat H'a, nic wspanialszego

i wznioślejszego nad hymn, którym kończy swoją księgę; nic straszliwszego nad groźby, nic uszczypliwszego nad jego naigrawania, nic słodszego i przyjemniejszego nad jego pocieszanie (*ib.* § 591).—§ 4. Widzieliśmy (§ 2), że główną treść proroctwa H'wego stanowi przepowiednia o ukaraniu Judei przez Chaldejczyków i o ich samych upadku. Skoro zaś przyznajemy H'a za proroka, to musimy zarazem przyjąć, że H. wypowiedział swe proroctwo przed najściem chaldejczyków na Judeę (605 r.), lecz na jak długi czas przed tém najściem, oznaczyć ściśle nie można. Według dosyć powszechnie przyjętego zdania (ob. *Vitringa*, Typ. doctr. proph. p. 36; *Ant. de Guevara*, In Habacuc prophet. Comment., Antverp. 1609 p. 3; *Ildephons. de Padilla*, Annotation. in Hab., Sulzbachi 1674 i in. u *A. A. Wolffa*, Der Prophet H., Darmstadt 1822 p. 65..), H. prorokował w pierwszych latach Jozjasza (640—609). Chaldejczykowie jeszcze wtedy nie dosięgali zachodniej Syrji, Fenicji ani Judei, lecz wkrótce to miało nastąpić, za życia generacji, która proroka słyszała („za dni waszych stanie się," 1, 5. cf. 2, 3), i rzeczywiście nastąpiło po bitwie pod Circesium (605). Nadto miejsce, jakie H. zajmuje w kanonie biblijnym (między Nahumem a Sofonjaszem), pozwala przypuszczać, że H. prorokował przed Sofonjaszem. Że zaś ten ostatni był czynnym w 18-ym r. Jozjasza (623), więc dla H'a pozostaje czas 640—623 r. Wojna chaldejczyków pko żydom podówczas wydawała się nieprawdopodobną („stanie się za dni waszych rzecz, której nikt nie uwierzy, gdy będzie opowiadaną," 1, 5), bo chaldejczycy dopiero wtedy pod Nabopolassarem (625—604) zaczęli wybijać się na wolność z pod jarzma assyryjskiego, a mały ich kraj nad Eufratem (ob. Babilonja) nie mógł obudzać wielkiej obawy w odległej Judei. Jedno tylko możnaby przeciw temu przypuszczeniu zarzucić, a mianowicie: jeśli H. prorokował w pierwszych latach Jozjasza, to skarga jego (1, 2—4) o przewrotności, ucisku sprawiedliwych i podeptaniu zakonu, za panowania jednego z najpobożniejszych królów, byłaby niesłuszną. Lecz że Jeremjasz, który także żył w początkach Jozjasza (ok. 627) i na te same występki się użala (ob. np. Jer. 5, 1—12. 6, 7), więc i w H. ta skarga trudności stanowić nie powinna. Nic więc nie przeszkadza, abyśmy przyjęli, że H. prorokował przed Sofonjaszem (w 18 r. Jozjasza) i przed Jeremjaszem (13 r. Jozjasza), najpóźniej w 12 r. Jozjasza, t. j. 628 przed Chr. Za tym czasem obstają: *Delitzsch*, Comment. hist. crit. de Habacuci proph. vita atque aetate, Lips. 1842, 2-a ed. Grimae 1844; Der Proph. H., Lipsk 1843, wstęp § 3 p. IV; *Stickel*, Prolus. ad III cap. Hab.; *Kueper*, Jerem. l. sacr. interpr. p. 77; *J. Gumpach*, Der Prophet Habak., München 1860 p. 24, 27..; *Reinke*, Der Proph. H. p. 14; *Danko* I 419; *Scholz*, Einl. § 599, i in.—§ 5. Schegg (*Gesch. d. letzten Proph.* II 22..) utrzymuje, że H. prorokował między 609—606 r., po nieszczęśliwej bitwie z egipcjanami pod Mageddo, w której Jozjasz utracił życie (610 r.). Wtedy to Faraon Nechao, uważając Judeę za kraj podbity, odrzucił wybranego przez naród Joachaza (syn Jozjasza), a dał mu Joakima (brat Joachaza). Z Joakimem stanęła na czele rządu partja, popierająca przymierze z Egiptem. Na pozór zdawało się, że nad to przymierze nie może być nic korzystniejszego: Nechao bowiem, będąc panem rozległych posiadłości i w przymierzu ze wszystkiemi państwami przedniej Azji, miał tak silną pozycję, że gdyby przyszło do starcia z chaldejczykami, mógł być pewnym wygrane.,

Razem wszakże z przymierzem egipskiém wzięły przewagę egipskie zdrożności, a prawowierni, pobożni i gorliwi żydzi, których wstręt do egipcjan doświadczeniem tylu wieków był aż nadto usprawiedliwiony, byli prześladowanymi, a przynajmniej podejrzanymi o brak patrjotyzmu. Na nieszczęście znaleźli się i fałszywi prorocy, którzy śmiało zapowiadali rychły upadek nowo-powstałej monarchji chaldejskiej, ma się rozumieć przez Faraona. H. zdaje się czynić alluzję do owego smutnego położenia prawowiernych izraelitów, gdy z żalem mówi: „Dopókiż, Panie, wołać będę a nie wysłuchasz? Krzyczę do Ciebie uciśniony, a nie pomagasz mi! Czemuż dajesz mi widzieć nieszczęście i oglądać utrapienie? a spustoszenie i ucisk jest przedemną, a powstaje kłótnia i wzmaga się spór?“ i t. d. Na zarzut że, czemu H. grozi chaldejczykom nie egipcjanom, jeśli bezbożność była skutkiem wpływu egipskiego? odpowiada Schegg (op. c. p. 26), że Chaldea, nie Egipt, miała być rózgą gniewu Bożego względem Judy; że ucisk, na jaki się H. uskarża, wychodził nie od samego Egiptu, lecz od partji po egipsku myślącej, i że właśnie dla tej partji nie mogło być nic przykrzejszego nad to, że chaldejczyk, którym ona gardzi, otrzyma panowanie nad światem i ukarze Judę, ufającego w opiece Egiptu. Przyznać jednak należy, że między r. 609—606 chaldejczycy nie byli tak słabym narodem, jak przed 625, t. j. przed Nabopolassarem i przed zburzeniem stolicy assyryjskiej Niniwy; od r. 625 potęga ich coraz wzrastała, aż wreszcie Nabuchodonozor stał się panem monarchji, która zajęła miejsce dawnej assyryjskiej, więc około 609 r. nie była rzeczą do uwierzenia niepodobną zapowiedź, że chaldejczycy staną się panami Judei. Skoro zaś H. przepowiada (1, 5), jako rzecz dziwną i trudną do uwierzenia, ukaranie Judei przez chaldejczyków, to proroctwo jego musiało być wyrzeczone wcześniej, niż przypuszcza Schegg i inni, a więc przed 625 r., kiedy chaldejczycy byli narodem mało znaczącym. Dla tego zdanie, że H. prorokował ok. r. 629, za Jozjasza, lub nawet wcześniej, za Ammona (642—640), uważamy jako prawdopodobniejsze (ob. *Stickel*, Prolusio ad interpret. III cap. Habacuci, Neostad. 1827 I 27, i *Delitzsch*, De vita Hab., gdzie są wyłożone rozmaite poglądy krytyczne względem H'a). Rabini żydowscy, a między chrześcjańskimi pisarzami Huet (*Dem. proph.* IV p. 246), Sanctius (*Comment.* p. 324), Hävernick (*Einleitung* II 2 p. 386) i inni odnoszą proroctwo H'a do czasów Manassesa (687—642).— § 6. Żadną zaś miarą utrzymać się nie da twierdzenie racjonalistów, jakoby H. prorokował dopiero podczas pierwszego najazdu Nabuchodonozora na Palestynę r. 604 (*Eichhorn*, Einleit. in d. A. Test. IV p. 403), lub za Sedecjasza, podczas, a może i po zburzeniu Jerozolimy (*Bertholdt*, Einleit. VI 1667; *Justi*, Der Proph. Hab. p. 3; *Wolff*, Der Prophet Habakuk p. 67, 68). Na poparcie swego zdania racjonaliści przytaczają, że w 1, 2—4 H. podaje się za naocznego świadka gwałtów, popełnianych przez chaldejczyków (inne mniejszej wagi dowody ob. *Stickel*, Prolus. ad c. III H. p. 41). Lecz gdy tam nie ma mowy o przemocy cudzoziemskiej, tylko o wewnętrznym stanie teokracji, jak widać ze słów: *thaphug thora* (zmartwiał zakon, *Vulg.* lacerata est lex; dobry wykład tego miejsca ob. *Bäumlein*, Comment. de Hab. vaticin., Heilbronnae 1840 p. 9), przeto nie można twierdzić, żeby H. podawał się za naocznego świadka gwałtów chaldejskich. Zresztą, choćbyśmy przypuścili, że H. pisał po zburzeniu Jerozolimy i że w rodz. I jest historykiem, to pozostaje

jeszcze rozd. II, którego treści proroczej racjonaliści sami zaprzeczyć nie mogą; przepowiada w nim bowiem H. upadek chaldejskiej monarchji, który nastąpił dopiero w lat 70 po napadzie chaldejczyków na Jerozolimę; przepowiada czasy Messjaszowe i t. p. Dla czegoż zaś tylko roz. II ma być prorockim, a roz. I (w. 5 i n.) historycznym? Nadto, taki pogląd wręcz jest przeciwny literze tekstu (1, 5. 6. 3, 16), bo H. mówi o napadzie chaldejczyków jako przyszłym, a o świątyni jako istniejącej (2, 20), więc pisał przed r. 604 (najazd Nabuchodonozora) i przed 586 (zburzenie świątyni). Bertholdt (l. c. p. 1670) uznaje tekst 2, 20 (gdzie mowa o świątyni jako istniejącej) za podrobiony, lecz nie ma najmniejszego powodu do podejrzywania jego autentyczności. Również najmniejszej nie mają zasady przypuszczenia Kalinsky'ego (*Vaticinia Chabacuci et Nahumi illustrata*, Vratislav. 1748 p. 145) i J. C. Friedrich'a (Hist.-kritischer Versuch über Habakuks Zeitalter und Schriften, w *Eichhorn'a* Biblioth. d. bibl. Liter. X 420). Pierwszy odnosi proroctwo H'a do assyryjczyków i dzieli je samowolnie na 4 części; drugi zaś mniema, że 3, 1—15. jest najdawniejszém proroctwem H'a i odnosi je do jakiegoś zwycięztwa Jojakima nad Madjanitami, o którém historja nic nie wie. Na te i t. p. hypotezy (np. hypoteza Rosenmüllera [Schol. p. 341..], według którego roz. I pochodzi z czasów Joakima, II z czasów Joachina, a III z czasów Sedecjasza) to tylko odpowiedzieć można, że wszystkie części tak są w księdze H'a ściśle z sobą spojone, że gdybyśmy którąkolwiek odłączyli, brak jej byłby widocznym. Tak rozd. I bez II i nawzajem nie mogą pojedyńczo stanowić w sobie całości, bo na pytanie 1, 12—17. odpowiedź jest w 2, 2..; rozd. III pięknie odpowiada wstępowi 1, 2—4. i prorok nie mógłby mówić: „Panie, usłyszałem wiadomość Twoją i zląkłem się“ (3, 2), gdyby poprzednio nie otrzymał groźnej przepowiedni (*Hävernick*, op. c. p. 382; *Stickel*, Prolus.).—§ 7. Na pytanie, czy nasz H. jest tym samym, który występuje i w Danielowej księdze? odpowiadają twierdząco ci, którzy proroctwo H'a odnoszą do r. 609, lub lat następnych. Przypuściwszy bowiem, że ok. 609 r. miał H. lat 20, lub mało co więcej, mógł się doczekać 100 r. życia i być razem z Danielem, a wtedy mógł był jeszcze opisywać historję o Zuzannie, o Belu i Smoku (ob. art. Daniel, § 32 i 33). Tak utrzymują: *Sixtus Sen.*, Bibl. p. 22; *Ribera*, Praelud. II in expos. omn. proph. p. 10; *Agellius*, In H. commentar., Antverp. 1597 p. 5; *Kerkherdere*, Prodrom. Daniel., Lovanii 1710 p. 336, i in. Lecz większa część exegetów i krytyków przyjmuje, że H. *discophorus* (niosący misę), jak go nazywa Sixtus Sen. l. c., różnym jest od naszego proroka. Tak *Huet*, Dem. proph. p. 231. 246.; *Cornelius a Lapide*, Comment.; *Sanctius*, Comm. p. 1112; *Padilla*, Annot. in Hab. p. 2; *Bolland.*, Acta SS. 15 Jan. I 995; *Scholz*, Einleit. II 599 i in. Ob. *Delitzsch*, Com. de vita H. p. 31—53. A choćby był i tym samym, który zanosił pokarm Danielowi, to jeszcze słuszna byłaby wątpliwość, czy on jest autorem wspomnianych historji o Zuzannie i o Belu i Smoku; bo do nadpisu greckiego, nad temiż deuterokanonicznemi fragmentami położonego („z proroctwa Ambakuma, syna Jezusa, z pokolenia Lewi),“ wielkiej wagi przywiązywać nie można, skoro go w Theodotiona przekładzie nie ma.—§ 8. Pomimo powyższych (§ 4 i 5) wątpliwości co do daty proroctwa H'wego, *autentyczności* jego nikt nie zaprzecza. *Kanoniczność* jego także niewątpliwa, gdyż zawsze zajmowało ono miejsce

ćmo w rzędzie 12 proroków mniejszych, między Nahumem i Sofonjaszem, tak w kanonie hebrajskim, jak greckim i łacińskim. O natchnieniu swojém świadczy sam H. (2, 2), że otrzymał od Boga rozkaz pisania, a i inni pisarze śś. powołują się na niego, jako na powagę. Sam Rosenmüller (*Schol. in Hab.* 2, 13. 15. 16. p. 412, 413, 416) przyznaje, że Jeremjasz ma niektóre ustępy z H'a. Do takich należą: Jer. 5, 6. 12, 1. 25, 27. wzięte z Hab. 1, 6. 8. 1, 13. 2, 16. W nowym T. przytaczają jeszcze wyraźniej ustępy z H'a: ś. Łukasz (Act. 13, 40. 41. cf. Hab. 1, 5) i ś. Paweł (Rom. 1, 17. Gal. 3, 11. Hebr. 10, 38. cf. Hab. 2, 4). Co do *całkowitości* tekstu H'a, wspominaliśmy już o nieuzasadnionem podejrzeniu Bertholdta (wyżej § 6), jakoby tekst 2, 20. był interpolacją. J. von Gumpach (*Der Prophet Habakuk*, München 1860) mniema, że pierwotnie w tekście H'a był inny porządek, a to mniemanie swoje opiera jedynie na tém, że związek myśli innego układu wymaga, czyli na tém, że w umyśle H'a musiał być taki sam tok myśli, jaki Gumpach za konieczny uznaje. Lecz rzeczą jest powszechnie wiadomą, że prorocy nie trzymają się ściśle związku logicznego lub historycznego, tylko przechodzą nagle z jednej materji do drugiej; aby więc racjonalnie przypuścić interpolację, lub przestawienie jakiego tekstu, trzebaby wprzód pokazać jaki egzemplarz dawny, w którymby był inny porządek zdań i okresów, lub brakowało jakich ustępów. Tymczasem wszystkie dawne przekłady bezpośrednie H'a (*70*, Peszito, chaldejski, Vulgata) są co do treści i układu zgodne z tekstem jego masoretyckim (szczegółowy rozbiór tego punktu ob. *Reinke*, Der Proph. Hab. wstęp § 10 i n.).—§ 9. Z dawniejszych kommentatorów wykładali H'a: ś. Cyryll Aleks. (*in 12 Proph.*), Theodoret (Ἑρμηνεία, Expositio in proph. maj. et min.), św. Hieronim (Expos. in 12 proph. min.). Z nowszych: *Capito* (ob.), *Ant. de Guevara*, Comment. et ecphrasis in Habacuc prophetam et in psalmos Davidicos breves annotationes, Madryt 1584, 1593, Augsb. 1603, Antwerp. 1609; *Ant. Agellii*, Com. in proph. H., Antverp. 1597; *Ildeph. de Padilla*, In H. prophet. comment., Madryt 1657, 2 v. in-4, Sulzbaci 1674, Romae 1712 f.; *Corn. a Lapide*, Com. in. 12 proph., Antv. 1673; *Casp. Sanctii*, Com. in 12 proph. min., Lugd. 1621. Z najnowszych szacownym jest niemiecki kommentarz *Delitzsch'a* (Lipsk 1843) i jego dzieło o H'u (oba cytowane wyżej w § 4). Z Delitzscha korzystał *Schegg* (Die kleinen Propheten übersetzt und erklärt, Regensb. 1854 t. II). Reinke, oprócz przekładu i objaśnienia rozd. III z H'a (w *Die messianischen Weissagungen* III 391—404), dał osobno (*Der Proph. H.*, Brixen 1870) tekst hebr. i chald., i przekład obudwóch na język niemiecki, z kommentarzem filologiczno-krytyczno-historycznym, a we wstępie do niego podał wiadomości krytyczne o H'u i jego proroctwie, o wartości dawnych przekładów bezpośrednich; tamże (s. 57—62) wymienieni są inni kommentatorowie i tłumacze Habakuka. *X. W. K.*

Habit, łacińskie *habitus* (od *habeo*, mam), natura, własność jakiej rzeczy, w dalszém znaczeniu *suknia*, *ubiór*, *odzież*, a mianowicie *suknia zakonna*, męzka lub żeńska. Suknia księży świeckich także po łacinie *habitus* w prawie zwana, lecz u nas nie habitem, a z włoska sutanną się zowie. Professja zakonna byłaby niewaźną, gdyby nowicjusz pierwej przez rok cały w zakonnym habicie nie chodził (Conc. Trid. ses. 25 *de Regul.* r. 15). Habit nowicjuszów bywa trojaki: w niektórych zakonach

w niczém nieróżny od habitu professów, w innych różny, ale niewyraźnie: professów np. poświęcany, a nowicjuszów nie; w innych wyraźnie różny kolorem lub formą. Wedle ustaw zakonnych, kto przez rok cały nosił na wierzchu habit zakonny professów, albo wyraźnie nie różniący się od professów, tém samém jakoby czyni professję, jeżeli ma inne kwalifikacje (*Clement.* Eos qui *2 de regular.*); przeciwnie zaś, gdyby się habit nowicjuszowski różnił wyraźnie od professowskiego. Przypuszczenie do habitu i przyobleczenie w niego nowicjusza należy do przełożonego zakonnego. Pod karą exkommuniki zabronioném jest klasztorom wymagać jakiejkolwiek zapłaty za ucztę, wydawaną z okazji przywdziania habitu przez nowicjusza lub nowicjuszkę (Cap. *Sane* de Simonia, *Extravag.* I. 1). Przełożona klasztoru żeńskiego obowiązana jest dekretem soboru trydenckiego (ses. 25 de Regul. c. 17) na miesiąc przed przyjęciem nowej kandydatki do habitu i nowicjatu uwiadomić biskupa, który sam przez się lub zastępcę swojego ma zawezwać kandydatkę do kraty klasztornej i zbadać, czy nie została przymuszoną do wstąpienia do klasztoru gwałtem lub podejściem, czy rozumie dokładnie co czyni i czy ma wolną wolę, oraz wymagane warunki zostania zakonnicą. Jeżeli przełożona nie uwiadomi biskupa o mających nastąpić obłóczynach, ma być zasuspendowaną od obowiązków tak długo, jak się to biskupowi będzie zdawało; jeżeli zaś biskup najdalej w ciągu dni piętnastu poprzedzających obłóczyny badania nie dopełni, przełożonej klasztoru wolno jest do habitu kandydatkę dopuścić i obłóczyn dopełnić (S. Pii V Const. *Etsi mendicantium* § 2 n. 6). Dawniej wolno było do habitu przypuszczać panienki lat 12 skończonych mające, lecz od d. 23 Maja 1659 r. zmieniona została pod tym względem karność kościelna, dekretem Ś. Kong. Bisk. i Zak., i nie mających 15 lat skończonych w habit przyoblekać nie wolno. Przy obłóczynach powinno jej być nadane imie świętej, i zalecone, aby nie pozwalała inaczej się tytułować jak *siostrą*, nigdy zaś panią lub panną (*Ferraris* v. *Moniales* art. 1 n. 74). Skoro kto uczynił professję, obowiązany jest nosić ustawicznie habit swego zakonu i pod karą klątwy (*latae sententiae*) nie wolno mu zdejmować go za klasztorem, chyba dla ocalenia życia, zdrowia i t. p. (*c. Sanctimonialis virgo* 24 dist. 23). Niektórzy tak dalece ten rygor prawa rozciągają, iż nawet w habicie pod grzechem, już powszednim już śmiertelnym, i spać każą (ob. *Ferraris*, Biblioth. v. *habitus* n. 21), co jednak poszczególnemi ustawami zakonów miarkować należy. Zakonnik zostawszy biskupem lub kardynałem, obowiązany jest nosić habit swojego zakonu pod grzechem, lubo nie pod klątwą (Bened. XIII const. *Custodes..*). Kształt i kolor habitu w różnych zakonach jest różny. Jeden zakon nie może brać habitu zakonu drugiego, świeccy duchowni nie mogą się ubierać w habity zakonne, a zakonnicy w suknie świeckich księży. Dzieciom tylko do szóstego roku skończonego wolno chodzić w habicie z pobożności, a nowicjusz opuszczający zakon może się domagać zapłaty za habit, przez siebie sprawiony, lecz habit zostawić musi. Tercjarzom nie wolno pozwalać nosić habit przed skończonym rokiem 20 (*decret. S. Congr. super statu Regular.* 16 Maj. 1675 r.). Dysput o prawdziwym kształcie habitu ś. Franciszka, z powodu kłótni franciszkanów z kapucynami, zakazał Urban. VIII postanow. 14 Grud. 1630 r. pod karą klątwy *ipso facto;* pisma o tém traktujące, wydane albo wydać się mające bez pozwolenia Ś. K., tém samém są na indeksie dzieł zakazanych

(Aleks. VII, 20 Czerw. 1658 r.); nawet napisy na obrazach, przedstawiających ś. Franciszka albo ś. Antoniego z Padwy, z wyrażeniem, że to taki był habit prawdziwy tego lub tego świętego, zakazane dekretem 20 Listop. 1663 r. Nie wolno też w habicie jakimbądź malować ani rzeźbić Pana Jezusa, Najświętszej Panny, albo jakiego świętego (Urban VIII, 15 Mar. 1643 r.). Za ucałowanie habitu braci żebrzących Jan XXII nadał odpustu lat 5 i tyleż kwadragen, czyli dni 2075, którego dostąpić mogą i sami owi zakonnicy, całując swój habit. Umierającym w habicie kapucyńskim lub innych zakonników i zakonnic, ten przywilej mających, chociażby weń nie byli przed śmiercią ubrani, byle go od przełożonego potemu upoważnionego dostali, albo w nim pochowanymi gdziekolwiek być pragnęli, Klemens IV, Mikołaj III i Urban V odpusty nadali, które Aleksander VI i Leon X bardziej rozszerzyli. Używać habitu w teatrze lub na błazeństwo i sprosność nie godzi się pod grzechem śmiertelnym. Cf. *Ferraris*, Prompt. Biblioth. v. *habitus*. Formy habitów ob. *ks. B. Szymański*, Rys hist. zgr. zak.; *Gaet. Giucci*, Iconografia storica degli ordini religiosi e cavallereschi, fast. 1—33, Roma 1836—40, fol.; *Helyot*, Ordres mon. *X. S. J.*

Häffelin Kazimierz baron, ur. 1737 w Minfilden (w dawném księstwie Dwóch-Mostów), uczył się teologji w Heidelbergu, 1767 został kapelanem na dworze elektora Palatynatu i kanonikiem w Heinsbergu, 1768 dyrektorem gabinetu numizmatycznego, 1770 tajnym radcą i proboszczem u ś. Piotra w Moguncji, 1781 książęcym podskarbim w Monachjum i infułatem-proboszczem kollegiaty monachijskiej, następnie jeneralnym wikarjuszem prioratu maltańskiego, wice-prezesem rady duchownej, 1787 biskupem Chersonezu *in part.*, 1799 nadbibljotekarzem; jako poseł bawarski przy dworze papiezkim traktował o konkordat z 1817 r., 1818 został kardynałem-kapłanem; um. 27 Sierp. 1827 w Rzymie. Z pism jego przywodzimy: *Dissert. hist.-theol. de justa Theod. Mopsuesteni, Theod. Ibae damnatione*, 1765; *Sur le rapport des sciences et des arts avec l'état politique*, 1774; *Sur l'état des lettres en Saxe*, 1764; *Worin besteht die wahre Volksaufklärung?*

Haffner Paweł, ur. 1829 w Horb, w Würtembergskiém, uczył się w Tybindze filozofji i teologji, został professorem filozofji w seminarjum mogunckiém, r. 1866 kanonikiem katedralnym mogunckim; znakomity mówca na zgromadzeniach katolickich. Napisał m. i.: *Die deutsche Aufklärung*, Mainz 1864, 2 wyd. 1866; *Der Materialismus in der Culturgeschichte*, ib. 1866 (*Materjalizm nowoczesny, przełożył Wł. Milkowski*, Warsz. 1871), i artt. w pismach perjodycznych, mianowicie w *Katholik'u* mogunckim.

Hagiograf, ἁγιόγραφος, piszący o rzeczach świętych, lub *hagiolog*, ἁγιολόγος, mówiący o rzeczach świętych, ztąd szczególniej piszący żywoty świętych; *hagiologja*, zbiór takich żywotów; *hagiologium*, kalendarz świętych. Literaturę hagiologiczną ob. w artt. Akta męczeńskie, Bollandyści, Świętych żywoty. W kanonie biblijnym pod wyrazem ἁγιόγραφα (hagiographa) albo γράφα (pisma) rozumieją się następujące księgi śś. Starego T.: Psalmy, Przypowieści, Job, Pieśni nad Pieśniami, Ruth, Treny Jeremjasza, Ekkleniastes, Esther, Daniel, Ezdrasz, Nehemjasz i Paralipomena. Cf. **Kanon** biblijny.

Hagn Dietrich (Teodoryk), opat klasztoru benedyktyńskiego Wniebowzięcia N. M. P. pod Lambach (w Austrji), ur. 23 Mar. 1816 r. w Griesbach (w Bawarji), profesję wykonał 29 Wrz. 1840, na kapłana wyświęcony 24 Lip. 1841, opatem obrany 8 Wrz. 1858, d. 13 Grud. t. r. przez Stolicę Apost. zatwierdzony; ozdobiony medalem złotym za zasługi w literaturze i sztukach. Napisał: *Die vorzüglichsten Leistungen der Abtei Kremsmünster, ein Beitrag zur Klosterfrage*, Linz 1848; *Das Wirken der Abtei Kremsmünster für Wissenschaft, Kunst, und Jugendbildung*, ib. 1848; *Urkundenbuch für die Geschichte des Benediktinerstiftes Kremsmünster, seine Pfarreien und Besitzungen vom Jahr 777 bis 1400*, Wien 1852; *Ein Versuch zu Considerationen bei Gelegenheit geistlicher Uebungen für Ordensleute*, Wels 1854 (bezimiennie). *X. W. K.*

Hahn Michał, mystyk protestancki, ur. 1758 w Altdorf pod Böblingen, syn chłopa, z wczesnych lat zamiłowany w samotności, unikając narzucanego mu małżeństwa, opuścił dom rodzicielski, w wolnych godzinach czytał Pismo św., zaznajomił się z Lavater'em i Pfenninger'em, na kazania swoje ściągał licznych zwolenników swoich, zwanych *micheljanami;* za to, że nie będąc duchownym miewał kazania, zapozwany został przed konsystorz, ale za protekcją *K. H. Rieger'a* uwolniony od odpowiedzialności, ostatnie 24 lat swego życia przepędził w Sindlingen pod Herrenberg, w majętności Franciszki, księżny wirtembergskiej, gdzie i um. 1819 r. Pod wpływem pism Böhme'go, Oettinger'a i innych swoje myśli zebrał w pewien system filozoficzno-teozoficzny. Przeciwnik pietystów, upatrujących usprawiedliwienie w samej wierze, a poniżających znaczenie pokuty, głosił on przedewszystkiém potrzebę surowej moralności i ciągłą baczność nad stanem duszy. Gmina Korntbal pod Sztutgardem powstała z micheljanów. Pisma H'a wyszły w Tybindze 1819 r.; wiele jego pieśni religijnych pomieszczono w wirtembergskim kancjonale protestanckim 1841 r. Cf. *W. Stroh*, M. H's Lehre, Stuttg. 1855; *Hamberger*, Stimmen der Mystik u. Theosophie.

Hahn-Hahn Ida Marja Ludwika Gustawa hrab., ur. 22 Czerwca 1805 r. w majątku rodzicielskim Tressow, w Meklenburgu Szweryńskim. Ojciec jej hr. Karol Frydrych von Hahn-Neuhaus, sławny z namiętnego upodobania w teatrach i z awanturniczego życia, włóczył się po Niemczech, jako dyrektor wędrownych trup aktorskich, a straciwszy ogromny majątek na teatr, umarł w nędzy i zapomnieniu. Ma się rozumieć, że przy takiém życiu małżeńskie pożycie rodziców Idy nie było szczęśliwe, i ztąd też zapewne często w swych powieściach wraca ona do tematu o małżeństwie. Obdarzona duchem poetycznym i dowcipem, wykształcona naukowo, w 21 r. życia wyszła za swego bogatego stryja, hr. Hahn-Hahn, lecz nie znalazła szczęścia, o jakiém marzyła, i po 3 latach małżonkowie się rozeszli. Ida, protestantka z urodzenia, konfirmowana w 16 r. życia, właściwie żadnej nie miała religji i katolicyzmu nie znała wcale. Dla uspokojenia swej duszy poczęła szukać roztargnienia w podróżach: przebiegła całą Europę, zwiedziła Palestynę i Egipt, lecz nie znajdowała pokoju, za jakim goniła; owszem, niepokój jej coraz więcej wzrastał. Rzuciła się do literatury: zapragnęła sławy autorskiej. Obdarzona żywą imaginacją i obszerną wiedzą, przy zdumiewającej płodności literackiej została bardzo głośną romansopisarką: romanse jej z upodobaniem czytano, zwłaszcza w wyższym, salonowym

świecie, ktorego naturę, zalety i wady po mistrzowsku oddać umiała. W romansach swych: *Der Rechte* (1839), *Gräfin Faustine* (1841), *Ullrich* (1841), *Sigismund Foster* (1841), *Cecil* (1844), *Clelia Conti* (1846), *Sibylle* (1846) i in. traktowała H. najważniejsze kwestje życia, według swego widzimisię, stawiając fatalną zasadę, że człowiek sam z siebie tylko winien wysnuwać moralne prawa życia. Ida wszakże nie chciała następstw tej zasady, nie zamierzała popierać rozpuszczenia wodzy namiętnościom natury ludzkiej; za wyższemi celami goniła jej dusza, lecz nie mając oparcia na wierze, celów tych dosięgnąć nie umiała. Pomimo powodzenia i sławy swej autorskiej czuła ciągle w sercu próżnię, niczém nie wypełnioną. Stan swój z owych czasów maluje w piśmie *Aus Babylon nach Jerusalem* (Mainz 2 wyd. 1851): „Niekiedy był to pewien rodzaj heroizmu, żem się przemogła i zasiadała do napisania powieści. Po ukończeniu dzieła odbywałam podróż jaką. Po powrocie z podróży kreśliłam jej opis. Rozpacz bierze, gdy pomyślę, ile to siły ja na to zmarnowałam. Bo wszystko to jest zmarnowane, co nie obraca się na zbawienie duszy. Gdybym to dla nieśmiertelnej swej duszy pracowała tak, jak dla mizernej mojej próżności.“ Ale wczas jeszcze spostrzegła się, wstrzymała się przed przepaścią, do jakiej dążyła, i „z Babilonu wróciła do Jerozolimy, z obczyzny do ojczyzny, z opuszczenia do braterstwa, z rozprószenia do skupienia, ze świata do Boga.“ W opisie swego nawrócenia nie waha się ona odsłonić całej przeszłości swojej i wystawić ją na pociski nieprzyjaciół: „Życie moje, z wyjątkiem tych ostatnich kilku miesięcy, przepędziłam jakby w podziemnej jaskini. Jak tylko mogłam upiększałam tę jaskinię, wysilałam się na to z miłością, wśród niejednego utrapienia, wśród wielu gorących łez, a zawsze w przekonaniu, że to nie jaskinia, lecz święty przybytek życia. Zapalałam w niej lampy i pochodnie, stawiałam w niej światło, na jakie tylko ubogi mój duch mógł się zdobyć, znosiłam do niej kwiaty, ile ich tylko biedne serce moje znalazło. Wznosiłam w niej ołtarze i składałam ofiary moim bałwanom: miłości, prawdzie i sławie, tym trzem genjuszom, które odpowiednio do tego, czy namioty swoje postawią w odkupionej, czy nie w odkupionej duszy, prowadzą ją albo do przepaści, albo do chwały.“ Miłość wszakże Idy była miłością duszy nieodkupionej, i dla tego popadła ona w ciężką niewolę samolubstwa i pychy. Podróże wszakże po krajach katolickich, przypatrywanie się życiu ludu katolickiego i księży katolickich, i porównywanie ich z duchowieństwem protestanckiém, poczęły skłaniać Idę ku Kościołowi. I wewnętrzny stan duszy, dążącej za pokojem, i zewnętrzne okoliczności prowadziły ją do nawrócenia, ale rzeczywiście nawrócenia tego dokonała sama tylko łaska. „Nie pojmuję ja, pisze ona, jak protestanci mogą utrzymywać, że katolicy nieustannie przemyśliwają o robieniu prozelitów. Żaden z przyjaciół moich, żaden ze znajomych, żaden z księży nie namawiał mnie nigdy do nawrócenia, pomimo tego że widzieli coraz większy we mnie pociąg ku Kościołowi katolickiemu. Wszakże nie rozumiem, dla czegoby niesłuszną miało być rzeczą przedstawiać prawdę wiekuistą stęsknionemu za nią oku, tak jasno i tak wymownie, jak tylko można. Protestanci nazywają to prozelityzmem i oburzają się na to; oczywiście oburzenie to jest znakiem, że wyznanie ich nie wytrzymuje zetknięcia z prawdą. Wszakże niezawodną jest rzeczą, że nikt sobie nie zadawał trudu, ażeby ze mnie zrobić prozelitkę.“ Porównania protestantyzmu

z katolicyzmem, jakie czyniła, wychodziły zawsze na korzyść tego ostatniego. W jednym dniu ubogiego kapłana katolickiego, oddanego swej służbie pasterskiej, widziała ona „więcej głębokości, więcej miłości, więcej wiary, więcej piękności i godności, jak w całém życiu wszystkich reformatorów razem wziętych.“ Ostatecznie do stanowczego kroku popchnęło ją czytanie wielkiego i małego katechizmu Lutra, wyznań wiary ewangelicko-kalwińskiego kościoła, zebranych przez Böckel'a, i postanowień i kanonów soboru trydenckiego (tłumaczonych przez Egli). Znajdowała się ona przy źródłach i niebawem poznała, w którém z nich prawdziwa jest woda życia. Wyznania wiary protestanckie, w obec nauki soboru trydenckiego, wydały się jej odrazu jako odpadnięcie od prawdy, tak pokazały się jej niedoskonałemi, przekrzywionemi i niedostatecznemi. Wszakże czytała je z wielką uwagą i w rezultacie tej lektury przyszła do przekonania, iż gdyby protestanci znali naukę reformatorów, wszyscyby pko niej protestowali; nie nauka bowiem Lutra i jego towarzyszów sprawiła wielkie odpadnięcie od Kościoła, lecz przyszło do tego fatalnego faktu dla tego jedynie, że życie katolickie wówczas nie znajdowało się w swej sile. „Jestem jak jaskółka, pisała Ida do swojej przyjaciołki, o których mówią, że opuszczają one dom grożący ruiną. Opuszczam tedy dom zbutwiały, bo chcę domu na wieczność i wiem, gdzie go szukać.“ D. 1 Stycz. 1850 r. prosiła biskupa wrocławskiego o przyjęcie do Kościoła; 26 Marca t. r. złożyła publicznie wyznanie wiary w kościele św. Jadwigi w Berlinie. Z sercem przepełnioném radością rozpoczęła Ida nowe życie. Protestanci, oburzeni dziełem opisującém jej nawrócenie („Z Babilonu do Jeruzalem“), napadali na nią gwałtownie w dziennikach i odzielnych broszurach; w rzędzie tych ostatnich odznacza się gwałtownością pismo dra *Augusta Ebrarda*, erlangskiego professora teologji kalwińskiej (Wo ist Babel? Sendschreiben an Gräfin Ida Hahn-Hahn, Leipz. 1852); pisemko to przepełnione jest najnikczemniejszemi napaściami na Idę i na Kościół katolicki. Ale napaści te nie zdołały zakłócić jej szczęścia, jakie opisuje w drugiém swém po nawróceniu zaraz napisaném dziełku: *Aus Jerusalem* (Mainz 1854): „Szczęśliwi jesteście wy wszyscy, pisze ona, coście się na łonie Kościoła narodzili, co od kolebki świętemi sakramentami z nim jesteście związani, weń wcieleni i jego istotą żywieni! Szczęśliwi jesteście wy wszyscy, co jak młody Samuel wzrastaliście w modlitwie i w miłości Bożej, w przedsionku świątyni, na stopniach waszych ołtarzy. Szczęśliwi jesteście wy wszyscy, którzy, obok świętego prawidła dla waszej wiary i dla waszego sumienia, otrzymaliście jeszcze łaskę posłuszeństwa temu prawidłu, tak, iż w przeprawie waszej przez burzliwe i pełne skał ukrytych morze życia nie brak wam ani bussoli, ani żagla, ani balastu, ani kotwicy, słowem niczego, gdy tylko rękę wyciągniecie o pomoc. Ale szczęśliwą jestem i ja, która w jednej chwili otrzymałam to, co wy całém pozyskiwaliście życiem. I gdy wy macie tę wyższość, że oddawna posiadacie skarby łaski Bożej, ja znowu mam tę przed wami korzyść, że nie otrzymałam ich wpół senna z dzieciństwa, lecz przyjęłam je w pełnej świadomości siebie, jestem jakby naprzykład żebraczka, która została naraz królową.“ Z klasztoru *Dobrego Pasterza*, jaki zbudowała w Moguncji i w jakim osiadła, nie zostając wszakże zakonnicą, wydawać poczęła znowu swoje prace literackie, zawsze pełne życia i myśli, ale różniące się

zupełnie duchem od prac dawniejszego, babilońskiego perjodu. Szereg nowych tych prac rozpoczyna *Książeczka o dobrym Pasterzu* (Büchlein vom guten Hirten, Mainz 1852); główną tej książeczki myślą jest, że jak Chrystus Pan przyszedł szukać, co było zginęło, a znalezione zbawić, tak nawróceni przez niego powinni pracować znów nad nauczaniem innych i nad przywodzeniem ich do dobrego Pasterza. Bardzo dobre przedstawienie instytucji kościelnych, zakładanych od czasu św. Ignacego Łojoli, w celu podniesienia upadłych kobiet, stanowi treść tej zajmującej książki. W *Miłośnikach Krzyża* (Die Liebhaber des Kreuzes, 1853, 2 t.) przedstawia H. wielkich patrjarchów zakonnych i najznakomitszych świętych w ich dobroczynnej dla świata działalności. Również dobrém, a może nawet lepszém dziełem są jej *Obrazy z historji Kościoła* (Bilder aus der Gesch. der Kirche, Mainz 1856—59, 3 t., 2 wyd. 1862, 3-e 1874), w których żywo maluje życie męczenników (t. I), pustelników (t. II), Ojców Kościoła (t. III); jako IV tom tego dzieła wydała później *Życie św. Augustyna*, 1866. Od 1860 r. H. zwróciła się do powieściopisarstwa i odtąd napisała: *Maria Regina*, Mainz 1860, 2 t., 3-e wyd. 1865; *Vier Lebensbilder*, 1860; *Doralice*, 1861, 2 t. (przekł. pol. *Doralisa, obraz rodziny dzisiejszych czasów*, Berlin 1863); *Zwei Schwestern*, 1863, 2 t.; *Peregrin*, 1864, 2 t.; *Ben David, eine Phantasiengemälde von Ern. Renan*, Mainz 1864; *Eudoxia*, 1867, 2 t. (tłum. na polski: *Eudoxia, obraz z V wieku*, Krak. 1870); *Die Erbin von Cronenstein*, 1869, 2 t.; *Die Erzählung des Hofrats*, 1872, 2 t.; *Vergib uns unsere Schuld*, powieść, 2 t. 1874; *Geschichte eines armen Fräuleins*, 1869, ½2 tt.; *Die Glöcknerstochter*, Mainz 1871, 2 t. Tłumaczyła nadto z hiszpańskiego: *Żywot św. Teresy* 1867—68, 2 t. H. zalicza się do pierwszorzędnych autorek naszego czasu; obok ducha poetycznego odznacza się bystrością myśli, niepospolitym darem obserwacji. *N.*

Hai, hebr. עַי (*ai*, kupa gruzów), *v.* אַיָּא (*ajja*, II Esd. 11, 31), *v.* עַיָּת (*ajjath*, Isai. 10, 28), *70* Γαί *v.* Ἀγγαί (Gen. 12, 8), miasto Amorrejczyków, z tej strony Jordanu, na wschód od Betel (Gen. 12, 8. 13, 3. Jos. 7, 2. 7. 8, 2. 9. 30). Po zdobyciu Jerycha Izraelici podstąpili pod H., lecz ponieśli klęskę, z powodu świętokradztwa Achana (Jos. 6, 1...); za co gdy zadosyćuczynili, podstąpili drugi raz, zdobyli i zburzyli (ib. c. 7 i 8). Później jednak H. odbudowaném zostało, jak widać z I Esd. 2, 28. II Esd. 7, 32. 11, 31. Isai. 10, 28. Leżało ono w pokoleniu Benjamina. Za ś. Hieronima (*Onomast.* v. Gai) były tylko gruzy na jego miejscu. Dziś wznosi się tam pagórek, zwany Tell-el-hajar, *v.* Szirbat-medinat-gai. Pod miastem H. w północnej stronie była dolina tegoż nazwiska (Jos. 8, 11). Drugie H. było za Jordanem, jak widać z Jeremjasza (49, 3), który, przepowiadając smutny los Hezebonowi, tę stolicę Ammonitów łączy z miastem Hai. Być jednak może, iż u Jeremjasza H. jest imieniem pospolitém (kupa gruzów), nie własném. *X. W. K.*

Hailon (Vulg. *Ahialon*) Zabulończyk (*Zabulonites*), z hebr. *aelon*— drzewo, dąb. Sędzia, który „sądził Izraela dziesięć lat" (Jud. 11, 12). W Martyrologium Kanizjusza zaliczony do świętych i wraz z św. Gedeonem umieszczony pod d. 1 Września. Ponieważ jednak nie ma go w Mart. Rom., przeto pomijają go Bollandyści, rządząc się zasadą, że

[illegible] Przymierza wówczas tylko przyznają, gdy ci znajdują się w Mart. Rom. Cf. art. Sędziowie. *N.*

Hajek (Hayek v. Hagek) Wacław *z Liboczan*, szlachcic czeski, od 1534 proboszcz w Tetynie, później kaznodzieja u ś. Tomasza w Pradze, r. 1541 kanonik, dziekan, wreszcie proboszcz w Starym Bolesławiu. Ostatnie lata życia przepędził jako kapelan w klasztorze zakonnic św. Anny, którym oddał całą swoją majętność. Um. 1553. Napisał *Kronikę czeską* (Praga 1541, 428 kart in-f., i 1818 tamże), opowiadającą dzieje narodu czeskiego od jego najdawniejszych czasów do 1527 r.; pisał ją 11. lat 6 (od 1534—1540); jest ona tém ważniejszém źródłem do dziejów czeskich, że akta ziemskie, z których H. czerpał, zgorzały do szczętu r. 1541. W tłum. niemieckiém wydana była trzy razy (Praga 1596, Norymb. 1697, Lipsk 1718); na łacinę, tłumaczył ją *Victorinus a s. Cruce*, z objaśnieniami *Dobnera*, 1761—1782 w 6 t. in-4. Ponieważ H. był katolikiem i o husyckich tendencjach i osobach sąd nieprzychylny daje, ztąd u następców tej partji narodowej osławiony jest jako pisarz stronniczy i na wiarę nie zasługujący. Inne pisma H'a mniejszej są wartości.

Halberstadt, *Halberstadium*, biskupstwo. Nie ma pewnych wiadomości o początkach tego bpstwa; prawdopodobnie należy ono do bpstw, jakie Karol W. fundował w Saksonji, data więc założenia przypadałaby na lata 770, 777, 780 albo 781, kiedy *Hildegrin*, brat ś. *Liudgera*, poprzednio bp w Châlons, został pasterzem nawróconej krainy i osiadł w *Heiligenstadt* (*Seligenstadt*, *Salingenstadt*, *Salingstat*), późniejszém *Osterwick*, zkąd stolicę przeniesiono do Halberstadt. J. G. Leuckfeld (*Antiquitates Halberstadenses*, Wolfenbütt. 1714) oznacza początek tego bpstwa na r. 814, t. j. na pierwsze lata panowania Ludwika Pobożnego, i *Hildegrin'a* uważa za pierwszego bpa H'u. Słusznie jednak Rettberg (Kirchengesch. II 469) twierdzenia powyższe uważa za wątpliwe i w Heiligenstadt wskazuje pierwiastkową siedzibę bpów. Djecezja H. rozciągała się na północną Turyngję, obejmowała Hartingau, Darlingau, Hasingau i Schwabgau, ale później ciaśniejsze otrzymała granice, skutkiem utworzenia djecezji magdeburgskiej i merseburgskiej. Hildegrin miał umrzeć 827 r.; następcą jego miał być Thiatgrim (827—40). Trzecim bpem był sławny *Haymon* (ob.). *Hildegrin II* (853—888) poświęcił kościół św. Stefana, obrał go na katedrę, pomnożył bibljotekę bpią. Po jego śmierci objął stolicę bpią *Agiulf* (Evilpus, 889—894). Za rządów *Zygmunta I* (894—928) kapituła otrzymała od cesarza wolność wybierania biskupów. Papież Benedykt VIII r. 1012 określił stale granice dla djecezji H., sąsiadującej z djecezjami: hildesheimską, hamburgską, magdeburgską, merseburgską, naumburgską i moguncką. Bp *Arnulf* (996—1023) wzniósł r. 1005 kościół Najśw. Panny w stylu byzantyjskim; kościół ten przetrwał do naszych czasów. Po Arnulfie nastąpił *Brantho* (1023—36), który począł się tytułować „z Bożej łaski." *Burkard I* (1036—59), 12-y bp, zbudował dom św. Piotra (Peterhof) i 24 mieszkań dla kanoników. Za rządów Burkarda II (1059—1088 r.) bpstwo było spustoszone przez Henryka IV i jego stronników. Tenże bp otrzymał paljusz. Z następców jego wspominamy *Ulrycha* (1149—81), który udał się do Palestyny w r. 1160. Podczas tej podróży stolicę przywłaszczył sobie *Geron*, ale musiał z niej ustąpić prawemu posiadaczowi. Henryk Lew

zdobył Halberstadt r. 1179 i uwięził Ulrycha. Po upadku Henryka, bp *Dietrich* (Theodoricus, 1181—1193) otrzymał władzę książęcą i część posiadłości Henryka Lwa. Majątek bpów rósł z latami: bpiemi zostały miasta: Horenberg, Gröninga w r. 1233, Krappenstedt 1253, Wegeleben 1288 i t. d. Z XIII i XIV wieku godni wspomnienia bpi: *Konrad von Krosick* (1201—1209), *Albert I hrabia Anhalt* (1304—1324), *Albert II* (1324—58), który zrzekł się bpstwa na rzecz *Ludwika*, margrabi Misnji (1358—66), po którym nastąpił *Albert III* (1366—1390), ujęty w bitwie przez Gebharda, biskupa Hildesheimu, r. 1367, wkrótce potém uwolniony. R. 1420 mieszkańcy Halberstadtu zbuntowali się przeciw *Janowi von Hoym* (1419—37) i dopiero r. 1425 mógł bp wrócić do swojej djecezji, srogo ukarawszy przywodców buntu. *Burkard III* (1437—58) i *Ernest II* (1479—1513) zdobyczami wojennemi pomnożyli majętność biskupią. Duch reformacji wkradł się w XVI w. pomiędzy mieszkańców djecezji; kanonicy ulegali mu także. Kiedy r. 1566 umarł bp Zygmunt, kapituła wybrała najstarszego syna Juljusza, księcia brunświckiego, *Henryka Juljusza*, mającego zaledwie dwa lata, aby w czasie administracji mogła się wypłacić z długów obciążających majątek djecezji. Odtąd na miejscu biskupów widzimy administratorów djecezji halberstackiej. *Henryk* objąwszy księstwo Brunświckie r. 1589, zaraz 1591 r. zniósł nabożeństwo katolickie w Halberstadzie. Po jego śmierci (1613 r.) trzej synowie administrowali djecezją, jeden z nich był owym sławnym *Chrystjanem*, który tyle złego broił w Niemczech podczas trzydziestoletniej wojny. Po śmierci Chrystjana, członkowie kapituły, którzy wytrwali w wierze katolickiej, wyprosili u cesarza i Papieża nominację na biskupa dla arcyksięcia austrjackiego *Leopolda Wilhelma*, który był ostatnim tej djecezji biskupem katolickim. Na mocy pokoju westfalskiego H. dostał się domowi brandeburgskiemu (1648), który po śmierci Leopolda (1662) objął zupełne jego posiadanie. Z dawnego biskupstwa została się tylko kapituła, której cztery stalle na początku tego wieku zajmowali jeszcze katolicy; dawniej kapituła liczyła 30 kanoników i 8 prałatów. Cf. oprócz cytowanych wyżej, *C. Sagittarius*, Hist. Halberstad., Jen. 1675; *L. Niemann*, Gesch. des vormaligen Bisthums Halb., ib. 1829; *Lucanus*, Der Dom zu H., ib. 1837; *tegoż*, Die Liebfrauenkirche zu H., 1848; *Scheffer*, Inschriften u. Legenden der Halberstädtischer Bauten, 1864; *Lucanus*, Wegweiser durch. H., 2 wyd. 1865; *C. Elis*, Der Dom zu H., historisch-archäolog. Beschreibg, Halberst. 1857; *Chronicon Halberstadense* (v. *Chronicon eccl. Halb.* v. *Annales Halb.* z XIII w.) *an. 780—1209*, ed. G. Schatz, Halberstad. 1839; ap. *Leibnit*, Script. rer. Brunsv. II 110. Cf. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. VI 542—777. Nekrolog halberst. wydał Mooyer, w *Neue Mittheilung. d. thüring.-sächs. Vereins*, VIII 3, 58.

Hales (niekiedy nazywany *Ales*) Aleksander z *(Alex. Halensis)*; tak nazwany od klasztoru Hales w hrabstwie Gloucestor, w Anglji, w którym się wychowywał. Będąc młodzieńcem, podobnie jak wielu jego ziomków, udał się do Paryża na nauki i sam później był słynnym nauczycielem w szkole paryzkiej. R. 1222 jako doktor teologji wstąpił do zakonu franciszkańskiego, świeżo wówczas założonego. Był to pierwszy z franciszkanów doktor: z jednej bowiem strony Sorbona nie chciała członkom zakonów żebrzących przyznawać stopni naukowych, a z drugiej strony i przełożeni zakonni, ze względu na pokorę, wzbraniali przyjmo-

wania tych stopni. Dopiero 1244 r. Pap. Innocenty IV skłonił Sorbonę do przypuszczenia franciszkanów i dominikanów do stopni akademickich. Sława nauki H'a ściągała doń licznych zewsząd uczniów; najznakomitszym z pomiędzy nich był Bonawentura (ob.). Współcześni dali mu nazwę *doctor irrefragabilis et theologorum monarcha*. Um. w Paryżu 1245. H. pierwszy spożytkował w obszerniejszym zakresie filozofję Arystotelesową do nauki teologicznej. Z polecenia Innocentego IV, Papieża, napisał on *Summę teologiczną* (Summa universae theologiae, inaczej Questiones seu Commentaria in libros 4 sententiarum), w której chciał przedstawić cały system teologji na podstawie *Sentencji* Piotra Lombarda, a przy pomocy filozofji Arystotelesa. Papież miał to dzieło dać do ocenienia 70 teologom, poczém miał je zalecić wszystkim nauczycielom i teologom (Cf. *Haureau*, De la phil. scolastique, I 425). I w rzeczy samej dzieło to jest świetnym pomnikiem głębokości i bystrości myśli autora. Dał on tém dziełem silny popęd do dalszego rozwoju chrześcjańskiej filozofji i teologji w XIII w. Wprawdzie nie ma on genjalnych i twórczych myśli, ale odznacza się niepospolitą bystrością myśli i uczonością. Oprócz Arystotelesa, jego kommentatorów i innych dawniejszych filozofów i pisarzy pogańskiej starożytności, zna on wszystkich Ojców łacińskich i prawie żadnego z nich nie pomija w swém dziele; w znacznej części nie są mu obcy i Ojcowie greccy; znani mu są także znakomitsi pisarze teologiczni XI i XII w. Pod każdym tedy względem zajmuje H. znakomite w swoim czasie stanowisko: rozpoczyna on godnie szereg owych wielkich mężów, którzy w XIII w. wielkie i nieśmiertelne zasługi oddali nauce chrześcjańskiej. *Summę* swoją pozostawił H. niezupełnie skończoną; kontynuowali ją jego uczniowie i wydali do użytku publicznego po raz pierwszy 1252. Drukowaném było to dzieło w Norymberdze 1482, w Bazylei 1502, w Wenecji 1575, w Kolonji 1622. Oprócz *Summy*, H. zostawił *Postillae in universa Biblia; Commentarius in Aristotelis libros 3 de anima* (Oxon. 1484); niektóre pisma H'a zaginęły, inne mają się jeszcze w rękopismach przechowywać w bibljotece medjolańskiej i oksfordskiej (cf. *Dupin*, Nouv. bibl. X 72). Wątpliwej autentyczności są przypisywane mu: *Kommentarze na Psalmy* (Wenecja 1496) i *na Apokalipsę* (Paryż 1647); nieautentyczne: *Comment. in Metaph. Arystotelis* (właściwie dzieło barcelońskiego doktora Aleksandra z Aleksandrji); *Summa de virtutibus* (Paryż 1509); *Destructio vitiorum* (Norymb. 1496). Ob. *Stöckl*, Gesch. der phil. des Mittelalters, II 317. *N.*

Halikarnas, *Halicarnassus*, Ἁλικαρνασσός, dawniej *Zephyra*, miasto wspomniane w Piśmie św. (1 Machab. 15, 23), jedno z największych miast w prowincji Karji, na północnym brzegu zatoki Ceramickiej, założone przez Doryjczyków i należało do związku sześciu miast (*Hexapolis*), z którego wyłączone popadło w moc Persów. Lygdamis przywłaszczył sobie nad niém władzę, a jego następcy opanowali całą Karję. Aleksander W. zniszczył Halikarnas i odtąd miasto to nie odzyskało już dawnej swej świetności. H. sławne jest urodzeniem historyków Herodota i Djonizjusza, tudzież grobowcem, wzniesionym przez Artemizję, żonę Lygdamisa i siostrę króla Mauzola, zaliczanym do siedmiu cudów świata. Po niewoli babilońskiej zamieszkali i Żydzi w Halikarnasie (*Joseph. Flav.* Ant. XIV 10,23). Dziś miejscowość ta nosi nazwę *Budron* v. *Budru*. O ruinach H'u ob. *Michaud*, Correspondance d'Orient, II 489.

Cl. Cellarii, Notit. orb. II 91... H. było kiedyś stolicą bpią, należącą do prowincji Karji, djecezji zwanej *Asia*.

Halitgary (*Halitgarius*), bp kameraceński i atrebateński (Cambrai i Arras) 817—831 r., towarzysz ś. Ebbona reimskiego w apostołowaniu Danji. Na żądanie tegoż Ebbona napisał zbiór kanonów pokutnych, p. t. *De vitiis et virtutibus et ordine poenitentium*, w 5 księgach, z których I traktuje *de vitiis octo principalibus eorumque remediis*, i wyjętą jest z pism św. Augustyna, Grzegorza W., a najwięcej z przypisywanego Prosperowi akwitańskiemu (ob.) dzieła „De vita contemplativa." Druga księga H'ego jest *De vita activa et contemplativa nec non et principalium virtutum nomina*, z tychże samych źródeł czerpana; III *De ordine poenitentium*, ma przepisy kanoniczne o pokucie, zebrane z synodów i decyzji papiezkich; IV *De judiciis laicorum*, o karach na świeckich; V *De ordinibus clericorum et de regulis, si deviaverint, ipsorum*, o karach na duchownych. Przy niektórych rękopismach tego penitencjału znajduje się, jako VI księga, krótszy penitencjał, o którym, w końcu przedmowy, będącej przed I księgą, H. mówi: „Sextus quoque ponitur libellus de poenitentia qui non est ex labore nostrae excerptionis sed adsumptus de scrinio romanae Ecclesiae, in quo multa ac diversa continentur, quae in canonibus non habentur. Tamen simplicioribus, qui majora non valent capere, poterit prodesse." Rzeczywiście zaś księga ta jest penitencjałem frankońskim, pierwotnie przez ś. Kolumbana († 615) zredagowanym, a pomnożonym kanonami synodów frankońskich (ob. *Wasserschleben*, Bussordnungen p. 58). Pierwsze 5 ksiąg w całości i krótki wyciąg z VI-ej księgi wydał Canisius (*Lection. antiq.* t. V p. III p. 227), później Gallandi (*Biblioth. patr.* t. XIII p. 521); jest i w *Maxima Bibl. Patr.*, Lugd. t. XIV p. 906. Księga I i II jest w *Rabani Mauri* Opera, ed. Colon. 1626 t. VI p. 125, księga III i IV *ib.* p. 116, księga V *ib.* p. 110. Księgę VI wydał najprzód Stewart (*Insign. Auctor. etc. Supplem. Canis.*, Ingolst. 1616 p. 693), później H. Menard (w *Gregorii M.* Sacramentar. p. 238) i Morinus (*Com. de discipl. in adm. Sacr. poenit.* 1615); wszystkie 6 ksiąg ap. *Canis.*, Lect. ant., ed. *Basnage*, t. II p. II, ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 105 (Ob. *Maassen*, Gesch. d. Quellen d. canon. Recht. t. I § 905...; *Ballerini*, De antiq. can. collect. p. IV c. 8 n. 3; *Wasserschleben*, l. c. Cf. *Mai*, Script. vet. nova coll. VI 2, 163...). H. był na synodzie paryzkim r. 825, o którym ob. tej Enc. V 101. R. 827 jeździł w poselstwie od ces. Ludwika Pobożnego do Konstpla; wracając z relikwjami dla swego kościoła, w drodze † 25 Czerw. 831 r. Ob. *Hist lit. de la France*, IV 504.. *H. Fisquet*, La France Pontificale, Paris 1869. *X. W. K.*

Hallahan Małgorzata Marja, ur. 1802 r. w Londynie, z biednych rodziców, których utraciła w 9 r. życia. Sierotę, nie mającą krewnych, ni przyjaciół, litościwy jeden kapłan (Hunt) umieścił w szkole w Sommerstown. Po ukończeniu tej szkoły H. udała się do Belgji, w Bruges przyjęła habit tercjarski ś. Dominika; przebywszy tam lat 15, wróciła do Anglji, na prośbę dra Ullathorne, podówczas kapłana, osiadła w Coventry, zyskała wielką wśród ubogich sympatję, w ciągu kilku tygodni założyła szkołę, liczącą do 150 dzieci, i kongregację panien św. Katarzyny seneńskiej, mającą z początku 4 zakonnice. Wpływ jej w Co-

ventry był tak wielki, że liczba kommunikujących na wielkanoc z 50 wzrosła do 550, w ciągu lat 4, a ogólna liczba katolików z 250 do 1,500. R. 1846, kiedy ks. Ullathorne został wikarjuszem apostolskim obwodu wschodniego, H. przeniosła się do Clifton i tam założyła konwent i dom dla sierot. Z Clifton udała się 1850 r. do Stone i ufundowała wielki klasztor, któremu poddane zostały konwenty w Coventry, Clifton, Torquay i Bow. H. była niewiastą wielkiej pobożności i nadzwyczaj czynną. Rządziła sama założonemi przez siebie i przez innych konwentami swego zakonu w całej Anglji; sama prowadziła rozległą korrespondencję. Przy każdym konwencie zakładała kościół i szkoły początkowe, przy niektórych i średnie. Reguła przez nią ułożona, wzięta z tercjarskiej reguły ś. Dominika, z modyfikacjami, odpowiedniemi do miejscowych okoliczności, służyła za wzór dla wielu innych podobnych stowarzyszeń religijnych, mających na celu ćwiczenie się w doskonałości i rozszerzanie chrześcjańskiej nauki. Ostatnie 6 miesięcy H. przeżyła w ciężkich boleściach, które z heroiczną cierpliwością znosiła. Um. 11 Maja 1868. Ob. *Life of mother Margaret Mary Hallahan by her religious children, with a preface by his lordship, the bishop of Birmingham* (Ullathorne), London 1869. *Leben der Mutter Margaretha Hallahan, nach den beiden englischen Ausgaben bearbeitet*, Mainz 1874 in-8 s. XV 344. *X. W. K.*

Haller Karol Ludwik, syn uczonego *Bogumiła Emmanuela H'a*, a wnuk słynnego doktora *Albrechta H'a* († 1777), zwanego *wielkim H'em*, ur. 1 Sierp. 1768 w Bernie; jako urzędnik rządowej kancellarji berneńskiej wysyłany był w różnych poselstwach; r. 1799 przeszedł do niemieckiej kancellarji cesarskiej, był przy armji arcyksięcia Karola, r. 1801 został sekretarzem departamentu wojny w Wiedniu, r. 1806 złożył swój urząd i wrócił do Bernu, gdzie został professorem prawa, r. 1814 członkiem wielkiej rady, r. 1817 zrezygnował katedrę professorską, 1818 odbył podróż do Włoch, 17 Paźd. 1820 wrócił z kalwinizmu do Kościoła katolickiego i pobudki tego kroku wyjaśnił w *Liście, donoszącym familji o powrocie swoim na łono rzymsko-katolickiego Kościoła* (Lettre à sa famille pour lui declarer son retour à l'Église catholique, Paris 1821), tłumaczony na wszystkie prawie języki i wydany przeszło w 50 edycjach. Na język niemiecki tłumaczyli: *Paulus* (Stutg. 1821) i *Studer* (Bern 1821); po polsku wyszły jednocześnie dwa przekłady: jeden w Warszawie 1822, drugi w Wilnie t. r. R. 1821 udał się H. do Paryża; jakkolwiek wykreślony z liczby członków wielkiej rady, wrócił do Bernu; r. 1822 znów udał się do Paryża, r. 1825 otrzymał tam miejsce w ministerstwie spraw zagranicznych, r. 1830 po rewolucji lipcowej, wraz z rodziną, która tymczasem także przeszła do Kościoła katolickiego, wrócił do Szwajcarji, osiadł w Soloturnie, został członkiem małej rady i um. tamże 20 Maja 1854 r. Jego głównem dziełem, gruntownie odpierającém rewolucyjną teorję państwa, jest *Restauration der Staatswissenschaft*; Winterthur, I—IV t. 1816--20; V t. 1822, VI t. 1834 (Cf. *Escher*, Ueber die Philosophie des Staatsrechts mit besonderer Beziehung auf die Haller'sche Restauration, Zür. 1821; *Th. v. Scherer*, Die Restauration der Staatswissenschaften, Luz. 1845). Prócz tego napisał: *Theorie der geistlichen Staaten u. Gesellschaften*, Winterth. 1822; *Die Freimaurerei u. ihr Einfluss auf die Schweiz*, Schaffh. 1840; *Nachtrag*, 1841; *Gesch. der kirchl. Revolution od. protestantischen Reform des Can-*

tons Bern, Luz. 1836, 4 wyd. 1839; *Mélanges de droit public et de haute politique*, Paris 1839, 2 t.; *Etudes historiques sur les révolutions d'Espagne et de Portugal*, ib. 1840; i w. in. (cf. *Rosenthal*, Die Convertiten I 271.. *N.*

Hallier Franciszek, ur. w Chartres ok. r. 1595, doktor, profesor i syndyk Sorbony, od r 1656 bp Cavaillon (*cabellicensis*), zdolny teolog i gorliwy obrońca wiary pw Jansenistom. Odbywał podróże po Grecji, Włoszech i Anglji. Do Rzymu jeździł w imieniu bpów franc. i nastawał na potępienie 5 propozycji Jansenjusza. W ostatnich dniach życia dotknięty paraliżem, zapomniał nawet pacierza. † 1658 v. 1659 r. Napisał *De sacris electionibus et ordinationibus ex antiquo et novo jure* (Paris. 1636 in f.; Romae 1789 3 v. f.; przedruk: *Migne*, Theologiae curs. compl. t. XXIV); zebrał też *Ordinationes universi cleri gallicani circa regulares conditae primum in comitiis generalib. a. 1625, renovatae a. 1645*, które po śmierci jego wydał *Gerbais*, Paris 1665, in-4. Ponieważ H. nie był przychylnym dla zakonów i należał do szkoły Richer'a (ob.), z tego powodu krytykował go Ludwik Cellot, jezuita († 20 Paźdz. 1658, w 70 r. życia), w piśmie *De hierarchia et hierarchis* (Rothomagi 1641), zakazaném 22 Stycz. 1642 r., z warunkiem *donec corrigatur*. Ob. *Hurter*, Nomencl. lit. I 901. *X. W. K.*

Halloix (czyt. *Haloa*) Piotr, jezuita, ur. w Liège 1572, um. 30 Lip. 1656; odznaczył się jako kaznodzieja i jako uczony, miał nadto wszystkie przymioty dobrego zakonnika. Główną jego pracą jest *Illustrium Ecclesiae orientalis scriptorum, qui sanctitate et eruditione floruerunt, vitae et documenta*, Duaci 1632—1636, 2 t. in-f. Pierwszy tom obejmuje pisarzy greckich pierwszego wieku, II t. pisarzy II wieku; praca to uczona, lecz niekiedy brak jej należytej krytyki. Nadto napisał: *Origenes defensus*, Liège 1648; dzieło to znalazło przeciwnika w kardynale *Noris* (ob.). Żywot ś. Djonizego Areopagity, wzięty z *Illustr. Eccl. orient. scriptor.*, przedruk. w *S. Dionys. Areop. Opera ed. Corderius*, franc. przekł. p. t. *Vie de s. Denys, trad. par M. l'abbé F... et revue par l'abbé Van Drival*, Arras 1866. Napisał także: *Vita et documenta s. Justini philosophi et Mart.*, Duaci 1622; *Vita P. Camilli de Lellis*, Antverp. 1632; żywot Fr. Ribery w *Fr. Riberae in Apocal. comment.*, Antverp. 1623, i in. Ob. *De Backer*, Biblioth.

Halma Mikołaj, kanonik paryzki, ur. w Sedanie 31 Gr. 1753; matematyczne jego prace pozyskały mu głośne imię; r. 1816 mianowany został sekretarzem rady szkoły politechnicznej i redaktorem *Dziennika* tej sławnej szkoły. Biegły w astronomji, odparł zwycięzko zarzuty, skierowane pko Pismu św., wywodzone z Zodjaku w Denderah (cf. tej Enc. III 322), wykazując, iż zodjak ten nie był starożytnym jak mniemano. Um. w Paryżu 4 Cz. 1828. Oprócz dzieł matematycznych i geograficznych, napisał: *De l'éducation*, Bouillon 1791; *Astrologie judiciaire et devinateire égyptienne du planisphère zodiacal de Denderah déposé au Louvre*, Paris 1824; *Examen et explication du zodiaque de Denderah et de quelques autres zodiaques égyptiens*, ib. 1832—23, 4 cz. *N.*

Hama *v.* Amula, wielka ampułka (ob.), pospolicie srebrna, w której przynoszono wino do konsekracji wtenczas, gdy jeszcze i lud pod dwoma postaciami kommunikował. Małe ampułki zwano *gemelliones* (bli-

żniaczki albo dwojaczki) *urceoli*; pojedyńczo *gutturnium*, duża do wina *hama*, do wody *scyphus*. *Isidor.*, De offic. l. 2 c. 10; *Gavant*, p. I tit. XX d. *X. S. J.*

Hamberger Juljusz, ur. 1801 w Gotha, uczył się filozofji w Monachium, gdzie ojciec jego od 1808 r. był bibljotekarzem królewskim, następnie poświęcił się nauce teologji w Erlangen i 1828 r. został protestanckim nauczycielem religji przy korpusie kadetów; r. 1835 otrzymał H. w Erlangen stopień dra filozofji, a 1860 teologiczny fakultet getyngski dał mu doktorat teologji. H. za zadanie swego życia położył sobie wykazanie, że chrystjanizm jest jedyną nauką zaspakajającą rozum. W tym celu napisał: *Lehrbuch der christl. Religion für höhere Lehranstalten*, Münch. 1839, 2 wyd. ib. 1864; *Gott u. seine Offenbarungen in Natur u. Geschichte*, ib. 1839; *Die Lehre J. Böhmes*, 1844; *Die hohe Bedeutung der altjüdischen Tradition oder der sog. Kabbalah*, Sulzb. 1844; *Oetingers Selbstbiographie*, Stuttg. 1845; *Oetingers Theologia ex idea vitae deducta, deutsch u. mit Erläut.*, ib. 1852; *Die Cardinalpunkte der Fr. Baaderschen Philosophie*, ib. 1856; *Bearbeitung von Fr. Baaders Vorlesungen n. Erläuterungen zu J. Böhmes Lehre*, Lpz. 1855; *Stimmen der Mystik. u. Theosophie*, 2 t. Stuttg. 1857; *Christenthum u. moderne Cultur. Studien, Kritiken u. Charakterbilder*, Erlang. 1863, neue Folge ib. 1867; 3 u. letzter Theil. Studien u. Kritiken, Parabolisches u. Contemplatives, ib. 1874; *J. Taulers Predigten*, 3 cz. Frankf. 1864; *Physica sacra oder der Begriff der himmlischen Leiblichkeit u. die aus ihm sich ergessenden Aufschlüsse über die Geheimnisse des Christenthums*, Stuttg. 1869; *Einige Worte über die Messe in der katholischen Kirche, ein Versuch zur Förderung der Wiedervereinigung der getrennten Religionsparteien*, München 1871. *N.*

Hamburg (*Hammaburg*, *Hammaburgum*, *Hamburgum*), biskupstwo. Karol W. celem nawrócenia germanów, wybrał Hamburg na stolicę arcybiskupią, jaką założył tam syn jego Ludwik Pobożny. Ś. Ansgary (ob.) pierwszy został wyświęcony 833 r. na arcybpa. Bp bremeński *Leuderich* (837—845), zazdrosny o swoje przywileje, okazywał z tego powodu niechęć swemu sąsiadowi. Djecezja hamburgska, podług aktu fundacji, rozciągała się na *Grenlandję*, *Hollinglandję*, *Islandję* i *Skandynawję*. R. 865 suffragalnemi biskupstwami tego arcybiskupstwa zostały stolice Jutlandji i wysp przyległych, a mianowicie: *Sliasvvig*, *Ripa*, *Arhusa*, *Wiborg*, *Wendila* (*Borglum*), tudzież *Roskild* i *Ottonia* (*Odenses*). Za arcbpa Adalberta († 1072) były następne stolice suffraganalne: *Palmae* (zupełnie dziś nieznana miejscowość), *Heiligenstat*, *Racisburg*, *Aldenburg*, *Mikilenburg*, *Stade*, *Lismona*, *Wildishusen* (*Wildeshausen*), *Brema*, *Ferda*, *Ramsola*, *Fresia* (wschodnia Fryzja, późniejsze hrabstwo Embden). Gdy w XII w. słowianie wraz z powstaniem pko uciskowi niemieckiemu tępili chrystjanizm w tych stronach, niektóre z tych stolic upadły. Później od metropolji H. odłączyła się Szwecja, Norwegja i Danja. *Notitia Coelest.* wylicza jako suffraganje H'a: *Bardewick*, *Sleswick*, *Ratzeburg*, *Michiburg* i *Lubekę*. *Notitia* Jana XXII wylicza suffraganje: *Bardinensis* (Bardewick), *Ratzeburgensis* vel *Converniensis*, *Lubicensis*, *Zwericensis* vel *Michiliburgensis*. Przed samą reformacją suffraganjami były djecezje: *Vagriana* (dawniej Aldenburg), *Szweryn*, *Lebus* (Libussina), Lubuskie (ob.), *Szleswik*, *Kamin* (Caminensis), (ob.) Kamińskie bisk., *Ratzeburg* i *Meklenburg* (Obotritorum). Cf. art. Wikarjat apostolski missji północnych. Jeszcze za życia ś. Ansgarego

nastąpiło przyłączenie djecezji bremeńskiej do Hamburga, a nawet przeniósł on rezydencję arcybiskupią do Bremy, uważając to miasto za dogodniejsze dla prowadzenia pracy apostolskiej. Urzędowe osiedlenie się arcybiskupów w Bremie nastąpiło dopiero r. 1223. Kapituła wszakże pozostała w Hamburgu. R. 1531 ustało nabożeństwo katolickie w katedrze hamburgskiej. Bogaty H. zaledwie rachuje 7,000 katolików na 220,000 protest. i 7,000 żydów. Posługę parafjalną spełnia 4 księży. Siostry ś. Karola zarządzają katolickim domem sierot. Ob. *Adami bremen.* Gesta ham. eccl. Inne dzieła i szereg bpów hamburgskich ob. *Gams*, Ser. episc. p. 263. Cf. *Lappenberg*, Von den Quellen d. hamburg. Gesch. bis kurz nach d. Reformation, w *Zeitschrift für Hamburgische Gesch.* I 37. *W. F.*

Hamon Andrzej Jan Marja, francuz, ur. 19 Maja 1795 r. w Pas (dep. Mayenne); po ukończeniu nauk w seminarjum ś. Sulpicjusza w Paryżu, wyświęcony na kapłana (1819), wstąpił do sulpicjanów, był professorem dogmatyki w seminarjum paryzkiém, później przełożonym seminarjum większego w Bordeaux, następnie w Clermont-Ferrand i znów w Bordeaux; ztamtąd powołany na proboszcza św. Sulpicjusza (12 Lip. 1851), był nim aż do † 16 Gr. 1874; założył znaczną liczbę instytucji miłosiernych lub pobożnych. Napisał: *Vie du cardinal de Cheverus archev. de Bordeaux, par J. Huen Dubourg, prêtre, ancien prof. de théologie* (Paris et Lyon 1837, 1841, 1842, 1850, 1858, 1867), dzieło nagrodzone przez akademję francuzką, dwa razy tłumaczone na angielski (w Filadelfji i w Bostonie 1839) i raz na niemiecki; *Vie de Mme Rivier, fondatrice et première supérieure de la congr. des soeurs de la Présentation de Marie, par l'auteur de la Vie du card. de Cheverus* (Avignon 1842); *Traité de la prédication à l'usage des séminaires par un supérieur de seminaire* (Clermont-Ferrand 1846, Paris 1849, 1854, 1860, 1869); *Vie de S. François de Sales par M. le curé de St. Sulpice* (Paris 1854, 1856, 1858, 1862, 2 v.); *Notre-Dame de France, ou l'histoire du culte de la Sainte Vierge en France depuis l'origine du christianisme jusqu'à nos jours, par M. le curé de St-Sulpice* (Paris 1861—66, 7 v.); *Méditations à l'usage du clergé et des fidèles pour tous les jours de l'année, par M. le curé de St-Sulpice* (Paris 1872, 3 v., ib. 1873, 3-a ed. t. r.; tłumaczone na niemiecki). *X. W. K.*

Hanc igitur oblationem i t. d. tak się zaczyna czwarta modlitwa w kanonie Mszy św., którą przypisują jedni Papieżowi *Gelazemu*, drudzy *Leonowi W.* Te słowa: *diesque nostros in tua pace disponas, atque ab aeterna damnatione nos eripi, et in electorum tuorum jubeas grege numerari*, dodane przez ś. Grzegorza W. Pap., a to z okazji pomoru i wojen grassujących w Rzymie. Modlitwa ta obecnie w kanonie zawsze jednaka, wyjąwszy wielki czwartek, z powodu pamiątki dnia tego, oraz wigilje i całe oktawy wielkanocy i zielonych świątek, kiedy się [illegible] katechumenów nieco odmienia, i to we wszystkich Mszach, choćby nie *de festo*, byle nie w żałobnych. Odmawia się ją z rękami nad patenę i kielichem rozciągniętemi i złączonemi obok, tak, iż palec wielki lewej powinien być założony na krzyż na takiż palec ręki lewej. To rozciągnięcie rąk na podobieństwo ofiarujących kapłanów Starego Test. (Exod. 29, 10. Levit. 1, 4. 3, 2. i 4, 4). Takie jednak rąk położenie nad ofiarami we Mszy jest późniejsze, bo aż do XV w., jak widać in

Ordine Romano, odmawiano ją z rękami podniesionemi (co dziś jeszcze zachowują dominikanie); w niektórych znowu kościołach Francji i Niemiec na znak pokory odmawiają ją w głębokiém schyleniu, jak to po dziś dzień się praktykuje u karmelitów. Znaczenie tej modlitwy związane z poprzedzającą, w której się przez zasługi świętych prosiło Boga, i „Tę *więc* ofiarę... prosimy abyś przyjął..." Cf. *Gavant*, p. II tit. VIII, 22s wyd. r. 1749; *Romée*, p. I c. III art. XXV; *Herdt*, t. II n. 90. *X. S. J.*

Handel u Hebrajczyków. Handel, jako wzajemna wymiana produktów, z natury swojej jest tak dawnym, jak dawném jest uznanie własności i jej praw. Z wymiany jednakże powstało wkrótce kupowanie i sprzedawanie, właściwie tak nazwane, i już za czasów Abrahama używano pieniędzy (ob.). Najprzód był handel tylko krajowym, a na wschodzie, z powodu pustyń, pokoleń żyjących z rozboju i z powodu zwierząt drapieżnych, musiał być karawanowym, t. j. zbierała się dosyć znaczna liczba kupców, odbywająca wspólnie w pewnych czasach drogę i w oznaczonych miejscach wymieniająca swoje towary, pod które używane były po większej części wielbłądy. Karawany takie odbywały się po Palestynie już w czasach patrjarchów. Takiej karawanie kupców madjanickich był sprzedany Józef (Genes. 37, 25—28). Handel morski mało był rozwinięty i, dopóki sztuka żeglarska na niskim stała stopniu, mógł się tylko odbywać nad brzegami morskiemi. Zdaje się, że Fenicjanie pierwsi odznaczyli się w sztuce żeglarskiej i pierwsi rozpoczęli dalsze podróże morskie dla prowadzenia handlu (Gen. 10, 4. 3 Reg. 10, 11..), do czego wiele się przyczyniało samo położenie ich kraju i dogodność w sprowadzaniu materjałów na budowę okrętów z lesistego Libanu. Hebrajczycy jednakże, chociaż pograniczni Fenicjanom, prawdopodobnie nie prowadzili z nimi przez długi czas handlu, ograniczając się tylko na handlu wewnętrznym, który zapewne najwięcej ożywiały trzy główne święta żydowskie. Jak bowiem teraz pielgrzymki do Mekki służą zarazem za okazję do największych jarmarków w Arabji, tak zapewne i Hebrajczycy korzystali z owych dni, których prawie cały naród na uroczystości się zgromadzał. Prawo Mojżeszowe nie ma wprawdzie szczególnych przepisów co do handlu, zakazuje tylko fałszywych miar i wag (Levit. 19, 36. Deut. 25, 13); jednakże nie sprzyjało ono handlowi, szczególniej zagranicznemu. Nietylko na poparcie handlu nie było żadnego przepisu, lecz owszem każdemu hebrajczykowi dany był w posiadłość grunt, przynoszący mu tyle, ile było potrzeba do utrzymania życia, a nadto własność ta nigdy utraconą być nie mogła tak, iż do zarobku przez handel nie było szczególnej pobudki. Było też zakazane pobieranie procentu od krajowców, a w roku jubileuszowym umarzały się wszelkie długi, co do szerszego rozwinięcia handlu wielką było przeszkodą. Nic więc dziwnego, że Hebrajczycy, ograniczając się na wewnętrznym handlu produktami natury i przemysłu, o handel zagraniczny mało dbali aż do czasu Dawida i Salomona. Wprawdzie nie ma pewnych danych na to, czy za Dawida był prowadzony obszerny handel; jednakże, skoro król ten zdobył porty: Elath i Aziongaber nad morzem Czerwoném (2 Reg. 8, 14) i z syryjczykami w przyjaznych zostawał stosunkach (2 Reg. 5, 11. 3 Reg. 5, 15), to bardzo jest prawdopodobném, że tych okoliczności użył na korzyść handlu, zwłaszcza że przy swojej śmierci zostawił (I Par. 29, 4) 3,000 talentów złota z Ophir. Za *Salomona* prowadzili już żydzi obszerny handel morski, z pomocą że-

glarzy tyryjskich. Z portu Aziongaber wypływały okręty do Ophir i przywoziły szczególnie złoto, drogie kamienie i drzewo sandałowe (3 Reg. 9, 26—28. 10, 11. 2 Par. 9, 10). Na morzu Śródziemném dopływali do *Tarszysz* (*Tartessus* w Hiszpanji) i przywozili (3 Reg. 10, 22), oprócz złota i srebra, w które w starożytności Hiszpanja obfitowała (metallis plumbi, ferri, aeris, argenti, auri tota ferme Hispania scatet, *Plinius*, Hist. nat. III. Cf. wiele świadectw starożytnych o obfitości srebra w Hiszpanji ap. *Bochart*, Phal. p. 169), jeszcze קופים, שנהבים i תכיים (*szenabim*, *kofim* i *tukim*), t. j., jak pospolicie tłumaczą: „kość słoniową, małpy i pawie“ (*Keil*, Coment. über d. BB. der Könige, p. 156). Ponieważ jednakże żegluga była po większej części nadbrzeżną i bardzo powoli odbywać się mogła, potrzebowały okręty kupieckie, do *Tarszysz* płynące, trzech lat czasu nim powróciły (3 Reg. 10, 22. 2 Par. 9, 21). Ten czas jednak dowodzi, że okręty te wypływały nie z Aziongeber, ale zapewne z jakiegoś innego portu na morzu Śródziemném, może z Joppy, i że nie opływały całej Afryki i nie wracały tą drogą, jak mniema *Michaelis* (Spicileg. geogr. Hebraeor. ext. I 98) i *Jahn* (Archäol. I 2 p. 31). Do podróży z Aziongaber do Hiszpanji trzy lata wystarczyćby wówczas w żaden sposób nie mogły. Ze śmiercią Salomona ustał ten korzystny handel morski. Jego bezpośredni następcy byli, w skutek rozdziału państwa, czém inném zajęci, i dopiero *Jozafat*, około w 80 lat po Salomonie, starał się na nowo handel wskrzesić, kazał pobudować w Aziongaber okręty mające płynąć do Ophir, ale przedsiewzięcie się nie udało, bo okręty jeszcze przed wyprawą burza zniszczyła (3 Reg. 22, 49. 2 Par. 20, 35—37). Za następcy jego *Jorama* dostał się port Aziongaber w ręce Idumejczyków, już niezależnych od Żydów (4 Reg. 8, 20—22. 2 Par. 21, 8—10). *Amazjasz* podbił ich znowu wprawdzie, a *Ozjasz* pozyskał port Elath, ale już za *Achaza* odebrali go Syryjczykowie, i zdaje się, że przed niewolą już nigdy nie był w posiadaniu Izraelitów. Oprócz handlu morskiego, prowadził Salomon obszerny handel lądowy z Egiptem i Syrją, mianowicie końmi egipskiemi (3 Reg. 10, 28. 2 Par. 1, 14—17), a z miastem Tyrus pszenicą i oliwą za drzewo cyprysowe i cedrowe (3 Reg. 5, 24). Handel morski prowadzono i po Salomonie, już to na mniejszą już na większą skalę. Z Ezechiela (27,17) np. pokazuje się, że z państw Judy i Izraela wywożono do Tyru pszenicę, pieczywo, miód, oliwę i balsam, wszakże dopiero po niewoli babilońskiej ożywił się handel Żydów. Żydzi, rozproszeni po obcych krajach, zajmowali się handlem wszędzie, gdzie tylko zdarzyła się ku temu sposobność, znosili się z swoimi współbraćmi w Palestynie. Mianowicie w Egipcie wzięli się do handlu za czasów Ptolomeuszów (*F. S. de Schmidt*, Dis. de com. et navig. Ptolemaeorum). Późniejsi książęta w Palestynie sami popierali handel różnemi sposobami: tak np. *Szymon Machabejczyk* poprawił port w Joppie (I Mach. 14, 5), a *Herod* wybudował nowy port w Cezarei (*Jos.*, Antiq. XV 9. 6). Lecz i przedtém już, za *Ezdrasza* i *Nechemjasza* (13,16), odbywały się w Jerozolimie znaczne targi tygodniowe tak, iż kupcy tyryjscy na nie przybywali; a za czasów *Chrystusa*, jak wiadomo, prowadzono handel zwierzętami ofiarnemi nawet w przedsionku świątyni (Math. 21, 12. Joan. 2, 14—16). Miszna wspomina o kramarzach, którzy chodząc po miastach towary swoje za drogo nieraz zace-

niali i zbytecznie wychwalali (Maasseroth 2, 3. Nedarim 3, 1). Lecz, o ile się zdaje, to i w czasach babilońskich prawo Mojżeszowe stało zawsze na zawadzie rozwinięciu się handlu, mianowicie zagranicznego. Gdyby nie to i nie ów stosunek wyróżnienia żydów pomiędzy innemi narodami, Hebrajczycy, tak przed jak i po niewoli babilońskiej, byliby niezawodnie narodem, głównie handlowi oddanym, znajdując się w bardzo korzystnych pod tym względem warunkach. „Brzegi palestyńskie były od najdawniejszych czasów wyłącznie głównem miejscem handlu pomiędzy Europą i Azją.“ „Jeżeli brzegi Palestyny w tych czasach, kiedy handel i gdzieindziej już był rozwinięty, przez najrozmaitsze narody były nawiedzane, wielką liczbę ludzi żywiły i wpływały na podtrzymanie wielkich miast handlowych, to niezawodnie daleko większe miały znacznie wówczas, kiedy jeszcze Grecy nie opanowali morza i kiedy one jeszcze wyłącznem były miejscem handlu“ (*Bertheau*, Zur Geschichte der Israeliten p. 121—125). Cf. *Tychsen*, De commerciis et navigationib. Hebraeorum ante exilium bab. (*Welte*).

Handel jest wzbroniony duchownym, gdyż odrywa umysł od rzeczy niebieskich, mając na celu zysk doczesny, oraz przedstawia niebezpieczeństwo grzechu, choćby tylko w mowie; wreszcie, ponieważ zajęcie się handlem i tém wszystkiém, co z nim jest koniecznie związane, wymaga całkowitego oddania się, a ztąd nie da się pogodzić z obowiązkami stanu duchownego. Teolögowie utrzymują, że wzbronienie zajęcia się handlem osobom duchownym wypływa z prawa Bożego, mianowicie ze słów św. Pawła: *Nemo militans Deo implicat se negotiis saecularibus.* Cokolwiekbądź, Kościół oddawna zabraniał handlu duchownym, skazywał ich na klątwę i na złożenie z urzędu, gdyby dla zysku trudnili się handlem (Conc. Arelat. 452), a wcześniej jeszcze zakazywał wszelkich zajęć świeckich i to pod surowemi karami (Can. apost. 7; Concil. Nicen. I can. 17). Kanony zabraniające handlu obowiązują duchownych świeckich, zakonników i zakonnice. Gracjan zebrał dawne w dist. 88, a Dekretały obejmują późniejsze kanony, dotyczące tego przedmiotu w tytule: *ne clerici vel monachi*; Papieże zaś ś. Pius V, Urban VIII, Klemens IX, Benedykt XIV i Klemens XIII wydali przeciw duchownym handlującym bulle, w których pod surowemi karami zabraniają trudnienia się handlem pośrednio i bezpośrednio, tak w imieniu pojedyńczych osób, jako i zgromadzeń; wreszcie, ś. Kongregacja Bisk. i Zakonników przepisy te uzupełniała. Pod nazwą handlu rozumieć należy kupowanie jakiejś rzeczy z tym zamiarem, aby ją bez zmiany lub ze zmianą drożej sprzedać, lub z zyskiem na inną zamienić. Zakaz w tém rozumieniu wykonywania handlu odnosi się głównie do duchownych, w święceniach wyższych zostających, lub posiadających beneficja, i do zakonników professów, gdyż kary ekskommuniki i klątwy na nich są wyrzeczone, oraz potrzeba, aby handel był stale wykonywany, bo jednorazowe handlowe zajęcie, zwłaszcza nieuwłaczające stanowi duchownemu, nie jest śmiertelnym grzechem i cenzur nie ściąga (*Liguori*, Theol. mor. lib. 3 n. 831). Duchowny, dający pieniądze na handel, którym się inna osoba zajmuje, i czerpiący z handlu takiego korzyści, ulega cenzurom, jako handlujący przez podstawioną osobę (Bulla Benedict. XIV *Apostolicae*). Jeżeli zachodzi wypadek, że do rodziny kupieckiej należący duchowny zmuszony jest dla jej ocalenia handlem się zająć pośrednio, powinien według bulli Klemensa XIII *Cum primum* 27 Sept. 1759 otrzymać

na to dyspensę: we Włoszech od Stolicy Apostolskiej, a po za Włochami od biskupa. Jeżeli zaś rodzaj handlu lub kontraktu przedstawia jaką wątpliwość, jej rozwiązanie należy do ś. Kongr. Soboru. Wreszcie, tać bulla zabrania duchownym prowadzenia interesów bankowych. Ponieważ skutkiem więcej rozwiniętych w ostatnich czasach operacji handlowych i przemysłowych, pieniądze stały się pod pewnym względem przedmiotem handlu, przeto powstało pytanie, czy duchowni mogą nabywać akcje spółek, w których posiadacze akcji, oprócz procentu, otrzymują lub otrzymywać mogą część zysków z handlu lub przedsiębierstwa. Ś. Kongr. Biak. i Zak. 30 Stycz. 1846 oświadczyła, że akcji spółek komandytowych duchownym nabywać nie wolno. Jeżeli handel, prowadzony przez osoby świeckie, jakimbądź tytułem przechodzi do duchownego lub zgromadzenia zakonnego, według bulli *Apostolicae* powinien być zaraz odstąpiony, a gdyby to bez straty nastąpić nie mogło, może być dalej prowadzony, ale tylko czasowo, przez osobę świecką do tego umówioną i za pozwoleniem ś. Kongr. Soboru we Włoszech, a gdzieindziej za pozwoleniem biskupa. Nie wolno jest wydzierżawiać gruntów cudzych na to tylko, aby z nich zbiory sprzedawać (cap. *Pervenit* 1 ca. 21 q. 3), lecz kupić grunta z dojrzałemi nawet zbiorami i zbiory sprzedać jest wolno, gdyż się swoją własność sprzedaje. Wolno jest także nabywać bydło, trzodę i te wypasać, a potém sprzedawać, jako też przychówek domowych zwierząt, ich mleko i wełnę, lecz trzeba, aby żywione były nie na cudzym, wydzierżawionym gruncie, lecz na własnym; inaczej bowiem zachodziłby wypadek zabroniony przez sobór chalcedoński cap. *Pervenit*. Wolno jest także rzeczy dla siebie nabyte, które albo się niepotrzebnemi okazały, albo zamiar względem nich zmienionym został, sprzedać, a nawet drożej. W stosowaniu powyższych przepisów Stolica Apost. zawsze się surowszą okazuje dla zakonników niż dla księży świeckich. Dla tego zakonnikom w potrzebie tylko udziela pozwolenie na kupowanie bydła, celem wykarmienia i sprzedania, pozostawiając im wolność karmienia na użytek klasztoru. R. 1707 S. C. C. i S. C. E. et R. wydały dekret, ponawiający poprzednie decyzje, wedle których zakonnikom i zakonnicom żadnych lekarstw sprzedawać nie wolno, co następnie rozciągniono i do księży świeckich. *X. A. S.*

Haneberg Daniel Bonifacy von, bp Spiry. Rodzicami jego byli zamożni włościanie, mający swój dom „pod jodłą" (zur Tanne, i ztąd mylnie niektórzy piszą, że ur. w Tanne), o pół godziny drogi od wsi parafjalnej Lenzfried (v. Lämpfrids), a o godzinę od miasta Kempten, w Bawarji. W domu tym ur. 16 Czerw. 1816 r. nasz H., w dziecinnych latach uczęszczał do szkółki w Lenzfried przez zimę, a przez lato wspólnie z braćmi już to pasał trzody swego ojca, już pomagał w mniejszych gospodarskich zajęciach. Dziad i ojciec H'a, ludzie religijni, często mieli styczność z franciszkanami kempteńskimi (zniesieni 1803 r.) i nieraz ich miłe wspominali. Opowiadania te obudziły w młodym Danielu chęć do życia zakonnego; prosił więc ojca, aby mu pozwolił uczęszczać do gimnazjum w Kempten. Ojciec się zgodził, a Daniel, wstąpiwszy do 1 klassy przygotowawczej 1827 r., codziennie piechotą z domu chodził do Kempten, nie zważając na słoty. Po 6 latach pobytu w gimnazjum władał biegle językiem łacińskim, greckim i wcale nieźle zaś hebrajski. R. 1834 przeniósł się do München, żeby się kształcić

w języku hebrajskim i wyuczyć arabskiego i syryjskiego. Nie zadługo w ostatnim języku tak postąpił, że był w stanie rozumieć hymny św. Efrema; przytém, obcując z grekami na uniwersytecie, od nich nauczył się języka nowo-greckiego tak doskonale, że, jak sam mówił, dwoma tylko językami biegle władał: niemieckim w narzeczu allgäuskiém i nowogreckim. R. 1835 zapisał się na kurs filozoficzny, przyczém, nie zaniedbując wschodnich, przykładał się do języków: francuzkiego, włoskiego, angielskiego i do sanskrytu; przeszedł następnie na kurs teologiczny i do seminarjum duchownego (Georgianum). D. 29 Sierp. 1839 r. H., już wtedy dr teologji, otrzymał święcenie kapłańskie i w kilka tygodni później w rodzinnej swej parafji odprawił prymicje. Tegoż r. został docentem egzegezy i języka hebrajskiego; w drugim roku docentury (1841) professorem nadzwyczajnym, a wkrótce (1844) prof. zwyczajnym uniw. monachijskiego. Oprócz zajęć professorskich, H. był kaznodzieją uniwersyteckim i spowiednikiem, gotowym na usługi wszelkiego rodzaju penitentów. R. 1847, kiedy awanturnica Lola Montez po tyrańsku rządziła Bawarją w duchu bezbożnej sekty, H. o mało że nie został wypędzonym z Monachium, jako podejrzany o nieprzychylność dla nowego stanu rzeczy. Miano go w podejrzeniu z powodu, że był przyjacielem Deutingera, Döllingera i innych, którzy podpisali adres dziękczynny do uwolnionego z urzędu ministra Abel'a, i że był spowiednikiem samegoż Abel'a. Wstawienie się synów i córek duchownych H'a do króla tyle dokazało, że H. zamiast wydalenia nagrodzony został orderem św. Michała. Po wybudowaniu kościoła ś. Bonifacego z klasztorem w Monachium i oddaniu go benedyktynom, H. wstąpił do tego zakonu, złożył śluby 29 Grud. 1851 i przyjął imię *Bonifacego*. Klasztor ten otrzymał parafję wschodniej części stolicy, złożoną z 30,000 dusz, filję w Andechs pod Monachium i kierownictwo instytutu edukacyjnego. H'wi do obowiązków professorskich przybyły teraz chórowe i parafjalne, a nareszcie, gdy opat Paweł Birker, nie mogąc podołać wszystkim zajęciom, zrzekł się swego urzędu (4 Paźd. 1854), H. został na jego miejsce wybrany opatem (benedykowany 19 Mar. 1855). Był on nietylko czynnym rządcą, ale i dobrodziejem opactwa, gdyż od czasu złożenia professji całą pensję w uniwersytecie pobieraną oddawał na klasztor. D. 21 Sierp. 1856 r. otworzył w Andechs zakład dla dzieci pozbawionych opieki, z początku na 36 do 40, a potém na 2 razy tyle dzieci; do zakładu tego sam pilnie uczęszczał, egzaminował wychowańców i wglądał we wszelkie ich potrzeby (o tym zakładzie ob. *Kalender für katholische Christen von Sulzbach*, 1868 s. 115.. i *Historisch-politische Blätter*, 1873 zesz. 1). Mając dostateczną liczbę zakonników, H. zamierzył wysłać kilku na misje wśród niewiernych, jak tego wymagały statuta opactwa św. Bonifacego. Uwagę jego zwrócił zdobyty przez Francuzów Algier. W Styczniu 1861 r. udał się sam z jednym towarzyszem (o. Hugonem Sträbuber) do tej krainy. Bp Algieru chętnie przystawał na założenie osady benedyktyńskiej, lecz gdy rząd francuzki odmówił zatwierdzenia tego projektu, H. udał się do Tunisu, gdzie wikarjusz apostolski ks. Suter chciał oddać mu stację missyjną w Porto-Farina, nad północno-zachodnim brzegiem zatoki, byleby Propaganda zezwoliła. Obejrzawszy H. miejscowości, wrócił z towarzyszem do Europy, Ojcu św. przedstawił swój projekt co do misji tunetańskiej i w półowie Kwietnia (1861 r.) wrócił do Monachium.

Ojciec św. pochwalił zamiar H'a, lecz zanim zwykłe w takich sprawach traktowanie z Propagandą się skończyło, upłynął rok prawie, tak, iż dopiero w Kwiet. 1862 mógł o. Hugo z 2-ma braciszkami udać się do Porto-Farina. Później dodał H. o. Hugonowi jeszcze 1 kapłana, lecz missja cała ograniczyć się musiała na duchownej pieczy około kilku chrześcijańskich rodzin z Malty; nawracać zaś Arabów najsurowiej zabronił wikarjusz apostolski, gdyż, w razie nawrócenia jakiego araba, fanatyczni jego współziomkowie gotowi byli pozbawić życia i majętności to nawet szczupłe grono chrześcjan, które dotąd z ledwością cierpiane tam było. Z polecenia H'a o. Hugo udał się w głąb kraju próbować, czy nie znajdzie gdzie lepszego pola do działalności missjonarskiej, lecz wszędzie zastał te same nie do zwyciężenia przeszkody. Widząc więc usiłowania swoje bezowocnemi, za zgodą opata, o. Hugo wrócił po 3 prawie latach do Europy, przekonawszy się nadto, że klimat tunetański nie był zdrowym dla przybywających niemców. W Lutym 1864 r. udał się H. na wschód, już to dla odbycia pobożnej i naukowej zarazem pielgrzymki do Grobu Chrystusowego, już żeby zobaczyć, czy nie da się założyć missja benedyktyńska w Konstplu. W Maju t. r. wrócił, przekonawszy się, że i ten zamiar nie może przyjść do skutku. W 8 dni po powrocie przybyła do H'a deputacja od kapituły trewirskiej (4 Czerwca 1864), z prośbą, aby przyjął bpstwo trewirskie. H., który już poprzednio (1858) nie zgodził się na przyjęcie arcybpstwa bambergskiego, przez miłość ku swemu klasztorowi odmówił i teraz prośbie kapituły trewirskiej, królowi zaś pruskiemu zalecił na swoje miejsce suffragana trewirskiego Eberharda. Zaledwie odeszła wspomniana deputacja, gdy znów nacierać poczęto na H'a, żeby przyjął arcybpstwo kolońskie, osierocone przez śmierć kardynała Geissel'a; w 2 lata potém, gdy umarł Oettl, bp eichstättski (6 Lut. 1866), nominacja H'a na to bpstwo już leżała w gabinecie królewskim: od obu jednak bpstw wyprosił się H., przyjąwszy tylko bawarski order zasługi cywilnej i przywiązane do niego szlachectwo. Teraz sądził opat, że będzie mógł do końca życia pozostać w swym klasztorze; lecz Opatrzność inaczej zrządziła. R. 1868 r. został wezwany do Rzymu i przyłączony do kommissji kościołów i misji wschodnich, ażeby dla przyszłego soboru watykańskiego przygotować materje do obrad nad tymże przedmiotem. Mało mógł on w tych pracach brać udziału, z powodu choroby, a skoro tylko pomoc jego nie była potrzebną, wrócił do klasztoru (14 Mar. 1869) z materjałami, jakie do swoich ulubionych studjów orjentalnych znalazł w bibljotekach rzymskich. R. 1871 znów mu zaproponowano bpstwo spirskie. H. odmówił; pomimo odmowy jednak odniesiono się do Rzymu, zkąd przyszła odpowiedź, że do nominacji Papież gotów się przychylić. Na tę wiadomość niektóre pisma publiczne podniosły głos, żądając rodaka z Palatynatu. To jeszcze bardziej H'a odstręczało od przyjęcia bpstwa, lecz gdy kapituła spirska, wielu dziekanów i proboszczów, będących uczniami H'a, poczęli go prosić, H. napisał do Papieża, że zgadza się na przyjęcie bpstwa pod tym jedynie warunkiem, jeżeli to jest wolą i rozkazem Ojca św. W skutek tego nastąpiła nominacja królewska (16 Maja 1872), prekonizacja (29 Lip. t. r.) i konsekracja na bpa (w Monachium 25 Sierpnia t. r.). D. 11 Wrz. 1872 r. odbył H. uroczysty ingress do swej katedry. H. lubo żył w przyjaźni z Döllinger'em i wspólnie z nim

wpływał na zebranie kongresu uczonych teologów niemieckich (1863 Cf. Döllinger), nie podzielał jednak chwiejnych już wówczas niektórych zdań swego najprzód nauczyciela, następnie kollegi. Podczas soboru watykańskiego H. należał do liczby tych, którzy woleli, aby definicja dogmatyczna o nieomylności papiezkiej wstrzymaną została; jednakże wydaną przyjął i ogłaszał, czém się naraził herezji, mieniącej się starokatolicyzmem. H. jako uczony należy do pierwszorzędnych orjentalistów i egzegetów dzisiejszych. Literacką karjerę zaczął od przekładu dzieł Wiseman'a na jęz. niem.: *Ueber die vornehmsten Lehren und Gebräuche der kathol. Kirche* (Regensb. 1838, 2-e wyd. 1847) i *Ueber den Zusammenhang der Ergebnisse wissenschaftlicher Forschung mit der geoffenbarten Religion* (ibid. 1840). Oba dzieła przełożył jeszcze wtedy, gdy był w Georgianum (1837—39); do pierwszego z nich przemowę dopisał Döllinger, w drugiém pomagał H'wi Weinhart. Dalej H. napisał: rozprawę pro venia legendi: *De significationibus in Vet. Test. praeter literam valentibus* (Monachii 1839); *Die religiösen Alterthümer der Bibel* (ib. 1842, 2-e wyd. znacznie poprawione ib. 1869); *Einleitung in das Alte Test.* (Regensburg 1845); *Versuch einer Geschichte der biblischen Offenbarung als Einleitung in's A. Test.* (1849, 2-e wyd. 1852, 3-e Regensb. 1863; przekład franc. ob. Goschler); *Zur Erinnerung an Joseph von Görres, Rede gehalten am 3 Febr. 1848* (Münch. 1848); *Renan's Leben Jesu beleuchtet* (Regensb. 1864); kilka kazań, lub mów pogrzebowych; *Abhandlung über das Schul, und Lehrwesen der Muhamedaner im Mittelalter* (ib. 1850); *Ueber die in einer Münchener Handschrift aufbehaltene arabische Psalmübersetzung des R. Saadia Gaon Fajumi* (Münch. 1841, i w *Denkschriften der k. Akad. d. Wissensch.* t. XIII). Wydał *Canones s. Hippolyti arabice et lat.* (Monachii 1870), o których uczoną Rozprawę podał r. 1868 w *Abhandlg. der k. Akad. d. Wissensch.* II 31. Kilka innych rozpraw o orjentalnej literaturze znajduje się w tychże Rozprawach monachijskiej akad. nauk od r. 1860. Oprócz tego H. miewał odczyty w monachijskim Odeonie (1861) o stosunkach północnej Afryki z Europą i Azją, był współpracownikiem pism: *Siloah*, bonn'skiej *Theolog. Literatur-Blatt* (dopóki ta była katolicką), *Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes*, *Historisch-politische Blätter*, i współpracownikiem *Kirchenlexicon'u* Wetzera i Weltego. *X. W. K.*

Hanon, król Ammonitów. Ojciec jego Naas w pierwszych latach Saula napadł na m. Jabes Galaad, lecz został ze stratą odparty (I Reg. 11, 1...). Przez niechęć ku Saulowi Naas, żdaje się, dał przez jakiś czas schronienie Dawidowi (*S. Hieronym.* Comment. in II Reg. 10, 2). Dawid przynajmniéj mile o nim wspominał; zkąd, gdy Naas umarł (w początkach panowania Dawidowego), wysłał do Hanona, jego następcy, posłów, oświadczając współubolewanie swoje. H. zaś znieważył posłów i odesłał. Nastąpiła ztąd wojna. Ammonici przyzwali do pomocy syryjskie plemiona i z niemi wystąpili do boju. Pod miastem Medaba (I Par. 19, 7) wojsko izraelskie pobiło Ammonitów i posiłki ich. Nie skończyło się jednak na tej porażce. Adarezer (*v.* Hadadezer), król Syrji-Soba, z nowém wojskiem gotował się napaść na ziemie izraelskie, lecz Dawid go uprzedził, pobił i zmusił do opuszczenia Ammonitów. Ob. II Reg. 10, 1... I Par. 19, 1... W następnym zaś r. wyprawił Dawid Joaba z nowém wojskiem przeciw Ammonitom (II R. 11, 1.. I Par. 20, 1.).

Joab zdobył część miasta, zwaną miastem wód (II Reg. 12, 27. tekst hebr.), resztę zaś Dawid, przybyły z nowemi posiłkami (ib. w. 29. II Par. 20, 1). Zwycięztwo było zupełne. Między wielu łupami dostała się Dawidowi złota korona Hanona, z drogiemi kamieniami, ważąca talent złoty (prawie $3,397^1/_2$ dukatów). II Reg. 12, 30. *X. W. K.*

Hansiz (*v.* Hansitz) Marek, historjograf, ur. 25 Kwiet. 1683 w Karyntji, w 15 r. życia wstąpił do jezuitów, wykładał przez 3 lata filozofję w Gratz; resztę czasu poświęcił studjom historycznym, układając historję kościelną Niemiec, podobnie jak Ughelli uczynił względem Włoch i bracia Sainte-Marthe względem Francji. Um. 5 Wrz. 1766 w Wiedniu. Napisał: *Germaniae sacrae tomus I, Metropolis Lauriacensis cum episcopatu Pataviensi*, August. Vindel. 1727; *tom. II, Archiepiscopatus Salisburgensis*, ib. 1729; *tom. III, De episcopatu Ratisbonensi prodromus, seu informatio summaria de sede antiqua Ratisbonensi innovans omnia, necnon Salisburgensem et Frisingensem plenius illustrans*, Viennae 1755 (czy 1729, jak niektórzy bibljografowie podają). W ostatnim tomie H. dowodził, że w Ratyzbonie były 2 stolice: jedna zakonników u św. Emmerama, druga kanoników u ś. Piotra, i że obie stanowiły jednę stolicę bpią, na którą bp wybierany był raz przez zakonników, drugi raz przez kanoników; dowodził nadto, że klasztor nie jest dawniejszym od bpstwa i autentyczność przywilejów klasztornych podawał w wątpliwość. Na czynione sobie względem *Germania s.* zarzuty, odpowiedział H. pismami: *Responsio P. M. Hansitii ad Epistolam Adm. R. et eruditissimi Bernardi Pezii super vita s. Trutperti Mart. in Brisgavia* (Viennae 1731); *Illustratio apologetica Prodromi eppatus Ratisbonensis* (Viennae 1755); *Disquisitio de valore privilegiorum monasterii S. Emmerammi* (ib. 1755); *Documentum decisorium litis de sede monastica olim Ratisbonae* (Vienn. 1756). Z innych dzieł H'a wymienimy tylko *Analecta seu Collectanea pro historia Carinthiae concinnanda, opus posthumum*, pars I Clagenfurti 1792; pars I et II Norimbergae 1793. Nadto, H. zostawił w rękopiśmie 18 vol. materjałów do historji kościelnej Niemiec. O. Jan Benedykt Heyrenbach zamierzał kontynuować *Germaniam S.* H'a, lecz śmierć przeszkodziła uskutecznieniu tego zamiaru. *De Backer*, Bibl. *X. W. K.*

Hanthaler Chryzostom, bibljotekarz i archiwista klasztoru cysterskiego w Lilienfeld, w Niższej Austrji, uczony badacz, wielce zasłużony ojczystej dyplomatyce, sfragistyce i numizmatyce, ur. w Marenbach, w Górnej Austrji, 14 Stycz. 1690 r. z rodziców bardzo ubogich, tak, iż z niezmierną trudnością mógł ukończyć nauki w Salzburgu; wstąpiwszy do cystersów złożył śluby zakonne 1716 r. w klasztorze Lilienfeld. Tam oddał się z niezmordowaną pracą badaniom dawnych dziejów Austrji, do których bogate źródła znalazł w archiwach klasztornych. Um. w Lilienfeld 2 Wrz. 1754 r. Z pomiędzy jego 49 dzieł, traktujących po większej części o dziejach austrjackich, zasługują szczególniej na uwagę *Fasti Campililienses* (Linz 1730—1747, 2 tt. f.), w których się mieszczą dzieje klasztoru Lilienfeld i książąt Babenbergskich na Austrji i Styrji. Dwa drugie tomy ze śmiercią autora pozostały w rękopiśmie i po kassacie klasztoru 1789 r. dostały się cesarskiej nadwornej bibljotece w Wiedniu; zaś blachy do rycin, przedstawiające pomniki grobowe, pieczęcie, podobizny etc. poszły na tandetę, zkąd wreszcie, po upływie lat 22, najdziwniejszym sposobem dostały się w ręce ks. *Pyrkera*, ówczesnego biskupa

erlauskiego, który tę spuściznę H'a wydał z 49 rycinami p. t.: *Fastorum Campilliensium Chrysostomi Hanthaler continuatio, seu Recensus genealogico diplomaticus archivi Campiliensis* (Wiedeń 1818—26, 2 tt). Dzieło to zawiera mnóstwo szacownych wiadomości o wielu od dawna wygasłych domach w Austrji (Cf. Oestreichische Nationalencyclopädie, Wien 1835, XI 500). (*Wetzer*). *S. S.*

Hantwill Jan, poeta w końcu XII i w początkach XIII w., benedyktyn w klasztorze St. Alban, w djecezji londyńskiej, zkąd udał się dla wydoskonalenia w naukach do Paryża. Po długim tam. pobycie wrócił z wielkim zapasem wiadomości. Odpowiednio do przedmiotu umiał on doskonale naśladować Wirgiljusza, czy Owidjusza, czy Horacego. Zostało po nim, prócz kilku drobniejszych, dzieło poetyczne p. t. *Architrene*, cenione przez uczonych, tak z powodu rozwiniętej w niém erudycji i pięknego i potoczystego stylu, jako i z powodu wystawienia w niém w sposób miły, dowcipny i nauczający panujących w jego czasach wad i ułomności. Cf. *Biblioth. gen. des écrivains de l'ordre de S. Benoît*, à Bouillon 1777 t. I. (*Wetzer*). *S. S.*

Haran (*70* Χαρράν), starożytne miasto w Mezopotamji syryjskiej (Gen. 28, 2), do którego schronił się Thare, ojciec Abrahama, z całą rodziną, gdy opuścił chaldejskie Ur (Gen, 11, 31). Abraham, w skutek rozkazu Bożego, opuścił Haran i udał się z Lotem do ziemi Chanaan (Gen. 12, 1..), lecz krewni jego tam pozostali (ib. 24, 4.. 27, 43). Izaak (Gen. 24, 4..) i Jakób (Gen. 28, 2..) pojęli żony, pochodzące z H., Thare tamże umarł (ib. 11, 32). Abulfeda, gegraf syryjski ok. r. 1330, opowiada (*Descr. Mesopot.* p. 16), że istniały jeszcze za jego czasów cysterny, przy których wierny sługa Abrahama spotkał Rebekę (Gen. 24, 11). Za Ezechjasza H. zdobytém zostało przez Assyryjczyków (IV Reg. 19, 12. Isai. 37, 12). Prowadziło handel z Tyrem (Ezech. 27, 23). Na pomnikach assyryjskich często jest wspominane *Harran*, jako miasto mezopotamsko-aramejskie (syryjskie). Tak znajdujemy je na pomnikach Teglatfalassarów (*Rawlinson* et *Norris*, The cuneiform inscriptions t. I i II 67), Sargona i Salmanassara, obok Baalbeku i Armenji (*Sohrader*, Die Keilinschr. p. 45). Według najpowszechniejszego tłumaczenia, H. jest tém samém co Κάρραι, *Carrae* v. *Charrae*, u geografów greckich i rzymskich (*Herodian.* IV 13, 7; *Ptolem.* V 18; *Strabo* XVI 747), miasto starożytne, jak je nazywa Ammian Marcellin (23, 3), pamiętne porażką Krassusa (*Plinius*, Hist. nat. V, 28; *Dio Cass.* 40, 25; *Lucan.* 1, 104); syryjscy pisarze zowią je *Haran*. Niegdyś było w Charrae (czyli Haran) bpstwo, należące do prowincji Osrhoëne, której metropolją była Edessa. Najdawniejszym historycznie znanym bpem charryjskim jest Teofanes, w 3 r. Juljana cesarza (361—363. *Le Quien*, Oriens Chr. II 975); od w. VI bpi charryjscy byli jakobitami (*Barhebraei*, Chronic. ed. Lamy, p. 218 not. 2). Ok. r. 740 H. zostało rezydencją kalifa Meruana (ib. p. 308..); r. 793, 898 i 910 w klasztorach pod H. będących odbywały się wybory na patrjarchów antjocheńskich jakobickich (ib. p. 330, 392, 396). Miasto istniało jeszcze podczas wojen krzyżowych (*Wilhelm z Tyru*, X 29; *Barhebr.* Chron. cit. p. 504); teraz jest małoznaczną miejscowością, o 2 dni drogi od Edessy, w połud.-wschod. stronie tegoż miasta położoną (*Ritter*, Erdk. West-As. X Th. 3 Abth. p. 1119, XI Th. 3 Abth. p. 291, 298. Cf. *Mannert*, Geogr. V 2, 280), nawiedzaną

przez Żydów, z powodu grobowca patrjarchy Thare'go i pobytu Abrahama. Niektórzy z nowszych podróżopisarzy, mianowicie mistress Beke i jej mąż dr Beke utrzymują (*Jacob's flight, or a pilgrimage to Harran and thence in the Patriarch's footsteps into the promised land*, London 1865), że H., z którego wyszedł Abraham, było pod Damaszkiem, gdzie dotąd istnieje miejscowość tegoż nazwiska; lecz przypuszczenia tego inni nie podzielają. *X. W. K.*

Harding Stefan, święty (17 Kwiet.), pochodził z hrabiowskiej angielskiej rodziny; nauki pobierał najprzód w klasztorze w Shirburn, potém w Paryżu, następnie z kilku towarzyszami odbył pielgrzymkę do Rzymu. Ztamtąd wrócił do Francji, osiadł w klasztorze benedyktyńskim w Molesme (djec. Langres), pod kierownictwem ś. Roberta (ob. tej Enc. III 574), z którym następnie opuścił Molesme, żeby osiąść w Citeaux. Po śmierci Alberyka, drugiego opata cysterskiego († 1109), H. sprawował rządy tego opactwa do 1133. O zasługach jego względem zakonu i o *Carta charitatis* (ap. *J. Paris*, Nomasticon cisterc.) ob. tej Enc. l. c. Z jego polecenia zebrane zostały zwyczaje i ceremonje, przez cystersów zachowywane, w jedną księgę p. t. *Usus antiquiores* (v. *Liber usuum*) *ordinis cisterciensis* (ap. *J. Paris* op. c. p. 81—243), spisana pierwotna historja cystersów p. t. *Exordium coenobii et ordinis cisterciensis*, zwana także *Exordium parvum*, v. *Liber aureus*, v. *De egressu cisterciensium monachorum in Molismo*, v. *Relatio qualiter incepit ordo cisterciensis* (ap. *Miraeum*, Chronic. cisterc. ord. p. 8, ap. *J. Paris* op. c.). Sam H. jest autorem kilku pism (*Censura de aliquot locis bibliorum; Sermo in obitu praecessoris sui; Epistolae*), które wraz z *Carta charit.* i następnemi wydał Migne (*Patrol. lat.* t. 166). H. także sporządził dla swego klasztoru kopję Biblji, przy której porównywał dawniejsze lepsze rękopisy między sobą i z tekstem hebrajskim, żeby tekst łaciński oczyścić z błędów, jakie się doń wkradły przez przepisywanie. On wreszcie popierał udzielanie kommunji pod 2 postaciami podówczas, kiedy zaprzestawano dawać kielicha świeckim. Zwyczaj ten zachował się w Citeaux do XV w., podobnie jak w Clugny i w Saint-Denis, gdzie pod 2 postaciami kommunikowano w większe uroczystości. R. 1133 zrzekł się H. godności opata, żeby się przygotować do śmierci, która nastąpiła r. 1134. Żywot H'a pisali: *Henschen*, Dissert. (w *Bolland. Acta ss.* 17 April. II 495), i *Dalgairns*. Tego ostatniego dzieło, napisane po angielsku na żądanie J. H. Newman'a, przełożone jest na niemiecki (*Dalgairns*, Der heil. Stephan Harding Stifter des Ordens von Citeaux, Mainz 1865) i na francuzki (Vie de s. Etienne Harding... editée par Newman, trad. de l'angl. par l'abbé E. V., Paris 1847). *X. W. K.*

Hardouin (czyt. *Harduę*), Harduinus, Jan, syn księgarza, ur. 1646 w Quimper, r. 1666 wstąpił do jezuitów. Po śmierci Jana Garnier'a (ob.) został 1683 r. H. bibljotekarzem w *kollegjum Ludwika W.* Życie prowadził odosobnione i nauce oddane. Um. 3 Wrz. 1729 w Paryżu, gdzie przez wiele lat wykładał teologję. H. był jednym z najuczeńszych ludzi swego czasu. Dupin mówi o nim: „mało jest jezuitów, którzy co do uczoności równać się mogą z H., tak w świeckich naukach, jak i w świętych.“ Zdumiewającą posiadał pamięć, wielką bystrość umysłu i żelazną pracowitość. „Czyż sądzicie, mówił on, że dla tego codziennie przez

całe życie moje wstaję o czwartej godzinie rano, aby tylko powtarzać to, co już inni przedemną powiedzieli?" Znał doskonale języki starożytne i nowożytne, historję, filozofję i teologję. Wszakże, pomimo nauki swojej, dziwaczne swoje miał niektóre opinje. Tak np. utrzymywał, że z wyjątkiem pism Cycerona, Historji naturalnej Plinjusza, Georgików Wirgiljusza i satyr Horacego (do których niekiedy jeszcze zaliczał Homera, Herodota i Plauta), wszystkie zresztą dzieła literatury klassycznej są podrobione przez zakonników XIII w. eku. Podobnież odrzucał on autentyczność starożytnych dzieł sztuki, napisów i monet. Septuagintę i greckie, jak twierdził, tłumaczenie Nowego T. miał także za podrobione; pierwotny tekst Nowego Test. był, podług niego, łaciński. Z powodu tych dziwactw, *Vernet*, professor genewski, napisał dla niego satyryczne epitaphium: *In expectatione judicii, Hic jacet Hominum paradoxatatos, Natione Gallus, religione romanus, Orbis litterati portentum, Venerandae antiquitatis cultor et destructor, Docte fabricitans. Somnia et inaudita commenta vigilans edidit. Scepticum pie egit. Credulitate puer, audacia juvenis, deliriis senex.* Wystąpili przeciwko H'wi jego nawet współbracia w *Mémoires de Trévoux* (1709) i zmusili go do odwołania paradoksalnych zdań swoich. Śmieszną jest rzeczą w oryginalnych tych twierdzeniach jednego zakonnika upatrywać, jak to chcą niektórzy, sprzysiężenie zakonu całego pko protestantom i jansenistom. Do innych dziwactw H'a należy pismo *Athei detecti* (w jego *Opera selecta* p. 1—258), gdzie dowodzi, że ateuszami są wszyscy, którzy, zamiast imienia *Bóg*, używają wyrazów: *Istota, Najwyższa Istota, Prawda, Dobro nieskończone* i t. p. Za to Pfaff, pisarz protestancki, samego H'a do ateuszów policzył. Zresztą, dziwactwa H'a nie szkodziły nikomu, owszem, dawały okazję do ściślejszych badań i lepszego prawdy wyświecania, a w obec wielkich jego w nauce zasług zupełnie nikną. Wydał: *Themistii orationes 33, e quibus 13 nunc primum in lucem editae*, 1684 in-f.; *C. Plinii Secundi, Historiae Naturalis libri 37 interpr. et not. illustr.*, Par. 1685, 5 t. in-4 (w wydaniu *ad usum Delphini*); trzy dyssertacje o chrzcie (*De Baptismo quaestio triplex*, Paris 1687); *J. Chrysost. epist. ad Caesarium monachum*, z notami i z dodatkiem rozprawy o Najśw. Sakramencie, 1689; *Défense de la lettre de s. Chrysost. à Césaire* (pko Le Clerc'owi) 1690; *Nummi antiqui populorum et urbium illustrati, De re monetaria veterum Romanorum*, Paris. 1684 in-4 (używa numizmatyki do objaśnienia geografji Plinjuszowej); *Chronologiae; ex nummis antiquis restitutae prolusio de nummis Herodiadum*, Paris. 1693 *De supremo Christi Dni paschate, ad prolusionem chron. de nummis Herodiadum embolum*, ib. 1694 (dowodzi, że P. Jezus, jako rodem z Galilei, odbył paschę w czwartek, nie w piątek z innymi żydami); *Chronologiae ex nummis antiquis restitutae specimen I*, Paris. 1696; *Chronol. Vet. Test. ad Vulgatam versionem exacta et nummis antiq. illustrata* (*Chronologiae ex num. ant. restit. specimen alterum*), Paris. 1697, 2 t.; dzieła te nie małego są znaczenia dla chronologji: ostatnie (druga część) na rozkaz parlamentu było skonfiskowane, lecz przedrukowane w *Op. select.*, Amstel. 1709 i 1719 1 v. in-f.; w tém to właśnie dziele H. broni swego niedorzecznego przypuszczenia o podrobieniu dzieł starożytnych. Główną jego pracą, na jaką wiele lat poświęcił, jest *Collectio regia maxima Conciliorum, seu acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum gr. et lat., ad Philippi Labbaei et Gabrielis Cossartii labores haud modica accessione facta,*

Paris. 1700—1716, 11 tt. w 12 vol. in-f. W porządku chronologicznym zbiór ten rozpoczyna od 84 r. po Chr., a kończy na 1714, opatrzony jest nadto wybornemi regestrami. Początkowo zamierzał H. wydać ten zbiór z dyssertacjami i obszernemi objaśnieniami, poprzestał wszakże tylko na krótkich notach. Z powodu nieprzychylnego raportu doktorów Sorbony, sprzedaż tego dzieła została wstrzymana wyrokiem parlamentu, jako zawierającego wiele zdań przeciwnych zasadom gallikańskim. Niebawem wszakże areszt został zdjęty, ponieważ jezuici obiecali dodać tom sprostowań (*Additamenta*, 1725; cf. Addition ordonnée par arrêt du parlement, pour être jointe à la collection des conciles, en lat. et en franç., Paris 1722 in-f.). Pomijamy inne dzieła H'a; dokładny ich spis ob. *De Backer*, Bibl. Pko wydaniu swoich *Opera selecta*, Amst. 1709—1719, zawierających liczne jego twierdzenia dziwaczne, musiał sam protestować. Pozostałe po nim, wydane po śmierci jego pisma: *Opera varia*, Amst. 1733 in-f.; *Commentarius in Nov. Test.*, Amst. 1742; *Prolegomena ad censuram scriptor. veter.*, Lond. 1766 (zakazane we Francji). *N.*

Hardt Hermann *von der*, teolog protestancki, orjentalista, badacz starożytności i zbieracz wiadomości do dziejów Kościoła, ur. się 15 List. 1660 r. w Melle, w Westfalji. Uczył się w Osnabrucku, Herfordzie i Koburgu, następnie w Jena słuchał teologji. Ze szczególniejszém upodobaniem oddał się nauce języków wschodnich. Za powrotem do Jeny otrzymał 1683 r. stopień magistra. Po trzech latach udał się do Lipska, gdzie przyłączył się do szkoły pietystów. Dla dokończenia nauk egzegetycznych udał się do Drezna, do Spenera, a ztamtąd do Luneburga, do Kaspra Hermana Landhagen. Rudolf August, książe brunszwicko-wolfenbüttelski, mianował go swym bibljotekarzem i sekretarzem, a r. 1690 professorem języków wschodnich na uniwersytecie w Helmstädt, 1699 r. proboszczem klasztoru Marienberg, a 1702 bibljotekarzem uniwersytetu. Um. w Helmstädt 28 Lut. 1746. H. pozostawił bardzo wiele pism. Z jego prac filologicznych zasługują przedewszystkiém na uwagę: krótka i prosta *Grammatyka hebrajska*, która miała wiele wydań, oraz *Grammatyki chaldejska* i *syryjska*, objaśnienia niektórych ksiąg rabinicznych i Talmudu. W mnogich dziełach tego rodzaju chciał on udowodnić swój dziwaczny pomysł, jakoby języki semityckie pochodziły od greckiego. Pomysł ten wplątał go w spory naukowe, dochodzące niekiedy aż do śmieszności. Z dzieł jego egzegetycznych zasługują na wzmiankę: *Jonas in luce*, *Tomus I et II in Jobum* i *Aenigmata prisci orbis*. Pomimo że był uczniem Spenera, odstąpił on w swojém badaniu Pisma ś. od jego szkoły. Według niego, świat dawny wyrażał wszystkie swoje pojęcia w samych symbolach i mytach; za symbole poczytuje on i gadającą oślicę Balaama i lisy Samsona i zboże Filistynów i kruki Eljasza. Księga Joba zawierać ma, według niego, dzieje zmyślone, albowiem ilość dzieci przed jego nieszczęściem i po nieszczęściu podana jest jednakową i t. d. Egzegeta był zbijany, obwiniany o herezję, skazany przez rząd na karę pieniężną, a niektóre jego traktaty o Biblji zostały poddane cenzurze. Wtedy spalił on ośm foljantów swoich wykładów Biblji i posłał ich popiół rządowi, popiół znów z rękopismu *Liber Secundus in Jobum* wystawił w bibljotece. Zasłużył się H. wielce swojemi pracami nad historją Kościoła. Kosztem księcia zebrał on po archiwach

wiedeńskich, berlińskich, gotajskich i innych z kilkaset dokumentów, ściągających się do soboru konstancjeńskiego. Powstało z nich jego dzieło (pomieszczone na *Indeksie*): *Magnum oecumenicum Constantiense concilium de universali Eccles. reformatione, unione et fide*, Francof. et Lips. 1697—1700, 6 t. in-f. *Bohnstedt* wydał do tego dzieła spis rzeczy w Berlinie 1742. Tom I zawiera rzecz o zamierzanej reformie; t. II ówczesne dzieje papieztwa; t. III rozprawy o nauce wiary; t. IV akta niemieckie w zupełności; t. V organizację soboru; t. VI pisma o jego znaczeniu. Wydał on też *Autographa Lutheri aliorumque celebrium virorum ab a. 1517—1546 reformationis aetatem et historiam egregie illustrantia*, w 3 t. Wiele też zostało po nim rzeczy niewydanych, jak *Acta conc. Basileensis*. Ze wszystkiego tego okazuje się, iż H. był pracowitym zbieraczem i pisarzem płodnym (liczą do 300 jego pism). W swoich własnych zdaniach i poglądach sadzi się on na szczególniejsze i na niczém nieoparte hypotezy, których następnie trzyma się uporczywie i broni do ostatka. Miał on w sobie wiele śmieszności, z któremi nieraz popisywał się publicznie. Tak np. obchodził on rocznicę śmierci Reuchlina uroczyście w swojém audytorjum. Na stole leżały Rudimenta hebraica Reuchlina, przykryte aksamitem czerwonym i srebrną koroną; przed książką stało drzewo koralowe, a po obu stronach świece woskowe zapalone. Zapach rozsypanych róż mieszał się z dymem kadzideł. Sam H. wygłaszał modlitwę dziękczynną Bogu za dobrodziejstwa, okazane światu przez Reuchlina, i, schodząc z katedry, namaszczał uroczyście olejem rozmarynowym Stary Testament, w edycji sporządzonej przez Ximenesa, i Nowy Testament w edycji Erazma. (*Stemmer*). *S. S.*

Hariger (v. *Harigerus, Herigerus*), r. 990—1077 opat klasztoru benedykt. w Lobbes (djec. leodyjskiej w Belgji), przyjaciel bpa leodyjskiego Notkera, z którym odbył podróż do Włoch r. 989 i wspólnie opracowywał żywot ś. Landoalda, († 667 ap. *Surium*, De prob. ss. vit. 19 Mart., ap. *Bolland.*, Acta SS. Mart. III 35, ap. *Mabillon*, Acta SS. ord. s. Ben. s. III p. 14), dla kościoła gandawskiego. Na żądanie tegoż Notkera H. napisał dzieje bpstwa leodyjskiego (*Gesta pontificum Tungrensium et Leodiensium*, ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. VII 161; ed. *Chapeaville* w Auctores de gestis pontif. Tungr., Leodii 1612), dzieło małej wartości, gdyż autor doprowadził je tylko do r. 667 i więcej się popisuje z erydycją, niż pisze historję. Między innemi, w usta świętych, żyjących w czasach Merowingów, kładzie mowy i ustępy żywcem z klassycznych autorów wyjęte, lub zeszturkowywane. Oprócz tego H. napisał: leoninami hexametrowemi żywot ś. Ursmara, † 713, opata lobbeskiego (Vita s. Ursmari *v.* Ursamari, abb. laubiensis, ap. *Gilles Waulde*, La vie et miracles de s. Ursmer et des sept autres Saints, avec la chronique de Lobbes, Mons 1628), żywot będący tylko przeróbką z Ansona († 800) *Vita s. Ursmari; Epistola ad Hugonem* (ap. *Martene*, Anecdot. I 112), gdzie, między innemi, krytykuje chronologję Djonizjusza, co do liczby lat Chrystusowych. *Liber de Corpore et Sanguine Domini* (bezimiennie, ap. *Cellot*, Hist. Gotteschalci, Paris. 1655) przez Mabillon'a (*Analect.* I 211), przyznawany H'wi, ma być dziełem Sylwestra II Pap. Żywoty śś. Amanda, Monulfa (w. VI) i Serwacego (w. IV), jakie mają z H'a Bollandyści, pochodzą ze wspomnianego dzieła *Gesta pontific. Tungr.* Żywot św. Berlendy, † ok. 702 r. (ap. *Bolland.* 3 Febr. I 378, i ap. *Mabillon*, Acta

SS. o. s. B. s. I 1 p. 16), prawdopodobnie jest także dziełem H'a. Ob. *Hist. Lit. de France*, VI 587... Dzieła H'a razem zebrane są ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 139. *X. W. K.*

Harlay. 1. *de Champvalon* Franciszek, arcybp paryzki, ur. 1625 roku, uczył się w kollegjum Nawarry; kardynał Richelieu dziwił się zdolnościom H'a, gdy ten bronił swej tezy na stopień licencjata teologji; Sorbona winszowała arcybiskupowi z Rouen, że jest stryjem takiego młodzieńca. Prałat ten, w nagrodę pracy i postępu w naukach, ustąpił swemu siostrzeńcowi opactwo Jumièges. R. 1650 młody opat odznaczył się, jako deputowany, na zgromadzeniu duchowieństwa djecezji w Rouen. Stryj, postanowiwszy zrzec się godności arcybiskupa Rouen, pragnął widzieć następcą swoim synowca; duchowieństwo poparło życzenie swego pasterza i H. w 27-ym roku życia mianowany został arcybiskupem przez królowę rejentkę. Siedmnaście lat rządził djecezją rueneńską, zaprowadził konferencje pasterskie, założył seminarjum, odbywał częste wizyty pasterskie i wielką liczbę kalwinów pozyskał Kościołowi. Po śmierci *Harduina Peréfixe* został H. przeniesiony na stolicę arcybiskupią paryzką. Miłe jego obejście zjednało mu łaski dworu, za daleko jednak posunął swoją uległość dla Ludwika XIV w sprawie o *regalia*. Był on duszą zgromadzenia 1682 (cf. tej Enc. VI 30). Ambitny arcybp w początkach swego pobytu w Paryżu miał podobno dążyć do roli Mazariniego na dworze królewskim, ale zamiast kanclerstwa, jakiego pragnął, otrzymał tylko kierownictwo spraw duchowieństwa zakonnego. Stanowisko to było w owym czasie bardzo ważném, z powodu wielkiej liczby zgromadzeń zakonnych we Francji. Pochwały oddawane H'wi przez współczesnych pisarzy, za roztropne i mądre rządy djecezją paryzką, o tyle są słuszne, o ile stosować je będziemy do jego przezorności światowej i politycznej przebiegłości, w lawirowaniu pomiędzy różnemi stronnictwami. Nie cierpiał on jansenistów, strzegł się wszakże jawnego pko nim wystąpienia. „Prałat ten, podniosłego umysłu i pełen umiarkowania, mówi kanclerz Agueseau (Oeuvres, t. 13 p. 162), postępował tak mądrze, że zawsze udawało się mu powstrzymać porywczość tych, których zwano jansenistami, a zarazem mieszać szyki jezuitom. Kościół używał pokoju pod arcybiskupem, więcej zajętym dawaniem dobrych rad, niż budującym świętością swojego życia.“ Pochwała powyższa wychodzi na naganę, jaką wielu współczesnych wypowiadało w sposób zniesławiający tego dygnitarza. Choćby to wszystko, co się znajduje w *Pamiętnikach* z owej epoki, było wymyślone, choćby zarzuty *p. Sévigné* (Lettres, ed. *Grouvelle*, Paris 1806, IV 146, V 228 note, 257 etc.), jako oddanej stronnictwu z Port-Royal, były nie ze wszystkiém sprawiedliwe, wszakże nie podobna życia H'a uznać za wolne od wszelkiej plamy. Fenelon w znanym swym liście do Ludwika XIV mówi: „Masz arcybiskupa zepsutego, zgorszyciela, niepoprawnego, fałszywego, złośnika, przebiegłego, nieprzyjaciela cnotliwych, przed którym drżeć muszą wszyscy uczciwi.“ Niekorzystne pogłoski o życiu arcybiskupa oziembiły dlań nareszcie króla i panią Maintenon. Jednak H. okazywał zewnętrznie wielką gorliwość, przestrzegał karności, sprzeciwiał się wszelkim nowościom w nauce wiary i potępiał niebezpieczne pisma. Podjęta przezeń rewizja starego paryzkiego Brewjarza i lekkomyślnie przeprowadzona jego poprawa otworzyła wrota krytyce, która wręcz pko kościelnej tradycji zreformowała później księgi liturgi-

czne, według jednostronnych zasad doktrynerskich. Nowe hymny, ułożone przez samychże poprawiaczy, zastąpiły dawne; usunięto antyfony, pełne pobożności lub świętej radości; wszystko, co w lekcjach, w legendach nie podobało się rzekomym krytykom, było zmienione lub opuszczone. Brewjarz poprawiony z rozkazu H'a, wydany został r. 1680; nowy Mszał r. 1684 (*cf. Guéranger*, Institutions liturgiques, II 75). H. um. nagle, tknięty apopleksją, w Conflans, w letniém mieszkaniu swojém, 6 Sierp. 1695. H. pozyskał dla siebie i dla następców swoich na katedrze paryzkiej tytuł księcia i para (duché-pairie); następców H. tytułowano książętami parami Francji. *Cf. Louis Legendre*, Eloge de Fr. de Harlay, 1695; *tegoż*, Vita Fr. de Harlay libri VI, Paris. 1720.—2. Franciszek, stryj poprzedniego, od 1615 bp augustopolitański *in p.* i koadjutor kardynała *Joyeuse*, arcybpa rueńskiego, później arcbp rueński, odznaczył się gorliwością w zarządzie swej djecezji, otworzył szkołę w swoim pałacu, założył drukarnię na zamku w Gaillon i otworzył znowu bibljotekę publiczną przy katedrze, odbywał synody, zachęcał do zakładania religijnych i dobroczynnych instytucji. Gdy, stosownie do zalecenia uczynionego przez *zgromadzenie duchowieństwa* z 1645, H. zwołał do Rouen synod prowincjonalny na 14 Stycznia 1651, parlament rueński powstał pko temu energicznie, w skutek czego na synod przybył tylko jeden bp i kilku księży. H. otworzył pomimo tego synod i powtórnie zjazd naznaczył na 23 Paźd. t. r. Ale i wówczas zgromadzenie nie przyszło do skutku, zapewne z powodu opozycji parlamentu. H. um. 22 Maja 1653 w Gaillon. Pisma H'a dowodzą erudycji autora, ale grzeszą brakiem jasności; takiemi są: *Defense des jésuites*, 1602; *Catéchisme de controverse*, 1611; *Discours sur les travaux et récompenses théologiques*, 1612; *De rebus Ecclesiae*. Pap. Urban VIII przeczytawszy jedno z jego pism kontrowersyjnych, miał zawołać: *fiat lux*, któremi to słowami oczywiście nie zachwalał jasności autora.—3. Achilles d', baron *de Sancy*, ur. w Paryżu 1581 r., był najprzód prawnikiem, później (1601 r.) żołnierzem, w początkach rejencji Marji Medicis wysłany był w poselstwie do Konstpla, gdzie odznaczył się szlachetną opieką nad chrześcjanami. Własnemi swemi środkami wykupił przeszło tysiąc niewolników chrześcjańskich. Odwołany z Konstpla, 1619 r. wstąpił do zakonu oratorjanów, został 1625 r. kapelanem królowej angielskiej; intrygami Anglików z tego miejsca wyparty, powrócił 1626 do Francji, sprawował kilka misji dyplomatycznych, a 1631 został biskupem w St. Malo. Jako bp pracował gorliwie nad reformą klasztorów, założył w St. Malo seminarjum, pierwsze w Bretanji, wizytował pilnie djecezję i liczne odbył missje. Um. 1646. Będąc posłem w Konstplu, wielkim kosztem nabył kilka cennych rękopismów biblijnych, w języku hebrajskim, arabskim, syryjskim, chaldejskim, i piękny egzemplarz Pentateuchu samarytańskiego. Rękopisma te złożone przezeń w bibljotece paryzkiej, służyły później za podstawę prac *Morinus'a*, *R. Simon'a*, *Houbigant'a* i in. (*Kerker*). *N.*

Harmonia *v.* Concordia (zgodność). Żaden Ewangelista, pojedyńczo wzięty, nie daje całkowitej historji P. Jezusa: lubo bowiem wszyscy zresztą co do istoty faktów najzupełniej między sobą się zgadzają, przecież w wielu razach jeden nad drugiego bywa jaśniejszym, obfitszym pod względem szczegółów danego faktu; jeden podaje fakta, o których drugi nic nie wspomina, lub podaje je w innym porządku, t. j. łączy z faktami innemi i t. p. Z tego powodu już w pierwszych wiekach Kościoła spo-

tylkomy usiłowania, żeby opowiadania czterech ewangelji zlać w jedną, ciągłą historję P. Jezusa, z zachowaniem własnych słów ewangelistów, tak, iżby z czterech utworzyła się jedna ewangelja. Takie dzieła nazywają się *Harmonia* v. *Concordia* (*evangelica*), a po grecku *Diatessaron* (*podług czterech*, domyśl. ewangelistów), *Monotessaron* (*jedna z czterech*, domyśl: złożona), *Tetranomon* (*czteropraw*). Celem ich było i jest nietylko dać pełny, o ile to być może, obraz życia Jezusowego, ale nadto wykazać, że nie ma rzeczywistych sprzeczności między ewangelistami, że owszem panuje między niemi dziwna zgodność (concordia), tak pod względem treści, jako i porządku chronologicznego, co do ważniejszych epok życia P. Jezusa. W układaniu *harmonji* wszyscy autorowie starają się o to, żeby zachować słowa ewangelistów, lecz nie wszyscy w jednakowy sposób teksty ich zestawiają. Jedni przyjmują, że k a ż d y ewangelista trzyma się porządku chronologicznego (np. *Osiander*, Harm. evang., Antwer. 1537) i dla tego po kolei biorą opowiadania ewangelistów, jedne przekładając drugiemi, i o to przedewszystkiém się starając, żeby nie przestawiać tekstów j e d n e g o ewangelisty, t. j. ustępu poprzedzającego nie kłaść przed następującym, choćby tego porządek chronologiczny zdawał się wymagać. Według tej metody, po pierwszych rozdziałach ewangelistów muszą iść koniecznie drugie, po drugich trzecie i t. d., a nie można brać faktów z rozd. np. X, jeżeli się wprzód nie wciągnęło rozdziału IX do harmonji. Inni przyznają, że w wielu punktach ewangeliści (zwłaszcza św. Marek i Jan) minęli się z porządkiem chronologicznym, i fakta wcześniejsze połączyli z późniejszemi; lecz przez cześć religijną dla tekstu sądzą, równie jak pierwsi, że nie godzi się przestawiać opowiadań jednego ewangelisty. Dla jednych z tej szkoły podstawą jest ś. Mateusz, dla drugich ś. Łukasz, bo sam mówi (1, 3), że zamierza „porządkiem" opowiedzieć dzieła i słowa P. Jezusa; wziąwszy więc pierwszą lub trzecią ewangelję, przekładają ją ustępami kolejno, branemi raz z tego, drugi raz z innego ewangelisty. Nie idzie tu o to, żeby tekst wzięty za podstawę szedł koniecznie przed tekstami innych eww. (np. żeby *Harmonia* rozpoczynała się od Mat. 1, 1.. lub Luc. 1, 1.), lecz żeby ustępy, znajdujące się pierwej np. w Marku, nie były stawiane w *Harmonji* przed temi, które idą później u tegoż Marka, i przeciwnie. *Co* trzeba z innych ewangelji wtrącić w Mat. lub w Łuk., determinuje tu porządek opowiadania, każdemu ewangeliście właściwy, choćby porządkowi chronologicznemu i logicznemu przeciwny; *kiedy* zaś i *z którego* ewangelisty należy ustęp kolejny wtrącić w Mat. lub w Łuk., zależy to od porządku chronologicznego i logicznego, jaki z tych dwóch ewangelistów wypływa. Gdzie zaś potrzeba przestawienia jakiego tekstu jednego ewangelisty, tam radzą owi autorowie uczynić odpowiedni odsyłacz do miejsca, niżej lub wyżej będącego, sam zaś ustęp pomieścić w miejscu, jakie mu ten lub ów ewangelista w swej księdze naznaczył. Lecz jak drugi powód (religijna cześć dla porządku, w jakim stoją ustępy ewangeliczne obok siebie) jest niedostatecznym, tak pierwszy jest błędnym. Ze wszystkich ewangelistów najwięcej porządku chronologicznego trzyma się ś. Jan: on fakta wiąże tak, iżby widać było, że to się działo pierwej, owo później; on jeden rozdziela publiczną działalność P. Jezusa na paschy, przy czém widać naturalne stopniowanie; lecz inni ewangeliści tylko główniejsze epoki z życia P. Jezusa opowiadają k o l e j n o; co do faktów zaś, jakie miały miejsce między jedną i dru-

gą epoką, nie dbają o porządek chronologiczny, ale późniejsze opowiadają pierwej przy dawniejszych (anticipatio), albo dawniejsze niżej przy późniejszych (recapitulatio, ἀναχεφαλαίωσις. *S. Augustin.*, De doctr. christ. III 35 n. 52). Że tak jest, przekonywają przykłady. Ob. Mat. 14, 3.. Mar. 6, 17... gdzie opowiadanie o fakcie dawniejszym niż w poprzednich wierszach. Słowa P. Jezusa ap. Mat. 23, 39. musiały być wyrzeczone przed faktem, opisanym przez tegoż Mat. 21, 1—9. Nawet Łuk. 1, 80. 3, 19. 20. odstępuje od porządku chronologicznego; wyraz zaś „porządkiem" (Łuk. 1, 3) nie znaczy nic innego tylko to, że ewangelista chce dać historję czynów P. Jezusa od początku. To też ci, którzy widzą w każdym ewangeliście chronologiczny porządek, niektóre czyny i cuda P. Jezusa, przez kilku ewangelistów razem opisane, a przez wszystkich zawsze uważane za jedne, muszą uważać za różne; np. Łuk. 8, 26.. Mar. 5, 1.. Mat. 8, 5... Łuk. 7, 2.. W układaniu więc *Harmonji* nie należy zbytecznie się przywiązywać do porządku, zachowywanego przez ewangelistów, chyba tam, gdzie oni, albo jeden i ten sam fakt wiążą z poprzedniemi i następującemi jednakowo (jeżeli kilku razem opowiada jedno), albo wyraźnie dają wskazówki, za pomocą których możnaby poznać chronologiczne następstwo faktów (jeżeli opowiadają pojedyńczo ten lub ów fakt). Wskazówkami takiemi są wyrażenia: onego dnia (Mat. 13, 1), od onego dnia (ib. 22, 46), drugiego dnia (Joan. 1, 29), po dwóch dniach (ib. 4, 40. 43), w sabat wtóro-pierwszy (Luc. 6, 1), pozostał tam przez 2 dni (Joan. 11, 6) i t. p. oznaczające, że fakt poprzednio opowiedziany miał miejsce przed następnym. Niekiedy ewangeliści opowiadają, w której części dnia coś się działo (np. Mar. 1, 35. Joan. 8, 2. Mat. 8, 16), albo, że przy jakimś fakcie miał miejsce inny: np. gdy zstępowali z góry (Mar. 9, 8. Mat. 17, 9); a oto trędowaty przyszedłszy... (Mat. 8, 2); i przybyli matka jego i bracia (Mar. 3, 31); a oto przybył mąż... (Luc. 8, 2); Jezus wychodząc z domu (Mat. 13, 1); rozpuściwszy rzesze (Mat. 13, 36); gdy dokończył tych mów (Mat. 19, 1); po tém (Joan. 7, 1. 2, 12. Luc. 7, 11). Wyraz „odpowiedział," jeżeli nie było mowy o pytaniu, wskazuje, że tam jest dalszy ciąg historji (Luc. 3, 16. Mat. 11, 25). To samo znaczy u ś. Marka przysłówek *znowu* (πάλιν), np. 2, 1. 5, 28. 7, 14 i t. p. Z temi formułami nie trzeba brać za jedno innych, podobnych, ale mających nieokreślone znaczenie, np. onego czasu (Mat. 11, 25. 12, 1), onych dni (Luc. 2, 1. 9, 36). Tu także należą wyrażenia: gdy rzesze nalegały nań (Luc. 5, 1); gdy się przybliżał do Jerozolimy (Mat. 21, 1); obchodził miasteczka (Mar. 6, 6) i t. p. okoliczności, które, gdy nie raz w życiu P. Jezusa się powtarzały, nie mogą służyć za podstawę do określenia czasu dla faktu następnego, z temi wyrażeniami związanego. Dalej, przy układaniu *Harmonji* trzeba mieć na uwadze następujące okoliczności. 1) Są wyrażenia, (np. μετὰ ταῦτα, po tém), które raz znaczą dalszy ciąg poprzedniej historji (Joan. 3, 22. Łuc. 5, 27), drugi raz, przeciwnie, wskazują, że tu potrzeba opowiadanie uzupełnić (np. Joan. 5, 1. 6, 1). 2) Tam, gdzie 2 ewangeliści opowiadają jednakowo, a trzeci w innym porządku cały fakt podaje, należy iść za większością, chyba że ostatni (trzeci) ma za sobą niezawodne cechy opowiadania dokładniejszego. Np. Mat. 4, 18.. Mar. 1, 16.. Luc. 5, 1.. gdzie ten ostatni ewangelista podaje rzecz obszerniej; ob. także Mat. 9, 18... gdzie jest rzecz krócej niż w Mar. 5, 21...

i Luc. 8, 41.. 3) Bywają fakta do siebie podobne, które łatwo mogą być wzięte za jeden i ten sam, jeżeli się nie zwróci uwagi na czas, miejsce, osoby i inne okoliczności w opowiadaniach wyrażone. Np. o uzdrowieniu jednego ślepego Mar. 10, 46 i Luc. 18, 35., a wśród podobnych okoliczności o uzdrowieniu dwóch ślepych Mat. 20, 29... Wreszcie nadmienić wypada, że, przy zachowaniu wszelkich ostrożności i przy pilném porównywaniu tekstów, układający Harmonję może to tylko powiedzieć, że zestawione przez niego fakta w takim porządku mogły po sobie następować, a nie, że tak rzeczywiście następowały. Najpierwszym, o ile wiemy, autorem *Harmonji* ew. był Tacjan (ob.) ok. r. 160, którego dzieło miał jeszcze pod ręką Theodoret z Cyrus w V w., później ono (przynajmniej w oryginale) zaginęło. To samo stało się z *Harmonją* Teofila (ob.) antjocheńskiego, żyjącego ok. r. 180; Ammonjusza Sakkasa Harmonję przechował w przekładzie łacińskim Wiktor, bp Kapui, mylnie ją podawszy za Tacjanową. Z późniejszych pisarzy wymieniamy tylko: Ludolfa (ob.) *Vita D. N. J. Chr.*, Gersona *Monotessaron* (Opp. ed. du Pin, Antverp. 1706, IV 83), Seweryna z Lubomli (*Monotessaron evangelicum*, Cracov. 1607. Ob. *Ossoliński*, Wiadom. hist. kryt. I 143), de la Haye (*Quaternio evang.*), Stolberga (*Gesch. d. Rel. J. Chr.* t. V, przełożył na pol. X. H. Kossowski p. t. *Żywot Pana Naszego Jezusa Chrystusa napisany przez Fryd. Leop. Stolberga. Przekład z Niemieckiego*, Warszawa, u missjonarzy, 1857); „Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa z czterech ewanjelistów zebrany i ułożony, potrzebnym wykładem powiązany, a uwagami objaśniony; tudzież Dzieje Apostolskie. Dzieło X. de Ligny, S. J. na język polski przetłumaczone, z zachowaniem tekstu X. Wuyka, S. J. przez Kościół potwierdzonego, Berlin, nakład. B. Behr" b. r. (1844; tłumaczył Mik. Jełowicki); wielką liczbę innych pisarzy „Harmonji" ob. *Danko* t. II s. XVII—XXVI. *X. W. K.*

Harmoniści, *harmonici*, sekciarze, nazywani tak od zupełnej harmonji i równości, w jakiej żyć chcieli; nazywani jeszcze *rappistami* od *Jerzego Rappa*, który na początku XIX w. dał im początek. Prosty ten tkacz ur. 1770 r. w Iptingen, w Wirtembergskiém, powziął myśl założenia nowego kościoła. Celem jego było wznowienie pierwotnego chrystjanizmu w wierze i w życiu. Zwolenników werbował sobie pomiędzy ubóstwem i niższemi klassami ludu. Wierzyli oni w bliski koniec świata; nauka ich zbliżała się bardzo do chiljazmu. Duch był dla nich źródłem wszelkiej prawdy chrześcjańskiej, litera była u nich w poniewierce. W Piśmie św. szczególniej czytali Proroków i Apokalypsę, szukając w nich proroctw sobie przychylnych. Oddzieliwszy się od Kościoła urzędowego protestanckiego, odbywali oddzielnie nabożeństwo. Przed przyjęciem komunji miewali wspólną ucztę, jako symbol miłości braterskiej. Nie posyłali dzieci do szkół publicznych, lecz sami uczyli je w domu. Rząd wirtembergski wystąpił z środkami policyjnemi pko nowym sekciarzom: Rapp wówczas z 700 zwolennikami udał się do Ameryki. Pozostali w kraju harmoniści przeszli w surowości rappistów amerykańskich, zaprowadzili u siebie celibat, wyrzekli się mięsa i poczęli używać wyróżniającej ich odzieży. Niebawem popadli we wszystkie dziwactwa fanatyzmu i podobno głosili nawet bóstwo Napoleona. Rapp, doszedłszy do znacznego majątku, poświęcił go na rzecz swoich zwolenników i, przy pomocy kilku bogatych ziomków, którzy za nim poszli, przeniósł swoją kolonję w głę-

bokie lasy Pensylwanji i założył osadę *Harmony* (w hrabstwie Butler nad Conequenessing). Zasadą była wspólność własności. Rapp, ze zlecenia jakoby Bożego, przyjął nieograniczoną władzę duchowną i świecką. Ludność pomnożyła się niebawem nowymi przybyszami. R. 1814 Rapp sprzedał swoją posiadłość, ponieważ trudno już mu było utrzymać swoich zwolenników w dostatecznem odosobnieniu, kupił 23,000 akrów ziemi w okręgu Posey w Indiana i założył *New-Harmony*, które 1821 r. liczyło już 200 domów, kościół i kilka wielkich fabryk. R. 1824 sprzedali harmoniści niezdrową tę ziemię szkotowi Robertowi Owenowi, który chciał tam robić próbę praktyczną swojej teorji socjalistowskiej, powrócili do Pensylwanji, gdzie założyli *Economy*. Rapp um. 7 Sierp. 1847 r. Życie harmonistów nie szło wszakże tak spokojnie, jakby to ich nazwa wskazywać się zdawała. R. 1831 zakłócił je bardzo niejaki *Bernard Müller*, który poprzednio w Offenbachu nad Menem świetne prowadził życie, pod imieniem *Proli'ego*, i zamyślał o założeniu powszechnej monarchji, ale unikając następstw wytoczonego pko sobie processu, schronił się do Ameryki, zamieszkał w Pittsburgu pod nazwą hrabiego Maksymiljana de Leon, a zarazem proroka tysiącletniego królestwa. Rapp przyjął nowego proroka jak najlepiej, który też niebawem założył w Filipsburgu towarzystwo Nowego Jeruzalem. R. 1833 nowy prorok wymknął się z pomiędzy swoich wyznawców, zmarnowawszy wprzód ich mienie, lecz niedługo potém utonął w Arkansas (cf. *C. v. Bonnhorst*, Schilderung des Abenteurers Proli, Frkf. 1834). Później wywołała niepokoje pomiędzy harmonistami prorokini *Ida*, która była zarazem członkiem rady dyrektorskiej. Piękność jej oczarowała jednego z dyrektorów, który za karę za to został przez kollegów wysłany w daleką missję, na której zginął. Wprawdzie kolonja utrzymała się jeszcze dotąd, a nawet nową założyła osadę w wyższém Alleghany, niedaleko Tidionte, ale od śmierci Rappa dezorganizacja jej coraz jest widoczniejsza. Cf. *I. Wagner*, Geschichte der Harmoniegesellschaft, Vaihingen 1833, *Ausland* 1867 nr 12. *N.*

Hartknoch Krzysztof, ur. 1644 we wsi Jabłonka, dziś w rejencji Królewieckiej, o 2 mile od miasta Pasynia (Passenheim), syn ślusarza, który, widząc w Krzysztofie zamiłowanie do nauk, pracował na jego wychowanie. R. 1662 H. wstąpił na wydział teologiczny ewangelicki w Królewcu; brak jednak funduszów skłonił go do opuszczenia uniwersytetu i zostania nauczycielem domowym na Litwie. Współwyznawcy H-tewscy wyrobili mu 1665 r. rektorstwo szkoły ewangelickiej w Wilnie. Niepodobało się H'wi, że go miejscowy pastor używał do swojej pomocy i wkładał nań obowiązek kaznodziejski, dla tego po 2 latach porzucił swoje rektorstwo i udał się do Gdańska, mając sobie powierzonych na wychowanie dwóch synów bogatego pana polskiego. R. 1668 wezwany na kaznodzieję de Słucka, widząc że mu płuca nie służą, po 6 miesiącach wrócił do Gdańska, gdzie zajmował się nauczycielstwem i badaniem historji Prus polskich; Pomorza, Kurlandji i Żmudzi; rozprawy w tym przedmiocie pojedyńczo drukował, a następnie 19 z nich razem zebranych wydał p. t. *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis*, 1679. Tegoż roku wydał w Lipsku *Kronikę Piotra Dusburga* (ob.). R. 1678 powołany na professora gimnazjalnego do Torunia, gdzie um. 8 Stycz. 1687. Tu napisał pierwszą treściwą historję polską p. t. *Respublica Polonica duobus libris illustrata*, adjecta est Diss. hist. de originibus Pomeraniae,

Francof. et Lips., typis J. Nisii Jenae 1678; 2 wyd. pomnożone i z dodaniem rozprawy *De republica Curonica*, Frankf. 1687; 3 wyd. Frankf. i Lipsk 1697; 4 wyd. Lipsk 1698. Jego *Preussische Kirchen-Historie*, Frankf. 1686, służąca za podstawę *Adrjanowi Krzyżanowskiemu* (Dawna Polska) do opisu sporów pomiędzy jezuitami a protestantami w XVII w., jest dziełem nader stronniczém i przeto nic dziwnego, że przez pamflecistę antyjezuickiego, jakim był Krzyżanowski, wysoce wynoszoném. *Alt u. neues Preussen* jest co do treści zbiorem prac H'a, wydanych w poprzednich dyssertacjach łacińskich, następnie tylko uzupełnionych późniejszemi badaniami.

Hartmann. 1. Anastazy, ur. 1803 w Altwys (Luzern), został 1821 kapucynem, 1830 r. nauczycielem filozofji w Fryburgu i w Solothurn, od 1841 r. kształcił się w Rzymie na missjonarza, 1843 r. udał się do Indji wschodnich, był missjonarzem naprzód w Agra, potém w Gwaljorze, r. 1845 został bpem derbeńskim *in part.* i wikarjuszem apostolskim w Patna.—2. Antoni Teodor, ur. 1777 w Düsseldorf, r. 1799 został prorektorem w Herford, 1803 nauczycielem w Oldenburgu, 1811 prof. teologji luterańskiej i radcą konsystorza w Rostoku; um. 1837. Napisał: *Asiatische Perlenschnur*, Berl. 1800, 3 t.; *Die Hebräerin am Putztische u. als Braut*, Amst. 1809, 2 t.; *Wanderungen durch die bibl.-asiatische Literatur*, Brem. 1808—20; *Thesauri linguae hebr. e Mischna augendi*, partic. I—III, Rost. 1826.

Hartmann Edward, ur. 1842 r. w Berlinie, b. oficer artylerji pruskiej, dziełem swojém *Philosophie des Unbewussten* (Berlin 1869, 6 wyd. ib. 1874) zwrócił na siebie powszechną uwagę, a uwielbienie racjonalistów. Dzieło to ma swoje znaczenie, jako patologiczny objaw umysłowego życia naszej epoki. H. rozwiązanie wszystkich najwyższych pytań filozoficznych znajduje w pierwiastku jakimś bezwiednym, *das Unbewusste*, w nowej formule panteistycznej wszystkości i jedności. Ten pierwiastek bezwiedny w swojém rozwinięciu nazywa się światem. H. wychodzi z tego pewnika, że każde *dążenie* jest *chceniem;* gdzie tylko w świecie, aż do przyciągania i odpychania atomów, objawia się jakie dążenie, tam H. widzi chcenie woli. Każdemu takiemu dążeniu odpowiada pewne, poprzedzające je bezwiedne *wyobrażenie*; dowodzić tego mają samodzielne ruchy zwierzęce. Dla każdego bowiem ruchu jest tylko jedno miejsce (a mianowicie centralne zakończenie odpowiedniego włókna nerwu motorycznego), które może otrzymać popęd woli do tego pewnego ruchu. Popęd woli nie może zostawić przypadkowi natrafienia na właściwy klawisz w klawiaturze mózgowej; świadome zaś szukanie tego klawisza miejsca mieć nie może, ponieważ nikt nie ma w swojej świadomości tej masy centralnych końców. Żaden z fizjologicznych sposobów tłumaczenia tego faktu nie wytrzymuje krytyki, jakiej poddaje je H., a zatém H. wnioskuje, iż pośredniczenie pomiędzy wolą a ruchem jest tu możliwe jedynie duchowe, a mianowicie bezwiedne. Szczególniej szuka H. poparcia rzeczywistości bezwiednego wyobrażania i bezwiednego pożądania z działań instynktu zwierzęcego. Instynkt definiuje jako „celowe działanie bez świadomości celu." Następnie dowodzi, że czynności instynktowe nie są ani samém tylko następstwem organizacji cielesnej, ani też dadzą się wytłumaczyć naturalnym mechanizmem mózgowym i duchowym, i stara się wykazać, że są one tylko wypływem bezwiednej

działalności duchowej, gdy bezwiedne wyobrażenie celu, mającego być osiągniętym, pobudza wolę i przewodniczy jej czynności, celowi odpowiedniej. H. podaje w tym celu masę interesujących faktów, które materjalistowską teorję przypadku wręcz potępiają. Ruchy refleksyjne dowodzą także podług H'a istnienia bezwiednych wyobrażeń. Są one „czynnościami instynktowemi podrzędnych centrów nerwowych.“ Mechanicznie zjawisk tych objaśnić nie podobna, z powodu niezmiernego bogactwa kombinacji, jakieby do tego były konieczne; nadto, ruchy refleksyjne mają miejsce nawet wówczas, gdy szpik pacierzowy ponacinamy, byleby tylko nie przeciąć go zupełnie. Podobnie plastyczna siła bezwiednego pierwiastku przewodniczy przy wszelkich organicznych wytworach; siła ta bowiem pracuje podług pewnego planu, urzeczywistnia ideę rodzaju. W leczniczej sile natury bezwiedny pierwiastek ma także być głównym czynnikiem. Następnie, przechodząc do ducha ludzkiego, H. w bezwiednym pierwiastku widzi źródło nietylko miłości płciowej, wstydu, obrzydzenia, obawy śmierci, ochędóstwa, współczucia, miłości macierzyńskiej, wdzięczności, ale nadto uczucia, charakteru, moralności, sztuki, mowy, myśli, uczuć i czynności mystycznych (do których H. zalicza jasnowidzenie, przeczucie i „wszystkich geniuszów sztuki, którzy dzieła swoje zawdzięczają przeważnie natchnieniu, nie zaś pracy swojej świadomości, jakimi są: Fidjasz, Eschyles, Rafael, Beethoven, a nawet każdy oryginalny filozof“), dziejów i życia całego. Istotą tedy wszechświata jest *wola* i *wyobrażenia*. Bo i atomy, jak wyżej wspomnieliśmy, mają podług H'a swoje chcenie. Atomy nie są czemś materjalném; materja *staje się* dopiero przez atomy, powstaje z atomów, które uważać należy za czyste *atomy siłowe*, przyciągające lub odpychające, za punkty siły, działające pozytywnie lub negatywnie. Materja jest tedy tylko pewnym systemem sił atomistycznych, zostających w pewnym stosunku równowagi. „Materja tam tylko jest, gdzie nie przeniknęło światło poznania.“ „Materji nie spostrzegamy bezpośrednio, lecz tylko jej ciśnienie, jej ruchy.“ Nieprzenikliwość jest „wynikiem odpychania atomów eteru.“ Ponieważ wszelkie dążenie jest u H'a wolą, a wszelka wola presupponuje wyobrażenie, przeto wszelka materja przechodzi u niego w „wolę i wyobrażenie“, które są znowu dwoma względami jej siły. Objawy tej siły są „indywidualnemi aktami woli, których treść stanowi bezwiedne wyobrażenie tego, co dokonać należy.“ Ale indywidualne te akty nie istnieją oddzielnie dla siebie. Każda jednostka obejmuje wiele innych jednostek, wreszcie łączą się wszystkie w jednę jedność. I to jest owém „bezwiedném.“ Indywidualne akty jasnowidzenia są „tylko objawami bezwiedności we wszystkiém identycznej.“ Świadomość nie należy „do istoty, lecz tylko do objawu pierwiastku bezwiednego.“ Wielość świadomości jest „tylko wielością objawów jednego.“ Jedność istoty wszystkich cielesnych i duchowych „indywiduów zjawiskowych,“ substancja Spinozy, jest „wszystkością i jednością bezwiednego.“ „Dusza ludzkości, dusza ludu, lub jaka dusza indywidualna jest tylko pewnym zbiorem funkcji tej wszech-jedności bezwiednej, dla tego zindywidualizowanym, że w całości stworzenia odnosi się do względnie indywidualną nazwanej ludzkości, ludu lub pojedyńczego człowieka.“ „Jestem zjawiskiem, jak tęcza w obłokach; co we mnie jest istotą, tém nie jestem; na tém samém miejscu może kiedyś być inna tęcza; tylko zawsze świeci słońce, które igra i w tym obłoku, tylko bez-

wiedne wiekuiście żyje i w moim też załamuje się mózgu. Bezwiedne H'a jest „prostą jednością," a wszystkie zjawiska są tylko jego „niesamodzielnemi formami zjawiskowemi;" bezwiedne jest „istotą świata." Co się tyczy treści tego bezwiednego przed wszelkiemi jego objawami, jest ono przedewszystkiém bez wszelkiej świadomości; świadomość bowiem jest „niegodném ograniczeniem czystej i wzniosłej sfery Boskości." Ograniczeniu takiemu t. j. świadomości ulegają tylko indywidua skończone. Jak atom jest tylko siłą, tak i wszech jedno „bezwiedne" jest spoczywającą w sobie siłą, jest „bezczynną w sobie zamkniętą istotą bez istnienia," t. j. czystą potęgowością, z attrybutami woli i wyobrażenia, duchem; „bezwiedne" to jednak nie jest duchem w formie świadomości. Indywidua tedy są bezistotowemi zjawiskami, z niczego powstałemi i w nicości ginącemi. Podścieliskiem wszystkich zjawisk jest czcza siła, istota bez istnienia, to jest nic, jakie tylko w zjawiskach przychodzi do istnienia. Nic tedy ma swoje istnienie tylko w zjawiskach, zjawiska zaś istnienie swoje mają tylko przez nicość. Takie to mają być jak Hartmann nazywa „filozoficzne rezultaty metody indukcyjnej." Rozwój, mówi dalej Hartmann, może być tylko czasowy, dla tego proces światowy musi być akończony. Rozwój wymaga celu ostatecznego, który polegać może tylko na zaprzestaniu processu. Idea przed początkiem czasowego (realnego) rozwoju jest tylko formalnym momentem logicznym; jako taka, idea jest czystym beztreściwym bytem, ale zarazem dziedziną nieskończonej logicznej możliwości. Rozwój nie może poczynać z samej tylko idei, lecz z nielogizmu, jaki się do bytu podnosi. Cel ostateczny rozwoju, zaprzestanie processu wychodzi na powrót do nielogizmu, do niebytu, czyli do czystej istoty (do potęgowości). Środkiem do osiągnięcia tego celu ostatecznego jest wysoko podniesiona świadomość. Na ten cel pośredni pracuje rozwój realny, jako dzieje rozwoju kosmogonicznego, geologicznego i człowieczego. H. poprawia tu Hegla, który chciał świat rozwijać z idei w jej osobowości, z czystego bytu, z dziedziny czystej możliwości. „Jak wszelki realny rozwój jest tylko rozwojem idealnego w realném, tak znowu rozwój idealności po za realnością jest czystą chimerą." Tylko bezwiedna pierwotna wola przeprowadza idealną treść świata w rzeczywistość. Naprzód jest to wola czcza, bynajmniej jeszcze nie właściwa wola, jakiej być nie może bez wyobrażenia, dla tego jest ona tęsknotą za treścią bezwzględną, nieszczęśliwością, utrapieniem bez rozkoszy. Dla wydobycia się z tego stanu wola rzuca się na wyobrażenie, jakie jej „leży przed nosem," i świat wyobrażony przeprowadza w rzeczywistość. Tak powstaje świat, wszystkie indywidua i zjawiska, jako „wiązki promieni" z aktów woli bezwiednego. Tym sposobem objaśnia się i celowość w świecie, ponieważ świat realizuje wyobrażenia bezwiednego, który jest wszechwiednym w świecie, i w nim wszechobecnym. Świat dla tego jest jak najmądrzej i najwyborniej urządzonym i prowadzonym, jest możliwie *najlepszym światem*. Ponieważ jednak pochodzi z woli bezrozumnej, istnienie jego jest *nieszczęściem*, jego nieistnienie byłoby lepszém niż istnienie. Istotną różnicę swojej nauki od „teizmu filozoficznego" upatruje H. nie w swojej negacji świadomości w „bezwiednem," nie w zaprzeczeniu osobowości Bożej, ale w tém, że teizm *przyczynę nędzy tego świata* upatruje *po za Bogiem*, filozofja zaś bezwiednego widzi ją *w Bogu*. Świat pochodzi od Boga, a że jest na wskroś nędzny, więc

nie może pochodzić od Boga świadomego siebie, ale od bezwiednego, jako objaw ślepej woli. Byt tego świata, pochodzącego od Boga świadomego, byłby „niesprawiedliwiciem okrucieństwem," a proces światowy byłby „głupią bezcelowością." Na pessymizmie opiera się cała filozofja H'a. Wymownie opisuje H. boleści i nędze życia. Z rozbudzeniem świadomości powstaje cierpienie; czém wyższy stopień świadomości, tém boleść większa; najgenjalniejsi ludzie są najnieszczęśliwszymi. Najszczęśliwszym jest, kto zawsze żyje w złudzeniu. Wzmagający się rozum widzi coraz wyraźniej ułudę rozkoszy i dóbr życia. H. rozróżnia trzy stadja złudzeń, jakie przebiega „bezwiedne" w swém ślepém dążeniu do pozytywnego szczęścia, dopóki, po przebieżeniu dróg wszystkich, po wyczerpania wszystkich środków, nie wzmoże się świadomość do tego stopnia, iżby w niebycie właściwy swój cel uznała. *W pierwszém stadjum złudzenia* szczęście uważane jest za możliwe do osiągnięcia w tym świecie, jednostka chce je mieć jeszcze za życia. Jest to zapatrywanie się starożytnego świata greckiego i rzymskiego (H. zapomina tu o Fedonie Platona i o Pytagorejcie), równie jak hebrajczyków (przeciwko temu ob. tej Enc. IV 408—410). Rozkosz nie jest dla H'a czémś negatywném, jak u Schopenhauer'a, ale jest czémś nader mizernem, ponieważ znużenie nerwów pomnaża przykrość w przykrości, a w rozkoszy zmniejsza rozkosz, ponieważ przykrość wymusza swoje uczucie w świadomości, a rozkosz dopiero odkrywaną i dochodzoną być musi przez świadomość, ponieważ wreszcie zadowolnienie jest krótkie, a przykrość jest tak długa, jak pożądanie bez zadowolnienia. Przykrości przemagają nad rozkoszą nawet w jednostce, znajdującej się w jak najprzyjaźniejszych możliwie okolicznościach. Nawet rozkosz religijna zdobywa się długiém cierpieniem, długiemi umartwieniami ciała, które zresztą są daremnemi „ponieważ dążenie do bezpośredniego w świadomém poczuciu, ujęcia tożsamości wszech-jednego bezwiednego, z podmiotem świadomości, z natury swej musi być bez żadnego rezultatu, skoro świadomość nie może nigdy przejść po za swoje granice." H. pisząc to, przekonywa nas, że nie rozumie modlitwy chrześcjańskiej. Tysiące chrześcjan, których ducha zdejmowało święte uniesienie modlitwy, wiedzą, że już tu na ziemi jest możliwy przedsmak owych dóbr, jakie Bóg zgotował tym, którzy go kochają, i że wszystkie cierpienia i męki tego żywota nie są dość drogą za nie zapłatą. *W drugiém stadjum* złudzenia jednostka czeka na szczęście w życiu pośmiertném. Jest to stanowisko chrystjanizmu, również podług H'a niezasadne jak i poprzednie. Przed powstaniem świata nie było ani wyobrażenia, ani woli, słowem nic nie było. Dopóki trwa wola, trwa i świat; gdy świat ustanie, ustanie również wola i wyobrażenie, ponieważ wyobrażenie bezwiedne o tyle tylko staje się aktualném, o ile tego wymaga interes woli. Chrystjanizm ze swoją nadzieją nieśmiertelności jest koniecznym, pośrednim stopniem pomiędzy pierwszém a trzeciém stadjum, ponieważ egoizm rozpaczą na stopniu pierwszym nie jest jeszcze zupełnie złamany i chwyta za ostatnią kotwicę nadziei, za życie pośmiertne. Dopiero gdy się ta ostatnia zrywa kotwica, człowiek poddaje się myśli zaparcia siebie, myśli zaginięcia w procesie całości, dla przyszłego dobra całości. *Trzecie stadjum* złudzenia stanowi wiara w rozwój świata. Zło fizyczne, głód, choroba, pozostaną na zawsze w świecie, toż samo rozumieć należy o złem moralném. Postęp społeczny może, co najwięcej, złagodzić zło, ale nie jest w stanie

pomnożyć szczęścia. Z powiększonemi zasobami mnożą się potrzeby, a z temi niezadowolnienie. I jak ciężar tém więcej przygniata, czém dłużej go dźwigamy, tak cierpienia ludzkości i świadomość jej nędzy wzrastać będą aż do niewytrzymania. W końcu tego postępu świata ludzkość, jako starzec, jedyne żywi życzenie: pokoju, odetchnięcia, wiekuistego snu bez marzenia—nicości! Dla jednostki wywodzi ztąd H. jako obowiązek nie samobójstwo, jakby logicznie wnosić należało, nie kwietystyczne usunięcie się od świata, lecz *zupełne oddanie się procesowi świata*, gdyż tylko w zupełném oddaniu się życiu i jego boleściom, nie zaś w tchórzliwej ucieczce i usunięciu się można coś zrobić dla procesu świata. Oczywiście rada H'a niedorzeczna, skoro zachęca człowieka do noszenia dalej ciężaru żywota, w nadziei na ostateczną bezbolesność i unicestwienie, do jakiego w każdej chwili mógłby on dojść przez samobójstwo. H. doprowadziwszy swój świat do najwyższego możliwie rozwinięcia świadomości, każe większości czynnego w świecie ducha powziąść postanowienie zniesienia woli i powrotu do nicości, przez co kończy się proces cały i świat. Czy zaś na zawsze, H. nie rozstrzyga. Ponieważ „bezwiedne" nie ma żadnej pamięci, przeto możliwą jest rzeczą, że możliwość woli jeszcze się zdecyduje na wolę, z czego znowu wynika nowa możliwość, że proces światowy mógł się już wiele razy odbywać i że w przyszłości nieraz się odbywać będzie. Tak tedy nicość stoi na początku rozwoju świata i nicość jest ostatecznym kresem tego rozwoju. Jakim jednak się to dzieje sposobem, że z niczego powstaje coś, że z czegoś powstaje nic, że z niedoskonałego wytwarza się doskonałe, że bezwiedne rodzi świadomość i działa z najdoskonalszą odpowiedniością do celu, tego nam wcale H. nie objaśnia. Rozwiązanie zagadki polega na tém, że idealizuje materję, a materjalizuje ducha; dla tego bez materji, bez funkcji mózgowych nie ma u niego świadomości; dla tego jego Bóg nie może być czémś innem jak „bezwiednem," ponieważ nie można mu przypisywać materji, a zatém i możliwości ruchów mózgowych. Że jednak świat jest, a jego zjawiska wskazują na mądrość najwyższą, przeto dla Hartmanna występuje on jako „wola," stawiająca rzeczywistość, i jako „wyobrażenie," stawiające ją z najwyższą mądrością. Hartmann w swojej filozofji połączył błędy panteizmu, buddaizmu i gnostycyzmu. Summą jego nauki jest: *Bóg—głuchy, martwy bałwan; świat—samą nędzą, a odkupieniem niceetwo.* Są w filozofji H'a i prawdy, ale te nie są jego, lecz stare prawdy chrześcjańskie, jako to: że rozum i celowość panują we wszystkich królestwach natury; że wrodzone człowiekowi dążenie do szczęścia nigdy w tym świecie nie znajdzie swego zaspokojenia, i wreszcie, że myśl nieskończonego postępu, ulubiona materjalistom, jest niedorzecznością, ponieważ każdy postęp jest rozwojem, każdy zaś rozwój, jak ma swój początek, tak mieć musi i cel t. j. koniec. Filozofji H'a nie można uważać za dzieło oryginalne, jak np. fałszywej ale śmiałej spekulacji Spinozy lub Hegla. Jest ona grubym synkretyzmem, jest próbą połączenia spinozystowskiego monizmu z pessymizmem Schopenhauer'a; znaczna zaś ilość powtrącanych uwag przyrodniczych ma tej filozofji nadawać pozór, że jej rezultaty zdobyte są metodą indukcyjną. Dla tego, wielkiego znaczenia filozofji H'a przypisywać bynajmniej nie podobna; pochwały zaś jej oddawane dowodzą tylko, jak w sofistycznych utworach smakuje czas dzisiejszy, i dla tego w hi-

storji filozofja „bezwiednego“ pozostanie, jako symptom głęboko zepsutego i zupełnie wykrzywionego życia duchowego naszej epoki. Nie ma tu potrzeby wskazywać na wszystkie błędy, na dowolne twierdzenia, na niejasne pojęcia, na fałszywe analogje i nielogiczne wnioski, za pomocą których H. taką massę sprzeczności zebrał w pewien system. Dla H'a nie ma żadnych przedmiotowo prawdziwych praw myśli, dla tego też w biegu swoich myśli pozwala on sobie na zupełną samowolę. Nie ma dla niego wcale prawa przyczynowości; gdzie jednak to prawo może mu się przydać, tam chętnie się na nie powołuje. Przyznaje znów prawo tożsamości i przeciwieństwa, ale odrzuca je, gdy mu niedogodne, wreszcie przyznaje, że wszelkie ogólne prawa tylko „z despotycznej potrzeby“ mają swoje znaczenie, gdyż bez nich człowiek zupełnieby głowę w tym świecie stracił. Łatwo tedy, przy takiej swobodzie logicznej, mógł H. z bezwiednego wywodzić świadomość, z nieosobowości—osobowość i indywidualność, z głuchej siły—rzeczywistość świata i t. d. Zasadniczą myśl swego systematu bierze H. od Schopenhauer'a. Jak u Schopenhauer'a tak u H'a osią całego systemu jest pessymizm. Wszystko w świecie jest nędzą, a szczęście niedorzecznem złudzeniem, dla tego tylko ślepa, absolutnie głupia wola może być przyczyną tego świata. Tak Schopenhauer jak i H. z porywającą wymową opisują nędze i cierpienia życia bez Boga, bez nadziei, bez Odkupiciela. I pod tym względem mają słuszność. Już braminizm, buddaizm, dualizm religji zendskiej i sekty gnostyckomanichejskie czuły to boleśnie, że cierpienia i śmierć dotkliwym ciężarem ugniatają życie, a nie znały Odkupienia. Greckie używanie życia rzucało zasłonę na głębokie, krwawe rany ludzkości, ale nawet w wesołych pieśniach poetów słychać dźwięki narzekania na nędze życia. Nie rozumiano, zkąd to pochodzi; pożądano wybawienia, ale nie znano Odkupiciela. I tak musi być zawsze, gdy serce straci Boga; napróżno szuka ono wówczas „jakiejś ścieżki wyzwolenia z tego piekła.“ Pessymizm tedy jest straszliwym protestem przeciwko epikureizmowi ludzi, chcących rozkosznie używać życia, jest dowodem nędzy tych, którzy są „bez Boga na tym świecie“ (Eph. 2,12) i dla tego „nadziei nie mają“ (1 Thess. 4,12); jest świadectwem na rzecz nauki chrześcjańskiej, skoro sam, wykazując nędze wszystkie, nie umie nic im zaradzić. Przeciwko nauce Kościoła, że pierwotny stan człowieka i szczęście, całemu rodowi ludzkiemu obiecane, jest wolnym, nadnaturalnym darem łaski, jakiego człowiek nie może wysłużyć swemi czynami, ani też domagać się ich może na mocy swojej natury, powstawała herezja (Cf. art. Łaska); w dalszém za to następstwie odmawiają dziś człowiekowi szczęścia naturalnego, wraz z nadprzyrodzoném, i H. szydercze rzuca pytanie: „czyż człowiek ma w ogóle prawo do szczęścia?“ Przyrodnicze fakty, jakie H. pozbierał na dowiedzenie, że ciemném źródłem, z jakiego cały świat wyszedł, jest „bezwiedne“, wcale tego nie dowodzą; naciąganie ich do tego celu potępili z rzadką zgodnością fachowi uczeni. H. ma wszakże słuszność, gdy odrzuca materjalistowską hypotezę przypadku. Zjawiska organicznego formowania się, leczniczej siły natury, ruchów refleksyjnych, a szczególniej też instyktu, nie dają się objaśnić samym mechanizmem; organizm przyjmuje wprawdzie z zewnątrz żywioły materjalne, składa je jednak i zużytkowywa podług praw wewnętrznych, odpowiednio do celu całości. W ciele organicznem idea i rzeczywistość, myśl i ciało, działalność i za-

sada działalności, wytwarzanie i wytwór, czynność i bierność, przenikają się nawzajem i stanowią tylko jednę żywą istotę. H. w tym punkcie trafnie powstaje pko materjalistowskiemu zapatrywaniu się na świat i zwraca się do zasad dawno znanych filozofji katolickiej (cf. *s. Thomae Aq.*, Sum. 1 q. 75 i n.). Wszakże H. przesadza moment idealny, logiczny, mianowicie w objaśnianiu czynności instynktowych, gdy, rozszerzając nadmiernie analogję pomiędzy czynnościami instynktowemi a czynami świadomej woli, wszelką działalność przypisuje woli działacza, a wyobrażeniu—wszelki popęd działalności; że zaś w zwierzęciu nie ma świadomości, nie ma rozumu, przeto H. konkluduje, że działalność instynktowa zwierzęcia wskazuje na „bezwiedną działalność duchową," gdy w rzeczy samej wynika ztąd tylko to, że czynności te instynktowe pokazują się tak rozumnemi, jakby niemi kierował najwyższy rozum. Analogja pomiędzy czynnościami człowieka, który ma cel działania, a czynnościami instynktowemi, w których jest cel, lecz nieświadomy działaczowi, dowodzi działania rozumu świadomego, ponieważ ślepo działająca celowość jest sprzecznością w terminach. Dla tego zjawiska instynktu prowadzą do poznania absolutnego rozumu, panującego nad całą naturą i prowadzącego wszystko do rozumnych celów. Zresztą, działalność instynktowa zamknięta jest w ciasnym zakresie czynności, o ile ich wymaga cel utrzymania i rozrodu. Dla tego to zwierzę niewymownie mądre w zakresie swojej działalności instynktowej, po za tym zakresem jest jak najzupełniej głupie. Tym sposobem upada najpozorniejsza część dowodzenia H'a. W ogóle z filozofji H'a zalatuje tchnienie śmierci, i rozpasany racjonalizmem rozum bredzi jak w konaniu; myśl, poddana służbie sofistyki, występuje tu jako własny swój grabarz, a po utracie wszelkich nadziei, złorzecząc Bogu i wszelkiemu bytowi, rozpacz gasi pochodnie. Dla tego filozofję H'a w całości wziętą uważać można jako wymowne przywiedzenie panteizmu *ad absurdum*. Z drobniejszych prac H'a zasługuje jeszcze na wzmiankę dziełko: *Die Selbstzersetzung des Christenthums u. die Religion der Zukunft*, Berl. 1874, gdzie H. wypowiada wyraźnie, że celem dzisiejszej walki w Niemczech pko Kościołowi jest wytępienie chrystjanizmu, który się przeżył i z nowożytną oświatą pogodzić się nie da. Przeżycia się zaś chrystjanizmu autor dowodzi obszernie na protestantyzmie, który krytykuje z wielką siłą logiki [1]), służąc tym sposobem bezwiednie prawdzie chrześcjańskiej. Haeretici dum sibi adversantur fidem nostram affirmant (*s. Hilar.* De Trinit. 7,4). O katolicyzmie mówi H. z wielką nieznajomością rzeczy. Cf. Przegląd katol. r. 1874 s. 16, 1875, s. 337. *N.*

Hartzheim Józef, jezuita, ur. 1694 r. w Kolonji, z wyższej szlacheckiej rodziny, do zakonu wstąpił w 17 r. życia. W Medjolanie wykładał języki wschodnie, potém filozofję i teologję w Kolonji. Um. 1763 na rektorstwie w Kolonji. Do najważniejszych prac jego należy wydanie synodów niemieckich, p. t. *Concilia Germaniae quae Cels. princ.*

---

[1]) Pomiędzy dowodami rozkładu chrystjanizmu w protestantantyzmie mógłby H. był jeszcze przytoczyć i to, że bluźnierczą Bogu jego filozofję „bezwiednego" teologiczne czasopismo darmsztadzkie (Darmstädt. Theol. Literaturblatt 1872, nr. 7) zaleca nawet na kazalnicę!

Joannis Mauritii, archiepiscopi pragensis, sumptu Cl. Joan. Fredericus Schannat magna, ex parte primum collegit, dein P. J. Hartzheim ejusd. Cels. impensis plurimum auxit, continuavit, notis, digressionibus criticis, charta et dissertatione chorographicis illustravit. H. wydał tylko tomy I—V (Kolonja 1760—68, fol.), w których się mieszczą synody do r. 1500; z pozostałych po nim papierów resztę wydawali: *Herm. Scholl* (t. VI—VIII, ibid. 1765—69, synody z lat 1500—1610) i *Idzi Neissen* (t. IX i X, ib. 1771—75, synody z lat 1610—1747). Tom XI *(Collectionis conciliorum Germaniae tomus XI sive Index quintuplex*, Colon. 1790 f.) opracowany został przez Am. Ant. Józ. Hesselmanna. Inne prace H'a są: *Bibliotheca Coloniensis, in qua vita et libri typo vulgati et mss. recensentur omnium archidioecesis coloniensis, ducatuum Westphaliae, Angariae, Moersae, Cliviae Juliaci etc. indigenarum et incolarum scriptorum; praemittitur chorographica descriptio omnium parochiarum ad archidioec. coloniensis hierarchiam pertinentium*, Colon. 1757; *Catalogus historicus criticus codicum mss. bibliothecae metropol. coloniensis*, ib. 1752; *Historia rei nummariae coloniensis*, ib. 1754 (opis medalów i monet arcybiskupich, książęcych i miejskich); *Dissertatio critica, qua comparantur inter se testes affirmantes et negantes catholicam fidem I et II saeculis aerae christ. Galliis et Germaniis praedicatam fuisse*, ib. 1755; *Prodromus historiae universitatis coloniensis, quo exhibetur synopsis actorum et scriptorum a facultate theologica pro Ecclesia cath. et republica christiana*, ib. 1759; *De initio metropoleos ecclesiasticae Coloniae Claudiae Augustae Agrippinensium disquisitio I—III*, ib. 1731—32; i in. Żywot H'a opisał Scholl przy t. VI *Conciliorum Germaniae*. *X. W. K.*

Hatto (*v. Hetto, Heyto, Haddo, Ahyto, Haydo, Haitho, Otto*), bp bazylejski za Karola W., z rodu hrabiów Sulgau; ur. 763, mając pięć lat oddany na wychowanie do klasztoru w Reichenau, został później przełożonym szkoły klasztornej, a następnie opatem. O tém, że H. dobrym był nauczycielem świadczą jego uczniowie, tacy jak *Tatto, Erlebold, Wettin, Reginbert* i inni, jakimi się szczyci klasztor Reichenau. Ok. 801 Karol W. dał H'wi biskupstwo bazylejskie, który wszakże przytém zatrzymał opactwo. R. 811 wysłany był przez cesarza z poselstwem do Konstpla. Później budował katedrę w Bazylei i kościół w Reichenau. Ok. 822—823 zrzekł się wszystkich swoich godności i jako prosty zakonnik um. 837 w Reichenau. Z wielu pism jego pozostało nam tylko *Visiones Wettini* (przez Walafryda Strabona wierszem przerobione i przedrukowane ap. *Mabillon*, Acta Sanct. ord. s. Ben. s. IV p. 263, ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 105) i *XXV Capita* (ap. *Achery*, Spicileg. I, ap. *Migne*, op. c. t. 115). *Wettin*, uczeń H'a i nauczyciel w Reichenau, począł 30 Paźd. 824 chorować i miewać wizje złych i dobrych duchów. Treść tych wizji spisywał H. z ust Wettin'a; jest zaś ona następna: Anioł prowadzi Wettin'a do czyśca, gdzie widzi on męki wielu świeckich i duchownych osób; niektóre z tych osób żyły jeszcze wówczas na ziemi. Przewodnik Wettin'a oznajmia mu, że jest od dzieciństwa jego aniołem stróżem i ze kiedyś był także aniołem stróżem Samsona aż do jego upadku. Anioł ten rozpowiada mu o nieprawościach i uciemiężeniach, jakich się dopuszczają hrabiowie, o rozpuście żonatych i bezżennych, o chciwości wielu duchownych, o ich zamiłowaniu w ucztach i strojach i o ich oddawaniu się sprawom doczesnym, „curis palatinis.“

Z wizji tej stan wielu klasztorów niemieckich i gallijskich pokazuje się podupadły, skoro im na przykład stawia anioł klasztory zagraniczne „in transmarinis regionibus." Wizja ta, spisana przez H'a, była swego czasu najsłynniejszą w państwie Frankońskiém pomiędzy różnemi, kursującemi tam opisami objawień. Większego jeszcze znaczenia dla historji obyczajów IX wieku są *XXV capita*, czyli *Capitulare*, jakie H. podał swojemu duchowieństwu. Treść ich następna: 1) Kapłan powinien być wiary doświadczonej; gdy zaś sam naukę wiary ludowi wykłada, powinien ją objaśniać przykładami. 2) Każdy powinien umieć Modlitwę Pańską, tak w łacińskim jak i w barbarzyńskim języku. 3) Lud ma umieć responsoria na pozdrowienia kapłana (np. na *Dnus vobiscum*), ponieważ nietylko klerycy i Bogu poświęcone dziewice, ale cały lud jednym głosem odpowiadać powinien. 4) Symbol ś. Atanazego ma być w niedziele odmawiany na prymie; każdy ksiądz umieć go winien na pamięć. 5) Każdy kapłan powinien wiedzieć, co jest sakrament chrztu, bierzmowania, tudzież tajemnica Ciała i Krwi pańskiej; jakim sposobem w tych tajemnicach odbywa się niewidzialne zbawienie duszy. 6) Kapłan powinien znać: sacramentarium, lectionarium, antiphonarium, baptisterium, computum, canonem poenitentialem, psalterium, homilias per anni circulum dominicis diebus et singulis festivitatibus aptus. 7) Kapłani powinni co do chrztu pilnować się Wielkanocy i Zielonych Świątek; chrzcić jednak mogą zawsze w razie potrzeby. 8) Wiedzieć powinni, jakie są *tempora feriandi per annum*, a mianowicie: wszystkie niedziele, Boże Narodzenie, ś. Stefan, ś. Jan, Dzień Niewiniątek, Oktawa Bożego Narodzenia, Teofanja, Oczyszczenie Najśw. Panny, Wielkanoc, trzy Dni krzyżowe, Wniebowstąpienie, Sabbatum sanctum, Zielone Świątki, św. Jan Chrzciciel, dni Apostołów, szczególniej św. Piotra i Pawła, Wniebowzięcie N. P., Poświęcenie bazyliki św. Michała, Dedicatio i Patrocinium każdego kościoła dla najbliższego terrytorjum. Post nakazany przez króla lub biskupa powinni wszyscy zachować. Inne dni, jak ś. Remedjusza, Maurycego, Marcina turoneńskiego, nie są świętami nakazanemi, ale mogą być uroczyście obchodzone, jeżeli lud zgromadza się w nie z pobożności. 9) Księża nie mogą u siebie utrzymywać kobiet obcych, lecz tylko takie, o jakich żadnego podejrzenia być nie może. 10) Nawet w podróży ksiądz nie powinien wstępować do zajazdu, lecz powinien kazać sobie ztamtąd przynieść, co mu potrzeba, i spożyć w innym, prywatnym jakim, a uczciwym domu. 11) „Placita saecularia", gier i widowisk unikać księdzu należy; nie wolno mu też utrzymywać psów i ptaków myśliwych. 12) Święcenia symonjackie zakazują się jak najsurowiej. 13) Tylko za pozwoleniem bpa można przyjąć obcego duchownego i dopuścić go do Mszy św. lub prowadzenia parafji. 14) Nie wolno Mszy św. odprawiać w chatach i domach prywatnych. 15) Dziesięciny należy wypłacać całkowicie; czwarta ich część należy do biskupa. 16) Kobiety, nawet Bogu poświęcone, nigdy nie powinny przechodzić po za kratki i zbliżać się w kościele aż do ołtarza. 17) Nie wolno księżom brać procentu „sescupla vel speciem pro specie." 18) Bez wiedzy bpa nie wolno żadnemu duchownemu iść do innej djecezji, ani nawet do Rzymu dla odwiedzenia grobów śś. Apostołów, ani też „ad palatium causa interpellandi." Pielgrzymujący do Rzymu powinni poprzednio wyspowiadać się w domu „quia a proprio episcopo aut sacer-

dota ligandi aut solvendi sunt, non ab extraneo!" W kościele czytać lub śpiewać można tu tylko, co uświęcone jest powagą Ojców; nie należy czcić fałszywych imion anielskich (cf. Conc. Suession. a. 744), lecz tylko Michała, Gabrjela i Rafała. 20) Dary wiernych mają duchowni poczytywać za wypłatę grzechów i za ofiarodawców się modlić. 21) Małżeństw zawierać nie wolno krewnym „usque in quinto genu." 22) Duchowni mają świeckich obuczyć o owocach grzechu i o dziełach miłosierdzia. 23) Duchowni, jako „sponsi" swoich kościołów, winni są starać się o ozdobę swoich kościołów i nieustannie im służyć. 24) Nie powinni tedy opuszczać modłów dziennych i nocnych „quia sicut Romana Ecclesia psallit, ita omnibus ejusdem propositi viam tenentibus faciendum est." 25) Obowiązani są także wyuczyć rodziców chrzestnych, o ich obowiązkach względem ich chrzestniaków. *(Schrödl).* *N.*

Hatto. I (v. *Addo, Atto*), arcybp moguncki 891—913 r. Był najprzód opatem w Ellvangen, następnie w Reichenau. Po śmierci arcybpa Sunzo (Sunderold) Arnolf dał mu stolicę ś. Bonifacego. Jako poradnik Arnolfa, Ludwika IV i Konrada I wywierał wielki wpływ na sprawy niemieckie, jak tego dowodzą liczne dokumenta. Współczesni nazywali go sercem króla. Arnolf mianując H'a arcybpem mogunckim r. 891, nazywa go człowiekiem bardzo mądrym i biegłym w sprawach świeckich i religijnych. H. był opiekunem małoletniego Ludwika IV i przyczynił się do utrzymania go na tronie cesarskim. Jeden z dokumentów Ludwika IV z r. 907 przyznaje H'wi nazwę królewskiego ojca duchownego, w innym dokumencie z r. 910 podpisuje się H. kanclerzem cesarstwa. Na tém stanowisku utrzymał się H. i przy Konradzie I. Z politycznego zawodu Hattona przechowały się pewne fakta, wykazujące ujemną stronę jego charakteru. Nienawistni jego osobie posuwali się tak dalece, że nie przyznawali mu śmierci naturalnej. Piorun miał go zabić, a djabeł miał wrzucić trupa jego w Etnę. Miała to być kara za krzywoprzysięztwo, którego historja jest następna: Podczas zbrojnych sporów dwóch potężnych frankońskich domów, Konradynów i Babenbergów, H. nieprzyjazny ostatnim, przysięgą zaręczył Adalbertowi, hrabiemu Babenbergu, że gdy mu towarzyszyć będzie do obozu cesarskiego, wróci bezpiecznie do swego zamku, pojednawszy się z cesarzem, przychylnym Konradynom. W drodze atoli namówił hrabiego, żeby się wrócił do jego zamku na śniadanie, a potém wyjechawszy do obozu, wydał go cesarzowi, a ten Adalberta kazał uwięzić, osądzić i ściąć. Gdy hrabia po uwięzieniu swojém wyrzucał H'wi krzywoprzysięztwo, arcybp twierdził, że nie złamał przysięgi, gdyż go poprzednio odprowadził do swego zamku, jak był przyrzekł. Faktu tego nie podobna usprawiedliwić, bo jest sam w sobie niegodziwym, ale okoliczności czasowe posługują nieco do wyjaśnienia zdrady H'a. Domy Konradynów i Babenbergów spierały się o władzę zwierzchniczą nad Frankonią. Babenbergi chwycili za broń, a jeden z nich wypowiedział uległość cesarzowi. Przezorny H. przewidywał złe następstwa tej walki. Zadał sobie pytanie: czy cesarstwo ma być jednolitą potęgą, czy też rozpaść się na wiele drobnych, słabych cząstek? Postanowił tedy bronić jedności Niemiec i do tego pobudzał cesarza; szukał pomocy w innych biskupach, godząc ich pomiędzy sobą, jak to widać ze sprawy o stolicę kolońską i salcburgską. Za jego wpływem siedmioletni Ludwik wybrany był cesarzem na sejmie w Forchheim, ale wiele

możnych rodów nie chciało poddać się jego władzy: rozdział i zamieszanie groziły zewsząd. H. prosił Papieża Jana IX, czego dotąd nie praktykowano, o zatwierdzenie elekcji Ludwika. Adalbert i jego stronnictwo było najgroźniejszém dla cesarza. H. jako polityk radzić temu usiłował, a jeżeli uciekł się w tej myśli do chytrości, w opisaniu jej stronniczość wiele też dodać mogła. Inny zarzut jest następny. Henryk, książe saski, spierał się z cesarzem o posiadłości, które po ojcu na niego spadały. Król, za radą H'a, starał się pozbyć Henryka i w tym celu miał mu ofiarować zatruty złoty łańcuch, a podług drugich, miał tym łańcuchem udusić, za pomocą jakiegoś sztucznego mechanizmu, ale książe, wczas przestrzeżony przez złotnika, zabrał wszystkie dobra, jakie w Saksonji należały do kościoła moguncklego. Opowiadanie to nie ma za sobą żadnego prawdopodobieństwa, nie wiadomo bowiem zkąd przyszło do tego, że król podarunek miał robić swemu wrogowi. Zdaje się, iż rzecz miała się tak, że Henryk, wiedząc o znaczeniu rad H'a u króla, mścił się na arcybiskupie i dobrami biskupiemi chciał wynagrodzić sobie majątkową krzywdę, wyrządzoną sobie przez cesarza. Chociaż z drugiej strony wyznać należy, że H. zanadto był politykiem. Nadzwyczajnie czynny, poświęcony dla kraju, był przytém dumnym i nie zawsze postępującym tak, jak na biskupa przystało. Działalności H'a nie wyczerpywały sprawy państwa, zajmował się on żywo i sprawami kościelnemi; dowodzi tego sobór, w Tryburze odbyty w Maju 895 r. H., wraz z Hermanem z Kolonji i z Ratbodem i Trewiru; usiłował tam przywrócić karność kościelną, wielce osłabioną skutkiem ciągłych wojen. Wznowiono dawne kanony, ograniczono zbyt częste odwoływanie się niższego duchowieństwa do Rzymu, dążąc do podniesienia władzy biskupiej, bez uszczerbku wszakże władzy papiezkiej. Celem podniesienia władzy duchownej nad świecką synod postanowił: „Jeżeli kto ulegnie klątwie, a nie zechce czynić pokuty, lub poddać się wyrokowi biskupa, hrabiowie królewscy obowiązani są użyć siły zbrojnej przeciw winowajcy. Gdyby się opierał hrabiom i zginął z przyczyny tego oporu, ten, kto go zabił, nie ulega żadnej karze kościelnej, ani też grzywnom. Co większa, krewni niebosczyka powinni zobowiązać się przysięgą, że zachowają pokój.“—„Jeżeli biskup, mówi dziewiąty kanon tegoż synodu, w czasie swej wizyty zwoła zgromadzenie równocześnie z hrabią prowincji, to jego wezwanie ma pierwszeństwo. Żaden hrabia, sędzia, kapłan lub świecki nie może działać przeciwko takiemu wezwaniu biskupa.“ Kanon 25-y zabrania hrabiom i sędziom świeckim odbywania sądów w niedziele, w dni postne, jako też zwalnia pokutujących od stawiennictwa w sądzie. Na tym także synodzie rozstrzygniętą została kwestja stolicy bremeńskiej. Gdy Bremn (ob.) podniesioną została przez Mikołaja Papieża do arcybiskupstwa, Hermann, arcybp koloński, upominał się o swoje prawa u Stefana V, a później u Formoza Pap. Ten zlecił załatwienie sprawy H'wi. Pomimo współzawodnictwa Kolonji i Moguncji, H. przysądził Hermannowi prawo nad Bremą na synodzie frankfurckim r. 892, ale Adalgar, arcybp bremeński, nie chciał poddać się temu wyrokowi i obstawał przy swych prawach. Synod w Tryburze upornego biskupa na ostatnie skazał za to miejsce pomiędzy biskupami niemieckimi i Hermann, głównie za wpływem Hattona, odzyskał swoje dawne prawa. W pięć lat później prymas niemiecki w pochlebnym i chytrym liście prosił o pomoc Jana IX Papieża, w po-

dobnej sprawie stolicy salcburgskiej pko Morawianom, którzy chcieli się wyzwolić z pod przewagi niemieckiej. Podług bardzo wątpliwego opowiadania Ekkeharda, H. miał nieprawnym sposobem zbogacić się, gdyż, oprócz arcybiskupstwa, posiadać miał jeszcze 12 opactw. Pewném jest tylko, że, będąc metropolitą mogunckim, miał opactwo w Reichenau. Um. 913 r.—**Hatto II**, arcybp mogunckí 968—970 r. Uczył się w klasztorze w Fulda i od r. 942—43 po Rabanie Maurze był tam opatem. Kiedy Otton I powtórnie udawał się do Włoch, w Sierpniu 961 r. wysłał go z Pawji do Rzymu, dla przygotowania odpowiedniego przyjęcia. Gfrörer przyznaje H'wi oprócz tego tajemną missję. Król miał składać przysięgę w ręce Papieża przed swojém wejściem do Rzymu i właśnie o tę przysięgę miał się układać Hatto. W jednym z aktów darowizny Ottona znajdujemy podpis H'a pomiędzy innymi biskupami. Po śmierci Wilhelma został wybrany na arcyb. Mogúncji. Za warunek dostąpienia tej godności położono mu zrzeczenie się zwierzchnictwa nad djecezją bawelbergską i brandeburgską, z których Otton zamierzał utworzyć arcybiskupstwo magdeburgskie. Więcej wiadomości o życiu i czynach H'a nie mamy. Podług bajecznego podania, był on zjedzony przez myszy, za karę nieludzkiego obchodzenia się z ubogimi. Podczas głodu, biedni napadli spichlerz ze zbożem: H., jak powiada legenda, kazał spichrz ten wraz z napastnikami w nim zamkniętymi spalić, a na bolesne krzyki nieszczęśliwych odpowiadał: A czemu nie pracujecie?"—Podług innych, miał pytać otaczających, czy słyszą jak myszy piszczą? Drudzy znowu powiadają, że miał zwyczaj, przysięgając, zaklinać się: „Niech mnie myszy pożrą, jeżeli nie dotrzymam słowa." Po złamaniu przysięgi przez H'a, myszy miały rzucić się na pałac, a H. uciekając przed niemi, schronił się do zbudowanej przez siebie wieży na Renie, gdzie go myszy doścignły i żywcem pożarły, nawet wygryzując imię jego wypisane na murach. *Erech i Gruber* (Allg. Encyclop.) podanie to przypisują biednym i zakonnikom, których próżniactwo często naganiał. Czy *mysza wieża* (Mäusethurm) na Renie pod Bingen, zburzona przez Szwedów r. 1635, zbudowaną była przez H'a, rzeczą jest wątpliwą. Niektórzy wzniesienie jej odnoszą do czasów arcybpa Sygfryda II w XIII w. Wieża ta miała być stacją celników, pobierających opłatę od statków płynących Renem (myto po niemiecku *Mauth*). Podług Serrarjusza, *mausen* znaczy czatować z wysokości, jak kot na mysz, a ztąd *Mäusethurm*—wieża strażnicza. H. um. podług wiarogodnych świadectw naturalną śmiercią 969 albo 970 r. (*Stemmer*).

Hauge Hans Nielsen, ur. 3 Kw. 1771 na folwarku Hauge, parafji Thunö, w Norwegji, kupiec i założyciel pietystycznej sekty haugerjanów albo haugerystów. Od 1796 r. H. pismami i kazaniami począł występować pko racjonalizmowi, odbywał apostolskie podróże po Norwegji i Danji, wszedł wszakże w liczne zatargi z duchowieństwem protestanckiém i 1804 został uwięziony w Christiansund. Po dziesięcioletniém śledztwie, za zbieranie zakazanych schadzek i za obrażanie duchowieństwa, pko święceniu którego występował, skazany na dwuletnie zamknięcie w fortecy, ale po zapłaceniu kary pieniężnej wypuszczony niebawem (1814) na wolność. Resztę życia, ożeniwszy się, przepędził spokojnie w włościańskiej posiadłości swojej Breddwill pod Chrystjanją; um. 24 Kw. 1824. Główne jego hasła były: odrodzenie i wiara. Uczniom

swoim obiecywał ciągłe działanie łaski i pomoc Ducha św. Każdy, mówił on, kogo Duch powołuje, ma prawo uczyć i budować. Potępiał ziemskie rozrywki. Biblję, której pilne czytanie zalecał, tłumaczył po większej części allegorycznie. Zwolennicy jego wyczekiwali bliskiego końca świata. Pomiędzy licznymi jego uczniami byli i duchowni. Lud nazywał ich *czytającymi* i *świętymi*. Nie oddzielali się jednak oni od kościoła protestanckiego, uczęszczali pilnie do kościoła i przyjmowali kommunję. Ponieważ jednak ten kościół nie wystarczał dla ich ducha, odbywali oddzielne swoje zebrania, na których natchnieni bracia miewali kazania. W potrzebach wspierali się wzajemnie, ale nie wyznawali kommunizmu. Z powodu długiego więzienia H'go i jego późniejszego spoczynku sekta znacznie zmalała. W południowej Norwegji mają być jeszcze resztki sekty. Cf. *J. Möller*, Gesch. des norwegischen Schwärmers H. N. w *Stäudlin'a* Archiv. f. Krchengesch. II 354; tamże V 237. *N.*

Hawelberg (*Havelberg*, *Havelberga*), dziś miasto pruskie w okręgu potsdamskim nad rz. Havel. Dla utwierdzenia panowania niemieckiego nad słowianami w tych stronach król Otto I, pobudzany nadto do tego przez legata papiezkiego Marinus'a, założył w H. biskupstwo 9 Maja 946 r., bogato je uposażywszy dobrami ziemskiemi i dziesięcinami. Na miejscu oddzielonem od miasta i ufortyfikowanem wzniosła się katedra; duchowieństwo, w razie powstania pogańskich słowian, łatwo ztąd mogło przeprawić się za Elbę i schronić do Niemiec. Pierwszy bp H'a 1) Udo (Dudo v. Tudo), który sam pisał dyplom erekcyjny biskupstwa, był początkowo suffraganem arcbpa moguncklego, a od 968 r. arcybpa magdeburgskiego. D. 29 Cz. 983 wendowie, powstawszy pko niemcom, zburzyli biskupstwo. Udo miał być wówczas zabity. W trzy dni później wendowie napadli na Brandenburg (Zgorzelec), a że bp tamtejszy Volkmar ratował się ucieczką, wydobyli z grobu zwłoki jego poprzednika Dodilo († 980), odarli je z kosztowności i złupili kościół. Drugi bp H'a 2) Hilderyk, 991—1008, był z królem Ottonem III i innymi książętami 21 Paźd. 991 w Halberstadzie na poświęceniu kościoła św. Stefana. 3) Eryk, 1008—1024 (?), nie mógł zasiąść na swojej katedrze: częścią tedy przebywał przy swoim metropolicie, częścią przy królu Henryku II, którego był sekretarzem. 4) Gotszalk, 1028—1085, przebywać także musiał w dali od H'a, w Magdeburgu. Następni bpi: 5) Wichmann, (od 1085), 6) Hardnicus czy Hezilo (od 1096), 7) Bernard († 1118), 8) Heimo, 1118—1120, 9) Gumbert, 1120—1125, wśród ciągłych wojen ze słowianami nie mogli nic robić dla swego kościoła, który tak upadł, że gdy ś. Otto, bp bambergski, w drugiej swej na Pomorze podróży missyjnej przybył do H., nie znalazł tam żadnego śladu chrystjanizmu. Mieszkańcy obchodzili tam właśnie wówczas święto bożyszcza Gerovit'a. Boleścią zdjęty bp nie chciał wstąpić do miasta, a wezwawszy burggrafa Wivikind'a, wyrzucał mu, że pozwalał na takie bezeceństwa. Wivikind prosił bpa, aby ten zechciał lud nauczać; lud się zgromadził i przemówienie Ottona tyle przynajmniej poskutkowało, że obchód pogańskiego święta został zaniechany. Wreszcie 1129 został bpem 10) Anzelm, uczony i pobożny teolog; początkowo i ten bp przebywał po za granicami swojej djecezji, naprzód przy bpie hildesheimskim, następnie na dworze cesarskim. Na początku 1133 r. towarzyszył Lotarjuszowi II do Włoch, 1136 udał się do Konstpla, w celu dysputowania

z teologami greckimi o spornych punktach wiary. Za pośrednictwem tłumacza pokonał w dysputcie Ulchites'a, uczonego arcbpa Nikomedji; przeciwnicy nawet chwalili bystrość i naukę bpa łacińskiego. Dopiero 1142 mógł Anzelm objąć swoje biskupstwo w posiadanie, gdy wendowie zostali pokonani, ale posiadanie to nie było spokojne; r. 1147 bp w Frankfurcie bierze krzyż na wyprawę krzyżową pkó wendom północnym; po powrocie z wyprawy opatruje hojnie klasztor kanoników regularnych w Jerichowie, odbudowywa dwa razy już w gruzy przez pogan obrócony katedralny kościół (który przez następcę dokończony, do naszych przetrwał czasów), r. 1151 zakłada kapitułę z kanoników regularnych (norbertanów), sprowadzonych z Magdeburga, i dla tego zamek, w którego obrębie była katedra i mieszkanie kanoników, nazywał się „*klasztorem*." Kanonicy składali ślub ubóstwa, zachowywali klauzurę i prowadzili bardzo ciężkie i pełne niebezpieczeństw życie; przyczynili się oni wiele do utwierdzenia wiary w tych okolicach. Anzelm był duszą tego pobożnego towarzystwa; on, który wiele lat żył na dworze książąt, rad był teraz w ubóstwie pracować w sprawie Chrystusowej, czytał przytém pilnie Ojców Kościoła, spisał rozprawy, jakie prowadził w Konstplu, i przesłał je Papieżowi Eugenjuszowi III; r. 1155 przeniesiony na arcybpstwo do Rawenny. Cf. art. Anzelm Hawelb. 11) Walo, 1155—76, bp gorliwy, odbył 16 Sierp. 1170 r. poświęcenie katedry, w obecności wielu bpów i książąt niemieckich; obecny na tym zjeździe Kazimierz polski i pomorski darował katedrze 38 wsi, łąk, lasów i młynów w dzisiejszém księztwie Meklenburg-Strelickiém, dla założenia klasztoru filjalnego w owych stronach, i to dało początek klasztorowi kanoników regularnych w Broda nad Tollensee. Gdy w 7 lat później pomorski książę Bogusław wznawiał upadły klasztor Grobe pod Usedom, uprosił do tego klasztoru kanoników także z H'a. Nieprzerwany idzie dalej szereg biskupów aż do reformacji, która tu wcale nie znajdowała sympatycznego przyjęcia, ani u duchowieństwa, ani u ludu. Kościół był tu w sile. Biskup Wedego (Witticbe Gans von Puttlitz, 1460—1487) odbył trzy synody djecezjalne (1463, 1464 i 1465), założył wielki szpital ś. Gertrudy w Wittstock'u, napastników na posiadłości biskupie odparł siłą i zamki rozbójniczych rycerzy pobarzył. Następca jego Busso I *von Alvensleben*, 1487—1493, gorliwie się zajmował rządami djecezji. Jan IV *von Schlaberndorf*, wybrany na bpa 1501, był rycerzem i zakonnikiem, lubił okazałość zewnętrzną, prowadził dwór świetny, ale, otoczony wielkim orszakiem rycerzy, nosił zawsze aż do śmierci habit norbertański. Hojny względem drugich, sam surowe prowadził życie i regularnie z kapitułą odprawiał godziny kanoniczne. Kapituła, oprócz proboszcza, liczyła wówczas 16 stall. R. 1511 drukował w Magdeburgu brewjarz i statuta swoich poprzedników; w Altkrüsow'ie zbudował piękny, wielki kościół, w którym znajdował się cudowny obraz św. Anny. Jan um. 12 Sierp. 1520 r., i był ostatnim bpem hawelbergskim, pochowanym w swojej katedrze. Następca jego Hieronim Schulz, szlązak rodem, odznaczał się wielkiemi przymiotami umysłu, r. 1507 został bpem brandeburgskim, 1520 przeniesiony na katedrę hawelbergską, um. 29 Paźd. 1522 w Wittstock. Ostatni bp Busso II *von Alvensleben*, 1522—1548, silny opór stawiał nowinkom religijnym. Joachim II, margrabia brandenb., objąwszy za niego panowanie nad krajem, uroczyście w katedrze złożył (15 Maja 1536) przyrzeczenie, że wszystkie prawa i przywileje Kościoła

będzie szanował i bronił. D. 1 Listop. 1539 Joachim publicznie ogłosił się protestantem, pozostawiając biskupowi jego miejsce tylko pod warunkiem przyjęcia przepisanego przez siebie porządku kościelnego. Ale ani Busso, ani kapituła nie przyjęła tego rozporządzenia. W rok potém przedsięwzięta została wizyta klasztorów. Franciszkański klasztor w Kyritz (Cyryce), wraz z majątkiem doń należącym, oddany został w lenność panom na Klitzing'u. Anna von Quitzow, ksieni w Heiligengrabe, oparła się nowym porządkom kościelnym, udała się z protestacją do Papieża i do cesarza i zatrzymała habit. Heiligengrabe jest jedynym w całej Marchji elektorskiej klasztorem, jaki do dzisiejszego dnia zachował całe swoje mury. Po śmierci bpa Busso (4 Maja 1548 w Wittstocku) majątki biskupie, cenione dziś na 150,000 tal. rocznego dochodu, zostały wcielone 1571 do posiadłości elektora brandenb., ale protestantyzm nie łatwo mógł się w H'u przyjąć. Większa część kanoników pozostała wierna Kościołowi. Jeszcze 1550 r. kapituła odbywała nabożeństwo katolickie w Wittstock'u, a 1552 zamierzała przystąpić do wyboru nowego bpa, gdy elektor brandenb. oparł się temu stanowczo i sam objął zarząd biskupstwa. Wnuk jego, margrabia Jan Jerzy, jako biskup postulowany wydał 27 Kw. 1561 wezwanie do kapituły, aby dotychczasowe „bezbożne ceremonje i nadużycia" zostały nareszcie całkowicie usunięte i nakazał wprowadzenie rządowego porządku kościelnego. Proboszczów katolickich usunięto, a na ich miejsce postawiono teologów protestanckich. Różnice zresztą w nabożeństwie pozornie nie były znaczne; język łaciński był dopiero w 100 lat później usunięty. Nawet ośmiu protestanckich kanoników, podług statutów z 1581 r. obowiązani byli, wraz z wikarjuszami i chóralistami, śpiewać codziennie jutrznię, a po południu nieszpory i kompletę. Też same statuty ganią już „że niektórzy kanonicy w świeckiém ubraniu w czasie Mszy lub nieszporów do kościoła przychodzą i po chórze chodzą." Historyczne obrazy katedry zamalowano; Jan Jerzy kazał wapnem zamazać portrety bpów hawelbergskich w Wittstocku, z uwagi, „że już dosyć napatrzono się na biskupów i na mnichów." R. 1581 po cmentarzu ketedralnym chodziły świnie kanoników i wikarjuszów, wygrzebując kości zmarłych, a niekiedy zapędzając się do kościoła aż przed wielki ołtarz. R. 1819 kapituła protestancka została zniesiona i rząd pruski przejął wszystkie majątki i prawa tej kapituły. R. 1854 w dzień Trójcy św. zebrała się znowu, po długich latach, w H. mała gromadka katolicka, ok. 100 dusz wynosząca, na odbycie publicznego nabożeństwa katolickiego w dawnym biskupim refektarzu. Protestanci w tym razie okazali się bardzo uprzejmymi dla katolików i oddali im nawet w tym celu małe organy. Cf. *Ad. Müller*, Gesch. d. Reform. in der Mark. Brandenb., Brl. 1839, i Schlesis. Kirchenbl. 1855 r. n. 21 i 22. Katalog bpów hawelbergskich od 946—1600 ap. *Ludewig*, Reliquiae mss., Francof. 1720—41 t. VIII p. 263.. *S. Lentz*, Diplomatische Stiftshistorie von Havelberg, Halle 1750. *A. F. Riedel*, Novus codex diplomaticus Brandenburgensis, t. II. *Winter*, Cistercienser (ob. tej Enc. III 581); *tegoż* Pramonstratenser. *N.*

Hävernick Henr. And. Krzysztof, ur. 1805 w Kröplin'ie, w Meklenburgskiém, uczył się teologji protestanckiej w Halli, gdzie jego i Nehrkorn'a notaty prelekcyjne były użyte do oskarżenia pko racjonalizmowi Wegscheider'a i Gesenius'a; następnie uczył się w Berlinie

i Rostock'u; r. 1840 został professorem teol. w Królewcu, um. 1845 w Neustrelitz. Napisał: *Commentar über das Buch Daniel*, Hamb. 1832; *Mélanges de théologie reformée*, Genf 1833, 2 zesz.; *Neue Kritische Untersuchungen über das Buch Daniel*, Hamb. 1838; *Handbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Alte Testament*, I—II Theil, Erlangen 1836—44, 4 v. in-8. To ostatnie dzieło, z wyjątkiem poglądów autora o niektórych księgach śśw., jest bardzo dobrym kursem introdukcji na St. T.; zawiera ono najprzód introd. ogólną (I Th. 1 Abth.), potém introdukcję na Pentateuch (I Th. 2 Abth.), na księgi historyczne (II Th. 1 Abth.) i na prorockie (II Th. 2 Abth.). Dr Kar. Fryd. Keil dodał III część (Erlang. 1849), introdukcję na księgi poetyckie, i wydał na nowo obadwa działy pierwszej części (Frankf. a. M. 1854—56).

Hay. I Jan, jezuita, rodem z Dalgaty (w Szkocji), wstąpił do zakonu 1566 r. i wsławił się dysputami, jakie prowadził z różnowiercami; wykładał filozofję, nauki matematyczne i teologję w Polsce, Belgji i Francji. Um. 1607 r. w Pont-à-Mousson. Do ważniejszych prac jego należy nowe wydanie *Bibliothecae sanctae* Sykstusa z Sieny, poprawione i pomnożone tablicą chronograficzną (Lugduni 1591, ib. 1592, Paris. 1610). Wydał nadto *De rebus Japonicis, Indicis et Peruvianis epistolae recentiores* (Antverp. 1605), gdzie są razem zebrane listy missjonarzy jezuickich, przez niego tłumaczone i wydane poprzednio w 3 osobnych tomach: 1) *Litterae R. P. Alexandri Valignano scriptae 10 Octob. 1599*, Antverp. 1603; 2) *De rebus Peruanis R. P. Dieghi de Torres commentarius*, ib. 1604; 3) *Japponiensis imperii admirabilis commutatio exposita litteris ad R. P. Claudium Aquavivam*, ib. 1604 (relacja pisana z Nangasaki, 25 Lut. 1601, przez o. Walent. Carvaglio). Napisał też *Universitatum totius orbis et collegiorum societatis libellus nunc primum in lucem editus opera Franc. Catinji* (Turnoni, 1586) i kilka dzieł polemicznych. Ob. *De Backer*, Biblioth. *X. W. K.*—2 Jerzy, wikarjusz apostolski w Szkocji, ur. 1729 z rodziców prezbyterjańskich, uczył się medycyny i był doktorem w armji pretendenta w czasie kampanji 1745 r. Po przegranej był aresztowany i badany, lecz nikogo nie skompromitował. Przeczytawszy kilka dzieł kontrowersyjnych, tak był uderzony dowodami religji katolickiej, że postanowił ją przyjąć; w tym celu udał się do Rzymu, gdzie, skończywszy studja teologiczne, przyjął kapłaństwo; wrócił do Szkocji jako missjonarz, 1768 został koadjutorem Jakóba Grand, bpa Siny i wikarjusza apost., w kilka lat później sam został wik. apost.; um. 1811, oddawszy wielkie usługi Kościołowi i swemu krajowi. Napisał: *Chrześcjanin szczery w wierze J. Chrystusa*, 2 t.; *Chrześcjanin pobożny*, 2 t.; *Katechizm*; *Nauka Pisma ś. o cudach*, pko Hume'mu i Middleton'owi, 2 t., tłum. na język franc. przez *ks. Nagot* (La doctrine de l'Ecriture etc., Paris 1808, 3 t.). *N.*

Haye (*Haius*), de la. I Jan, rodem z Hainaut, jeden z najznakomitszych jezuitów belgijskich, wykładał filozofję i Pismo św. w Louvain i w Douai i pełnił różne zaszczytne urzędy w zakonie. Um. 1614 r. w Douai, w 74 r. życia, w zakonie przeżywszy lat 49. Ułożył dobrą harmonję ewangeliczną p. t. *Evangelistarum quaternio, seu Evangelicae historiae dispositio*, Duaci 1604, ib. 1606, 1607, 1609. Napisał także: *Apparatus evangelicus, quo ea disquiruntur et illustrantur, quae de Evangelio et evangelistis tam universe quam singillatim possunt disputari*, Duaci

1611, i *Triumphus veritatis ordinati Evangelii quadriga invectae, sanctorum Patrum exercitu stipatae*, ibid. 1609, 2 v. f.—2 **Jan**, zakonu braci mniej., rodem z Paryża, professor teologji i filozofji, potém kaznodzieja dworu Ludwika XIII; um. 15 P... 1661 r. W exegezie zasłużył się wydaniem *Biblia magna p*... *literalium Joannis Gagnei, Guil. Estii, Em. Sa, Jo. Meno*... ...*tegre s. Scripturam exponentium, prolegomenis et ch*... 1643, 5 v. f.) i *Biblia maxima* (Paris. 1... ...m dziele, do najrzadszych się liczącém ... ...*ena* o Piśmie ś. i jego przekładac... ...biblijnych, o językach wschod... , wierszem łaciński przekład ... z 20 i 30) i kommentarze ... ...a, Gagneusza i swoje. Jest ... ...awieniu wiele powtarzania z... wykazuje, jak ona jest zgo... la H. napisał: *Commentari*... 636, 4 v. f., ib. 1647, 16... ...*alypsim* (ib. 1648, 3 v. f.); ... (Lugd. 1650, 5 v. f.), *S.* ... *opera omnia adject. utrius*... , (Paris. 1641, Lugd. 165... *alypsim cum vita auctoris* ... ...*tonio*, Biblioth. francisc. II ... *X. W. K.*

...mat, nauczyciel filoz. i teolo... .708, um. w Paryżu 16 Lip. ...legotów w XVIII w. Główne ...*lité de l'âme*, 1758, 3 t., jest to ...ertelności duszy; *La règle de foi* ...761, 3 t.; *L'apostolicité du ministère* ... *l'existence de Dieu*; *Utilité temporelle* ... *a charlatanerie des incredules*, 1780. ... *Soret'em*, redagował pismo perjodyczne ... *La Re*... 1, 21 t. in-12. *N.*

Hayn... (..., *Heimo*). I bp **halbersztącki**, rodem podobno z Niem... ...je Tritemjusz (*De scr. eccl.* c. 257), czy też anglosakończyk, ...trzymują inni; wspólnie z Rabanem Maurem był uczniem Alkuina w Tours, potém przez pewien czas uczył w szkole klasztornej w Fuldzie, następnie przeniósł się do Hirschfeld, podobno na opata 839 r., r. 840 został bpem halbersztackim, † 27 Mar. 853. Według Tritemjusza (l. c.) był H. vir undecunque doctissimus, divinarum scripturarum sagacissimus interpres, in declarandis homiliis ad populum excellentis ingenii. Podobnież sławi go Raban Maur (wiersz na pochwałę H'a w *Rabani* Opp. VI 204). Pisma też jego pokazują wielką na owe czasy erudycję. Zostały po nim: *In Psalmos explanatio* (wyd. Erazm Roterd., Friburgi 1553; poprzednie wydania: Colon. 1523, Paris. 1531); *In Esaiam Commentarii* (ex recogn. Nic. Herborn., Paris. 1531 in-8, Colon. 1531, 1533, 1573); Homilje na niedziele i święta od Adwentu do Wielkanocy: *Homiliarum pars hyemalis*, ed 3-a, Coloniae 1534 (tytuły i wydania ob. *Bähr*, Gesch. d. röm. Lit. III Suppl. § 161); mały

traktat *De Corpore et Sanguine Domini*, ap. *D'Achery*, Spicil. XII 27, ed. nov. I 42; *De varietate librorum sive de amore coelestis patriae libri 3* (Colon. 1531 in-8, Paris. 1531), gdzie ze ś. Augustyna i z innych dr6w Kościoła zebrał naukę o życiu wiecznem i niebieskiej ojczyznie (l. I), o dobrych uczynkach, jako prowadzących do nieba (l. II), o czyścu i sądzie ostatecznym (l. III); *De christianarum rerum memoria libri 10* (v. *Sacrae historiae epitome*, v. *Breviarium historiae ecclesiasticae*), przeróbka z wydanej przez Rufina (ob.) Euzebjuszowej *Hist. eccl.*, wydana wraz z dziełem Salwjana, przez Piotra Galesinius'a, w Rzymie 1564; inne wydania: Colon. 1531, Lugd. Bat. 1650 (przez Buxhorna), Helmstad. 1671. Wszystkie dzieła H'a ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 116—118. H. miał jeszcze pisać kommentarze na Jerem., Ezech. i Dan., lecz te zaginęły. Przypisują mu jeszcze *Commentar. in 12 proph. min. et in Cant.; Comment. in Epistolas s. Pauli omnes; In Apocalypsim libri 7;* lecz kommentarzów tych autorem jest Remigjusz (ob.) z Auxerre. *Homiliarum pars aestiva*, drukowana pod imieniem tego H'a w Kolonji 1534, zdaje się pochodzić od jego imiennika, przeora w Hirschau. Temu Haymonowi hirszawskiemu Martene (Ampl. coll. I 510) chciał przypisać wyżej wspomniane dzieło *De varietate libror.*, lecz niesłusznie (ob. *Hist. lit. de France*, V 122 not.). Honorjusz (De scr. eccl. IV 7) między dziełami H'a halberszt. wymienia jeszcze pismo *De voluptate mundi*, lecz to może jest tém samém, co *De varietate libror.* W egzegetycznych swych dziełach H. jest katenistą, podając tylko objaśnienia śś. Hilarego, Hieronima, Augustyna i in., a wykład podaje allegoryczno-moralny. Ob. *P. Anton*, Exercitatio de vita et doctrina Haymonis, Halae 1700; *Derling*, De Haymone, Helmst. 1747; *Mabillon*, Acta SS. o. s. B. s. IV 1 p. 618; *J. A. Fabricii*, Bibl. med. ed. Gallettus, II 171.. 2 H. przeor klasztoru benedykt. w Hirschau, żył ok. r. 1107. Oprócz dzieł wyżej wspomnianych zostawił *Vitam s. Guilelmi abbatis Hirsaugiensis* (1069—1091), ed. Car. Stengelius (razem z Vita Guilelmi Gellonensis), August. Vind. 1611, i ap. *Mabillon*, Acta ss. o. s. B. VI 2 p. 717; ap. *Bolland.*, 4 Jul. II 155; ap. *Pertz*, Monum. Germ. Scr. XII 209. *X. W. K.*

Hayneufve Juljan, jezuita, jeden z lepszych pisarzy ascetycznych, ur. w Laval 1588, do zakonu wstąpił 1608 r., mąż wysokiej świątobliwości; um. 31 Stycz. 1663 r. w Paryżu. Napisał: *Veritates practicae ex vita D. Jesu, sanctorumque gestis in singulos anni dies legendae, considerandae, praedicandae*, Rothomagi 1652—54, 4 v. in-4; *L'ordre de la vie et des moeurs qui conduit l'homme à son salut*, Paris 1639; *Meditations pour le temps des exercices qui se font pendant la retraite de 8 jours*, ib. 1643; *Abrégé des Meditations pour le temps des exercices*, Lyon 1660; *Meditations sur la vie de Jesus-Christ pour tous les jours de l'année et pour les fêtes des Saints*, Paris 1641—43, 4 v. in-4; *edition corrigée, rajeunie* etc. *par J. B. Lobry*, Troyes 1868, 3 v. in-8; *Abrégé des Meditations sur la vie de Jesus Christ*, Rouen 1655, 4 v. in-12; *Le grand chemin qui perd le monde*, Paris 1646; *Le monde opposé à Jesus Christ et convaincu d'erreur par cette opposition*, ib. 1647; *Réponses aux demandes de la vie spirituelle*, ib. 1648. Ob. *De Backer*, Biblioth. *X. W. K.*

Haytho (*Haitho, Aytho, Haythonus, Haitonus, Aythonus, Aitonus, Hetum*), synowiec króla ormiańskiego Haitona II, który przyjął najprzód habit tercjarski (1296), potém i zakonny ś. Franciszka. Nasz H. walczył

najprzód w szeregach stryja swego i miał jakieś małe państewko (dominus Curchi, de Curco, r. Czychi; franc. *de Courcy*) w Georgji, później na Cyprze wstąpił do norbertanów i przyjął imię Antoniego. R. 1307 był w Poitiers i na żądanie Klemensa V podyktował historję Tatarów: *L'hystoire merveilleuse plaisante et recreative du grand empereur de Tartarie, contenant six livres* (Paris 1529; sp. *Van der Aa*, Recueil des voyages, Leyde 1729 t. II; sp. *Bergeron*, Recueil, Haag 1735). Mikołaj Falconius t. r. przełożył tę historję na język łaciński. Przekład ten wydany był najprzód przez Mearada Molthera p. t. *Liber historiarum partium Orientis sive Passagium Terrae S.*, Haganoae 1529; później wydali go: R. Reineccius (*Hist. orientalis Haithoni et huic subjectum est Marci Pauli Itinerarium* etc., Halberstadt. 1585) i And. Müller (*Hist. orient. quae de Tartaris inscribitur*, Colon. Brandebur. 1671); znajduje się on także w *Novus Orbis regionum et insular.*, ed. S. Grynaeus, Basil. 1532, 1555. Cf. *Ritter*, Erdkunde XV 42. *X. W. K.*

Hebdomadarz, *hebdomadarius*, od *hebdomada*—tydzień, jest to kanonik, albo, jak u nas bywa pospolicie, wikarjusz katedralny czy kollegjacki, a w klasztorze zakonnik, który z kolei przez tydzień celebruje i przewodniczy w odmawianiu pacierzy kanonicznych chórowi.

Hebrajczyk (hebr. עִבְרִי *ibri*; 70 Ἑβραῖος; Vulg. *Hebraeus*). Co do etymologji tego imienia dwojaka jest opinja. Według dawniejszych tłumaczy Pisma św., *hebrajczyk* znaczy to samo, co potomek Heber'a (עֵבֶר *Eber*; 70 Ἤβερ *v.* Ἔβερ), jednego z patrjarchów po-potopowych, którego synem był Faleg (Gen. 10, 24. 25. 11, 14—17). Tłumaczenie to opierają na Gen. 10, 21. gdzie tekst nazywa Sema „ojcem wszystkich synów Hebera" (bne-eber). Lecz wyraz *eber* nietylko jest imieniem własnem (jak w Gen. ll. cc.; inni Heberowie w II Esd. 12, 20. I Par. 8, 12. 22. 5, 13); znaczy on także *za* (trans), *z przeciwka* (e regione), krainę położoną *za* rzeką, lub morzem. Tak np. po hebrajsku mówi się: „b'eber arnon" *w za-arnońskiej*, domyśl. krainie (Jud. 11, 18); „b'eber hajam" *w za-morzu*, t. j. w zamorskiej krainie (Jer. 25, 22); „b'eber ha-Jarden," *w za-Jordanu* (Gen. 50, 10. 11. Deut. 1, 1. 5); „eber-nahar" *za-rzecze*, zaeufracie, bo Eufrat (ob.) nieraz w Biblji nazywa się tylko *rzeką*, bez dodania imienia jej własnego. A używa się ten wyraz (*eber*) nietylko o krainie będącej *za* (rzeką lub morzem), ale też o ludziach tęż krainę zamieszkujących, i odmienia się jak rzeczownik. Np. Izajasz (7, 20) mówi o *ebre-nahar* (ebrim, *ebre*, עִבְרֵי jest licz. mn. od *eber*), o *zarzeczanach*, t. j. o mieszkających za rzeką (Eufratem). Z tego powodu nowożytni tłumacze pospolicie przyjmują, że przodkowie izraelitów (ob.) albo i sami izraelici nazwani byli hebrajczykami nie od Heber'a, lecz od tego, że wyszli z *za-rzecza* (eber-nahar), z za Eufratu, czyli że *ibri*, *ibrim* ma więcej geograficzne, niż etnograficzne znaczenie. Tak utrzymuje Walton (Prolegom. ed. Dathe p. 68..). Najsilniejszym dowodem takiego wykładu jest nietylko powyższe znaczenie wyrazu *eber*, ale jeszcze, że hebrajczykami nazywają się izraelici tam, gdzie albo cudzoziemcy o nich mówią (Gen. 39, 14. 17. 41, 12. Ex. 1, 16. 2, 6. I Reg. 4, 6. 9. 13, 19. 14, 11. 29, 3), albo izraelici mówią o sobie do cudzoziemców (Gen. 40, 15. Ex. 1, 19. 2, 7. 3, 18. 5, 3. 7, 16. 9, 1. 18. Jon. 1, 9), albo są zestawieni obok cudzoziemców (Gen. 43. 32. Ex. 1, 15. 2, 11. 13. I Reg. 13, 3. 14, 21). W I Reg. 13, 7 nazywa ich autor

hebr., ale to dla zatrzymania gry wyrazów: עברים עברו *ibrim obru* (Hebr. przeszli za..). W Gen. 10, 21 nazywają się wprawdzie *bne-eber*, ale to wyrażenie można tłumaczyć: albo *synowie Ebera* czyli *hebrajczycy*, albo *synawie zarzecza*, jak arabowie nazywają się *synami wschodu* (bne kedem. Job 1, 3). A nawet jeżeli zważymy: że Heber był protoplastą nie samych izraelitów, bo od niego pochodzili także Jektanici (Joktanici), że historja nic szczególnego o nim nie rozpowiada, że przeto nagłe przejście (w Gen. l. c.) od Sema do niczém niepamiętnego Hebera trudno usprawiedliwić, że wreszcie i wyraz „wszystkich" (ib.) każe myśleć nie o samych izraelitach, to wszystko przemawia za tém, że przez *bne eber* należy rozumieć raczej „mieszkańców zarzecza," przybyszów z za Eufratu, gdzie była najdawniejsza siedziba Semitów i zkąd rzeczywiście Abraham wyszedł (ob. Ur), niż „synów Hebera." Dodajmy, że i *70* (w Gen. 14, 13) wyraz *ibri*, będący przy nazwisku Abrahama, oddają przez ὁ περάτης (od *Perat*, ob. Eufrat), t. j. za-eufratczyk, a będziemy mieli jeszcze jeden więcej dowód za tém, że hebrajczyk jest imieniem pospolitém, przez chananejczyków nadaném przybyszom, jakim był Abraham, nie zaś imieniem ojczystém, od Hebera źródłosłów wywodzącém. Zresztą, oprócz chananejczyków, nazywali lud wybrany *hebrajczykami*, albo *żydami* (judaei) pisarze greccy i rzymscy: Pauzanjasz (V 5, 2. 7, 3. VI 24, 6. X 12, 5), Plutarch (*Sympos.* IV 6, 1), Appian (*civ.* II 71), Porfirjusz (*vita Pythag.* p. 14 ed. Amstel. 1707), Tacyt (*Hist.* V 1), a nawet Józef Flawjusz, jako piszący dla cudzoziemców. Pisarze też biblijni, piszący po grecku, nazywają swój naród narodem hebrajskim (II Mach. 7, 31. II Cor. 11, 22. Philip. 3, 2), podobnie jak i dziś niemiec, piszący po polsku, lub francuzku, nazwie swych współziomków *niemcami*, lub *allemands*, a nie *Deutsche*. Sam zaś naród żydowski nazywał siebie izraelskim. Inne wywody wyrazu *ibrim* mniej zasadne. Ob. *Hävernick*, Einl. I 1 p. 155 ed. Keil. Dziś w potocznej mowie *hebrajczyk* bierze się za jedno z izraelitą i żydem, w naukowym zaś języku wyrazem tym oznaczają się przodkowie izraelitów od Hebera do Jakóba, który jest właściwie ojcem narodu izraelskiego (ob.). *X. W. K.*

Hebrajski język, prawdopodobnie tak był nazywanym z początku tylko przez cudzoziemców, gdyż w hebrajskich księgach St. T. nazywa się on *Chananejskim* (sefat kenaan, mowa chanejska. Isai. 19, 18), a *żydowskim* (jehudith) zapewne odtąd, odkąd imię *Judy* do całego narodu wybranego rozciągnięto, t. j. od uprowadzenia 10 pokoleń w niewolę assyryjską (IV Reg. 18, 26. Isai 36, 11. 13). *Hebrajskim* nazywa się on dopiero w greckiej przedmowie do Eklezjastyka i w pismach (greckich) Józefa Flawjusza. Z tym hebr. jęz. dawnym nie trzeba brać za jedno ludowego języka palestyńskiego, który pisarze śś. N. T. nazywają także hebrajskim (Joan. 5, 2. 19, 13. Act. 21, 40. 22, 2. 26, 14), chociaż był w rzeczywistości aramejskim. H. j. jest tylko narzeczem języka zwanego semityckim (ob. Sem); nim mówili chananejczycy, fenicjanie, kartagińczycy (ob. tej Enc. III 218. Cf. *Gesenius*, Gesch. d. hebr. Spr. § 7), a rabini żydowscy, Ojcowie Kościoła i przeważna liczba wielu dawniejszych i nowszych kommentatorów (pomiędzy ostatnimi ob. *Delitzsch*, Jesurun l. II p. 43, Genes. p. 209; *Pareau*, Instit. interpr., Traject. 1822 p. 25; *Baumgarten*, Theol. Comment. I 555.. *A. Tholuck*, Vermisch. Schr. II 254; *Hävernick*, Einleit. I 141, ed. Keil I 1 p.

157.. i inn.; ob. Danko I 42 n. 2) mają go, jeżeli nie za pierwotny, którym mówili pierwsi ludzie aż do rozproszenia narodów pod wieżą Babel, przynajmniej za najbliższy owego pierwotnego. Dowodem tego jest okoliczność, że wszystkie imiona własne w historji od stworzenia świata aż do pomieszania języków przy wieży Babel (Gen. 11, 1—9) dają się wywieść z pierwiastków hebrajskich, jak z żadnych innych, i w języku hebrajskim mają bardzo z historją odpowiednie znaczenie. Np. imiona Adam, Ewa, Kain i t. d. w innych językach albo wcale nie mają znaczenia, albo znaczenie to nie odpowiada okolicznościom, które dały początek tymże imionom. Wprawdzie zjawisko to racjonaliści (*Gesenius*, Gesch. d. h. Spr. p. 13, a przed nim *Grotius*, ad Gen. 11, 1, i *Clericus*, De ling. hebr. § 11) usiłują objaśnić i mówią, że autor Pentateuchu przerobił owe imiona języka pierwotnego na odpowiednie hebrajskie, lecz jest to uprzedzenie, żadnej zgoła nie mające podstawy. Nigdy bowiem historycy nie przemieniają imion własnych; czasami je tłumaczą na swój język, lecz nigdy jednych za drugie nie podstawiają. W genezie tém mniej może być o takiej przeróbce mowa, że o każdej zmianie imienia autor ostrzega (14, 7. 8. 23, 19. 28, 19), a więc daje rękojmię, że inne wszystkie wiernie przechował. Nadto, gdyby Mojżesz przekształcał imiona pierwotne na hebrajskie, uczyniłby to przedewszystkiém względem tych, których etymologja jest najtrudniejsza i najciemniejsza, jak to ma miejsce z imionami w genealogjach Gen. 5, 10, i 11, 10—26. Skoro zaś ich nie objaśniał i zostawił niezrozumiałemi, to wnosić należy, że one taki kształt miały pierwotnie. Drugim dowodem na korzyść języka hebr. jest, że nie tylko Biblja (Gen. 11, 1.) świadczy, ale też jest rzeczą naukowo pewną (ob. *Wiseman*, Discours s. l. rap. entre la science et l. rel. I et II disc.), że pierwotnie język był jeden; gdy zaś tego pierwotnego języka semityckie zdają się być najwierniejszym obrazem, bo są najprostsze, tak pod względem leksykograficznym jak i grammatycznym (*Humboldt*, Ueber die Kawisprache, w *Abhandlgen d. kön. Akad. d. Wiss. zu Berlin*, 1836—39, wstęp s. CCIV), a znów między semityckiemi hebrajski najpierwsze trzyma miejsce, więc nic nie przeszkadza mniemać, że w języku hebrajskim mamy najwięcej szczątków języka pierwotnego. Językiem hebr. mówił Abraham z chanejczykami, a później jego potomkowie, nim pisane były księgi święte St. Test. (ob. tej Enc. II 284). Jakim był ten język przed Mojżeszem, oznaczyć nie można dla braku wszelkich zgoła pomników. Jednocześnie z Mojżeszem występuje on jako piśmienny, i zdaje się że wcale od ludowego nieróżny. W piśmiennictwie przetrwał on aż do czasów Machabeuszów, jak tego dowodzą monety z czasów machabejskich. Ludowym zaś być przestał może po niewoli babilońskiej, jak utrzymują jedni (ob. *Hävernick*, Einl. ed. Keil, I 1 p. 247), a może dopiero pod panowaniem Seleucydów przez język aramejski całkowicie wyrugowanym został, jak chcą drudzy (*Gesenius*, Gesch. d. hebr. Spr. p. 44). Czysty język hebrajski stoi w pośrodku między syryjskim i arabskim: bogatszym jest od pierwszego, uboższym od drugiego. Widać to w ortografji, w pisaniu samogłosek, w formach grammatycznych i w słowniku. Arabski alfabet ma 6 spółgłosek więcej, syryjski o jedną mniej (zam. שׂ ma ס) od hebr.; arabski język bogatszym jest w samogłoski, syryjski uboższym; arabski ma więcej form grammatycznych, np. 10 konjugacji, a dla każdej stronę bierną, hebrajski ma 8, a syryjski 7

i brak mu osobnej formy na czas przyszły, i in. (Ob. *Gesenius*, op. c. § 16; *Hävernick*, op. c. p. 166..). W ogóle mówiąc, język służący za podstawę narzeczom semityckim składał się z pierwiastków jednosylabowych, a te utrzymały się w języku hebr. czystszemi niż w syryjskim, a prostszemi niż w arabskim. Epoki doskonalenia się języka h. oznaczyć trudno. Gesenius (*Gesch. d. h. Spr.* p. 21.) i Hartmann (Ueber d. Pentat. p. 309) oznaczyli tylko ogólnie perjody: przed i po niewoli babilońskiej. Inni dzielą historję języka h. na 3 okresy: 1) *Mojżeszowy*, 2) *Dawidowo-Salomonowy*, od Samuela do Ezechjasza (ok. 1100—700), 3) okres *niewoli babilońskiej* (*Hävernick*, Einleit. I 1 p. 188; *Kempf*, Gesch. d. hebr. Spr., Mainz 1873). Wszystko jednakże, co w tej materji powiedzieć można, może mieć za sobą tylko mniejsze lub większe prawdopodobieństwo; a jak z jednej strony nie zawsze da się wytknąć ścisła granica między habraizmami a tém, co jest napływem jednego z obcych djalektów semityckich, tak z drugiej strony nie da się powiedzieć, że ten lub ów hebraizm należy do tej lub owej epoki. Nie da się ściśle oznaczyć, co jest arabizmem lub aramaizmem, bo arabski i aramejski zostają w nader ścisłém pokrewieństwie z hebrajskim (cf. semityckie języki), a to tak, że nieraz te same litery, które tworzą wyraz hebrajski, za dopodpisaniem innych punktów samogłoskowych utworzą aramaizm. Np. b a t a l, w Eccle. 12, 2. i b e t e l w I Esd. 4 24. oba te wyrazy piszą się jednakowo (בטל), oba mają jednakowe znaczenie (próżnym, wolnym był), a przecież pierwszy uważa się za hebraizm, drugi za aramaizm. Nadto, w określeniu co jest hebraizmem czystym, a co z innego semityckiego narzecza pochodzi, stanowi trudność jeszcze i to, że, przyswajając sobie wyraz obcy, każdy nadaje mu formę swego języka. Tak np. litwin, nazwyczajony do ruskiego języka, *referat* nazywa z ruska *dziełem*; więc wyrazowi ruskiemu (dieło) nadaje formę polską. Podobnież dziać się musiało i w języku hebrajskim, lub w aramejskim, względem wyrazów z jednego lub drugiego języka zapożyczonych, albo pochodzących od wspólnego pierwiastka semityckiego. Wreszcie, język hebrajski, jako dawno umarły, mniej jest znanym od innych semityckich, które się dłużej przechowały; znamy zaś go tylko tyle, ile się przechował w księgach śś. Starego T. W tém też jest jeszcze jedna przyczyna więcej, że nie możemy oddzielić czystych hebraizmów od cudzoziemczyzny, a zarazem, że nie można oznaczyć, który hebraizm do jakiej epoki należy. Z epoki np. Mojżeszowej, oprócz Pentateuchu i księgi Jozuego, nie mamy żadnego dzieła aż do Dawida; po Dawidzie aż do niewoli babilońskiej, z kresu obejmującego lat przeszło 400, mamy kilka ksiąg historycznych w kierunku religijnym i kilkanaście prorockich lub moralnych. Słusznie więc można zapytać, czy te wszystkie księgi mogą dostatecznie reprezentować całą skarbnicę języka hebrajskiego? a choćby i przedstawiały, to czyż możemy wiedzieć, że wyrazy i formy, znajdujące się np. w księgach z ostatniej dopiero epoki, jako własne językowi piśmiennemu, nie były już w czasach Mojżeszowych, jako własne mowie ludowej? i czy do takiej mowy ludowej nie należą wyrazy i formy poczytywane za aramejskie, lub inne z semityckich narzeczy? (Cf. *Schäfer*, Neue Untersuch. üb. d. B. Koh. § 46). Z tego powodu i racjonaliści sami nie przywiązują wielkiej wagi do podziału języka nawet na dwie epoki (przed i po niewoli babilońskiej), chociaż po niewoli babilońskiej wpływ obczyzny jest widoczniejszym. Ge-

senius sam przyznaje (*Gesch. d. hebr. Sprache* p. 23), że „ścisłe oznaczenie, co należy do pierwszego, a co do drugiego okresu, przy takim składzie literatury hebrajskiej, jaki jest teraz, jest niemożliwém.“ Ztąd i zarzuty, jakoby w Pentateuchu lub w księgach Salomonowych znajdowały się wyrażenia, właściwe albo epoce późniejszej, albo narzeczom innym semityckim, nie mogą stanowić dowodu pko autentyczności tychże ksiąg (Cf. *Welte*, Nachmos. im Pentat. cap. 1; *Reinke*, Beiträge, V 189). Zresztą, jeżeli jakie zmiany zaszły, w skutek kształcenia się języka h., są to zmiany mało znaczące. „Faktem jest, mowi Gesenius (l. c. p. 19), że język Pentateuchu najzupełniej przypada do innych dawniejszych ksiąg historycznych, a w ustępach poetycznych do innych poezji z pierwszego (przed babilońską niewolą) okresu języka, z wyjątkiem nieznacznych idjotyzmów.“ Przyczyną tego niezaprzeczalnego zjawiska jest: 1ód, wrodzona ludom wschodnim zastałość, i 2-re, że dla narodu izraelskiego Pięcioksiąg, jak był normą pod względem życia praktycznego, tak i wzorem pod względem piśmiennictwa. A jeżeli języki: syryjski Barhebreusa (w XIII po Chr.) i Peszity (w. II po Chr.), a arabski Koranu i dzisiejszych pisarzy nie przedstawiają co do istoty żadnej różnicy, to i tożsamość języka Mojżeszowego z językiem proroków przedbabilońskich dziwić nikogo nie powinna (ob. *Michaëlis*, Einleit. in d. A. T. p. 166...; *Jahn*, Einleit. I 266). O źródłach i pomocach do poznania jęz. hebr. ob. a. Filologja bibl.; do wymienionych tam autorów grammatyk i słowników dodaj gram. chald. i słownik tegoż języka przez Buxtorfa (ob.); o użyciu tych źródeł i pomocy ob. *Kohlgruber*, Herm. § 33—50.—**Hebrajskie Pismo.** Czy sztuka pisania pochodzi od Adama, jak utrzymują jedni (ob. *Annales de philos. chret.* I 296, II 63, 286, 422; cf. VII 443, IX 202, XIV 270.., XV, XVI 241, 458, XVII 334), czy od Noego, jak utrzymują drudzy (ob. *Seyffarth*, Unser Alphabet ein Abbild des Thierkreises mit der Constellation der 7 Planeten am 7 Sept. d. J. 3446 vor Chr. angeblich zu Ende d. Sündfluth wahrscheinlich nach eignen Beobactungen Noah's, Lipsk 1834), nad tem zastanawiać się nie mamy potrzeby (ob. *Olshausen*, Ursprung d. Alphab.; *Hitzig*, Erfindg d. Alphab.; *Hug*, Erdfing d. Buchstabenschr., *Saalschütz*, Zur Gesch. d. Buchstabenschrift, Königsb. 1838; *Kopp*, Bilder u. Schriften d. Urzeit, Mannheim 1819), dosyć, że początek jej jest dawniejszym od podziału ludzi na grupy narodów (*Lepsius*, Zwei sprachvergleichende Abhandlgen, Berlin 1836 p. 39). Również obojętną dla nas jest rzeczą rozwijanie się alfabetu. Nadmienimy tylko, że pierwotny alfabet prawdopodobnie składał się z obrazków, jak to się przechowało w hieroglifach, potém zapewne przeszedł w fonetyczny (t. j. że znak wyrażał nie ideę, jak w hieroglifach, lecz dźwięk). Co do pisma hebr. zdaje się, że ono pochodzi z tego samego źródła, co i język, t. j. z alfabetu semityckiego, z którego poszło i wiele innych. Nazwiska bowiem liter u Hebrajczyków, Aramejczyków, Arabów i in., a nawet u Greków (ci przyznają, że alfabet mają od Kadmusa z Fenicji, czyli z ziemi Chananejskiej) są jedne i te same; np. 1 litera alfabetu nazywa się *alfa* grec., *alef* hebr., *olaf* syr., *allap* chald., *alif* arab. i t. d. Jaką miał formę ten pierwotny alfabet semitycki, albo jakiemi literami pisał Mojżesz, wiedzieć dziś nie możemy. To tylko jest pewne, że gdy już przed Mojżeszem pismo było dobrze rozpowszechnioném w Assyrji, Babilonji, w Egipcie i w Fenicji (oprócz dzieł wyżej cytowanych ob. *Lenormant*, Essai sur

la propagation de l'aphabet phénicien dans l'ancien monde, Paris 1872—73, 2 v.; *E. de Rougé*, Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien, ib. 1874), nie mogło ono być obcém i synom Jakóba. Patrjarchowie byli w ścisłych stosunkach z Fenicjanami i Chananejczykami. Znali oni port sydoński (Gen. 49, 13), żyli wśród żywego ruchu handlowego, między Palestyną północną i południową a Egiptem, prowadzonego przez karawany madjanickię i izmaelickie (Gen. 37, 25. 28), posiadali rzeczy zbytkowe (Gen. 24, 22. 47. 43, 11. 37, 3), widzimy nawet między nimi pewnego rodzaju pieniądze (Gen. 20, 16. 23, 16. 33, 19). Skoro zaś tak łatwo przyjmowali przedmioty do zbytku służące, nie podobna twierdzić, że nie używali i pisma, ich sąsiadom dobrze znanego. Juda ma pierścień z pieczątką (Gen. 38, 18), podobnie jak o Babilończykach opowiada Herodot (I 195), że u nich każdy ma pieczęć; a zkądinąd wiadomo, że naród ten prowadził szeroki handel drogiemi kamieniami, do tego potrzebnemi (*Heeren*, Ideen I 2 p. 208, 211, wyd. 4-e), więc była sztuka rytownicza, a przed nią sztuka pisania. O wyrzynaniu imion na kamieniach drogich, jako o rzeczy dobrze znanej Izraelitom, jest mowa w Exod. 28, 11. 21. 36. Sami nawet racjonaliści, chociaż nie uznają Pentateuchu za dzieło Mojżeszowe, przecież przynajmniej niektóre w nim fragmenty do czasów Mojżeszowych odnoszą; więc przyznają, że za Mojżesza znaną była Izraelitom sztuka pisania (*Schenkel*, Bibel-Lex. art. Schreiber). Dalej spotykamy w czasach przedmojżeszowych klassę kapłanów egipskich, zwaną חַרְטֻמִּים *hartumim* (Gen. 41, 8..). Nazwisko to nie daje się wywieść z języka egipskiego; pochodzi z semityckiego, od pierwiastku hebr. חָרַט *heret* (rylec), i znaczy *pisarzy*. Więc autor Genezy miał w swoim języku termin na *przetłumaczenie* odpowiedniego wyrazu egipskiego, a ztąd znów pokazuje się, że *heret* (rylec, o jakim mowa w Job. 19, 24) był przez Izraelitów przed Mojżeszem w użyciu (Cf. *Hävernick*, Com. üb. d. B. Dan. p. 52... i Einleit. I 1 p. 277 ed. Keil). Tego samego dowodzi wyraz שֹׁטֵר *szoter* w Exod. 5, 6. 19. cf. 15, 16. którego pierwotne znaczenie jest *pisarz* (od *szatar*—wyrznął, naciął, rozciął, napisał) i tak też oddają go *70* (γραμματεύς, lubo Vulg. ma *praefectus*); a w pochodném znaczeniu oznacza *przełożonego* i *urzędnika* w ogóle (*Gesenius*, Thesaur. p. 1395). A choćby i nie umieli pisać Izraelici przed wejściem do Egiptu, to musieli się nauczyć, żyjąc wśród narodu tak piśmiennicznego, jakim byli Egipcjanie, którzy nietylko na zwojach papyrusowych, ale i w każdym zakątku domów swoich na ścianach, na sukniach, naczyniach i sprzętach domowych kładli przeróżne napisy (*Rosellini*, Monum. d'Egypte, II 3 p. 239. Inne dowody za znajomością sztuki pisania u Izraelitów do czasów Mojżeszowych ob. *Reinke*, Beiträge, V 203—237; *Hengstenberg*, Die Authentie d. Pent., I 424—499; *Hävernick*, Einl. I 1 p. 278 ed. Keil i dzieła tamże cytowane). Co do samego alfabetu, jaki był używanym przez Izraelitów i przez Mojżesza, domysły są, że był on egipskim hieratycznym (*Hengstenberg*, op. c. p. 439); lub że Izraelici swój alfabet semitycki ukształtowali na wzór egipskiego (*Olshausen*, Ueb. d. Urspr. d. Alph.); lub że wynalazcami alfabetu pierwotnego hebrajskiego byli sami Hebrajczycy, albo raczej Hetejczyczy, mieszkający około Kirjath-Sefer (miasto pisma), nie Fenicjanie (*Hitzig*, D. Erfindg d. Alphab. p. 37..); lub wreszcie, że Fenicjanie (Chananejczycy) wzięli swój alfabet z pisma hieraty-

cznego egipskiego, a od Fenicjan Hebrajczycy (*Lenormant*, Essai sur la prop. de l'alph.; *de Rougé*, Mémoire sur l'orig. de l'alphab. phenic.). Z najdawniejszych pomników hebrajskich, jakie się dotąd przechowały [1]), widać, że dawniejsze pismo hebrajskie było takiém samém, jak dawne fenickie, znajdowane na pomnikach kartagińskich (ob. *Gesenius*, Script. ling. phoen. monum.), a jakiém jest zapisany pomnik króla sydońskiego Eszmunacara może z IV w. (odkryty 1e Stycz. 1855 r. pod Sydonem) i pomnik Mesy (ob.) z IX w. przed Chr. Są wprawdzie niektóre różnice między alfabetem jednych i drugich pomników, lecz te są mało znaczącemi. Takie same podobieństwo zachodzi między pismem wspomnianych pomników hebrajskich a samarytańskiém. Słowem, dawne pisma hebrajskie, chananejskie, samarytańskie i aramejsko-egipskie (podobizny ob. *Kempf*, Gesch. d. hebr. Spr.) są prawie jedném. To więc pismo było w użyciu u Hebrajczyków przed niewolą babilońską wyłącznie; po niewoli zatrzymali je Samarytanie, ztąd nazywa się ono samarytańskiém (lubo mniej właściwie); Żydzi używali go jeszcze przynajmniej na monetach. Pismo zaś, które *dziś* nazywamy hebrajskiém, lub *kwadratowém*, przez Żydów nazywane *asyryjskiém* (ketob aszszuri), według podania Talmudu (Gemar. Sanh. f. 21,6. 22 a.), Orygenesa (*in Ezech.* 9,4), ś. Hieronima (Prolog. gal. ad. I Reg.), za którém jeszcze i dziś idą niektórzy (*Jost*, Gesch. d. Judenth. I 51, *Danko* I 250, cf. *Gesenius*, Gesch. d. hebr. Spr. p. 156), miał zaprowadzić Ezdrasz po niewoli babilońskiej. Lecz inni orjentaliści, opierając się na tém, że pismo kwadratowe jest nader podobném do aramejskiego (syryjskiego), przypuszczają, że ono rozwinęło się z syryjskiego, i jego teraźniejszy kształt odnoszą do w. IV przed (*Kopp*, Bilder u. Schr. II 164) lub I—II po Chr. (*Hupfeld*, Beleuchtung dunkler Stellen w *Studien u. Kritiken*, 1830 s. 288). Przeciw tak późnemu czasowi przemawiają napisy niedawno odkryte w grodzie Hyrkana (*Revue archeol.*, Paris 1864 p. 200) z r. ok. 176, pisane pismem kwadratowém; zkąd widać, że w II w. przed Chr. obok dawnego hebr. (na monetach machabejskich) było jednocześnie i kwadratowe, z aramejskiego, jakie mamy na pomnikach z Palmyry (ob. *Gesenius*, Scr. ling. phoen. mon. I 226) przerobione. Być więc może, iż w niewoli babilońskiej Żydzi, przyzwyczaiwszy się do mowy aramejskiej, dawne swoje pismo przerobili na kursywę, podobną do aramejskiej, i tej używali po powrocie z niewoli, w życiu prywatném do pisania listów, parafraz i t. p.; w przepisywaniu zaś ksiąg śś. i w życiu publiczném używali jeszcze dawnego hebrajskiego. Powoli, żeby ułatwić sobie czytanie, zaczęli i księgi śś. przepisywać tém pismem, do czego ich może jeszcze skłaniała rodowa nienawiść ku Samarytanom, którzy dawnego pisma wiernie się trzymali. Z tych powodów zaprowadzenie pisma kwadratowego należałoby odnieść do czasów przedchrystusowych, a początek zapewne do Ezdrasza. W wiekach średnich obok kwadratowego rozwinęło się pismo

[1]) Pomnikami temi są: 20 kamieni pieczątkowych z napisami, z w. VIII lub VII pd Ch., i monety, z których jedne pochodzą może z IV w., inne z r. 170 przed Chr. O autentyczności ich ob. *Bayer*, De nummis hebraeo-samaritanis, Valentiae 1781, i Nummor. hebr.-samar. vindicatio, ib. 1790; cf. *Gesenius*, Gesch d. hebr. Spr. p. 144.

kursywne *rabiniczne* hebrajskie, używane głównie w rękopismach nie biblijnych, a czasem w biblijnych. Ob. *Kempf*, Gesch. d. hebr. Spr. p. 28. Cf. *Schenkel*, Bibellexic. a. Schreiber; *Wuttke*, Gesch. der Schrift u. d. Schriftenthums, Leipzig 1872 t. I; *Hävernick*, Einleit. I 1 p. 273 ed. Keil. *X. W. K.*

Hebron (*70* Χεβρών, u Józefa Flawjusza Χαβρώ, τῶν Ἑβρωνίων πόλις—miasto hebrończyków, ἡ χεβρωνία πόλις—miasto hebrońskie), jedno z najdawniejszych miast ziemi chananejskiej, w górach Judy (Jos. 21, 11), na południu Jerozolimy, na zachodzie morza Martwego, w głębokiej i wązkiej dolinie, pod 30° 31′ sz. półn. i 35° 8½′ dług. wsch. Zbudowaném było na 7 lat przed egipskiém miastem Tanis (Num. 13, 23). Pierwotnie nazywało się Arbee *v.* Arbe (hebr. *Arba*, Gen. 23, 2. 35, 27), albo Karjath-Arbe (hebr. *Kirjath-Arba*), t. j. miasto Arby, który był ojcem Enaka (Jos. 14, 15. 15, 13. 21, 11. cf. Jud. 1, 10). Rabini biorą wyraz *arba* za liczebnik (= 4) i tłumaczą, jakoby Kirjath-Arba znaczyło „miasto czterech“ (domyśl. patrjarchów: Adama, Abrahama, Izaaka i Jakóba). W takim razie nazwisko to (Kirjath-Arba) musiałoby być późniejszém od Jakóba; lecz gdy H. już przed Abrahamem i Izaakiem nazywało się *Arba* (Gen. 23, 2. 35, 27), przeto wywód takowy nie ma zasady. Z powodu że w Jos. 14, 15 jest mowa o „Adamie, największym między Enakitami, pochowanym w Hebron,“ urosło podanie, jakoby protoplasta rodu ludzkiego po wygnaniu z raju osiadł w Hebron. Quaresmio nawet osobno rozprawia (*Elucid.* II 779) o tém, czy pierwsi rodzice nasi nie mieszkali w Judei, około Hebronu? Lecz *Adam*, o którym mówi Jos. l. c., jest zapewne imieniem pospolitém (= człowiek), wziętém z języka semityckiego, albo nadaném jako własne protoplaście, lub najpotężniejszemu patrjarsze enakitów. Samo nazwisko *Hebron* znaczy *zjednoczenie*, więc może dawniej składał się H. z kilku miast (dziś jeszcze bowiem dzieli się na cztery części) i z tego powodu *Arba*, albo *Kirjath-Arba* znaczyło *Tetrapolis* (czworogród), nie *miasto czterech* patrjarchów, i mogło mieć jednocześnie dwa nazwiska, z których jedne (Kirjath-Arba) używane było przez chananejczyków, drugie (Hebron) przez hebrajczyków. Inni utrzymują, że nazwa *Hebron* jest pierwotną, a *Kirjath-Arba* późniejszą (wywody ob. *Hengstenberg*, Die Aut. d. Pentat. II 187..). W H. mieszkali: Abraham (Gen. 13, 18), Izaak (ib. 35, 17) i Jakób (ib. 37, 14). Ostatni ztąd przeprowadził się do Egiptu, lecz zwłoki jego odprowadzone zostały do H. i pochowane obok zwłok Abrahama (Gen. 25, 19), Sary, Izaaka, Rebeki i Lji (ib. 23, 19. 49, 29. 31. 50, 13. 13). Po wyjściu Jakóba z H., opanowali to miasto Enakici (Jos. 13, 23. 10, 3. 23), lecz wypędził ich ztamtąd Jozue (Jos. 11, 21), zdaje się że nie osobiście, a przez Kaleba (ib. 14, 14), któremu za to oddał okoliczne pola i wsie (Jos. 21, 12. 15, 13); samo zaś H. oddane zostało lewitom (ib. 20, 7. 21, 11). Tu Dawid miał stolicę przez pierwsze 7½ lat swego panowania, dopóki nie zdobył Jerozolimy (II Reg. 2, 1.. 11. 5, 4. 5. 13. III Reg. 2, 11. I Par. 29, 27); tu Absalom podniósł bunt pko ojcu (II Reg. 15, 9. 10), Roboam założył fortecę (II Par. 11, 10). Po powrocie z niewoli babilońskiej żydzi znów zamieszkali w H. i jego okolicach (II Esd. 11, 25). Później dostało się ono Idumejczykom, lecz odebrane przez Judę Machabeusza (I Mach. 5, 65), popadło w ręce rzymian, którym znów odebrał Szymon syn Giorasa (*Joseph. Flav.* Ant. XII 8, 6.

Bel. Jud. IV 9, 9). W ostatniej wojnie żydowskiej spotkał je ten sam los co Jerozolimę (*id.* Bel. Jud. IV 9, 7. 9). Według Józefa Flawjusza (ib. 9, 7), był w H. grobowiec Abrahama i jego następców z najpiękniejszego marmuru, co jeszcze potwierdzają późniejsi podróżopisarze, począwszy od bezimiennego pielgrzyma z Bordeaux (333 r. ob. *Sepp*, Jerusal. I 493). Grobowiec ten przetrwał aż do naszych czasów, jest w rękach muzułmanów i nazywa się *Haram*. Przytyka on do góry sąsiedniej i ma formę zamku warownego. Jest to plac, otoczony murem na 50—60 stóp wysokim, 290 stóp wzdłuż, 115 w szerz. Mur ten budowany jest na sposób świątyni salamonowej: ogromne kamienie ciosowe kwadratowe, fugowane; w fundamencie są bloki olbrzymie, wyżej nieco mniejsze i późniejszej budowy, jak w świątyni na Moria. Tradycja żydowska przyznaje budowę tego pomnika Salomonowi, a odnowienie Esterze, na co przystają i dzisiejsi podróżopisarze (*Robinson*, Paläst. II 707). W wiekach średnich, oprócz wspomnianego pielgrzyma z Bordeaux, wspomina o tej budowli Willibald (728 r.) i nazywa ją *castellum Aframia*, co przypomina nazwę *castellum s. Abrahami*, nadawaną jej przez krzyżowców, kiedy zajęli H. po zdobyciu Jerozolimy, założyli świątynię, osadzili przy niej kanoników regularnych i erygowali bpstwo r. 1167. Po upadku krzyżowców muzułmanie stali się panami tego miejsca; odtąd wszelki przystęp do grobowca patrjarchów był chrześcjanom i żydom wzbroniony aż do r. 1834. Oprócz tego grobowca są jeszcze w H. szczątki dawnego pałacu Dawidowego i sadzawka tegoż króla imię nosząca, i in. Dziś H. nazywa się *El-Chalil*, t. j. przyjaciel Boży, na pamiątkę Abrahama, któremu i Pismo ś. ten tytuł nadaje (Isai. 41, 8. Jac. 2, 23); liczy do 10,000 ludności, a w tej liczbie 300 hiszpańskich i 100 polsko-niemieckich żydów. Ob. *Sepp*, Jerus. I 486... *X. W. K.*

Hecht Wawrzyniec, benedyktyn, ur. w Willisau, w Szwajcarji, 14 Grud. 1800, profesję wykonał 17 Maja 1818 r. w klasztorze Einsiedeln. Napisał: *Bedeutung der Medaille oder des Kreuzes des heil. Benedikt, nach Abt Guéranger* (Einsiedeln 1863); *Der selige Benedikt Joseph Labre* (ib. 1860); *Der Benedikt'e-Pfennig. Ursprung, Wirkungen und Abbässe dieser Medaille* (ib. 1862); *Erzbruderschaft des unbefleckten Herzens Mariä zur Bekehrung der Sünder* (18-e wyd. 1859); *Erzbruderschaft zur Sühnung der Gotteslästerungen und der Entheiligung der Sonntage* (ib. 1851); *Der Katholik in der Andacht zum kostbaren Blute* (8-e wyd. ib. 1855); *Liebesact zum Troste der armen Seele* (3-e wyd. ib. 1855); *Heilig, heilig, heilig ist der Herr Gott Sabaoth, Handbuch etc.* (ib. 1851); *Die Lilie im Garten Gottes, oder der jungfräuliche Stand* (5 wyd. ib. 1858); *Die 14 heiligen Nothhelfer* (2-e wyd. ib. 1859); *Abriss der Geschichte des Klosters Einsiedeln* (ib. 1834, to samo po francuzku); przełożył z Duquesne'a *Majmonat samnt Beschreibung der Wallfahrtsorte* (Regensburg 1841) i *Herrlichkeiten und Vorzüge Mariä* (ib. 1841, 2 tt.) i w. in. *X. W. K.*

Hecke Józef Van, (v. Vanhecke) ur. 6 Stycz. 1795 r. w Bruges, nauki początkowe pobierał w Roulers u ojców wiary; r. 1814 wstąpił do jezuitów, był professorem prawa kanon. w Fryburgu szwajcarskim, potém w kollegium rzymskiém i jednym z kommissarzy wyznaczonych do poprawy jezuickiego programu szkolnego (ratio studiorum). Ok. r. 1832 wrócił do Belgji, gdzie wykładał młodym jezuitom prawo i historję kościelną. Od r. 1837 wydawał *Acta SS.* Bollandystów (ob.), w któréms

to dziele do najznakomitszych prac jego należy żywot ś. Jana Kapistrana (w Octobr. t. X p. 269—439, cf. 915, 916) i św. Ignacego, patrjarchy kplskiego. W ostatnich latach (od 1869) jako osłabiony wiekiem zwolniony od obowiązków, przebywał częścią w Bruges, częścią w Tronchienne pod Gandawą. Um. 27 Lipca 1874 r. *X. W. K.*

Hecker I. T., ur. 1824 r. w New-York z rodziców protestanckich, którzy dzieciom swoim zostawili wolny wybór religji. Przeznaczony do zajęcia się handlem, młody H. otrzymał odpowiednie do tego wykształcenie, założył, wspólnie z bratem, wielki handel pszenicy i mąki i dorobił się znacznego majątku. Chociaż ochrzczony w kościele swoich rodziców, nie należał przecież do ich, ani do żadnego innego wyznania; nie był też racjonalistą, bo, jak sam później opowiadał „w Stanach Zjednoczonych ta umysłowa choroba europejska nie była znaną;" był on człowiekiem naturalnym, który „umysłem i sercem szukał prawdy." Interessa handlowe nie odrywały go bynajmniej do celów wyższych: w wolnych godzinach czytywał pisma kontrowersyjne, do których miał szczególniejszy pociąg, i to go zaprowadziło na łono Kościoła katolickiego ( ). Po nawróceniu porzucił handel i udał się do Niemiec, żeby się przygotować do przyjęcia święceń kapłańskich; ztamtąd odbył podróż do Anglji, następnie wrócił do Ameryki, w Baltimore wstąpił do redemptorystów, gdzie przyjął imię *Augustyna* i z zapałem oddał się pracom missyjnym. Tymczasem wśród członków tego zgromadzenia powstały nieporozumienia względem rodzaju i sposobu działalności missyjnej: amerykanie postanowili ustąpić i osobną utworzyć kongregację. O. Augustyn udał się (1857) do Rzymu, przedstawił swój plan Ojcu ś. i Propagandzie, otrzymał ich approbację i, powróciwszy do Ameryki, z 4 innymi towarzyszami założył paulistów, czyli *kongregację księży missjonarzy ś. Pawła* (Congregation of Missionary Priests of St. Paul the Apostle), która z małemi modyfikacjami zatrzymała regułę redemptorystów. H. został pierwszym przełożonym tej kongregacji, kupił znaczny kawał ziemi nad rzeką Hudson, wystawił najprzód kaplicę (1859), później i klasztor, szkołę i kollegjum. Oprócz prowadzenia missji, których pauliści w ciągu lat 1859—66 odprawili 69, H. założył towarzystwo do rozszerzenia dobrych książek (Catholic publication society), pismo miesięczne *The Catholic world* (Świat Katolicki) r. 1864, które sam redaguje i pisuje do niego artykuły teologiczne, filozoficzne, historyczne, nowelle, powieści, recenzje i t. p. Osobno napisał: *Kwestje duszy* (Questions of the soul, New-York 1856), gdzie filozoficznie wykazuje przeznaczenie człowieka i boskość religji J. Chrystusa; *Pragnienia natury* (Aspirations of nature, 4-e wyd. ib. 1868), gdzie wykazuje, że ludzie z natury swej dążą do religji i że ich pragnienie tylko religja katolicka może zaspokoić; *Kazania* i in. *Rosenthal*, Convertitenbilder III 1 p. 546. *X. W. K.*

Hedio Kacper, ur. się r. 1494 w Ettlingen, w Badeńskiém, uczył się w Fryburgu i otrzymał stopień doktora filozofji. Udawszy się do Bazylei dla słuchania teologji, poznał się z kaznodzieją katedralnym Capito (ob.). W skutek tej znajomości rozmiłował się w nowościach religijnych tak dalece, iż 1520 r. posłał listy dziękczynne do Lutra i Zwingljusza. Tegoż r. wezwany został wraz z swoim przyjacielem do Moguncji; obadwaj pracowali tu nad rozpowszechnieniem nowej nauki, ale z małém powodzeniem. Capito opuścił Moguncję i przeniósł się do

Strasburga, H. pozostał jeszcze, spodziewając się pozyskać elektora Alberta. Przekonawszy się jednak, że mieszkańcy Moguncji wytrwale stoją przy swej dawnej wierze, udał się do Strasburga i tam został kaznodzieją katedralnym (1523 r.). Władze miasta, dotąd katolickie, zażądały od niego przyrzeczenia, że zaprzestanie głosić naukę luterską. H. nie wahał się tego uczynić, ale dał przyrzeczenie dwuznaczne: „że będzie opowiadał jasne i czyste słowo Boże.“ Strasburgczycy wnet poznali, że zostali oszukani. Następnego roku Hedio ożenił się i jawnie z Capito'nem i Bucerem wystąpił przeciwko Kościołowi. Podwoił swoje zabiegi, mianowicie od r. 1530, w którym został mianowany pierwszym kaznodzieją w katedrze i professorem teologji w uniwersytecie. Tegoż roku brał udział w ułożeniu *wyznania tetrapolitańskiego*. Wkrótce nadarzyły się okoliczności przyjazne planom H'a. Arcybp koloński hr. Wied zaczął się przechylać na stronę reformatorów, r. 1539 wezwał Melanchtona do Kolonji, w celu zasięgnięcia jego rad, co do zmian, jakie zamyślał wprowadzić do Kościoła, a r. 1541 wezwał do Bonn H'a i innych teologów protestanckich, aby wypracowali plan reformy dla djecezji. Plan ów napotkał żywą oppozycję ze strony kapituły i władz municypalnych Kolonji, przywiązanych do Kościoła, pomimo to w wielu kościołach djecezji zaczęto działać zgodnie z widokami nowatorów, i dwóch predykantów arcybiskup trzymał na swoim dworze. Kiedy cesarz Karol V 1543 r. przybył do Bonn i jawnie dał uczuć swoje niezadowolenie staremu elektorowi, ten natychmiast pozbył się Kacpra i Bucera. H. wrócił do Strasburga i pozostał tam do śmierci. Um. 17 Paźd. 1552 r. Pisma jego są niewielkiej wartości, z nich kilka wyliczamy: *Sermo de Decimis; Smaragdi Abbatis Commentarii in Evangelia et Epistolas; Historica Synopsis, qua Sabellici institutum prosequitur ab anno 1504 ad an. 1535; Chronicon abbatis Uspergensis correctum*; *Paralipomena ei addita rerum memorabiliorum ab anno 1230 ad an. 1537;* i *Chron. Germanicum.* (*Fritz*).

Hefele Karol Józef, ur. 15 Marca 1809 r. w Unterkochen pod Ellwangen. Po ukończeniu gimnazjum w Ellwangen, a potém w Ehingen, r. 1831 zapisał się na uniwersytet tybingski i z całym zapałem oddał się filozofji i teologji. Obok wysokich zdolności, odznaczał się pilnością i skromnością obyczajów. W Sierpniu 1833 r. otrzymał święcenia kapłańskie, czas jakiś był wikarjuszem w Mergentheim, zkąd wezwany powrócił do Tybingi, jako repetent młodzieży pomieszczonej w konwikcie. R. 1835 został inspektorem gimnazjum w Rottweil. Kiedy słynny professor historji Adam Möhler, na kilka lat przed swoją śmiercią, powołany został do Monachium, jego miejsce w Tybindze otrzymał (1836) H. jako prywatdocent; r. 1840 mianowany zwyczajnym professorem historji kościelnej i nauk pomocniczych. Od r. 1842—1845 zasiadał w wirtembergskiej izbie deputowanych; r. 1853 jako kawaler orderu korony otrzymał osobiste szlachectwo, 1865 został honorowym członkiem teologicznego fakultetu w Wiedniu, 1868 królewska akademja historyczna w Madrycie obdarzyła go podobnym dyplomem. Co się tyczy politycznego zawodu H'go, jako posła, przypominamy, że pierwszy biskup rottenburgski, *J. B. Keller*, początkowo niebardzo opierał się dążeniom ministerstwa, skierowanym w celu uchwycenia w świeckie ręce kierunku spraw duchownych; biskup ów ustępował już dla tego, że sam działać nie chciał, a mało mógł liczyć na poparcie kapituły. „Kiedy mamy jednego

namaszczonego, innych przeciągnąć potrafimy," powiedział minister spraw wewnętrznych. Tak stały rzeczy r. 1838 w djecezji rottenburgskiej; jedni pochwalali zachowanie się biskupa, drudzy za niego działać postanowili. W tym czasie Klemens August Droste, arcybp koloński, podniósł głos w obronie wolności Kościoła: głos ten otuchą i odwagą napełnił serca katolików. Bp rottenburgski prędko się spostrzegł i zapragnął korzystać z dobrego przykładku. W jesieni 1841 r. na sejmie przemawiał w celu obmyślenia środków zapewnienia pokoju Kościołowi. Napróżno minister Szlayer przywoływał go do porządku, zbijał i groził: biskup nie zachwiał się i na publicznem posiedzeniu domagał się przywrócenia praw i swobód, Kościołowi katolickiemu przynależnych, protestując przeciwko ścieśnieniu władzy biskupiej. Na posiedzeniu 3 Lutego 1842 wystąpił biskup z gruntowną obroną swych żądań, H. popierał silnie biskupa; 15 Marca zażalenia powyższe wciągnięto do protokółu i obiecano je uwzględnić. H. mówił wówczas: „nie jako uczony, ale jako wierny syn Kościoła katolickiego odzywam się, wolny od wszelkiej ambicji, chęci przypodobania się ludziom, tak samo jak nie lękam się wszelkich pogróżek." Tego przywiązania i wierności dla Kościoła niejednokrotnie dowiódł H. R. 1863 na posłuchania u Ojca św. otrzymał pochwałę za swe prace naukowe, zalecające się zdrowym sądem, ścisłością rozumowania i niepospolitą nauką. Z duchem harmonizuje i zewnętrzna postać biskupa. Czoło ma wysokie, spojrzenie rozumne, łagodne oblicze, pociągające obejście; uczniowie słuchali go z rozkoszą. Jako uczony H. należy do powag naukowych. Przed soborem watykańskim wezwany został do kommisji, mającej przygotowywać przedmioty do obrad soborowych, od Grudnia 1868 do Kwietnia 1869 bawił w Rzymie. 3 Maja 1869 r. um. bp rottenburgski *Józef Lipp;* kapituła jednogłośnie obrała (17 Czerwca) jego następcą H'go. Z powodu nieładu, jaki się zakradł do djecezji, potrzeba było na biskupa człowieka, któryby wszystkim mógł nakazać poszanowanie. Wybór przyjął, ponieważ, jak to powiedział królowi, powszechny głos zachęca go do tego, chociaż chętnie do końca życia byłby został nauczycielem. D. 6 Gr. 1869 prekonizowany, a 29 Gr. konsekrowany. Zaraz potém udał się do Rzymu, gdzie uczestniczył na obradach soborowych; głosował za nieomylnością Papieża. Z licznych pism H'go wymieniamy: *Einführung des Christenthums in südwestlichen Dutschland, besonders in Würtemberg*, Tüb. 1837; *Der Cardinal Ximenes und die kirchliche Zustände Spaniens am Ende des 15 und Anfange des 16 Jahrh.*, ib. 1840, 2-e wyd. 1851; *Beiträge zur Kirchengeschichte, Archäologie u. Liturgie*, Freib. 1864, 2 t.; *Das Sendschreiben des Apostels Barnabas*, Tüb. 1840. Wydał: *Patrum apostolicorum opera*, Freib. 1839, 4 wyd. 1855; *S. Bonaventurae Breviloq. et Itinirerar.*, ib. 1845, 3 wyd. 1861; *Chrysostomus-Postille*, ib. 1845, 3 wyd. 1857. Najznakomitszą, monumentalną jego pracą jest *Conciliengeschichte, nach den Quellen bearbeitet* (Freiburg im Br. u Herdera); dzieła tego tom I wyszedł r. 1855; w tomie VII, wydanym r. 1874, jest dopiero historja soborów bazylejskiego i ferraryjsko-florenckiego; znajdują się w niém teksty decyzji synodalnych i streszczenie innych dokumentów, z soborami mających związek, a pospolicie słowami samychże dokumentów oddane; o francuzkim przekładzie ob. Goschler. Tom I niemieckiego oryginału wydany powtornie 1873 r., t. II 1875. *W. F.*

Hegel Jerzy Wilhelm Fryderyk (1. Życie i dzieła. 2. Ogólne zasady jego systematu. 3. Logika. 4. Filozofja natury. 5. Filozofja ducha. 6. Filozofja religji. 7. Uczniowie H'a). I. H. ur. 27 Sierp. 1770 w Stuttgardzie, w 18 roku życia wszedł do uniwersyteta tybingskiego na teologję, później był nauczycielem domowym w Szwajcarji i w Frankfurcie nad Menem. R. 1801 został prywatdocentem filozofji w Jenie, a 1805 professorem nadzwyczajnym, od 1802 do 1803 wydawał wraz z Szellingiem czasopismo filozoficzne *Kritische Journal der Philosophie*, który przestał wychodzić, gdy H. coraz więcej począł się oddalać od Szellinga. Klęski polityczne, jakie wówczas spadły na Niemcy, oddziałały zgubnie i na uniw. jenajski; H. straciwszy katedrę, udał się do Bambergu, gdzie przez dwa lata redagował tamtejszą gazetę polityczną; r. 1808 został rektorem gimnazjum norymbergskiego, 1817 professorem filozofji w Heidelbergu, a 1818 w Berlinie na miejsce Fichtego, gdzie 14 Listop. 1831 um. na cholerę. Napisał: *De orbitis planetarum*, Jena 1801; *Differenz des Fichte'schen u. Schelling'schen Systems*, ib. 1801; *System der Wissenschaft: Die Phänomenologie des Geistes*, Bamb. 1807; *Wissensch. der Logik*, Nürnb. 1812—16, 2 t.; *Encyklop. der phil. Wissenschaften im Grundrisse*, Heidelb. 1817; *Grundlinien der Phil. des Rechts*, Berl. 1821. Przyjaciele jego: *F. Marheinecke*, *J. Schulze*, *Gans*, *L. v. Henning*, *K. Michelet*, *H. Hotho*, *F. Förster* wydali w Berlinie 1832.. jego dzieła i prelekcje w 18 tomach: t. 1 zawiera mniejsze rozprawy, t. II fenomenologję, t. III—V logikę, t. VI—VII encyklopedję, t. VIII filozofję prawa, t. IX fil. historji, t. X estetykę, t. XI—XII filozofję religji, t. XIII—XIV historję filozofji, XVI—XVIII pisma różne.—2. H. doprowadził idealizm kantowski do najwyższego stopnia i dał mu wykończenie, jakiego już dalej w tym kierunku posunąć nie podobna. Początkowo zgadzał się z Szellingiem, niebawem jednak odłączył się od niego; za najwyższą zasadę filozoficzną nie chciał on mieć ani fichtowskiego *ja*, ani szellingowskiej bezwzględnej tożsamości *ja* i *nie-ja*. Wprawdzie i H. przyjmuje tożsamość bytu i myśli za zasadniczy dogmat filozofji, ale tę absolutną tożsamość bytu i myśli upatruje on nie w wyższej ponad to oboje indyferencji, lecz widzi ją w *pojęciu logicznem*. W czystem pojęciu logicznem myśl i byt są jedno, i dla tego pojęcie to ma on za punkt wyjścia i za najwyższą zasadę swojej filozofji. Przedmiotowy tedy idealizm Szellinga przemienia się u H'a na *idealizm logiczny*, przeprowadzony konsekwentnie we wszystkich swoich kierunkach. Przedmiotem filozofji jest, podług H'a, cała rzeczywistość; rzeczywistością wszakże prawdziwą nie jest u niego jednostka, jako taka, lecz *powszechnik*. Rzeczy pojedyńcze, jednostkowe są tylko zjawiskiem, złudzeniem. Istotą, jądrem, prawdą rzeczy jest tkwiący w nich powszechnik. W obec tego trwałego, niezmiennego powszechnika, zewnętrzność jednostki, jej pojedyńczość jest nikłością. Nie można tedy twierdzić, że powszechnik jest dopiero naszej myśli wytworem, ale jest sam w sobie, jest *bytem przedmiotowym*, do wiadomości o którym przychodzimy myślą. Z drugiej wszakże strony powszechnik nie jest stwardłym, bezwładnym bytem, lecz występuje w *rozróżnieniach* i w tych rozróżnieniach istnieje. Występując w tych rozróżnieniach, nie przestaje być zawsze sobą, ale te rozróżnienia należą do jego istoty. Ztąd wynika, że powszechnikowi musimy przypisać właściwą mu, tkwiącą w nim działalność, za pomocą której występuje

on w owych rozróżnieniach, nie tracąc wszakże swojej powszechności. Działalność ta ma z natury swojej charakter *djalektyczny* i dla tego nie może być czém inném, jak tylko *myśleniem*. Powszechnik tedy rzeczywiście jest tylko w myśleniu i myśleniem. W ten sposób dochodzi H. do zasady swojej filozofji, że *myślenie i byt są jedno i toż samo*. Jeżeli bowiem powszechnik tylko jest prawdziwym i rzeczywistym bytem i jeżeli znowu ten powszechnik jest rzeczywiście tylko w myśleniu i myśleniem, przeto myślenie i byt będą tożsamo. Wprawdzie tej tożsamości bytu i myślenia nie może pojąć sam *rozsądek*, ponieważ determinuje on przeciwieństwo podmiotu i przedmiotu i wyżej się nie wznosi; dopiero *rozum* wznosi się po nad to przeciwieństwo i dochodzi do świadomości, tożsamości obu części przeciwieństwa. Powszechnik zaś, jako taki, może być myślany tylko w *pojęciu*, i dla tego pojęcie jest istotną *formą*, w jakiej myślenie występuje. Absolutna też tedy tożsamość bytu i myślenia jest rzeczywiście tylko w pojęciu i jako pojęcie. Logiczne pojęcie jest zatém *substancją powszechną*, spoczywającą na dnie wszystkich zjawisk, najgłębszą wszystkich rzeczy istotą, niby powszechną krwią świata. Rzeczywistość swoją wszystko co jest ma tylko z pojęcia logicznego i w pojęciu logicznem, ono tylko jest prawdziwie bytującém, po za niém nie ma nic. Ażeby przeto rzeczywistość poznać w jej istocie i aby ją pojąć w jej bogatej rozmaitości, potrzeba się oprzeć na pojęciu. Na pytanie, jakim tedy sposobem z pojęcia logicznego można wyprowadzić i pojąć istotę rzeczy w całej jej rozmaitości, H. odpowiada, iż pojęcie, o ile jest czystém myśleniem, dzieli się samo w sobie. W myśleniu tém, podług H'a, pojęcie determinuje się szczegółowo, a tém samém już neguje się w swojej powszechności. Wszakże, negując się w ten sposób, pozostaje ono zarazem sobą, identyczne z sobą; tym samym tedy aktem neguje swoją negację i ma ją w sobie, jako zniesioną. Tym sposobem pojęcie zbogacone jest owém zdeterminowaniem, jakie ma w sobie, jako już zniesione, słowem, bogatsze jest w swej treści. Tak tedy *negacja*, a mianowicie negacja negacji, przeciwieństwo, jest jakby *życiem pojęcia*. Przeciwieństwem też tylko takiém daje się wywodzić z pojęcia rozmaitość rzeczy i rozumienie ich istoty z tegoż pojęcia. Z tego stanowiska uważane pojęcie logiczne, ze swym wewnętrznym rozwojem, występuje u H'a jako *przedmiotowa djalektyka bytu*, i dla tego jako *przedmiotowy*, jako *bytujący rozum*. Bytujący ten rozum jest powszechną substancją, rozpryskującą się w wielość przedmiotów, które znowu spływają w powszechną substancję. Od tego *bytującego* rozumu wyróżniać, lecz nie oddzielać należy rozum *świadomy siebie*. Świadomy siebie rozum (człowieka) jest tylko *podniesieniem* bytującego rozumu do świadomości; albowiem gdy myślemy o przedmiotach, znosimy, niweczymy niejako ich treść, jako byt obcy, i zamieniamy je w nasze myśli. Gdy przeto rozum bada istotę rzeczy, bada on tylko *siebie samego*, t. j. będąc bytującym rozumem, chce się podnieść do świadomości siebie. Podmiotowe myślenie, w obec przedmiotowej djalektyki, właściwej czystemu myśleniu, ma tylko potrzebę *przypatrywania się*. Powinniśmy tedy w myśleniu naszém pozostawić samemu przedmiotowi jego rozwój i ograniczyć się do przypatrywania się temu rozwojowi, bez dodawania doń czegobądź z naszej myśli podmiotowej. Gdy myślę, powinienem zapomnieć o swojej oddzielności podmiotowej, a pozwolić w sobie rozwijać się samemu myśleniu. Rozsądkowi nie należy dać mieszać się

do tego myślenia, bo dla rozsądku najwyższém prawem jest prawo przeciwieństwa, gdy tymczasem rozum dla tego właśnie jest rozumem, że prawo to przewyższa i, wyzwolony z niego, właśnie przez przeciwieństwo się objawia i rozwija. Rozwinięcie bytującego rozumu do rozumu świadomego siebie jest zadaniem *filozofji*. Z tego więc stanowiska H. definiuje filozofję, jako *naukę rozumu, o ile ten jest świadomy siebie samego, jako byt wszelki w pojęciu logicznem*. W tém znaczeniu filozofja jest nauką rozumową, t. j. nauką rozumu o sobie samym. Istotną zaś jej formą jest *pojęcie*, albowiem tylko w pojęciu zachodzi zupełne przejednanie rozumu świadomego siebie z bytującym rozumem. Tym sposobem określa się u H'a i *metoda* filozofji. Absolutna zasada filozofji, pojęcie logiczne, nie daje się ująć bezpośredniém umysłowém patrzeniem. H. odrzuca to przypuszczenie Schelinga jako niezasadne. Do zasady tej dojść można naprzód tylko drogą *analityczną*. Musimy iść naprzód od danych bezpośrednich, a ponieważ przedmiot jaki dany nam być może bezpośrednio tylko w doświadczeniu, przeto punktem wyjścia analitycznej części filozofji jest *doświadczenie*. Co zaś w doświadczeniu otrzymujemy bezpośrednio, winniśmy następnie w myśleniu, jako dane bezpośrednio, zanegować i w pojęcie zamienić. Gdy dojdziemy do tego punktu, że *wszystko* dane zamienimy w pojęcie, wówczas skończona będzie praca analityczna, a następuje *syntetyczna* część filozofji, stanowiąca właściwą filozofję. Wszystko tu musi być a priori z pojęcia wywiedzione i tym sposobem w swej wewnętrznej konieczności pojęte. Zadaniem właściwej filozofji jest odtworzenie w świadomości tego rozwoju, tej djalektyki logicznego pojęcia, jaka leży w samém pojęciu. Z tego już objaśnia się stosunek nauk empirycznych do filozofji. Nauki te przygotowywują materjał dla filozofji, dając jej prawdy faktyczne, zdobyte drogą badań empirycznych. Filozofja znosi samo faktyczne tych prawd znaczenie, wywodząc je na nowo a priori i wykazując ich wewnętrzną konieczność. Tym sposobem filozofja nadaje naukom empirycznym szatę swobody i aprioryzmu. Z tego, co dotąd powiedziano, wykazuje się charakter filozofji H'a ze stanowiska teologicznego. Pojęcie logiczne, o ile cała rzeczywistość do niego się sprowadza i z niego się wywodzi, jest zarazem *absolutem*, *Bóstwem*. Nie przypuszcza się tu wyższości Boga nad świat; nie ma tu żadnej pozaświatowości. Bóg jest tu pojęciem logicznem, powszechną prawdą i substancją wszech rzeczy, i niczém więcej. System H'a jest najzupełniej *panteistyczny*. Z tego względu mógł H. swoją filozofję nazywać *nauką o absolucie*, *umiejętnością absolutną*. Z jednej bowiem strony jedynym jej przedmiotem jest absolut, t. j. pojęcie logiczne, a z drugiej strony jest umiejętnością właściwą absolutowi, ponieważ celem jej jest tylko przywieść do świadomości owo myślenie, jakie bezwiednie tkwi w absolucie. Nie przyznaje też H. rozdziału pomiędzy skończoném a nieskończoném. Nieskończoność jest tylko powszechnością, a skończoność jest szczegółem. Jak zaś szczegół nie jest realnie różny od powszechnika i w nim ma swoją posadę, tak i nieskończonego nie należy uważać za coś pozaświatowego, coby leżało po za tutecznością, po za skończonością. Taka nieskończoność, która skończoność z siebie wyłącza, byłaby złą nieskończonością, byłaby nieskończonością *rozsądku*, który chwyta za różnice, nie będąc w stanie nigdy ich pogodzić. Skończone znowu możliwe jest tylko w nieskończonem; skończone bowiem jest zmienne i przemijające, jest zawsze inne niż było poprzednio

i ustawicznie przechodzi w swoje przeciwieństwo; nie ma tedy w sobie żadnej podstawy, a może być tylko w nieskończonem. W djalektyce pojęcia H. widzi trzy momenty; pojęcie bowiem z *bezpośredniej tożsamości* przechodzi w *przeciwieństwo*, aby przez zniesienie tego przeciwieństwa wrócić do *jedności wypośredniczonej*. Absolut, pojęcia, tedy musi *trzeiste* przebiedz *stadjum:* naprzód jest *przy sobie* (An sich), następnie przechodzi w swoje przeciwieństwo, t. j. w stadjum *pozasobowości* (Ausersichsein), następnie z tej pozasobowości wraca do siebie i dochodzi do *wsobowości* (Insichsein). W pierwszém stadjum pojęcie jest *Bogiem*, jakim on był przed stworzeniem świata, w drugiém stadjum jest *naturą*, w trzeciém jest *duchem*. Filozofja tedy H'a ma za przedmiot pojęcie, jako absolutu w trzech jego stadjach rozwoju, i ztąd dzieli się na trzy główne części: na *logikę* (naukę o pojęciu w swojej przysobowości), *filozofję natury* (naukę o pojęciu w swojej pozasobowości) i *filozofję ducha* (naukę o pojęciu w swojej wsobowości, czyli, innemi słowy, naukę o Bogu, o ile ten dochodzi do świadomości siebie w duchu ludzkim).—3. *Logika* nie ogranicza się u H'a do formalnej tylko dziedziny rozumu, lecz ma znaczenie realne, ponieważ bowiem byt i myślenie są w pojęciu jedno i to samo, przeto nie może być żadnej istotnej różnicy pomiędzy logicznemi formami myśli, a kategorjami ontologicznemi. Logika tedy ma tu za treść swoją tak logiczne formy myśli, jak i kategorje ontologiczne, i tym sposobem zajmuje miejsce ontologji. Ale logiczne i ontologiczne określenie zawiera w sobie pojęcie nie jako coś mu danego, lecz określa się samo i przychodzi do nich kolejnie, mocą tkwiącej w niém djalektyki, a mianowicie drogą przeciwieństwa, przeczenia i przeczeniem przeczenia. Pojęcie w sobie uważane jest właściwie systemem; logiki zadaniem jest rozwinąć ten system, czyli raczej pojęcie przywieść do świadomości jako system. Zamienianie się zaś pojęcia na system jest kolejném przechodzeniem pojęcia od abstrakcji do konkretności. I gdy ten pochód dojdzie do tego, że pojęcie wszystkie swoje określenia z siebie wydobyło i jako swoje momenty nawzajem w siebie je przyjęło, wówczas dochodzi do zupełnej konkretności. Zupełnie konkretne pojęcie jest *ideą*. Przechodzenie tedy pojęcia w system jest zarazem *pochodem pojęcia do idei*. Ponieważ pojęcie jedyną jest rzeczywistością u H'a, przeto wszystkie określenia (kategorje), jakie logika wydobywa z pojęcia drogą djalektycznego przeciwieństwa, są podstawą wszystkiego, najgłębszą istotą wszelkiego bytu i prawdziwą treścią rzeczy. Są one żywym duchem rzeczywistości, są ich prawdą; gdy *zjawiska*, w jakich się one nam pokazują, są tylko *nieistotnym pozorem*. Że zaś nadto pojęcie logiczne jest zarazem absolutem, Bóstwem, przeto określenia te (te kategorje) są *momentami* Istoty Bożej, metafizycznemi definicjami Boga. Pracę swojego budowania idei z pojęcia rozpoczyna logika od *nieokreślonego*, głuchego *bytu*, od bytu w swej czystej abstrakcji. Byt ten wszakże bezpośrednio jest *niczém*, ponieważ jest zupełnie nieokreślonym. Byt tedy jest pierwszą, nicość drugą definicją absolutu. Byt znowu i nicość są jedno i to samo, spływają w jedność, będącą *stawaniem się*. Stawanie się jest pierwszą myślą konkretną. To stawanie się jest wiekuistym niepokojem bytu, ciągłym ruchem, ciągłém rozróżnianiem się i łączeniem, nie przychodzącém nigdy do pokoju. Pojęcie tedy (absolut) jest w ciągłém stawaniu się, a stawanie to jest przechodzeniem abstrakcji do konkretu, pojęcia do idei. Logika winna śle-

dzić to stawanie się aż do punktu, w jakim dochodzi ono do absolutnej konkretności, do idei. Ponieważ jednak stawanie się odbywa się tylko przez przeciwieństwo pojęcia z samym sobą, w przeczeniu i w przeczeniu przeczenia, przeto rozróżnić w pojęciu należy trzy stadja. Pojęcie z *przysobności* przechodzi do *dlasobności*, a nareszcie przez negację dlasobności dochodzi do *uosobności*. W pierwszém stadjum jest ono czystym *bytem*, w drugiém *istotą*, w trzeciém jest właściwém *pojęciem*. Dzieli się tedy logika znów na naukę o *bycie*, na naukę o *istocie* i na naukę o *pojęciu*. Przeprowadziwszy pojęcie przez różne kategorje trzech tych stadjów, doprowadza je H. do *idei absolutnej*, która istotnie jest *swym własnym procesem djalektycznym;* nie ma w niej nic stałego i trwałego, lecz wszystkie różnice wstępują w nią napowrót, przez co staje się ona zupełnie konkretną.—4. Idea całkowicie wypełniona procesem logicznym przechodzi w formę inobytu, czyli pozasobności, przechodzi w swoje przeciwieństwo, staje się *naturą*, i logika zamienia się dalej na filozofję natury. Logika i dla filozofji natury pozostaje zawsze pierwiastkiem ożywczym, ponieważ natura nie jest czém innem jak ideą logiczną, w innem tylko stadjum, a mianowicie w stadjum pozasobności. W naturze idea rozpada się na swoje różnice, które występują względem siebie, jako obojętne dla siebie istnienia. Zewnętrzność i rozjednostkowienie właściwe są naturze; dla tego jakkolwiek natura w sobie, t. j. w idei, jest boską, wszakże byt jej nie odpowiada pojęciu, nie należy jej ubóstwiać w jej określonem istnieniu. Gdy jedna w sobie idea objawia się w naturze w swoich różnicach, natura musi koniecznie stanowić *system stopni*, z których każdy przechodzi nareszcie w inny i w nim ginie. Rzeczą filozofji natury jest śledzić i odbudowywać ów system natury. Filozofja natury jest tedy w gruncie nic innego, jak nauka o absolucie, w jego uzewnętrznieniu w naturze, w jego przejściu przez różne stopnie systemu natury. Przeznaczeniem zaś znów natury jest być punktem przejścia z idei absolutnej do *ducha*. Stopnie tedy natury muszą w ten sposób po sobie następować, aby w ich następstwie pokazywało się coraz większe dążenie do uduchowienia. Natura jest procesem wytwarzania ducha; proces ten kończy się wytworzeniem ludzkiego ducha. Dopiero w człowieku pracujące w naturze pojęcie pojmuje się, jako świadoma jednostka, jako *ja*, t. j. zostaje duchem. Z śmierci natury jak feniks powstaje duch; w duchu odnajduje się i do świadomości siebie dochodzi idea, która zatonęła w inobycie, czyli w naturze. Filozofja natury przechodzi tedy w 5. filozofję ducha. Duch (ludzki) jest rzeczywistą ideą, która doszła do swojej dlasobności i która wie o sobie. Dla nas duch ma naturę, jako swoją poprzednicę, wszakże pomimo tego natura znów pochodzi od ducha. Duch nie jest rezultatem natury, lecz swoim własnym rezultatem; sam on wydobywa się z poprzednic, jakie dla siebie wytwarza, a mianowicie z logicznej idei i natury, i jest tym sposobem prawdą ich obu. Duch tedy ma w sobie treść całą natury, tak jak natura ma w sobie treść całą idei logicznej; określenia tylko natury są w nim inne niż w naturze. Właściwie *dusza i ciało są jedno i to samo:* ciało jest tylko *rzeczywistością duszy*, a dusza jest *idealnością ciała*, jego żywém pojęciem. Dusza bez ciała jest tak niemożliwą, jak ciało bez duszy. Jak absolut rzeczywistym jest tylko w stawaniu się, t. j. przez to, że nieustannie stawia z siebie jakieś określenie i tym sposobem neguje się w swojej powszechności, tak samo

ma się i z duchem. Duch rzeczywistym jest tylko *w stawaniu się*, w jakiém stopniowo *objawia sam siebie*. Nie jest on czemś gotowém już przed swoim objawem, niby jakąś istotą kryjącą się po za zjawiskami, lecz prawdziwie rzeczywistym jest on dopiero przez określone pewne formy swego koniecznego objawiania się. Z tego wynika, że władze duszy są właściwie tylko stopniami rozwoju i objawu ducha. Objawianie siebie jest treścią ducha. Nic w nim nie ma stałego, bytującego; wszystko jest tylko idealne, tylko zjawiskowe. Duch istotnie jest tylko tém, czém się wie, t. j. tém, co wie o sobie. Nie jest on duchem, lecz wyjawia się jako duch; w sobie jest tylko możliwością ducha; rzeczywistym duchem staje się dopiero siłą tkwiącej w nim djalektyki przeciwieństwa. Wracają tu tedy znowu trzy główne stopnie rozwoju: duch jest naprzód *przy sobie*, następnie *rozróżnia się od siebie*, i, wreszcie, z tego rozróżnienia wraca znów do siebie, aby *w sobie* być zupełnym. Na pierwszym stopniu duch znajduje świat *przed* sobą, na drugim wyradza on świat wolności *z siebie*, na trzecim wreszcie uwalnia się od świata, aby być *w sobie*. Na pierwszym stopniu jest duchem *podmiotowym*, na drugim—*przedmiotowym*, na trzecim wreszcie stopniu jest duchem *absolutnym*. Filozofja ducha dzieli się tedy na 3 części: na naukę o *A)* duchu podmiotowym, *B)* duchu przedmiotowym i *C)* duchu absolutnym. *A)* Duch, wydobywający się z natury, aby z jej zewnętrzności podnieść się do dlasobowości, jest naprzód *duchem natury*, czyli *duszą*, i jako taki przedmiotem *antropologji*; następnie zrzuca z siebie naturowość, wyróżnia siebie od świata i świat od siebie, staje się *świadomością*, przedmiotem *fenomenologji*; wreszcie przezwycięża to przeciwieństwo, dochodzi do świadomości swojej jedności z światem i staje się tym sposobem *właściwym duchem*, przedmiotem *pneumatologji*. W duszy tedy jest abstrakcyjna jedność podmiotowości i przedmiotowości; w świadomości występuje przeciwieństwo, a w duchu wypośredniczona jedność obu. Antropologja zajmuje się naprzód duszą naturalną, będącą prostą bezmaterjalnością natury; następnie duszą *czującą*, a wreszcie duszą *rzeczywistą*, będącą wypośredniczoną jednością duszy naturalnej i czującej. Fenomenologja śledzi, jak duch *w świadomości* wyzwala się z formy bytu, nadaje sobie formę istoty i staje się *ja*. Dusza jest tu *dla siebie*; zarazem jednak jest tu i rozróżnienie mojej istoty od innych rzeczy, i o tyle świadomość jest przeciwieństwem samodzielności stron obu. Świadomość ma znowu trzy stopnie. Na pierwszym stopniu jest *prosta świadomość*, dalej *świadomość siebie*, na trzecim *rozum*. Pneumatologja zajmuje się duchem, będącym jednością i prawdą duszy i świadomości w trzech jego stadjach, jako duch *teoretyczny*, *praktyczny* i wreszcie *wolny*. Duch teoretyczny nadaje przedmiotowi pozornie obcemu, pojedyńczemu i przypadkowemu formę podmiotowości, powszechności, konieczności i rozumności, i jest tym sposobem *intelligencją*; praktyczny duch objawia się jako *wola*, wolny zaś jest wypośredniczoną jednością intelligencji i woli, właściwie *rzeczywistym* (podmiotowym) duchem. *B)* Duch jest duchem *przedmiotowym* jako *wolna wola*, o ile ta z samej siebie wytwarza *świat wolności*, jako drugą naturę. Nie wola jednostkowa, nie jednostka chcąca czuje się skłonną do poddania swojej wolności prawu i moralnemu przykazowi, lecz, przeciwnie, wola powszechna, rodząca właśnie poczucie prawa i moralności w jednostce, wytwarza rzeczywistość wolności i dla tego mieć ją należy za ducha przedmiotowego. Wolna ta

wola ma znowu w sobie naprzód moment czystej *nieokreśloności*, następnie *rozróżnienia* siebie od siebie samej, określenie czyli przeczenie, i, wreszcie, przez przeczenie wypośredniczoną jedność obu momentów. Bezpośrednie bytowanie wolnej woli, wolna wola, jako rzeczywista i w swojej wolności rzeczywiście powszechnie uznana, jest *prawem;* o ile zaś wolna wola z zewnętrznego bytowania zwraca się w siebie, a zatém o ile jest pewną określoną jednostką, przeciwstawiającą się powszechności (przeciwieństwo woli powszechnej i jednostkowej przeniesione w podmiot), stanowi *moralność* (Moralität). W zakresie moralności dobro i wola stoją jeszcze abstrakcyjnie z sobą w przeciwieństwie. Jednostronne to stanowisko ginie dopiero w sferze wyższej, w sferze *obyczajowości* (Sittlichkeit). Duch obyczajowy przejawia się naprzód bezpośrednio, czyli w formie naturalnej, jako małżeństwo i *rodzina*. Rodzina rozrosła, rozdzielona na wielość rodzin, staje się *społeczeństwem*. Gdy interesa jednostek znoszą się i giną w idei całości moralnej, społeczeństwo zamienia się na *państwo*. H. pojmuje państwo w znaczeniu starożytném, pogańskiém. Państwo jest u niego *rzeczywistym*, *obecnym Bogiem*, jest *wolą Bożą*, jako duch, który się objawia w rzeczywistej, uorganizowanej swej postaci. Jest ono rzeczywiście bogiem ziemskim i jako takiego czcić je należy; występuje ono na miejsce Kościoła i bierze go w siebie, jako jeden ze swoich momentów. Ażeby człowiek był cnotliwym i religijnym, potrzebuje czynić to tylko, co mu państwo wskazuje. Jako *cel w sobie* ma państwo najwyższe prawo nad jednostkami. Lud jako państwo jest absolutną potęgą na ziemi. Wszyscy powinni bezwarunkowo iść za jego wolą i dla niego się poświęcać. Najwyższym obowiązkiem jednostek jest być członkiem państwa, ponieważ prawdziwą moralność mają one tylko o tyle, o ile są członkami państwa, jako urzeczywistnienia idei moralnej. W djalektyce pojedyńczych duchów narodowych rozwija się powszechny duch świata; duchy narodowe są stopniami tego rozwoju, t. j. *dziejów świata*. Dla tego w każdym perjodzie występuje jakiś naród, jako szczególny przedstawiciel dziejów świata; w obec takiego narodu wszystkie inne ludy są *bez prawa*, dopóki i na niego nie przyjdzie kolej upadku. Całe dzieje są tym sposobem niejako cmentarzyskiem ducha przedmiotowego. *C) Ducha bezwzględnego* (który jest jednością ducha podmiotowego i przedmiotowego) pierwszym stopniem jest *sztuka* (architektura, rzeźbiarstwo, malarstwo, muzyka, poezja). Przedewszystkiém bowiem świadom jest siebie duch ten w bezpośredniém patrzeniu na rzeczywistość i w obrazie; następnie świadomym siebie jest on duch bezwzględny w uczuciu i wyobrażeniu, i to jest stopień *religji;* wreszcie świadom on siebie jest w formie myśli i pojęcia, i to jest stopień *filozofji*. Filozofja jest myślącą o sobie ideą, wiedzącą o sobie prawdą, pojmującym się rozumem. Filozofja rozwija się w system i w dziejach w sposób zawsze jednakowy, a mianowicie przez pochód od najwyżej abstrakcyjnego do coraz konkretniejszego poznania prawdy. Cała historja filozofji nie jest czém innem, jak tylko dążeniem idei bezwzględnej do dojścia do zupełnej świadomości siebie; w każdym systemie filozoficznym występuje jednostronnie jeden z momentów tej idei bezwzględnej. Najwyższy stopień rozwinięcia filozofji H. przyznaje swojemu systematowi, w którym, jako w właściwie absolutnej filozofji, zawierają się *wszystkie* poprzednie systematy, jako przebyte jej momenty; heglowska filozofja jest tedy filozofją doskonałą. Na tym się kończy szematyczny

rozwój filozofji H'a. Dla uwydatnienia stanowiska H'a do chrystjanizmu przedstawiamy bliżej jeszcze jego 6. *filozofję religji*. Religja i filozofja różnią się u H'a tylko *formą*, w jaką ujmują wspólny im obu przedmiot, t. j. Boga i jego rozwój. Teologja i filozofja są jedno i to samo; każda prawdziwa filozofja jest filozofją religji. Scholastyka w tym względzie miała zupełną słuszność. Prawdziwa też filozofja nie może być przeciwną prawdziwej religji; nie ma bowiem dwóch rodzajów rozumu: boskiego i ludzkiego; jest tylko jeden rozum. Religja jest wiedzą człowieka o Bogu, która zarazem jest wiedzą Boga o sobie samym w człowieku. Świadości tej pośredniczą tak nazwane dowody bytu Boga; dowody te są właściwie djalektycznym procesem, przez jaki absolut w człowieku wydobywa się do świadomości siebie. Religja przebiegać musi pewne stopnie, zanim dojdzie do zupełnego swego urzeczywistnienia. Ztąd pochodzą rozmaite religje; nie są one czemś przygodném, ale koniecznemi objawami stopniowo doskonalącej się religji; są one drogą ducha absolutnego, jakiemi on kroczy, dążąc do zupełnego swego objawienia. Główną myślą każdej religji jest *przejednanie skończoności z nieskończonością*. Skoro bowiem religja z istoty swojej jest podniesieniem absolutu do świadomości siebie w człowieku, tedy świadomość ta Boża może być tylko w ten sposób osiągnięta, jeżeli skończoność, naturę, w jakiej się absolut uzewnętrznił, napowrót w siebie weźmie, w sobie zniesie, pochłonie i tym sposobem wróci do swojej nieskończoności. Ta tedy religja jest doskonalszą, która wyraźniej przedstawia ową myśl zasadniczą, ponieważ w tej samej też mierze zbliża się do doskonałości i świadomości Boga w człowieku. Na najniższym stopniu stoją *religje naturalne wschodu*, w których Bóg jest jeszcze substancją natury, w obec której wszystko, co skończone i indywidualne, ginie jako nicość. Panuje tu jeszcze zupełna bezpośredniość; podmiot skończony nie postawił jeszcze przeciwieństwa skończoności i nieskończoności; obie bezpośrednio zostają jeszcze z sobą złączone. Następują potém *religje duchowej indywidualności*, w których duch oddziela się od natury i tym sposobem stawia przeciwieństwo obu tych członków. Bóstwo uważane tu jest jako podmiot, a mianowicie: jako podmiot pełen mądrości i potęgi w judaizmie (religja wzniosłości), jako krąg plastycznych postaci bogów w religji greckiej (religja piękności), jako absolutny cel w sobie w religji rzymskiej (religja celowości). Wreszcie, idzie religja objawiona (chrześcjańska), jako religja zupełna, w której dokonywa się zupełne przejednanie skończoności z nieskończonością, w której dla tego absolut dochodzi do zupełnej świadości siebie w człowieku. Chrześcjańska religja jest dla tego *religją absolutną* i, jako taka, religją prawdy i wolności. Jako zupełnie objawiający się, musi Bóg w tej religji objawiać się w trzech stopniach swego rozwoju, t. j. naprzód jako jest absolutną ideą w swojej wieczności przed „stworzeniem“ świata, następnie jako występujący po za siebie w naturze, i tym sposobem jakoby odpadający od siebie samego, i, wreszcie, jako wracający do siebie, i tym sposobem stający się duchem. Treścią więc religji objawionej są same *dzieja Boże*, dzielące się (wprawdzie nie co do czasu, ale co do pojęcia) *na trzy perjody*. Na *pierwszy perjod* przypada *rozwój Boga w Trójcę*, ponieważ Bóg w swojej przysobowości, bez względu na świat, jest troisty. Troistość zaś tę tak rozumie H. Bóg, jako abstrakcja, jako czyste logiczne pojęcie, nie jest prawdziwym Bogiem; prawdziwym jest tylko jako wy proces, stawiający skończoność i jednocześnie skończoność tę w sie-

bie biorący napowrót, aby w sobie pozostać. Bóg, pojmowany jako abstrakcja, jako czyste logiczne pojęcie, jest *Ojcem;* o ile zaś przez wewnętrzną swą djalektykę stawia skończoność, naturę, jest *Synem;* o ile zaś pokonywa to przeciwieństwo i skończoność, naturę, znowu w siebie bierze, aby w sobie pozostać, jest *Duchem.* Syn Boży jest tedy *światem*, ale światem nie w jego postaci czasowej, lecz światem rozumianym w Bożej swej formie, jako moment życia Bożego. Bóg rodzi się wiecznie jako swój syn, t. j. rozróżnia się od siebie; ale to, co od siebie rozróżnia, nie ma postaci inobytu, lecz rozróżnione jest bezpośrednio tém, od czego jest odróżnione, t. j. Bóg jest Duchem. Natura Boża polega na tém, iż ma syna, t. j. na rozróżnieniu się, na przejściu w skończoność, na pozostaniu wszakże w sobie, pomimo tego rozróżnienia, na widzeniu siebie w Synu i przez tę jedność z Synem, przez tę dlasobistość w drugim, na pozostawaniu Duchem absolutnym. *Drugi perjod* dziejów życia Bożego odgrywa się w królestwie Syna, rozpoczyna się tedy wówczas, gdy idea wychodzi z nieskończoności w określenie skończoności. W tym perjodzie ma miejsce upadek człowieka i przejednanie w Chrystusie. Opowiadanie Biblji o upadku człowieka jest mytem, którego znaczenie ma być następne: Pierwotny stan człowieka jest stanem bezpośredniej jedności z naturą, stanem bezświadomości, w którym nic się nie wie ani o dobrem, ani o złem. W takim jednak stanie człowiek nie może pozostać. Przeznaczeniem ducha jest wydobycie się z tego zanurzenia w naturze, rozdwojenie z naturą, i drogą tego rozdwojenia dojście do przejednania z naturą, w świadomości swojej z nią w Bogu jedni. Rozdwojenie to właśnie jest upadkiem człowieka, rozdwojenie bowiem ducha z naturą ma cechę *zła*, które u H'a polega iedynie na jednostkowości, wziętej w obec powszechności. Rozdwojenie to zresztą nie dla tego jest złe, że nie powinno było nastąpić, ale dla tego, że trwać nie powinno, lecz dążyć do przejednania. Upadek człowieka w tém rozumieniu jest koniecznością boską, ponieważ jest nieodzownym punktem przejścia do przejednania, t. j. do podniesienia Boga do świadomości siebie w człowieku. Również upadek ten jest nie faktem jednostkowym, lecz wiekuistą i konieczną historją człowieka i człowieczego rozwoju. Odpowiednio do tego tłumaczy H. naukę o *odkupieniu.* Przejednanie zależy na świadomości, że przeciwieństwo pomiędzy jednostką a powszechnością, pomiędzy skończonością a nieskończonością, pomiędzy człowieczeństwem a Bóstwem, jest samo w sobie zniesione i żadne. Dla wzbudzenia tej świadomości musiała idea tej jedności pomiędzy skończonością a nieskończonością, pomiędzy człowieczeństwem a Bóstwem, wystąpić w postaci zmysłowej, przystępnej dla człowieka; dla tego musiała pokazać się świadomości w pospolitém zjawisku rzeczywistości, w jednym pewnym człowieku, w którymby zarazem człowieka i Boga widziano. I. to jest wcielenie Bóstwa w Chrystusie. Chrystus jako osoba nie stoi od nas wyżej; różni się od nas tém tylko, że była w nim zupełna świadomość jedności skończoności i nieskończoności, Bóstwa i człowieczeństwa (t. j. że był takim panteistą jak H.); świadomość tę chciał Chrystus we wszystkich ludziach nauką swoją zaszczepić. Historja śmierci i zmartwychwstania jest historją rzeczywistą, ale jako rzeczywista, historja ta nic nie znaczy; prawdą jest tu pojęcie, leżące na dnie tej historji. Chrystus umiera: to znaczy, że Bóg jako nieskończony jest zarazem skończony, że neguje się w swojej nie-

skończoności. Chrystus zmartwychwstaje: to znaczy, że skończoność w Bogu nie jest skończonością; Bóg neguje skończoność jako taką i procesem tym wraca znowu do swojej nieskończoności. Jest tu przeczenie, a następnie przeczenie przeczenia; śmierć, i śmierć śmierci. Dzieje Boże przedstawiają się w formie dotykalnej. Co miało miejsce w Chrystusie, to samo działo się w Bogu i wiecznie w nim się dzieje. Bóg umiera za wszystkich, o ile występuje jako skończony; zmartwychwstaje, o ile znosi, usuwa, w sobie skończoność, i tym sposobem z inostanu wraca do siebie. Tym sposobem w historji Chrystusa Bóg pokazał się jako przejednany ze światem, i tym sposobem podał możność wiedzenia o owém przejednaniu. Następuje *trzeci perjod*, królestwo Ducha, bo rezultatem przejednania jest podniesienie Boga do *Ducha społeczności*. Społeczność w Duchu jest prawdziwą jednością, zdaje się ona wprawdzie składać z wielu podmiotów, ale wielość ta jest pozorna tylko. Duch jest sam swoją społecznością, jest świadomym siebie w tej współce. Świadomość ta wypowiada się jako *wiara*. Wiara tedy polega na świadectwie Ducha, jest sama tém świadectwem Ducha o sobie, jako o duchu absolutnym. Treścią tej wiary jest właśnie owo przejednanie, dokonane pomiędzy Bogiem a skończonością. Wiarą tedy pokonane jest i złe, będące tylko skończonością w swojej skończoności, t. j. że sama wiara usprawiedliwia. Wiara stanowi treść całego kultu. Przeznaczeniem bowiem kultu jest, aby człowiek w sobie z Bogiem się połączył, ażeby siebie wiedział w Bogu, jako w swojej prawdzie, i aby Bóg również w nim się wiedział. To zaś dzieje się przez wiarę i w wierze. Ztąd prawdziwa cześć boża jest czysto wewnętrzna i nie zna żadnej ofiary. Ofiara należy do niższych stopni religji, bo wskazuje tylko dążenie do wyzucia się ze swojej skończoności; skoro zaś osiągniętą już jest świadomość jedności człowieczeństwa z Bóstwem, ofiara nie ma żadnego znaczenia.—Dla oceny fałszywości systematu H'a ob. odpowiednie artt. filozoficzne, a szczególniej: idealizm, panteizm, Bóg, świat. Tu ograniczymy się tylko do uwagi, iż przypuszczenie, z jakiego H. wychodzi, że myślenie i byt są jedno i to samo i że logika przedstawia tak samo określenia się bytu jak i myśli, jest mylnikiem logicznym, *petitio principii*. W skutek jednak przyjęcia za pewną fałszywej tej podstawy, że logiczne pojęcie wewnętrznym swym rozwojem wszelką z siebie wyradza rzeczywistość i wie o niej, jako o sobie samej, t. j. jako własną swoją przedmiotowość, wypływa następstwo, że cała treść tak filozofji natury jak filozofji ducha redukuje się do formy, i cała filozofja H'a schodzi do czczego formalizmu myślowego. W czczym tym formalizmie djalektyka, oparta na zasadzie ciągłego przeciwieństwa, pozwoliła H'wi wplatać wszystko w tkankę jego panlogizmu; nawet nauka chrześcjańska została tam wśrubowaną, rozumie się, z zupełném wyrzuceniem jej treści pozytywnej. Pko katolicyzmowi występował H. zawsze ze staroluterańską nienawiścią.—7. Ze wszystkich systematów filozoficznych, w jakie Niemcy nowszych czasów tak obfitują, żaden nie miał takiej wziętości, takiego rozgłosu i upowszechnienia, jak system heglowski. Za długotrwałego pruskiego ministerstwa Altensteina (1817—1840), Prussy były klassyczną w Niemczech ziemią hegeljanizmu, który zostawał wówczas nietylko panującą doktryną w uniwersytetach, lecz przeniknął do wszystkich zakładów naukowych; popieranie urzędowe tej filozofji miało na celu podkopanie Kościoła i przeprowadzenie w życiu państwowej idei H'a. Wkrótce jednak po śmierci H'a po-

między jego uczniami zaszło rozdwojenie, tak, iż wytworzyły się trzy odcienia: lewica, prawica i centrum heglistów; podług tych nazw klassują heglistów, odpowiednio do tego, czy posuwają oni doktrynę H'a do ostatnich jej następstw (lewica), albo też następstw tych mniej (centrum) lub więcej (prawica) unikają. Do znakomitszych heglistów w Niemczech należą: *Dawid Fr. Strauss* (ob.), *Bruno Bauer* (podobnie jak Strauss należący do lewicy, współpracownik czasopisma Zeitschrift für speculative Theologie, 1836—37; autor bezimiennych dziełek: Posaune des jüngsten Gerichtes wider Hegel, den Atheisten u. Antichristen [ironiczne], 1841; Hegel Lehre von Wissenschaft u. Kunst, 1842), *Arnold Ruge*, *Ferd. Chryst. Baur* (Die christl. Lehre von der Dreinigkeit), *Jan Gust. Billroth* (Vorlesungen über Religionsphilosophie, 1837), *G. And. Gabler* (Lehrb. d. philosoph. Propedeutik, 1827; De verae philosophiae erga religionem christianam pietate, 1836), *K. Fr. Göschel* (Aphorismen über Nichtwissen u. absolutes Wissen im Verhältniss zum christl. Glaubensbekenntnisse, 1829; Beiträge zur specul. Philosophie von Gott, dem Menschem u. d. Gottmenschen, 1838): ostatni trzej należą do prawicy, starali się oni zbliżyć hegeljanizm do nauki chrześcjańskiej; *Jan Karol Fr. Rosenkranz* (Psychologie, 1837; Kritik der Principien der Strauss'schen Glaubenslehre, 1845; System der Wissenschaft, 1850; Aesthetik des Hässlichen, 1853; Wissensch. der logischen Idee, 1858—59), należy do centra; *Karol Ludw. Michelet* (Syst. der philos. Moral, 1828; Anthrop. u. Psychologie, 1840; Vorles. über die Persönlichkeit Gottes u. die Unsterbl. der Seele, 1841; Die Epiphanie der enigen Persönlichkeit des Geistes, 1866 i t. d.), *Kuno Fischer* (Logik u. Metaph., 1852; Gesch. der neuern Philosophie), *Fr. Wilch. Hinrichs* (Die Religion im innern Verhältnisse zur Wissensch., 1822 i i.), *Lud. Noack* (Der Religionsbegriff Hegels, 1845; Mythologie u. Offenb., 1845—46; Geschichte der Freidenker, 1853—55 i i.), *Karol Prantl* (Gesch. der Logik, 1855..), *Maurycy Carière* (Die Religion in ihrem Begriff etc., 1841; Die philosoph. Weltanschauung der Reformationszeit, 1847; Die Kunst im Zusammenhange der Culturentwicklung u. die Ideale der Menschheit, 1863), *Juljusz Schaller* (Die Phil. unserer Zeit, 1837; Der historische Christus u. die Philosophie, 1838; Die Phrenologie, 1851; Seele u. Leib, 1855 i i.), *Fr. Teod. Vischer* (Aesthetik, 1846—57), *Ed. Zeller* (Platonische Studien, 1839; Phil. der Griechen, 1842—52), *K. Werder* (Logik, 1841), *K. T. Bayrhoffer*, *Gust. Biedermann*, *Fr. Bieze*, *Fr. W. Carové*, *K. Daub*, *U. Dellinghausen*, *Ferd. Lasalle*, *A. Schwegler* i wielu innych. Ale zwolna hegeljanizm wypadł z łaski potężnych; z uczniów i przyjaciół H'a wielu zmarło. Pozostali różnili się pomiędzy sobą coraz bardziej; w 10 lat po śmierci H'a mógł już pisać Schoppenhauer do Brockhaus'a: „Wielka bańka mydlana Fichto-Szelingo-Hegłowskiej filozofji pęka ostatecznie." Dzisiejsi hegliści w Niemczech są już nader nieliczni. Z inicjatywy hr. Augusta Cieszkowskiego i K. L. Micheleta, dla podtrzymania heglizmu i jedności pomiędzy wszystkimi jego zwolennikami, założone zostało w Berlinie 5 St. 1843 *towarzystwo filozoficzne*. Czas jakiś towarzystwo to do drukowania swoich rozpraw posługiwało się czasopismem Fichtego *Zeitschr. für Philosophie u. phil. Kritik*; r. 1860 (od 1 Paźd.) założyło własny organ *Der Gedanke*. W Polsce hegeljanizm pokazał się najprzód w różnych czasopismach, jak w *Hali-*

Heidegger Jan Henryk, ur. 1633 w Bäreatschweil, w kantonie Zürichskim, był kolejno professorem języka hebrajskiego w Heidelbergu, prof. teologji w Steinfurcie i moralności w Zürichu, gdzie um. 1698. Jest on przedstawicielem hyperortodoksyjnego kalwinizmu; w tym nietolerancyjnym i polemicznym kierunku napisał on, między innemi, dzieła: *Anatome Concilii Tridentini;* pko tej nędznej krytyce soboru *Augustyn Reding*, opat einsiedelski, napisał: Tridentini Conc. veritas inextincta, 5 t. w 2 v. in-f. 1684; na co H. w podobnie niekrytyczny sposób odpowiedział w swoim: *Tomulus concil. Trid. justa ejusdem Anatomen erectus*, 2 t. 1690. Gwałtowną napaścią na Kościół są także jego: *Mysterium Babylonis magnae*, Lugd. Bat. 1687, 2 t. in I v. in-4, i *Historia Papatus*, Amst. 1684. Głównem H'a dziełem jest *Corpus theologiae christianae*, Tiguri 1700 i 1732, 2 t. in-f. Jego *Medulla theol. christ.* i *Medulla medullae theol. christ.* są wyciągami z dzieła poprzedniego.

Heinrich Jan Chrzciciel, ur. 15 Kw. 1816 r. w Moguncji, syn miejscowego burmistrza, uczył się (1834—38) prawa w Giessen, był podsekretarzem przy sądzie appellacyjnym w Moguncji, następnie został prywatdocentem w Giessen, 1842 poczuł się powołanym do stanu duchownego, do 1844 uczył się teologji w Tybindze, w Freiburgu i w seminarjum mogunckiém; r. 1845 wyświęcony na kapłana, został wikarjuszem przy katedrze i nauczycielem religji w szkole realnej, r. 1848 był sekretarzem na zgromadzeniu biskupów w Würzburgu, r. 1850 professor prawa kanon. w seminarjum, przy wznowieniu tamże fakultetu teologicznego otrzymał nadto wykład dogmatyki, r. 1855 kanonik katedralny, a 1867 dziekan kapituły. H. znany jest jako niepospolity mówca na zebraniach stowarzyszeń katolickich. Z Moufang'iem od 1850 r. redaguje czasopismo *Katholik*. Napisał: *Die Bestrebungen Ronge's u. seiner Partei*, Mainz 1844; *Die kirchliche Reform* (pko *Hirschera* Kirchliche Zustände), ib. 1850; *Der paritätische Staat u. die Forderungen der Bischöfe der oberrheinischen Kirchenprovinz*, ib. 1852; *Die wahre Kirche u. das sichtbare Reich Gottes auf Erden*, ib. 1855; *Leben u. Wirken des hl. Bonifacius*, ib. 1855; *De Immac. Concept. B. Mariae V.* (jako dodatek do Dogmatyki Liebermanna), ib. 1858; *Die Reaction des sog. Fortschritts gegen die Freiheit der Kirche*, 1863; *Die Beweise für die Wahrheit u. Nothwendigkeit des Christenthums u. der Kirche*, 1863; *Christus* (pko Renanowi). Wydał: *Klee*, Dogmatik, 4 wyd. 1858; Gebet—u. Gesangbuch für die Diöcese Mainz, 1865. Tłumaczył kilka dzieł z francuzkiego i napisał znaczną liczbę artykułów w pismach perjodycznych. *N.*

Helbon, חלבון, miasto wspomniane przez Ezechiela proroka (27, 18), z powodu swych winnic חלבון יין, podług Wulgaty *pingue vinum*; 70 οἶνος ἐς Χελβων. Egzegeci i jeografowie różne położenia wskazują dla tego miasta: podług jednych, biblijne Helbon jest to samo co *Chalybon*, stolica syryjskiej prowincji Chalybonitis, w okolicy którego uprawiano wyborne wina, wysoce cenione przez królów perskich. Owo Chalybon ma być dzisiejsze miasto *Alep* albo *Haleb*, gdzie dziś znajduje się także dobre wino. Zdaniem innych, przeciwko temu twierdzeniu walczy ta okoliczność, że podług historyków i jeografów bizantyjskich (jak *Nicefora Kalist.*) dzisiejsze Haleb jest starożytném Βέρροια albo Βέροια, chociaż Ptolemeusz wy-

raźnie odróżnia Berοę od Chalybonu, dla tego J. D. Michaelis dzisiejszą *Kinnesrin* ma za dawne Chalybon.

Helena, (z gr. ἑλενη, ἑλανη—*pochodnia* etc.) Flavia Julia, św. wdowa (u nas 2 Marca al. 18 Sierp., 7, 8 Lut., 9, 21, 22 Maja, 15 Wrz.), cesarzowa, żona cesarza Konstansa Chlorusa, matka Konstantyna W. Nie wiadomo gdzie i kiedy (ok. 248?) się urodziła; historja jej pierwszych lat jest legendową. Historycy angielscy jednozgodnie twierdzą, że urodziła się w Anglji (w Yorku, podług innych w Colchester) i miała być jedyną córką króla *Koilusa*, a twierdzenie to zgadza się z podaniem, zkądinąd zresztą wątpliwém, o narodzeniu się Konstantyna w W. Brytanji. Inni, za świadectwem Nicefora i Prokopjusza z Cezarei, utrzymują, że narodziła się w Bitynji, w mieście *Drepane*, które ztąd później nazywało się *Helenopolis*. Daremnie niektórzy pisarze pogańscy, zagniewani za nawrócenie się Konstantyna, nazywali go *filius spurius;* Eutropjusz, sekretarz cesarski, a także poganin, w swojej historji pisze o Konstantynie, urodzonym *ex obscuriore matrimonio*, co znaczy, że H. była rodu niższego (podług ś. Ambrożego, H. była córką pocztmistrza z małej Azji), a mówiąc o drugiém ożenieniu Konstancjusza, wyraża się: „diremptis prioribus conjugiis." Gdy Konstancjusz dał jej rozwód, mieszkała w Trewirze; po wstąpieniu na tron Konstantyna (306) bawiła często na dworze cesarskim. Prócz innych pobudek, które skłoniły Konstantyna W. do zostania chrześcjaninem, matka mogła także mieć w tém nawróceniu jakiś udział. Lecz, jak twierdzi *Euzebjusz*, zdaje się, że ochrzciła się dopiero po zwycięztwie syna nad Maksencjuszem, a zatém w dość późnym wieku. Twierdzenie, że ochrzcił ją Papież Sylwester, nie wytrzymuje krytyki. Żyła po nawróceniu długo i pobożnemi czynami dowiodła swej chrześcjańskiej gorliwości. Bóg dozwolił jej znaleść drzewo Krzyża św., na którym Zbawiciel by umęczonym. Żyła jeszcze po soborze nicejskim (325) i, za radą Makarego, bpa jerozolimskiego, zbudowała, prócz innych kościołów, kościół na górze Kalwarji. Prócz historycznej pielgrzymki do Ziemi św., przypisywano jej legendową pielgrzymkę z Jerozolimy do Indji, zkąd przywieść miała ciała śś. Trzech Króli, złożone naprzód w kościele ś. Zofji w Konstplu, a ztąd przeniesione do Medjolanu, następnie do Kolonji. Miasto Besançon miało od H'y otrzymać relikwje ś. Stefana. Trewir obdarowany był od niej relikwjami. Powróciwszy z Palestyny, poczuła bliski swój koniec, pożegnała syna i wnuków i umarła (jak mówią) w ich obecności 328 r. (według innych 326 r.), nie wiadomo napewno gdzie; pochowana w Rzymie na via Lavicana. Relikwje ś. H'y sprowadzone zostały w części r. 849 z Rzymu do opactwa Hautvilliers w djecezji reimskiej; znajdują się nadto w Rzymie w kościele *Ara Coeli*, w Trewirze, Lizbonie i w innych miejscach. Malują H'ę jako kobietę poważnego wieku, z koroną na głowie i z krzyżem objętym rękoma. Na większych obrazach przedstawiają ją, jako główną osobę przy wynalezieniu Krzyża św. *Notcherus*, *abb. altvillar.*, Libellus de veritate reliquiar. s. Hel., ap. *Mabillon*, Acta ss. o. s. B. s. IV p. 2 p. 154 i w *Gallia Christiana* IX 32. Cf. *Pinii*, Comment. praev. de s. H. ap. *Bolland.* Acta ss. 18 Aug. III 548...; o relikwjach ś. H. ib. p. 599—654; *Joh. Ad. Hartmann*, Diss. histor. de s. H., Marburgi 1733; *Mme J. de Gaulle*, Ste Hélène et son siecle, ou le

triomphe de la Croix, Lille 1865 in-12 s. 144; *Leben der h. Kaiserinn H.*, Köln u. Aachen 1832.

Heli lub **Eli**, hebr. עֵלִי, wzniesienie, wierzchołek (a więc imię różne od *Eliakim*, które się pisze אֶלְיָקִים i znaczy: którego Bóg postanowił), 70 Ἡλί, Vulg. *Heli*, arcykapłan izraelski pod koniec rządów sędziowskich w Silo (I Reg. 1, 9), wedle świadectwa I Reg. 14, 3 i 22, 20 (gdzie Achias i Achimelech jedną są osobą), I Paralip. 24, 1. a najwyraźniej wedle zapewnienia Józefa (Antt. VIII 1, 3) pochodził z linji Ithamar'a, był przedostatnim sędzią w Izraelu, poprzednikiem Samuela, który go w służbie Bożej wyręczał (I Reg. 2, 11. 3, 1). Pełnił on gorliwie obowiązki swego urzędu (I Reg. 1, 13—17), kiedy synowie jego *Ofni* i *Finees*, przez wzgardę przepisów, łakomstwo i rozpustę wielkie dawali zgorszenie (I Reg. 2, 12—17); ojciec, późnym obarczony wiekiem, nie mógł ich utrzymać w karności, wszelkie zaś napomnienia i przestrogi żadnego nie odnosiły skutku (I Reg. 2, 22—25). Przepowiednia strasznej przyszłości, dana w duchu proroczym Helemu (I Reg. 2, 27—36), również była daremną i ziściło się wszystko: upadł dom cały dla grzechów złośliwych synów (I Reg. 3, 10—18); w rozpoczętej z nieprzyjacioły wojnie występni synowie, wraz Arką przymierza, wpadli w ręce filistynów, o czém dowiedziawszy się Heli, spadł z krzesła, złamał szyję i umarł (I Reg. 4, 1—8), po 40 latach sprawowania urzędu sędziowskiego. Następcą jego w sędziostwie był Samuel, w arcykapłaństwie jego wnuk Achitob (I Reg. 14, 3). Przepowiednia o odrzuceniu domu Helego (I Reg. 2, 31) spełnił Salomon, gdy Abiatara, jego potomka, za udział w buncie Adonjasza, zrzucił z arcykapłaństwa i godność tę przeniósł na Sadoka, z linji Eleazara, syna Aaronowego (III Reg. 2, 26. 27). (*Welte*). *X. M. S.*

Heliand (po staro-saxoń. *Zbawiciel*), staro-saksońska harmonja Ewangelji, napisana w formie poetycznej, z polecenia cesarza Ludwika Pobożnego, przez jakiegoś jakoby nieuczonego saksona. Praca ta z pierwszej połowy IX w., oprócz opowiadania biblijnego, ma dodatki parenetyczne i egzegetyczne; świadczy ona o duchu poetyckim pisarza, o jego trzeźwości sądu, o jego znajomości historji i znakomitszych egzegetów swego czasu. Styl jest prosty, odpowiedni do natury przedmiotu i zrozumiały dla ludu. *Flacius Illyricus* w swoim Catalogus testium veritatis, 2 wyd. Basil. 1562 p. 93, przywodzi przedmowę „in librum antiquum lingua saxonica scriptum," gdzie między innemi czytamy: „praecepit (Ludwik Pobożny) cuidam viro de gente Saxonum, qui apud suos non ignobilis vates habebatur, ut *Vetus* ac *Novum* Testamentum in germanicam linguam transferre studeret, quatenus non solum literatis, verum etiam illiteratis sacra divinorum praeceptorum lectio panderetur," i dodana jest do tego legenda, że ów poeta, nieświadom w sztuce rymotwórczej, otrzymał od Boga we śnie zlecenie: „ut sacrae legis praecepta ad cantilenam propriae linguae congrua modulatione cooptaret." Przedmowę tę jednak przywodzi Flacius bez zacytowania źródła, z jakiego ją wziął, i w żadnym też rękopiśmie *Heliandu* jej nie ma; legenda o natchnieniu przez sen przypomina Cedmon'a (ob.), którego pracy Heliand mógłby być tłumaczeniem lub naśladowaniem. Inni przyznają *Heliand* zakonnikom klasztoru Werthin, założonego przez ś. Liudgera († 809). *J. A. Schmel-*

ler, który wydał H. p. t. *Heliand, poëma Saxonicum*, Münch. 1830, stawia przypuszczenie, iż dzieło to może mieć za autora nie jednego, lecz wielu duchownych. Tłumaczyli H. na język niemiecki: *H. Gotthard*, Freising. 1646; *Kannegiesser*, Berl. 1847; *G. Rapp*, Stuttg. 1856, i *K. Simrock*, Elberf. 1856. Nowe wydania: *J. B. Köne*, Münst. 1855; *Moriz Heine*, Paderb. 1865. Cf. *Windisch*, Der H. u. seine Quellen, Lpz. 1867. *N.*

Heliodor, podskarbi króla syryjskiego Seleuka III Filopatora, wysłany przez tegoż do Jerozolimy, aby tam zabrał skarb kościelny. Pomimo przekładań Onjasza, najwyższego kapłana, rozkaz królewski miał być wykonany, H. z swoim orszakiem przystępował już do spełnienia zaboru, gdy, na modły kapłanów i przerażonego ludu, Bóg zdziałał cud: widzeniem anielskiém powalony, ciężko zaniemógł i dopiero modłami Onjasza uzdrowiony, z niczém wrócił do króla, odradzając mu zabór skarbu kościelnego w Jerozolimie, „gdyż ten, który ma mieszkanie w niebie, jest dozorcą i obrońcą miejsca onego, i przychodzące, aby co złego czynili, bije i traci.“ 2 Machab. 3, 6 i n. Później H. otruł swego pana i przywłaszczył tron jego, ale niebawem strącony został przez Antjocha Epifanesa. *Appian.* Syriac. 45, 60—70. *N.*

Heliodor (z greck.—*dar słońca*), św. (3 Lip. al. 3 Listop.), ur. ok. 330—340 w Dalmacji, uczył się we Włoszech, czas jakiś żył przy dworze i służył wojskowo; wreszcie, wyrzekłszy się świata, poszedł na pustynię, został kapłanem w Akwilei, a następnie biskupem w *Altino*, w prowincji Akwilejskiej; r. 381 na synodzie w Akwilei bronił wiary przeciwko arjanizmowi. Biegły w literaturze greckiej, wysoce był szacowany przez swego ziomka ś. Hieronima, z którym przed r. 366 podróżował na Wschodzie. W Chalcis przebywał także czas jakiś u ś. Hieronima. Przyjazny ten stosunek trwał i później, jak pokazują listy ś. Hieronima *ad Heliodorum*. Rok śmierci H'a niewiadomy. Cf. *Stadler*, Heiligenlex. *N.*

Heliodor, bp w Tricca, w Tessalji, pochodził z rodziny kapłanów bożka Helios'a, żył pod koniec IV w. W młodości swej, będąc jeszcze poganinem, napisał romans *Aethiopica*, w 10 księgach (wyd. Basil. 1545 i później kilkakrotnie; tłum. na niemiecki *Göttling*, Frkf. 1822, i *Jacobs*, Stuttg. 1837, 3 tomiki). W wieku męzkim nawrócił się, a następnie, zostawszy biskupem, przestrzegał bardzo czystości życia w duchowieństwie. Opowiadanie *Nicefora*, H. Eccl. XII 34, że jakiś synod prowincjonalny miał wyrzucać mu jego autorstwo romansu Aethiopica i domagać się od niego wyniszczenia tego dzieła, jest zupełnie bezzasadne, jak to za *Huet'em*, *Petavius'em*, *Vavasseur'em* uznają dziś wszyscy krytycy. Treść też owego romansu nie dawała żadnej okazji do zgorszenia: najstarszy ten i najznakomitszy romans starożytności napisany jest pod wpływem wysokich pojęć moralnych; przypuszczać nawet można, że H. pisząc go, znał już wówczas naukę chrześcjańską; główne osoby Theagenes i Chariclea przedstawiają ideały czystości i stałej miłości. *Valesius* powątpiewał o tożsamości osoby biskupa i autora romansu, ale świadectwo *Sokratesa*, Hist. V 22, stanowczo usuwa wszelkie w tym względzie powątpiewanie. Cf. *Jacobs'a* Wstęp do jego tłum. Aethiopica. *N.*

Heliogabal v. *Elagabalus (jego stosunek do chrystjanizmu)*. Cesarz ten, którego właściwe nazwisko *Varius Avitus Bassianus*, był synem senatora Variusa Marcella i Julji Samis, której matka Mezа, rodem z Syrji, krewna cesarza Septimiusa Sewera, niewiasta bogata i mądra,

przeważny wywierając wpływ na losy wnuka, gdy miał lat 13, wyniosła go na kapłana przy świątyni słońca w Emezie, w Syrji, dokąd i sama po śmierci swej siostry Julji Domny, na rozkaz uzurpatora Makryna, udać się musiała. W tym właśnie czasie (217) wojsko rzymskie stało na zimowych leżach o okolicach Emezy. Żołnierze, poznawszy bliżej młodego H'a, gdy usłyszeli od Mezy, że on jest synem zamordowanego cesarza Karakalli, okrzyknęli go cesarzem pod imieniem *Marka Aurelju-sza Antonina II* i odnieśli zwycięztwo nad Makrynem przy Imma 218 r. Wschód uznał nowego władcę, toż uczynił i senat rzymski, lubo niechętnie. Na czele pretorjanów udał się H. do Antjochji, gdzie wspaniały założył obóz. W tymże roku (218), na wezwanie ciotki cesarskiej Julji Mammei, przybył do Antjochji Orygenes, celem obznajmienia jej z nauką chrześcjańską. Było to pod niebytność cesarza w tém mieście, ale gdyby się był tam nawet i znajdował, to i tak Orygenes nie wywarłby żadnego wpływu na jego umyśle. Zimę z r. 218 na 219 spędził H. na leżach w Nikomedji. O usposobieniu 14-letniego młodzieńca dosadnie świadczą jego rozporządzenia, wydane w Syrji i Bitynji. Wiosną 219 wjechał do Rzymu przy odgłosie ogólnej radości. Nazajutrz, wprowadziwszy swą babkę Mezę do senatu, ustanowił pod jej przełożeństwem senat żeński. Głównem zadaniem tego cesarza było rozpowszechnienie syryjskiej czci słońca w Rzymie i całém państwie. W tym celu prześladował każdą religję, więc i żydowską i chrześcjańską, a przynajmniej starał się ją przytłumić, lub obrócić na usługę swego najwyższego boga, t. j. samego siebie. Cesarską koronę zawdzięczał twórczemu bóstwu, które czcił w Emezie, w postaci jakiegoś aerolitu. Aby je tém więcej uczcić, chciał znieść wszystkie religje i przybrał sobie imię *Heliogabal* (bóg twórczy), które mu w historji zostało. Na Pałatyńskiém wzgórzu rozkazał wystawić wspaniałą świątynię. Przy jej poświęceniu wieziono sprowadzony z Syrji kamień, otoczony drogocennemi kamieniami, na okazałym wozie, ciągnionym sześcioma, jak śnieg białemi końmi, któremi sam H. kierował. Rozwinięto całą okazałość syryjskich religijnych obrzędów, gdy w świątyni występował kapłan-cesarz, w otoczeniu najwyższych urzędników państwa. Kazał też złożyć w świątyni kamień pessyński, ogień Westy, ancyle (z nieba spadłe tarcze) i t. p., aby jego bóg wyższym był nad wszystkie bogi. Zaślubił go też z Astartą, której obraz sprowadził z Kartaginy, i wyprawił z tego powodu wielką weselną zabawę, na co poddani musieli złożyć ogromne summy. By tém godniej służyć swemu bożyszczu, dał się H. obrzezać i postanowił wstrzymywać się od używania wieprzowiny, nosił amulety, składał w ofierze dzieci i wróżył z ich wnętrzności. Swego brata ciotecznego Aleksandra Sewera nienawidził, ale nie udawało mu się pozbawić go życia. Na początku r. 222 kazał go uwięzić i ogłosić wojsku, że bardzo chory, co w pułkach wywołało wielkie niezadowolenie. Dla uspokojenia żołnierzy H. musiał sprowadzić do obozu Aleksandra, którego oni powitali okrzykami, jego zaś samego milczeniem, czém obrażony, wielu ukarał. Ztąd wojna dwóch stronnictw: Mammea i Samis pracowały, każda w sprawie swego syna. Zwolennicy Aleksandra zwyciężyli, cesarz wraz z matką ratował się ucieczką. Schwytanych zamordowano, a zbeszczeszczone przez pospólstwo zwłoki wrzucono do Tybru. Imię H'a uchwałą senatu skazane zostało na wieczną hańbę. Z tego, co dotąd powiedziane, widać, że jakkolwiek za rządów H'a nie

miało miejsca żadne prześladowanie, wszakże cesarz ten był nieprzyjacielem chrystjanizmu. Cf. *Dio Cassius* l. 79; *Herodian* hist. Aug. *Ks. M. S.*

Hell Max, ur. 1720 w Schemnitz, r. 1738 wstąpił do jezuitów, uczył się w Wiedniu filozofji, był tamże pomocnikiem w jezuickiém obserwatorjum astronomicznem, r. 1755 dyrektorem nowego obserwatorjum uniwersetyckiego i nauczycielem mechaniki; z polecenia Chrystjana VII, króla duńskiego, udał się z Piotrem Sainowiczem 1768 r. do Wardöhus w Laponji, celem obserwowania przejścia Wenery przez tarczę słoneczną. Po 1770 żył prywatnie i um. 1792 w Wiedniu. Na jego wniosek wielki i mały teleskop Herschel'a upamiętniono 1786 nazwą dwóch konstellacji niebieskich. Zostawił kilka cennych pism treści astronomicznej; podróż jego łapońską wydał *K. L. Littrow*, Wied. 1885. *N.*

Helmold, ur. prawdopodobnie w Brunszwiku, uczeń *Wicelina* († 1158), bpa stargradzkiego (oldenburgskiego), z biskupem stargradzkim *Geroldem* († 1163) odbywał missje po Wagrji (wschodnia część dzisiejszej Holsztynji), od probostwa Bozowskiego, jakie miał nad jeziorem Płońskiém, nazywa się niekiedy Helmoldem *Bozowskim*. Jak rok. ur. tak i śmierci niewiadomy. Napisał: *Chronica Slavorum*, wyd. *Zygm. Schorkel*, z przedm. Melanchtona, Francf. 1556; *Reiner Reineccius*, ib. 1581; wyd. *Henr. Bangert*, Lubeka 1659; toż z *Moller'a*, Diatribe hist.-crit. do Helmolda, ib. 1702; wyd. *J. M. Lappenberg* w *Pertz'a* Monum. Germ. i osobno w *Scriptores rer. german. in usum scholar. ed. Pertz*, Hannov. 1868. Kronika ta rozpoczyna się od nawrócenia Sasów przez Karola W., a kończy się na 1170 r. H. jest pierwszym w Niemczech annalistą słowiańskim; Kronika jego jest najważniejszém źródłem do historji nawrócenia Słowian nadelbińskich i nadbałtyckich; opowiadanie jego suche, proste, ale nosi wszelkie cechy prawdy historycznej. Źródłami dla H'a były kroniki *Ekkehardа* i *Adama* bremeńskiego, tudzież archiwa biskupstwa stargradzkiego i lubeckiego. Kontynuatorem H'a był *Arnold* (ob.). Na język polski Kronikę H'a tłum. *J. Pupłowski*, Warsz. 1862, z objaśnieniami i dodatkiem cennej mappy Słowiańszczyzny. *N.*

Helwecjusz Klaudjusz Adrjan, ur. r. 1715 z rodziny niemieckiej. Ojciec jego, Jan Adrjan, był królewskim lekarzem w Paryżu, gdzie H. staranne otrzymawszy wychowanie, w 23 r. życia objął urząd jeneralnego poborcy podatków, przynoszący mu 100,000 liwrów. Dochody te obracał na cele dobroczynne, a sam poświęcał się naukom. Dzieła Lock'a, Montesquieu'go, głośne wówczas pisma Woltera i t. p. wielkie czyniły wrażenie na umyśle młodego H'a i z uczciwego chrześcjanina zrobiły ateusza i rozpustnika. Po ogłoszeniu kilku listów i prób poetycznych, wydał H. 1750 dzieło o duchu, *Sur l'esprit*, które mu w najwyższych sferach wielkie zjednało uznanie. Panujący i dygnitarze zaszczycali go swą przyjaźnią; Fryderyk II, powoławszy go 1765 do Berlina, obsypał dobrodziejstwami. Drugie dzieło H'a o człowieku, *De l'homme*, Lond. 1772 t. 2, jest tylko dalszym ciągiem i szerszém opracowaniem pierwszego. H. był stanowczym empirykiem i materjalistą. Najwyższym podług niego celem życia było uganianie się za rozkoszą zmysłową a unikanie zmysłowego cierpienia. Powróciwszy z Berlina do Francji, um. w Paryżu 1771. Dzieła jego (Oeuvres complètes) kilkakrotnie były wydawane.

Helwidjusz, uczeń głośnego arjanina *Auxencjusza*, który nieprawnie przed ś. Ambrożym siedział na biskupstwie medjolańskiém. H. bawiąc razem z ś. Hieronimem w Rzymie, za Damaza Papieża, napisał książkę, w której po arjańsku twierdzi, że N. Marja P. miała w małżeństwie z ś. Józefem więcej dzieci, a następnie przenosi stan małżeński nad panieństwo. Na uzasadnienie swej nauki przytacza słowa Mateusza ś.: „Gdy była poślubiona matka Jego (Chrystusa) Józefowi, pierwej niżli się zeszli, naleziona jest..." (1, 18), i niedorzeczne stawia pytanie: dla czegożby Pismo ś. nie mogło powiedzieć: „wziął (Józef) małżonkę swą i nie odważył się więcej jej dotykać?" W podobny sposób wykłada słowa ś. Łukasza: „I porodziła syna swego pierworodnego" (2, 7), tudzież inne teksty, wspominające o braciach Chrystusowych. Czyż panny, pyta dalej, lepsze niż Abraham, Izaak i Jakób, którzy w małżeństwie żyli? Czyż nie ma takich, które jeno na pozór pannami? Czyliż Bóg nie stwarza codziennie dzieci? Czyż jak inne niewiasty, Marja nie była przez 9 miesięcy brzemienną? I dla czegożby nie miała rodzić dzieci w małżeństwie? Nic też dziwnego, że lekkomyślnego H'a ś. Hieronim surowo skarcił. Zrazu długo nie brał za pióro, by upartego cynika nie uzuchwalić w błędnych mniemaniach, później atoli wydał w swoim krótkim traktacie „Adversus Helvidium," mianując go *prostakiem, nic zgoła nie umiejącym, wichrzycielem, któremu w świecie nie masz podobnego.* Cf. artt. Antydikomarjanici, Bracia i siostry P. Jezusa. (*Schrödl*). *Ks. M. S.*

Helyot Piotr, w zakonie zwany *Hippolitem*, franciszkanin w Picpus pod Paryżem, ur. w Paryżu 1660, zasłużył się napisaniem historji zgromadzeń zakonnych i rycerskich: *Histoire des ordres monastiques religieux et militaires*, Paris 1714—19. Dzieło to wyszło w przekładzie niemieckim (Ausfuhrliche Geschichte aller Geistlichen u. Weltlichen Kloster— u. Ritterorden beider Geschlechte) w Lipsku 1753—60 (nowego przekładu wyszedł tylko 1 zeszyt w Frankfurcie 1830), z dołączeniem źródeł opuszczonych przez H'a. Wydanie francuskie ma kolorowane obrazki, niemieckie zaś czarne drzeworyty, przedstawiające zakonników i rycerzy w ich ubiorach. O ważności dzieła można wnosić z poświęconej na nie 25 letniej, pilnej pracy; nie opisuje ono przecież wszystkich zgromadzeń, jakby należało. H. um. 5 Stycz. 1716. *Ks. M. S.*

Hengstenberg Ernest Wilhelm, syn pastora, ur. 20 Paźd. 1802 w Frondenberg, uczył się w Bonn filologji, jako nauczyciel prywatny udał się 1823 do Bazylei, r. 1824 został prywatdocentem teologji w Berlinie, r. 1826 professorem i radcą konsystorskim. H. uważany był za jednego z przywódców ortodoksyjnego luteranizmu, którego sprawy bronił w założoném przez siebie piśmie perjodycznem *Evangelische Kirchenzeitung*. Um. 20 Maja 1869 r. Napisał: *Christologie des A. T.*, Berl. 1829—35, 2 wyd. 1854—57; *Die Bücher Moses u. Aegypten*, ib. 1841; *Die wichtigsten u. schwierigsten Abschnitte des Pentateuch*, ib. 1842; *Commentar über die Psalmen*, ib. 1842—45, 2-e wyd. 1849—52, 4 t.; *Das Hohelied Salomonis ausgelegt*, ib. 1853; *Das Evang. Johannis*, ib. 1861, 2 wyd. 1867; *Comm. über die Offenb. Johannis*, 2 wyd. 1862; *Weissagungen des Proph. Ezechiel*, ib. 1867; *Beiträge zur Einleitung ins Alte Test. I Band Die Authentie des Daniel und die Integrität des Sacharjah*, Berlin 1831, *II—III Bd Die Authentie des Pentateuchs I—II*

Bd, ib. 1836—39; *Geschichte Bileam's und seiner Weissagungen*, 1842; *Der Prediger Salomo*, 1859.

Henke. 1 Henryk Filip Konrad, jeden z głośniejszych teologów protestanckich, syn pastora w Hehlen, w Brunszwickiém, gdzie się ur. 1752. Skończywszy uniwersytet w Helmstadzie, wykładał tam teologję od r. 1778; 1786 został opatem klasztoru w Michaelstein, 1801 jeneralnym superintendentem w Schöningen, 1804 wiceprezydentem konsystorza w Wolfenbüttel i kuratorem zakładu *Carolinum* w Brunszwiku; um. 1809. Ulubionym przedmiotem H'go były dzieje i dla tego też najcenniejszém z jego pism jest Historja Kościoła chrześcijańskiego (*Gesch. der christ. Kirche*, Braunsch. 1788—1804, 6 t.). Wydał też: *Archiv für die neueste Kirchengesch.*, Weimar 1794—99, t. 6, *Kirchengesch. des XVII Jahrh.*, Braunsch. 1802. Przenikliwym był historykiem H., ale zarażony racjonalizmem, nie umiał być sprawiedliwym dla Kościoła, któremu często powłaczał. Mniej jeszcze szczęśliwym był w dogmatyce; tu należą jego pisma: *Lineamenta institutionum fidei christianae hist. crit.*, Helmst. 1793—95; *Magazin für Religionsphilosophie, Exegese und Kirchengeschichte*, Helm. 1793 w 6 t.; dalszy ciąg tegoż dzieła: *Neues Magazin*, także w 6 t.; *Museum für Religionswissenschaft*, Magdb. 1803, 3 t. H. zajmował środek pomiędzy racjonalizmem pospolitym a panteizmem filozoficznym, pomiędzy Eckermannem a Schleiermacherem, i był jakby przejściem od jednego do drugiego.—2. Ernest Ludwik Teodor, syn poprzedzającego, ur. 1804 w Helmstädt, professor filozofji w brunszwickiém „Carolinum" (1828), teologji w Jenie (1833), radca konsystorski w Wolfenbüttel, prof. w Marburgu (1839), tamże um. 1 Grud. 1873 r. Napisał: *Helmstädt im 16 Jahrh.* (1838); *Georg. Calixtus u. seine Zeit* (1853—60, 2 t. w 3 cz.), i wydał *Briefwechsel G. Calixtus, aus Wolfenbüttelschen Handschriften* (1853).

Henny (*v.* Henni) Jan Marcin, pierwszy biskup w Milwaukee, w Ameryce, syn zamożnego szwajcarskiego wieśniaka z kantonu Graubunden, ur. 1805 r., nauki pobierał w San-Gallen, w Lucernie i w Rzymie, gdzie zaznajomił się z szwajcarem Marcinem Handig, który kształcił się na misjonarza, z zamiarem udania się do północnych Stanów Ameryki. W tym czasie przybył do Rzymu *Edward Fenwick*, pierwszy bp w Cincinnati, w celu zamówienia pracowników do swej rozległej djecezji. Za wpływem Chrystjana Brentano, brata poety (Klemensa Brentano), usilnie popierającego misje zagraniczne, razem z innymi, oddanymi tej sprawie, H. udał się z biskupem do Ameryki 1829 i tam w seminarjum *Bardstown* ukończywszy teologiczne studja, został wyświęcony na kapłana. Katolicy djecezji Cincinnati nie mieli jeszcze własnego kościoła, a nabożeństwo odprawiali w kościele protestanckim. H. był kaznodzieją i w zakładzie naukowym zwanym *Ateneum* uczył filozofji. Potém jako missjonarz opowiadał Ewangelję w północno-wschodniej stronie Ohio, a różnym niebezpieczeństwom stawiając czoło, dotarł do jeziora Erie. Kiedy r. 1835 bp Purcell, następca Fenwicka, wybudował pierwszy niemiecko-katolicki kościół w Cincinnati pod wezwaniem ś. Trójcy, przyzwał H'go i mianował go jeneralnym wikarjuszem. W tymże roku przedsięwziął H. podróż do Europy, celem poparcia interesu misji; w tym celu też ogłosił *Wiadomości o stanie Kościoła w Ameryce, a szczególniej w stanie Cincinnati*. Po swoim powrocie założył stowarzyszenie ś. Aloizego opieki nad sierо-

tami i zaczął wydawać pismo *Wahrheitsfreund*, które sam do r. 1843 redagował. Aby zaradzić niedostatkowi kapłanów, powziął myśl r. 1843 założenia seminarjum. Zamiaru tego nie doprowadził do skutku, chociaż znaczny zgromadził fundusz, albowiem sobór prowincjonalny w Baltimore przeznaczył go na biskupa nowo utworzonej djecezji Milwaukee w stanie Wisconsin i 9 Marca 1844 odbyła się konsekracja. D. 12 Kwietnia 1844 r. udał się H. do swej djecezji, w towarzystwie młodego kapłana Heiss'a z Kentucky, 3 Maja stanął w Milwaukee, nazajutrz podążył do kościoła. Na pagórku stał ubogi budynek, 30 stóp szeroki, 40 długi, który teraz miał być katedrą. Wszedł, zastał kapłana przy ołtarzu, przeklęczał Mszę św., poczém udawszy się do zakrystji, w kapłanie owym powitał przyjaciela i rodaka ks. Kündig. Tak odbył ingres pierwszy biskup do Milwaukee; opis ten pozwala wyobrazić sobie, w jakim stanie była cała djecezja. Skromny domek zastępował pałac biskupi: ponieważ niecała jego wartość była spłaconą, dawny posiadacz zgłosił się po swoją należność, H. oddał co miał i nie zostało mu ani grosza. Nadeszła niedziela: uwiadomieni wierni o przybyciu biskupa zgromadzili się liczniej. W okolicy Milwaukee mieszkało około 2,000 katolików, a w całym stanie Wisconsin liczba ich nie przenosiła 8,000; pięciu kapłanów i tyleż ubogich drewnianych kościołków. Słowem, djecezji na wszystkiém zbywało. Ale H. nie tracił odwagi. Najprzód postanowił powiększyć swoją katedrę. Trudno żądać pieniędzy od tych, co ich nie mają, biskup na miejscową pomoc nie mógł rachować i dla tego w innych okolicach, u dzikich Indjan, szukać jej zamierzył. Zaledwie 50 dolarów na podróż uzyskał. W Sierpniu udał się najprzód do Greenbay, zkąd chodził wpośród koczujących Indjan, dostał się do Chippenways, zwiedził okolice jeziora Oberez, gdzie ksiądz *Baraga* kwitnącą zaprowadził missję. Jeszcze tam nie był żaden biskup. Stan rzeczy zaczął się polepszać, przybywało coraz więcej, szczególniej niemców katolików. Już w Listopadzie pierwszego roku biskupstwa mógł H. przebudowaną katedrę poświęcić i widzieć zwiększoną liczbę swych owieczek. Ale na to wszystko purytanie, stanowiący większość ludności, niechętném zaczęli patrzeć okiem. Jeden z ich kaznodziejów, Miter, wystąpił z pełną nienawiści mową, w której dowieść zamierzył, że katolicy nie mogą być uważani za obywateli połączonych stanów; kazanie to wydrukował. Nienawiść była jawną i nie zasługiwała na odpowiedź, ale w tymże 1844 r. podobne podżegania przeciwko irlandzkim katolikom w Filadelfji smutne wywołały następstwa. H. wydał wtenczas pismo: *Facts against assertions* (Fakta przeciwko słowom), którém minister Miter, jak się wyraził jeden protestant amerykanin, tak był zrąbany (entirely cut to pieces), że ani słowa zarzucić nie mógł. Z drugiej strony osadników przybywało, zaczęto budowę nowego wielkiego kościoła i r. 1847 dokończono. Tegoż roku urządzono szpital i sprowadzono siostry miłosierdzia. W Styczniu 1848 r. H. udał się do Rzymu, aby Papieżowi stan rzeczy w swej djecezji przedstawić, a zarazem pozyskać nowe środki dla pomyślnego wzrostu Kościoła w tych stronach. Wstąpił do wioski rodzinnej, by się pomodlić na grobie rodziców. Rewolucja, wstrząsająca wówczas Francją, Niemcami i Włochami, udaremniła cel podróży i H. wrócił prawie z niczém do Ameryki, trafił na sobór do Baltimore i z radością powitany był w Milwaukee. Zajął się teraz losem biednych sierot i myśleć począł

o dniu im schronienia i wychowania. Budowa katedry została zawieszona, natomiast wybudowano w Milwaukee dwa kościoły: jeden dla Irlandczyków, drugi dla Niemców. W celu zebrania składki na katedry, H. udał się do Meksyku i na wyspę Kubę. R. 1852 już stanęły mury katedry pod dachem, z jednej strony dom dla sierot, z drugiej mieszkanie dla biskupa. R. 1853 w miesiącu Lipcu nuncjusz papiezki *E. Bedini* dopełnił poświęcenia katedry, w towarzystwie arcybpa Hughes z New-Yorku. Na uroczystość tę przybyli także zaproszeni: arcyb. z St. Louis i Cincinnati i bpi z Chicago, Detroit i Pittsburga. R. 1855 założył H. kamień na seminarjum, r. 1856 część budynku wykończono i już 36 wychowańców pomieścić można było. R. 1860 poświęcono kościołek przy tymże seminarjum. Dwustu teraz alumnów mieści się w tym duchownym zakładzie. Podczas budowania seminarjum, stawiano równocześnie trzeci kościół niemiecki w Milwaukee, w północnej stronie miasta, szpital i drugi dom sierot, Nieopodal seminarjum wzniesiono klasztor ś. Franciszka. Siostry szkolne zbudowały sobie klasztor i zabudowania dla uczennic, a gmach ten jest ozdobą miasta. Z tego domu rozchodzą się nauczycielki w różne strony Zjednoczonych Stanów i dziś liczą 74 domy, 610 sióstr; 25,000 uczennic pobiera naukę, a 1,200 sierot wychowanie. Równą działalność rozwinięto na całym obszarze stanu Wisconsin, tak, że jednego roku H. 25 kościołów poświęcił. R. 1857 przybyło do Milwaukee dwóch kapłanów z djecezji bazylejskiej (w Szwajcarji), *Haas* i *Frey*, i zaprojektowali biskupowi założenie w jego djecezji klasztoru kapucynów. H. wskazał im górę nad jeziorem; stanął tam klasztor i szkoła wyższa. R. 1868 djecezja Milwaukee liczyła już 236 kościołów, 16 kaplic, 75 stacji misyjnych, 154 świeckich kapłanów, 123 zakonników, 23 klasztorów i domów wychowania, odpowiednią liczbę szkółek parafjalnych dla 390,000 wiernych. Porównajmy te cyfry z cyframi z r. 1844, kiedy H. objął zarząd swej djecezji, a poznamy, jak i za dni naszych spełnia się to, co Chrystus przepowiedział w swej przypowieści o ziarnku gorczycznem. Dwadzieścia cztery lat pracy, prawdziwej, apostolskiej, pierwszego biskupa z Milwaukee, bujne przyniosły owoce. D. 29 Marca 1869 H. obchodził 25 letnią rocznicę swego biskupstwa, dzień ten święcili wszyscy mieszkańcy stanu Wisconsin, a szczególniej katolicy. Pomiędzy różnemi deputacjami, jakie z życzeniami przybyły do biskupa, notujemy choć jednę, niemieckich pjonierów z Milwaukee, którzy mówili: „Witamy cię, jako szerzyciela oświaty, opiekuna sztuki i umiejętności, a czynimy to w imieniu wszystkich mieszkańców Milwaukee.“ Słowa te nie były pustym frazesem, opierały się bowiem na czynach godnych uznania. Jeneralny wikarjusz złożył jubilatowi 2,000 dolarów, jako ofiarę wiernych, na podróż do Rzymu na sobór watykański. *W. F.*

Henotikon (od ἕν—jedno, ἑνότης—jedność), Ἑνωτικόν. Tak się nazywa wydany r. 482 przez ces. Zenona edykt, czyli formuła zgody religijnej, do duchowieństwa i chrześcjan w Egipcie, Libji i Pentopolu. Zenon w niej najprzód wyznaje wiarę w prawdziwe człowieczeństwo i prawdziwe bóstwo J. Chrystusa, potępia Nestorjusza i Eutychesa, przyjmuje anatematy ś. Cyrylla (ob. tej Enc. III 561) i daje nowy skład wiary, odmienny od nicejskiego i konstplskiego (co wręcz się sprzeciwiało postanowieniom soboru chalcedońskiego), unika starannie wyrażenia o „dwóch“ lub o „jednej“ naturze J. Chrystusa i bardzo dwuznacznie wyraża się

o soborze chalcedońskim, że „ktokolwiek myśli lub myślał inaczej, czy to w Chalcedonje, czy na jakimkolwiek innym synodzie, niech będzie przeklętym.“ Edyktem tym (ap. *Evagrium* Hist. Eccl. III 14; cf. *Facundi Hermian.* l. 12 c. 4) chciał Zenon położyć koniec rozdwojeniu, jakie panowało między katolikami i eutychjanami na wschodzie, rzeczywiście zaś sprawił jeszcze większe zamieszanie. Najprzód bowiem nie rozstrzygał kwestji, tylko ją odwracał, a przeto tamował rozwój nauki chrześcjańskiej; 2-e, żadnej partji nie zadowolnił: prawowierni się oburzali, że Zenon z lekceważeniem mówił o soborze chalcedońskim, że przywłaszczał sobie attrybucje sędziego w rzeczach wiary; monofizyci właściwi żądali wyraźniejszego potępienia soboru chalcedońskiego i nauki o dwóch naturach; nestorjanie gorszyli się tém, że anatematy ś. Cyrylla były przyjęte. Patrjarchowie: Akacjusz konstpolski, Piotr Fullon antjocheński (intruz), Martyrjusz jerozolimski i Piotr Mongus aleksandryjski (intruz), z których pierwszy i ostatni byli doradcami tego nieszczęsnego edyktu, zniewalali podwładne sobie duchowieństwo do jego przyjęcia (ob. *Hergenröther*, Photius I 121), i chociaż im się udało pozyskać między przeciwnemi sobie obozami nieco stronników (bpów, którzy nie chcieli przyjąć henotikonu, wygnano), chociaż Piotr Mongus doniósł do Rzymu i do Konstpola o pomyślnym rezultacie swych zabiegów, jednakże sporom religijnym ani na chwilę nie położono końca. W Aleksandrji eutychjanie, mając za złe Mongusowi jego przychylność dla katolików, odłączyli się od niego i utworzyli nową sektę acefalów (ob.), a Jan Talaja, prawy patrjarcha, udał się do Rzymu. W Konstplu akeijneci oparli się żądaniu Akacjusza i o wszystkiém zawiadomili Stolicę Apost. (*Theophan.* Chron. p. 204 ed. Bonn.). Wysyłał Feliks III poselstwa jedne za drugiemi, żeby utrzymać powagę soboru chalcedońskiego i przywrócić bpów prawowiernych; lecz Akacjusz gwałtem i podstępami wszystkie starania Papieża niweczył, a nawet imię jego z dyptychów wykreślił (ob. tej Enc. V 283). Ze śmiercią Akacjusza (489), Mongusa (490), Fullona (488) i ces. Zenona (491) zamieszki nie ustały. Następcą Akacjusza na stolicy konstp. był Flavita (489—490), po nim Eufemjusz (490), który wprawdzie podpisał henotikon, lecz oświadczył się za soborem chalcedońskim. Eufemjusz przywrócił imię Papieża do dyptychów, nie chciał kommunikować z heretyckimi następcami Mongusa i Fullona, a cesarzowi Anastazemu nie wprzód włożył na głowę koronę, aż ten dał na piśmie zapewnienie, że sobór chalcedoński w całości przyjmuje i w rzeczach kościelnych żadnej nowości się nie dopuści (*Evagrius* III 29, 30, 32 i in. cytowani ap. *Hergenröther*, Phot. I 126 n. 132). Pod tym warunkiem otrzymawszy koronę (14 Kwiet. 491 r.), Anastazy jednak wymagał od bpów, żeby h. podpisywali. Napróżno odzywał się do niego Papież Gelazy I (*Jaffé*, Regesta n. 337; *Hergenröther* op. c. p. 133); Anastazy nawet mu nie odpowiedział. Pap. Anastazy II wysłał doń poselstwo, złożone z bpów Kreskonjusza i Germana, do których się przyłączył senator Festus, jako poseł króla ostrogockiego Teodoryka. Posłom tym wręczył Papież list do cesarza (ap. *Thiel*, Epist. Rom. Pont. I p. 615), z żądaniem, żeby wykreślono z dyptychów imię Akacjusza, usunięto nieprawych bpów, a oddano stolice prawowiernym. Cesarz posłów grzecznie przyjął, lecz żadnego ich żądania nie uwzględnił; owszem, zabronił swym patrjarchom, żeby nie posyłali listu synodalnego do Rzymu, i samego Papieża

umyślił skłonić do przyjęcia h'u (*Theoder. Lect.* II 17; *Theophan.* Chron. p. 220), a to przez senatora Festusa, którego dla swej sprawy pozyskał. Festus, wróciwszy do Rzymu (w Listop. 498 r.), nie zastał Anastazego II przy życiu; na godność więc papiezką przeciwko prawemu Papieżowi Symmachowi (ob.) forytował Wawrzyńca, który prawdopodobnie zamiary Festusa podzielał. Rozdwojeniem tém osłabiona Stolica Apostol. więcej niż przemocą arjanów ostrogotów, nie mogła tak czynnie wpływać na sprawy Kościoła wschodniego, a cesarz Anastazy coraz bardziej na stronę monofizytyzmu się przechylał. Już nawet nie poprzestawał na podpisaniu h'u, lecz domagał się wyraźnego potępienia soboru chalcedońskiego; że zaś w Konstpln herezja mało miała popleczników, dozwolił przybyć do stolicy gromadom mnichów monofizyckich, pod wodzą Sewera, którzy swoim dodatkiem w Trisagionie (ob.) ludność prawowierną konstplską drażnili. Nadto, Anastazy odjął prawo przytułku kościołom katolickim, a nadał je heretyckim; prawowiernego mnicha Dorotensza z Aleksandrji za to, że mu ofiarował pismo o soborze chalcedońskim, ukarał surowo i na wygnanie skazał; patrjarchę Macedonjusza publicznie łżyć polecił. Ludność katolicka w Konstplu, już poprzednio oburzona na Anastazego za wygnanie patrjarchy Eufemjusza (496 r.) i wiele innych gwałtów, niezadowolenie swoje głośno wypowiadała. Przyszło do tego, że Anastazy nawet na kościelnych uroczystościach nie ważył się bez licznej straży pokazywać. Bojąc się buntu, przyrzekł wszystko naprawić, lecz gdy niebezpieczeństwo minęło, pozbył się Macedonjusza (ob.) i, wspólnie z następcą jego Tymoteuszem patrjarchą (511—518), prześladował prawowiernych (*Theophan.* p. 242. 243; *Marcellini* Chron. a. 512; *Cedren.* I 631). Lud czynniej teraz wystąpił: pozrzucał obrazy cesarskie, wiele domów spalił, zabił jednego mnicha i jedną mniszkę, będących w łaskach u cesarza, i wołał o wybór innego cesarza. Anastazy udał się znów do obłudy: w pokornej postawie, z głową odkrytą stanął w cyrku, w obec wzburzonego pospólstwa, oświadczając, że jest gotów zrzec się tronu i że przystaje na wybór nowego cesarza, żeby ten mógł sprowadzić pomyślność, której on (Anastazy) dać nie mógł. Wystąpienie to odniosło pożądany skutek: lud zaczął prosić cesarza, żeby rządy nadal zatrzymał, a cesarz przyrzekł bronić prawowiernych (*Marcellin.* Chron. l. c.; *Victor Tun.* Chron. a. 513 i in. ob. *Hergenröther* op. c. I 141). Wkrótce jednak i ta obietnica, jak wiele innych poprzednich, poszła w niwecz, i Anastazy znów polecił bpom komunikować z monofizyckim patrjarchą antjoch. Sewerem, a opierających się temu rozkazowi prześladował. Bunt Witaljana (514 r.) znów go zmusił do ustępstwa. Witaljan bowiem, rodem scyta, ze swymi Gotami, mając do tego posiłki Hunnów i Bulgarów, obległ wodzów cesarskich Hypacjusza i Cyryllа, grożąc samej stolicy, jeżeli cesarz nie zadosyćuczyni prawowiernym. Anastazy więc pod przysięgą zobowiązał się, że przywróci wygnanych bpów, mianowicie Macedonjusza (na stolicę konstplską) i Flawjana (na stolicę antjoch.), postara się o zwołanie soboru do Heraklei pod prezydencją Papieża i nadal tylko prawowiernych wspierać będzie (*Hergenröth.* l. c. not. 217). Rzeczywiście, w skutek tego zawiązał Anastazy stosunki z Rzymem (ob. Symmach, Hormizda), lecz obłudnie i tylko dla zyskania na czasie, aż wreszcie z jego śmiercią (518 r.), pod cesarzem Justynem I, patrjarcha konstplski Jan II (ob.) zmuszonym został przez

lud i biskupów do przywrócenia jedności z Rzymem r. 519 (ibid. p. 149). Odtąd hen. poszedł w zapomnienie. *X. W. K.*

Henrion Mateusz Ryszard August baron, pracowity i utalentowany pisarz katolicki, ur. 19 Czerw. 1805 r. w Metz, uczył się prawa w Paryżu, za restauracji był adwokatem przy sądzie apellacyjnym, należał do redakcji dzienników: *Drapeau blanc*, *Journ. de l'instruction publique*, do wydawnictwa *Biblioteki rodzin chrześcjańskich*. Czas jakiś był głównym redaktorem dziennika *L'ami de la religion;* r. 1841 otrzymał urząd radcy sądu apell. w Gwadelupie, zkąd przeniesiony był 1852 r. na takiż urząd do Aix; um. 1862 r. Napisał: *Histoire ecclésiastique depuis la création jusqu'au pontificat de Pie IX*, wyd. przez ks. Migne, 1852—65, 21 v. in. 8-o maj.; *Histoire générale de l'Église depuis la prédication des Apôtres jusqu'au pontificat de Grégoire XVI*, Paris 1836, 5-e wyd. ib. 1844, 13 v. in-8 (pierwsze 9 tt. są sprostowaniem *Historji Kośc.* napisanej przez Berault de Bercastel do r. 1719; dalsze aż do r. 1843 opracował sam H.); *Histoire générale des missions catholiques depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours*, ib. 1844—47, 2 v. in-4; przekł. niemiec. p. t. *Allgemeine Geschichte der kathol. Missionen*, Schaffhausen 1846—47; *Histoire de France depuis l'établissement des Francs*, ib. 1838—41, 4 v.; *Notice sur la vie da M. Frayssinous*, ib. 1842; *Vie de M. Frayssinous*, ib. 1844; *Vie et travaux apostoliques de Mgr. de Quelen archev. de Paris*, ib. 1840; *Vie du R. P. Loriquet de la comp. de J. écrite d'apres sa correspondance et ses ouvrages inédits*, ib. 1845 (bezimiennie). H. napisał także kilka dzieł prawnych, a między niemi: *Code ecclesiastique français*, 1828, 2 wyd. 1829 t. 2, i wydał w pomnożonej edycji *Fellera* Dictionnaire historique.

Henry Al.... ksiądz, ur. ok. 1810 r. w djecezji Saint-Dié, wyświęcony na kapłana ok. 1830, kanonik katedralny, dyrektor zakładu św. Trójcy w La Marche (w Wogezach). Napisał: *La boussole de la vie, ou l'obéissance* (Tors 1855); *Esther, ou l'empire de la vertu* (ib. 1855); *Histoire de s. Jean Baptiste, ou la grandeur selon Dieu* (ib. 1856); *Histoire du saint prophète Daniel, ou les gloires de la vraie sagesse* (ib. 1855); *Judith, ou l'une des mille merveilles de la Providence* (ib. 1855); *La nouvelle école du jeune âge, ou les enfants d'Israel sous Moïse, Josué et les Juges* (ib. 1855); *Saint Sébastien, ou le guerrier de Jésus-Christ* (ib. 1856); *Tobie, ou la bonne education récompensée* (Lyon 1851, Tours 1862); *Trois légendes: Febronia, Euphrosia et Maxima, ou les vierges de l'Église primitive dans les trois phases de leur sacrifice* (Paris 1861); *La Vierge des campagnes, ou la vie de la bienheureuse Oringa, dite Chrétienne de Sainte-Croix* (Tour 1865); *Recits de l'histoire de l'éloquence* (1834—35, 2 v., 2-e wyd. 1848, 4 v.); *Éloquence et poésie des livres saints* (1849, 2-e wyd. 1854); *Histoire de la poésie* (1854—57, 8 v.); *Les protestants revenus à la foi catholique avec l'exposé des motifs qui les ont déterminés* (1866, 2 v.); *Les Israélites convertis à la foi chret.* (1866); *Les magnificences de la religion, recueil de ce qui a été écrit de plus remarquable sur le dogme, sur la morale* etc., (1859—73, 33 vol. ser. I, II i V).

Henryk (od staroniemieck. *Heim*—dom i *rich*—potężny, bogaty, t. j. pan w domostwie, czyli z bogatego domu; niemiec. *Heinrich;* łac. *Henricus, Heinricus;* franc. *Henri, Henry;* angl. *Henry, Harry;* włosk. *Enrico, Arrigo, Rigo, Enzio;* skandyn. *Erich;* węgier. *Emmeryk*) Amandus

Suso (od rodziny matki z domu *Säussen*, *Seuse*), święty (25 Stycz. *al.* 11 Marca), jeden z najznakomitszych mystyków XIV w., ur. 1280, podług innych 1295 r., podług Echarda (Script. ord. praed.) 1300 r. Pochodził on ze znacznego wówczas w Konstancji i w Ueberlingen domu Bergerów; starannie wychowany, w 13 roku życia wstąpił do dominikanów. W Kolonji ukończył studja uniwersyteckie, zasłynął jako wielki kaznodzieja i gorliwy łowca dusz. Wrodzone ku temu przymioty swoje podniósł do wysokiego stopnia nader surowém życiem i zupełném zaparciem się siebie. Pełne miłości serce swoje oddał całkowicie Bogu. Jak opowiada jego biografja, na niczyje cierpienia nie był on obojętnym; nawet gdy widział cierpienie ptaka, lub jakiegobądź stworzenia, żal zdejmował jego duszę i błagał zaraz najdobrotliwszego Pana, aby cierpieniu owemu ulżył. Do surowych umartwień, jakie sobie zadawał, przyłączały się różne jeszcze cierpienia. Świętego męża często spotwarzano, nazywano go pobożnisiem, hipokrytą, trucicielem, nawet i heretykiem. Ostatnie to oskarżenie rzucili nań dominikanie flandryjscy. Wprawdzie uznano go za niewinnego, ale podejrzenie długo jeszcze na nim ciążyło. Nadto, przez długi czas cierpiał on na serce i na uporczywą febrę. Wielkiemi cierpieniami przyciśnięty, modlił się już o ich odjęcie, gdy w cudownem widzeniu otrzymał naukę, że gdy krzyż ciężkim mu się wydaje, powinien przygotowywać się do dźwigania drugiego, cięższego krzyża, tak jak ten, kto wiąże bukiet, nie poprzestaje na jednym lub drugim kwiatku, lecz szuka jeszcze innych kwiatów piękniejszych, dopóki bukiet nie będzie pełny. Dla pozyskania wewnętrznego pokoju zachowywał ściśle milczenie. Mówił uprzejmie ale krótko i tylko tyle, co nieodzownie należało. Przez 25 lat mieszkał w celi nieopalanej, sypiał na starych drzwiach, jadał raz na dzień i to tylko roślinne pokarmy; spalony dobrowolném pragnieniem, otwierał nieraz usta w czasie kropienia wodą święconą, aby jej kropla zwilżyła nieco ich suchość. Przeniósłszy cierpliwie wiele boleści, umiał on szczególnym być pocieszycielem cierpiących i biednych, i doszedł nareszcie do tego, że we wszystkiém miał pokój i radość. Nawróceń zdziałał wiele: pomiędzy innemi, gdy własna jego siostra opuściła klasztor i na złe puściła się życie, H. odszukał ją i dopóty nad nią pracował, dopóki jej do cnoty nie zwrócił. Z cudami, jakie działał, krył się pilnie. Gdy był kaznodzieją w Kolonji, widziano twarz jego jaśniejącą raz jako słońce. Malarza zakonnego, ciężko chorego na oczy, położeniem rąk natychmiast uleczył. Um. w Ulm 25 Stycz. 1365, opłakiwany przez całe Niemcy, które w nim czciły ojca swego i pocieszyciela. Ciało jego pochowane w kościele ś. Piotra męczennika, po trzystu blisko latach (1613) znaleziono nienaruszoném. Miasto Ulm, wówczas hołdujące protestantyzmowi, nie zwróciło na to wielkiej uwagi i ciało na nowo kazano zaraz pochować. Przy grobie H'a tyle działo się cudów, że zakon dominikański przedstawił go Papieżowi do kanonizacji, razem z ś. Tomaszem z Akwinu. Kanonizacja jednak nie przyszła do skutku. Pap. Grzegorz XVI zatwierdził cześć mu oddawaną i 11 Marca pozwolił zakonowi dominik. obchodzić jego święto. Pisma H'a należą, zdaniem Görresa, do najmilszych tworów mystyki: są one wylewem gorącego serca, które całe swoje życie wyśpiewało w jednym wielkim hymnie; stanowią one wielką epopeję miłości Bożej, napisaną pięknym, dźwięcznym

językiem, wyrażającym czyste, jasne a potężne uczucie. *M. Diepenbrock* (ob.) wydał na nowo 1829 w Regensb. pisma H'a: *H. Suso's, genannt Amandus, Leben u. Schriften nach den ältästen Handschriften u. Drucken* (z przedmową *Görres'a*); 2 wyd. ib. 1837. Na czele znajduje się *autobjografia* H'a (życie H'a przez niego samego opowiedziane, a przez duchowną jego córkę, *Elżbietę Steglin*, zakonnicę, spisane); dalej idą: *Księga o wiekuistej mądrości; Księga o prawdzie; Książeczka listowa; Bractwo wiekuistej prawdy; Kazania.* Diepenbrock korzystał z wydań augsburskich: *Antoniego Sorgen'a* z 1482 i *Jana Othmara* z 1512; z tej drugiej edycji dowiadujemy się, że Faber Feliks (ob.) zajmował się zbieraniem i uporządkowaniem pism H'a. Na łacinę wybornie pisma H'a przetłumaczył *Surius* (ob.). Co do jego nauki mystycznej, ob. art. Mystyka. Cf. *Bolland.* ad 25 Jan.; *Fr. Denifle*, Heinrich Suso, das geistliche Leben. Ein Blumenlese aus den deutschen Mystikern des XIV Jahrh., Graz 1873 in-8 s. XXIV 496; *Oeuvres d. bienh. H. Suzo trad. et publiées par M. E. Cartier*, Paris 1852, 2-e wyd. 1856; *Le livre de la sagesse éternelle avec une introduction sur la vie et les écrits de l'auteur par F. Görres, trad. de l'allem.*, Lyon 1840. *N.*

Henryk Michał Buche *v.* Buch, św. (9 Cz.), nazywany *Dobrym*, ur. pod koniec XVI w. w Arlon, w księstwie Luksemburgskiém, z rodziców ubogich wyrobników, był szewcem z professji. Całe jego życie było nieprzerwaném zaparciem się siebie; jedyném jego żądaniem na ziemi było coraz doskonalsze poznawanie i miłość Jezusa, i doprowadzenie do niego swoich towarzyszów. Często wylewał on gorzkie łzy nad zaślepieniem i złością, w jakiej żyło wielu rzemieślników. Założył tedy bractwo bogobojnej czeladzi pod opieką śś. Kryspina i Kryspinjana, mające na celu życie pobożne, pilne uczęszczanie na nauki kościelne i częste przystępowanie do kommunji św. Bractwo to szanowało go jako ojca i słuchało jego rad i przestróg. Ożywiająca go miłość Boża nauczyła go tajemnicy, jak można nawet w ubóstwie być dobroczyńcą swoich współbraci. Ażeby drugim mógł datkiem jakim przyjść z pomocą, często pościł i ujmował sobie w najpierwszych potrzebach życia. Przeniósłszy się do Paryża i tam zaraz rozpoczął dzieło swojej miłości: 1645 roku założył bractwo szewckie; baron *Renti* popierał jego usiłowania, wyrobił mu prawo obywatelstwa i majstrowstwo. Później, na wzór bractwa szewckiego, powstało bractwo krawieckie. Przykład znalazł naśladowców i w innych miastach, nawet w Rzymie. Członkowie obowiązani byli wstawać o 5-ej rano, wspólnie, o ile mogli, odbywali modlitwę poranną, codzień słuchali Mszy św., przestrzegali milczenia, przed jedzeniem odbywali krótki egzamin sumienia, w niedziele i święta znajdowali się na całém nabożeństwie, odwiedzali ubogich i więźniów. Nie podobna opisać, ile dobrego zrobił H. przez te bractwa. Um. w Paryżu 9 Czerwca 1666. Cf. *Butler*, Leben der Väter etc. XV 503. *N.*

Henryk I, cesarz niemiecki, zwany Ptasznikiem, był synem Ottona, księcia saskiego. Zaraz po śmierci ostatniego (912) wybuchły krwawe zatargi między Henrykiem i Konradem, królem niemieckim (pomimo to, że Otton ofiarowanej mu 911 r. korony niemieckiej nie przyjął, a natomiast popierał Konrada). Konrad, powodowany uczuciem zawiści ku potężnemu Henrykowi, nie chciał mu przyznać wszystkich lenności ojcowskich, za co ten ostatni zabrał leżące w Saksonji majętności arcybisk.

mogunckiego Hattona, głównego doradcy Konrada. Wojsko królewskie pod wodzą Eberharda, brata Konrada, poniosło wprawdzie ciężką porażkę pod Eresburgiem, lecz wkrótce z nowemi siłami wkroczył do Saksonji sam Konrad i obległ H'a w warowni Grona. Podług kronikarza francuzkiego Richera (z końca X w.), książe saski zawarł przymierze z Karolem Prostym, królem zachodniej połowy monarchji Frankońskiej, który w 912 r. zawładnął Lotaryngją, a w następnym skutecznie bronił się przeciwko Konradowi. Prawdopodobnie H. uznał go za swego suzerena i w 915 r. powołał na pomoc, celem zmuszenia króla niemieckiego do odwrotu. W kilka lat potém Konrad, z raną otrzymaną w wojnie z Arnulfem, księciem bawarskim, wrócił do rezydencji swojej Weilburga, i widząc, że potęga jego domu nie wystarczy na utrzymanie w posłuszeństwie książąt niemieckich, na łożu śmiertelném zalecił bratu swemu Eberhardowi i panom frankońskim, aby następcą po nim Henryka obrali. Zgodnie z ostatnią wolą Konrada, Eberhard oddał H'wi świętą włócznię, razem z innemi insygnjami władzy monarszej. R. 919 książe saski został obwołany królem i podanie głosi, że wysłańcy, niosący koronę, zastali przyszłego króla Niemiec zajętego łowieniem ptaków. Polityka Henryka I głównie zmierzała do umocnienia potęgi i wpływu Sasów, na których wierności jedynie mógł on polegać. H. odzyskał wprawdzie Lotaryngję, lecz tego pomnożenia ziem niemieckich dokonał nie tyle siłą oręża, ile roztropném korzystaniem z okoliczności. Z Węgrami, którzy zagony swoje posuwali do Saksonji i Bawarji, a raz nawet sięgnęli do Alzacji, zawarł 924 r. dziewięcioletni rozejm, z warunkiem opłacania im corocznej daniny. Korzystając z rozejmu, monarcha niemiecki zajął się podniesieniem siły zbrojnej, zakładaniem warowni, zaopatrzonych w liczne załogi i zapasy. Celem rozbudzenia ducha wojennego H. prowadził ciągłe boje z sąsiednimi Słowianami, skutkiem których Wendowie i Czesi zmuszeni byli do opłacania daniny. Na północy, od strony Normandów, posunięto granicę Niemiec do Szlei i utworzono nową Marchję szlezwicką. Po upływie dziewięcioletniego rozejmu z Węgrami, H. zwołał sejm i zgromadzonym książętom przedstawił konieczność opierania się wspólnemu nieprzyjacielowi. Po odprawieniu z niczém posłów węgierskich, dopominających się o daninę, wybuchła nowa wojna. Tłumy Węgrów, na dwie części podzielone, wdarły się do Turyngji, lecz tą razą ciężkiej najezdzcy doznali porażki. W trzy lata potém (2 Lipca 936 r.) H. um., polecając na swego następcę najstarszego syna Ottona I. Zwłoki jego pochowane zostały w Kwedlinburgu, w kościele ś. Piotra. W dziejach Niemiec panowanie H'a I niepoślednie zajmuje miejsce: jedność państwa została wzmocnioną, a bezpieczeństwo granic i pomyślność wewnętrzna wzmożone. Duchowieństwu mniej wprawdzie sprzyjał niż należało, lecz nie był mu także nieprzyjaznym, jak Burchard i Arnulf, książęta Allemanji i Bawarji, którzy ciężko Kościół uciskali. Wielki wpływ na umysł króla wywierała bogobojna i wynoszona przez kronikarzy żona Matylda. Cf. *Gundling*, De Henrico Aucupe Franciae orientalis Saxonumque rege, Halae 1737; *Waitz* w Jahrb. d. deut. Reichs unter d. sächs. Hause, wydawanych przez *Rankego; Pfister*, Geschichte d. Teutschen, II 16 sqq.; *Gfrörer*, Allg. Kirchenq., III 1179 sqq. 1190 sqq. (*Brischar*). *J. N.*

Henryk II, św. (14 al. 13, 15, 18 Lip.), zwany *Kulawym*. Po śmierci bezdzietnego Ottona III, w Niemczech powstało wielkie zamieszanie,

gdyż szlachta krwawe z sobą rozterki prowadziła, a książęta i margrabiowie do samoistnej władzy zmierzali. Z męzkiej linji domu saskiego pozostało tylko kilku synów Henryka Kłótliwego, księcia bawarskiego. Najstarszy z nich był H., również książe bawarski, ur. w Abbach (Abudiacum) 6 Maja 972. Bliżej o jeden stopień spokrewniony z wygasłą dynastją saską, w żeńskiej wprawdzie linji, był Otton, książe Karyntji. Książe bawarski, skłoniwszy Ottona do zrzeczenia się wszelkich roszczeń do korony, rozpoczął zabiegi o uzyskanie opróżnionego tronu. Pomimo starania potężnych współzawodników, głównie za poparciem arcyb. moguckiego Willigisa, książe bawarski, na zebraniu książąt i panów niemieckich w Akwizgranie, obwołany został królem 6 Czerwca 1002 r. Rozporządzając niewielkiemi siłami, Henryk II usiłował zjednać sobie sprzymierzeńców między episkopatem niemieckim. Bezdzietność Henryka stała się powodem długich intryg i zatargów około niego, między jego rodziną, a mianowicie dwoma braćmi królewskimi, Brunonem oraz Arnulfem, i pięciu braćmi jego żony. Celem uzyskania godności cesarskiej i przywrócenia zwierzchnictwa korony niemieckiej nad Lombardją, która królem swoim wybrała Hartwiga (inaczej zwanego *Ardwin*), margr. Iwrei, przedsięwziął H. II wyprawę do Włoch. Wyprawa udała się pomyślnie i 1004 r. w Pawji przyjmował H. hołd miast i panów włoskich, którzy mu przytém żelazną koronę wręczyli. Prawie całe Włochy północne uznały władzę Henryka nad sobą, który potém pospieszył do Niemiec, aby granice państwa przeciwko rosnącej potędze Polski zabezpieczyć. Zebrawszy siły zbrojne z Frankonji, Saksonji i Bawarji, Henryk II wyparł Bolesława z Czech, a następnie z ziemi Łużyckiej. R. 1005 stanął pokój między monarchą niemieckim a Bolesławem. Jednym z pięknych czynów Henryka II było założenie biskupstwa bambergskiego (ob.). Jeszcze w 973 r. Otton II podarował ówczesnemu księciu bawarskiemu, Henrykowi Kłótliwemu, pas ziemi między biskupstwem würcburgskiém i granicą czeską, Henryk II zaś przekazał go na rzecz żony swojej Kunegundy. Później, kiedy bezdzietny król oddał rządy rodowych posiadłości szwagrowi swemu Henrykowi, zarówno ten ostatni, jak i pozostali szwagrowie, tudzież rodzony brat Henryka II usiłowali zawładnąć owym kawałkiem ziemi. Lecz urzeczywistnieniu zamiaru króla, oprócz powyższych, inne jeszcze stanęły trudności na przeszkodzie. Prowincja bambergska bowiem należała do biskupstwa würcburgskiego, należało więc otrzymać od tamtejszego biskupa zezwolenie na podział djecezji. H. zobowiązał się wprawdzie do wynagrodzenia biskupa nowemi posiadłościami w Meiningeńskiém za odstąpione Bambergowi włości, lecz biskup żądał nadto podniesienia Würcburga do stopnia arcybiskupstwa i poddania mu mającej się zakładać djecezji. Spełnienie tego żądania sprowadziłoby rozpadnięcie się Niemiec na oddzielne, niezależne prowincje kościelne, i zniweczyłoby wielkie dzieło ś. Bonifacego. H. nie przystał z tego względu na te warunki i zwrócił się do Papieża, który zezwolił na utworzenie nowego biskupstwa, poddając je pod bezpośrednią opiekę Stolicy Apost. R. 1007 H. zwołał biskupów niemieckich do Frankfurtu nad Menem. Przybyło tam wielu biskupów z Niemiec, dwaj włoscy, kilku burgundzkich i jeden węgierski: brakowało tylko biskupa würcburgskiego. Chcąc zyskać sobie przychylną odpowiedź zgromadzonych, H. kilkakrotnie przykłikiwał podczas czytania bulli papiezkiej. Obecni zgodzili się na żąda-

nie królewskie, kanclerz Henryka został mianowany biskupem bambergskim i tegoż dnia przez arcbpa moguneckiego konsekrowany. Gniew biskupa wurcburgskiego starał się król złagodzić hojném zaopatrzeniem biskupstwa w rozległe posiadłości. Djecezja bambergska szczególnych doznawała względów od H'a II: jego kosztem ukończoną została tamtejsza katedra 1012 r. Na poświęcenie katedry zaproszeni zostali najznakomitsi biskupi Niemiec i jednocześnie odbył się synod, na którym załatwiono rozmaite domowe spory. Ukończywszy niepomyślną wojnę z Polską, Henryk II przedsięwziął wyprawę do Rzymu. Zdaje się, że przedtém jeszcze rozpoczęły się układy króla ze Stolicą Ap. o koronę cesarską. Tymczasem przybył do H'a, rezydującego w Pölten, Grzegorz, VI antypapież Benedykta VIII. Król niemiecki odebrał mu oznaki godności papiezkiej i zabronił sprawowania przywłaszczonej władzy, obiecał wszakże Grzegorzowi, że po przybyciu do Rzymu starać się będzie o załatwienie sporu, podług praw rzymskich. W końcu Października 1013 ze zbrojnym oddziałem, w towarzystwie żony swojej Kunegundy, wyruszył H. do Rzymu. Odrzuciwszy propozycję Hartwiga z Iwrei, który powtórnie narzucił się na króla Lombardji, a obiecywał ustąpić z królestwa za nadanie sobie jakiego hrabstwa, monarcha niemiecki udał się wprost do Ravenny, gdzie za zezwoleniem Papieża zasiadał na synodzie, i brata swego Arnulfa na tamtejszém arcybiskupstwie osadził. R. 1014 na czele rycerstwa niemieckiego odbył wjazd do Rzymu, a 14 Lutego został ukoronowany na cesarza, razem z żoną, poczém, ufundowawszy biskupstwo w Bobbio, powrócił do Niemiec. Wyprawa do Rzymu wydała ważne skutki. Najpierw, pomimo jeszcze chwilowej opozycji Hartwiga z Iwrei, wzmocniła ona zwierzchnictwo korony cesarskiej nad północnemi Włochami. Rozdawnictwo i zatwierdzenie lenności cesarskich we Włoszech sprowadziło znaczne summy do szkatuły H'a II. Nakoniec, za staraniem cesarza, został odwołany z Węgier opat Romuald, który pracował nad uwolnieniem Kościoła węgierskiego od zależności niemieckiej, i odtąd Kościół niemiecki zaczął dążyć do zapewnienia sobie zwierzchnictwa nad hierarchją katolicką w Węgrzech. Trzy wojny, później przedsięwzięte przeciwko Polsce, niepomyślnie się zakończyły, nawet wyprawa wielkiego księcia kijowskiego, podnoszonego przez cesarza, nie wydała spodziewanych owoców, i H. widział się zmuszonym do zaniechania zaborczych planów względem Polski (cf. tej Enc. II 447). Natomiast całą uwagę odtąd zwrócił ku bogatemu zachodowi, gdzie sprawy Burgundji dogodną ku rozszerzeniu granic przedstawiały sposobność. Król burgundzki Rudolf zaledwie cień istotnej władzy posiadał, a wazale robili, co się im podobało. Uciskane przez ostatnich duchowieństwo sprzyjało H'wi II, który na zjeździe w Strasburgu (1016) skłonił bezdzietnego Rudolfa do uroczystego przyznania cesarzowi prawa do posiadłości burgundzkich. Lecz zaledwie Rudolf, zaopatrzony przez cesarza w znaczną summę pieniędzy, wrócił do Burgundji, zaraz nowe rozpoczęły się rozruchy możnych wazałów i król zmuszony był wyprzeć się danego słowa. R. 1018 Rudolf powtórnie zobowiązał się w Moguncji do przekazania następstwa po sobie H'wi II, lecz wazale burgundzcy uporczywie nawet zbrojnym wyprawom cesarza się opierali. Zamieszki wewnętrzne i nowa wyprawa do Rzymu zmusiły H'a II do zaniechania spraw burgundzkich. Po uśmierzeniu powstania panów saskich, cesarz przyjmował w Bambergu Papieża Benedy-

kta VIII, proszącego o pomoc przeciwko Grekom, którzy, po zdobyciu Kapui, już samemu Rzymowi zagrażali. Korzystając ze spokojności, H. zawarł z Papieżem układ, mocą którego cesarz zatwierdził obszerne Stolicy Ap. obszerne posiadłości, za co uzyskiwał prawo zatwierdzania nowo obranych Papieżów i najwyższą jurysdykcję nad Rzymem i państwem Kościelnem. Tą razą Henryk na czele 60,000 zbrojnych wyruszył do Włoch. Pomyślnie dokonawszy wyprawy do Apulji i rozdawszy niektóre lenności Normandom, powołanym na pomoc przeciwko Grekom, zwiedził w towarzystwie Papieża klasztor na Monte-Cassino. W powrocie do Niemiec większa część rycerstwa niemieckiego wymarła, w skutek gorączki, powstałej z ciągłych deszczów. W Kwietniu 1023 nastąpił w Ivoy (Ivoy-le-pré) zjazd z królem francuzkim Robertem, na którym układano się w przedmiocie różnych spraw świeckich i kościelnych i postanowiono zająć się zwołaniem powszechnego soboru kościelnego. W pośród przygotowań do nowej wyprawy włoskiej śmierć zaskoczyła cesarza. H. w powrocie z Goslaru zagle zasłabł w Gronie i tu umarł 13 Lipca 1024, w 52im roku życia, a 22 panowania. Zgodnie z ostatnią wolą H'a, zwłoki jego pochowane zostały w katedrze bambergskiej, na rzecz której przekazał on także wszystkie swoje majętności i całe mienie ruchome. Jak już wyżej powiedziano, H. szukał pomocy w duchowieństwie przeciwko ambitnemu możnowładztwu. Ale tém się jeszcze nie objaśnia szczodrobliwość cesarza, hojnie opatrującego biskupstwa i instytucje religijne: płynęła ona przedewszystkiém z jego pobożności. Celem przywiązania stanu rycerskiego do korony cesarskiej, H. nadał prawa politycznej korporacji rycerzom wolnym (Reichsritter) i zatwierdził dziedziczność drobnych rycerskich lenności, przez co rycerstwo zyskało, z korzyścią dla władzy cesarskiej, dostateczną niezależność od możnowładztwa. „Średniowieczny Kościół, mówi Gfrörer, zamieścił H'a II w liczbie świętych i zaiste imię jego zaszczytne miejsce zajmuje obok Winfrida-Bonifacego. Lecz właśnie w skutek tego nowoczesne dziejopisarstwo nieprzychylnie o nim się odzywa. Niektórzy historycy nazywają go bigotem, dającym się wyzyskiwać przez duchowieństwo. Inni nienawiścią ku duchowieństwu mierzą zdolności monarsze." Lecz tenże sam Gfrörer okazuje się niesprawiedliwym względem Kunegundy, żony H'a. Obwinia on ją bowiem o brak wiary małżeńskiej, o knowanie intryg przeciwko mężowi, i bezdzietność bogobojnej niewiasty, spowodowaną dobrowolną wstrzemięźliwością obu małżonków, objaśnia wstrętem cesarza do wiarołomnej małżonki. Pod tym względem zapatrywanie się Gfrörera odstępuje i od tradycji kościelnej i od prawdy historycznej (ob. Kunegunda). H. we wszystkiém szukał sprawiedliwości i dobra swoich poddanych; nad sobą umiał tak panować, że mówiono powszechnie, iż pod purpurą nigdy jeszcze takiej nie widziano pokory. Najwięcej łaski mieli u niego ci, co mu jego wady wytykali, dla tego przedewszystkiém przyjaciełmi jego byli: *ś. Odilo*, opat z Clugny, *ś. Burchard*, bp wormski, *ś. Heribert*, arcbp. koloński. Często przystępował do kommunji św. Sława jego cnót była powszechna. Pap. Eugenjusz III kanonizował go 4 Marca 1145 r. (nie 1152, jak podają niektórzy). Relikwje jego w katedrze bambergskiej. Rysują go zazwyczaj w cesarskiém ubraniu i z modelem kościoła w ręku. Cf. *Hirsch*, Jahrbücher des deutschen Reichs unter H. II, Berl. 1862—64 2 t. *Gfrörer*, Allg. Kircheng. IV 1, 1 sqq. (*Brischar*). *J. N.*

Henryk III, syn Konrada II, z domu frankońskiego czyli salickiego, wstąpił na tron w 22 roku życia (w Czerwcu 1031), ukoronowanym zaś został jeszcze za rządów ojca, będąc 11-letnim chłopcem. Pomyślnie skończywszy wojnę z Czechami i Węgrami, H. III zajął się zaprowadzeniem powszechnego pokoju (ob. Boży pokój). Śmiałym zamiarom cesarza przywrócenia Zachodniego cesarstwa w pierwotnej jego potędze sprzyjało ówczesne położenie Rzymu, gdzie trzech Papieżów rościło prawa do najwyższej władzy w Kościele (Cf. artt. Benedykt IX, Grzegorz VI, Sylwester III). Należało rozstrzygnąć, kto ma być prawdziwym Papieżem. Z polecenia więc kleru i ludu rzymskiego udał się archidjakon Piotr do H'a III i prosił go o pospieszenie z pomocą osieroconemu Kościołowi. Cesarz chętnie przystał na żądanie archidjakona i 1046 zaczął się sposobić do wyprawy za Alpy. Wkrótce zaś przedtém zebrał około siebie biskupów niemieckich, wyrzucał im srożącą się między nimi symonję i sam uroczyście zobowiązał się do bezpłatnego rozdawania godności kościelnych. Przez Pawję, gdzie przewodniczył synodowi kościelnemu, udał się H. III do Placencji. Tu spotkał się z Grzegorzem VI i kiedy na synodzie w Sutri Grzegorz VI sam się uznał za symonjaka i niegodnego do zasiadania na Stolicy Apost., cesarz zwołał do kościoła ś. Piotra lud i duchowieństwo Rzymu, oraz obecnych biskupów i opatów, celem przystąpienia do nowej elekcji. Zgromadzenie postanowiło, że H. i jego następcy na wieczne czasy mają być patrycjuszami, z prawami niegdyś nadanemi Karolowi W. Zaraz też przyobleczono króla w płaszcz purpurowy i inne oznaki godności patrycjuszowskiej. Uchwała ta wielkiej była doniosłości, gdyż w skutek niej nikt nie mógł zostać Papieżem, nie otrzymawszy poprzednio inwestytury od cesarza niemieckiego; Papież przestałby więc być niezależnym głową Kościoła powszechnego, a zamieniłby się w kreaturę królów niemieckich, posługującą politycznym widokom jednego narodu. Korzystając już z prerogatyw patrycjatu, okupionego, według Kroniki dijońskiej, znaczną summą pieniędzy, Henryk III wprowadził Suidgera, bpa bambergskiego, na tron papiezki, pod imieniem Klemensa II. Niektórzy kronikarze podają, że odstąpiono tą razą od dawnego zwyczaju wybierania Papieżów z pomiędzy duchownych rzymskich, jedynie z tego powodu, iż w tamtejszém duchowieństwie nikogo nie znaleziono, ktoby odpowiednie posiadał przymioty. *Baroniusz* wszakże nazywa to kłamstwem, mającém pokryć podstępne zamiary. Nazajutrz po wyniesieniu swojém na tron papiezki, w dzień Bożego Narodzenia, nowy Papież namaścił na cesarstwo H'a i jego żonę Agnieszkę. W początku następnego roku synod, zwołany do Rzymu, wydał kilka uchwał, zmierzających do wykorzenienia symonji. W ogóle cesarz okazywał wielką gorliwość w sprawie usunięcia wkradających się do Kościoła nadużyć, za co Piotr Damiani porównywa go z królami Dawidem i Jozjaszem, z archaniołem Michałem, a nawet z samym Chrystusem, obalającym stoły przekupniów i wypędzającym ich ze świątyni. Wyprawiwszy znaczną część wojska do Niemiec, z pozostałą udał się H. do południowych Włoch. Najpierw zburzył warowne zamki hrabiów Tuskulańskich, popierających Benedykta IX, i szczodrze opatrzywszy Monte-Casino, wyruszył do Kapui. Do obozu cesarskiego przybyli niektórzy panowie normandzcy, proszący o inwestyturę posiadłości, poprzednio wydartych kościołowi rzymskiemu. H., pragnąc mieć w Normandach posłuszne narzędzia swojej polityki,

żądaną inwestyturę udzielił. W tymże samym celu poprzedzio, przy koronacji swojej, uroczyście poprzysiągł szlachcie rzymskiej nietykalność zagrabionych przez nią posiadłości kościelnych. Tém się objaśnia, dla czego szlachta rzymska nie sprzeciwiała się wyborowi Papieża przez H'a III. Nowy Papież, ogołocony z swoich dochodów we Włoszech, zmuszony był uciec się do dochodów biskupstwa bambergskiego, co z czasem musiało stać się powodem do nieporozumień między nim a cesarzem. Powróciwszy do Niemiec, H. chciał najpierw wyruszyć przeciwko Węgrom, którzy złożyli z tronu króla Piotra, kreaturę cesarską; lecz powstanie, wybuchłe w północno-wschodniej części państwa, zmusiło go do zaniechania tego zamiaru. Z Lotaryngji udał się do Allemanji i do innych krajów niemieckich, ustanawiając wszędzie nowych książąt, wbrew polityce ojca. Prawdopodobną przyczyną tak wielkiej odmiany w kierowaniu sprawami cesarstwa była chęć zjednania sobie sprzymierzeńców między świeckimi panami, przeciwko nieprzychylnemu dla cesarza duchowieństwu. Największą obawę budziła wówczas szybko wzrastająca potęga Bernarda, księcia saskiego. Korzystając z wydarzonej sposobności, H. wyniósł na wakujące arcbpstwo bremeńskie Adalberta, pochodzącego z jednej z najznakomitszych rodzin niemieckich. Zaraz też wynikły nieporozumienia między księciem i arcybiskupem. „Kiedy nowy arcybiskup rozważył, powiada kronikarz Adam bremeński, jaki szwank od przewagi książęcej poniosły wspaniałe przywileje, których poprzednio za Ottona II i metropolity Adaldaga stolica jego używała, postanowił niczego nie szczędzić, aby na przyszłość ani książe, ani hrabia, ani żaden świecki sędzia nie rozporządzał się samowolnie w obrębie arcybiskupstwa." Jak zaś Bernard patrzył na stanowisko Adalberta, najlepiej z następujących słów się okazuje: „Tego Adalberta posadzono mi na karku, z celem podpatrywania słabych stron mojego księstwa i uwiadamiania cesarza o wszystkiém, co się w niém dzieje, lecz przysięgam, że, dopóki ja i moi synowie żyć będziemy, zdrajcę tego ani na chwilę nie zostawimy w pokoju." Z wyniesieniem Adalberta wiązały się dalsze plany: Hamburg miał zostać patrjarchatem, pod bezpośrednie jego zwierzchnictwo miało być oddanych 12 biskupstw, jego juryzdykcja miała się następnie rozszerzyć na Danję, Anglję, Szwecję i Norwegję. Kościelne zjednoczenie miało utorować drogę do politycznego zjednoczenia i przygotować urzeczywistnienie zamierzonego przez H'a uniwersalnego państwa. Tąż samą myślą kierując się poprzedni cesarze niemieccy, usiłowali wciągnąć pograniczne ludy słowiańskie w zależność od Niemiec. Nieporozumienia między Adalbertem i Bernardem przybrały jeszcze groźniejszy charakter od czasu, kiedy H. odwiedził arcybiskupa w Bremie. Odtąd obaj starają się przeciwko sobie zabezpieczyć wznoszeniem warowni. H. zamienił Goslar w silną twierdzę i wzniósł w nim dwa klasztory. Tymczasem umarł Klemens II (ob.), prawdopodobnie otruty przez partję hrabiów Tuskulańskich, popierających Benedykta IX. Zaraz też zgromadzili się Rzymianie i wyprawili poselstwo do cesarza, prosząc go „jak poddani proszą swego pana, a synowie swego ojca" o mianowanie nowego Papieża. Lecz zaledwie posłowie Rzym opuścili, kiedy Benedykt IX pieniędzmi pewną część ludności rzymskiej przeciągnął na swoją stronę i po raz trzeci na Papieża się narzucił. Deputacja znalazła cesarza w Polten. Na następcę Klemensa II został wyznaczony biskup Poppo z Brixen, który zaraz udał się do Włoch, lecz dopiero

po wypędzeniu z Rzymu Benedykta IX przez Bonifacego, margrabiego Toskanji, zasiadł na Stolicy papieskiej pod imieniem Damazego II. Lecz nowy Papież po 23-dniowym pontyfikacie nagle życie zakończył. Odtąd, powiada Bonizo, żaden biskup niemiecki nie miał ochoty do sprawowania w Rzymie godności cesarskiego Papieża. Kiedy więc przybyło nowe poselstwo z Rzymu, H. zwołał do Wormsu świeckich, tudzież duchownych książąt, i za ich zgodą Stolicę Apost. miał zająć biskup Bruno z Toul. Wybór tego męża (Leona IX) świadczył o przechylaniu się umysłów ku partji Hildebranda, z którą Bruno pozostawał w bliskich stosunkach, tém więcej, że nowy kandydat do papieztwa postanowił poddać się wyborowi duchowieństwa rzymskiego (Cf. Grzegorz VII). Jeszcze w tymże roku (1049) nowy Papież odwiedził cesarza, bawiącego w Saksonji, i skutecznie wsparł go swoją władzą duchowną w wojnie z Godfrydem, księciem Lotaryngji, i Baldwinem, hrabią Flandrji. Godfryd poddał się cesarzowi w Akwizgranie i pogodził z nim za pośrednictwem Leona IX. W Listopadzie 1050 r. urodził się cesarzowi syn, późniejszy Henryk IV. Zaraz pospieszył uradowany ojciec z nowonarodzonym do Goslaru i od zwołanych panów saskich zażądał przysięgi na wierność i posłuszeństwo przyszłemu spadkobiercy korony cesarskiej. W dwa lata potém H. zajął się sprawami węgierskiemi. Węgrzy bowiem oślepili (1046 r.) i życia pozbawili króla Piotra, popieranego przez Niemców, a w jego miejsce powołali Andrzeja I, jednego z krewnych zmarłego Stefana. Andrzej starał się o utrzymywanie dobrych stosunków z cesarzem i obiecał nawet roczną daninę, byle go zostawiono wspokojności. Cesarz wszystkie propozycje odrzucił i uśmierzywszy powstanie w Lotaryngji, zaczął przemyśliwać o wyprawie przeciwko Węgrom; lecz większa część stanów niemieckich odmówiła mu swojej pomocy. Jedni tylko Bawarzy dostarczyli swój kontyngens, z którym król wyruszył do Węgier, lecz za nadejściem surowej pory roku zmuszony był je opuścić. Wojna z Węgrami ponawiała się jeszcze w 1051 i 1052 r. Do obozu niemieckiego pod Presburgiem przybył w 1052 r. Papież Leon IX. Jego usiłowanie pogodzenia stron walczących spełzło na niczém. W skutek braku żywności do odwrotu zmuszony, udał się H. w towarzystwie Papieża do Regensburga, gdzie miała miejsce kanonizacja dwóch biskupów tej djecezji: Erharda i Wolfganga. W Worms nastąpiła wymiana należących do Rzymu posiadłości w biskupstwie bambergskiém na zajmowany przez Normandów Benewent. Lecz H. nie dotrzymał danej Leonowi IX obietnicy poparcia go, w sprawie wydalenia Normandów z dawniejszych posiadłości Stolicy Ap., i Papież znalazł się w nader ciężkiém położeniu, bez pomocy i środków materjalnych. To też nie bez słuszności kronikarz Herman Kalawy w tych słowach odzywa się o H'u III: „Odtąd coraz więcej zaczynają zarówno wyższe jak i niższe klassy szemrać przeciwko cesarzowi, który zszedł z drogi sprawiedliwości, miłości, pokoju, pobożności, bojaźni Bożej i cnoty; odtąd zaniedbuje on swoje cesarskie obowiązki, idzie za popędem ślepej chciwości i staje się coraz gorszym.“ Na sejmie w Trewirze (1053) książęta niemieccy, na żądanie cesarza, obrali królem 3-letniego Henryka (IV) i hołd mu złożyli. Przybyli tu także posłowie węgierscy, niosący wielką summę pieniędzy, obietnice odstąpienia pogranicznych obwodów, oraz dostarczania kontyngensu wojennego. Pod temi warunkami stanął nareszcie pokój między cesarzem i Węgrami. Odjęte

Konradowi księstwo Bawarskie cesarz nadał synowi swemu, wyznaczając mu na opiekuna Gebharda, biskupa z Eichstädt, w następnym zaś roku kazał go ukoronować na królestwo arcybisk. Hermanowi. Tegoż roku zwołał do Zürichu niektórych wazalów lombardzkich. Tu uchwalono trzy ważne prawa: pierwsze zatwierdzało w całej rozciągłości postanowienia kanoniczne o małżeństwach i dodawało do nich, na żądanie cesarza, że kto poślubi narzeczoną lub wdowę po swoim krewnym, traci za karę cały swój majątek, którego jedna połowa idzie na skarb cesarski, druga zaś dostaje się najbliższemu członkowi rodziny winnego. Przepis ten widocznie miał na celu powstrzymać gromadzenie się wielkich posiadłości w rękach niebezpiecznych wazalów, jak to miało miejsce w skutek małżeństwa Baldwina, hrabiego flandryjskiego, z wdową po hrabim de Mons i księciu Lotaryngji, Godfryda z wdową po Bonifacym, margrabi toskańskim. Drugie prawo karało śmiercią każdego, ktoby się targnął na majestat cesarski; trzecie odnosiło się do trucicielstwa i skrytych morderstw. Ktoby się okazał winnym tych zbrodni, miał być karany na gardle i własności. Oskarżony o nie, jeżeli był człowiekiem wolnym, mógł się oczyścić przez pojedynek, człowiek zaś służebny—przez Sąd Boży. W Listopadzie 1054 r. H. III zwołał sejm do Moguncji, dokąd powtórne już przybyło poselstwo z Rzymu, proszące o wyznaczenie następcy po zmarłym Leonie IX. Na czele poselstwa stał Hildebrand, który popierał obiór Gebharda, biskupa z Eichstädt, lecz ten ostatni dopiero wtedy zgodził się na przyjęcie ofiarowanego mu dostojeństwa, kiedy H. III zrzekł się praw patrycjatu i zwrócił zabrane Kościołowi posiadłości. W ślad za Wiktorem II (ob.) udał się do Włoch sam cesarz, uwiadomiony o nieprzyjaznych zabiegach Godfryda, księcia lotaryngskiego. Prawdopodobnie do tegoż czasu się odnosi rozporządzenie cesarskie, uwalniające osoby duchowne wszelkiego stopnia od składania przysięgi i dozwalające wykonywanie jej przez zastępców. Po ukończeniu obrad z panami włoskimi na Ronkalskiej równinie, H. III spotkał się we Florencji z Wiktorem II. Na odbytym tu synodzie wydano kilka uchwał o sposobie karania osób, targających się na własność kościelną, o celibacie i pko symonji. Cesarscy pełnomocnicy wystąpili także ze skargą na Ferdynanda, króla Kastylji, niesłusznie przywłaszczającego sobie tytuł cesarski, i żądali, aby Papież rzucił na niego klątwę, jeżeli nie zrzecze się uzurpowanej godności. Wiktor II uznał skargę tę za słuszną i wyprawił poselstwo do Hiszpanji, z groźbą ciężkich kar, w razie gdyby Ferdynand nie spełnił żądań cesarza niemieckiego. Cała Hiszpanja z oburzeniem przyjęła żądanie H'a III i już zaczęto sposobić się do wojny, gdy w Tuluzie stanęło porozumienie, na mocy którego korona niemiecka zrzekła się wszelkich pretensji do zwierzchnictwa nad Hiszpanją. W tym także czasie H'wi III udało się dostać podstępem pod swoją władzę księżniczkę Beatryxę; czy zaś istotnie za pomocą trucizny dwie jej córki, z których jedna była sławną margrabiną Matyldą, życia pozbawić usiłował, nie podobna stanowczo wyjaśnić. Powróciwszy do Niemiec, zastał rzeczy w nader groźnym stanie. Nad Renem stały zbrojne oddziały Godfryda lotaryngskiego i Baldwina hr. Flandrji, pograniczni Słowianie pustoszyli sąsiednie ziemie niemieckie, nawet cesarz bizantyński objawiał nieprzyjazne zamiary. W Zürichu H. zaręczył 6-cioletniego syna z Bertą, córką Ottona, margr. Suzy (1055). Wkrótce po świetném przyjęciu,

urządzoném w Goslarze na cześć Pap. Wiktora II, cesarz nagle zachorował i po krótkiej słabości um. w Botfeld 5 Paźdz. 1056 r. Zwłoki jego pochowane zostały w grobie familijnym w Spirze.—Henryka III nowocześni dziejopisarze zaliczyli do najznakomitszych cesarzów niemieckich. W istocie okazał on niepospolitą śmiałość w planach i niezwykłą energję w ich wykonaniu. Zwykle za największą H'owi poczytują zasługę jego gorliwość, w sprawie przywrócenia karności kościelnej dyscypliny. Dopiero w ostatnich czasach *Gfrörer* w zupełnie innych barwach przedstawił charakter najsławniejszego cesarza z salijskiej dynastji. „Ponury i strachem przejmujący jest obraz rządów H'a III, powiada Gfrörer, jaki nakreśliliśmy na podstawie wiarogodnych źródeł... Puściwszy wodze szalonej ambicji, dostaje się on w moc ciemnych potęg od czasu, kiedy przystąpił do wykonania szatańskiego planu uciśnięcia Kościoła.“ Cf. *Raumer*, Gesch. der Hohenstaufen; *Stenzel*, Gesch. Teutschl. unter den fränk. Kaisern; *Luden*, Gesch. d. teutsch. Volkes; *Gfrörer*, Allg. Kirchengesch.; *Höfler*, Die teutsch. Päpste. (*Brischar*). *J. N.*

Henryk IV. Po śmierci Henryka IIIgo, opieka nad 6-letnim jego synem Henrykiem przeszła na matkę ostatniego, Agnieszkę z Poitiers, córkę Wilhelma III, księcia Gujanny. Pomimo roztropności, z jaką Agnieszka rządy sprawowała, wybuchły krwawe zatargi między panami niemieckimi; nadto, po śmierci Pap. Paschalisa II powstały nowe zamieszki w Kościele. Partja Hildebranda osadziła na tronie papiezkim biskupa Lukki Anzelma, pod imieniem Aleksandra II (ob.). W tym też czasie zebrali się w Bazylei książęta niemieccy i tu zjawili się także wysłańcy biskupów lombardzkich, dopominający się mianowania nowego Papieża. Rzymska szlachta zaś, zaraz po zawakowaniu Stolicy Ap., wyprawiła poselstwo z insygnjami patrycjuszowskiemi na dwór cesarski, nalegając o to, aby H. IV, na mocy władzy nadanej jego ojcu, obsadził opróżniony tron papiezki. Henryk, liczący wówczas dopiero 10 lat życia, ozdobiony oznakami godności patrycjuszowskiej, uroczyście oświadczył obradującym książętom, że uważa wybór Aleksandra II za nieważny. W Paźdz. 1061 r. biskup Parmy Cadalus, niegdyś kanclerz Henryka III, został obrany na Papieża, przyczém H. wraz z cesarzową wręczyli mu krzyż i inne insygnja pontyfikatu (ob. Honorjusz II, antypapież). Benizonowi, biskupowi Alby, wiernemu stronnikowi domu cesarskiego, zresztą człowiekowi nizkiego charakteru, polecono intronizować cesarską kreaturę. Tymczasem w Rzymie pewna część szlachty oświadczyła się za Aleksandrem II, nawet potężny książe lotaryngski Godfryd stanął po jego stronie, i Honorjuszowi II nie pozostawało nic innego, jak wejść w układy z swoim przeciwnikiem, na mocy których obaj Papieże mieli powrócić do swoich biskupstw i ostateczne rozstrzygnięcie sprawy pozostawić cesarzowi. Godfryd, wróciwszy do Niemiec, zaplątał się w sprzysiężenie, na którego czele stali: Hanno, arcbp koloński, człowiek ukształcony i pobożny, lecz pomimo to żądny władzy i panowania, i Otton, książe bawarski. Sprzysiężeni postanowili dostać w moc swoją młodego Henryka, a usunąć od rządów cesarzowę, we wszystkiém posłuszną radom biskupa augsburgskiego. Istotnie arcybiskupowi kolońskiemu udało się ująć Henryka i sprowadzić go do Kolonji. Ażeby spokojniej korzystać z uzurpowanej władzy, powołano do udziału Adalberta z Bremy. H. nienawidzący surowego Hannona, okazywał najwięcej przywiązania do Adal-

berta, który też niczego nie szczędził, aby życie młodzieńcowi uprzyjemnić. Obaj arcybiskupi współubiegali się z sobą w trwonieniu skarbca cesarskiego i już nawet klasztory i opactwa nie były przed nimi bezpieczne. Lecz zgoda nie długo między nimi trwała. Hanno wciągnął do udziału w rządach Adalberta, aby przez to poprzeć własne widoki, kiedy tymczasem arcbp bremeński sam zmierzał do zagarnięcia najwyższej władzy i, korzystając z względów posiadanych u młodego H'a, nad usunięciem chwilowego sprzymierzeńca pracował. Antagonizm ten oddziaływał także na wzajemny stosunek dwóch antypapieżów i jeszcze więcej wikłał stosunki kościelne. Kiedy do Niemiec przybył gorliwy Piotr Damiani, z polecenia Aleksandra II, Hanno zwołał do Augsburga panów niemieckich, w celu unieważnienia elekcji Cadalusa, popieranego przez cesarzowę. Ponieważ zaś Adalbert oświadczył się za Honorjuszem II, dalej więc trwało rozerwanie kościelne. Hanno, aby raz mu koniec położyć, przemyśliwał nad obaleniem arcbpa bremeńskiego, lecz ten tymczasem ogłosił H'a IV za pełnoletniego i zarząd państwa w swoje ujął ręce. Zagrożony Hanno utworzył powtórne sprzysiężenie, do którego weszli: Sygfryd, arcbp moguncki, książęta Rudolf szwabski, Otton bawarski i Godfryd toskański. Sprzysiężeni zwołali sejm do Trewiru, dokąd także zaproszono Henryka. Młody król uległ prośbom książąt, zebranych w Trewirze, i oddalił Adalberta. Odtąd znowu kierunek spraw publicznych przeszedł w ręce Hannona. Pierwszą sprawą Hannona było uspokojenie zawichrzeń kościelnych i w tym celu udaje się on do Mantui, gdzie przeprowadza powtórny wybór Aleksandra II, i aby młodego króla od rozpusty odwieść, żeni go z Bertą, margrabiną Suzy, zaręczoną z nim jeszcze za życia ojca. Lecz H. zaraz się z nią rozłącza i odtąd już żadnego nie zna hamulca na swoje zdrożności. Niepospolitemi zdolnościami od natury obdarzony, młody monarcha nie rozwinął ich nawet w sobie, w skutek braku porządnego wychowania. To, na co patrzył własnemi oczyma, musiało zgubne zarody posiać w jego duszy. Otoczony próżnością, intrygami i przedajnością, nie mógł on wyrobić w sobie hartu moralnego i dzielności woli. Całe też późniejsze życie H'a IV pełne jest potwornych sprzeczności, pokory i pychy bez granic. Nierozumną porywczością nacechowane są jego kroki względem Sasów. Henrykowi III, przy całej jego oględności, zaledwie udało się utrzymać Sasów w posłuszeństwie względem domu salijskiego; H. IV wiedział dobrze o usposobieniach tego ludu i jakby naprzekór otoczył się doradcami z innych szczepów, umyślnie usuwając od siebie książąt saskich. Najwięcej zaś oburzały Sasów warownie wznoszone w ich kraju przez H'a IV. Wybuchłe w 1067 r. z tego powodu powstanie uśmierzono wprawdzie, lecz postępowanie króla jeszcze większą wywołało nienawiść. Wkrótce H. IV dał powód do nowych zawichrzeń. Arcbpi mogunccy rościli pretensje do pobierania dziesięcin w Turyngji i r. 1061 H. IV obiecał arcbpowi Sygfrydowi zbrojną pomoc przeciwko Turyngczykom, jeżeli ten wesprze go w sprawie zamierzonego rozwodu z Bertą. Na zgromadzeniu książąt w Worms publicznie oświadczył H. o swojej chęci rozstania się z Bertą, i prymas, zgodnie z zawartą umową, zajął się rozpatrzeniem tej sprawy, a dla stanowczego jej rozstrzygnięcia nowe zebranie do Moguncji rozpisał. Król, potłumiwszy powstanie turyngskie, pospieszył na oznaczony termin. Piotr Damiani przybył tu także w charakterze legata papieskiego. Kiedy Da-

miani oświadczył się pko rozwodowi „jako rzeczy grzesznej dla każdego chrześcjanina, a tém więcej dla króla," prawie wszyscy książęta stanęli po jego stronie, H. zaś oburzony porzucił obrady i skierował się do Saksonji. W ślad za nim do Goslaru udała się Berta. Choć pokrzywdzona przez męża, wiernie mu miłości dochowywała i w końcu łagodném postępowaniem serce jego sobie podbiła, i odtąd wierną mu była towarzyszką, zarówno w dobrej jako i złej doli. Wkrótce potém Adalbert przybył na dwór H'a IV. Jego powrót zwiastował ponowienie się zatargów z Sasami i istotnie nieporozumienie między H'em i książętami, a mianowicie Rudolfem szwabskim, coraz groźniejsze rozmiary przybierało. Do niezadowolnionych przyłączył się teraz Sygfryd, arcbp moguncki. Kiedy nareszcie z dworu królewskiego usunął się Hanno, którego znaczenie coraz więcej upadało, H. w niczém już nie powściągał swoich namiętności. Najwięcej zaś oburzył Sasów i Turyngów wznoszeniem warowni, które mieszkańcy budować musieli własnemi rękami. Przewrotny monarcha pragnął tym sposobem wywołać rokosz uciśnionej ludności, poczém dopiero można było myśleć o całkowitém jej ujarzmieniu. Nie lepiej postępował sobie młody król w rozdawnictwie dostojeństw kościelnych, czém wywołał głębokie nieukontentowanie lepszej części duchowieństwa. Tak stały rzeczy w Niemczech, kiedy nadeszła wiadomość o wyniesieniu Grzegorza VII na tron papiezki. Pomimo opozycji niektórych biskupów, znających usposobienie nowego Papieża, H. IV potwierdził jego wybór i na list Grzegorza odpowiedział skromném pismem, w którém zapewniał go o dobrych zamiarach dla Stolicy Ap. Bezwątpienia na taką postawę względem Papieża niemały wpływ wywarło groźne położenie Saksonji i Turyngji. W obu tych krajach z każdym dniem wzrastało oburzenie na samowolę H'a. Przeciwnicy króla opowiadali, jakoby ten miał nazwać Sasów niewolnikami, przeznaczonymi na to tylko, aby służyć i daniny płacić. Przypisywano mu także zamiar wytępienia Sasów i zaludnienia ich kraju Szwabami. Kiedy nareszcie rozeszła się wiadomość, że H. IV sposobi się do wojny z Polską i że zawarł pko Sasom przymierze z Danją, prawie wszyscy książęta sascy poprzysięgli, iż pierwej ponioszą śmierć, nim odstąpią odziedziczonej po ojcach wolności. Król, dowiedziawszy się o tém, powołał książąt do Goslaru na dzień śś. Piotra i Pawła, gdzie nowa spotkała ich obelga: kazano im bowiem dzień cały czekać przed zamkiem, poczém z krzywdzącemi wyrazami wyprawiono do domu. W Sierpniu już 60,000 Sasów szło na Goslar. Nastraszony król schronił się do Harzburga, z swojemi skarbami i insygnjami. Układy do niczego nie doprowadziły, gdyż H. nie chciał przystać na zburzenie warowni. Zastępy saskie otoczyły go już ze wszystkich stron. Położenie było bardzo krytyczne i król potajemnie, w towarzystwie jednego tylko strzelca, przedarł się przez lasy turyngskie do Hersfeldu, gdzie stało wojsko, mające pójść na wojnę z Polską. Tu na klęczkach zaklina on książąt, aby mu na pomoc pospieszyli. Postanowiono zatém jesienią zebrać się w większej sile w Breitenbach nad Fuldą. Pośrednictwo wszakże arcbpów kolońskiego i mogunckiego skłoniło Sasów do zgodzenia się na spokojne całej sprawy załatwienie. W Gerstungen zebrało się 16,000 Sasów, ze strony H'a IV stawiło się kilku arcbpów i biskupów, oraz trzech książąt. Tu postanowiono pozbawić króla korony i oddać ją jego szwagrowi Rudolfowi szwabskiemu; pozornie zaś ogłaszano, że Sasi obie-

cali zadość uczynić za swoje nieposłuszeństwo, za co król ma im poprzysiądz przebaczenie, oraz usunąć nadużycia, które dały powód do powstania. Król, uwiadomiony o tém co zaszło, pełen nieufności, schronił się do Bawarji. W Norymberdze dawniejszy powiernik H'a IV wystąpił ze skargą, że ten namawiał go do zamordowania księcia szwabskiego Rudolfa i Bertolda karyntyjskiego. Król wypierał się robionego mu zarzutu, zagrożeni książęta wszakże oświadczyli mu, że uważają się odtąd za zwolnionych od przysięgi i że jeżeli się nie oczyści od oskarżenia, to niechaj nie liczy na ich pomoc, ani w pokoju ani na wojnie. Na żądanie Sasów, dopominających się obioru nowego króla, arcbp moguncki zwołał książąt państwa do swojej stolicy, dla elekcji Rudolfa szwabskiego. Król schronił się do Worms i znalazł tu gorące poparcie. Wkrótce zebrali się około niego liczni stronnicy i zjazd wyznaczony do Moguncji rozszedł się, nic nie przedsięwziąwszy. Z Sasami nareszcie zawarto pokój w Gerstungen 1074 r., kiedy jednakże i tą razą H. ociągał się z wykonaniem warunków pokoju, Sasi otoczyli go w Goslarze i zmusili do zburzenia warowni; rozjątrzony lud wdarł się do Harzburga, zburzył wszystkie budynki, nie wyjmując kościołów, uniósł skarby i kosztowności, poniszczył świętości i nagrobki. W skutek tego Henryk wyprawił poselstwo do Papieża, z prośbą o pomoc przeciwko gwałcicielom świętości, a sam zaczął przemyśliwać o zupełném ujarzmieniu Sasów. Tą razą udało mu się znaczną część dotychczasowych przeciwników na swoją stronę przeciągnąć, połączył się z nim nawet książe Rudolf, rozgniewany o to, że bez jego współudziału zawarto pokój w Gerstungen. Arcybp Sygfryd gniewał się na Turyngów, z powodu dziesięcin. Prawowiernie usposobieni biskupi przychylniejszém okiem patrzyli na króla, okazującego szacunek głowie Kościoła, innych zjednał sobie H. nadawaniem majętności i dostojeństw. Zagrożeni Sasi takim obrotem rzeczy, słali poselstwo za poselstwem na dwór królewski, z propozycjami pokoju. W końcu przerwano z nimi stosunki i w Czerwcu 1075 zebrali się pod Breitenbach stronnicy H'a. Przybyli tam z swojemi oddziałami prawie wszyscy książęta i biskupi niemieccy. Napadnięci przez królewskich, Sasi ponieśli ciężką porażkę pod Hohenburg 23 Czerwca, poczém zwycięzcy prawie cały kraj spustoszyli; przerażeni panowie sascy rozbiegli się w różne strony, lud, rozjątrzony na swoich dowódców, którzy go opuścili, nie stawiał prawie żadnego oporu. Jesienią przedsięwzięto nową wyprawę, lecz rzecz nie doszła do rozlewu krwi i, za pośrednictwem kilku biskupów, oraz księcia Gozelo, zawarty został pokój. Sasi poddali się i ich adalingowie jako zakładnicy mieli przejść pod straż książąt wiernych królowi i oczekiwać rozstrzygnięcia o swoim losie. H. idąc wszakże za podszeptami niedaleko widzących doradców, posłał ich do odległych prowincji, poczém zaraz wziął się do odbudowania zburzonych warowni. Teraz zdawało się H'wi, że zachceniom jego nikt już sprzeciwić się nie ośmieli. Lecz właśnie w chwili, kiedy król niemiecki stanął na szczycie potęgi, z innej strony powstał przeciwko niemu przeciwnik, którego fizyczną potęgą nie można było zwyciężyć. Tym przeciwnikiem był Papież; opis walki z Papieżem ob. w art. Grzegorz VII. Gdy H. ostatnie swoje prowadził walki pko Grzegorzowi VII we Włoszech, w Niemczech wrzała ciągle zawzięta walka domowa. Po śmierci Rudolfa zwolennicy jego wybrali na króla hr. *Hermana z Salm.* Waleczny ten

rycerz zamyślał nieść pomoc Papieżowi, ale siły jego paraliżowała buta możnych i ogólne pragnienie pokoju po długich walkach. Najznakomitsi tedy magnaci z stron obu odbyli w Stycz. 1085 naradę w Gerstungen. Ze strony Papieża występował legat Grzegorza VII, Otto, bp Ostji, i arcybiskupi: Gebhard salzburg. i Hartwig magdeb. Sprawy cesarza bronili arcbpi:, Liemar bremeński, Wecilo moguncki i Siegwin kolоński. Rozprawy prowadziło duchowieństwo, świeccy przysłuchiwali się tylko. Zręczność obrońców H'a wywarła wielkie wrażenie na Sasów, pomiędzy którymi z tego powodu powstało rozdwojenie i bijatyki. Zastęp cesarski powiększył się. Dla pomnożenia jeszcze moralnej swej siły, kazał H. legatom Klemensa III zwołać synod do Moguncji. Jednocześnie prawie przeciwnicy H'a odbyli synod w Quedlinburgu (20 Kw. 1085), na którym wznowiono klątwę na H'a i jego zwolenników. W Szwabji, Bawarji i Frankonji wojna wybuchła na nowo. Sasi już prawie zupełnie poddali się H'wi; gdy jednak ten, wbrew swoim przyrzeczeniom, nie wrócił im majątków skonfiskowanych, chwycili znowu za oręż. W następnym roku H. pobity był pod Bleichfeld, gdy ciągnął na na odsiecz Würzburgowi, oblężonemu przez ks. Fryderyka szwabskiego. W Grudniu 1086 przyciśnięty przez przeciwników, zgodził się na zjazd w Oppenheim (w Kw. 1087), który wszakże doprowadził przeciwników nie do zgody, ale do większej jeszcze zawziętości. Po śmierci jednak bpa halberstadzkiego Burkard'a i margrabiego Eckberta, najniebezpieczniejszych swoich przeciwników, H. wziął znowu górę w Saksonji. Po śmierci Grzegorza VII, za następców jego Wiktora III i Urbana II mógłby był pokój być przywróconym, gdyby biskupi partji H'a nie odradzili mu zbliżenia do Papieża prawowitego, z obawy, aby sami na tém nie stracili. R. 1090 H. udał się do Włoch wojować pko Matyldzie, która zaślubiła młodego syna swego wroga, księcia Welfa. W Paźd. 1092 r. H. niespodzianie zapadnięty przez wojsko margrabiny, pobity został na głowę. W Niemczech też nieprzyjaciele jego poczęli brać górę. Najsilniejszym jednak dlań ciosem była zdrada najstarszego jego syna Konrada. Pobożny i łagodny ten młodzieniec, czujący wstręt do wojen, jakie ustawicznie prowadził jego ojciec, dał się namówić na stronę przeciwników ojca wówczas, gdy był wysłany do Węgier, celem zawarcia przymierza z królem Władysławem. Uwięziony przez ojca, zdołał zbiedz z więzienia, a udawszy się do Matyldy, został w Monza ukoronowany na króla włoskiego. Zrozpaczony ojciec, że teraz z własnym synem przychodzi mu walczyć, chciał sobie pierś własnym przeszyć mieczem. Wstrzymany przez przyjaciół od samobójstwa, oddając się boleści, przesiedział pewien czas na zamku, nie chcąc na siebie przywdziewać ozdób cesarskich. Niebawem rozłączyła się z nim i jego żona Adelajda (córka księcia Wsiewołoda, a wdowa po Henryku, margr. brandenb.), zamknięta, w klasztorze (1093), odkrywszy na synodach w Konstancji i w Placenji, z wielkim uszczerbkiem sławy H'a, ohydne jego życia domowego tajniki. Zdawało się, że potęga H'a na zawsze już złamana, wszakże żwawo podniósł się on ze swego poniżenia. Obaj Welfowie dowiedziawszy, że Matylda wszystkie swoje dobra dawno już zapisała Stolicy Apost., przeszli na stronę H'a. H. po siedmioletniej nieobecności wróciwszy do kraju, był znów w stanie uspokoić jako tako Niemcy. Pomocną dla niego była wówczas wyprawa krzyżowa Godfryda de Bouillon (1096), ponieważ i działalność ducho-

wieństwa i wojowniczy duch rycerstwa w inną zwróciły się stronę. W końcu 1098 r. udało mu się na zjeździe książąt w Kolonji ogłosić swego syna Konrada (który niedługo potém umarł w Włoszech) za pozbawionego praw do następstwa, zapewnionych drugiemu synowi Henrykowi, którego w Styczniu 1099 kazał koronować w Akwizgranie. Po śmierci Urbana II Pap. (1099) i antypapieża Klemensa III (1100) nadarzała się znowu sposobność do przywrócenia pokoju kościelnego. Książęta napierali na H'a, aby słał posłów do Rzymu na wybory Papieża, a gdy wkrótce Paschalis II został wybrany, aby się z nim przejednał. H. z początku skłaniał się do tych rad i sam miał w tym celu udać się do Rzymu, gdy naraz plany zmienił i przez swoich zwolenników nowego antypapieża wybrać zamierzył. Lekkomyślnością tedy swoją przedłużał walkę. Paschalis II na synodzie rzymskim na nowo obłożył klątwą H'a i jego zwolenników. H. na serjo objawił wówczas chęć zgody i pokoju. R. 1102 na Boże Narodzenie oświadczył książętom, zebranym w Moguncji, że chce rządy zdać na syna, a sam po pogodzeniu się z Papieżem, uda się na wojnę krzyżową. Przez biskupa würcburgskiego kazał H. te swoje zamiary ogłosić publicznie ludowi w czasie nabożeństwa. Krok ten zjednał H'owi wiele umysłów. Wymógł też na książętach zaprzysiężenie czteroletniego pokoju Bożego, opata zaś kluniackiego Hugona prosił o pośredniczenie w rokowaniu z Papieżem. Ale H. nie wybierał się na krucjatę i to nowe wywoływało nań narzekania. Wielu znów rycerzy, przywykłych do wojaczki i grabieży, oburzonych było na H'a za tak długi pokój Boży. Pewna liczba hulaszczych i awanturniczych rycerzy zdołała skłonić młodego króla Henryka do wystąpienia pko ojcu. H. ciągnął właśnie wówczas z wojskiem do Saksonji, gdzie z powodu wyboru biskupa magdeburgskiego potworzyły się silne partje, gdy młody Henryk w Grudniu 1104 opuścił obóz ojcowski i udał się do Bawarji. Cesarz przypominał synowi przysięgę, zaklinał, aby starego ojca nie zasmucał, cesarza nie obrażał, i aby się sam na pogardę świata nie wydawał. Syn odpowiedział, że z wyklętym nie chce mieć nic wspólnego, a wysławszy natychmiast posłów do Papieża, obiecywał mu posłuszeństwo i prosił go o radę, co do przysięgi złożonej ojcu. Paschalis dał mu błogosławieństwo, a legatom swoim w Niemczech polecił przyjąć go do jedności kościelnej. W Saksonji i Turyngji wielu magnatów z nim się połączyło. Niektórzy biskupi radzi byli korzystać z tej okoliczności, aby się ze Stolicą Apost. pogodzić. Na wielkim zjeździe duchowieństwa w Nordhausen (w Maju 1105), młody Henryk z pokory nie chciał się znajdować. Zaproszony, przybierał minę bardzo skromnego i pokornego, a płacząc, zapewniał, że władzę bierze nie z ambicji, i że się chętnie zrzecze, gdy cesarz pogodzi się z Papieżem. W Sierpniu ojciec i syn stali z swemi wojskami na przeciwko siebie: stary cesarz sprawił już hufce na bój, gdy książęta oświadczyli, że bić się nie myślą. Cesarz, obawiając się o życie, schronił się do Czech, wkrótce jednak wrócił do Moguncji, a stamtąd do Kolonji, gdzie się zebrało 30,000 jego wojska. Młody Henryk, niepewny rezultatu walki, uciekł się do fortelu, poszedł do ojca na lewy brzeg Mozeli. Ten, gdy ujrzał syna, boleścią zdjęty padł mu do nóg i zaklinał go, aby pamiętał na swoją godność i aby nie plamił swego imienia. Syn padł także ojcu do nóg, błagał o przebaczenie i pod przysięgą mu obiecywał doprowadzić go do Moguncji, tam z nim

traktować o jego przejednaniu z Kościołem i książętami i następnie go odprowadzić. Cesarz rozpuścił wojsko i z swoim tylko przybocznym orszakiem udał się w drogę z synem. Przestrzegany przez przyjaciół, że w tém kryje się zdrada, w drodze jeszcze wymógł na syna ponowną przysięgę, że za jego bezpieczeństwo przyjmuje na siebie wszelką odpowiedzialność. W Bingen przepędzili noc na najserdeczniejszej rozmowie; następnego dnia udzielił syn cesarzowi nowinę, obmyślaną już poprzednio, że arcbp moguncki nie chce przyjąć cesarza, jako wyklętego. Obawiając się tedy niby prowadzić ojca w pośród zawziętych jego wrogów, zaproponował mu wstąpić do pobliskiego zamku Beckelheim i tam Boże Narodzenie razem przepędzić. Po trzeci raz przysięgą i głową własną zaręczał syn ojcu bezpieczeństwo. Zaledwie jednak z kilku towarzyszami cesarz wjechał do fortecy, zamknęły się za nim bramy i został więźniem, tak surowo traktowanym, iż cierpiał niedostatek w najkonieczniejszych do życia potrzebach. Zagrożony śmiercią, musiał wydać insygnja cesarskie, przechowywane w zamku Hammerstein. Następnie zaprowadzony do Ingelheim, wezwany tu został pod grozą śmierci do abdykacji, w obec zgromadzonego sejmu. Na klęczkach prosił stary cesarz o czas do usprawiedliwienia się i wreszcie o uwolnienie od klątwy. Wszyscy obecni dali się wzruszyć, ale syn był niezgięty. Wreszcie zgodził się H. na wszystko, czego od niego chciano i uznał się niegodnym korony. Raz tedy jeszcze wybrany był młody Henryk w Moguncji i poselstwo wyprawione do Papieża, z zaproszeniem go do Niemiec. Cesarzowi udało się uciec z Ingelheim do Kolonji, a ztamtąd do Lüttich, gdzie szybko zbierali się około niego zwolennicy. Okoliczne miasta zbroiły się na jego obronę; Henryk, książe Niższej Lotaryngji, obiecał pomoc. Henryk V zwołał na Wielkanoc sejm do Lüttich, aby ztamtąd ojca wyparować; pobity wszakże pod Visé nad rz. Maas, schronił się do Worms, zkąd wzywał kraj do broni i zemsty. Ale na rzecz ojca robiono wielkie przygotowania wojenne nad niższym Renem; szczególniej zbroiła się Kolonja. H. IV wzdragał się przyjmować znowu władzy cesarskiej, zamyślał żyć prywatnie; wahał się. Henryk V daremnie oblegał Kolonję; rokowania ojca z synem nie prowadziły do niczego, walka zdawała się nieuniknioną. Henryk V pociągnął już ku Akwizgranowi, gdy nadeszła nowina, że cesarz umarł (7 Sierp. 1106). Biskup z Lüttich zwłoki H'a pochował z honorami cesarskiemi w kościele ś. Lamberta, ale na rozkaz biskupów królewskich zostały one ztamtąd wydobyte i przeniesione na jednę z wysp Mozy; później kazał je Henryk V przenieść do Spiry, gdzie uroczyście pochowane były w katedrze, wprzód jednak przez pięć lat musiały być po za miastem w niepoświęconej kaplicy, dopóki 1111 r. nie nastąpiła absolucja. Z pierwszej żony Berty miał H. dzieci: Konrada, Henryka V, Agnieszkę (żonę księcia Fryd. szwabskiego, a następnie Leopolda III austr.) i Adelajdę (żonę króla polsk. Bolesława). H'owi brak było siły moralnej do zerwania ze złą przeszłością swoją, i dla tego nie umiał korzystać z pomyślnego częstokroć dla siebie obrotu okoliczności; tragiczny był koniec jego życia. Podniósłszy rękę na Kościół, ujrzał pko sobie podniesione ręce swoich synów. Ścigany przez syna, zszedł z tego świata. Cf. *Stenzel*, Gesch. Deutschlands unter den fränk. Kaisern X 187–; *M. Sötl*, Heinrich IV, München 1823; *H. Flotho*,

H. IV u. sein Zeitalter, Stuttg. 1855, 2 t.; *A. Druffel*, H. IV u. seine Söhne, Regensb. 1863. (*Brischar*). *J. N.*

Henryk V, zwany *Młodym*, cesarz rzymski niemiecki, syn (urodz. 1081) i następca Henryka IV, pomimo że strącił z tronu swego ojca, z obrzydzenia jakoby ku jego nieprawościom, nie wyrzekł się jednak jego przewrotnych dążeń. Umocnił swoje panowanie, gdy całe południowe Niemcy, z wyjątkiem Bawarji, dostały się pod władzę krewnych i stronników jego domu. Nie ufając starym nieprzyjaciołom rodu salickiego Welfom, będącym zawsze dźwigniami wpływów papieskich w Niemczech, starał się zneutralizować ich znaczną potęgę, mianowicie zamianowawszy księciem saskim Lothara z Supplinburga, którego uważał za wiernego strażnika nabytych przez związki małżeńskie posiadłości domu welfickiego w północnych Niemczech, i wyniósłszy Konrada Hohenstaufen do godności księcia frankońskiego, z przeniesieniem oraz na tegoż lenności włoskich, przez co posiadłości Welfow w Niemczech południowych obstawione były zewsząd posiadłościami jego domu. Wreszcie, pospieszył on ożenić swego synowca Fryderyka, jak tylko ten doszedł lat po temu, z córką księcia Henryka Czarnego, młodszego brata Welfa V. H. V uznany był królem prawie jednomyślnie, z przyczyny głównie przybranej maski łagodności i gorliwości o dobro państwa i Kościoła. Dla książąt był on jeszcze po dawnemu dobrotliwym i ustępującym, ale w obec Papieża zrzucił zaraz maskę i okazał się, jakim był w istocie. Na nieszczęście! ówczesny Papież Paschalis II był mężem wprawdzie z zasadami Grzegorza VII, ale ustępował mu o tyleż w mocy ducha i energji, o ile H. V w bystrości i przebiegłości przewyższał swego ojca. Wrychle po koronacji H'a V synod w Guastalli wzbronił poddawania w lenność duchowieństwa, przez udzielanie mu od władzy świeckiej pierścienia i pastorału. Pomimo to Paschalis II zezwolił, iżby wszyscy biskupi, chociaż ustanowieni niekanonicznie, byle nie okazali się świętokupcami i niezdolnymi, pozostali na swoich miejscach. Przez to H. V zaraz od początku pozyskał mnóstwo oddanych sobie stronników, na których opierając się, nie okazywał wcale chęci wyrzeczenia się inwestytury. Po niefortunnej wyprawie 1109 r. do Węgier i Polski i swojej porażce na Psiém polu (ob. Bolesław Krzywousty), wyruszył on w jesieni 1110 do Włoch, z licznem i dobrze opatrzonem wojskiem, oraz z wielkiém zebraniem uczonych księży, ażeby stoczyć z Papieżem walkę nietylko materjalnym, ale i duchownym orężem. Rozłożył się z obozem na polach Ronkalskich pod Placencją, i żeby przerazić Włochów nieprzebraną mnogością swoich zastępów, rozkazał każdemu rycerzowi zatknąć w nocy przed namiotem gorejącą pochodnię. Udało mu się też przez chytre zabiegi skłonić do pozornej sobie uległości starą margrabinę Matyldę, dotąd najwierniejszą i najdzielniejszą aliantkę Stolicy Apost., tak, iż postanowiła ona nie brać udziału w gotującej się walce. Poczém wysłał do Rzymu poselstwo, w którém znajdował się jego kanclerz Adalbert. Papież wahał się w największych trudnościach, czyli oddać się Normandom i przez to wywołać niebezpieczeństwo obsadzenia swojej stolicy przez antypapieża, czyli przyjąć walkę z groźną i wywracającą przed sobą wszystko potęgą króla niemieckiego, który za pierwszy i główny warunek swego ukoronowania przez Papieża kładł ustąpienie sobie inwestytury. Wreszcie, obrał on, za radą nader wpływowego Piotra Leonis, wyjście, jak mu zdało się, szczęśli-

we i ułożył się z posłami króla, że duchowieństwo w całem cesarstwie ma odtąd poprzestawać na dziesięcinach, uczynionych sobie zapisach i dawanych ofiarach; zaś wszystkie lenności i regalja, nadane od czasów Karola W. biskupom opatom i t. d., mają wrócić do króla, ale za to król mieszać się nie będzie do nominacji i wyborów kościelnych. H. widział dobrowale, iż na taki układ, w którym ustępowano mu więcej, aniżeli sam on oczekiwał, nie przystaną ani biskupi i opaci, ani książęta świeccy, trzymający lenności od Kościoła. Odbył on tedy uroczysty wjazd do Rzymu i kiedy Papież, powitany przez niego z największem uszanowaniem, domagał się przedewszystkiém wykonania zawartego układu i oddania sobie prawa inwestytury, H. w przewidywaniu bliskiej burzy ze strony opornego duchowieństwa i postanowiwszy wszystko złe zwalić na Papieża, począł się zaklinać, iż nie chce odejmować Kościołowi, co nadali mu jego poprzednicy. Po odczytaniu postanowień papiezkich, mocą których wszystkie dobra koronne miały być oddane, biskupi podnieśli krzyki oburzenia i zaczęli głośno zarzucać Papieżowi kacerstwo. Cały układ poczytano za niewykonalny i niebyły. Wtedy H. zażądał bezwarunkowo ukoronowania się na cesarstwo, a kiedy mu to było odmówionem, kazał aresztować Papieża i wszystkich kardynałów. Ale następującej nocy wybuchło w Rzymie powstanie i cesarz musiał opuścić miasto. Po dwóch miesiącach zbrojnego oporu, kiedy głód i nędza w Rzymie doszły do ostateczności, Paschalis II, litując się nad miastem, przyzwolił wreszcie na to, czego, jak powiadał, nie ustąpi wraz z życiem, i zawarł układ, którym zrzekł się wszelkich praw inwestytury na rzecz króla, a nadto zobowiązał się nie szukać pomsty za wyrządzoną sobie niesprawiedliwość i z powodu obecnych okoliczności nikogo, a szczególniej cesarza nie okładać klątwą, ale, owszem, koronować go wedle przyjętego zwyczaju, uważać go za cesarza i obrońcę Kościoła i we wszystkich okolicznościach okazywać mu należytą pomoc. Wnet potém nastąpiła koronacja, po dokonaniu której H. chcąc uniknąć wszelkich zarzutów, jakoby wymusił on wszystko od Papieża, wręczył mu publicznie spisany układ i przyjął go napowrót, dobrowolnie dany z jego rąk. Poczém Paschalis II rozłamał poświęconą hostję na dwoje i spożywszy jedną jej część, podał drugą H'wi, mówiąc: „Jak odłamaną jest ta cząstka życiodawczego chleba, tak niech będzie oddzielonym od Kościoła każdy, usiłujący złamać zawarty między nami układ". Otrzymawszy jeszcze od miasta Rzymu złoty pierścień, godło patrycjatu, H. wrócił spiesznie do Niemiec; ale jego radość z wymożonego na Papieżu układu była krótkotrwałą. Okazało się, iż zasady Grzegorza VII zapuściły wszędzie korzenie i że, kiedy nawet sam Papież odpadał od nich czasowo, inni dostojnicy Kościoła stawali w ich obronie. Zaledwo H. V opuścił Włochy, stronnictwo gorliwych powstało przeciwko Papieżowi. Napastowano go ze wszech stron zarzutami kacerstwa i zdrady. Ukoronowanie „przewrotnego obłudnika i samowolnego tyrana" nazywano wykroczeniem, które okupionem być mogło tylko przez jego wyklęcie. Już Paschalis II oświadczył się z gotowością złożenia godności papiezkiej, kiedy w Marcu 1112 zwołane przez niego do Rzymu zgromadzenie duchowieństwa, za jego przychyleniem się, odrzuciło i unieważniło wymuszony na nim w przeszłym roku układ, z tego głównie powodu, że na mocy tegoż inwestytura, wbrew poprzednim postanowieniom Ojców Kościoła, miała poprzedzać święcenie. Zaś synod wienneński, pod

przewodnictwem arcybiskupa Gwidona, legata papieskiego, rzucił klątwę na cesarza, jako na „drugiego Judasza i gwałciciela Kościoła," aż dopóki nie da Kościołowi zupełnego zadośćuczynienia. I sam Papież pod groźbą, iż w razie odmowy też zgromadzenie wypowie mu posłuszeństwo, zmuszonym był uchwały rzeczonego synodu zatwierdzić przynajmniej w ogólności. Wzburzenie umysłów w duchowieństwie było takie, iż, gdyby nie kilku umiarkowańszych i przezorniejszych biskupów, prawdopodobnie przystąpionoby do złożenia Papieża, a przynajmniej zmuszonoby go do abdykacji, co mogło wywołać niebezpieczne rozdwojenie w Kościele. H. V zaraz po powrocie z Włoch udał się do Spiry i tam kazał uroczyście chować zwłoki swego ojca w kościele katedralnym, uzyskawszy na to pozwolenie od Papieża, który przekonał się wreszcie o pokucie zmarłego cesarza, objawionej na śmiertelném łożu. Miał przytém H. głównie na widoku zjednać sobie przychylność miast, aby za ich pomocą przeprowadzić łatwiej swoje ambitne zamiary przeciwko książętom; tymczasem uwikłał się w ogromne zatargi w północnych Niemczech. Z powodu naruszenia publicznego pokoju w Saksonji, odsądził on w Grudniu 1111 od godności księcia Lothara i Rudolfa, rządcę Marchji północnej, i zmusił ich do poddania się. Ale wiadomość o uchwale ostatniego zgromadzenia kościelnego w Rzymie dodała otuchy niezadowolonym książętom i wielu z nich odstąpiło cesarza. Niepoślednie miejsce między nimi zajął Adalbert, arcybp moguncki. Ten, będąc kanclerzem państwa, posiadał zupełne zaufanie H'a i w czasie jego wyprawy do Rzymu umiał skłonić Papieża do owego układu. To też cesarz za powrotem wynagradzając takie zasługi i gotując sobie najdzielniejszą podporę dla swoich dalszych zamiarów, wyniósł go natychmiast na stolicę prymasowską całych Niemiec. Ale kiedy ten przekonał się, że w ówczesnym składzie rzeczy nie mógł spodziewać się zatwierdzenia na tej stolicy przez ciężko obrażonego Papieża, przerzucił się tajemnie na stronę nieprzyjaciół H'a, wszedł w zmowę z niezadowolonymi w Saksonji i w Burgundji i nawet w Lombardji. Cesarz nieraz podejrzywał go o zdradę, ale przebiegły arcybp umiał zawsze gładko wywinąć się ze wszystkiego, aż nareszcie, kiedy jego postępowanie okazało się bardzo dwuznacznem, wpadł w ręce cesarza, schwytany przypadkiem przez jego żołnierzy, i został osadzony w twardém więzieniu. Pozostali sprzysiężeni w Saksonji i Lotaryngji jeden po drugim byli poskromieni i ukarani, tak, iż H. na początku 1114 w Moguncji obchodząc świetnie swoje wesele z Matyldą, córką Henryka I, króla angielskiego, widział wszystkich nieprzyjaciół u stóp swoich. Ale nadęte i despotyczne zachowanie się cesarza, nie umiejącego miarkować się w pomyślności, zraziło do niego wszystkich i pobudziło książąt do nowego oporu. Powodzenie tak naówczas zaślepiło Henryka, że nie troszcząc się wcale o wiszący nad sobą spór z Papieżem i Kościołem, nie dbał o zjednanie sobie książąt świeckich. Panowie tedy tak duchowni jako i świeccy podali sobie ręce i połączyli się przeciwko H'wi, którego ręka zaciężyła na wszystkich. Sprzysiężenie tedy było rozległe i wybuch jego straszny. Pierwsza wyprawa H'a przeciwko buntownikom nad dolnym Renem niewiele mu przyniosła korzyści, a tymczasem wybuchło powstanie w Saksonji, do którego przyłączył się i książe Lothar. Cesarz powołał wszystkich dla porozumienia się do Goslaru, a kiedy się nie

stawili, ogłosił na nich wyrok banicji. Wśród zimy pociągnął on do Saxonji z silnem wojskiem, ale w Lutym 1115 poniósł dotkliwą porażkę pod Mansfeld. Ta bitwa stanowi punkt zwrotny w dziejach H'a V. Odtąd powaga jego w Niemczech upada, i kiedy zbierają się nad nim grony kościelne we Francji, znajdują one łatwy przystęp i do Niemiec. Jeszcze w Beauvais ogłoszoną klątwę na cesarza niemieckiego, kardynał legat biskup prenesteński ponowił na jednym z synodów w Reims i wezwał arcybiskupa kolońskiego Fryderyka, który po uwięzieniu arcybpa moguckiego przewodniczył, jako najstarszy po nim, Kościołowi w Niemczech i stał na czele przeciwników H'a, do wystąpienia przeciwko temuż nietylko ze świecką, ale i z duchowną bronią, poczém przybył do Kolonji i tam w poniedziałek wielkanocny (1118 r.) w kościele ś. Gereona, w obecności książąt i dygnitarzy duchownych i świeckich i licznie zgromadzonego ludu, ogłosił klątwę na H'a V. Tak powstanie w Niemczech uzyskało sankcję Kościoła. Interessa duchowne i świeckie państwa poszły znowu razem, ale przeciwko H'wi. H. wdał się w układy z sasami i, dla przywrócenia pokoju, zwołał stany państwa do Moguncji, ale zanim to zebranie ich przyszło do skutku, wybuchło i w Moguncji powstanie i lud wzburzony domagał się wypuszczenia na wolność swego arcybiskupa. H. robił zrazu trudności, kazał sobie dać zakładników i postawił warunki, że arcybp nie przedsięweźmie żadnych nieprzyjaznych dla niego kroków i że w przeciągu roku zadośćuczyni za swoje winy, albo wróci do niewoli; w końcu jednak musiał wypuścić Adalberta. Kiedy lud obaczył wynędzniałą w więzieniu, drżącą i podobną do trupa postać swego arcypasterza, oburzenie na H'a nie znało granic. Adalbert rozpoczął teraz swoje przeciw niemu knowania z podwojoną gorliwością. Związał się z księciem saskim Lotharem, zwołał do Kolonji zgromadzenie biskupów, aby jeszcze raz ogłosić uroczyście klątwę na cesarza, i stał się duszą i przywódcą wszystkich wrogich przeciw niemu zamachów. Bp würzburgski Erlung, dotąd wierny H'wi, podjął się układów z jego nieprzyjaciołmi i skończył na tém, że sam do nich przeszedł. Wtedy H. odjął przywiązaną do katedry würzburgskiej władzę książęcą i oddał przywrócone w części księstwo frankońskie swemu synowcowi Konradowi Hohenstaufen. Kiedy tak w Niemczech wrzała wojna domowa, H. postanowił udać się po raz drugi do Włoch, dla utrzymania swego władztwa, zagrożonego i po tamtej stronie Alpów; główną jednak pobudką do tej wyprawy był zgon margrabiny Matyldy, do której posiadłości rościł prawa, pomimo że te już były zapisane Stolicy Apost. Poruczył tedy rządy państwa swoim dwom synowcom i wyruszył z żoną i wieloma biskupami za Alpy do Wenecji. W Rzymie wtedy wybuchło powstanie. Papież oddalił się z miasta, ale powrócił, ustąpiwszy żądaniom obywateli, co do wyboru nowego prefekta miasta (1116). Cesarz nie zaniedbał takiej zręczności, by wyzyskać ciężkie położenie Papieża na swoją korzyść i, podtrzymując ciągnących się tegoż przeciwników, jednocześnie rozpoczął z nim przez posłów układy. Nieprzyjazne okoliczności zmusiły go pogodzić się z Papieżem jak najprędzej. W końcu 1116 i w początkach następującego roku zaszły i z tej i z tamtej strony Alp niesłychane klęski. We Włoszech trzęsienia ziemi powaliły w wielu miastach mury, wieże i kościoły. W Niemczech gwałtowne wichry i ulewy spustoszyły mnogie okolice; krwawe deszcze, rodzące się potwory i inne zjawiska nadzwy-

czajne, a do tego powiększane i przeinaczane w opowiadaniu, jak to zwykle bywa, przerażały ludność i kazały jej dopatrywać w tych fenomenach fizycznych związku z wypadkami politycznemi. H. żądał, przez swoich posłów, od Papieża swobodnego uznania, czyli jego legaci we Francji i w Niemczech za jego wolą, czy też pomimo niej ogłosili na niego klątwy. Na to Paschalis II dał wymijającą odpowiedź i odesłał rozstrzygnięcie całej sprawy do zjazdu biskupów. H. starał się wyzyskać taką odpowiedź dla siebie, rozesłał ją po Niemczech z swojemi objaśnieniami i dodatkami, aby tam obudzić na swoją korzyść opinję publiczną, i w tych trudnych okolicznościach, w jakich znajdował się podówczas, rozwinął nieprzebrane zasoby swojej przebiegłości. Przewyższał on wszystkich dyplomatów współczesnych swoją chytrością, obrotnością i niezrównaną obłudą. Swoją pychę pokrył on przyjazną poufałością, ambicję—umiarkowaniem swoich żądań, a chciwość—szczodrobliwością, którą nacierał tam, gdzie już strachem i groźbą nic nie wskórał. Nagle zjawił się on pod murami Rzymu, jakoby obrońca Papieża, by powściągnąć nieposłuszeństwo i krnąbrność jego poddanych, i nie znajdując odporu, wszedł do miasta. Paschalis II, nie ufając bynajmniej jego oświadczeniom i zapewnieniom przyjaźni, uciekł do Benewentu szukać opieki u normandów, ale większa część kardynałów pozostała w Rzymie, aby zawiązać nowe układy z cesarzem. Trzej kardynałowie, wysadzeni do traktowania z nim w imieniu całego kollegjum, ofiarowali mu zupełny pokój, byle zrzekł się poddawania w lenność duchowieństwa przez pierścień i pastorał. Kiedy na to przystać nie chciał, nie postąpiono w układach i kroku dalej. Nie uzyskał on od żadnego z kardynałów nawet i tyle, by którykolwiek z nich, według starodawnego obyczaju, na Wielkanoc włożył mu w kościele watykańskim koronę na głowę, i musiał udawać się o to do obcego, bawiącego przypadkiem w Rzymie portugalskiego arcybpa Bragi, Maurycego Burdina. Wreszcie odjechał, zostawiając część miasta Leońską i katedrę ś. Piotra obsadzone przez załogi swoje i swoich stronników. Po jego oddaleniu się, udało się Papieżowi przez nagły i niespodziany napad opanować swoją stolicę, ale wnet potém zaskoczyła go śmierć, przed którą jeszcze raz upomniał kardynałów, by nie ustępowali niepomiernym żądaniom niemców. Ażeby uprzedzić wszelką czynność cesarza i jego stronników, kardynałowie zebrali jak najspieszniej Conclave i trzeciego dnia po śmierci Papieża wybrali jego następcę Gelazego II (ob.). Ledwo ogłoszonym został wybór, jeden z cesarskich stronników, Cencius Frangipani, wpadł do kościoła i zelżywszy najhaniebniej Papieża i wielu kardynałów, zabrał ich w niewolę. Lud rzymski oburzony tém powstał i zmusił napastników do wypuszczenia na wolność więźniów. Cesarz z swojéj strony odebrawszy w Turynie wiadomość o tym wyborze, wnet polecił do Rzymu tak spiesznie, iż Gelazy II, z swoimi kardynałami, ledwo miał czas umknąć przed jego przybyciem. H. jakkolwiek bardzo rozjątrzony tym wyborem, uznał za dobre szukać porozumienia z nowym Papieżem, który, będąc kardynałem, nie okazywał się mu nieprzychylnym. Wyprawił tedy do niego poselstwo, zapraszając go wraz z jego kardynałami do Rzymu, aby tam, jakkolwiek wybrany bez jego przyzwolenia, ale z tém wszystkiém nie będący mu niemiłym, z jego współudziałem, wedle porządku kanonicznego, w katedrze ś. Piotra objął swój urząd apostolski, a następnie przywrócił pokój w chrześcijaństwie.

Gelazy wiedząc z doświadczenia, jak należy ufać wszelkim przyrzeczeniom H'a, odpowiedział jego posłom, iż o stosunkach cesarza do Kościoła pozostawia rozstrzygnąć zgromadzeniu biskupów, które zamierza zwołać w jesieni tegoż roku do Medjolanu albo do Kremony. Niezrównany w wybiegach H. umiał zaraz wyszukać tę odpowiedź przeciw Papieżowi i kazał ją ogłosić w kościele św. Piotra, w obec licznie zgromadzonego ludu. Kiedy rzymianie usłyszeli, że Medjolan i Kremona otrzymały pierwszeństwo przed ich miastem, podnieśli krzyki oburzenia, domagając się, aby natychmiast przystąpiono do wyboru nowego Papieża. Tego właśnie chciał H. Miał on już od roku przy sobie uczonego prawnika Irneriusa z Bolonji. Za jego radą i pomocą, kiedy nie było co i myśleć o zebraniu wedle swoich zamiarów nowego Conclave, postanowił jakoby wznowić starodawny obyczaj w Kościele wyboru Papieża przez lud i, przygotowawszy go do tego przez owego Irneriusa, przeprowadził według swoich chęci wybór owego *Burdina*, który mu już raz okazał usłużność. Tak pokój w chrześcjaństwie nie został przywróconym, ale jeszcze bardziej oddalonym przez wybór antypapieża, który przybrał imię Grzegorza VIII (ob.). Gelazy ogłosił, na zebraniu duchowieństwa w Kapui, klątwę na Burdina i na H'a V i okólném pismem podał wyrok ten do wiadomości całego chrześcjaństwa. Odjeżdżając z Rzymu, H. pozostawił swoje stronnictwo tak silném, iż kiedy Gelazy przybywszy tam potajemnie w ubiorze pielgrzyma, odważył się wreszcie pokazać publicznie, zmuszony był natychmiast uciekać. Wreszcie, wybór Grzegorza VIII pogorszył położenie cesarza tak we Włoszech, jak i w Niemczech. Antypapież, miany za takiego przez wszystkich, nie miał żadnej powagi i przeto nie był wcale pomocą dla cesarza; tego zaś postępowanie osądzone przez wszystkich bez wyjątku, jako krzyczące bezprawie i pogwałcenie Kościoła przez władzę świecką, odstręczyło od niego i najumiarkowańszych. Wkrótce odebrał on też z Niemiec niepokojące wiadomości, iż arcybp moguncki Adalbert zamyśla już o odsądzeniu go od tronu: udał się tedy jak najspieszniej do Niemiec, pozostawiając rządy Włoch swojej żonie Matyldzie. W Niemczech tymczasem, w ciągu trzechletniej nieobecności cesarza, wrzała krwawa wojna pomiędzy szwabami, stojącymi pod Hohenstaufenami, a Welfami i saxami, prowadzonymi przez księcia Lothara i Adalberta. R. 1118 ten ostatni zwołał biskupów niemieckich do Moguncji na mający się tam odbyć synod, pod przewodnictwem legata papieskiego. Dla większego bezpieczeństwa przeniesiony ten synod do Kolonji. Tam ogłoszono klątwy na obydwóch braci Hohenstaufów i Gotfryda, palatyna Renu, a wnet potem w Fritslarze i na samego H'a; postanowiono oraz wezwać go na sejm cesarstwa, zwołany do Würzburga, zaś w razie, gdyby się nie stawił, złożyć go z tronu. Złość i mściwość powracającego cesarza rozżarzyła bardziej wściekłość wojny domowej, podczas której nie zachowano ani razu zaprzysiężonego święcie pokoju Bożego, ani nawet obserwowano świąt, gdy wpośród ogólnego zamieszania nastąpił wypadek, który sprowadził obrót rzeczy niespodziewany. Gelazy II wrócił powtórnie z południowych Włoch do Rzymu i przebywał w nim raczej jako pielgrzym, a nie pan. Ledwo się pokazał publicznie w kościele, napadało na niego przewodzące stronnictwo cesarskie. Wreszcie, po ustawodniowej zaciętej i krwawej bitwie na ulicach, postanowił Papież opuścić Rzym „tę nową Sodomę" i obmyśliwszy dla niego rząd, udał się z pewną liczbą kurdy-

nałów do Pizy, a ztamtąd do Francji, gdzie umarł w Klunjaku. Tamże obrany został jego następca kardynał arcybiskup wienneński *Gwido*, będący dotąd przez swoje bogactwa, stosunki, znaczenie i powinowactwo z królem francuzkim główną podporą opuszczonego od wszystkich Papieża, oraz opieką i obroną jego kardynałów. Wziął on imię *Kaliksta II* (ob.). H. V zrozumiał, że z tym mężem wielkiego rozumu i odwagi niepójdzie mu tak łatwo, jak z dwoma jego poprzednikami, umyślił przeto pogodzić się z swoimi książętami, by nie uledz w walce podwójnej. Zezwolił tedy na zwołanie sejmu cesarstwa do Triburu, na którym miał odpowiedzieć na wszystkie czynione mu zarzuty. Sejm ten zebrał się we Wrz. 1119 r. i sprowadził zawieszenie broni. Przybyli tamże posłowie od obydwóch Papieży, ale wszyscy biskupi uznali Kaliksta II i przystali na odbycie 18 Paźdz. synodu, na który obiecał przybyć i cesarz, dla przywrócenia w Kościele pożądanego pokoju. Kalikst, chcąc pokazać swoją chęć do zgody, pomimo że Henryk był pod klątwą, rzuconą przez poprzedniego Papieża, wyprawił w Sierp. (1119) do niego do Strasburga dwóch prałatów francuzkich, aby przed otwarciem synodu spróbować porozumienia się z nim. Na zapewnienie bpa z Chalons, iż król francuzki nie używa praw inwestytury, przyrzekł i H. w wyrażeniach ogólnych zrzec się takowej. Kalikst II nie chciał wierzyć, iżby H. ustąpił tak łatwo swoich ulubionych praw i, podejrzewając z jego strony jakiś nowy wybieg, posłał do niego znowu tychże samych posłów, przydawszy im jeszcze dwóch prałatów, dla ściślejszego rozstrząśnienia umówionych punktów i, w razie zgody, do spisania układu na piśmie i oznaczenia dnia ustnej rozmowy między H'em i Papieżem, w której pierwszy miał dopełnić danego zobowiązania. Pośrednicy spotkali H'a między Metzem i Verdunem. Poczém w Mousson zawarty był następujący układ, stwierdzony przysięgą cesarza i posła papiezkiego: cesarz zrzeka się dla miłości Boga i ś. Piotra wszelkiej inwestytury kościołów. Cesarz i Papież dają pokój tak sobie nawzajem, jako i wszystkim tym, co w obecnym sporze podnieśli broń za Kościołem i przeciw niemu. Cesarz i Papież wracają tak rzeczonym osobom, jako i Kościołowi wszystkie wydarte posiadłości, jakie inni jeszcze dzierżą w swojej mocy.—Nim jeszcze zamkniętym został wielki synod w Reims, (Paźd. 1119) na którym zasiadało 15 arcbpów i przeszło 200 bpów z całego chrześcjańskiego zachodu, udał się Papież, z wieloma bpami, dla widzenia się z cesarzem, do Mousson. W dzień poprzedzający umówione widzenie się Kalikst II przedstawił raz jeszcze towarzyszącym sobie prałatom dwa pisma, mające być zamienione między nim a cesarzem. Teraz, po bacznem rozpatrzeniu, znaleziono w obydwóch sens dwuznaczny, a zatém dla Kościoła szkodliwy. Szczególniej rażącemi okazały się słowa H'a, iż chce on zaniechać inwestytury wszystkich kościołów, co niekoniecznie miało się odnosić i do majątków kościelnych. Ażeby wcześnie zapobiedz wszelkim dwuznacznym i szkodliwym tłumaczeniom, wyprawieni zostali znowu do cesarza pierwsi pośrednicy, z wieloma innymi prałatami i z objaśnieniami jak najściślejszemi. H. stał o kilka godzin drogi od Mousson w Ivry, z 30,000 wojska, i znalazł nader dziwném, że posłowie papiezcy żądają od niego objaśnień, według swego pojmowania rzeczy, na każdy punkt zobowiązań piśmiennych, które obydwom stronom pozostaje tylko doręczyć sobie na wzajem. Zaprzeczył on stanowczo, iżby miał zrzekać się inwestytury lenności koronnych. Bp

z Chalons gotów był wykonać przysięgę na to, że H. zgodził się uprzednio na wszystko, tak jak objaśniali to posłowie papiescy, i zatwierdził to przez podanie swej ręki. Na to H. odwołał się do zapewnienia, danego przez biskupa, iż żądane przez Papieża ustępstwo inwestytury nie ma w niczém naruszać praw cesarskich, i oświadczył, że tylko pod tym warunkiem ustąpił dla świętego spokoju. W końcu prosił on, zapewne niewiele spodziewając się od synodu w Rheims, i by wygrać na czasie, o zwłokę, powiadając, że musi pierwej zwołać wszystkie stany cesarstwa i że bez przyzwolenia książąt nie może ustępować praw lenności. Posłowie widząc, że nie udało się im nic pozyskać u H'a i że chce ich podejść, a nawet dostać w swoją moc Papieża, zerwali układy. W Troyes, dokąd udał się był Kalikst II, otrzymał on od H'a zawiadomienie, iżby jeszcze kilka dni poczekał, a on najdalej w przyszłym tygodniu spełni to, czego dotąd odmawiał. Jaki sobie cel założył H. w okazywaniu takiej gorliwości o pokój, dociec trudno. Papież kazał mu powiedzieć, że z miłości dla pokoju zrobił to, czego nie uczynił, o ile mu wiadomo, żaden z jego poprzedników; że porzucił synod zebrany z tylu biskupów, przybył do tego człowieka, pomimo tylu trudności, a ten nic sobie nie robi ze wszystkiego i ofiarowany sobie pokój odrzuca. Tedy i on nie chce czekać ani chwili i musi wracać do zebranych swoich braci. Przybywszy do Reims, Papież kazał zdać sprawę synodowi z prowadzonych i zerwanych przez siebie układów i, po zatwierdzeniu i uroczystém ogłoszeniu uchwał synodu, 30 Paźd. 1119 wyrzekł uroczyście klątwę na cesarza, antypapieża i wszystkich pozostałych nieprzyjaciół Kościoła. Następującego roku pociągnął on w tryumfie do Włoch, ogołoconych prawie całkiem z wojsk cesarskich, i w Czerwcu 1120 wjechał do Rzymu, witany głośnemi okrzykami radości jego mieszkańców. Antypapież uciekł do Sutri. Nie miał on najmniejszej powagi i nie był wcale niebezpiecznym, ale Kalikst II chcąc w nim poniżyć jego protektora H'a, posłał za nim oddział zbrojny rzymian i normandów, któremu mieszkańcy Sutri wydali tego nieszczęsnego człowieka. Sprowadzony do Rzymu i traktowany najobelżywiej, przechodził on z jednego do drugiego więzienia, aż nareszcie umarł w klasztorze Cava pod Salerno. Wszystkie te wypadki niewiele już wywarły wpływu na sprawy w Niemczech. Tam cesarz przekazał kwestję inwestytury zgromadzeniu książąt, by samemu nie korzyć się przed Papieżem i nie być zmuszonym do podpisywania niekorzystnego dla państwa układu. Miał on silną chętkę trzymać krótko na wodzy to zgromadzenie książąt i zrobić je posłusznem i biernem narzędziem swojej woli, ale pojęło ono od razu ważność stanowiska, jakie zająć może pomiędzy H'em a Papieżem. Dotąd książęta w Niemczech zawsze podzieleni byli na stronnictwa i sam cesarz bywał głową jednego z takowych. Utrzymywać te stronnictwa w rozdzieleniu, porozumiewać się i wchodzić w przyjazne stosunki z każdym z osobna, a z drugiej strony pozyskiwać sobie miasta, by mieć w nich przeciwwagę potęgi książąt i duchowieństwa, było i teraz celem usiłowań cesarza. Walka tedy stronnictw ciągnęła się jeszcze jakiś czas w Niemczech. Arcybp Adalbert zawsze stał na czele przeciwników H'a. Kiedy ten wreszcie gotował się do oblężenia go w jego stolicy Moguncji, uciekł on do sasów, których umiał tak pociągnąć do obrony swojej i Kościoła, iż zebrał około siebie liczne wojsko, z którem podążył nad Ren przeciwko wojskom cesarskim. Ale książęta z jednej

i drugiej strony, wyjąwszy jednego Adalberta, mniemającego być już bliskim swego celu, nie mieli odwagi stawić wszystkiego na kartę. Nie przyszło tedy między nimi do bitwy, a natomiast rozpoczęły się pokojowe układy. Za zgodą H'a wybrano z jednej i z drugiej strony dwunastu książąt, mających przywrócić pokój między cesarzem i Kościołem. W skutek zawartej przez nich ugody, w jesieni 1121 zwołany został sejm do Würzburga, na którym, po ośmiodniowych naradach, uchwalono następujące postanowienia. Przedewszystkiém ma być przywrócony pokój Boży i złamanie jego ma być karaném śmiercią. Państwo i Kościół zatrzymuje każde swoje prawa i posiadłości. Wszystko wydarte ma być znowu powróconém. Spór o inwestytury ma być rozsądzony przez wysadzonych na to bezstronnych sędziów, w taki sposób, iżby godność państwa na tém nie ucierpiała. W oczekiwaniu tego wszyscy biskupi mogą bez obawy przestawać z cesarzem i ten za przeszłe sprawy nie ma na nikim zgoła poszukiwać pomsty; owszem, zezwala, by w takim razie wszyscy książęta połączyli się, ażeby tego nie dopuścić. Po zamknięciu sejmu w Würzburgu, na którym książęta niemieccy wystąpili jako rzejemcy między władzą duchowną i świecką, wrócili oni do domów, otrzymawszy pochwałę od H'a. Kalikst II uczynił też wszystko, co mógł, by położyć wreszcie koniec tej walce, ciągnącej się już od 51 lat. Od początku 1122 r. przybrał ton bardzo pojednawczy i prawie przyjacielski w listach do H'a i przypominał mu, że oni obadwa, nietylko iż są głowami chrześcjaństwa, ale i jako bliscy krewni powinni się wzajemnie kochać i szanować. Jego legat Lambert, bp ostyjski (późniejszy Papież Honorjusz III), zwołał we Wrześniu synod do Moguncji. Cesarzowi niemiłym był pobyt w stolicy zawsze mu nieprzyjaznego Adalberta, nadto, chciał on, aby kwestja sporna, dotycząca tylko Niemiec, rozstrzyganą była jedynie przez niemieckich książąt duchownych i świeckich; za zgodą tedy legata, po zamknięciu w połowie Wrześ. 1122 synodu w Moguncji, duchowni i świeccy dygnitarze cesarstwa, z wyłączeniem zachodnich jego sąsiadów, powołani zostali do Wormacji i tam, po krótkich naradach, zawarty został pokój między państwem i Kościołem, na warunkach następujących: cesarz oddaje Bogu, św. Piotrowi i Kościołowi katolickiemu nadawanie lenności przez pierścień i pastorał, przyzwala na swobodne wybory duchowieństwa we wszystkich krajach cesarstwa, powraca wszystkie wydarte w ciągu ostatniej wojny, za panowania swego i swego ojca, Kościołowi rzymskiemu i innym, oraz książętom i wszystkim duchownym i świeckim ich posiadłości i prawa książęce, gdzie je posiada sam; gdzie zaś nie, tam przyrzeka starać się o ich zwrócenie; daje pokój Papieżowi i wszystkim tym, którzy stali i dotąd stoją po jego stronie, przyrzeka Kościołowi rzymskiemu wszelką pomoc, kiedy ta od niego będzie zażądaną, i wszelkim zaniesionym skargom należyte zadośćuczynienie. Z swojej strony Papież zezwala, by wszystkie wybory biskupów i opatów odbywały się w obecności cesarza, ale bez żadnego przymusu, ani przekupstwa, i żeby on, w razie wyborów niezgodnych, za zniesieniem się i zdaniem metropolitów i prowincjonalnych bpów, popierał lepszą stronę swoją powagą i udzielał jej pomocy. Wybrani otrzymują przez znak berła prawa książęce i z takowych oddają cesarzowi to, co mu się prawnie należy. Wyjmują się od tego ci, co podlegają Kościołowi rzymskiemu bezpośrednio. W innych częściach cesarstwa (po za właściwemi Niemcami) cesarz udziela

wyświęconym regalja (po dzisiejszemu temporalia) w ciągu 6 miesięcy. Papież przyrzeka cesarzowi, w razie zaniesionej do siebie skargi, wszelką z swojej strony pomoc i daje pokój tak jemu, jako i wszystkim jego stronnikom. D. 23 Wrześ. 1122 r. traktat ten, zwany konkordatem wormskim albo kalikstyńskim, został odczytany publicznie w obec ludu, zgromadzonego tłumnie nad brzegami Renu. Radość była wielka i powszechna, iż nareszcie, po długiej i upartej walce, państwo pogodziło się z Kościołem i pokój był przywrócony. Wprawdzie, po bliższém rozpatrzeniu się, traktat ten przedstawiał wiele punktów spornych, ale, przy ogólném wówczas usposobieniu pojednawczém, przeszły one niepostrzeżone i dopiero później, pod następującymi cesarzami, stały się przedmiotem nowych układów (ob. Honorjusz II). Kiedy inni książęta, nieobecni na ówczas w Moguncji i Wormacji, zjechawszy się następnie do Bambergi, zgodzili się także na powyższy układ, H. rozgrzeszony od ciążącej na nim klątwy, wysłał poselstwo z bogatemi darami do Papieża, który zatwierdził formalnie ów pokój między państwem i Kościołem, na soborze powszechnym lateraneńskim r. 1123. Tak zakończył się pierwszy akt wielkiej wojny o inwestytury, ciągnący się pół wieku. Zawarty konkordat daje wielkie świadectwo wyrozumiałości, pokojowemu i pojednawczemu usposobieniu Papieża i całego ówczesnego duchowieństwa, albowiem jego warunki przyjęte i przez Papieża i przez cały Kościół, reprezentowany na soborze powszechnym, zapewniały ostatecznie wielkie korzyści władzy świeckiej. W istocie H. nie ustąpił żadnej z swoich dawnych pretensji. Prawo obecności na wyborach dawało mu pewien rodzaj supremacji i pozwalało stanowczo kierować temi wyborami. W następnych czasach przekonano się dowodnie, że ów układ nie o wiele zmieniał dawny porządek rzeczy i starano się, o ile można było, poprawiać go przez nowe układy dodatkowe. Nie można było spodziewać się, by H., po zawarciu pokoju z Kościołem, porzucił inne swoje ambitne zamiary. I przedtém i potém szukał on zawsze w nieskończonych sporach i sprawach spadkowych tylko swoich własnych korzyści, zaś cała jego polityka wewnętrzna miała zawsze i jedynie na celu utrzymywać rozterki między książętami i przez to siły ich rozdzielać. R. 1123 pogodził się on z arcybpem Adalbertem, ale potężny książe saski Lothar pozostał zawsze głową niechętnych, i nie przybył, z wielkiém umartwieniem cesarza, na sejm zwołany r. 1124 do Bambergi. H. tedy zażądał od książąt dostawienia wojsk na wyprawę do Saksonji. Wkrótce jednak pokazało się, że zamierzona przeciwko Lotharowi wyprawa była tylko pozorem dla zebrania silnego wojska przeciwko Francji, której kosztem H. umyślił rozszerzyć swoje posiadłości rodowe. Otworzył mu się też widok połączenia z swoją koroną korony angielskiej, przez swoją żonę Matyldę, dziedziczącą tę koronę po śmierci pierwszego jej domniemanego dziedzica, swego brata. W wojnie z Francją jego teść obiecał go posiłkować. Ale książęta niemieccy przeniknąwszy te jego zamiary, mające na widoku tylko jego własne zyski, niewielką mieli ochotę wspierać je. W skutek tego wyprawa do Francji skończyła się na niczém i zdarzyło się w porę, że miasto Wormacja, dotąd najwierniejsze i najgorliwsze w jego sprawie, zbuntowało się i dało mu przez to dobry pozór do wycofania się od granic Francji. Tak H. V przekonał się dotkliwém doświadczeniem, że nie zdoła ani miast przez nadawanie im przywilejów, ani książąt przez rozdzielanie ich sił, ani du-

chowieństwa przez dogadzanie lub przymus, przez prośbę lub groźbę, postawić w zupełnej od siebie zależności i uczynić narzędziem dla dopięcia celów, nie godzących się z ich interessami. Postanowił tedy, idąc za radą swego teścia, nałożyć ogólne podatki na dobra i majątki wszystkich swoich poddanych. Przez to spodziewał się on nietylko zasilić swój skarb, ale i postawić się w możności wystawienia i utrzymywania poważnej siły zbrojnej, bez uciekania się do pomocy książąt i często opornych leników. Rozumie się, iż książęta sprzeciwiali się, jak mogli, takowym jego zamysłom. Wreszcie śmierć przerwała wszystkie te ambitne i daleko sięgające plany H'a. Nie mogąc dalej skrywać rakowatego wrzodu, który toczył go już oddawna, i czując zbliżający się swój koniec, zebrał on jeszcze wszystkie swoje siły, aby zapewnić państwu pokój. W Leodjum i innych miejscach, gdzie przebywał przez ostatnie dni swojego życia, starał się on najwięcej o utrzymanie porządku i spokojności, o ukrócenie owych rozbojów i łupieży, z których sławne były Niemcy w wiekach średnich, tak rozbojów po wielkich drogach, praktykowanych zwykle przez rycerzy wędrownych i siedzących na swoich warownych zamkach, a nawet nieraz i przez książąt, jako i rozbojów na większą skalę, praktykowanych wyłącznie przez książąt i możnych, mianowicie najazdów cudzych dóbr, zwłaszcza kościelnych. H. pod koniec swego zawodu ziemskiego umyślił poskromić te wszystkie nadużycia. Najwierniejszemu z swoich stronników Gotfrydowi, palatynowi Renu, rozkazał on najsurowiej zwrócić niezwłocznie najechane i zajęte przez niego już od 8 lat dobra opactwa trewirskiego ś. Maksymina. Toż samo nakazał on i innym grabieżcom cudzej własności w całém państwie. Papieżowi, biskupom, swojemu przyszłemu następcy i książętom zalecił on, jako najświętszy obowiązek dla zbawienia jego duszy i ich własnych, czuwać nad dopełnieniem tego, co on przyrzekł Kościołowi rzymskiemu i innym, i poskramiać i karać grabieżców dóbr kościelnych tak duchowną jako i świecką bronią. Poczém wezwał do siebie do Utrechtu swoją żonę, Frydryka, księcia szwabskiego, i innych magnatów, zdał im rządy państwa, przy należytej co do tego instrukcji aż do wyboru nowego króla, i um. 25 Maja 1125 r. w 44 roku życia. Jego ciało, prowadzone w pośród obojętności prawie powszechnej, pochowano w Spirze. Nie zostawił on żadnego potomstwa, co przypisywano przekleństwu ojcowskiemu i papiezkiemu, i był ostatnim z domu salickiego czyli frankońskiego, który panował w Niemczech sto lat. Władza jego domu przeszła do Hohenstaufenów, którzy podjęli znowu ambitne i wrogie Kościołowi zamysły przeszłej dynastji, po krótkich rządach Lothara II, głównego przeciwnika i następcy H'a V, który zaczął był wprowadzać państwo na lepszą drogę. Cf. *Raumer*, Gesch. d. Hohenstaufen, I 457, sq. *Luden*, Gesch. d. teutschen Volkes, IX 311 sq. *Stenzel*, Gesch. Teutschlands unter d. fränkischen Kaisern, I 611 sq. *Gervais*, Politische Gesch. Teutschlands unter der Regierung der Kaiser Heinrich V und Lothar II, I 1 sq. (*Brischar*). *S. S.*

Henryk VI, zwany *Okrutnym*, cesarz rzymski (niemiecki), syn i następca Frydryka I Barbarossy, ur. 1165, w 5 roku życia obrany został na sejmie w Bamberdze królem rzymskim; jako przyszły cesarz odebrał wychowanie bardzo staranne. Słabe od natury ciało wzmocnił przez rycerskie ćwiczenia i wcześnie od ojca przypuszczonym został do spraw

państwa. Mając lat 18 brał czynny udział w zawarciu pokoju w Konstancji i już w pierwszej młodości okazywał swój charakter i swoje zasady. I tak, jednego biskupa włoskiego za to, iż śmiał zaprzeczać jego ojcu praw inwestytury, kazał ościeżyć rózgami; raz też złapał sługę arcybpa medjolańskiego, późniejszego Papieża Urbana III, kiedy ten niósł swemu panu pieniądze, i nietylko mu je zabrał, ale jeszcze kazał mu obciąć nos i uszy. R. 1186 ojciec ożenił go ze starszą o lat kilkanaście Konstancją, córką Rogera II króla Sycylji i domniemaną dziedziczką jego królestwa, po śmierci bezdzietnego swego bratanka Wilhelma II. Papież Urban III bardzo był przeciwny temu małżeństwu, które, pomijając już znaczną niestosowność wieku, było tylko kombinacją polityczną, zgubną dla Włoch i całego chrześcjaństwa, bo przez nią największe i najbogatsze państwo włoskie *Regnum Siciliae et Italiae*, późniejsze królestwo Obojga Sycylji, dostawało się dynastji obcej, dążącej do ujarzmienia całych Włoch i założenia monarchji powszechnej a do tego wrogiej Kościołowi. Mimo to małżeństwo wyłudzone, dzięki przewadze i zabiegliwości niemieckiej, u słabego króla sycylijskiego, zostało zawarte z wielką uroczystością w Medjolanie; zaś w końcu r. 1187 H. z żoną odjechał do Niemiec, gdzie pomagał swemu ojcu w przygotowaniu wyprawy krzyżowej, a po wyruszeniu tej wyprawy, objął w zastępstwie ojca rządy Niemiec. Tu miał H. do zwalczenia wiele trudności, kiedy wnet po odjeździe cesarza wybuchły w państwie różne kłótnie, a szczególniej kiedy książe Henryk Lew wrócił z wygnania, na jakie sam przystał, gdy Barbarossa szedł na wojnę świętą. Król rzymski, poczytując ten krok starego Welfa za lekceważenie swojej młodości i niedoświadczenia, wezwał natychmiast przeciwko takiemu nieprzyjacielowi pomocy książąt i lenników cesarstwa. Na sejmie w Goslarze postanowiono wyprawę zbrojną na księcia Lwa. Już pustoszono jego posiadłości i oblężono jego stolicę Brunszwik, gdy H. otrzymał wiadomość o śmierci króla Sycylji, powołującą go niezwłocznie do Włoch, dla pochwycenia bogatego dziedzictwa swojej żony. Zawarł on tedy z księciem Lwem pokój w Fuldzie i pospieszył tam, gdzie wołał go interes naglejszy. Wyruszywszy do Włoch, odebrał wiadomość i o śmierci ojca. Mogła ona wywrzeć wpływ na sprawy w Niemczech i obecność jego tam była bardzo potrzebną; mimo to jednak postanowił ciągnąć dalej za Alpy, gdzie sprawy zaczęły się wikłać i przybierać obrót dla niego niekorzystny. Jakkolwiek Wilhelm II za życia uznał prawa następstwa po sobie na tron swojej ciotki i stany królestwa złożyły jej hołd przed jej wyjściem za mąż, po śmierci wszakże Wilhelma, kiedy H. nie zdążył zaraz opanować tronu, otwarło się bezkrólewie, jak zwykle burzliwe. Nie brakło wprawdzie H'wi na stronnikach, podtrzymujących prawa jego żony już uznane, i sam on, na pierwszą wiadomość o śmierci Wilhelma, dołączył do innych swoich tytułów i tytuł króla Sycylji, ale było w Sycylji, jak w całych Włoszech, stronnictwo silne, które wzdrygało się przed panowaniem niemców. Najlepszym wyrazem opinji tego stronnictwa narodowego są słowa współczesnego sycylijskiego dziejopisa Falcando (Hist. Sicula p. 152 sq.): „Niech was Bóg uchowa od tych niemieckich rycerzy, barbarzyńców, obcych waszemu wykształceniu i waszym obyczajom, a oddanych tylko rozbojom, pijaństwu i rozpuście. Pod panowaniem niemieckiém Sycylja będzie nędzną prowincją, niemającą u siebie króla, a wydaną na łup jego żołdactwa. Już widzę, jak ich straszne

hordy niosą i tu, jak wszędzie, mordy, grabieże i gwałty. Widzę, jak kładą swoje ohydne jarzmo na potomków tych koryntjan, którzy niegdyś osiedli w Sycylji i wsławili ją swoją poezją i filozofją, której stokroć lżejszém było jarzmo ich dawnych tyranów od tego, jakie ją obecnie czeka. Biada tobie Aretuzo! kiedy popadniesz w taką biedę! Wtedy, zamiast melodyjnego śpiewu swoich poetów, będziesz słyszeć tylko wrzaski pijanych niemców i służyć ich bydlęcym chuciom." To stronnictwo posługując się zasadą, że królestwa będącego lennem (Stolicy Apostolskiej), nie mogła dziedziczyć kobieta, powołało się na dawne prawo wyboru króla i wyniosło na tron *Tankreda*, hrabiego Lecce, ostatniego męzkiego, choć nieprawego potomka dynastji normandzkiej. Papież Klemens III, popierając politykę włoską, uznał natychmiast Tankreda. Z wiosną r. 1191 H. przybył do Włoch, dobijać się straconej korony sycylijskiej i sięgnąć w Rzymie po koronę cesarską. Po zawojowaniu królestwa Sycylijskiego i koronacji w Rzymie, zamierzał on utwierdzić swoją władzę w Lombardji i Toskanie, podbić północne brzegi Afryki, już hołdujące normandom, a wreszcie opanować tron biznntyński. Ale do wykonania tak wielkich zamysłów siły jego były zamałe. Wyjednał je sobie tedy u samychże włochów, mianowicie u miast lombardzkich, które wciągnął do związku z sobą, za dane im różne przywileje i korzystając zręcznie z panującej w całych Włoszech zawiści jednego do drugiego kraju, jednego do drugiego miasta. Otrzymawszy żądane posiłki od sprzymierzonych z sobą republik włoskich, H. ruszył do Rzymu. Tam nowy Papież Celestyn III odłożył swoją własną koronację, aby przez to uwolnić się od koronowania cesarza. Ale w własnym jego domu był nieprzyjaciel: lud rzymski, krnąbrny i nieposłuszny. H. rozłożywszy się obozem pod murami Rzymu, zaraz wszedł w porozumienie z jego obywatelami, i ci obiecali mu zmusić Papieża do ustępstwa, byle H. wydał im pobliskie miasteczko Tusculum, oddawna im wrogie i nienawistne, które oni, przy tak dobrej jak obecna sposobności, postanowili zburzyć zupełnie. H. przystał bez trudności na to mściwe żądanie i, po wymuszonej koronacji papiezkiej, wszedł do Rzymu, przyjęty uroczyście i witany radosnemi okrzykami ludu, któremu rzucał pieniądze. Następnie odbyła się z wielką uroczystością koronacja cesarska, zakończona wspaniałą ucztą, a oświecona pożogą miasteczka Tusculum i oblana krwią jego mieszkańców, których, po wystąpieniu, stosownie do umowy, niemieckiej załogi, wymordował bez różnicy płci i wieku bratobójczy miecz rzymian. Ostatki tej nieszczęśliwej ludności schroniły się w górach i pobliskiej okolicy, w której pobudowawszy sobie budy z gałęzi, dały początek dzisiejszemu miastu *Frascati*. Uwieczniwszy swoją koronację pamiątką tak smutną, której zakałę poświadczają i niemieccy kronikarze (*Otto de S. Blasio* p. 889: imperium in hoc non mediocriter dehonestavit), H. mając siły znaczne, nie zważał na opór Papieża i rozpoczął podboje w południowych Włoszech, dopomagając sobie w nich obietnicami, przekupstwem i zdradą. W taki sposób brał on i pustoszył wszystkie miasta i nareszcie obległ Neapol. Ale tu był kres jego powodzeń. Posiłkujące go floty pizańska i genueńska zostały odparte przez flotę sycylijską, miasto silnie warowne i bronione przez liczną załogę trzymało się uparcie, a tymczasem letnie upały zaczęły szerzyć pomiędzy niemcami choroby i śmiertelność. W wielu miejscach ludność przeciwko nim powstała i cesarzowa dla bezpieczeństwa

musiała szukać schronienia w mieście Salerno. Tam, za rozejściem się pogłoski o śmierci cesarza, wybuchło też powstanie, z powodu którego mieszkańcy odesłali ją do Sycylji, gdzie została ona zatrzymaną w niewoli przez Tankreda, dopóki ten, na nalegania Papieża, nie wypuścił jej na wolność bez okupu i bez żadnych warunków. H. w skutek poniesionych strat i wysileń bezskutecznych musiał odstąpić od oblężenia Neapolu i wracać do Niemiec, by utwierdzić tam swoją moc zachwianą i przygotować się do nowej wyprawy do Włoch. W Niemczech też rozpuszczona wieść o jego śmierci spowodowała wielkie zaburzenia, i stronnictwo welfów już zamyślało o wyborze nowego króla. W takich trudnościach szczęśliwym dla niego wypadkiem była śmierć jego wuja księcia Welfa VI, po którym czekał go bogaty spadek, chociaż dla objęcia go wypadało mu zabawić nieco dłużej w Niemczech. Po śmierci Frydryka, księcia Szwabji, oddał on jego księstwo swemu bratu Konradowi i wznowił walkę z Henrykiem Lwem, który mu się poddał, ale to nic nie pomogło: cesarz mu nie ufał i prześladował go; pojednało ich wprawdzie małżeństwo Lwa z Hohenstaufówną, ale i to pojednanie ze strony cesarza nie było szczerém. Wreszcie, za powrotem musiał on wszystko godzić i uśmierzać, i w tym celu na początku 1192 r. zwołał sejm do Worms, na którym zamiał zniweczyć knowania swoich nieprzyjaciół. Zwrócił też swoją baczność na duchowieństwo, które chciał mieć pod swoją władzą i, korzystając z praw nadanych sobie przez konkordat, wszędzie wdawał się do wyborów biskupów i opatów. Najwięcej jednak zajmowało go przygotowanie do nowej wyprawy i powetowania swoich klęsk we Włoszech. Do tego podała mu środki zdrada. Po nieszczęśliwym końcu wyprawy krzyżowej, król angielski Ryszard Lwie Serce wracał do swego kraju, przebierając się przez Niemcy skrycie, ażeby nie być poznanym przez swoich nieprzyjaciół. Mimo to wpadł on w ręce Leopolda, księcia austrjackiego, który, na mocy układu zawartego w Ratyzbonie, wydał go cesarzowi za 60,000 marek srebra. Król Anglji został uwięziony na zamku Trifels. Papież Celestyn III wystąpił z surowém upomnieniem, za takie niegodziwe targnięcie się na wolność obcego monarchy i krzyżowca, zostającego przeto pod opieką Kościoła. Na to H., chcąc jakkolwiek upozorować swoje postępowanie, zwołał w Hagenau rodzaj trybunału z swoich książąt, na którym ogłosiwszy się, jako cesarz, zwierzchnikiem wszystkich królów, zabrał się do sądu nad królem angielskim za jakieś przypisywane mu przestępstwa. Ryszard bronił się z godnością i po rycersku; skończyło się wszakże na tém, że musiał za swoją wolność zapłacić 150,000 marek srebra. Taki zysk dał możność H'wi przygotować niezwłocznie nową wyprawę do Włoch. Zwabieni na przysłane z Anglji złoto baronowie niemieccy, pospieszyli z swojemi pocztami pod sztandar cesarski i na ich czele 1194 r. H. ruszył powtórnie do Włoch. W celu zjednania sobie po dawnemu posiłków od miast i republik Włoch północnych, H. nie szczędził jednym przywilejów, drugim obietnic. Genueńczykom przyrzekł nadać prawem lennem mnogie i bogate posiadłości w królestwie Sycylijskiém, kiedy je podbije. Sobie pozostawiał tylko sławę. Takież przyrzeczenia dał i pizańczykom, dodając do nich posiadłości w Toskanie. I Genua i Piza, zaślepione wzajemną nienawiścią, prześcigały się gorliwością w dostawianiu umówionych wojsk i okrętów, polegając każda na danych sobie przez H'a przyrzeczeniach tajemnych, jakich on nie myślał

dotrzymać ani jednej ani drugiej stronie. Okoliczności we Włoszech południowych zmieniły się też na jego korzyść. Śmierć zabrała Tankreda i jego starszego syna Rogera, i na tron sycylijski wstąpił ostatni, małoletni syn Tankreda, Wilhelm III, pod opieką swojej matki Sybilli d'Acerra, której rządy były słabe. H., dzięki swoim przeważnym siłom, zdobył wszystkie warowne grody Apulji i Neapol, który tak dzielnie opierał mu się poprzednio. Salerno, któremu nie zapomniał jego przeszłego powstania i wydania swojej żony, zdobywszy, po mężnej obronie, wydał na łup swojemu żołdactwu i zburzył, nie oszczędzając nawet kościołów. Najznakomitsi obywatele tego miasta dostawszy się w moc nieludzkiego zwycięzcy poginęli na szubienicach, w torturach, więzieniach i na wygnaniu. Sam arcybiskup, po wyłupieniu mu oczów, został skazany z dwoma swoimi braćmi na więzienie, pod strażą jakiegoś rycerza w Niemczech; miasto niegdyś sławne pod panowaniem normandów, już się nie podniosło z swoich ruin. Inne miasta, jak tylko śmiały stawić jakikolwiek opór, były też niszczone bez litości. Wreszcie, najazd zwycięzki, nie staczając prawie bitew w otwartém polu, przeprawił się do Sycylji. Po zdobyciu Katanji i Messyny, stolica państwa Palermo otwarła mu swoje wrota, i cała Sycylja poddała się i złożyła przysięgę na wierność H'wi, który z przepychem kazał się koronować w Palermo. Królowa Sybilla, z dziećmi i małą liczbą pozostałych stronników, schroniła się do warownego zamku Calatabellota. H. wywabił ją ztamtąd przez swoje zwodnicze obietnice oddania jej i dzieciom w lenność hrabstwa Lecce i Tarentu. Poczém, zebrawszy stany państwa w Palermo, obwinił ją i najznaczniejszych magnatów o jakieś przeciwko sobie spiski. Dowody tego miały być w jakimś liście, jakoby doręczonym mu przez pewnego zakonnika. Na mocy takich dowodów H. otworzył krwawe sądy. Nieszczęśliwe ofiary jego tyranji, tak duchowni jako i świeccy, jedni poginęli na szubienicach, na palach, na stosach, zakopani żywcem, drudzy byli oślepieni, pokaleczeni w rozmaity sposób i skazani na więzienie lub wygnanie do Niemiec. Małoletni król Wilhelm oślepiony i otrzebiony, został okuty w łańcuchy, zesłany do Niemiec i tam trzymany w zamku Hohenems na Voralbergu; umarł po czterech latach ciężkiego więzienia. Jego matka i siostry zostały zamknięte w klasztorze Hohenburg w Alzacji; dwóch wujów cesarzowej osadzono na wieczne więzienie zamku Trifels. Wreszcie, H. kazał powyciągać z grobów zwłoki Tankreda i jego syna Rogera i zedrzeć z nich królewskie ozdoby, oraz spalić na stosach wszystkich, tak księży jak i świeckich, którzy brali udział w koronacji Tankreda. Wszystkie te krwawe wyroki były wykonywywane nie na miejscu, ale opodal, w Apulji. W Palermo, stolicy ludnej, Henryk bał się wywołać przez to rozruchów. Tak zgasła dynastja normandzka, której rządy długo były mile wspominane w Sycylji. Zostawiła ona po sobie wspaniałe kościoły i wielkie skarby, o których ukryciu nikt nie wiedział, a które udało się wyśledzić zwycięzcy. Kronikarze niemieccy podają z podziwieniem niesłychaną ilość złota, srebra, drogich kamieni, kosztownej broni, jedwabnych materji, które ich cesarz naówczas zabrał w skarbcach: palermitańskim i salernitańskim, i wyprawił do Niemiec (*Chron. Fossae Novae* p. 880; *Otto de S. Blasio* p. 897). Panowanie H'a w Sycylji odznaczyło się bezrozumną srogością i zdzierstwem, które zjednało mu u kronikarzy tytuł egregius foenerator (*Lud. de Diceto* p. 670). Wysilał się on na wynajdywanie coraz nowych prze-

ciwko sobie spisków i na karanie mniemanych winowajców przez wyszukane męczarnie. Kiedy pewien obywatel odezwał się, że mógłby wyswobodzić kraj i przywrócić na tron królowę Sybillę, H. kazał posadzić go na żelaznym, rozpalonym w ogniu tronie, włożyć mu na głowę takąż koronę i naigrawać się z niego swoim niewolnikom. Jego wściekłość srożyła się szczególniej przeciwko księżom, których wielu spalił, odzierał ze skóry, topił i kaleczył w różny sposób. Dwaj włosi, Giordano i Margariton, niegdyś słudzy upadłej dynastji, a obecnie słudzy nowego pana, przesadzając się w gorliwości, szukali dla niego coraz nowych ofiar, przez wykrywanie coraz nowych zbrodni stanu. Przy takiej tyranji lud jęczał jeszcze pod ogromnemi podatkami. Papież, do którego, jako do zwierzchnika nietylko duchownego, ale i świeckiego królestwa Sycylji, dochodziły liczne ciche skargi, bo głośnych czynić było nie wolno, poglądał w milczeniu na te szaleństwa prawdziwego następcy cezarów rzymskich, który, zostawszy lennikiem Stolicy Apostolskiej, nie myślał bynajmniej o złożeniu jej należnego hołdu. Wreszcie, po długiém wahaniu się i wyczekiwaniu, zaraził się H. nie opamięta, rzucił na niego Papież uroczystą klątwę. H. niewiele sobie robił z gromów Kościoła, ale obawiając się, by nie stracił swego świeżo nabytego królestwa, pospieszył z przyrzeczeniem większego nadal nmiarkowania i zaspokoił Celestyna III tą pozorną uległością, a szczególniej obietnicą podjęcia wyprawy krzyżowej. Kiedy tak rządził H. w Sycylji, przyszła wiadomość, że jego żona, znajdująca się naówczas w Marchji ankońskiej, ma niezadługo zostać matką. Chcąc, by spodziewany następca tronu urodził się w kraju, wezwał on do siebie żonę, ale ta zległa na miejscu, w Jesi, i 26 Gr. 1194 r. urodziła mu syna Fryderyka Rogera, późniejszego cesarza pod imieniem Fryderyka II (ob.). Po takim szczęśliwym wypadku, za przybyciem żony zdał on jej rządy państwa i, zabrawszy z niego ogromne łupy i ogromną liczbę jeńców i zakładników, udał się na północ. W Pawji spotkali go posłowie genueńscy, dopominając się przyrzeczonej w zawojowaném państwie nagrody. Na to H. powiedział im, że kiedy Genua zamyśli dla siebie zdobywać jaki kraj, naprzykład Aragonję, to on jej będzie dopomagał bez żadnej nagrody, a wreszcie, iż mogą za to przyjąć, kiedy zechcą, zapłatę pieniężną. Takąż odprawę dostała i Piza. Mało tego. Oba te miasta zostały pozbawione swoich dawnych przywilejów i ograniczone w swoim handlu zagranicznym. H. zaufany w swoją potęgę, powodzenie i złupione skarby, mając już syna, umyślił, wedle zamiarów swego ojca, zrobić cesarstwo dziedzictwem swego domu. Ażeby utwierdzić swoją władzę we Włoszech, rozdał on swoim niemcom lenne posiadłości w krajach, które przez to bezprawnie sobie przywłaszczał. I tak, swemu młodszemu bratu Filipowi nadał Toskanję i inne posiadłości margrabiny Matyldy, i kazał mu zaślubić wdowę po Rogerze, starszym synie Tankreda, Irenę, córkę Izaaka Anioła, cesarza greckiego, mając w tém widoki na przyszłość; drugiemu swemu bratu Konradowi, księciu Szwabji, nadał Marchję Spoleto, a swemu zausznikowi i głównemu siepaczowi w Sycylji Markwaldowi Anweiler—Marchję ankońską. Wszystkie te posiadłości były oderwane od państwa Kościelnego, ograniczonego w taki sposób do jednego Rzymu i Kampanji rzymskiej. H. wreszcie wydał wyrok pozbawienia wszelkich praw przeciwko tym miastom Lombardji, które nietylko

mu nie służyły, ale jeszcze przemyśliwały o wyswobodzeniu Włoch z pod przemocy niemców i r. 1193 wznowiły w Borgo S. Donnino *ligę lombardzką*. Wróciwszy do Niemiec w Lutym r. 1195, odebrał on pożądaną wiadomość, że stary nieprzyjaciel jego domu książe Henryk Lew już nie żył. Teraz, kiedy nie było już w całych Niemczech żadnego rzeczywiście mu groźnego przeciwnika, kiedy całe Włochy trzymał on pod swoją władzą i skarb swój napełnił aż do zbytku, uznał stosownem przystąpić do urzeczywistnienia swojego dawno obmyślanego zamiaru, i na sejmie w Moguncji przedstawił zebranym stanom projekt zmiany konstytucji cesarstwa, przez ustanowienie dziedzictwa tronu. Przekładał on książętom duchownym i świeckim o szkodliwych skutkach elekcji i dobrodziejstwach monarchji dziedzicznej i przytém ofiarował ustępstwa i korzyści tak państwu, jako i książętom. Po przysądzeniu korony jego dynastji, chciał przyłączyć na wieczne czasy do cesarstwa królestwo Sycylji, z południowemi Włochami, zaś książętom oddawał wszystkie dotąd przez nich posiadane lenności w dziedzictwo, z prawem przechodzenia i na linję żeńską. Nadto, zrzekał się swoich praw do spadku po zmarłych biskupach i opatach. Propozycje tak korzystne ujęły wielu, zwłaszcza kiedy je poparły datki pieniężne. Jakoż 52 książąt zobowiązało się do przyjęcia zamierzonej zmiany, ale w razie tylko jednomyślnej zgody wszystkich. Jednomyślności wszakże nie było, i książęta sascy z dwoma arcybiskupami, mogunckim i kolońskim, założyli przeciwko projektowi oppozycję. Papież także go nie przyjął, bo zrzec się nie chciał prawa zatwierdzania wyboru cesarza i koronowania go. H. widząc wzmagające się trudności, zaniechał swego projektu, i już tylko starał się o wybór swego syna na króla rzymskiego, co i przyszło do skutku na następnym sejmie w Worms r. 1196. Wtedy H. wziął się do swoich dawnych planów, które umiał przybrać w pozory, zmieniające je do niepoznania. Po śmierci Saladyna i podziale jego państwa między jego synów, Papież Celestyn III uznał za stosowne przedsięwzięcie nowej wyprawy krzyżowej. Jego legat w Niemczech znalazł cesarza w Strasburgu, usposobionego do tego najprzychylniej. W całych Niemczech obudził się zapał do nowej wojny o Ziemię św. Część krzyżowców wyruszyła przez Węgry na Konstpol, reszta, w liczbie 60,000 dobrze uzbrojonego rycerstwa, pociągnęła na Włochy za cesarzem, który wprawdzie nie wziął jawnie krzyża, ale, według powszechnego mniemania, uczynił to w skrytości serca. Rzeczywiście zaś miał on co innego na myśli, i zatrzymawszy się we Włoszech, począł tam zbierać wojska, z któremi zamierzał opanować Francję, Anglję, północne brzegi Afryki, a nareszcie cesarstwo Bizantyńskie, połączyć Kościół grecki z rzymskim i postawić Papieża w położeniu patrjarchy konstplskiego. Już uznali jego zwierzchniczą władzę królowie cypryjski i armeński; ale tymczasem powstały rozruchy w jego królestwie Sycylijskiém, których powodem było właśnie jego przybycie, bo w czasie jego nieobecności panowała tam spokojność pod łagodnemi rządami jego żony, umiejącej zjednać sobie powszechną miłość. H., nieposiadający się w gniewie, posłał swoich krzyżowców na tłumienie powstania, a wreszcie udał się i sam na zawziętą walkę. Rozpoczęły się znowu kary śmierci i liczne i rozmaite. W Palermo jednego dnia H. kazał spalić przed swoim pałacem 50 znaczniejszych obywateli. Wreszcie, zaczął srożyć się przeciwko całym miastom i burzył je, nie zważając na ich ważność i szkodę, wyrządzaną tém całemu

krajowi. Tak kazał spalić Syrakuzę i Katanę, a w Neapolu i Kapui poobalać warownie. Ludność była bardzo uciskaną i niszczoną. Sama cesarzowa, ujawszy się za tym narodem, wpośród którego urodziła się i wzrosła, została znienawidzoną przez męża, który, zdało się, iż chciał wytępić całą ludność pochodzenia normandzkiego. Ale miara się przebrała. Wybuchło powstanie ogólne i straszne, do którego dała hasło stolica i w którém zginęła niemców liczba ogromna. H. oblegając warowny zamek S. Giovanni, um. w Messynie 28 Wrz. 1197, w 33 roku życia, jak podają niemcy, od zadanej przez żonę trucizny, co jest bajką, nie mającą za sobą żadnego poważnego świadectwa; rzeczywiście zaś w skutek opicia się bez umiarkowania zimnej wody w czasie upału na polowaniu. W obec śmierci okazał on wielki żal i skruchę i rozdał znaczne dary kościołom. Zwłoki jego, po zdjęciu z nich klątwy przez Papieża, złożono z wielką uroczystością w grobie porfirowym w kościele katedralnym w Palermo. Odkryto je po upływie 600 lat i znaleziono całe, z uderzającym w obliczu wyrazem srogości i barbarzyństwa. Niedługo po jego śmierci ogłoszonym został jego testament, w którym, przekazując swemu synowi królestwo Sycylijskie i oddając go pod opiekę matki i brata Filipa, zaleca tak jemu jako i żonie prosić i uzyskać zatwierdzenie na tym tronie lennym Papieża, za to oddać mu Toskanję i cały zapis margrabiny Matyldy, i w razie zejścia swego syna bez potomstwa, oddać mu, jako zwierzchnikowi, i królestwo Sycylijskie. Niektórzy historycy, jak Hurter (Geschichte des Papst Innocenz III, Bd. I), mają ów testament za podrobiony, przeto iż nie zgadza się wcale z zasadami H'a, który zawsze był nieprzyjacielem potęgi świeckiej Kościoła, szarpał ją gdzie tylko mógł i nigdyby nie pozwolił na jakiekolwiek uszczuplenie posiadłości swego domu. Zdaje się jednak przeciwnie, że ów testament dowodzi rozumu politycznego H'a. Chodziło mu o zapewnienie królestwa Sycylji swemu synowi, którego zostawiał dzieckiem: obrał więc do tego sposób najlepszy, aby pozyskać uznanie i zatwierdzenie papieskie. Warto było dla tego i poświęcić coś ze swoich przywłaszczeń, zwłaszcza bezprawnych, kiedy niepodobna było utrzymać wszystkich; poświęcić mniej, by nie stracić więcej. Śmierć H'a napełniła całe Włochy radością, a Niemcy smutkiem. Sąd o nim włochów i niemców jest różnym. Ale bezstronna sprawiedliwość nie może w nim upatrzyć żadnych szlachetnych i ujmujących przymiotów, natomiast aż nadto w nim uderza, obok szalonej pychy, dzikie okrucieństwo i niepomierna chciwość, posunięta aż do zapomnienia własnej godności. Z zimnym rozsądkiem obmyślał on swoje plany, w których trudno się dopatrzeć jakichkolwiek celów wyższych, jakichkolwiek widoków dobra powszechnego; były to plany umysłu poziomego i do wykonania ich nie dostawało mu ani zdolności, ani żadnych przymiotów, stanowiących moralną wartość człowieka. Nadęty ciągłą myślą, że jako następca cezarów rzymskich jest wyższym nad wszystkich i nad wszystko, brał on bezrozumne wybryki swojej ambicji za wysokie natchnienia genjuszu i, aby je wprowadzić w wykonanie, nie znał innych sposobów, jak oszukaństwo, przekupstwo, gwałt i zdradę. A gdy mu się to nie udawało, wpadał w uniesienie złości i mścił się na wszystkich. Jego żona, której Dante poświęcił kilka pięknych tercetów w swoim *Raju* (canto III), przeżyła tylko rokiem swego męża, i w tym krótkim przeciągu starała się ukrócić w Sycylji bezprawia wojskowe i tak zwane *zwyczaje niemieckie* t.

j. gwałty i grabieże. Umierając, oddała ona swego czteroletniego syna pod opiekę Papieża. Innocenty III dopełnił sumiennie włożonego na siebie obowiązku: przytulił to dziecko, opuszczone od wszystkich i znienawidzone od narodu, wpośród którego przyszło na świat, a następnie czuwał nad jego młodością. Ale nie na wiele to się przydało, bo ten syn, przyszyszedłszy do lat, stał się godnym swojego ojca. H'a zaliczają niemcy także do swoich *minnesingerów*, a mianowicie przypisują mu dwie piękne pieśni. *M. Haupt* wręcz powszechnemu zdaniu twierdzi (w Minnesangs Frühling, Lpz. 1857), że pieśni te są podrobione i niewłaściwie H'wi przypisywane; *Jakób Grimm* (w *Pfeiffer'a*, Germania 1857 II 477) broni autorstwa H'a. Cf. *Raumer*, Gesch. d. Hohenstaufen; *Cantu*, Storia dei Italiani, V; *Tonche*, Kaiser H. VI, Lpz. 1867. *S. S.*

Henryk VII, cesarz. Po zabójstwie Albrechta I nastąpił dla cesarstwa wielki niepokój. Po raz pierwszy wtedy wielu książąt utworzyło między sobą związek, w celu niedopuszczenia głównie wyboru Eberharda, hrabiego würtembergskiego, ubiegającego się wraz z innymi o koronę cesarską. Na obradach wyborowych słuchani byli szczególniej elektorowie duchowni, przewyższający świeckich biegłością i znajomością rzeczy, a tymi właściwie kierował Papież. Król francuzki Filip Piękny myślał, że nadszedł czas, w którym może on zgotować swojemu domowi wszechwładztwo. Linja andegaweńska (Anjou) gotowa była połączyć korony węgierską i neapolitańską. Brat króla książe walezyjski (Valois) ubiegał się o korony czeską i polską. Prócz tego Filip starał się o pozyskanie mu i korony cesarskiej. W tym celu wymógł od Papieża Klemensa V, będącego pod jego wpływem, iżby pisał o tém do elektorów niemieckich, i znalazło się dwóch, co rzeczywiście dali się na to namówić. Ale wnet potém Papież się przekonał, iż byłoby z jego strony bardzo nierozsądnie dopomagać do takiego wyniesienia francuzkiego księcia i przez to pozbawiać się jedynej, jaka jeszcze mu została podpory. Poszedł tedy za radą kardynała de Prato, swojego najpierwszego doradcy, i zalecił arcybiskupowi mogunckiemu, Piotrowi Aichspalterowi, wybór przyspieszyć. Ten ostatni, którego głównem usiłowaniem było wyłączyć od korony dom austrjacki, połączył się wtedy z arcybiskupem trewirskim i nietrudno im było, przy niejedności reszty książąt, zebrać większość głosów dla *Henryka*, hr. luksemburgskiego, potomka owego hrabi Sygfryda, którego córka Kunegunda wyszła była za Henryka II. Obrany 27 Listop. 1308, ponieważ odznaczył się ścisłém przestrzeganiem w swojém hrabstwie pokoju publicznego, przeto można było się spodziewać, iż potrafi utrzymać i państwo w pokoju. Był on przytém znanym jako największy swego czasu bohater turniejowy, jako mąż wielkiego ducha i ozdobiony wszystkiemi cnotami rycerza. Po raz pierwszy książęta przesłali Papieżowi formalny dekret obioru. Zaś w pół roku po swojej koronacji, H. wyprawił do niego wspaniałe poselstwo, z oświadczeniem mu uszanowania i synowskiej uległości, złożenia powinnego jemu i Kościołowi rzymskiemu hołdu i przysięgi na wierność, przyczém upraszał go o koronowanie na cesarza. Papież udzielił mu swoje zatwierdzenie w sposób następujący: „Obranego królem najukochańszego naszego syna H'a poczytujemy, uznajemy i ogłaszamy wszystkim za króla rzymskiego, znajdując jego osobę, o ile w nieobecności możemy sądzić, ze wszech miar godną koronowania na cesarstwo, co ma być dopełnioném we właściwém miejscu i czasie, a tymczasem za-

sylamy mu nasze pozdrowienie i łaskę, i rozkazujemy wszystkim jego poddanym okazywać mu powinne posłuszeństwo." W Sierpniu r. 1309 H. zwołał wielki sejm w Spirze, z powodu głównie spraw czeskich. Szczęście sprzyjało mu tam w sposób szczególniejszy. Stany czeskie rozdzieliły się między księciem Karyntji i Francją. Ale podczas ścierania się z sobą tych dwóch stronnictw, powstało trzecie, które przywiązało się do nowego cesarskiego domu. Oswobodziło ono królewnę Elżbietę, młodszą siostrę Wacława II, trzymaną w zachowaniu u Henryka, księcia Karyntji, i wysłało do Spiry, ofiarując ją, wraz z królestwem, 14 letniemu synowi cesarza Janowi. H. pochwycił z ukontentowaniem taką sposobność przymnożenia posiadłości swojemu domowi, i po zaślubieniu tamże w Spirze przez jego syna Elżbiety, nadał mu prawem lennem Czechy. Na tym sejmie pamiętnym i z tego, iż, jak zapowiedzianém było wyraźnie, zasiadali na nim i deputowani od miast, naradzano się też o pochodzie do Rzymu. I w tém szczęście posłużyło H'wi. Papież sam wzywał go tam, w nadziei, iż przez to wróci do posiadania Rzymu. Oprócz tego, zapraszali go przez swoich posłów do Włoch stronnictwa, tak Gibellinów jak i Gwelfów, spodziewając się każde pozyskać jego pomoc dla siebie. Jakkolwiek od czasów Hohenstaufów żaden cesarz niemiecki już się nie wyprawiał za Alpy, miasta włoskie nie urosły przez to w potęgę. Przeciwnie, zaprzestawszy bać się niemców, pozbyły się one zarazem ożywczego ducha do życia publicznego. W skutek tego w wielu miastach władza najwyższa dostała się w ręce możnych rodów, które sprawowały ją w sposób nieraz twardy i barbarzyński. Wreszcie Stany Niemieckie okazały niespodzianie wielką gotowość do rzymskiego pochodu. W skutek tego uchwalono jednomyślnie wezwać wszystkich lenników państwa do udziału w tej wyprawie. Nawet magnaci państwa Arelateńskiego przyrzekli swój udział. H., zawarłszy traktat przyjaźni z królem francuzkim, w jesieni r. 1310 ruszył przez górę Cenis i, wkroczywszy do Lombardji, postępował z wielkim rozumem i umiarkowaniem. Kazał on ogłosić powszechny pokój i oświadczył, że nie zna ani Gibellinów ani Gwelfów. Zamierzane tedy w początkach związki przeciwne nie przyszły do skutku, i wszyscy bez różnicy panowie miejscy wyszli na jego spotkanie. Dumny Medjolan otworzył mu swoje bramy. H. koronował się w nim koroną żelazną i zwołał sejm do ustanowienia zarządu. Ale niebawem zmieniło się usposobienie włochów: kiedy zażądano w Medjolanie zwyczajnej przy każdym pochodzie rzymskim dostawy żywności i pieniędzy, obudziło to niezadowolenie. Kiedy nadto H., w miejsce dawnych podestów, ustanowił namiestników i zaczął wybierać ich, nie zważając na stronnictwa, tak z pomiędzy Gibellinów, jak i z pomiędzy Gwelfów, już w pośród tych ostatnich, wzbraniających się zrównania z pierwszymi, zaczęło się objawiać pewne wzburzenie, którego wybuch nastąpił w skutek nałożenia pomienionej daniny koronnej. I w Medjolanie i po innych miastach powypędzano Gibellinów. Taka krnąbrność miast lombardzkich była podsycaną przez tajemne zabiegi króla neapolitańskiego i Francji, i ostatnia, przez ponowiony świeżo formalny układ zobowiązywała się królowi neapolit. ochraniać go, jako sprzymierzeńca, od wszelkiej napaści. H. wystąpił z siłą, by nakazać sobie posłuszeństwo, mianowicie w Medjolanie, Kremonie i Brescji, ale inne miasta nietylko się tego nie uląkły, lecz, owszem, skorzystały ze sposobności, by rozpocząć dawną walkę Gwelfów z Gibel-

linami, kiedy ci ostatni stanęli otwarcie po stronie cesarza. Pod Brescją stracił większą część swego wojska w potyczkach, od niedostatku i chorób. Nie zraziło go to jednak i, zmusiwszy to miasto do kapitulacji i ściągnąwszy z niego kontrybucję, z resztą wojska, dziesiątkowanego przez zarazę, pociągnął do Genui, w której był przyjęty, bo tam mieli przewagę Gibellini. Na okrętach genueńskich przybył H. do Pizy, która również go przyjęła i przyrzekła swoją pomoc. Ztamtąd ruszył do Rzymu, w którym przewodziły obadwa stronnictwa. Półowa miasta obsadzona była wojskiem nadesłaném od króla neapolitańskiego oraz Gwelfami przybyłymi z Toskanji, tak iż pomimo wszelkich usiłowań H. nie mógł zdobyć Watykanu i Kościoła ś. Piotra. Ale po dwóch miesiącach ścisłego oblężenia miasta, stronnictwo cesarskie zmusiło kardynałów do koronacji, która na ten raz odbyła się w kościele ś. Jana Laterańskiego i zakończyła się wspaniałą ucztą, przerywaną przez wrzaski i urągowiska obecnych w mieście Gwelfów. Wnet po koronacji wielu magnatów niemieckich i burgundzkich udało się do domu i cesarz obaczył się, z uszczuplonemi siłami, zagrożonym dokoła przez króla neapolitańskiego i przez Gwelfów. W takiém niebezpieczeństwie zawarł on przymierze z Fryderykiem, królem sycylijskim, przeciwko Robertowi neapolitańskiemu, przyrzekł mu pomagać do zawojowania Neapolu, mianował admirałem cesarstwa i zaręczył jedną z swoich córek z jego synem. Nawzajem król sycylijski zobowiązał się pomagać mu i na lądzie i na morzu przeciwko Gwelfom. Potém H. wyruszył do Toskanji i stanął obozem w pobliżu Florencji, gdy tymczasem jego syn, sprawujący w jego zastępstwie rządy cesarstwa, miał zebrać bez odwłoki wojsko, mające w początkach następującego roku wyruszyć do Włoch. W Pizie ogłoszony został uroczyście wyrok bannicji na Roberta neapolitańskiego. Wyrok ten obruszył niezmiernie całe stronnictwo Gwelfów, ale szczególniej Papieża i króla francuzkiego; Robert bowiem, jakkolwiek był lennikiem cesarskim w swojém hrabstwie Prowanckiém, ale nie przebywał w tym kraju, ani w żadnym innym należącym do cesarstwa, jako zaś król neapolitański był lennikiem Kościoła rzymskiego. Klemens V zażądał, by H. pogodził się z Robertem i porzucił związek z królem sycylijskim. Na to H. odparł, że Papież nie jest w mocy mu przeszkadzać w karaniu lenników nieposłusznych. Klemens V powołał się na jego przysięgę wierności. H. rzeczywiście przy swojej niedawno odbytej koronacji, zważając na odebrane niedługo przedtém pismo papieskie do kardynałów, złożył, w obecności notarjusza i świadków, w ręce kardynała legata przysięgę, w której zobowiązał się w wyrazach ogólnych być opiekunem, protektorem i obrońcą Kościoła rzymskiego; żądał tedy, by nie przydawano jego przysiędze znaczenia, jakiego ona nie miała, i by Papież rzucił klątwę na „wywołanych buntowników cesarstwa.“ Zamiast tego, Klemens V przychylił się do słuszniejszego zresztą żądania króla francuzkiego i rzucił klątwę na cesarza, jako najezdnika i gwałciciela pokoju. H. nieustraszony tém bynajmniej, zbierał spiesznie swoje siły lądowe i morskie w Genui i Pizie, które stanęły po jego stronie, i już się gotował wkroczyć w granice neapolitańskie ze znacznemi siłami, które niebawem miały jeszcze wzmocnić posiłkowe wojska niemieckie, już będące w marszu, gdy niespodzianie zaskoczyła go śmierć w Buonconvento, niedaleko Sieny, 24 Sierp. 1313 r. Niemcy rozpuścili wieść, że był on otrutym poświęconą hostją, przyniesioną mu dla kommunji przez dominikana *Bernarda*

z *Monte Pulciano*. Bajka ta, której nie stwierdzają żadne świadectwa współczesne, musiała jednak po upływie niejakiego czasu znaleść wielu zwolenników, kiedy w 33 lat potém zakon dominikański uznał za potrzebne domagać się ogłoszenia swojej niewinności od syna Henryka VII. Pomimo to i teraz nawet figuruje ona w niektórych podręcznikach historji. Nagła śmierć tego cesarza, który pierwszy, po długim przeciągu czasu, wznowił dawne roszczenia swoich poprzedników do Włoch i chciał je popierać siłą, napełniła Włochy wielką radością. Obchodzono ją przez illuminacje, turnieje, rycerskie gry i publiczne zabawy z tańcami. Dzień ś. Bartłomieja święcono przez dziękczynne nabożeństwa, bo już po dwakroć okazał się on dla Włoch szczęśliwym i wybawił je od niemieckiego panowania: raz przez klęskę Konradyna (ob.), drugi raz przez śmierć Henryka VII. Postanowiono na wieczne czasy uważać tego świętego za patrona kraju i jego święto za narodowe. Ale w tych Włoszech, zawsze podzielonych na stronnictwa sobie nienawistne, radość jednych była goryczą drugich: kiedy weseliła się Florencja, główne ognisko Gwelfów, wtedy bliska jej Piza była pogrążoną w rozpaczy. Zawiedzione były wszystkie jej nadzieje, wydała 2 miljony złotych na wyprawę neapolitańską i ta skończyła się na niczém. To też jej żalom i skargom nie było końca i miary. Gwelfowie we Florencji odetchnęli ze strachu, bo przewidywali, że H. po zdobyciu Neapolu opanuje całe Włochy. Ale Piza miała inne rachuby: wzrost Florencji spowodował jej upadek i teraz spodziewała się ona, że H., utwierdziwszy swoje panowanie we Włoszech, u nich założy swoją cesarską stolicę, co byłoby początkiem ich wzrostu, a pożądanego upadku Florencji. Taż różnica polityki była i po innych miastach włoskich. Cf. *Berthold's*, Der Römerzug König Heinrichs von Lützelburg, 2 t. Königsberg 1830; *Dönninges*, Acta Henrici VII, Berl. 1840, 2 t.; *Cantu*, Storia dei Italiani, t. VI. *(Brischar)*. *S. S.*

Henryk I, król angielski, trzeci syn Wilhelma Zdobywcy, ur. r. 1068. Po śmierci jego starszego brata Wilhelma Rudego (w Sierpniu 1100), ugodzonego na polowaniu strzałą nie wiadomo od kogo i czy przypadkiem, czy z umysłu, korona, według prawa następstwa i zawartej umowy, przechodziła na Roberta, księcia Normandji, który wróciwszy z Ziemi św., bawił we Włoszech, w Apulji, gdzie starał się o rękę siostry Wilhelma Aversa. Tymczasem Henryk, najmłodszy z braci, znajdujący się w lesie podczas śmierci tamże króla, jak tylko otrzymał o niej wiadomość, wnet pospieszył do Winchester i zawładnął gwałtem skarbem królewskim. Poczém natychmiast został ogłoszony królem i niezwłocznie koronowany. Ażeby jednak pozyskać uznanie narodu i przez to umocnić się na tronie, wydał w dniu swojej koronacji przywilej, który stał się poprzednikiem i zapowiedzią sławnej *Magna charta*. W przywileju tym przywrócił on Kościołowi wszystkie jego dawne swobody i przyrzekł, że wakujących prebend nie będzie przedawał, ani wypuszczał w dzierżawę, ani zatrzymywał dla korzyści swego skarbu. Baronom też i całemu w ogóle narodowi zapewnił uwolnienie od wielu ciężarów, jakie nastały za panowania jego brata. Postępowanie jednak króla niezawsze odpowiadało owym, danym przez niego na wstępie przyrzeczeniom. Życie jego poprzednie było bardzo nieporządném. Teraz zdawało się, iż zamyślał on całkiem je naprawić. Przybrał on na siebie pozory męża poważnego i surowych obyczajów, i wnet po swojém wstąpieniu na tron posłał do

Anzelma (ob.), arcybpa kantuaryjskiego, przebywającego od czasu poróżnienia z Wilhelmem II we Włoszech, z oświadczeniem swojego najwyższego uszanowania i wezwaniem do powrotu. Sędziwy Anzelm udał się natychmiast do Anglji i objął na nowo rządy swojej djecezji, ale wkrótce przyszło do nowych nieporozumień pomiędzy nim a koroną. Kościół angielski posiadał naówczas dobra bardzo znaczne i jego dygnitarze zajmowali w państwie takież stanowisko, jak i po innych krajach Europy. Im większą jednak była ich moc i wpływ na sprawy państwa, tém większe było, już od samego początku, staranie królów trzymać ich w zależności od siebie. Najbardziej jednak usiłowali królowie pozyskać sobie prawo ich mianowania. W skutek tych dążności przedstawianie kandydatów na bpów zamieniło się w końcu na formalną tychże nominację. Jak na dworze niemieckim pod panowaniem Henryka II, a szczególniej Henryka III, kapelani cesarscy, wtajemniczeni do rządów państwa, zwykle posuwani bywali na najwyższe godności kościelne, tak i w Anglji dwór stał się szkołą i sadnikiem królewskich biskupów. Tak było już i za dawnych saksońskich królów. Po zawojowaniu Anglji przez normandów, zależność duchowieństwa od władzy świeckiej stała się tam jeszcze większą przez to, iż polityką monarchów z tego rodu było utrzymywać się w kraju podbitym przez poddanie sobie zupełnie lenników świeckich i duchownych. Sam Wilhelm Zdobywca naznaczał bpów tylko z pomiędzy normandów i wybierał na tę godność ludzi najuleglejszych. Przestrzegał też i on i następca jego tak zazdrośnie swoich praw monarszych nad Kościołem, że ten okazał się faktycznie prawie zupełnie oderwanym od rzymskiego. Jeżeli przeto Kościół angielski miał wrócić do swoich dawnych praw, należało przedewszystkiém przywrócić jego łączność z Rzymem. Anzelm, po swoim odjeździe z Anglji, obecny na synodach w Rzymie i Barze, na których ogłoszone były nader ważne postanowienia o wolności Kościoła, odważył się zaraz stanąć w obronie wyznawanych przez siebie zasad. Kiedy H. wspomniał mu o złożeniu zwyczajnej lennej przysięgi, powołał się on co do tego na postanowienia ostatniego synodu rzymskiego i uznanie ich postawił za warunek przyjęcia napowrót swoich obowiązków. Król znalazł się w trudném położeniu. Nie chciał on wyrzec się inwestytury i lennej przysięgi, ale też i nie chciał zrywać z powszechnie poważanym arcybpem, z obawy, iżby ten nie przechylił się na stronę jego brata, który właśnie był powrócił do Normandji i rościł prawa do tronu angielskiego. Ażeby wygrać na czasie, wniósł on, by odłożyć tę kwestję do świąt wielkanocnych, a tymczasem umyślił wyprawić poselstwo do Rzymu i wymódz od Papieża odwołanie tych synodalnych postanowień. Anzelm przystał na wniosek króla, by dać mu tém poznać, jak pragnie pokoju i zgody. Oprócz tego, wyświadczył on H'wi ważną usługę, gdy dał swoje pozwolenie na jego małżeństwo z córką króla szkockiego Malkolma III, będącą w klasztorze, która, jako pochodząca z rodu dawnych królów angielskich, miała wielką miłość u ludności anglosaksońskiej. Ale największy dowód swojej przychylności złożył on królowi, gdy nietylko sam nie stanął po stronie jego brata, który zaczął był dochodzić swoich praw orężem, ale swoim wpływem umiał utrzymać w wierności i szlachtę normandzką, już gotową odstąpić H'a. Dzięki też jego szczególniej usiłowaniom przyszło między dwoma braćmi do układu, na mocy którego Robert, za pewną roczną płacę, zrzekł się korony an-

gielskiej. Jakkolwiek H. w potrzebie garnął się szczerze do arcybiskupa i przyrzekał uroczyście szanować prawa Kościoła, wszakże niebawem wyłamał się niecnie z tego wszystkiego. Po świętach wielkanocnych wrócił posłaniec królewski z Rzymu i przywiózł, jak to przewidywał Anzelm, odpowiedź odmowną. Papież w wyrazach uprzejmych ale stanowczych oświadczył się przeciwko inwestyturze świeckiej. Król odwoławszy się sam do wyroku papiezkiego, nie poddał się mu bynajmniej, kiedy wypadł nie po jego myśli, a namawiany przez swoich dworzan, a szczególniej przez swego brata, który nienawidził śmiertelnie arcybpa, dał się przeciwko temuż podburzyć. Wezwał go tedy do siebie i dał mu do wyboru: albo wykonać lenną przysięgę i wyświęcać prałatów mianowanych od korony, albo natychmiast opuścić królestwo. Wkrótce jednak ułagodził się H. i stanęło między nim i Anzelmem, żeby wysłać powtórnie poselstwo do Rzymu i tym razem tak król jak i arcybp mieli porozumieć się z Papieżem, każdy przez osobnego posła. Papież w udzielonej obudwom odpowiedzi nie zmienił swego pierwszego postanowienia. H. uparł się także przy swojém i, zwoławszy stany państwa do Londynu, ponowił swoje pierwsze żądania. Kiedy Anzelm nie chciał na nie przystać, stronnictwo królewskie zdobyło się na wybieg nieuczciwy: zniewoliło ono posłów królewskich do zaręczenia swojém słowem bpiém, iż Papież ustnie dał im wcale inną odpowiedź, niż na piśmie, i że w swoim liście nie mógł robić żadnych ustępstw dla tego, by inni monarchowie nie domagali się od niego tegoż. Posłowie Anzelma zaręczyli przeciwnie, iż nic podobnego nie słyszeli od Papieża. W obec takich dwóch przeciwnych twierdzeń stany państwa postanowiły jeszcze raz zapytać o to Papieża, zaś do rozstrzygnięcia tego sporu dozwolić królowi korzystać z prawa inwestytury, ale z drugiej strony nie wzbraniać też Anzelmowi stać przy swojém prawie co do udzielania święceń. Wbrew postanowieniu temu król zażądał od Anzelma wyświęcenia mianowanych przez siebie prałatów. Arcybp odmówił tego stanowczo. Wreszcie i od Papieża nadeszła odpowiedź, zgodna z poprzedzającemi. Wtedy, za wdaniem się magnatów, postanowiono, by sam arcybp udał się do Rzymu i nakłonił Papieża do ustępstwa. Anzelm przystał, ale oświadczył najwyraźniej, że nie będzie doradzać Papieżowi nic przeciwnego wolności Kościoła i swojemu sumieniu. Nie można przeto wątpić, iż jedynie dla tego wyprawiono go w tę podróż, by się go przynajmniej pozbyć. W Bec zatrzymał się arcybp jakiś czas i otrzymał tam od króla list dość przyjacielski, ale kiedy mimo to H. trwał w swojém przedsięwzięciu wywrócenia praw Kościoła, stracił ostatnią nadzieję, że się król z nim pogodzi, i puścił się w dalszą podróż do Rzymu. W Maurienne doszedł go powtórny list od króla, w którym żądał tenże, by szanując swoje zdrowie, nie narażał go na trudy tak dalekiej podróży i, zaniechawszy jej zupełnie, załatwił sprawę z Papieżem listownie. W Rzymie uprzedził Anzelma poseł królewski, który, by okazać przywiązanie swego pana do Papieża, przywiózł bogate świętopietrze. Paschalis II stanowczo odmówił żądanych przez H'a praw inwestytury, ale ustąpił mu niektórych w tém praw, już dozwalanych jego ojcu, wstrzymał ekskommunikę, już wiszącą nad nim, w skutek postanowień ostatniego synodu, i napisał do niego list, w którym najłagodniej, ale też i najsilniej radził zakończyć ten spór pojednawczo. Kiedy Anzelm bawił w Lugdunie, dobra jego arcybiskupstwa zostały zajęte przez rząd. Mimo to

ciągnęły się przez cały rok nowe między nim, a królem układy. R. 1104 wyprawił król nowe poselstwo do Rzymu. Toż samo zrobił i arcybiskup. Papież, wbrew oczekiwaniom Anzelma i naleganiom zgodnych z nim w zdaniu kardynałów, nie chciał uciec się do środków surowych, mianowicie do obłożenia króla karami kościelnemi. Wyrzekł on tylko klątwę na jego doradców, „którzy chcieli wolną zamienić w służebnicę.“ Wtedy Anzelm postanowił rozstrzygnąć zaczętą walkę swojemi własnemi siłami i, na mocy swoich praw arcybpich, króla ekskommunikować. W tym celu wyjechał on z Lugdunu i, by nadać tém więcej znaczenia i powagi stanowczemu krokowi, na jaki się odważył, przybył do Normandji i tam uprzedził o wszystkiém siostrę króla hrabinę Blois, która wyświadczyła mu już wiele usług i dała wiele dowodów przychylności. W obecnym razie dała ona niezwłocznie znać królowi o tém, co go czeka. H. uwikłany naówczas w wojnę z swoim bratem Robertem, rozważywszy swoje położenie, groźne dla siebie w ówczesném swojém położeniu skutki ekskommuniki, zażądał przez swoją siostrę porozumienia się osobistego z Anzelmem. Zjechali się oni z sobą w jedném miasteczku Normandji, w Lipcu 1105, i zawarli umowę, w której H. zrzekł się inwestytury. Ale jeszcze zostało nieporozumienie co do przysięgi, której Anzelm wzbraniał się składać, i co do uznania mianowanych dotąd przez króla dygnitarzy. Dopóki Papież nie rozstrzygnie co do tego ostatniego punktu, arcybp nie miał wracać do kraju. Król ledwo wrócił, zaczął żałować zrobionego przez siebie ustępstwa i, zamiast spieszyć, na usilne nalegania Anzelma, z załatwieniem wiszących trudności, zaczął znowu przeciągać dawne spory i dopuszczać się najhaniebniejszych gwałtów. Potrzebując pieniędzy na wojnę z bratem, zaczął on wyciskać je z duchowieństwa, korzystając z każdej po temu okoliczności. I tak, uchwały synodu westminsterskiego (1102) o ścisłém zachowaniu bezżeństwa duchownych, obrócił on na źródło dochodu dla siebie: ustanowił kommissję do śledzenia i badania postępków duchowieństwa, i każdy, wykraczający w jakibądź sposób przeciwko postanowieniom rzeczonego synodu, podlegał ciężkiej karze pieniężnej. Kiedy liczba winnych okazała się za małą, iżby ściągnięte z nich kary nasycić mogły chciwość królewską, nałożono podobne kary na wszystkich w ogóle księży, winnych czy niewinnych; ktokolwiek czy nie mógł, czy nie chciał poddać się temu wyrokowi, brany był do więzienia, a nawet na tortury. Raz 200 tak złupionych księży, boso i w stroju kościelnym, znaszło drogę królowi, jadącemu do Londynu, by przełożyć mu swoją biedę, a kiedy król nie chciał ich słuchać i zbył ich obelgami, udali się z prośbą o wstawienie się za nimi do królowej. Ta odpowiedziała ze łzami, że się w takie sprawy mieszać nie może. W takich okolicznościach biskupi, którzy przedtém ustąpili z placu bitwy, zostawiając na nim samego prymasa, zwrócili się ku niemu i zaklinali go, by wrócił, stanął na ich czele i bronił ich od nieznośnego ucisku króla. Narazie arcybiskup uznał możebném tylko listownie wstawić się za biednymi proboszczami. Tymczasem przybyli do Rzymu posłowie królewscy. Paschalis II przyjął ich najuprzejmiej i przystał na żądania H'a, poczém prosił Anzelma, by polegał [illegible]ku. Zatém w Sierpniu 1106 zjechali się znowu król [illegible]li między sobą wszystkie kwestje sporne. Na żądanie rzekł przestać odtąd gnębić duchowieństwo kontrybubecności lub śmierci prałatów nie przywłaszczać sobie

ich dochodów. Poczém Anzelm wrócił do Anglji, przy radosnych okrzykach ludu. Na zebraniu stanów państwa w Londynie, w Kwietniu 1107, załatwiono spór w ten sposób, że królowi przysądzono lenną przysięgę, a odebrano inwestyturę. Odtąd H. zostawał w zgodzie z Anzelmem aż do samej jego śmierci (1109) i w jesieni 1108, odjeżdżając do Normandji, jemu powierzył rządy państwa i opiekę nad swoją familją. Dalej jeszcze ciągnął się spór H'a ze Stolicą Apost. o dopuszczenie legatów papiezkich. Kiedy jedno stronnictwo powoływało się na przyznanie od poprzedzających Papieżów arcybiskupowi kantuaryjskiemu praw legata apostolskiego, drugie stronnictwo, w imieniu Papieża, utrzymywało, że jemu, jako naczelnikowi Kościoła powszechnego, służy prawo badania stanu Kościoła w krajach odległych, i że takowe badanie, zwłaszcza w czasach obecnych, przy mnogich, jakie wkradły się do angielskiego Kościoła nadużyciach, było koniecznie potrzebném. Za panowania H'a I legaci papiezcy bywali zawsze skłaniani do powrotu z niczém, albo, kiedy i zdarzało się im być przedstawionymi królowi, dla różnych przyczyn nie dawano im wywiązywać się z nadanego im pełnomocnictwa. Aż nareszcie, kiedy r. 1116 Paschalis II wysłanego do Anglji swego legata poparł szczególnemi pismami do króla i duchowieństwa angielskiego, w których użalał się, tak na nieprzyjmowanie jego posłów, jako i na panujące w angielskim Kościele nadużycia, wysłany został do Rzymu arcbp *Ralf*, w imieniu całego angielskiego duchowieństwa, dla obrony jego przywilejów. Następca Paschalisa, Kalikst II, wysłał w charakterze legata do Anglji kardynała *Piotra*, a kiedy ten szczodrze obdarowany przez króla wrócił, nie dopełniwszy danego mu zlecenia, mianował jego następcą *Jana Crema*. Honorjusz II zatwierdził rozporządzenie swego poprzednika, ale, z rozkazu króla ang., Jan Crema został zatrzymany w Normandji i dopiero po długich negocjacjach uzyskał pozwolenie jechania do Anglji. Przybywszy tam, załatwił on spory wynikłe pomiędzy biskupami szkockimi i arcybpem yorkskim i odbył synod bpów angielskich, który wydał mnogie postanowienia, dotyczące karności kościelnej. Z powrotem do Rzymu towarzyszył mu arcybp kantuaryjski Wilhelm, z zamiarem nakłonienia Papieża do zaniechania swoich praw wysyłania do Anglji legatów. Honorjusz II na to się nie zgodził, ale nadał mu osobiście godność swego legata w Anglji i Szkocji. Po śmierci Honorjusza II, H. na żądanie ś. Bernarda, wbrew zdaniu swoich biskupów, nietylko oświadczył się za Innocentym II, ale zjechał się z nim w Chartres i tam, upadłszy mu do nóg, przyrzekł posłuszeństwo wiernego syna. H. um. 1135 w Normandji, w rok po śmierci swego brata Roberta, który r. 1106, po nieszczęśliwej bitwie pod Tenchebrai, stracił swoje księstwo, dostał się do niewoli i, jak podają niektórzy późniejsi dziejopisowie, pozbawiony oczów, zakończył życie w więzieniu w Cardiffe. Z pomiędzy współczesnych jedni stawią H'a I w rzędzie najlepszych i najrozumniejszych królów, drudzy przypisują mu chciwość, srogość i niesprawiedliwość. *Lingard* w swojej Historji zebrał wiele rysów, z których okazuje się jego mściwość, podejrzliwość, obłuda i niepowściągliwość. Chwalą go za ścisły wymiar sprawiedliwości, ale główną do tego pobudkę upatrują w chęci bogacenia swego skarbu. *Hume* przedstawia tego króla jako despotę, chciwego władzy i bogactw, którego celem głównym było nabywanie dóbr dla swojego rodu na stałym lądzie Europy. Lubił on nauki i poezję, co zjednało mu nazwę *Beauclerc*, to jest uczonego, i miał tylko jednego syna, który w młodym wieku utonął,

i córkę Matyldę, która wyszła za cesarza Henryka V, a po śmierci tegoż, za Godfryda, syna Fulkona V, króla jerozolimskiego i księcia andegaweńskiego, zwanego Plantagenetem. Oprócz tych dwojga, miał on piętnaścioro dzieci nieprawych. Cf. *Lyttleton*, The History of the life of king Henry I etc., London 1767, 4 v.; *Lingard*, History of England, II 182; *Lappenberg*, Geschichte von England, Hamburg 1834 II 210. (*Brischar*). *S. S.*

Henryk II, król angielski (1154—1189), zwany *Courtmantel (Krótki płaszcz*, ponieważ zaprowadził modę krótkich płaszczów), syn Godfryda Plantageneta i Matyldy, córki i dziedziczki Henryka I, ur. 3 Marca 1133 i przez swego dziada uznanym został po matce jego następcą. Ale wbrew temu, po prędkiém zejściu Henryka I, baronowie angielscy, niechętni panowaniu kobiety, a zwłaszcza Matyldy, ogłosili królem Stefana hr. Blois, syna jednej z córek Wilhelma Zdobywcy. Ten wkrótce (1141) był zwyciężonym przez stronników Matyldy i dostał się jej w niewolę, ale po złożeniu z tronu tej królowej i ustąpieniu jej do Francji, wstąpił znowu na tron i odtąd panował spokojnie. Tymczasem H. po śmierci ojca r. 1150 odziedziczył hrabstwa Anjou i Maine (we Francji), a r. 1152 ożenił się ze sławną, a raczej osławioną Eleonorą z Akwitanji, przedtém żoną króla francuzkiego Ludwika VII, i znacznie od siebie starszą, ale która wniosła mu liczne i bogate posiadłości we Francji. Wnet potém ruszył on dobijać się swoich praw do Anglji. Właśnie wtedy umarł nagle syn i następca króla Stefana, a arcybp kantuaryjski Teobald skorzystał z tego, by położyć koniec rozpoczętej wojnie i pogodzić obie strony tém, że H. otrzymał zaraz księstwo Normandji i ogłoszony został następcą tronu angielskiego po śmierci Stefana. Niedługo na nią czekał i r. nast. został ogłoszony królem i koronowany 19 Gr. 1154. Zatwierdził on zaraz wszystkie prawa i swobody, nadane Anglji przez swojego dziada, i starał się zapewnić krajowi pomyślność, przez ścisły wymiar sprawiedliwości, podniesienie ogólnego dobrobytu, a przedewszystkiém ukrócenie swawoli rozwielmożnionych pod panowaniem jego poprzednika baronów. Wkrótce jednak oderwały go od tych spraw interessa jego domu na stałym lądzie. Chodziło mu tam głównie o odzyskanie miasta Tuluzy, które dziad jego żony, książe akwitański i hrabia piktawski (Poitiers), zostawił był za bardzo wielką summę pieniędzy hrabiemu St. Gilles, i którego nie wykupił ani on, ani jego syn. Nie mogąc czy nie chcąc płacić nader ogromnego długu, H. umyślił pozbyć się go i odzyskać zastaw orężem; w tym celu latem r. 1159 wyprawił się z wojskiem do Francji. Za radą swojego kanclerza *Tomasza Beketa* (ob.), który na tę wyprawę wystawił swoim kosztem 700 żołnierzy i w całém tém przedsięwzięciu odznaczył się największém męztwem i gorliwością o interessa króla, zamienił on osobistą służbę swoich lenników na opłatę pieniężną, i za tak zebraną summę wystawił znaczną liczbę najemnego wojska. Wszystko to jednak nie przydało się na nic, albowiem sam Ludwik VII, król francuzki, przyciągnął na pomoc swemu lennikowi hrabiemu St. Gilles i H., nie chcąc podnosić oręża przeciwko pierwszemu, jako swo[illegible] ustąpił do Normandji. Tam przyjmował on poselstwo [illegible]adra III (ob.). Już i przedtém Arnulf, bp z Lizieux, [illegible]ję, i sędziwy arcybp kantuaryjski używali całego jednać u H'a poparcie dla tego prawego naczel-

nika Kościoła. Ale z drugiej strony cesarz Fryderyk Barbarossa nie był też nieczynnym, by utrzymać swoją kreaturę antypapieża Wiktora IV i przeciągnąć na swoją stronę królów francuzkiego i angielskiego. Jednak stronnictwo kościelne, popierane szczególniej przez wielkie zgromadzenia zakonne, podziałało tak stanowczo na H'a, iż ten, po niejakiém wahaniu się w tej sprawie, również jak i król francuzki, zarządził rozpoznanie na nowo praw obudwóch Papieży przez synod zebrany w Tuluzie (1160). Po wydanym przez ów synod wyroku, nastąpiło formalne ze strony Anglji uznanie Aleksandra III, za które tenże wywdzięczając się, przychylił się do prośby H'a i zaliczył ostatniego prawego króla z dynastji anglosaksońskiej Edwarda Wyznawcę, w poczet świętych i cześć, oddawaną mu już przez naród angielski, rozciągnął na cały Kościół. Wkrótce potém nastąpiło (1161) widzenie się osobiste Papieża z królem Anglji w klasztorze Dole. H., by okazać swoje osobiste uszanowanie dla głowy Kościoła, upadł mu do nóg i po zaręczeniu winnego posłuszeństwa, po trzech dniach pożegnał Papieża, złożywszy bogate upominki. Tak dobre stosunki między H'em i władzą duchowną zakłócone zostały wrychle potém w sposób straszliwy. Jeszcze w tymże roku, w którym miało miejsce owo widzenie się H'a z Papieżem, umarł arcybp Teobald (18 Kw. 1161), położywszy wielkie zasługi dla królewskiego domu i zjednawszy sobie w wysokim stopniu poważanie i przychylność H'a. Stolicę arcybpią, do której przywiązana była godność prymasa Anglji, król przeznaczył dla swego ulubieńca kanclerza Beketa (ob.). Król spodziewał się znaleść w swoim, tak dotąd układnym, bardzo do siebie przywiązanym i światowo usposobionym kanclerzu powolne dla siebie narzędzie, ale strasznie się zawiódł. Ten bowiem stał się prawdziwym mężem Kościoła i z całą siłą swojego wielkiego ducha stanął przy zasadach, których jednocześnie bronił Papież Aleksander III przeciwko cesarzowi Niemiec. Z początku H. tak dalece był przychylnym Beketowi, że nie zważał na skargi baronów (w Stycz. 1163), którym Beket odebrał (1162) dobra do arcbpstwa kantuaryjskiego należące, a nieprawnie przez nich trzymane; owszem, zamierzając oddać się wyłącznie sprawom normandzkim, Beketa chciał ustanowić rejentem Anglji. Beket wymówił się od tego ciężaru i, za pozwoleniem króla, udał się na synod do Tours (1163), dokąd przez Pap. Aleksandra III był zapraszanym. Od powrotu arcybpa z Tours (1163) zaczyna się walka między nim a H. II nietylko o dobra kościelne, przez króla niesłusznie wypuszczane panom, ale więcej jeszcze o *privilegium fori*. Pod pozorem, że sądy duchowne są zbyt łagodnemi i że przez to liczba występków wśród duchowieństwa jest większą niż między laikami, H. zaczął duchownych pociągać do trybunałów królewskich. Beket wyklął nieprawych posiadaczy dóbr, a pko pociąganiu duchownych do sądów świeckich zaprotestował i zaniósł skargę do Pap. Aleksandra III, rezydującego podówczas w Sens. H. wtedy zebrał bpów (1 Paźdz. 1163) do Westminster i zaproponował 2 modyfikacje przywileju *fori*: 1) żeby w każdym archidjakonacie przy sądzeniu duchownego był obecnym deputat królewski i, 2) żeby duchowny, dopuszczający się ciężkiego występku, po zdegradowaniu przez władzę duchowną, oddawanym był trybunałowi królewskiemu do ukarania. Beket żądał, żeby mu wolno było rzecz do jutra rozważyć, na co król zgodzić się nie chciał; zaraz przeto począł się naradzać z bpami. Ci radzili przyjąć żądane przez króla modyfikacje, lecz ostrze-

żeni przez prymasa o grożącém ztąd niebezpieczeństwie, cofnęli swe zezwolenie tak, iż Beket mógł w imieniu całego episkopatu odpowiedzieć, że druga propozycja przez wszystkich odrzuconą została (o pierwszej nie wspominają dokumenta). H., zwykle nie znoszący żadnego sprzeciwiania się swej woli, nad wszelkie spodziewanie odmowę Beketa przyjął obojętnie i zwrócił się w inną stronę. Przestał niby nalegać o zmodyfikowanie przywileju *fori*, lecz w zamian za to niby ustępstwo żądał, aby bpi zastosowali się do jakichś tradycyjnych praw królewskich względem Kościoła, czyli do tak zw. *avitae consuetudines*. Bpi za radą prymasa przyrzekli te *consuetudines* zachować, o ile one nie sprzeciwiają się prawom bpim i kościelnym (*salvo ordine nostro et jure Ecclesiae*). H. wpadł w gniew zawzięty i na tém się skończyło zebranie westminsterskie; król jednak zamiaru swego nie odstąpił. Na Bekecie tymczasem pomścił się odebraniem zamków, które tenże miał sobie wypuszczone jeszcze wówczas, kiedy był kanclerzem; potém, idąc H. za radą jednego z bpów, postanowił złamać upór prymasa przez odosobnienie go od całej reszty duchowieństwa. W tym celu pozyskał na swoją stronę Rogera, arcybpa Yorku, i Gilberta Folioth, bpa londyńskiego; Jana z Salisbury i drugiego przyjaciela Beketowego skazał na wygnanie, żeby tym sposobem samego Beketa nastraszyć; nasyłał nań przyjaciół, żeby go przekonywali o potrzebie ustępstwa; wreszcie, sam w Northampton zszedłszy się z prymasem, przypominał mu dawną przyjaźń i swoje dobrodziejstwa. Gdy to wszystko nie pomogło, H. wysłał Arnulfa, bpa z Lisieux, do Sens, z prośbą, żeby Papież nadał arcybpowi yorkskiemu (Rogerowi) godność legata na Anglję i żeby bpom angielskim nakazał stosować się do *avitae consuetudines*. Papież odpisał odmównie (list *Etsi pro animi*, ap. *Mansi*, Conc. XXI 894); lecz niedługo potém zjawił się w Anglji ksiądz Filip z Aumône (Eleemosyna) pod Chartres, który pokazał listy od Papieża i kardynałów, nakazujące prymasowi powolność względem króla, dla uniknięcia większych nieszczęść. List papiezki był z pewnością fałszywy, lecz Filip działał w imieniu kardynałów przychylnych H'wi. Beket wtedy oświadczył w Woodstock „że zachowa *bona fide* tradycje królestwa i że posłusznym będzie królowi we wszystkiém, co będzie dobrém." H. przystał na tę klauzulę, prosił tylko, aby prymas na publiczném zebraniu bpów i baronów swoje przyrzeczenie powtórzył. Jakoż zebranie się odbyło w Clarendon (zamek królewski nie daleko od Salisbury), w ostatnich dniach Stycz. 1164 r., a na jego otwarciu H. przypomniał Beketowi obietnicę daną w Woodstock i żądał bezwarunkowego uznania *consuetudines*. Żądanie tak postawione dowodziło, że król wcale nie odstępuje od swych pretensji, wypowiedzianych w Westminter; Beket przeto uznania znów odmówił, a H., jak zwykle, wpadł w gniew szalony: groził, że wszystkich księży wymorduje; wprowadził nawet swych siepaczy z obnażonemi mieczami, żeby, jak mówił, zdrajców ukarać. Nastąpiło zamieszanie, wśród którego Beket tylko pozostał spokojnym; bpi zaczęli go błagać, żeby się ulitował nad sobą i nad nimi, bo tu idzie o życie, dwaj przedniejsi baronowie ostrzegali, że rozkaz zabicia go już jest wydanym, lecz ani błagania [illegible] skutku. Dopiero gdy dwaj templarjusze [illegible] upewnili go, że wymagany przez króla [illegible] i zaręczyli, że żadna ztąd szkoda dla [illegible] takiém zamieszaniu zdecydował się po-

wtórzyć formułę w Woodstock wyrzeczoną, że *bona fide* będzie zachowywał *consuetudines*, a za nim to samo uczynili bpi. Lecz teraz potrzeba było to *consuetudines* sformułować, jako nowy kodeks postawić pko *Corpus juris*, i rozpoczęto ich rozpoznawanie (*recognitio*) zaraz na drugiej sesji w Clarendon (31 Stycz. 1164). Zwołano starych świadków (*recognitores*), żeby ich wypytywać, jaką widzieli praktykę co do tego lub owego punktu. Pomiędzy świadkami występowali: Roger, arcybp yorkski, Gilbert Folioth, bp londyński, i inni, czyniąc zeznania w duchu H'a. Tym sposobem powstały *ustawy klarendońskie* (ob. tej Enc. II 102); wszystkie nadużycia, jakie się dotąd nieprawnie praktykowały, a które poprzednio przez słabość bpów były tolerowanemi, odtąd miały stać się normą dla sttrybucji, niby najprawniej królowi służących. Nie bez tego, żeby się do onych zeznań nie wkradły takie zwyczaje wcale niebywałe; albo, co ten lub ów król raz tylko uczynił, to miało także służyć za dowód, że taka była w tym względzie *auita consuetudo*. Po spisaniu tych *consuetudines*, czyli ustaw klarendońskich, H. zażądał, aby bpi, zamiast przysięgi na nie, opatrzyli je tylko swemi pieczęciami, co też oni uczynili; ogłosił je w swych posiadłościach (we Francji i Anglji), wysłał deputatów do Aleksandra III do Sens, z prośbą o ich zatwierdzenie. Papież ustaw tych nie zatwierdził (list 27 Lut. 1164 ap. *Giles*, Opp. S. Thomae Cant. IV 1; *Mansi*, Conc. XXI 874; *Migne*, Patrol. t. 200 p. 285) i jednocześnie do duchowieństwa angielskiego napisał, żeby nie czynili królowi żadnych obietnic, przeciwnych wolności Kościoła. Żeby zaś H'a nie irytować, przychylił się Aleksander III do jego dawniejszej prośby, i Rogera, arcybpa yorkskiego, zamianował legatem na Anglję, tak jednak, żeby Roger nie mógł otrzymać tej godności bez pozwolenia prymasa Beketa; a gdyby król na ten warunek nie zważał, Roger nie miał mieć żadnej jurysdykcji nad kościołem kantuaryjskim (list Aleksandra ap. *Migne*, op. c. p. 287; ap. *Giles*, op. c. p. 3; cf. *Hefele*, Concil. §. 625). H. wysłał drugie poselstwo po śmierci antypapieża Wiktora IV (20 Kwiet. 1164), które Aleksandrowi III zwróciło jego dekret, nadający godność legata Rogerowi, i prosiło o usunięcie położonego w nim warunku (pozwolenie Beketa). Aleksander z radością dekret swój odebrał i, pomimo nalegania kardynałów H'wi przychylnych, odmówił nowego (Opp. S. Thomae ed. *Giles*, IV 240; *Migne*, Patrol. lat. t. 199 p. 701; *Reuter*, Alexander III, t. II p. 378, 573). Beket, przewidując smutny dla siebie koniec, wsiadł potajemnie na okręt, żeby schronić się do Francji, gdzie już poczyniono przygotowania na jego przyjęcie; tymczasem wiatr przeciwny zmusił go do powrotu na ląd. H., dowiedziawszy się o tém, postanowił zapozwać prymasa przed sąd, do czego mu się wkrótce nadarzyła sposobność. Jan, marszałek i skarbnik H'a, rościł sobie pretensję do pewnej majętności kościelnej i przegrał proces w sądzie arcybpim. Ustawy klarendońskie pozwalały w takim razie odnieść się do trybunału królewskiego, lecz Beket przeszkadzał temu, w skutek braku pewnych formalności ze strony marszałka; dla tego został zapozwanym przed sąd królewski (na 11 Wrześ. 1164), a gdy w naznaczonym terminie się nie stawił, polecono mu przybyć 8 Paźdz. do Northampton, gdzie, według 11 art. ustawy klarendońskiej, H. zebrał bpów i baronów królestwa i z nich ustanowił pewien rodzaj wyższego trybunału. Zaraz na pierwszej sesji poczytano Bekotowi za bunt wazala pko swemu suwerenowi, że się nie

stawił 11 Wrześ., chociaż Beket tłumaczył się chorobą, i jako buntownik skazanym został na utratę wszystkich ruchomości i oddany na łaskę królewską. Na ten wyrok wszyscy bpi i baronowie zgodzili się, jako sądzący wasala; lecz gdy przyszło zakommunikować go prymasowi, baronowie wymawiali się od tego, mówiąc, że jako świeccy nie mają jurysdykcji nad duchownymi; bpi znów tłumaczyli się, że im jeszcze mniej wypada występować pko swemu ojcu i zwierzchnikowi i że zresztą przyprzybyli do Northampton w tym samym tytule co baronowie, t. j. jako wassalowie, nie bpi. Wreszcie król polecił bpowi z Winchester, żeby wyrok ogłosił. Beket zaczął protestować, ale na ogólne prośby zaprzestał, żeby króla nie drażnić. Zwykle w takich razach konfiskata bywała zamieniana na karę pieniężną, od 40 do 100 funtów, zależnie od hrabstwa; Beketa zaś król skazał na 500. Bpi, z wyjątkiem londyńskiego Gilberta, poręczyli za prymasa. Nie dosyć na tém: H. na tejże sessji zażądał od Beketa rachunków z 300 funt., wziętych z dwoch zamków, za czasów kanclerstwa. Beket odpowiedział, że o tém w pozwie nie było mowy i że zresztą na reparacyę dwóch zamków i pałacu londyńskiego wydał więcej niż 300 ff. Król nie chciał tego przyznać; Beket ustąpił i znów na 300 ff. dał porękę. Nazajutrz (9 Paźd. 1164) król upomniał się jeszcze o 500 ff., które, jak mówił, były pożyczone Beketowi za jego kanclerstwa. Beket oświadczył, że to był dar królewski, a gdy H. zaprzeczył, prymas znów został skazanym na zapłacenie 500 ff. i na tę summę musiał dać poręczycieli. Na trzeciej sessji (10 Paźdz.) H. zażądał od Beketa rachunku z dochodów po wakujących bpstwach, baronjach. opactwach, z czasów jego kanclerstwa, co wynosić mogło 30—40,000 ff., t. j. summę, jakiej Beket nie mógłby nigdy zapłacić. Po tém żądaniu nie mogło być wątpliwości, że H. szuka tylko pozoru do zgubienia prymasa; Beket bowiem już od dwóch lat nie był kanclerzem, a porzucając ten urząd, miał sobie wydane świadectwo, że do niczego nie jest z tytułu tego urzędu obowiązanym, więc i do odpowiedzialności teraz pociąganym być nie mógł. To też żądanie H'a wywołało w całém zgromadzeniu wielkie zdziwienie. Sam Beket, wzruszony do żywego tak niesłychaném wymaganiem, wziął swych suffraganów na osobność, żeby się z nimi naradzić. Henryk, bp z Winchester, proponował ofiarować królowi 2,000 grzywien za odstąpienie swych pretensji, ale gdy król tego przyjąć nie chciał, jedni bpi poczęli namawiać Beketa do zrezygnowania bpstwa, jako jedynego środka pko czemuś gorszemu, inni radzili wytrwałość. Pod koniec sessji prymas prosił o zwłokę do następnego posiedzenia, chcąc tymczasem dobrze rozważyć, co mu nadal czynić wypada. Nazajutrz była niedziela; Beket zdecydował się stanąć w poniedziałek (12 Paźdz.) przed zgromadzeniem, lecz choroba przytrzymała go w domu. Król, biorąc to za wybieg, 2 razy posyłał panów, żeby się przekonali o stanie jego zdrowia i wezwali przed sąd zgromadzenia. Beket odrzekł, że nazajutrz przybędzie, choćby w łóżku. Tymczasem poczęły wieści krążyć o najgwałtowniejszych zamiarach H'a względem prymasa; bpi przestraszeni, rano przed sessją wtorkową (13 Paźdz.) zebrali się w mieszkaniu prymasa i poczęli go nakłaniać, żeby się zdał na łaskę królewską. Beket rady nie usłuchał: owszem, bpom wystawił niebezpieczeństwo ustaw klarendońskich, polecił im usunąć się z trybunałów, sądzących sprawy cywilne i kryminalne, i nie brać udziału w czyn-

nościach zgromadzenia; zaappellował do Papieża, a bpom nakazał cenzurami kościelnemi ukarać baronów, gdyby co pko niemu (Beketowi) postanowili. Na to Gilbert, bp londyński, wystąpił z protestacją, oświadczając, że od zakazu arcybpiego, żeby nie brać udziału w onym trybunale królewsko-kościelnym, appelluje do Papieża. Po tém bpi wyszli, a Beket udał się do kościoła św. Szczepana, odprawić Mszę, żeby na wszelki przypadek być gotowym. Mszę odprawił o ś. Szczepanie, zaczynającą się w introicie od słów: *Sederunt principes...* (Psal. 118, 23). Usłużni dworacy donieśli H'wi wszystko, co prymas mówił do bpów, a nawet w wyborze Mszy widzieli coś godnego nagany. H. szalał ze złości, wołając: zdrada! zdrada! Sędziowie w trybunale również mieli prymasa za zdrajcę względem swego suwerena. Po Mszy chciał Beket w szatach kapłańskich udać się przed trybunał, lecz na prośbę kilku templarjuszów, swoich przyjaciół, zdjął ubiór mszalny, wziął potajemnie hostję, aby w niebezpieczeństwie mieć z sobą Wjatyk, i, kazawszy nieść krzyż arcybpi przed sobą, udał się do zamku, gdzie trybunał był zebrany. Tak wszedł na dziedziniec zamkowy; H. wyszedł pko niemu, wziął krzyż arcybpi w swe ręce i, nie zważając na żarty niektórych bpów, z krzyżem tym wszedł do trybunału, poczém zażądał od bpów potępienia Beketa. Pomimo swego dworactwa bpi na ten krok się nie odważyli: żeby jednak obie strony zadowolnić, opuścili trybunał, według polecenia prymasa, a jednocześnie zaappellowali do Papieża i oskarżyli Beketa o pogwałcenie praw królestwa, które przyrzekł szanować. Trybunał tym sposobem, jako składający się tylko z baronów świeckich, był wbrew przeciwny artykułowi XI ustawy klarendońskiej; jednakże przyjął żądanie królewskie i uznał Beketa winnym zdrady stanu, że jako wasal buntował się przeciwko swemu królowi i upornie odrzucał ustawy klarendońskie. Baronowie uradzili to w gabinecie królewskim, poczém wrócili do sali posiedzeń i zastali arcybpa na miejscu, jakie zwykle zajmował. Robert hr. Leicester zabrał głos, żeby ogłosić wyrok zapadły; Beket przerwał mu mowę, uroczyście zabronił baronom, jako świeckim i synom, sądzić swego ojca duchownego, po czém z powagą wyszedł, niosąc krzyż i pozostawiając swych sędziów w zdumieniu. Odprowadzany groźbami i łajaniem swych nieprzyjaciół, zastał drzwi lokalu zamknięte, lecz jeden z przychylnych postarał się o klucz i Beket zszedł na dziedziniec, gdzie stał jego koń. Tam o mało że nie przyszło do bójki między wiernymi, którzy z zapałem witali prymasa i prosili o błogosławieństwo, a dworakami, którzy rzucali nań obelgi; lecz H. kazał wstrzymać się swoim i zamieszanie ustało (*S. Thomae Cant. Opp.* ed. Giles I 40... 134, VII 136; *Migne*, Patrol. lat. t. 199 p. 94, 82, 133, 1147). Wróciwszy do klasztoru, gdzie tymczasowo mieszkał, Beket posłał do króla prośbę o pozwolenie na odbycie podróży. Uczynił to w myśl ustaw klarendońskich, a gdy król dał odmówną odpowiedź, Beket, zgodnie z temiż ustawami, wyjechał potajemnie w nocy z 13 na 14 Paźdz. 1164 r., pod przybranem imieniem *brata Chrysjana*; wziął z sobą pallijusz i pieczęć arcybpią (na znak iż w charakterze arcybpa wyjeżdża) i opuścił Anglję. H. kontent był z tej ucieczki, gdyż uwalniała go ona od przeciwnika i pozwalała dalej występować z nowemi przeciw niemu zażaleniami. Nazajutrz po wyjeździe Beketa trybunał odbył swoje posiedzenie: bpi wzięli w niém udział i, zgodnie z wolą H'a, postanowili nie

przedsiębrać żadnego gwałtownego kroku względem prymasa i jego stolicy, lecz korzystać z ciężkiego położenia Aleksandra III (był w zatargach z cesarzem Fryderykiem, który ustanowił nowego antypapieża) i wymódz na nim zgubę Beketa. W tym celu wysłał H. do Papieża poselstwo, złożone z bpów i baronów, z dwóma najzawziętszymi nieprzyjaciołmi Beketa na czele, t. j. Rogerem, arcbpem yorkskim, i Gilbertem, bpem londyńskim. Posłom polecił H. udać się najprzód do Ludwika VII, króla franc., i do hrabiego Flandrji, z listami, w których żądał, aby ci książęta nie dawali na swém terrytorjum przytułku *byłemu* arcybpowi kantuaryjskiemu, uznanemu za zdrajcę swego kraju. Ludwik VII, chociaż mu przedstawiano, że Beket, będąc kanclerzem, działał na niekorzyść Francji, jednak posłom H'a oświadczył (w Compiègne), że depozycję arcybpa uważa za nieważną, pobytu w swym kraju wcale mu nie odmówi, a nazajutrz przyjął mile wysłańców Beketa, proszących imieniem swego pana o schronienie. Nic nie zyskawszy u Ludwika VII, posłowie H'a udali się do Sens i na publicznym konsystorzu papiezkim całą sprawę ze swego punktu opowiedziawszy, wspólnie z kardynałami H'wi przychylnymi radzili przystać na prośbę króla angiel. i złożyć Beketa z godności, za co przyrzekali powiększenie świętopietrza z Anglji. Widząc jednak żądania swoje zbyt wygórowanemi, prosili o wysłanie dwóch kardynałów z władzą nieograniczoną do Anglji, żeby ci na miejscu sprawę całą bez appellacji rozstrzygli. Papież, aczkolwiek położenie jego znacznieby się pogorszyło przez odstąpienie Anglji od obedjencji, jednak ani na to drugie żądanie zgodzić się nie chciał i oświadczył, że trzeba wprzód wysłuchać Beketa. W kilka dni potém przybył Beket: najserdeczniej przez Papieża przyjęty, na tajnym konsystorzu opowiedział wszystko, co się działo w Anglji, i wykazał fatalne następstwa dla Kościoła z ustaw klarendońskich, z których też zaraz 10 artykułów (1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 15) potępiono, jako kanonom wręcz przeciwnych. Beket następnie uznał się winnym objęcia arcybpstwa pko kanonom, bo bez elekcji kanonicznej, i złożył godność w ręce Papieża. Większa część kardynałów radziła korzystać z tej sposobności, dającej możność zakończenia sporu, i przyjąć abdykację; lecz Papież wraz z innymi był zdania, że w obecnych okolicznościach chodzi więcej o zasadę, niż o Beketa, i na nowo godność mu nadał. Henryk tymczasem unosił się niepohamowanym gniewem: darł na sobie suknie, łżył swoich dworzan, a nareszcie pomścił się na swoim przeciwniku w sposób równie srogi, jak niesławny. Skonfiskował wszystkie dobra, tak arcybiskupa, jako wszystkich księży, którzy udali się za nim do Francji, albo mu tam posyłali pieniądze, oraz wszystkich jego krewnych i przyjaciół, których przytém skazał na wygnanie, wraz z ich rodzinami, w liczbie około 400 osób, zobowiązawszy ich przysięgą być u arcybiskupa i umartwić go opowiadaniem zadanych sobie krzywd; zagroził nadto więzieniem wszystkim, którzyby z nim lub z Papieżem mieli jakie stosunki (*Buss*, Der h. Thomas Erzbisch. v. Canterbury, 1856 p. 324—359. Cf. *Hefele*, Concil. § 628). Posłał następnie deputatów od siebie na sejm do Wircburga (22 Maja 1165 r.), gdzie antypapieża Paschalisa III zatwierdzono z rozkazu cesarskiego, i gdzie posłowie angielscy zobowiązali się, w imieniu swego króla i narodu, opuścić Aleksandra III. Gdy posłowie z Wircburga wrócili, zwołał H. bpów i opatów swego królestwa do Londynu, żeby ich do przejścia na stronę

Paschalim III nakłonić. Ale znalazłszy w nich nader silny wstręt do odszczepieństwa, czémprędzej cofnął swoją propozycję, a na wymówki, jakie mu o to czynił Aleksander III, odpowiedział zapewnieniem o swej wierności; udział zaś swój w zjeździe wircburgskim tém tłumaczył, że nie wiedział o formalném rzuceniu klątwy na Fryderyka I, i przystawał na pogodzenie się z Beketem, byleby ten przyrzekł zachować wszystkie prawa korony (Alexandri III Epist. 349, 350, w *S. Thom. Cant.* Opp. ed. Giles, t. IV p. 96, 115). Aż dotąd (t. j. do r. 1165) Papież wstrzymywał Beketa od użycia kar kościelnych pko H'wi i jego doradcom (*Jaffé*, Regesta n. 7478), lecz po zjeździe wircburgskim, na którym H. tak ściśle łączył się z ces. Fryderykiem, uznał, iż przynajmniej w części należy do kar tych przystąpić. Beket już poprzednio, wkrótce po zjeździe wircburgskim, w połowie r. 1165 pisał 3 listy do H'a, wymownie mu wykazując słuszność swej sprawy, groził sądem Bożym i upominał, żeby król nie wiązał się z ces. Fryderykiem, jako z Kościoła wykluczonym; lecz teraz otrzymawszy władzę legata apost. na całą Anglię (list z 24 Kwiet. 1166; lecz Papież o nominacji Beketa na legata później dopiero bpów angielskich zawiadomił) i upoważnienie papieskie od wystąpienia z cenzurami (*Jaffé*, Regest. n. 7523—25), zawiadomił swych suffraganów, zwłaszcza Gilberta, bpa londyńskiego, najwięcej skompromitowanego, że wszyscy, należący do zaboru dóbr kościelnych, czy to administrujący je z upoważnienia króla, czy też mający oddane je sobie do użycia, tak w djecezji kantuaryjskiej, jako i w innych, podpadają klątwie, jeśli w ciągu 2 mcy po odebraniu tego listu dóbr nie zwrócą. Klątwa ta była ostrzeżeniem dla króla, którego Papież jeszcze kazał oszczędzać, lecz zarazem dawała do zrozumienia, że na tém się nie skończy, jeśli król na inną drogę nie wejdzie. Polecenie to Beketa poparł (3 Maja 1166) Aleksander III (*Jaffé* op. c. n. 7529), a tém samém i appellacja, jaką Gilbert Folioth pko wyrokowi Beketa założył, odrzuconą została (*Gilberti* Epist. 195, 274, ap. *Migne*, Patrol. t. 199 p. 905, 952). Gdy ani ten pierwszy krok sprawiedliwości, ani uboczne starania Beketa i Papieża nie wpłynęły na H'a, żeby się do zgody nakłonił, zagroził Beket klątwą samemu H'wi. H. czémprędzej zwołał do Chinon (pod Tours) znaczniejszych pralatów i baronów swego państwa, przed którymi roztaczał żale swoje na Beketa i zdrajcami nazwał wszystkich, przy nim będących, że go od tego człowieka nie uwolnili. Bpi na tém zebraniu uradzili podpisać zbiorową appellację do Papieża, żeby ubezwładnić dalsze sądowe postępowanie Beketa; nadto, osobna deputacja, złożona z Gilberta londyńskiego i kilku innych bpów, udała się do Pontigny, zawiadomić Beketa o tém postanowieniu. Beket, żeby z deputatami się nie spotkać, udał się do Soissons (w ostatnich dniach Maja 1166), potém do Vézelay w Burgundji, gdzie w dzień Zielonych Świątek (12 Czerw.) wstąpił na kazalnicę, opowiedział całą historję sporu, potępił *avitas consuetudines* i ustawy klarendońskie, zwolnił od przysięgi wszystkich, którzy na nie przysięgli, zagroził karami kościelnemi tym, którzyby je nadal zachowywali i ogłosił uroczyście klątwę imienną na dwóch głównych autorów ustawy klarend., jako też na posłów, którzy do Wircburga na sejm jezdzili w 1165 r., na wielu innych panów i officjalistów królewskich, za nieprawne trzymanie dóbr kościelnych, lub uwięzienie osób prymasowi przychylnych; zasuspendował bpa salisburskiego za to, że nominował dzie-

kanem Jana z Oxfordu, posła do Wireburga, i H'wi zalecił czynić pokutę, jeśli chce klątwy uniknąć. W kilka dni potém zawiadomił o swym wyroku bpów angielskich i polecił im to klątwę ogłosić (*Reuter*, Der Papst Alex. III, t. II p. 295; *Buss*, Der h. Thom. p. 397..). H. kazał strzedz pilnie brzegów i portów, żeby żaden dekret Beketa do Anglji się nie dostał, a przeciwnie, polecił wszędzie głosić dekrety zapadłe w Chinon, bpów zaś, opatów i in. zapraszał do ogólnego wystąpienia pko Beketowi. Synod się zebrał 24 Czerw. 1166 w Londynie i jeszcze raz pko ostatniemu rozkazowi Beketa zaappellował do Papieża. Zebrani bpi, za staraniem głównie Gilberta, napisali list do Papieża, drugi do Beketa (*Gilberti* Epist. 436,437, ap. *Migne*, Patrol. t. 199 p. 1040, t. 200 p. 1401): w pierwszym wychwalili H'a i ustawy klarendońskie; twierdzili, że król zgadzał się na żądanie Rzymu zmodyfikować te ustawy, lecz że Beket wszystko popsuł swoją gwałtownością. W liście zaś do Beketa zawiadamiali go o swej apellacji, oskarżali o czarną niewdzięczność względem króla i czynili odpowiedzialnym, jeśliby król, w skutek postępowania jego, przerzucił się na stronę antypapieża. Zaledwie te listy wysłano, gdy 30 Czerw. 1166 przyszła do Anglji encyklika, z zawiadomieniem o nominacji Beketa na legata papiezkiego. Gilbert, przestraszony tym obrotem rzeczy, jeszcze ściślej połączył się z królem, żeby być bezpieczniejszym, i jeszcze gwałtowniej wystąpił pko Beketowi, chcąc go zohydzić przed światem (Epistol. t. I p. 265), gdy Beket odpisał (Opp. t. III p. 170..) na czynione sobie przez synod londyński zarzuty. Jednocześnie H. pisał do Rajnolda, kanclerza cesarskiego, że jeśli Aleksander III nie zgodzi się na usunięcie Beketa, on (H. II) porzuci jego obedjencję, a nawet przeciw niemu wystąpi do wojny, którą właśnie ces. Fryderyk I przeciw Rzymowi gotował; razem wysłał poselstwo do Rzymu, gdzie Papież już od Listopada 1165 r. się znajdował. Posłowie H'a (przybyli w lecie 1166) spotkali się w Rzymie z posłami Beketa: przemilczeli oni o ultimatum, w liście do kanclerza niemieckiego wypowiedzianém, i z najwyszukańszą grzecznością negocjacje prowadzili; zapewnili o uległości swej względem Papieża i na jego sąd zdawali całą sprawę względem Beketa i ustaw klarendońskich. Nie zapomnieli też przywieść z sobą znacznych summ na powiększenie i wzmocnienie swego stronnictwa, jakie już poprzednio mieli w gronie kardynałów. Na czele tego poselstwa stał *Jan z. Oxfordu*, który w tym samym charakterze znajdował się na sejmie w Wircburgu (1165), za co był wyklętym przez prymasa; arcybp salisburski mianował go dziekanem katedralnym, którą to nominację sam Aleksander III uznał za nieważną (*Jaffé*, Reg. n. 7530); teraz jednak, gdy przysiągł, że w Wircburgu nic nie czynił na szkodę Stolicy Apost., pomimo dowodów przeciwnych, przez poselstwo Beketa stawianych, został z cenzur kościelnych zwolnionym i na dziekanję salisburską instytuowanym. Otrzymawszy na tym punkcie ustępstwo, Jan prosił pokornie, żeby Papież wysłał od siebie legatów z pełną władzą, od których nie byłoby apellacji. Na takowych legatów w nader grzecznym liście swoim H. proponował kardynałów Wilhelma z Pawji i Ottona, jako sobie najmilszych (Cf. *Hefele*, Concil. §. 630). Papież, już to ze względu na potrzeby finansowe (żeby nie utracić świętopietrza z Anglji), już też nalegany przez kardynałów, których przeważna liczba obstawała za H'em, przystał na proponowanych

legatów, pomimo że ich obecność w Rzymie była bardzo potrzebną i pomimo usilnych przedstawień Beketa. Legaci mieli udać się początkach r. 1187, rozstrzygnąć ostatecznie cały spór między H. i Beketem, jako też między tym ostatnim i bpami; Beketowi zabroniono tymczasem niepokoić króla i królestwo, aż do wydania wyroku; gdyby zaś to rozporządzenie przekroczył, wszystkie jego wyroki uznane zostały z góry za nieważne; zresztą, król nie miał pokazywać tego rozporządzenia papieskiego, chyba w koniecznej potrzebie (list 20 Grud. 1166. *Jaffé*, Reg. n. 7547). Sekret chciał Papież zachować do tego stopnia, że jednocześnie pisząc do Beketa, nic nie wspomniał o missji legatów, tylko ogólnikowo go zawiadomił, że stara się o pojednanie go z królem, że spodziewa się bliskiego powrotu jego na stolicę kantuaryjską, wreszcie poleca mu nic nie czynić pko H'wi lub jego stronnikom, aż do skończenia negocjacji, i zachować list w sekrecie (ib. n. 7548, 7580). Beket więc, którego już poprzednio (14 Wrz. 1166) H. kazał cystersom wygnać z Pontigny, jeśli nie chcą, aby wszyscy członkowie tego zakonu zostali wypędzonymi z Anglji, został teraz zdanym zupełnie na łaskę swego wroga. Wprawdzie Papież we wspomnianym liście zapewniał go, że będzie mógł użyć nadal swej powagi, jeśli H. na warunki nie przystanie; lecz wydawszy legatów H'wi oddanych i im władzę nieograniczoną oddawszy, prymasowi słaba pozostawała nadzieja, a H., równie jak Jan z Oxfordu, słusznie mogli się chełpić, że sprawę już wygrali; jakoż rzeczywiście głosili, że Beket wnet zostanie godności pozbawionym. Wieści te we Francji, przez którą posłowie H'a przejeżdżali, głosząc swe zwycięztwo, wywołały wielkie niezadowolenie z Papieża i dworu rzymskiego, a zasmuciły Beketa. Dowiedziawszy się o nich Aleksander III, opóźnił wyjazd legatów i instrukcje im dane znacznie zmodyfikował: polecił im udać się najprzód do Beketa (mieszkał teraz w Sens), pocieszyć go, usunąć podejrzenia i pracować wszelkiemi siłami nad pogodzeniem go z H'em. „Nie wstąpicie na jego (H'a) terytorium, pisze Papież do legatów 7 Maja 1167 r., dopóki całkowicie prymas z nim się nie pojedna" (*Jaffé*, Reg. n. 7588). Tym sposobem przywrócenie Beketa stało się głównym przedmiotem missji legatów, i o to samo później jeszcze (list 22 Sierp. 1167) Papież ich upominał, gdy im polecił jak najprędzej pojednać H'a z Ludwikiem VII, kr. franc., którzy sobie wojnę wypowiedzieli. W skutek tych instrukcji zawiązały się przyjazne stosunki między Beketem i legatami. W Listop. 1167 nastąpiło pierwsze spotkanie się ostatnich z H'em w Caen. H. uniósł się gniewem, mówiąc, że nie dotrzymano danych mu obietnic i że Beket jest przyczyną wojny między Francją i Anglją. Legaci z trudnością zdołali go uspokoić i nakłonić do *colloquium* między nim a prymasem, o jakiém podówczas myśleli, a które rzeczywiście odbyło się 18 Listop. 1167 w Gisors, na granicy Francji i Normandji. Na tem colloquium legaci postawili Beketowi dwie alternatywy: przynajmniéj *tacite* uznać *avitas consuetudines* i wrócić do Canterbury, albo zrzec się godności. Beket, jak się można spodziewać, propozycji tej nie przyjął. Po niejakich naradach z królem i bpami angielskimi, legaci, nie mając prawa do sądzenia wprost Beketa, przyjęli apellację bpów pko wyrokom Beketa, wydali im *apostoły* (ob.), zabronili prymasowi wykonywać jakąkolwiek jurysdykcję nad Anglją aż do Listopada 1168 r. i opuścili Caen 3 Grud. 1167 r. H. groził, że niektórych

obedjencję względem Aleksandra III, ale i chrystjanizm porzuci, i raczej mahometaninem zostanie, niż przywróci Beketa; jednakże legaci na wszystkie jego żądania przystać nie mogli. Papież zachęcał H'a do zgody z prymasem (*Jaffé*, Reg. n. 7617), prymasa wstrzymywał od użycia surowości prawa aż do wielkiego postu 1169 r. (ib. n. 7618, 7619), groził H'wi, że jeśli do tego czasu z Beketem się nie pojedna, zostawi temu ostatniemu swobodne usta do ogłoszenia kar należnych (ib. n. 7624—5.—8). Widocznie Papież liczył, że albo przez ten czas H. dobrowolnie pogodzi się z Beketem, albo jaki inny wypadek, np. zwycięztwo nad Fryderykiem dopomoże wystąpić pko H'wi z całą stanowczością. Lecz polityka takowa wręcz przeciwny skutek odniosła. H. bowiem uważał Beketa za suspendowanego, głosił, że ta suspensa trwać będzie dotąd, dopóki się jemu (H'wi) podobać będzie, a nadto drwił sobie z Papieża i z kardynałów, opowiadając, ile go każdy kardynał kosztował. Takie wieści znów oburzyły Ludwika VII i całą Francję, z czego korzystał ces. Fryderyk I, żeby króla franc. na stronę swego antypapieża przeciągnąć, aż Papież musiał osobnym listem (w Maju 1168) tłumaczyć się, że o opuszczeniu sprawy Beketa nigdy nie myślał, ani dawnej miłości ku niemu nie zmienił (*Jaffé*, Reg. n. 7628—9). Za pośrednictwem dwóch nowych legatów papiezkich nastąpił (6—7 Stycz. 1169) zjazd w Montmirail, gdzie H. miał się pogodzić najprzód z Ludwikiem VII, następnie z Beketem. Zgoda z królem franc. przyszła łatwo; co się zaś tyczy walki kościelnej, H. z początku tak rozumnie rozprawiał, że Ludwik VII i wszyscy przyjaciele Beketa poczęli prymasa usilnie nakłaniać do ustąpienia. D. 7 Stycz. 1169 stawił się Beket pierwszy raz po 4 przeszło latach przed H'em, przyklękł na jedno kolano, mówił następnie z pokorą o swych uchybieniach i błędach, będących okazją zamieszek, a na końcu dodał, że oddaje się zupełnie w ręce królewskie *salvo honore Dei*. H. z łaskawością powitał Beketa, podniósł go, gdy ten przyklękał, wysłuchał z upodobaniem jego mowy, ale na ostatnie słowa wpadł w gniew, zaczął wymyślać i zażądał bezwarunkowego uznania *starych zwyczajów* (avitae consuetudines). Beket przypomniał, że kiedyś król przyjął podobną klauzulę w przysiędze bpów, lecz H. o żadnej restrykcji słuchać nie chciał. Legaci papiezcy i przyjaciele prosili prymasa, żeby ustąpił od swej klauzuli, Ludwik VII nawet zapowiedział, że nie chce mu nadal udzielać wsparcia; Beket jednak pozostał przy swojém, chociaż go wszyscy opuścili. Opuszczenie wszakże to nie długo trwało. Legaci bowiem zrozumieli, że klauzula *salvo honore Dei* była konieczną, a Ludwik VII przekonał się, że H. jest fałszywym i obłudnym. Próbowano jeszcze pogodzić obu przeciwników, ale gdy H. nie chciał w niczém ustąpić, legaci oddali mu list papiezki z pogróżkami, dotąd trzymany przez nich w tajemnicy. H. dał odpowiedź wykrętną, w nadziei, że posłowie, których niedawno wysłał do Papieża i których znaczną summą pieniędzy opatrzył, uzyskają złożenie, lub przynajmniej przeniesienie Beketa na inną stolicę. Prosił także miasta lombardzkie, znakomitszych ze szlachty rzymskiej i króla sycylijskiego, żeby się za nim do Papieża wstawili. Na wszystkie instancje Papież dał odpowiedź odmówną (28 Lut. 1169. *Jaffé*, Reg. n. 7750 i 7751), zgodził się tylko na wysłanie innych legatów, żeby na nowo rozpoczęli sprawę pojednania, i na zakazanie Beketowi, żeby z ogłoszeniem kar ko-

ścielnych wstrzymał się dotąd, dopóki nowi legaci czynności swej nie ukończą. Tymczasem, zanim wspomniany zakaz nadszedł, Beket ogłosił klątwę (13 Kwiet. 1169, t. j. w niedzielę palmową) na bpów Gilberta londyńskiego i Jocelina salisburskiego i na kilku innych swych przeciwników. Jeden ze stronników Beketa odważył się klątwę ogłosić w samej katedrze londyńskiej w dzień Wniebowstąpienia (29 Maja 1169). Gilbert zaprotestował i szukał opieki u króla, bpi prawie wszyscy z początku po jego stronie stanęli; ale gdy Gilbert w uniesieniu zaczął podawać w wątpliwość powagę stolicy kantuaryjskiej i prawa metropolitalne sobie przyznawać, koledzy w znacznej części go opuścili i klątwę, przez Beketa rzuconą, ogłosili (*Reuter* op. c. II 399—440; *Buss* op. c. p. 502). Papież wysłał trzecie poselstwo, o którém zapowiadał w liście z d. 28 Lut., złożone z Gracjana, subdjakona i notarjusza Stolicy Apost., i z Wiwjana, magistra (list 10 Maja 1169); Beketowi polecił rzuconą klątwę zawiesić do powrotu legatów (list 19 Czerw. 1169), a legatom skłonić H'a do zgody, za pośrednictwem formuły, która miała obu przeciwników zaspokoić. Na nieszczęście i te negocjacje nie przyniosły pożądanego skutku, gdyż H. chciał z swej strony dodawać klauzulę: „z zachowaniem praw mego królestwa", żeby otworzyć drogę „dawnym zwyczajom." Gracjan odjechał do Włoch, a Wiwjan, ujęty uprzejmością H'a, pozostał jeszcze czas jakiś, żeby pośredniczyć. Udało mu się nawet sprowadzić obu przeciwników do Montmartre (wówczas pod Paryżem, dziś w Paryżu): już miała zgoda nastąpić na podstawie wynagrodzenia szkód, uczynionych kościołowi kantuaryjskiemu i zwrócenia dóbr Beketowi, gdy H. zaczął szukać wybiegów i samowolnie zmienił proponowane punkta ugody. Wiwjan musiał wyznać: „że przez całe życie nie widział takiego kłamcy i obłudnika, jak H.", i wrócił do Włoch. Teraz, stosownie do poprzednich rozporządzeń papiezkich, Beket miał ręce rozwiązane i mógł przystąpić do ogłoszenia klątew i interdyktu. H. obawiając się tego, zawczasu opatrzył brzegi swego kraju, żeby żaden wyrok Beketa nie mógł się dostać do Anglji; ustanowił surowe kary na tych, którzyby się w tym punkcie mu sprzeciwiali i wszystkich poddanych, od dzieci począwszy, chciał zmusić do przysięgi, że będą jego słuchać, nie Papieża. Lecz właśnie to ostatnie żądanie popsuło mu szyki, bo odłączyło od niego bpów, dotąd mu zupełnie oddanych, tak, iż Beket mógł śmiało zapowiedzieć, że 2 Lut. 1170 ogłosi interdykt na całe królestwo, jeśli do tego dnia zgoda nie nastąpi. Groźbę tę poparł i Aleksander III, polecając (19 Stycz. 1170) dwóm bpom: Rotrodowi reimskiemu i Bernardowi neverskiemu, żeby udali się do H'a i zaproponowali mu przyjąć ugodę, ułożoną w Montmartre; w przeciwnym bowiem razie interdykt na królestwo w 40 dni po tém ostrzeżeniu będzie rzuconym (*Jaffé*, Reg. n. 7825—27). Zapewne dla ujęcia sobie H'a upoważnił (12 Lut. 1170) tychże legatów Papież do zdjęcia klątwy z Gilberta, bpa londyńskiego (ib. n. 7829—30); H. zaś, podczas gdy na niego legaci czekali w Normandji, wyrządził nową prymasowi krzywdę, bo kazał Rogerowi, arcybpowi yorkskiemu, ukoronować (14 Czerw.) na króla syna swego Henryka III, co należało do prymasa i miało być dokonane pod warunkiem, że H. pojedna się z Kościołem. Zapewniwszy tym sposobem panowanie swej dynastji, wrócił H. do Normandji, żeby porozumieć się z legatami. Udawał w obec nich największą do zgody gotowość, oświadczał, że go-

tów jest we wszystkiém zadosyć uczynić woli Papieża, zwrócić wszystko prymasowi i przyjąć go łaskawie, byle tylko z nim się nie całować (osculum pacis), bo uroczyście przysiągł w Montmartre tego nie czynić. Nazajutrz po tych oświadczeniach miało nastąpić uroczyste pojednanie, 22 Lip. 1170. Od rana dnia tego liczne tłumy ludu zaległy błonie pod Ferté-Villeneuve (na południe od Chartres, niedaleko od Chateaudun), gdzie H. miał się spotkać z Beketem. Obadwa przybyli konno: H. ujrzawszy Beketa, podjechał prędko ku niemu, grzecznie pozdrowił, odciągnął na stronę i długą z nim miał bez świadków rozmowę. Beket mówił spokojnie o radości, jaką król teraz sprawia Kościołowi, i wtrącił słówko o świeżo odbytej koronacji syna królewskiego. H. starał się to uniewinnić i zapewniał o największém przywiązaniu swego syna dla prymasa. Beket zsiadł teraz z konia, chcąc ucałować nogi króla, lecz H. tego nie dopuścił i oba wrócili nazad do swych orszaków, żeby w obec wszystkich zgodę dokonać. Beket żądał, „aby go król dla czci Bożej, dla honoru królewskiego i prymasowskiego przyjął napowrót do łaski swej, żeby zapewnił mu pokój i bezpieczeństwo, zwrócił dobra w osobnym dokumencie opisane, i żeby, idąc za głosem swego litościwego serca, wynagrodził krzywdę, uczynioną kościołowi kantuaryjskiemu przez koronację Henryka III; obiecywał ze swej strony miłość i uszanowanie dla dostojnej osoby króla i posłuszeństwo w tém wszystkiém, w czem arcybp winien słuchać swego króla.“ Po tém oświadczeniu przyjął H. do swej łaski Beketa i jego towarzyszów wygnania, wśród oznak powszechnej radości, i powrót miał wkrótce nastąpić. H. sądził, że wyrazy w formule zgody „dla honoru królewskiego“ dostatecznie jego żądaniom odpowiadają, a arcybp, że się zabezpieczył od wymagań nieprawych przez wyrazy „dla czci Bożej“; zresztą nic nie postanowiono względem tych, którzy byli wyklęci za udział w tej długiej walce, zwłaszcza w koronacji młodego Henryka III, tylko ogólnikowo przyrzeczono dać zadosyćuczynienie kościołowi kantuaryjskiemu. Brak dokładnej w tym względzie ugody musiał wywołać nowe zajścia. To też jeden z kardynałów, na wieść o zgodzie, powtórzył z prorokiem: „Czy może odmienić murzyn skórę swoją, albo pard pstrocizny swoje?“ (Jer. 13,23). H. nie spieszył się z zadosyćuczynieniem obiecaném, pomimo klątwy i suspensy, przez Papieża rzuconej (16 Wrześ. 1170) na bpów, biorących udział w akcie koronacyjnym, zwłaszcza na Gilberta londyńskiego, Rogera yorkskiego i Jocelina salisburskiego (*Jaffé*, Reg. n. 7913—5). W pierwszych dniach Października zjechał się Beket drugi raz z H'em w Amboise i zaczął przygotowywać się do drogi, pomimo zapewnień ze wszech stron, że nikt nie myśli o zwrocie dóbr, należących do kościoła kantuaryjskiego, i że 3 najzawziętsi jego wrogowie: Gilbert, Rogor i Jocelin wszelkich starań dokładają, aby pokój nie przyszedł do skutku. Nie brakło też gróźb na życie prymasa, tak iż król franc. Ludwik VII musiał go ostrzedz, żeby się przeniósł gdzieindziej. Beket wysłał do Anglji swego przyjaciela Jana z Salisbury, kazał mu objąć administracyę dóbr arcybpich, jakie były zwrócone (były one w najsmutniejszym stanie), odprawić synod i poczynić inne przygotowania do powrotu. D. 1 Listop. 1170 Beket, przeczuwając swe męczeństwo, udał się z Sens do Rouen, gdzie H. przyrzekł także się znajdować. W Rouen, zamiast H'a, zjawił się przed nim Jan z Oxfordu, jako upoważniony do przyjęcia i odwiezienia prymasa do Anglji,

co było najgorszą wróżbą; Jan bowiem prawie aż dotąd ciągle żył przy dworze papieskim, działając wszystko na szkodę Beketa. Z portu Boulogne wysłał Beket bulle papieskie (z 16 Wrześ. 1170), z ekskommuniką na Gilberta i Jocelina i z suspensą na Rogera, przez co chciał koniec położyć ich zamachom; lecz to pobudziło ich do tém większej zaciętości, tak, iż postanowili zgubić prymasa i zasadzkę nań uczynili w Dover, a gdy ta się nie udała, ścigali go w Canterbury. D. 5 Grud. 1170 odprawił Beket wjazd do swej stolicy. Ludność witała go z zapałem; nieprzyjaciele zaś, a tymi byli najęci przez wyklętych bpów i arendarzy dóbr arcybpich, łżyli i przeklinali. Królewicz (Henryk III), gdy Beket przed nim się stawił, odmówił mu posłuchania i ze wzgardą odprawił; a wrogowie (Gilbert, Roger i Jocelin) pospieszyli się czemprędzej do H'a (był w Normandji) ze skargami: według nich Beket terroryzował Anglię, przybierał królewską postawę, siał wojnę zamiast pokoju, a nawet wątpił, czy korona młodemu Henrykowi III prawnie się należy. Wieczorem w dzień Bożego Narodzenia (25 Grud. 1170) odezwał się Roger, arcybp yorkski, do króla: „dopóki Tomasz żyć będzie, królestwo w. kr. mości nie będzie w pokoju, ani sam nie zaznasz dni błogich.“ H. nie mógł się pohamować, wyrzekł niebacznie słowa (ob. tej Enc. II 103), w skutek których 4 dworzanie udali się do Canterbury, żeby zamordować prymasa. H. dowiedziawszy się o ich projekcie i odjeździe, wysłał czemprędzej gońców, żeby ich odwołać, lecz było zapóźno; morderstwo zostało dokonane podczas pobytu króla w Argentan, w Normandji. Odebrawszy o niém wiadomość, wpadł H. w głęboki żal, z którym zamknął się w swoich pokojach, przez kilka dni nikogo do siebie nie puszczając; wysłał tylko kapelana do Canterbury, żeby okazać swoje oburzenie na to świętokradztwo, później wyprawił poselstwo do Papieża, żeby odwrócić karę ekskommuniki i interdyktu na królestwo. Za staraniem posłów Papież poprzestał na klątwie ogólnej pko mordercom i ich wspólnikom, doradcom podżegaczom, i obrońcom, swojemu zaś legatowi we Francji kazał wyprowadzić w tej sprawie najsurowsze śledztwo. Po dopełnieniu jego, król, w obecności legata, biskupów, baronów i zgromadzonego ludu, w kościele katedralnym w Avranches (27 Wrześ. 1172) przysiągł, że nie kazał ani chciał zabić arcybpa. Ale by zagładzić winę tych nierozważnych słów, któremi mimowoli pobudził morderców, przyrzekł, kiedy Papież tego zażąda i kiedy będzie mógł, wojować trzy lata z niewiernymi w Ziemi świętej lub w Hiszpanji, a w oczekiwaniu tego płacić corocznie zakonowi templarjuszów summę dostateczną na utrzymanie dwóchset żołnierzy; zobowiązał się też powrócić wszystkie zabrane dobra, tak kościołowi, jako i arcybiskupowi, jego krewnym i przyjaciołom, uznać wszystkie zwyczaje *pod jego panowaniem* na szkodę Kościoła wprowadzone, uwolnić duchowieństwo od wszelkiej odpowiedzialności przed sądami świeckiemi i od wszelkich powinności świeckich, dozwolić mu swobodnego we wszystkiém znoszenia się ze Stolicą Apostolską, i do kary śmierci za zabójstwo osoby duchownej, dodać jeszcze konfiskatę na rzecz Kościoła majątku zabójcy. Wreszcie, w imieniu swojém i swoich następców uznał swe królestwo za lenność podległą Stolicy Apostolskiej (*Baronius*, Ann. Eccl. an. 1172 n. 5; *Muratori*, Rer. Ital. Script. III, 465; cf. *Hefele*, Concil. §. 682). Potrzeba było teraz zapełnić wakujące stolice biskupie, zwłaszcza prymasowską. Negocjacje względem tej

ostatniej dosyć długo się ciągnęły, bo H. intrygował, nie dopuszczając wolnej elekcji, z obawy, aby prymasem nie został człowiek energiczny. Udało mu się, że wybrano (6 Lipca 1173) Ryszarda, przeora z Dover, człowieka pobożnego wprawdzie, lecz nie mającego żadnej energji, który nie umiał ani obyczajów duchowieństwa w swej djecezji naprawić, ani skorzystać z pozycji, jaką mu męczeństwo poprzednika zapewniało. H. niedługo potém uczuł skutki obłudnego postępowania swego względem Kościoła. Właśni synowie podnieśli bunt pko niemu (na wiosnę 1173), bo ojciec za młodu ich pieściwszy, później surowo traktował, i Henryka III, już koronowanego, do żadnego udziału w rządzie nie dopuścił. Oświadczyła się za nimi matka, królowa Eleonora (poprzednio była za Ludwikiem VII, królem franc.), a Ludwik VII i Wilhelm, król szkocki, podburzali. Bunt swój pozorowali tém, że chcą pomścić śmierć Beketa i przywrócić powagę Kościołowi i to im zjednało wielu stronników. Starego króla porzucali najzaufańsi słudzy; z synów został się przy nim tylko najmłodszy, zwany *Jan Bez Ziemi*, i drugi z nieprawego łoża. Obie strony starały się zjednać sobie Pap.; H. II znów uznał się lennikiem Stolicy Apostolskiej. Wojna była krwawa: zwycięztwo z początku przechylało się na stronę młodego króla (Henryka III). H. II, widząc w tém karzącą karę Boga, postanowił przebłagać gniew Jego publiczną pokutą przy grobie ś. Tomasza Beketa (1174), co go z narodem pojednało. Pokój między stronami wojującemi stanął w Caen 2 Kwiet. 1175 za staraniem Papieża. H. jeszcze i teraz niezupełnie zaprzestał swej polityki względem Kościoła, jak to się pokazuje z nominacji na bpów: najzawziętsi wrogowie umęczonego prymasa, Jan z Oxfordu i jego współpracownik Ryszard z Ilchester, pierwszy na synodzie w Woodstock 1 Lip. 1175, drugi nieco wprzód, otrzymali stolice bpie; syn naturalny H'a Godfryd Plantagenet, prawie dziecko, został bpem linkolneńskim; u Papieża uprosił sobie legata, kard. Hugucjona (1175), z którym, według kronikarzy, za pieniądze można było wszystko zrobić. Z drugiej zaś strony H. nie szczędził grzeczności względem głowy Kościoła. Wspominaliśmy już o 2-krotném jego uznaniu się lennikiem Stolicy Apost. z Anglji (1172 i 1173); później (1182), gdy Papież Lucjusz III zażądał pieniężnych zasiłków na poskromienie zbuntowanego Rzymu, H. posłał czémprędzej znaczne summy (*Mansi*, Concil. XXII 485, 486). R. 1188, na głos Wilhelma z Tyru, pojednał się z Filipem Augustem, królem franc. (w Gisors 21 Stycz.), i z zapałem oddał się przygotowaniom do wojny krzyżowej. Zwołał natychmiast bpów i baronów Normandji do Mans, gdzie postanowiono, aby każdy wierny pod ekskommuniką dał dziesięcinę z swych dochodów i dóbr ruchomych. Wyjęto tylko od tego podatku duchownych i wojowników biorących krzyż, lecz i z tych ostatnich chłopi i mieszczanie, gdyby się udawali na wojnę bez pozwolenia swych panów, nie byli wolni od podatku. Z ruchomości, podlegających opodatkowaniu, wyjęte były: drogie kamienie, tak duchownych jak świeckich, nadto, konie, zbroja, odzież rycerzy (milites), księgi i inne rzeczy duchownych. Ogłoszono odpusty dla biorących krzyż, postanowiono, aby nadal każdy wstrzymywał się od przysięgania, żeby od Wielkanocy nie nosić drogich sukien, na biesiadach kontentować się dwoma daniami i nie brać z sobą niewiast podejrzanych obyczajów. Synod ustanowił nadto przepisy, względem pobierania wspomnianej dziesięciny, i poborców du-

chownych i świeckich. D. 26 Lut. 1188 H. wrócił do Anglji i zwołał również bpów i baronów tego królestwa na synod do Geddington (pod Northampton), gdzie wszystkie uchwały poprzedniego synodu powtórzono i rozporządzenia odpowiednie wydano (*Mansi*, Concil. XXII 573—8; *Hardouin*, Concil. VI p. II p. 1899; *Baronius*, Ann. an. 1188 n. 2.; *Wilken*, Gesch. d. Kreuzzüge, IV 11.). Ostatnie dni H'a zatrute zostały nową wojną domową. Syn jego Ryszard *Lwie Serce*, hr. Poitou, napadł na francuzkiego hr. Rajmunda z Saint-Gilles za to, że ten złupił kilku kupców, poddanych Ryszarda. Oba przeciwnicy wzięli byli krzyż i mieli się udać do Palestyny; z tego powodu Rajmund zaskarżył Ryszarda, jako gwałciciela ugody zawartej w Gisors. Filip August stanął w obronie Rajmunda i żądał zadosyćuczynienia od ojca Ryszardowego, H'a II, czego gdy nie uzyskał, wkroczył do posiadłości Ryszarda, ogromne czyniąc spustoszenia. H. poszedł na pomoc swemu synowi i wojna między obu królami się rozpoczęła (Lipiec 1188). W Listop. 1188 r. nastąpiło wprawdzie zawieszenie broni aż do 13 Stycz. r. n., za pośrednictwem Henryka, kard. bpa albaneńskiego, ale za to wynikła nowa wojna między ojcem (H. II) i synem (Ryszardem Lwie Serce). Ryszard był domniemanym następcą H'a, po śmierci (1183) młodego króla Henryka III, lecz ojciec, zrażony niewdzięcznością tego ostatniego, nie chciał względem Ryszarda do niczego się zobowiązywać; nadto, nie chciał mu wydać księżniczki francuzkiej Alicji, jeszcze w dziecinnym wieku zaręczonej Ryszardowi i od tego czasu chowanej na dworze angielskim. H. trzymał Alicję w pewnego rodzaju więzieniu, w zamku Winton, czy to dla tego, że sam palał ku niej miłością i zamierzał w tym celu rozwieść się z starą królową (Eleonorą), czy też, że ją wraz z koroną przeznaczał za żonę najmłodszemu synowi *Janowi Bez Ziemi*. Ryszard przez zemstę połączył się z królem franc., uznał się jego lennikiem, i pomimo klątwy, rzuconej nań przez kard. Henryka albaneńskiego, jako na burzyciela pokoju, z ojcem pogodzić się nie chciał. Wojna, pomimo usiłowań Papieża Klemensa III, żeby pogodzić H'a II z synem i z Filipem Augustem, ciągnęła się do Lipca 1189 r. H. został zmuszonym przebaczyć buntownikom, rozpuścić swe najemne wojsko, zapłacić 20,000 grzywien srebra, uznać się na nowo hołdownikiem króla franc. z Normandji i uznać następcą Ryszarda. Po podpisaniu tych warunków (po 3 Lip. 1189), H. prosił króla franc., aby mu dał listę buntowników, co Filip August chętnie uczynił. Kiedy na tej liście wyczytał stary król imię swego najmłodszego syna Jana Bez Ziemi, który także w ostatnich dniach przyłączył się do nieprzyjaciół ojca, taka go boleść ogarnęła, że oddał czemprędzej listę, wrócił z sercem zakrwawionem do Chinon (zamek blizko Tours) i śmiertelnie zachorował. Z synów jeden tylko naturalny Godfryd Plantagenet był ciągle przy łożu chorego i z synowską troskliwością go doglądał. Odwdzięczając się ojciec, dał mu pierścień z swego palca i błogosławieństwo, życząc, aby został arcybiskupem yorkskim, lub bpem winchesterskim; wszystkich innych synów przeklinał do końca. Czując ostatnią swoją chwilę, kazał się zanieść do Kościoła, żeby u stóp ołtarza przyjąć ostatnie sakramenta i wkrótce potem skonał ok. 13 Lipca 1189 r. Do pamiętniejszych wypadków jego panowania należy zajęcie Irlandji (ob.) 1172 i shołdowanie Szkocji 1174. H. był nader czynnym, odznaczał się silną wolą, zamiłowaniem nauk i odwagą, chociaż

wojny nie lubił. Obok tych dobrych przymiotów, był popędliwym i gwałtownym, jak widzieliśmy w całej sprawie z Beketem; jego dwór, bardzo uczęszczany przez panów zagranicznych, był dla Europy wzorem mody i zepsucia, gdyż, za jego przykładem, nie wstydzono się odtąd jawnie utrzymywać metresy. *X. W. K.*

Henryk VIII, król angielski. Panowanie tego monarchy stanowi epokę w historji Anglji. Ur. 18 Czerw. 1491 r., wstąpił na tron po śmierci ojca 22 Sierp. 1509 r. Henryk VII zostawił mu dobrze zaopatrzoną kasę i lud do znoszenia prawie nieograniczonej władzy królewskiej przyzwyczajony. Surowemi rządami i chciwością ojca ciężko uciśniony naród, z nadzieją lepszej przyszłości spoglądał na młodego H'a VIII. Ten, w chwili wstąpienia na tron, liczył dopiero 18 lat życia; okazała postawa młodego króla, jego umiejętne wychodzenie z ludźmi i, jak opowiadano sobie, wysokie wykształcenie jednały mu względy powszechne, tém więcej, że zaraz po objęciu rządów kazał zgładzić ze świata dwóch najwięcej znienawidzonych doradców zmarłego króla. Wkrótce poślubił wdowę po bracie Artusze, Katarzynę aragońską, z którą jeszcze w dwunastym roku życia został zaręczony. Skrupuły co do zbyt bliskiego pokrewieństwa zostały usunięte w skutek dyspensy Papieża Juljusza II, wydanej przed sześciu laty, i uroczystego zeznania narzeczonej, że Artur nie dokonał z nią małżeństwa. W pierwszych latach H. VIII prawie wyłącznie oddawał się zabawom i uciechom dworskim, wkrótce jednakże zdało mu się, że ma dosyć w sobie siły, a pieniędzy w skarbcu, do odstąpienia od oględnej polityki ojca i wmieszania się w sprawy stałego lądu. Dla powstrzymania niebezpiecznych postępów oręża francuzkiego we Włoszech, Papież Juljusz II utworzył w Paźdz. 1511 tak nazwaną *świętą ligę*. H., olśniony obietnicą otrzymania przydomku arcychrześcjańskiego króla, odjętego królowi francuzkiemu za wywołanie odszczepieńczego synodu w Pizie, i podniecany przez pochlebców do odzyskania dawnych posiadłości angielskich we Francji, przyłączył się do świętej ligi. Wypowiedziano więc wojnę Ludwikowi XII: flota angielska udała się ku brzegom Francji, a następnego roku wyruszył sam H. z 25,000 wojska i w Sierp. r. 1513 wygrał tak nazwaną „bitwę ostróg." W tym także czasie zginął król Jakób IV szkocki, sprzymierzeniec Francji, w pomyślnej dla Anglików bitwie pod Culloden. Na mocy traktatu, zawartego między wojującemi stronami, 53-letni król francuzki zaślubił szesnastoletnią siostrę H'a. W czasie tej wojny Wolsey wystąpił na scenę życia publicznego, na której w przeciągu 15 lat utrzymać się potrafił. W Sierpniu 1514 r. zasiadł on na stolicy arcybiskupiej w Yorku, a w rok później Leon X mianował go kardynałem. Wkrótce przed tém ambitny Franciszek I, król francuzki, niespodziewanie przeszedł Alpy i z licznem wojskiem ukazał się na równinach Lombardji. Rzym, przerażony tą wiadomością, zażądał od Henryka VIII pomocy przeciwko najezdzcom, lecz król angielski postanowił na czas niejaki wstrzymać się od wojny i pieniędzmi tylko wspierać nieprzyjaciół Franciszka I. Kiedy cesarz Maksymiljan I, który z pod murów Medjolanu do Trydentu cofnąć się musiał, przez pełnomocnika swego oświadczył Henrykowi VIII, że odda mu w lenność księstwo Medjolańskie i na jego korzyść korony cesarskiej się zrzecze, byleby wypowiedział wojnę Francji i na ląd stały wyruszył, przezorny król angielski świetnych propozycji romantycznego cesarza nie przy-

jął wprawdzie, lecz w 1519 r., po śmierci Maksymiljana, razem z Franciszkiem i Karolem ubiegał się o godność cesarską. Do tego kroku podziecał go kardynał Wolsey, noszący się z nadzieją zajęcia Stolicy Ap., w razie, gdyby jego protektor otrzymał piérwszą dostojność w chrześcjaństwie. Lecz daleko sięgające ich plany spełzły na niczém. Na następcę Maksymiljana obrany został wnuk jego *Karol*, a miejsce Leona X zajął niderlandczyk *Adrjan VI.* Wolsey nietylko ciągle się cieszył zaufaniem swojego monarchy, lecz nadto obdarowany został roczną pensją od cesarza i króla francuzkiego. Z początku H. przyjął stronę cesarza pko Franciszkowi I, i Wolseyowi dostało się ciężkie zadanie wymożenia na parlamencie potrzebnych na wojnę subsydjów. Po bitwie pod Pawją król angielski odstąpił od młodego cesarza i z zazdrości ku niemu, jak nie mniej i dla tego, że od Francji, absolutnie rządzonej, większych mógł się spodziewać zasiłków pieniężnych, niż od cesarza, zawarł z Franciszkiem zaczepne i odporne przymierze. Pierwszy też poseł angielski doradzał wypuszczonemu z niewoli Franciszkowi złamanie danej przysięgi. Jak w sferze stosunków politycznych, tak też i w sferze religijnej H. VIII pragnął wielką i głośną zgrywać rolę. Imię Lutra, coraz śmielej występującego pko Kościołowi, obiło się o uszy króla angielskiego. H. stanowczo się przeciwko *reformatorowi* oświadcza, każe palić pisma jego, wyklęte przez Papieża, i wydać sobie wszystkie dzieła Lutra, pod groźbą surowych kar. W końca postanawia osobiście wdać się w teologiczną dysputę z niemieckim zakonnikiem. H. rzeczywiście interesował się teologją, a nawet Wolsey po części zawdzięczał łaskę królewską zręcznemu prowadzeniu rozpraw o ś. Tomaszu z Akwinu, ulubionym pisarzu H'a. Wolsey, zajmujący jako legat papiezki pierwsze stanowisko w hierarchji angielskiej, podtrzymywał teologiczny zapał króla, który też napisał przeciwko Lutrowi: *Assertio septem sacramentorum adversus M. Lutherum, edita ab invictissimo Angliae et Franciae Rege et Domino Hiberniae Henrico ejus nomine octavo.* Chociaż H. uważał się za pierwszorzędnego teologa, przed ogłoszeniem wszakże dał do przejrzenia wyżej wspomnianą rozprawę kard. Wolseyowi, Fisherowi, biskupi rochesterskiemu, i Tomaszowi Morus, poczém dziekan Windsoru Clarke powiózł ją do Rzymu. Chciwemu pochlebców królowi nie wystarczały pochwały pochlebców, porównywających go z Augustynem i Grzegorzem. Na prośbę więc króla angielskiego, bullą papiezką nadany mu został tytuł *Obrońcy wiary* (*Defensor fidei*), który uchwałą parlamentu z 1543 r. na zawsze został połączony z koroną angielską i do obecnej chwili się używa. Lecz zupełnie odmienne wrażenie zrobiła dyssertacja królewska na Lutrze. Ten odpowiedział H'wi w wyrazach jak najobelżywszych, nazywając autora *Assertionis* kłamcą, głupcem, osłą głową i t. p. *Reformator* odwołał wprawdzie swoje obelgi, na żądanie króla Danji i niektórych książąt niemieckich, upatrujących w jego odpowiedzi obrazę wszystkich monarchów, lecz H. dowiedziawszy się, że Luter w skutek tego autorstwo rozprawy nie jemu, lecz Wolseyowi przypisuje, publicznie oświadczył, że on a nie kto inny ją napisał, i przytém w dobitnych słowach wyraził swoją pogardę do niemieckiego apostaty-zakonnika. Kto po tém wszystkiém mógł przypuszczać, że H., ów obrońca dogmatów chrześcjańskich, wkrótce poprowadzi Anglję do odszczepieństwa od Kościoła? Istotnie, uczucie religijne wzdryga się na wspomnienie tych pobudek, które wywołały reformację

w Anglji, gdzie pierwszą myśl zerwania z Kościołem natchnęła lubieżność, a jej urzeczywistnienia dokonała krwawa samowola. H. był wprawdzie ośmiu latami młodszy od Katarzyny, lecz pomimo to przez dość długi przeciąg czasu okazywał jej miłość małżeńską. Z pięciorga dzieci, z tych związków zrodzonych, przy życiu pozostała tylko Marja, mająca w przyszłości zasiąść na tronie angielskim. Później różnica wieku coraz widoczniejszą się stawała i królowa, złamana chorobą, oraz sił wycieńczeniem, coraz mniej wpływu wywierała na zmysłową naturę H'a VIII, który zaczął w nieprawy sposób szukać zaspokojenia swoich chuci. Z początku król starał się ukrywać przed okiem dworzan swoje cudzołożne stosunki. Pierwszą publiczną jego metresą była wdowa po pewnym rycerzu angielskim, z którą spłodził syna, opatrzonego tytułem księcia Richmond, a z czasem urzędem namiestnika Irlandji, zmarłego jednakże, ku wielkiemu zmartwieniu ojca, w 18 roku życia. Drugą jego kochanką była *Marja Boleyn*, córka Tomasza Boleyn, której miejsce zajęła własna jej siostra *Anna Boleyn*. Anna bawiąc na dworze francuzkim, wykształciła się w kokieterji. O jej rękę ubiegał się młody Percy, syn hrabiego Northumberland. Lecz poprzednio jeszcze król zwrócił na nią pożądliwe oko i Percemu rozkazano zaślubić córkę hrabiego Shrewsbury. Ta okoliczność, jak również wspaniały podarunek, ofiarowany jej przez królewskiego wielbiciela, i nadanie ojcu tytułu wicehrabiego przekonały Annę Boleyn, że H. VIII olśniony został urokiem jej wdzięków. Na robione sobie propozycje przebiegła kobieta odpowiedziała, że uważałaby się za szczęśliwą, gdyby ją król pojął w małżeństwo, lecz że nigdy nie zgodziłaby się zostać jego nałożnicą. Łagodząc opór swój pochlebstwy, budząc coraz nowe nadzieje, Anna jeszcze więcej podniecała pożądliwość króla. Wtedy właśnie w umyśle H'a zrodziło się powątpiewanie o prawomocności małżeństwa z Katarzyną i skrupuły, czy nie pozostaje on w kazirodztwie z wdową po bracie. Wolsey nietylko nie sprzeciwił się zamiarom króla, lecz nawet obiecał swoją pomoc i zapewnił, że sprawa rozwodu po myśli H'a się zakończy. Pominiemy tu podnoszoną przez niektórych historyków kwestję, czy Wolsey działał tu pod wpływem urazy do Karola V, za zawiedzione nadzieje otrzymania tronu papiezkiego. To wszakże pewna, że miał on ciągle na widoku ożenienie H'a z córką Ludwika XII, gdyż już wtedy przewidywał, iż niedługo potrwa gorąca miłość króla do Anny Boleyn. Około tegoż czasu toczyły się układy o małżeństwo dwunastoletniej córki H'a albo z samym Franciszkiem, albo z drugim jego synem. Zdarzyło się, że w czasie rozpraw o tym przedmiocie bp z Tarbes rzucił pytanie, czy istotnie nie masz żadnej skazy na pochodzeniu królewny? Że pytanie to nie było postawione z zalecenia dworu francuzkiego, ani też nie leżało w jego intencjach, ztąd najlepiej się okazuje, że jeszcze później francuzcy posłowie nastawali na doprowadzenie do skutku owego małżeństwa. Widoczne zadowolnienie, z jakiém H. podjął ten zarzut, daje do mniemania, że Wolsey, chcąc dostarczyć królowi pretekstu do rozwodu, wpłynął na biskupa i namówił go do wystąpienia z podobném pytaniem. Sam H. poźniej oświadczył, że bp z Tarbes utwierdził go w przekonaniu o nieprawomocności małżeństwa z Katarzyną. Odtąd wieść o zamierzonym rozwodzie rozbiegła się po całym kraju. Kanoniści i teolodzy, którym H. wypowiedział wszystkie skrupuły i wyrzuty, niby ciężką niepewnością dręczonego sumienia, widząc ku

czasu wszystko zmierzało, zakwestjonowali moc obowiązującą dyspensy papiezkiej, z powodu niedopełnienia w bulli niektórych formalności. Nieszczęśliwym zbiegiem okoliczności wybuchły wtedy właśnie gwałtowne nieporozumienia między cesarzem i Klemensem VII, i Papież dostał się w moc wojsk cesarskich. Ministrowie H'a nie omieszkali wyciągnąć dla siebie korzyści z takiego stanu rzeczy. W Anglji nakazano publiczne procesje i trzydniowy post powszechny za wyswobodzenie Papieża. Wolsey pojechał do Francji, aby osobiście porozumieć się z Franciszkiem, co do mających się przedsięwziąść środków. D. 18 Sierp. 1527 stanął układ, na mocy którego obaj monarchowie zobowiązali się nie zgadzać na zwołanie powszechnego soboru, nie przyjmować żadnych bulli i breve, któreby ze szkodą ich państw mogły być wydawane, dopóki głowa Kościoła w niewoli znajdować się będzie. Duchowne sprawy zaś Francji i Anglji mieli rozstrzygać krajowi biskupi, a wyroki Wolseya, jako legata, miały posiadać siłę obowiązującą, bez względu na stanowisko podsądnych, lub sprzeczne pod tym względem rozporządzenia papiezkie. Oczywista, że sprawa rozwodu główną w tych knowaniach zgrywała rolę i w tym celu Wolsey miał być przyobleczony we wszystkie attrybucje władzy papiezkiej. Wkrótce potém Wolsey, wsparty przez kilku innych kardynałów, zawiadomił Papieża o zawartym układzie i prosił go o wyznaczenie jeneralnego wikarjusza dla krajów, po tej stronie Alp leżących. Pełen nadziei wrócił do Anglji, gdzie dowiedział się przykrych dla siebie rzeczy, a mianowicie, że król postanowił ożenić się z Anną Boleyn. Z jednej strony bowiem lękał się Wolsey wyniesienia Anny, której rodzina nienawidziła kardynała, z drugiej zaś przewidywał zachwianie dobrych stosunków z Francją, w skutek zerwania układów o małżeństwo H'a z księżniczką francuzką. Widząc, że nie zmieni postanowienia królewskiego, zabrał się on do spełnienia woli monarszej. H. podczas nieobecności kardynała napisał traktat, dowodzący konieczności rozwodu, na mocy niektórych ustępów trzeciej księgi Mojżeszowej. Rozprawę dano do rozpatrzenia Tomaszowi Morus i Fisherowi (ob.). Morus nie chciał swojego zdania o niej wypowiedzieć, pod pozorem niedostatecznej znajomości tego rodzaju kwestji teologicznych; Fisher zaś uznał argumenty podane w traktacie za zbyt słabe. Zabiegi Wolseya, około przeciągnięcia innych prałatów na stronę króla, okazały się bezskutecznemi: większa ich część oświadczyła, że H w tak ważnej a wątpliwej sprawie winien się odnieść do decyzji Stolicy Ap. Cesarz nie mógł także patrzeć obojętném okiem na sprawę rozwodu, podającą w podejrzenie honor jego ciotki, i wymógł na więzionym Papieżu przyrzeczenie, iż bez jego wiedzy nic nie przedsięweźmie w tym przedmiocie. Tymczasem Klemens VII, przebrany za ogrodnika, uszedł czujności swoich dozorców i schronił się do Orvieto. Zaraz pospieszyli do niego posłowie angielscy, z prośbą o szybkie rozstrzygnięcie sprawy rozwodowej, i przedstawili mu dwa, w Anglji sporządzone dokumenty: jeden obejmował dane Wolseyowi pełnomocnictwo do prowadzenia procesu o rozwód, w drugim zawierało się pozwolenie pojęcia, zamiast Katarzyny, drugiej żony, choćby ta poprzednio z kim innym była zaręczona, lub z H'em w pierwszym stopniu powinowactwa zostawała. Takiej dyspensy H. z dwóch powodów potrzebował: gdyż Anna była już z Percym zaręczoną, a jej siostra Marja poprzednio pozostawała w nieprawych stosunkach z królem. Król więc znajdował się w osobliwém

położeniu, ponieważ żądał takiej właśnie dyspensy, jak ta, której prawomocność odrzucał. Klemens VII podpisał oba dokumenty, poddawszy pierwszy nieco odmiennej redakcji. Wkrótce potém jeden z pełnomocników królewskich otrzymał z Londynu rozkaz dopominania się u Klemensa o przysłanie do Anglji oddzielnego legata i dodanie go do pomocy Wolseyowi. Papież przedstawił gabinetowi angielskiemu sześciu kardynałów do wyboru. Wolsey, niezaspokojony temi ustępstwy, żądał, ażeby Klemens VII wydał osobną bullę, na mocy której zakaz trzeciej księgi Mojżesza miał odtąd być uważany za część prawa Bożego, nie dopuszczającego żadnych wyjątków i dyspens. Klemens odrzucił tę propozycję, gdyż zdania teologów pod tym względem były podzielone, i w przeciwnym razie byłby on zmuszonym do potępienia decyzji Papieża Juljusza II. W końcu, ulegając prośbom i naleganiom posłów angielskich, upoważnił Wolseya do rozpatrzenia, z pomocą innego prałata angielskiego, prawomocności dyspensy, wydanej przez Juljusza II, i do rozstrzygnięcia, podług sumienia, sprawy o rozwód, bez względu na ekscepcję lub apellację, z zastrzeżeniem aby, jeżeli rozwód zostanie dopuszczonym, dzieci z tego małżeństwa pochodzące uznane były za prawe. H. i Anna z radością przyjęli bullę, Wolsey zaś przeraził się nią. Zaczął on bowiem powątpiewać, czy wystarczać będzie do rozwodu ta okoliczność, że dyspensa dana była bez wiedzy H'a VIII, i oświadczył nawet samemu królowi, że granic sprawiedliwości nie przekroczy i że, jeżeli dyspensa okaże się prawomocną, ogłosi ją za takową bez względu na skutki, jakie podobny wyrok za sobą pociągnąć może. Widząc jednakże, iż w razie niedojścia rozwodu jego stanowisko, majątek, a nawet życie będą zagrożone, wyprawił nowe instrukcje do swoich ajentów w Rzymie, przyczém zaklinał i błagał Papieża o podpisanie wyżej wspomnianej bulli, gdyż tym tylko sposobem utraconą łaskę królewską odzyskać może. Obiecywał przytém trzymać bullę w tajemnicy, aby nie narażać Papieża na wyrzuty i narzekania. Ustępując przed prośbami i pogróżkami posłów, Klemens VII piśmiennie zobowiązał się, że ani pełnomocnictwa nie cofnie, ani wyroku legata nie skasuje, i podpisał nawet żądaną bullę, lecz nie oddał jej Wolseyow, z obawy, aby ten nie ogłosił dokumentu bez pozwolenia papiezkiego. Kardynał Campeggi (ob.) miał ją przeczytać królowi i Wolseyowi, a następnie potajemnie spalić. Położenie Wolseya i Klemensa VII w całej tej sprawie było nader trudne. Z jednej strony Papież nie chciał odstręczać od siebie H'a VIII, który, wbrew życzeniom Anglji, wypowiedział wojnę Karolowi V, z drugiej lękał się gróźb cesarza, którego posłowie na każdym kroku stawiali przeszkody zamiarom dworu angielskiego. Przewidując, że w końcu sam będzie musiał wydać ostateczną decyzję w sprawie rozwodu, starał się on przeciągnąć cały proces, w nadziei, że tymczasem zajdzie jakiś niespodziewany wypadek i z kłopotu go wybawi. Słabowity kardynał Campeggi miał powoli odbywać swoją podróż do Anglji, starać się o pogodzenie obu stron, w prowadzeniu śledztwa zachowywać wszystkie formalności i nie wydawać ostatecznego wyroku przed zapytaniem się Stolicy Ap. Właśnie wtedy srożyła się w Anglji zaraźliwa choroba, znana pod nazwą choroby potowej. Dostała jej także Anna Boleyn, lecz środkami lekarskiemi do zdrowia została przywróconą. H., niezmiernie wrażliwy na wszystko, co życiu jego zagrażać mogło, unikał stosunków z ludźmi, zapomniał o „swojej tajnej sprawie," modlił się ra-

sam z królową, w każdą niedzielę i święta spowiadał się i kommunikował. Zdawało się, że króla na zawsze porzuciła namiętność do Anny. Lecz zaledwie ustała zaraza i przyszła wiadomość o wyjeździe Campeggi'ego z Rzymu, a zaraz powołano na dwór królewski Annę, z powodu choroby przebywającą w majątku ojcowskim. Za przybyciem legata do Londynu usunięto ją wprawdzie z pałacu, dla zachowania pozorów, i H. znowu otoczył Katarzynę względami, należącemi się prawej żonie. Zgodnie z danemi sobie instrukcjami, Campeggi odmówił ogłoszenia bulli, przeczytanej królowi i Wolseyowi. W tém wiosną 1529 r. rozeszła się po Londynie wieść, że Klemens bliskim jest śmierci, że może nawet żyć już przestał. Natychmiast wyprawiono rozkazy do posłów angielskiego i francuzkiego w Rzymie o popieranie Wolseya na tron papiezki. Wbrew powszechnemu oczekiwaniu Papież szczęśliwie wyszedł z ciężkiej choroby, w czasie której angielscy ajenci wszelkich środków używali, aby wymódz na nim dalsze ustępstwa. Nakoniec, w Czerwcu rozpoczęły się posiedzenia sądu, pod kierunkiem dwóch legatów. Katarzyna okazywała niezłomną moc duszy. Kiedy Campeggi, w imieniu Papieża, zachęcał królowę do zamknięcia się w klasztorze i przeczytał zarzuty stawiane prawomocności jej małżeństwa, ta mu odpowiedziała, że nie o siebie samą jej idzie, lecz o dzieci, których sprawa jest dla niej droższa niż jej własna; że domniemaną następczynią tronu jest jej córka Marja, której praw własna matka samowolnym postępkiem osłabiać nie może. Protestuje więc przeciwko swoim sędziom, gdyż od nich, jako posiadających beneficja w granicach państwa, wymiaru sprawiedliwości spodziewać się nie może. Powołała Boga na świadki, że dziewicą wstąpiła w małżeństwo z królem; żądała, aby król odpowiedział na to, zgodnie z własném sumieniem, a w końcu odwołała się do decyzji Papieża. Proces dalej się prowadził, lecz Campeggi oparł się naleganiom Wolseya o szybkie wydanie wyroku i prosił Papieża o przeniesienie sądu do Rzymu. Kiedy w skutek częstych odraczań proces przeciągnął się do tej chwili, kiedy, według obyczajów przyjętych w *Rota romana*, zaczynają się ferje letnie, Campeggi oświadczył królowi, że sprawa musi być zawieszoną do czasu przedstawienia aktów Papieżowi. Obsypany podarunkami, Campeggi wyjechał do Rzymu, lecz w Duwrze napadła nań banda zbrojnych i rzuciła się na jego kufry, tém się niby zasłaniając, że kardynał wiezie z sobą przedmioty, będące własnością Wolseya. Nie ulega wątpliwości, że szło tu o bullę papiezką i o listy H'a do Anny Boleyn, które dostały się w ręce kardynała, lecz jeszcze poprzednio do Rzymu były wyprawione. Wkrótce potém nastąpił upadek Wolseya. Anna Boleyn, poprzednio nie znająca granic w schlebianiu powiernikowi H'a, teraz powzięła ku niemu nieubłaganą nienawiść. Wolsey wpadł w zastawione przez siebie samego sieci. Prokurator koronny wystąpił przeciwko niemu z oskarżeniem o przekroczenie prawa, wydanego za Ryszarda III, i kardynał widząc, ku czemu zmierza cios, wymierzony przeciwko niemu, dobrowolnie złożył wielką pieczęć, oddał się na łaskę królewską i przekazał H'wi swoją ogromną fortunę, pod warunkiem, że król pozostawi go przy dostojeństwach kościelnych. Na dworze i w stolicy panowało powszechne przekonanie, że Wolsey zostanie osadzony w więzieniu, lecz H. ujął się za dawnym ulubieńcem i przeciął dalszy bieg procesu. Po upływie roku aresztowano

go i nowe śledztwo o zdradę stanu wytoczono. Wolsey nie doczekał się końca procesu i umarł w Listop. 1530 r. „Gdybym Bogu, powiedział na łożu śmiertelném do komendanta Toweru, tak gorliwie służył, jak służyłem memu królowi, to zapewne nie opuściłby mię On na moje stare lata. Lecz słuszną otrzymuję zapłatę za to, że we wszystkiém, co czyniłem, miałem więcej na widoku schlebianie królowi, niż obowiązki względem Boga.“ Utworzono nowy gabinet, w którym miejsce kanclerza zajął dotychczasowy podskarbi królewski Tomasz Morus (ob.). Klemens VII pogodził się z cesarzem i w Bolonji obaj przez parę miesięcy pod jednym dachem mieszkali. Tu przybyło nowe poselstwo od H'a, który poprzednio odzywał się do swoich powierników, że wypowie posłuszeństwo Papieżowi, jeżeli ten ostatni krok do niczego nie doprowadzi. Na czele poselstwa stał ojciec Anny Boleyn. Klemens uprzejmie powitał ambassadorów i zapewnił ich, że wszystko zrobi dla króla angielskiego, na co mu tylko sumienie pozwoli. Nie tak życzliwie przyjął ich cesarz. Kiedy mu zaproponowano 300,000 dukatów i zwrot posagu Katarzyny, pod warunkiem, aby przystał na rozwód, odpowiedział, że nie jest kramarzem i że nie sprzeda honoru swojej ciotki; jeżeli Papież rozstrzygnie sprawę przeciwko Katarzynie, to poprzestanie na wyroku głowy Kościoła, w przeciwnym zaś razie będzie jej bronił wszelkiemi środkami, jakiemi tylko rozporządzać może. Nie powiodła się także próba nowych ministrów króla zyskania dla jego sprawy głośniejszych uniwersytetów. Niektóre włoskie uniwersytety przyjęły wprawdzie stronę króla angiels., lecz niemieckie, z wyjątkiem protestanckich, oświadczyły się przeciwko niemu; tak samo też odpowiedziały uniwersytety hiszpańskie. Nie można było zaimponować owemi decyzjami akademickiemi Klemensowi VII, który dobrze wiedział, jakiemi środkami H. zjednywał je sobie, tém więcej, że podstawą ich był fakt zaprzeczany przez Katarzynę, a niedowiedziony przez króla: spełnienie małżeństwa między Arturem i Katarzyną. H. przekonawszy się o niezłomnym oporze Papieża i uwiadomiony przez swoich ajentów, że Klemens VII zamierza wydać breve, zabraniając arcybpom, biskupom i sądom wydawania wyroku w sprawie małżeństwa między Katarzyną a królem angielskim, zaczął wahać się i wyrzekać, że go oszukano, że nigdyby nie występował z procesem o rozwód, gdyby go nie zapewniano, że z łatwością otrzyma dyspensę papiezką. Ponieważ te zapewnienia okazały się płonnemi, przeto gotów jest wyrzec się swoich zamiarów. Anna Boleyn i jej stronnicy co chwila spodziewali się już stanowczego upadku, kiedy tymczasem Tomasz Cromwell (ob.) zupełnie inny zwrot nadał całej sprawie. Dowiedziawszy się o zamiarze króla, Cromwell poprosił go o audjencję, w czasie której potrafił skłonić H'a VIII do pójścia za przykładem książąt niemieckich i zrzucenia tak zw. jarzma rzymskiego. Całe duchowieństwo postawiono w stanie oskarżenia za naruszenie statutów *Praemunire* [1]). Konwokacja tytułem wynagrodzenia,

[1]) Tak się nazywały statuty z czasów Edwarda III i Ryszarda II, a przez Henryka IV odnowione (21 Stycz. 1401 r.), mocą których zabronioném było poddanym angielskim starać się w Rzymie o beneficja angielskie i expektatywy na nie. Przestępujący to prawo podlegał konfiskacie i więzieniu nieograniczonemu. Cromwell doradził, żeby całe duchowieństwo pod statuty *Praemunire* podciągnąć za to, iż składało Papieżowi przysięgę i słuchało Wolsey'a, który był legatem papiezkim.

w zamian za ułaskawienie duchowieństwa, zaproponowała H'wi 100,000 funt. Król ofiarowanej summy przyjąć nie chciał, jeżeli na wstępie aktu owej darowizny duchowieństwo nie przyzna mu tytułu „obrońcy i jedynego zwierzchnika Kościoła w Anglji i Irlandji.“ W końcu zgodził się na formułę, podaną przez arcyb. Warham, a uznającą zwierzchnictwo jego kr. mości nad Kościołem, „o ile na to nauka Chrystusa pozwala.“ Widać ztąd, że wówczas H. chwiał się jeszcze to w tę, to w ową stronę, i że chciał postrachem wymódz dla siebie ustępstwa na dworze rzymskim. W parę miesięcy potém Katarzyna otrzymała rozkaz wyniesienia się z zamku windsorskiego. List papiezki, ganiący H'wi oddalenie prawowitej małżonki i zalecający usunięcie nałożnicy, pozostał bez skutku. Odtąd H. postępuje coraz gwałtowniej: pierwszym krokiem było zwołanie parlamentu, mającego znieść *annaty*. Staraniem T. Cromwella zapadła uchwała parlamentu, zabraniająca duchowieństwu wydawania i ogłaszania jakichbądź rozporządzeń. Tymczasem Papież nakazał dalsze prowadzenie procesu o rozwód i podpisał breve, żądające pod klątwą oddalenia nałożnicy. Brewe to jednakże nie było ogłoszone. W Październ. 1532 r. nastąpiło spotkanie się H'a z Franciszkiem I, na którego instancje król angielski zgodził się zaniechać przez czas niejaki nieprzyjaznych kroków względem Papieża, który miał być zaproszonym do osobistego porozumienia się z obu monarchami. Tymczasem markiza Pembroke (tytuł ten otrzymała Anna Boleyn od H'a), w cudzołożnych stosunkach z H'em od trzech lat pozostająca, zaszła w ciążę. Zaskoczony tą wiadomością król postanowił, pomimo uroczystych obietnic, danych Franciszkowi, połączyć się z nią związkiem małżeńskim i 25 Stycznia 1533 obrzędu ślubnego dopełnił niejaki Lee, kapelan nadworny. Przed samą Wielkanocą wydano rozkaz, aby Annie okazywano honory, przynależne królowej; dzień ślubu wszakże starannie ukrywano i umyślnie rozszerzano wieści, że odbył się on w Październiku, zaraz po spotkaniu się dwóch monarchów, aby utwierdzić przekonanie o prawém poczęciu dziecka. Teraz żywiej jeszcze zabrano się do procesu o rozwód z Katarzyną. Najpierw, na domaganie się Cromwella, stanęła uchwała parlamentu, zabraniająca sędziom duchownym wszelkiej appellacji do Rzymu. Katarzyna, której powyższe prawo ostatnią nadzieję odejmowało, została powołana przed sąd przez Cranmera, nowego arcybpa kantuaryjskiego i z powodu niestawienia się *in contumaciam* uznana za winną; małżeństwo jej z H'em, jako sprzeczne z prawem Bożém, uznano za nieważne. Lecz pod względem cynizmu następująca scena nie wiele podobnych sobie znajdzie w dziejach powszechnych. Po ogłoszeniu wyroku, prymas wezwał króla do poddania się woli Bożej, jeżeli chce uniknąć ciężkich kar kościelnych, dotykających tych wszystkich, którzy utrzymują kazirodcze stosunki z wdową po własnym bracie. Następnie podniesiono pytanie, czy H. mógł wstąpić w drugie małżeństwo przed rozwiązaniem pierwszego, na co sąd, zostający pod przeważnym wpływem Cranmera, odpowiedział, że H. i Anna w prawych związkach pozostają, a nadto prymas ponownie zatwierdził świeżo zawarte małżeństwo, na mocy posiadanej przez siebie sądowej i duchownej władzy. Zaraz potém nastąpiła, wpośród nadzwyczajnego przepychu, koronacja Anny na królowę, a wkrótce na świat przyszło oczekiwane dziecko *Elżbieta*, przyszła królowa Anglji. Tak więc był H. ojcem dwóch córek, z których jednę sam ogłosił za nieprawnie urodzoną, dru-

gą zaś uważała za taką większość narodu angielskiego. Na pytanie, komu się korona w spadku dostanie, nikt nie mógł dać odpowiedzi. Uwiadomiony o tém, co zaszło, Klemens VII, na prośby Karola i brata jego Ferdynanda, skasował wyrok wydany przez Cranmera i zagroził klątwą Henrykowi i Annie, jeżeli do końca Września nie rozstaną się z sobą i nie pokażą, z jakiej racji uważali siebie za męża i żonę. Przedłużywszy termin do końca Października, udał się do Marsylji, ażeby tam osobiście przyjmować usprawiedliwienia króla angielskiego. H. długo wahał się między obawą a pragnieniem zemsty, w końcu zaś nie stawił się. Pośrednictwo króla francuzkiego, projektującego utworzenie przymierza przeciwko cesarzowi, do niczego także nie doprowadziło. H. odwołał się do powszechnego soboru. R. 1534 w Marcu Klemens VII potwierdził prawie jednomyślny wyrok konsystorza, uznający małżeństwo króla angielskiego z Katarzyną za prawomocne, i zalecił H'wi przyjąć ją napowrót jako swoją małżonkę. Sposób, w jaki całą tę sprawę przedstawił Sarpi, historyk soboru trydenckiego, wywołał powszechne przekonanie, że ostatnie dyspozycje Papieża przyspieszyły stanowcze zerwanie H'a z Kościołem. Bp paryzki, z upoważnienia króla angielskiego, jeszcze wprawdzie prowadził układy ze Stolicą Ap. w sprawie rozwodu, lecz rzeczy już tak daleko wtedy zaszły, że niepodobna rozporządzeniami Klemensa VII z 1534 objaśniać kroki, jeszcze przed tym czasem poczynione przez rząd angielski. Podczas kiedy bp paryzki układał się w Rzymie, parlament wydał cały szereg statutów, wymierzonych przeciwko Kościołowi, i nim wiadomość o wyroku papiezkim doszła do Anglji, już tam postanowiono zerwać ostatnie nici, wiążące ją ze Stolicą Ap. Teraz z podwojoną energją wzięto się do przekształcania stosunków kościelnych. Po nadaniu królowi supremacji nad Kościołem i duchowieństwem, parlament usunął od sukcesji córkę H'a Marję, zrodzoną w małżeństwie z Katarzyną, a przyznał wyłączne prawo do dziedzictwa korony jego potomstwu z drugiego małżeństwa; ciężkiemi karami zagrożono tym, którzyby bądź słowem, bądź drukiem podawali w podejrzenie świeżo zatwierdzone prawo następstwa tronu. Nie uszło wszakże uwagi króla, że większa część narodu nie pochwala jego postępowania, choć służalczy parlament przyznał mu najwyższą władzę w Kościele angielskim i uprawnił małżeństwo z Anną Boleyn. Niepodobna zresztą, aby w chwilach spokojniejszego zastanawiania się nad samym sobą, sumienie nie robiło H'wi ciężkich wyrzutów. Coraz gwałtowniej dręczyło go uczucie wewnętrznego niepokoju. Podejrzliwość zaczęła się przeradzać w namiętność, tylko śmiercią ofiar dającą się nasycić. Dowodzi tego sprawa Elżbiety Barthon (ob.), Fiszera (ob.), Morusa (ob). Prawo o następstwie tronu dostarczyło H'wi obfitego materjału do dalszych prześladowań. Zażądano od duchowieństwa deklaracji, że biskup rzymski w takim samym do Anglji stosunku zostaje, jak każdy inny biskup zagraniczny, i że król jest wyłącznym i najwyższym zwierzchnikiem Kościoła anglikańskiego. Wszystkim duchownym, od biskupa do proboszcza wiejskiego, nakazano w każdą niedzielę i święto wykładać ludowi naukę, jako król jest prawdziwym głową Kościoła. Szeryfowie mieli pilnie śledzić, czy duchowieństwo stosuje się do tego polecenia rządu. Większa część kleru uległa rozkazom H'a. Franciszkanie, kartuzi i brygidzi nie poddali swego sumienia rozporządzeniom króla i wielu z nich wsadzono do więzienia, inni musieli kraj opuścić. W Kwietniu 1535

oskarżono o zdradę stanu trzech przeorów z zakonu kartuzów, za to, że supremacji króla przyznać nie chcieli: sąd przysięgłych wydał wyrok śmierci, i w kilka dni potém stracono ich, razem z kilku innymi księżmi. Przyszła wreszcie kolej na Fishera i Tomasza Morusa. Głowy dwóch bohaterów chrześcjańskich wystawiono na moście londyńskim. Wypadki te ogromne wrażenie wywarły zagranicą, a szczególniej w Rzymie. Paweł III, idąc za przykładem poprzedników, działał z wielką ostrożnością. Teraz zredagowano przeciwko H'wi bullę, w której Papież wyliczył wszystkie winy króla i wyznaczył mu dziewięćdziesiąt dni, a jego pomocnikom i doradcom sześćdziesiąt do stawienia się w Rzymie, bądź osobiście, bądź przez pełnomocników. W przeciwnym razie Paweł III nakładał klątwę na króla angielskiego, ogłaszał go za pozbawionego korony, jego dzieciom z Anny zrodzonym, jak również tych ostatnich dzieciom odejmował prawo do odziedziczania spadków, zwalniał poddanych od przysięgi na wierność, nakazywał im oręż podnieść przeciwko dotychczasowemu monarsze, zabraniał obcym narodom prowadzić handel z Anglją i zalecał im zabierać okręta tych, którzy popierają odszczepieństwo króla. Paweł III wszakże nie ogłosił tej bulli, ze względu na ówczesne położenie Europy, i postanowił oczekiwać na dogodniejszą do tego chwilę. Angielskie duchowieństwo wkrótce skosztowało owoców supremacji królewskiej. Korzystając z uzurpowanego prawa, H. mianował swoim jeneralnym wikarjuszem T. Cromwella, kanclerza skarbu, a na znak, jak wielką wagę do tej godności przywiązuje, dał mu pierwszeństwo przed świeckimi i duchownymi lordami. Cromwell odtąd nietylko w parlamencie lecz i w konwokacji zajmował pierwsze miejsce, i byle jaki pisarz, przez niego upełnomocniony, tegoż samego prawa używał na zgromadzeniach kleru. Ażeby zaś zmusić biskupów do faktycznego uznania nowego porządku rzeczy i aby ich przekonać, że duchowną władzę swoją nie od Chrystusa, lecz od korony posiadają, Cromwell na miesiąc zawiesił cały episkopat w spełnianiu obowiązków kościelnych. Duchowieństwo w pokorze zwróciło się do króla, z prośbą o przywrócenie mu odjętych praw, i dopiero wtedy przygotowano nowe nominacje dla biskupów, którzy odtąd, jako delegaci królewscy, mieli attrybucje władzy swojej wykonywać tak długo, jak król uzna to za stosowne. O ile supremacja kościelna powiększała władzę korony, o tyle z drugiej strony zniesienie klasztorów wzbogacało skarb monarszy. Najpierw zabrano 300 mniejszych klasztorów, co przyniosło H'wi 100,000 f. szt. gotówką i 32,000 f. szt. rocznego dochodu. W następnych latach ten sam los spotkał pozostałe klasztory i fundacje kościelne, między niemi 100 szpitali. Około tego czasu ręka Boża dotknęła ową kobietę, która w pewnej mierze przyłożyła się do nieszczęść, trapiących Anglję i Kościół. Lecz nim opowiemy tragiczny koniec Anny Boleyn, wypada nam choć kilku słowami wspomnieć o Katarzynie. Ta trzy lata spędziła w jednej z majętności swego męża. Nic nie mogło jej skłonić do zrzeczenia się tytułu królowej, lub przyznania nieprawności małżeństwa z H'em; nie przyjęła również ofiarowanego jej przez Karola V przytułku w Hiszpanji lub Flandrji. Czując się bliską śmierci, o jedno tylko prosiła, aby pozwolono jej widzieć się po raz ostatni z córką Marją. Lecz i tego jej odmówiono. Wtedy napisała list do króla, w którym przebaczała mu wszystko i o to tylko go błagała, aby pamiętał o swojém zbawieniu. H. miał zapłakać

przy czytaniu tego listu; odpowiedź nie zastała już Katarzyny przy życiu. Pochowano ją z majestatem monarszym, nawet służbie królowej kazano przywdziać żałobę. Anna Boleyn uradowała się na wiadomość o zgonie Katarzyny; odtąd dopiero uważała się za rzeczywistą królowę. Lecz król już wtedy afekty swoje zwrócił ku innej kobiecie, *Joannie Seymour*. Anna pewnego razu dostrzegła zbyt bliski stosunek H'a z Joanną, co takim gniewem ją przejęło, że wkrótce potém nieżywe dziecko na świat wydała. Znowu więc zawiódł się król angielski w nadziei posiadania syna. Nagle rozeszła się wieść, że Annę Boleyn, która lekkomyślném postępowaniem łatwo dać mogła powód do podejrzeń, osadzono w Tower. Ponieważ akta procesu zaginęły lub, co prawdopodobniejsza, umyślnie zostały zniszczone, trudno więc rozstrzygnąć, o ile uzasadnione były czynione jej zarzuty kazirodztwa, złamania wiary małżeńskiej i godzenia na życie męża. Sąd złożony z lordów skazał ją na śmierć, na podstawie zeznania, złożonego przez jednego z pięciu obwinionych, z którymi Anna w cudzołożnych stosunkach miała pozostawać. Przed ścięciem Anny H. VIII rozkazał niegodziwemu Cranmerowi unieważnić zawarte z nią małżeństwo. Arcybiskup widząc, że opór poprowadziłby go na rusztowanie, prawdopodobnie opierając się na tym argumencie, że Marja, siostra Anny, była kiedyś nałożnicą króla, „wezwawszy imię Zbawiciela, i Boga tylko przed oczyma mając", ogłosił małżeństwo H'a z Anną za nieważne i żadnego znaczenia od samego początku nie mające. Jak poprzednio Marja, córka Katarzyny, tak teraz Elżbieta, córka Anny, uznaną została za nieprawe dziecko. O nienawiści H'a do Anny świadczy nietylko to, co wyżej powiedzieliśmy, lecz i postępowanie króla w sam dzień jej śmierci. Na wiadomość o zgonie Katarzyny król zapłakał przynajmniej, w dniu zaś ścięcia Anny Boleyn nałożył jasne suknie, a nazajutrz zaślubił Joannę Seymour. Teraz nastąpiło także pogodzenie się Marji z ojcem. Pierwszy jej list Henryk odrzucił z gniewem; nastraszona przez Cromwella, zgodziła się przyznać supremację ojca nad Kościołem i nawet nazwała małżeństwo z matką nieprawém i zbrodniczém. Na pytanie wszakże, kto ją poprzednio w oporze podtrzymywał, a później do uległości skłonił, żadnej nie dała odpowiedzi. Otoczono ją blaskiem królewskim, lecz do praw krwi nie przywrócono, gdyż nową uchwałą parlamentu następstwo tronu przeniesiono na dzieci z Joanny zrodzone, a w razie gdyby ich nie było, król mógł rozporządzić koroną podług swojego upodobania. Powstanie religijne, podniesione przez brabstwa północne, zostało siłą orężą potłumione. Usiłowanie połączenia się z niemieckimi reformatorami spełzło na niczém. H. VIII zaproponował przymierze związkowi szmalkaldzkiemu, lecz ten stawiał zbyt trudne warunki; nadto Gárdiner, poseł angielski we Francji, niekorzystnie usposobił króla względem protestantów. W Marcu 1536 rozpoczęto układy o urządzenie wspólnej dysputy protestanckiej, na której miały być położone podstawy radykalnej reformy kościelnej, i wezwano do tego Melanchtona. Tymczasem wiadomość o ścięciu Anny Boleyn, na którą bardzo liczyli niemieccy reformatorzy, niekorzystnie ich względem króla angielskiego usposobiła. Ażeby określić podstawy anglikańskiej prawowierności, H. VIII kazał swoim teologom sporządzić tak nazwaną „Księgę artykułów", którą księża mieli odczytywać ludowi bez żadnych komentarzy. Wkrótce potem wydrukowano „Naukę pobożności dla

chrześcjan." W obu tych książkach przebija się chęć utrzymania zasad dawnej wiary. „Nauka" nakazuje poddanym bezwarunkowe posłuszeństwo względem króla, który jest tylko Bogu odpowiedzialny; w obec ucisku nie pozostaje im nic innego, jak modlić się, aby Bóg go skłonił do sprawiedliwego używania władzy. Cranmer, nie zgadzający się z królem na zachowanie zasad dawnej religji, nalegał o urządzenie dysputy z niemieckimi teologami w przekonaniu, że ich dowody nie pozostaną bez wpływu na umysł króla. Na wiosnę 1538 przybyli do Anglji trzej wysłańcy z Niemiec, a między nimi Fryderyk Myconius (ob.), lecz nie potrafili przekonać króla. Za to usunięto niektóre tak zw. „nadużycia", t. j. zniesiono święta, spalono obrazy i relikwje. Nie zostawiono nawet w spokojności resztek ś. Tomasza Beketa (ob.). Z równą surowością zaczęto prześladować heretyków. R. 1535 spalono na stosie 14 niemieckich nowochrzczeńców. Ten sam los spotkał później wielu z ich współwyznawców. Głośny w owym czasie był proces niejakiego Lamberta, który zaprzeczał istotnej obecności Zbawiciela w N. Sakramencie. Sam H. brał udział w wynikłej ztąd rozprawie teologicznej, lecz Lambert nie dał się przekonać i skazany został na stracenie. Prześladowanie heretyków i obrona dawnej wiary, śmierć Katarzyny i ścięcie Anny Boleyn wzbudziły w Stolicy Apost. nadzieję połączenia H'a z Kościołem. Lecz król angielski zupełnie o tém nie myślał. Uporny antagonizm dwóch najpotężniejszych monarchów katolickich stawał na przeszkodzie Papieżowi w ogłoszeniu kar kościelnych na H'a VIII. Nareszcie, za pośrednictwem Pawła III stanął w Nizzie dziesięcioletni rozejm między Karolem V i Franciszkiem I. Obaj monarchowie zapewnili przytém Papieża, że jak tylko bullę ogłosi, natychmiast zerwą stosunki dyplomatyczne z Anglją. H. za głównego sprawcę niebezpiecznego dla siebie obrotu rzeczy uważał kardynała Pole (ob.), który towarzyszył Papieżowi do Nizzy. Pole, pochodzący z domu Yorkskiego, spokrewniony z dynastją Tudorów, jeszcze poprzednio wzbudził przeciwko sobie gniew króla, za niesprzyjanie małżeństwu z Anną Boleyn; następnie udał się do Włoch, dla ukończenia studjów teologicznych. Mianowany 1535 r. kardynałem, w dwa lata później otrzymał missję pojednania H'a ze Stolicą Apost. Król angielski, pod wpływem nienawiści do kardynała, kazał zamknąć w Tower jego brata, oraz bliższych krewnych, i stracić wszystkich z wyjątkiem Gotfryda Pole, którego zeznania dostarczyły materjału do oskarżenia drugich. W tym właśnie czasie nastąpiło ogłoszenie bulli i kardynał Pole powtórnie wyprawiony był w poselstwie do dworów cesarskiego i francuzkiego. Za to własna jego matka, bliska krewna Tudorów, ostatnia odrośl Plantagenetów, została osadzoną w więzieniu i ścięta w kilka lat później (1541). Ażeby jednakże przekonać i Anglję i Europę o swojém przywiązaniu do starej wiary, H. VIII ustanowił w 1539 r. kommissję z lordów duchownych, dla rozpatrzenia głównych podstaw religji. Z początku obradujący podzielili się na dwa stronnictwa. Sam król wszakże przyjął udział w rozprawach i odtąd opozycja ucichła; Cranmer zamilkł. Owocem prac kommissji był *Statut sześciu artykułów*, tak nazwane *Krwawe artykuły*, którą pod zagrożeniem najcięższych kar stanowiły: 1) że w Eucharystji prawdziwe Ciało Chrystusa istotnie jest obecne pod formą i bez substancji chleba i wina; 2) że kommunja pod dwiema postaciami niekoniecznie do zbawienia jest potrzebna; 3) że księżom, podług prawa

Bożego, nie wolno jest się żenić; 4) że ma być zachowywany ślub czystości; 5) że należy odprawiać msze za umarłych; 6) że spowiedź uszna jest konieczna. 3-ci artykuł nabawił Cranmera niemałego kłopotu, gdyż arcybiskup, będąc w Niemczech, ożenił się z córką Osjandra. Giętki dostojnik nowego Kościoła dał sobie jednakże radę i żonę z dziećmi oddalił, a łaskę H'a odzyskał pokornem odwołaniem myśli i opinji, które przekonaniom króla w czembądź się sprzeciwiały.—T. Cromwell dostrzegłszy, że król coraz więcej od niego stroni, usiłował stracony wpływ na króla odzyskać zawiązaniem bliższych stosunków z protestantami w Niemczech. Tymczasem w Paźdz. 1537 r. umarła Joanna Seymour, w dwa dni po wydaniu na świat przyszłego króla *Edwarda VI.* Już w następnym miesiącu Henryk rozpoczął starania o rękę księżnej de Longueville, która jednakże przełożyła nad niego króla Szkocyi. Za poradą Cromwella, rozpoczęto układy o małżeństwo *z Anną, księżniczką Cleve.* Kiedy Anna wylądowała w Dower, król przebrany wyjechał na jej spotkanie, lecz nie podobała mu się twarz narzeczonej, daleko brzydsza od portretu, zdjętego przez Holbeina, i od opisów, podawanych przez posłów. W pierwszych chwilach H. chciał „flandryjską kobyłę" napowrót do Niemiec wyprawić i Cromwellowi zaledwie udało się wymódz na królu obietnicę zaślubin, które też wkrótce nastąpiły. Biedna Anna nigdy wszakże nie posiadała serca swego małżonka. Nareszcie nadeszła kolej na Cromwella. Do nieszczęsnych układów o małżeństwo z Anną przyłączyło się i to, że niejaki dr Barers, zostający w służbie Cromwella, miewał kazania, luterskim duchem przejęte. H. przemyśliwał już wtedy o pozbyciu się znienawidzonego ministra, lecz przez czas niejaki jeszcze ukrywał przed nim wrogie usposobienie. W Kwietniu 1540 r. obdarzył go nawet 30-tu poklasztornemi majątkami, tytułem hrabiego Essexu i mianował swoim podkomorzym. Lecz już w Czerwcu t. r. Cromwell, obwiniony o zdradę stanu, siedział w więzieniu. Dla okazania mu tém większej pogardy, skazano go na śmierć na zasadzie prostego oskarżenia. Cromwellowi odmierzono własną jego miarą, gdyż za jego poradą w podobny sposób zginęła matka kardynała Pole. W kilka dni po straceniu Cromwella nastąpiły inne kaźnie. Chcąc przekonać wszystkich, że potrafi bronić swojego stanowiska religijnego, nietylko przeciwko katolikom, lecz i przeciwko protestantom, kazał tracić zarówno pierwszych jak i drugich. Katolików wieszano i ćwiertowano, jako zdrajców, protestantów palono na stosie, jako heretyków. Wkrótce H. rozwiódł się także z Anną Cleve, a w cztery tygodnie potém zaślubił *Katarzynę Howard*, synowicę księcia Norfolk. W rok później rozpuszczono wieść, jakoby Katarzyna wstąpiła w małżeństwo królewskie po utracie dziewictwa, za co z rozkazu męża została ściętą. Ażeby zaś na przyszłość zabezpieczyć się przeciwko takiego rodzaju zawodom, H. wyjednał u parlamentu prawo, na mocy którego kobieta, którą król zamierza pojąć w małżeństwo, jeżeli nie jest dziewicą, winna zawczasu hańbę swoją wyznać, gdyż inaczej winną będzie zdrady stanu; ci zaś, którzyby wiedzieli i nie donieśli o prawdziwym stanie rzeczy, ulegną karze za ukrywanie zdrady stanu. H. jako głowa Kościoła zaczął się coraz pilniej zajmować duchowym pokarmem swoich owieczek. Jeszcze poprzednio pozwolił na rozszerzanie Pisma św. w języku angielskim. Kiedy jednakże doniesiono mu że czytanie Biblji niekorzystny wpływ wywiera na kaznodziejów i ludzi prostych, któ-

rzy, dysputując w szynkach o rzeczach religijnych, często bezpieczeństwo publiczne zakłócają, cofnął poprzednie pozwolenie i zabronił czytania Pisma św. ludziom niższych stanów, pod karą zamknięcia w więzieniu na jeden miesiąc. Po długich przedwstępnych pracach ukazała się nareszcie „*Konieczna dla każdego chrześcijanina nauka*“, zwykle *Księgą królewską* nazywana, która do śmierci H'a była jedyną normą anglikańskiej prawowierności. W ostatnich latach swego panowania H. więcej się zajmował polityką niż religją. W 1542 wybuchła wojna między Anglją i Szkocją. Zmieniły się także stosunki z Francją od czasu, kiedy Franciszek I zaczął się mieszać w sprawy szkockie i odrzucił propozycje H'a VIII, ustanowienia dla Francji oddzielnego patrjarchatu. Cesarz chciał się teraz zbliżyć do króla angielskiego, jego poseł dał do zrozumienia H'wi VIII, że śmierć Katarzyny i stracenie Anny usunęły najważniejszą przyczynę nieporozumień między obu monarchami. Kiedy nawet królewna Marja uchwałą parlamentu odzyskała prawo do korony, na wiosnę 1543 r. stanęło przymierze między Anglją i cesarzem. W następnym roku rozpoczęła się wojna z Francją. W 1544 sam H. z 30,000 wojska udał się na ląd stały. Lecz kiedy Karol V dotarł już do murów Paryża, H., wbrew życzeniu swego sprzymierzeńca, tracił czas na oblęganiu północnych warowni. Cesarz, niezadowolniony z takiego obrotu rzeczy, zawarł pokój w Crespy 24 Wrz. 1544 r.; H., który tymczasem zdobył Boulogne, prowadził wojnę na morzu do Czerwca 1546. Na mocy zawartego z Francją układu, Boulogne miało przez lat ośm pozostać przy Henryku. Do ostatnich chwil życia H. trzymał się swoich teologicznych przekonań. Kiedy szósta jego żona, *Katarzyna Parr*, ośmieliła się nietylko czytać zakazane dzieła, lecz nawet sprzeczać się z nim o pewne kwestje dogmatyczne, teolog małżonek kazał ją aresztować. Przebiegła kobieta potrafiła jednakże pochlebstwy i udawaną wiarą w nieomylność męża odzyskać u niego dawne względy. Dziwnie brzmiały wyrazy ostatniej mowy, powiedzianej przez H'a w parlamencie: „Wiem dobrze o tém, że nigdy może chrześcjańska miłość nie była tak słabą jak dzisiaj, nigdy nie było mniej cnotliwego i bogobojnego życia, nigdy chrześcjanie mniej Bogu nie służyli. Miłujcie się więc między sobą jako bracia, bójcie się Boga i służcie Mu, o co was upominam, jako wasz zwierzchnik i monarcha.“ Kazanie „reformatora Anglji“ dziwnie odbijało od jego życia i postępków. Sama postać króla fałsz im zadawała. W ostatnich latach życia H. oddał się obżarstwu i ciało jego tak się rozpasło, że potrzeba było używać sztucznych środków do przesuwania go z pokoju do pokoju. Nie mógł już nawet własnego imienia podpisywać i czynność tę odbywało trzech kommissarzy. H. VIII um. 28 Stycz. 1547, w 38-ym roku swoich rządów, a życia 56. Po tém cośmy wyżej powiedzieli, nie wiele dodać można do ocenienia charakteru drugiego króla z dynastji Tudorów. W pierwszych latach panowania pokazuje on niektore dobre strony. W miarę tego, im dalej posuwa się w lata, wzmaga się także wrodzona mu chciwość, lubieżność, rozrzutność, egoizm, zmienność, duma i próżność, aż nareszcie zamienia się w despotę najgorszego rodzaju. Rządy takiego monarchy musiały ciężkiém brzemieniem padać na naród. Miłość wolności, po przodkach odziedziczona, zamierać poczęła, i w ostatnich latach panowania H'a VIII rozprzężenie społeczne groźne już przybierało rozmiary. Do tego wprawdzie i inne przyczyny wielce

się przyłożyły. W wojnie *Dwóch Róż* wyginęło mnóstwo rodów starodawnej szlachty, a większość nowych lordów wyniesienie swoje zawdzięczała dynastji Tudorów. Energja innych została złamaną więzieniem i rusztowaniem. Liczba lordów duchownych wielce się zmniejszyła, w skutek zniesienia klasztorów. Biskupi byli odtąd duchownymi kommissarzami króla. Niższej izbie król rozkazywał, pewnym będąc, że groźnego oporu nie spotka. Zresztą, kto tylko mógł, schlebiał koronie, i w mowach parlamentarnych porównywano H'a z Salomonem co do mądrości, pod względem siły—z Samsonem, z Absalonem—pod względem piękności i zręczności. H. oznaki czołgającego się pochlebstwa przyjmował za dobrą monetę, gdyż i sam się uważał za wizerunek Boży na ziemi. Nieposłuszeństwo rozkazom króla, mawiali obrońcy supremacji, jest nieposłuszeństwem względem samego Boga. Chcieć w czémbądź go ograniczać, jest zdradą ojczyzny; poddani mogą go tylko słuchać i spełniać każde skinienie jego woli. Ponieważ takie doktryny stanowiły pospolity temat kazań i nauk kościelnych, wytworzyła się więc teorja biernego posłuszeństwa, która wielką rolę zgrywała w historji angielskiej do końca XVIII wieku. Do tego przyłączyła się nienawiść między luteranami i katolikami. I jedni i drudzy starali się zjednać sobie względy króla, aby osłabić swoich przeciwników. H. VIII takie położenie rzeczy umiejętnie wyzyskiwał i zawsze był pewien poparcia parlamentu. Tylko w ten sposób można objaśnić uchwalenie np. prawa o zdradzie, wręcz sprzecznego z dotychczasowém prawodawstwem Anglji. Parlament posunął się jeszcze dalej, nadając moc prawną proklamacjom królewskim na równi ze statutami. Szczęściem dla Anglji, pomimo radykalnej rewolucji religijnej, ocalały formy średniowiecznej konstytucji. Za Stuartów nowe życie w formach tych budzić się poczęło i, po przebyciu krwawych wstrząśnień XVII w., Anglja mogła wstąpić na drogę wolności i porządku. *Lingard*, Hist. of Engl., za którym szedł *Dahlmann* w swojej Gesch. der engl. Rev.; *Audin*, Hist. de Henri VIII et du schisme d'Angl., 2 v.; *Turner*, History of H. VIII, Lond 1826, 2 t.; *Thomson*, Memoirs of the court of H. VIII, ib. 1826, 2 t.; *Tytler*, Life of the king H. VIII, Edinb, 1836; *Froude*, Hist. of England from the fall of Wolsey, Lond. 1856—58, 4 t.; *Colette*, H. VIII, an historical sketch, ib. 1864; *D'Argis*, Les six mariages de H. VIII, Par. 1864. (*Brischar*). *J. N.*

Henryk IV, król francuzki i nawarski (1589—1610), zwany *Wielkim*, *Dobrym*, pochodził od Roberta hr. Clermont, pana na Bourbon (piąty syn ś. Ludwika króla), był synem Antoniego Bourbon i Joanny Albret, córki króla nawarskiego Henryka Albret, ur. 4 Gr. 1553 w Pau, stolicy Bearnu, ztąd nazywają go *Bearneńczykiem*. Ojciec wcześnie go odumarł, a matka, żarliwa hugonotka, wychowała go w zasadach swej sekty, na której czele sam H. stanął w 16 r. życia (1569). W 3 lata później ożenił się z Malgorzatą Valois, siostrą Karola IX, lecz małżeństwo to potem uznaném było za nieważne, z powodu przymusu. Po śmierci matki, H., jako król Nawarry, znajdował się w Paryżu podczas nocy ś. Bartłomieja 1572 r. (ob. Hugonoci), w więzieniu wyrzekł się kalwinizmu, od legata papiezkiego otrzymał absolucję, ale na wolność wypuszczonym nie został. Po trzech prawie latach zdołał ujść z pod straży, połączył się z hugonotami i odpadł w kalwinizm. Ostatni ten krok nie pochodził z przekonania, lecz z rachuby politycznej: sądził bowiem H., że przez to łatwiej mu będzie osiągnąć tron i położyć koniec

nieszczęsnej wojnie domowej między katolikami a hugonotami. Polityk więc wziął górę nad chrześcjaninem, lubo się przerachował. Zresztą H. mało co sobie robił z kalwinizmu i jego ministrów, jak to widać z jego poufnego listu z d. 8 Stycz. 1590 r. Sykstus V, dowiedziawszy się o odpadnięciu H'a w herezję, wyklął go i za odpadłego od tronu ogłosił (bulla *Ab immensa*, d. 9 Wrz. 1585, w *Bullar. magn.* ed. Luxemb. 1727, II 163 append., i ap. *Segretain*, Sixte V p. 329). Wprawdzie uczynił to Papież na żądanie ligi (katolickiego politycznego stronnictwa we Francji) i Hiszpanji, lecz ekskommunika opierała się na prawie kanonicznem; celem jej było przeciąć drogę rozszczeniom protestantyzmu, który chciał trony zawładnąć; a wydając ją Papież, stawał w obronie prawa publicznego Europy. Nie pojął tego Henryk III, podówczas król franc., który, lubo świeżo (w Lipcu 1585) ogłosił edykt, zabraniający nowego kultu pod karą śmierci i konfiskaty, jednak nie dozwolił głosić bulli *Ab immensa*, chętnie przez ligę przyjętej. Bearneńczyk z swej strony kazał w Rzymie ogłosić nieprzyzwoitą protestację, w której zaprzeczał, żeby był heretykiem, Papieża obwiniał o kłamstwo i herezję, appellował do przyszłego soboru wolnego i prawego, Papieża zaklinając, żeby się nie sprzeciwiał jego zwołaniu. Niedługo jednak potém przez księcia Montmorency udał się H. do nuncjusza, zapewniając najuroczyściej o swych uczuciach religijnych, o przywiązaniu do prawdziwej wiary katolickiej i oświadczając, że w niej chce umierać i że do dotychczasowego postępowania swego był zmuszonym przez knowania ligi; w końcu prosił, aby Papież przysłał kilku mężów uczonych i zacnych, żeby mógł się objaśnić w rzeczach religijnych. Odpowiedziano mu z Rzymu, że Kościół nie szuka upornych, tylko pokutujących i nawracających się, i że H'wi nic innego nie pozostaje, jak wyznać swe błędy i przez posłów prosić Ojca ś. o przebaczenie (korrespondencję ob. ap. *Tempesti*, Vita di Sisto V, I 163...). H. jednak ociągał się z krokiem, przez Stolicę Apostolską żądanym, czém sprawił, że nawrócenie jego, lubo ze szczerego serca pochodzące, wydać się musi okolicznościami wywołaném. Tymczasem Henryk III został zamordowanym (1 Sierp. 1589), a bearneńczyk, najpierwsze do korony prawo mający, jako najbliższy nieboszczyka krewny, jeszcze się z Kościołem nie pojednał. Już poprzednio Sorbona była oświadczyła, że ktoby utrzymywał, iż powtórnie odpadły w herezję może być przyjętym do pokuty i przywróconym do godności, popada w klątwę. Wprawdzie Sykstus V zganił ten dekret fakultetu (*Segretain*, Sixte V p. 143), jednakże większa część narodu zdanie Sorbony podzielała i ani myśleć chciała o oddaniu korony heretykowi, i to powtórnie w herezję odpadłemu. Tylko partja wierna Henrykowi III, złożona z książąt krwi i niektórych panów, jako też kalwini, sprzyjali bearneńczykowi. Książęta i panowie partji królewskiej 4 Sierp. 1589 podpisali akt, którym przyrzekli H'wi IV posłuszeństwo, pod warunkiem, że H. w ciągu 2 mcy zwoła stany jeneralne i podda pod ich rozstrzygnięcie wszystkie sprawy królewstwa. Nadto, ponieważ uznając heretyka królem, postępowali wbrew bulli *Ab immensa*, panowie ci położyli drugi jeszcze warunek, że H. wyśle poselstwo do Ojca ś., z wyłożeniem przyczyn, które ich skłoniły do takiego postąpienia, i będzie prosił Papieża o postanowienia, zgodne z dobrem Kościoła, króla i państwa. Tym sposobem osiągnięcie korony zależało od zezwolenia stanów jeneralnych i Stolicy

Apostolskiej. Tegoż dnia (4 Sierp. 1589) H. IV podpisał w Saint-Cloud deklarację, w której przyrzekał starać się o zachowanie i podtrzymywanie religji katolickiej, oświecić się w wierze katolickiej, zwołać stany jeneralne, odebrać heretykom miasta i urzędy, a oddać je katolikom (tekst ap. *Segretain* op. c. p. 173). Deklaracja ta była niemém przyznaniem, iż bez wyznania wiary katolickiej osiągnięcie tronu jest niemożliwém. Sykstus V dowiedziawszy się o niej, polecił zawiadomić H'a, że z największém upragnieniem oczekuje jego prośby o pojednanie z Kościołem; gdy jednak książe już raz zawiódł Pap. Grzegorza XIV, przeto Ojciec ś. i teraz obawia się, żeby nawrócenie nie było pozorném tylko, wymuszoném nadzieją tronu, i żeby potém H. nie wrócił do swych błędów (*Tempesti* op. c. II 277). Papież okazał tym sposobem ustępstwo, którego ani liga, stojąca w obronie katolicyzmu we Francji, ani Hiszpanja, wspierająca ligę, wcale się nie spodziewały; a nawet, przeciwko ich usiłowaniom, przyjął on posła Henrykowego. Poseł ten (książe Luksemburgski) wręczył Papieżowi deklarację H'a z 4 Sierp., a mówiąc o szczerości swego pana, rzekł między innemi: „Żegnając się ze mną, mówił mi (Henryk IV): zapewnij Jego Świątobliwość mojém słowem królewskiém, że po skutkach niezawodnych przekona się, iż chcę żyć i umrzeć jako starszy syn ś. Kościoła katolickiego rzymskiego" (ib. p. 279). Papież oświadczenia te mile przyjął; żądał tylko, aby H., zanim pocznie traktować o pojednanie z Kościołem, na wolność wypuścił swego stryja, kardynała Karola Bourbon (starszego). Przyjęcie posła wywołało wielkie oburzenie w Paryżu, Madrycie i w samym Rzymie. Tegoż prawie dnia, kiedy ks. Luksemburgski wjeżdżał do Rzymu, legat papiezki przy lidze kard. Cajetano odprawiał uroczysty wjazd do Paryża (20 Stycz. 1590), a 11 Marca odbierał przysięgę od naczelników ligi, że nigdy nawarczyka (H'a IV) nie uznają za swego króla, lecz wiernymi pozostaną Karolowi Bourbon'owi (ten był przez ligę obrany królem, lecz był w więzieniu H'a IV), i głośno szemrał pko Papieżowi, że proteguje heretyka. Jeszcze więcej się gniewał Filip II. W Madrycie jeden kaznodzieja publicznie na kazaniu oświadczył, że Sykstus V winien być złożonym z godności, jako podejrzany o herezję i sprzyjający heretykom. Olivarès, poseł Filipa II przy dworze rzymskim, pisał do wice króla neapolitańskiego, żeby dał przytułek bandytom, wypędzonym przez Papieża i dopomógł im do rozpoczęcia na nowo rozbojów w państwie Kościelném, dopókiby Papież nie przechylił się na stronę polityki hiszpańskiej. Gdy w tymże czasie umarł Karol Bourbon (w Maju 1590), przez ligę obrany królem franc., a Sykstus nie chciał mu w Rzymie sprawić królewskich egzekwji, ani ogłosić klątwy na adherentów bearneńczyka we Francji i za jej granicami, Olivarès publicznie wyrzekał i przeklinał Papieża, za co o mało nie został wyklętym i z Rzymu wypędzonym. Tak więc, gdy prawie wszyscy pko H'wi IV występowali, jeden Sykstus V stawał mężnie w jego obronie i zatrzymywał dlań tron aż do chwili, w której H. będzie prosił o zwolnienie z cenzur kościelnych. Nie potępiał Sykstus ligi, bo ta jedynie mogła H'a znaglić, żeby przyspieszył swe nawrócenie; ale też jej nie wspierał i wręcz odmówił posiłków księciu Mayenne, naczelnikowi ligi; w H'u zaś, o którego wierności dla Kościoła był pewnym, widział jedynego męża, zdolnego położyć koniec dotychczasowej wojnie domowej we Francji. H. jednak nie chciał się przyznać

do winy, a otwarte przejście na katolicyzm zwlekał aż do całkowitego objęcia tronu, ciągle oświadczając, że dopiero wtedy świat się przekona, czy jego przysięgi i obietnice względem zachowania religji katolickiej we Francji są szczeremi lub kłamliwemi, i że, w razie potrzeby, miecz swój odda na usługę Stolicy Apost. i stanie w jej obronie, jak Papież stawał w jego (*Tempesti* op. c. p. 285). Tymczasem był to upór, który mu wiele zaszkodził, a Francję w wojnie domowej zatrzymywał; upór dziecinny, gdyż H. chciał być katolikiem i uznawał, że nie będąc katolikiem, nie może trzymać berła francuzkiego; a z drugiej strony Stolica Apost., lubo go uznała wydziedziczonym z tronu, dawała mu do zrozumienia, że rygor ten chce usunąć, byleby H. jawnie się oświadczył katolikiem, otrzymał absolucję od herezji i dał gwarancję, że nawrócenie jego jest szczerszém niż poprzednie. H. tedy postanowił wprzód orężem tron pozyskać. Pobiwszy ligę pod Ivry (14 Mar. 1590), szedł na Paryż. Stolica Francji była podówczas słabo ufortyfikowaną i źle opatrzoną, lecz zapał religijny zastąpił wszystko. H. też więcej liczył na to, że głodem ją zmusi do poddania, niż na wzięcie szturmem. Głód okropny rzeczywiście wkrótce zawitał, do niego przyłączyły się letnie upały; ludność paryzka zdziesiątkowaną została i byłaby poddała się, gdyby nagle nie przybył z pomocą książe Parmy (Farnese). Dzielny ten wojownik, typ wodza prawdziwie chrześcjańskiego, z polecenia Filipa II połączył się z ks. Mayenne pod Meaux, odciągnął H'a od Paryża i prawie bez bitwy pozbawił go korzyści z 4-miesięcznego oblężenia. Lecz Filip II, lubo działał w obronie katolicyzmu, nie chciał, żeby liga tryumf zupełny odniosła: chodziło mu bowiem o zapewnienie tronu francuzkiego swej córce Izabelli, czego inaczej dokazać nie mógł, jak zostawiając ligę w osłabieniu, żeby bez jego pomocy obejść się nie mogła; dla tego, skoro tylko minęło niebezpieczeństwo zagarnięcia tronu przez H'a IV, odwołał Farnezego do Niderlandów. Odszedłszy od Paryża, H. wzmocniony posiłkami z Anglji, Hollandji i Niemiec, zdobywał inne miasta na prowincji, gdy właśnie umarł Sykstus V (27 Sierp. 1590). Grzegorz XIV miał ten sam plan, co i Sykstus V: nie odrzucał H'a od tronu, lecz chciał go zniewolić do tyle razy obiecywanego odwołania błędów. W tym celu wysłał posiłki lidze, a jego nuncjusz ogłosił ekskommunikę pko adherentom H'a IV, jeśli go nie odstąpią. To skłoniło bpów, przy H'u będących, że ponowili swoje starania o jego nawrócenie. Jednocześnie drugi kardynał Bourbon, bojąc się, żeby upór H'a IV nie wytrącił berła z rodziny Bourbonów, zaczął tworzyć osobną partję i wysłał poselstwo do Rzymu dla poparcia praw swoich. Zdawałoby się, że młody ten i purpurą odziany pretendent nie będzie groźnym współzawodnikiem, jednakże dokumenty najautentyczniejsze dowodzą, iż H. IV mocno go się obawiał, a może i to wpłynęło niemało na jego przejście do katolicyzmu. Po Grzegorzu XIV († 15 Paźdz. 1591) Innocenty IV przyrzekł lidze 15,000 dukatów miesięcznie, aż do zupełnego ukończenia całej sprawy, lecz umarł po 2-miesięcznym pontyfikacie. Filip II widząc, że H. bierze górę, wysłał znów Farnezego na pomoc lidze, a ten zmusił H'a odstąpić od oblężenia m. Rouen (Kwiec. 1592) i samego H'a o mało że nie pojmał, ale w bitwie raniony, w 2 mce później zakończył życie. Wojna ciągnęłaby się i dalej, gdyby Klemens VIII nie wpłynął na księcia Mayenne, żeby zwołał stany jeneralne i poddał pod ich rozstrzygnięcie kwestję ko-

rony. Mayenne poszedł za tą radą, listem z 5 Stycz. 1593 zwołał stany do Luwru, a legat papiezki poparł jego wezwanie. Zebranie przyszło do skutku (26 Stycz. 1593): stany zawotowały przyjęcie soboru trydenckiego i oddalenie od tronu obcej dynastji (rodziny hiszpańskiej), i wysłały arcyba lyońskiego i kilku znaczniejszych z grona swego członków do Suresnes, żeby się porozumieli z katolikami rojalistami z obozu H'a. Teraz H. pojął, że zwłoka może się dlań stać fatalną. Odbył więc w Mantes konferencję z bpami i znakomitymi teologami, między którymi najważniejszą rolę odgrywał Duperron, przedstawił im swoje zarzuty co do punktów kontrowersyjnych między katolicyzmem i protestantyzmem, a gdy na wszystko otrzymał zadawalniającą odpowiedź, zdecydował się (23 Lip. 1593) przejść na łono Kościoła. Pozostawało mu teraz wysłać poselstwo do Ojca ś. i prosić o absolucję; lecz gdy Reginald de Beaune, arcybp z Bourges, oświadczył, że tymczasem wystarczy absolucja bpia, z warunkiem, aby ją Papież później zatwierdził, H. uchwycił się tej rady. Usłużni bpi, nie zważając na protestację legata papiezkiego (d. 23 Lip. 1593; tekst ap. *Segretain* op. c. p. 338), który oświadczył, że nikt, oprócz Papieża, nie może bez popadnięcia w klątwę absolwować H'a (nie tylko *ab haeresi*, lecz i *a relapsu in haeresin*), postanowili przyjąć go na łono Kościoła. Jakoż 25 Lipca H. w białe szaty odziany, otoczony mnóstwem ludu, zastukał do zamkniętych wrót Kościoła ś. Djonizjusza (Saint-Denis). Na jego spotkanie wyszedł arcybp z Bourges, pontyfikalnie ubrany, i zapytał: co go przyprowadza. H. odpowiedział, że pragnie być przyjętym na łono Kościoła. Arcybp zapytał jeszcze, czy z całego serca i prawdziwie żałuje za swe błędy? H. odrzekł: „Przysięgam, w obec Boga Wszechmogącego, w Kościele katolickim, apostolskim i rzyskim żyć i umierać, osłaniać go i bronić przeciw wszystkim, choćby mi to krwią i życiem przypłacić trzeba było; wyrzekam się też wszelkich herezji, przeciwnych nauce rzeczonego Kościoła." Oddał potém własnoręcznie przez siebie podpisane wyznanie wiary, padł na kolana we drzwiach Kościoła, pocałował pierścień arcybpa, a ten dał mu błogosławieństwo i absolucję od herezji w słowach: „Ego te, salva sanctae Sedis Apostolicae auctoritate, a crimine haeresis et apostasiae absolvo, ad s. Ecclesiam romanam et ad sacramenta ejus restituo. In nom. P. et F. et Sp. s. Amen." Następnie przeprowadził arcybp H'a do presbyterium za ołtarz i wysłuchał spowiedzi. Po Mszy, odprawionej przez Filipa du Bec, bpa z Nantes, w obecności kilku innych bpów, H. opuścił kościół i przez lud radośnie powitany został okrzykami: „Niech żyje król!" Jak widzieliśmy, absolucja była tylko warunkową, do zatwierdzenia Stolicy Apostolskiej pozostawioną. Jednakże H., wysyłając później list (dat. 18 Sierpnia 1593, ap. *Segretain*, Sixte V p. 239) i posła z obedjencją do Rzymu, nie prosił ani o absolucję papiezką, ani o zatwierdzenie tej, którą mu dali bpi w St.-Denis; zawiadomił tylko, że 25 Lipca został przyjętym na łono Kościoła, oświadcza chęć pozostania w nim przez całe życie i prosi Ojca ś. o błogosławieństwo. Bpi tylko, którzy udzielili absolucję H'wi, wystosowali nader grzeczny do Papieża list (13 Sierp. 1593), tłumacząc się, że zrobili to z potrzeby, nie żeby uwłaczać prawom Stolicy Apost. (*ib.* p. 240 i 340). H. więc wchodził do Kościoła z pogwałceniem jego praw; Papieżowi przedstawiał się z tytułem króla arcy-chrześcjańskiego, z obedjencją zwykle przez monarchów katolickich

oświadczaną, pomimo że przez Stolicę Apost. był od Kościoła i od tronu odsądzonym i nie dopełnił prawie żadnego z warunków, jakie musiałyby być od niego wymagane przez Stolicę Apost. (np. naprawienie tego wszystkiego, co herezja popsuła), a jakich bpi nie śmieli wymagać. Postępowanie takie było dalszym ciągiem buntu, rozpoczętego odpadnięciem w herezję, i nie mogło być uważanem za nawrócenie prawdziwe; dla tego Klemens VIII posła Henrykowego z obedjencją przyjąć nie chciał, pomimo doradzań przeciwnych ze strony jezuitów Possevin'a i Toleta (ob. *Crétineau-Joly*, Hist. d. l. comp. de J., wyd. 3. II 358—62). W ślad zatém poszło, że i stronnicy ligi układy z H'em zrywać poczęli; wojna domowa ciągnęła się dalej, a to, jako też spiski Barrière'a [1]) i Chastela [2]), przekonały króla, że z religijnemi uczuciami ludności dłużej wojować nie można. Zdecydował się przeto (w Marcu 1595) wysłać pełnomocników (Duperron'a i d'Ossat'a) do Rzymu, którzy przedstawili (w Lipcu t. r.) Ojcu ś. prośbę o pojednanie z Kościołem. Klemens VIII jeszcze się ociągał, dopiero zniewolony radą ś. Filipa Nerjusza (ob. tej Enc. V 374), gdy Duperron i d'Ossat podpisali żądane warunki, zmierzające do zapewnienia trwałości Kościoła katolickiego we Francji, na publicznym konsystorzu 19 Wrz. 1595 absolucję uroczystą udzielił (warunki wspomniane i protokół odbytej absolucji ap. *Segretain*, Sixte V p. 251—264 i 342—418). Teraz dopiero poddali się H'wi: Mayenne i inni naczelnicy ligi (1596 i 1597), i pomogli do zwalczenia Hiszpanów, swoich poprzednio sprzymierzeńców. Ukończywszy wojnę domową i zewnętrzną, H. zajął się podniesieniem dobrobytu Francji i pod tym względem wiele uczynił, przy pomocy swego ministra księcia Sully, i na przy-

---

[1]) Piotr Barrière służył w szeregach ligi; d. 27 Sierp. 1593 (kiedy jeszcze Paryż opierał się H'wi IV) został on przytrzymanym w Melun przed dokonaniem zamachu na życie królewskie. Wzięty na tortury wyznał: że, przybywszy do Paryża, objawił swój zamiar królobójczy Krzysztofowi Aubry, d-rowi Sorbony. Ten utwierdził go w przedsięwzięciu, obiecując wielką chwałę w raju. Parlament, który po tryumfie H'a IV wystąpił z zawziętą nienawiścią pko jezuitom, chciał za spisek Barrière'a uczynić ten zakon odpowiedzialnym, pod pozorem, że Barrière spowiadał się przed o. Varade, jezuitą. Tymczasem rocznikarze jezuitom najnieprzychylniejsi przyznają, że Barrière, spowiadając się przed jezuitą, o projekcie swym nic mu nie powiedział (ob. *Crétineau Joly*, Hist. d. comp. d. J. II 364). Zresztą, sam Barrière w zeznaniach przed sądem mówił, że zamach doradzali mu: karmelita, kapucyn, niektórzy świeccy księża, a ostatecznie dr Aubry; lecz żaden jezuita w liczbie doradców nie był. Nawet król H. IV, odpowiadając Harlay'owi, prezydentowi parlamentu, na jego mowę pko jezuitom, rzekł: „Co do Barrière'a, nietylko jezuita go nie spowiadał, jak mówicie, lecz owszem byłem ostrzeżony przez jezuitę o jego przedsięwzięciu, a drugi jezuita mu powiedział, że będzie potępionym, jeśli na to się odważy." Słowa te H'a były drukowane i powtarzane nieraz za jego życia (ib. p. 365).

[2]) Jan Chastel, młodzieniec 19-letni, syn sukiennika paryzkiego, d. 27 Grud. 1594 r. zakradł się do mieszkania Gabrjeli d'Estrées i sztyletem skaleczył w wargę górną bawiącego u niej króla. Pobudki, jakie Chastela do tego zamachu skłoniły, były te same, co u Barrière'a: fanatyczna nienawiść względem heretyka hugonoty. Chastel jeszcze więcej niż Barrière stał się okazją do obwiniania jezuitów o współudział w królobójstwie, a to z przyczyny, że był uczniem jezuitów. Według jego własnych zeznań, uczęszczał najprzód do uniwersytetu, filozofji słuchał pod o. Gueret, jezuitą, prawa w uniwersytecie paryzkim. Historycy zakonowi najnieprzychylniejsi (Cayet, de Thou,

domek Wielkiego zasłużył. Przywrócił jezuitów (1603), przez parlament na wygnanie skazanych (1595), wystawił im kollegium w la Flèche, dał im prawo nauczania i z ich grona wziął spowiednika. Przypisywany H'wi edykt z r. 1595, skazujący na wygnanie wszystkich jezuitów (nawet parlament paryzki w wyroku swym 6 Sierp. 1762 r. tekst jego przytoczył) jest zmyślonym, jak to wykazał autor dzieła *Problème historique propose à Nosseigneurs les Evêques* (Soleure 1763), i o. Grou (ob.) w *Lettre a M*** cons.* Że wiara jego była szczerą, widać to z zachowania się pod względem religijnym. Znajdując się na Mszy, był zbudowaniem dla obecnych; na kazaniu, choćby najdłuższém, nie okazał znudzenia. Razu pewnego, gdy przyklękł przed Najśw. Wjatykiem, rzekł mu Sully: „Czy może być, żebyś, n. panie, wierzył w to, po wszystkiém, co widziałeś?" „Tak jest, odrzekł król, wierzę w to i trzeba rzeczywiście być głupcem, żeby nie wierzyć. Dałbym sobie palec uciąć, żebyś wierzył tak, jak ja." Innym razem rzekł do hugonotów: „Gdyby mi trzeba było rękę utracić, żeby was wszystkich uczynić katolikami, chętniebym tę zrobił ofiarę, a stratę takową małobym cenił w porównaniu z dobrodziejstwem wam wyświadczoném. Lecz wiara jest darem Bożym. Bog wszystkich powołuje, lecz nikomu gwałtu nie czyni." Raz rzekł, iż trojakie zawiódł oczekiwanie: hugonotów, którzy mniemali, że przy ich religji zawsze pozostanie; stronników ligi, którzy chcieli, żeby się nie nawrócił, i trzecią partję, która mniemała, że się H. nie ożeni. „Jednych, drugich i trzecich, mówił dalej H., oszukałem: opuściłem hugonotyzm, jestem dobrym katolikiem, ożeniłem się powtórnie i mam dzieci, które, jeśli Bóg dozwoli, nastąpią po mnie." Mimo popularności, jakiej używał, spiski ciągle zagrażały jego życiu. Dwudziesty zamach, przez Ravaillac'a dokonany, pozbawił go życia. H. gotował się na wojnę o sukcessję księstw *Cleve i Jülich;* przed udaniem się na nią, przystał na prośbę żony, która chciała otrzymać namaszczenie królewskie. „Ach, mój przyjacielu, rzekł do Sully'ego, jakże mi nie miła ta sakra! Przeklęta sakra, ty będziesz przyczyną mej śmierci! Ja umrę w tém mieście, nie wyjdę z niego! Oni mię zabiją, bo nie mają innego środka na odwrócenie swego niebezpie-

---

de L'Estoile, Sully) twierdzą, że Chastel najformalniej wyparł się solidarności z o. Gueret i jezuitami, stale wyznając wśród mąk aż do śmierci, że się ze swym projektem nikomu nie zwierzał, lecz wykonał go sam, żeby zbawić duszę. W ciągu dwóch dni (!) został osądzony i egzekwowany (29 Grud. 1594). Z polecenia uniwersytetu (nie parlamentu) adwokat Dollé przyjął na siebie rolę inkwizytora, bez niczyjego nakazu udał się na rewizję do kollegjum jezuickiego i papiery wszystkie zabrał. Między innemi znalazł rękopism pisany ręką o. Guignard r. 1589, t. j. w czasie, kiedy i parlament najsurowiej potępiał H'a IV i kiedy Sorbona podawała za dogmat, iż Bearneńczyk, choćby się nawrócił, ani tronu otrzymać, ani do pokuty przypuszczonym być nie może, a nawet Jakóba Clement, który zabił Henryka III, uznała wolnym od grzechu. W tymże duchu pisał o. Guignard, że jeżeli króla Nawarry (H'a IV) nie można złożyć bez wojny, to trzeba prowadzić wojnę; jeżeli zaś nie można wojny prowadzić, to go zabić (*D'Argentré,* Collectio judicior. II 525). Parlament za to skazał na wygnanie wszystkich jezuitów, z Paryża w ciągu dni 3, a z prowincji w ciągu dni 15, pod karą szubienicy, gdyby się w oznaczonym terminie nie wynieśli. Guignard z rozkazu tegoż parlamentu został powieszonym, następnie spalonym. Gueret został także wygnanym. (Ob. *Crétineau-Joly* op. c. II 370,.).

cudstwa, nad moją śmiercią" Sakra jednak odbyła się spokojnie, H. wrócił z tej ceremonji, lecz smutne przeczucie nie opuściło go wcale. „Wy mię nie znacie, mówił do niektórych panów, lecz ja umrę w tych dniach, a gdy mię utracicie, pozmacie, co byłem wart i jaka jest różnica między mną, a innymi ludźmi." D. 14 Maja 1610 r. syn jego naturalny, Vendôme, przypomniał, że, według przepowiedni astrologów, dzień ten ma być fatalnym dla króla. H. przymusił się do uśmiechu, lecz był niespokojnym, nie mógł ani pracować, ani usnąć. Dla użycia świeżego powietrza w otwartej karecie pojechał odwiedzić słabego ministra Sully. W karecie siedzieli z nim książęta: d'Epernon i de Montbazon i 5 innych panów; za karetą postępowało kilku szlachty konno i nieco służby pieszo. Z powodu zatamowania przejazdu przy zbiegu ulic ś. Honorata i de la Ferronnerie, kareta królewska stanęła; wtedy Ravaillac, idący za nią pieszo od Luwru, przyskoczył i uderzył króla. „Jestem raniony", zawołał król, i podniósł rękę, odsłaniając tym sposobem bok lewy. Morderca, korzystając z tego ruchu, zadał cios w serce i król skonał. Nastąpił po nim syn, Ludwik XIII. H., po otrzymaniu rozwodu z Małgorzatą Valois, ożenił się (1600 r.) z Marją de Medicis, synowicą Klemensa VIII. Przez wydanie r. 1598 edyktu, zwanego nantejskim (ob.), protestantów równouprawnił z katolikami, a nawet w ich rękach zostawił niektóre twierdze. Ob. *Berger de Xivrey*, Recueil des lettres missives de Henri IV, Paris 1843—58, 7 v. (w *Collection de documents inédits sur l'hist. de France); Galitzin*, Lettres inédites de H. IV, Paris 1860; Quelques lettres de H. IV relatives a la Touraine, ib. 1860; *Rommel*, Correspondance inédite de H. IV avec Maurice le Savant, ib. 1840; *Read*, Daniel Chamier (1564—1621). Journal de son voyage a la cour de Henri IV en 1607 et sa biographie, publiés pour la première fois d'après les manuscrits originaux, avec de nombreux documents inédits, ib. 1859; *tegoż* Henri IV et le ministre Daniel Chamier, avec quelques documents, ib. 1854; *Poirson*, Hist. du règne de H. IV, Paris 1857, 3 v., 2-e wyd. Paris 1862—67, 4 v.; *Utesse d'Armaillé*, Catherine de Bourbon, soeur de H. IV, ib. 1865; *(Eug. Halphen)*, Lettres inédites du roi H. IV a Mr. de Sillery, ambassadeur a Rome, du 1 Avril au 27 Juin 1600, Paris 1866 (listy odnoszące się do publikacji soboru trydenckiego); *Moreau de Jonnès*, Etat économiques et sociale de la France depuis Henri IV jusqu'à Louis XIV (1589—1715), Paris 1867 (stronne, bez żadnej krytyki, bez znajomości rzeczy); *Mercier de Lacombe*, Henri IV et sa politique, Paris 1861, 2-e wyd. ib. 1862; *Segretain*, Sixte V et Henri IV (ma tylko poglądy dobre i kilka dokumentów; szczegółowo nie rozbiera panowania H'a); *Feret*, Les grandes figures de l'histoire. Henri IV et l'Église, Paris 1875 in-8 s. XV 485; *Loiseleur*, Problèmes historiques, Paris 1867; *Stählin*, Der Uebertritt König H's IV zur kath. Kirche, Bas. 1856, i w. i. Prywatne życie H'a przedstawia romans „Argenis," napisany przez Jana Barcley'a. *X. W. K.*

Henryk I Brodaty, książe szląski, wnuk Władysława II, króla pols., piąty syn Bolesława Wysokiego, ks. szląskiego, i żony jego Adelajdy von Sulzbach, która była siostrą Gertrudy, żony Konrada III, ces. niemieckiego. Po ojcu († 7 Grud. 1201) objął H. rządy Szląska. Pierwsze 15 lat panowania jego nie są bliżej znane. H. zajmuje się przez

ten czas wewnętrzém podniesieniem swego kraju. Odziedziczywszy ziemie, w znacznej części pustkami stojące, starał się je zaludniać osadnikami z Niemiec. Do tego celu prowadziły fundacje klasztorów, do których zakonników i zakonnice także z Niemiec sprowadzano. Sam H. założył w Trzebnicy klasztor cystersek, przez Pap. Innocentego III wzięty w opiekę (22 List. 1202. *Potthast*, Regesta n. 1770), i klasztor kanoników regularnych w Naumburgu ok. r. 1217 (*Grünhagen*, Regesten zur Gesch. Schlesiens [Codex diplom. Silesiae t. VIII], n. 175; *Calalogus abbatum saganens.*, ap. *Stenzel*, Scriptor. rer. Siles. II 176; *Grünhagen* et *Korn*, Regesta eppatus Vratislav. I 16). Trzeci klasztor cystersów w Henrykowie (ob. tej Enc. III 608) był, za jego pozwoleniem, przez jego lennika założony 1226 r. Tym i innym, dawniej istniejącym klasztorom, H. dawał rozległe, nieuprawne obszary ziemi, dla osadzania niemieckich kolonistów. Nadania takie przynosiły mu materjalną korzyść, gdyż od osadników pobierał później podatki i daniny, których inaczej z ziem pustych pobieraćby nie mógł. W obdarzaniu klasztorów ziemią uprawną był mniej hojnym; donacje wtedy ograniczały się na pomniejszych rolach i gruntach (*Grünhagen*, Regesten n. 95, 142, 161). Pozwalał także na kolonizację w posiadłościach już uprawnych i we wsiach już istniejących, bo zapewniał sobie stały dochód z podatków pieniężnych od kolonistów, w zamian za daniny w naturze, jakie biedni kmiecie miejscowi musieliby składać; lecz jeżeli kolonizacja w jakiś inny sposób pośrednio dochody jego uszczuplała, kazał to sobie wynagradzać osobom, którym udzielał przyzwolenia na kolonizację. Tak np. opat klasztoru kanoników regularnych „in arena“ w Wrocławiu musiał się zrzec prawa do cła w Sarysku za to, że przez założenie tam targu na prawie niemieckiém, dochody z szynkowni książęcych w Byścinie znacznie się uszczupliły (*Tschoppe* i *Stenzel*, Urkundensammlung p. 288). Tenże opat musiał H'wi podarować jedną wieś za to, że książe obszedł i oznaczył granice posiadłości klasztornych (*Grünhagen*, Regesten n. 123). Po r. 1215 wchodzi H. w zapasy z sąsiednimi książętami polskimi: z Władysławem Odoniczem (1233—34, 1235—36), z Władysławem Laskonogim (1218), z Konradem mazowieckim (1228—29, 1234—1235); odbywa wspólnie z innymi książętami wyprawy krzyżowe pko pogańskim Prusakom (1222 i 1223, a 1233 wysłał syna swego z wojskiem do Prus. Ob. *Smolka*, Henr. Brod. p. 32, 33, 48 n. 30). Wojna z Władysławem Odoniczem, księciem Wielkopolski, rozszerzyła posiadłości H'a, gdyż, w skutek układu r. 1234 (op. *Theiner*, Monum. Pol. I 27—29), H. stał się panem ziemi Wielkopolskiej po lewy brzeg Warty. Opieka nad Grzymisławą i jej synem Bolesławem Wstydliwym (od 1228 r.), lubo go wciągnęła w długą wojnę z Konradem mazowieckim, a nawet o niewolę przyprawiła (1229. Cf. Jadwiga ś.), dała mu przecież władzę nad Małopolską (1230). Był więc H. najpotężniejszym z ówczesnych książąt polskich. O zamożności jego świadczy nietylko to, że zaraz w pierwszym roku swego panowania wypłacił stryjowi 1,000 grzywien srebra, za zrzeczenie się jego pretensji (układ potwierdzony przez Innocentego III Pap. 25 List. 1202 r. *Potthast*, Regesta n. 1773—4), ale jeszcze 30,000 grzywien wydał na wystawienie klasztoru trzebnickiego (*Vita s. Hedwigis*, ed. Stenzel p. 8). Jako dowód jego wspaniałomyślności i skromnych dążeń podają to, że nie korzystał z opieki nad Grzymisławą i małoletnim

Bolesławem Wstydliwym, nie zagarnął dla siebie ziemi Krakowskiej i Sandomierskiej, lecz, owszem, bronił swego pupila przed najazdem Konrada mazowieckiego (1235). Lecz właśnie H. dla tego nie zabierał dla siebie dziedzictwa Bolesława Wstydliwego, że zazdrosny Konrad mu przeszkadzał, a nie omieszkaliby też zapewne panowie krakowscy i sandomierscy przeszkadzać H'wi, gdyby plany zaborcze objawił. W innych razach nie omieszkał H. korzystać z okoliczności, żeby dzielnicę swoją powiększyć. Tak np. gdy r. 1233 część panów wielkopolskich podniosła rokosz pko Władysławowi Odoniczowi, H. nie ociągał się z wtargnięciem do posiadłości Odoniczowych. Wprawdzie panowie ci wzywali H'a na swego zwierzchnika, lecz nie musiało być liczne ich stronnictwo, skoro H. był zmuszony zdobywać sobie miasta wielkopolskie, a w końcu zawrzeć układ, mocą którego wraz z synem wszelkich pretensji do krajów dziada i stryja Odoniczowego zrzekł się i zobowiązał nietylko nie napadać ziem księcia wielkopolskiego, ale i bronić ich, według możności, pko wszelkim napadom (list Grzegorza IX Pap. z 6 Paźdz. 1237, o którym ob. *Smolka*, Henr. Brod. p. 58 n. 65). Nie dotrzymał tego przyrzeczenia H., bo r. 1234 znów najechał Wielkopolskę i zdobył jej część, jak nadmieniliśmy, aż do lewego brzegu Warty, pozorując swoje wyprawy zapisem, na korzyść swoją uczynionym przez Władysława Laskonogiego, stryja Odoniczowego, którego to zapisu H. zrzekł się r. 1233. W stosunkach z Kościołem H. był podobnym do innych panujących podówczas w Europie. Zasady, jakiemi się kierowali: Filip August, kr. franc. (1179—1223), i Fryderyk II, ces. (1215—1250 r. ob. tej Enc. V 382.. 650...), nie musiały być obce naszemu H'wi, wychowanemu, jak inni potomkowie Władysława II, kr. pol., po niemiecku, lgnącemu do niemczyzny, otaczającemu się niemcami (*Smolka* op. c. p. 98) i spokrewnionemu z książętami niemieckimi i z Filipem Augustem (cf. Jadwiga ś.). Wspierał on wprawdzie klasztory, lecz prowadził wojnę z duchowieństwem świeckiém, któremu nie pozwalał brać dziesięcin od osadników niemieckich, a sam chciał ciągnąć zyski z osad nietylko przez siebie założonych, ale i własnością kościelną będących. Do sporów, jakie z tego powodu prowadził z bpami wrocławskimi Wawrzyńcem (ob.) i Tomaszem (ob.), dodał łupiestwo dóbr kościelnych w gnieźnieńskiej archidjecezji r. 1234 (ob. Pelka), za co wyklęty przez legata papiezkiego, zaapellował do Rzymu (1237), a u Grzegorza IX uprosiwszy kommisarzy sobie przychylnych i od nich otrzymawszy uwolnienie od klątwy, nałożył nowe podatki na kmieci kościelnych (list Grzegorza IX d. 13 Stycz. 1238, ap. *Theiner*, Mon. Pol. I n. 69). Papież nie uznał absolucji (25 Maja 1238) i polecił synowi H'a, Henrykowi II (H. Brodaty um. 19 Marca 1238), wynagrodzić krzywdy, uczynione kościołowi gnieźn., jeśli nie chce, aby zwłoki jego ojca zostały z grobu wydobyte i na miejscu niepoświęconém pogrzebane. Ob. *Smolka*, Henryk Brodaty, ustęp z dziejów epoki piastowskiej, Lwów 1872 (praca gruntowna, lubo niektóre wnioski błędne). Cf. *Bonecki*, Szkice historyczne. Książęta szlązcy z domu Piastów, część I, Warsz. 1874 p. 29... *X. W. K.*

Henryk II Pobożny, książe wrocławski, syn Henryka Brodatego i ś. Jadwigi, ur. 1191 r. Łagodny i pobożny ten książe toczył w młodzieńczych latach zawziętą walkę z młodszym bratem, który pozazdrościł mu otrzymanego od ojca nierównie większego działu. Oprócz zazdrości,

inna jeszcze prawdopodobnie przyczyna rozżarzyła płomień wojny pomiędzy braćmi. Na dworze Henryka Brodatego i ś. Jadwigi przebywali rycerze i kapłani niemcy, pod których wpływem wychowywał się H., ulubieniec rodziców. Brat jego młodszy Konrad otaczał się polakami, którzy niechętném patrzyli okiem na zagranicznych przybyszów, ściąganych do kraju przez księcia i starszego jego syna. Kiedy więc ojciec mianował syna H'a następcą w księstwie Wrocławskiém, urażony Konrad stanął na czele niezadowolonego rycerstwa polskiego i wypowiedział bratu wojnę. Spotkały się bratnie zastępy pod Lignicą: zwyciężony Konrad, ratował się ucieczką, poczém wkrótce zginął z wypadku na polowaniu. H. dopomagał ojcu w sprawowaniu rządów, towarzyszył mu na wyprawach i zjazdach. Ożenił się 1216 r. z młodziutką królewną czeską Anną, córką Przemysława. Urządzeniem jego dworu, następnie wychowaniem dzieci Henryka sterowała babka, ś. Jadwiga, której wpływ oddziałał najmocniej na synowę Annę, słynącą z pobożności i czynów chrześcjańskich, zaliczaną później do grona świętych. Kiedy Konrad, książe mazowiecki, pojmał Henryka Brodatego w Spytkowicach, w kościele, wprowadził do Płocka i uwięził (1229 r.), H. zebrał wojsko i zagroził Konradowi wojną. Dzięki pośrednictwu ś. Jadwigi skłonił się książe mazowiecki do układów z przeciwnikiem i wypuścił go na wolność. Wkrótce atoli z innej strony wybuchła wojna. Wielkopolanie, niezadowoleni z rządów Władysława Odonicza, przyzwali na tron Henryka Brodatego. Ostatnie lata życia spędził ten książe w zatargach, ale silną dzierżył dłonią rządy kraju i pozostawił synowi całe księstwo Wrocławskie i Wielkopolskę. Objąwszy tron po ojcu 1238 r., znalazł się H. w drażliwém stanowisku względem Kościoła. Skoro bowiem umarł Henryk Brod. w ciągu sporów z kapitułą gnieźnieńską, Stolica Apost. zwróciła się do syna, aby zadość uczynił wymaganiom duchowieństwa, grożąc, że w przeciwnym razie zwłoki ojca wyrzucone zostaną z cmentarza. Nie znajdujemy nigdzie szczegółów, dotyczących zakończenia tej sprawy. Zdaje się atoli, że z śmiercią Odonicza, która nastąpiła w tymże czasie, przeciął się wątek sporów z Kościołem i że objął spokojnie rządy w Wielkopolsce. Krótkie nader panowanie jego wstrząśnięte zostało wkrótce najazdem Niemców. Wildebrant, arcyb. magdeburgski, posiłkowany przez margrabiów brandeburgskich, wkroczył z wojskiem na Szląsk, w celu opanowania Lubusza, do którego rościł prawo. Nie powiodła się atoli Niemcom wyprawa: porażeni i odparci, cofnęli się do Marchji. Wkrótce groźniejsza nierównie zebrała się nad Szląskiem burza. Hordy Mongołów, po opustoszeniu Sandomierskiej i Krakowskiej ziemi i spaleniu Krakowa, pociągnęły na Szląsk, gdzie H. z Mieczysławem, ks. opolskim, szykowali hufce i gotowali się do krwawego starcia z najezdnikami. Spotkanie z Tatarami nastąpiło 9 Kwietnia 1241 r. pod Lignicą. Wojsko pod wodzą H'a składało się z polaków i cudzoziemców, w szeregach ostatnich znajdowali się krzyżownicy. Męztwo i zapał ożywiający chrześcjan dał im przewagę nad barbarzyńcami. Walczono długo i zawzięcie, a szala zwycięztwa przechylała się już stanowczo na stronę polskiego rycerstwa, kiedy Tatarzy chwycili się fortelu, jako ostatecznego sposobu podniesienia swej sprawy. Wyprowadzono z szeregów, dowodzonych przez samego Batu chana, ogromnej wielkości chorągiew, na której tkwiła potworna głowa, buchająca dymem. Ukaza-

nie się strasznydła, w połączeniu z wiarą w gusła i w skutki czarów, których świadomość przypisywano Tatarom, wielki sprawiło popłoch w szeregach chrześcijan. W powszechnym następnie pogromie poległo mnóstwo rycerzy i sam wódz H. Ciało księcia, odszukane pomiędzy trupami, poznała żona Anna i złożyła w grobach kościoła franciszkańskiego ś. Jakóba w Wrocławiu. Pozostawił H. czterech synów: Bolesława Łysego, Henryka, Konrada i Władysława. Dwóch ostatnich przeznaczyli rodzice do stanu duchownego. Cnoty H'a zjednały mu przydomek *Pobożnego:* dopomagał on nader czynnie w uskutecznieniu dobroczynnych zamysłów swej małżonki; wkrótkim czasie przed bohaterskim skonem powziął myśl założenia szpitala dla biednych i chorych w Wrocławiu, pod wezwaniem św. Elżbiety; w tym celu sprowadził kawalerów krzyżowych czerwonej gwiazdy z Pragi. Żona, św. Anna, za zgodą synów, zatwierdziła fundacyę męża 1253 r. (*Stenzel*, Geschichte Schlesiens, I 177—178). *W. Ch.*

Henryk III, książe wrocławski, syn Henryka Pobożnego i Anny, córki Przemysława Ottokara I. Otrzymawszy w dziale Wrocław po śmierci ojca, pozostawał czas pewien pod opieką matki, kiedy starszy brat Bolesław Łysy objął Wielkopolskę i księstwo Krakowskie, młodsi zaś bracia Konrad i Władysław sposobili się do stanu duchownego. Wygnany z Wielkopolski i z Krakowskiego, Bolesław wrócił na Szląsk 1242 r. i objął rządy w imieniu małoletnich braci. Wkrótce H. doszedł do pełnoletności, zatém uczyniono nowy podział Szląska (1246). Bolesław zabierał Wrocław z przyległościami i przypuszał do swego działu Konrada, braciom zaś Henrykowi i Władysławowi oddał księstwo Lignickie i Głogowskie. Niedługo trwała zgoda pomiędzy braćmi, albowiem około 1248 r. powrócił Konrad, po ukończeniu nauk duchownych w Paryżu, ale zrzekł się ofiarowanego mu biskupstwa passawskiego i zażądał oddania należącego się mu działu. Henryk zajmował Wrocław i nie chciał ustąpić, gdyż duchowieństwo i mieszczanie byli po jego stronie. Bolesław zebrał wojsko, a nie mogąc pokonać brata, pustoszył okolice Wrocławia i dopuszczał się wielkich nadużyć (ob. Bolesław Łysy). Ukorzył się dopiero w skutku rzuconej na niego klątwy przez biskupa Tomasza, atoli nie myślał o wyrzeczeniu się pretensji do Wrocławia i ściągał wojsko z Niemiec. Tymczasem Konrad, nie mogąc otrzymać od braci działu, udał się z prośbą o pomoc do Przemysława, ks. wielkopolskiego. Dwukrotnie porywali się bracia do broni, aż wreszcie 1255 r., za staraniem Tomasza, bpa wrocławskiego, nastąpiła ugoda. Na mocy uczynionego nowego działu, H. utrzymał się przy księstwie Wrocławskiém, łącznie z bratem Władysławem; Bolesław odstąpił bratu Konradowi Głogowskie, sam pozostał przy Lignickiém księstwie. W następnych zatargach Bolesława z biskupem wrocławskim Tomaszem, H. przyczynił się do przejednania pokrzywdzonego biskupa i pogodzenia stron. Rządy jego były przyjazne Kościołowi i miastu, jak świadczą nadane przywileje. Zaręczył dyplomatem z 8 Marca 1260 r., jako brat Bolesław wypłaci biskupowi Tomaszowi dwa tysiące grzywien, w drodze wynagrodzenia za zagrabione pieniądze. W innym dyplomacie z 5 Czerwca 1260 r., za zgodą i wstawieniem się brata Władysława, proboszcza wyszogradzkiego, w chęci wynagrodzenia krzywd, poczynionych przez Bolesława kościołowi wrocławskiemu, oddaje na rzecz tegoż dochód z cła od drzewa, spławianego wodą do Wrocławia, które to cło, należące do skarbu książęcego, ma pobierać

kapituła w ciągu lat dziesięciu. Nadto, mają włódarze książęcy wrocławscy wypłacić kościołowi pięćdziesiąt grzywien, rozkładając wypłatę na lat dziesięć, po pięć grzywien rocznie. W przywileju z d. 2 Sierpnia 1264 przyznaje Henryk biskupowi wrocławskiemu prawo pobierania dziesięciny mennicznej, którą zarządzający mennicą książęcą mają wypłacać w dwóch terminach, jednę połowę w dzień ś. Jakóba, drugą na św. Mikołaja. W ostatnim nakoniec dokumencie z 5 Kwietnia 1266, Henryk wywdzięczając się bisk. Tomaszowi za dozwolenie poboru od ludzi dóbr biskupich, z okoliczności zamążpójścia córki książęcej, darowywa karę, jaką ma prawo ściągnąć z ludzi biskupa za to, że nie stawili się na wyprawę, obwołaną w całém księstwie, w celu posiłkowania ks. Bolesława (*Stenzel*, Urkunden d. Bisth. Breslau n. 12, 13, 22, 24). Wkrótce potém, 5 Grud. 1266, umarł H., pochowany w Wrocławiu, w kościele św. Klary. Z pierwszej żony Judyty, córki Konrada, ks. mazowieckiego, wdowy p. Mieczysławie, ks. opolskim, pozostawił małoletniego syna Henryka i córkę Jadwigę, wydaną za mąż za Henryka, landgrafa Turyngji. *W. Ch.*

Henryk IV *Probus* (*Szczodry*), książe wrocławski, po śmierci ojca Henryka III pozostawał pod opieką stryja Władysława, arcyb. salcburgskiego. Rządy w księstwie Wrocławskiém objął po śmierci stryja 1270 r. Jako wnuk Anny, królewny czeskiej, połączony bliskiém pokrewieństwem z Przemysławem II, dopomagał mu w wojnie z Węgrami 1271 i dowodził Szlązakami przy zdobyciu Presburga. Posiadacz najpotężniejszej dzielnicy na Szląsku, obudził zazdrość niespokojnego stryja Bolesława Łysego, ks. lignickiego. Pojmał on synowca i uwięził w zamku Lähn 18 Lut. 1277. Oburzeni Wrocławianie udali się z prośbą o pomoc do sąsiednich książąt. Przybył na wezwanie Przemysław, z rycerstwem z Wielkoposkiego i Krakowskiego, gdyż i Bolesław Wstydliwy nadesłał posiłki. Bolesław Łysy, ściągnąwszy znaczną siłę zbrojną z sąsiednich ziem niemieckich, pokonał sprzymierzonych i wziął do niewoli Przemysława. Podjęli się pośrednictwa: Przemysław, król czeski, Władysław, książę opolski, i Tomasz, bp wrocławski. H. otrzymał wolność, ale ustąpił za to Bolesławowi pewną część swych posiadłości (*Stenzel*, Geschichte Schlesiens I 69). Wkrótce potém otrzymali książęta szląscy wezwanie od Przemysława Ottokara, o posiłkowanie go w wojnie z Rudolfem habsburgskim o tron cesarski. Stawił się H. i znajdował się w bitwie pod Marchfeld (1278 r.), w której najdzielniejszy z królów czeskich zginął. Nad synem tego, małoletnim Wacławem, objął opiekę Otton V, margrabia brandeburgski. Wynikły wkrótce nieporozumienia pomiędzy nim i Henrykiem, ale ten zażądał ręki córki Ottona, Matyldy, i ożenieniem z nią przeciął spór z margrabią. Wkrótce po śmierci stryja i objęciu rządów w księstwie Wrocławskiém rozpoczął długoletnią wojnę z Tomaszem II, bpem wrocławskim. Biskup, powołując się na uchwały synodów, żądał oddawania należącej się kościołowi dziesięciny w naturze, według dawnego obyczaju. Wybierając się w podróż na sobór do Lyonu, nakazał zbieranie składek pomiędzy duchowieństwem (1272 r.). H. napisał do biskupa list, z wezwaniem, aby cofnął nakaz pomieniony (*Stenzel*, Urkunden d. Bisth. Breslau n. 53). Pisząc to, H. szukał tylko zaczepki, jakoż stawia się odtąd najnieprzyjaźniej względem Kościoła. Korzystając z wyjazdu bpa Tomasza na sobór, zatrzymał de-

chody, mianowicie dziesięciny, nakładał różne ciężary na poddanych biskupa, nakoniec pozagrabiał niektóre włości (op. c. n. 62). Zawiązano układy 1276 r., lecz wkrótce książe złamał takowe i wypowiedział otwartą wojnę całemu duchowieństwu. Nie ograniczając się na zaborze dochodów biskupich, najeżdżał lub kazał najeżdżać i grabić kościoły i klasztory djecezji wrocławskiej. Upokorzył się dopiero w skutku rzuconej na niego klątwy 1282 r.; jakoż poddał się wyrokowi Filipa, bpa firmińskiego, legata Stolicy Apost., przyrzekając wynagrodzić poczynione krzywdy (*Stenzel* op. c. n. 66—69). Po wyjeździe atoli legata nietylko Henryk nie uczynił zadość wyrokowi, ale nowe na dobra duchowne nakładał ciężary. Upominał biskup księcia, kiedy zaś nie pomogły przedstawienia, rzucił powtórnie klątwę i rozwiązał poddanych od posłuszeństwa księciu. W obawie jego gniewu wydalił się bp z Wrocławia do zamku Otmuchowa, gdzie czas pewien mieszkał jak w więzieniu, nie śmiąc wychylić głowy z obrębu murów zamkowych. W chwili rzucenia klątwy znajdował się H. w Nissie, własności kapituły wrocławskiej. Dowiedziawszy się o klątwie, nakazał turniejowe igrzyska, w których sam brał udział. Po kilku dniach, spędzonych na turniejach, utrzymując dwór cały kosztem poddanych biskupich, zapozwał przed sąd swój kapitułę wrocławską (*Stenzel* op. c. n. 109). Wyprawiono kanclerza i kanonika kapituły z odpowiedzią, że gotów jest biskup stawić się i tłumaczyć z uczynionych mu zarzutów, ale tylko przed własnym, duchownym sądem. H. przyjął tę odpowiedź z wielkiém uniesieniem; kiedy zaś kanonik nie chciał mu doręczyć mandatu w oryginale, lecz tylko w kopji, powalił go książe na ziemię i gotował się zabić, ale zasłonili leżącego niektórzy z obecnych panów. Zabraniał książe ludowi uczęszczać na nabożeństwa do kościołów, kazał rozpędzić zgromadzenie beginek i żołnierzom rozkwaterować się w ich domach, wydał nakoniec rozporządzenie, dozwalające bezkarnie napastować i grabić księży, słowem, zawziętość jego nie znała granic. Biskup schronił się do Raciborza i oddał pod opiekę Mieczysława, ks. opolskiego. H. w ciągu lat dwóch (1285—1286) gnębił duchowieństwo wrocławskie; na początku 1287 r. zamierzył pozbawić bpa Tomasza udzielonego gościnnie przytułku; jakoż żądał, aby książe Mieczysław odmówił mu schronienia. Nie miało skutku to żądanie; więc H. wyprowadził wojsko pod Raciborz, ścisnął oblężeniem miasto zagroził, że zdobywać będzie zamek, jeśli biskup nie odda się w jego ręce. Wtedy biskup, obawiając się krwawych skutków oporu, czy też podziewając się, że nakłoni księcia do upamiętania, wyszedł do jego obozu, na czele duchowieństwa, w pontyfikalnych szatach. Skruszył się H. widokiem spokoju i powagi przeciwnika i skłonił do pojednania, które zaszło 6 Stycz. 1288 r. Oddał książe zagrabione dobra i zwolnił oddanych duchownych od ponoszenia różnych ciężarów; na pamiątkę zaś pojednania podpisał akt założenia kościoła ś. Krzyża w Wrocławiu 1 Stycz. 1288 r. (*Stenzel*, Geschichte Schlesiens p. 104). Henryk, wychowany przez niemców, przesiąknięty na wskróś ich obyczajem, pisał wiersze miłosne sentymentalne po niemiecku; podobał się więc niemcom, mieszczanom wrocławskim, i opłacał za ich miłość hojnemi nadaniami. Wkrótce po spisaniu aktu pojednania H'a z bpem Tomaszem, w skutku konu Leszka Czarnego, ks. krakowskiego († 1288 r.), mieszczanie krakowscy niemieckiego pochodzenia wezwali na tron wrocławskiego księcia.

Tymczasem poprzednio Paweł z Przemankowa, bp krakowski, i panowie małopolscy przyzwali już Bolesława, ks. mazowieckiego, do Krakowa. Nie ociągał się jednak H. i pospieszył z wojskiem, skoro zaś ukazało się ono pod murami miasta, otworzyli mu mieszczanie bramy. Bolesław, nieprzygotowany do wojny, uciekł z Krakowa. Znalazł się wkrótce groźniejszy współzawodnik, w osobie Władysława Łokietka, księcia sieradzkiego, który był bratem Leszka Czarnego. Książe ten, wspomagany przez Mazowszan i Wielkopolan, wyruszył z wojskiem, w celu opanowania Krakowa. H. znajdował się wtenczas w Wrocławiu, ale złożony chorobą, nie mógł sam wystąpić na wojnę, więc wezwał Henryka, ks. lignickiego, Przemysława głogowskiego i Bolesława opolskiego, aby zastąpili drogę współzawodnikowi. Spotkał się Władysław Łokietek z Szlązakami pod Siewierzem i stanowczo ich rozgromił. Przemysław, ks. głogowski, poległ na placu, Bolesław, ks. opolski, wzięty do niewoli, Władysław Łok. wszedł z wojskiem zwycięzkiém do Krakowa, witany przez biskupa Pawła i rycerstwo krakowskie, które chętnie uznało go swym księciem. Nie stracił atoli H. nadziei utrzymania się przy Krakowie, wysłał powtórnie z wojskiem Henryka, księcia lignickiego. Mieszczanie krakowscy uknuli znów z Szlązakami zdradę i otworzyli im w nocy bramy. Władysław Łok. zaskoczony niespodzianie, zaledwie zdołał schronić się do klasztoru franciszkanów, zkąd, spuszczony po sznurze, ratował się ucieczką. Uwięziono bpa Pawła Przemankowa i wielu z rycerstwa, lecz ułaskawił ich ks. wrocławski, w celu zaskarbienia sobie ich przychylności. Złożony atoli ciężką chorobą nie wyjechał już z Wrocławia, gdzie umarł 23 Czerwca 1290 r., pochowany w kościele ś. Krzyża, świeżo fundowanym. Przed śmiercią, chcąc wynagrodzić dawne bezprawia i krzywdy, nadał duchowieństwu obszerne przywileje, mianowicie obdarował biskupów wrocławskich prawem książęcém, tak w rzeczach sądownictwa, jako i bicia monety (*Stenzel*, Urkunden z. Gesch. Bisth. Breslau n. 250—253). Umierając bezpotomnie, uczynił Henryk IV następcą swym w księstwie Wrocławskiém Henryka, ks. głogowskiego. Księstwo Krakowskie przekazał testamentem Przemysławowi, ks. wielkopolskiemu. Cf. *Długosz*, Dzieje; *Stenzel*, Geschichte Schlesiens. *W. Ch.*

Henryk XII Lew, książe bawarski i saski, ur. r. 1129, najprawdopodobniej w Ravensburgu, w teraźniejszém królestwie Wirtemberg skiém, pochodził z rodu Welfów i był synem Henryka *Wspaniałego* i wnu kiem po matce cesarza Lothara III. Jego dziecięctwo przypadło na cza sy, w których jego ojciec, wraz z pomienionym cesarzem, walczyli przec wko Konradowi i Fryderykowi Hohensztaufom. Miał on zaledwo 10 la i był na nauce przy katedrze hildesheimskiej, kiedy go odumarł ojciec odsądzony od księstw Bawarskiego i Saskiego i wywołany z kraju prze cesarza Konrada. Dostały mu się przeto po ojcu tylko dobra dziedz czne, a i w tych był nagabanym wielokrotnie. Księstwo Bawarskie o(daném zostało Leopoldowi, margrabiemu austrjackiemu; powstał był przec wko temu stryj Henryka Welf, ale kiedy cesarz Konrad pobił go pd Norymbergą, znikła ostatnia nadzieja dla domu Welfów utrzymania s(w Bawarji. Inaczej stały rzeczy w Saksonji. Tam była wdowa Lotha: III *Richenza*, kobieta wielkiego ducha i rycerskiego umysłu, a obok ni(córka jej Gertruda, matka młodego Henryka, i u nich się zawiązywał wszystkie związki przeciwko nowemu księciu Albrechtowi, margrabi Mar

chji północnej. Konrad III, bezsilny, by doprowadzić do skutku baczniejsze zmarłego księcia Henryka i zapobiedz przytém dalszej wojnie w wyższych Niemczech, chwycił się pokojowego środka, którego skuteczność okazała się już nieraz, i nakłonił 26-letnią wdowę, matkę Henryka, do oddania swojej ręki Henrykowi Jasomirgotowi, księciu bawarskiemu, bratu zmarłego Leopolda V; zaś małoletni jej syn, za zrzeczenie się Bawarji, miał sobie zapewnioną Saksonję. Na to Welf oświadczył, iż zrzeczenie się jego synowca było nieprawném i nieważném, a wreszcie iż w takim razie księstwo Bawarskie, jako lenność rodowa Welfów, spadało na niego, jako najbliższego dziedzica. Otrzymał on wówczas bardzo znaczne zasiłki pieniężne od nowego normandzkiego króla Sycylji i Apulji, by przeszkodzić wcale niepożądanemu dla tegoż pochodowi Konrada do Włoch, i od króla węgierskiego Gejzy, by zatrudnić w Niemczech Henryka austrjackiego, który, przez pozyskanie Bawarji, stał się dla niego zbyt potężnym sąsiadem. Przy takich środkach Welf był w możności występować ze świeżemi zawsze siłami, to w Bawarji, to w Szwabji, to nad Renem. R. 1141 umarła Richenza, a w dwa lata po niej Gertruda. Pomimo swojej młodości H. okazał już wielką samodzielność i r. 1144 ogłosił się księciem bawarskim i saskim. W trzy lata potém, upatrzywszy sposobną do tego chwilę, kiedy Konrad III wybierał się na wyprawę krzyżową, zażądał on, na sejmie w Frankfurcie nad Menem, przywrócenia sobie wydartych bezprawnie jego ojcu godności. Konrad nie zaprzeczał mu jego praw, ale chcąc przynajmniej wygrać na czasie, kazał mu być cierpliwym i czekać jego powrotu z wojny. Podczas kiedy Konrad III był na wyprawie krzyżowej, H. z wieloma duchownymi i świeckimi panami saskimi walczył sąsiednie narody słowiańskie Obotrytów, Lutyków i inne w teraźniejszej Meklemburgji i Pomeranji, zostające dotąd w pogaństwie. Ale przez skrytą zawiść i wzajemnie żywione niechęci ta wyprawa krzyżowa na północ nie powiodła się wcale. Za to udało się H'wi podbić Dytmarsów, którzy przed 5 laty zabili swego lennego pana, hrabiego Rudolfa. Po zakończeniu tej wojny H. ożenił się z Klemencją, córką Konrada, księcia Zähringen, towarzyszącego mu w tej wyprawie. Już zawczasu zamierzał H., obok swego księstwa Saskiego, założyć sobie państwo Słowiańskie, które niezależne od państwa Niemieckiego, miało ubezpieczać inne jego posiadłości. W tych jednak zamiarach swoich znalazł przeciwnika w *Hartwiku*, arcyb. bremeńskim, który także chciał rozszerzyć posiadłości swojego arcybiskupstwa. H. był przekonanym, iż trwały podbój Słowian da się uskutecznić tylko przez zaprowadzenie w nich chrześcijaństwa, i przeto zamyślał zakładać biskupstwa, aby ich biskupów chciał mieć wybieranych przez siebie i podległych sobie, nie tak jak w swoich niemieckich posiadłościach. W skutek tego wywiązał się między H'em a Hartwikiem spór o inwestytury, będący małém powtórzeniem wielkiej o to walki między Henrykiem IV i Grzegorzem VII. Kiedy arcyb. chciał przywrócić do dawnego stanu założone za Ottona I, a później upadłe biskupstwa słowiańskie w Stargradzie, Ratzeburgu i Meklemburgu, i mianował biskupem stargradzkim Vicelina, H. nie dopuszczał go do objęcia swojej katedry, dopóki tenże nie uznał się jego hołdownikiem. Za powrotem Konrada III z wyprawy krzyżowej wystąpił H. znowu z swojemi roszczeniami do Bawarji, i chciał tym razem popierać je orężem, ale Konrad III powołał go, by rozstrzygnąć spór

spokojnie, najprzód do Ulmu, a następnie do Ratysbony. Kiedy H. nie stawił się ani na pierwsze, ani na drugie wezwanie, cesarz porozumiał się z dawnym jego przeciwnikiem Albrechtem Niedźwiedziem, ostatnim margrabią brandeburgskim, i kiedy ten swojemi wojskami trzymał w osaczeniu H'a w Szwajcarji, sam wyruszył do Goslaru, by najechać Saksonję. H. umiał wydobyć się szczęśliwie, przez rozstawione do koła oddziały nieprzyjacielskie, i nagle ukazał się w Brunszwiku. Wtedy Konrad, znajdujący się już w bliskości tego miasta, cofnął się na powrót do Goslaru. Za następcy Konrada, Fryderyka I (ob.), który był jego bliskim krewnym, H. ponowił swoje roszczenia do Bawarji, z większą tym razem nadzieją na ich uznanie. Po dwóch latach próżnych rokowań i kiedy Henryk Jasomirgot, na wielokrotnie mu czynione wezwania, wcale się nie stawił, cesarz, potrzebujący pomocy H'a w zamierzonym pochodzie do Włoch, rozstrzygnął nareszcie między nimi spór w Goslarze r. 1154, odsądzając od księstwa bawarskiego Austrjaka, a przysądzając je H'wi. Niemniej pomyślnie dla H'a rozstrzygnął cesarz drugą jego ważną sprawę z arcyb. bremeńskim, przez nadanie Henrykowi i jego następcom przywileju, w krajach leżących za rzeką Elbą, dla szerzenia tamże wiary chrześcjańskiej, zakładania kościołów, biskupstw i uposażania ich dobrami, według swojego uznania, z nadaniem jemu i jego następcom nad temi biskupstwami, jako też i nad biskupstwami stargradzkiém, ratzeburgskiém i meklemburgskiém, takichże lennych praw, jakie posiadał sam król. Takie podniesienie potęgi H'a musiało mu pomnożyć nieprzyjaciół. We Włoszech odznaczył się H. męztwem, za jakie Papież Adrjan IV obsypał go swojemi darami i, na jego prośbę, wyświęcił jego kapelana Gerolda na biskupa stargradzkiego. W rok po powrocie H'a z Rzymu zakończonym został ciągnący się już od lat 18 jego spór z Henrykiem austrjackim o księstwo Bawarskie, w ten sposób, iż ostatni otrzymał Marchję wschodnią, oddzieloną od Bawarji, i wyniesioną na stopień samoistnego księstwa. Wreszcie H. zwrócił teraz całą swoją czynność ku posiadłościom słowiańskim, poczytując swoje północne dzielnice za główne opory swej potęgi. Wtedy odbudował on po pożarze miasto Lubekę, które wynękał od hrabi holsztyńskiego Adolfa. Dla zawiązania stosunków handlowych wysyłał posłów do Danji, Norwegji, Szwecji i Rusi i ściągał handel tych krajów do Lubeki, której obywatelom nadał swobody i przywileje bicia monety i wybierania ceł. Starał się też, przez korzystne zamiany, zaokrąglać swoje posiadłości w Saksonji. Z tém wszystkiem nie mógł dostać Goslaru, którego znaczenie polityczne i bogate kopalnie srebra w górach Hercyńskich nęciły bardzo jego chciwość, ale które cesarz trzymał mocno w swojém ręku, by nie utracić całkiem swojego znaczenia w Saksonji. W wynikłych podówczas sporach między Fryderykiem a Papieżem Adrjanem H. zachował się z oględnością i umiarkowaniem, które zjednały mu wysokie względy u duchowieństwa. W innych też okolicznościach okazywał on przychylność duchowieństwu, kiedy tego wymagał interes; w przeciwnych bowiem razach nie wahał się on nawet przekraczać granic sprawiedliwości. I tak w r. 1157 kazał on rozrzucić most na Izarze pod Veringą, przez który prowadzono sól z Reichenhall, dla tego, iż cło pobierane na nim dla biskupa freisingskiego było mu ciężkiém, a natomiast wystawił nowy most, swój własny, pod wsią Mnichowem, która, przez swoje składy soli, cła i jarmarki, przyszła rychło do wielkiego zna-

czenia i wyrosła na znakomite miasto. Wszedł on przez to w wielkie zatargi z biskupem Ottonem, którego owe cło stanowiło dochód zapewniony przez cesarza Konrada III, aż w następującym roku zagodził tę sprawę cesarz Fryderyk. Następne lata spędził H. częścią z cesarzem we Włoszech, częścią na wyprawach przeciwko powstającym na północnych jego posiadłościach Słowianom. Nie mając dzieci, r. 1162 rozwiódł się on po 15 letniém pożyciu z swoją żoną, podając za powód bliskie z nią powinowactwo, i ożenił się r. 1165 z Matyldą, starszą córką króla angielskiego Henryka II. Podówczas H. stał na szczycie swojej potęgi. W całém państwie nie było nikogo, mogącego równać się z nim w posiadłościach, godności i sławie, oprócz cesarza, który był jego krewnym i przyjacielem. Ale na takiej wysokości nie mógł on stać bezpiecznie. Już oddawna między książętami Niemiec północnych miał on wielu bardzo sobie nieprzyjaznych. Jedni, w jego sąsiedztwie bali się o własne posiadłości, drugim, jego lennikom, zwierzchnictwo jego było ciężkiém. Duchowieństwo obrażał on ograniczaniem jego władzy i zabieraniem dóbr. W skutek tego wszystkiego, w czasie wydalenia się H. do południowych Niemiec, zawiązał się przeciwko niemu potężny związek. Na czele jego stali: Reinhold, arcyb. koloński i kanclerz cesarstwa, będący naówczas we Włoszech i ztamtąd kierujący całém przedsięwzięciem; Wichman, arcyb. magdeburgski, biskup hildesheimski; Albrech Niedźwiedź, margrabia brandeburgski; Otton, margrabia misnijski; Ludwik, landgraf turyngski; Albrecht, pfalcgraf sommerscheburgski, i wielu innych książąt. Hartwik, arcyb. bremeński, siedział spokojnie w swoim palatynacie w Hamburgu, jeszcze się wahając, czyli miał przystąpić do tego związku. Ale na wezwanie związkowych zaczął i on wzmacniać swoje zamki i zaopatrywać je w broń i żywność. H. widząc zbierającą się burzę, przygotował się do walki, wzmocnił szczególniej Brunszwik wałami i rowami, postawił przed swoją warownią spiżowego lwa, wielkości naturalnej, z rozwartą paszczą, na przypomnienie swoim nieprzyjaciołom, kogo mają tam przed sobą. R. 1167 napadli związkowi na H'a ze wszech stron, ale znaleźli tak dzielny odpór, iż nic mogli nic dokazać, aż cesarz, wróciwszy z Lombardji, na sejmie w Würzburgu w Lipcu 1168 pogodził walczących i nakazał im zwrócić sobie nawzajem porobione zdobycze. H. gniewał się, że cesarz i jemu, na równi z innymi książętami, czynił silne wyrzuty za naruszenie pokoju i podanie przez to sposobności i zachęty Lombardom do powstania; ale następująca okoliczność rozdrażniła jeszcze bardziej H'a i napełniła go nienawiścią do cesarza. Stryj H'a stary Welf, po stracie syna osiadł na swoich zamkach w Ravensburgu i Memmindze i tam oddał się jedynie zabawom i przyjemnościom życia. Ogłosił on uroczyście swoim dziedzicem H'a, ale pod warunkiem, by ten mu dostarczał odpowiednych summ na jego ogromne wydatki. Kiedy jednak H. pewny swoich praw dziedzictwa, zwlekał przez skąpstwo z wyliczaniem mu umówionych summ, rozgniewany stryj zapisał wszystkie swoje dobra w Niemczech i we Włoszech cesarzowi, z którym był również blisko spokrewnionym przez swoją siostrę Judytę, a ten z większą daleko hojnością zaopatrywał go niż H., któremu przez to wymknęło się odrazu pewne i bardzo bogate dziedzictwo. Tak Fryderyk i H. w dążeniu do powiększenia swego mienia spotkali się z sobą, i pierwszy, kiedy mu się lepiej w tém powiodło, obudził zazdrość i nienawiść w H'u, mimo pokrewień-

stwa i dawnej przyjaźni. R. 1172 udał się H. do Ziemi św. W czasie jego nieobecności cesarz wymógł tajemnie, przez obietnice i groźby, u panów saskich, którym książe powierzył swoje miasta i zamki, iż zobowiązali mu się pod przysięgą, w razie gdyby książe już nie wrócił, wydać mu te miasta i zamki, z ich załogami i całym okolicznym krajem. Za powrotem H'a doszło to do jego wiadomości i oddaliło go jeszcze bardziej od cesarza. Całą swoją czynność obrócił teraz H. ku powiększeniu w swoich krajach dobrobytu i szczególniej zajmował się przyozdobieniem swojej stolicy Brunszwiku. Zbudował w niej kościół katedralny ś. Błażeja, założył przy niej kapitułę z 12 kanoników, udarował ten i inne kościoły przyniesionemi z swojej pielgrzymki relikwjami i różnemi kosztownościami, zakładał nowe kościoły w Lubece, Ratzeburgu i po innych miejscach, i zachęcał swoim przykładem sąsiednich książąt słowiańskich do zakładania kościołów i klasztorów. W wyprawie cesarskiej do Włoch r. 1174 H. już nie chciał mieć udziału, czy to sprzykrzywszy sobie te ciągle powtarzające się walki i widząc ich niesprawiedliwość i bezużyteczność, czy to, iż obecność jego była potrzebniejszą w jego posiadłościach saskich i słowiańskich, czy to z niechęci ku cesarzowi, któremu nie pragnął przymnażać potęgi. Na żądanie jednak Fryderyka zjechał się z nim r. 1176 w Partenkirch, w Bawarji, a według innych w Chiavenna. Tam Fryderyk zwrócił się ku swemu krewnemu z najusilniejszą prośbą, by go nie opuszczał w obecnej potrzebie. Ale H. przyjął zimno wszystkie prośby Fryderyka i oświadczył, że pójdzie z nim tylko wtedy, kiedy mu on odstąpi miasto Goslar. Ponieważ była to ostatnia jego twierdza w górach Hercyńskich, cesarz poczytał odstąpienie jej za niemożebne i za ubliżające jego powadze i, nareszcie, rzucił się do nóg H'wi i zaczął obejmować jego kolana. Kiedy i tak gorące prośby nie zdołały go poruszyć, rozstali się obadwa zimno i z głęboką ku sobie niechęcią. Od chwili jednak, kiedy cesarz ukląkł przed H'em, dzieje tego ostatniego biorą inny obrót. Niepowodzenie ostatniej wyprawy i straszną porażkę pod Legnano (1176) przypisał cesarz wiarołomstwu H'a, który opuścił go w potrzebie. Niechęć ku temuż, z którą odtąd się on nie skrywał, ośmieliła zebranych przy cesarzu panów, duchownych i świeckich, do coraz gwałtowniejszych skarg i napaści na H'a; i tak, wysnuł się przeciwko niemu z Włoch nowy związek nieprzyjaciół, tém groźniejszy, iż rachować mógł z pewnością na skryte poparcie cesarza. Po zawarciu r. 1177 pokoju z Włochami, wrócił cesarz w następnym roku do Niemiec. H. był naówczas w kłótni z Ulrykiem, bpem halberstadzkim, i Filipem, arcyb. kolońskim. Ten ostatni oddawna już ku niemu żywił nienawiść za to, iż kiedyś się odezwał, że i lewy brzeg Renu, jak daleko rycerz sięgnie kopją, do niego należy. H. pospieszył na spotkanie cesarza do Spiry, by od niego się domagać sprawiedliwego rozsądzenia kłótni. Kiedy Fryderyk kazał mu stawić się z początkiem następującego roku w Wormacji, by tam odpowiadał na zaniesione przeciwko niemu od książąt skargi, obaczył on jasno, co się święci i co go czeka. Nie pokazał się przeto ani w Wormacji, ani, na powtórne żądanie, w Magdeburgu, gdzie margrabia łużycki zaskarżył go o zdradę cesarza i państwa. W skutek jednak zaniesionej do cesarza prośby uzyskał u niego posłuchanie. Fryderyk żądał 5,000 marek srebra, jako zadośćuczynienia zarzucanej temuż obrazy swego majestatu, a za to przyrzekał swoje pośrednictwo u obrażonych

książąt. Na to H. przystać nie chciał i nie stawił się na nowe wezwanie do Goslaru. Wtedy książęta wydali na niego wyrok wywołania z państwa i pozbawienia wszystkich godności i dóbr. Na prośby niektórych książąt, zezwolono jeszcze wezwać go po raz czwarty. Ale na to już H. nie czekał i postanowił uprzedzić swoich nieprzyjaciół napadem zbrojnym. Jakoż wziął i zburzył Halberstad, a kiedy arcyb. magdeburgski zaszedł mu drogę z licznem wojskiem, dał temuż odpór dzielny. Na początku r. 1180 na sejmie w Würzburgu, gdzie się też nie stawił, zatwierdzono wyrok zapadły na niego w Goslarze i przysądzono innym jego posiadłości. H. chciał bronić ich orężem, ale zniechęcił ku sobie, przez zawiść i niewczesną surowość, najlepszych swoich przyjaciół, tak iż na rozkaz cesarski wszyscy go odstąpili. Nawet Waldemar, król duński, jego krewny, i na którego przyjaźń głównie on rachował, opuścił go. Lubeka otworzyła swoje bramy cesarzowi. Aby uratować przynajmniej swoje posiadłości dziedziczne, przepadłe też na skutek wywołania i po części już zajęte, postanowił H. poddać się cesarzowi i prosił go o list ochronny do Lüneburga i danie mu tam posłuchania. Fryderyk kazał mu stawić się na sejm zwołany w Listopadzie 1181 do Erfurtu. Tam, w obec zgromadzonych stanów państwa, rzucił się on do nóg cesarzowi, błagając o zdjęcie z niego wywołania i wrócenie mu wydartych posiadłości. Fryderyk podniósł go ze łzami i uściskał, ale już poprzednio związał się był z książętami swojém słowem, że bez ich jednomyślnej zgody nie przywróci go do dawnych godności. Zdjęto więc z niego tylko wywołanie i wrócono mu dziedziczne jego posiadłości, Brunszwik i Lüneburg, ale pod warunkiem opuszczenia kraju na trzy lata i niewracania przed tym czasem, chyba na wezwanie samego cesarza. Po tak nagłym upadku ze swojej wielkości udał się H. do swego teścia do Normandji i tam był przyjęty z przystojną swemu stanowi godnością. Następnie, po odbyciu pielgrzymki do grobu ś. Jakóba w Kompostelli, pojechał z swoją żoną do Anglji, gdzie mu się urodził syn najmłodszy Wilhelm, który jeden miał przedłużyć jego ród. Po upływie czasu swojego wygnania wróciwszy do ojczyzny, znalazł tam niewielką na swoją korzyść zmianę okoliczności. Cesarz zawsze obawiając się starego H'a, zbywał go obietnicami, aż do swego powrotu z Włoch. Siedział tedy H. spokojnie w swojej brunszwickiej warowni, nie biorąc żadnego udziału w sprawach publicznych. Kiedy następnie Fryderyk, z wyborem swego rycerstwa, miał opuścić kraj na długo, przedsiebierając wyprawę krzyżową, chciał zapewnić sobie w jakikolwiek sposób spokojność Lwa. Wezwał go przeto na sejm zwołany r. 1188 do Goslaru. Tam dano mu do wyboru: albo udać się z cesarzem i na jego koszcie na wojnę krzyżową, i w takim razie oczekiwać z pewnością powrócenia sobie wszystkich dawnych praw i posiadłości, albo poprzestać na małém wynagrodzeniu za to, co utracił, albo wreszcie, nie zgadzając się ani na jedno ani na drugie, opuścić kraj wraz z swoim starszym synem na lat trzy. Nie chcąc zrzekać się swoich praw, wybrał H. ostatnię; ale zaledwo cesarz doszedł do Tracji, już H. wrócił do Niemiec. Zachęcony przez swego szwagra króla angielskiego i swego zięcia króla duńskiego i nie mogąc znieść swojego upokorzenia, umyślił korzystać z nieobecności cesarza, by pokusić się o zdobycie utraconej potęgi, rachując w tém na dawną życzliwość swoich niegdyś poddanych. Wreszcie, poczytał się on zwolnionym od danego

i zaprzysiężonego słowa, skoro się dowiedział, iż nieprzyjaciele jego sami zerwali układ z nim, najeżdżając i pustosząc jego pozostałe dobra. Zastępca cesarza król Henryk VI (ob.) rozpoczął z nim wojnę, ale interesa włoskie zmusiły go położyć jej coprędzej koniec, przez układ, na mocy którego syn Lwa musiał udać się z cesarzem na wyprawę włoską. Ale podczas oblężenia Neapolu opuścił on obóz cesarski i wrócił do ojczyzny. Za powrotem tamże Henryka VI z wyprawy, która się nie powiodła, położenie H'a nietylko się nie polepszyło, ale jeszcze pogorszyło. Przewidując złe usposobienie dla siebie nowego cesarza, H. wyprawił zaraz do niego poselstwo, z zapewnieniem uroczystém, że on sam w niczém nie był winien oddalenia się z Apulji swego syna, i że jedyną tego przyczyną była obawa zarazy, nie zaś jakiebądź nieposłuszeństwo cesarzowi, albo niechęć do jego służby. A wreszcie, iżby zagładzić i to uchybienie swego syna, sam oświadczał gotowość wyruszenia do południowych Włoch. Ofiarę tę starego Lwa cesarz odrzucił ze wzgardą, oświadczając, że zawarty między nimi układ został już zerwanym. Tak wyraźna niechęć cesarza była dla wszystkich, źle usposobionych dla Lwa, duchownych i świeckich panów w północnych Niemczech, jakby wezwaniem do rozdrapania pozostałych resztek jego posiadłości. Rzucili się oni tedy zewsząd na łupy i cesarz, wybierając się ze wszystkiemi swojemi siłami do Włoch, rad był, że takiego nieprzyjaciela wydał na pastwę jego sąsiadom. Wpośród takich klęsk, jakie spadły na niego wówczas, najszczęśliwszym dla niego wypadkiem było niespodziewane ożenienie jego syna Henryka z Hohenstaufówną Agnieszką, jedyną córką i dziedziczką bogatego pfalcgrafa reńskiego Konrada, za którém poszło i pojednanie się Lwa z cesarzem. Pojednanie to było wprawdzie tylko pozornem, bo Henryk VI był zanadto mściwym, by z kimkolwiek jednał się szczerze, i ze wszystkich przyrzeczeń danych Lwu nie dopełnił ani jednego, ale już wtedy Lew porzucił wszystkie swoje ziemskie zamysły i jedyném jego staraniem było utrzymanie i przyozdobienie założonych przez siebie kościołów. Ulubioném jego zajęciem było wówczas zgłębianie dziejów. Kazał on zbierać i przepisywać kroniki swoich czasów, oraz pisać je na nowo i odczytywać sobie, nad czém spędzał całe noce bezsennie. Po długiej i ciężkiej chorobie, która nieprzerwała jego pobożnych i dobroczynnych zajęć, um. 6 Sierp. 1195 r. i pochowany został w katedrze ś. Błażeja w Brunszwiku. Syn jego Otton wstąpił na tron cesarski, z którego został spędzonym przez Fryderyka II (ob.). Ale kiedy dumny ród Hohenstaufów niedługo potém przepadł, jakby rażony przekleństwem, Lew żyje w swoich wnukach i prawnukach, panujących aż dotychczas na Brunszwiku, Hanowerze i Wielkiej Brytanji. Cf. *Böttticher*, Heinrich der Löwe, Hannower 1819; *Raumer*, Geschichte der Hohenstaufen, I 395, II 10, III 6. (*Brischar*). *S. S.*

Henryk I. z Gandawy (*H. de Gandavo*), tak nazwany od miasta Gandawy, w pobliżu której leży wieś *Muda*, gdzie ur. 1222. Rodzinne jego nazwisko było Göthals (*H. Bonicollius*). Z ucznia Alberta W. zostawszy professorem scholastycznej filozofji i teologji w Sorbonie, dosłużył się zaszczytnego miana *doctor solemnis*. W niektórych zdaniach występował przekiwko ś. Tomaszowi z Akw.: tak np. nie zgadzał się z nim w określeniu wolności woli, bo kiedy ś. Tomasz trzymał się Arystotelesa, H. poszedł za Platonem i Avicenną. Napisał: *Summa theologiae* i *Quod-*

libeta theologica in lib. IV sententiarum; Kommentarz na fizykę i metafizykę Arystotelesa; *Żywot* ś. Eleuterjusza, biskupa z Tournay; *De viris illustribus, sive de scriptoribus ecclesiasticis.* To ostatnie dzieło, opisując życia i prace znakomitszych pisarzy chrześcjańskich, od Fulberta z Chartres aż do XIII w., jest dalszym ciągiem dzieł historyczno-literackich ś. Hieronima i ś. Sigeberta gemblaceńskiego. H. um. na archidjakonacie w Tournay 1293. (*Wetzer*).—2. H. z Gorcum (*H. gorcomius* v. *gorichemius*), urodzony w niderlandzkiém mieście Gorcum. Żył w połowie XV w., jako głośny filozof i teolog, sprawował urząd podkanclerski w uniwersytecie kolońskim. Napisał: *Tractatus de superstitiosis quibusdam caerimoniis ecclesiasticis; Opus de celebritate festorum; Conclusiones et concordantiae Bibliorum ac canonum in libros magistri sententiarum; Quaestiones metaphisicae de ente et essentia.* Kommentował też niektóre części pism Arystotelesa, ś. Tomasza z Akw. i Piotra Lombarda. Inne jego prace w rękopismach. Cf. *Du Pin*, Nouv. bibl., XII 101; *Cave*, Script. eccl. in append.—3. H. z Huntingdon, archidjakon w Lincoln, żył w połowie XII w., wsławił się swoją *Historia Anglorum* (wydał ją *Henryk Savile*, Rerum anglic. scriptores post Bedam praecipui, Lond. 1596), poczynającą się od wylądowania Juljusza Cezara, aż do 1135 r., a później do 1154 kontynuowaną. *Wilhelm z Malmesbury* wspomina o nim z pochwałą; późniejsi kronikarze angielscy przepisywali go często; nowsi cytują go wielokrotnie. H. do pracy swojej używał dawniejszych autorów i legend; w opisie późniejszych czasów spisywał podania świadków naocznych. Chronologja jego jest wprawdzie często błędna, ale opisy są zajmujące; szczególniej opisy bitw, jakie brał częstokroć ze starych pieśni. H. w historji swojej występuje jako patrjota anglosaski, niechętny dla ciemiężców normandzkich. Dzieła swoje poświęcił Aleksandrowi, biskupowi z Lincoln. *D'Achery* ma w swojém Spicilegium traktat H'a *De contemptu mundi.*—4. H. z Langenstein, zwany także *heskim* (*H. de Hassia*), od wsi tego nazwiska pod Marburgiem, w wyższej Hessji, albo też od szlacheckiej heskiej rodziny, z której pochodził; należał do grona uczonych XIV w. w Niemczech. Wyćwiczony w naukach ścisłych i sztukach pięknych w uniwersytecie paryzkim, objął w nim 1363 katedrę filozofji, a w 1375 teologji. Dla wysokich zdolności, szerokiej wiedzy (*Pantaleon*, Prosographia viror. illustr., tak się o nim wyraża: „erat is in divinis scripturis et humana philosophia doctissimus, praeterea felicissimo ingenio praeditus") i wielkiej roztropności w załatwianiu różnych interesów, wkrótce został wice-kanclerzem. Dowiedziawszy się o zaletach H'a książe austrjacki Albert III, powołał go 1381 do nowo założonego uniwersytetu wiedeńskiego, gdzie od r. 1384 wykładał teologję, astronomję, matematykę i fizykę; r. 1393 został rektorem; um. 1397. Że mu i prawo nie było obce, dowodzi jego *Tractatus de contractibus emtionis et venditionis*, przechowany dotąd w rękopismie. Najbardziej zasłużył się rozszerzaniem zakresu nauk matematycznych i zbijaniem przesądów astrologicznych. Tak np., kiedy r. 1368 pokazała się kometa, napisał traktat (odkryty niedawno w Kassel), wytykający niedorzeczność powszechnego ówczas mniemania, że komety niewątpliwie zapowiadają straszne wypadki (wojnę, pomór). W dziełku *Summa de republica* zdrowe wypowiada zasady o społeczeństwie, prawodawstwie i administracji. Pismo to, znalezione przed kilkudziesięciu laty w Heidelbergu, jest zestawieniem te-

ksiąg Pisma św., wyjątków z dzieł Ojców Kościoła, głównie zaś z Augustyna *De civitate Dei*, jak niemniej ustępów z ksiąg mędrców greckich i rzymskich. Najznakomitszą jednak pracą H'a jest: *Concilium pacis de unione ac reformatione Ecclesiae in concilio universali quaerenda*, napisane 1381 w 20 rozdziałach, z których pierwszy zaginął, pozostałe zaś wydrukował *Herman Hardt*. Dla zapobieżenia złemu, głównie zaś dla stłumienia odszczepieństwa zachodniego, wzywa monarchów i biskupów na sobór powszechny. Zarzuty, jakieby jego projektom uczynić można, sam podnosi i zbija, a w końcu wskazuje środki, zapewniające spokojne odbycie soboru powszechnego. Prawda, że przedstawiając ówczesny stan Kościoła, zbyt czarne kreśli obrazy i bardzo przesadza, gdy np. klasztory niektóre przedstawia *quasi prostibula meretricum*, kościoły katedralne—jako *speluncas latronum et raptorum*; pamiętać atoli trzeba, że pragnąc naprawy Kościoła, walczył, jak później Gerson i inni, przeciwko nadużyciom pojedyńczych członków, ale nie przeciwko samemu Kościołowi, i dla tego też twierdzenie historyków protestanckich, że H. umarł na łonie, lecz nie w jedności Kościoła katolickiego, jest bezzasadne. Inne prace H'a posiadają w rękopismach bibljoteki w Paryżu, Oksfordzie, Augsburgu, Lipsku i Wiedniu. Częstokroć za tego Henryka biorą *Henryka heskiego młodszego*, który był kartuzem i przeorem w Geldern, rektorem (1400) uniwersytetu heidelberskiego i autorem głośnych na swój czas rozpraw egzegetycznych, gdy tam ten zaledwie ślady prac tej treści zostawił. Henryk *młodszy* um. 1428. (*Fritz*).—5. H. Łotysz v. Łotwak, pierwszy historyk Inflant; wzięty na opiekę przez Filipa, biskupa raceburgskiego, jego staraniem otrzymał nauki i na księdza wyświęcony, był przy boku jego i jego następcy Alberta. Na żądanie Rycerzy Mieczowych napisał *Kronikę Inflant* od przybycia tam *Meinharda*, pierwszego bpa inflanckiego (1184), do 1226 r., wydaną przez *J. D. Grubera* p. t. *Origines Livoniae sacrae et civilis seu Chronicon Livonicum vetus* etc., Francf. 1740 in-f. Cenną tę kronikę przetłum. na język niemiecki i objaśnił przypisami *Jan Gotfr. Arndt*, Hallae 1747—57. *Hansen* nowe wydanie krytyczne i przekład niemiecki tej kroniki pomieścił w zbiorze *Scriptores rerum Livonicarum*, fasc. III, Riga (1849), do czego dodatki niektóre przyłączył C. E. Napiersky. Nowe wydania: Origines Livoniae sacrae et civiles, seu Chronicon Livonicum Vetus. Heinrichs des Letten älteste Chronik von Livland, herausg. mit deutscher Uebersetzg, Anmerkgen, Urkunden u. Registern von *A. Hansen*, Riga 1857; Heinrichs von Lettland Livländische Chronik, nach Handschr. mit vielfacher Berichtigung des üblichen Textes, aus d. latein. übers. u. erläutert von Ed. Pabst, Reval 1867. Cf. *Hildebrand*, Die Chronik Heinrichs von Lettland, ein Beitrag zur Livlands Historiographie u. Gesch., Berlin 1865.

Heraklas, uczeń i pomocnik Orygenesa w aleksandryjskiej szkole katechetycznej, „mąż pilny w rzeczach Bożych, i w innych (naukach) bardzo uczony, także świadom filozofji" (*Euseb.* Hist. E. VI 15). Orygenes powierzył mu najprzód niższe klassy tejże szkoły (ib.), a gdy sam udał się do Cezarei, H. objął całą szkołę w 10 roku Aleksandra Sewera (231—232) i wkrótce potém, po śmierci Demetrjusza, bpa aleksandr., został obrany bpem tegoż miasta (ib. c. 26), a szkołę zdał Djonizemu Wielkiemu (ib. c. 29). Rządził kościołem aleksandryjskim przez lat 16 i umarł w 2 r. cesarza Filipa (ib. c. 35), t. j. ok. r. 247. *X. W. K.*

Herakleon, heretyk z drugiego wieku, należał do szkoły gnostyków aleksandryjskich. Nie ma dokładnych wiadomości ani o jego życiu, ani o miejscu, gdzie się urodził: prawdopodobnie w Egipcie; przyjaciel Walentyna, jak podaje Orygenes (Comment. in Joan. t. 2 § 8), uczeń tegoż, podług Klemensa aleksandr. (Strom. IV 504), następca Kolorbasus'a i nauczyciel Cerdona; podług innych (*Iren.*, Haer. 2 cap. 4; *Theodoret.* Haer. fab. 1, 8; *Tertul.*, Praescr. c. 49), Herakleon, reformując systemat Walentyna, odróżnia się od innych gnostyków trzeźwiejszym poglądem i obszerniejszą erudycją. H. zajmował się głównie egzegezą ze stanowiska gnozy i ułożył *Kommentarz na Ewangelję ś. Jana*, który Orygenes w dziele swojém egzegetycznym nad tą Ewangelją miał przed oczyma i niekiedy dosłownie go przytacza. Zdaje się także, iż pisał kommentarz na Ewangelję ś. Łukasza; przynajmniej tak wnosić można z objaśnienia uczynionego przez Klemensa (Strom. II 502) na słowa tegoż Ewangelisty r. 12 w. 8, z którego się pokazuje, że Herakleon nie przyznawał wielkiej ceny do męczeńskiej korony i jawnego wyznania się chrześcjaninem, a wyżej stawiał wewnętrzne przekonanie i odpowiednie do niego życie. Ułamki zaginionych pism H'a zebrał *Jan Ernest Grabe* w dziele: Spicilegium ss. Patrum ut et haereticorum saeculi post Chr. nat. I, II (Oxonii 1698 r., 2 wyd. 1714). Większą one moją wagę, niżeli pozostałe wszystkie ułamki innych gnostyków wzięte razem. *Neander* i *Hilger* obznajmiają nas ze sposobem tłumaczenia wyrazu Pisma św. przeważnie allegorycznem, jakiém posługiwał się H., często wbrew logice i grammatyce, aby dogodzić swoim teozoficznym marzeniom. Tak np. Βασιλικος, *regulus*, król, o którym mówi Jan ś. w r. 4, znaczy u niego *demiurga; dziecię chore* ma oznaczać człowieka, postawionego na ostatnich krańcach tkaniny fizycznej, gdzie się styka ze światem materji; *servi regis* są to aniołowie demiurga i t. p. Systemat Walentyna pozostał nieco przez H'a zmienionym. Oto jego główne zarysy: Z Istoty najwyższej, Βυτος, poczęło się milczenie *sige*. Z tych poszły *eony*, jako pierwiastki wszystkich rzeczy stworzonych. *Demiurg* nie jest istotą przeciwiącą się Bogu. Spełnił on bezwiednie stworzeniem świata, wybraniem ludu Izraelskiego zamiary i plany Odwiecznego. Dopiero przez cuda Zbawiciela doszedł do świadomości o potędze wyższej, rządzącej światem. Judaizm jego wyłącznem jest dziełem, prorocy jego echem, Jan Chrzciciel głosem. Zbawiciel, *Soter*, nie łączy się dopiero w czasie chrztu z człowiekiem Chrystusem, ale urodził się człowiekiem, gdy wyszedł z Βυτος i wziął ciało. Ciało jednak Zbawiciela nie jest doskonałe, ponieważ nazywany jest on barankiem, w przeciwieństwie do owcy. Męka Jego, niweczca zło, jest częścią dzieła odkupienia. Aniołowie i towarzysze Zbawiciela uczestniczyli w jego posłannictwie, ponieważ pomagali ludziom wznieść się nad materję i zawiązać stosunki z pneumatykami i psychikami, z którymi się połączą i utworzą kiedyś jeden pneumatyczny kościół. Człowiek w istocie swej z trzech składa się części, co odpowiada potrójnemu podziałowi świata u Walentyniana: 1) *pneuma*, odpowiadające duchowemu światu eonów, a którego przedstawicielem jest *nus*; 2) *psyche*, odpowiada światu pośredniemu, czyli dziedzinie psychicznej, zostającej pod demiurgiem, i 3) *hyle*, *materja*, którą przedstawia szatan, rządzony przez ślepą żądzę, ἐπιθυμια. Tak więc *psyche*, trzymając pośrednie miejsce mię-

dzy *pneuma* i *hyle*, może się przychylać na jedną lub drugą stronę. H. twierdził, że dusza umiera, wyrażenia bowiem Pisma o śmierci duszy brał literalnie; nieśmiertelność jednak osiąga ona, łącząc się ze światem *pneumatycznym* przez Zbawiciela. Przystając na stronę materji, *psyche* staje się łupem djabła i nicości. Rodzaj ludzki, podług niezmiennego przeznaczenia, dzieli się na trzy klassy: na doskonałych *(pneumatyków)*, czyli chrześcjan będących pod władzą ojca prawdy, przeznaczonych do szczęśliwości w pneumacie, czyli pełności; na *zmysłowych*, czyli żydów pod panowaniem demiurga, mogących osiągnąć przeznaczenie przez wiarę i dobre uczynki; wreszcie na pogan, poddanych szatana, skazanych na zagubę. Co do czci zewnętrznej, H. zachowywał ceremonje chrztu, podobne do tych, jakie zalecał gnostyk Marek (ob.). *Herakleonitci* praktykowali dwojaki chrzest, udzielany dopiero umierającym: jeden, mający odpowiadać chrztowi Jana Chrzciciela, udzielany zmysłowym czyli psychitom, dla odpuszczenia grzechów (εις αφεσιν ἁμαρτιων); drugi, stosowany dla doskonałych, w celu zupełnego ich zbawienia (απολυτρωσις) i udoskonalenia (τελειωσις) i ten miał być *chrztem Chrystusa*. Ostatni rodzaj chrztu odbywał się przez pokropienie wodą, namaszczenie olejem, balsamem, i z pewnemi formułami. Cf. *I. Vogtii* Dissertatio de Heracleone et Heracleonitis, w *tegoż* Bibliot. haeresiolog. t. I zes. II st. 273. (*Häusle*).

Herakljusz I, cesarz grecki, następca Fokasa. Długoletnie jego panowanie wypełniają dni wielkiej hańby, wpośród których zajaśniał dzień wielkiej chwały, i ten dzień, będący oraz chwałą krzyża, wywołanym był przez głos z Kościoła i od jego dostojnego pasterza. H. ur. 575 r., pochodził ze szlachetnej i bogatej familji w Kappadocji, był synem Herakljusza, egzarchy afrykańskiego. Fokas (ob.), czując się niepewnym na tronie, umyślił przywiązać do siebie patrycjusza Krispa, dowódcę swojej straży, i w tym celu wydał za niego swoją córkę Domicję; ale wnet potém powziął ku niemu podejrzenie i zaczął mu stawiać sidła. Krispus, widząc się zgubionym, porozumiał się z nieprzyjaznem cesarzowi stronnictwem *zielonych* i egzarchą afrykańskim, który już od lat dwóch był w otwartym buncie. Ten ostatni, wzywany przez Krispa i celniejszych senatorów, wyprawił nareszcie do Konstpla flotę, pod dowództwem swego syna, i wojsko, pod dowództwem Nicetasa, syna swego wodza Gregorasa. Fokas, który wielokrotnie karał śmiercią knujących przeciwko niemu spiski i nawet podejrzanych o takowe, na ten raz ani się domyślał czegokolwiek, aż flota afrykańska stanęła pod jego stolicą; wtedy chciał uciekać, ale był schwytany i stawiony przed H'em. Kiedy ten wyrzucał mu jego zbrodnie, odpowiedział tylko: „A ty będziesz lepiej panować?" i został ścięty na pokładzie okrętu swojego zwycięzcy r. 610. H. wszedł do Konstpla, ogłoszony jednozgodnie cesarzem przez lud. Sergjusz, patrjarcha konstplski, włożył na jego głowę koronę cesarską (6 Paźdz. 610). Nicetas przybył z wojskiem do Konstpla, kiedy było już po wszystkiém, powitał cesarzem swego dawnego przyjaciela i otrzymał rękę jego córki. Krispus musiał iść do klasztoru. „Zdrajca swego teścia nie może być dla mnie przyjacielem wiernym" rzekł H. Nowy cesarz posiadał wszystkie przymioty, jakie mogły zapowiadać jego poddanym panowanie lepsze od poprzedzającego. Cesarstwo było naówczas w ciężkiém położeniu: Awarowie z innymi barbarzyńcami grozili mu ciągle od północy; Persowie następowali od wschodu. Chozroes II, król perski, przyjaciel i sprzymie-

mienia byłego cesarza Maurycego, wypowiedział wojnę jego zabójcy i następcy Fokasowi, pobił wojska greckie, wziął i spustoszył miasta: Darę, Amidę, Edessę, potém przeszedł Eufrat i zajął Gerapolis, Chalcis, Bereę i Antjochiję, gdzie zabrał lub poniszczył wszystko, co ocalało od poprzednich wojen i trzęsienia ziemi; dalej zdobył Cezareę, spustoszył kwitnące okolice Damaszku i, znacząc swoje przejście mieczem i ogniem, stanął pod Jerozolimą (615). Fanatyczni magowie perscy oddawna już pobudzali swoich królów do zdobycia tej świętej dla chrześcjan stolicy. Przytém Żydzi, pozostali w Jerozolimie i zawsze marzący o przywróceniu swojego państwa, byli gotowymi sprzymierzeńcami persów, w których upatrywali zbawców, jak za czasów Cyrusa. W takich okolicznościach persowie zdobyli szturmem miasto Dawidowe. Ogień pożarł jego świątynie, wzniesione przez Konstantyna i Helenę. Bogate ofiary, znoszone w ciągu tylu wieków przez pobożnych pielgrzymów ze wszystkich stron świata chrześcjańskiego, stały się zdobyczą barbarzyńców, i 24,000 chrześcjan zginęło w srogich mękach, z rąk znęcających się nad nimi Żydów. Persowie wyprawili do swojej ojczyzny ogromne łupy i z niemi drzewo Krzyża ś. i wziętego do niewoli patrjarchę Zacharjasza (616). Mała ilość wiernych uszła z tego pogromu i schroniła się do Egiptu, gdzie znalazła przytułek, dzięki pieczołowitości arcyb. aleksandryjskiego Jana Jałmużnika. Ale i tam doścignął ich miecz Chozroesa. Ten nowy Kambyzes przeszedł cały Egipt (619) aż do Etjopji, potém ciągnąc brzegiem morza, nie zdołał opanować Kartaginy, ale za to zdobył i zburzył do szczętu bogatą i kwitnącą osadę grecką Cyrenę i wrócił ze swoich podbojów przez pustynię Libijską. Pod ten czas jego wódz Sain z drugim oddziałem ruszył ku Bosforowi trackiemu, opanował brzegi Pontu i, zdobywszy Ancyrę i Chalcedonję, stanął naprzeciw Konstpla (619). Persowie, dumni z zawojowania wszystkich dawnych posiadłości Cyrusa i jego następców, zaprowadzili we wszystkich podbitych przez siebie krajach cześć ognia i dali uczuć ujarzmionym przez siebie ludom swoją fanatyczną przemoc. W takich klęskach kraju, H. w swoim pałacu otoczony zniewieściałym dworem, przepędzał czas na nieczynności, po świeżo zawartym ślubie ze swoją siostrzenicą Martyną; temu też związkowi kazirodnemu dziejopisowie owocześni przypisują wszystkie, zaszłe wtedy nieszczęścia. To pewna, że nigdy jeszcze cesarstwo Greckie nie było tak zagrożonem i tak bliskiém ostatecznej zguby, jak wówczas. Broniło się ono pko Persom z jednej, Awarom z drugiej strony, już tylko w swojej stolicy. Wreszcie, cesarstwo za bardzo drogą cenę kupiło od Awarów pokój i kiedy Konstpl świętował takie swoje wybawienie, chagan Awarów umyślił skorzystać z tego, by napaść z cicha i pochwycić cesarza w samej jego stolicy. Kiedy mu zamach ten nie udał się, złupił przedmieścia stolicy i, zabrawszy z nich ogromne skarby i 250,000 ludności obojej płci do niewoli, ustąpił (r. 620). H. zwątpiwszy o ocaleniu swego państwa, zamyślał porzucić Konstpol i schronić się do Kartaginy. Ale patrjarcha Sergjusz zatrzymał go i wymógł na nim, iż przysiągł przed ołtarzem ś. Zofji, że nie opuści swego narodu. H. tedy chciał wyprosić pokój u persów na jakichbądź warunkach, i w tym celu udał się do Chalcedonji, by osobiście traktować o to z wodzem perskim. Ten zgodził się zaprowadzić posłów greckich do Chozroesa, który, wróciwszy ze zwycięzkiego pochodu do Afryki, przebywał w swojej stolicy Destagardzie za rzeką Tygrem, o 60

mil na północ od Ktezifontu. Tam, w pałacu, którego przepych opisują poeci wschodni, podając o nim dziwy, jakie zapewne istniały tylko w ich bujnej wyobraźni, czekał on na rychły i ostateczny upadek cesarstwa greckiego. Na poselstwo tedy H'a odpowiedział z pychą: „Nie ma i nie będzie zgody pomiędzy mną a cesarzem rzymskim, dopóki ten z całym swoim narodem nie wyrzecze się swojego Boga ukrzyżowanego i nie odda czci słońcu, wielkiemu bóstwu Persów.“ Posłowie greccy zatrzymani zostali w niewoli; zaś wódz peraki Sain za to, że nie zabrał samego H'a, kiedy go miał w swojej mocy, został odarty żywcem ze skóry. Poczém Chozroes ciągnął dalej wojnę, ale przekonawszy się sześcioletniém doświadczeniem, że nie zdoła wziąść Konstpla, przystał na pokój, z płatą rocznego haraczu tysiąca talentów złota, tyleż srebra, szat jedwabnych, koni i tyleż młodych dziewcząt. Taki haniebny pokój podpisał H., ale zaczął wnet gotować się do wojny. Duchowieństwo oddałe na nią wszystkie swoje skarby i kosztowne naczynia kościelne. Cesarz zebrał tedy liczne wojsko, złożone w większej części z najemnych barbarzyńców, nad którém objął sam dowództwo i, poruczywszy patrjarsze Sergjuszowi i patrycjuszowi Bonozowi swoją stolicę, rządy państwa i opiekę nad swoim synem Konstantynem, w poniedziałek wielkanocny 622 r. wyruszył na wojnę. Przed wyjazdem rzekł do Bonoza: „W ręce Boże, N. Bogarodzicy i w twoje oddaję miasto i swego syna.“ Zostawiając po za sobą nieprzyjacielskie hordy barbarzyńców, pustoszące okoliczne kraje i zagrażające samej jego stolicy, przeprawił się z wojskiem na brzegi Azji, rozwinął sztandar Chrystusa, ogłosił wojnę religijną, pościągał rozproszone po kraju załogi i powołał ludność do podniesienia obalonych ołtarzy. Dając z siebie przykład we wszystkiém, natchnął on zapałem swoje wojsko i, poprowadziwszy je na nieprzyjaciela, odniósł stanowcze zwycięztwo w pobliżu Issus (w Cylicji). Poczém rozłożył swoje wojsko na leże zimowe po nad rzeką Halys w Paflagonji i wrócił do Konstpla, dla powstrzymania niepokojących go Awarów. Niedługo tam bawił i (r. 623) zebrawszy 5000 posiłków, wylądował z niemi w Trebizondzie, zkąd posłał persom nowe propozycje pokoju, jakie zostały odrzucone. Wtedy H. wtargnął w granice samej Persji, zdobył i zburzył wiele jej miast. Chozroes ustąpił przed nim z 40,000 wybornego wojska, pozostawiając mu Gazę (Tauris) i ogromne w niej nagromadzone skarby. Zima zatrzymała zwycięzki pochód H'a, który rozłożył swoje wojska nad morzem Kaspijskiém. Wszędy na jego drodze świątynie słońca i ołtarze ognia były wywrócone. Miasto Ormia, poczytane za ojczyznę Zoroastra, zostało zburzoném w odwecie za zburzenie Jerozolimy, ale H. dał piękny przykład ludzkości i politowania nad nieprzyjacielem, wypuszczając bez okupu 50,000 jeńców wojennych, nie mogących znieść zimowych chłodów. Z wiosną wtargnął on do Medji i Iraku, gdzie przed nim jeszcze nie przeniknął oręż rzymski, i doszedł aż do Ispahanu. Chozroes, zdjęty strachem, zebrał wszystkie swoje siły, pościągawszy je nawet z Egiptu i z nad brzegów Hellespontu. Niezmierne zastępy persów ustraszyły greków, ale H. umiał ożywić w nich ufność i odwagę, poraził na głowę nieprzyjaciela (r. 626), który musiał chronić się już tylko w warownych grodach Medji i Assyrji. H. ciągnął na stolicę Persji, gdy Chozroes wystawił nowe, liczne wojsko i podzielił je na trzy oddziały. Jeden, najcelniejszy, zwany włóczni złotych, był posłany pko Hwi, drugi na jego tyły, dla odcięcia mu wszel-

kich posiłków, a trzeci, pod dowództwem Sarbana, wyruszył na Konstpol. Jednocześnie chagan awarów, podbudzony do nowej wojny przez persów, zebrał 80,000 swoich, oraz gepidów i słowian i, przedarłszy się z tą hordą przez mur obronny Tracji, obległ Konstpl (26 Czerwca), nie słuchając żadnych propozycji pokoju. Wtedy senat i lud, ożywieni przykładem swojego cesarza, powstali do zaciętej obrony, odbili wszystkie szturmy barbarzyńców i odparli chagana; lud stolicy przypisał Najśw. Pannie całą chwałę tego swego, prawdziwie cudownego wyzwolenia. Uspokojony wieścią o tém, H. zawarł sojusz (627 r.) z chanem chazarów Ziebelem, który przyszedł mu na pomoc z 40,000 jezdnych. W nagrodę za to H. mianował go swoim synem, włożył mu na głowę swoją koronę, obiecał rękę swojej córki i obdarzył hojnemi upominkami. Persowie rozpoczęli wówczas odwrót najśpieszniejszy. Nadto, wódz perski Sarban, wysłany na Konstpol i skazany na śmierć za to, że tego miasta zdobyć nie mógł, podniósłszy bunt, ruszył przeciwko Chozroesowi. Położenie tego ostatniego stało się wtedy nader groźném. Ogłosił on wojnę narodową, powołał wszystkich swoich poddanych do broni przeciwko chrześcjanom i, zebrawszy ostatnie wojsko, stoczył krwawą bitwę w bliskości Niniwy. H. walczył w niej jak bohater, własną ręką zabił trzech wodzów perskich i odniósł stanowcze zwycięztwo, po którém, nie zatrzymując się ani chwili, przeszedł rzekę Zab i wtargnąwszy do Assyrji, rozwinął w niej sztandary rzymskie, niewidziane tam od czasów Trajana. Dastagarda zdobyta, stała się pastwą płomieni. Niezmierne skarby, zabrane dawniej łupy i sztandary i mnóstwo niewolników chrześcjan dostały się zwycięzcom. Pozostawało im iść na Ktezifon, kiedy zatrzymała ich zima. Chozroes po ostatniej swojej porażce zdjęty był taką trwogą, iż nie myślał nawet o obronie stolicy, a z kilkoma nałożnicami uciekł do Ktezifonu. Przygnębiony tak wielką klęską i porażony chorobą, postanowił on zrzec się tronu na korzyść jednego ze swoich synów, Merdezasa, którego więcej od innych miłował; ale najstarszy z nich Siroes uknuł przeciwko niemu spisek, zjednał sobie wojsko obietnicą podwyższenia żołdu, a lud obietnicą pokoju i zmniejszenia podatków i, przeciągnąwszy na swoją stronę dwudziestu dwóch satrapów, został ogłoszony szachem. Chozroes, okuty w łańcuchy i wtrącony do więzienia, wystawiony został na zniewagi ludu. Krzyczano mu: „Jakże ci smakuje ten kielich, który kazałeś spełniać całym narodom? Dobrze to, żeś z tronu zstąpił do więzienia, ty, coś na tronie przepełniał innymi więzienia!“ Dwudziestu ośmiu jego synów zamordowano w jego oczach, a potém on sam, po najsroższych i najdotkliwszych obelgach, zginął, przeszyty strzałami. Siroes, wstąpiwszy na tron, zawarł pokój z H'em. Zwrócone zostały cesarstwu najechane przez persów kraje, trzysta zabranych w poprzednich wojnach sztandarów, zabrane w Jerozolimie drzewo Krzyża ś., i wypuszczeni zostali na wolność wszyscy pozostali niewolnicy chrześcjanie. H. wrócił do Konstpla z chwałą, przyjęty uroczyście wpośród śpiewów duchowieństwa i radosnych okrzyków ludu. Miasto przystroiło się na jego powitanie w gałązki oliwne. W następnym roku (628) udał się on do Jerozolimy i tam, idąc boso za uroczystą procesją do Grobu Pańskiego, odniósł i złożył na swojém miejscu drzewo Krzyża ś., którego odzyskanie i powrót do swojej stolicy zostały upamiętnione przez doroczną (od 631 r.) uroczystość Podwyższenia Krzyża ś. (Festum Exaltationis S. Crucis. 14 Września.). Podług podania wca-

le niewiarogodnego pisarzy arabskich, Eutychjusza i Elmacina (sp. *Hottinger*, Hist. eccles. N. T. p. 1 p. 223), miał kazać H. po odzyskaniu Jerozolimy wszystkich Żydów wyciąć, za poprzednie ich w czasie perskiego najazdu znęcanie się nad chrześcijanami. Do tego czynu okrutnego miało go pobudzić duchowieństwo jerozolimskie, przyjmując na siebie grzech cesarski, na jakiego odpokutowanie miał być ustanowiony post coroczny, nazywający się postem heraklijuszowym. Tak się ukończyła z wielkopomną chwałą ostatnia wojna greków z persami. Była ona uparta, krwawa i, jakkolwiek zwycięzka, kosztowała niemało. Zginęło w niej ok. 200,000 żołnierzy, kraj był zniszczony, rolnictwo i przemysł upadły na długo, skarb państwa wypróżniony nie zasiliły i zdobyte w Persji łupy, których część została rozdana na wojsko, część pochłonęły wydatki wojenne, a reszta rozproszyła się w powrocie. Wreszcie, kiedy obalonym został najpotężniejszy nieprzyjaciel cesarstwa, na drugim jego końcu, w Arabji, powstawał nowy, który miał wydać mu wojnę bardziej systematyczną, by po ośmiu wiekach walki zwalić je i na kopule ś. Zofji zatknąć półksiężyc. H. niewiele sobie robił z listu Mahometa, jakim ten wzywał cesarza do przyjęcia jego nauki; ale kiedy, wróciwszy do swojej stolicy, umyślił spocząć na laurach i po dziecinnemu bawił się swojemi tryumfami, nowy jego nieprzyjaciel wzmagał się prędko w siły, już w początkach swoich groźne. Z drobnego powodu Mahomet wypowiedział wojnę cesarstwu, w której samych początkach okazało się, co może natchniony przez niego fanatyzm. Podają dziejopisowie, że sto tysięcy rumi (to jest poddanych cesarstwa greckiego) powstało zbrojnie przeciwko najazdowi muzułmanów i pierzchnęło przed ich garstką (we Wrześniu 629 r.). Abu-Bekr, następca Mahometa (632 r.), ciągnąc rozpoczętą przez niego wojnę, wyprawił wojsko, jakie mógł zebrać, pod dowództwem Abu-Obejdah, Amra i Kaleda, na podbicie Persji i Syrji. Oddział pierwszego wtargnął do Syrji. Abu-Obejdah, wspomagany przez Kaleda, opanował miasto Bosra, a następnie obległ Damaszek. Mieszkańcy oddawna zaprawieni do wojny, przez ciągłe napady sąsiednich arabów, bronili się dzielnie. Cesarz wyprawił (r. 633) przeciwko nowym najezdzcom liczne wojsko, które, pomimo całego męztwa i dyscypliny rzymskiej, zostało rozbite pod Eznadim (13 Lipca) przez hordy źle uzbrojone i dopiero uczące się wojny prawdziwej, ale natchnione ślepym fanatyzmem. Damaszek został wzięty. Abu-Bekr, nie doczekawszy podboju Syrji, umarł r. 634. Następca jego Omar ciągnął dalej wojnę w Syrji; wojska jego, po zdobyciu Damaszku, opanowały Heliopolis (Balbek) i Emezę, a po dwóch latach (636) cała dolina rzeki Orontu znalazła się w ich mocy. H. widząc, że to nie są dorywcze najazdy, a podbój obmyślany, postanowił zrobić, dla odparcia go stanowczo, największe wysiłenie i zebrał, tak w Europie jak i w Azji, 80,000 wojska, do którego przyłączyło się 60,000 arabów chrześcijan. Ogromne to wojsko spotkało muzułmanów, dowodzonych przez Kaleda, pod Jermuk, gdzie labarum rzymskie jeszcze raz upadło przed sztandarem fałszywego proroka. Po tém zwycięztwie Abu-Obejdah obległ (r. 637) Jerozolimę. Przyszedł czas, kiedy z wyroków Boga, często niepojętych dla współczesnych, ale których mądrość przedziwna okazuje się po długiém następstwie wypadków, najświętsze na ziemi miejsca muszą wpaść na długo w moc niewiernych. Po czteromiesięcznem oblężeniu patrjarcha jerozolimski Sofronjusz, nie spodziewając się znikąd pomocy,

radził poddać miasto, oszczędzając mu szturmu, pod warunkiem wszakże, by kapitulacja miała rękojmię w obecności i powadze samego kalifa. Przybył tedy umyślnie Omar z Mekki do Jerozolimy, jako pielgrzym, budując wszystkich po drodze swoją prostotą, nabożeństwem i ścisłym wymiarem sprawiedliwości, i podpisał kapitulację, której pierwszym warunkiem było zapewnienie chrześcjanom posiadanych przez nich świątyń i swobody publicznego w nich odprawowania nabożeństwa. Na miejscu dawnej świątyni Salomona, kazał on zbudować meczet, noszący dotychczas jego nazwisko, poczém wrócił do Medyny, zostawiając wojsko pod dowództwem Amru i Jezida, dla dokonania podboju reszty Palestyny, kiedy drugie, pod dowództwem Abu-Obejdah i Kaleda, wyruszyło na Antjochję i Alep. W obec tak straszliwych postępów oręża muzułmanów, H. udał się nareszcie sam do Syrji, ale nie miał już odwagi stanąć na czele swoich wojsk, kiedy mieszkańcom nie zabrakło męztwa powstawać wszędzie w obronie swoich siedzib i kościołów i kiedy można było jeszcze, z wytężeniem wszystkich sił, odeprzeć do Arabji tę wylewającą się z niej nawałę barbarzyństwa. H., który w walce z persami zdobył się na energję niezrównaną, teraz tylko się modlił w katedrze antjochijskiej, poczém, tłumacząc się przed sobą tém, że próżno sprzeciwiać się woli Bożej, wrócił do Konstpla, zostawiając swego syna Konstantyna z 40,000 świeżego wojska w Cezarei. Po odjeździe H'a, Antjochja poddała się muzułmanom; Konstantyn, nie śmiejąc stawić im czoła, udał się za ojcem. Wtedy poddawały się w Syrji jedne miasta za drugiemi. Upadek cesarstwa zachodniego pod ciosami barbarzyńców nie nauczył obywateli cesarstwa wschodniego jedności i poświęcenia dla obrony swego kraju i swojej religji, zagrożonych mocno przez taką, zbierającą się nad nimi burzę. H. powróciwszy z Syrji, już nie stawiał czoła tej burzy i uwolnił swoich poddanych w Syrji od przysięgi wierności. Jego umysł zajęła wcale inna sprawa. W swoich azjatyckich wyprawach pko persom często H. rozmawiał z biskupami, o środkach połączenia monofizytów (ob.) z Kościołem. Biskupi niektórzy, a szczególniej Cyrus, bp z Phasis w Kolchidzie, i Teodor, bp Faranu w Arabji, radzili mu pozyskać monofizytów za pomocą formuły, wypowiadającej, że w Chrystusie jest jedna wola boska-ludzka. W skutek tego H., po ukończeniu wyprawy, wydał (622 r.), za zgodą Sergjusza, arcb. konstplskiego, pismo do wszystkich bpów, w którém zalecał użycie wyrażenia „jedna wola", μία ἐνέργεια, do pozyskania monofizytów. I w rzeczy samej, wielu heretyków zgodziło się na powrót do Kościoła; wielu katolików dało się złudzić dwuznacznością wyrażenia, ale zakonnik Sofronjusz (ob.), późniejszy patrjarcha jerozolimski, wystąpił z energiczną opozycją pko nowemu błędowi. H. zachęcony pomyślnemi początkami swoich usiłowań zaprowadzenia jedności religijnej, wydał (r. 630) sławny edykt, zwany *Ecthesis*, w którym wyłożył całą naukę *monotheletów* (ob.). Zamierzał on zniewolić do niej wszystkich w swojém cesarstwie, kiedy śmierć przeszkodziła temu, zaskoczywszy go 11 Lut. 641 r., po panowaniu, liczącém się do najdłuższych na tronie bizantyńskim, bo trwającem 31 lat. Cesarz ten postawy pięknej i wspaniałej, waleczny w boju, łaskawy i przystępny dla wszystkich, posiadał niewątpliwie znakomite przymioty umysłu i serca i dał tego świetne dowody, choć na krótko, w długim ciągu swego panowania. Z dwóch swoich żon, pierwszej *Eudokji* i drugiej *Martyny*, zostawił dwóch synów: *Heraklijusza Konstan-*

tyna i *Herakleonasa*. Starszy wstąpił po nim na tron pod imieniem Herakljusza Konstantyna III. *Hefele*, Concil. t. III p. 110... *Damberger*, Synchron. Gesch. t. I i II. *C. Cantu*. Storia universale, tom 7—8. *L. Drapeyron*, L'empereur Heraclius et l'empire Byzantin au VI siècle, Paris 1869 (zanadto sympatyzuje Herakljuszowi; stosunki jego względem monotelizmu słabo opracowane). *Hergenröther*, Photius, I 196. *S. S.*

Herard, arcybp turoneński od r. 855, jeden z najznakomitszych biskupów swego czasu, odznaczający się tak nauką, jak cnotami i gorliwością. Papież Mikołaj I i cesarz Karol Łysy wysoce go cenili, obydwaj dawali ważne zlecenia H'wi, szczególniej na soborach, w których brał udział. Podobnie jak inni biskupi: Teodulf z Orleanu, Hatto z Baxylei, ułożył i H. przepisy dla swego kleru (*capitula episcopalia*, *capitularia*) i ogłosił takowe na synodzie 858 r. Pomiędzy innemi zalecił, aby każdy proboszcz założył szkółkę parafjalną i aby miał czysto pisane księgi. *Capitularia* owe, z różnych brane źródeł, dzielą się na 140 artykułów; główną ich treść stanowią przepisy moralności i karności kościelnej. Znajdują się w Zbiorze synodów *Sirmonda*, w Kapitularzach *Baluzjusza*. Herard um. ok. 870 r. (*Wetzer*). *W. F.*

Herbart Jan Fryderyk, ur. 4 Maja 1776 w Oldenburgu, gdzie ojciec jego był radcą prawnym, uczył się od 1794 w Jenа, gdzie był słuchaczem Fichte'go, r. 1797 został domowym nauczycielem berneńskiej rodziny Steigerów w Interlaken, czas jakiś przebywał u Pestallozi'ego; po powrocie z Szwajcarji 1802 r. został docentem filozofji i pedagogiki z Getyndze, 1805 tamże prof. nadzwyczajnym, 1808 prof. zwyczajnym w Królewcu, 1833 w Getyndze, gdzie uczył aż do śmierci, która nastąpiła 14 Sierp. 1841. Z licznych prac jego filozoficznych przywodzimy główniejsze: *Hauptpunkte der Metaphysik*, 1806—1808; *Hauptp. der Logik*, 1808; *Allgem. praktische Philosophie*, 1808; *Lehrb. der Einleitung in die Philosophie*, 1813; *Lehrb. d. Psychologie*, 1816; *Ueber die Möglichkeit u. Nothwendigkeit Mathematik auf Psychologie anzuwenden*, 1822; *Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Metaph. u. Mathematik*, 1824—25; *Allg. Metaphysik*, 1828—29; *Analytische Beleuchtg d. Naturrechtes u. der Moral*, 1836; *Psychol. Untersuchungen*, 1839—40. Filozofja, podług H'a, jest naukowém opracowaniem pojęć powszechnych umysłu ludzkiego; dzieli się ona na: 1) *logikę*, zajmującą się uwyraźnianiem pojęć, 2) *metafizykę*, której zadaniem jest prostowanie pojęć, dostarczanych nam przez doświadczenie, i 3) *estetykę*, zajmującą się uzupełnianiem pojęć, przez ocenianie ich wartości. Jedynie możliwą podstawą wiedzy o rzeczywistości jest, podług H'a, *poczucie*. Poczucie jednak nie daje nam treści, ale tylko *materjał* wiedzy, gdyż poczucia są tylko naszemi stanami, w których nie ma co szukać jakiegoś odbicia, obrazu, poznania rzeczywistości. O *istocie* tedy rzeczy i o tém, co się *rzeczywiście dzieje*, zupełnie nic wiedzieć nie możemy. Wiedza nasza ogranicza się tylko do *formy* rzeczy, jest tedy zawsze tylko formalną, t. j. podaje nie więcej, jak tylko *stosunki*, nie dając nam bynajmniej poznać samych rzeczy, pomiędzy któremi te stosunki zachodzą. Łudzi się, kto sądzi, że poznaje własność, przymioty, attrybuty rzeczy; właściwie bowiem poznajemy tylko stosunki. Oczywistą tedy jest rzeczą, że H. powszechnikom logicznym nie przyznaje żadnej rzeczywistości: powszechnik jest tylko wygodną abbrewiaturą, skrótem. Pojęcia powszechne tworzą się z summy

wrażeń, otrzymanych od przedmiotów do siebie podobnych; w zbiorowych wrażeniach podobieństwo wrażeń częściowych przeważa nad ich różnicą. Pojedyńcze wyobrażenia w pojęciach, uważanych za powszechne, znajdują się jako ich części, i powszechnik dla tego tylko ma swoje znaczenie, ponieważ znajduje się w każdym pojedyńczym przedmiocie. Powszechnemi tedy zdaniami oszczędzamy sobie tylko trudu badania raz jeszcze jednorodnych pojedyńczych przedmiotów, których poprzednie badanie pozwala nam na postawienie owych powszechników. Dla wiedzy tedy filozoficznej powszechnik nie ma *żadnej wartości*. Wiedza filozoficzna ma tylko na celu wykrywanie i sprostowywanie błędów w wyobrażeniach pierwotnie powstałych, dopóki nie otrzymamy takich *stosunków* nieznanych nam własności rzeczy, jakie musimy przyjąć koniecznie, ponieważ inaczej wrażenia, otrzymane z doświadczenia, zostawałyby z sobą w sprzeczności. Na tém ograniczają się badania metafizyki: rzeczą jej jest tylko prostowanie pojęć nabytych z doświadczenia. Drogą do tego jest *sceptycyzm*. Każdy początkujący filozof powinien być, zdaniem H'a, sceptykiem; ale też każdy sceptyk, jako taki, jest tylko początkującym filozofem. W sceptycyzmie nie można pozostawać, lecz przezeń należy dążyć do dojrzałości myśli, do wiedzy. Sceptycyzm opiera H. na wykazywaniu sprzeczności, leżących w zwykłych pojęciach o przestrzeni, czasie, materji, substancji, przyczynowości i t. d. Następnie przechodzi do *sprostowania* i *przeobrażania* tych pojęć, wyszukaniem *pojęć dopełniających*. Metodologja uczy filozoficznego postępowania, jakiego trzymać się powinna metafizyka przy owém prostowaniu i przeobrażaniu pojęć; ontologja traktuje o bycie, o inherencji i o zmianie; synechologja stara się objaśniać rzeczy stałe, *continuum*; wreszcie, eidologja traktuje o zjawiskach i o odpowiednich im wyobrażeniach. To są główne części podziału H'a metafizyki ogólnej; łączy się z nią jeszcze, jako metafizyka stosowana, *nauka o naturze* i *psychologja*. Dla określenia natury bytu rzeczywistego wychodzi H. z tego, co jest przed nami, co jest danem, ponieważ co jest, jest rzeczywiście, a nie jest tylko podmiotowém złudzeniem; bez przypuszczenia rzeczywistego istnienia tego, co jest, znosilibyśmy zarazem i pozór, poczucie, wyobrażenie i myślenie. I właśnie dla tego, że tego, co jest, myślą znieść i usunąć nie możemy, powstaje w nas pojęcie *bytu rzeczywistego;* proste uznanie tego, co myślą znieść się nie daje, jest pojęciem rzeczywistości. Byt tedy rzeczywisty nie jest czemś, dopiero przez myśl postawionem, lecz jest czemś, na sobie samem opartem. Byt rzeczywisty jest przeto *pozycją absolutną*, jest czemś tylko pozytywnem, bez wszelkiego przeczenia i ograniczenia, któreby przeciwiło się jego absolutności. Dla tego też byt ten musi być czemś *prostem*, niezłożonem, wyłączającem wszelką w sobie wielość, wszelką złożoność; nie jest tedy *przestrzennym* i *czasowym*, t. j. nie jest rozciągłym w czasie i przestrzeni, nie jest wielkością ciągłą. Kwestję tedy bytu rzeczywistego rozwiązuje H. przypuszczeniem tak zwanych *realów*, przez co z jednej strony zbliża się do nauki Leibnitz'a o monadach, a z drugiej do starożytnych atomistów. Każdy pozór wskazuje na jakiś pewny real. Rzecz, przedstawiająca się nam z różnemi cechami, jest tylko *zbiorem wielu pojedyńczych substancji*, czyli *realów*, z których zresztą każdy ma swój oddzielny przymiot. Podobnie powtarzające się ugrupowanie tych realów uważane jest przez nas za pewną, oddzielną rzecz jakąś.

Rozróżnienie substancji i przypadłości, w zwykłém znaczeniu brane, jest błędne; żaden z pierwotnych realów, w sobie uważany, nie jest substancją rzeczy; jeżeli reały mają być podstawą jakichś zjawisk, muszą być w związku z innemi realami, i właśnie ta *spółka*, *ten zbiór* pewnych *realów* stanowi *rzecz jakąś*. Że zaś zbiór ten przedstawia się nam jako jedna jakaś substancja z wielu tylko cechami, to ztąd pochodzi, iż w owym zbiorze realów *jeden* real zajmuje takie stanowisko, iż wszystkie nań *wskazują* i wszystkie, jakby promienie całego tego zjawiska, w nim, jako w środkowym punkcie, się jednoczą. Ten tedy real, stanowiąc punkt jedności mnogich realów, zastępuje miejsce substancji rzeczy, gdy tymczasem inne reały są przyczyną mnogich owych cech, jakie w substancji rzeczy upatrujemy. Real, sam w sobie uważany, nie ulega żadnej zmianie ponieważ jest absolutny i prosty. Dla tego też prosty taki real nie może być przyczyną zmiany innego realu, bo tym sposobem zniesionąby była niezmienność owego innego realu. Nie ma tedy żadnej przechodniej przyczyny zmiany w sferze realów prostych. Co nazywamy *zmianą*, może być tylko przemianą w *zbiorze realów* jakiejś rzeczy. Żeby jednak taka przemiana zaszła, musi *coś się stać* w rzeczy samej. Bo gdzie martwy jest pokój, gdzie nie ma żadnego rzeczywistego działania, tam żadnej zmiany być nie może. Rzeczywiste to działanie, od którego zależy zmiana wszelka, musi być stale właściwe realom, ponieważ wszelka przechodnia przyczynowość nie zgadza się z ich naturą. To właściwe realom działanie redukuje się, podług H'a, do działalności ich *zachowawczej* pko wszelkim możliwym *naruszeniom*. Każdy real stara się utrzymać w swej całości pko wszelkim naruszeniom, mogącym iść z zewnątrz, i to jest *jedyna* jego d z i a ł a l n o ś ć. Ponieważ jednak naruszenia mogą być rozmaite, przeto i zachowanie siebie realów musi się w rozmaity sposób modyfikować, musi w rozmaitych modyfikacjach występować. Dla tego wszelka zmiana polega na następstwie różnych naruszeń i zachowań siebie, zachodzących w realach jakiej rzeczy, o ile przez to spowodowaną jest przemiana w skupieniu tych realów. Na podstawie tych zasad ontologicznych H. stara się w s y n e c h o l o g j i objaśnić istotę *materji*. Ponieważ reały są istotami prostemi, niezłożonemi, przeto mogłyby się wzajemnie przenikać, gdyby nie ta okoliczność, że każdy real przez to samo, że siebie samego zachowuje, oddziaływa zarazem przeciwko zupełnemu w siebie wniknieniu drugich realów i, iż tak powiemy, wypędza je z siebie. Tym sposobem powstaje pomiędzy niemi pewien rodzaj *przyciągania* i *odpychania*, o ile wnikanie jednego reala w drugi można nazywać przyciąganiem, a odpychaniem znów przeszkadzanie temu wnikaniu. Na tém przyciąganiu i odpychaniu polega to, co nazywamy materją. Gdy bowiem przyciąganie i odpychanie wejdą w *równowagę*, powstaje pewne połączenie odpowiednich realów, powstaje materja, jako jakaś gruppa, jako atom, jako massa. Materja tedy właściwie nie jest ciągłą: jest ona tylko realną, jako *summa istot prostych*, w których dzieje się coś, czego następstwem jest pozór czyli zjawisko ciągłości. Materja, jak ją sobie zazwyczaj przedstawiamy, materja, jako rzeczywistość przestrzenna i czasowa, nie należy ani do sfery bytu, ani do sfery stawania się, lecz jest *zjawiskiem* tylko. Przestrzeń i czas nie są czemś rzeczywistém, ale pomimo tego nie są też tylko czysto podmiotowemi formami myśli: są one raczej w realach w stanie możliwości, o ile mianowicie te reały w swém

złożenia, w jakiém tworzą materją, podmiotowi myślącemu przedstawiają się: koniecznie, jako czasowe i przestrzenne. Czas i przestrzeń są właściwie *przedmiotowym porządkiem*. W swojej e i d o ł o g j i i p s y c h o l o g j i H. uczy, że nasze *ja*, jako rzecz z różnemi cechami, właściwościami, stanowi i czynnościami, musi być złożonem z wielu pojedyńczych realów. *Centralny real*, występujący tu jako substancja naszego ja, nazywa się *duszą*. Dusza tedy podchodzi pod pojęcie realu w ogóle; jest ona *istotą bezwzględnie bytującą, prostą, niepodzielną* i *nie podlegającą zniszczeniu*. Jak natury każdego innego realu, tak i natury duszy nie znamy; poznajemy ją tylko jako coś stałego i niezmiennego, spoczywającego na dnie zmiennego ja, czy to człowieka zdrowego, czy obłąkanego, czy przychodzącego do zdrowia. Jako prosty real dusza nie jest pierwiastkiem życia dla ciała, bo w takim razie musiałaby wywierać realny wpływ na ciało, gdy tymczasem w sferze realów nie ma żadnej przyczynowości przechodniej. Tylko *duchową* działalność można przypisywać duszy; *życie* należy do *materji*. Dusza *mieszka* tedy tylko w ciele, siedliskiem jej jest mózg, a mianowicie okolica, w której mózg przechodzi w szpik pacierzowy. Zamieszkiwaniu jej tamże w ciele pośredniczy system nerwowy, który przeznaczony jest tylko na służbę duszy, a do wegetacyjnych funkcji ciała nic się nie przyczynia. Gdy tedy ciało jakby roślina żyje dla siebie, dusza umieszczona jest w ciele za pośrednictwem systemu nerwowego i wraz z tym całym systemem zachowuje się względem ciała jakby *parasyt*, ciału więcej szkodliwy, niż pomocny. O różnych *władzach duszy* nie może być mowy, podobnie jak nie może być mowy o różnych władzach realów w ogóle. Dusza, mówi H., nie ma żadnych władz i usposobień, ani do przyjmowania czegobądź, ani do produkowania czego. Pierwotnie nie ma ona ani wyobrażeń, ani uczuć, ani żądz; nie wie ona nic ani o sobie, ani o innych rzeczach; nie ma w niej także żadnych form myślenia, żadnych praw woli i działania, ani nawet najdalszych do tego jakichbądź przygotowań. Podziały na władze wyobrażania, czucia i woli są tylko logicznemi wyrażeniami dla tymczasowej klassyfikacji zjawisk psychologicznych. Jak wszystkie reały mają *jedną* tylko działalność, a mianowicie działalność własnego zachowania, toż samo rozumieć należy i o duszy. *Zachowania* się własne duszy są *wyobrażeniami*. Gdy zmysły odbierają jakie wrażenie i ruch, odebrany za pośrednictwem nerwów, dostaje się do mózgu, wówczas w duszę wnikają proste realne istoty (reały), które w najbliższem jej znajdują się otoczeniu; wówczas dusza wykonywa akt zachowania własnego pko naruszeniu, i każdy taki zachowawczy akt duszy jest *wyobrażeniem*. Gdy wiele naraz jest wyobrażeń w duszy, mogą one być *jednorodne*, albo sobie *przeciwne*; jednorodne *łączą się razem*, przeciwne zaś *tamują się* wzajemnie, a mianowicie tamują się odpowiednio do miary swego przeciwieństwa. Wyobrażenie tém więcej doznaje tamowania, czém jest słabsze. Stosowanie matematyki do psychologji opiera się na stosunkach napięcia wyobrażeń i na prawach zmiany tych stosunków. Prawo wzajemnego tamowania wyobrażeń jest pierwszym *istotnym* warunkiem *widności, zmiany* i *ograniczenia* obrazów w naszém wyobrażeniu. Gdy jedno (słabsze) wyobrażenie zostanie przez inne (mocniejsze) zatamowanem, wówczas wtrącone zostaje w byt bezwiedny. Te wyobrażenia, wyparte z duszy, na progu świadomości wyczekujące, lub tylko w słabej działające, nazywają się *uczuciami*. I gdy wyobrażenie

jakie ustępuje ze świadomości i staje się uczuciem, przemienia się tém samém w *dążenie* do wynurzenia się znowu w świadomości, i to nazywa się *pożądaniem*. I jeżeli to dążenie uczucia dochodzi do takiego napięcia, iż osiąga mniejszy lub większy skutek, wówczas uczucie staje się *żądzą*, która nareszcie, jeżeli łączy się z nadzieją, że może wystąpić, jako panujące obecne wyobrażenie, podnosi się do właściwej *woli*. Z tego okazuje się, co trzymać należy, podług H'a, o *wolności woli*. Nasza świadomość siebie rodzi w nas złudzenie, iż w działaniu zostajemy jakby w środku, pomiędzy rozumem a żądzą, i że od nas zależy zdecydować się na jednę lub na drugą stronę. Jest to złudzenie, bo ja nie jestem wcale czemś innem od mego rozumu i od mojej żądzy. Wolny wybór jest właściwie tylko wynikiem działania rozumu i żądzy. Wspólne to wszakże działanie rozumu i żądzy jest rzeczywiście swobodne: skoro bowiem mój rozum i moja żądza nie jest czemś różném odemnie, przeto decyzja ztąd wynikająca nie jest obca, ale moja własna; wybieramy własną samodzielnością (a zatém H. uznaje tylko wolność od przymusu). Z natury duszy, jako istoty prostej, wynika jej *trwanie dalsze po śmierci*. Na wyrobienie życia duszy ciało nie ma żadnego wpływu pozytywnego, lecz raczej tylko wpływ negacyjny. Duchowe życie duszy może tedy obywać się dalej bez ciała. Ludzka dusza bierze z sobą w pozaświat wyrobione *ja* ludzkie, jakie na dobre dopiero tam się rozbudza; z ciałem bowiem ginie przeszkoda, ograniczająca żywość najdawniejszych wyobrażeń, które w sobie uważane są najsilniejszemi i które tym sposobem w całej jasności mogą wstąpić znowu do świadomości dopiero po rozłączeniu się duszy od ciała. Śmierć jest właściwie odmłodzeniem. Pojęcie *Boga* wywodzi H. z celowości panującej w świecie. Za punkt wyjścia swej argumentacji bierze H. celowe ukształtowanie wyższych organizmów, jakie wskazuje na wpływ rozumu Bożego, który wprawdzie nie stworzył samych istot prostych, realów, ponieważ są one pozycją absolutną, lecz urządził wzajemne ich do siebie stosunki. Nikt wszakże nie jest w stanie określić bliżej *teoretycznie istoty* tego Bóstwa. Nie może być teoretycznego, filozoficznego poznania Boga; jest tu tylko miejsce dla *wiary*. Inaczej zaś wierzyć w Boga nie podobna, jak tylko pod *praktycznemi* ideami mądrości i świętości, wszechmocy, najwyższej dobroci i sprawiedliwości. Własności tych nie umiemy teoretycznie uzasadnić, ale musimy je przyznać, jako wymagane potrzebą religijną, inaczej niezaspokojoną. I właśnie, ponieważ pojęcie Boga określać musimy temi ideami praktycznemi, tedy musimy wystawiać sobie Boga jako *Osobę*, a w tej jego osobowości jako ojca ludzi. Teoretycznie uważane określenia te są antropomorficznemi, lecz ze stanowiska wiary, jedynie tu panującego, antropomorfizm ten jest nieunikniony. Estetyka ma u H'a podwójne zadanie: 1) stawiać *wzory* (idee), do których odnosić się ma wszystko, co się podobać lub nie podobać powinno, i 2) podawać *wskazówkę*, jak dany materjał uformować w podobającą się całość. Estetyka dzieli się na szereg nauk, odpowiednio do rozmaitości sztuk pięknych; do szeregu tych nauk zalicza się nauka, mająca na celu urabianie samego siebie, i ta sztuka piękna nazywa się *etyką*, czyli *nauką moralności*. Podstawę etyki stanowi idea wewnętrznej czyli moralnej wolności. Jest ona zasadą moralności. Stosunkiem, jaki tu mamy na względzie, jest zgodność woli i sądu w jednym i tym samym podmiocie. Zgoda woli i sądu jest pięknem moral-

nem, cnotą, uważaną jako ideał, a zarazem utrzymaną wolnością moralną. *Prawo*, z natury swej faktyczne i pozytywne, wypływa z umowy, mającej na celu załatwienie sporu i unikanie go na przyszłość. Bez umowy, wyraźnie przez wolę zawartej, nie ma prawa. *Państwo* jest towarzystwem, siłą, ochranianiem, ma ono na celu urzeczywistnienie w społeczeństwie wszystkich idei etycznych. Co się tyczy genetycznego rozwoju systematu H'a, H. jest w swoim punkcie wyjścia zwolennikiem Kanta, skoro w krytycznem badaniu i opracowywaniu podmiotowego doświadczenia upatruje zadanie filozofji, całej filozofji spekulacyjnej wyrzeca jej odpadnięcie od nauki Kanta i, jako pierwszy warunek postępu wiedzy, uważa powrót do tej nauki.° Myśl Kanta, że świat jest tylko zjawiskiem, jest jedną z głównych myśli filozofji H'a; H. wszakże poddaje wyobrażenie rachunkowi (czego Kant nie robi) i dochodzi tym sposobem do dynamiki i mechaniki psychologji, t. j. system H'a jest fizyczno-matematyczny, jego teorja myślenia jest zupełnie bezduszným mechanizmem, czyli, mówiąc terminologją H'a, jest mechanicznem łączeniem wyobrażeń: wszakże i myślący duch jest u H'a tylko chwilowém stanowiskiem pewnych atomów. O objaśnieniu tedy początku świadomości, właściwego myślenia i woli, nie może być mowy u H'a; teorja jego wyłącza zupełnie naukową i zasadniczą jedność wszelkiego poznania; dla tego też brak jej powszechnej jakiejś zasady. Rozumie się, że przy takim braku, zakwestjonowane zostaje powszechne znaczenie wiedzy, i w rzeczy samej, cała wiedza u H'a nie ma jedności zasadowej i wydana jest na ofiarę mechanizmu matematyczno-fizycznego. W ogóle biorąc, herbarcjanizm uważać należy, jako pozbawiony zasady, niefilozoficzny empiryzm (H. swój system nazywał *realizmem)*, bez płodności wewnętrznej i zdolności rozwoju; jedyną jego zasługą jest reakcja pko czysto idealistowskiemu kierunkowi nowożytnej filozofji niemieckiej i ożywienie empirycznej strony filozofji, zgodnie z żywszém dziś uprawianiem nauk przyrodniczych. Dla tego to i szkoła H'a licznych ma zwolenników na różnych katedrach niemieckich, do których zaliczają się: *Teodor Allihn*, *Maur. Wilh. Drobisch*, *Gust. Hartenstein*, *Józef H. Nahlowsky*, *Lud. Strümpell*, *Teod. Waitz*, *Rob. Zimmermann*, *Lud. Ballauf*, *Ed. Bobrik*, *H. G. Brzoska*, *M. A. Drbal*, *H. Steinthal*, *G. H. Taute* i w. i. Cf. *Stöckl*, Lehrb. der Geschichte d. Phil., 787; *Ueberweg*, Grundr. der Gesch. der Phil., III 242. *N.*

Herbert. 1 Tomasz, wnuk Antoniego H'a, jednego z najznakomitszych prawników Anglji, ur. 1552; prześladowany za wiarę katolicką, udał się do Francji i Hiszpanji, zkąd później udał się do Medjolanu, 1614 wstąpił w Rzymie do jezuitów, r. 1616 wysłany jako przełożony misji do Brukseli; um. 1640 w Rzymie, jako rektor tamtejszego kollegjum angielskiego. Napisał: *De politica et religione*, Douay 1606—1610; *An sit utilitas in scelere vel de infelicitate principis Machiavellani*, Rom. 1610, i w. i.—2 H. Elżbieta, żona *Sidney'a* lorda *H. of Lea*, dyplomaty i ministra angielskiego († 1861), odbyła wiele podróży, 1863 została katoliczką i napisała dobre dziełko o *przesądach anglikańskich pko Kościołowi kat.* (Anglican prejudices etc. Lond. 1863) i jedno z najlepszych nowszych pism o Hiszpanji, *Impressions of Spain*, 1868.

Herbest. 1 Benedykt, ur. 1531 r. w Nowém Mieście (ztąd pisał się *Neapolitanus)* pod Przemyślem, właściwie podobno nazywał się *Ziele-*

niewiéż czy *Zieliński*, syn ubogich rodziców, wychowanie swoje winien rodzinie Barzich, dziedziców rodzinnego jego miasteczka. W 19 roku życia otrzymał w Krakowie stopień magistra sztuk wyzwol. i filozofji, r. 1550 został rządcą szkoły gimnazjalnej we Lwowie świeżo założonej, gdzie uczył języka greckiego i literatury łacińskiej. Po trzech latach powołany do Krakowa, rządził szkołą przy kościele P. Marji przez lat pięć, w tym czasie przyjął święcenia kapłańskie. Kilka prac filologicznych, jakie dotąd wydał, zaleciły go wielu znakomitym osobom w kraju. Jan Przerębski, arcbp gniez., wezwał Herbesta do Skierniewic, gdzie ten przez dwa lata kształcił młodzież na dworze arcbpim. Ta napisał: *Computus ex quo, certum ejus artificium, paucis hactenus cognitum, magnoque labore vix deprehensum, qui Ecclesiae tempora ignorare nolit cognoscet*, 1559; *Arithmetica tinearis*, 1560. Za staraniem Filipa Padniewskiego, bpa krak., 1561 r. wezwany został H. do akademji krak., gdzie w kollegjum mniejszém uczył z wielkiém powodzeniem wymowy i otrzymał stopień doktora. Gwałtowny i długi spór z Jakóbem Górskim (ob.) o perjodach zniechęcił H'a do Krakowa, porzucił więc 1562 akademję i został nauczycielem Maciejowskich, a mianowicie Bernarda, późniejszego bpa krak.; następnie wezwany przez Andrzeja Czarnkowskiego, bpa poznań., został rektorem szkoły Lubrańskiego, którą podniósł z upadku i gdzie, wraz z *Grzegorzem z Sambora* i z bratem swoim *Janem*, poświęcił się wychowywaniu młodzieży w zasadach wiary tak, aby mogła stawić czoło krzewiącemu się w tamtych stronach różnowierstwu; prócz tego miewał H. w niedziele i święta gorliwe kazania, za co bp Adam Kawarski, następca Czarnkowskiego, nagrodził go kanonją poznań. Z tego czasu pochodzi jego katechizm, wyd. w Krak. 1566 p. t. *Nauka prawego chrześcjanina przez Benedykta Herbesta... napisana. Jakoż pożyteczne są człowiekowi chrześcjańskiemu te księgi, patrz na drugiej stronie, zaiste są jakby cornucopiae (iż w nich wszystkie potrzebne rzeczy najdzie) człowieka chrześcjańskiego.* Jeden ten z najdawniejszych katechizmów polskich, jakie do nas doszły, napisany jasno i czystą polszczyzną. R. 1567 wydał w Kolonji dla użytku duchowieństwa: *Horarum canonicarum rationarium cum D. Augustini sententiis de Eucharistia explicatis.* Gdy bracia czescy wydali w Krakowie u Macieja Wierzbięty swoją „Konfessję," H. chcąc zapobiedz szkodliwym skutkom tej książki, rozrzucanej pomiędzy katolikami, napisał: *Confutatio picarditarum haereticorum*, Krak. 1567, a następnie po polsku: *Chrześcjańska porządna odpowiedź na tę Confessyją, która pod tytułem bracicy zakonu Chrystusowego jest wydana. Zbijają się przytém odszczepieństwa dzisiejszych i innych różnowierców*, Krak. 1567. Jest tu także *Wypisanie drogi* (opis podróży) jaką z Poznania na Ruś 1566 H. odprawił; opis ten, w formie listu do St. Herburta, kaszt. lwowskiego, jest drobnym lecz dosyć ważnym przyczynkiem do obrazu Polski z owych czasów. W tejże książce jest jeszcze: *Miłościwego lata chrześciańskiego wywód gruntowny* i *Epistola ad quemdam apostatam*, do jakiegoś bernardyna, który klasztor opuścił. R. 1568 wydrukował H. w Krakowie *Zdrowe przeciw szkodliwie zaniedbanym powinnościom lekarstwo, albo ceremoniey krztu świętego wykład pobożny. Przydane też jest dla chrześcian nabożnych Różanego wianka P. Marji wyłożenie.* Na *Odpowiedź* H'a różnowiercy odpisali przez *Jakóba Niemojewskiego* dziełkiem: „Odpowiedź na książki *B. Herbesta* etc., Krak. 1569. Na to H. napisał: *Prodromus, przesłaniec albo goniec naprzeciwko odpo-*

wiatki pana Jak. Niemojewskiego, Krak. 1571; Prodrom ten wywołał nowe jeszcze pismo Niemojewskiego: *Epidromus albo pogonya za Gończem* etc. Polemikę tę przerwał H. wstąpieniem 1571 r. do zakonu jezuitów. Odbywszy nowicjat w Rzymie, posłany był do kollegjum brunsbergskiego, od 1574 do 1576 był w Szwecji spowiednikiem królowej Katarzyny Jagiellonki, którą w wierze zachwianą, w niej utwierdził; powołany na Ruś Czerwoną, był prawdziwym w tych okolicach apostołem. Pozyskał Kościołowi, prócz wielu innych, kalwinkę Elżbietę Mielecką, żonę hetmana w. koronnego, i kalwina Hieronima Siemianowskiego, wojewodę ruskiego. Chodząc od wsi do wsi, od chaty do chaty, oświecał lud w ciemności, pocieszał w niedoli, prostował w błędach. W ten sposób 21 lat przebył na Rusi Czerw., Pokuciu, Wołyniu i Podolu. Duchowieństwo szanowało go, jako wzór kapłanów. Z tego czasu jest jego dzieło: *Wiary Kościoła rzymskiego wywody* etc. *Z kościelnej dłuższej historji dla Rusi nawrócenia pisanej*, Krak. 1586. Dzieło to kilkakrotnie było w XVIII w. przedrukowywane, p. t. *Za wiarą Kościoła rzymskiego dowody przeciw Grekom i Ormianom*, 1728, 1738. Pokorny, od wszelkich urzędów w zakonie umiał się H. wyprosić; um. w Jarosławiu 26 Lut. 1593; przygotowany na śmierć, umarł klęcząc, pochylony na klęczniku, oparty na książce do nabożeństwa, przed nim leżącą. Dzieła jego filologiczne łacińskie zalecają się poprawnością języka. Cf. *De Backer*.—2 H. Jan, młodszy brat poprzedzającego, uczył się w Krakowie, został księdzem i nauczycielem szkoły lubrańskiej w Poznaniu, ostatecznie kanonikiem i kaznodzieją lwowskim; um. we Lwowie 1601. Wydał: *Książki Wincentego Francuza o dawności i szerokości wiary chrześcjańskiej dzisiejszych czasów bardzo potrzebne, przed tysiącem i tem lat pisane, teraz nowo na polski język przełożone, przez Jana Herbesta z Nowego Miasta*, 1563, bez m. dr., jest to Wincentego leryneńskiego (ob.) „Commonitorium." *Opisanie i wykład Mszy św.*, Krak. 1565; *Rhetorica ex omnib. M. T. Ciceronis rhetoricis verbis collecta*, ib. 1566; *Rhetoricae compendium*, 1567. Cf. Poemata varia in funere Rev. D. Joannis Herbest Canonici etc., Lwów 1601.

Herbst. 1 Ferdynand, ur. 1798 w Meuselwitz, uczył się teologji protestanckiej w Lipsku, Jena i Erlangen, r. 1832 przeszedł w Monachjum na łono Kościoła, r. 1848 został proboszczem na Au, przedmieściu monachijskiém, i tam um. 11 Maja 1863 r. Napisał wiele dziełek popularnych, między innemi: *Die Kirche u. ihre Gegner in den drei letzten Jahrhunderten*, Landsh. 1833; *Katholisches Exempelbuch*, Regensb. 3 wyd. 1847.—2 H. Jan Jerzy, ur. w Rotweil (Wirtembergskie) 1787, ukończywszy tamże gimnazjum, wstąpił 1805 do benedyktynów w Schwarzwäld, pracował nad filozofją i matematyką. Gdy klasztor zamknięto, udał się 1806 do uniwersytetu freiburgskiego, który wkrótce opuściwszy, uczył się w rodzinném mieście filozofji i teologji. Od r. 1810 poświęcał się w Freiburgu językom wschodnim i naukom biblijnym; 1812 przyjął święcenia kapłańskie, pomagał jako repetent alumnom seminarjum w Elwangen, przyczém wykładał język hebrajski i arabski w tamtejszym uniwersytecie, gdzie po dwóch latach otrzymał katedrę języków wschodnich i egzegezy Star. Test.; 1817 przeniesiony, wraz z wydziałem teologicznym, do Tybingi, oprócz wzmiankowanych przedmiotów, wykładał archeologję biblijną, historję kościelną, teologję pastoralną i Nowy Testament. Mia-

nowany 1832 bibljotekarzem uniwersyteckiej bibljoteki, wiele się przyczynił do jej uporządkowania i wzrostu. W tym właśnie czasie, acz silnego dotąd zdrowia, począł w ciężką zapadać słabość; um. 31 Lipca 1836, po krótkiej lecz bardzo dokuczliwej chorobie, którą znosił z chrześcjańską cierpliwością. „Był to mąż, czytamy w jego nekrologu, szlachetny, skromny i otwarty w pożyciu, nieprzyjaciel wszelkiej przesady, roztropny i żywy brał udział w wielkich wypadkach ludzkości i pracował dla niej rozważnie i pilnie, a przytém serdeczną i czynną otaczał życzliwością wszystkich, którzy z nim w ściślejszych zostawali stosunkach; był to wyrozumiały professor, szczery przyjaciel, uprzejmy kolega, wesoły i bezinteresowny towarzysz, cichy dobroczyńca, przywiązany syn i krewny." H. posiadał doskonale nietylko biblijno-wschodnie, ale i nowoczesne języki; w wykładach odznaczał się niepospolitą znajomością starej i nowej literatury. Napisał: *Observationes quaedam de Pentateuchi quatuor librorum posteriorum auctore et editore... Commentatio critica, quam pro summis in theologia honoribus rite adipiscendis defendet die... Martii 1817 J. G. Herbst, theol. professor in universitate Elvacensi*, tudzież wiele rozpraw, ogłoszonych w tybingskim Kwartalniku teologicznym. Przedwczesna śmierć nie pozwoliła mu wykończyć Introdukcji do ksiąg St. Test., nad którą w ostatnich latach pracował. Dzieło to dopełnił i wydał jego uczeń *ks. Welte*, (ob. t. a.), ale, jak zwykle w takich razach bywa, bez zachowania tożsamości w zapatrywaniu i jednostajności formy w obrobieniu przedmiotów; gdy jednak wydawca przygotowane przez H'a do druku ustępy, jako takie zaznaczył i pozostawił bez zmiany, bezstronny sędzia znajdzie w nich piękny pomnik krytycznej jego bystrości i obszernej wiedzy. (*Wetzer*). *X. M. S.*

Herczan-Harras (*v.* Herzan, Hrzan, Hrczan) Franciszek hrabia na, ur. 1735 r. w Pradze czeskiej, nauki pobierał najprzód u jezuitów w Pradze, później w kollegjum św. Apollinarego w Rzymie, gdzie był także prefektem seminarzystów. W 24 r. życia został kanonikiem katedralnym i wikarjuszem jeneralnym wrocławskim, wkrótce potém dziekanem pragskiej kollegjaty WW.ŚŚ., opatem tytularnym opactwa N. M. P. de Almad w Węgrzech, posłem od ces. Marji Teressy do dworu parmeńskiego, audytorem roty rzymskiej dla Austrji (1770—75), sprawującym interessa duchowne przy dworze rzymskim (1775), kardynałem kapłanem tyt. św. Krzyża jerozolimskiego (1780) i protektorem Niemiec, bpem steinamangerskim w Węgrzech (konsekrowany przez Piusa VII d. 18 Maja 1800 r.), ministrem pełnomocnym dworu wiedeńskiego przy Papieżu (1780), rzeczywistym radcą tajnym cesarskim. Um. 1 Czerw. 1804 r. w Wiedniu, pochowany w katedrze swojej w Steinamanger. Zostały po nim własnoręczne jego listy, t. j. tajne relacje z Rzymu, pisane do kanclerza państwa Kaunitz'a i jego następców Cobenzl'a i Thugut'a w latach 1770—96. H. wprawdzie pisywał do Józefa II, lecz niektóre jego listy do tego cesarza aż do naszych czasów zapieczętowane spoczywały w archiwum nadwornej kancellarji, bo H. kopję każdego listu do cesarza posyłał zarazem Kaunitz'owi, a ten cesarzowi list doręczał lub nie, stosownie do swych widoków. *Sebastjan Brunner* z relacji H'a wyjął ważniejsze ustępy, odnoszące się do ówczesnych stosunków kościelnych, politycznych i społecznych, a dodawszy do tego objaśnienia ze źródeł po większej części archiwalnych, wydał p. t. Die theologische Dienerschaft am Hofe Joseph II, Wien 1868. W korespondencji tej nie widać wcale

bpa: nie powoduje się H. interesami wyższemi, nie dba o życie prawdziwie kościelne, na wszystko zapatruje się ze stanowiska doczesnego, politycznego. Kaunitz dobrze się przeświadczył, że to jest człowiek, który przez błota, bagna i rzeki pójdzie, gdzie kanclerz zechce. H. ciągle powtarza, że służenie Józefowi II (allerhöchste Dienst) jest najpierwszą dlań rzeczą; oświadczenia te Kaunitz ma czarno na białém, a przeto, gdyby kardynał chciał się wycofywać, zmusi go do pójścia dalej. „Nad najwyższe godności, jakie posiadał (kardynalstwo), H. wyżej cenił szczęście, że jest poddanym i oddanym na usługi swego pana“ (list. 7 Lut. 1781; *Brunner* p. 60); jedynym przedmiotem jego życzeń i usiłowań było zyskać zadowolenie swych chlebodawców (2 Stycz. 1782; *ib.* p. 71); jedyném szczęściem — posiadać ich łaskę (*ib.* p. 41). Sam on się dobrze scharakteryzował w liście z d. 1 Mar. 1782 (ap. *Brunner* p. 78—80), w którym broni się od zarzutu, uczynionego mu przez Józefa II, że jest zanadto kardynałem (t. j. przychylnym Stolicy Apost.). Oto co pisze z tego powodu do Kaunitz'a: „W. ks. mość niech raczy mi wskazać, *w czém mogłem wydać się za nadto kardynałem?...* Gdy idzie o służbę majestatu sumienie mi świadczy, że nie można iść dalej odemnie. Dowodem tego opinja powszechna, która mię tu (w Rzymie) ma za autora lub przynajmniej za jednego z najbardziej wpływowych doradców tego, co się u nas (w Austrji) stanowi, odnośnie do rzeczy kościelnych. Byłbym więc bardzo nieszczęśliwym, gdyby w Wiedniu posądzano mię o zbyteczne przywiązanie do dworu rzymskiego i to w chwili, kiedy właśnie tutaj liczą mię do tajnych nieprzyjaciół, z powodu stałości (raczej zuchwalstwa), z jaką przemawiam. Jeżeli nie wypowiedziałem swego zdania o decyzjach zapadłych i kommunikowanych mi, abym według nich przemawiał, pochodziło to z uległości mojej. Ośmielać się bowiem na uwagi, względem rzeczy dokonanej, nie mając na to rozkazu, poczytuję za brak uszanowania. Jednakże, jeżeli wasza książęca mość rozkazuje, będę to nadal czynić z otwartością i szczerością, jakich już dałem dowody w niejednej okazji i jakie są w moim charakterze. Jak jestem dalekim od podzielania starych pretensji kurji rzymskiej, sądzę, że już nieraz dałem przekonywające dowody. Mój sposób myślenia na kardynalstwie jest ten sam, co i na kanonikostwie, co i poprzednio, a ten sam będzie aż do śmierci.“ Z dalszego ciągu listu widać, że H'wi za złe miano grzeczne przemawianie na dworze rzymskim; zapewne chciano, aby występował z brutalnemi groźbami, jak to czynił poseł portugalski względem Klemensa XIV. H. tłumaczy się, że jego myksymą jest używać wyrazów najprzyzwoitszych względem osób wyższych. „Lecz, dodaje, nic nie taję, na czémby mogło zależeć dobro służby mego dworu, dobro, *przed którém wszelki inny wzgląd musi ustąpić.*“ Kaunitz, napisawszy grubjański i zuchwały list do nuncjusza wiedeńskiego (ap. *Ritter*, Kaiser Joseph II p. 239), zapytuje H'a, co sądzi o tym liście? a H., zanotowawszy tylko małe niedokładności, co do wyrażeń teologicznych, które zaraz pospieszył usprawiedliwić, nie znalazł nic do zarzucenia (list 6 Mar. 1782; ap. *Brunner* p. 80). Pomimo takiej usłużności był w pogardzie u dworu. Józef II, jeszcze za życia swej matki (Marji-Teresy), pisze 31 Sierp. 1780 do swego brata o H.: „kardynał H. dostał wszystko, co chciał, nawet wielki krzyż orderu św. Stefana: trzeba mu było go dać; udało mi się jednak,

łem mu tylko posłał, a nie wkładał sam na szyję: jest to szelma i oszust pierwszej klassy, o czém cię ostrzegam" i t. d. (*ib.* p. 54). Józef II najmniej miał prawa do takiego odzywania się o H'ie. H. bowiem szczerze mu służył, z zaparciem się nawet sumienia. Najgorliwiej występował w duchu józefińskim w Rzymie od r. 1780, kiedy już był kardynałem, więc nie miał ambitniejszych widoków. Nie można też usłużności jego kłaść na karb łakomstwa, bo H. nie był oszczędnym; ogromne wydatki na utrzymanie tonu, odpowiedniego posłowi cesarskiemu, nieregularnie były mu zwracane, tak, iż H. z własnej szkatuły musiał płacić za swoje służenie Józefowi II i zaciągać długi; wreszcie, oprócz bibljoteki, żadnego majątku po sobie nie zostawił. Jeżeli zaś kto, to najsłuszniej Papież mógł sądzić H'a tak, jak go sądził Józef II. H. bowiem, niepomny na swe stanowisko kardynalskie, działał jak najnieprzychylniejszy dla Stolicy Ap. dyplomata. Cokolwiek zachciało się Józefowi II przeprowadzić z tak zw. reform kościelnych, H. to wszystko w Rzymie wychwalał, usprawiedliwiał, wystawiał jako nieodbicie potrzebne. Tak np. gdy Józef II zabronił zakonom stosunków z jenerałami, gdy wszelkie bulle i brevia kazał wprzód sobie do zatwierdzenia przedstawiać (*Brunner* op. c. p. 63, 64) i t. p., H. w Rzymie dowodzi, że to wszystko będzie z wielką korzyścią dla Kościoła. Nakazał Józef w przysiędze homagjalnej, przez bpów składanej, dodać „nieograniczone" posłuszeństwo względem monarchy, H. dowodzi, że przez to, owszem, utwierdza się posłuszeństwo względem Głowy Kościoła (17 Grud. 1781). Nie życzy sobie Józef, aby, młodzież duchowna pobierała nauki w *Collegium germanicum*,—H. dowodzi, że gdzieindziej młodzież ta będzie się uczyć z większą korzyścią (*ib.* p. 69). Chce Józef sam obsadzać bpstwa lombardzkie,—H. naprzykrza się Papieżowi, wystawia konieczną potrzebę tego ustępstwa (*ib.* p. 64—69), a w ostateczności zamierza grozić, że za pośrednictwem prowincjonalnego synodu bpstwa obsadzone zostaną (*ib.* s. 104..). Słusznie przeto Józef II, podczas rozmowy z Piusem VI w Wiedniu (1782) mógł powiedzieć Papieżowi: „co się tyczy moich rozporządzeń względem kościołów i klasztorów, sądzę, że kardynał H. dostatecznie W. Świątobliwość przekonał o dobroci moich zamiarów pod tym względem" (*ib.* s. 83). H. nie wzdrygał się przed niską rolą, jaką go dwór obarczył. Donosi on jak najskrupulatniej o tém, co ma być napisane w bullach i brewjach papiezkich (*ib.* s. 66, 77, 99), każe w Wiedniu pilniejszą na nie zwracać uwagę (*ib.* 101), sam pilnuje, żeby były pisane w stylu najpochlebniejszym dla dworu wiedeńskiego (*ib.* s. 69). Baczności jego nie uchodzi nawet *invito sagro*, t. j. wezwanie wikarjatu rzymskiego do modlitwy o potrzeby Kościoła; chwyta on je i posyła Kaunitzowi, podkreślając słowa, będące, według niego, alluzją do józefińskich reform kościelnych (*ib.* p. 70). Gdy Pius VI zamierzył odbyć podróż do Wiednia (cf. Józef II), H. jest z tego mocno niezadowolony, Papieżowi przypisuje niskie pobudki, mianowicie chęć zjednania sobie sławy, że jemu się udali skłonić cesarza do odwołania swych rozporządzeń (*ib.* p. 72); uprzedza, czego Papież żądać będzie (*ib.* p. 82) i drwi z całego projektu podróży, z orszaku, jaki Papież wziął z sobą do Wiednia. „Żaden między nimi, pisze H. o duchownych, towarzyszących Papieżowi, nie odznacza się urodzeniem, a z wyjątkiem Marucci'ego i Nardini'ego, wszyscy uważani są tu za słabe głowy, więc mało zaszczytu przyniosą swemu krajowi... Mgr Marucci uchodzi

za człowieka pobożnego i bogobojnego... Powiadają, jakoby był biegłym bardzo w teologji, zwłaszcza w mistyce, lecz zresztą nikt z całego dworu nie zna świata mniej nad niego. Arcybp Centesimo jest człowiekiem pobożnym; Nardini.. ma wiele wiadomości w rzeczach prawnych; Dini, pierwszy caeremoniarius, jest ten sam, który swoją opinją odwiódł Papieża od odprawienia egzekwji uroczystych za ś. p. cesarzowę [1]), a to samo już dostateczną jest próbą jego szczupłych wiadomości z historji i słabości poglądów" i t. d. (list z 16 Lut. 1782; *Brunner*, p. 74). W końcu tegoż listu podaje radę, jak postąpić, żeby Papieża zwrócić z drogi, gdyby się na nią odważył: „Niektórzy [2]) roztropni i dla służby majestatu dobrze usposobieni mają ciągłe nadzieję, że j. c. m. nasz najłaskawszy pan przeszkodzi tej podróży. Możnaby wysłać kurjera i przez niego przedstawić Jego Świątobliwości niebezpieczeństwo, na jakie się wystawia jego szacowne zdrowie w tej porze; dalej, że sprawy państwa wymagają, aby sam n. pan w tej chwili udał się w podróż i przeto prosi, aby J. Świąt. odłożył swoją podróż," i t. p. (*ib.* p. 75). Gdy, pomimo tych rad H'a, podróż papiezka przyszła do skutku, H. jeździ za Papieżem, śledzi jego kroki w Wiedniu, Augsburgu i indziej, żeby potém szczegółowe zdawać o nich relacje (*ib.* p. 83..). Donosi nawet Kaunitzowi o tém, co Papież powiedział mu „w zaufaniu i zastrzegł, żeby żadnego z tego nie robił użytku" (*ib.* p. 129). Śledzi kardynałów, ile razy ich się zbierze kilku, żeby z sobą pomówić (*ib.* p. 110), zdradza ich tajemnice (*ib.* p. 297). O intrygach jego podczas konklawe r. 1799—80, ob. Pius VII. Dodać jeszcze należy, że H. ze zmianą panowania zmieniał swój sposób myślenia. Innym on był w służbie Marji Teresy († 1780), innym w służbie Józefa II († 1790), a innym w służbie Leopolda II. W listach swych z d. 15 i 19 Maja 1790 opisuje radość, jaka w Rzymie panuje, z powodu że Leopold II nie idzie śladem swego poprzednika, i zawezwał bpów, aby swe zażalenia mu podali. Więc H. nie był gorącym zwolennikiem reform józefińskich, lecz tylko posłusznym i obrotnym dyplomatą. Porzuciwszy stanowisko dyplomatyczne (1800 r.), był bpem w swojém miejscu, jak tego niektóre rysy dowodzą. W djecezji swej mało mógł przebywać, ale i te krótkie chwile swego pobytu upamiętnił ojcowską pieczą względem biednych. Lubił bardzo zajmować się seminarystami: nieraz, żeby im sprawić uciechę, posyłał jakie cenne przedmioty do rozlosowania, albo potrawy z swego stołu. Podczas wizytowania parafji zwykł był sam mawiać nauki, uczyć katechizmu i nawiedzać chorych. Razu pewnego spotkawszy kapłana, niosącego Wjatyk, przyłączył się do orszaku, wszedł do ubogiej izby, gdzie chory spoczywał, uklękł podczas błogosławieństwa N. Sakramentem, potém z innymi oddalił się do kuchni, żeby czekać, aż chory spowiedź swoją ukończy. W ku-

---

[1]) Po śmierci królów i innych panujących Papież odprawia publiczny konsystorz, zawiadamia o tém kollegjum kardynalskie i wyprawia uroczyste nabożeństwo żałobne. Od tego zwyczaju ceremonjał wyjmuje niewiasty, nawet panujące. Z tego powodu po śmierci Marji Teressy ani konsystorza ani egzekwji Papież nie odprawił, chociaż H. nalegał.

[2]) Herczan bojąc się, aby jego listy nie dostały się przypadkiem w ręce obce, zawsze zamiast *ja* używa zaimka *niektórzy*.

chni rzecze do obecnych: „moje dziatki! nasz brat ciężką chorobą złożony ma stanowczą drogę do przebycia; prośmy przeto Boga Wszechmogącego, aby go łaską swoją wspierał," i ukląkszy, wraz z innymi odmawiał modlitwy. Gdy chory ukończył spowiedź, kardynał wrócił do izby i klęczał podczas udzielania ostatnich Sakramentów; potém wstał, pocieszył chorego, zachęcił do zdania się na wolę Bożą i odszedł, zostawiwszy hojną jałmużnę. Dbały o obrzędy kościelne, własnym kosztem z Rzymu sprowadził i utrzymywał ceremonjarza, żeby uczył seminarystów, a na ćwiczeniach obrzędowych sam lubił bywać obecnym. *X. W. K.*

Herder Jan Gottfried, ur. 25 Sierp. 1744 w Mohrungen, w prowincji Prus wschodnich, syn fabrykanta sukna, później dzwonnika i nauczyciela elementarnego, uczył się w miejscowej szkole miejskiej; dalszej nauce jego, do jakiej wielki miał pociąg, stawały na przeszkodzie nbóstwo rodziców i fistuła w prawém oku; myślano już oddać go do rzemiosła, do czego zachęcał i djakon Trescho w Mohrungen, który H'a przyjął do swego domu na przepisywacza i do posług. Wracający z wojny siedmioletniej pułkowy chirurg rossyjski namówił H'a z sobą (1762) do Królewca, gdzie ten miał się poświęcić chirurgji, ale przy pierwszej sekcji zemdlał, porzucił chirurgję i przeszedł na naukę teologji protest.; r. 1763 otrzymał miejsce nauczyciela przy kollegjum fridericianum. Pomiędzy ówczesnymi nauczycielami uniwersyteckimi, H. szczególniej wielbił *Kanta*, najwięcej jednak wpływu wywarł na H'a *Hamann*. Przy pomocy tych dwóch ludzi lepsza H'wi otworzyła się przyszłość. R. 1764 został rektorem szkoły w Rydze, gdzie przez czas jakiś spełniał okowiązki kaznodziei, r. 1766 nie przyjął wezwania na dyrektora szkoły Piotra do Petersburga. Wydane 1767 i 1769 prace: *Fragmente zur teutschen Literatur* i *Kritische Wälder*, zwróciły na niego powszechną uwagę, jako odznaczające się świeżością myśli i stylu, w epoce, w której właśnie brak było ducha i smaku. Dla dalszego wykształcenia swego umysłu udał się H. 1769 r. za granicę; we Francji otrzymał zaproszenie do towarzyszenia księciu Holstein-Oldenburgskiemu w podróży po Francji i Włoszech, w Strasburgu zatrzymała go choroba oczów, tu poznał się z Göthe'm, na którego duchowe rozwinięcie wpłynął niemało, jak to ostatni sam przyznaje. R. 1771, na wezwanie hr. Wilhelma na Bückenburgu, udał się do Bückenburga, gdzie został kaznodzieją nadwornym, superintendentem i radcą konsystorskim. Hrabina Marja, żona hrabiego, marzycielka religijna, prowadziła z H'em rozprawy, których ślad pozostał w jego listach do niej pisywanych; pobudziła go także do napisania *Kantat*. W tym czasie H. napisał: *Brutus u. Philalekt*, *Auferweckung des Lazarus*, *Fremdling auf Golgotha*, *Michaels Sieg* i i. Zebrał wiele materjałów do późniejszych pism filozoficznych, zajmował się klassykami greckimi i rzymskimi, a nawet i poezją staroangielską. Tutaj także napisał on *Najdawniejszy pomnik rodu ludzkiego* (Aelteste Urkunde des Menschengeschl. 1774—76, 2 t.), gdzie Stary Test. uważa za jeden z najważniejszych pomników pierwotnej poezji i za najwznioślejszy twór ducha ludzkiego; pełno tam zjadliwych wycieczek, szczególniej pko Michaelisowi. W podobnym tonie napisał: *Provinzialblätter an Prediger*, Riga 1774. W skutek konkursowej pracy *O przyczynach upadku smaku u różnych narodów*, otrzymał zaproszenie do Eutin'u na kaznodzieję nadwornego, do Giessen i do Getyngi na professora; już miał się zdecydować na przyjęcie tego ostatniego miejsca, gdy na

protekcję Göthe'go wezwany został (1776) do Weimaru na kaznodzieję, jenerała. superintendenta i starszegoradcę konsyst. Z licznych prać jego tego perjodu wymieniamy: *Von der Zukunft des Herrn*, wykład Apokalipsy, Riga 1779; *Briefe über das Studium der Theologie*, Weim. 1780; *Vom Geist der hebräischen Poesie*, 1781—82; *Gespräche über Gott*, Gotha 1788. Po powrocie z podróży do Włoch, jaką 1788 r. odbył w towarzystwie owdowiałej księżny Amalji, został wice prezydentem oberkonsystorza, które to stanowisko pozwalało mu wyłącznie poświęcić się literaturze. Um. 18 Gr. 1803 r. Liczne pisma H'a, razem zebrane, wyszły w 45 t. Stutg. i Tübing. 1805—20, i tamże 1827—30 w 60 t.; dzielą się one na trzy główne części: na pisma *estetyczne i literackie*; na *religijne i teologiczne*, i na *filozoficzne i historyczne*. H. miał rzadki nader talent uniwersalizmu, t. j. zdolność przejmowania się duchem wszystkich epok i ludów. W dziejach poezji zajmuje on znakomite miejsce, bo pierwszy zwrócił baczniejszą uwagę na poezję ludową i rzucił o niej myśli, następnie podjęte i rozwijane przez romantyków; niemałą też zasługę ma swojém opracowywaniem legend, które wydobył z zapomnienia, jakkolwiek zbyt je odzierał z ich cudownościowego i mystycznego charakteru, jaki do ich natury należy. H. nie był zwolennikiem żadnego systematu filozoficznego, a pko Kantowi, dawniej swemu przyjacielowi, z żółcią występował. nazywając jego „Krytykę czystego rozumu" tkanką subtelnostek i niedorzeczności; swoją zaś filozofję chciał opierać na badaniu historji i natury, filozofem jednak w ścisłém znaczeniu nie był: fantazja zbyt wiele u niego mieszała się do kwestji rozumowych. Główne dzieło H'a: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Riga 1784—91 (Pomysły do filozofji dziejów rodzaju ludzkiego, tłum. p. Józefa Bychowca, Wilno 1838, 3 tt.), dowodzi wielostronnych wiadomości autora i niepospolitego poetyckiego talentu, ale dziełem filozoficznem nie jest. Jest to zresztą pierwsza próba filozofji historji na podstawie nowożytnego naturalizmu. Angielscy, francuzcy i niemieccy deiści i ateusze walczyli dotąd pko chrystjanizmowi polemicznie i krytycznie, dziedziny historycznej dotykali tylko częściowemi wycieczkami. H. przedstawiając dzieje świata jako rozwój ludzkości, z naturalizmu robi zasadę całej filozofji dziejów i tym sposobem nadał mu znaczenie, jakiego on dotąd zdobyć sobie nie umiał. Duch niewiary kryje się tu pod bogactwem ornamentacji poetyckich i nieokreślonej jakiejś religijności. Pierwsze dziesięć ksiąg tego dzieła, w których H. na sposób romansopisarski traktuje dzieje natury, powstawanie różnych jéj królestw i początek rodu ludzkiego, wyraźnie opierają się na materjalizmie, ale tyle tam znajduje się wplecionych pięknych słów o duchu, o duchowym rozwoju, o duchu Bożym, iż łatwo traci się z oka materjalizm, tkwiący w istocie całego tego opisu. Podobnie rzecz się ma z przedstawieniem historycznego rozwoju ludów. Jak jaki turysta prowadzi nas H. od kraju do kraju, od jednego stulecia do drugiego. Każdy lud ma sobie naznaczone miejsce w wielkim procesie kultury i wartość jego odmierzona podług miary humanitarnej. Dzieje podobne są tu do robinsonady jakiejś, w której duch ludzki przebiega swoje lata żywota, aby na niektórych stopniach kultury osiągać ideał humanizmu. Jest tu z uznaniem wspomniane stare i nowe Objawienie, nawet Kościół katolicki i papiestwo, ale z zastrzeżeniem, że są to płody ducha ludzkiego, z czasem powstałe i z czasem przebrzmiałe. Musi tu tedy Mojżesz obok

Zoroastra, Chrystus obok Sokratesa, Papież obok dalaj-lamy stać w wielkim łańcuchu kulturowego rozwoju; do tryumfalnego rydwanu ludzkości zaprzęgnięci tu męczennicy wiary Chrystusowej, wraz z fanatykami indyjskimi, krzyżowcy—z hordami Mahometa, wielcy uczeni i święci wieków średnich—z alchimistami i awanturnikami. Rozumie się, że ideału swego dościga ludzkość w przedświcie nowych czasów, a mianowicie w reformacji, wszakże napomyka on tylko o tém, bo rzeczy swojej za wieki średnie nie przeprowadza. Dzieło na 25 ksiąg obrachowane, kończy się na 20. Wpływ jednak na swoje czasy dzieło to wywarło niemały. Myśli H'a wielu po Niemczech rozwijało tak filozofów jak poetów. Z tego łatwo już wnioskować, jakim H. był teologiem. Powstawał on na płytkość i suchość filozofizmu swoich czasów, ale sam mu w rzeczy samej jak najzupełniej hołdował, tylko na inny sposób, odpowiedni poetyckiemu swemu duchowi; chrystjanizm był dla niego przedsionkiem humanizmu. Cf. zebrane przez wdowę po nim pozostałą, a wydane przez *J. G. Müller'a*, Erinnerungen aus H's Leben, Stuttg. 2 t.; *H. Döring*, H's Leben, Weim. 1823; *C. L. Ring*, H's Leben, Karlsr. 1821; *E. G. Herder*, H's Lebensbild, Erl. 1846. Zbiorowe wydanie dzieł H'a wychodzi od r. 1871 w *National-Bibliothek sämmtlicher deutschen Classiker* (Berlin, u Hempla); do końca r. 1874 wyszło tomów 13. *N.*

Herezja, po grecku αἵρεσις, od αἱρειν—*wybierać*, tak nazywana od dowolnego wyboru nauki jakiejś, ztąd w ogóle *sekta*, *stronnictwo*, jak np. sekta platońska, pitagorajska, jak ś. Paweł mówi o herezji, t. j. sekcie saduceuszów Act. V 17. faryzeuszów XV 5. lecz tenże Apostoł używał już wyrazu herezji w znaczeniu błędu religijnego, t. j. oderwania się od wiary i Kościoła, Gal. V 20. Tit. III 10. I Cor. XI 19. gdzie heretyków gani i potępia. Zwyczaj kościelny, za przykładem ś. Pawła, wprowadził w użycie wyraz herezję w znaczeniu wyłącznie błędu dogmatycznego. Inaczej nawet być nie mogło, ponieważ pojęcie herezji, sekty, odszczepienia się, wręcz się sprzeciwia idei Kościoła Chrystusowego, którego cechą jest jedność i powszechność, a nie sekciarstwo. Równoznaczny herezji wyraz *kacerstwo*, niemieckie *Ketzerei*, wzięty jest, jak chcą niektórzy, choć bezzasadnie, z wyrazu *chazary*, a jak inni twierdzą, z wyrazu *katarzy*, *katarowie* (ob.), którym oznaczano w wiekach średnich wiele sekt drobnych. Teologowie jednomyślnie herezję określają, jako *błąd rozmyślny przeciwko wierze w chrześcjaninie, czyli w tym, który wiarę przyjął;* ztąd w pojęciu herezji formalnej dwie rzeczy się zawierają: 1) błąd ze strony rozumu, przeciwny nauce Kościoła, przedstawionej jako zasada wiary. Wystarcza zaprzeczanie choćby jednej prawdy wiary. 2) Upór ze strony woli, gdy kto poznając i wiedząc, że jego mniemanie sprzeciwia się nauce Kościoła, swój jednak sąd przekłada nad orzeczenie Kościoła i jemu się poddać nie chce, bez względu na powody, z jakichby to czynił (*S. Alph.*, Theol. moral. lib. 3 n. 19). Oczywiście, że do natury tego uporu wcale nie należy, czy ktoś broni swego zdania zaciekle, zawzięcie, czy też wcale nie broni, bo istotę rzeczy stanowi *trwanie* w poznanym błędzie. Jeżeli zaś błąd w wierze nie łączy się z rzeczonym uporem woli, będzie tylko herezja *materjalna*. Staje się winnym herezji formalnej powątpiewający rozmyślnie o prawdzie wiary, przez Kościół określonej. Dopóki błądzący, gdy nie zna sądu Kościoła, jest gotowym do poddania się wyrokom Kościoła, nie jest heretykiem formalnym. Z samego oznaczenia istoty he-

rezji widzieć można, że jeśli herezja pozostaje w duszy tylko, zowie się *wewnętrzną*, jeżeli zaś okazuje się na zewnątrz słowy lub czynem, nazywa się *zewnętrzną*. Gdy herezja zewnętrzna jest znaną ledwie kilku osobom, jest *tajemną* (occulta), gdy ją zna wiele osób, zowie się *publiczną*. Herezja, jako przeciwna wierze, jest grzechem, z natury swojej bardzo ciężkim (peccatum mortale ex solo genere suo). Herezje, pomimo swych zgubnych następstw dla jednostek, które im uległy, oddawały jednak mimowolnie usługę prawdzie, bo przyczyniały się zawsze do wyraźniejszego określenia zaprzeczanego lub źle zrozumianego dogmatu. Tém objaśnia się znaczne miejsce, jakie historja herezji zajmuje w dziejach Kościoła. Są też nietylko liczne prace o pojedyńczych herezjach, ale oddawna już literatura kościelna miała dzieła, traktujące o wszystkich sektach heretyckich. Tego rodzaju dzieła pisali już greccy Ojcowie: *Irenenusz*, *Epifanjusz*, *Teodoret*; łacińscy: *Filastrjusz*, *Augustyn*, których pisma w tym przedmiocie zebrali: *Jan Herold* (Haeresiologia, Basil. 1556 in-f.) i *Franc. Oehler* (Corporis haereseologici tom. I—III, Berolini 1856—60, 3 v. in-8, w t. I: Philastrius, Augustinus, Praedestinatus, Pseudo-Tertull., Pseudo-Hieron., Isidorus, Paulus, Honorius, Gennadius; w t. II i III s. Epiphanius). Od owych czasów aż do XVI w. brak nam prac podobnych. Późniejsze próby *Bernarda Lutzenburga* (Coloniae b. r., Paris 1524), *Alfonsa a Castro* (Adversus omnes haereses libri 14, Paris 1534), *Bonawentury Malvasia* (Rom. 1661) są tylko kompilacjami bez żadnej krytyki. Nawet nowsze opracowania, jak np. *Pawła Stockmann'a*, Elucidarium seu lexicon haeresium, 3 wyd. Lips. 1719; *Amadeusza di Cesare*, Haeresiologia, Rom. 1736; *Kajetana Marji Travasa*, Storia delle vite degli eresiarchi, Venet. 1752; przedstawiają mało interesu naukowego. Zaszczytnie wyróżnia się od nich *F. Fritz'a* Ketzerlexicon, 2 wyd. Würzb. 1838. *Gotfrieda Arnold'a* (ob.) Unparth. Kirchen u. Ketzerhistorie jest ciągłą wszystkich prawie herezji apologją. *Chr. Wilh. Fr. Walch'a* Entwurf einer vollständigen Gesch. der Ketzereien, Leipz. 1762, dochodzi tylko do obrazoburców, a *Chr. Ulr. Hahn'a* Gesch. der Ketzereien des Mittelalters, Stuttg. 1845—47, obejmuje dobrze napisaną historję herezji XI, XII i XIII w. *B. J. Hilger'a* Kritische Darstell. der Häresien, Bonn 1837, wyszła, niestety! tylko część pierwsza. *J. H. Blunt*, Dictionnairy of sects, heresies, ecclesiactical parties and schools of religious thought, London 1874. Cf. *Rich. Adelb. Lipsius*, Die Quellen der ältesten Ketzergeschichte, Leipzig 1875 in-8 s. 258; *Walch*, Bibl. theol. III 748..

Herezja (prawo kanon.) jest jednym z najcięższych przestępstw kościelnych i jako taka nie podlega sądom świeckim, ale wyłącznie sądowi Kościoła, dla tego sędziowie świeccy wyrokować o niej nie mogą (C. *Ut inquisitionis* 18 de Haereticis in VI 5, 2). Proces przeciwko heretykom nazywa się *inkwizycją*; tém także imieniem oznaczają się sądy ustanowione dla karania herezji, które też noszą i drugą nazwę, to jest *Sanctum Officium*. Sędziowie czyli inkwizytorzy w sprawach herezji są dwojacy: *zwyczajni* (ordinarii) i tymi są biskupi w swoich djecezjach, i *delegowani*. Ci ostatni, jako nadzwyczajni sędziowie, od czasu Innocentego III Pap., w krajach, w których herezje powstawały i szerzyły się, ustanowieni, wykonywali obowiązki swoje *cumulative* z biskupami, t. j. że władza bpów co do sądzenia heretyków nie ustawała przez wprowadzenie sędziów delegowanych, czyli nadzwyczajnych. Ci ostatni już dzisiaj nie istnieją,

a zwyczaj nazwę inkwizytorów i *inkwizycji*, czyli Officium Sanctum, do nich wyłącznie ograniczył (ob. Inkwizycja). Do sądu biskupów pod względem herezji należą wszyscy, w ich djecezji zamieszkali, nawet zakonnicy, z pod ich juryzdykcji wyjęci, ale tych biskupi sądzą nie jako ordinarii ociorum, ale jako delegaci apostolscy (C. *Ad abolendam* 9 § ult. de Haereticis X 5, 7; C. Trid. ses. 5 cap. 2 de Ref.), dla tego też od ich wyroków appellacja tylko do Stolicy św. jest dopuszczalną, i władza nie przechodzi *sede vacante* do kapituły. Że Papież, jako posiadający władzę najwyższą nad całym Kościołem, może sądzić sprawy o herezję gdziekolwiek powstałe, o tém nikt nie wątpi. Kary kościelne na występek herezji prawo rozciąga następujące: a) klątwę *latae sententiae*, zarezerwowaną *speciali modo* Papieżowi, która rozciąga się do wszystkich dających pomoc heretykom, sprzyjających im, broniących i przyjmujących, oraz do czytających, utrzymujących i drukujących książki heretyckie (C. *Excommunicamus* 13 de Haereticis X 5, 7). Rodzice i dzieci, jako nie dla herezji, ale z pokrewieństwa sprzyjają heretykom, wyłączają się od tej klątwy. Kto nie dla herezji, ale z innej przyczyny w klątwę popadł i w takowej przez rok cały pozostał, nie starając się o uwolnienie, podlega karom na heretyków naznaczonym. b) Duchowni karani są nadto złożeniem z wszelkiego urzędu i beneficium kościelnego, a nawet degradacją. c) Niezdolność (inhabilitas) do otrzymania jakiegokolwiek urzędu i beneficium dotyka świeckich i duchownych. d) Irregularitas rozciągająca się nietylko do samych heretyków, ale do tych, co im sprzyjają lub ich przyjmują (fautores et receptores), oraz do ich synów i wnuków po ojcu, a do samych synów po matce. Jeżeli się ojciec nawróci, to i dzieci wolne są ab irregularitate (Bened. XIV *de Synod.* lib. 13 cap. 21). Nadto irregulares są ci, którzy świadomie a bez potrzeby przyjmują chrzest od heretyków (Cn. *Ventum est* 18 cs. 1 q. 1). e) Niesława kanoniczna (infamia) ipso facto (C. *Excummunicamus* 13 cit.), ale ta nierozciąga się do dzieci. f) Pozbawienie kościelnego pogrzebu heretyków, nawet nieogłoszonych (denuntiati) i nie należących do oddzielnego wyznaniowego społeczeństwa (C. *Sicut* 8 de Haereticis X 5, 7; C. *Quicunque* 2 eod. tit. in VI; Const. *Inter cunctas* Martini V). Uwolnienie od cenzur, zaciągniętych przez herezję, sobór trydencki (ses. 24 cap. 6 Ref.) pozostawił biskupom, ale później odjętą im została władza uwalniania od cenzur i kar za herezję skrytą (occulta), już to przez bullę in Coena Domini, już przez postanowienia papiezkie (Pius V, Grzegórz XIII, Klemens VIII, ob. *Benedict. XIV* de synodo lib. 9 cap. 4 et seq.). Ś. Franciszek Salezy sądził jeszcze, że mu służyło to prawo, ale Klemens VIII odpowiedział, że innego jest zdania i że prawo to już przedawnione, co kilkoma deklaracjami swemi powtórzyły S. C. Inquis. i S. C. C. (apud *Bened. XIV* l. c.), a Aleksander VII przeciwne zdanie jako gorszące potępił. Dziś przeto za herezję jawną, zewnętrzną, tylko Papież od cenzur uwalnia, wyjąwszy, jeżeli zaszła niewiadomość co do istnienia cenzury, bo wtedy cenzura nie istnieje, a rezerwat zastrzeżony jest tylko z powodu cenzury. Jeżeli herezja jest wewnętrzna czy zewnętrzna, ale wyprowadzona przed sąd bpi, wtedy bp mocen jest rozgrzeszać i od cenzur zwalniać *in utroque foro*. Ztąd nawróceni heretycy, przedstawieni bpowi, mogą być przez niego zwolnieni od cenzur. Zwolnienie to winno być poprzedzone *abjuracją*, czyli wyparciem się błędów here-

tyckich, według formy w Pontyfikale rzymskim zamieszczonej. Jeżeli kto inny, nie biskup, przyjmuje abjurację, należy go upoważnić do tego i formę absolucji przepisać. W takim wypadku zwrócić także należy wzgląd na ważność chrztu i, jeżeli ona jest wątpliwą, udzielić *sub conditione*, potém od cenzur uwolnić, a następnie spowiedzi wysłuchać i rozgrzeszenie *sub conditione* udzielić; bo jeżeli chrzest heretycki był nieważny, to rozgrzeszenie jest niepotrzebne. Kommunikowanie się z heretykami, ogłoszonymi imiennie, jest prawem kościelném zabronione. Przed soborem konstancjeńskim przepisy co do tego były surowsze, ale je zwolniła bulla *Ad evitanda scandala* o tyle, że dzisiaj wolno z heretykami zostawać w stosunkach, wyjąwszy następne wypadki: 1) jeśliby kommunikowanie się zachodziło w nauce i obrzędach; 2) jeżeliby groziło niebezpieczeństwem osłabienia uczucia wiary, lub dawało zgorszenie, albo na wzgardę religję wystawiało; 3) jeżeliby przestawanie z heretykiem czyniło go zuchwalszym i w błędzie bardziej zaciętym. Ztąd też Pius VI w breve z d. 19 Marca 1791 r. upomina wiernych, aby się strzegli kommunikowania *in divinis* z heretykami, a w brewjach z 26 Wrześ. 1791 i 16 Grudnia 1793 szczegółowiej to wyjaśnia, zalecając, aby wierni żadnych duchownych posług od heretyków nie przyjmowali. Obecność heretyków w kościele i na nabożeństwie może być tolerowana, byle się oni do nabożeństwa i obrzędów nie mieszali. Na rodziców chrzestnych przyjmowani być nie mogą. Katolikom do heretyckich kościołów wolno wchodzić, dla zobaczenia i zaspokojenia ciekawości, ale nie dla modlitwy. Chrzczeni przez heretyków, jeżeli nie ma pewności, że ci nic nie zmienili w formie i materji, powinni być warunkowo ochrzczeni (Benedict. XIV *de Synodo* lib. 7 c. 6 n. 7; S.C.C. 27 Mart. 1682); lecz chrzcić powtórnie tylko dla tego, że ktoś przez heretyka był chrzczonym, nie jest wolno. Heretycy nawróceni nie potrzebują zawartego już w herezji małżeństwa powtórnie zawierać, lub błogosławieństwa otrzymywać; dosyć jeżeli przy świadkach ponowią zezwolenie; gdyby zaś to być nie mogło, należy ich zostawić *in bona fide*. Co się tyczy ważności ich małżeństwa, z przeszkodą kanoniczną zawartego, należy uważać, że temi przeszkodami, które powstały po ich odłączeniu się od Kościoła, nie są związani; obowiązują je tylko te przeszkody, które ustanowione zostały przed ich od Kościoła odłączeniem się, oraz przeszkody z prawa natury wynikające. Małżeństwa katolików z heretykami są ważne, ale niedozwolone; mogą jednak być pozwolone przez dyspensę, którą Papież udziela. Przeszkoda *clandestinitatis* obowiązuje heretyków tam, gdzie sobór trydencki był ogłoszony i gdzie przed ogłoszeniem nie stanowili oddzielnego społeczeństwa. Kościoły zajęte przez heretyków nie ulegają skazie (pollutio), i po odzyskaniu ich nie wymagają rekoncyljacji; lecz nabożeństwa nie można dopóty w nich odprawiać, dopóki w posiadaniu heretyków zostają, aby nie było kommunikacji in divinis. Rozprawiać z heretykami o religji nie wolno z prawa natury tym, którzy dostatecznie nie są do tego usposobieni przez odpowiedni stopień nauki, a nadto prawo kościelne zabrania podobnych dysput osobom świeckim (C. *Quicunque* 2 de Haeret. in VI 5, 2), wyjąwszy konieczną potrzebę, lub wielki pożytek. Duchownym wolno prywatnie, a publicznie z wiedzą biskupa i z nadzieją dobrego skutku. *X. A. S.*

Herezje do Polski wciskały się z ościennych krajów. Naród nasz nie wydał z siebie żadnej, lubo pojawiło się kilku odstępców,

usiłujących reformować Kościół w duchu protestantyzmu. Niemcy zaczęli u nas szczepić religijną zarazę. Śląsk, pobliski Czechom, i Kujawy, sąsiadujące z krzyżakami, najpierw zostały posiane kąkolem. Do końca XIII w. nie spotykamy w historykach naszych wzmianki o jakiejbądź herezji. Pierwsi, o których mamy pewniejszą wiadomość, są ok. r. 1261 *biczownicy* (ob. tej Enc. II 339) w Morawji, na Śląsku i w djecezji krakowskiej, zkąd rozeszli się po innych częściach Polski. Pod koniec tegoż wieku *apostolscy bracia* (ob. tej Enc. I 347) czyli *dulcynišci* z Morawji wcisnęli się do djecezji krak., błędami swemi zarażając wielu (list Jana XXII Pap. r. 1318, do bpa Muskaty, [1]) u *Theinera*, Monum. pol. I f. 137). *Begwardzi* (ob. tej Enc. II 99) na początku XIV w. byli na Pomorzu i w djecezji kujawskiej. Niejaki *Millecius*, kanonik pragski, około r. 1370 rozszerzał błędy religijne w Śląsku i Wielkopolsce (cf. *Węgierski*, Syst. hist. chron. p. 16; *Łukaszewicz*, O kościołach braci czeskich, p. 7). O *waldensach* wspomina Węgierski *op. c. p. 14*. Wszystkie te sekty wcześnie przytłumione zostały. Groźniejszymi dla Kościoła i kraju naszego okazali się *wikleficci* i *husyci* (ob.) w półowie XIV w. Z nich wyszli *bracia czescy* (ob. tej Enc. III 665), znani u nas pod różnemi nazwami. Wiek reformacji Lutra sprowadził tu nieledwo wszystkie najdrobniejsze sekty z *protestantyzmu* (ob.) wylęgłe. Wyznanie augsburskie, kalwinizm, arjanizm czyli socynjanizm, z wszelkiemi odcieniami, mają u nas obszerne swe dzieje. Nie zbywało Polsce na *memnonitach* i *kwakrach*, z których *metodyści* powstali. Francja obdarzała nas *jansenizmem* (cf. Spiknienie burgofontskie... p. ks. *Rafała Skrzyneckiego*, wyd. r. 1788 w Kaliszu, tom I p. 179), o który pomawiano nawet królowę Marję Ludwikę (cf. *Plebański*, Jan Kaz. Waza, M. Ludwika Gonzaga, p. 66); lecz odszczepieństwo nie przyjęło się u nas. Roskolnicy (ob.) wabili unitów, a może i miejscami łacinników, do sekty *filiponów* (Synod łucki r. 1726 c. 4 i zamojski 1720 tit. 1. de fide cath.). Liberalizm *massonerji* (ob.) również wywarł wpływ zgubny na oświeceńszą klassę narodu, czego dowodem smutna historja Kościoła za wielkiego księstwa Warsz. i królestwa kongresowego. R. 1821 Pius VII wydał bullę potępiającą towarzystwa massońskie, co Leon XII r. 1825 powtórzył. Obie u nas publikowane były i odtąd urzędnicy obowiązani są składać deklaracje, że do tajemnych towarzystw nie należą. Gdy jednak lud prosty nie szedł za prądem niedowiarstwa, chwycono się środka na pozór katolickiego i zaczęto popierać działania *towarzystwa biblijnego*, zabronionego we wszystkich krajach katolickich. Ks. Adam młodszy Czartoryski i Stan. Potocki jeszcze przed r. 1812 wszelkich dokładali starań, aby dla tego tow. uzyskać pozwolenie na księstwo Warsz.: lękając się Fryderyka Augusta, króla sas. i w. księcia warsz., oraz innych gorliwych katolików, wnet zaprzestali tego, całą sprawę na dogodniejszy czas odkładając. Dokonali zamiaru po wznowieniu królestwa: sprowadzili bowiem anglika *Pirkenton*, członka tow. bibl., i zamyślali Biblję anglikańską na język pol. tłumaczyć, potém tłumaczenie Marcina Lutra po polsku wydać. Gdy o tém dowiedział się Raczyński, arcybp gniez., prosił o radę Papieża Piusa VII, który wydał breve do bpów

[1]) Papież mówi ogólnie o heretykach. Ks. Buliński, *Hist. Kośc. pol.* I 401, rozumie o dulcynistach.

polskich 29 Czerw. 1816 r., chwaląc ich gorliwość i zachęcając do stawienia oporu biblistom. Dodało to odwagi katolikom, a członkom tow. bibl. pomieszało zamiary, tak, iż odtąd musieli zaniechać wydawnictwa Biblji anglikańskiej i luterskiej; ale rzucili się do przedrukowania tłumaczenia Wujka, z notami edycji r. 1599, o której mówi breve. Pirkenton stał się im do tego niepotrzebny; odjeżdżając, ogłosił pisemko, w którém zohydził naród polski tak dalece, iż *Orchowski*, polak mieszkający w Szwajcarji, również członek tow. bibl., uznał konieczném oczyścić swych ziomków w piśmie pko Pirkentonowi wydaném. Usunięcie się tego anglika i zamiar przedrukowania Biblji Wujka dobrze wpłynęły na opinię towarzystwa w narodzie. Zaczęto wpisywać się na członków, lecz wielu katolików uczyniło zastrzeżenie: *salva approbatione Sedis Apostolicae*. Tych towarzystwo usunęło ze swego gremium i r. 1817 d. 15 Lutego ogłosiło swe istnienie w Gazecie warszawskiej, lecz w słowach jawnie cechujących nienawiść do Kościoła katol., przez co obraziło katolików. To spowodowało, że zamiaru wydania edycji Wujka trzeba było zaniechać naówczas. Dopiero r. 1820 przedrukowali ją w drukarni Glücksberga w Warszawie, kładąc na niej r. 1821; lecz gdy noty mieściły się w odzielnej książce, a tekst w wielu miejscach był błędny, edycja ta przez ówczesną kommissję wyznań zakwestjonowaną została. Energiczne wystąpienie pko towarzystwu bibl. winniśmy Raczyńskiemu, arcybpwi, którego w tém popierali: Jan Golaszewski, bp wigierski, i Woj. Skarszewski, bp lubelski. Inni bpi nasi, porwani prądem wolnomularstwa, okazali się powolnymi Potockiemu, ministrowi, i nietylko sprzyjali celom tow. bibl., lecz nawet, ze zgorszeniem kleru i ludu, w towarzystwie tém zajmowali wyższe stanowiska wice prezydujących (Malczewski, bp kujawski, Woronicz, bp krak., Ciechanowski, bp gr. un. chełmski), lub dyrektorów (Pratnowski, bp płocki, Wołłowicz, bp kujawski). Tak samo było na Litwie, do której korzenie swe zapuściło tow. bibl. z Rossji i d. 23 Paźd. 1816 w *Kurjerze litewskim* ogłosiło swe istnienie w Wilnie, pomimo że Pius VII d. 3 Wrześ. t. r. wydał breve do arcybpa Siestrzeńcewicza, naganiając wolność czytania Pisma ś. bez not i objaśnień. Głównymi tam agitatorami byli: książe Golicyn, minister wyznań i oświecenia, oraz Stan. Siestrzeńcewicz, arcybp mohilewski, i prawie wszyscy tamtejsi bpi, z wyjątkiem łuckiego. [1]) Po bullach Piusa VII i Leona XII, potępiających towarzystwa tajne, w państwach ces. Mikołaja I ucichły sekretne knowania przeciw nauce Kościoła katolickiego. W wiel. ks. Poznańskiém r. 1844 wystąpił *Jan Czerski*, który wraz z Janem *Ronge* (ob.), usiłował wytworzyć w duchu protestanckim *gminę chrześcjańsko-apostolsko-katolicką*. Czerski ur. 1813 we wsi Warlubiu (parafji komorskiej, djec. chełmińskiej), nauki pobierał w gimnazjum chojnickiém, zostając na wsparcia swego bpa, lecz z własnej winy utracił tę pomoc, co zmusiło go szukać gdzieindziej środków ukończenia nauk. Znalazł je w Poznaniu, dokąd r. 1838 przybywszy, pomieszczony został w alumnacie, a następnie w tameczném seminarjum duchowném. Tu już okazał swą dążność, zajmując się czytaniem dzieł nieprzychylnych Kościołowi (np. Hist.

[1]) Niektóre szczegóły z dziejów tego tow. na Litwie, ma *ks. Szantyr*, Wiadomości do dziejów etc., tom I p. 302 sq.

soboru tryd. p. Sarpiego, i in.). R. 1842 otrzymawszy święcenia kapłańskie, objął obowiązki wikarjusza przy kościele kated. w Poznaniu. Za niemoralne życie przeniesiony na wikarjat do Wir, a gdy się nie poprawił, wysłany na pokutę do Osieczna, zkąd przeznaczony na wikarjat do Piły. Przewidując dalsze kary za złe życie, chciał przejść do wyznania grec., lecz przyjaciele poradzili mu nową wiarę utworzyć. W niedzielę 20 Paźd. 1844 r., będąc już od Sierpnia suspendowanym, odprawił w swojém mieszkaniu po raz pierwszy Mszę ś. w języku niemieckim i zaraz ogłosił dwa pisemka, zapowiadające jego odstępstwo od Kościoła katolickiego. W końcu Grud. t. r. w kościele ewang. na Grobli w Poznaniu głoszono jego zapowiedzi małżeńskie. Apostazję swą chciał upozorować wystawieniem nieszytej sukienki Zbawiciela w Trewirze (d. 18 Sierp. 1844). Zasady, z jakiemi wystąpił, te były: Papież nie jest głową Kościoła; karność Kościoła nie zgadza się z nauką Chrystusa; spowiedź cicha i rozgrzeszenie kapłańskie są przeciwne tejże nauce Chrystusowej; celibat kapłanów przeciwny wszelkim prawom; zakaz małżeństw mieszanych, cześć obrazów i relikwji, posty, kommunja ś. pod jedną postacią, są przeciwne chrześcjaństwu; czytanie Mszy ś. w jęz. łaciń. przeciwne woli Chrystusa. Nauczał, że w to tylko wierzyć trzeba, co obejmuje księga Biblji, i że ją każdy rozumieć może. Odrzucał czyściec, a przypuszczał pewne stopnie coraz większego doskonalenia się dusz, dopókąd nie staną się godne oglądać Majestat Boski. Przyjmował siedm sakramentów (w czem różni się Ronge, dwa tylko uznający: chrzest bez ceremonji, pokutę bez spowiedzi i rozgrzeszenia), Mszę tylko jako przypomnienie ofiary krzyża. Na duchowieństwo katol. rzucał obelgi o ducha kastowości i samolubstwo. W gwałtownych odezwach, pisanych do ludu, starał się skłonić go do buntu przeciw hierarchji kościelnej. W celu zabezpieczenia się pko policji, swe wyznanie wiary poddał approbacie rejencji bydgoskiej. Rząd pruski sprzyjał tej nowości, więc wszystkie niemal pisma niemieckie i polskie wystąpiły z zachętą dla nowych reformatorów. Czerski wydrukował kilka broszur w obu językach. Nawzajem, katolicy wykazywali gruntownie czczość zasad nowatorów. Z tych pism zasługuje na wzmiankę dzieło Feliksa Kozłowskiego p. t. *Stosunek Kościoła rzym. katol. do nowo powstających sekt religijnych, rozpoczętych przez Ronge i Czerskiego, dwóch byłych kapłanów rz. kat.*, Poznań 1845 (str. 260 in-8), i Feliksa Słotwińskiego *Uwagi nad sektą Rongego i Czerskiego* etc., Kraków 1850 (in-8 str. 45). Sekty te wnet upadły, albo raczej zlały się z protestantyzmem. Drugim polskim herezjarchą był *Towiański* (ob.), ogłaszający swe przekonania rel. za granicą. Prócz protestantyzmu, żadna z wyżej wymienionych sekt nie była Kościołowi groźną. Reformacja Lutra w XVI w. wprawdzie nagle wzrosła, popierana przez szlachtę, lecz też nagle upadła, gdy ten uprzywilejowany stan z szału gorączkowego wytrzeźwiał. Niezgody w obozie dyssydentów, gdzie rozmaite sekty nieustannie ścierały się, tocząc bój zacięty, i demagogiczny na wskroś protestantyzm z swoimi predykantami z gminu, bez hierarchji, mogąc tedy tylko chwilowo opanować umysły szlachty, były powodem, że zbłąkani wkrótce powrócili do wiary ojców. Lud wiejski pozostał zawsze wierny Kościołowi, co najlepszym jest dowodem, że duchowieństwo katolickie nie było powszechnie znienawidzoném, jak utrzymuje wielu dzisiejszych pisarzy (np. Łukaszewicz i in.). To pewna, że

nasze prawa cywilne i kościelne, jakkolwiek bardzo surowe, nie powstrzymały protestantyzmu, ani go wykorzeniły. Gdzieindziej szukać należy przyczyn tego przywiązania do wiary katol., jakiém ojcowie nasi zawsze się odznaczali. Ukazać je, należy do historji; my tylko powiemy, że tak przystało narodowi, który przez kilka wieków był przedmurzém chrześcjaństwa. Czuł on, że jedynie za tę nieomylną, starą, boską wiarę, warto było piersi swe na pociski islamizmu nadstawiać i krew wylewać. Po wielu, więcej lub mniej gwałtownych wstrząśnieniach, Polska została katolicką; a jakkolwiek tolerancja religijna była wielka, mało krajowców pozostało przy religijnych nowościach. Dzisiejsi w kraju protestanci, w większej części są przybyszami, którzy, zmieniając ojczyznę, wiarę swą do nas przynieśli.—II. *Prawa krajowe* przeciw heretykom zaczynają się u nas dopiero od edyktu Władysława Jagiełły, wydanego w Wieluniu r. 1424 (Vol. leg. I 85). Ogłosił go król z powodu hussytyzmu, coraz więcej szerzącego się w Czechach i Polsce. Za wzór służył mu edykt Fryderyka II cec. z r. 1220, lecz cesarz wyraźnie wymienił kary, gdy Jagiełło w ogóle mówi, że heretycy mają być karami, jako *offensores regiae majestatis*. Prawodawstwo polskie nigdzie nie wskazuje, jak karać za obrazę królewskiego majestatu; wiadomo jednak z dziejów, że to zależało od uznania sędziego i od zwyczaju, na mocy którego każdemu było wolno zabić takich, jeśli się nie wydalili z kraju; urzędy powinny były ich chwytać, lecz nie mogły zabijać, bez poradzenia się króla; ogłaszano ich za pozbawionych czci, majątek konfiskowano, z zastrzeżeniem praw dłużnika i żony; król musiał być przytomny na sądzie o swą obrazę i miał wszelką swobodę naznaczania kary (*Minocki*, Dissertatio canonico-civilis de crimine laesae majest., 1755 §. 4 c. de plurib. ac diver. poenis; cfr. *Romanowski*, Otia Cornicensia, p. 145). Surowe to prawo nosi na sobie cechę wieku. Płynęło z ówczesnych pojęć w całém chrześcjaństwie i odpowiadało życzeniu narodu, co widać z uchwały konfederacji korczyńskiej r. 1438, na sejmie walnym przyjętej, a jeszcze surowszej pko heretykom, bo ich uważa za nieprzyjaciół kraju (*Lipski*, Decas Quaest. Q. VIII §. 30). Ofiarą tych ustaw pierwszy padł Spytek Melsztyński r. 1439, rokiem pierwej przez Zbigniewa, bpa krak., wyklęty za sprzyjanie hussytom. W następnym roku w djecezji poznań. spalono pięciu księży, będących pod opieką Abrahama, sędziego poznańskiego, naukę Hussa opowiadających w Zbąszynie. O większej liczbie takich egzekucji nie wspominają kroniki. Edykt wszelako miał zastosowanie, a władze świeckie popierały go. Król Kazimierz Jagiel. r. 1454 wydał rozporządzenie do urzędów w djecezji poznań., gnieźn., włocławs., i płockiej, by zawsze były gotowe na zawołanie inkwizytora Jakóba z Dzierłonów i chwytały, oraz dostawiały mu podejrzanych o herezję, udzielały pomocy i więziły obwinionych, dopóki sąd duchowny nie wyda wyroku, który mają wykonywać, i uznanych za heretyków karać: juxta leges Friderici imperatoris (a więc nawet śmiercią) per Ecclesiam approbatas et per canonica instituta. Dotąd historja nie uczy, jakie były skutki zastosowania tych przepisów (cfr. *Romanowski*, ib. p. 214). W czasie reformacji Lutra edykt wieluński wznawiać zaczęto. Zygmunt I pod karą śmierci i konfiskaty zabronił sprowadzać i drukować dzieła Lut[illegible]ego zwolenników (edykt toruński 1520, ap. *Górski*, Tomicianа V 284) i wyznawać jego doktryny (edykt 1523, ib. VI 289 Cf.

Taszycki, Correctura Statut. w *Helcla* Starod. prawa pol. pomn. III 178). Duchowieństwo wpłynęło na króla, że r. 1535 wydał dekret (u *Damalewicza*, Vitae Vlad. Ep. p. 372), zakazujący wysyłać młodzież na uniwersytet wirtembergski, lub inne heretyckie. Również za religią katolicką oświadczył się Zygmunt August w manifeście swym r. 1550 (u *Damalewicza* ibid. p. 384), przyrzekając ścigać heretyków i wypędzać z państwa, nie brać do senatu i rady, do urzędów i starostw nie dopuszczać i statuty dawniejsze pko nim wykonywać. Na sejmie zaś w tymże roku odbytym dodał ustawę, by urzędy podług praw karały heretyków (*Orzechowski*, Annal. p. 64; cf. *Romanowski* ib. p. 237; cf. 2 edykty z r. 1551, ap. *Szujski*, Scriptor. rer. pol. I 59—62). R. 1556 i 1557 duchowieństwo uzyskało jeszcze kilka dekretów pko różnowiercom, w których król oświadcza, iż zmianę religji uważa za własną obrazę. Lecz i to nie powstrzymało szerzenia się herezji. Romanowski (ib. 260 sq.) podaje trzy dekrety króla Zygmunta Aug. pko sektom w djecezji poznań., r. 1556, 1557 i 1561 wydane, i czyni słuszną uwagę, że „są one tylko dla późniejszych świadectwem najpewniejszém zmian wielkich, przez krótki ten czasu przeciąg zaszłych między wyznaniami, bo gdy r. 1552 i poprzednich katolicyzm zaczepnie jeszcze występował pko różnowiercom, zstępują (wedle tych edyktów) katolicy w odporne stanowisko i o to się jedynie starają, by niezaprowadzano nowych obrządków w kościołach, in quibus ad eam diem veteri romanae Ecclesiae ritu sacra agebantur, by nie prześladowano i nie wypędzano księży, w kościołach owych służbę pańską sprawujących, by z ozdób przybytków pańskich nie odzierano, dochodów kościołom nie zabierano, by bez wiedzy bpów miejsc w kościołach wakujących nie obsadzano. A chociaż zaczepiają także dekrety te w pewnej mierze różnowierców i stawiają im przeszkody w rozszerzaniu nowych nauk i w innych sprawach, bezpośrednio żadném niebezpieczeństwem katolicyzmowi nie grożących, nie ma się to odtąd dziać imieniem władzy stanu duchownego, ale król to już sam zakazuję krzywdzić kościoły, prześladować duchownych, lekceważyć świętości Kościoła, a przestępstwa w tej mierze za własną swą i swej powagi obrazę uważać i własném swém imieniem krzywd tych dochodzić obiecuje. Dekrety te jednak nie miały mieć znaczenia i mocy ogólnego prawa; przeciwnie, miały one być tymczasowemi tylko postanowieniami, zapewniającemi status quo obu stronom tak długo, aż posłowie od Papieża odpowiedzi nie przywiozą, a następnie, aż król z Litwy, dokąd dla wojny inflanckiej miał wyjechać, wróciwszy, sejmu nie złoży walnego, na którymby stany królestwa sprzeczki te ostatecznie załatwiły.“ Dotrwał ten stan do sejmu piotrkowskiego r. 1562, którego dzieje Romanowski opowiada obszernie. Był on bardzo burzliwy, a gdy zdania senatorów się dzieliły i posłowie ziem naglili o odebranie duchowieństwu wpływu w sprawach o herezję, król juryzdykcji biskupiej nie zniósł, lecz tylko starostom odebrał wolność egzekwowania wyroków bpich. Zaprotestował pko temu bp krakowski, a duchowni odtąd uważali to prawo za żadne, więc pozywali starostów nie wykonywających wyroków bpich pko heretykom. Sejm r. 1565 położył temu koniec, uznając takie zapozwy za nieważne (Vol. leg. II f. 693). Po śmierci Zygmunta Aug. niektórzy ze szlachty r. 1573 spisali akt konfederacji o zachowanie zgody z dyssydentami, o czém ob.

tej Enc. t. IV p. 433. Na królu Henryku i następnych protestanci starali się uzyskiwać uznanie swobodnego wyznawania zasad ich wiary. Protestowali pko temu gorliwsi katolicy. Jakkolwiek ów artykuł de pace inter dissidentes z r. 1573 nie uzyskał jednozgodnej sankcji narodu, królowie jednak uważali się za zobowiązanych do zachowania go. Gdy w czasie wyprawy gdańskiej niektórzy panowie objawili Stefanowi Batoremu życzenie, aby odebrał protestantom kościół w Brodnicy, król im odpowiedział: Sinamus eos, habent obligationem nostram, quam nobis frangere non licet. A gdy ciż sami panowie odwoływali się do zasady, że gdzie jest jedno prawo, tam i jedna wiara być powinna, król odrzekł: Rex sum populorum, non conscientiarum. Słowa godne zaiste króla, który je wyrzekł. Zostały też w pamięci narodu, który, jakkolwiek szczerze przywiązany do religji katolickiej i niemile patrzył na różnowierstwo, znosił jednak przekonania religijne innych wyznań, dopóki te nie zaczęły godzić na całość państwa. Dla tego, gdy zburzono zbór ewangelików w Krakowie, konfederacja jeneralna krak. 9 Maja 1587 r. surowe kary na występnych naznaczyć poleciła. W wielu następnych konfederacjach jeneralnych zapewniono dyssydentom opiekę od napaści (r. 1631 *Vol. leg.* III f. 681; konfed. r. 1632, 1648, 1670 i in.). Od czasu pierwszego najazdu Szwedów za panowania Jana Kazimierza, gdy okazało się, że innowiercy sprzyjali im ze szkodą państwa, zaczęto na sejmach wydawać uciążliwsze prawa pko heretykom. Wspomnieliśmy o nich w art. Dyssydenci. Lecz i wtedy przestrzegano sprawiedliwości, czego dowodem kommissja, naznaczona przez sejm r. 1682 do wykrycia i ukarania sprawców zaburzeń w Wilnie. W następnym wieku zyskali u nas zupełną swobodę, która rozciągniętą została nawet do księstwa Mazowieckiego, gdzie im dotąd nie było wolno osiedlać się, lub nabożeństw odprawiać. Arjanie tylko zostali z kraju wywołani, pod karą śmierci i konfiskaty (r. 1658, *Vol. leg.* IV f. 515), na co im trzy lata naznaczono. O tém na kilku sejmach wydano ustawy (r. 1659 *Vol. leg.* IV f. 585; r. 1661 *Vol. leg.* IV f. 691; r. 1662 *Vol.* IV f. 829; r. 1670 *Vol.* V f. 59). Pod tęż samą surowość prawa podciągnięto kwakrów, mennonistów i anabaptystów (r. 1733 i *konf. jen.* 1764, *Vol. leg.* VII f. 3). Ob. art. Dyssydenci w Polsce. Cf. *Koniecki*, Geschichte der Reformation in Polen, Breslau 1872; *Zakrzewski*, Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520—72, Lipsk. 1870.—III. *Przepisy kościelne* o heretykach rozpoczynają się u nas dopiero od w. XV. Żaden ze znanych dotąd synodów dawniejszych nie zajmował się tym przedmiotem, z czego słuszny wyprowadzamy wniosek, że drobne sekty, pojawiające się w Polsce przed husytyzmem, nie były dla Kościoła groźnemi i niewielu liczyć musiały stronników. Co w późniejszych czasach bpi uchwalili pko heretykom, było wziętém z ogólnego prawa kanonicznego, lub z praw krajowych. Ich własnemi są tylko przepisy, dotyczące przeszkodzenia szerzeniu się herezji, ale i z tych wiele zaczerpnęli z bull, lub innych ustaw papiezkich. W Statutach Mikołaja Trąby, *lib. V tit. de haeret.*, czytamy uchwały pko husytom wydane. Arcybp ogłasza klątwę pko heretykom wszelkich sekt, pko dającym im przytułek lub obronę poleca, aby każdy z wiernych, a zwłaszcza plebani, donosili ich bpwi lub inkwizytorom; bpi powinni to zakommunikować wszelkim władzom, aby te również śledziły postęp herezji, i obwinionych o nią dostawiały officjałom; plebanom zakazano

przyjmować kaznodziejów nieznanych, lub wyręczać się podejrzanymi kapłanami; na nauczycieli szkółek kazano zwrócić baczność, czy wyrażają się o tej sekcie pochlebnie, czy ją chwalą, bronią; bpi mieli ogłosić surowy zakaz do rodziców i panów, aby heretykom nie dawali pieniężnej pomocy; wreszcie, przez archidjakonów, wizytujących djecezje, powinni byli dowiedzieć się, gdzie przebywali zwolennicy Hussa i gdzie czytano heretyckie dzieła; takich wszelkie władze, duchowne i świeckie, miały chwytać, książki zabierać i dostawiać bpwi lub inkwizytorom, a ci w procesie obowiązani byli zachować przepisy prawa kanonicznego, Sexti et Clementinarum, oraz praktykę inkwizytorów. Wkrótce jednak oswojono się z heretykami: sami nawet duchowni przyjmowali ich do służby, pko czemu wystąpiły synody prow. r. 1510 i 1511, polecając bpom sługi takie zabierać i obracać do najniższych posług w dobrach kościelnych. Zdaje się, że ta ustawa wydaną była raczej dla postrachu, jako mijająca się z celem, albowiem ci ludzie z pospólstwa, zamienieni w niewolników, nie przestaliby szerzyć błędów wśród gminu (*Const. prov.* lib. 4 tit. de haer.). Z podobnemi rozporządzeniami bpi zaczęli występować przeciw zasadom nauki Lutra. Ponieważ walka z protestantyzmem była uporczywsza i dłuższa, więc też liczniejsze znajdujemy przepisy, mianowicie w ostatnich czasach rzeczypospolitej, gdy namiętności polityczne rosły, a duch niezgody szukał dla siebie nowego pola zapasów. W początkach reformacji bpi widząc niebezpieczeństwo grożące Kościołowi, chcieli zażegnać je groźbą praw krajowych, dla tego mniej zajmowali się wydawaniem ustaw, które bez poparcia władzy świeckiej nie byłyby miały skutku, tém więcej, że nowe zasady przynosili cudzoziemcy, a chwytała się ich butna szlachta, pod synami Jagiełły dobijająca się wszechwładztwa w narodzie. To nam tłumaczy, dla czego całą odpowiedzialność bpi zrzucali na króla i sejmy, od nich pozyskując surowe prawa pko heretykom. Bronili Statutu Jagiełły, lubo przewidywali niepokoje, jakie zastosowanie jego wywoła. Ta bojaźń objawia się w synodzie prow. r 1527, na którym arcybp Łaski zachęca ich do mężnego stawienia oporu nawałnicy, omni timore postposito, solum Deum, fidem ejus ac religionem s. prae oculis habentes, non parcendo praeterea laboribus et expensis. Dość było wtedy wyszukiwać heretyków, osądzać jako takich i oddawać władzy świeckiej. Więc też synod ten ogranicza się na poleceniu bpom ustanowić inkwizytorów. Dla utrzymania zaś ludu w zasadach wiary katolickiej, nakazuje podawać w kazaniach zdrową naukę, dwory bpów opatrzyć w uczonych teologów i kaznodziejów, a duchowieństwo w odpowiednie książki, młodzież zaś szkolną chronić od heretyckich mistrzów i wprowadzić odpowiedniejszą metodę nauczania. Że zaś największe niebezpieczeństwo groziło od sejmującej szlachty, więc i dla niej podaje synod środek, zalecając bpom, aby u króla wyprosili ustanowienie na dworze królewskim kaznodziei, któryby w święta i niedziele przed królem i zgromadzonemi stanami miewał kazania. Nie przepomniano dołączyć prośby o wykonywanie wyroków bpich pko heretykom. Synody prow. r. 1530 i 1532 do tych ustaw odwołały się, nic nowego nie stanowiąc. Rozporządzenia późniejszych synodów dadzą się streścić w następnych punktach. 1. Inkwizytorami, gdzie nie ma oddzielnych osób, ten urząd sprawujących, mają być archidjakoni (synod prow. 1530, 1542, 1551 i in.), ob. art. Inkwizytor.—2. Śledzić heretyków i donosić

ich bpwi powinni archidjakoni podczas wizyt (synod gniez. 1720) i plebani, zwracając uwagę na nowo przybyłych do parafji, czém się trudnią, jakiej są narodowości i religji i zkąd przybyli (chełmin. 1583, warm. 1610, żmudz. 1752). Plebani utrzymywać powinni nietylko listę katolików, kommunję ś. przyjmujących, lecz i heretyków, w parafji mieszkających, i corocznie przedstawić ją na kongregacji dekanalnej (gn. 1720). Synody: łucki 1726, płocki 1733 i chełmiński 1745, każą tę listę odsyłać bpwi.—3. Toż samo zachować względem podejrzanych o herezję, a za takich uważać należy: upornie broniących swych religijnych przekonań, zawierających dwoje małżeństw, używających rzeczy śś. na zabobony, wróżących za pomocą świecy lub wody święconej i t. p., bluźniących pko Bogu w małych przeciwnościach, znieważających obrazy śś. lub zbyt je czczących, trzymających książki heretyckie, przystępujących do spowiedzi w celu namówienia spowiednika do herezji (łucki 1726), gardzących juryzdykcją lub osobami duchownemi, wzywających djabła, zaprzeczających nieśmiertelności duszy, podających w wątpliwość kary piekielne, lekceważących Pismo ś. lub sakramenta, wyśmiewających modlitwy i inne praktyki religijne, podających w wątpliwość artykuły wiary (żmudz. 1752).—4. Plebani nie powinni pozwalać heretykom osiedlać się, bez odebrania od nich w obec świadków zapewnienia, że powrócą na łono Kościoła (gniez. 1720). Mogą to zeznanie uczynić przed urzędem; w razie niedopełnienia, wydaleni zostaną (chełmin. 1745).—5. Nie wydzierżawiać im dóbr duchownych, pod karą 500 dukatów (*Const. prov.* lib. 4. de haeret.). Wszelkie umowy z heretykami o funkcje kościelne zabronione są plebanom, pod karą odebrania im beneficium (poznań. 1720).—6. Duchowni upominać mają katolików, aby dóbr swych nie sprzedawali heretykom (ibid.). W kontraktach kupna, sprzedaży, dzierżawy i t. p. niechaj czynią wzmiankę na korzyść wiary katol., iż nabywcom nie wolno nabywanej własności puszczać w ręce heretyków (gniez. 1720, łucki 1726, chełmin. 1745). Zwracać uwagę panów na zgubne dla wiary osiedlanie i kolonizowanie innowierców (pozn. 1720 i 1738, łucki 1726).—7. Służby i czeladzi akatolickiej nie trzymać. Rzemieślnicy nie mają przyjmować czeladzi heretyckiej, chyba gdyby innej nie mieli; ale wtedy na sześć miesięcy przed Wielkanocą mają upomnieć heretyków o przyjęcie wiary katolickiej, pod zagrożeniem wydalenia (warm. 1610). Nie zmuszać jednak do wyrzeczenia się błędów, lecz pasterz ma ich łagodnie prowadzić do uznania prawdy, a panowie prowadzać do kościoła na kazania i obrzędy śś., a nawet do proboszcza na prywatną rozmowę. Jeśli przyjdą do kościoła z nieuszanowaniem i niesakromnie zachowywać się będą, wydalić ich; a jeśli będą bluźnili Boga, okażą upór w dysputach religijnych i przez długi czas nie okażą poprawy, ukarać ich więzieniem i wydalić (warm. 1575 i 1726). Podług ustaw kupieckich dla m. Warszawy, pod karą tysiąca imperjałów nie wolno kupcom do usług przyjmować heretyków (pozn. 1720). Synod płocki r. 1733 naznacza za to karę 50 grzywien.—8. Aby heretyków nie przypuszczać do praw miejskich, wyjednał bp Małachowski r. 1685 na magistracie krakowskim, co mu przypomina synod krak. 1711 r. Nie przyjmować ich do cechów, a przyjętych usuwać zaleca magistratom synod poznań. 1738, przywodząc dekret Jana Kazimierza

z r. 1656 i inny z r. 1658.—9. Z Warmji mają ustąpić w ciągu pół roku, pod karą 100 węgierskich na magistraty. Ktoby ich przyjął bez wiedzy bpa, lub dom wynajął, takiejże karze ulegnie (synody warm. 1610, 1623, 1726).—10. W Mazowszu mieszkać im nie wolno, o czém synod płocki 1643 nakazuje z ambon lud uwiadomić. Magistraty mają czuwać nad wykonaniem dekretu księcia Janusza i nie pozwalać heretykom prowadzić handlu, wydzierżawiać sklepów na dłuższy czas (płoc. 1733). W Warszawie wolno im przebywać tylko podczas sejmu i jarmarku (poznań. 1720).—11. Nowych zborów budować im nie wolno, a bez pozwolenia wystawione, zniszczyćby wypadało. Tak orzekły uchwały sejmowe (*Vol. leg.* VI f. 253). Synody upominają plebanów, aby nad wykonaniem tego czuwali, archidjakonom zaś nakazują w czasie wizyty badać, czy zbory luterskie prawnie wystawione zostały (synody: krak. 1711, pozn. 1720, 1738, gniez. 1720, łucki 1726, chełmin. 1745, żmudz. 1752). Synod wileń. 1717 użala się, że heretycy zbory stawiają i restaurują, bez pozwolenia władzy djecezjalnej, oraz twierdzi, że wydawać tego rodzaju pozwolenia do samego tylko bpa należy, a żaden urząd nie może się w to mieszać; poleca więc dziekanom i plebanom, aby przeszkadzali budować zbory, choćby przyszło im wezwać pomocy władz świeckich.—12. Również szkół erygować im nie wolno. Plebani mają się temu roztropnie opierać i zawiadamiać władzę djecezjalną (poznań. 1738). Gdy w djecezji chełmińskiej protestanci naglili swych poddanych katolików o składki na nauczycieli heretyków, synod r. 1641 pod karą klątwy zakazał je dawać. Synod prow. r. 1556 poleca bpom szkoły heretyckie, wraz z ich pedagogami: w Koźminku, Secyminie, Pinczowie i in. wykląć (*Const. prov.* lib. 4 de scholis). Posyłać dzieci na naukę do szkół i miejsc heretyckich, w celu wyuczenia ich języka, kupiectwa i t. p. zabrania katolikom synod warm. 1610, pod zagrożeniem kar. Toż samo stanowią synody: poznań. 1720, 1738, łucki 1726, płocki 1733, wileński 1744 i in. Plebani mają zaraz uwiadamiać bpa, kto z ich parafjan posyła swe dzieci do szkół heretyckich (łucki 1641).—13. Rządca parafji ma baczyć, czy między parafjanami krążą książki heretyckie, kto je posiada i czyta jawnie lub skrycie (warmiń. 1610 i 1726, poznań. 1642 i 1738, przemys. 1723 i in.). Zakazano dzieł takich drukować i sprzedawać, ob. art. Index.—14. Unikać dysput z heretykami duchownym i świeckim nakazuje synod poznań. 1564, podając zarazem przestrogi, jak się w nich zachować należy, gdyby ich uniknąć nie było można. Obszernie o tego rodzaju dysputach mówią synody chełmińskie r. 1605 i 1745. Na ucztach zwłaszcza, i w żartach wszczynać ich zabraniają: synod prow. r. 1542, chełmski 1717, gniez. 1720, przemys. 1641 i 1723, łucki 1726 i pozn. 1738.—15. Owszem, katolicy, a zwłaszcza kapłani, powinniby unikać z heretykami wszelkich stosunków (warm. r. 1575). Synod warm. 1610 przyznaje, iż trudno nie zawierać z nimi zażyłości, gdy djecezja heretykami otoczona; pomimo to upomina urzędy i obywateli, aby, poświęciwszy zyski doczesne, co najrzadsze mieli stosunki z heretykami. Synod poznań. 1720 przytacza słowa ś. Pawła do Tyt. r. 3 w. 10, i breve Grzegorza XIII do arcbpa Uchańskiego o unikaniu heretyków. Synod kijowski r. 1762 każe ludowi w wielki czwartek przypominać ten obowiązek i czytać bullę Coenae Domini.—16. Tém więcej zabroniono katolikom udziału

w nabożeństwie heretyków, t. j. uczęszczać na kazania, pogrzeby, modlitwy, bywać w ich zborach. Wyjątki stanowią stosunki cywilne, wypływające z obowiązków obywatelskich (synody: przemys. r. 1641, krakowski 1711, poznań. 1720). Ktoby tego przepisu nie zachował, uważany być ma za podejrzanego w wierze i nie będzie słuchany w sądzie duchownym, gdyby tam wniósł sprawę, testament jego uznany będzie za żaden, i zostanie pogrzebu pozbawiony (łucki 1726). Jednak do processji Bożego Ciała mają assystować i akatoliccy mieszczanie, który to zwyczaj bpi wprowadzili w Krakowie i w innych miastach tej djecezji (synod krak. 1711). Heretyków pod żadnym pozorem nie brać za kmotrów (warm. 1726).—17. Małżeństwa z heretykami zakazane. Potrzebne na to pozwolenie bpa (syn. żmudz. 1636) i deklaracja, że dzieci będą katolickie (syn. krak. 1711) i że strona heretycka nie będzie współmałżonka katolika odwodziła od wiary katolickiej (syn. pozn. 1720), ani dzieci napajać zasadami sekty (łucki 1726); ob. Małżeństwo. Gdy jedno z małżonków umrze, dzieciom dodaje się opiekun katolik (syn. pozn. 1720, żmudz. 1752).—18. Poddani akatolików mają zachować święta katolickie, do czego plebani powinni zmuszać panów środkami prawa (żmudzki 1752).—19. Predykantom sukien księżych nosić nie wolno. Na Litwie i Żmudzi pastorowie ewangeliccy, a zwłaszcza kalwińscy, ubierali się w suknie księży katolickich, dla pozyskania u ludu szacunku i wziętości. Pko temu wystąpiło duchowieństwo na kilku synodach. Bp wileński Sapieha na synodzie r. 1669 ogłosił ustawę: „Stanowimy, i na obecnym synodzie wszystkim i każdemu po szczególe wspomnianym ministrom czyli predykantom zakazujemy, w naszej djecezji, używać sukien księży katol., pod karą zdjęcia z nich publicznie tego ubioru, lecz mają nosić swe zwyczajne niemieckie.“—„Dziekan foralny ma nad tém czuwać w Wilnie, a po djecezji każdy pleban, i ustawę tę w wykonanie wprowadzić, citra tamen sanguinis effusionem et violentiam, quae tumultum causare posset,“ dodaje synod wil. r. 1685. Ponowił to synod r. 1744, radząc im raczej używać krótkiego ubrania, jakie noszą w Prusach, z kołnierzami (collavia in duplo longiora) dwa razy dłuższemi. Synod żmudz. 1752 również zdjęcie z nich sukien duch. zaleca, lecz gdyby się opierali, zapłacą 50 węgierskich na ubogich. Syn. łucki 1726 o samym tylko zakazie strojenia się w suknie księże wspomina.—20. Ministrów heretyckich nazywać księżmi lub duchownymi zabraniają synody: pozn. 1720 i kijowski 1762, dodając, że nie są przez prawych bpów wyświęceni na kapłaństwo, ani są wolni od stawania przed sądami świeckiemi, pod które poddała je konfederacja jeneral. r. 1648, bo są ludźmi świeckimi. Nazwy pasterzów (pastor) nadawać im nie pozwala tenże syn. pozn., gdyż są raczej coeci duces coecorum.—21. W domach prywatnych odprawiać nabożeństw, chrzcić lub assystować przy ślubie małżeńskim bez wiedzy bpa, późniejsze synody predykantom zabraniają pod karą więzienia (syn. krak. 1711, łucki 1726, chełmiń. 1745 i inne). Toż samo rozumieć należy o nauczycielach, utrzymujących szkoły po wsiach i kolonjach (syn. gniez. 1720). Z synodu pozn. 1738 pokazuje się, że w wielu miejscach był zwyczaj wybierania świętopietrza od predykantów, przybywających na konfirmację w czasie wielkanocnym, gdyż synod ten stanowi, aby i w tej djecezji, „jak to ma miejsce w wielu innych,“ predykant nie wpierw swych wyznawców przyj-

mował do wieczerzy, aż od plebana miejscowego otrzyma świadectwo, (którego mu nigdy odmawiać nie wolno), iż opłacił in recognitionem ecclesiae parochialis titulo denarii s. Petri, trzy grosze pol. rocznie, na Wielkanoc raz tylko; w innych czasach bez opłaty pleban ma wydać karteczkę, w przeciwnym razie predykant i gmina zapłaciliby karę. Synod żmudzki r. 1752 predykantom zabrania dzwonić w ostatnie dni wielkiego tygodnia, a to pod wzbronieniem wstępu do zboru; w miejscach zaś, gdzie nie mają pozwolenia na odbywanie nabożeństw, nie wolno im spełniać żadnych obrzędów religijnych, lub wizytować w rodzaju kolędy, pod karą 20 węgierskich i zabraniem koni i wcza, gdy granice sobie dozwolone przekroczą. W Wilnie dopiero za bramami miasta wolno im było śpiewać i używać pochodni przy pogrzebach (syn. wileń. 1717).—22. Wracający na łono Kościoła mają być wpierw przez czas dostateczny doświadczani i wyuczeni zasad wiary katol., samo zaś wyznanie wiary ma być dopełnione publicznie, a przynajmniej w obec trzech lub dwóch wiarogodnych świadków; akt ma obejmować wzmiankę o nawróceniu, wyrzeczeniu się błędu i absolucji od herezji, oraz imię i nazwisko, tak nawróconego, jak świadków, aby w razie odpadnięcia nawróconego, można go było przekonać, że został do Kościoła przyjęty (synod pozn. 1689). Synody: chełmiński r. 1745 i żmudzki 1752, każą mieć przy każdym kościele oddzielną księgę, gdzieby proboszcz zapisywał szczegóły o osobie nawróconego. Tylko kapłani dobrze znający nauki duchowne mogą przyjmować innowierców na łono Kościoła (żmudz. 1752). Gdyby kto raz brał udział w nabożeństwie katolików, a drugi raz z heretykami, taki ma być upomniany, a potém rozgrzeszony przez dziekana; upadłych a wracających, do bpa po rozgrzeszenie odesłać (warm. 1575). Duchowni upadli po złożeniu wyznania wiary, gdyby błędów porzucić nie chcieli, mają być odsądzeni od wszelkich beneficjów kościelnych, a nikt ich do djecezji przyjąć nie może (chełmiń. 1745). Ponieważ zaś wielu ministrów heretyckich jedynie dla chleba trzyma się błędnej religji, bpi zatém na synodzie prow. r. 1643 postanowili zabezpieczyć im utrzymanie. Arcybp M. Łubieński na ten cel przeznaczył złp. sto tysięcy, pozostałe z funduszu bpa krak. Jakóba Zadzika, którego testamentu był wykonawcą.—23. Bezpieczeństwo osobiste i obrona heretykom zapewnione były, pomimo praw na pozór surowych. Teodor Czartoryski, bp poznański, w liście pasterskim (d. 3 Czerw. 1739) poleca dwa razy w rok ogłaszać ludowi, że „nikt pod pretekstem żarliwości o wiarę ważyć się nie ma lub słowem lub uczynkiem dyssydentów z jakiejkolwiek racji afrontować i napastować, i ktoby się tego ważył i przez to do jakiego tumultu i bitwy dał okazję, od zwierzchności świeckiej jako buntownik według prawa karan będzie.“ To jednak nie przeszkadzało szeroko rozwodzić się w pismach, a nawet w statutach synodalnych, że u nas heretycy nie mają swobody wyznawać i szerzyć swych błędów (syn. pozn. 1720, płocki 1733), że są pozbawieni czci, że nie mogą w rzeczypospolitej posiadać godności, że utracają szlachectwo, wolność i przywileje, że godni są kary śmierci, bo prawo uważa ich jako offensores regiae majestatis, a więc przez starostów chwytani być winni, że dobra ich ruchome i nieruchome na skarb skonfiskowane być mają, że potomstwo ich nie ma prawa do sukcesji i honorów ojcowskich i t. p. Długie o tém wywody z praw krajowych i kanonicznych obejmuje synod poznański Krzysztofa

Antoniego Szembeka (r. 1720) i wiele broszur z początku XVIII w. Te przekonania nie były nowe, ale powtarzano je chętnie po wojnach szwedzkich, w których dyssydenci jawnie sprzyjali nieprzyjaciołom kraju, podobnie jak dyzunici w czasie wojny z Turcją r. 1676. Pragnął naród jedności wiary, przy której łatwiej znalazłaby się jedność przekonań politycznych, lecz w wyborze środków nie był tak szczęśliwym, jak w w. XVI. Poszła w zapomnienie światła rada Mikołaja Kossobuckiego, który r. 1572 małe swe dziełko *Psalmi sexagesimi octavi pia et elegans explanatio* (Coloniae 1575 in-12) dedykując St. Karnkowskiemu, bpwi kujawskiemu, nie wahał się wyrzec, że różnice w wierze nie znoszą się skutecznie ogniem i mieczem, lecz opowiadaniem słowa Bożego, dziełami miłości i modlitwą. Kto rozlewem krwi i gwałtem chce herezję wytępić, ten używa zewnętrznie lekarstwa na chorobę, której źródło wewnątrz leży. Za niewłaściwe więc uważał starania bpów o zachowanie opieki rządowej nad Kościołem, gdyż Bóg sprawą swą nigdy opiekować się nie zaniedba. Potępiając tę zbytnią ufność duchowieństwa, przypomina mu słowa proroka: Maledictus qui ponit brachium suum hominem, i zawiedzione nadzieje mu ukazuje: Agite quidquid vultis, contendite quantum potestis, urgite libertates ecclesiasticas, urgite privilegia regni; nihil tamen efficietis, frustra a vobis omnis consumetur labor. Quid ita? quia praeposteram morbi hujus curationem aggredimini. In medulla haeret malum, et vos cortici inhaeretis. Animi est iste morbus, non corporis. Wprzód radzi ludy oświecić, a potem wziąść się do zewnętrznych środków, bo i Chrystus Pan miecza nie używał do zaprowadzenia swej nauki. Od zaniedbania tych rad wywodzić należy początek późniejszych ustaw przeciw innowiercom. Ono też dało powód do mieszania się ościennych mocarstw w sprawy wewnętrzne rzpltej i odkryło im bezsilność państwa. *Cf.* art. Dyssydenci w Polsce. *X. Z. Ch.*

Hergenröther. I. Józef, syn Jakóba H'a, wircburgskiego professora medycyny, ur. 15 Wrz. 1824 w Wircburgu, uczył się (1842—49) w uniwersytetach wircburgskim i rzymskim, r. 1848 został kapłanem w Rzymie, 1849—51 był wikarjuszem w Zellingen, 1850 został doktorem teologji w Monachium, 1851 tamże prywatdocentem, 1852 nadzwyczajnym, a 1855 zwyczajnym professorem prawa kanon. i historji kościelnej w Wircburgu; 1868 powołany był do Rzymu, do prac przygotowawczych przed soborem watykańskim. Pisma H'a odznaczają się obszerną erudycją, gruntownością, świeżością i żywością wykładu, pokojem i wysokością poglądów, a przytém gorącą miłością dla Chrystusa i jego Kościoła. Napisał on i wydał: *Die Lehre von der göttl. Dreieinigkeit nach Gregor von Nazianz*, Regensb. 1850; *De cath. Ecclesiae primordiis recentiorum protestantium systemata*, ib. 1851; *Photii liber de Spiritus S. mystagogia nunc primum editus*, ib. 1857; *Der Kirchenstaat seit der franzōs. Revolution*, Freib. 1860; *Prolegomena in Photii Amphilochia*, z 21 przez Mai'a *jeszcze nie wydanemi kwestjami*, po gr. i łacinie ap. *Migne*, Patr. gr. 139 t.; wydał *Becci refutatio Photii de Spiritu S.*, pierwszy raz wydane *ib.* t. 141; *Gregorii Melis. Patr. Apol. contra Ephesii confessionem et Marci Ephes. nonnulla* (po raz pierwszy wydane), *ib.* 160 t.; *Marci Eph. capita syllogistica cum resp. Scholarii et Bessarionis* (z prologami), *ib.* t. 161; *Photius, Patiarch v. Const.*, Regensb. 1867—69, 3 vv. in-8, z dodatkiem p. t. *Monumenta gr. ad Phot. pertin.*, ib. 1869 (ob. tej Enc. V 466); *Anti-*

Janus (hist.-teologiczna krytyka broszury: Der Papst u. das Concil von *Janus*) Freib. i Br. 1870; *Kritik der Döllingerschen Erklärung vom 28 März d. J.*, ib. 1871; *Katholische Kirche u. christlicher Staat in ihrer geschichtl. Entwickelung u. in Beziehung auf die Fragen des Gegenwart, historisch-theolog. Essays und zugleich e. Anti-Janus vindicatus*, Freiburg i. Br. 1872; to samo—*neue zum allgemeinen Gebrauche abgekürzte Ausgabe*, ib. 1874.—**2. H.** Filip, młodszy brat poprzedniego, od 1868 docent teologji w Würzburgu, napisał: *Die antiochenische Schule u. ihre Bedeutung auf dem exegetischen Gebiete*, Würzb. 1866; *Die heil. Eucharistie als Opfer*, Regensb. 1868; *Die Civilehe*, München 1870; *Die päpstliche Unfehlbarkeit*, Mainz 1870. *N.*

Herka (*Hercius*). **I.** Paweł z Kurzelowa, dr. teologji, professor i rektor akademji krak., 1648 kanonik katedr. krakowski, dziekan opatowski, um. 1651. Napisał: *Quaestio de cometarum loco*, Krak. 1626; *Quaest. theologica de creatione*, 1648; *Qu. theologica de sacramentis*, t. r.—**2. H.** Ignacy Kanty, dr. teol., professor akad. krak., kaznodzieja katedr. Zostawił wiele panegiryków i kazań, w języku łaciń. i polskim wydanych, p. t.: *Orpheus Victor Joannes a Cruce*, Krak. 1735 in-f.; *Trophaeum militis in bello Benedicti XIII* etc., Pozn. 1734; *Zebranie prac kaznodziejskich*, wydane przez brata H'i, *Stanisława Kostkę H.*, Pozn. 1749; *Pamiątka kaznodziejskiej pracy*, ib. 1751.

Herkenrath Jan Wilhelm, teolog żyjący w półowie XVIII w., kanonik łucki, napisał: *Nucleus controversiarum fidei catholicis inter haereticos habitantibus utilis*, 1766 bez m. dr.

Herman *v. dem Busche*, więcej humanista niż teolog, urodzony 1468 ze starej szlacheckiej rodziny w Westfalji, oddany na wychowanie Rudolfowi Lange, a później Aleksandrowi Hegius'owi, zostając w poufnych stosunkach z Rudolfem Agricola, zamiłował literaturę klassyczną, i po spędzeniu pewnego czasu w Tybindze, gdzie się poznał z kilku uczonymi, rozpoczął 1486 podróż do Włoch w celu naukowym. Tu słuchał i odwiedzał najsławniejszych uczonych i zyskał rozgłos poety; niedługo potém w Heidelbergu otrzymuje stopień mistrza nauk wyzwolonych, spiera się z teologami w Kolonji, przebiega Francję, wraca do Kolonji, na wezwanie hr. Nuenara, celem stoczenia rozprawy z *Jakóbem Hogstratem* i *Arnoldem z Tungern*. R. 1488 wydał nowy zbiór swych epigramatów i potrójny *stuwiersz* (hecatostichon) *na cześć różańca N. Marji P.* W skutek starań Hogstrata i jego stronników zmuszony opuścić Kolonję, gdzie miał wielu przyjaciół i dobrodziejów, udał się w kraje zachodniej Germanji, miewając odczyty o literaturze starożytnej, bawił jakiś czas prawie w każdém z większych miast, z których go niekiedy wypędzano, na żądanie zazdrosnych miejscowych nauczycieli. Jednocześnie z rozgłosem nauki krążyła wieść o jego niemoralném życiu, z tego powodu słynny opat *Trithemius* napisał doń ostry list, z przestrogą i napomnieniem, aby obyczajami nie uwłaczał wiedzy, *ut ita viveret, ne moribus destrueret eruditionem*. R. 1510 osiadł w Witenberdze, gdzie wkrótce wplątał się w spory z uczonym włochem *Sbrulius'em* i zmuszony był przenieść się na lipski uniwersytet, który go również usunął 1511. Z Anglji, dokąd z Lipska wyjechał, wezwał go powtórnie do Kolonji hr. Nuenar, proboszcz katedralny. Gdy z kilkoma humanistami wystąpił H. przeciwko teologom tamtejszym, znowu go wypędzono. Za staraniem hr. Nuenara

zostawszy wkrótce rektorem szkoły w Wesel, wydał tam *Vallum humanitatis*, jako obronę nauk humanitarnych. W odczytach o pismach Melanchtona i Lutra przechylił się na stronę Hutten'a, czém postradał przyjaźń Erazma. Nabył też rozgłosu na polu teologicznem: uprzedzony przeciw Kościołowi, stanął w rzędzie nowatorów i, aby ich tém czynniej wspierać, złożywszy rektorat 1522, poszedł do Witenbergi, gdzie obok studjów teologicznych miewał o starożytnych klassykach odczyty, na które i Melanchton uczęszczał; wkrótce atoli (1526) objął katedrę historji w nowo otwartym uniwersytecie marburgskim, gdzie także wykładał pisma starych dziejopisarzy i ś. Augustyna. Najmilszym w późnej starości jego przedmiotem była teologja. Jedno wszakże tylko wydał tej treści w Marburgu dzieło: *De singulari auctoritate veteris et novi instrumenti, sacrorum, ecclesiasticorumque testimoniorum libri.* Skoro anabaptyści poczęli wichrzyć w okolicach Monasteru, magistrat tego miasta zaprosił H'a na dysputę z nimi, którą przyjąwszy, zbijał ich błędy. Na wstępie zgodziły się obie strony, iż Pismo św. uważać będą za stanowczą wyrocznię spornych twierdzeń; niedługo jednak przywódca nowochrzczeńców *Bernard Rotman*, jakby pod wpływem szaleństwa, wzgardziwszy Biblją i jej wykładem, aż sześć na raz pojął żon i wieczną rzucił klątwę na wszystkich, którzy, nie podzielając jego marzeń, chrzest niemowląt uważali za zgodny z nauką Pisma św. Bezzasadność Rotmanowych błędów wykazał Herman w czterogodzinnej mowie, mianej zaraz nazajutrz. Nadzwyczajne wysilenie i rozdrażnienie, wywołane przez fanatycznych przeciwników, osłabiły tak dalece 65 letniego starca, iż, zaledwie skończywszy rozprawę, odprowadzony został do mieszkania. Wypadek ten anabaptyści wziąwszy za widoczną karę Bożą, urągali poważnemu mężowi, przeto też wyjechał z Monasteru i umarł w domu swego przyjaciela 1534. Krom wzmiankowanych, napisał wiele książek szkolnych i wydał kilku klassyków rzymskich. Cf. *Hamelmann*, Narratio de vita, studiis, itineribus, scriptis et laboribus H. Buschii. (*Fehr.*) *Ks. M. S.*

Herman z Reichenau (*Herimannus Augiensis*), przezwany *Contractus* (skurczony, sparaliżowany), ur. 1013, syn hr. Wolverada v. Veringen i Hiltrudy. H. mając z urodzenia skurczone wszystkie członki, zdawał się być najnieszczęśliwszém stworzeniem: o własnych siłach nie mógł się ani ruszyć i prawie zawsze tylko siedział, a gdy chciał czytać, pisać, lub cokolwiek czynić, wykonywał to w skrzywionej postawie i z największém wysileniem; wszakże siłą woli, dzięki łasce boskiej i przyczynie N. Marji P., zwyciężył wszelkie trudności i stał się najuczeńszym swego czasu. W 8 r. życia oddany był do klasztornej szkoły w Reichenau, czy w San-Gallen. Wiele przemawia za tem ostatniem, rzecz atoli pewna, że później H. swoją nauką, pobożnością, cierpliwością i innemi cnotami przynosił zaszczyt klasztorowi w Reichenau, tam wykonał śluby, mając lat 30 i um. 24 Wrz. 1054 r. Dla biegłości we wszystkich naukach i sztukach cieszył się ogólném poważaniem. Zajmował się jeometrją i astronomją; *in horologicis et musicis instrumentis et mechanicis nulli non par erat comparandus*, pisze *Bertold*, jego ulubiony uczeń i kontynuator Kroniki. Układał H. na cześć świętych pieśni, wraz z muzyką, czytywał starożytnych klassyków, Pismo św., Ojców i pisarzy kościelnych. *Trithemius* zowie go filozofem, astronomem, poetą, mówcą, muzykiem, słynnym teologiem i dodaje, że go uważano za najbieglejszego znawcę

Pisma św., że posiadał doskonale język grecki, łaciński i arabski, a w hebrajskim dosyć był biegły. O studjach i wiedzy H'a świadczą jego pisma; szkoda wielka, że nas nie wszystkie doszły. Jego księgę *De monochordo* wydał *Gerbert* (ob.) (Script. eccl. de musica), a *Pez* (Thes. Anecdot.) ogłosił jego pracę *De mensura Astrolabii*. Do zagubionych, albo też dotąd nie wykrytych dzieł H'a zaliczają *Gesta Chuonradi* (II) *et Henrici* (III) *imperatorum*, tudzież wiersz *De octo vitiis*. Najważniejsze wszakże jego dzieło historyczne dochowało się w całości. Jest to *Kronika* (*Chronicon de sex mundi aetatibus*), która dla późniejszych dziejopisarzy jest razem i podstawą i źródłem, jak było niegdyś przed Hermanem dzieło *Bedy* „De sex muadi aetatibus." Kronika H'a zaczyna się od narodzenia Chryatusa Pana, a kończy się na r. 1054, w którym H. umarł; część ostatnia (r. 1039—1054) należy do najlepszych źródeł historycznych. Ułożył to dzieło H. z roczników, dzieł historycznych i pism Euzebjusza, Hieronima, Prospera, Djonizjusza małego, Wiktora Tunun., Jana z Biclar, Idacjusza, Marcellina, Jornandesa i innych. Wydania: ap. *J. Sichard*, Chronicon eruditor. viror., Basil. 1529; ap. *Canisium*, Lection. antiq. I 429, ed. nov. III 1 p. 191; ap. *Pistorium*, Script. rer. germ. I 85; lepiej ap. *Chr. J. Urstisium*, Germ. histor. illustr. I 229; w *Biblioth. Patr.* ed. Colon. t. XI, ed. Lugdun. t. XVIII; w *Pistorii* Rer. germ. script. ed. *Struve*, I 113; ap. *Ussermann*, Prodr. Germ. sacr. I; ap. *Pertz*, Mon. Germ. scr. t. V p. 67; ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 143. Na niemiecki język przełożył *Nobbe* w *Geschichtschreiber der deut. Vorzeit*, XI Jahrg. t. V, Berlin 1851. Kronikę H'a kontynuował do r. 1080 uczeń jego *Berthold* (*Annales*), kanonik konstancjeński († 1088 r.); kontynuacja ta jest przy wydaniach Kroniki H'a przez *Urstis.*, *Ussermanna* i *Pertza*. Niekiedy H. zaliczany bywa do błogosławionych (19 Lip. al. 24 Wrz.). Ob. *Bolland.* Acta SS. Jul. t. IV p. 58. Cf. rozprawy o H'ie przez *Docen'a* (ap. *Pertz*, Archiv. f. d. ältere deut. Geschichtskde III 3), *Dümge* i *Fr. Mone* (ib. III 209).

Herman *z Fritzlar*, najznakomitszy z mistyków XIV w., poszedł w zapomnienie tak dalece, że dziś mało o nim mamy wiadomości; to pewna, że pochodził z Fritzlaru, podróżował wiele po Niemczech, Hiszpanji i Włoszech, zwiedził groby Apostołów. Ponieważ mistycy XIV w. po większej części należą do zakonu ś. Dominika, przeto i H'a niektórzy do tego zakonu zaliczają; inni uważają go za franciszkana, z tego powodu, że pisał z uwielbieniem o ś. Franciszku z Assyżu i jego synach. Gdy atoli zważymy, że wspomniane zgromadzenia nie przyznają się do niego, że zakonnik nie miałby był tyle czasu i sposobności do podróżowania, że w swych pamiętnikach nie wspomina o życiu klasztorném, ani się u nich *bratem* nazywa, a co najwięcej, że księgi swe własnym przepisywał kosztem, czegoby będąc ubogim zakonnikiem uskutecznić nie mógł, musimy przyznać, że H. nie był zakonnikiem, lecz zamożnym, wykształconym i pobożnym obywatelem, który nabyte przez siebie skarby duchowe chciał dla pożytku drugich upowszechniać w swych księgach. Szkoda, że z pism jego same tylko *Żywoty Świętych*, po niemiecku pisane, doszły naszych czasów; inne także niemieckie dzieło *Blume der Schauung*, dotąd nie odkryte, może całkiem zaginęło. Jego *Żywoty Świętych* wydał *Fr. Pfeifer* w Lipsku 1845 z oryginału. Szacowne to dzieło H. ułożył (1343—49) z treści kazań, tu i owdzie słyszanych, z wyjątków z ksiąg teologiczno-

ascetycznych, z Biblji i Ojców śś., z różnych legend i własnych rozmyślań i z doświadczenia nabytego w długich podróżach i t. p. Obejmuje ono 86 żywotów różnych świętych, tudzież wykłady na uroczystości Boskie i N. Marji P. Historyczne opisy, jedne z niewątpliwych czerpał źródeł, inne przeplatał dodatkami mistycznemi, które częstokroć zachwycają swą formą, tkliwą prostotą, słodyczą i pokorą. W proste legendy umiał H. wstawić pytania z etyki, ascezy, teologji i filozofji, a zarazem rozwiązać i wyjaśnić takowe; podniósł zarzuty i zbijał je, przytaczał wyciągi z Pisma ś. i Ojców, a częstokroć wykładał znaczenie obrzędów kościelnych i t. p. Wszystko to pochlebnie świadczy o wykształceniu umysłu i serca nietylko H'a, ale i mistrzów, z których korzystał, i czasów, w których żył. Obok śmiałych pomysłów, jest tam rzewna prostota, głębokie rozmyślania, dosadne a zwięzłe zarysy i określenia. Wiara i rozum, sztuka i wiedza, wspierają się tu nawzajem; wzniosłe pojęcia o cnotach wewnętrznych i ściśle katolicka asceza, wolna od ślepej i ciemnej czułostkowości, odbija się w każdym wierszu; w zakresie katolickiej wiary, czy moralności, wszędzie ściśle H. trzyma się wyroków Kościoła. Styl jego podobny do spokojnie płynącego potoku, przecudne obrazy dodają mu wdzięku. *(Schrödl).* *Ks. M. S.*

Herman *z Lehnin'a*, któremu pospolicie przypisują proroctwo, zwane *Vaticinium lehninense*, miał być cystersem w Lehnin'ie, między Zgorzelcem (Brandeburg) a Poczdamem, w końcu XIII lub na początku XIV w.; proroctwo to, w 100 łacińskich hexametrach, daje charakterystykę każdego panującego z domu Hohenzollernów, określa czas upadku tego domu, zapowiada dokonanie jedności Niemiec i powrót protestantów do kościoła katolickiego. W nowszych czasach roztrząsano pytania: czy H. lub ktoś współczesny wzmiankowane proroctwo napisał; albo też, czy nie jest ono dziełem podrobionem, z połowy lub końca XVII, lub początku XVIII w.? Dowody jedynie zewnętrzne nie rozstrzygają dostatecznie wszystkich w tym przedmiocie wątpliwości, gdyż podania przemawiające za H'em nie mają pewności historycznej. Jedni powiadają, że oryginał proroctwa starannie przechowany aż do reformacji w klasztorze lehnińskim, po sekularyzacji tegoż (1542) przeszedł w ręce rodziny Seidel w Berlinie, gdzie pierwszy raz był drukowany 1723, w *Lilienthal'a* Gelehrtes Preussen, Königsb.; drudzy utrzymują, że wspomniany rękopism znaleziono w gruzach tegoż klasztoru za czasów wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma († 1688), lub jego syna, pierwszego króla pruskiego Fryderyka I († 1713). Bezimienny autor pisma „Hermann von Lehnin.„ Prophet des Hauses Brandenburg" (Lipsk 1808) twierdzi w przedmowie, że znaleziony przed 30 laty rękopism pochodzi od współczesnego mu, zacnego i uczonego prałata, spisany przez tegoż za rządów elektora wiel. i króla Fryderyka I, p. t. *Vaticinium B. F. Hermanni monachi quondam lehninensis ordinis cisterciensis, qui circa an. 1300 floruit, et in monasterio lehninensi vixit, ex libro mspto, ex quo constat, hoc vaticinium jam ante 400 annos consignatum esse.* Wszystkim z przytoczonych podań zbywa na ściśle historycznej podstawie. Ale jak z jednej strony dowody zewnętrzne nie uzasadniają twierdzenia, że autorem proroctwa był H. lub ktoś jemu współczesny, tak z drugiej strony nie ma żadnego dowodu, że proroctwo H'a jest podrobione w XVII lub XVIII w. Nie dowodzą bowiem niczego zarzuty następne: do XVII w.

nie słyszano o proroctwie lehnińskiem; o czasach do XVII w. mówi ono jasno, o późniejszych zaś niewyraźnie, dwuznacznie, ogólnikowo; napisane piękną i czystą *łaciną* przez męża uczonego, bystrego i biegłego w dziejach, nie może być utworem średniowiecznego zakonnika; nosi też ślady późniejszego pochodzenia, np. w przytoczeniach wyrazów Jehova, Israël; uwłacza domowi Brandeburgów i Hohenzollerów, tudzież czystej Ewangelji i t. p. Na zarzuty te odpowiedzieć można: że proroctwo tak późno wyszło na jaw, mogły być potemu różne powody. Jeżeli przepowienia aż do elektora wiel. włącznie jest tak jasna, że żadnej prawie nie podpada wątpliwości, to i w opisie czasów następnych tak dalece zgadza się z wypadkami, iż trzeba autora stopniowo posuwać w czasy coraz późniejsze, i to właśnie dało przyczynę tylu o tém proroctwie rozprawom w naszym już wieku. Wielki nacisk kładą na to, że oryginału proroctwa z XIV w. nie można było dotąd wskazać, ale cóż to ma do rzeczy? nie mógłże ten rękopism, jak wiele innych dokumentów, zaginąć, albo się dostać w posiadanie osób wysokich, tak, że odpisy były niemożliwe? Są też inni, co twierdzą, że królewka w Berlinie biblioteka, krom czterech odpisów proroctwa, które, zdaniem *Giesebrechta*, nie sięgają po za r. 1700, posiada oryginał i strzeże go w zamknięciu; nadmienić atoli musimy, że poszukiwań bibljotekarza *Wilkena* (ob. *Allg.* Zeitschr. fur Geschichte, Berl. 1846) przedsięwziętych, rezultat był całkiem przeciwny. Słowem, dowodu, jakoby proroctwo podrobione było, dotąd nie ma, gdyż wszelkie szperania w tym względzie były bezowocne. *Jerzy Küster*, dyrektor gimnazjum w Berlinie, w rozprawie o proroctwie lehnińskiem cofa je do 1647—8 i przypisuje Marcinowi Seidel, radcy najwyższego sądu i asessorowi konsystorza protestanckiego († 1698). *Henkel* w książce „Frater Hermannus lehninensis redivivus etc." (Lipsk 1745) mieści proroctwo między r. 1688 i 1700 i dodaje, że autorem jego był jakiś po rzymsku myślący mnich. Pastor lehniński *Weisse*, wydawszy w Berlinie 1746 *Vaticinium metricum D. Fr. Hermanni, monachi in Lenyn*, dowodzi w przypiskach, że jest ono płodem fałszywego proroka z czasów elektora wielkiego ok. r. 1700. Niektórzy autorem proroctwa mienili jezuitę Fr. Wolfa, który 1685—86 był kapelanem przy pośle austrjackim w Berlinie; inni znowu Mikołaja Zitzwitz, opata w Huysburgu, † 1719. W XIX w. zapomniano już o proroctwie, gdy król pruski Fryderyk Wilhelm III († 1840) zapytał osoby swego otoczenia o zdanie względem niego. Pobudzony wolą monarchy *Val. H. Schmidt* (Die Weiss. des Mönchs H. von Lehnin, Berl. 1820) dowodzi, że proroctwo lehniskie ułożył słynny pastor w Kolonji nad Spreą i radca konsystorza Andrzej Fromm (ob.). Ale Schmidt swych wniosków niczém nie poparł. R. 1846 dr *Giesebrecht* w „Allgemeine Zeitschrift für Gesch", napisał artykuł, dowodzący, że proroctwo lehnińskie jest podrobione za rządów elektora wiel. Zdaniem jego, najdawniejsza wzmianka o niém pochodzi od benedyktyńskiego apostaty, berlińskiego bibljotekarza *La Croze*, który miał twierdzić, że je widział r. 1697 u pewnej osoby i nie wydawało mu się starszém nad lat 50. Na takiém oparty świadectwie Giesebrecht z wszelką pewnością tak dalej pisze: „egzemplarz ten uważam za pierwotwór, był on widocznie, w celu złudzenia, spisany zapewnie udaną ręką na z żółkłym papierze." *Küster* znowu zapewnia, że *G. P. Schulz*, profesor berliński, otrzymawszy (1709—11)

od swego przyjaciela odpis proroctwa, wydał je *pierwszy raz* 1722—3, gdy tymczasem *Tschorn* wydrukował 1721 tylko pewną część, darowaną mu przez osobę wiarogodną „*ex monasterio marchico.*" Co do czasu, powszechnie utrzymują, że proroctwo niewiele poprzedza r. 1697, bo dotąd jest jasne. Lecz ani Seidel, ani ktokolwiek z wyżej wspomnianych nie jest jego autorem; ma nim być Oelven ze Szczecina, uczony, fantastyczny awanturnik, poeta, układacz anagramatów i chronostichów, nieprzyjaciel francuzów i kalwinów, przychylny katolicyzmowi luteranin, zmarły ok. 1725. A tak, wedle Giesebrechta, proroctwo lehnińskie nie jest, jak mniemano z razu, fałszywém i podrobioném przez jakiegoś oszusta. Do tego dodamy uwagę: gdyby proroctwo to sprawdzało się także na następcach elektora wielkiego, czyby to nie był dowód za jego prawdziwością i starożytnością? Oprócz wzmiankowanych, cf. *Bouverois*, Extrait d'un manuscrit relatif a la prophétie du frère H., tłum. na niem. *W. v. Schütz*, Würzb. 1847; *J. A. Boost*, Die Weissagungen des Mönchs H. zu Lehnin, Augsb. 1848; *Hist. polit. Blätter* t. 18; *Das Buch der Wahr—und Weissagungen*, Regensb. 1850; Hermann von Lehnin, 100 Prophezeihungen über die Schicksale und Zukunft Preussens und Deutschlands, von denen 92 Prophezeihungen bereits buchstäblich in Erfüllung gegangen und die Erfüllung der letzten 8 aller Wahrscheinlichkeit nach in nächster Zeit bevorsteht. Aus dem im XIII Jahrh. verfaszten lateinisch. Urtexte des Klosters Lehnin wortgetreu übersetzt u. mit geschichtlichen Erläuterungen versehen von *Morgenstern*, Leipzig 1866. Cf. *Curicque*, Voix prophetiques, 5-e éd. Paris 1872, II 563—573 (jest tu przekład francuzki całego proroctwa). (*Schrödl*).

Herman, opat klasztoru *Altaich* (v. *Niederaltaich*) w Niższej Bawarji (*Hermannus Altahensis*), ur. 1200 v. 1201 r., opatem był od 1242 do 1273; po zrezygnowaniu opactwa um. 1275. Skrzętny gospodarz, budowniczy i świątobliwy zakonnik postawił opactwo na stopie kwitnącej tak, iż zakonników ztąd brano na przełożonych do wielu okolicznych klasztorów. Zaliczony u Bucelina (*Supplement.*) do błogosławionych (15 Lip.). Dziejopisarstwo, dawniej w klasztorze Niederaltaich uprawiane, a za jego czasów nieco podupadłe, on na nowo podniósł i ożywił. Sam z początku przepisywał kronikarzy: Ekkeharda, Ottona fryzyngskiego i in., potém dodawał własne wiadomości. Jego zapiski rocznikarskie rozpoczynają się z r. 1137, lecz aż do r. 1146 trzyma się w nich przeważnie Ottona fryz.; do czasów następnych (od 1146 1256) zbierał dokumenty, notatki z kronikarzy spółczesnych i podania, jakie mógł znaleść w swym klasztorze; nareszcie od r. 1256—1273 wciągał po kolei wypadki, na jakie sam patrzył. Tym sposobem powstały jego 1) *Annales*, nader ważne do dziejów Bawarji, Austrji i Czech z XIII w. (ap. *Böhmer*, Fontes rer. german. t II, Stuttgart 1845; najlepiej wydał *Jaffé*, ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. XVII 381; inne wyd. ob. *Potthast*, Biblioth. hist. p. 365). Nie mniejszej wartości są jego 2) *Notae variae*, gdzie, obok wiadomości ekonomicznych o stanie dóbr opactwa altaichskiego, są i szczegóły doniosłejsze o politycznych stosunkach ościennych krajów. *Notae* całe wydał *Böhmer* (op. c. III 560—69); część zaś traktująca o wójtach dóbr klasztornych (*De advocatis altahensibus*) jest w *Monumenta boica* XI 19—23 i ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. XVII 373—6, wydana przez Jaffé'go. H. w tej historji wój-

tów altaichskich chciał pokazać potrzebę opieki jakiego potężnego księcia nad dobrami klasztornemi. Drugą część *Notarum variarum* H'a stanowi *Genealogia Ottonis II ducis Bavariae et Agnetis ducissae* (ap. *Leibnit.*, Script. rer. Brunsv. II 21; ed. *Jaffé*, ap. *Pertz* op. c. p. 376). 3) *De institutione monasterii altahensis*, wyd. Freher, przy *Andreae presb. Ratispon. Chronicon*, Ambergae 1602; Chmel w *Archiv f. Kunde österreich. Gesch.* I 1848 p. 14 i Jaffé ap. *Pertz* op. c. p. 369; także ap. *B. Piter*, Thesaur. abscondit., Brunae 1762 p. 9. 4) *De rebus suis gestis c. 1242—1273*, gdzie H. opowiada a) o swojej administracji w opactwie i b) o wystawionych lub naprawionych przez siebie budowlach (ap. *Piter*, Thes. absc. p. 14; lepiej i z dodatkami wydał *Jaffé*, ap. *Pertz* op. c. p. 378); część ostatnią tylko wydał Chmel w *Archiv f. Kunde österr. Gesch.* I 20 i Böhmer w *Fontes rer. germ.* II 522. Kontynuacje *Roczników* H'a, jedną od 1273—1291, drugą od 1287—1301, trzecią od 1273—1303 wydał Jaffé, ap. *Pertz*, Mon. Germ. XVII p. 408.., a ostatnią (1273—1303) także Böhmer, w *Fontes rer. ger.* l. c. Henryk Steoro, kapelan H'a, potém przełożony w Oettingen, zm. ok. 1276 r., napisał *De Hermanni abbatis morte a. 1275 d. 31 Jul.*, ap. *Pertz* l. c. p. 408. Ob. *Chmel*, Hermannus Altahensis w *Archiv f. Kunde österr. Gesch.* I 1; *O. Lorenz*, Deutschlands Geschichtsquellen p. 62 i n.

Herman *z Salzburg'a*, żył pod koniec XIV w., przetłumaczył na niemiecki język wiele hymnów kościelnych i sam pisał pieśni religijne, do których układał muzykę; pomagał mu w tem ksiądz świecki *Marcin*; obaj oni pracowali na zachętę Pilgrim'a z Puchhain († 1396), arcbpa salcburgskiego. Cf. *J. Ampferer*, Ueber den Mönch v. Salzburg, Salzb. 1864.

Herman *z Wied*, czyli *Herman V*, arcbp koloński, ur. 1478 lub 1477, syn Fryderyka, pierwszego hrabi na Wied, młodość spędził na polowaniu i tym podobnych zabawach, do nauki mało okazywał zdolności i chęci. Obrawszy sobie stan duchowny, został 11 Kw. 1492 kanonikiem kapituły kolońskiej, która 1515 wybrała go na arcbpa. Czas jakiś, pozornie przynajmniej, opierał się on nowatorstwom religijnym: 1520 r. kazał spalić pisma Lutra, a 1529 dwóch szerzycieli pism kacerskich śmiercią ukarać; głosował za wyborem Ferdynanda na króla rzymskiego; wybrany 1532 na administratora djecezji paderborneńskiej, energicznie tłumił zachcianki reformacyjne. Wszakże, z natury słaby, a przytém dosyć ograniczony, dał się powodować *Piotrowi Mettmann'owi*, nauczycielowi synów brata. Za jego radą począł czytać pisma antykościelne i znosić się z Melanchtonem, celem przywrócenia jedności i zgody kościelnej, a przy pomocy Bucera (ob.) począł reformować Kościół niekościelną drogą. Kapituła wystąpiła śmiało pko niemu; cesarz i Papież zachęcali kapitułę do wytrwałości, duchowieństwo całe, magistrat i uniwersytet były po stronie kapituły. Arcbp wszakże trwał przy swoich planach reformacyjnych: kapituła, nie mogąc przywieść H'a do opamiętania, założyła apellację do Papieża i do cesarza (1544). Wezwany na sejm do Worms (1545), wymawiał się H. wiekiem i cierpieniami ciała. Gdy cesarz przy[illegible] duchowieństwa, H. zaapellował do soboru narodowego, [illegible] Sierp. musiał wysłuchać od cesarza ostrej za to nagany, [illegible]8 Lipca wezwał go Pap. Paweł III, ażeby w przeciągu [illegible]ię w Rzymie do tłumaczenia. H. rzucił się wówczas cał-

kowicie w objęcia protestantów; nuncjusz Veralli promulgował 8 St. 1546 bullę, zawieszającą arcbpa w urzędzie; 16 Kw. H. został przez Papieża ekskommunikowany, na co ten odpowiedział oskarżeniem Papieża o herezję i bałwochwalstwo; wreszcie, na naleganie cesarza, złożył 25 Lutego 1547 r. swój urząd i w dziedzicznym majątku Wied żył prywatnie jeszcze sześć lat; um. 15 Sierp. 1552. Gdy langraf hesski ujmował się raz za H'em w obec cesarza Karola V, ten miał odrzec: co ten człowiek zamyśla o reformach, kiedy zaledwie rozumie po łacinie i wszystkiego w całém życiu swojém trzy msze odprawił, z których na dwóch sam on (cesarz) był obecnym i widział, jak się H. plątał i mieszał, nie umiejąc mszy odprawiać. Cf. *Deckers*, H. v. Wied., Cöln. 1840. (*Haas*). *N.*

Hermanni J a n, jezuita polski, ur. 1623, w djec. poznań., † 2 Sierp. 1691 r.; napisał: *Deliciae regum Panis Eucharisticus*, Rzym 1671; toż samo po polsku: *Delicje królów Chleb Stołu Pańskiego*, Krak. 1677; *Powinności zakonne wszystkim do doskonałości mającym się na uwagę podane*, ib. 1679; *Hexographia expedita ad unum alterumve circulum*, ib. 1680.

Hermas, jeden z najdawniejszych pisarzy kościelnych, autor dzieła moralnego p. t. *Pasterz* (Ποιμήν, *Pastor*), podzielonego na 3 księgi, z których I-a ma 4 widzenia (*visiones*), II-a składa się z 12 przykazań (*mandata*), III-a z 10 obrazów czyli przypowieści (*similitudines*). O samym H. z jego dzieła to tylko wiadomo, że był grekiem, prawdopodobnie duchownym i mieszkał blisko Rzymu, nad brzegami Tybru, gdzie otrzymał *widzenia*. Z widzeń onych pokazuje się, że życie H'a, a więcej jeszcze jego rodziny nie było budujące i za to go Pan karcił. Później ukazał mu się anioł pokuty w postaci *pasterza* (ks. II prooem.) i udzielił mu wiele zbawiennych rad, względem życia moralnego, które H. wiernie spisał. W visio II c. 4 otrzymuje H. polecenie, żeby księgę swoją spisał na 2 ręce i posłał Klemensowi i djakonissie imieniem Grapte; Klemens zaś prześle ją do miast odległych „bo to należy do jego urzędu." Z tej notatki widać, że H. żył za czasów ś. Klemensa I, Papieża (r. 91—100), a Orygenes (homil. 8 in. Num., homil. 10 in. Jos. i in.), Euzebjusz (Hist. E. III 3, 25), ś. Hieronim (Catalog. c. 10) i inni pisarze kościelni mają go za jedno z Hermasem, wspomnianym przez ś. Pawła w Rom. 16,14. Lecz bezimienny autor fragmentu, zwanego *kanonem Muratori'ego* (ob. Kanon), powiada, że *Pastor* napisany był niedawno przez Hermasa, brata Piusa I, Papieża (142—157), za panowania tegoż Papieża. Na tej głównie podstawie i jeszcze na kilku wewnętrznych dowodach oparty, Hefele chciał dowieść (w *Theolog. Quartalschr.*, Tubing. 1839 p. 169—177), że *Pastor* jest dziełem ostatniego H'a i że ten podszył się pod imię pierwszego. Lecz jedno zewnętrzne świadectwo, przeciwko wyraźnemu twierdzeniu całej starożytności i przeciwko temu, co autor sam mówi o swej współczesności z Klemensem (visio II c. 4), jeszcze nie może stanowczo rzeczy rozstrzygać (dowody wewnętrzne, jakiemi Hefele swoje założenie popiera, zbił *Gaab*, Der Hirte des Hermas, Basel 1866). W każdym razie, obok listów: Barnaby i ś. Klemensa, jest to pierwszy, najdawniejszy pomnik literatury chrześcjańskiej, niekanonicznej. Klemens aleksandryjski (Sromat. I 17. 29. II 1. 9. 12) i inni wspominają z wielką czcią o dziele H'a. Orygenes (explan. in Rom. 16,14) uznaje je za bardzo pożyteczne i mniema, że jest natchnionem (divinitus inspirata); ś. Ireneusz (adv. haeres. IV 20) cytuje je, ja-

ko księgę kanoniczną, gdy mówi: Bene ergo pronuntiavit *Scriptura*, quae dicit: *Primo omnium credite* etc. (słowa wyjęte z *Pastor.* mand. I l. II). A lubo w bardzo wielu miejscach, a nawet w Rzymie (jak widać z kanonu Muratori'ego) była czytywaną publicznie, zwłaszcza w kościołach greckich (*s. Hieronym.* Catal. c. 10), nie wszędzie jednak miała powagę kanoniczną. W Kodeksie synaickim zajmuje jeszcze miejsce w rzędzie ksiąg kanonicznych, podobnie jak list Barnaby; lecz u łacinników za ś. Hieronima (l. c.) była prawie nieznaną. Oryginał jej był po grecku, lecz pozostało z niego tylko kilka fragmentów. W naszych czasach grek Simonides odszukał grecki tekst (wydali go Dindorf i Anger, w Lipsku 1855, i Dressel w *Patres Apostol.* ib. 1857, z uwagami Tischendorf'a). Tischendorf mniemał, że tekst ten pochodzi z XIV w., że napowrót z łacińskiego przekładu został przełożonym, a przez Simonidesa uzupełnionym (Ob. *Jallabert*, Hermas et Simonides, étude sur la controverse recemment soulevée en Allemagne par la découverte d'un manuscrit grec, 1858); lecz zmienił swoje zdanie, gdy znalazł w synaickim kodeksie (ob.) całą księgę I H'a po grecku, a z drugiej rozdz. 1—4 (wydał Dressel w *Patr. Apost.*, ed. II Lips. 1863). Łacińskie przekłady dzieła H'owego są dwa: dawny, prostszy, przedrukowany w wydaniach *Patrum Apostolicor. opera*, w *Biblioth. PP.* i innych zbiorach dzieł Ojców śś., krytycznie wydany przez Adolfa Hilgenfelda (*Hermae Pastor, veterem latinam interpretationem e codicibus edidit A. Hilgenfeld*, Lips. 1873); drugi, obszerniejszy, odszukany w bibljotece watykańskiej przez Dressel'a i przez tegoż wydany w *Patres Apostol.* Cf. *Nolte*, w *Scheiner'a* Zeitschrift, Wien 1860 t. VIII p. 107—134. Treść *Pasterza* jest następująca: w *księdze I* ukazuje się cztery razy niewiasta, która jest uosobieniem Kościoła. Daje ona najprzód H'wi naukę o czystości i powściągliwości serca (visio I), potém wykłada mu obowiązki męża względem żony i dzieci, wyrzuca błędy, pod tym względem przez niego popełnione i zachęca do należytego wypełnienia tychże obowiązków (vis. II); za trzecim razem (vis. III) ukazuje mu wielką wieżę, zbudowaną przez 6 młodzieńców nad wodami, z jasnych kwadratowych kamieni, zniesionych przez tysiące ludzi, i uczy go, jak ma się do tej wieży dostać. Wreszcie objaśnia, że wieża jest nią, czyli Kościołem. W IV widzeniu objawiono H'owi przyszłe klęski Kościoła, w obrazie wielkiej poczwary, ziejącej szarańczą. W *księdze II* anioł pokuty mówi do H'a: „jam jest onym pasterzem, któremu oddany zostałeś", i podaje mu 12 różnych nauk (mandata): 1) o wierze w Boga, 2) o prostocie, niewinności i jałmużnie, 3) o unikaniu kłamstwa i pokucie za obłudę, 4) o czystości i wierności małżeńskiej, 5) o stałości i cierpliwości, 6) o dobrym i złym aniele, 7) o bojaźni Bożej, 8) o wstrzemięźliwości, 9) o ufności w Bogu, 10) o odpędzaniu smutku, idącego w parze z gniewem i zwątpieniem, 11) o duchu świata i duchu Bożym. W *księdze III* jest 10 similitudines, podobnych do przypowieści ewangelicznych. Similitudo IX jest prawie powtórzeniem [illegible] ks. I (visio III) o wieży; w simil. X znów [illegible]*daty*. Co do formy: w I i III księdze [illegible] Apokalipsą ś. Jana, tylko że w nim [illegible] niż prorocki. Że zaś nie ma w nim [illegible] to trudno tu widzieć coś więcej nad [illegible] zajów. Wszelkie inne poglądy, mia-

nowicie o początku i celu żydowsko-chrześcjańskim lub pogańsko-chrześcjańskim, montanistycznym lub anti-montanistycznym, są hypotezami, mało podstawy mającemi (Cf. *Alzog*, Handb. d. Patrol., ed. II Freib. 1869 p. 53). *X. W. K.*

Hermeneutyka biblijna. Wyraz *Hermeneutica* pochodzi od *Hermes'a* (Ἑρμῆς, t. j. Merkury), który w mitologji pogańskiej jest posłańcem (internuntius) bogów, zwiastunem i tłumaczem ich woli, zkąd ἑρμηνεύειν (jakoby *hermesować*) znaczy *przekładać* (tłumaczyć z jednego języka na drugi), *wykładać* (w jednym języku tę samą rzecz jaśniej oddawać), a ἑρμηνευτικὴ domyśl: τέχνη (sztuka) lub ἐπιστήμη (umiejętność) oznacza naukę, podającą zasady hermesowania, czyli jasnego wykładania i przekładania cudzych słów. H. *w ogóle* mówiąc (h. powszechna, *universalis, communis*), jest częścią logiki stosowanej; logika bowiem ukazuje prawidła, według jakich zdrowy rozum w myśleniu i wypowiadaniu swych myśli postępuje; hermeneutyka zaś uczy, jak te ogólne prawidła myślenia zastosowywać do słów cudzych, żeby zrozumieć myśl w nich zawartą i zrozumiale ją oddać. Specjalne dzieła pod tym względem są: *Herm. Hardt*, Exegeseos universalis elementa, philologica doctrina omnis generis auctorem legentibus perutilis, Helmstad. 1691; *J. Mart. Chladenii*, Einleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften, Lipsk 1742; *J. Ehrenf. Pfeifer*, Elementa hermeneuticae sacrae et universalis, Jena 1743; *G. Frid. Meier*, Versuch einer allgemeiner Auslegungskunst, Halle 1757; *F. H. Germar*, Beitrag zur allgemeinen Hermeneutik und zur Anwendung auf die theolog., Altona 1828. Jeżeli zaś H. ma na widoku nie wszystkie pisma w ogóle, ale jakiś szczególny ich rodzaj, będzie wtedy *herm. specjalna*. Taką jest właśnie *H. biblijna*, która zajmuje się wyłącznie księgami kanonicznemi, czyli Biblją, i podaje prawidła, jak odszukać prawdziwe znaczenie tekstu biblijnego (sensum invenire) i jak je oddać (sensum inventum exponere). Dzieli więc na 2 główne działy: pierwszy traktuje o środkach do odszukania myśli, zawartej w słowach biblijnych, i ten dział nazywa się *hermeneutyką* w ściślejszém znaczeniu tego wyrazu; drugi dział podaje przepisy, jak wyłożyć znaczenie (myśl) tekstu biblijnego. Ten ostatni dział nazywany bywa *teorją exegezy* lub *exegetyką* (Cf. Exegeza). Możnaby jeszcze ustanowić trzeci dział, stojący na czele dwóch poprzednich, o rozmaitego rodzaju znaczeniach (sensus), tekstowi biblijnemu właściwych, ale rzecz ta pospolicie jest traktowaną razem z częścią pierwszą herm. biblijnej. Wreszcie, przy części drugiej (exegetyce) autorowie zwykli dodawać *historję exegezy*. Niektórzy autorowie dzielą jeszcze H'ę na *jeneralną*, t. j. podającą zasady tłumaczenia Pisma św., tyczące wszystkich ksiąg śś. (*Herm. biblica generalis*); 2) na *starotestamentową*, t. j. podającą specjalne zasady, tyczące się tylko ksiąg śś. Starego (*H. bibl. Veteris Foederis*); 3) *nowotestamentową*, t. j. podającą zasady, tyczące się tylko Nowego Test. (*H. bibl. Novi Foederis*). Jak przy wykładzie jakiegokolwiek dzieła, tak i przy wykładzie autorów biblijnych exegeta musi znać na następujące rzeczy: 1) jaki jest sposób wyrażania się właściwy językowi biblijnemu i pojedyńczym autorom (*usus loquendi*); 2) jakiej myśli wymaga w danem miejscu tok mowy (*orationis contextus*); 3) w jakich warunkach znajdował się autor piszący (*conditio loquentis externa et interna*). Z tego powodu pierwszy dział H'i b. rozpada się na następujące działy: I) o własnościach języków biblijnych, hebrajskiego i greckiego

w ogóle, o źródłach i pomocach do ich poznania, jako też o własnościach pojedyńczych autorów pod tym względem; II) o związku myśli i wypływającym ztąd toku mowy; III) na formę myśli, czyli na wyrażenia, jaki wpływ ma zamiar autora, wewnętrzne jego usposobienie, charakter, wykształcenie, nawyknienia i t. p. Takie są główniejsze rysy H'i b. Na mocy tych zasad i środków hermeneutycznych odbywany wykład Biblji będzie tylko *wykładem naukowym* (interpretatio doctrinalis), dostatecznym w rzeczach czysto naukowych; aby zaś był i *autentycznym* w rzeczach wiary i obyczajów, potrzeba go porównywać z wykładem Kościoła (ob. tej Enc. II 303, 306—312). Ztąd wypływa jeszcze IV) rozdział, w H'ce b. nieodbicie potrzebny, a traktujący o zasadach przez Kościół przyjętych w rozumieniu Biblji, o źródłach, z których można powziąść wiadomość o wykładzie kościelnym, i o ostrożnościach, jakie przy użyciu tych źródeł zachować należy (np. w *consensus Patrum*. Ob. Ojcowie Kościoła). I tém się różni katolicka H. b. od racjonalistowskiej, a częścią i od protestanckiej, o ile protestanci odrzucają powagę tradycji kościelnej (niektórzy bowiem w pewnej części ją przyjmują, cf. tej Enc. V 171). Exegeta więc katolicki w wywodach rzeczy czysto naukowych (archeologja, historja, jeografja i t. p.) opiera się na środkach czysto hermeneutycznych; w rzeczach zaś wiary i obyczajów środki hermeneutyczne służą mu tylko za pomoc do wykazania, że podawany nauczycielską władzą w Kościele wykład jest prawdziwym. Inne stanowisko przyjmując, herm. b. byłaby sędzią w materjach wiary i obyczajów, przywłaszczałaby sobie attrybucje Kościoła, a tym sposobem nauka wiary i obyczajów byłaby zależną od pojedyńczych kommentatorów, a raczej od autorów, których prawidłami hermeneutycznemi owi kommentatorowie się rządzą (cf. *Kozelka*, Versuch einer Beantwortung der Frage: Welcher Interpretationgrundsatz ist bei der Auslegung d. heil. Schrift zu befolgen? ap. *Pletz*, Neue theol. Zeitschr., V Jahrg; *Alzog*, Explicatio cathol. syst. de interpr. S. Script., Monast. 1855). Literatura H'i b. Z pisarzy chrześcjańskich pierwszy *Melito sardeński* (ok. r. 170) starał się w pewne reguły ująć wykład Biblji i podał w swym *Kluczu* (Κλείς) wskazówki do tłumaczenia biblijnych przenośni. Więcej pod tym względem uczynił *Orygenes* (w Περὶ ἀρχῶν ks. IV. ob. tej Enc. V 168), lubo w praktyce był zbyt jednostronnym i za wiele hołdował allegorji. Szkoła antjocheńska (od połowy IV w.) miała swoje zasady hermeneutyczne, lecz ich osobno nie zebrała (*Kihn*, Die Bedeutg d. antioch. Schule p. 112..; *Hergenröther*, Die antiochen. Schule.). *Tychonjusz* (Tichonius), bp afrykański, donatysta, w końcu katolik, ok. r. 390 napisał 7 *reguł* hermeneutycznych (Septem regulae ad inquirendum et inveniendum sensum s. Scripturae, w *Biblioth. max. Patr.*, Lugd. 1677 t. VI p. 49; ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 18). Po nim *ś. Augustyn* może być uważany za ojca hermeneutyki b. Jego dzieło *De doctrina christiana* traktuje o rzeczach i znakach rzeczy (ks. I), o znakach, jako pośrednikach myśli, o niejasności Pisma św., o przyczynach niezrozumienia, o środkach do wyjaśnienia trudności (ks. II), o sposobie pisania i nauczania właściwym Biblji, przy czém podaje prawidła do zrozumienia tego sposobu i ocenia przychylnie reguły Tychonjusza (ks. III); nakoniec (w IV ks.), podaje teorję bibljnego wykładu i wszelkiego nauczania kościelnego (cf. *J. Breithaupt*, Institutio hermeneutico-homiletica ex Augustini libris 4 de Doctr. christiana, Kilon. 1685; *Henr. Clausen*,

Aurelius Augustinus hipponensis S. Scripturae interpres, Havniae 1827). *Ś. Hieronim* († 420) niektóre prawidła hermeneutyczne tylko okolicznościowo podawał (Liber quaestionum hebr. in Gen.; De nominibus et locis hebr.; Epist. ad Pammach. de optimo genere interpretandi; Epist. ad Sun. et Fretel.; Praef. in 12 prophetas,—in Joel.,—in 4 Evang. etc.). Z następnych pisarzy tu należą: *ś. Eucherjusz z Lyon* (Formula intell. spirit.; Instructio ad Salon), *Adrjan*, zakonnik grecki ok. r. 450 (Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας γραφάς, Isagoge in Scripturam S., ed. D. Hoeschelius, Augustae Vindel. 1602, i w *Critici Sacri* tom. VIII, Londini 1660), i *Junilјusz afrykanin* ok. r. 460 (De partibus legis divinae). Oto wszyscy autorowie, których *Kassjodor* ok. r. 560 swym zakonnikom mógł zalecić (w *Institut. divin.*) w materji hermeneutycznej. W następnych wiekach nic nowego na tém poln nie dodano; poprzestawano tylko na dziele św. Augustyna, albo i mało zwracano na nie uwagi, zajmując się przeważnie wykładem allegorycznym. Dopiero od XIV w. zaczęła H. b. wracać do życia i wzrastać. *Mikołaj z Liry* († 1340) i *Paweł z Burgos* († 1435) zwrócili większą uwagę na znaczenie historyczno-logiczne i odpowiednio ku temu zasady spisali (w prolegomenach do swych Kommentarzy). Dobre także wskazówki hermeneutyczne podał *Gerson* (Propositiones de sensu literali s. Script. w Opp. ed. Paris. 1606 I 515..). Lepiej jeszcze poczęły wyrabiać się zasady hermeneutyczne w polemice z protestantami, lubo wtedy materja ta opracowywaną bywała w traktatach polemiczno-dogmatycznych (*Bellarmin*, De verbo Dei), lub w prolegomenach do Kommentarzy, wspólnie z introdukcją (*Bonfrerius*, *Salmeron*, *Serarius* i in.). Od *Sykstusa z Sieny* (Ars exponendi sacrosancta volumina, Venet. 1566; to samo w jego Bibliotheca sancta cz. III) hermeneutyka biblijna zaczyna osobne między naukami teologicznemi zajmować stanowisko, jakkolwiek przedmiot jej ściśle nie był jeszcze określony, lecz połączony z obcemi jej materjami. Tak rzecz trwa aż do połowy XVIII w. Podręczniki hermeneutyczne z tej epoki są: *Basili Poncii* Quaestiones 4 expositivae, Salmanticae 1611; *H. Marcellii* Canones explan. S. Scr., Herbip. 1653; Ars interpr., Colon. 1658; *J. Metzger*, Institutiones S. Scripturae, seu principia, regulae et instructiones de modo rite itelligendi et interpretandi s. Script., Salisburgi 1680; *H. J. Brunet*, Manuductio ad S. Script., Paris. 1701, 2 v.; *J. Martianay*, Traité method., ib. 1703, i w in. Pod koniec zeszłego i na początku bieżącego wieku, kiedy racjonalistyczny kierunek prawie opanował wszystkie gałęzie wiedzy teologicznej, niektórzy nawet z katolickich pisarzy ulegli jego wpływowi (*Greg. Meyer*, Institutio interpretis sacri, 1789; *J. Jahn*, Enchir. hermen. gen., 1812; *Arigler*, Hermen. gen., 1813). Wolnymi od tego wpływu są: *Unterkircher* (Hermen. bibl. cathol., 1836, ed. 3-a cura J. V. Hofmann, Innsbruck 1846), który poprawił i przerobił Arigler'a, przy czém odrzucił literaturę; *Jan Ranolder* (Hermeneuticae bibl. gen. principia rationalia, christiana et catholica, Quinque-Ecclesiis 1838, ed. 2-a Budae 1859), dobry dla mnóstwa przykładów i obfitej literatury; *J. Kohlgruber* (Hermen bibl. generalis, Viennae 1850) tę samą ma zaletę i należy do najgruntowniejszych w tej materji; *Güntner* (Hermen. bibl. ed. 3-a 1863) jest również gruntownym, lubo przez zbytek systematyczności niekiedy mniej jasnym; *Fr. Xav. Patritius* (De interpretatione Scripturar. sacrar. ll. 2, Romae 1844, 2 v.,

w pierwszej księdze teorja, w drugiej przykłady; I księga pomnożona wyszła powtórnie p. t. Institutio de interpretatione Biblior., Romae 1862); *Fr. X. Reithmayr* (Lehrb. d. bibl. Hermen. herausg. von Thalhofer, Kempten 1874). Innych katolickich autorów i niekatolickich ob. *Danko*, III 254; *Güntner* op. c. p. 45... *X. W. K.*

Hermes i hermezjanizm. Jerzy Hermes ur. z rodziny włościańskiéj w Dreyerwalde, w Westfalji, 22 Kwiet. 1775. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych udał się r. 1792 na uniwersytet monastyrski, gdzie, odbywszy kurs teologji, został r. 1798 professorem przy gimnazjum tamecznem; 16 Lut. 1799 otrzymał święcenia kapłańskie. Obok wykładów swych professorskich, nie zaniechał dalszych a pilnych studjów filozoficznych i teologicznych (ob. *Esser*, *Denkschrift auf Georg Hermes*, Köl. 1832) i jako pierwszy owoc swych badań wydał r. 1805 w Monastyrze dziełko p. t. *O wewnętrznej prawdzie wiary chrześcjańskiej* (Ueber die innere Wahrheit etc., Münster 1805). Rozgłos tego dzieła zjednał H'wi powołanie (29 Marca 1807) na professora teologji przy uniwersytecie monastyrskim. Hermes wykładał dogmatykę i introdukcję do teologji, tą ostatnią szczególnie się zajmował. Dla ocenienia systemu jego należy przedewszystkiém dobrze zrozumieć, jakie w nim miejsce naznacza teologji. Zadaniem teologji, według H'a, jest ułożenie systemu religji chrześcjańskiej, jej ugruntowanie, poznanie jej prawdziwości. Do znajomości tej i wynikającego z niej przekonania dochodzi się nie drogą wiary, w zwyczajném znaczeniu tego wyrazu, ale drogą djalektyki i badań naukowych, t. j. innemi słowy, że poznanie prawdy chrześcjańskiej należy zupełnie do dziedziny rozumu ludzkiego i jest owocem własnej jego pracy. „Niczego, powiada H., chcieć nie powinniśmy, jedno prawdy, to znaczy, że w szukaniu prawdy powinniśmy się zachować najzupełniej bezstronnie. Przystępując do badania, należy otrząsnąć się, choć w teorji tylko, z wszelkich systemów teologicznych i religijnych, dopóki nie przekonamy się, który z nich jest uzasadniony i prawdziwy. Przed nabyciem tego przekonania każdy system powinien być w oczach naszych zarówno uwagi godny i względem każdego z nich zarówno powinniśmy zachować się obojętnie. Do takiej zaś bezstronności ma nas doprowadzić żywe przejęcie się tém przekonaniem, że żaden system religijny, tak samo religja katolicka, albo w ogólności chrześcjańska, jak i każda inna, nie dla tego już jest prawdziwy, że w nim się urodziliśmy; że ten tylko działa sprawiedliwie, święcie i zgodnie z sumieniem, kto nie innego systemu się trzyma, jedno tego, do którego rozum go doprowadzi, bo rorum, ten jest jedyny przewodnik, dany nam od Stwórcy w samej chwili przyjścia naszego na świat, i zarazem sumienie głośno nam mówi, że mamy powinność iść za nim, kędykolwiek nas zaprowadzi“ (*Positive Einl.* p. 30). Trzymając się tej zasady, jak sam opowiada, przystąpił do badań swoich z tém mocném postanowieniem, że z wszelkich nabytych przedtém wiadomości swoich nie uzna żadnej za prawomocną, dopóki sam przez się nie przekona się o jej prawdziwości, czyli, jak to później jeszcze jaśniej wyraził, że to tylko uzna za prawdę, czego w żaden sposób nie będzie mógł zaprzeczyć (*Philosoph. Einleit.* VI). Podobny system, jak każdy to widzi od razu, nie zgadza się z tą pokorą wiary, jaką zaleca nauka i teologja chrześcjańska. Posłuchajmy, co na ten bardzo naturalny zarzut H. odpowiada: „Pokora wiary, powiada, nie na tém się

zasadza, byśmy mieli wierzyć, nie mając na to dowodu, że to, co wierzymy, jest prawdą, ale raczej na przyjęciu za prawdę tego, czego niewidzimy, ponieważ rozum przyjęcia tego się domaga; nasamprzód więc potrzeba dowodu, ktoryby rozum o tej prawdzie przekonał i ukazał mu nieodzowną powinność poddania się jej (tamże XVIII). Zatém, według H'a, zwyczajna u teologów definicja, iż „wiara zasadza się na przyjęciu tego, czego człowiek sam nie widział, ale o czém Bóg, albo człowiek w imieniu Boga daje mu świadectwo, że zatém poznanie prawdy chrześcjańskiej poczyna się od wiary," byłaby zupełnie błędną. „Na czyjej powadze, woła H., może się zasadzać wiara w Boga? Nie na powadze Boga, bo pierwej potrzeba mi wiedzieć, że Bóg jest, ani tém bardziej na powadze człowieka, poręczającego mi istnienie Boga, bo żaden człowiek nie może w tym względzie wiedzieć więcej odemnie." Chcąc tedy znaleść powód dostateczny do wiary pewnej i niewątpliwej, czyli, innemi słowy, chcąc mieć wiarę rozumną, trzeba koniecznie trzymać się drogi rozumu teoretycznego, t. j. myśli i badania, a zarazem również koniecznie przyjąć wyrok rozumu praktycznego, t. j. sumienia, bo oprócz tej dwojakiej drogi, nie masz trzeciej, którąby rozum mógł nam poręczyć prawdę i rzeczywistość, jakiej szukamy, ani też do szukania prawdy i rzeczywistości nie masz w nas innej władzy, oprócz rozumu. Prawdziwa więc definicja wiary, według H'a, brzmi jak następuje: „Wiara jest to nasz stan przekonania o rzeczywistości rzeczy, którą sami *poznaliśmy*, a do stanu tego przekonania inną drogą przyjść nie możemy, jedno idąc za światłem rozumu teoretycznego, albo przyjmując obowiązujące nas wnioski i wyroki rozumu praktycznego" (*Phil. Einleit.* p. 257). A zatém wierzyć, nie znaczy to mieć za prawdę, co poręczone nam jest świadectwem i powagą drugiego; wiara, jest to po prostu wynik i owoc poznania rozumowego: to człowiek wierzy, co poznał i o czém wie drogą poszukiwania filozoficznego, kiedy przeciwnie teologowie twierdzą, że naprzód człowiek wierzy, a potém dopiero poznaje to, w co uwierzył. Ztąd się okazuje, że wiara nie jest pierwszym, ale owszem ostatnim kresem i terminem poznania, nie jest początkiem, ale raczej „celem i końcem wszystkiej filozofji" (*tamże*); a zatém przyjęcie objawienia zależy najzupełniej od rozumu, t. j. od własnego sądu człowieka tak, iż „w razie, gdyby przyjęcie objawienia nadprzyrodzonego pociągało za sobą ze strony rozumu konieczność odstąpienia od jakiejkolwiek zasady, przez rozum uznanej za nieodzowną, tém samém i przyjęcie objawienia byłoby niepodobném" (*tamże* s. 197). Łatwo teraz osądzić, jakie przy takich zasadach H. stawiał zadanie teologowi, a tém samém i sobie samemu. Teolog, według tych zasad, ma udowodnić filozoficznie prawdziwość wiary chrześcjańskiej, czyli, innemi słowy, powinien za pomocą samego rozumu z taką jasnością i zupełnością poznać prawdy chrześcjańskie, iżby żadna o nich nie pozostawała wątpliwość, iżby zatém z poznania wynikała konieczność ich przyjęcia jako prawdy, t. j. wierzenia w nie. Do takiego udowodnienia H. żąda następujących warunków: nasamprzód potrzeba dowieść w sposób niezaprzeczony możliwości nadprzyrodzonego, danego ludziom od Boga objawienia. Do tego zaś dowodu potrzebna znajomość Boga i attrybutów Boskich. Ażeby zaś znów w tym względzie dojść do jakiejś pewności, potrzeba dowieść, że człowiek w ogóle jest zdolny przyjść do pewnego poznania prawdy i rzeczywistości. Tak więc na samym wstępie ma teolog

roztrząsnąć i rozwiązać następujące trzy pytania: 1) czy człowiek w ogólności jest zdolny osądzić z pewnością, co jest prawdziwém, co rzeczywistém? 2) czy jest Bóg i jakie są jego attrybuty? 3) czy jest możliwém objawienie i jakich do tego potrzeba warunków? Roztrząsanie tych trzech punktów obrał sobie H. za przedmiot swej głośnej *Introdukcji filozoficznej do teologji* (Philosophische Einleitung in die christkath. Theologie, Münster 1819, 2 wyd. ib. 1831). Nie mamy potrzeby wdawać się w szczegółowy rozbiór tego dzieła, które samo przez się niewielkie ma znaczenie i o tyle tylko jest ważném, o ile należy do historji. Cały ten system, jak o tém przekonać się nietrudno, spoczywa w gruncie na zasadzie kantowskiej, która, jak Hegel dobrze się wyraził, do tego się redukuje, że pierwej trzeba nauczyć się pływania, a potém dopiero wleźć w wodę. Pojęcia nasze, powiada Hermes, powinny odpowiadać rzeczywistości przedmiotów. O tém powinniśmy być przekonani. Ale przekonanie to o tyle tylko będzie *pewném*, o ile się okaże *koniecznem*. A zatém konieczność przekonania jest sprawdzianem prawdy. Konieczność ta po części jest fizyczną, a po części moralną, t. j. niezależną lub zależną od powinności i sumienia. Powstaje zaś w dwojaki sposób: 1) narzucając się nam sama przez się: to ma miejsce w dziedzinie rozumu teoretycznego, który nie może nieuznać za prawdę tego, co prawdą być zrozumiał; 2) za dobrowolném przyzwoleniem naszém, i to się dzieje w dziedzinie rozumu praktycznego, który przyjmuje za prawdę to, co czuje być prawdą. Za prawdę więc uznajemy to, co rozumiemy; jest zaś jedna rzecz, którą rozumiemy z konieczności, mianowicie to, że jest świat; a zatém rozumiemy i to, że jest Bóg, bo to co jest, musi mieć przyczynę, a przyczyny przyczyn muszą mieć swój kres w jednej, najwyższej, pierwszej przyczynie, inaczej wpadlibyśmy w koło błędne bez końca. Zrozumiawszy tedy istnienie Boga, za pomocą rozumu teoretycznego, zwraca się człowiek do rozumu praktycznego i tu znajduje, że jeden rozum odpowiada najzupełniej drugiemu, i oba, razem połączone, dają sposobem nieodzownej konieczności niezachwianą pewność, a więc i wiarę, że Bóg jest, że takie i takie ma attrybuty, że może je w sposób nadprzyrodzony objawić. Do tego kresu prowadzi i tu się kończy *Introdukcja filozoficzna do teologji*. Następuje teraz *introdukcja pozytywna*. Mając dowiedzione istnienie Boga i attrybuty Jego, należy z kolei osądzić: 1) prawdę wewnętrzną i zewnętrzną ksiąg Nowego Testamentu. Sąd ten ostatecznie zależy od rozumu praktycznego, bo, powiada H., „sam tylko rozum praktyczny może rozstrzygnąć to pytanie, czy powinienem przyjąć treść i naukę, zawartą w dokumencie starożytnym, mającym rzeczywiście charakter historyczny; wszystko tu więc zależy od sądu mego rozumu, i stosownie do jego wyroku przyjmę tę naukę jako prawdziwą, albo ją jako nieprawdziwą odrzucę. Lecz aby rozum mógł wydać takowy wyrok, na to potrzeba tych dwu warunków: naprzód, bym przedewszystkiém dowiódł teoretycznie prawdy historycznej tego pisma tak, iżby zastosowanie kryterium prawdy do prawdopodobieństwa tego faktu żadnej już nie ulegało wątpliwości; a powtóre, by *treść tego pisma zostawała w koniecznym związku ze spełnieniem powinności mojej* (Posit. Einleit. s. 38). 2) Sądzić mamy o prawdzie zewnętrznej i wewnętrznej podania ustnego (t. j. tradycji). 3) O prawdzie nieomylnej wyroków Kościoła katolickiego, t. j. mamy przekonać się, czy rzeczywiście Kościół naucza jako prawdę chrześcijańską to, co rzeczywiście

jest prawdą. Ten trojaki sąd jest zadaniem *Introdukcji pozytywnej do teologji* (Positive Einleit. in die christkath. Theologie, Münst. 1829). Teraz dopiero zaczyna się właściwie teologja, czyli poznanie specjalnych dogmatów wiary chrześcjańskiej, ich prawdy i boskości. To zaś poznanie, według zasad wyżej wyłożonych, nie może polegać na czém innem, jedno na zrozumieniu, albo przekonaniu się o tém, że dogmaty chrześcjańskie nie sprzeciwiają się prawdom uznanym przez rozum, bo „o tyle tylko dogmaty te mogą być prawdziwe, o ile, zachowując swój charakter prawd objawionych w sposób nadprzyrodzony, nie zostają w sprzeczności z prawdami objawionemi w sposób przyrodzony, t. j. poznanemi przez rozum“ (Phil. Einleit. s. 77, 538, 600. Ob. *Esser* op. c. s. 168, 169). Tak więc właściwa teologja z następujących części się składa: 1) *Teologja dogmatyczna* czyli *teoretyczna*, podzielona na trzy rozdziały: *a*) poznanie Boga, istnienie Boga, attrybuty, natura Jego, Trójca; *b*) stosunek świata do Boga, stworzenie, Opatrzność, i t. d.; *c*) stosunek człowieka do Boga, początek człowieka, grzech, odkupienie, łaska, środki do zbawienia czyli sakramenty, modlitwa, współdziałanie z łaską otrzymaną, rzeczy ostateczne. 2) *Teologja praktyczna*, czyli teorja powinności: *a*) względem Boga, *b*) względem ludzi (względem natury i zwierząt nie masz żadnych powinności). Obie te teologje zgoła są niezależne jedna od drugiej, bo, powiada H., „skoro rozum teoretyczny przyjdzie do przekonania o rzeczywistości świata, tak zewnętrznego jak wewnętrznego, zaraz i rozum praktyczny wyraźnie nas uczy o powinnościach naszych, i względem nas samych i względem bliźniego, *pierwej jeszcze nim przyjdzie do poznania Boga*. Są zatém powinności, poprzedzające wszelkie poznanie Boga i niezależne od tego poznania. Gdy zaś potém rozum teoretyczny dowiedzie istności Boga, ponieważ ten dowód nie jest warunkiem mocy obowiązującej przykazań moralnych, jakie nam ogłasza rozum praktyczny, wypada ztąd, że ten ostatni musi żądać, aby nabyta przez tamten rozum znajomość Boga takie pod względem moralnym dawała o nim pojęcie, żeby między tém pojęciem a powinnościami przez rozum praktyczny uznanemi i głoszonemi nie było sprzeczności. Wtedy dopiero może nastąpić to, co inaczej byłoby niemożebném, t. j. *uznanie w Bogu attrybutów moralnych, których konieczność wykazuje rozum praktyczny dla utrzymania tych przykazań moralnych, które sam oznajmia*. W przeciwnym razie, jeśliby przykazania moralne miały wypływać ze znajomości Boga, jeśliby samo istnienie powinności miało być od tego poznania zależném, jak to mniemają i utrzymują niektórzy (a właściwie wszyscy teologowie chrześcjańscy), w takim razie rozum praktyczny nie mógłby, dla stwierdzenia moralnych przykazań swoich, żądać uznania jakiegobądź w Bogu attrybutu moralnego, bo żadnego zgoła nie miałby prawa do takiego żądania. Bóg w takim razie byłby i pozostałby dla nas istotą bez żadnego charakteru moralnego, a przykazania moralne, których zawsze musielibyśmy Jego uznawać za sprawcę, ponieważ rozum teoretyczny uznaje go Stwórcą naszym i rozumem najwyższym, byłyby w oczach rozumu niczém więcej, jedno samowolném z Jego strony ograniczeniem naszej wolności. Powinność zatém byłaby w takim razie pozbawioną wszelkiej sankcji rozumnej, a tém samém i przestałaby być dla nas powinnością. Niechby się nad tém dobrze zastanowili ci, którzy twierdzą, nie troszcząc się zresztą

o dowodzenie twierdzenia swego, że niepodobną jest żadna powinność moralna, bez uprzedniej znajomości Boga!" (*Phil. Einleit.* p. 463, cf. p. 480). Nie mamy potrzeby nic dodawać do tych słów H'a, równie jak i do zdań jego, poprzednio przytoczonych. Słowa te same przez się tak są jasne, że wszelki umysł bezstronny zgodzi się, bez dalszego dowodzenia, na wyrok potępiający, wydany na nie przez Papieża, jak o tém zaraz powiemy. O teologji praktycznej H. nic nie napisał. *Dogmatyka* (*Christkatholische Dogmatik*) jego wyszła w trzech częściach, w Monastyrze r. 1834. H. pozostał professorem w Monastyrze aż do r. 1819, kiedy został powołany na uniwersytet bonneński. Wykładał i tam, jak w Monastyrze, dogmatykę i introdukcję do teologji. R. 1825 mianowany kanonikiem przez arcybpa kolońskiego, hrabiego *Spiegel*, um. 26 Maja 1831 r. Antykościelnego swego ducha okazał H. w wielu okolicznościach, i tak np., gdy arcbp koloński ustanowioną przez Napoleona kapitułę katedralną rozwiązał d. 31 Maja 1815, jako niekanoniczną, H., wraz z dwoma innymi księżmi, postanowił wypowiedzieć arcbpowi posłuszeństwo i w obronie kapituły owej napisał memorjał pko wyrokowi papiezkiemu. Również, wręcz pko rozkazowi przełożonych, nie chciał wykładać swoich prelekcji po łacinie. Żył oddany wyłącznie swemu nauczaniu, z nadzwyczajną pilnością przygotowywał swe odczyty, wciąż obrabiając i przerabiając *swój system*. Wedle zasad wyżej wyłożonych, postawił sobie był zadanie, złożyć filozoficznie naukę chrześcjańską, czyli poznać prawdy chrześcjańskie, jako prawdy rozumu, czyli jeszcze, znaleść system filozoficzny, któryby się dał pogodzić z systemem chrześcjańskim, albo, że użyjemy wyrazu powszechniej przyjętego, utworzyć filozofję, na której mógłby się oprzeć system teologji chrześcjańskiej. Aby sprostać takiemu zadaniu wiele bez wątpienia musiał szukać, śledzić, badać, budować, burzyć i na nowo składać. Prawda, że w filozofji Kanta i Fichtego miał już gotową podstawę i myśl zasadniczą do swego systemu, ale oba te systematy filozoficzne nie odpowiadały jeszcze potrzebom jego, tém bardziej, że najzupełniej się przekonał o ich mylności, a zatém i o niepodobieństwie zbudowania na nich systemu teologji chrześcjańskiej. Odtąd więc na własną rękę prowadził dalej studja swe filozoficzne, zaczynając od poszukiwania wszelkich możliwych metod i sposobów, jakiemi metafizyka może dojść do rozwiązania ogólnego zadania i założenia swego. Metod tych znalazł aż cztery i każdej sprobował" (*Esser* op. c. s. 37). Z takich wychodząc pojęć o nauce i taki kształt i kierunek studjom swoim nadając, nie dziw, że H. wpadał z wątpliwości w wątpliwość, z niepewności w niepewność, i w niepewności ostatecznie pozostał. „Nieraz, powiada jego życiopisarz, poprawiał nazajutrz to, co dnia poprzedniego w odczytach twoich był powiedział, i szczerze i bez ogródki przyznawał, że się omylił i zbłądził" (id. op. c. p. 49). Nie dziw także, że w jednej i tej samej rzeczy kilka z kolei różnych i wręcz przeciwnych sobie miał systemów. Pewnego razu, gdy służący jego porwał mu i spotrzebował na tutki do kawy rękopis, zawierający zupełny i skończony już wykład filozofji moralnej, H. zrazu bardzo zmartwiony tą stratą, po krótkim czasie się pocieszył, oświadczając przyjaciołom swoim, że wynalazł drugi system moralności, prawdziwszy od poprzedniego, i że już go ma prawie na ukończeniu (*Esser* op. c. p. 40). Dzięki tym częstym odmianom, odczyty H'a były nadzwyczajnie ożywione i zajmujące, ztąd

i uczniowie bardzo go lubili i z prawdziwym zapałem do niego się cisnęli. Na nieszczęście! to przywiązanie uczniów, odnoszące się więcej do osoby nauczyciela niż do nauki jego, pociągnęło za sobą skutki opłakane. Jeszcze za życia H'a niejeden odezwał się głos niezadowolnienia albo i zgorszenia, z powodu zasad jego i opinji teologicznych. Nieraz jeszcze w Monastyrze H. uskarżał się na to. R. 1825, gdy toczyła się sprawa nominacji jego na kanonika kapituły kolońskiej, powstały wątpliwości i podejrzenia, co do prawowierności jego *Introdukcji filozoficznej*. Na te podejrzenia, jak również na zarzut, dla czego tej Introdukcji nie przedstawił arcybiskupowi do aprobaty, H. odpowiadał twierdzeniem, że książka ta traktuje wyłącznie o filozofji, nie tykając zgoła teologji. R. 1827 donosząc Braunowi, jako Windischmann stara się o zamieszczenie dzieła jego na indeksie, dodaje: „cóż więc powie na to kongregacja indeksu, gdy się przekona, że żądają od niej potępienia książki, nie tykającej żadnego dogmatu, a która podnosi walkę przeciwko wszelkim adwersarzom dogmatów chrześcjańskich, i szukając przeciwko nim odpowiedzi na pytanie, czy każdy dogmat może być dowiedziony? odpowiada na nie twierdząco, a zbija zwycięzko wszelkie argumenty twierdzeniu temu przeciwne?" (*Braun*, Acta Romana, Hanover 1838 s. 260). Po śmierci H'a sprawa nagle groźniejszą postać przybrała. Coraz liczniejsze i coraz żywsze powstawały zarzuty, mnóstwo pism perjodycznych i broszur roztrząsało nauki H'a, to broniąc ich, to zbijając je. Zbijano szczególnie, jako błędne i niebezpieczne zasady jego, co do dróg i sposobów poznania, zdania jego o wierze i o nauce; obwiniano zmarłego o pelagjanizm, o socynjanizm i t. d. Hermezjanie zaś, powiada Elvenich, nie mogli, bez ubliżenia pamięci mistrza swego, patrzeć obojętnie na takie oskarżenia i zarzuty. Powstała więc wojna. Hermezjanie, jak przyznaje tenże Elvenich, z większą niż należało odpowiadali cierpkością. Niedość im było odpierać obwinienia i zarzuty, ale sami, jako waleczni żołnierze, wdzierając się w obóz przeciwników, usiłowali dowieść na nich najgrubszych błędów, jako zarażonych duchem Bautain'a i Lamennais'go. (*Elvenich*, Acta Hermesiana, 1830 fasc. I, przedmowa). Naturalném tak żywego sporu następstwem było przedstawienie onegoż do Rzymu. Papieżowi, w imieniu całego Kościoła, należało rozstrzygnąć, po której stronie błąd, a po której prawda. Zarządzono z rozkazu Papieża ścisłe całej sprawy rozpatrzenie, w skutek którego d. 26 Wrz. 1835 ukazało się breve potępiające: 1) *Introdukcję filozoficzną*, 2) *Introdukcję pozytywną*, 3) pierwszą część *Dogmatyki* H'a. Po tém pierwszém breve, nastąpiło 7 Stycz. 1836 drugie, podciągające pod wyrok potępiający drugą także i trzecią część *Dogmatyki*. Powody do takowego wyroku breve podaje następujące: że H. przez pychę opuścił i odrzucił drogę tradycji i Ojców Kościoła w tłumaczeniu prawd wiary; że otworzył drogę wiodącą do wielu błędów, przyjmując pozytywne powątpiewanie za podstawę wszelkich badań teologicznych; że postawił jako zasadę, iż rozum ludzki jest jedyną drogą, którą człowiek może dojść do poznania prawd nadprzyrodzonych; że głosił naukę prowadzącą do sceptycyzmu i indyfferentyzmu, a przytém niesprawiedliwie wyrokującą przeciwko szkole katolickiej i naruszającą wiarę Bożą. Szczególnie też nauka H'a naznaczona została piętnem błędu w określeniu natury wiary, *circa naturam fidei*; w pojęciach,

jakie daje o naturze Boga i świętości i sprawiedliwości i wolności Jego, jak również o końcu i celu stworzenia świata; w argumentach, jakiemi chce dowieść istnienia Boga; nareszcie, w nauce o objawieniu, o powodach wierzenia, *motiva credibilitatis*, o Piśmie ś., o podaniu, o powadze nauczającej Kościoła, o regule wiary, *credendorum regula*, o pierwotnym stanie pierwszego człowieka, o grzechu pierworodnym, o władzach człowieka upadłego, o potrzebie i szafarstwie łaski. W pierwszej zaraz chwili ogłoszenia tego wyroku hermezjanie wystąpili z oświadczeniem, że wszystkie zdania w nim potępione, rzeczywiście są potępienia godne, ale że żadnego nie mają związku z nauką H'a. Takie oświadczenia uczynili mianowicie: *Elvenich*, w swoich „Acta Hermesiana;" bezimienny, w broszurze rozbierającej breve papiezkie (tamże); *Ritter* i *Balzer*, w „Memoriale" (Abdruck eines dogmatischen Gutachtens über die ersten sechszehn Sätze etc., Götting. 1836), wydanym na żądanie ministerstwa pruskiego, w przedmiocie 18 tez, podanych duchowieństwu do podpisu przez Klemensa Augusta Droste-Vischering, następcę hr. Spiegel'a na arcybiskupstwie kolońskiém, a zawierających w sobie potępienie zdań, odrzuconych w breve papiezkiém. Do tego pierwszego oświadczenia dodali drugie twierdząc, że samo już potępienie i odrzucenie nauki Bautain'a (ob.) jawném jest usprawiedliwieniem i zatwierdzeniem nauki H'a (*Braun*, Die Lehren des sog. Hermesianismus etc. gutgeheissen, Bonn 1835). Łatwo było wykazać fałszywość tego twierdzenia, t. j. dowieść, o co tu głównie chodziło, że zdania potępione w breve rzeczywiście znajdują się w pismach H'a, z czego, prócz kilku innych pism, szczególnie i najdokładniej wywiązał się traktat p. t. *Nauka Hermezjańska, w związku z wyrokiem potępiającym, wydanym przeciwko niej przez Stolicę Apostolską, według dokumentów autentycznych przedstawiona* (Die hermesischen Lehren etc. urkundlich dargestellt, Mainz 1837). W traktacie tym zamieszczone dosłownie całe wyjątki z dzieł H'a (Cf. także *Ritterus et Balzerus vapulantes*, d. i. Beurtheilung des dogm. Urtheiles des Herren etc. von *Odilo*, Mainz 1837). Ale hermezjanie upierali się przy swojém zdaniu, utrzymując, jak to heretycy w takich zdarzeniach zawsze czynić zwykli, że Papież mylnie został objaśniony, i po dawnemu głosili i popierali pierwsze swe twierdzenia. Zażądali pozwolenia, na co się i zgodzono, przetłumaczenia pism H'a na język łaciński i przesłania ich do Rzymu. W początku r. 1837 profesorowie *Braun* i *Elvenich* udali się w podróż do Rzymu, gdzie 26 Maja stanęli. Kardynał Lambruschini nie mając czasu zająć się osobiście tą sprawą, poruczył ją jenerałowi jezuitów *o. Rootham*. Przed rozpoczęciem konferencji z jenerałem, oba professorowie mieli audjencję u Papieża. Elvenich złożył Ojcu św. swoje *Acta Hermesiana*, w których, jak już mówiliśmy, usiłował dowieść, że zdania potępione, lubo rzeczywiście są błędne, niesłusznie jednak przypisują się H'wi. Papież odpowiedział: „czytałem, badałem, zważyłem: *legi, examinavi, perpendi*," potém, dłużej mówiąc o Hermesie, dodał te słowa: „Hermes był niewątpliwie człowiekiem czystych obyczajów, i co do osobistej prawowierności jego nie mam najmniejszej wątpliwości, ale w pismach swoich mógł nieraz rozminąć się z tą ścisłością wyrażeń, która w teologji koniecznym jest warunkiem." Gdy zaś dwaj professorowie, odpowiadając na zarzuty Ojca św., pozwolili sobie oświadczyć, że obwinienia rzucane na H'a wyszły

z obozu zwolenników nauki Bautain'a i Lamennais'go, potępionej przez Stolicę Apost., Papież, zwracając się do Elvenicha, rzekł: „Niesłusznie w dziele twojém powołujesz się na list mój do bpa strasburgskiego [1]). Jest to list bardzo ogólny i nie masz w nim żadnego zatwierdzenia czy tej, czy owej specjalnej nauki. I jedni i drudzy są w błędzie, tak ci, którzy wszystko przypisują wierze, niczego nie zostawiając rozumowi, jak i ci, którzy wszystko podciągają pod rozum, niczego nie zostawiając wierze: *Utrique errant, et ii qui omnia tribuunt fidei, rationi nihil relinquunt, et ii qui omnia vindicant rationi, fidei nihil reliquum faciunt.*" — W końcu zalecił im uległość, a iżby nie wyobrażali sobie, że Rzym się od nich będzie uczył rozumu. Audjencja ta miała miejsce 14 Cz. 1837. Z tém wszystkiém jednak, nie zważając na tak stanowcze oświadczenie papiezkie, z którego jasno się ukazywało, że Ojciec św. zbadał do gruntu całą sprawę i że nie mogło być mowy o appellacji od źle objaśnionego Papieża, do Papieża lepiéj objaśnionego, i że rokowania wszcząć się mające nie mogły mieć innego celu, jedno przekonanie Hermezjanów o sprawiedliwości wydanego wyroku i nieodzownej z ich strony powinności poddania się mu bezwarunkowo, dwaj professorowie nie dali się sprowadzić z raz obranej drogi. Przetłumaczyli część *Introdukcji do dogmatyki* i posłali ją z objaśnieniami ojcu Rootman, obiecując przytém, że dokończą jak najspieszniej reszty przekładu. Na to, pod d. 19 Lipca, otrzymali od Rootmana następującą odpowiedź: „Było umówione, że panowie przywieziecie z sobą gotowy już przekład łaciński dzieł H'a. Teraz, wbrew umowie, obiecujecie dopiero przystąpić do tłumaczenia. Nadto, należało się spodziewać, że zaczniecie od przekładu *Introdukcji filozoficznej*, gdyż szczególnie w tém dziele, i w przedmowie do niego, najlepiej pokazują się błędy H'a. Panowie, przeciwnie, zaczynacie od ostatniego z dzieł jego. Zresztą, co pomogą uwagi i objaśnienia wasze? Nauka H'a nie stanie się przez nie inną niźli jest. Ojciec św. widzi w tém wszystkiém próżne zwlekanie i postępowanie niezgodne z tém, jakiego Rzym ma prawo żądać od wiernych synów Kościoła. Gdyby sprawiedliwość wyroku potępiającego system H'a mogła jeszcze ulegać jakiej wątpliwości, same już *Acta Hermesiana* rozwiązałyby aż nadto tę wątpliwość. W takim stanie rzeczy próżne byłyby wszelkie dalsze konferencje i rokowania." Ale dwaj Hermezjanie i po tym liście ducha nie stracili. Napisali do kardynała Lambruschini, usiłując na nowo dowieść dawnego swego twierdzenia, tyle razy już powtarzanego i tyleż razy zbijanego, że bulla potępiająca nie tyczy się H'a, że gotowi podpisać wyznanie wiary i t. d. Na to im kardynał

---

[1]) Mowa tu o breve, z powodu *Ostrzeżenia*, wydanego przez ks. Trévern, bpa strasburgskiego, o naukach Bautain'a, naonczas professora filozofji w fakultecie naukowym strasburgskim i kaznodziei katedralnego. Breve to, składające się zaledwo z kilku wierszy, nie wchodzi zgoła w roztrząsanie zasad Bautain'a, a tylko oddaje pochwałę biskupowi za gorliwość, z jaką czuwa nad czystością wiary w djecezji swojej. Gdy potém ks. Bautain z tego powodu udał się do Rzymu i, poddając się bezwarunkowo wyrokowi Stolicy Apost., przyrzekł, iż zaniecha na zawsze drugiego wydania swej *Filozofji wiary chrześcjańskiej*, sprawa się na tém skończyła i nie było nigdy żadnego aktu publicznego Stolicy Apost., potępiającego ks. Bautain i dzieła jego.

d. 5 Sierp. odpisał jak następuje: „Bardzo mylicie się, jeżeli sądzicie, że może nastąpić jakakolwiek zmiana wyroku odrzucającego dzieła H'a. Spodziewano się tutaj, jak to było i obiecano Ojcu ś., że przywieziecie z sobą gotowy przekład łaciński: za pomocą tego przekładu byliśmy panów objaśnili, i sami tego, jako szczególnej łaski, żądaliście; ale nigdy nie było mowy o zmienieniu samegoż wyroku. Za co się zda, że ryzycie nam za prawowierność waszą i oświadczacie się z chęcią złożenia wyznania wiary? Rzym nie potępił uczniów H'a, potępił tylko pisma jego. Nie wyznaniem wiary, ale uczynkiem dajcie dowód, że jesteście wiernymi synami Kościoła. Wróćcie więc do siebie i usiłujcie skłonić Hermezjanów do zaprzestania gorszących sporów swoich."—Powołując się na oświadczenie Roothana, jako *Acta Hermesiana* Elvenicha ostatecznie przekonały Papieża o niewątpliwej zasadności i słuszności wydanego wyroku, ten ostatni zażądał od jenerała bliższego z tych słów wytłumaczenia się. Roothan uczynił zadość temu żądaniu w krótkiej a znakomitej rozprawie, w której na zakończenie wytknął na nowo Elvenichowi, jako ubliżył Ojcu św., twierdząc, że sprawy tej nie zna, kiedy, przeciwnie, Ojciec św. bardzo wyraźnie mu oświadczył, że ją zbadał i zważył jak najdokładniej; jako również i to wielką jest dla niego przykrością, że Hermezjanie tłumaczą sobie najfałszywiej potępienie nauki Bautain'a, upatrując w niém usprawiedliwienie zasad Hermezjańskich. Ale Elvenich, wciąż upierając się przy swojém zdaniu, przesłał na to Roothanowi długie objaśnienie, w którém powstawał gwałtownie na przeciwników H'a, mianowicie na *Kasta*, *Siegera*, *Klee'go*, *Perrone'go* i innych, a w szczególności na *Windischmanna*, przypisując im błędy najszkodliwsze, zowiąc, ich bautainistami, lamenecistami i t. p., i występując na nowo z twierdzeniem, że co do H'a o to głównie chodzi, aby wyrozumieć, *co chciał powiedzieć*. Słusznie odpowiedział mu Roothaan: *Non de iis quae fortasse sensit, quaeve dicere voluit, sed de iis quae scripsit ac docuit, judicatum est a s. Sede.* „Pamiętajcie, dodał, na przykład Lamennais'go: i on kiedyś tak mówił, jak wy dzisiaj mówicie."—„Tak jest, odparł Elvenich, pamiętam na Lamennais'go, bo przeciwnicy moi w Niemczech, w Belgji i we Francji w rzeczy samej są jego zwolennikami." Tymczasem Braun i Elvenich raz jeszcze napisali do kardynała Lambruschini i do samego Papieża, ofiarując się z gotowością przedstawienia w całości systemu H'a, i wyrażając nadzieję wykazania prawowierności onegoż (Przedstawienie to zostało później ogłoszone drukiem p. t. *Meletemata theologica*, Lipsk 1838). Kardynał sekretarz stanu odpowiedział im, że bardzo się mylą, jeśli sądzą, że pisma ich wolne są od błędów i mogą być użyte do nauczania w szkołach, przytém stanowczo żądał od nich aktu prostego i bezwarunkowego posłuszeństwa. Oni jednak i potém jeszcze nie myśląc zgoła o poddaniu się, wystąpili z nowym listem do kardynała, który wreszcie, zniecierpliwiony, list ich, nieotworzywszy go nawet, im odesłał, załączając przy nim tę ostatnią przestrogę (6 Kwiet. 1838): „Weszliście na drogę błędu. Zamiast poddania się i uznania, uciekacie do jansenistowskiego wykrętu, rozróżniając między prawem a faktem. Już zaniechajcie dalszego do mnie pisania. Sprawa skończona; oby już i błąd miał koniec: *Causa finita est; utinam aliquando finiatur et error!* Zrozumiejcie już przecie, że nie w sporach ale w wierze jest królestwo Boże. Niech wam Bóg raczy użyczyć łaski pokory" i t. d. Takie zakończenie sprawy w Rzymie po-

winno było położyć jej podobnyż koniec i w Niemczech. W istocie też, skoro tam doszła wiadomość o stanie rzeczy w Rzymie, pierwej jeszcze niż Braun i Elvenich ztamtąd wrócili, wielu Hermezjanów, a szczególnie professorowie seminarjum trewirskiego, poddali się bezwarunkowo wyrokowi papiezkiemu. Ale za to inni, chcąc pozostać wiernymi pamięci H'a, czyli raczej nie mogąc przenieść na sobie nieprzychylnego dla nich wyroku Kościoła, jawnie okazywali swe niezadowolnienie; kercił ich szczególnie krok professorów trewirskich, z powodu ważnych następstw z ich poddania się płynących. Braun i Elvenich wezwali ich do tłumaczenia się z swojej dla wyroku rzymskiego uległości: wezwani uczynili zadość żądaniu i w liście, pisanym do onych dwu professorów pod d. 12 Lipca 1838, oświadczyli, iż poddali się bezwarunkowo i bez żadnych zastrzeżeń. Bo, powiadają: 1) wyrokom Stolicy Apost. w rzeczach wiary należy się bezwarunkowe przyjęcie, choćbyśmy nawet powodu do nich nie rozumieli. Jakiezby to było posłuszeństwo wiary, gdyby każdy, pierwej nim ulegnie, miał prawo żądać objaśnienia, dla czego ma być posłusznym? Rzym nigdy nie zbłądził, trudno więc przypuścić, by teraz w sprawie H'a pierwszy błąd popełnił. Rozróżnienie między prawem a faktem jest czczą tylko i jansenistowską subtelnością. 2) W pismach H'a znajduje się w istocie wiele ustępów, zupełnie usprawiedliwiających cenzurę papieską. Cenzura ta zresztą nie obwinia pism H'a o herezję, zabrania ich tylko, jako niebezpiecznych. Z tych powodów podpisani nie poczytają sobie tego za obłudzenie, że sprostowali mylne przedtém zdania swoje i że jawne składają błędu swego wyznanie" (*Elvenich*, Actenstücke zur geheimen Geschichte des Hermesianismus, Breslau 1845). Za przykładem professorów trewirskich poszli w krótkim czasie i inni teologowie, mianowicie *Balzer* (w swych Beiträge zur Vermittlung eines richtigen Urtheils über Katholicismus und Protestantismus, Bresl. 1840); zaczém i liczba Hermezjanów coraz bardziej się zmniejszała. Nie mogło też być inaczej, i prawdziwa nauka nie mogła nie uznać najzupełniej słuszności wydanego przez Papieża wyroku dogmatycznego. Mimo to jednak zarody Hermezjanizmu niecałkiem zostały stłumione. Po dziś dzień jeszcze są Hermezjanie i z wytrwałością, lepszej sprawy godną, nie przestali bronić dawnych swych twierdzeń. Mnóstwo na poparcie ich wydali broszur, oprócz osobnego czasopisma swego, ogłaszanego przez *Brauna* i *Achterfelda*. Gdy r. 1845 Braun i Achterfeld, za odmówienie poddania się wyrokowi Kościoła, zostali usunięci z zajmowanych przez nich katedr teologicznych, stronnictwo hermezjańskie, silnie popierane przez protestantów, wszelkiego dołożyło starania, aby złożonych z urzędu professorów przedstawić jako męczenników wolności, a Kościół katolicki przeciwnie zohydzić przed światem, jako ciemiężyciela wszelkiej swobody naukowej. Lecz większe jeszcze zgorszenie wzniecili z okazji ogłoszenia pamiętnej encykliki Piusa IX z 9 List. 1846 r. Z tego, że Papież w tej encyklice zalecał naukę i umiejętność, hermezjanie wyprowadzili wniosek, jakoby się ogłosił jawnym zwolennikiem hermezjanizmu, utrzymując, że tém samém odwołany został wyrok potępiający dzieła H'a, i domagając się podobnegoż wyroku na przeciwników swoich. Tak głośno i śmiało szerzyli te twierdzenia swoje, że w końcu Papież zmuszony był wydać osobny w tej sprawie list do arcybpa kolońskiego, z dnia 25 Lipca 1847, w którym jasno i stanowczo oznajmia, iż zalecając naukę, nie miał bynajmniej na myśli upoważniać z jakiegobądź względu

błędów hermezjańskich, i że wyrok wydany przez poprzednika jego, Grzegorza XVI, pozostaje w całej swej mocy i doniosłości. Hermezjanie jednak, wbrew tak uroczystemu oświadczeniu Papieża, nie zmienili zdania i trwają wpośród przy dawnych twierdzeniach swoich (Cf. *Stapp*, Pius IX und die kath. Kirche in Deutschland, Solingen u. Mühlheim a. Rh. 1848). Duchowymi potomkami hermezjanów są dzisiejsi niemieccy teologowie tak zwani *starokatolicy*. Broszur najrozmaitszych i artykułów o tej sprawie, po różnych czasopismach zamieszczanych, było mnóstwo niezliczone; ważniejsze przytoczyliśmy w ciągu tego artykułu. (*Matter*). *H. K.*

Hermias, filozof. Pod imieniem filozofa H'a doszło nas niewielkie pisemko greckie p. t. Διασυρμος τῶν ἔξω φιλοσόφων, *Irrisio gentilium philosophorum*, *Wyszydzenie filozofów pogańskich*. Nic zgoła nie wiemy o życiu tego mędrca; wzmianki zaś o stosunkach i czasie jego żywota opierają się na prostych domysłach. Pospolicie twierdzą, że H. żył w II w., podczas zaciętej walki poganizmu przeciwko wyznawcom Ewangelji. Tego jest zdania *Prudencjusz Maran*, uczony ze zgromadzenia św. Maura, wydawca dzieł ś. Justyna i innych apologetów II w. Inni, jak wydawcy *Bibliotheca patrum*, tudzież uczeni anglicy: *Worth*, i *Gale* jako też *Mansel*, umieszczają go w V w., a nawet i później. Twierdzenie *Lambecjusza*, nadwornego bibljotekarza wiedeńskiego, że autorem tej książki jest głośny w V w. *Hermias Sozomen*, nie utrzymało się, i słusznie. Pismo to, opierając się na słowach św. Pawła: „*Mądrość tego świata głupstwem jest u Boga*“ (I Kor. 3, 19) i t. p., dowodzi, że filozofja, jako zawdzięczająca początek upadkowi aniołów, wcale na to nie zasługuje, aby się na jej twierdzenia można zgodzić. Dalej, krótko a dobitnie wytyka niepodobne do rozwiązania sprzeczności najznakomitszych systematów filozoficznych i ich koryfeuszów, oraz wyszydza ich błędne mniemania o naturze duszy ludzkiej, o całym widzialnym świecie i t. p. W końcu pyta: jakże filozofowie mogą nam coś pewnego i prawdziwego powiedzieć o Bogu, jeżeli nie znają własnej natury ludzkiej i tego widzialnego świata? a tak w ciągłych gubią się sprzecznościach, będących najoczywistszym znakiem błędnej ich nauki. Domysły, jakoby dzieło H'a nie doszło nas w całości, są bezzasadne. Wydali je: *Rafał Seiler*, w Zürich 1553; *Gale*, przy „Tatiani Oratio ad graecos,“ Oxon. 1700; *Maran*, w Paryżu 1742; *Demmerich*, Halla 1762; *Mansel*, Lejda 1840; w tłum. niemieckiém wydał *Thiemann*, Lpz. 1828 i *J. Leitl*, w *Thalhofer'a* Biblioth. d. Kirchenväter, zesz. 65 r. 1873.

Hermiona, v. *Hermias*, św. (4 Wrz.), córka ś. Filipa djakona. Podług Dz. Ap. (21, 9) Filip „miał cztery córki, panny prorokujące.“ H. cierpiała za wiarę pod cesarzem Trajanem i um., jak podają, ok. 117 r., prawdopodobnie jednak wcześniej, jako męczenniczka w Efezie, dokąd ze siostrą swą *Eutychis* przyszła odwiedzić ś. Jana Apostoła, którego jednak już nie zastały na ziemi. Niektórzy podają ją za córkę Apostoła Filipa, powołując się na świadectwo Polykratesa, bpa efeskiego, który żył pod koniec II w. Bollandysta wszakże *Stilting* źródło to ma w podejrzeniu, a to tém więcej, że, podług wyraźnego twierdzenia ś. Hieronima, wszyscy Apostołowie, z wyjątkiem ś. Piotra, byli bezżenni. Zresztą, grecy ś. Filipa djakona, z powodu wielkich prac jego apostolskich, nazywali *apostołem*, ztąd przeto mogło zajść pomieszanie dwóch tych osób w podaniu Poly-

kratesa. Akta 6. H'y w mencach greckich podane, przybrane są w dodatki bajeczne. Cf. *Stadler*, Heiligenlex. *N.*

Hermogenes, heretyarcha z końca II i początku III w., był malarzem i żył prawdopodobnie w Kartaginie. Oddany więcej greckiej filozofji, nauce Platona i stoików, niż upowszechnionym na wschodzie marzeniom gnostyków, zbijał ich błędną o emanacji doktrynę, gdyż zmysłowe przypisywała ona własności Istocie jednego, niepodzielnego Boga, a idea o Jego świętości nie mogła się ostać w obec grzeszności pochodzących od niego stworzeń. Odrzuca też H. i katolicką naukę o stworzeniu świata z niczego, z tej zasady, że w uczynionym od Boga świecie nic obcego, a tém samém nic wadliwego i złego dziać się nie może. Opierając się przeto na teorji Platona o materji, przyjął dwa odwieczne czynniki: jeden twórczy, Boga; drugi bierny, bezkształtną i nieoznaczoną materję. Materja ta objawia się, jako chaotycznie błądząca i dziko bez praw i ładu wirująca masa, na którą Bóg samém tylko spojrzeniem i potęgą działa, jak działa piękno swym powabem, a magnes siłą przyciągania. Za podstawę takiej nauki wziął słowa Pisma św. (Gen. 1, 2). Przypuszczał też, sprzeciwiając się sam sobie, odwieczny przebieg kształtowania rzeczywistego, utrudnionego pewnym oporem ze strony materji. Dalej, przeciwko potędze Boga stawiał zaród niedoskonałości i zła, twierdząc, że stary bezład (chaos) objawia się bezustannie, jak w przyrodzie przez brzydotę, tak w świecie duchowym przez zło moralne. W następstwie swych błędów głosił, że na końcu świata część zła, a zarazem i pozostałe w materji dusze występnych, zamienią się w pierwotną materję, i że tym sposobem nastąpi zupełne odłączenie uorganizowanej częściowo półowy materji, od drugiej półowy, sprzeciwiającej się z uporem swemu ukształtowaniu. Tertuljan w piśmie „Adversus Hermogenem" bronił nauki katolickiej o stworzeniu i, z właściwą sobie djalektyką, wykazał, że w obec głębokiej rozwagi twierdzenia H'a zupełnie upadają i sprzeciwiają się Pismu św. Inna księga Tertuljana „De censu animae, w której zbijał błędy H'a o cielesności duszy, zaginęła. Napojonemu montanizmem Tertuljanowi bardzo się nie podobało, że H., zajmując się mitologją i kosmogonją, po drugi i trzeci raz zawarł związki małżeńskie i bronił ich, powołując się na Stary Test. Zdaniem Teodoreta miał też H. nauczać, że Chrystus Ciało swe złożył na słońcu. Wedle H'a, celem posłannictwa Zbawiciela było: wiernych całkiem uwolnić od zmysłowego bezładu i uczynić ich uczestnikami żywota wiecznego, w całém znaczeniu tego wyrazu; niewiernych zaś skazać na dolę złych duchów, zamienić w pierwotną materję. Ś. Augustyn wspomina o sekcie Hermogenjanów, których łączy z prakseanami i monarchjanami, ale ci hermogenjanie nie pochodzili od naszego H'a. Nauka H'a musiała jednak dość mieć wpływu na współczesnych, skoro, oprócz Tertuljana, i *Teofil* antjocheński, a nawet i *Orygenes* przeciwko niemu pisali. Z prac H'a prawie wszystkie zaginęły, krom zachowanych przez Tertuljana urywków. *X. M. S.*

Herrnhuci (*Herrnhuter*). *ewangeliczne gminy braterskie, jedność braterska, kościół braterski*, takie nazwy noszą wyznawcy zasad *Filipa Spenera* i *Franke'go*, zorganizowani w społeczeństwo religijne przez Ludwika hr. Zinzendorfa (ob.), który ukończywszy nauki swoje na uniwersytecie w Halli, gdzie panowały zasady Spenera, po odbytych podróżach w Hollandji, Francji i Szwajcarji postanowił, na miejsce spotykanego przez siebie chry-

stjanizmu pozornego, wznowić tak zw. chrystjanizm prawdziwy, praktyczny. Namówiony przez *Chrystjana Davida*, stolarza pochodzącego z morawskiej wioski Senfleben, kupił on majątek *Bertholsdorf* w Wyższych Łużycach, w Saksonji, i odległą od wioski miejscowość na skłonie *Hutbergu* przeznaczył na osiedlenie podobnie jak on myślących; początek nowej tej osady datuje się od 17 Cz. 1722 r. Miejsce to nazwano *Herrnhut* (stać pańska), a osiedli tam nazwali się *rozbudzonymi* (Erweckte) ze snu grzechowego i wykonywającymi chrystjanizm praktyczny. Pierwsi osadnicy na Herrnhucie byli wyznania augsburgskiego; do nich, wezwani przez Chrystjana Davida, przybyli w znacznej liczbie *czescy bracia* (ob.), mianowicie z Zauchtenthal'u i z Kunewald'u. Z powodu różności wyznania członków tej osady powstały niebawem niezgody, zagrażające upadkiem temu nowemu zebraniu religijnemu. Nie pomagały nic upomnienia *Rothe'go* pastora z Bertholsdorf, *Schäffer'a* kaznodziei z Görlitz, i młodego *Fryderyka Wattewilla*, przyjaciela hrabiego Zinzendorfa; wówczas Zinzendorf sam przyjął obowiązek przełożonego i wymową swoją uspokoił umysły. Z jego namowy wybrano 12 *starszych*, mających czuwać nad zachowaniem ułożonych wówczas statutów. Postanowiono na *konferencjach* ważniejsze sprawy załatwiać, a kwestje sporne decydować losem. Z rady pastora Rothe'go, na znak przywróconego pokoju, odbyła się 13 Sierp. 1727 r. wspólna uczta święta, i dzień ten uważa się za właściwy dzień założenia sekty. Wszakże zgromadzenie to nie chciało być oddzielną sektą, lecz z właściwemi sobie urządzeniami mieli stanowić tylko miejsce skupienia dla *rozbudzonych;* za niezrywaniem z Kościołem luterańskim, ponieważ zdania były rozdzielone, los rozstrzygnął. Tymczasem czescy bracia osobliwie ściągali żarliwie nowych *rozbudzonych* do swego zgromadzenia: przybysze z Czech i Morawji przyciągali tłumnie tak, iż urząd miejscowy zabronił nareszcie przyjmować tam nowych przychodniów; Zinzendorfowi nadto nakazano majątek swój sprzedać, który to rozkaz spełnił on w ten sposób, że dobra wszystkie sprzedał swojej żonie, sam zaś poprzestał na urzędzie *przełożonego*, i w tym celu wyrobił sobie w tybingskim fakultecie teologicznym przyjęcie do stanu duchownego; robił on ten krok szczególniej w zamiarze założenia oddzielnego seminarjum, w którémby mogli się kształcić kaznodzieje w duchu hernhuckim. Czescy bracia uczycili się nadto, że utrzymywał się u nich ciąg apostolskiego następstwa biskupów; jednym z takich biskupów był wówczas dla nich kaznodzieja *Jabłoński*, spełniający swój urząd biskupi w Wielkopolsce. Zinzendorf tedy skłonił Jabłońskiego do wyświęcenia na biskupa dla braci czeskich *Dawida Nitschmann'a*. Tym sposobem jednak bracia czescy zajęli stanowisko samodzielne w zgromadzeniu hernhuckiém i poczęli się z niego wyosobniać. Zinzendorf, niezadowolniony z takiego obrotu rzeczy, sam dał się Jabłońskiemu wyświęcić na biskupa. Ponieważ, wręcz pko zakazowi rządowemu, Zinzendorf przyjmował ciągle nowych przybyszów do gminy, został tedy skazany na wygnanie; reszcie hernhutów zapewniono opiekę rządu, byleby tylko wierni pozostali wyznaniu augsburgskiemu. Z orszakiem adherentów pielgrzymował tedy Zinzendorf po świecie, wyszukując, tak pomiędzy chrześcjanami jak pomiędzy poganami, zwolenników dla swoich myśli; założył missje: w Gwinei, na przylądku Dobrej Nadziei, na Cejlonie, w Surinam i w Pensylwanji; w Europie zaprowadzał braci w różnych miejscach Niemiec, w Hollandji,

w Anglji i w Wołoszczyznie. W czasie swego wygnania zatrzymał się na dłużej w Wetterau, gdzie, pod Büdingen (w wyższej Hessji), kupił kawał gruntu, celem założenia tam gminy braterskiej, której członkowie byli wyznania helweckiego. Założeniem tej gminy dał on podstawę do tak zwanej *jedności braterskiej* w kościele ewangelickim. Wówczas złożył swój episkopat morawski, udał się do Pensylwanji, dla nawiedzenia tamtejszej missji (1741). Po dwóch jednak latach powrót jego był nieodzowny: współpracownicy bowiem jego działali w sposób zupełnie niezgodny z jego zamiarami. Nie chciał on, aby gminy braterskie wyłączały się z jedności kościelnej z resztą protestantów; zamyślał on tylko gromadzić w nich ludzi rozbudzonych, którzyby zostawali w jedności z swymi współwyznawcami, czy to augsburgskimi, czy helweckimi, a w razie odpowiednich okoliczności wróciwszy pomiędzy nich, działali w sprawie rozbudzenia ducha. Tymczasem, w czasie jego nieobecności niektórzy usiłowali zakładać gminy samodzielne, zupełnie nie zostające w związku kościelnym z innymi współwyznawcami. Zinzendorf zebrał synod w Marienborn (1744), na którym postanowiono, że *jedność braterska* ma się składać z trzech *tropów*, zgodnych „w najważniejszych artykułach," a mianowicie z tropu luterskiego, helweckiego i morawskiego; do tego ostatniego tropu zaliczali się przystępujący do *jedności* z innych wyznań. Każdy trop miał swego administratora, obok którego jaki teolog zajmował miejsce prezesa honorowego; Zinzendorf zaś miał nosić tytuł pierwszego teologa jedności. Dzieło Zinzendorfa licznych miało przeciwników, co tém łatwiej objaśnić, że bez pewnych stałych pojęć, oparte jedynie na uczuciu, w praktykach swych fantystyczne, z przemowami nieraz komicznemi i moralne nawet uczucie oburzającemi, otwierało szerokie a niebezpieczne pole na wszelkie bezdroża; niektórzy też bracia rozbudzeni powróciwszy pomiędzy swoich współwyznawców, mieszali ich pokój, domagając się gwałtownie o zaprowadzenie u nich porządku hernhuckiego. Liczne tedy podnosiły się głosy pko gminom braci, ale Zinzendorf nie dał się zniechęcić, a nawet, w skutek swoich stosunków, wyrobił sobie pozwolenie powrotu do kraju. Dekretem 20 Wrz. 1749 *ewangelicko-morawskie gminy braterskie* otrzymały uznanie rządu, jako gminy samodzielne w Saksonji, w Wyższych Łużycach i w hrabstwie Barby. Staraniem Zinzendorfa parlament angielski 1749 uznał ich w Anglji. W Hollandji, pomimo żywego oporu, znaleźli miejsce do wykonywania swoich praktyk religijnych w baronji Zeist, kupionej przez nich w tym celu. W Rossji nie udały się im w Inflantach i Estlandji próby uorganizowania się w samodzielne gminy, ale nie przeszkadzano im w znoszeniu się z zagranicznymi współwyznawcami; toż samo dozwalano im w Danji. Odpowiednio do liczby braci, zamieszkujących jakie miejsce, nazywa się ono *gminą* albo *towarzystwem:* większa liczba wyznawców stanowi *gminę*, jeżeli ich jest mniej, ale jednak tylu, że mają swój oddzielny dom zebrań, stanowią *towarzystwo;* pojedyńczo żyjący pomiędzy inowiercami nazywają się *żyjącymi w rozproszeniu.* R. 1836 missjonarzy płci obojga liczyli H. 218 w 46 stacjach; w Europie, Ameryce, Afryce i Nowej Hollandji r. 1863 było już 323 missjonarzy w 83 stacjach. Z Sarepty próbowali nawracać kałmuków. Ogólną liczbę wszystkich braci podają na 81,000, razem z nawróconymi poganami; bez nowo nawróconych pogan, braci w Europie liczą 12,000, w Stanach Zjednoczonych 8,000. Organizacja jedności braterskiej jest następna: Na czele

stoi *konferencja starszych*, składająca się z 9 członków, mająca siedzibę w *Bertholsdorf*. Przynajmniej co dziesięć lat odbywać się powinien synod jeneralny, na którym roztrząsają się ważniejsze interessa; jeżeli decyzja ma być szybko powzięta, los o niej stanowi, co również ma miejsce, gdy zdania są podzielone i wątpliwe. Dawniej uciekanie się do decyzji losu było częstszém, podlegało mu nawet zawieranie małżeństw, co jednak, na wniosek deputowanych amerykańskich, zostało zniesioném (1818). Na synod jeneralny stawi się po dwóch deputowanych z każdej gminy: jednego wybiera sama gmina, drugiego konferencja; może jednak gmina wybranego przez konferencję mianować swoim także deputatem. W czasie synodu konferencja zaprzestaje funkcjonować, a w końcu synodu wybierają się nowi członkowie. Na czele każdej gminy znajduje się także konferencja starszych, do której należą: prezes, tak zwany *powocnik* gminy, *kaznodzieja* (który to urząd zazwyczaj łączy się z pierwszym), *przełożony* gminy, *inspektor* i *przełożony szkoły*; inspektor czuwa nad naukami, ostatni zaś zajmuje się ekonomiczną stroną szkoły. Nadto, do konferencji należą żony wyżej wymienionych, przełożeni domu braci i wdowców, przełożone domu sióstr i wdów. W każdej gminie jest oddzielne kollegjum, czuwające nad moralnością i ścisłém zachowywaniem statutów. Gmina dzieli się na klassy czyli chóry: wdowców, wdów, małżonków, kawalerów, panien i dzieci. Każdy chór ma swoich przełożonych. Dla wspólnego nabożeństwa są domy chórowe, w których członkowie chóru zgromadzają się na półgodziny co wieczór. Nabożeństwo na tych zebraniach stanowią mowy, modlitwy i śpiewy, do czego służą teksty Pisma św., poprzednio na ten dzień wyznaczone. Miejsca ze Starego Test. oznaczone są losem, z Nowego są przez starszyznę wybrane. Teksty te drukowane 1731. Przy chrzcie św. odrzucają exorcyzmy, używane tylko w razie nawrócenia poganina. Kommunję poświęcaną co cztery tygodnie w sobotę przyjmują od djakonów, klęcząc i trzymając ją w ręku, dopóki wszystkim nie zostanie rozdaną, aby ją razem wszyscy mogli spożyć. Sprawy sumienia załatwiają starsi, którzy dają rozgrzeszenie, jakiemu towarzyszy pocałunek pokoju. Dawniej praktykowane u nich mycie nóg już ustało, ale zachowują się uczty miłości, *agapy*, odbywane na kilka godzin przed kommunją, a składające się z herbaty i placka (chleb miłości). Do wielkich świąt, oprócz dni pamiątkowych założenia *jedności* (13 Sierp. dzień założenia; 6 Lip. śmierć Husa), należy szczególniej Wielkanoc i koniec roku. Surowo zakazane są tańce i inne zabawy towarzyskie. Kary za przekroczenia poczynają od czasowego wyłączenia od kommunji, a kończą się na wypędzeniu z gminy. Przyjęcie napowrót do gminy albo bywa ciche, albo też uroczyste, i wówczas, po publiczném wyznaniu winy, każdy członek gminy kładzie na pokutującym ręce na znak rozgrzeszenia. Od prawowiernych luteranów różnią się H. głównie jednostronném podnoszeniem dogmatu o zasłudze krzyżowej ofiary Jezusa Chrys. i o osobistej „konnekaji“ dusz i gmin ze Zbawicielem; w obec tego dogmatu wszystkie u nich inne są zdaniami podrzędnego tylko znaczenia. Wyższe zakłady naukowe mają: gimnazjum w Niesky (na Szląsku, w okręgu Lignickim) i seminarjum teologiczne w Gnadenfeld. Cf. *Cranz*, Alte u. Neue Brüderhistorie, Barby 1772, kontynuowana przez *Hegner'a*, ib. 1791—94, Gnadau 1816, 3 t.; *Spangenberg*, Idea fidei fratrum, Barby 1779; *Bruiningk*, Ideen im Geiste des wahren Herrnhutianismus,

Lpz. 1811; *Schaaf*, Die evangelische Brüdergemeinde, Gotha 1822; *Lilitz*, Blicke in Vergangenheit u. Gegenwart der Brüdergemeinde, Lpz. 1846; *Spangenberg*, Hist. Nachrichten von der gegenwärtigen Verfassung der Brüdergemeinde, Gnadau 6 wyd. 1847; *Cröger*, Gesch. der erneuerten Brüderkirche, ib. 1852—54, 4 cz. *N.*

Herod (*Herodes*, Ἡρῴδης), zwany Wielkim, król żydowski r. 37—4 przed erą chrz. Euzebjusz (Hist. Eccl. I 6), powołując się na Juljusza afrykańskiego, mówi o Herodzie protoplaście królów żydowskich, że był ofiarnikiem przy świątyni Apollina pod Askalonem i dodaje (*ib.* c. 7 ad fin.), że razu pewnego idumejczycy, świątynię złupiwszy, wraz z jej skarbami zabrali 15-letniego syna Herodowego Antipatra (Cf. Talmud, trakt. Juchasin f. 139, 6; *s. Epiphan.*, Haeres. 20, 1; *s. Justin.*, Dial. cum Tryph. p. 272). Niektórzy (*C. Noldius*, Historia Idumaeae, seu de vita et gestis Herodum diatribe, Franecquerae 1660) tradycję tę za zmyśloną uważają, a to z powodu, że Józef Flawjusz nic o niej nie wspomina; lecz może on ją umyślnie pominął, bo takie pochodzenie już nietylko królowi, ale i narodowi żydowskiemu zaszczytu wcale nie przynosiło. Prawdziwym założycielem dynastji Herodów był Antipater, syn wspomnianego Heroda, ofiarnika pogańskiego. Według podań wyżej przytoczonych, Antipater wychowywał się między rabusiami idumejskimi, bo ojciec nie był w stanie go odkupić. Później widzimy go ok. r. 70 na dworze Hyrkana II (ob.), którego był najwierniejszym doradcą. Wmówił on w tegoż Hyrkana, że Aristobul chce go zabić i nakłonił do ucieczki; Aretasa, króla arabskiego, namówił, że wprowadził Hyrkana do Jerozolimy (ok. r. 65); później, gdy Scaurus wyprawił się (ok. r. 62) pko Aretasowi, Antipater dostarczał żywność wojskom rzymskim i Aretasa skłonił do kupienia sobie pokoju (*Józef Flaw.*, Ant. XIV 5, 1; Bell. jud. I 8, 1); w wojnie między Hyrkanem II a jego synowcem Aleksandrem walczył w szeregach rzymskich pko ostatniemu (Antiq. XIV 5, 2; Bel. jud. I 8, 3); gdy Gabinjusz udał się na wojnę z Syrji do Egiptu, Antipater nietylko dostarczał żywność, ale nadto zjednał mu przychylność żydów, osadzonych około Pelusium, nad granicą Egiptu. Antipater pośredniczył, lubo bez skutku, między wojskiem rzymskiém, zamkniętém na górze Garizim (ob. Hyrkan II), a Aleksandrem, wodzem żydowskim. Kassjusz, rządca Syrji, wielce go poważał i we wszystkich rzeczach jego rady słuchał (*Józef Flaw.*, Ant. XIV 7, 3). Podczas wojny między Pompejuszem i Juljuszem Cezarem Antipater stał po stronie pierwszego, lecz gdy ten został zwyciężonym (48 r.), czémprędzej przerzucił się do Cezara, jego zaufanie w zupełności pozyskał (ib. 8, 3; De Bel. jud. I 9, 5), otrzymał prawo obywatelstwa rzymskiego i mianowany był rządcą (procurator) Judei, przy boku Hyrkana II, r. 47 przed Chr. (*C. G. Friedel*, De C. Pompeji magni expeditione judaica, Halae 1703). Antipater zaraz się wziął do odbudowania murów Jerozolimy i czynnie się zajął administracją kraju; z synów swoich jednego (Heroda) ustanowił rządcą Galilei, drugiego (Fazaëla) naczelnikiem siły zbrojnej w Judei (Ant. XIV 9, 1; Bel. jud. I 10, 4). Lud oddawał mu honory królewskie (Bel. jud. I 10, 5), lecz magnaci zazdrosném okiem patrzyli na cudzoziemca. Chcieli oni poróżnić go z Hyrkanem, lecz Hyrkan wszelkie insynuacje odrzucał i z Antipatrem żył w najściślejszej przyjaźni. Antipater też rzeczywi-

ście zasługiwał na zaufanie Hyrkana: nietylko mu bowiem u Cezara wyjednał zatwierdzenie godności książęcej i arcykapłańskiej (47 r.), ale nadto za niego zapłacił z własnej kieszeni 100 talentów kontrybucji Kassjuszowi, gdy ten przybył do Syrji 44 r. (Ant. XIV 11, 2; Bel. jud. I 11, 2). Ok. r. 44 Antipater został otrutym (Bel. jud. I 11, 4). Żoną jego była Cypros, idumejka znakomitego rodu; Antipater pojął ją dla zjednania sobie idumejczyków. Zostawił 4 synów: Heroda, Fazaela, Józefa i Ferorasa i córkę Salome. Z tych dzieci Herod, zwany Wielkim, był królem Judei. H. ur. ok. 73 r. przed Chr. (gdy umierał r. 4, miał lat 70. *Józef Flaw.*, Ant. XVII 8, 1), w 25 r. życia (ok. 47 przed Chr.) przez ojca ustanowiony został rządcą Galilei. Wkrótce po objęciu rządów uczynił wyprawę pko bandycie Ezechjaszowi, który napastował Syrję, skazał go z wielu spólnikami na śmierć i tém sobie zjednał wdzięczność tak syryjczyków, jako i władz rzymskich (*Józef Flaw.*, Ant. XIV 9, 1; Bel. jud. I 10, 4). Magnaci jednak żydowscy, nie mogąc zaszkodzić Antipatrowi, ojcu Heroda, starali się obalić jego syna: oskarżyli go więc przed sanhedrynem, że sobie przywłaszczył attrybucje tego trybunału, ukarawszy śmiercią bandę Ezechjasza. Matki zabitych rozbójników codziennie przychodziły do świątyni i napełniały ją jękami swemi, żądając ukarania H'a. W skutek tego Hyrkan, jako arcykapłan, pozwał H'a przed sąd sanhedrynu. H., po naradzie z ojcem, przybył ze znaczną świtą wojskową. Proces się rozpoczął, lecz w tém nadszedł list od prefekta Syrji, z oznajmieniem, że prefekt bierze H'a w swoją opiekę i że przeto sanhedryn nie może go potępiać. Sędziowie umilkli, a Hyrkan kazał potajemnie ostrzedz H'a, że w Judei nie jest bezpiecznym. H. uszedł do Damaszku, poprzysiągłszy zemstę za to, że ważono się pozywać go do sądu, i byłby zamiar swój przywiódł do skutku, gdyby go ojciec nie powstrzymał (Ant. XIV 9, 3. 4, 5; Bel. jud. I 10, 6. 9). Oprócz Galilei, H. zarządzał jeszcze Samarją i Celesyrją, z ramienia Sextusa Caesar'a, prefekta Syrji. Kiedy po zamordowaniu Juljusza Cezara (15 Mar. 44 r.) Kassjusz udał się do Syrji, żeby stanąć na czele wojsk rzymskich, i zażądał pieniędzy, H. natychmiast mu ofiarował z Galilei 100 talentów, za co został mianowany prefektem Celesyrji, a nadto Kassjusz przyrzekł mu wyjednać godność króla Judei (Ant. XIV 11, 2; Bel. jud. I 11, 2. 4). Wtedy to właśnie ojciec jego został otrutym przez Melichusa, poborcę Kassjuszowego. Heród wszedł do Jerozolimy i, pomimo oporu arcykapłana Hyrkana II, zabił Melichusa, tłumacząc się wyraźnym rozkazem Kassjusza (Ant. XIV 11, 6; Bel. jud. I 11, 8). Po upadku Kassjusza (42 r.) H. bogatemi darami zjednał sobie przychylność Antonjusza tak, iż Antonjusz nietylko żadnych skarg, jakie żydzi na H'a do niego zanosili, słuchać nie chciał, ale nadto skarżących surowo ukarać kazał, a Heroda i Fazaela ustanowił rządcami Judei, z tytułem tetrarchów (Bel. jud. I 12, 4—7; Ant. XIV 13, 1. 2), obok Hyrkana II. Niedługo oba bracia tą godnością się cieszyli. Antigonus bowiem (syn Aristobula, a synowiec Hyrkana II, arcykapłana) wpadłszy z parthami do Jerozolimy, Fazaela wtrącił do więzienia i Hyrkana II okaleczył. Herod ledwo z życiem ujść zdołał; pogoń parthów była tak blisko, że w rozpaczy chciał sobie życie odebrać (Ant. XIV 13, 8). Uniknąwszy miecza nieprzyjacielskiego, pospieszył do Idumei, gdzie zostawił uciekającą z sobą rodzinę, potém do Petry, spodziewając się gościnnego przyjęcia u króla

arabów nabatejczyków Malchusa, któremu nie jedną przysługę poprzednio wyświadczył. Malchus zawczasu dał mu znać, żeby sobie poszedł dalej. H. udał się do Egiptu, a ztąd do Italji. Przybywszy do Rzymu, opowiedział Antonjuszowi swoje położenie i haniebną ugodę Antygona z parthami. Antonjusz szczerze się zajął sprawą H'a, zwołał senat i przedstawił mu księcia idumejskiego (*Appian.*, Civ. V 75). H. opowiedział usługi, jakie on i ojciec jego oddali rzymianom, i Antygona oskarżył, że wziął z rąk parthów koronę, którą tylko rzymianie mieli prawo rozporządzać. Antygon uznany został nieprzyjacielem kraju, poczém sam Antonjusz przemówił, oświadczając, że trzeba wydać wojnę parthom, a H'a uczynić królem żydów, i tej treści dekret zaraz został wydany. Gdy posiedzenie się skończyło, H. w pośrodku między Antonjuszem i Oktawjuszem Augustem, w towarzystwie konsulów udał się na Kapitol, żeby podziękować bogom i być obecnym przy wciągnięciu dekretu do tabularium (archiwum). Działo się to za konsulatu powtórnego Knejusza Domicjusza i pierwszego Kajusza Asinjusza Polliona (Ant. XIV 14, 5), więc r. 714 od zał. Rz. (40 przed erą chrz.). W 7 dni po otrzymaniu godności królewskiej H. opuścił Italję; trzy lata jednak upłynęły, zanim mógł spokojnie osiąść na tronie. Wprawdzie rzymscy wodzowie mieli rozkaz popierania go, lecz przekupieni przez Antygona, z pomocą wcale nie spieszyli tak, iż H. własnemi siłami musiał wojnę z Antygonem prowadzić; wreszcie zdołał, z pomocą Sozjusza (Sosius *v.* Sossius), wodza rzymskiego, zdobyć stolicę i świątynię. Po zdobyciu rozpoczęła się rzeź okropna, bo żołnierze długim oporem byli rozdrażnieni; H. napróżno błagał, żeby się od mordów i łupieztw wstrzymali, dopiero za przyrzeczeniem hojnej nagrody od siebie zdołał nieco rozjuszone żołdactwo uspokoić. Zwyciężony Antygon oddał się w ręce Sozjusza, został okuty, do Antjochji, gdzie przebywał Antonjusz, odstawiony, i tam na naleganie H'a ścięty (Ant. XIV 16, 4; Bel. jud. II 18, 3). Zdobycie Jerozolimy miało miejsce w olympiadzie 185, kiedy konsulami byli: Marcus Agrippa i Candidius Gallus (*Józef Fl.*, Ant. l. c.). Według *Fasti consulares*, wypadał ten skład konsulów w r. 717 od zał. Rz. (37 ery chrz.). Dodaje Józef Flaw. (l. c.), że świątynia zdobytą została w 3-im miesiącu wspomnianego r., a że żydzi rozpoczynali rok od mca Nisan (Marzec-Kwiec.), więc 3ci mc będzie mc Sivan (Maj-Czerwiec). Właściwie zatém panowanie Heroda, jako króla Judei, rozpoczyna się z mcem Czerwcem r. 37 przed Chr., chociaż rok pierwszy liczy się od Kwietnia t. r. W Kwietniu więc r. 36 będzie się już liczył rok II Heroda, chociaż rzeczywiście nie upłynął jeszcze pierwszy (cf. *Ideler*, Chronol. II 389...), a w Kwiet. 4 r. przed Chr. (750 od zał. Rz.) będzie rok 34-y panowania H'a, chociaż rzeczywiście nie upłynęło jeszcze 33 lat. Zasiadłszy na tronie, H. musiał się jeszcze ściślej połączyć z rzymianami, gdyż właśni poddani nie byli mu życzliwymi, jak się o tém mógł podczas ucieczki z Jerozolimy przekonać. Niechęć pochodziła z powodu cudzoziemskiego pochodzenia H'a, a jeszcze bardziej się podniecała tém, że H. sprzyjał rzymianom. Widzieliśmy dotąd jego stosunek względem władz rzymskich na wschodzie i względem Antonjusza. Po upadku tego ostatniego przez bitwę pod Actium (2 Wrz. 31 r. przed Chr.), H. był w wielkiej obawie. Popierał on był Antonjusza pko Oktawjuszowi (cesarz August); teraz więc, gdy Oktawjusz zwyciężył, H. mógł się spodziewać jego zemsty. Żeby odwrócić od siebie

cios, udał się sam do Augusta, przebywającego na wyspie Rhodus, zdjął z siebie koronę królewską i w postawie skruszonego winowajcy stanąwszy przed władcą świata, przyznał się szczerze, iż był przyjacielem najserdeczniejszym Antonjusza, wspierał go nie wojskiem, bo sam był zajęty wojną z arabami, lecz pieniędzmi i żywnością, opowiedział wszystko co doradzał Antonjuszowi i w końcu dodał: „jeżeli więc przez nienawiść ku Antonjuszowi i moją przychylność potępiasz, nie zaprę się tego, com uczynił, ani powstydzę wyznać, jak go miłowałem; jeżeli zaś odrzucisz wzgląd na osoby, a zechcesz tylko dowiedzieć się, jakim bywam przyjacielem i jak wdzięcznym, możesz tego doświadczyć: zmieni się bowiem imię, a przyjaźń pozostanie ta sama i na pochwałę zasłuży" (*Józef Flaw.*, Ant. XV 6, 6; Bel. jud. I 20, 1). Ujęty tą mową August, włożył H'wi koronę na głowę i prosił go, aby dlań był nadal takim przyjacielem, jakim był dla Antonjusza. H. też rzeczywiście czynił, co tylko mógł, żeby się Augustowi podobać. W rok niespełna po tém spotkaniu na wyspie Rhodus pomarli Antonjusz i Kleopatra (30 r.): H. pospieszył do Augusta, bawiącego w Egipcie, żeby mu powinszować, za co otrzymał w darze 400 gallów, stanowiących przyboczną straż Kleopatry, terrytorjum przez Antonjusza oderwane od królestwa Żydowskiego, a darowane Kleopatrze, i kilka miast (*id.* Ant. XV 7, 3; Bel. jud. I 20, 3). Dla okazania swej wdzięczności, H. towarzyszył Augustowi aż do Antjochji, w Judei na jego cześć ustanowił igrzyska, wystawił teatr i amfiteatr w Jerozolimie, z różnemi godłami i napisami (Ant. XV 8, 2), znaczniejsze budowle chrzcił jego imionami: port przy wieży Stratona nazwał Cezareą (od *Caesar*), Samarję—Sebastą (od Σεβαστός—*Augustus*, tytuł nadany Oktawjuszowi przez senat, dekretem z 17 Stycz. 727 r. od zał. Rz., 27 r. przed Chr.), jemu nawet poświęcił świątynię Panias pod Cezareą Filipową. Kiedy Agryppa, zięć Augusta, przybył do Azji (18 r. przed Chr.), H. czémprędzej udał się naprzeciw niego, zaprosił do Judei, oprowadzał wszędzie, honory królewskie mu oddawał; jerozolimczycy wyszli na jego spotkanie w szatach świątecznych i z oznakami najwyższej radości witali. Agryppa ze swej strony dał 100 wołów na ofiarę Jehowie i wyprawił świetną ucztę dla ludu, poczém wrócił do Jonji. W rok prawie potém (na wiosnę r. 17) znów H. udał się do Agryppy, spotkał go w Sinope, w Poncie, i towarzyszył mu w drodze do Efezu, potém do Samos (Ant. XVI 2, 1. 5). W dowód swej ufności ku rzymianom synów swoich Aleksandra i Arystobula oddał na wychowanie do Rzymu i nieraz (r. 18, 13—12 i 11 przed Chr.) sam jeździł tamże, a zawsze z bogatemi upominkami (Ant. XVI 1, 1. 6, 4; Bel. jud. I 23, 3. 24, 4); lubił się otaczać doradcami rzymskimi, zwłaszcza w sporach ze swoją rodziną na ich sąd się zdawał. Dla przypodobania się rzymianom nie wahał się nawet religijne uczucia swego ludu obrażać. August też nie był nieczułym na tyle dowodów uległości H'a. Oprócz podarowania mu ziem, przez Kleopatrę posiadanych, jak mówiliśmy wyżej, wcielił jeszcze do jego państwa Batanęę i Auranitis (ob. Auran) i wszelkie skargi na niego zanoszone odrzucał (Bel. jud. I 20, 4). H. był niezmiernie zamiłowanym w budownictwie. Wspominaliśmy już o budowach na cześć Augusta; oprócz tych, Jerozolima i Judea wiele mu wspaniałych gmachów, pałaców, fortec i t. p. zawdzięczały. Do najwspanialszych należy postawienie nowej świątyni w Jerozolimie, którą wybudował w ciągu 8 lat, t. 20—13 r. przed

Chr. (cf. tej Enc. III 331). Prowadził kilka razy pomyślną wojnę z arabami, gdy mu nie chcieli płacić haraczu (200 talentów rocznie), lub granice jego państwa najeżdżali. Szczęśliwy w stosunkach na zewnątrz, względem rzymian aż do służalstwa się posuwający, H. był najnieszczęśliwszym w domu, nieznośnym dla poddanych, okrutnym tyranom nawet dla swej własnej rodziny. Żoną jego była Marjamne, wnuczka Hyrkana II (po matce) i brata jego Arystobula (po ojcu): H. aż do szaleństwa ją miłował, lecz ile razy sam był w niebezpieczeństwie, wydawał rozkaz zabicia jej, bo nie chciał, aby po jego śmierci komu innemu się dostała; a i ta szalona miłość była mu powodem zgryzot, gdyż Salome, rodzona siostra H'a, ciągle brata swego pko Marjamnie podburzała, oskarżając ją już to o niewierność (Ant. XIV 3, 9), już o chęć otrucia. W skutek ostatniego oskarżenia H. złożył ze swych przyjaciół sąd, który Marjamnę skazał na śmierć. Mąż chciał tę karę zmienić na więzienie, lecz godna brata swego Salome tyle intrygowała, że Marjamnę stracono. Nie była to pierwsza ani ostatnia ofiara H'a. Za Marjamną poszła matka jej Aleksandra, córka Hyrkana II. H. miał do niej niechęć prawie od początku swego panowania, a niechęć ta pochodziła już to ztąd, że świekra jego należała do dawnej dynastji asmonejskiej, już też z następującego powodu: Po usunięciu Hyrkana II z arcykapłaństwa, H. na tę godność zamianował niejakiego Hananeela, kapłana, aż z Babilonu sprowadzonego, pominąwszy 16-letniego Aristobula, syna Aleksandry i brata Marjamny. Aleksandra poskarżyła się o krzywdę, synowi swemu wyrządzoną, przed Kleopatrą, królową Egiptu, nieograniczony wpływ wywierającą na Antonjusza (zanim August został cesarzem). Na instancję Antonjusza H. usunął Hananeela i arcykapłaństwo oddał Arystobulowi (Ant. XV 2, 7), lecz na Aleksandrze postanowił się zemścić; nie mogąc zaś jej zabić, z obawy przed Kleopatrą, ciągle dokuczał i obstawił szpiegami, aby żadna skarga jej do Kleopatry nie doszła; następnie w rok nie cały kazał utopić Arystobula, gdy lud zaczął mieć w nim upodobanie (ib. 3, 8), a w kilka lat później i samą Aleksandrę na śmierć skazał pod pozorem, że chciała rządy państwa zagarnąć (ib. 7, 8). Przed Aleksandrą zabity został jej ojciec, arcykapłan Hyrkan II (ob.), człowiek spokojny, nietylko krewny Heroda (dziadek jego żony Marjamny), ale i dobroczyńca. Nie oszczędził H. najulubieńszych synów swoich, z Marjamny zrodzonych: Aleksandra i Arystobula. Obadwa młodzieńcy, świeżo wróciwszy z Rzymu, podobali się ludowi, co było w oczach Salomy i H'a występkiem godnym śmierci; nadto, nie mogli oni dosyć odżałować swej matki, a ztąd i względem ojca nie mieli serca synowskiego. Uczucie to zręcznie potrafiła wyeksploatować Salome na zgubę młodzieńców, ciągle powtarzając sama i przez drugich H'wi o nienawiści, jaką żywią ku niemu właśni jego synowie. H. uwierzył, lecz z zemstą jeszcze zwlekał. Gdy przyszli do odpowiedniego wieku, ożenił jednego (Arystobula) z Bereniką, córką swej siostry, wspomnianej Salomy, drugiego (Aleksandra) z córką Archelausza, króla Kappadocji (Ant. XVI 1, 2; Bel. jud. I 23, 1). Gdy H. po drugiej swej podróży do Agryppy (17 r.) zwołał lud, żeby go o rezultacie tejże podróży zawiadomić, wystąpiła Salome i Feroras (brat Salomy i Heroda) z doniesieniem, że Aleksander i Arystobul odgrażają się pomścić na królu za śmierć matki (*Józef Flaw.*, Ant. XVI 3, 2; Bel. jud. I 23, 1). H. postanowił ukarać ich najprzód wyniesieniem Anti-

patra (syn H'a z drugiej żony, imieniem Doris) do najpierwszych godności (Bel. jud. l. c.). To synów Marjamny żywo obeszło, a w dodatku Antipater przy każdej sposobności dawał im uczuć swoją przewagę, ciągle ich czernił przed ojcem tak, iż ten umyślił się ich pozbyć. W tym celu odbył (13 v. 12 r.) podróż do Rzymu i zaskarżył ich przed Augustem, że chcą swego ojca zamordować. Oskarżenie było trudne do dowiedzenia, August przeto kazał synom przeprosić ojca, co też zaraz nastąpiło, wśród oznak największej czułości z obu stron (Ant. XVI 6, 4; Bel. jud. I 23, 3). Powróciwszy do Judei, H. zwołał lud do świątyni i ogłosił, że po jego śmierci panować będą synowie w następującym porządku: Antipater, po nim Aleksander i Arystobul (Ant. XVI 4, 6; Bel. jud. I 23, 7). Taka zapowiedź jeszcze więcej rozniecila wzajemną między braćmi nienawiść: Aleksander i Arystobul oburzali się, że starszeństwo przyznaném zostało Antipatrowi, Antipater zaś, że synowie Marjamny są z nim zrównani (Bell. jud. I 22, 1). Pałac H'a stał się placem zawziętej wojny: z jednej strony występowali: Antipater, Feroras i Salome, z drugiej: Aleksander i Arystobul. Po stronie Salomy stała także jej córka Berenika, żona Arystobula, która szpiegowała każdy krok swego męża i szwagra i donosiła matce. Synów Mariamny starano się coraz więcej rozdrażniać pko ojcu, i nawzajem; intrygi doszły do tego, że Feroras niby w zaufaniu opowiedział Aleksandrowi, jakoby H. żywił występne zamiary względem jego żony. Aleksander udał się z wymówkami do ojca i opowiedział, że to wie od Ferorasa. H., nie poczuwając się do tej podłości, wpadł w gniew i natychmiast wypędził Ferorasa i Salomę z pałacu. Byłoby się może na tém wszystko skończyło, lecz pozostał jeszcze Antipater, zacięty wróg synów Marjamny i tém niebezpieczniejszy, że udawał ich przyjaciela. Od niewolników wziętych na tortury wymógł on zeznanie, że Aleksander chce odebrać ojcu koronę i że ma wielu spólników swego spisku w wojsku (Ant. XVI 8, 1; Bel. jud. I 24, 7). Na mocy takiego zeznania pociągnięto na tortury wielką liczbę osób, zwłaszcza jakiekolwiek stosunki z Aleksandrem mających. Nieszczęśliwi, którzy nie mieli nic do zeznania, ginęli na mękach (Bel. jud. I 24, 7). H. szalał ze złości, że nie może znaleść dowodu na swoje podejrzenie, a Antipater wmawiał w niego, że to są wierni spólnicy i dla tego nie chcą wydać. Nareszcie znalazł się jeden, który wśród mąk zeznał, że Aleksander i Arystobul umyślili zabić ojca na polowaniu, a potém pójść do Rzymu i pozyskać koronę. Do tego ujęto listy: jeden, w którym Aleksander żalił się przed Arystobulem, że ojciec dał Antipatrowi dobra, przynoszące 200 talentów rocznie; drugi, prawdopodobnie ułożony umyślnie przez Aleksandra, żeby ojciec powstydził się swej łatwowierności. W tym ostatnim liście Aleksander przyznawał się, że ułożył spisek i że do niego należeli Feroras, Salome i najzaufańsi przyjaciele H'a (Bel. jud. I 25, 1). H. wściekał się ze złości i znów nowe ofiary na męki posyłał, dopóki nie pogodził go z synami Archelausz, król kappadocki (teść Aleksandra). Lecz i ta zgoda niedługo trwała: znaleźli się bowiem oszuści, którzy, korzystając z podejrzliwości H'a, coraz nowe rzeczy zmyślali, żeby otrzymać wynagrodzenie (Ant. XVI 10, 1; Bel. jud. I 26, 1). Nakoniec, razu pewnego otrzymawszy list, w którym udane było pismo Aleksandra, kompromitujące obu braci, H. wysłał poselstwo do Augusta, z prośbą, aby jego synów występnych osądził. August odpisał, że sam może

ich traktować jako ojcobójców, jeżeli występek będzie dowiedziony, i polecił odbyć proces przed trybunałem, zwołanym do Berytu. H. tą odpowiedzią niezmiernie ucieszony, czémprędzej zebrał sędziów, po większej części rzymskich zwierzchników sąsiednich prowincji, wyjednał od nich wyrok śmierci na Aleksandra i Arystobula i, nie zważając ani na przyjacielskie rady (Ant. XVI 11, 3), ani na oburzenie powszechne, kazał obudwóch udusić (ok r. 8 przed Chr.), zwłoki zaś pochować obok Aleksandra, ich dziada (ib. 7. Bel. jud. I 27, 3. 6). Antipater więc dopiął celu, ale teraz i na niego przyszła kolej. Ze śmiercią synów Marjamny, reprezentantów dawnej dynastji narodowej, a więc ulubieńców ludu, usuniętą została dopiero jedna przeszkoda, oddzielająca syna Herodowego od tronu; teraz zamyślał pozbyć się jeszcze ojca samego. Że zaś i przez naród i wojsko był znienawidzonym, więc powoli zaczął pieniędzmi jednać sobie zwolenników, co nie uszło baczności podejrzliwego rodzeństwa; nawet ścisła przyjaźń z Ferorasem (stryj Antipatra) obudziła podejrzenie. Ciotka Salome wyszpiegowała wszystko i doniosła bratu (Herodowi), w skutek czego Feroras został wypędzony z Jerozolimy, a Antipatrowi wszelkie z nim stosunki wzbronione (Ant. XVI 3, 1). Niedługo potém Feroras umarł, otruty przez Doris, matkę Antipatra, nie bez wiedzy jego własnej żony, a tą samą trucizną miał być zgładzony i H. (Ant. XVI 3, 3; XVII 4, 2; Bel. jud. I 19, 4; 30, 1. 4. 7; 31, 1. 2). Antipater, który truciznę sprowadził, znajdował się w Rzymie, podczas gdy za pośrednictwem tortur dowiedziano się o jego udziale w spisku. Udał się on tam ok. Czerw. 5 r. przed Chr. i bawił przez 7 mcy; H. zaś tak obstawił drogi, że żadna wiadomość do niego z Judei nie doszła. Gdy wracał, dowiedział się w drodze o śmierci Ferorasa i wydaleniu swej matki Doris: to go zaniepokoiło, począł się wahać, czy ma jechać do ojca, lub uciekać; lecz przyjaciele doradzili pierwsze, że osobiście łatwiej będzie rozproszyć podejrzenia ojca. Gdy przybył do Jerozolimy, został stawiony przed sądem, przekonany o zamiar ojcobójstwa i do więzienia wtrącony (Ant. XVII 4, 3; 5, 1—7; Bel. jud. I 31, 2—5; 32, 1—7). Sąd ten odbył się pod prezydencją Varus'a, który był prefektem Syrji od 6 do 4 r. przed Chr. H. chciał Antipatra odesłać do Rzymu, żeby przez Augusta był ukaranym; lecz bojąc się, iżby w drodze nie uciekł, trzymał go w więzieniu, tylko proces cały przesłał cesarzowi, i wkrótce potém sam zachorował (Bel. jud. I 33, 1). Bojaźń nadchodzącej śmierci uczyniła go jeszcze okrutniejszym; nadewszystko trapił się myślą, że poddani cieszyć się będą z jego śmierci (Antiq. XVII 6, 1). Na wieść o chorobie króla, kilku gorliwszych doktorów zakonnych namówiło młodzież do zrzucenia orłów rzymskich. H. wysłał wojsko, które ujęło sprawców tego, jak nazywał, świętokradztwa, zwołał znakomitszych obywateli do teatru na sąd, sam się tam w lektyce zanieść kazał i odegrał rolę instygatora. Sędziowie osądzili, że zamach taki należy surowo ukarać; H. jednak chciał się pokazać łaskawszym od nich: tylko jednego z główniejszych przywódców kazał spalić żywcem, drugiego zdegradował z arcykłaństwa, a młodzież wypuścił. Wyrok został natychmiast wykonanym. W nocy po tej egzekucji nastąpiło zaćmienie księżyca (ib. 6, 4), które w Judei mogło być widzianém z d. 12 na 13 Mar. r. 750 od zał. Rz., t. j. 4 r. przed erą chrz. (*Kepler*, De J. Christi anno natalitio, Francof. 1606; *Wurm*, ap. *Bengel*, Archiv. I 26..). Choroba H'a

z przerażającą szybkością się posuwała; on też widząc, że żadnego nie ma dlań ratunku, postanowił zakończyć życie równie okrutnie, jak je przepędził. Rozdawszy żołnierzom po 50 drachm, a oficerom bogate upominki, kazał najznakomitszym obywatelom stawić się przed sobą w jak najprędszym czasie i to pod karą śmierci. Gdy się zeszli, kazał ich zamknąć w hippodromie, a siostrze swej Salomie i mężowi jej Aleksasowi polecił pod zaklęciem, żeby wszystkich kazali zabić, skoro tylko on oczy zamknie. „Podwójną mi tém oddacie usługę, mówił do Salomy i jej męża, spełnicie ostatnią moją wolę i sprawicie mi żałobę publiczną, godną mnie“ (Bel. jud. I 33, 6). Salome i Aleksas przyrzekli spełnić tę okrutną wolę i H. zdawał się być nieco spokojniejszym, zwłaszcza że z Rzymu przyszły listy, upoważniające go do postąpienia z Antipatrem według swej woli. Niedługo potém, gdy bóle z większą potęgą wróciły, H. postanowił życie sobie odebrać. Już przyłożył nóż do piersi, lecz mu go wyrwał jeden z krewnych i wydał okrzyk, na odgłos którego w pałacu stał się wielki lament i zamieszanie. Antipater, słysząc w swém zamknięciu te krzyki, prosił stróżów, żeby go wypuścili, i wielkie im czynił obietnice; lecz przełożony nad więzieniem, człowiek oddany całą duszą królowi, nietylko żadnych obietnic przyjąć nie chciał, ale natychmiast zawiadomił o wszystkiém H'a. H. wydał wściekły okrzyk, tłukł głowę o ścianę, chociaż już prawie konał, nareszcie kazał bezzwłocznie zabić Antipatra i pochować bez pogrzebu (Ant. XVII 7, 1; Bel. jud. I 33, 7). To było ostatnie jego morderstwo, gdyż w 5 dni później sam umarł. Józef Flawjusz, opowiadający drobiazgowo o życiu H'a, przemilcza zupełnie morderstwo dziatek w Betleem (ob. Młodziankowie święci), może dla tego, że sam ten fakt wydawał mu się małą próbką okrucieństw, jakich H. przez całe życie się dopuszczał, bo i czémże w oczach żyda mogła być rzeź choćby kilkuset dziatek w *jednej miejscowości*, skoro H. wymordował własnych synów, wszystkich członków dynastji asmonejskiej i wielką liczbę innych obywateli *po całym kraju*, a to wszystko uczynił z obawy spisków, po większej części urojonych. Data śmierci H'a da się obliczyć w następujący sposób: Umarł on w 5 dni po zabiciu Antipatra, w 37 lat po wyniesieniu swojém na króla Judei przez rzymian, a w 34 lat po śmierci Antygona i rzeczywistém objęciu tronu jerozolimskiego (Ant. XVII 8, 1; Bel. jud. I 33, 1). Że zaś godność królewską w Rzymie otrzymał r. 714, a na tronie osiadł r. 717 od zał. Rz., więc um. r. 750 od z. R., a 4 ery chrz. Co do dnia: ponieważ owo zaćmienie księżyca r. 750 w Judei było 12—13 Mar., a pascha nie mogła być wcześniej jak 11 Kwietnia (bo wtedy wypadał nów mca pierwszego Nisan), H. zaś umarł przed paschą (*Józef Fl.*, Ant. XVII 6, 4. 9, 3), więc jeden z dni przed 11 Kwiet. był dniem jego śmierci (*Kepler*, op. c.). O żonach jego: Marjamnie (matce Aleksandra i Arystobula) i Doris (matce Antipatra) już wspominaliśmy. Oprócz tych, miał jeszcze drugą Marjamnę (matkę Heroda), córkę Symeona, kapłana, rodem z Aleksandrji; nadto: córkę swej siostry Salomy; córkę swego brata Fazaela (obie bezdzietne); samarytankę Malthakę, matkę Heroda Antipasa i Archelausza; Kleopatrę jerozolimitankę, matkę Filipa; Palladę, matkę Fazaela, i jeszcze 2 inne, z których pozostały 2 córki (*Józef Fl.*, Ant. XVII 1, 2; Bel. jud. I 28, 4. 6). August cesarz pozwolił H'wi przekazać tron jednemu z synów. H. zamierzał uczynić

następcą swoim najprzód Aleksandra lub Arystobula, synów pierwszej Marjamny, potém wyznaczył Antipatra, później Heroda, syna drugiej Marjamny, córki Symeona, dalej Heroda Antipasa, nareszcie w testamencie ostátnim, po zabiciu Antipatra uczynionym, koronę przekazał Archelauszowi; Antipásowi dał tetrarchję Perei i Galilei, Filipowi zaś drugą tetrarchję, złożoną z prowincji: Gaulanitis, Trachonitis i Batanea; innym członkom swej rodziny zostawił hojne legaty; Augustowi cesarzowi zapisał 10,000,000 drachm, Julji jego żonie, i kilku innym 5,000,000 drachm. Względem arcykapłanów H. był równie despotycznym, jak i względem innych poddanych. Hananeela, sprowadzonego z Babilonji, przywrócił na arcykapłaństwo, gdy utopił Arystobula (Ant. XV 3, 3); po Hananeelu był arcykapłanem Jezus syn Fabi'ego. H., spostrzegłszy Marjamnę, córkę Symeona kapłana, zakochał się w niej, a dla podniesienia jej rodu zrzucił Jezusa i wyniósł na jego miejsce Symeona, ojca Marjamny (ib. 9, 3). Po oddáleniu Marjamny, miejsce Symeona zajął niejaki Maciej (ib. XVII 4, 2; Bel. jud. I 30, 7), ale tego wkrótce zdegradował i godność arcykapłańską oddał Joazerowi, szwagrowi Macieja (Bel. jud. I 33, 4). Cf. *F. de Saulcy*, Histoire d'Hérode, roi des Juifs, Paris 1868; *J. A. Chijs*, Commentatio chronol. hist. de Herode Magno, Lugd. Bat. 1855; *Noris*, De annis regni Herodis, w Cenotaph. Pisan. diss. 2 c. 6. Za tego H'a, na kilka miesięcy przed jego śmiercią, narodził się P. Jezus w Betleem w 5 r. przed erą chrz. (ob. tej Enc. III 324 i n.). Jak widzieliśmy, H. był pochodzenia idumejskiego, a nadto z rąk rzymian otrzymał królestwo i według ich woli rządził; u poddanych, z wyjątkiem przedajnego żołdactwa, najmniejszej nie miał sympatji. Słowem żydzi mieli w nim króla, ale berło ani w ich, ani w H'a ręku nie było. *X. W. K.*

Herod Agryppa (Herodes Agrippa), I. wnuk Heroda W., a syn Arystobula i Bereniki (*Józef Flav.*, Ant. XVII 1, 2; Bel. jud. I 28, 1). Po wielu przeciwnościach (Ant. XVIII 6; Bel. jud. II 9, 5) dostał od Kaligguli, wkrótce po jego wstąpieniu na tron (37 r.), dawniejsze posiadłości Filipa tetrarchy, t. j. Bataneę, Trachonitydę i Auranitydę, jako też tetrarchję Lyzanjasza, wraz z tytułem królewskim (*Józef Fl.*, Ant. XVIII 6, 10; Bel. jud. II 9, 6; *Philo*, Opp. II 520). W 2-m r. Kaligguli (*Józ, Fl.*, Ant. l. c. n. 11), więc 791—92 od zał. Rz. (38—39 po Chr.) udał się do swego państwa, gdzie jeszcze uzyskał tetrarchję po Herodzie Antipasie (Galileę i Perę), a wreszcie ces. Klaudjusz, za wyświadczone sobie przez H. A. usługi (*Józef Fl.*, Ant. XIX 4; Bel. jud. II 11), dodał mu Samarję, Judeę i Abilenę (*id.* Ant. lib. c. 5, 1; 6, 1; Bel. jud. II 1, 5; *Dio Cass.*, Hist. 60, 8). Tym sposobem H. A. nad całą Palestyną panował. Starał się bardzo o popularność (*Józef Fl.*, Ant. XIX 7, 3), w tej też myśli kazał ściąć ś: Jakóba, brata Janowego, a ś. Piotra wtrącił do więzienia (Act. 12, 1..). Panował lat 7 (*Józef Fl.*, Ant. l. c. 8, 2), rzeczywiście 6 tylko (*id.* Bel. jud. II 11, 6), licząc od daty objęcia panowania, a 3 nad Judeą. Więc um. r. 44 po Chr. i to wkrótce po Wielkanocy (Act. 12, 3. 4. 23), gdy był w Cezarei (*Józef Fl.*, Bel. jud. II 12, 6) na igrzyskach, ku czci cesarza ustanowionych. Tragiczny jego koniec, opisany w Act. 12, 23. zgadza się w gruncie rzeczy z tém, co mówi Józef Flawjusz (Antiq. XIX 8, 2). Ob. *Rœsch*, De Lucae et Josephi in morte Agrippae consensu, Lips. 1745; *Guericke*, Beiträge z. N. T. Einl.—**2. H. A.**, syn poprzedzającego, wspomniany

w Act. 25, 13. 26. miał lat 17, gdy go ojciec odumarł r. 44 po Chr. (*Józef Fl.*, Ant. XIX 9, 1). Klaudjusz cesarz dał mu królestwo Chalcis w Syrji r. 48 (801 od zał. Rz.), które poprzednio dzierżył stryj jego Herod (*id.* Ant. XX 5, 2; Bel. jud. II 12, 1), i nadzór nad świątynią jerozolimską, wraz z prawem wybierania arcykapłanów (*id.* Ant. XX 1, 3). R. 52 po Chr. w zamian za Chalcydę otrzymał H. A. tetrarchję po Filipie i Lyzaniaszu, wraz z tytułem królewskim (*id.* ib. 7, 1; Bel. jud. II 12, 8). Neron dodał mu niektóre miasta Galilei i Perei r. 54 (*Józef Fl.*, Ant. XX 8, 4). H. A. dbał o upiększenie Jerozolimy i innych miast (ib. 8, 11. 9, 4), u żydów jednak nie miał łaski, z powodu samowolnego zrzucania arcykapłanów i dla innych błędów (*Józef Fl.*, Bel. jud. III 17, 1). W ostatniej wojnie trzymał stronę rzymian; um. w 70 roku życia, a w 3-im r. panowania Trajana (*Photii* Bibl. cod. 33). O stosunku jego do Bereniki, ob. Bernika. *X. W. K.*

Herod Antipas (Ἀντίπας, t. j. Ἀντίπατρος. Cf. *Józef Fl.*, Ant. XIV 1, 3), syn Heroda W. i jego żony Malthaki, samarytanki (ib. XVII 1, 3; Bel. jud. I 28, 4). Po ojcu otrzymał tylko Galileę i Pereę, jako tetrarcha, z dochodem rocznym 200 talentów (*id.* Ant. XVII 8, 1. 11, 4), r. 751 od zał. Rz. (3 r. przed er. chrz.). P. Jezus, jako z Galilei pochodzący, pod jego zostawał panowaniem (Luc. 23, 7). Ożenił się był H. A. z córką arabskiego króla Aretasa, lecz wkrótce ją porzucił, a połączył się z Herodjadą (ob.). To poróżniło go z teściem, który odtąd szukał okazji do zaczepki, aż wreszcie, z powodu sporów o granice, wypowiedział H'wi wojnę i pobił jego wojska (*Józef Fl.*, Ant. XVIII 5, 1), lecz rzymianie dalsze jego kroki powstrzymali. Wojna ta miała miejsce prawie na rok przed śmiercią ces. Tyberjusza. († 790 od zał. Rz., 37 ery chrz.), jak opowiada Józef Flawjusz (l. c. n. 1 et 3), więc nie zaraz po wypędzeniu księżniczki arabskiej. Herodjada widząc, że synowiec H'a Antipasa, Herod Agryppa, otrzymał tytuł królewski, mężowi swemu dotąd się naprzykrzała, aż ten pojechał do Rzymu, starać się o godność króla, co mu właśnie zgubę przyniosło; bo, na skargę Heroda Agryppy, Herod Antipas przez Kaligulę został tetrarchji pozbawionym i wraz z Herodjadą skazanym na wygnanie do Lugdunu w Gallji (*Józef Flaw.*, Ant. XVIII 7, 2), czy do Wienny (*Eusebius*, H. E. I 11), zkąd potém zapewne do Hiszpanji przenieść mu się kazano, bo tam umarł (*Józ. Fl.* Bel. jud. II 9, 6). Na wygnanie skazanym został w 43 r. swoich rządów, a w 2 r. panowania Kaliguli (*id.* Ant. XVIII 6, 11. 7, 2), t. j. 792 od zał. Rz., a 39 r. ery chrz. (Cf. *Koch*, De anno natali J. Chr., Helmst. 1721; *Zorn*, Bibl. antiquar. I 1021...; *Patritius*, De Evangel. l. III diss. 41 n. 5). Józef Flawjusz nazywa go tylko *Antipasem* przed objęciem tetrarchji, a później tylko *Herodem*. To ostatnie imię nosi on także w Ewangelji, gdzie ma smutną sławę zabójcy ś. Jana Chrzciciela (Mar. 6, 14.. i *Józef Fl.*, Ant. XVIII 5, 2). Podczas męki P. Jezusa był w Jerozolimie, żeby uczestniczyć w świętach wielkanocnych; a Piłat, nie chcąc sądzić Zbawiciela, odesłał Go Antipasowi (Luc. 23, 6..). P. Jezus stawia tego H'a na równi z przewrotnymi faryzeuszami (Mar. 8, 15) i nazywa lisem (Luc. 13, 32). Z tego, co o H. A. mówi Józef Flawjusz, widać, że to był człowiek lekkomyślny i oddany rozkoszom (Ant. XVIII 4, 5). Tradycja żydowska najniekorzystniej go wystawia (*Noldii* Hist. idumaea p. 251). Lubo był tylko tetrarchą, jednak tytułowano go także królem (Mar. 6,

14. 26. Mat. 14, 1 i 9). Cf. *Braun*, De Herodis, qui dicitur Magnus, filiis patrem in imperio secutis, Wrocław 1878. Od niego wzięło nazwę swoją stronnictwo herodjanów (*Herodiani*, Ἡρῳδιανοί. Mat. 22, 16. Mar. 3, 6. 12, 13), trzymające z rzymianami, których H. A. był wazalem. *X. W. K.*

Herodjada (Herodias), córka Arystobula, syna Heroda W. (*Józef Fl.*, Ant. XVIII 5, 1; Bel. jud. I 28, 1). Dziadek wydał ją za swego syna, także Heroda (Filipa), urodzonego z Marjamny, córki Symeona (ob. Filip n. 5). Była więc najprzód żoną swego stryja; lecz jej ojciec pochodził z innej matki, bo z Marjamny, wnuczki Hyrkana II, arcykapłana, a stryj i mąż z innej. Po śmierci Heroda W. żył Filip-Herod prywatnie, a brat, Herod Antipas, żonę mu zabrał i z nią się *za życia brata swego* ożenił (*id.* Ant. XVIII 5, 4). Te kazirodne, przeciwne zakonowi (Lev. 18, 16) stosunki ganił ś. Jan Chrzciciel, przez co ściągnął na siebie gniew dumnej i rozpustnej niewiasty tak, iż przybranego męża nakłoniła do ścięcia proroka (Mat. 14, 1.. Mar. 6, 14.. Luc. 9, 7.. *Józef Fl.*, Ant. XVIII 5, 2). Córka jej, o której wspomina Mat. 14, 6. a której taniec tak Heroda Antipasa zachwycił, nazywała się Salome i pochodziła z poprzedniego małżeństwa z Filipem Herodem (*Józef Fl.*, Ant. XVIII 5, 4). H. wraz z Herodem Antipasem (ob. art. poprz.) na wygnaniu skończyła. Cf. Jan Chrzciciel. Cf. *Noldii*, Historia idumaea, seu de vita et gestis Herodum, Franecqu. 1660 (także w *Josephi Flavii* Opp., ed. Havercamp II 331); *Nic. Serarii*, Herodes, ap. *Ugolin.*, Thes. ant. t. 24; *Cellarii*, Dissert. acad. 207... (także ap. *Ugolin.* op. c. t. 26, i w *Josephi Fl.* Opp., ed. cit. II 402..); *Hardouin*, De num. Herod., ap. *Ugolin.* op. c. t. 24; *Eckhel*, Doctr. numor. vett. I 3 p. 481... *Braun*, dzieło cyt. w poprz. art. *X. W. K.*

Herodion, wraz z Asynkritusem, *Flegonem* i *Hermesem* śś. męcz. (7 Kw. *al.* 28 Marca). Święci ci, podług źródeł najdawniejszych, byli z liczby 70 uczniów Chrystusa Pana. H. służył Apostołom, którzy po niejakim czasie postanowili go biskupem w Neo-Patrae, w Tessalji, gdzie wielu greków do Chrystusa nawrócił. Żydzi pobudzili pko niemu gmin pogański, kamieniami i kijami bito go po głowie i po brzuchu, dopóki nareszcie mieczem nie został dobity. *Mart. Rom.* mówiąc o H'ie, Asynkrycie i Flegonie pod 8 Kw., dodaje, że ś. Paweł wspomina o nich w liście do Rzymian (16, 11). Z tego się pokazuje, że H. był czas jakiś w Rzymie. *Asynkryt* był bpem w Hyrkanji, *Flegon* bpem Maratonu, *Hermes* był bpem w Dalmacji. Cf. *Stadler*, Heiligenlex. *N.*

Herrada (*Herradis*), bł. (14 Lip.), ksieni z Hohenburga (ob.), pochodziła z potężnej rodziny *Landsbergów*, w Alzacji osiadłej; własnym funduszem założyła 1181 klasztor *Trutenhausen* (także *Drutenheim* zwany) u stóp góry ś. Odili i sprowadziła do niego 12 kanoników z Marbach, zobowiązała ich do odprawiania chóru i nadała im regułę, zatwierdzoną przez bpa strasburgskiego; um. 25 Lip. 1195. Była H. uczennicą uczonej ksieni *Relindy*; napisała dzieło *Hortus deliciarum*, w którém zebrała wszystko, co wiedziała: wyjątki z teologji, astronomji, jeografji, mytologji, filozofji, sztuki i historji; układała przytém pieśni łacińskie, dorabiała do nich muzykę, rysowała i malowała do tego illustracje. Niedrukowany ten rękopis, znajdujący się w Strasburgu, składał się z 324 kart pargaminowych; zginął w pożarze bibljoteki, w czasie oblężenia miasta przez niem-

ców 1870 r. W obrazach i rysunkach H'y widać ducha poetyckiego i wyższy polot myśli. Cf. *Engelhardt*, Herrad von Landsberg u. ihr Werk, ein Beitrag zur Gesch. der Wissenschaften, Literatur, Kunst, Kleidung u. Waffen des Mittelalters, Stuttg. 1818 in-8, przy tém 1 tom in f. z rycinami, wiernie naśladującemi oryginał Herrady; *Kirchenschmuck* z 1857 r. 1 zeszyt: Ueber die Aebtissin H., die grösste Malerin des Mittelalters.

Hervaeus. I Natalis, zwany *Brito*, ur. w Bretanji w drugiej połowie XIII w., młodzieńcem wstąpił do dominikanów w Morlaix, uczył się w Paryżu, pełnił w różnych okolicach Francji obowiązki nauczyciela, pozyskał stopień bakałarza i licencjata, jako rejens i professor miewał w Paryżu (1307—9) wykłady o sentencjach Piotra Lombarda, r. 1309 został prowincjałem, a 1318 jeneralem zakonu, um. 1323 w Narbonie. Gorliwy tomista, uchodził za najbieglejszego między teologami swego czasu. Gdy się rozeszła pogłoska, że nawet w gronie dominikanów rzymskiej prowincji znaleźli się tak zwani *fratres spirituales*, hołdujący błędom heretyckim, H. nakazał ścisłe śledztwo, które wykryło niewinność oskarżonych. Z wielu prac H'a tylko niektóre drukiem ogłoszone. Te są: Kommentarz na cztery księgi Lombarda, Ven. 1503, Par. 1647, i traktat *De potestate Ecclesiae et papali*, Par. 1500, 1647.—2. H. *z Bourdeols*, przeor benedyktyński, um. 1145, pisał kommentarze na kilka ksiąg Pisma św.; jego Kommentarz na Izajasza wydał *Bernard Pez* p. t. *Hervaei dolensis, ordinis S. Benedicti, commentariorum in Isaiam prophetam libri 8*, Augsb. 1721. (*Schrödl*). *Ks. M. S.*

Hesler Henryk, poéta z XIV w., napisał parafrazę Apokalipsy ś. Jana w 28,000 wierszy; rękopism znajduje się w Królewcu, drugi w Gdańsku. Wyjątki wydrukował *Karol Roth* w Dichtungen des deutschen Mittelalters, Stadtamhof 1845, i *Köpke* w „Germania" *van der Hagena*, 1858, X t.

Hessels (*Hesselius*). I. Leonard, ur. w Hasselt, niedaleko Lüttich, po ukończeniu filozofji i teologji w Lowanium zasłynął biegłością w języku łacińskim, greckim i hebrajskim, pobożnością, rzadką roztropnością i znakomitemi zdolnościami. Pozyskawszy stopień doktora, mianowany został rektorem kollegjum i professorem teologji w Lowanium. Z rozkazu Karola V pojechał na sobór do Trydentu 1551, gdzie um. t. r. Napisał *złotą książeczkę*, jak ją zowie Miraeus: *De Nestarii patriarchae constantinopolitani facto super confessione*. O udziale jego w sporach bajańskich, ob. Bajus.—2. H. Jan, ur. 1522 w Lowanium, wedle innych w Arras. Po ukończeniu kursów teologji i filozofji w mieście rodzinném, wykładał te przedmioty norbertanom w Park przy Lowanium. Ozdobiony w uznaniu ośmioletnich zasług stopniem doktora, przyjął zarząd małego kollegjum teologicznego w Lowanium, gdzie wkrótce wstąpił na katedrę teologji po Marcinie Rithowjuszu, wyniesionym na biskupstwo w Ypern. Uczony i pełen wielkich nadziei professor, broniąc zasad Baja, wplątał się w jego spory. Wysłany 1563 wraz z Bajem i Jansenem do Trydentu, bawił tam aż do końca soboru. Wróciwszy do ojczyzny, walczył słowem, a więcej jeszcze pismem i z taką gorliwością przeciwko błędnej nauce, że porzuciwszy nawet dla zdrowia katedrę, nie miał czasu na nocny spoczynek. Um. po długich cierpieniach 7 Lutego 1566. Z licznych pism jego, przeważnie kontrowersyjnych, drukowanych w części po jego śmierci,

przytoczymy niektóre: 1) Obrona obecności Ciała Chrystusowego w Najśw. Sakramencie, z wyjaśnieniem pism, na które się przeciwnicy powoływali, Low. 1564; 2) Rozprawa o wzywaniu świętych, przeciw Janowi Monheim, ib. 1564; 3) Odparcie nowej wiary, wyłączną (specialis) nazywanej, przeciw Monheimowi: książka ta, w której dowodzi, że mocna wiara człowieka, iż grzechy są mu odpuszczone, jeszcze tém samém nie usprawiedliwia człowieka, wyszła w Low. 1565 i 1568, razem z rozprawą 4) *De perpetuitate cathedrae S. Petri* i dodatkiem, że żaden z Papieży w publicznych orzeczeniach nie zbłądził. Rozprawy: 5) o Mszy ś., jako ofierze pojednawczej; 6) o powinnościach pobożnego i pokój miłującego człowieka w obec herezji, w której udowadnia konieczność Kościoła przeciwko chwiejnemu Kassandrowi, Antwerpia 1566; 7) o Kommunji ś. pod dwiema postaciami 1573; 8) Obrona łaciny we Mszy ś. i obrzędach kościelnych; 9) Krytyczny rozbiór żywotów niektórych świętych, wydany razem z Martyrologium *Molana*, 1568; 10) Nauka o cierpieniach Chrystusa; 11) o Poczęciu N. Marji Panny. Słynął też H. jako egzegeta: napisał wykład Ewangelji ś. Mateusza, I listu do Tymot., I ś. Piotra i wszystkich ś. Jana. Największą atoli sławę zjednał sobie przez *Katechizm*: jest to umiejętne zestawienie zasad wiary i moralności katolickiej, oparte na wyjątkach z pism Ojców ś, głównie zaś Augustyna, podzielone na cztery części: w 1. wyjaśnia Skład Apost.; 2. Modlitwę Pańską i Pozdrowienie anielskie; 3. Przykazania boskie i kościelne; 4. Sakramenta, lecz tylko trzy pierwsze (Chrzest, Bierzmowanie, i Najśw. Sakr.), gdyż śmierć nie pozwoliła mu ukończyć tego dzieła. (*Gams*). *Ks. M. S.*

Hesshus Tileman, niezmordowany w sporach ściśle luteraki teolog XVI w., ur. 1527 w Wesel, niedaleko Cleve. Zwiedziwszy wiele francuzkich i niemieckich uniwersytetów, został w Witenberdze 1550 magistrem, a 1553 dr. teologji; 1552 objął kaznodziejstwo w Goslar. Jego gwałtowność reformatorska wywołała w mieście zamieszki. Po czterech latach urzędowania wypędzony (1556) przez magistrat z miasta, przeniósł się do Rostoku, gdzie zaledwie kilka miesięcy bawił. Skoro gobowiem tamtejszy magistrat nie wspierał w zamiarze zniesienia weselnych zabaw i pohulanek w niedziele, H. obwinił burmistrza o faryzeizm i rzucił nań klątwę, za co, w skutek starań wykiętego, musiał miasto opuścić wbrew woli księcia. Mieszkając jakiś czas w Witenberdze, trzymał z Melanchtonem, który go polecił elektorowi palatyńskiemu 1558; został pierwszym profesorem w Heidelbergu i jeneralnym superintendentem w 31 r. życia. Piastując tak wysoki urząd, wdzierał się w prawa panującego (tak np. na posiedzeniach sądowych pod niebytność elektora siadał na jego miejscu), czém nabył wielu wrogów, głównie zaś djakona *Wilhelma Klebitz*. W tym właśnie czasie umarł (1559) elektor *Otto Henryk*, zostawiwszy Palatynat swemu krewnemu z linji Simmer, *Fryderykowi III*, pod którym H. niemałej zażył przykrości. Gdy wyjechał w rodzinne strony, zacięty jego przeciwnik *Klebitz*, po napisaniu rozprawy o Wieczerzy Pańskiej, otrzymał stopień bakałarza teologji. H. powróciwszy, ostro wystąpił przeciw rozprawie, w której *Klebitz* zbliżał się do Kalwina, rozesłał tezy swym stronnikom, walczył w pismach i kazaniach z „nowym Arjuszem," i znalazł wiele głosów przychylnych. A że i *Klebitz* sprawy nie zasypiał, zawrzały spory tak zacięte, że się musiał wmieszać namiestnik sejmującego w Augsburgu elektora, hr. Jerzy Er-

bach, i nakazał obudwom milczeć, aż do powrotu panującego. Mimo to H. nie przestał hałasować: wyklął z kazalnicy samego namiestnika, jako opiekuna i obrońcę kacerstwa. Ztąd rozdwojenie: jedno stronnictwo odmawiało drugiemu wstępu do gospód. Wróciwszy z sejmu pod koniec Sierp. 1559, elektor nakazał znowu milczenie; H. nie posłuchał, groził suspendą *Klebitzowi*, a gdy ten nie uległ, zaraz następnej niedzieli rzuciwszy nań klątwę, zażądał, aby go zwierzchność wypędziła z miasta i kraju i aby go każdy unikał, jako kacerza. Elektor, dla przywrócenia porządku, zwołał 9 Wrz. 1559 professorów i kaznodziejów: wszyscy, prócz H'a, obiecali przestrzeganie pokoju. Wkrótce powstały spory z nową zaciętością. By zgorszeniu zapobiedz, elektor usunął z posad H'a i Klebitza i rozkazał im państwo opuścić. H. powołany został na superintendenta do Bremy, zaniepokojonej sporami o Najśw. Sakramencie; tam zaproponował surowe środki przeciwko wichrzycielom, a gdy większość senatu była mu przeciwną, rzucił urząd i pospieszył do Magdeburga, dokąd go wzywano. Tu ostre jego kazania pko synergistom silny znalazły opór; kazano mu milczeć, a gdy nie posłuchał, wyrzucono z miasta 1562. H. udał się do Brunszwiku, potém do Wesel, zkąd również, dla sporów z predykantami, uchodzić musiał. R. 1565 osiadłszy w Frankfurcie, jako nadworny kaznodzieja pfalcgrafa Wolfganga z Dwóch-Mostów, bawił tam do 1569 r., w którym go powołano na professora do Jeny, gdzie, wystąpiwszy przeciw błędom Flacjusza o grzechu pierworodnym, tyle dokazał, że wszystkich jego zwolenników z kraju wypędzono. Kiedy po śmierci Wilhelma księstwo Saskie przeszło (1573) pod zarząd elektora saskiego, opiekuna teologów umiarkowanych (wirtenbergskich), H. znowu stracił posadę. Mieszkał jakiś czas w Brunszwiku, r. 1574 został t. zw. biskupem samlandzkim (sambijskim) w Prusach, ale i tu, gdy nauczał, że do Chrystusa trzeba się modlić nietylko *in concreto*, ale także do Jego ciała *in abstracto*, jakkolwiek wyrażenie to starał się łagodzić, nie dawano mu spokoju. Głównego przeciwnika znalazł w osobie dawnego swego przyjaciela *Wiganda*, który go na synodzie wezwał do odwołania błędnego twierdzenia, czego gdy nie wykonał, usunięty został, biskupią zaś jego stolicę objął Wigand 1579. Niebawem H. powołany do nowozałożonego uniwersytetu w Helmstadzie, po krótkich sprzeczkach, zakończył niespokójny żywot 1588 r. Zostawił: *Wykład Psalmów, Izajasza, Listów ś. Pawła;* traktaty: *De servo arbitrio*, Magdeb. 1562; *Defensio confessionis de Corpore et Sanguine Christi*, ib. eod.; *Errores, quos Ecclesia romana furenter defendit; Antidotum contra impium dogma Flacii* etc., Jen. 1579. Cf. *J. G. Leukfeld*, Historia Hesshusiana, Quedl. 1716; *v. Helmolt*, H. u. seine sieben Exilia, Lpz. 1859. (*Game*). *Ks. M. S.*

Hessja (*Reformacja w Hessji*). Kiedy na sejmie w Worms, 26 Maja 1521 r., Luter został wywołany z cesarstwa, *Filip Wspaniałomyślny*, landgraf heski (1509—1567), był jeszcze katolikiem i śmiało karcił rozruchy, jakich przyczyną były kazania, miewane przez pewnego apostatę augustjanina. R. 1523 pozwolił na założenie klasztoru franciszkanów i udzielił dla drugiego zakonu przywileje. Dopiero r. 1524 stanowczo przechylił się na stronę przeciwną. Na sejmie w Norymberdze 18 Kw. 1524 postanowiono zwołanie stanów do Spiry, w celu tymczasowego zaradzenia sprawom religijnym, o których miał rozstrzygać zapowiedziany sobór. W tym to czasie *Filip* zażądał od Melanchtona obja-

śnień o nowej nauce. Melanchton udzielił takowych, radząc, by więcej folgował opowiadaniu nauki, nie zmieniając obrzędów. Landgraf zastosował się do tej rady i odpowiednie wydał polecenie. Przełożony franciszkanów, gorliwy i uczony *Mikołaj Ferber*, gdy prałaci grzeszne zachowywali milczenie, nie zważając, co się około nich dzieje, śmiało wystąpił przeciwko nowościom i przesłał landgrafowi dzieło napisane w tym celu, prosząc, by zwrócił uwagę na mnichów, przebiegających państwo i pobudzających lud do nieposłuszeństwa Bogu i Papieżowi. Odpowiedź Filipa stosowna była do zmiany, jaka zaszła w jego przekonaniach: w odpowiedzi tej bezustannie posługuje się on wyrażeniami: *Słowo Boże, opinje ludzkie, sama wiara; że nie sprzeciwia się to woli Bożej, aby, oprócz kapłanów, opowiadali Ewangelję wierni, choćby nawet prości wieśniacy.* Niedługo potem 1525 r. zawarł zgodę z Janem, elektorem saskim, w Kreuzbergu nad Werrą, i wydał edykt pozbawiający klasztory majątków. Wojna chłopska powstrzymała nieco Filipa w zapale reformatorskim. Papież Klemens VII sądził, że Filip wróci do dawnej wiary. Zwycięztwo pod Frankenberg rozwiało te nadzieje. Filip i Jan, elektor saski, we Wrześniu 1525 przyjęli luteranizm, jakkolwiek z zastrzeżeniem, że go przyjmują o tyle, o ile *zgodny z Ewangelją*, a w Maju 1526 przyrzekli sobie w Torgawie wzajemną pomoc w obronie nowej wiary; do nich przyłączyło się wielu książąt niemieckich i wtedy stanęli na czele stronnictwa, odrzucającego ustawy wormackie, a nadto, na sejmie w Spirze przeprowadził Filip klauzulę, że każdy stan ma wolność stosowania się do edyktu wormackiego, podług tego, jak się czuje odpowiedzialnym przed Bogiem i cesarzem. Wszystko było przygotowane. Landgraf, mając przy swym boku dwóch reformatorów: *Franciszka Lamberta*, franciszkanina z Avignon, ucznia Zwingl'a, potem stronnika Lutra, i *Adama Krafta* z Fuldy, przystąpił do stanowczego wprowadzenia protestantyzmu. R. 1526 późną jesienią zwołał Filip wszystkich proboszczów, altarystów, delegowanych zakonnych i deputowanych stanów świeckich, pod pozorem wspólnych narad nad sprawami Kościoła: kiedy wszyscy się zebrali w Hombergu, zamiast wszelkich obrad Filip zalecił nową naukę; dwaj reformatorowie wypowiadali jej zalety, a kiedy *Ferber* oświadczył, że zgromadzenie nie ma prawa decydowania w rzeczach wiary, a oprócz tego zbijał twierdzenia *Lamberta*, apostata ten z wielką zapamiętałością począł wołać: „W łeb to bydlę! zabijcie go! zamordujcie tego nieprzyjaciela słowa Bożego!" Wybuch takiej złości i zapamiętałości zatrwożył katolików, a Lambert zamknął posiedzenie słowami: Niech będzie chwała Bogu Izraela, ponieważ obudził i zbawił lud swój! Ewangelja odniosła zwycięztwo!" Rzucono się tu, podobnie jak i w innych stronach, do gwałtu, celem usunięcia obrzędów, zwyczajów i instytucji kościelnych, pomimo to wszakże część zakonnego duchowieństwa trwała w swej wierności dla Kościoła; Filip tedy na początku 1527 r. zwołał znowu deputowanych z klasztorów do Marburga, aby ich namówić do odstępstwa. Usiłowania jego były daremne i tą razą pewien franciszkanin jego nagabywania odparł zwycięzko. Postanowiono tedy cierpieć zakonników do jakiego czasu, z warunkiem, aby słuchali opowiadania Ewangelji, i tak im jak i wszystkim przeciwnikom tej nowej ewagelji zabroniono używania sakramentów i wszelkich praktyk katolickich. Dobra duchowne zabrał Filip, a część rozdzielił pomiędzy szlachtę, przedykantów i ich wdowy,

część oddał na nowo erygowany uniwersytet, w którym mieli się wychowywać przyszli szerzyciele reformy. Aby uciszyć biednych i potrzebujących, którzy w klasztorach znajdowali przytułek i wsparcie, założono kilka szpitali. Filip w chciwości swojej nie oszczędził nawet grobów swych przodków, w których spoczywała ś. Elżbieta: wyrzucił jej kości, żałując, że się nie zmieniły w drogie kamienie, zabrał bogatą koronę, którą cesarz Fryderyk II włożył na głowę świętej r. 1236. W niespełna rok reformacja została przeprowadzoną, tak się spieszył Filip, tak mały stawili mu opór chciwi panowie, lud ciemny i duchowieństwo zepsute. Filip prowadził dalej swe dzieło: nie dopuścił na godzenie się państw protestanckich z katolickiemi, jedynie w swoich celach, i wszędzie pobudzał nienawiść ku katolikom i przeciwko cesarzowi. Chcąc zjednoczyć książąt protestanckich przeciwko temu ostatniemu, zmyślił wiadomość, jakoby monarchowie katoliccy sprzymierzyli się w Wrocławiu. Kłamstwo zostało odkryte, zawsze jednak przyniosło ono landgrafowi 100,000 flor., jakie musieli mu zapłacić: elektor moguncki i dwaj biskupi frankońscy, jako wynagrodzenie za jego uzbrojenia pko owemu zmyślonemu związkowi. W Spirze 1529 głosował za prześladowaniem katolików, przeszkodził zgodzie na sejmie w Augsburgu 1530 r., natomiast był twórcą związku smalkaldzkiego, zawartego 27 Lutego 1531 r. R. 1534 zagarnął posiadłości Ulryka, księcia wirtembergskiego, skazanego na wygnanie przez cesarza. Stało się to wbrew woli cesarza: landgraf przeprosił go, ale tylko dla tego, by sobie go zjednać i ujść nagany za zgorszenie, jakie dał, biorąc drugą żonę Małgorzatę de Saal (1540). Czyn ten, mający pochodzić ze skrupułów sumienia, dopełnił miary złego, jakiego dopuszczał się Filip. Luter, Melanchton, Bucer, którzy sekretnie pozwolili na te związki, ponieważ ich biedny i prześladowany kościół potrzebował książąt *cnotliwych*, okryli się większą hańbą niż książe, który się dał obłąkać ich naukom i własnej namiętności. W dwa lata później, razem z elektorem saskim, napadł Filip na księstwo Henryka brunszwickiego, gorliwego katolika, zmusił go do ucieczki i, zawładnąwszy księstwem, zaprowadził w niém reformę. Henryk próbował r. 1545 odzyskać swe posiadłości, ale popadł w ręce przywłaszczyciela, który go wtrącił do więzienia, a nawet domagał się nań wyroku bannicji od cesarza. Ile możności sprzeciwiał się przyjęciu ustaw soboru trydenckiego, gdzie mógł, siał niezgodę i przeszkadzał ustaleniu się pokoju. Upadek jego armji w wojnie smalkaldzkiej i pięcioletnia za tém niewola była dawno zasłużoną karą. *Franciszek Lambert*, główny reformator hesski, r. 1530 został professorem uniwersytetu, otworzonego w Marburgu 1527 r.; um. 18 Kwiet. 1530 na zarazę. *Adam Kraft* (Crato) też same pełnił obowiązki. Współpracownikami obydwóch byli: *Gerard Geldenhauer*, professor, od r. 1534 równie jak Lambert sprzyjający Zwingljuszowi, o którym powiedział Erazm: *Nebulo seditioni natus, elriosus et furiosus morio; Draconites z Karlstadtu* w Frankonii, ścisły luteranin; *Melander*, apostata dominikanin z Ulmu, głosił protestantyzm w Szwabji, Palatynacie, zaprowadził reformę w Frankfurcie, przyszedłszy do Hessji, 1534 został kaznodzieją nadwornym i assystował podwójnemu małżeństwu Filipa, sam miał trzy żony: dwie pierwsze oddalił bez żadnego powodu, um. 1561. *Jan Lening*, apostata, były przeor kartuzów, proboszcz z Melsungen; było to monstrum z ciała i duszy, powiada Melanchton: okrutny dla swej

żony, kierował sumieniem Małgorzaty Saal, której służebnicę, mającą 10 lat, poślubił po śmierci swej pierwszej żony; um. 1565 r. Najlepszym teologiem na uniwersytecie w Marburgu w XVI w. był *Andrzej Hyperius* (ob.), za którego wpływem w uniwersytecie i w kraju wzięło przewagę wyznanie helweckie. W pismach swoich nie znajduje on dosyć gorzkich wyrazów dla odmalowania smutnego stanu, w jaki popadł nowy kościół. Cf. *Döllinger*, Die Reformation etc., II 204; Hist. polit. Blätter t. XIV. (*Schrödl*). *W. F.*

Hetejczycy, Hettowie (hebr. *Hitthim*, 70: Χετταίοι, Vulg. *Hethaei*, v. *Hetthim*, v. *Cetthaeus*. Ezech. 16,3.45), lud chananejski, pochodzący od Heth'a (חֵת), syna Chanaanowego (Gen. 10,15), zamieszkały w Palestynie przed Hebrajczykami (Gen. 15, 20. Ex. 3, 8. 23, 23). Abraham zastał Hetejczyków w okolicach Hebronu (ob.) i kupił od nich jaskinię na grób dla swej rodziny (Gen. 23, 2..); później widzimy ich nieco na północ, około Betel, obok Amorrejczyków i Jebuzejczyków, czyli Jerozolimitan (Num. 13, 30). Po zajęciu Palestyny przez Izraelitów, Hetejczycy jeszcze się utrzymywali (Jud. 1, 24..). Salomon zmusił ich do płacenia haraczu (III Reg. 9, 20), w następnych czasach tworzyli gdzieś osobne państwo, z którém sprzymierzali się królowie izraelscy (IV Reg. 7, 6). Istnieli jeszcze po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej (I Esd. 9, 1). Z tych danych, jakie mamy w Biblji o Hetejczykach, wnosić można, że stanowili oni jakąś większą gałąź plemion chananejskich. Do tego przynajmniej wniosku upoważnia III Reg. 10, 29. i IV Reg. 7, 6. gdzie są zestawieni obok Syryjczyków i Egipcjan i gdzie jest mowa o ich królach. Ezechiel (16, 3. 45) zestawia ich z Amorrejczykami, którzy niekiedy biorą się za jedno z Chananejczykami w ogóle (np. Jos. 24, 8. 15. 18. II Reg. 21, 2. IV Reg. 21, 11). Mieszkający więc w okolicach Hebronu i Betelu Hetejczycy byli zapewne tylko małą odrośla większego plemienia, rozlanego po Syrji, Chanaan i za Jordanem. Domysł powyższy stwierdzają pomniki assyryjskie, gdzie *Chatti* (Chitti, Chetti) znaczą to samo, co ludy zachodnie (względem Assyrji): Syryjczycy i Aramejczycy, a nawet wszystkie plemiona fenickie, izraelskie, filistyńskie, mieszkańcy także Cypru liczą się do Chattów (*Schrader*, Keilinschr. p. 26, 27); w szczególności Chatti nazywa się lud mieszkający około Emath (ib. p. 38). W egipskiej historji znani są też Chettowie (Khettowie): wojowali z nimi królowie Thutmos III i Ramses II, oba żyjący przed Mojżeszem (ob. tej. Enc. IV 565—6). Z roczników Thutmosa III pokazuje się, że Khettowie mieszkali w okolicach: Mageddo, Ezdrelon (z tej strony Jordanu) i w miastach ammonickich za Jordanem; Khettowie zaś, z którymi wojował Ramses II, mieszkali na północ Palestyny około Cedes (w pokoleniu Neftali) i nad rz. Orontes. Więc u Egipcjan tak samo rozległe miał znaczenie wyraz *Khetti*, *Chetti*, jak u Assyryjczyków *Chatti*. Z Hetejczyków pochodzili: Achimelech i Urjasz, żyjący za Dawida (I Reg. 26, 6. II Reg. 11, 3. 6. 23, 29); z tegoż narodu miał Salomon niektóre żony (III Reg. 11, 1). Tenże król, podczas gdy od jednych Hetejczyków, mieszkających około Betel, pobierał haracz, z drugimi, będącymi zapewne na północ Palestyny, zostawał w przyjaznych stosunkach, kupując od nich konie (III Reg. 10, 29). Sprzymierzeni z królami izraelskimi królowie hetejscy (IV Reg. 7, 6)

prawdopodobnie także z Syrji pochodzili, z okolicy Emath, gdzie im kilkopiśmienne pomniki siedlisko naznaczają. *X. W. K.*

Hettinger Franciszek, ur. 13 Stycz. 1819 w Aschaffenburgu, uczył się (1836—39) w tamtejszym teologiczno-filozoficznym zakładzie naukowym, następnie 2 lata w uniwersytecie würzburgskim i 4 w collegium germanicum w Rzymie, gdzie 1843 został kapłanem, a 1845 dr. teologji, t. r. wikarjuszem w Alzenau, w Niższej Frankonji, 1847 assystentem, a 1852 subregensem duchownego seminarjum w Würzburgu, 1856 nadzwyczajnym, a 1857 zwyczajnym professorem nauk teologicznych wstępnych i patrologji w tamtejszym uniw., 1859 doktorem filozofji *honoris causa*, professorem apologetyki i homiletyki, 1865 członkiem honorowym teologicznego fakultetu wiedeńskiego; r. 1868 powołany był do Rzymu, do prac przygotowawczych dla soboru powszechnego. Napisał: *Das Priesterthum der kath. Kirche*, Regensb. 1851; *Die kirchlichen u. socialen Zustände von Paris*, Mainz 1852; *Die Idee der geistlichen Uebungen*, Regens. 1853; *Die Liturgie der Kirche u. der lateinischen Sprache*, Würzb. 1856; *Das Recht u. die Freiheit der Kirche*, 2 wyd. ib. 1860; *Der Organismus der Universitätswissenschaften u. die Stellung der Theologie in demselben* (Rectoratsrede), ib. 1862; *Apologie des Christenthums*, t. I w 2-ch częściach, Freib. 1863, 2-e wyd. ib. 1865, 3-e 1869, 4-e 1871; t. II w 3-ch częściach ib. 1866—67, wyd. 2-e ibid. 1868, 3-e 1869, 4-e 1873; wyborne to dzieło tłumaczyli na język franc.: *Julien Lalobe de Felcourt*, licencjat prawa, i *J. B. Jeannin*, nauczyciel kollegjum Niep. Pocz. w Saint-Dizier, 5 t. 1869—71; *Die Kunst im Christenthum* (Rectoratsrede), Würzb. 1867; *Die kirchliche Vollgewalt d. apostolischen Stuhles, Zugabe zu den 3 früheren Auflagen der „Apologie d. Christenth."*, Freib. 1873, i wiele rozpraw i recenzji, umieszczanych w pismach perjodycznych. *N.*

Hewejczycy (hebr. *Hiwi*, 70: Εὐαῖοι, Vulg. *Hevaei*), lud chananejski, zamieszkały w Palestynie przed patrjarchami hebrajskimi, należeli do plemienia amorrejczyków, jak widać z Jos. 11, 19. i II Reg. 21, 2. gdzie gabaonici nazywają się już hewejczykami, już amorrejczykami. Za Jakóba patrjarchy mieszkali około Sichem (Gen. 34, 2), za Jozuego jedni około Gabaon (Jos. 11, 19), drudzy dalej na północy, na górach Hermon (ib. 11, 3), Liban i około miasta Emath (Jud. 3, 3), więc nawet za granicami Palestyny. Ci, którzy mieszkali około Gabaonu, poddali się dobrowolnie Jozuemu, wyłudzili od niego przymierze (Ob. tej Enc. VI 2) i utrzymali się jako niewolnicy świątyni. Hewejczycy północni zapewne przez Salomona zmuszeni zostali do haraczu (III Reg. 9, 20). Hewejczycy, a przynajmniej gabaonici mieli organizację republikańską, jak można wnosić z Jos. 9, 11. gdy przeciwnie inne ludy chananejskie miały swoich królów drobnych. Po czasach Salomona już o hew. nie słychać. *X. W. K.*

Hewila, hebr. *Havilah*, 70: Εὐλάτ, Vulg. *Hevilath*, kraina obfitująca w złoto, w bdellium i w drogi kamień onyx, a przez którą przechodziła rajska rzeka Fizon (hebr. *Pizon*, Vulg. *Phison.*, Gen. 2, 11. 12). Zestawioną jest ona obok krainy Kusz (Etjopja), przez którą przechodzi rzeka Gehon (Nil). Lecz jak raju (ob.) tak i Hewili położenie oznaczyć się nie da. Jedni mają ją za Indję, drudzy za Kolchidę, inni za Arabję południową i t. d. Cf. Raj. Imię H. (70 Εὐλά, Vulg. *Hevila*) nosiły

także dwa pokolenia: jedno kuszyckie, pochodzące od Chus'a, syna Chamowego (Gen. 10, 7), drugie semityckie od Jektan'a, syna Heber'owego (ib. 10, 29). Obadwa zestawione są z nazwiskami miejscowości arabskich (Saba, Ophir), a nawet w Gen. 25, 18 i w I Reg. 15, 7 znajdujemy miejscowość *Hewila*, leżącą gdzieś naprzeciw wejścia do Egiptu, w stronach niedalekich od południowej Palestyny, więc najprawdopodobniej w Arabji. Pseudo-Jonatan i Targum jerozolimski Hewilę w Gen. 25, 18 i I Reg. 15, 7 tłumaczą na Indję; inni rozumieją *Haulan* w południowej Arabji, w krainie Yemen. Ob. *Niebuhr*, Beschreibung von Arabien, Kopenhag. 1772 p. 342; *Schulthess*, Das Paradies, Zürich 1816 p. 105. *X. W. K.*

Hewit Augustyn F., ur. ok. r. 1819 w Connecticut (w Ameryce północ.), z rodziców należących do wyznania purytańskiego, przez nich przeznaczony do stanu duchownego, uczył się w Yale-College w New-Haven, uniwersytecie stanu Connecticut, i tam otrzymał stopnie naukowe. Wyznanie, w którém się urodził, nie zaspakajało go: r. 1843 przyłączył się do episkopalnych i wkrótce potém w Baltimore został kapłanem tej sekty. Bp H'a stał na czele stronnictwa „angielsko-katolickiego," które, podobnie jak puzeiści, wprowadzało coraz więcej formy katolickie do swych kościołów, lecz do Kościoła katolickiego-rzymskiego cierpiało wstręt nieprzezwyciężony. H., lubo tego wstrętu nie podzielał i często odwiedzał kościoły katolickie, jednak, przez wzgląd na swego bpa, ani na nabożeństwach katolickich nie bywał, ani z duchownymi katolickimi żadnych nie miewał stosunków. Tak trwało lat kilka; w końcu antypatja, jaką żywił bp względem katolicyzmu, sprawiła H'wi nieprzyjemne wrażenie, a na wieść o przejściu Newman'a na łono Kościoła, sam też złożył katolickie wyznanie wiary (około Wielkanocy 1846 r.), w rok później otrzymał święcenie kapłańskie z rąk dra Reynold, bpa Charleston w południowej Karolinie, wstąpił następnie do redemptorystów w Baltimore, ztąd przeszedł (1858) do nowo założonej przez o. Hecker (ob.) kongregacji paulinistów. Oprócz misji, jakie pauliniści odbywają wśród ludności amerykańskiej, H. pracuje piórem i należy do słynniejszych pisarzy i kaznodziejów nowego świata. Napisał: *Problems of the age*, New-York 1868 (zbiór artykułów religijnych: o istocie Bożej, o nadnaturalizmie, o Trójcy św. i t. p., drukowanych poprzednio w *The Catholic world* Hecker'a); *Life of the Rev. Francis A. Baker*, New-York 1868; *Life of a modern Martyr bishop Borie;* przełożył na angiel. z niemieckiego „Żywot księżnej Gwandaliny Talbot Borghese," z włoskiego *Brescianie'go* „Żywot egipcjanina Aloizego." *Rosenthal*, Die Convertit. III, 1 p. 559. *X. W. K.*

Heyne Jan, ur. 1804 r. w Leobschütz (na Szląsku), wyświęcony na kapłana (1827), przez 30 lat w różnych miejscach djecezji wrocławskiej spełniał obowiązki pasterskie, w końcu, na własne życzenie, przeniesiony został do Wrocławia (1857), gdzie otrzymał beneficium przy kaplicy św. Elżbiety i mianowany został kustoszem bibljoteki kapitulnej. Um. 28 Paźd. 1871 r. Pisywał on historję wszystkich miejscowości, w których przebywał, i drukował już w pismach perjodycznych, już osobno. Najważniejszém zaś jego dziełem jest monumentalna historja djecezji i katedry wrocławskiej: *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau, aus Urkunden, Actenstücken, älteren Chroniken und neueren Geschichtschreiben* (drugi tytuł: *Denkwürdigkeiten aus der Kirchen—und Diö-*

esangeschichte Schlesiens i *Aus der Geschichte der kathol. Kirche Schlesiens*), Wrocław 1860, 1864, 1868, 3 tt. in-8 (sprawozdanie o nich ob. *Literarischer Handweiser* n. 39 p. 392 i n. 86 p. 538). Doprowadzona jest tu historja Kościoła katolickiego na Szląsku do r. 1648; t. IV, kończący się na r. 1800, został przez H'go przygotowanym do druku. *X. W. K.*

Hieracas (*Hierax*), uczony lekarz i astronom, żyjący pod koniec III w. egipskiém mieście Leontopolis, składał wiersze, umiał na pamięć Biblję, pisał na nią kommentarz w języku greckim i koptyckim, surowo prowadził życie, założył stowarzyszenie doskonałych ascetów, do którego przyjmowani byli tylko czyste zupełnie życie prowadzący; um w 90 r. życia. Z pism jego doszły nas tylko urywki, przechowane w dziełach ś. Epifanjusza. Egzegeza jego i asceza zarażone herezją, bo jak z jednej strony, allegoryzując stary Test., odejmował wielu tekstom znaczenie historyczne (zaprzeczał np. bytności raju, opowiadania Genezy uważał za prosty symbol); tak z drugiej głosił ascezę przesadną, raczej gnostyckomanichejską, niż chrześcjańską, co zresztą z jego allegorycznemi pojęciami ścisły miało związek. Istotę chrześcjańskiej moralności, podług H'a, stanowiło nakazane jakoby przez Chrystusa wstrzymanie się od małżeństwa, mięsa i wina, i lubo uznawał, że ś. Paweł cierpiał małżeństwo dla uchronienia się większego zła, przecież twierdził, że tylko bezżeństwo jest *pewną i jedyną* do zbawienia drogą. Próżny i jednostronny asceta ogłoszenie tej moralności uważał za jedyny cel posłannictwa Chrystusowego; zewnętrznej wstrzemięźliwości przypisywał wyłączną siłę zasłużenia na niebo, i przeto też odmawiał zbawienia dzieciom, zmarłym przed użyciem rozumu, bez walki i zasług. W dalszym rozwoju swej doktryny i wzgardy ciała odrzucił katolicką naukę o zmartwychwstaniu ciał, przypuszczając samo tylko zmartwychwstanie dusz, albo raczej ich oświecenie i nawrócenie. W przechowanym przez Epifanjusza i Atanazego liście do biskupa Aleksandra pisze Arjusz, że, wedle nauki H'a, Logos (Syn Boży) względem swego Ojca jest niby światłem lampy, roznieconém przez kogoś innego, albo na dwoje przedzieloną pochodnią, i że brednie te Aleksander odrzucił. Zdaje się jednak, że, pomimo tego niekoniecznie stosownego porównania, prawowierności H'a w tym punkcie nie można podejrzywać, skoro sam Epifanjusz w tym względzie prawowiernym go mieni. Założone przez H'a ascetyczne stowarzyszenie h i e r a k l i t ó w, długo po jego śmierci trwające, mało podzielało jego heretyckie zasady. Cf. *Epiphan.* Haeres. 67; *Augustin.* Haer. c. 47; *Damascen.* Haer. c. 67; *Döllinger*, Handbuch d. christ. Kirchengesch. (*Schrödl*).

Hierarchja (z greck., *święte panowanie*, czyli *rząd w rzeczach świętych*). Ponieważ przez chrzest wszyscy chrześcjanie, jako „rodzaj wybrany, królewskie kapłaństwo, lud święty“ (I Petr. 2, 9) powołani są do panowania z Chrystusem, przeto wyraz *hierarchja*, obszerniej rozumiany, oznacza wszystkich ochrzczonych, wszystkich wiernych. W ściślejszém znaczeniu oznacza się tym wyrazem święty szereg władz w królestwie Bożém na ziemi, rozdzielonych pomiędzy członkami kapłaństwa w ten sposób, że każdy ma sobie właściwą sferę i nikt niżej stojący nie może wnikać w sferę wyżej stojącego. I Kościół bowiem, jakkolwiek jest królestwem nie *z* tego świata, lecz *w* tym świecie, jako składający się z ludzi, musiał otrzymać organizację, podobną do społeczeństw ludzkich; organizacja ta

dana mu jest od Boga i opiera się cała, jako na zastępczym kamieniu węgielnym, na prymacie danym ś. Piotrowi i na połączonych z nim trzech porządkach i stopniach (βαθμοι—ordines): *biskupim, kapłańskim* i *djakońskim*. Biskupi, kapłani i djakoni w posłuszeństwie i jedności z Piotrem, żyjącym ustawicznie w swoich następcach, biskupach rzymskich, otrzymali od Boga trzy pełnomocnictwa, a mianowicie: *nauczycielstwa* (magisterium), *kapłaństwa* (ordo v. ministerium) i pasterstwa czyli *rządzenia* (jurisdictio), siłą których mają oni lud chrześcjański przez życie ziemskie prowadzić do niebieskiego, wraz z Chrystusem, panowania. Nauką katolicką było zawsze, że hierarchja kościelna z Bożego pochodzi ustanowienia i że jest Bożém prawem oddzielną od ludu wiernego. Stwierdza się zaś ta nauka tak Pismem św., wyświecającém nam wyraźną w tym punkcie wolę samego założyciela Kościoła, jak i żywym faktem. I z jednego i z drugiego źródła przekonywamy się, że Chrystus rządy kościelne powierzył nie wszystkim, nie tłumowi wiernych, ani też dygnitarzom świeckim, lecz oddzielnemu, wybranemu szeregowi ludzi, wyróżnionemu kapłaństwem, przelewalném nieustannie na drugich w trzech jego wyżej wyszczególnionych stopniach. I tak, co się tyczy Pisma św., czytamy tam (*Mt.* XVIII), iż z pomiędzy wszystkich uczniów Chrystus dał samym Apostołom klucze królestwa niebieskiego, t. j. władzę związywania i rozwiązywania (ib. (XXVI), władzę konsekrowania Eucharystji i, wreszcie (XXVIII), zlecenie i władzę uczenia wszystkich narodów i chrzczenia, obiecując przytém, że w spełnianiu tego obowiązku aż do skończenia wieków pomagać im będzie (cf. Mr. 16, 17. Luc. 24, 47.. Act. 1, 8). A władzę tę dał Chrystus Apostołom w ten sam sposób, w jaki ją otrzymał sam od Ojca (Mt. 28, 18. 19. „Dana mi jest wszystka władza na niebie i na ziemi, idąc *tedy* nauczajcie" etc. Joan. 22, 21. „*Jako mnie* posłał Ojciec, *i ja was* posyłam). Jaśniej jeszcze rzecz nasza stwierdza się faktem ciągłym, od Apostołów począwszy aż do naszych czasów. Jak tylko bowiem rozpoczęło byt swój społeczeństwo chrześcjańskie, widzimy Apostołów wykonywających swoją władzę i udzielających ją innym, djakonom (ob.), kapłanom (ob. Kapłaństwo) i biskupom (ob.), i odtąd kapłaństwo, jakie Chrystus dał naprzód w całej pełni Apostołom, jakby strumień jaki, na trzy swoje stopnie podzielone do nas aż przepłynęło. O tym hierarchicznym porządku Kościoła w pierwszych zaraz chwilach jego istnienia świadczą *Dzieje* i *Listy Apost.* (Act. 13, 2... 14, 20. 20, 28. 1 Tim. 1, 3. Tit. 1, 6... 2, 15. Hebr. 13, 17. 1 Tim. 3, 7, 9. 22..), tudzież pisarze apostolscy: *Hermas* (Pastor I 3 n. 5...), *ś. Ignacy* (Ep. ad Ephes. IV et alibi), *Papias*, *Polikarp* i wreszcie wszyscy następni pisarze i Ojcowie Kościoła (cf. *Petavii*, De eccl. hierarchia, szczególniej l. I c. 2..). Ztąd pokazuje się, jak błędném jest twierdzenie protestanckie, że pełność powagi kościelnej z ustanowienia Chrystusowego spoczywa w ludzie, który, nie mogąc sam przez się spełniać obowiązków kapłańskich, deleguje dopiero do ich spełniania pewnych ludzi, udzielając im wyższy lub niższy stopień władzy. Słusznie też sobór trydencki (s. 23 c. 6 de sacram. ord.), oparty na całej starożytności chrześcjańskiej, grozi klątwą każdemu, ktoby zaprzeczał boskiego ustanowienia owych, wyżej wspomnianych trzech stopni hierarchicznych. Że zaś w Kościele, oprócz trzech tych stopni, rozwinęły się z czasem inne jeszcze stopnie hierarchi-

czne, ztąd rozróżnia się *hierarchja prawa Bożego* (h. juris divini), obejmująca trzy stopnie: biskupstwo, kapłaństwo i djakonat, i *hier. prawa kościelnego* (h. juris ecclesiastici), rozwinięta z trzech powyższych stopni hierarchicznych, odpowiednio do potrzeb życia kościelnego. Przytém zauważyć należy, że rozwój ten nie tyczy się urzędu nauczycielskiego, a miał miejsce tylko w dwóch pozostałych urzędach, nadanych przez Chrystusa hierarchji kościelnej, a mianowicie w urzędzie kapłańskim i w urzędzie pasterskim czyli rządzenia; ztąd od czasu świętego Tomaszą z Akwinu (Sum. II, 2 q. 39 a. 3) szkoła rozróżnia *hierarchję jurysdykcyjną* (h. jurisdictionis) od *hierarchji kapłaństwa* (h. ordinis). Hierarchja kapłańska rozwinęła się z djakonatu w stopniach niższych, a mianowicie gdy przy licznych zajęciach djakonatu pojedyńcze czynności jego poczęto powierzać pewnym osobom, przy udzielaniu im poświęcenia do tych specjalnych czynności; nic więc dziwnego, że tym sposobem w różnych kościołach powstała różna liczba święceń niższych. Synod laodycejski (c. 24), *kanony apostolskie* (c. 25, 42, 68) i *Izydor* (Decret. Grat. c. 1 d. 21) zaliczają jeszcze *psalmistę* czyli *kantora* do tych stopni, a przez długi czas zaliczali się tu *parabolani* (ob.) i *fossores* (ob.). Zwolna liczba święceń niższych na zachodzie ograniczyła się stale do pięciu, jakiemi są: *subdjakonat* i cztery święcenia mniejsze: *akolity, egzorcysty, lektora i ostjarjusza;* we wschodnim kościele pozostały dwa tylko stopnie mniejsze: *subdjakonat* i *lektorat.* W hierarchji *jurysdykcyjnej* nie jeden już tylko, ale wszystkie trzy stopnie hierarchiczne się rozwinęły i to ku górze, gdy w hierarchji kapłaństwa djakonat w dół się rozwijał. Tam dzieliły się czynności djakońskie, tutaj członkowi niższego stopnia udzielają się niektóre prawa i attrybucje wyższego stopnia. Tym sposobem powstała wielka rozmaitość kościelnych urzędów i godności, należących do hierarchji jurysdykcyjnej. Niektóre z tych urzędów piastować mogą duchowni jakiegobądź święcenia, a niekiedy nawet tacy, co mają tylko tonsurę (ob.); udzielać jednak jurysdykcji może ten tylko, kto ją sam posiada. Ztąd przy historycznem rozwijaniu się stopni hierarchji jurysdykcyjnej działaczami byli przedewszystkiém Papież i biskupi. Do hierarchji tej należą: 1) przez udzielenie praw jurysdykcyjnych ze strony biskupiej: *archidjakonowie, archiprezbyterowie, dziekani, wikarjusze biskupi* czyli *oficjałowie* i t. d.; 2) przez udzielenie praw jurysd. ze strony Papieża: *kardynałowie*, którzy w swoich tytułach mają prawo jakby biskupie (jus quasi-episcopale), i *prałaci niżsi* (praelati inferiores), z jakich niektórzy mają także prawo w swoich okręgach, wyjętych z pod władzy biskupiej. Ale i w biskupstwie wyrobiły się różne stopnie, odpowiednio do przeobrażeń historycznego ustroju Kościoła, takiemi są: *patrjarchat, egzarchat, prymasostwo, metropolja i arcybiskupstwo.* Przyrost jurysdykcji, jaką te stopnie, jedne nad drugiemi, mają, wypływa nie z biskupstwa, lecz z prymatu papiezkiego; tylko przezeń mogło nastąpić owo wywyższenie stopni. Wprawdzie ta wyższość niektórych biskupów jest nabytkiem historycznym, jaki niezawsze da się wywieść z wyraźnego udzielenia papiezkiego, ale też takie udzielenie wyraźne nie jest tu wymagalne: wystarczał tu brak zakazu ze strony Papieża, t. j. zgoda jego milcząca. **Protestantyzm**, zaprzeczając kapłaństwa, nie ma właściwie żadnej hierarchji, także zewnętrzne jej formy przechowały się jeszcze w Anglji i w pań-

stwach Skandynawskich. Cf. *Zeck*, Hierarch. eccl., Ingolst. 1750; *Daude*, Majestas hierarchiae eccl., Bamb. 1760; *Binterim*, Denkwürdigkeiten, I 1 p. 255..; *Morinus*, De sacris eccl. ordinat.; *Thomassin*, Vetus et nov. eccl. disc. *N.*

Hierapolis (po gr. *miasto święte*). ł. miasto w Wielkiej Frygji, położone na wzgórzu pomiędzy rz. Lykos i Meandrem, poświęcone Cybeli, do czego zapewne dały powód znajdujące się w jego okolicy gorące źródła i jaskinia, *plutonium* zwana, wydająca zabójcze wyziewy, do której tylko kapłani Cybeli mogli wchodzić bez niebezpieczeństwa utraty życia. Okolica nawiedzaną była częstemi trzęsieniami ziemi. *Epafras* założył tu kolonję chrześcjańską, która wkrótce zakwitła, do czego przyczyniło się i znaczenie miasta, będącego po Laodycei drugą stolicą *Phrygiae Pacatianae*. Filozof *Epiktet* urodził się w Hierapolis 90 r. ery chr., łatwo więc mógł się zaznajomić z prawdami chrześcjańskiej nauki. Pierwszym biskupem tego miasta mianują *Papiasa*, ucznia ś. Jana Ewangelisty; później za cesarza Antonina bpem był *ś. Apollinaris*. Z późniejszych zasługuje na wspomnienie: *Flaccus*, który zasiadał na soborze w Nicei; *Abercius*, podpisany na ustawach soboru chalcedońskiego. Obecnie tylko ruiny pozostały pod wioską *Pambuk Kalessi*.—2. *Mabug* w Syrji (*Bambyke* u Strabona, *Mabog* u Plinjusza, *Mambach* i *Mamberg* u Abulfedy), za czasów rzymskich stolica *Syriae Euphratensis*, leżało na wielkiej drodze, wiodącej z Antjochji do Mezopotamji. Sławne ze czci oddawanej bogini Derketo (Astarte syryjska, w postaci młodej dziewicy, której ciało kończyło się postacią ryby). Czas jakiś stolica metropolity; w Piśmie ś. nie jest wspominane; upadło już za czasów Justynjana; dziś ruiny przy *Bambig*. Cf. tej Enc. IV 567 not. 1. (*S. Mayer*). *W. P.*

Hierokles (*Hierocles*) przy końcu III i na początku IV w. rządził Bitynią, następnie po r. 306 został prefektem Aleksandrji; podług Laktancjusza, H. wywołał prześladowanie za Djoklecjana (ob.). Srożył się równie przeciwko wyznawcom Chrystusa, będąc prefektem Aleksandrji, jak o tém świadczą akta męczeńskie, wydane przez Assemani'ego. Podług Epifanjusza (Haeres. 68), pastwił się nad kobietami, które rzucał do domów rozpusty, co mu też śmiało wyrzuca męczennik *Edezjusz*. Opowiadania Metafrasta, jakoby *Edezjusz* podniósł rękę na H'a, nie mają żadnej podstawy; to, co czytamy u Assemaniego, wręcz się sprzeciwia podaniu Metafrasta. H. nietylko orężem zwalczał chrześcjanizm, chwycił się i pióra: jeszcze będąc w Bitynji naśladował Celsjusza i Porfyrjusza i w ich duchu napisał dwie księgi: λόγοι φιλαλήθεις πρὸς τοὺς Χριστιανούς, *Mowy prawdolubne do chrześcjan*, nie zaś *przeciwko* chrześcjanom, jak już zauważył Laktancjusz (Instit. div. lib. 5 c. 2). H. okazał w swém dziele, o ile to wnioskować możemy z cytat Laktancjusza (op. c.) i odpowiedzi Euzebjusza z Cezarei (ob.), taką znajomość Pisma św., iż Laktancjusz posądza go, iż wprzód był chrześcjaninem i że wyparł się wiary. Pomimo biegłości w Piśmie św. wiele H. napisał kłamstw i fałszów. Tak np. opowiada, że Chrystus wypędzony przez żydów, stanął na czele 900 rozbójników. Polyteizm H'a złagodzony jest nieco wpływem chrystjanizmu; bóstwa mitologiczne poddaje w zupełną zależność od jednego Boga najwyższego. W Piśmie św. usiłuje wykazywać sprzeczności; Apostołów ma za kłamców i nieuków, a głównie nieprzychylnie się odzywa o ś. Piotrze i Pawle. Zarzuty te nie były po raz pierwszy stawiane

i Euzebjusz słusznie powiada, że H. nie wymyślił ani jednego, któregoby nie odparł już Orygenes w swém dziele Contra Celsum. H. do wszystkich zniewag, czynionych chrystjanizmowi, dodał jeszcze jedną, porównywając Chrystusa z Apolonjuszem z Tjany (ob.) i wyrzucając chrześcjanom, że czczą Chrystusa jako Boga, dla kilku cudów, spełnionych w obec nieuków i ludzi złej wiary. (*Häusle*). *W. F.*

Hieronim (z grec. *święte imię*), *Sophronius Eusebius Hieronymus*, święty (30 Wrz. *al.* 9 Maja), jeden z najbardziej zasłużonych Ojców śś., doktor Kościoła. Urodz. w Stridon, teraźniejszej Stridowa albo Strigowa, mieście pograniczném Dalmacji i Pannonji, między rzekami Drawą i Murem (wywody tego i opinje co do położenia Stridonu, ob. Divum Hieronymum oppido Stridonis in regione interamna [Muraköz] Hungariae anno CCCXXXI p. Chr. natum esse propuguat *Jos. Danko*, Moguntiae 1874), był pochodzenia słowiańskiego. W rodzinném jego mieście lud dotychczas mówi po słowiańsku. Datę jego urodzenia podają r. 321—346; najprawdopodobniej ur. 331 r. (*Danko* op. c. 7 p. 60). Rodzice jego byli możni i bogaci. W młodych jeszcze latach H. okazał takie zdolności i taką chęć do nauki, iż ojciec jego Euzebjusz wyprawił go do Rzymu dla słuchania grammatyki i retoryki u sławnych nauczycieli: Donata i Wiktoryna. Młody H. był dopiero katechumenem, nie mógł więc znajdować się na zebraniach religijnych chrześcjan, ale często w towarzystwie innej młodzieży, tak jak i on usposobionej, odwiedzał groby śś. męczenników i, rozpamiętywając życie tych bohaterów wiary ś., ożywiał się gorącym dla niej zapałem. Pomimo jednak tego zapału do wiary ś. i nauki, jakie umiał udzielać w drugim, nie zdołał on oprzeć się zwodniczym ułudom namiętności, jak o tém ze szczerym żalem sam później opowiedział (*Ep. ad Heliodor. de vita eremitica*; *Ep. ad Chromat. Jov. et Euseb.*). Nasłuchawszy się wielu swoich przyjaciół, którzy wykształcili swój umysł w podróżach (*Ep. ad Paulinum*), zapragnął i on zwiedzić obce kraje, a nadewszystko poznać osobiście ludzi, których dotąd znał tylko z ich dzieł lub ze sławy. Udał się tedy najprzód (362) z *Bonozem*, jednym z towarzyszów swojej młodości, do Trewiru. To miasto, będące osadą rzymską, należało wówczas do najznaczniejszych na całym zachodzie, i cesarze często bawili w niém z swoim dworem. H. zajmował się tam pracami naukowemi: przepisał długi traktat świętego Hilarego o soborach i kommentarze do Psalmów dla *Rufina*, z którym naówczas łączyła go ścisła przyjaźń. Tam też H. postanowił poświęcić się zupełnie i wyłącznie służbie Bożej, aby być rzeczywiście, nie zaś tylko okazywać się chrześcjaninem (*Ep. ad Theophil.*). Wróciwszy do Rzymu, otrzymał chrzest za papieztwa ś. Liberjusza († 366 r.); niedługo jednak tam bawił i udał się do Akwilei, której kościołem rządził wówczas z wielką sławą bp Walerjan. W dalszych swoich listach żywo opisuje pobyt swój w tém mieście, wystawia biskupa z swojém otoczeniem podobném do chóru aniołów, walczącego mężnie z arjanizmem. Niedługo jednak zabawił H. w Akwilei. Nagła burza rozłączyła go r. 372 z jego przyjaciołmi (*Ep. ad. Ruf.*). Nie wiadomo z pewnością, jaka to była burza. Domyślają się tylko, iż to było prześladowanie władz miejscowych, które ściągnął na siebie H. przez to, iż podał do wiadomości publicznej, jak pewna niewiasta, niewinnie osądzona na śmierć za cudzołóztwo, ścięta

była w Wercelli i jak przytém topór kata cztery razy złamał się na jej szyi. H. udał się wówczas na wschód i ta ostatnia podróż wywarła stanowczy wpływ na całą resztę jego życia. Z największém zajęciem przebiegł on Tracyę, Pont, Bitynię, Galacyę, Kappadocyę i dotarł aż do ostatnich granic Cylicyi, aby nawiedzić świętego pustelnika *Teodozego* i jego pobożnych towarzyszów. Życie owych pustelników pobudziło go do schronienia się na pustynię i oddania się tam rozmyślaniu i ćwiczeniom ascetycznym. Nim jednak ten swój zamiar przyprowadził do skutku, bawił jakiś czas w Antjochji (373), dla słuchania wykładów Pisma ś. sławnego *Apollinarego z Laodycei*. H. składał, wraz ze wszystkimi, hołd podziwu i uszanowania temu znakomitemu mężowi i wyznawcy prawej wiary, który za nią przez arjanów był skazany na wygnanie. Takiż hołd składali mu: ś. Epifanjusz, ś. Atanazy, ś. Bazyli i inni. Dopiero później Apollinary wpadł w błędy i oddzielił się zupełnie od Kościoła r. 376 (ob. Apollinaryści). Z Antjochji H. udał się w pobliżu sąsiedniego miasteczka Maronji do posiadłości jednego z swoich przyjaciół *Ewagrjusza*, aby nawiedzić tam świętego pustelnika *Malchusa*, którego żywot później napisał. Tam napisał H. swoją pierwszą próbę wykładu księgi proroka Abdjasza, którą sam następnie poczytywał za niedojrzały płód swoich gorliwych chęci wykładania tekstów Pisma ś., bez należytego poznania ich historycznego znaczenia. Wykład ten ogłoszony pomimo woli autora, nie doszedł do nas i wiemy o nim tylko z przedmowy do następnego w trzydzieści lat potém jego przerobienia. W owém ustroniu H. przebywał w towarzystwie czterech swoich młodych przyjaciół: *Innocentego*, *Ewagrjusza*, *Heljodora* i *Niceasza*, którzy razem z nim udali się na wschód. Ostatni z nich tylko został przy H'ie, kiedy ten postanowił schronić się na pustynię. *Innocenty*, niemniej od samego Hieronima pragnący wieść żywot pokutny, rozchorował się i umarł (373); *Heljodor* także wyrzekł się świata, ale uważał za powinność czuwać nad wychowaniem swego synowca, sieroty *Nepocjana*, i dla tego wrócił na zachód do Altinum. W późniejszych listach H'a znajdujemy częstą wzmiankę o zakonniku *Heljodorze*, ale czy to był tenże sam, czy inny, dojść trudno. To pewna, iż wspominamy przez H'a *Heljodor* został kapłanem, a później biskupem w Altinum. Czwarty jego towarzysz *Ewagrjusz* był synem zamożnego obywatela Antjochji i wyświęconym na księdza przez Paulina. Gorliwość dla wiary ś. sprowadziła go na zachód, gdzie połączył się z ś. *Hilarym*, bpem piktawskim, dla wydalenia ze stolicy medjolańskiej arjańskiego bpa Auksencjusza, zaś 372 r. wrócił do Antjochji z H'em i gotów był z ochotą prowadzić z nim żywot ascetyczny; ale będąc kapłanem kościoła antjochijskiego, nie mógł przebywać ciągle na pustyni i musiał poprzestać na częstém odwiedzaniu swego przyjaciela. R. 374 H. udał się na pustynię Chalcis i oddał się tam całkiem nauce prawa boskiego, czas spędzał na gorącej modlitwie, czytaniu Pisma ś. i pracy ręcznej. Pomimo ciągłego zajęcia skarży się on (*Ep. ad Eustoch.*), iż w tej ogromnej i milczącej pustyni nie dawały mu pokoju wspomnienia jego dawniejszych uciech, iż łudzące ich obrazy stały mu ciągle w myśli i ustępowały z nich dopiero, kiedy ze łzami rzucał się do stóp krzyża. Postanowił on walczyć odważnie z temi pokusami i zwyciężyć w sobie świat. Dawca wszelkich łask, który nie dozwala, by ktokolwiek był kuszonym nad swoje siły, pokazał H'wi drogę, na której mógł oczy-

ścić swoje wzburzone myśli. Poznał on prędko, iż cel, do którego zmierzał, nie może być osiągnięty gwałtem, i w niepokoju, i że potrzeba do niego dążyć powoli i spokojnie, ale nie ustając ani chwili. Zaczął tedy, obok surowości życia ascetycznego, zajmować się nauką. Przywiązał się on wtedy do jednego starego zakonnika w pustyni, przedtém żyda, który znał język hebrajski doskonale, i pod przewodnictwem takiego mistrza zaczął się uczyć tego języka. Zapalony miłośnik autorów klassycznych, z trudnością przywykał do twardych i syczących dźwięków języka Pisma ś. Często gotów on był zrzec się swego przedsięwzięcia, ale za każdym razem nabierał nowej odwagi i w końcu zasmakował w hebrajszczyznie, a wróciwszy z Rzymu do Jerozolimy, uczył się dalej u sławnego z nauki żyda *Bar-Aniny*, który, bojąc się swoich współwyznawców, przychodził do niego po nocach. Miał H. z sobą wielki zbiór książek, które przepisał był dla siebie z wielkim trudem w Rzymie. Obok dzieł religijnych, leżały u niego dzieła Cycerona, Plauta i innych. Nieraz po swoich ćwiczeniach duchownych brał dla rozerwania się do ręki Plauta. W tym czasie przebył on ciężką chorobę, a kiedy ta doszła ostatniego kresu i leżał w niej bezwładnie i nieruchomo, miał widzenie. Zdało mu się, iż stał on przed Najwyższym Sędzią i słyszał jego wyrok potępienia za swoje zbyteczne zamiłowanie ksiąg pogańskich. Ledwo na wstawienie się tych, co najbliżej stali obok Boskiego tronu, i kiedy przyrzekł odtąd nie zajmować się wcale temi księgami, wina mu była odpuszczoną. H. dotrzymywał wiernie przyrzeczenia, uczynionego w gorączkowym śnie, i następnie, kiedy, po długiej i cierpliwej walce z podszeptami złego, umocnił się należycie w pobożności i cnocie, pozostał na zawsze w mocném przekonaniu, iż widzenie to, jakkolwiek było tylko snem, było zawsze ostrzeżeniem boskiém, i że Bóg przez to powoływał go do siebie wyłącznie. Obok prac naukowych w pustyni, H. prowadził ciągłą korrespondencję z swoimi przyjaciołmi, mianowicie z *Florensem*, *Chromacjuszem*, *Heljodorem*, *Nepocjanem* i *Rufinem*. Ale po latach czterech zaszły okoliczności, które uczyniły mu pobyt na pustyni nieznośnym. Rozterki i spory, dzielące kościół antjocheński, o który dobijało się naraz aż trzech biskupów: Melecjusz, Paulin i arjanin Euzojus, zakłóciły i samotnię Chalcis. Wierni zbiegali się do H'a, by im wskazał kogo mają uważać za prawego biskupa. H. sam w niepewności, pisał o tém dwa listy do Papieża Damaza i odpowiedź Ojca św. skłoniła go do Paulina. Ale spory w Kościele nietylko nie ucichły, lecz jeszcze zaognily się tém bardziej, kiedy poruszono w nich kwestję dogmatyczną o Trójcy ś. i użyciu wyrazów: οὐσια (substancja) i ὑποστατις (hypostaza, hypostasis). Znikła jedność umysłów, a z nią i pokój na pustyni. H. napastowany i oskarżony o kacerstwo, opuścił swoją pustelnię i przybył do Antjochji (379), gdzie, pomimo oporu, jaki pokora jego stawiła woli patrjarchy Paulina, został przez tegoż wyświęcony na kapłana, wszakże pod wyraźnym warunkiem, iż to święcenie nie ma obowiązywać go do służby w kościele antjocheńskim. W czasie swego tam pobytu ogłosił on swoją księgę przeciwko łucyferjanom, p. t. *Altercatio Luciferiani*. W tymże r. udał się do Konstpla, by słyszeć tam sławnego *Grzegorza* [redacted] zajmował szczególniej językiem i literaturą gre- [redacted] czętych naówczas dzieł; bowiem 380 r. przed- [redacted] ńskie kroniki Euzebjusza i przekład 28 ho-

milji Orygenesa na proroctwa Jeremjasza i Ezechjela. Gdy nie ustawały zamieszania w kościele wschodnim, Papież Damazy, by położyć im koniec, zwołał sobór do Rzymu (382 r.), na który, w skutek jego wezwania, przybył i H. z Paulinem i Epifanjuszem. Przyjęto H'a z wielkiemi oznakami uszanowania i Papież szczególniej okazał mu największe zaufanie, czytywał razem z nim Pismo ś. i podobał sobie w jego uczonym wykładzie, poruczał mu także odpowiadać na listy biskupów, udających się w różnych kwestjach do Rzymu. Ale najważniejszém dla Kościoła było, na żądanie Damazego dokonane, krytyczne poprawienie tekstu Itali (ob.), t. j. oczyszczenie go od błędów, jakie się w skutek przepisywania do tego przekładu zakradły. Poprawił w ten sposób nie całą Italę, lecz tylko Nowy T. i Psalmy (ob. Wulgata) w latach 383 i 384. Wówczas też prawdopodobnie zaczął H., na żądanie Papieża, przekład ksiąg *Dydyma* o Duchu ś., ukończony później w Jerozolimie. W miarę, jak rosła wziętość H'a, powiększała się też ilość udających się do niego po wykład różnych miejsc Pisma ś. Między temi duszami, szukającemi chciwie prawdy, odznaczały się niektóre bogobojne niewiasty, uznające w nim świętego i natchnionego mistrza; kilka tych kobiet udało się nawet za nim później do Betleem, ażeby pod jego przewodnictwem poświęcić się zupełnie Bogu (*Reinkens*, Die Einsiedler des h. Hieronymus, Schaffhaus. 1864). H. w czasie swego pobytu w Rzymie usiłował przy swoich pracach zaszczepić tam zamiłowanie do życia ascetycznego, którego zbawiennych wpływów doświadczył sam w pustyni, i wziął się do tego z takim zapałem i gorliwością, iż surowe jego nauki obudziły ku niemu powszechną niechęć i zrobiły mu wielu nieprzyjaciół nietylko między osobami świeckiemi, ale i wpośród duchowieństwa. Dla tego, po śmierci Papieża Damazego, postanowił opuścić Rzym, wrócić na wschód i tam oddać się jedynie i wyłącznie swoim pracom naukowym. R. 385 wsiadł na okręt w Porto, z swoim młodszym bratem *Paulinjanem* i księdzem *Wincentym*. Betleem, kolebka zbawienia świata, zdało mu się miejscem najwłaściwszém dla jego zamiarów. Tam udała się za nim *Paula*, jedna z owych bogobojnych niewiast, o których mówiliśmy, i jej córka *Eustochja*. Za nim jednak osiadł w Betleem, zwiedził całą Ziemię św., dla nabycia u zamieszkałych tamże wiernych dokładnej znajomości miejsc, przyrody kraju i obyczajów jego mieszkańców, co nader było potrzebném dla jego prac następnych. Zamiłowanie jego w badaniach biblijnych było takie, że już ubielony siwizną, bawiąc przez cztery tygodnie w Aleksandrji, chodził do szkoły ślepego Dydyma, najsławniejszego orygenisty owych czasów. W Betleem oddał się znowu, pod przewodnictwém wspomnianego wyżej żyda Bar-Aniny, nauce języka hebrajskiego. Wtedy rozpoczęły się jego prace egzegetyczne, przedsiewzięte w większej części na prośby przyjaciół, dla rozwiązania różnych ich wątpliwości, udzielenia im pociechy duchownej i wtajemniczenia ich w rozumienie Pisma ś. Tak on napisał: *Wykład Listu do Galatów* dla Marcelli, siostry Pauli; *Wykład Listów: do Filemona, do Efezów i do Tytusa* dla Pauli i Eustochji: dzieła te pisane były prędko i w ogólności na zasadzie innych, dawniejszych wykładaczy. Oryginalną jego pracą był *Wykład księgi Ecclesiastes*, a potém: 1) rozprawa o piśmie Euzebjusza z Cezarei Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τῶν ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ, w której zajmuje się tylko drugą księgą Euzebjusza, poprawioną, dopełnioną i wydaną przez siebie, p. t. *De situ et nominibus locorum Hebrai-*

eorum; 2), pismo p. t. *De nominibus Hebraicis;* 3) Objaśnienia niektórych trudnych miejsc w księdze Rodzaju (*Liber hebraicarum quaestionum in Genesim*). To ostatnie dzieło zdaje się być tłumaczeniem kilku oddzielnych pism doktorów Kościoła greckiego i dopełnieniem rozpoczętej w Rzymie pracy nad księgą *Dydyma* o Duchu ś. Następnie przełożył on *39 Homilji Origenesa na Ewangelję ś. Łukasza* i napisał 7 traktatów *o Psalmach*, które zapewne są opracowaniem pozostałych i niedoszłych do nas objaśnień Origenesa. Dla rozerwania się w tych głębokich pracach, H. kreślił życiorysy sławnych pustelników, mianowicie ś. Hilarjona i ś. Malchusa. Szczególniej jednak zajmował się dalszą poprawą Itali (Stary Test.), rozpoczętą w Rzymie, dla której korzystał wiele z Hexapli Orygenesa, znalezionej w Cezarei. Wnet po dokonaniu tej poprawy, H. musiał wziąść się do nowego własnego przekładu i objaśnienia Starego Test., albowiem o pracy tej już wspomina w swém piśmie *Liber de viris illustribus* (v. *De scriptoribus ecclesiasticis catalogus*), dokonaném ok. r. 392. Tymczasem spokojność H'a, wpośród tylu prac tak rozmaitych i tak pożytecznych, zakłóconą była na nowo. *Jowinjan* powstał z żywością w Rzymie przeciwko życiu ascetycznemu i zaprzeczał zasługi dziewictwu. H. zawiadomiony o tém przez *Pammachjusza*, napisał 393 r. dwie księgi *przeciwko Jowinjanowi*, a później dodał i trzecią, będącą dopełnieniem dwóch poprzednich. Z drugiej strony został on wmieszanym do sporu między *Epifanjuszem* (ob.), metropolitą cypryjskim, i *Janem*, bpem jerozolimskim, oraz swoim dawnym przyjacielem *Rufinem*, z powodu wyświęcenia przez Epifanjusza brata H'a na kapłaństwo. Arcybp jerozolimski czuł się przez to obrażonym w swoich prawach pasterskich. Rufin stanął po jego stronie, kiedy H. stał po stronie Epifanjusza. Pomimo że ostatni zakończył spór, przepraszając za wszystko, co zaszło z jego przyczyny, ścisła wszakże dotychczasowa zażyłość pomiędzy H'em a Rufinem ustała. Rufin, powróciwszy do Rzymu, ogłosił przekład łaciński dwóch pierwszych ksiąg Orygenesa Περὶ ἀρχῶν, ale to był nie przekład, a zupełne przerobienie dzieła, w którém poopuszczał lub poprzeinaczał te wszystkie miejsca, które w oryginale były powodem, iż całe to dzieło uważaném było za źródło błędów. W przedmowie do swojej pracy Rufin powiedział, iż przedsiebierze ją w chęci podania wszystkim do czytania doktora Kościoła tak zapoznanego jak Orygenes i przekonania się, jak niesłusznie zarzucano mu tyle ważnych błędów, i że poczytywał to tém bardziej za swój obowiązek, kiedy sam H., mający niewątpliwie największą powagę u współczesnych, szacował bardzo Orygenesa i oddawał mu największe pochwały. W takiém odezwaniu się Rufina H. podejrzywał słusznie chęć wmówienia w siebie błędnych zdań Orygenesa, napisał przeto *do Rufina list*, prosząc go, by wstrzymał się nadal od pochwał tak dwuznacznych; wreszcie, na żądanie *Pammachjusza* i *Oceanusa*, posłał im wierne tłumaczenie dzieła Περὶ ἀρχῶν, które ogłoszono w Rzymie bez jego pozwolenia, bo nie było ono wcale przeznaczoném do powszechnego użytku. Rufin, jakkolwiek nie miał prawa wzbraniać nikomu takiego tłumaczenia, obraził się tém i ogłosił apologję (*Apologiae Rufini in Hieronymum*), zwaną pospolicie *Invectivae*, w której wyrzucał z żywością H'wi zmienność myśli i brak charakteru. H. odpowiedział na to r. 402 nie mniej żywo w dwóch księgach, po których wyszła trzecia, w odpowiedzi na replikę Rufina. Do tego czasu należy odnieść spory o naukę Orygenesa, które zajmowały

przez pewien czas działalność H'a, również jak Epifanjusza i Teofila aleksandryjskiego. W tymże czasie H. został uwiadomionym przez *Riparjusza*, iż *Wigilancjusz* powstawał przeciwko zasługom bezżeństwa i dobrowolnego ubóstwa. Napisał tedy zaraz przeciwko niemu *List do Ripar'usza*, a następnie, po przeczytaniu samego dzieła pomienionego kacerza, wydał w tym przedmiocie osobne pismo. R. 396 Hieronim zabrał się znowu do przekładu Starego Test., po którego ukończeniu wrócił do rozpoczętego dawniej wykładu proroków, w których doszedł do Jeremjasza i objaśnił jego 32 rozdziały. Objaśnienie małych proroków ukończył on w latach 404—406; 407 r. przesłał Marcelli i Pammachjuszowi swój wykład trudniejszych miejsc Daniela; od 408—410 pisał kommentarz na Izajasza. Już zabierał się do wykładu Ezechjela, gdy przerażające wiadomości nadeszły z Italji. Gotowie pod Alarykiem zrabowali Rzym (410), wielu przyjaciół H'a, w skutek okrucieństwa barbarzyńców, umarło. Praca jego wolno postępowała, szczególniej gdy i Palestyna niepokojoną być zaczęła napadami barbarzyńców. Słabnąca też już siła wzroku nie pozwalała ośmdziesięcioletniemu starcowi pracować z dawną usilnością. Zdaje się, że ok. 415 skończył pracę nad Ezechjelem. Następnego roku pospólstwo, sprzyjające pelagjanom, napadło na jego klasztor i H. szybką tylko ocalił się ucieczką. Gmach klasztorny w popiół został obrócony. Poczém H. wrócił znowu, aby swoją pracę prowadzić dalej. Objaśnienie Izajasza doprowadził do 32 rozdziału. W ostatnich także latach swojego żywota bronił H. wraz z ś. Augustynem, dogmatu katolickiego przeciw pelagjanom, najprzód w liście do Ktesifona, potém w dziele *Dialogi adversus pelagianos*. Złożony ciężką niemocą, nie mógł on już odpowiedzieć na ostatnie wezwanie ś. Augustyna, by jeszcze raz podniósł swój potężny głos przeciwko nieprzyjaciołom Kościoła, i um. 30 Wrześ. 420 r. w 91 r. życia, jak chcą jedni, w 88, jak utrzymują Bollandyści. Zwłoki jego złożono najprzód obok ruin jego klasztoru w Betleem, a w końcu XIII w. przeniesiono do Rzymu. Na obrazach przedstawiają tego świętego z różnemi symbolami jego czynnego życia. Najczęściej malują go jako pokutnika i pustelnika, bijącego się kamieniem w piersi, albo zatopionego w głębokiém rozmyślaniu. Obok ma płonące światło, oznaczające bezsenne jego przy pisaniu noce. Często dodają mu u góry obrazu trąbę, z której idzie napis: „czy śpię, czy czuwam, zawsze w uszach moich brzmi głos straszliwy: wstawajcie zmarli i pójdźcie na sąd!" Z powodu jego wyżej wspomnianego stosunku do Papieża, malują go niekiedy w kapeluszu kardynalskim. Dodają mu także lwa, już to że mieszkał w pustyni syryjskiej, już też, że jako lew mężnie walczył, już też, że podług legendy wyjął raz cierń z nogi lwa, za co ten zawsze przy nim zostawał. Hołowiński (*Pielgrzymka do Ziemi św.*, wyd. 2-e p. 553) mówi o tym wielkim świętym: „Był to człowiek najżywszego zapału, który nic nie robił w połowie, lecz ku wszystkiemu, co było przedmiotem jego zajęcia, przykładał całą swoją ognistą duszę. Był on nadzwyczaj silnych, żywych i szlachetnych uczuć, nie znał cienia obłudy i ztąd dziwna w nim była zawsze szczerość i otwartość. Przy największej i najszlachetniejszej tkliwości nie miał on w sobie nic wyszukanego, ale wszystkie najżywsze uczucia ozdabiał ujmującą prostotą. Ścigające go za życia zazdrość i nienawiść ludzi miernych przeszły na zawsze, a cały Kościół podnosi głos uwielbienia dla tego męża, co, połączywszy największą naukę z największą

świątobliwością, stał się aż do akończenia świata powszechnym nauczycielem i wzorem chrześcjańskiego życia.“ Oto jest spis dzieł ś. H'a, podług wydania benedyktynów kongr. ś. Maura, pod przewodnictwem *Martianay'a* i *Ant. Pouget'a* (Opp. D. Hieronymi, Paris 1693—1706, 5 v. f.). T. I *Bibliotheca divina*, zawiera wszystkie przełożone przez niego księgi Pisma ś. T. II ma 7 działów: 1. *De nominibus Hebraeorum*, jest to wyjaśnienie imion własnych Starego i Nowego Test.; 2. *De situ et nominibus locorum Hebraicorum;* 3. *Quaestiones in Genesim*, czyli uwagi krytyczne o trudniejszych miejscach tej księgi: dzieło to zachowało dotąd całą swoją wartość dla krytyki biblijnej; 4. *Szesnaście listów* o niektórych miejscach Starego Testamentu; 5. *Commentar. in Ecclesiasten;* 6. *Origenis Homiliae duae in Canticum;* przekład dwóch homilji na Pieśń nad pieśniami, zrobiony dla Papieża Damazego; 7. różne pisma, niewłaściwie przypisywane H'wi. T. III zawiera *Kommentarze na Proroków.* T. IV ma 2 działy: 1. *Kommentarze* na Ewangelję ś. Mateusza; *Listy* o trudniejszych miejscach Nowego Test.; *Kommentarze* na Listy ś. Pawła do Galatów, do Efezów, do Tytusa i do Filemona; 2. *Listy* o różnych przedmiotach; niektóre z nich mogą być uważane za dzieła, mianowicie: *Żywot ś. Pawła pustelnika*, *Żywot ś. Hilarjona*, *Żywot ś. Malchusa*, *De viris illustribus* w 135 rozdziałach, *Księga* przeciwko Helwidjuszowi i *Trzy księgi* przeciwko Jowinjanowi, *Księga* przeciwko Wigilancjuszowi i Lucyferjanom, *Pisma* przeciwko Rufinowi, *Dialogi contra pelagianos.* T. V zawiera pisma, niewłaściwie przypisywane H'wi, i zbiór pism, odnoszących się do jego życia. *O Kronice*, którą z Euzebjusza wolno przełożył ś. H. i uzupełnił latami 325—378, ob. tej Enc V 126. Najlepsze wydania dzieł ś. Hieronima są: wyżej przytoczone *Martianay'a*, przedrukowane i poprawione przez benedyktynów z Solesmes, Paris. 1842—44 9 v. in-4 maj.; Opera omnia D. H'i post benedictinorum recensionem ad Mss. et priores editiones castigavit, auxit etc. *Domin. Vallarsius* (et *Scipio Maffei*), Veronae 1734—42, 11 v. f., Venet. 1766—72, 24 v. in-4, przedruk. ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 22—30. Życiorysy Hieronima pisali: *Erazm*, *Martianay*, *Stilting* (w Acta SS. VIII 418), *Sebastjan Dolci*, Maximus H. vitae suae scriptor, Ancona 1750, i inni. Cf. *Engelstoft*, H. Stridoniensis, 1798; *Collombet*, Hist. de S. Jerôme, Paris 1845, tłum. na niem. przez *Lauchert'a* i *Knoll'a*, Rottweil 1846; *Zöckler*, H., Gotha 1865, *Emil Lübeck*, Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit, Lips. 1872; *A. Thierry*, S. Jerôme, la société chret. à Rome etc., Paris 1867, 2 v.

Hieronim od ś. Hiacynta, karmelita bosy, kaznodzieja kościoła katedr. krak., r. 1641 pierwszy przeor karmelitów w Warszawie na Krakowskiem Przedmieściu; oprócz kilku kazań polskich (ob. Enc. większa Orgelbr. XI 832), napisał: *Idea colloquii charitativi cum dissidentibus Thorunii a. 1645*, Crac. 1646; *Sermo in coronatione ser. Ludovicae Mariae Poloniae et Sueciae reginae*, ib. eod. a.

Hieronim z *Pragi*, przyjaciel i towarzysz przygód Husa, młodszy kilku laty od niego, pochodził ze szlacheckiej rodziny czeskiej, osiadłej w Pradze. Pospolicie zowią go *Faulfisch* (*zgniła ryba*); nikt mu jednak ze spółczesnych nie daje tej nazwy, pochodzi ona prawdopodobnie z pomieszania Hieronima z innym szlachcicem czeskim, Mikołajem Faulfisch, o którym wspomina Eneasz Sylwjusz (Hist. Bohem. c. 35) pod imieniem *putridi piscis*, i który z kilku innymi szerzył błędy Wiklefa w Czechach (Cf.

Palacky, Dzieje narodu czeskiego); a że i on był w Oksfordzie i przywiózł stamtąd kilka książek heretyckich do Pragi (ok. 1398), przeto łatwo za tamtego mógł być brany. Uczył się w Kolonji, Heidelbergu i Paryżu, gdzie został mistrzem nauk wyzwolonych (*Mansi*, Collect. conc. t. 27 p. 859). Wróciwszy do kraju, służył na dworze króla Wacława, wszedł w grono profesorów pragskiego uniwersytetu, nie będąc księdzem miewał teologiczne odczyty i przy każdej okazji zalecał pisma Wiklefa, powtarzając częstokroć: „kto nie czyta książek Wiklefa, ten zna jego łupinę nauk, ale nie jądro i korzeń.“ Kiedy zawarł ściśle stosunki z Husem, nie wiadomo; to pewna, że przed r. 1403, w którym się puścił w podróż do Palestyny i indziej. Wróciwszy do ojczyzny 1407, wspierał go w odjęciu Niemcom przywilejów, jakie mieli w pragskim uniwersytecie; 1410 powołany do Polski, pomagał w urządzeniu szkoły krakowskiej, a potém wykładał w Pezcie nauki religijne i filozoficzne. Już podówczas obwiniano go o kacerstwo i, w skutek skargi pragskiego ordynarjatu, arcybp ostrzychomski (Granu) skazał go na 16 dniowe więzienie. Tegoż losu doznał w Wiedniu, na żądanie uniwersytetu, zkąd uszedłszy, począł za Husem szkalować pragskiego arcybpa, tém bardziej, gdy ten 16 Lipca 1410 kazał spalić 200 książek tchnących wiklefizmem; przy czém H. dopuścił się wielu gwałtownych czynów i własnemi rękami rzucił do Wełtawy nieprzyjaznego nowatorstwu karmelitę. R. 1412, jak Hus z wielu innymi, tak i H. występował z mowami przeciw bullom Jana XXIII, wzywającym na wojnę krzyżową pko Władysławowi, królowi neapolitańskiemu, i przy pomocy Woksy z Walsztyna obydwa wykonał zgorszenie, gdy zawieszwszy papiężkie pisma na obnażonych piersiach dwóch nierządnic, kazał je wozić po ulicach wśród wrzaskliwego motłochu i wołać: „bulle oszusta idą na spalenie.“ Palacky dowodzi, że nie H., jak powszechnie mniemano, lecz sam Woksa był sprawcą tej zbrodni. Gdy (w Grud. 1412) Hus musiał opuścić Pragę, H. udał się 1413 r. do Polski i Litwy, dokąd miał go wzywać król Władysław Jagiełło i książe Witold. Zwiedzając zajętą przez książąt litewskich część Rusi, wzniecał tam religijne rozterki i podbudzał pko łacinnikom. Bez wątpienia już wtedy rozsiewał błędy Wiklefa i Husa w Polsce. Albrecht, bp krakowski, tak o nim pisał: „Przybył tu H. z Pragi. Pierwszego dnia pokazał się z brodą, drugiego bez brody, w czerwonej sukni, futrem obłożonej, świetnie wystąpił przed królem, królową i przedniejszymi panami. W niewielu dniach, jak tu bawił, takie sprawił w duchowieństwie i między ludem zamieszanie, jakiego w tej djecezji za ludzkiej pamięci nie było.“ Odjeżdżającemu do Konstancji (Paźd. 1414) Husowi przyrzekł najwierniejszą przyjaźń i skuteczną obronę, a gdy jego sprawa niepomyślny wzięła obrót, nie spieszył nad Ren, by się z przyrzeczenia wywiązać, co mu oczywiście wyrzucali zwolennicy podsądnego. Poruszony tém, puścił się w podróż, pomimo wyraźnej przestrogi Husa, i stanął kryjomo w Konstancji 4 Kwiet. 1415. Panowie czescy Jan z Chlumu i Wacław z Duba radzili mu bezzwłocznie wyjechać; on przecież, w zawieszonych na drzwiach kościoła i ratusza łacińskich, niemieckich i czeskich obwieszczeniach, oświadczył publicznie, że przeciwko napaściom na jego osobę i sławne królestwo Czeskie gotów jest w obec soboru mówić i odpowiadać, prosi w tym celu o list bezpieczeństwa i obiecuje chętnie przyjąć karę, jeśli go przekonają, że

istotnie błądzi. Oczekując na odpowiedź, krył się w pobliżu miasta. Ojcowie soboru na posiedzeniu 17 Kwiet. wydali mu zapewnienie, że jeśli się stawi i podda ich sądowi, nie będzie ścigany, w przeciwnym razie żadnej nie dozna pomocy w obec świeckiej sprawiedliwości, i nakazali mu stanąć przed sobą w 15 dniach. H. stchórzywszy, wyjechał skrycie do Czech; schwytany 25 Kwiet. w Hirschau przez Jana Sulzbacha, na żądanie soboru odstawiony został w kajdanach do Konstancji 23 Maja. Na pytanie o powód ucieczki, odpowiedział, że to uczynił dla braku bezpieczeństwa. Gerson i kilku z obecnych, którzy niegdyś byli nauczycielami H'a, zeznali, że już wówczas przechylał się na stronę błędną, i odparli przyczynę ucieczki, jako fałszywą; przyczém oburzenie było tak powszechne, że dały się słyszeć pojedyńcze głosy: „spalić go! spalić!“—arcybp zaś salzburgski zawołał: „nie, nie palić, bo napisano: nie chcę śmierci grzesznika“ i t. d. Osadzono go tedy w wieży przy kościele św. Pawła, gdzie przez dwa dni ciężkich doznawał przykrości, dopóki się za nim rodacy nie wstawili. Ojcowie soboru wszelkich używali sposobów, by Hiernima skłonić do odwołania błędów: sprowadzali go w tym celu kilkakrotnie na posiedzenia i pytali o zdanie. Jakoś 19 Lip. 1415 wyznał, że w Eucharystji *substantia panis singularis* zamienia się w Ciało Chrystusowe, ale pozostaje bez zmiany *substantia panis universalis;* a d. 11 Wrześ. przedstawił formułę przysięgi, jaką chciał podpisać, a tém samém odwołać swe błędy. Potępione przez Kościół zdania Wiklefa i Husa uznaje w niej za błędne, dodaje wszakże, iż przeciw innym, zdrowym ich opinjom, ani też przeciw osobie zacnego Husa nieprzychylny wyrok zapaść nie może. Gdy ojcowie takiej formuły nie przyjęli, na 19 posiedzeniu 23 Wrześ. odczytał inną, w której wyklął wszystkie herezje, a w szczególności wiklefityzm i husytyzm, naukę katolicką uznał za prawdziwą i oświadczył, że ułożona przez niego w obronie realizmu książka „*Scutum fidei*“ nie przeto nosi ten tytuł, jakoby jego filozoficzne pogląd y były dogmatem, a im przeciwne herezją, lecz że w niej chciał wyjaśnić naukę o Trójcy św. Zapewniał dalej, że zrazu Husa uważał za prawowiernego i nie dowierzał, żeby potępione zdania rzeczywiście pochodziły od niego, ale przekonał się już o tém w Konstancji, z własnoręcznych jego pism, przeto też uznaje, że Hus słusznie potępiony został wraz z swoją nauką. Wreszcie wszystko, co kiedykolwiek wyrzekł, poddał rozwadze soboru i przysiągł, że stale pragnie wytrwać w prawdziwej nauce Kościoła kat., gdyż każdy, kto inaczej czyni, na wieczne zasługuje przekleństwo. Dla nadania odwołaniu tém większej wagi, odczytał potępione dawniej zdania Wiklefa i Husa i rzucił na nie klątwę (*Mansi* l. c. p. 791. T. 28 p. 160). Niektórzy z ojców, np. kardynałowie d'Ailly i Zabarella, radzili H'a wypuścić na wolność, inni całkiem przeciwnego byli zdania, a jeden z niemców dr Nas poważył się wzmiankowanym kardynałom zarzucić sprzyjanie kacerstwu, posądzając ich o zbytnią powolność dla króla czeskiego. Gdy się to działo, franciszkanie od Najś. Marji Panny Śnieżnej w Pradze zanieśli na H'a skargę, przez swych pełnomocników: *Stefana Palec* i *Michała de Causis*, w skutek której tytularny patrjarcha kplski *Jan* i *Mikołaj Dinkelsbühl* nowe przeprowadzili dochodzenie 24 Lut. 1416. Miał się ku temu wielce przyczynić i Gerson, wydawszy książkę „Tractatus de potestate circa materiam fidei,“ w której, nie dotykając osoby H'a, podejrzywał jego odwołanie. Rzeczeni kommissa-

rze, po przesłuchaniu wielu świadków, złożyli sprawozdanie z odbytego śledztwa, wraz z wyjaśnieniem przez obwinionego czynionych mu zarzutów. Pierwsza skarga dowodzi, że H. rozpowszechniał błędy i pisma Wiklefa i to nawet po uroczystém ich potępieniu przez sobór rzymski za Jana XXIII, czém wielu obałamucił. H. odpowiedział, że nie słyszał o wyroku rzeczonego soboru, że nie wszystkie książki Wiklefa pochwalał, lecz tylko niektóre. Przeciw drugiej skardze, że podczas interdyktu 1410 r. kazał rozdzielać kommunję, uniewinniał się, iż o interdykcie nie wiedział. Trzeciej skardze, że rozpowszechniał pisma znieważające Papieża, księcia austrjackiego i bawarskiego, a najbardziej pragskiego arcybpa Zbynka, i złośliwie szkalował go, w obec licznego ludu, przez okno kaplicy betleemskiej, zaprzeczył tylko w części, t. j. że wspomnianym książętom nie uwłaczał. Czwartemu zarzutowi, że we Wrześ. 1412, wpadłszy do klasztoru karmelitańskiego, rozrzucał relikwje i bił zakonników, zupełnie zaprzeczył. Zniewagi wyrządzone zakonnikom inną razą usprawiedliwiał tém, że był od nich zaczepiony i t. p. Na 5-y zarzut, że wspierał i żywił wyklętych i apostatów, oświadczył, że czynił to wyłącznie z miłosierdzia; zaprzeczył 6-y, że w Polsce wzniecał zaburzenia, a na Litwie i Rusi opowiadał herezję; zapewniał 7-o, że nie wiedział o potępieniu w Pradze 45 zdań Wiklefowych, gdyż właśnie wtedy bawił w Jerozolimie; na 8-ą skargę, że, nie będąc kapłanem, prawił kazania i zalecał błędy Wiklefa, żadnej nie dał odpowiedzi, ale za to przyznał się do 9-o, do przyjaźni z Husem; twierdził 10-o, że o wezwaniu do Rzymu całkiem nie wiedział, że kościoła świętego Michała i kaplicy betleemskiej w Pradze, do których zakazany był wstęp, nie odwiedzał (ob. Bracia czescy i Hus), innych do tego nie namawiał, ani też przeciw wrogom Wiklefa podburzał i t. p. Na zarzut 11, jako czytał fałszywe a przychylne Wiklefowi pismo uniwersytetu oksfordzkiego, oświadczył, że o jego podrobieniu nie wiedział; zaprzeczył 12-o, że nie wzywał szlachty do zaboru dóbr kościelnych i wzgardy klątw; na zarzut 13, jako w Paryżu, Kolonji i Heidelbergu rozgłaszał, że w Bogu jest nietylko troistość osób, ale także troistość i poczwórność rzeczy, że w duszy ludzkiej jest trójca: pamięć, rozum i wola, że cała przyszłość określona jest koniecznością, że istota chleba nie podlega zmianie, że Wiklef nie był heretykiem i t. p., odpowiedział, że przytoczone zdania przedstawione są niezupełnie w takiej formie, w jakiej je głosił, jakkolwiek, acz nie wszystkie, wyrażają jego myśl właściwą (Mansi. l. c. T. 28 p. 824 etc.). Niedosyć na tém. Promotor soboru przedłożył nową listę skarg, żądając przesłuchania obwinionego. Dotyczyły one różnych szczegółów o zachowaniu się H'a w obec wiklefizmu, mianowicie, że często i w różnych miejscach rozprawiał o przysługującej jakoby osobom świeckim władzy rozdzielania Sakramentów, że zaprzeczał przeistoczenia w Najśw. Sakramencie, że rzuconą na Husa ekskomunikę głosił za nieważną, bullę papiezką zawiesił na pierniach nierządnicy i spalił, że łamał krzyże, deptał relikwje, trzech ukaranych śmiercią zbrodniarzy nazwał świętymi i modlić się do nich kazał, że uczestniczył w nabożeństwach akatolickich na Rusi i namawiał księcia Witolda do wystąpienia z Kościoła. Była tam wreszcie mowa o jego wezwaniu do Konstancji i oporze w przybyciu, o stawieniu się i zeznaniach, o nieszczerości odwołania błędów, o pijaństwie i obżarstwie jego

w więzieniu i t. p. Żądał w końcu promotor, aby odkartony na dane mu pytania odpowiedział krótko: *tak* lub *nie*, aby w razie przeczących zaznań wszystkie zarzuty ustosunić, a winowajcę oddać władzy świeckiej. Sobór zatwierdził te wnioski. D. 23 Maja 1416, po odczytaniu na ogólnem posiedzeniu zarzutów i wskazaniu na każdy świadków, H. zrazu milczał, potém niektórym zaprzeczył, np. że bulli nie spalił, świeckim kaznodziejstwa nie przyznawał, przeistoczenia nie odrzucał. Przy dalszém dochodzeniu 26 Maja również zaprzeczył kilka innych punktów; wreszcie dano mu głos w obec synodu, aby błędy odwołał, albo ich bronił. H. pochwaliwszy dawniejszych swych sędziów, ostatnim zarzucił uprzedzenie względem swojej osoby i dla tego właśnie odpowiadać im nie chciał; nareszcie dowodził przykładami, że wielu znakomitych mężów było niesprawiedliwie osądzonych i na śmierć skazanych, że jest ofiarą zemsty za to, iż wspólnie z Husem złamał przewagę Niemców w uniwersytecie pragskim; przedstawił działanie Husa wedle własnego zapatrywania, mówił też w obronie swej ucieczki z Konstancji i zachowania się w niej. Nakoniec oświadczył, że ezkolwiek poprzednio wyrzekł się nauki Wiklefa i Husa, uczynił to z bojaźni, i że teraz obstaje przy niej, z wyjątkiem ustępu o Najśw. Sakramencie. Przed ostateczną rozprawą kard. Zabarella ponownie usiłował ratować nieszczęśliwego i do odwołania nakłonić. Na 21 posiedzeniu, 30 Maja 1416 r., bp z Lodi w zastosowaném do H'a kazaniu z tekstu „I wymawiał niedowiarstwo ich i zatwardzenie serca" (Mar. 16, 14), przedstawił mu, że i najuczeńsi mogą pobłądzić. Na co tenże oświadczył, że zdań swych odwołać nie może i niczego tak wielce nie żałuje, jak swego odwołania; Husa nazwał świętym i zapewniał o jego przychylności do Kościoła. Gdy mu grożono karą, miał wykrzyknąć: „po stu latach odpowiecie mi przed Bogiem!" Po tych słowach, które później przyznano Husowi i wybito na medalu, kommissarz soboru patrjarcha kpiski odczytał wyrok tej treści: „Ponieważ H. rozpowszechniał kacerskie, błędne, oddawna potępione, bluźniercze, gorszące, zuchwałe i buntownicze zdania Wiklefa i Husa; i lubo przyjął wyrok soboru potępiający takowe i wyklął wszystkie herezje, wrócił się przecież do nich i publicznie w obec Ojców uznał swe odwołanie za nieważne i oświadczył, że krom ustępu o Najśw. Sakr. nic błędnego w książkach Wiklefa i Husa nie czytał, przeto sobór ogłasza, że tenże H., jako zepsuta i sucha latorośl od winnej macicy został odcięty i odrzucony, i potępia go, jako heretyka i do herezji powtórnie odpadłego, rzucając nań ekskommunikę." Przytomni ojcowie zatwierdziwszy publicznie wyrok, oddali winowajcę w ręce władzy świeckiej, prosząc o łagodne z nim postępowanie. H. po ogłoszeniu wyroku odmówił Skład Apostolski i bezzwłocznie w kajdanach odprowadzony na plac kaźni, wśród śpiewu i modlitwy spalony został 30 Maja 1416, a to w myśl 351 art. szwabskiego kodeksu, zatwierdzonego jeszcze przez Fryderyka II cesarza († 1250). Szczegóły o śmierci H'a, ze starych historyków i naocznych świadków, jak *Ditricha z Niem* i *Ditericha Vrie* (Frey), zebrał *Von der Hardt* w dziele „Concilium Constantiense" t. IV p. 722. List *Poggio Bracciolini'ego*, sekretarza papieskiego, opisujący dramatycznie śmierć H'a, jest przez jakiegoś fałszerza podrobiony. Cf. *G. H. A. Wagner*, Leben des Hier. von Prag, Lpz. 1803; *Heller*, H. von Prag., Lübeck 1835; *J. A. Helfert*, Hus u. H., Prag. 1853; *ks. Bogucicki* w Dwutygodniku krakowskim 1844. Ob. nadto art. Hus. (*Hefele*). *X. M. S.*

Hieronimici. W XIII i XIV w. mnodzy pustelnicy obierali życie wspólne i poddawali się opiece jakiego świętego. Niektórzy, przybrawszy za patrona ś. Hieronima, dali początek zakonowi *Hieronimitów* w Hiszpanji, Portugalji, Włoszech i Niemczech; ci, którzy jednak oddzielnie powstawali, różnili się między sobą w różnych okolicach i nie stanowili jednego zakonu. Hieronimici hiszpańscy zawdzięczają swój byt trzeciej regule św. Franciszka. Uczniowie bł. *Tomasza z Sieny*, członka tej reguły, udali się do Hiszpanji i osiedli w pustyniach, a że wiele osób podziwiając ich życie, garnęło się do nich, przeto połączyli się w zgromadzenie i pozyskali zatwierdzenie Papieża Grzegorza XI 1374. Jednocześnie nadał im tenże Ojciec św., krom innych przepisów, regułę św. Augustyna, białą wełnianą suknię, brunatny szkaplerz, mały kaptur i płaszcz tejże barwy. Za założycieli tego zgromadzenia uważają się: portugalczyk *Vasco* i *Piotr Ferdynand Pecha*, szambelan Piotra Okrutnego, króla Kastylji. Nowa kongregacja wkrótce pozyskała miłość i poważanie u ludu i panów i pomyślnie się rozwijała. Gdy się to działo w Katalonji, pustelnicy osiedli w Walencji, zgromadzeni pod opieką ś. Hieronima, również otrzymali papiezkie zatwierdzenie. Wielkiego rozgłosu i bogactwa nabył z czasem ich klasztor Najśw. Panny w Guadalupe (w Estremadurze). Niebawem rozkrzewili się po całej Hiszpanji i Portugalji, i już r. 1415 na pierwszej jeneralnej kapitule zasiadali delegaci 25 klasztorów. Pobożność, miłosierdzie i roztropna gorliwość zapewniły im poważanie i wpływ dobroczynny. Z czasem posłali swych członków i do Ameryki, którzy, krom wielu przywilejów, sprawowali tam czas jakiś urząd namiestniczy. Z hiszpańskich klasztorów słynęły: ś. Izydora w Sewilli, ś. Justa w pobliżu Placencji, gdzie Karol V w ścisłém odosobnieniu spędził resztę życia; św. Wawrzyńca przy Eskurjalu (ob.). Na początku XVI w. powstały w Hiszpanji i żeńskie tej reguły klasztory. Co się tyczy *włoskich* hieronimitów, zwanych obserwantami albo lombardzami, założył ich 1424 *Lopez z Olmeda*, w djecezji sewilskiej; żyli według reguły zestawionej ze zdań ś. Hieronima, zatwierdzonej przez Marcina V, który był przyjacielem Lopeza z lat młodzieńczych. Lopez, powołany do Rzymu przez tego Papieża, otrzymał od niego norbertański klasztor ś. Alekseego na górze Awentyńskiej dla swego zgromadzenia, które się rozkrzewiło po całych Włoszech, zamieniwszy, wkrótce po śmierci Lopeza, ściśle przepisy ś. Hieronima na regułę ś. Augustyna, i przetrwało aż do kasacji za Wiktora Emmanuela. Ważniejsze dla *Niemiec* jest inne włoskie zgromadzenie Hieronimitów, założone przez pizańczyka *Piotra Gambacorti*. Nieprzyjaciel za młodu życia zakonnego, wzruszony pobożnością swej siostry, udał się jako pokutnik na Montebello w Umbrji i wzniósł tam 1380 kościół z pomieszkaniem dla pustelników. Wkrótce otoczony towarzyszami (podług podania mieli to być rozbójnicy, nawróceni widokiem pobożnego Piotra), zawiązał kongregację, której członkowie zrazu tylko dwa wykonywali śluby, dopiero z rozkazu Piusa V, Papieża, 1568 wykonywać poczęli śluby uroczyste. Po stu latach Klemens XI połączył z nimi *zgromadzenie Fiezoli* zwane, przez *Karola de Monte Granelli* 1380 założone, a przez Innocentego VII regułą hieronimjańską związane, któremu później Eugenjusz IV wskazał regułę św. Augustyna. Założyciel będąc tercjarzem dominikańskim, nadał swym braciom ubiór dominikański; powstałe ztąd spory wywołały ich rozwiązanie r. 1668. Zgromadzenie

Gambacorti miało klasztory we Włoszech, Tyrolu i Bawarji. Cf. *Ant. M. Bonucci*, Historia della vita e miracoli del B. Pietro Gambacorti etc., Roma 1716; *J. H. Reinkens*, Die Einsiedler des h. Hieronymus, Schaffh. 1864. (*Fehr*). *X. M. S.*

Higden Ranulf (*Ranulphus* v. *Radulphus de Hygden* v. *Higden*), anglik, benedyktyn z Chester, † ok. r. 1367, żył 64 lat w klasztorze, a przez swoje prace naukowe stanął w rzędzie znakomitych pisarzy XIV w. Imię jego rozgłośném uczyniła *Kronika* p. t. *Polychronicon* seu *Historia polychronica*, od stw. świata do r. 1367, będąca zbiorem podań średniowiecznych. Między innemi np. Wirgiljusz jest u H'a magikiem, który uczył się w Toledo, a potém zachwycał Rzym swemi sztukami; Neron razu pewnego wyrzucił z siebie żabę i kazał ją zamknąć w osobnej wieży, która ztąd otrzymała nazwę *Lateranus* (od *latet*—ukrywa się, *rana*—żaba), i t. p. Higden pisał po łacinie, dzieło jego było bardzo w modzie, przełożył je na angiel. i doprowadził do r. 1387 *Jan Trevisa*; księgę ósmą, zawierającą dzieje z lat 1387—1460, napisał jakiś bezimienny autor w XV w., a wydał *William Caxton* († 1491 r.), i jego imieniem ta ostatnia kontynuacja jest ochrzczoną. Pierwszy raz wyszło angielskie tłumaczenie z kontynuacjami u wspomnianego Caxton'a w Westminster 1482 r., przedruk. ib. 1495 f. i w Southwerk 1527. Inne wydania: ap. *Gale*, Hist. brit. scriptores 15, Oxonii 1691 p. 179—287 (tylko księga I—VI, t. j. do r. 1065); ostatnie, tekst łaciński i przekład p. t. Polychronicon Ranulphi Higden monachi cestrensis; together with the english translations of John Trevisa and of an unknown writer of the 15-th Century, edited by *Churchill Babington*, vol. I London 1865, vol. II—IV edit. by *Joseph Rawson Lumby*, ib. 1871—73. Cf. Monumenta histor. britan. 1848 t I p. 3—5 wstępu. *X. W. K.*

Hilar (*Hilarus*=wesoły), Papież 461—468 r., św. (10 Wrz. *al.* 21 Lut. 17 Lip.), podobno rodem z Sardynji, syn Kryspina czy Kryspinjana, za Leona I był archidjakonem kościoła rzymskiego i jeździł z innymi legatami papiezkimi (449 r.) na *efezki rozbój* (ob.), gdzie przez Djoskora był wszelkiemi środkami zmuszanym do potępienia Flawjana, arcybpa konstplskiego, czego gdy uczynić nie chciał, musiał potajemnie uciekać z Efezu, żeby śmierci uniknąć. Przybywszy po wielu niebezpieczeństwach do Rzymu, jako naoczny świadek, całą niegodziwość Djoskora i jego spólników Leonowi I przedstawił (*Leonis M.* Epist. 28—30, 33, 44, 45; *Hilari* Epist. 1). W Efezie zawiązał przyjazne stosunki z Teodoretem, bpem Cyru, jak widać z listu (*Theodoret.* Epist. 118), w którym ten ostatni zachęca H'a, aby pobudzał Papieża (Leona I) do obrony wiary i przywrócenia religijnego pokoju na wschodzie. „Przystało bowiem, mówi Teodoret, aby świątobliwość twoja dodała i tę gorliwość do innych świetnych czynów swoich.“ Innych jego działań z czasów archidjakonatu nie znamy, wyjąwszy to, że mając sobie zlecone przez Papieża załatwienie kwestji o czas święcenia Wielkanocy, jaka to sprawa groziła znowu zakłóceniem pokoju, pisał (455 v. 456) list do Wiktorjusza akwitańskiego, uczonego matematyka, prosząc o napisanie komputu paschalnego (*Hilari* Epist. 2), co też Wiktorjusz dopełnił (pismo Wiktorjusza jest między H'a listami, *Epist.* 3). Po śmierci Leona I (4 Listop. 461 r.) obrany został Papieżem. O dniu, w którym na bpa rzymskiego poświęconym został, wiemy ztąd, że H. miał zwyczaj odbywać synody w rocznicę swej

konsekracji (*Hilari* Epist. VIII 2, XVI 3), jak to czynili i jego poprzednicy (cf. *Leonis M.* Epist. 10 c. 6); gdy zaś jeden z takich synodów odbytym został (465 r.) w d. 19 Listop. (*Hilari* Epist. XV), więc konsekracja H'a miała miejsce d. 19 Listop. i to r. 461, bo w innym roku po śmierci Leona W. a przed 465 nie wypadał dzień 19 Listop. w niedzielę. Inni przyjmują, że H. konsekrowanym był 12 Listop. 461, opierając się na podaniu Marjana Szkota (*Chronic.* ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. V 535) i na dacie śmierci H'a. Zgadzają się bowiem wszystkie katalogi Papieży, że H. um. 21 Lut. 468 r. i że zasiadał na Stolicy Apostolskiej przez lat 6 mcy 3 i dni 10; tak zaś długi czas właśnie wypada między 12 List. 461 a 21 Lut. 468 r. Na pontyfikacie najprzód czynnie się zajął naprawą duchowieństwa: „Spondeo (pisze w *Epist.* 6), quantum gratia Dei donat ut spondeam, hoc me ad universalem sacerdotum Dni concordiam provisurum, ut omnes non sua audeant quaerere, sed quae sunt Christi studeant obtinere.“ Szczególniej zamierzył wykorzenić wkradający się między bpami nepotyzm. Rustyk, arcybp Narbonny, wyświęcił swego archidjakona Hermesa (o nim ob. *Leonis M.* Epist. 167 n. 1) na bpa do Beziers; gdy zaś to miasto nie chciało go przyjąć, Rustyk wyznaczył go swoim następcą, jakoż Hermes po nim rzeczywiście objął stolicę arcybpią. Skarżył się o to przed H'em Fryderyk, brat Teodoryka, króla Gotów, i inni bpi. H. zapytał Leoncjusza, arcybpa arelatańskiego i prymasa całej Galji (*Epist.* 7), jak się rzecz ma, gdy tymczasem przybyli dwaj bpi: Faust z Riez i Auxanius z Aix, jako deputowani od swych kolegów, żeby całą sprawę objaśnić. Deputowani ci trafili na zwykły, w rocznicę konsekracji Papieża odprawiający się synod (19 List. 462 r.). Ponieważ Hermes nie był instytuowanym przez Rustyka na stolicę narbonneńską, tylko zaleconym przed śmiercią, przeto Papież na wspomnianym synodzie pozwolił mu zostać na tej stolicy, tę tylko karę naznaczając, żeby prawo święcenia bpów prowincji narbonneńskiej za życia Hermesa należało do najstarszego z jego suffraganów. Na tymże synodzie polecił Papież, żeby Leoncjusz corocznie zwoływał bpów na synod narodowy ze wszystkich prowincji, ilu ich tylko zgromadzić może; żeby bpi bez format (ob.) od swego metropolity nie jeździli po obcych prowincjach, a gdyby metropolita takich format wydać im nie chciał, ma rozstrzygnąć sprawę arcybp arelateński; żeby dobra kościelne nie inaczej były alienowane, jak za wiedzą synodu (dekrety synodu w *Hilari* Epist. 8). Podobną do Hermesowej sprawę o sukcesję na bpstwo rozstrzygnął H. na synodzie r. 465, także w rocznicę swej konsekracji odprawionym. Nundinarjusz, bp Barcelony, przed śmiercią zalecił na swego następcę Ireneusza, którego poprzednio, za zgodą bpów prowincji, wyświęcił na bpa koadjutora (chorepiscopus) swego. Gdy umarł Nundinarjusz, lud barceloński chętnie przystawał na Ireneusza; bpi prowincji tarragoneńskiej również mu byli przychylni, lecz uznali za potrzebne prosić wprzód H'a Papieża o pozwolenie do instytuowania Ireneusza; na usprawiedliwienie zaś swej prośby dodawali, że takie instytucje bywały u nich w zwyczaju (list bpów w *Hilari* Epist. XIV). H. zgodnie z radą swego synodu odpowiedział (30 List. 465 r. *Epist.* 16, cf. Epist. 15) odmównie, na miejsce Ireneusza kazał koniecznie obrać kogo innego z duchownych kościoła barcelońskiego, „aby godność bpia, która przez łaskę samego Chrystusa nam jest nadawaną, nie była uważana za prawo

dziedziczne;" metropolitę wreszcie tarragoneńskiego zganił (Epist. 17) za to, że śmiał o taką rzecz prosić, że sam tej prośby nie odrzucił i że podobny zwyczaj w swej prowincji tolerował. H. rozstrzygnął jeszcze kilka sporów juryzdykcyjnych. Między innemi arcybp arelateński użalał się, że niektóre bpstwa niesłusznie od jego metropolji oderwane zostały, a przyłączone do metropolji wienneńskiej (co się stało z polecenia poprzedniego Papieża r. 450. Ob. *Leonis M.* Epist. 66 ed. Baller. I 998). H. kazał 462 r. spór ten załatwić na synodzie narodowym (*Hilari* Epist. VIII 6). Tymczasem ś. Mamert, bp wienneński, wyświęcił bpa dla djecezji Dié, która wyraźnie przez Leona I pozostawioną była przy metropolji Arles. I mieszkańcy miasta Dié i Gundwik, król Burgundów, panujący nad Wienną i Dié, pko tej uzurpacji zaprotestowali i sprawę przed Papieża wytoczyli. H. polecił Leoncjuszowi z Arles, żeby na zwykłym dorocznym narodowym synodzie zbadał cały stan rzeczy i o nim zdał relację do Rzymu (*Hilari* Epist. 9, d. 10 Octobr. 463; cf. Epist. 11). Leoncjusz zwołał zaraz synod, o którym wiemy tylko z odpowiedzi H'a (*Epist.* 10) d. 24 Lut. 464 r.: w niej Papież gani surowo Mamertowi mieszanie się do praw metropolity arelateńskiego, ustanawia bpa Werana swoim legatem i mówi, że lubo Mamert i przez niego wyświęcony bp zasługują na depozycję, jednak im przebacza na ten raz, Mamerta zostawia przy stolicy wienneńskiej, z zastrzeżeniem, że jeśli nadal coś podobnego uczyni, prawa jego metropolitalne do Arles przeniesione będą; Leoncjuszowi zaś, arcybpowi arelatańskiemu, jako metropolicie nad Dié poleca zatwierdzić bpa Dié na nieprawnie otrzymaném bpstwie. Bower (*Gesch. d. Papste* III 16) i Walch (*Gesch. d. Pap.* p. 102) utrzymują, jakoby H. w tymże liście (z 24 Lut. 464 r.) przyznawał, że prawo naznaczania granic djecezjom i prowincjom kościelnym ma od władzy świeckiej. Tymczasem H. nic innego nie mówi, tylko że nie godziło się wkraczać Mamertowi na terrytorjum podległe juryzdykcji Leoncjusza, bo nawet (dodaje H.) chrześcjańskich monarchów jest postanowienie, aby to, co Stolica Apostolska zawyrokuje (a właśnie Leon I ustanowił granice między metropolją wienneńską i arelateńską), święcie było zachowywanem: „Fratri enim nostro Leontio nihil constituti a sanctae memoriae decessore meo juris potuit abrogari; nihil valuit, quod honori ejus debetur, auferri: quia christianorum quoque principum lege decretum est, ut quidquid ecclesiis earumque rectoribus pro quiete omnium Domini sacerdotum atque ipsius observantia disciplinae in auferendis confusionibus Apostolicae Sedis antistes suo pronuntiasset examine, veneranter accipi tenaciterque servari cum suis plebibus caritas vestra cognosceret; nec unquam possent convelli, quae et sacerdotali ecclesiastica praeceptione fulcirentur et regia." Powołuje się więc tylko H. na uznanie granic terrytorjalnych bpów przez cesarzy, lecz wyraźnie świadczy, że granice te przez Stolicę Ap. naznaczone były. Wkrótce potém (ok. 464) godził H. drugi spór juryzdykcyjny w Galiji między bpami: Ingenuus'em z Embrun i Auxanjuszem z Aix (*Hilari* Epist. 12), i inny jeszcze tegoż rodzaju spór w Hiszpanji. Tam bowiem Sylvanus, bp z Calahorry w prowincji tarragoneńskiej, święcił bpów: jednego, chociaż nikt nie żądał, drugiego nawet zmusił do przyjęcia konsekracji. Metropolita tarragoneński z bpami swej prowincji zaniósł skargę pko Sylwanowi ok. r. 464 (*Hilari* Epist. 13); a nie otrzymawszy odpowiedzi, pisał drugi raz (*ib.* Ep. 14 n. 2). Spodziewano się,

że Papież każe złożyć z bpstwa i konsekratora i konsekrowanych, bo taką karę i kanony stanowiły. H. jednak łagodniej postąpił względem tych intruzów, niż względem Ireneusza, za którym wszyscy bpi prowincji tarragoneńskiej prosili. Na tymże bowiem synodzie, na którym Ireneusza od stolicy barcelońskiej odsądzono (19 List. 465 r.), względem Sylwana nic zgoła nie postanowił Papież, a co do konsekrowanych przez niego bpów, pozwolił ich zostawić w tej godności, zastrzegłszy tylko, aby nie byli tam, gdzie już jest bp inny prawnie wyświęcony, jako też, żeby nie byli *bigami, litterarum ignari, carentes aliqua parte membrorum*, lub *ex poenitentibus*, przy tém wznowił dawne rozporządzenia, że bez zezwolenia metropolity nikt nie może być święconym na bpa i że bp nie może jednej djecezji opuszczać dla drugiej (*S. Hilari* Epist. 16, cf. 15). O stosunkach H'a z Kościołem wschodnim mało co wiedzieć możemy: jest bowiem tylko jeden i to niecały jego list do jakiegoś Nicefora i bpów różnych prowincji. W liście tym mówi H. o poświęceniu nieprawém bpa adrjanopolitańskiego i pozwala mu nadal zostać na tej stolicy, byle wyraźnie potępił błędy Eutychesa i Nestorjusza. Wreszcie, Pap. Gelazy I (*Epist.* 26 n. 11) wspomina, że gdy niejaki Filoteusz macedończyk, wsparty powagą cesarza Antemjusza, chciał w Rzymie zaprowadzać nowe sekty, oparł się temu mocno H., a nawet cesarza skłonił do przysięgi, że tego więcej czynić (heretyków popierać) nie będzie. To było zapewne ostatnie energiczne wystąpienie H'a w obronie wiary, gdyż Antemjusz został cesarzem r. 467, a H. um. 21 Lut. 468. Liber pontificalis chwali jego gorliwość w budowaniu i zdobieniu oratorjów. Listy tego Papieża w liczbie 17 (licząc w to pisane za djakoństwa i od innych osób na papieztwie otrzymane) są ap. *Thiel*, Epistolae rom. pont., t. I p. 127—174; cf. p. 1—6 monita praev.; ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 58; pojedyńcze listy, gdzie drukowane, ob. *Jaffé*, Regesta p. 48, i *J. A. Fabricii*, Bibl. lat. med. Na portrecie, jaki podają *Boll.* Acta SS. (Propyl. ad AA. SS. Maji), wyraz twarzy przedstawia męża pobożnego, troskami ciężkiemi obarczonego; oczy ma wielkie, usta naprzód wydane, nos stosunkowo mały, brodę ogoloną. *X. W. K.*

Hilarjon, św. opat (21 Paźd.), ur. 288 r. w miasteczku Tabata, niedaleko Gazy, z rodziców pogańskich. Kształcił się w Aleksandrji, gdzie, obeznawszy się z zasadami wiary chrześcjańskiej, ochrzcił się i udał do słynnego pustelnika Tebaidy *ś. Antoniego*, którego sposobem życia tak dalece został zachwycony, iż po dwumiesięcznym u niego pobycie postanowił zostać pustelnikiem. Lecz gdy zbiegające się tłumy ludu przeszkadzały mu w kontemplacji, w towarzystwie kilku braci zakonnych wrócił do ojczyzny, mając 15 lat wieku. Po śmierci rodziców, całą po nich spuściznę rozdał braciom i ubogim, nic sobie nie zostawiając, aby w ubóstwie mógł być prawdziwym uczniem Zbawiciela, i udał się na pustynię niedaleko od Majumy (miasto portowe nieopodal Gazy). Pustynia ta służyła za schronienie rozbójnikom, musiał przeto często przenosić się z miejsca na miejsce. Bardzo surowe prowadził życie, codziennie po 15 tylko fig i to po zachodzie słońca jedząc, a gdy mimo tych umartwień cierpiał pokusy, mówił do siebie: *Ego, aselle, faciam ut non calcitres, nec te hordeo alam, sed paleis. Fame te conficiam et siti, gravi onerabo pondere; per aestus indagabo et frigora, ut cibum potius quam lasciviam cogites.* Jakoś od 16 do 20 roku mieszkał w nędznej celce z ga-

łgni, 4 stopy szerokiej a 5 stóp długiej, modlił się, czytał i rozmyślał Pismo św., uprawiał rolę, plótł koszyki, pościł tak surowo, że co 3 lub 4 dni posilał się raz tylko i to po zachodzie słońca odrobiną jarzyn i kilkoma figami. Od 21 do 64 r. z małemi zmianami podobne wiódł życie, a gdy podupadł na siłach i czuł się bliskim śmierci, podwoił gorliwość swoją i posty. Od 64 r. do końca życia chleba wcale nie używał, poprzestając na zupie z mąki i roślin. Sława o jego nadzwyczajnej surowości rozeszła się po całej Palestynie. Po 22 latach ustawicznych postów, ścisłego milczenia i samotności, H. otrzymał od Boga dar czynienia cudów. Odtąd mnóstwo do niego napływało chorych z Syrji i Egiptu, których uzdrawiając, przekonywającemi słowy zachęcał do życia pustelniczego. Tym sposobem H. stał się założycielem i rozkrzewicielem życia zakonnego w Palestynie i Syrji, tak jak ś. Antoni w Egipcie. Unikając tych ustawicznych stosunków z ludźmi różnego stanu, do niego się zbiegającymi, by powrócić do dawnego życia prawdziwie pustelniczego, postanowił przenieść się gdzieindziej. A gdy na wieść o jego odejściu 10,000 ludu przybyło, błagając, aby ich nie opuszczał, H. stanowczo im tego odmówił, oświadczając, że nic jeść ani pić nie będzie, dopóki go zatrzymywać będą. I rzeczywiście przez siedm dni nic do ust nie przyjmował, aż wreszcie zdziwione tłumy puściły świętego, towarzysząc mu wielką część drogi. H. z 40 podobnymi sobie pustelnikami, po 5 dniach, przybył do Pelusium, zkąd udał się do ś. Antoniego, o którego bliskiej śmierci dowiedział się z objawienia, a oddawszy mu ostatnią posługę, osiadł na pustyni niedaleko miasta Afrodytonu. A gdy wszędzie zgromadzano się do niego, przenosił się z kolei to do Aleksandrji, to do Sycylji, gdzie go znalazł uczeń jego *Hezychjusz* (św. 3 Paźdz.), to do Dalmacji, to wreszcie na wyspę Cypr, gdzie przebył na niedostępnych brzegach wyspy 5 lat, nawiedzany tylko przez samego Hezychjusza. W 80 roku życia napisał własnoręcznie testament, którym zapisywał Hezychjuszowi księgę Ewangelji, kaptur, płaszcz i suknie z płótna zgrzebnego. Wkrótce zachorował, ciało jego ostygło i żadnego nie dawał znaku życia, ale mówił jeszcze. W ostatniej godzinie napadła go bojaźń sądu Bożego, ale niebawem uspokoił się i rzekł: „wychodź duszo, czego się boisz? prawie 70 lat służyłaś twemu Zbawicielowi, śmierć nie powinna ci być straszną.“ Zaledwie to wyrzekł, Bogu ducha oddał, w 84ym roku życia, w 371 czy 372 r. Hezychius przeniósł w sekrecie ciało jego do Palestyny i pochował w klasztorze Majuma. Na obrazach malują go jako pustelnika, odzianego skórą zwierzęcą, a obok smoka, jakiego kiedyś znakiem krzyża odpędził. Żywot jego opisał ś. Hieronim (w *tegoż* Opp.), także ap. *Rosweid*, Vitae PP.; ap. *Surium*, Vitt. SS. 21 Octobr.; ap. *Bolland.*, Acta SS. 21 Octob. IX 43—59. Cf. *Buckii* Comment. praev., ib. p. 16—43. (*Fehr.*) *J.*

Hilarjon z Monteleone (Vibona) w król. Neapolitańskiém, po śmierci żony został kapucynem w Palermo, gdzie wiódł żywot bardzo bogobojny. Oślepłszy zupełnie, na modły swoje wyblagał u Boga cud ten, że idąc do Mszy św. na ten czas odzyskiwał wzrok i mógł czytać mszał. Wielu ludziom przepowiedział dzień śmierci. Gdy um. 1605 r., przy grobie jego działy się cuda. Cf. *Stadler*, Heiligenlex. II 718.

Hilary (*Hilarius*, od ἱλαρος, hilaris—wesoły) **arelateński, święty** (5 *al.* 7 Maja), jedna z ozdób Gallji, ur. ok. 403 r.; lubo od młodości

był cnotliwym i miłosiernym dla ubogich, lecz z początku czas jakiś żył po światowemu i dopiero w skutek nauk wuja swego św. Honorata przyszedł do przekonania, że „najwyższe szlachectwo polega na tém, aby być dziecięciem Bożém;“ poczém sprzedał dziedzictwo ojcowskie swemu bratu, pieniądze dał ubogim, a sam wstąpił do klasztoru na wyspie Lerina, którego opatem był właśnie wówczas Honorat. Po śmierci Honorata, który 3 lata był biskupem arelateńskim (426—429), obrano na toż bpstwo 29-letniego H'go, pomimo jego oporu. Jako biskup odznaczył się nadzwyczajną gorliwością, świątobliwością i niepospolitą nauką, oraz wielkim kaznodziejskim talentem, tak, iż nieraz, zwłaszcza podczas wielkiego postu, 3 godziny z rzędu opowiadał słowo Boże i potrafił stosownie przemawiać do słuchaczów rozmaitego pojęcia i stanu. Obok gorliwego spełniania obowiązków biskupich, wiódł prawdziwie zakonne, umartwione życie. Ciągle zajęty był ręczną pracą, czy to z kim rozmawiał, czy też słuchał czytania, czy wreszcie modlił się, robił plecionkę i t. p. Przestawał na małém, pod skromną suknią nosił włosienicę, tak w domu jak i w podróżach, jakie zawsze, nawet podczas zimy, odbywał piechotą. Do stołu swego zwykle wzywał ubogich i prostaczków. Gdy germanowie najechali Galliję, H. chcąc przyjść w pomoc uboższej klassie ludu, rozdawszy wszystko, co miał, nie wahał się nawet posprzedawać świętych naczyń kościelnych, *quousque ad patenas, vel calices vitreos veniretur*. Zajęty był ciągle umocnieniem i rozszerzaniem życia zakonnego. Z duchowieństwa katedralnego utworzył pewien rodzaj zgromadzenia zakonnego, a oprócz tego w samém mieście Arles pozakładał klasztory, *eremitica fecit instituta fervere*. Z klasztorem leryneńskim (gdzie wyćwiczył się w naukach i pobożności) ciągle miewał stosunki, często go odwiedzał i wielkie miał poszanowanie dla opata *Fausta*, który potém był bpem w Riez. Był śmiałym i odważnym w karceniu nadużyć i występków. Prefekta miasta gromił nieraz za niesprawiedliwe wyroki, a gdy pewnego razu tenże wszedł do kościoła w czasie kazania, H. przerwał mowę, chcąc przez to okazać, że kto nie zważa na napomnienia bpa, nie godzien słuchać słowa Bożego. Podobne postępowanie H'go było przyczyną, że wielu miał nieprzyjaciół, którzy nawet poburzyli całe miasto przeciwko niemu. Jednakże lud, przestraszony niespodzianym pożarem, który większą część miasta w perzynę obrócił, widząc w tém oczywistą karę boską za krzywdy, niesłusznie bpowi wyrządzone, upokorzył się i, padłszy do nóg H'go, błagał o przebaczenie. H. prezydował na wielu synodach, mocą praw metropolitalnych, udzielonych bpowi arelateńskiemu przez Papieża Zozyma 417 r. Na jednym z tych synodów H. pozbawił *Chelidonjusza* (podług niektórych bpa z Besançon) urzędu bpiego z tej przyczyny, że tenże przed wyświęceniem ożenił się z wdową i spełniał obowiązki sędziego, którego powinnością było nieraz skazywać winowajców na karę śmierci. Chelidonjusz appellował do Papieża. *Projektus* bp również oskarżył H'go przed Papieżem o to, że za życia jego H. nowego w jego miejsce wyświęcił bpa. H. przybywszy do Rzymu, zwiedził najprzód groby św. Apostołów i męczenników, następnie udał się do Papieża i zaprotestował nie przeciwko appellacji do Rzymu w ogóle, ale pko appellacji w tym specjalnym swoim przypadku. *Cum humilitate deposcens* (mówi jego bjograf) *ut ecclesiarum statum more solito ordinaret, astruens aliquos apud Gallias*

publicam merito exequiae sententiam et in urbe sacris altaribus interesse. Rogat atque constringit, ut si suggestionem suam libenter excepit, secreto jubeat emendare; se ad officia, non ad causam venisse, protestandi ordine, non accusandi, quae sunt acta suggerere; porro autem, si aliud velit, se non futurum esse molestum. Papież *Leon* nie przystał na żądania H'go i zwołał synod dla zbadania całej tej sprawy. H. przewidując niepomyślny dla siebie rezultat, nie czekał na koniec śledztwa, lecz potajemnie wydalił się z Rzymu. Synod ogłosił Chelidonjusza niewinnym i w skutek tego Leon przywrócił go na stolicę bpią. Projektowana sprawa załatwioną została także na niekorzyść H'go. Papież następnie wystosował list do bpów prowincji wiennenskiej, zawiadamiając ich o wszystkiém, co zaszło, zganił postępowanie H'go i odsądził go od praw metropolitalnych nad tą prowincją, przelewając takowe na Leoncjusza, bpa z Frejus. Jednocześnie cesarz Walentynjan III, z powodu zajścia Stolicy św. z Hilarym, wyrażając się o bpie arelateńskim twardemi słowy: *Hilarius enim, qui episcopus civitatis Arelatensis vocatur, Ecclesiae Romanae urbis inconsulto pontifice, indebitas sibi ordinationes episcoporum, sola temeritate usurpans invasit; nam alios incompetenter removit, indecenter alios invitis et repugnantibus civitatibus ordinavit*, ogłosił rozporządzenie, polecając wszystkim bpom Galliji, oraz innych zachodnich prowincji, aby we wszystkiém poddali się władzy Stolicy św. i nic nie przedsiębrali nowego, bez poradzenia się i zezwolenia Papieża, oraz, aby, ilekroć będą wezwani, niezwłocznie stawiali się u Ojca św. Tak więc H. gorzko odpokutował swój błąd i przekonał się, że często niewczesna i zbytnia gorliwość złe skutki za sobą sprowadza. Jednakże na obronę jego przemawia ta okoliczność, jaką nawet sam Papież miał na względzie, że bpi arelateńscy, oprócz władzy metropolitalnej, byli, jako wikarjusze apostolscy, prymasami nad wszystkiemi kościołami Galliji. H. zatém mógł sądzić, że ma prawo postąpić tak, jak postąpił z bpami, o których wspomnieliśmy, i tym sposobem appellację ich do Rzymu uważać za niesprawiedliwą i niewłaściwą. Z drugiej znów strony, Papież Leon w osądzeniu H'go mógł być nieco umiarkowańszym, chociaż mu zupełnie słuszyło prawo przyjąć appellację, poddać sprawę pod wyrok ostatniej instancji i potępić z całą surowością wszelkie wystąpienie mogące się wydawać zaprzeczaniem mu tego podwójnego prawa (ob. Vita s. Hilar. c. 3; Appendix ad Vit. s. Hil.; *Bolland.* t. II Maji p. 802 etc.; *W. A. Arendt'a* Leon der Grosse u. seine Zeit, Mainz 1835 p. 210—214). H. jako człowiek mógł się pomylić, ale jako święty nie trwał w swoim błędzie, owszem, upokorzył się i przeprosił Papieża, który, mimo surowego wyroku, nie pozbawił go stolicy biskupiej. *In civitatis recessu, licet corporali infirmitate fractus, tamen perfectione sanctus et pietate promptissimus* (mówi bjograf o św. H.), *tantum se ad placandum tunc animum s. Leonis inclinata humilitate convertit, misso primitus s. Ravennio, tunc presbytero, postmodum proprio successore; deinde s. Nectarium, sanctumque Constantium praecipuos sacerdotes* (*ad eundem direxit*). H. powróciwszy do swej djecezji, wiódł dalej życie zarówno umartwione, jak i czynne. Um. 5 Maja 440 r., nie mając więcej jak 48 lat, lecz wielka surowość życia i trudy żarliwie spełnianych obowiązków biskupich, skróciły dni jego. Całe miasto opłakiwało jego śmierć przedwczesną. Nieprzeliczone tłumy wiernych cisnęły się do zwłok jego, aby je raz jeszcze oglądać i dotknąć się ich z uszanowaniem. Żydzi nawet byli obecni na jego pogrzebie. *Hebraeam*

concinentium linguam in exequiis honorandis, audisse me, retolo, mówi bjograf. Tenże wylicza następujące dzieła ś. H'go: 1) *Żywot ś. Honorata*, jego poprzednika na bpstwie arelateńskiém; 2) *Homilje na uroczystości całego roku*: podług Labbe'go, niektóre homilje H'go mają się jeszcze znajdować między homiljami Euzebjusza z Emezy i Eucherjusza z Lyonu; 3) *Wykład Symbolu*; 4) *Listy* w wielkiej liczbie; 5) *Wiersze*: między temi Labbe, Miraeus i Bollandyści zamieszczają i historję Genezy, *Historiam Geneseos*, aż do 7 roz. napisaną wierszem, którą niektórzy autorowie niesłusznie przypisują ś. Hilaremu piktawskiemu. Błędnie niektórzy utrzymują, jakoby H. był autorem poematu *De Providentia Dei* i, na mocy tego autorstwa, oskarżają go o semipelagjanizm, a mianowicie także dla tego, że Prosper pisał do ś. Augustyna: „Hilarium, spiritualium studiorum virum, arelatensem episcopum, sciat Beatitudo tua *admiratorem, sectatorumque in aliis omnibus tuae esse doctrinae*, et de hoc, quod in querelam trahit (i. e. de praedestinatione) jam pridem apud Sanctitatem tuam sensum suum per litteras velle conferre." Lecz te słowa Prospera wyraźnie czego innego dowodzą: skoro bowiem H. odrzucał naukę ś. Augustyna o przeznaczeniu, zgadza się zatém z teologami katolickimi dzisiejszymi i ze wszystkimi Ojcami, którzy żyli przed Augustynem, a mianowicie, że przeznaczenie wybranych zasadza się na przewidzeniu boskiém ich zasług, gdy tym czasem św. Augustyn wyprowadza ich zasługi z przewidzenia Bożego. Co zaś do księgi *De Providentia Dei*, dosyć będzie zaznaczyć, że ś. Hilary nie jest jej autorem, a chociażby ją napisał, toby jeszcze niczego nie dowodziło, gdyż nie zawiera rzeczywiście w sobie nic semipelagjańskiego. Potwarz o herezję, czynioną św. H'mu, odpierają dobrze Bollandyści w dyssertacji, zamieszczonej po żywocie H'go, p. t. *Vindiciae pro s. Hilario semipelagianismi calumniose insimulato, ex Prodromo retitari Brunonis Neusser contra discipulos pseudo-Augustini Iprensis.*" Cf. *Franc. a s. Augst. Macedo*, Commentationes 2 eccl. polemicae Veronae 1674. Odwołujemy się wreszcie (pomijając Eucherjusza ljońskiego, przyjaciela św. H'go) i do tego, że H. był w ścisłych stosunkach z ś. Germanem antyzjodoreńskim, uczonym i śmiałym przeciwnikiem pelagjanizmu w Brytanji. Dzieła ś. Hilarego są w *S. Hilarii Pictav.* Opp. ed. Miraeus, Paris 1544; w *Biblioth. PP. max.*, Lugd. t. VIII; ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 50. Żywot H'go, na który kilkakrotnie powoływaliśmy się (*Vita S. Hilarii*, ap. *Surium*, Vitt. SS. 5 Maj.; ap. *Barralis*, Chronolog. SS. Ierinen. p. 103; ap. *Bolland.*, Acta SS. 5 Maj. II 23..; w *S. Leonis M.* Opp. ed. *Quesnel.*; w *Prosperi Aquit.* Opp. ed. Salinas, Rom. 1732), prawdopodobnie był napisanym przez któregoś z licznych jego uczniów: przez *Honorata z Marsylji* (którego nie należy mieszać z św. Honoratem arelateńskim), kaznodzieję i autora wielu dzieł wychwalanych przez Gennadjusza (*De Viris illustr.* c. 99), czy przez Ravennusa, następcę św. Hilarego na bpstwie, czy też przez kogoś spółczesnego. Częste pochwały ś. H. napotykać się dają u starożytnych pisarzy. Np. bjograf ś. Germana antyzjodoreńskiego mówi o św. Hilarym: *Erat enim fidei igneus torrens coelestis eloquii et praecepti divini operarius indefessus*, etc. Na obrazach przedstawiają go z gołębicą, na oznaczenie jego słodyczy, miłości i mądrości niebiańskiej. (*Schrödl*). *J.*

Hilary piktawski, św. bp, Doktór Kościoła (13 sł. 14, 21 Stycznia, 28 Cz., 22 Sierp., 1 Listop.), ur. się z bogatych pogańskich rodzi-

ców w Pictavium (Poitiers), a jak chcą inni, w Akwitanji. Uczył się w Rzymie i w Grecji. Po długich badaniach przyszedł stopniowo do poznania prawdy, jak sam o sobie mówi (Lib. 1 de Trinit. n. 1—10), został chrześcjaninem i odznaczał się wielkiemi cnotami. Przed nawróceniem się pojął żonę, lecz później rozstał się z nią za jej zgodą (z małżeństwa tego córka *Apra* w 17 roku życia umarła [361 r.] jako święta) i został (podług Bollandystów ok. 340, podług innych ok. 353 r.) biskupem rodzinnego miasta. Arjanie, wówczas popierani przez cesarza Konstancjusza II, usiłowali rozszerzyć swoją herezję w całém państwie. H. stanął w obronie Kościoła katolickiego, wystosował do cesarza prośbę (*Ad Constantium liber I—III*), aby zaprzestał prześladować biskupów katolickich, wykazując najzgubniejsze skutki arjanizmu; na biskupów zaś całej Galljі tyle wpłynął, że zerwali zupełnie z arjanizmem. Lecz cesarz, otoczony samymi arjanami, pomiędzy którymi odznaczali się: Saturnin arelateński, Ursacjusz z Singidunum (w Mezji) i Walens z Mursy (dzisiejszy Eszek w Węgrzech), za ich namową skazał H'go na wygnanie do Frygji 356 r., gdzie był także wygnanym ś. Rodanus, bp Tuluzy. Tam H. napisał dzieło *De synodis, sive de fide orientalium*, w celu pojednania stron walczących, ale o opinjach nieprzyjaciół wyrażał się w sposób łagodny i umiarkowany tak dalece, iż musiał następnie wydać obronę tego dzieła: *Apologetica ad reprehensores libri de Synodis responsa*. W tymże czasie napisał także jedno z najważniejszych swych dzieł: *Libri duodecim de Trinitate, sive de fide*. W czwartym roku jego wygnania cesarz zwołał synod do Seleucji, aby unieważnić sobór nicejski. Anomjanie (stanowiący odrębną sektę arjańską) wezwali na ten synod H'go, w nadziei, że przeciągną go na swoją stronę i tym sposobem zatryumfują nad arjanami. Lecz zupełnego doznali zawodu, gdyż H. energicznie przeciw nim wystąpił i żądał od cesarza (do którego trzy pisał listy, pełno apostolskiej odwagi i niepospolitej siły rozumowania), aby mu wolno było stanąć w obec wszystkich jego przeciwników i odpowiedzieć na niesprawiedliwe ich oskarżenia. Nie pozwolono mu na to, ale, jako „człowiekowi, siejącemu niepokój", nakazano wrócić do Galji 360 r. Gdy wracał, wszędzie był witany z radością, a w samém Pictavium mieszkańcy z wielkim tryumfem wprowadzili go do kościoła. Odtąd troskliwy pasterz czuwał głównie nad zabezpieczeniem swych owieczek od zarazy arjańskiej, w tym celu wiele pisał przeciwko heretykom i częste zwoływał synody (*Sulpicius Sev.*, Hist. II 45). Wiele jeszcze djecezji było w rękach arjańskich, jak np. kościół medjolański, którego biskupem był Auxencjusz, jeden z głównych przywódców arjanizmu. R. 364 H. udał się do Medjolanu i tam na publicznej konferencji wykazał haniebny podstęp Auxencjusza, chcącego oszukać cesarza i obecnych dwuznacznem wyznaniem wiary. Lecz pochlebcy cesarza wmówili w niego, jakoby H. swemi publicznemi rozprawami był przyczyną zamieszania między ludem, i przywiedli go do tego, że polecił H'mu wyjechać z Medjolanu. Powróciwszy do Pictavium, H. niezwłocznie zawiadomił wszystkich biskupów katolickich o tém, co zaszło, wykazując błędy i podejścia, jakich dopuszczał się Auxencjusz; ostatnie lata spędził w pokoju na pisaniu dzieł egzegetycznych (*Commentar. in Psal.—in S. Matth. Evangel.*). Zbierał też dokumenty do historji soborów: ariminеńskiego i seleucyjskiego (r. 359), lecz z nich tylko część została p. t. *Fragmenta*, a i ta pofałszowana była

przez arjanów. Um. 13 Stycznia 368 r. H. odznaczał się siłą wymowy swojej, ś. Hieronim nazywa go: eloquentiae latinae Rhodanus i „jednym z najgorętszych obrońców prawdy chrześcjańskiej." Listom H'go do cesarza zarzucali niektórzy zuchwalstwo i brak należnego dla władzy uszanowania. Prawdę słów jednak H'go, wydających się niektórym zbyt ostremi, stwierdza najzupełniej pogański pisarz *Ammianus Marcellinus*, który o Konstancjuszu pisze, że „stawiając na jednej linji złe i dobre, prawo i nieprawość, pod pewnym względem przewyższył w okrucieństwie Kaligulę, Kommoda i Domicjana; dzikość jego równała się dzikości Galliena." Napewno niewiadome jest miejsce pochowania H'go. Jedni twierdzą, że zwłoki jego przechowywane były częścią w Pictavium (Poitiers) do r. 1562, w którym to czasie spalone zostały przez kalwinistów; częścią zaś znajdują się w St-Denys pod Paryżem. Na prośby synodu prowincjalnego, odbytego w Bordeaux 1850, Pius IX Pap. zaliczył H'go do liczby doktorów Kościoła (dekretem z d. 10 Stycz. 1852 r.). Dzieła ś. H'go zalecają się siłą przekonania, pięknością myśli i namaszczeniem. Po raz pierwszy wyszły w Paryżu: Opera S. Hilarii Pict., 1510; później wydał je *Erazm* w Bazylei 1523 r. Lepsze ich wydanie uskutecznił *Coustant* w Paryżu 1693, a najpiękniejsze i najbardziej krytyczne jest wydanie *Scypiona Maffei* (Werona 1730), przedruk. ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 9 i 10. Na obrazach malują go w chwili zdziałanego przezeń cudu, jak wraca życie dziecięciu, które bez chrztu umarło; niekiedy przedstawiają go wraz z ś. Marcinem turoneńskim, który był jego uczniem. Żywot ś. H'go opisali: ś. Fortunat Wenancjusz (w Opp. S. Fortunati, ed. *Luchi* t. II p. 8; ap. *Surium*, Vitt. SS. 13 Jan.; ap. *Bolland.*, Acta SS. 13 Jan. I 790; w *S. Hilarii Pict.* Opp., ed. Coustant p. 228 wstępu), Sulpicjusz Severus (*Hist. Eccl.* l. II; ap. *Bolland.* op. c. p. 788), ś. Hieronim (*Catalog.*), ś. Grzegorz z Tours (*De glor. confess.)*, Flodoard (wiersze ap. *Bolland.* l. c.); są wreszcie i w pismach samego ś. H'go szczegóły o jego życiu. Cf. *Reinkens*, Hil. v. Poitiers, eine Biographie, Schaffhaus. 1864; *Wirthmüller*, Die Lehre d. heil. Hil. v. P. über die Selbstentäusserung Christi vertheidigt gegen die Entstellungen neuerer protestant. Theologen, Regensb. 1865. (*Thaller*). *J.*

Hildebert (ze staroniem. *child*—bitwa, *bert*—sławny), biskup z Mans (cenomanensis), jeden z najznakomitszych dostojników Kościoła XI w., ur. ok. 1055 w Lavardin, za poprzednika swego Hoëllusa († 1097) był przełożonym szkoły i archidjakonem, w 40-ym roku życia został wyniesionym na godność biskupią. Pomiędzy duchownymi djecezji odznaczał się nauką, wzorowém postępowaniem, charakterem łagodnym i skromnym. Zostawszy biskupem, oddawał się z większą jeszcze usilnością czytaniu i zgłębianiu Pisma św. O wartości jego pism świadczą interesujące akta biskupów z Mans (*Mabill.*, Vet. Analect., Paris 1682 III 303...), w których następujące pochwały czytamy: że on w swoich listach pasterskich *characterem veterem imitatus, omnium illius temporis scriptorum ingenia et sententiarum gravitate et verborum venustate videatur excedere*, i znowu, *cujus scripta, tam prosa, quam versibus luculentissime edita et per diversa loca celeberrime divulgata* i t. p. Lud z upodobaniem słuchał go mówiącego, listy jego pasterskie pisane są dobrą łaciną, stylem poprawnym i ożywionym. Surowy dla siebie samego, poddawał się różnym umartwieniom; zamiłowany w modlitwie, często zalewał się łzami przy odpra-

wianiu Mszy św.; co sobota zwykł był zapraszać do stołu swojego ubogich i pielgrzymów, którym z pokorą nogi umywał. Obowiązki swojego stanu z całém oddaniem się i gorliwością spełniał: budował katedrę, która przed jego wyniesieniem zaczęta została, przyozdobił ją bogatemi darami, zaopatrzył w kosztowne naczynia, podniósł dochody, pomnożył przywileje swojej kapituły, odstępując jej nawet prawo mianowania swych członków. W sporach o inwestytury popierał Papieża Paschalisa II. R. 1116 odbył podróż do Rzymu, w celu widzenia się z Papieżem. Przed wyjazdem jego przybyli do Mans dwaj stronnicy Henryka z Lozanny, zakonnika zbiegłego z Cluny, który przebiegał kraj cały, nakazując pokutę, zyskując wszędzie pozwolenie miewania publicznych kazań podczas wielkiego postu. Ponieważ do Mans dawno już była doszła wieść o tym zakonniku, a mieszkańcy przez posłów żywo dopraszali się o jego przyjęcie, H. więc uprzejmie przyjął prośbę i nakazał archidjakonowi, by wydał żądane pozwolenia dla Henryka, który wtedy nie był jeszcze zupełnym odszczepieńcem. Zaczął więc Henryk miewać kazania do ludu, a korzystając z nieobecności biskupa, podburzył lud przeciwko duchowieństwu, zaszczepiając zasady kommunistyczne i tyle dokazał, że licznych pozyskał zwolenników, którzy wracającego biskupa z oburzającą niewdzięcznością przyjęli. Lecz roztropność i szybkość w działaniu Hildeberta zapobiegły szerzącemu się zgorszeniu, bez wszelkich prześladowań i zaburzeń. Zaprosił Henryka na ponfną konferencję i, z nadzwyczajną zręcznością, zmusił fałszywego proroka do wyznania swej nieświadomości w najprostszych kwestjach religijnych, i nie używając żadnej innej pomocy, rozkazał mu natychmiast opuścić djecezję i nigdy więcej nie wracać. H. um. 18 Gr. 1137 r.; na sześć lat przed śmiercią posunięty był na arcybiskupstwo w Tours. Zostawił: *Tractatus theolog.; Philosophia moralis;* Życie Hugona z Clugny, i kilka znakomitych listów, które znajdują się w VII i XIII t. Spicilegii *Ackery'ego.* Cf. Bibl. max t. XXI; *Mansi*, Concil. t. XXI; *Migne*, Patrol. lat. t. 171. O pismach H'a ob. ap. *Henric. Gandav.; Trithemii*, De Script. Eccl. c. 8 n. 350; *Ziegler*, Auszug aus der ersten abendländischen systematischen Dogmatik H's, Gött. 1792. (*Schrödl*). *W. F.*

Hildegarda (Hildegardis), św. (17 Wrz. *al.* 22 Czerw.), fundatorka i ksieni klasztoru w *Rupertsbergu* (mons S. Roberti) pod Bingen (Bingia), ur. 1098 r. w Böckelheim, w hrabstwie Sponheim, ze szlachetnych, zamożnych i pobożnych rodziców. Od 3 roku życia aż do śmierci miewała wizje, które różniły się od innych pobożnych widzeń, albowiem podczas nich była zawsze przytomną, mając otwarte oczy i wszystkie zmysły czynne. Posiadała w sobie niewyczerpane źródło wewnętrznego światła, *umbram viventis luminis*, za pomocą którego widziała wszystko, tak jak w zwierciadle wód przezroczystych, i z którego pochodziła jej cała mądrość, rozumienie ksiąg świętych i najgłębszych tajemnic religji, znajomość śpiewu i języków, których się nigdy nie uczyła. W 8 roku życia rodzice poruczyli ją ś. Jutcie, która wraz z innemi świętemi dziewicami żyła w pobliżu klasztoru Disibodenberg (Ob. o tym klasztorze *Remling'a* Gesch. der Klost. in Rheinbayern cz. 1, i *Bolland.* in Vita S. Disibodi 8 Jul.). Gdy, po upływie lat wielu, to wewnętrzne światło jaśnieć w H'ie nie ustawało, na usilne prośby jednej pobożnej dziewicy i pewnego zakonnika z Disibodenbergu zaczęła widzenia swoje dyktować r. 1141 w ojczystym języku, które po łacinie spisywał *Godfryd*, zakon-

nik z Disibodenbergu, p. t. *Scivias*, t. j. Nosce vias Domini, Znaj drogi Pańskie (*Bolland.* in Comment. praev. ad vitam s. H. § 2). Po śmierci Jutty, H. została przełożoną klasztoru, a gdy ten z czasem okazał się za szczupłym, pomimo wielu przeszkód i trudów zbudowała obszerniejszy klasztor ś. Ruperta pod Bingen, gdzie zapewne już osiadła z 28 zakonnicami, gdy Papież Eugenjusz III przybył do Trewiru i tam 8 miesięcy bawił (przy końcu 1147 r.). Papież ten, dowiedziawszy się o wizjach ś. H'y i o ich spisywaniu, wysłał do niej kilku pobożnych i uczonych mężów, aby zbadali cały stan rzeczy i zażądali od H'y spisywanej księgi, albowiem byli tacy, co wizje te poczytywali za czyste marzenia rozbujałej imaginacji, lub za sprawę szatańską. Książka H'y ściśle rozbieraną była na synodzie trewirskim 1148 r. pod prezydencją Pap. Eugenjusza III, w obecności ś. Bernarda. Książkę zatwierdzono, a Papież napisał list do H'y, w którym upoważnił ją do dalszego spisywania tego „*quae in spiritu proferenda senserit*" (*Mansi*, Concil. XXI 737; *Hardouin*, Concil. t. VI p. II p. 1319). Ztąd można się przekonać, jak daleco mylą się ci, co mówią o formalném przez tegoż Papieża zatwierdzeniu wówczas wszystkich wizji i pism H'y, których większa część pojawiła się dopiero r. 1148. Ś. Bernard również pisał (*Epist.* 386, al. 266) w tym względzie do H'y, winszując jej łaski, jaką ją Bóg obdarzył, i zalecając jej pokorę; żadnego wszakże zdania o widjach ze swej strony nie wyraził: *Dicerie enim coelestia secreta rimari et ea, quae supra homines sunt Spiritu S. illustrante dinoscere.* Od tego czasu sława H'y bardzo się rozszerzyła. Zewsząd udawano się do niej, jak do wyroczni. Papieże (Anastazy IV, Adrjan IV), cesarze (Konrad III, Fryderyk I), biskupi, kapituły, opaci i księżne, mnóstwo wszelkiego stanu osób pisywało do niej, zasięgając rady, pociechy, prosząc o modlitwy, lub o rozwiązanie trudniejszych kwestji teologicznych, wreszcie o objawienie rzeczy przyszłych. Nie można zaprzeczyć, że wiele jej odpowiedzi świadczy o znajomości teologicznej, wyższej nad owe czasy, że wszystkie zalecają zastanawianie się nad samym sobą i gruntowną poprawę życia, że dawane były z zupełną swobodą i śmiałością, samemu nawet Papieżowi, że niektóre z nich nacechowane są duchem prawdziwie prorockim, znajomością nadprzyrodzoną św. tajemnic i serca ludzkiego. Jednakże listy jej i pisma po większej części są ciemne i trudne do zrozumienia. Prócz nadsyłanych listów, mnóstwo jeszcze do klasztora ś. Ruperta napływało pielgrzymów, nawet żydów, z Niemiec, Belgji i Francji. Wreszcie wzywano H'ę do różnych miast, których mieszkańców nawracała. Ostatnią podróż odbyła do grobu ś. Marcina turońskiego i do Paryża, gdzie dzieło swoje poddała pod egzamen teologów. Pomimo tak czynnego życia, wątłych sił i częstych chorób, doczekała lat 81. Um. 17 Wrz. 1179. Większa część jej rękopismów znajduje się w Wiesbaden. Najcelniejsze jej dzieło 1) *Scivias sive Visionum et revelationum libri 3* wyszło ap. *Jac. Faber*, Liber trium spiritualium viror., Paris 1513; przy *Revelationes s. Birgittae et Elisabethae*, Colon. 1628 f., i przy *Epistolae S. Hildeg.*, ed. Blanckwalt; osobno, z przedmową *Gebwillera*, Haganoae 1529, przełoż. na franc. *Piotr Lachèze* (Les révelations de ste Hildegarde, ou le Scivias Domini, Paris 1868). 2) *Vita S. Roberti* sive *Ruperti confess. ducis Bingionum* (żył w IX w.), wydał Jan Bazeusz w *Hincmari* Epistolae etc., Mogunt. 1602; jest też ap. *Bolland.*, Acta SS. Maj. III 504, i ap. *Surium*, Vitae SS. 15 Maj. 3) *Vita S. Di-*

zibodi († 674) *eppi et conf.*, ap. *Surium*, op. c. 8 Jul., ap. *Bolland.* 8 Jul. II 588. 4) *Expositio regulae s. Benedicti*, w *Biblioth PP.*, ed. Colon. Append., ed. Lugdun. t. XXIII, i przy *Epistolae s. Hild.*, ed. Blanckwalt. 5) *Epistolae* 6) *Quaestiones 38 cum solutionibus*, i 7) *Explicatio Symboli Athanasiani*, wydał *Just. Blanckwalt* p. t. S. Hildegardi Epistolarum liber, item ejusdem H. scripta alia, Coloniae 1566, i w *Biblioth. PP.*, ed. Lugdun. t. 27. 8) *Physicae libri* 4, dzieło medyczne, wydane Argentorati 1533 i 1534 u Jana Schotta, z *Octavii Horatii et Theodori* Diacta. Ob. *C. Jessen*, o wydaniach i rękopismach dzieł medyczno-histor. ś. H'y, w *Sitzungsberichte der mathem.—naturwiss. Classe d. k. Akad. d. Wiss. zu Wien*, 1862 t. 45, 1 p. 97—116; *Reuss*, Commentatio hist. de libris physicis S. Hildegardis, Wirceburgi 1835; *Korrespondenz der Aebtissin Sophia von Neuenburg zu Kitzingen mit d. hl. Hildegard*, w *Archiv. d. hist. Vereins im Untermainkreis*, Würzburg, 1843, V 3 p. 109. Bzowski (*Annal.* a. 1415 n. 39) przytacza proroctwo ś. H'y pko zakonom żebrzącym (także ap. *J. A. Fabric.*, Bibl. lat. med. l. VIII p. 774, ed. *Gallet.* t. II 243), lecz jest ono zmyślonem, jak wykazali Bollandyści (Acta SS. Mar. I 667). O dziele H'y *Subtilitatum diversar. naturar. creatur. libri 9*, ob. *Reuss'a* rozprawę w *Annalen des Vereins für nassauische Alterthumskunde*, Wiesbaden 1859, VI p. 50—106. Z jej pisma *Liber divinorum operum* wyjątek przywodzi K. Gallettus w *Fabricii* Bibl. lat. med. II 245. Zbiorowe wydanie dzieł ś. H'y ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 197. Żywot ś. H'y napisał *Teodoryk*, opat benedyktyński, żyjący ok. r. 1200; wyd. *Blanckwalt*, przy *Epistolae S. H.*, Colon. 1566; *Surius*, Vitae SS. 17 Sept.; *Bolland.*, Acta SS. 17 Sept. V 679, na franc. przełoż. p. t. *Vie de ste Hildegarde écrite en 1209 par Thierry, abbé de St. Trond*, Louvain 1822. Cf. *Acta inquisitionis de virtutibus et miraculis s. H.*, ap. *Bolland.* l. c. p. 697; *Dahl*, Die heil. Hildegardis, w *Quartalblätter d. Vereins für Literatur u. Kunst zu Mainz*, Mainz 1831, III 33, i osobno ibid. 1832; *Görres*, Die christl. Mystik t. I; *Die 9 Chöre der seligen Geister aus dem „Scivias" d. heil. Hildeg.* übers. von *J. Ph. Schmelzeis*, Regensburg 1870. Na obrazach malują nad ś. H. trzy wieże w promieniach, prawdopodobnie chcą tém oznaczyć 3 klasztory: Dimbodenberg, Rupertsberg i Eibingen, jakie napełniła sławą swej świętości. *X. W. K.*

Hildesheim (*Hildesium, Hildeshemium, Hildesia, Bennopolis*) *biskupstwo*. Karol W. podbiwszy Saksonów pod swoje panowanie i pozyskawszy ich dla chrystjanizmu, chciał utrwalić to podwójne zwycięztwo: na podstawie dawnego podziału narodowego na pokolenia, zakładał w różnych stronach stolice biskupie; przedsięwziął tedy ustanowić biskupstwo i dla Ostfalji, lecz rozliczne zajęcia nie dozwoliły mu dokonać zamiaru. Na stolicę biskupią wybrał miasto *Else* (dawniej *Aulica*), gdzie już kościół zaczął budować, poświęcony czci księcia Apostołów. Ludwik Dobrodusny, spełniając myśl ojca, obrał na stolicę biskupią inne, dogodniejsze miejsce, właśnie to, gdzie dziś wznosi się miasto *Hildesheim*. Kronikarz saksoński (*Annalista Saxo* ap. *Eccard*, Corp. hist. med. aevi I 182) przytacza legendę, według której cesarz Ludwik udawszy się na polowanie w okolicę, gdzie dziś leży Hildesheim, nie przepomniał wziąść z sobą kapelana, który pod krzakiem róży urządził ołtarz i Mszę ś. odprawił. Opuszczając to miejsce, kapelan zapomniał zabrać skrzyneczki z relikwjami Najśw. Panny; spostrzegłszy swą stratę, wrócił się, ale żadnym sposobem skrzy-

nęczki owej z ziemi podnieść nie mógł. Okoliczność ta skłonić miała cesarza do wystawienia w tém miejscu kościoła, a potém ufundowania tu biskupstwa. Krzak różany, przechowywający się dotąd przy katedrze hildesheimskiej, już za biskupa *Hezilo* (1054—79) był w wielkiém poszanowaniu. Granice dawnej djecezji niezupełnie odpowiadają rozległości późniejszego księstwa Hildesheim; wokół djecezji hildesheimskiej leżały biskupstwa: halberstadzkie, moguncke, paderborneńskie, mindeńskie i werdeńskie. Datę fundacji tego biskupstwa można oznaczyć na r. 816; pierwszym biskupem był *Gunthar*, wezwany z Reims na biskupa najprzód do Auliki, † 834 r. Czwarty z rzędu jego następca *Altfryd* (851—874) wzniósł katedrę pod wezwaniem Najśw. Panny. Za rządów tegoż biskupa i przy jego pomocy ufundowano kilka klasztorów w djecezji, jako to: Gandersheim (ob.) i Lammspringe. Z następnych biskupów znakomitszymi byli: *ś. Bernward* (ob.), *ś. Godehard* (1029—38) i *Hezilo* (1054—79). Godehard szczególnie się opiekował szkołą: posyłał zdolniejszych z niej uczniów za granicę, obsadzał najlepszymi nauczycielami, a nawet dawał uczniom hojne utrzymanie (ob. *Vita Godehardi*, ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. XI 167 et s.). Gdy starożytną katedrę, a z nią prawie całe miasto zniszczył pożar r. 1043, Hezilo wybudował katedrę dotąd istniejącą, liczbę kanoników powiększył, oznaczył na 50, później zmniejszoną na 42. Od czasu pożaru starej katedry kanonicy przestali żyć tu wspólnie. Kapituła hildesheimska należała do najbogatszych w Niemczech (dochody biskupie i kapitulne miały wynosić razem do 500,000 tal. rocznie), wszakże słynęła z pobożności aż do r. 1576, w którym ustawa, zastrzegająca przyjmować do kapituły potomków starej szlachty, z pominięciem zalecających się nauką i pobożnością, przyczyniła się do zupełnego upadku tej instytucji. Starożytna jedna kronika daje taką charakterystykę starych kapituł w tej stronie Niemiec: *Canonici Magdeburgenses—nobiles, canonici Halberstadienses—domini, can. Hildesienses—religiosi, can. Monasterienses—milites, can. Mindenses—pauperes.* Na czasy biskupów *Hezila* i *Udo'na* (1079—1118) przypadły rozterki polityczne i religijne za panowania Henryka IV. Biskupi ci trzymali stronę cesarza, Hezilo podpisał nawet wyrok potępiający Grzegorza VII. Wśród powszechnego zaburzenia djecezja oszczędzaną była przez cesarza, otrzymała nawet pewne przywileje w nagrodę przychylności Udona, ale za to znowu przeciwnicy cesarscy, a mianowicie Ekbert brunszwicki, niszczyli posiadłości biskupie, dopóki po śmierci Henryka IV nie uciszyła się walka. Dwudziesty z rzędu biskup, *Bernhard* (1130—1153), odznaczał się wielką działalnością i sprężystością, zwiększając liczbę kościołów i klasztorów, powiększył djecezję nabyciem hrabstwa Wincenburg i przygotował drogę do późniejszej udzielności państwowej tego biskupstwa. Podczas walk cesarza z Henrykiem Lwem, biskupi *Herman* (1162—70) i *Adelog* († 1190) stali po stronie cesarza, w celu uwolnienia się z pod przewagi możnego sąsiada. Podczas tych wojen zaczęto fortyfikować miasto, które przeszło całkowicie pod władzę biskupią. Robót tych dokonano za biskupa *Konrada I* (1194—99), piastującego urząd kanclerza przy królu Filipie. Tym to sposobem w ostatnich czasach panowania Hohenstaufów biskupi hildesheimscy wzrośli do znacznej potęgi, a liczba klasztorów i kollegiat bogato uposażonych doszła do 24 w djecezji. Za *Konrada II* (1221—46)

dominikanie i franciszkanie osiedlili się w Hildesheimie. Konrad był mężem niepospolitym, kształcił się w Paryżu i tam nauczał, głosił krucjatę przeciwko albigensom, został penitencjarzem Honorjusza III i biskupstwo hildesheimskie otrzymał bez żadnych wpływów świeckich. Ta okoliczność i odzyskiwanie przezeń dóbr, dawniej pozastawianych, stały się powodem niesnasek z okolicznymi magnatami, które dla djecezji wiele szkód przyniosły. Czynny żywot Konrada II odznaczył się fundacjami i reformą klasztorów; posłował on od Papieża do Fryderyka II, w celu namówienia go na krucjatę. Po Konradzie następują biskupi, wywodzący ród swój z możnych lub książęcych familji, toczący nieustanne walki z sąsiednimi książętami, z własnymi poddanymi, którzy chcieli zdobyć sobie większą niezależność. *Gerhard* (1365—1398) wsławił się swoją walecznością w bojach i zwycięztwem, jakie odniósł pod *Dinclar* nad księciem brunszwickim, biskupem halberstadzkim i ich sprzymierzeńcami. Ale w skutek niewłaściwych tych duchowieństwu zajęć, nastąpił tu jego upadek i zdziczenie. *Magnus* (1424—1452) starał się przywrócić karność duchowną i zreformować obyczaje kleru. Za jego rządów kardynał Mikołaj Kuza, przybywszy do H., kazał wypisać na tablicach *Ojcze nasz*, *Zdrowaś* i *X Przykazań* i rozwiesić je po kościołach, ponieważ lud nic tego nie umiał. Na nieszczęście nie wytrwano na tej drodze poprawy; usposobienia wojownicze przemogły i sprowadziły za Jana IV (1504—1527 rezygnował, † 1547) polityczny i kościelny upadek biskupstwa. Jan IV wojował o dobra biskupie, odniósł zwycięztwo pod Soltau, ale nie chcąc zastosować się do wyroku Karola V, wydanego w Worms (1521), został skazany na bannicję. Wyrok został wykonany przez króla duńskiego i księcia brunszwickiego, który zagarnął znaczną część biskupstwa. Wówczas i protestantyzm rozpoczął tu swoją propagandę, której uległa większa część kraju i miasto H. Za biskupa Ernesta II (1573—1612) przybyli do H. jezuici i poczęli oddziaływać na ożywienie ducha religijnego w djecezji. Ernest II rozpoczyna szereg biskupów z domu bawarskiego, którzy, dla stawienia silniejszego oporu pko potędze protestanckiej, łączyli wiele biskupstw pod jeden pastorał. Tak Ernest był zarazem arcb. kolońskim, bpem freisingeńskim, monastyrskim i lüttichskim. Ale nie wychodziło to na dobre djecezji, której brakło tym sposobem bliższego nadzoru oka biskupiego. Nadto, za przykładem bpów szli kanonicy, zajmując także po kilku kanonikatów w różnych kapitułach i uwalniając się tym sposobem od obowiązku rezydencji. Za ostatniego *księcia* bpa *Franciszka Egona Fürstenberga* (1789—1825), zarazem bpa paderborneńskiego, biskupstwo dostało się Prusom, zostawszy 1803 r., podobnie jak inne państwa duchowne, sekularyzowaném, przyczém nastąpiło zniesienie klasztorów, rozpoczęte już poprzednio przez samych biskupów. R. 1807 H. było wcielone do królestwa Westfalskiego, 1813 zajęte w posiadanie przez hanowerczyków i tymże na kongresie wiedeńskim 1815 przyznane; ostatecznie, wraz z Hanowerem, przeszło pod panowanie pruskie 1866 r. Jeszcze przed śmiercią bpa Franciszka Egona (1825) Stolica Apost. zawarła 1824 r. z Hanowerem konkordat, określający granice biskupstwa, urządzający kapitułę, dochody kościelne (bp otrzymuje 4,000 tal., dziekan kapit. 1,500 tal., 2 kanon. starszych po 1,400 tal., 2 kan. następnych po 1,000 tal., 2 najmłodszych po 400 tal.), porządek wyborów biskupich, tudzież obsadzania beneficjów. R. 1829 wybrany został na bpa *Józef Godehard Osthaus*,

po nim: 1836 *Ferdynand Fritz* († 1840), r. 1842 *Jakób Józef Wandt* († 1849), r. 1850 *Edward Jakób Wedekin* († 1870), a 1871 *Daniel Wilhelm Sommerwerk Jacobi* (ur. 1821 r.). Czterej przedostatni biskupi byli (do 1857 r.) zarazem administratorami biskupstwa Osnabrück. Dziś biskupstwo to bezpośrednio Stolicy Apost. podległe, w 13 dekanatach liczy 85 kościołów parafjalnych, 37 filjalnych, 184 księży świeckich. W mieście biskupiém oprócz katedry są jeszcze 3 (dawniej 10) kościoły katol., katolickie gimnazjum (*Josephinum*), seminarjum duchowne, dom emerytów i demerytów. Cf. *Beiträge zur Hildesheim. Geschichte*, 1829, 3 v.; *Das Bisthum H., in geogr., statist. u. topographischer Hinsicht*, Berl. 1802; *Fr. A. Blum*, Gesch. des Fürstenthums H., Wolfenbüttel 1803; *Koken u. Lüntzel*, Mittheilungen geschichtl. u. gemeinnützlichen Inhalts für das Fürstenth. H., 1831..; *Lüntzel*, Die ältere Diöcese H., Hildesh. 1837; *Conr. Kratz*, Der Dom zu Hild., Hildesh. 1840; *Lüntzel*, Gesch. der Diöcese u. Stadt H., 1858, 2 v.; *Wachsmuth*, Geschichte von Hochstift u. Stadt H., 1863. *N.*

Hilgenfeld Adolf Bernard, ur. 1823 w Stappenbeck pod Salzwedel, w Berlinie i w Halli uczył się teologji protestanckiej i filozofji, 1850 r. został professorem teologji w Jenie, a 1852 i bibljotekarzem uniwersyteckim, 1856 wybrany na ober-proboszcza w Osterburgu, nie otrzymał zatwierdzenia rządowego, z powodu swego racjonalistowskiego kierunku. Liczne pisma jego odnoszą się przeważnie do krytyki i egzegezy biblijnej; od 1848 r. pracował w *Tybingskich rocznikach teologicznych*, a od 1858, razem z Hitzig'em, Lipsius'em, Rückert'em i Wilkens'em, wydaje w Jena *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*.

Himerjusz, arcyb. tarragoński, znany z przesłanego doń listu *Syrycjusza* Papieża, gdzie znajduje się odpowiedź na różne pytania i wątpliwości w sprawach kościoła hiszpańskiego, jakie Himerjusz przedstawił Papieżowi Damaszemu tylko co przed śmiercią tegoż († 10 Grud. 384). Odpowiedź tę następcy Damazego znajdujemy w zbiorze kanonów *Djonizjusza Małego*, w *Leonis M.* Opp. III 246, w *Voelli* et *Justelli* Biblioth. can. I 190, ap. *Coustant*, Epiae Rom. Pont. 628, ap. *Mansi*, Concil. III 655, i w innych zbiorach akt soborowych, ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 13. Pierwsze pytanie odnosiło się do arjanów, nawracających się na łono Kościoła, czy takowych należało chrzcić, jak tego domagali się niektórzy biskupi. Syrycjusz zabrania tego czynić pod karą klątwy i, pomiędzy innemi, powołuje się na Liberjusza Papieża, którego missa ad provincias decreta zabraniają takiego powtarzania chrztu. Drugie pytanie tyczyło się czasu, w jakim chrzest ma być udzielany. Ponieważ w Hiszpanji pod tym względem zaczął się upowszechniać zwyczaj udzielania chrztu w święta Apostołów i męczenników, Syrycjusz zaleca, aby, wyjąwszy nagłe wypadki, chrzcić tylko na Wielkanoc i Zielone Świątki, i że do tego prawa mają się stosować wszyscy, co są w jedności z Kościołem, qui nolunt ab apostolicae petrae, super quam Christus universalem construxit Ecclesiam, soliditate divelli. Trzecie zapytanie czynił H., co wypadało robić z takimi, którzy do bałwochwalstwa powracają. Papież odpowiada, że trzeba ich wyłączyć od przyjmowania Ciała i Krwi Pańskiej, oddzielić *a Christi Corpore et Sanguine*, a gdyby się nawrócili, wyznaczyć im ciągłą pokutę, dozwalając wszakże w chwili śmierci pojednać się z Bogiem. Na czwartą trudność: si desponsatam alii puellam alter in matrimonium possit acci-

pere? Papież odpowiada przecząco, ponieważ w oczach wiernych jest pewnego rodzaju świętokradztwem nie zważać na błogosławieństwo, jakie nuptiae sacerdos imponit. Dalej pytał H., jak postąpić wypadało z tymi, którzy po odbytej publicznej pokucie na nowo upadają, et militiae cingulum, et lubricas voluptates, et nova conjugia, et inhibitos denuo appetivere concubitus. Syrycjusz orzeka, że nie należy dopuszczać ich do powtarzania publicznej pokuty, a chociaż mogą znajdować się razem z innymi w kościele, słuchać Mszy ś. i uczestniczyć w modłach, nie powinni być przypuszczani do Stołu Pańskiego i jedynie w godzinę śmierci nie należy odmawiać ostatniej pociechy, viatico munere per communionis gratiam. Na szóste zapytanie Papież daje odpowiedź, że zakonnicy i zakonnice, które zapominając o swych ślubach (abjecto proposito sanctitatis), dopuszczają się grzechu cielesnego, mają być wydaleni z kościołów i klasztorów, w więzieniu (retrusae in suis ergastulis), skazani na ciągłą pokutę i dopiero przy śmierci dostąpić mogą miłosierdzia (per communionis gratiam indulgentia). Nareszcie H. donosił Papieżowi: „plurimos sacerdotes Christi atque levitas, post longa consecrationis suae tempora, tam de conjugiis propriis quam etiam de turpi coitu sobolem procreasse", i że w obronie swojej powoływali się na Stary Test., który dozwalał kapłanom związków małżeńskich. Syrycjusz tych, którzy czynili tak z niewiadomości prawa kościelnego, kazał utrzymać na urzędzie z warunkiem, aby pokutowali i przyrzekli żyć w powściągliwości, od wszelkich jednak wyższych święceń i godności mieli być wyłączeni; tych zaś, co się powoływali na Stary Test. i trwali w złem, nakazał uważać jako ab omni ecclesiastico honore dejectos. Wreszcie pisał H., że niektórzy, pomimo kilkakrotnie powtarzanych związków małżeńskich i życia wolnego, (licenter ac libere inexploratae vitae homines, quibus etiam fuerint numerosa conjugia), bywają przypuszczani do święceń kapłańskich za zgodą biskupów. Syrycjusz decyduje, że ci, którzy wyświęceni zostali w skutek niewiadomości prawa kościelnego, dalej pełnić mogą swoje obowiązki, ale bez nadziei posunięcia się wyżej, (adempta sibi omni spe promotionis), i zapowiada, że następnie będzie pociągał do odpowiedzialności biskupów święcących, jak i tych, którzy w takich warunkach święcenia przyjąćby się ośmielili. Z rozdziału 9 pokazuje się, że bezżeństwo nie było wówczas obowiązującém subdjakonów. Na wzmiankę zasługuje cap. 18, gdzie czytamy: *Monachos quoque, quos tamen morum gravitas et vitae ac fidei institutio sancta commendat, clericorum officiis aggregari et optamus et volumus.* Papież obowiązuje w końcu H'a, aby odpowiedź tę jego podał do wiadomości duchowieństwa w sąsiednich prowincjach: w Betyce, Lusytanji i Galicji. (*Schrödl*). *W. F.*

Hincza Marcin, jezuita, ze szlachty pruskiej pochodzący, był rektorem kollegjów w Gdańsku, Toruniu, Jarosławiu i Krakowie u ś. Piotra, przełożonym nowicjatu krakowskiego i seminarjum w Wilnie i Krakowie; dwukrotnie prowincjałem prowincji polskiej obierany, um. w Poznaniu 1667 r. Napisał: *Król bolesny Jezus Chrystus opisany, przydana jest i zabawa przy Mszey i Komuniey*, Lublin 1681, zawiera 30 rozmyślań o Męce Pańskiej; *Wojciech Korotyński* tłumaczył to dzieło na łacinę p. t. *Rex dolorum J. Chr.*, Krak. 1686; *Gloria in excelsis Deo, Dziecię Pan Jezus, to jest rozmyślanie o dzieciństwie Pana Jezusowem*, ib. eod.; *Pląsy Aniołów Jezusowi narodzonemu najświętszego krzyża tańce*, ib.; *Pląsy*

Jesusa z Aniołami najśw. krzyżią tańce, ib. 1638 (jest to druga część poprzedniego dzieła); *Chwała z krzyża, której sobie i nam nabył Jezus ukrzyżowany, opisana*, ib. 1641; *Matka Bolesna Maryja, t. j. tłómaczenie Męki Pana Chrystusowej, która boleść Matce ś. zadawała*, ib. 1665, 1 v. in-f., z bardzo piękną na czele rycina; *Głos Pański z Ewangelji adwentowych z naukami i z stosowaniem do Najśw. Sakramentu*, Wilno 1648; i kilka kazań pogrzebowych. Pisma H'y odznaczają się niezwykłą u jego współczesnych czystością języka. Cf. *De Backer*. Bibl.

Hinkmar (ze staroniemiec. *inc*, *enc*—sługa, syn, i *mar*—sława, a zatém *syn sławy*) *starszy*, zwany także *Ingumar*, *Ingmar*, *Igmar*, arcyb. remeński, pochodził ze znakomitej rodziny frankońskiej, ur. 806 r., wychowywał się w klasztorze benedyktynów w Saint-Denis, pod Paryżem, za opata Hilduina. Stosunki familijne i wrodzone zdolności ułatwiły mu wstęp na dwór Ludwika Dobrodusznego, który używał go do różnych spraw. W klasztorze H. pracował usilnie nad utrzymaniem karności i ducha zakonnego. Gdy opat Hilduin, za udział w rokoszu przeciwko Ludwikowi, został wypędzony 830 r. do Saksonji, H., chociaż zawsze był wierny monarsze, dobrowolnie towarzyszył swemu przełożonemu na wygnaniu. Po roku, na jego prośby, opat mógł wrócić do opactwa i H. mieszkał w klasztorze, ilekroć na dworze królewskim nie był potrzebnym. R. 840 Karol Łysy wziął H'a do swego boku, zlecił mu czuwanie nad wielomą klasztorami i obdarzył dobrami, które później, po wyniesieniu swojém na arcybiskupstwo, darował szpitalowi w St. Denis. Gdy Ebbo (ob.), arcyb. remeński, pozbawiony został swojej stolicy (835, a 845 r. w Maju) synod prowincjonalny w Beauvais ogłosił arcybiskupstwo za wakujące, wtedy na prośbę ludu i duchowieństwa djecezji remeńskiej, a za dozwoleniem opata Hilduina i zatwierdzeniem króla Karola Łysego, H. na tymże synodzie w Beauvais otrzymał godność arcybiskupa i prymasa w Reims. Jednak na usilne prośby cesarza Lotarjusza, Papież Sergjusz zarządził zbadanie sprawy Ebbona i zlecił takowe Guntboldowi, arcybpowi z Rouen. Zwołano synod do Paryża (847), przyzwano Ebbona i, gdy ten nie stanął, wybór H'a uznano za prawomocny. Kiedy akta tego synodu przesłano do Rzymu, Sergjusz już nie żył, a następcą jego obrany został Leon IV, który przysłał paljusz H'wi. Życie H'a obfitowało w różnego rodzaju wypadki, a upływało na ciągłej walce z przeciwnościami. Na wstępie do djecezji nie mogąc, w własnym interesie swojej powagi, uznać za prawne czynności Ebbona po powrocie jego 840 r. do Reims, odsunął i wyświęconych przezeń kapłanów od obowiązków. Wtenczas *Wulfad* w obronie swojej i kolegów ogłosił memorjał (narratio) 853 r., w którym dowodził ważności święceń i legalności postępowania Ebbona, przytaczając dekret z Izydora: „że biskup nie może być złożonym przez synod.“ Synod w Soissons t. r. nie uznał tych przedstawień za słuszne. H. prosił Leona IV, Papieża, o potwierdzenie uchwał tego wielkiego synodu, zebranego z pięciu prowincji kościelnych. Leon IV nie uczynił tej prośbie zadosyć, ponieważ złożeni z godności duchowni zaapellowali do Rzymu. Benedykt III 855 r. potwierdził uchwały synodu w Soissons, z zastrzeżeniem, jeżeli rzecz tak się miała, jak ją H. przedstawiał. Mikołaj I też samo powtórzył 863 r., przyznając H'wi godność prymasa. Wulfad jednak, który był kiedyś nauczycielem księcia Karlomana i którego Karol *Łysy* chciał mieć arcybiskupem w Bourges, odwołał się znowu

866 r. do Mikołaja I, Papieża. Papież pisał do H'a: „że z akt nie można dojść prawomocności złożenia przez niego duchownych z ich godności, zachęca go do przywrócenia ich do godności, a jeżeli nie chce sam tego uczynić, aby zwołał nowy synod w Soissona." Jakoż zebrał się synod w Sierpniu 866 r. H. przedstawił synodowi opis całej sprawy i zasady prawne, z jakich się na nią zapatrywał. Synod orzekł, że prawo jest przeciwko owym duchownym, w drodze jednak łaski przywróceni mogą być do swych godności, jeżeli taka wola Papieża. Dodano nadto, że H. sam przez się tego nie mógł uczynić, ponieważ nie miał prawa zmieniania decyzji synodalnej. Mikołaj Papież nie poprzestał na tej decyzji, zażądał aktów, tyczących się degradacji Ebbona i duchownych przezeń wyświęconych, zganił H'a i zarzucił mu sfałszowanie niektórych aktów synodu w Soissons (z 853 r.), którego zatwierdzenie podstępnie wyłudził. Nadto, Papież naznaczył nowy synod w Troyes (Trecae) 867 r. Synod ów zdał wyjaśnienie sprawy Ebbona i prosił Papieża o jej rozstrzygnięcie, ale Karol Łysy, który wtenczas był w nieporozumieniu z H'em, listy synodalne przejął, zastępując je bardziej dla tegoż nieprzychylnemi. Jednak H. znalazł sposób przesłania swej obrony i tłumaczenia na zarzuty Rzymu. Gdy posłowie jego przybyli do Rzymu, umarł właśnie Mikołaj I, a następca jego Adrjan II położył całej sprawie koniec, uwalniając H'a od wszelkich zarzutów, a z drugiej strony mianując Wulfada arcybpem w Bourges. Kiedy powyżej opisane zatargi jeszcze się nie skończyły, inna znowu rozpoczęła się sprawa. *Rothard*, bp z Soissons, suffragan H'a, starszy od niego wiekiem, dał kilkakrotnie swemu metropolicie powód do niezadowolenia. Niechęć metropolity wzrosła, kiedy Rothard bez jego wiedzy degradował jednego księdza za niemoralne życie. W trzy lata później H. przywrócił ukaranego do beneficium, naganił tego, który zajął jego miejsce, a na synodzie prowincjonalnym w Soissons 861 r. zasuspendował Rotharda za niesprawiedliwe degradowanie kapłana, zastawianie naczyń świętych u żydów, marnowanie dóbr duchownych i za nieprzystojne życie. Rothard odwołał się do Rzymu, stosownie do ustaw synodu w Sardyce, a H. zgodził się na apellację. Wnet jednak zmienił zdanie i zażądał u króla, aby zatrzymał Rotharda. Wezwano go natomiast, by się stawił przed synodem w Soissons 863, kiedy zaś tego nie chciał uczynić, został z godności złożony, obłożony klątwą, posłany do klasztoru, a djecezję oddano innemu biskupowi. Ale Papież wysłał natychmiast upomnienie dla H'a i biskupów zasiadających w Soissons, z nadmienieniem, że kiedy Rothard apellował do Rzymu, należało się z wyrokiem zatrzymać, gdyż biskup może być sądzonym tylko przez Papieża, nie zaś przez synod prowincjonalny. Nadto, ponieważ synod powoływał się na cesarski zakaz tej apellacji, Mikołaj dodał, że postanowienia przeciwne prawom Kościoła obowiązywać nie mogą. W późniejszym liście grozi Papież dumnemu metropolicie suspensą (quoad missam), jeżeli w przeciągu trzydziestu dni nie przywróci Rotharda na stolicę biskupią; albo, jeżeli uważa postępowanie swoje za zgodne z prawem, aby się stawił osobiście lub przez pełnomocnika wraz z swoim przeciwnikiem w Rzymie, dla otrzymania ostatecznego wyroku. W liście zaś do Rotharda zachęca go Papież do wytrwałości i wzywa, aby, jeżeli się czuje niewinnym, spieszył do Rzymu; prócz tego prosi króla, aby podróży tej Rothardowi nie tamował. Jakoż król zgodził się na to; H. ze swej strony wyprawił rze-

ników z memorjałem, w którym przedstawia: 1. że Rothard był sądzonym podług ustaw Kościoła; 2. że, stosownie do tych ustaw, nieporozumienia między biskupami a duchowieństwem rozstrzyga synod prowincjonalny, a tylko w sprawach wątpliwych (causae dubiae) uciekać się należy po zdanie do Rzymu; 3. jeżeli potępiony biskup apelluje, to Papież, podług ustaw synodu w Sardyce, powinien mianować *judices in partibus*, nie zaś powoływać strony do Rzymu; 4. że tylko metropolici nie mogą być sądzeni bez zgody Papieża, nie zaś prości biskupi. Następnie charakteryzuje Rotharda, zarzuca mu życie nieporządne i uważa go, jako zupełnie nieodpowiedniego do sprawowania urzędu biskupiego. Rothard od dziewięciu już miesięcy bawił w Rzymie, kiedy wysłańcy H'a zatrzymani zostali w drodze przez cesarza Ludwika II (a przynajmniej tak utrzymywali), i tylko przesłali inną drogą powierzone sobie papiery. Rothard ze swej strony złożył obronę *libellus proclamationis*, w której odpiera zarzuty H'a i skarży się na surowość, z jaką względem niego postępowano. Po zbadaniu rzeczy, Mikołaj Papież w wigilję Bożego Narodzenia 864 r. publicznie uznał Rotharda za niewinnie prześladowanego; z zasady zaś, że żaden synod nie może się odbywać bez zgody Papieża, ustawy synodu w Soissons ogłosił za nieważne, dodając, że choćby Rothard nie apellował, nie mógł być złożonym z urzędu, contra tot et tanta decretalia, bez zezwolenia Papieża; sąd bowiem nad biskupami przynależy do Stolicy Apost., jako sprawa większej wagi (causa major). W liście do biskupów francuzkich (865 r.) powtarza Papież to samo, dodając, że dekrety, na które się powołuje, były oddawna przechowywane w archiwum kościoła rzymskiego, H'a ostrzega, aby się nie ważył bronić Rothardowi powrotu do djecezji; pisząc zaś o tém do króla, ubolewa nad losem Rotharda i skarży się na H'a. H. i biskupi francuzcy protestowali przeciwko wyrokowi Papieża. Nie zaprzeczali oni autentyczności dekretów, na jakie powoływał się Papież, ale odmawiali takowym prawomocności, ponieważ nie znajdowały się one w *Kodeksie kanonów*, czyli w zbiorze praw kościelnych, jakim się posługiwano wówczas we Francji. Ten Codex canonum zebrany przez *Dyonizjusza Małego*, przesłany był Karolowi przez Adrjana I i jednomyślnie przyjęty był na synodzie w Akwizgranie r. 802. Papież w odpowiedzi objawił zdziwienie swoje, z powodu opozycji bpów pko dekretom przez siebie przywodzonym i przypomniał biskupom, że poprzednio sami odwoływali się do nich, a mianowicie na synodzie w Quiercy 857 r., kiedy w sprawie o dobra kościelne przywodzili ustawy Papieżów: Anakleta, Urbana, Lucjusza (znajdujące się w zbiorze Izydora), i na podstawie tychże dekretów H. dopraszał się o zatwierdzenie synodu w Soissons z 853 r. Dalej Papież dowodzi, że wszystkie listy i dekrety Papieży mają moc obowiązującą, chociaż nie znajdują się w zbiorze kanonów, i że zebranie ich w jednym kodeksie jest prawie niepodobném, z powodu ogromnej ich liczby. Skończyło się na tém, że Rothard odzyskał biskupstwo. H. z biskupami, po jego stronie stojącymi, uznał na synodzie w Troyes 867, że arcybp, lub bp nie może być złożony z urzędu inaczej, jak za zezwoleniem Stolicy Apost. O trzecim procesie H'a ob. art. Hinkmar z Laonu. O jego obronie nauki Kościoła pko Gotszalkowi ob. t. art.—H. brał udział w sprawie rozwodu *Thietbergi*. Kiedy synod w Aachen z 862 r. rozwiązał, przeciwko wszelkim prawom Kościoła, małżeństwo Lotarjusza, króla lotaryngskiego, z Theutbergą,

wielu biskupów i panów lotaryngskich udało się do H'a i podało mu naprzód 23, a potém jeszcze 7 pytań w tej sprawie. H. odpowiedział w piśmie *De divortio Lotharii regis* (862 albo 863) i wykazuje tam, że żadnej wagi nie mają zeznania Theutbergi, że takowe nie były dobrowolne, że proces nie był zgodny z formami prawnemi i że należało było wezwać jej brata Hubberta; że chociażby przed ślubem Theutberga zgrzeszyła z bratem, to jednak nie usprawiedliwiałoby rozwodu, i że zupełnym jest fałszem, jakoby on (Hinkmar) zgodził się bezpośrednio czy pośrednio na wyrok synodu akwizgrańskiego. Przypomina nadto, że rozdział małżonków może mieć miejsce jedynie wówczas, kiedy jedno z małżonków złamie wiarę małżeńską, lub gdy oboje ślubują czystość, i gdy takie nastąpi rozdzielanie, żadnej ze stron nie wolno w nowe wstępować związki, i Lotarjusz mógłby się żenić dopiero wówczas, gdyby prawnie było dowiedzionem, że małżeństwo jego z Teutbergą było żadne. H. dalej pisze, że, zdaniem jego, śledzenie stosunków płciowych, sprawdzanie istoty czynu należy do sędziów świeckich i żonatych; duchowni zaś mają tylko wskazywać pokutę; że tylko sędziowie żonaci, radząc się swoich żon, mogli by dojść, czy Theutberga mogła w skutek stosunków przeciwnych naturze zajść w ciążę. To, co H. mówi o sądzie bożym, o urokach, czynionych przez jedno z małżonków, należy policzyć na karb ówczesnych wyobrażeń. W końcu dodaje, że książęta ulegają zarówno z poddanymi prawom i przepisom Kościoła. Wystąpienie H'a pochwalił Rzym, i Papież Adrjan II napisał (868) doń list dziękczynny. Oprócz tych spraw ważniejszych, H. wmieszany był do wielu innych spraw drobniejszych; wydał też kilkakrotnie rozstropne przepisy dla duchowieństwa (ap. *Hardam*, Coll. Conc. V 391..), w ciągłej zostawał korespondencji z Papieżami, biskupami i książętami swego czasu, a głównie z Karolem Łysym, królem Francji, którego koronował 869 r., zaś r. 877 kładł koronę na głowę jego syna Ludwika II. Szczególniej wielki wpływ wywierał H. na Karola Łysego, i dla tego Adrjan II bardzo mu miał za złe, że swego pana nie powstrzymywał od niesprawiedliwych napaści na Lotaryngję. Z tego powodu żywa nastąpiła korespondencja pomiędzy Papieżem a H'em (870). Pisma H'a, dowodzące wielkiej jego biegłości w teologji i prawie, w wydaniu *Jakóba Sirmond'a* obejmują 2 v. in-f., Paryż 1645 r.; co tu opuszczono, znajduje się u *Cellot'a*, Concil. Duziac., Paryż 1658, u *Labbe'go*, Coll. Concil. VIII 1782.., u *Hardwin'a* t. V, i *Mansi'ego* t. XV; wszystkie dzieła ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 125—126. Główniejsze jego pisma są: *De Praedestinatione etc. contra Gotteschalcum; Collectio ex S. Scripturis etc. de una et non trina Deitate; De divortio Lotharii; De judicio aquae frigidae ad Hildegarium; De visione Bernoldi* (który miał widzieć zmarłego Karola Łysego i 41 biskupów, pomiędzy nimi Ebbona, w czyścu i od nich słyszeć, że H. pomódz im może); *De jure metropolitanorum; Quae exsequi debeat episcopus* (o obowiązkach biskupów); *Opusculum 55 capitularium adversus Hincmarum Laudunensem; De presbyteris criminosis; Annales ab an. 861—882* (ap. *Pertz*, Mon. Germ. I 425—515, jako 3-cia część *Annalium Bertinianorum*); wiele listów do królów, Papieży i biskupów. Ostatnie chwile H'a nie upływały spokojnie. Normandowie, którzy w tym czasie nazili Francję, dotarli do Reims. H. był zmuszony schronić się do Épernay, unosząc z sobą ciało ś. Remigjusza i inne drogie przedmioty, i um. tam 21 Grud. 882 r., po 37 latach biskupich rządów. Cf.

Natal. Alex., Hist. Eccl.; *M. Gess*, Merkwürdigkeiten aus dem Leben u. den Schriften H's, Gött. 1806; *Noorden*, H. Erzb. v. Rheims, Bonn 1863; *Bähr*, Gesch. d. röm. Liter. im karoling. Zeitalt. (III Suppl.), § 194—198. (*Hefele*).

Hinkmar *młodszy*, biskup laoński, siostrzeniec poprzedniego, skutkiem wpływów wuja młodym jeszcze będąc otrzymał od Karola Łysego biskupstwo Laonu r. 858, opactwo i urzędowanie przy dworze, lecz wkrótce przez swą dumę i nieuległość zniechęcił wuja, a obraził króla. Karol Łysy stawił go przed świeckim trybunałem, pozbawił urzędowania i opactwa, zabierając przytém dochody z djecezji. Hinkmar starszy, z całych sił broniąc przywilejów stanu duchownego, protestował przeciwko postąpieniu królewskiemu, utrzymując, że biskup może tylko być sądzonym przez równych sobie i nikt nie ma prawa odsądzać go od dochodów, powołując się przytém na dekrety Papieżów: Urbana, Lucjusza i Stefana, znajdujące się w zbiorze Izydora, z czego się pokazuje, że o ich autentyczności nie powątpiewał. Dzięki tym usiłowaniom nastąpiło pojednanie pomiędzy królem a młodym Hinkmarem 868 r. na zjeździe w Pistres. Biskup się usprawiedliwił i otrzymał przebaczenie. Lecz zaledwie ukończyła się sprawa, powstała nowa. Stosownie do żądania królewskiego, H. dał jednę z lenności laońskich hrabiemu Nortmann, którą najnieprawniej potém odebrał, w fałszywém świetle przedstawiając tę sprawę Papieżowi Adrjanowi II. Synod w Verberji (Vermeria) nad rz. Oise 869 r. wezwał biskupa do wytłumaczenia się, lecz ten zaapellował do Papieża, co jednak nie przeszkodziło królowi do uwięzienia go. H. pragnąc jak najspieszniej odzyskać wolność, wzbronił wszelkich obrządków religijnych w swej djecezji na czas swego więzienia. Wuj jego, mocą swej arcybiskupiej władzy, zniósł ten interdykt, a duchowieństwu dowiódł, że postąpił podług przysługujących mu praw. H. wydobywszy się z więzienia, przedstawił wujowi swemu inne znowu artykuły prawa, poczerpnięte z dekretów Izydora, a wymierzone przeciwko władzy arcybiskupiej i synodom prowincjonalnym. Do owych dekretów odwoływał się i w innych zajściach, szczególniej w sprawie niejakiego *Nivinus'a*, którego wuj wyklął za uwiedzenie zakonnicy, a którego znów siostrzeniec od klątwy uwolnił. Przytém dowodził, że biskup nie może być potępionym bez odwołania się do Papieża, że nawet przed wyrokiem metropolity jest w prawie apellowania do Rzymu, jeżeli obawiać się może stronności metropolity. Na wielkim synodzie francuzkim, zebranym w Attigny 870 r., uskarżał się wuj na siostrzeńca; ten zaś złożył drugi zbiór dekrataljów, stanowiących podstawę zbioru Izydora. Przeciwko tym dekretaljom H. starszy wystąpił z swemi sławnemi 55 capitula, któremi zbijał nie autentyczność, ale obowiązującą siłę prawną dekretów, na jakie się powoływał młodszy H., a to z tytułu, że były przeciwne uchwałom różnych soborów. H. uległ uchwałom soboru w Attigny. Karloman, syn Karola Łysego, wywołał nowy spór. Karloman obrał sobie stan duchowny, ale w krótkim czasie zmienił powołanie i jawnie wystąpił przeciwko ojcu, dopuszczając się różnych gwałtów. Synod prowincjonalny, na żądanie króla, wyklął Karlomana, ale H. nie zgodził się na ten wyrok, czém tak na siebie oburzył króla i metropolitę, że na synodzie 871 r. w Douzi (w djecezji remeńskiej) wystąpili z oskarżeniem na biskupa Laonu. Synod, nie zważając na założoną przez tegoż apellację do Rzymu, złożył biskupa z urzędu, z za-

strzeżeniem, że nie przesądza wyroku Papieża, jaki wydać może przez sędziów delegowanych na miejscu. Papież naganił synod za lekceważenie apellacji, wezwał strony do Rzymu i zabronił obsadzenia djecezji aż do ostatecznego rzeczy rozpoznania. W tejże myśli Adrjan pisał do króla. Karol Łysy w liście ułożonym przez Hinkmara starszego odpowiada gwałtownie, wyrzuca Papieżowi pychę, która pobudza go do nieposzanowania doczesnej władzy, obiecuje posłuszeństwo, ale tylko nauce tradycyjnej i dekretom prawowiernym, a nie będzie się stosował do podejrzanych ustaw. Papież począł przemawiać łagodniej. Oświadczył, że listy jego mogły być sfałszowane, albo w swej treści zmienione, co łatwo stać się mogło z powodu jego choroby; co zaś do H. z Laonu zdaje mu się, że sprawiedliwie był osądzony, jednak prosi, by mu pozwolono przybyć do Rzymu, ponieważ do Papieża się odwołał; wszelako okazuje się skłonnym do załatwienia rzeczy przez *judices in partibus*. Adrjan wkrótce potém umarł (872) i sprawa biskupa laońskiego odwlekła się do r. 876. Karol Łysy przeszkadzał mu wyjechać do Rzymu, uwięził go, a potém za udział w spisku kazał oczy wyłupić. Zastosował się jednak do woli Papieża w tém, że djecezję zostawił wakującą, a wyrok synodu w Douzi uważany był za nieprawomocny. Jan VIII zatwierdził go wszakże 876 r. W dwa lata później, kiedy Papież znajdował się we Francji, nieszczęśliwy H. prosił o przywrócenie na stolicę i żalił się na wuja. Złagodzono wyrok, wyznaczono mu pewną część dochodów z biskupstwa laońskiego i pozwolono odprawiać Mszę ś. Dalsze koleje jego życia są nieznane: wiadomo tylko, że uprzedził do grobu wuja i był przedmiotem politowania swych owieczek. Listy jego, w przedmiocie wyżej opisanych spraw, znajdują się u *Hardwina* t. V, i w dziełach Hinkmara starszego, wyd. przez *Sirmond'a*, i ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 124. (*Hefele*).

Hipler Franciszek, rejens seminarjum duchownego (od r. 1869) i professor w lyceum Hozjuszowém (od 1871) w Brunsberdze, oprócz redagowania pisma perjodycznego *Ermländ. Pastoral-Blätter*, wydał lub napisał osobno: *Bibliotheca Warmiensis oder Liter.-Gesch. des Bisthums Ermland*, Braunsb. 1867—72, 1 v. (*Monumenta historiae Warmiensis* cz. III); *Des ermländischen Bischofs Johannes Dantiscus u. seines Freundes Nicolaus Copernicus geistliche Gedichte, nach den Ausgaben von Kard. Hosius und Prof. Broski herausg. u. übersetzt, mit dem Leben u. Bildniss des Dantiscus*, Münster 1857; *Meister Johannes von Marienwerder Prof. d. Theol. zu Prag und die Klausnerin Dorothea von Montau* (w *Zeitschr. f. d. Gesch. Ermlands* i osobno, Braunsb. 1865); *Nikolaus Kopernikus und Martin Luther* (w *Zeitschr. f. d. G. Erml.* i osobno Braunsb. 1868); *Analecta Varmiensia, Studien zur Gesch. der ermländischen Archive und Bibliotheken*, ib. 1872; *Spicilegium Copernicanum*, ib. 1873. Dzieła H'a odznaczają się krytyką i czerpane są z dokumentów po większej części niewydanych.

Hippolit, św. (22 Sierp. al. 29 St., 4 Lut.), jeden z najpłodniejszych pisarzy kościelnych w wieku III. W Syrji i w Egipcie znany był pod nazwą *Abulides*, a od miejsca *Portus Romanus*, dzisiejsze *Porto* pod Rzymem, gdzie, jak utrzymują, miał ponieść męczeństwo, a nawet, według innych, sprawować tamże urząd biskupi, zwany był także *Portuensis*. Inni jeszcze zowią go *Bostrensis*, od miasta *Bostra* w Arabji, czém w błąd wprowadzony Galesinjusz (ob. *Bolland.* Febr. I 449) osobnego

przytacza *św. Bestrema*, jako współczesnego i towarzysza św. Hippolita. Martyrologium rzymskie tak o nim mówi: „W *Portus Romanus* pamiątka znakomitego nauką ś. bpa H'a, który pod Aleksandrem cesarzem za świetne wyznanie wiary związany za ręce i nogi i w głęboki, wodą napełniony dół wrzucony, palmę męczeństwa osiągnął. Ciało jego w témże miejscu od chrześcjan pochowane zostało." Euzebjusz (H. Eccl. VI 20) z szczególną o nim wspomina pochwałą i zowie go przełożonym Kościoła. Również i ś. Hieronim mówi o nim (Ep. 70 ad Magn.), chociaż niewiadome mu było miejsce gdzie żył i pracował. Oba przekazali nam spis dzieł H'a, ale niedokładny, jak się to okazuje z wiadomości podanych o nim przez Focjusza i przez Ebedjesu nestorjanina, a więcej jeszcze z napisów, zamieszczonych na odkrytej r. 1551 na *Agro Verano* przy drodze do Tivoli, a następnie przeniesionej do Watykanu tak zwanej *katedrze*, czyli posągu siedzącym św. Hippolita; jest to, według Winkelmanna (ob. *Döllinger*, Hippol. u. Kallist. p. 25), najdawniejsza z czasów chrześcjańskich statua marmurowa. Na tej katedrze, oprócz ułożonego przez H'a cyklu paschalnego, znajdują się wypisane w języku greckim tytuły licznych pism jego, które, wedle treści w nich zawartej, dadzą się podzielić na następujące cztery kategorje: 1) *Pisma exegetyczne*, a mianowicie: Kommentarz na *Hexaëmeron*, czyli dzieło sześciu dni, t. j. stworzenie świata, z którego ś. Ambroży dużo korzystał w traktacie swoim, pod tymże tytułem wydanym; Kommentarze na księgi Genezy i Exodu, na Psalmy, na Pieśń nad pieśniami, na Przypowieści i księgę Ekleziastesa, nareszcie na proroków Izajasza, Ezechjela i Daniela; nadto, jeszcze dwa Kommentarze historyczno-exegetyczne: jeden na opowiadanie Księgi 1-ej Królów o Saulu i czarownicy endorskiej, drugi na historję Zuzanny u Daniela. Wykład H'a jest po większej części allegoryczny i mistyczny. Z Nowego Test., o ile wiadomo, napisał wykład na kilka rozdziałów Ewangelji św. Mateusza i ś. Łukasza. Prócz tego, z napisu na wspomnianej statui marmurowej, wyrażonego w tych słowach: Ὑπὲρ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ Ἀποκαλύψεως, okazuje się, że wypracował także traktat krytyczno-exegetyczny na Ewangelję i Objawienie ś. Jana; ale traktat ten do nas nie doszedł, jak również i z innych pism, powyżej przytoczonych, po większej części pozostały nam tylko urywki, drugie zaś zupełnie zaginęły. 2) *Pisma parenetyczne*, t. j. wielkie mnóstwo homilji, z których jednę tylko: *Sermo in s. Theophania*, posiadamy w całości. Napis na katedrze wymienia jeszcze inne pismo tegoż rodzaju: *Exhortatio ad Severinam*, traktujące, o ile można wnosić z pozostałych urywków, o Bóstwie Jezusa Chrystusa, udowodnioném przez Zmartwychwstanie Jego, a przypisane wiernej imieniem Seweryny. 3) *Pisma dogmatyczne i polemiczne:* a) *De Christo et Antichristo*, dzieło zatracone jeszcze za czasów Focjusza, później dopiero odkryte w Rheims i wydane po raz pierwszy w Paryżu r. 1661. b) *Contra omnes haereses*, zawierające w sobie, według Focjusza, rozbiór i zbicie błędów 32 różnych sekt. Z pisma tego pozostało nam tylko zakończenie p. t. Ὁμιλία εἰς τὴν αἵρεσιν Νοητοῦ τινός, i to tylko w rękopisach (Ob. *Gelasius*, De duab. nat., Opp. t. IV p. 1 *Bibl. PP.*, Paris 1644). c) *De theologia et Incarnatione, contra Beronem et Helicoenem haereticos*, z którego posiadamy urywki; jest to obrona wiary katolickiej przeciw monotelizmowi. d) *Demonstratio adversus Judaeos*, wykład psalmu

68 i zbiór tekstów Pisma św., dowodzących mesjaszowej godności Jezusa Chrystusa. e) *Adversus Graecos et Platonem*, tak przytacza to pismo ś. Hieronim (Cat. c. 61), lecz wnosząc z wszelkich znaków i wewnętrznych i zewnętrznych, jest to toż samo dzieło, o którém jest wzmianka *in Parallelis Rupefucaldinis* (tit. LXXI) pod tytułem: Κατὰ Πλάτωνος περὶ τῆς τοῦ παντὸς αἰτίας. Z pozostałych urywków okazuje się, że pismo to roztrząsa pytanie o miejscu mieszkania dusz na tamtym świecie. f) *De charismatibus apostolica traditio*, o którém nic nie wiemy, prócz tego tytułu, wymienionego na katedrze. Tamże jeszcze wspomniany g) traktat *De Deo et carnis resurrectione*, którego treść również nam niewiadoma, podobnie jak i innego jeszcze traktatu, przytoczonego pod tytułem: Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ποθὲν τὸ κακόν (*Euseb.*, H. E. VI 22). 4) *Pisma chronologiczne*: Księga *De Paschate* (id. ibid.; *S. Hieron.*, Catal. c. 61), podzielona na dwie części: w pierwszej zawierała się chronologja, dochodząca aż do pierwszego roku panowania cesarza Aleksandra (222), w drugiej zamieszczony krąg paschalny, oznaczający naprzód dzień, w którym przypadać ma święto wielkanocne. Pierwsza część zaginęła, druga zachowana na wspomnianym już posągu marmurowym, przedstawiającym świętego, siedzącego na stolicy biskupiej, na której po obu bokach wypisany zgłoskami greckiemi rzeczony krąg paschalny. Oprócz wyżej wymienionych pism autentycznych ś. H'a, następujące jeszcze mylnie poczytywały się za utwory tego świętego: 1) Kronika, *Chronicon*, wydana przez *Canisius'a*, *Labbe'go* i *Du Cange'a*, pełna anachronizmów. 2) *De consummatione mundi, de Antichristo et de secundo Christi adventu*, ogłoszone przez *Jana Pious* w Paryżu 1557, różni się i tytułem i treścią i stylem od podobnegoż dzieła wyżej przytoczonego. 3) *Tractatus de duodecim Apostolis et de septuaginta discipulis*, krótkie wiadomości w kształcie legend, w późniejszych dopiero czasach odkryte przez greków. Nakoniec, przypisują się jeszcze H'wi niektóre *Kommentarze* na różne księgi Starego i Nowego Test., które jednak wszystkie noszą na sobie widoczne cechy nieautentyczności. Na początku XVII w. ukazały się różne porozrywane szczątki pism św. H'a, odkryte i ogłoszone przez kilku uczonych; tak mianowicie: *Gudius* wydał *De Christo et Antichristo*, Paryż 1661; *Gerhard Voss—Adversus Noetum*, w wydaniu dzieł św. Grzegorza Cudotwórcy, Moguncja, 1604; *Possewin—Demonstratio adversus Judaeos*, Wenecja, 1603; Krąg paschalny wyd. przez *Skaligera*, w *Emend. temporum*, Paryż 1583; pierwsze wydanie zupełne ogłosił *Fabricjusz*, w 2 t., Hamburg 1716 i 1718; później wyszło wydanie *Gallanda*, w tomie II *Bibl. PP.*, które się odznacza lepszém uporządkowaniem materji. Ważniejszém jednak od wszystkich poprzednich jest dzieło H'a, za naszych dopiéro czasów odkryte i zrazu pod imieniem Orygenesa ogłoszone: *Origenis Philosophumena, sive omnium haeresium refutatio, e cod. Parisino nunc primum edita, cur. E. Miller*, Oxonii 1851. Pismo to rzuciło nowe światło na szczegóły życia ś. Hippolita, dawniej nie tak dokładnie wiadome, choć poprzednio już częściowo wyświecone w kilku monografjach, w nowszych czasach wydanych, jak: *Haenel*, de Hip. Ep., Getynga, 1838; *Kimmel*, De Hipp. vita et scriptis, Jenae 1849. Uczeni prawie jednomyślnie zgadzali się na to, że Orygenes nie może być autorem *Filozofumenów*; wątpliwość tylko zachodziła, czy je przypisywać Kajusowi, czy Hippolitowi, czy wreszcie Tertulljanowi, między których dzieliły się zdania kry-

tyków, w końcu jednak powagi najznakomitsze, opierając się na dowodach niewątpliwych, przyznały autorstwo tego pisma biskupowi Hippolitowi, szczególnie *Döllinger*, w gruntownem swém dziele: Hippolit i Kalikst, czyli Kościół rzymski w pierwszej połowie III w., dającém wyczerpujące rozwiązanie głównych pytań, związanych z tym przedmiotem, z szczególném uwzględnieniem przeciwnych zdań *Baura*, *Gieseler'a*, *Wordsworth'a*, a mianowicie *Bunsena* (H. u. seine Zeit, Lpz. 1852). Döllinger dowodzi, że H. nie był ani bpem Bostra w Arabji, jak to, opierając się na powadze Gelazjusza Papieża, mniemali: *Le Moyne*, *Cave*, *Oudin*, *Sam. Basnage*, *G.. Assemani*, *J. A. Fabrieiusz*, *Spanheim*, *Ullmann*, *Hacnel*, ani biskupem nieistniejącej jeszcze w tym czasie i dopiero r. 313 czy 314 ustanowionej djecezji Portus Romanus, jak sądzili: *Baronjusz*, *Bellarmin*, *Usser*, *Bucher*, *De Magistris*, *Ruggieri*, *Leon Allacjusz*, *Cotelier*, *Lueke*, *Platner*, *Bunsen*, *Wordsworth* i inni, ale że był biskupem rzymskim, przez partję odszczepieńczą przeciw prawemu Pap. Kalikstowi wybranym, co chociaż dotąd wielu, a nawet i *Guypers* bollandysta (Ang. t. IV 508), podawali w wątpliwość, już było poświadczone przez kilku dawnych pisarzy wschodnich, a teraz z dzieła świeżo odkrytego, o którém mowa, niewątpliwie się stwierdza. H., jak według Filozofumenów wykazuje Döllinger, był naprzód kapłanem Kościoła rzymskiego, ze szkoły ś. Ireneusza, bpa lugduńskiego, jak już i Focjusz zowie go uczniem tego świętego, kiedy według innych, przeciwnie, miał odbywać nauki pod kierunkiem Klemensa aleksandryjskiego, i nawet z Orygenesem mieć stosunki. Już za Papieża Zefiryna (202—219) H. używał w Rzymie wielkiej i zasłużonej powagi. Po śmierci Zefiryna większość obrała Papieżem Kaliksta, mniejsze zaś, surowych i przesadnie rygorystycznych zasad stronnictwo, na podobieństwo późniejszych nowacjanów, wyniosło przeciw niemu św. H'a, który jednak nigdy nie uzyskał powszechnego uznania, i dla tego też nie znajduje się wymienionym w żadnym spisie Papieży. Rozdział ten przedłużył się jeszcze i po śmierci Kaliksta, za dwóch następców jego, Urbana i Poncjana, dalej jednak się nie rozszerzył. Później zaś, jako okazuje się bardzo prawdopodobnie ze świadectwa starego chronografa z r. 354 (ob. *Mommsen*, Ueber den Chronographen vom J. 354, Lpz. 1850 p. 635), wraz z ś. Papieżem Poncjanem został wygnany na wyspę Sardynję i tamże r. 235 poniósł męczeństwo, przez co i naprawił winę swą długiego oporu przeciw prawemu Papieżowi. Według Döllingera, Papież Fabjan ciała obu do Rzymu sprowadził i św. Poncjana na cmentarzu Kaliksta, św. Hippolita zaś na drodze Tyburtyńskiej, niedaleko od grobu św. Wawrzyńca, pochować kazał. Bollandyści kładą męczeństwo H'a pod d. 22 Sierpnia 350 r., ale Baronjusz prawdopodobniej naznacza mu rok 235. H., jak się to okazuje niewątpliwie z pism jego, był jednym z najuczeńszych i najzdolniejszych uczniów św. biskupa lugduńskiego. Wielkiej używał czci w pierwotnym Kościele i wcześnie do imienia jego przywiązały się różne legendy i podania, których ślad napotykamy w wielu starych zabytkach, szczególnie w dziełach chrześcjańskiego poety *Prudencjusza* (hymn. XI Peristeph.), którego opisy, najczęściej zgoła imaginacyjne, niekiedy jednak opierają się na danych prawdziwych. W jednym z tych opisów Prudencjusz przedstawia H'a, jako przed męczeństwem swojém nawraca się z odszczepieństwa swe-

go, które poeta zowie odszczepieństwem nowacjańskiém, i lud upomina, aby poszedł za jego przykładem. *Nicefor*, pisarz późniejszy (Hist. eccl. IV 31), powiada o Hippolicie: „lubo niejedną rzecz można zarzucić pismom H'a, wszystkie jednak zmazy swoje zmył śmiercią męczeńską.“ I taki też o nim wydał sąd ś. Kościół katolicki. Co się tyczy wspomnianego tylokrotnie pisma pod tytułem Φιλοσοφούμενα, czyli Ἔλεγχος κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων, jest to znakomite przedstawienie najdawniejszych opinji filozoficznych i ówczesnych kacerstw. Główna myśl autora, którą również znajdujemy u wszystkich prawie dawniejszych Ojców, jest ta: zdania dogmatyczne heretyków pochodzą nie z Objawienia Bożego, ale z zasad mądrości greckiej, z teorji filozofów pogańskich, z misterjów bałwochwalczych, z urojeń teurgicznych i astrologicznych. (Ob. l. III p. 4). Zakłada sobie więc za cel wykazać pogańskie pochodzenie herezji i zamknąć im usta, stawiając przeciwko nim naukę Kościoła. Pierwsze cztery księgi traktują o mądrości greków, t. j. o pogańskiej filozofji i nauce w ogólności, σοφία τῶν Ἑλλήνων, w najszerszém tego słowa znaczeniu. Z początkowych czterech ksiąg pierwsza tylko dotąd była znana: zamieszczano ją między dziełami Orygenesa, chociaż już *Huet* i *De la Rue* zaprzeczali temu Ojcu jej autorstwa. Druga i trzecia księga, jak również i początek czwartej po dziś dzień jeszcze nie odkryte. Najprzód H. mówi o główniejszych filozofach greckich, dzieląc ich, według Djogenesa Laërcjusza, na φυσικοί, ἠθικοί i διαλεκτικοί, naturalnych, moralnych, i djalektyków. Roztrząsa systemy stoików, epikurejczyków i pyrronjanów, następnie zasady bramanów indyjskich, druidów galickich i Hezjoda poety. Potém następowały, jak się to okazuje z zakończenia pierwszej księgi, rozprawy o magji, o astrologji i o misterjach pogańskich w ogólności. Podobnież i to, co nam pozostało z czwartej księgi, obraca się głównie około dowodów na zbicie magji i astrologji, wyjęte po większej części z autorów pogańskich, szczególnie z Sextusa Enujusza; przytacza także w krótkości kilku gnostyków. Od księgi piątej zaczyna się druga część, t. j. rozbiór herezji; rozbiór ten zamyka się w czterech księgach, aż do dziewiątej, w której jest krótki rys nauki i zwyczajów u żydów i sekt żydowskich, według Filona i Józefa. Z pomiędzy trzydziestu sekt chrześcjańskich, które H. z kolei roztrząsa, są i takie, o których nic nam nie wiadomo, oprócz tego, co sam H. o nich powiada; autor używa do tego wielu pism kacerskich, które dawno zaginęły, i podaje z nich wyjątki, w braku zaś własnych dokumentów, trzyma się dosłownie mauczyciela swego św. Ireneusza, jak np. w tém, co mówi o Marku, Ceryncie i Saturninie. Oto po szczególe nazwy sekt, których błędy roztrząsa: 1) Naazenjanie (ofici), 2) Peratowie, 3) Setianie, 4) Justyn, 5) Symonjanie, 6) Walentyn, 7) Sekundus i Ptolemeusz, 8) Marek i drudzy Walentynjanie, 9) Bazylides, 10) Saturnilus (albo Saturninus), 11) Menender, 12) Marcjon i Cerdon, 13) Prepon, 14) Karpokrates, 15) Cerynt, 16) Ebjonici, 17) Teodocjanie, 18) Melchizedechjanie, 19) Apelles, 20) Mikołaj, 21) Doceci, 22) Monoimos, 23) Tacjan, 24) Hermogenes, 25) Kwartodecymanie, 26) Montaniści, 27) Enkratyci, 28) Kallistjanie, 29) Elkezedjanie, 30) Noecjanie i Sabelljanie. Materjały użyte przez H'a są bogate i wysokie mają znaczenie dla historji pierwszych wieków Kościoła. Dzieło kończy się dziesiątą księgą, którą jeszcze *Teodoret* znał i zrobił z niej użytek w swoich *Fab. haereticar.*, zawierającą w sobie

krótką rekapitulację ważniejszych materji, w całém dziele roztrząsanych, i wyznanie autora. Inne tegoż rodzaju wcześniejsze pismo H'a, p. t. Σύνταγμα τῶν αἱρέσεων, którego rozbiór znajduje się u Focjusza, zupełnie zaginęło. Co do drugich prac H'a, to jedno tylko pozostaje jeszcze do nadmienienia, że przypisywany jemu urywek *Contra Beronem et Helicona*, niezawodnie nie jest autentycznym, jak to wykazał Döllinger (Hip. u. Calist., p. 319—324). Co do nauki H'a, rzecz niezaprzeczona, że pisma jego jasno i przekonywająco bronią i dowodzą prawdy dogmatów katolickich, lubo nie wszędzie wolne są od błędów, nie mówiąc już o mylném pojęciu chiljazmu, którego H. się trzymał, za przykładem mistrza swego, św. Ireneusza. Między innemi, pisząc pod wpływem filozofji greckiej i uprzedzony stanowczym swym wstrętem do wszelkiej nauki, zdającej mu się trącić sabelljanizmem, utworzył sobie niejasne, zbyt wyłączne i niedostateczne pojęcie o dogmacie Trójcy św.; nauka jego o Słowie przedwiecznem zbliża się do myśli żyda Filona, lubo po części ją zmienił i poprawił. Uznaje wprawdzie współistotność Ojca i Syna, ale stosunek obu Osób wyjaśnia w sposob tak niedokładny, że przez to ściągnął na siebie zarzut diteizmu. Rozumie, zdawałoby się, Syna, jako istniejącego z początku nieosobiście w Ojcu, a potém dopiero jako Osobę, wychodzącą od Ojca, a Trójcę św., jako powstającą z następujących po sobie różnych aktów woli Boskiej. W nauce jego o Trójcy św. często daje się czuć brak ścisłości i loiki, zkąd jednak bynajmniej nie wypada, by zaprzeczał osobistej istności Ducha ś., jak to utrzymywali Haenel i Meier. Nadto, w kwestjach praktycznych i do karności kościelnej się odnoszących, podzielał zdanie rygorystyczne Montanistów i późniejszych Nowacjanów, szczególnie pod względem pokuty i małżeństwa. Ztąd też, rozbierając naukę Montanistów, zapewne nie bez zamiaru pominął milczeniem ich błędy w tych dwu punktach (Philosophum. l. VIII p. 276). Zdaje się także, że, na podobieństwo Donatystów, zaślepiony swym rygoryzmem, mylnie rozumiał świętość Kościoła i dowodził konieczności oczyszczenia go z członków niegodnych, co i Kalikst Papież mu zarzucał, zbijając błąd jego wyrokami Pisma św., jak Mat. 13, 30. i Rzym. 14, 4. i podobieństwem arki Noego, w której zamknięte były i nieczyste zwierzęta pospołu z czystemi. W walce swej z Papieżem niejednokrotnie zboczył z prawej drogi, i w ogólności cały tok dzieła jego, w tych ostatnich czasach odkrytego, w wielu punktach rzuca cień na pamięć jego. Zawsze jednak H., jako męczennik i jako Doktór pierwotnego Kościoła, wysokie zajmuje miejsce w rzędzie najznakomitszych mężów kościelnych. *H. K.*

Hipolit Galantini, bł. (20 Marca), ur. 12 Paźd. 1565 we Florencji, syn fabrykanta materji jedwabnych, uczył się tegoż rękodzielnictwa. Od dziecięctwa pobożny, będąc chłopcem dwunastoletnim wybrany został przez arcbpa Aleksandra Medici (później Leona XI Pap.) do pomagania księżom przy udzielaniu młodzieży nauki chrześcjańskiej. Z powodu słabowitej budowy ciała nie mógł być, jak pragnął, przyjętym do żadnego klasztoru. Wybrał sobie tedy żywot świecki, ale nader surowy, w ciągłych umartwieniach ciała, przytém założył stowarzyszenie ludzi świeckich, których zadaniem było nauczanie wiary chrześcjańskiej, tak dzieci jak i dorosłych. Szczególniej zaś poświęcał swoją pracę około rzemieślników i niższej klassy ludu. W tym celu 1602 r. napisał oddzielną regułę dla tego stowarzyszenia, które rozszerzyło się po całych Wło-

szech. W 55 roku życia ciężką dotknięty chorobą, po przyjęciu ostatnich sakramentów, całując krzyż, um. 20 Marca 1619. W ostatniej chorobie swojej pocieszony był widzeniami niebieskiemi. *Stadler*, Heiligenlex. II 754.

Hippolita św. bracia miłosierdzia, zakon utworzony w XVI w. z pobożnego stowarzyszenia, założonego w Meksyku r. 1585 dla pielęgnowania chorych, pod przewodnictwem męża, którego imię do nas nie doszło. Mąż ten bogobojny najprzód założył szpital pod wezwaniem ś. Hippolita, na podziękowanie Bogu za przejście Meksyku pod panowanie chrześcjańskie, w skutek zdobycia tego miasta przez *Fernanda Korteza*, jakie miało miejsce w sam dzień ś. Hippolita. Zakon, powstały z tego dobrowolnego stowarzyszenia, został zatwierdzony przez Papieży: Sykstusa V i Klemensa VIII, którzy go też zrównali z braćmi miłosierdzia ś. Jana Bożego, używającymi tej samej reguły i mającymi takiż cel, a nawet i tenże sam habit, różniący się tylko u pierwszych ciemniejszą barwą bronzową. *H. K.*

Hiram, hebr. *Hirom*, *Hiram*, *Hurom*, 70: Χειράμ, u Józefa Flawjusza Εἴραμος, Εἴρωμος, gdzieindziej *Siromos* (*Herodot*, Hist. VII 98; *Jerzy Syncel.* Chron. ed. Bonn. p. 344), *Suron* (ap. *Euseb.*, Praep. ev. IX 33, 34), *Hirummu* (na pomnikach assyryjskich). I. król tyryjski, przyjaciel Dawida i Salomona (III. Reg. 5,1. II Par. 2,3. Cf. *Nessel*, Diss. de amicitia Salomonis et Hirami, Upsala 1734): pierwszemu do budowy pałacu (II Reg. 5,11. I Par. 14,1), drugiemu do budowy pałaców i świątyni jerozolimskiej (III Reg. 5,12.. 9,10.. II Par. 2,3. 8,1..), jako też do urządzenia floty (II Par. 9,10) posyłał materjały, rzemieślników, nadto żeglarzy, a nawet pieniądze, w ilości 120 talentów złota (III Reg. 9,14), t. j. 3,600,000 talarów złota. Za te usługi dawał Salomon H'wi rocznie 20,000 korów pszenicy i 20,000 batów (tak mają 70 w III Reg. 5,11. tekst hebr. w II Par. 2,9 i Józef Flawjusz; w tekście zaś hebr. III Reg. 5,11 jest 20 korów) oliwy; później dodał mu 20 miast w Galilei (ob.), z których zapewne H. zwrócił niektóre Salomonowi, jak widać z II Par. 8,2. Józef Flawjusz (*Ant.* VIII 5,3) opowiada, że H. zrzekł się na rzecz Salomona 10 miast galilejskich. Z tych stosunków pokazuje się, że panowanie H'a równie było świetne jak Salomona. Takiém je też przedstawiają źródła tyryjskie (ob. *Movers*, Phönizier II 1, 190): wspominają one o zwycięztwie H'a nad kityjczykami (cypryjczycy), którzy nie chcieli płacić haraczu; o jego wielkich budowlach, mianowicie o grobli łączącej obie wyspy, na których leży Tyr, o świątyniach na cześć Melkarty i Astarty z drzewa cedrowego i in. Korrespondencję H'a z Salomonem, o której nadmienia II Par. 2,11. przytacza Józef Flawjusz (*Ant.* VIII 2, 6—9), twierdząc, że kopje tych listów zachowywały się w archiwach żydowskich i tyryjskich. Cokolwiek odmienny tekst tychże listów podaje Eupolemus (ap. *Euseb.*, Praep. ev. IX 33,34). Wspomina nadto Józef Flawjusz (*Contra Apion.* I 17), że do jego czasów przechowywali Tyryjczycy inne listy H'a i Salomona. Tacjan (*Orat. ad Gr.* c. 37), powołując się na historyków tyryjskich, jako też Klemens aleksandryjski (*Strom.* I 27), twierdzą, że Salomon poślubił córkę H'a (cf. Theophilus, ap. *Euseb.*, Praep. ev. IX 34). Wspaniałe złote słupy w świątyni Melkarty, jakie jeszcze widział Herodot (Hist. II 44), miały być ofiarowane przez Salomona, jak opowiada Eupolemus; według zaś innego historyka tyryjskiego miały pocho-

dzić ze złota, które pozostało Salomonowi od świątyni jerozolimskiej. Znajdujący się jeszcze do dziś pod Tyrem wielki sarkofag, z kamienia wapiennego, tuziemcy nazywają grobem Hirama (*Robinson*, Palást. III 658). Pomiędzy biblijném opowiadaniem o H'ie a źródłami tyryjskiemi (u *Józefa Flaw.*, Ant. VIII 5,3; *c. Apion.* I 17,18) ta tylko zdaje się zachodzić różnica, że według tych ostatnich H., syn Abibaala, miał panować 34, a żyć 53 lat; kiedy rozpoczęto budować świątynię jerozolimską (Salomona rok 4-y. III Reg. 6,1. II Par. 3,2), liczyć miał wtedy H. dwunasty rok swego panowania (*Józef Flaw.*, Ant. VIII 3,1). Według zaś Biblji, jeżeli Dawid stawiał swój pałac wkrótce po zdobyciu Jerozolimy, t. j. po 7 roku swego panowania, a przed urodzeniem Salomona (II Reg. 7,2. cf. I Par. 17,11) i panował lat 40, to H. panujący tylko przez lat 34, nie mógłby żyć w 20 lat po wystawieniu świątyni jerozolimskiej, czyli w 24 lub 31 roku Salomona, chybaby sam panował lat 56 lub 63 (świątynia przez 7 lat budowaną była. II Reg. 6,38). Dla usunięcia tej różnicy przypuszczają, że H., przyjaciel Dawida, był dziadem (*Petavius*, De doctr. temp. IX 62; *Ewald*, Gesch. d. Volk. Isr., wyd. 3, III 307) lub ojcem (*Thenius*, Die Bücher Sam. etc. do II Król. 5,11. i III Król. 5,15) tego H'a, który z Salomonem żył w przyjaźni. To jednak przypuszczenie nie zdaje się być zasadném, gdyż Hiram Salomonów był przyjacielem Dawida, i nie dziad, ani ojciec jego, ale on Dawidowi dostarczał materjałów i rzemieślników do budowy pałacu (III Reg. 5,1. II Par. 2,3). Sprzeczność zaś powyższa tém się daje usunąć, że 1) nie wiadomo, czy Józef Flawjusz dobrze przechował lata panowania H'a; 2) że niepewną jest rzeczą, czy Dawid w 7 lub 8 r. swego panowania, czy też w późniejszym wieku pałac swój wystawił; 3) że w opowiadaniu III Reg. 9, 10—16. zdaje się cały ustęp (w. 11—15) być tylko nawiasowym, a w. 16 należy połączyć z w. 10, na co i I Par. 8,1.2. pozwala.— **2. H.**, artysta biegły w wyrabianiu metalów i purpurowych materji, razem i rzeźbiarz, żyjący także współcześnie z królem Hiramem za Salomona. On to wyrabiał wszystkie miedziane kunsztowne naczynia i inne ozdoby świątyni (III Reg. 7, 14... II Par. 4, 1—16). Według II Reg. l. c. matka jego pochodziła z Neftali, a ojciec był tyryjczykiem, lecz II Par. 2,14 mówi, że matka była z pokolenia Dan. Oba te opowiadania można pogodzić w ten sposób, że matka Hirama była danitką z urodzenia, a wyszła za mąż za neftalitę, który był długi czas w Tyrze, a ztąd tyryjczykiem przezwany został. W każdym razie Hiram był poddanym Salomona, gdyż Salomon nie umawia się z nim, jak z cudzoziemcem, lecz sprowadza go (tulit eum) z Tyru (II R. 7,13), jakby poddanego, a król Hiram mu go odsyła (II Par. 2,13). Hiram król tytułuje go zaszczytném mianem „ojca swego“ (II Par. 2,13), podobnie i Salomon (ib. 4,16). *X. W. K.*

Hirnhaim Hieronim, opat klasztoru Sion w Pradze, ur. 1637, um. 1679, filozof sceptyczno-praktyczny; w piśmie swojém *De typho generis humani sive scientiarum humanarum inani ac ventoso tumore* stara się przedstawić próżność wszelkiej wiedzy ludzkiej, o ile ta opiera się na doświadczeniu zmysłowém i na zasadach rozumu ludzkiego, i tylko to ma jako pewne i niezawodne, co dusza, oświecona światłem Bożém, bezpośrednio z objaśnienia poznaje. Cf. *S. Barach*, Hieronymus H., ein

Beitrag zur Gesch. der philos.-theol. Cultur im 17 Jahrh., Wien 1864. *N.*

Hirschau v. *Hirsau* (*Hirsaugia*), sławny klasztor w dawnej djecezji spirskiej, położony pomiędzy miastami Calw i Liebenzell, założenie swe zawdzięcza szlachetnej wdowie z Calw, imieniem *Helizena*, która ok. 645 roku w bliskości później zbudowanego klasztoru Hirschau postawiła mały kościołek, pod wezwaniem św. Nazarjusza, z domem dla kilku duchownych. W VIII w. fundacja ta poszła w ruinę, przeto *Erlafryd*, hr. na Calw, wzniósł (850—838) klasztor H. z pomocą *Notting'a*, bpa z Vercelli, który prawdopodobnie był bratem Erlafryda. Oprócz pieniędzy dostarczył ten biskup naczyń świętych i sprowadził ciało ś. Aureljusza. Piętnastu zakonników, z opatem *Lutpertem* (v. Liutpertem) na czele, przybyło z Fuldy, odznaczającej się wówczas nauką i karnością, i osiedliło się w H. (ob. *Pertz*, Archiv d. Gesellsch. für d. ält. deut. Geschichtskunde, t. XI, Hann. 1858). Za rządów Lutperta († 853), któremu Trithemius (ob.) w swojej kronice (Chronicon Hirsaugiense) przypisuje autorstwo kilku dzieł, powiększyły się posiadłości klasztorne i liczba zakonników wzrosła. *Gerung* (853—884), następca Lutperta, rozpoczyna nieprzerwany aż do X w. szereg uczonych mężów, którzy zbawienną działalnością swoją sławę klasztorowi zjednali. Gerung, uczony i kochany przełożony, któremu dawny jego mistrz *Walafryd Strabon* przypisał swoje *Opuscula de arithmeticis dimensionibus*, równie jak i jego następcy aż do końca X w., z wyjątkiem niedbałego *Rudolfa* († 926), pielęgnowali nauki i czuwali nad karnością klasztorną. Z tej epoki sławnymi w tym klasztorze, jako nauczyciele i pisarze, byli: *Hildulf* († 859), pierwszy przełożony szkoły, autor książki *De computu ecclesiastico; Ruthard* († 865), mistrz szkoły, autor muzyczny, pisał o arytmetyce, jeometrji, kommentarz na regułę ś. Benedykta, życie i męczeństwo ś. Bonifacego, apostoła Niemiec, wierszem miarowym; *Richbodo*, następca Ruthardа w szkole, kommentował Psalmy wierszem, napisał De rationibus metrologicis; *Helfryd*, pisał ok. 878: De spirituali monomachia, De sacramento altaris, De continentia sacerdotum († 878); *Rudolf*, na początku X w. napisał kommentarz na ks. Tobjasza, streszczenie Starego i Nowego Test.; *Herderich*, pisał pieśni, poematy i epigrammaty; *Meginrad* († 965), autor pisma De computu eccl., przezwany *alter Hieronymus* przez *Widukinda*, historyka Saksonów, który przybył do H. dla słuchania Meginrada; *Werenbald*, napisał De malis suorum temporum i w. i.; *Arnold*, posłany z Bernwardem na żądanie Hugona, biskupa wircburskiego (985—990), dla podniesienia klasztoru św. Andrzeja w Wircburgu, został tam opatem, napisał wiele dzieł, jak: Consuetudines monachorum, De institutione vitae claustralis etc.; *Adelbert*, ustanowiony przełożonym klasztoru w Kligenmünster, pobożnością i nauką słynął w całych Niemczech, często radzili się go książęta i biskupi owego czasu. R. 988 straszliwa zaraza pustoszyła Niemcy, w H. w kilku miesiącach umarło 60 zakonników i opat Hartfried. Pozostali przy życiu nie mogli się zgodzić na wybór przełożonego: jedni głosowali za Konradem, drudzy za Eberardem, niegodnym tego zaszczytu cellerarjuszem klasztornym. Eberard uciekł się pod opiekę hrabiego Kalwu, który chytrością i siłą przywłaszczył sobie posiadłości klasztorne, wypędził zakonników, sprowadził świeckich duchownych, rozwiązłego życia, a ci dokonali ruiny klasztornej. Hrabia

stał się panem całej własności duchownej, a klasztor stał pustkami 64 lat. R. 1050 Papież Leon IX, brat przyrodni Adelberta II, hr. Kalwu, a wnuka tego, który ograbił klasztor, przybył do Kalwu i zażądał od Adelberta, pod groźbą klątwy, odrestaurowania klasztoru, do którego na nowo sprowadzono z Einsiedeln opata i 12 braci. Wszakże dopiero za opata *Wilhelma*, z klasztoru ś. Emmerama, podniósł się klasztor H. do dawnej sławy. Zewsząd przybywali uczeni, możni, którzy, wyrzekłszy się świata i poświęciwszy Bogu, pracowali na chwałę Boga i pożytek bliźnich, pod sterem i kierunkiem Wilhelma, męża biegłego we wszystkich umiejętnościach. Liczba zakonników wkrótce wzrosła do 150, którzy wedle uzdolnienia oddawali się już to pracom ręcznym, już naukom: dwunastu przeznaczonych było do przepisywania ksiąg Pisma ś. i dzieł Ojców, inni mieli sobie powierzone przepisywanie dzieł naukowych. Wilhelm wysyłał braci do Cluny, aby tam zaprawieni do życia klasztornego, mogli służyć drugim za przewodników. On to pierwszy zaprowadził w Niemczech zakonników zwanych *fratres barbati* albo *conversi* (ob.), którzy używani byli do rzemiosł, i za przykładem Cluny *oblatów*, którzy, chociaż nie nosili stroju zakonnego, zostawali pod dozorem jednego z zakonników i używani byli do posług ręcznych, stróżowania w szpitalu i t. p. Z H. dopraszano się wówczas o zakonników do innych klasztorów, dla przywrócenia w nich karności. Wilhelm założył 7 klasztorów. Ze wzrostem moralnego wpływu rósł klasztor w potęgę, bogactwa i dobrobyt. Wilhelm, chcąc takowe utrwalić, wyrobił sobie od Papieża odpowiednie przywileje. Dla pomieszczenia zakonników, rozszerzył zabudowania klasztorne, a ponieważ nigdy nie przepominał o ubogich, i dla nich przytułek obmyślił. R. 1092 w miesiącu Kwietniu nastąpiło poświęcenie nowych budowli, a wkrótce potém, 4 Lipca t. r., Wilhelm umarł. Był to jeden z najznakomitszych ludzi swego czasu; umierając, zalecił braci zakonnej opiekować się nad ubogimi, trwać w wierności dla Stolicy Apost. Święty ten i uczony opat napisał wiele dzieł, niektóre doszły do nas, jak: Consuetudines hirsaugienses, De musica et tonis (ap. *Gerbert*). Ob. *Kerker*, Wilhelm der selige, Abt von Hirschau, Tübing. 1863. Za *Gebharda*, następcy Wilhelma, zakonnicy przenieśli się 1092 r. do nowego klasztoru, zostawiając w starym gmachu 12 braci i przeora. Jako pisarze odznaczyli się w tym czasie: *Konrad*, przezwany *Peregrinus*, i przeor *Haymo* (ob.). Wierność, jaką się klasztor odznaczał dla Papieży, częste sprowadzała nań przykrości; nadto, wszczęła się niezgoda pomiędzy zakonnikami a opatem, który zbyt się okazywał oszczędnym w wydatkach na ubogich i szpital. Gebhard został wreszcie opatem w Lorsch, dokąd wziął z sobą zakonników z H., pragnąc zaprowadzić tam reformę, czém wywołał zamieszanie; um. 1110 r. biskupem w Spirze. W H. nastąpił bogobojny *Bruno* († 1120). Jeszcze i w tym czasie żądano zakonników z H. do innych klasztorów, ale już w drugiej połowie XII w. zaczęły się pojawiać smutne upadku zapowiedzi. W XIII i XIV nieuctwo, zepsucie obyczajów wzmagało się, pomimo energicznego oporu kilku opatów. Podczas soboru konstancjeńskiego duch chwilowo odżył. Wprawdzie opat *Fryderyk II* (1400—1428) napróżno usiłował reformę solenną przez sobór wprowadzić, ale jego następca *Wolfram* (1428—1460) był szczęśliwszy: najprzód zaprowadził reformę na wzór klasztoru Mölk (w Austrji), a następnie reformę

bursfeldską (ob.). *Bernard* (1460—1482) umocnił dzieło poprzedników, uwolnił opactwo od wszelkich długów i podniósł upadłe budynki. Opat *Błażej* (1484—1503) wzbogacił klasztor i przyozdobił świetnie kościół. Na nieszczęście! zbliżył się czas, w którym klasztor miał otrzymać cios śmiertelny. Za opata *Jana III* (1514—1556) przybył do klasztoru kaznodzieja ewangelicki z żoną, wysłany przez Ulrycha, księcia wirtembergskiego, aby zakonnikom głosił czystą naukę; znalazła się pewna liczba zakonników, którzy przyjęli nową ewangelję i żony. *Interim*, ogłoszone 1548, zdawało odwracać na jakiś czas zgubne zamiary, ale już r. 1552 książe Krzysztof zażądał, aby opaci przyjęli nowe wyznanie i otworzyli w Hirschau szkołę ewangelicką. Protestantyzm zupełny trjumf odniósł za rządów opata *Ludwika Velderera* (1556—1560), który pozwolił na szerzenie nowostek w H. i jego okolicach. Nastąpili opaci zlutrzeni do r. 1630, w którym cesarscy obsadzili klasztor, w skutek czego nowy opat *Andrzej Geist*, katolik, został wprowadzony w posiadanie klasztoru; następcą jego był także katolik *Wunibald Zürcher*. Pokój westfalski oddał klasztor księciu; szereg tytularnych opatów luterskich, jacy odtąd następują nieprzerwanie aż do 1815 r., nie przedstawia żadnej wybitniejszej osobistości. R. 1692 klasztor spalony był przez Francuzów i odtąd jest w ruinach. Cf. *Trithemii*, Chronicon Hirsaugiense; *Christmann*, Gesch. d. Klosters H., Tub. 1782; *Steck*, Das Kloster H., 1844. (*Schrödl*).

Hirscher Jan Chrzciciel, ur. 20 St. 1788 r. w Alt-Ergarten (w Wirtembergskiém), syn włościanina, uczył się w szkole klasztornej w Weissenau, następnie w lyceum konstancjeńskiém, r. 1807 wstąpił na uniwersytet fryburgski, 1809 do seminarjum duchownego w Meersburg'u, 22 Wrz. 1810 wyświęcony na kapłana, został wikarjuszem w Röhlingen, 1812 repetentem w nowo założoném seminarjum w Ellwangen, 1816 professorem filozofji w lyceum tamże, 1817 professorem gimnazjalnym w Rottweil i w tymże jeszcze roku prof. teologji moralnej i pastoralnej w Tybindze, 1837 prof. w Fryburgu, 1839 kanonikiem katedralnym tamże, 1849 posłem do izby niższej, do której go i wielki książe badeński powtórnie powoływał, 1850 dziekanem kapituły; r. 1863, z powodu słabego zdrowia, prosił o uwolnienie od obowiązków; um. 4 Wrz. 1865. H. był miłośnikiem sztuk pięknych (założył trzy zbiory obrazów), dobroczyńcą ubogich, szczególniej sierot, dla których założył trzy przytułki, po większej części z swoich funduszów. Był H. przywiązany do Kościoła, wszakże, występując pko niedowiarstwu nowożytnemu, uległ pod wielu względami wpływowi ducha czasu, z istoty swojej chrystjanizmowi wrogiego. Walka, jaką ten duch czasu od trzech wieków prowadzi pko tradycyjnemu porządkowi chrześcjańskiemu w życiu i w nauce, pochodzi zdaniem H'a ztąd, że rodzaj ludzki doszedł do dojrzałości. Jest to zdanie racjonalistów, z tą tylko różnicą, że racjonaliści mówią, iż duch filozoficzny, a H., że duch chrześcjański przyszedł wreszcie do zupełnej świadomości siebie. Jak Hermes (ob.) twierdzi, że scholastyka swego czasu oddała pewne usługi, ponieważ przeciwnicy wiary nie widzieli nicości ówczesnej filozofji, tak i H. usprawiedliwia przeszłość chrześcjańską w jej życiu i działaniu, ale tylko dla tego, że ówcześni ludzie nie mogli jeszcze pojąć czystego ducha chrystjanizmu; teraz zaś, skoro do tego są zdolni, duch ten winien stare formy już to od-

rzucić, już przekształcić je, aby mógł wystąpić w życiu w całej swojej czystości. Jak tedy Hermes w teologji dogmatycznej, a Günther w spekulacyjnej, tak H. próbował dróg nowych w teologji praktycznej, ale, lekceważąc prace wielkich z przeszłości myślicieli chrześcjańskich, popadł w liczne i głęboko sięgające błędy teologiczne (cf. *Kleutgen*, Theologie der Vorzeit, gdzie błędy te są wytknięte i odparte z głęboką znajomością rzeczy). Napisał: *De Missa*, Tüb. 1821 (po niem. Baden 1838); *Ueber das Verhältniss des Evangeliums zu der theologischen Scholastik*, ib. 1822; *Ansichten von dem Jubiläum*, ib. 1826; 2 wyd. p. t.: *Die Lehre vom kath. Ablass*; 6 wyd. 1855; *Dass es eine positive göttliche Offenbarung geben müsse*, Freib. 1839; *Gesch. Jesu Christi*, ib. 1840; *Katechetik*, 4 wyd. 1840; *Zur Verständigung über den Katechismus*, Tüb. 1842; *Nachtrag zur Verständigung*, Freib. 1843; *Betrachtungen über sämmtliche Evangelien der Fasten*, Tüb. 1848; *Die Nothwendigkeit einer lebendigen Pflege des Christenthums*, ib. 1848; *Die kirchlichen Zustände der Gegenwart*, ib. 1849; *Die socialen Zustände der Gegenwart u. die Kirche*, ib. 1849; *Antwort an die Gegner meiner Schrift: Die kirchl. Zustände*, ib. 1850; *Die christliche Moral*, ib. 1835, 3 t.; 5 wyd. 1850—51; *Beiträge zur Homiletik u. Katechetik*, ib. 1852; *Betrachtungen über die sonntägl. Evangelien des Kirchenjahres*, 5 wyd. 1853, 2 cz.; *Zur Orientirung über den badischen Kirchenstreit*, Freib. 1854; *Die Sorge für die sittlich verwahrloseten Kinder*, ib. 1854; *Erörterungen über die grossen religiösen Fragen der Gegenwart*, 3 zesz., 3 wyd. 1846—57; *Hauptstücke des christkatholischen Glaubens*, Tüb. 1857; *Katechismus*, Freib. 1842; *Betrachtungen üb. sonntägliche Episteln*, ib. 1860—62, 2 t.; *Kleiner Katechismus*, ib. 1845; *Besorgnisse hinsichtlich der Zweckmässigkeit unseres Religionsunterrichtes*, ib. 1863; *Das Leben Mariä*, ib. 1865; *Selbsttäuschungen*, ib. 1865; prócz tego, po śmierci H'a wydał *Rolfus* jego *Nachgelassene kleine Schriften*, ib. 1868. *N.*

Hirschfeld (*Hersfeld*), opactwo w niższej Hessji, dziś w pruskim okręgu Kasselskim, należy do najdawniejszych w Niemczech, założone 736 lub 737 r. *Sturm*, uczeń ś. Bonifacego, otrzymał pozwolenie obrania sobie miejsca, gdzieby mógł żyć w odosobnieniu od świata. Chodząc z dwoma towarzyszami po Hessji, wybrał H., albo inaczej wówczas zwane *Herolfesfeld*; tu trzej owi pustelnicy zbudowali sobie chatkę i pędzili życie oddane modlitwie, umartwieniu i czuwaniu. Ale ponieważ niepokojeni byli od półdzikich sąsiadów Saksonów, Sturm postanowił szukać innego schronienia i udał się tam, gdzie później stanął sławny klasztor Fulda. Wszakże, z przerwą dziewięciu lat, pozostawał w H. jako pustelnik. Kiedy klasztor w Fuldzie dostatecznie został uposażony, *Lullus*, bp moguncki, zwrócił uwagę swoją i opiekę na Hirszfeld; klasztor tu jednak wzniesiony nie mógł nigdy dorównać fuldeńskiemu. R. 780 przeniesiono tu zwłoki błogosł. opata Wigberta z Fritzlaru, przez co H. zyskał wiele znaczenia i schodzić się tu poczęły tłumy pielgrzymów. Kościół okazał się za ciasnym, dla tego *Brun* opat i *Raban Maur*, sławny opat z Fuldy, postanowili rozpocząć budowę nowego kościoła, dokończoną r. 850. Ludwik Niemiecki odwiedził H. i nadał mu wiele przywilejów. W wiekach następnych karność zakonna zwolniała. Opat *Bernarius*, z możnej pochodzący rodziny, ubiegając się za popularnością, zaniedbał klasztor, a zakonnikom pozwalał prowadzić życie świątowe.

Następny opat *Godhard* (1005) przywrócił porządek, złych zakonników wydalił. Przez przeciąg lat siedmiu jego zarządu klasztor odzyskał dawną świetność. Opactwo długo jeszcze potém używało dobrej sławy; r. 1016 cesarz Henryk II przyłączył doń inny klasztor, potrzebujący reformy. Przywileje rosły, a w r. 1114 H. otrzymało tytuł księstwa. Bogactwa napływały ze wszystkich stron, ale stały się wkrótce przyczyną zguby. Wojny Henryka IV zrządziły wielkie szkody w dobrach opactwa. Opaci trzymali z cesarzem; Henryk IV często tu zajeżdżał. Kiedy Turyngowie, złączeni z Saksonami, oblegali Spatenberg, *Hartwig*, opat z H., jeździł po królowę, będącą w stanie brzemiennym, sprowadził ją do H. i tam powiła syna Konrada, którego opat trzymał do chrztu. Dalsze dzieje opactwa nie są dokładnie znane. Należało ono do liczby wyjętych z pod juryzdykcji biskupa, ale r. 1513 zły stan finansowy i zatargi z mieszkańcami miasta H. skłoniły opata *Wolperta* do złożenia godności w ręce Leona X. W skutek przedstawienia cesarza Maksymiljana opactwo H. wcielone zostało do opactwa fuldeńskiego. Miejsce opata zastąpił zakonnik z Fuldy, nazywany *dziekanem*, nominowany przez opata Fuldy; dziekan ten zarządzał klasztorem H. Kronika opata Tritemjusza opowiada, że klasztor H. upadł w skutek zaniedbania reguły. Gorliwością pierwszych założycieli opactwa nagromadzony został znaczny zbiór ksiąg; z upadkiem zakonnego ducha znikło zamiłowanie do nauki. Kiedy opat fuldeński obejmował w posiadanie zamek Eich, rezydencję opatów hirszfeldzkich, znalazł tam mnóstwo dyplomów i przywilejów, służących za podściółkę dla psów. Rozkazał takowe zebrać: z niektórych zostały tylko kawałki, przypadek ocalił inne; przeniesione do Fuldy całą skrzynię tych dokumentów. Z bibljoteki nie zostało ani śladów. Zepsucie zakonników było tak wielkie, że woleli patrzeć na zupełną ruinę klasztoru, jak otrząsnąć się ze swego zobojętnienia i poddać reformie. Pokój westfalski oddał H. domowi kasselskiemu, jako księstwo świeckie. (*Fekr*). *W. F.*

Hirschfelder Rudolf, ksiądz, ur. 1830 w Głogowie, nauczyciel religji w Gliwicach, a od 1863 dyrektor nauczycielskiego seminarjum w Liebenthal, † 28 Listop. 1872 r. Napisał bardzo dobry plan nauczania religji w szkołach niższych (Lehrplan f. d. Erthlg. d. kath. Rel. Unterr., Mainz, 1871) i podręcznik do objaśniania hist. biblijnej (Handbuch zur Erklär. d. bibl. Gesch. d. A. u. N. Test. in den Volksschulen, ib. 1871).

Historja (historjografja) u Żydów. Zanim sztuka pisania została wynalezioną, środkiem do przechowania dziejów była pamięć, a do ich przekazania służyło ustne podanie, za pomocą którego przechodziły wiadomości z ojców na synów. U ludów pisać nie umiejących pamięć do wysokiego stopnia jest posuniętą i wierną, więc to samo jeszcze w wyższym stopniu musiało się dziać w czasach pierwotnych (cf. tej Enc. VI 80). Podania przechodziły z ojców na synów (cf. Gen. 18,19) nawet wtedy, gdy już sztuka pisania znajomą była (Exod. 10,2. 12,24.26. 13,8.14), a wielką przysługę oddawały pod tym względem pieśni. Najdawniejszą, jaką mamy w Biblji, jest pieśń Lamecha, żyjącego przed potopem (Gen. 4, 23—24); pieśnią także uwiecznione zostały błogosławieństwa Jakóba (Gen. 49,2), przejście przez morze Czerwone (Exod. 15,1..), zwycięztwa nad Jordanem (Num 21,14... Jos. 10,13), porażka Sisary (Jud. 5,1..), śmierć Saula (II Reg. 1,18), zwycięztwa Dawida

(I Reg. 18,7). Oprócz pieśni, do przechowywania pamięci o faktach służyły przysłowia (I Reg. 10,12. 19,24. II Reg. 5,8), pomniki kamienne lub ołtarze (Gen. 28,18.. 31,45.. 35,7. Jos. 4,9. I Reg. 7,12), nadawanie nazwisk pewnym osobom lub miejscowościom na pamiątkę jakiego faktu (Gen. 11,9. 16,11. 21,31. 22,14. 35,7. 8.15. 50,1. i t. d.), święta: np. Pascha (ob.); obrzędy: np. wykup pierworodnych synów, i t. p. Że już przed Mojżeszem Izraelici mieli jakieś *pisma* historyczne, dowodem tego księga Rodzaju, w której są ślady przechowanych przez Mojżesza fragmentów historycznych (ob. Pięcioksiąg). Lecz pierwszym właściwym historykiem narodu żydowskiego był Mojżesz (ob.). Współcześnie z nim żył jakiś autor „Księgi wojen pańskich" (Num 21,12). Jos. 10,13 i II Król. 1,18 wspominają o „Księdze sprawiedliwych." W obudwóch były prawdopodobnie pieśni historyczne. Oprócz tych były spisy genealogiczne (ob. Genealogje). Od Jozuego do Samuela, w czasie po większej części najnieprzychylniejszym dla nauk, z powodu ciągłej walki z ościennemi ludami, Żydzi mało mogli uprawiać piśmiennictwo historyczne. Szczątki ówczesnej historjografji mamy w księgach: *Jozuego*, *Sędziów* i *Ruth* i w 2-ch pierwszych księgach *Królewskich* (ob. te artt.). Od czasów Dawida istnieje na dworze królów żydowskich osobny urząd *historjografa* (מַזְכִּיר, *mazkir*, memoriae prodens, a commentariis), różny od *pisarza* (*sofer*) czyli kanclerza (II Reg. 8,16.17. cf. III Reg. 4,3. IV Reg. 18,18.37. II Par. 34,8. Isai. 36,3.22). Z tego źródła zapewne poszły *Kroniki* (*Libri verborum* v. *sermorum dierum*) królów judzkich i izraelskich (III Król. 11,41. 14,19.29. 15,7.23.31. 16, 5.14. 20.27. 22,46. IV Król. 1,18. 8,23. 10,34. 12,19. 13,8.12. 14,15.18.28.31. 15,11.15.21.26. 36. 16,19. 20, 20. 21,17.25. 23,28. 24,5). Obok nich były przez prywatnych ludzi (proroków) spisywane dzieje pojedyńczych królów, np. Dawida przez Samuela, Natana i Gada (I Par. 29,29); Salomona przez Natana, Ahjasza i Adona (II Par. 9,29); Roboama przez Semejasza i Ahjasza (ib. 12,15); Abiama przez Addona (ib. 13,22). Wszystkie te pisma zaginęły, z wyjątkiem fragmentów, jakie nam przechowali autorowie ksiąg *Królewskich* i *Paralipomenów* (ob.). Po powrocie z niewoli babilońskiej Nehemjasz założył nowe archiwum przy świątyni jerozolimskiej (ob. tej Enc. II 322), lecz czy oprócz ksiąg *Judyty*, *Estery* i *Ezdraszowych* aż do czasów machabejskich były jakie inne pisma historyczne? nie wiadomo. Księgi *Machabejskie* I i II (ob.). Po nich, księgi zamykają kanon ksiąg śś. Starego Testamentu, Machabejskie III i IV, pisma Józefa Flawjusza i Filona są ostatniemi historycznemi działami, lecz te ani prostotą, ani wiarogodnością nie odpowiadają dawniejszym tejże treści pismom. Cechą ogólną wszystkich dawniejszych (kanonicznych) ksiąg historycznych jest panująca w nich idea teokracji, wykazująca bezpośrednie rządy Boga nad ludem wybranym. Opowiadanie niekiedy jest bezładne, czego w części przyczyną jest brak ery stałej, która dopiero w księgach Machabejskich występuje (ob. tej Enc. III 306), lecz za to wiarogodności faktów tam podanych żadna umiejętność ludzka zaprzeczyć niezdolna. Do jakiego stopnia historycy ci byli skrupulatnymi w korzystaniu ze źródeł do dziejów dawniejszych, których sami nie byli świadkami naocznymi, niech posłuży fakt następujący. Kiedy Izraelici wychodzili z Egiptu, konie były u Egipcjan zwierzętami domowemi, bardzo pospolitemi, jak pokazują pomniki z czasów dynastji XVIII i następnych, a je-

dnąkże Mojżesz w Gen. 12,16. gdzie mówi o zwierzętach, ofiarowanych Abrahamowi przez egipskiego Faraona, wspomina tylko o owcach, wołach, osłach, oślicach i wielbłądach. Bohlen (*Einleit. zur Gen.* p. 163) podejrzywa tu wiarogodność Mojżesza i mówi, że gdyby Mojżesz znał stosunki egipskie, byłby opuścił osły i wielbłądy, a dałby Abrahamowi konie, tak często spotykane na pomnikach egipskich. Tymczasem nowożytne odkrycia przekonały, że na żadnym pomniku z pierwszych trzynastu dynastji egipskich konia nie ma, tylko osły; pomników z czasów dynastji XIV—XVII nie ma, a przybycie Abrahama do Egiptu wypada właśnie około dynastji XIII lub XIV, kiedy hyksosowie zajęli Egipt dolny (cf. tej Enc. IV 564). Mojżeszowi więc samemu, żyjącemu w społeczeństwie wojowniczém, mającém upodobanie w koniach, lubo mógł się wydawać dziwnym brak koni w dokumencie, opisującym historję Abrahama, jednak ich nie wtrącił do swego opowiadania. Podobnież rzecz się ma ze wszystkiemi zarzutami pko wiarogodności ksiąg śś., o czém ob. odpowiednie artt. *X. W. K.*

Historja kościelna, *przedmiotowo* rozumiana oznacza dzieje Kościoła, założonego przez Jezusa Chrystusa na ziemi; *technicznie* zaś rozumiana oznacza przedstawienie tego czasowego przebiegu dziejów Kościoła, założonego przez Chrystusa. Słowem H. K. jest przedstawieniem początku, rozwoju i kolei Kościoła Chrystusowego i dokonanego przezeń odrodzenia ludzkości w poznaniu i w życiu, stopniowego łączenia się ludzkości z Bogiem przez Chrystusa w Duchu ś. Odpowiednio do swego zadania H. K. przedstawia: *a*) jak Kościół przeprowadzał swoje posłannictwo pomiędzy wszystkiemi narodami, opowiadając o pomyślnych i niepomyślnych rezultatach opowiadania chrystjanizmu i o kolejach stosunku państwa do Kościoła (*historja kościelna zewnętrzna*); *b*) jak w walce z błędami herezji wewnętrzna jego świadomość prawdy rozwijała się w nauce Kościoła i w nauce teologicznej; *c*) jak jego dążenie ku Bogu i tęsknota za nim wytworzyły wspaniałą zewnętrzną cześć Bożą; *d*) jak z wewnętrznej swej siły organizacyjnej rozwinął się zwolna majestatyczny ustrój Kościoła i *e*) wreszcie, jak wewnętrzne obrzydzenie grzechu wytworzyło kościelną karność i święty obyczaj (*b-e: wewnętrzna historja kościelna*). Jeżeli H. K. przedstawia czasowy przebieg królestwa Bożego, we wszystkich pięciu wyżej wskazanych kierunkach, jest wtedy *H. K. powszechną*; jeżeli zaś przedstawia tylko pojedyńcze strony życia kościelnego, albo też życie pojedyńczych części (ludów), lub pojedyńczych chwil (epok) Kościoła, jest *H. K. szczegółową* czyli *specjalną*. Ażeby zadaniu swemu mogła H. K. odpowiedzieć jak należy, powinna być: *1*) krytyczną, źródłową, opartą na gruntownem badaniu dziejowém, i wykład jej winien być przeprowadzony podług zasad historjograficznych; *2*) religijną, aby rozumiała znaczenie zjawisk królestwa Bożego; *3*) pragmatyczną, t. j. wyświecającą związek wypadków, ich przyczyny, działanie i następstwa; *4*) bezstronną, t. j. wolną od namiętności: nie znaczy tu jednak, że historyk kościelny, ażeby był bezstronnym, powinien do żadnego nie należeć Kościoła; w takim razie najlepszą historję, np. niemiecką, napisaćby mógł tylko taki uczony, któryby nie miał w sobie najmniejszego przywiązania do swego kraju; w takim razie Tucydydesa i Tacyta należałoby zalicyć do najgorszych historyków. Główną regułą bezstronności historyka jest: *ne quid falsi dicere audeat, ne quid veri non audeat.* Pomniki, w których

przechowała się do naszych czasów wiadomość o dziejach przeszłości, nazywają się źródłami. Źródła dzielą się: 1) odpowiednio do stosunku opowiadacza do faktu, na: *a*) bezpośrednie, pochodzące od świadków naocznych (pisma urzędowe, bjografje ludzi znakomitszych przez ich uczniów pisane i t. p.), i *b*) pośrednie, których autorowie, choć nie byli naocznymi świadkami podanego faktu, jednakże byli od niego niedaleko oddalonymi, *a*) jako współcześni w ogóle, albo β) wiedzący od współczesnych to, co podają; 2) co do formy, na: *a*) pismienne, *b*) pomnikowe (posągi, monety), *c*) podania ustne, jakie przechowywały się u pewnych narodów i w pewnych okolicach; 3) co do politycznego lub kościelno-politycznego stanowiska ich autorów są: *a*) publiczne (jak bulle, akta soborowe, listy pasterskie, księgi liturgiczne, reguły zakonne, reskrypty panujących tyczące się Kościoła, ustawy sejmowe i t. p.), *b*) prywatne, pochodzące od osób prywatnych, albo i od osób publicznych, ale w prywatnym ich charaktrze; 4) podług wyznania wiary ich autorów: *a*) swojskie, pochodzące od chrześcjan, a mianowicie członków własnego Kościoła, *b*) obce, pochodzące od niechrześcjanina lub od człowieka Kościołowi obcego. Przystęp do tych źródeł był niegdyś niezmiernie trudny, teraz po większej części znajdują się one wydane w dziełach Ojców Kościoła i pisarzy kościelnych, w zbiorach soborów, w Bullarjuszach, w regułach klasztornych, w aktach świętych i t. p. Co się tyczy rozkładu (djatezy) materjału historycznego, w przebiegu dziejów Kościoła spostrzegamy pewne wybitniejsze zwrotne punkta, prowadzące za sobą zmianę, głęboko w życie kościelne wnikającą, albo tylko cząstkową. Gdzie zachodzi zmiana pierwszego rodzaju, tam mamy nową epokę; gdzie zaś zachodzi zmiana tylko cząstkowa, tam mamy nowy perjod (ob. Kościół, jego dzieje). Jak H. K. tak i jej literatura dzieli się na trzy epoki. I. *Literatura pierwszej epoki.* Pierwsze ale główne rysy historji kościelnej mamy w czterech Ewangeljach i w Dziejach Apostolskich. Właściwie początek dziejopisarstwu kościelnemu dał *Hegezyp* (ob.), lecz ojcem historji kościelnej słusznie nazywa się *Euzebjusz* (ob.), bp cezarejski; miał on kilku kontynuatorów, a mianowicie: *Sokratesa* (ob.), *Sozomena* (ob.) i *Teodoreta* (ob.), bpa Cyru. Dawniejszym od Sokratesa jest *Filostorgjusz* (ob.), piszący w interesie arjańskim; z początku VI w. mamy fragmenta *Teodora Lektora* (ob.). Ostatnim greckim historykiem kośc. z epoki niniejszej jest *Ewagrjusz* (ob.), uczony i prawowierny, ale niekiedy łatwowierny: zbyt wiele też wdaje się w historję świecką, tak, iż VI księga jego dzieła jest tylko opisem wojny perskiej; styl jego starannie wykończony i miły. Dzieła wymienionych tu pisarzy od Euzebjusza do Filostorgjusza wydał Henryk Valois (Valesius) p. t. *Historiae ecclesiasticae scriptores graeci, graece et lat.*, Amstelod. 1695, 3 v. f.; to samo wyd. *Guil. Reading*, Cantabrig. 1720, 3 v., przedruk. w Turynie 1746—48, 2 v. f. Daleko mniej od greków zrobili na tém polu łacinnicy w pierwszej epoce kościelnej historjografji. Najwięcej odznaczył się tu jeszcze Rufin (ob.), tłumacz *Historji* Euzebjusza; współczesnym Rufina był *Sulpicius Severus*, autor dziełka *Historia Sacra*, w którém mało jest materjału historji kościelnej, ale zwięzły i jasny styl tej historji, przypominający czasy klasyczne, pozyskał jej autorowi nazwę *Sallustjusza chrześcjańskiego. Orosius* (ob.) był właściwie nie kościelnym, ale świeckim historykiem, w celu apologetyczno-chrześcjańskim. Ważniejszemi dla historji kościelnej były

conych niż dla uczonych piszący; gdy znowu Natalis pisze sucho, prawie syllogizmami, ciąg opowiadania historycznego jest w nim niepełny, ale za to przewyższa Fleurego w uczonych badaniach szczegółowych punktów historycznych i historyczno-dogmatycznych. Po śmierci Fleurego kontynuował go oratorjanin *Klaudjusz Faber*, człowiek ostrego pióra, ale wcale nie ostrego umysłu i zawzięty gallikanin. Do największych pisarzy historji kościelnej należy *Sebastjan Tillemont* (ob.). Nierównie niżej od wymienionych stoją pisarze hist. kościelnej z XVIII w. Wprawdzie opowiadanie ich jest gładkie, niekiedy nawet wykwintne, jak *Choisy*, ale brak im krytyki i badania źródeł; tu należą: *Franc. Timoleon Choisy*, członek akademji francuzkiej i dziekan kapituły w Bajeux, autor dzieła 11-tomowego Histoire de l'Église, Paris 1706—23, sięgającej do XVIII w.; *Bonawentura Racine*, jansenista, którego Abrégé de l'hist. ecclésiastique, Cologne (Utrecht) 1748, 15 t., przetłumaczono na język niemiecki, w 20 t.; *Gabrjel Ducreux* (ob.), pisarz kościelny i nierównie wyższy od poprzedniego. Więcej od innych upowszechnioną jest historja kościelna *Berault'a Bercastel*, kanonika w Noyon, Paryż 1778 w 24 t. in-12, kontynuowana przez *Pelier de Lacroix* (Paryż 1830), *Robiano* (Paris 1836 w 4 t. in-8) i *Henrion'a* (ob.). Obszerna hist. kośc. *Rohrbacher'a* (ob.), pomimo pewnych zalet, nie odpowiada wymaganiom naukowym. Lepiej opracowaną jest *J. E. Darras'a* Hist. générale de l'Église depuis le commencement de l'ère chrétienne jusqu'à nos jours, Paris t. I 1854, t. XXII 1875 r. Mniej niż francuzi zrobili na tém polu *C) włoscy historycy kościelni.* Najsławniejszym z nich jest kardynał *Orsi* (ob.). Historję jego, obejmującą tylko 6 pierwszych wieków, kontynuował dominikanin *Becchetti* (Rzym 1770) w 17 t. in-4 do 1578 r. Niezupełną jest także *Historia ecclesiastica* oratorjanina *Kacpra Saccarelli*, Rom. 1770.. w 25 t. in-4, sięgająca do 1185 r. Historja *Graverson'a* (ob.), dziś zapomniana, przyjemnie jednak napisana, kilkakrotnie była przedrukowana. Daleko więcej upowszechnione, choć mniej ma wartości, Compendium *Berti'ego* (ob.); tegoż dyssertacje historyczne większej są wartości. W nowszych czasach kilku pisarzy wydało historję kościelną mniejszego zakresu, jak *P. Delsignore* (Instit. historicae, 4 v. Romae 1837—46), *J. B. Palma*, † 1848 (Prael. hist. eccl., Rom. 1838—46, 4 t. do sob. trydenc.), *G. Prezziner* (Storia della Chiesa... fin all'anno 1819, Florenc. 1818—22 9 t.). Więcej zasług położyli włosi w specjalnych dziełach hist. kościelnej, jak np. *Pallavicini* (ob.), *Tosti* (ob.) i *i. D) Niemieccy katoliccy pisarze historji kościelnej.* Długo w Niemczech, jak i gdzieindziej, poprzestawano na wyciągach z Baronjusza i dopiero w czasach józefińskich poczyna się właściwie niemiecka historjografja, odznaczająca się jednak początkowo po większej części gorzkim antagonizmem pko Rzymowi, nie sięgająca głębiej i nie źródłowa i dla tego dziś jej dzieła zapomniane. Do tej kategorji zalicza się przedewszystkiém *Royko*, professor w Pradze (Synopsis hist. relig. et eccl. Chr., Prag. 1785, po niemiecku 1789), który cierpkim swym stylem napisał także historję soboru konstancjeńskiego, nierównie mniej wartą od historji *Lenfant'a*, kalwinisty, jakkolwiek po niej już napisaną. Jeszcze płytsze i trywialniejsze są prace *Michl'a* (München 1811, 2 t.) i *P. Wolfa* (Zurich, 2 t.). Ostatni napisał także obszerniejsze dzieło o Piusie VI. Małego znaczenia są prace: *Schmalfuss'a* (augustjanin i prof. w Pradze), Historia religionis, Praga 1792, 6 t., i *Gmeiner'a*

(prof. w Grats), Epitome hist. eccl., 1787 i 1803, 2 t. Najlepsze stosunkowo z tej epoki są Institutiones hist. eccl. *Dannemayer'a*, Wiedeń 1788 i 1806, po niem. Rottweil 1826, 4 cz. Nowa era historjografji niemieckiej datuje się od hr. *Leopolda Stolberga* (ob.). Jego Geschichte der Religion Jesu Christi, Hamb. u. Wien 1806, jest dziełem napisaném z wielkim talentem i odznacza się duchem głęboko religijnym. Cztery pierwsze tomy zawierają dzieje starotestamentowe, dalsze 11 obejmują hist. kośc. do 430 r. po Chr. Po śmierci Stolberga († 1819) kontynuowali to dzieło: *Fryd. Kerz* (major pensjonowany), *Brischar*, *Moritz* i *Sausen* pracowicie, ale już bez talentu swego poprzednika. Pod wpływem Stolberga wykształcił się *Teodor Katerkamp*, najprzód marszałek dworu Droste-Vischering'a, następnie professor i dziekan w Münster († 1834). Jego historja kośc. w 5 t. (Münster 1819—34) odznacza się smakiem i pięknością wykładu, a zarazem głębokością pojęcia; sięga do 1153 r. Dzieli on jednak historję na zbyt wiele małych epok,. sztucznemu podziałowi chronologicznemu daje pierwszeństwo przed podziałem naturalnym i całe epoki lubi streszczać w życiorysach wybitniejszych osobistości; ale z drugiej strony przyznać należy, że życiorysy te, pisane po mistrzowsku, nadają dziełu jego wiele życia i świeżości. Podobnie jak Fleury, a nawet więcej niż ten historyk, pomija Katerkamp cytowanie źródeł, z jakich czerpał, i gdy zazwyczaj niemcy grzeszą zbytniém przeciążaniem cytat swoje prace, on w drugą wpadł ostateczność i, wraz z nadużyciem, usunął on samo użycie cytat. Ubolewać należy, że nikt znakomitej jego pracy nie kontynuował (cf. Tüb. Quartalschr. 1823 p. 484, 1825 p. 486, 1831 p. 519). Również nieskończoną jest hist. kościelna (Ravensb. 1824—34, 9 v. do r. 1073) *Locherer'a*, proboszcza w Badeńskiém, a następnie professora w Giessen († 1837). Uczeń szkoły józefińskiej, Locherer w pierwszych szczególniej tomach objawia silnie tego ducha, nadto brak w nim smaku, badania źródeł i samodzielności. Idzie ciągle na pasku Schröckh'a. Wszelkie nadzieje obudził *Józef Othmar Rauscher*, prof. salzburgski, swoją hist. kośc. w 2 t. (Sulzbach 1829), sięgającą do Konstantyna W.; późniejsze jednak zajęcia, a następnie wysokie godności kościelne przeszkadzały mu do pracy naukowej i dzieło pozostało nieskończone. Dobre kompendjum (Landsh. 1826) napisał *Hortig*, wówczas professor monachijski, później kanonik. Gdy kompendjum to zostało wyczerpane, wówczas następca jego na katedrze *Döllinger* przerobił je i wydał pod nazwiskiem Hortiga i swojém, właściwie jednak jest to dzieło zupełnie nowe (Handbuch der christl. Kirchengesch., Landsh. 1833, 2 cz.). Niestety! dzieło to sięga tylko do 680 r. i to stanowi główną wadę tej gruntownej i uczonej pracy. O innych pracach hist. tegoż ob. Döllinger. Dwa najlepsze całkowite kompendja hist. kośc. napisali: *Jan Ign. Ritter*, prof. i dziekan katedralny w Wrocławiu (3 wyd. Bonn 1846, 2 t.), i *Alzog* (Handbuch der Universal-Kirchengesch., 8-e wyd. Mainz 1866—67, 2 v.; po polsku wyszły 2 przekłady 1855 r.: jeden w Warszawie w 6 tt. tłum. J. Belejowska, drugi w Petersburgu w 3 tt.). Alzog jest bogatszy w fakta i w literaturę, Rittera jednak wykład jest jaśniejszy, i dla tych, co się uczą, odpowiedniejszy. Dobre po łacinie pisane kompendja napisali: *Ruttenstock*, Institut. Hist. eccl., Vien. 1832.. 2 t.; *Klein* (kanonik wiedeński), Hist. Eccl., Grätz 1828, 2 t., i *Cherier* (prof. semin. w Tyrnawie), Instit. Historiae Eccl., Pest. 1840, 4 t. Niedokończoną hist.

kośc. zostawił *Ginzel* (prof. w Leitmeritz), Gesch. der Kirche, Wien 1846. Dzieło *Annegarn'a* († professor w Braunsbergu), Gesch. der christl. Kirche, Münst. 1842 3 t., nie ma żadnej prawie wartości i niedokładne. Więcej popularne niż naukowe są prace: *Berthesa* (Mainz 1840 2 t.), *Sporschil'a* (Leipz. 1846 3 t.), *Haas'a* (Augsb. 2 wyd. 1846). *E) Protestanccy pisarze hist. kośc.* Jak katolicy długo poprzestawali na Baronjuszu, tak protestanci spoczywali długo na laurach Centurji magdeburgskich i robili z nich wypisy. Tylko w dziełach specjalnych, jak Kortholt'a, Ittig'a i Seckendorf'a (Hist. lutheranismi, 1692) spotykamy znowu badania źródłowe. Nowe życie rozbudził pietysta i mistyk *Gotfryd Arnold* (ob.) swoją nader stronniczą „Bezstronną historją Kościoła i kacerzy." Dzieło to, wrogie katolicyzmowi, ale bardziej jeszcze ortodoksyjnemu letaranizmowi, upatruje prawdziwy chrystjanizm w samych tylko sektach, jakie wszystkie znajdują w nim żarliwego obrońcę. Kolosalna ta jednostronność Arnolda pobudziła wielu ludzi do pracy na polu dziejopisarstwa. Przeciwieństwo Arnolda stanowi łagodny i uczony teolog tybingski *Weissmann*, Introductio in memorabilia Hist. eccl., 1718 i 1745, 2 t. in-4. Niestosunkowo obszernie traktuje on tu dzieje XVI i XVII w., oraz dzieje nauki. Głośniejsze imię pozyskał sobie *Jan Wawrz. Mosheim* (ob.), niepospolity znawca źródeł i umysł bystry. Jego Institutiones hist. eccl. antiquae et recent., przetłumaczone na język niemiecki, kontynuował *J. A. Ch. von Einem* (Leipz. 1769.. 9 t.), a lepiej *J. Rud. Schlegel*, rektor w Heilbronn (Heilbr. 1770.. 7 t., ostatni tom zawiera tylko historję missji, szczególniej katolickich). Prócz tego Mosheim napisał wyborny Commentarius de rebus christianorum ante Constantinum M., wiele dobrych dyssertacji i dzieł specjalnych historycznych. Około tegoż czasu zasłużyli się dziejopisarstwu: *Pfaff* (ob.), kanclerz tybingski, obadwaj *Walchowie* (ob. Walch), *Baumgarten*, *Cramer*, *Semler* i i. Najobszerniejszą i najzupełniejszą (w 45 tt.) u protest. historję kośc. napisał *Maciej Schröckh* (ob.). Dzieło wielkiej uczoności i znajomości źródeł (tylko pierwsze cztery tomy są pod tym względem niedostateczne), prawdziwy arsenał erudycji historyczno-kościelnej, dziś jeszcze pożyteczne, a zbyt rozwlekle pisane i częstokroć stronne i mylne w sądzie. Dwa ostatnie tomy napisał *Tschirner*. Już Schröckh i Tschirner zarażeni byli duchem racjonalistowskim, ale więcej jeszcze duch ten okazuje się w *Henke'go* Allgem. Gesch. der christl. Kirche (Brunszw. 1788.. 8 t., przejrzana i kontynuow. przez *Seweryna Vater'a*). Również racjonalistowskie są prace: *L. T. Spittler'a* (Papstgeschichte u. Grundr. der Gesch. der christl. Kirche, Gött. 1782; wyd. 5 kontynuowane przez *Planck'a*) i *Schmidt'a*, professora w Giessen (Handb. der christl. Kirchengesch., 1800.. 6 t., 7-y tom napisał *Rettberg* 1834). Tegoż kierunku jest *Stäudlin* (ob.). Wyżej i co do ducha chrześcjańskiego i co do pojmowania dziejów stoją: *Gottlieb Jak. Planck* (ob.) i *August Neander* (ob.), jakkolwiek względem Kościoła katolickiego ostatni szczególniej bywa częstokroć niesprawiedliwym. Na podstawie pism i prelekcji Neandra, *Guericke* napisał podręcznik hist. kośc. (5 wyd. 1843, 2 t.) w gorącym sekciarskim duchu staroluteranów pruskich. Podręcznik *Engelhardt'a*, przeciwnie, napisany zimno, spokojnie, uważany być może w części za skrót Schröckh'a. Najlepsze kompendjum napisał *Hase* w Jena (5 wyd. 1844). Za przykładem *Danz'a* (Lehrb. d. Kirchengesch., 1818, 2 t.), *Gieseler* opracował swoją Hist. kośc. w sposób oryginalny: opowia-

danie jego jest nader krótkie, a za to przypiski ma liczne i obszerne, będące częstokroć przedrukiem źródeł. Gfrörer'a (ob.) hist. powsz. niedokończona świadczy o szerokiej wiedzy i bystrości umysłu autora, ale wiele też zawiera rzeczy bezzasadnych i niedokładnych. *Kalwiniści* mniej niż luteranie pracowali dla powszechnych dziejów Kościoła, choć w szczegółowych pracach hist. mają znakomitych pracowników, jak *Pearson*, *Dallaeus*, *Dodwell*, *Beveridge*, *Usher*, *Cave* i i. Powszechną hist. kośc. pisali: *Hottinger*, Hist. Eccl. Nov. Test., Hannov. 1655.. 9 t., sięga do XVI w.; *Jak. Basnage* (ob.), *Sam. Basnage*, *Fryd. Spanheim* (ob.), *Milner*, History of the church etc. 5 t. tłum. i na niem. Tu jeszcze zaliczyć można wiele podręczników: *Turretin'a*, *Jabłońskiego*, *Hofstede de Groot* (po łacinie, Groning. 1835), *Matter'a* (po franc. Strasb. 1849 t. 4), *Schlaiermacher'a*, wydany po jego śmierci przez *Bonnell'a*, Berl. 1840. Obok przywiedzionych powyżej dzieł, tyczących powszechnej hist. kośc., jest jeszcze nieprzeliczona prawie ilość dzieł specjalnych, tyczących dziejów Kościoła, pod względem swej wartości przewyższających częstokroć dzieła ogólne. Każdy prawie kierunek życia kościelnego, każda epoka, oddzielne znakomitsze fakty brane były pod badanie i wyświecane krytycznie. Posiadamy także wiele obszernych i znakomitych bjografji ludzi znakomitych (*Möhlera* Anatazy, *Arendt'a* Leon W., *Voigta* i *Gfrörera* Grzegórz VII, *Roscoe'a* Leon X, *Hurter'a* Innocenty III, *Artaud'a* Pius VII, *Höfler'a* Fryderyk II) i monografji o różnych miejscowościach. Do historji całych krajów znakomite wydano dzieła, jak *Gallia Christiana* (Cf. Sainte-Marthe), *España sagrada* Floreza, *Bavaria sacra* Rader'a, *Germania sacra* Hansiz'a, *Illyricum sacrum* Farlati'ego, *Italia sacra* Ughelli'ego i in. *Sobory* wydane są w wybornych kollekcjach *Labbe'go*, *Harduina*, *Mansi'ego* i in. (cf. art. Sobory); pojedyńcze sobory, jak bazylejski, konstancjeński, trydencki i in. mają osobnych historyków i swoje monumenty. Do historji dogmatów pierwszy popęd dał *Djonizy Petawjusz* (ob.), jezuita; studja patrystyczne poparli znakomicie mauryni (benedyktyni kongr. ś. Maura), a także *Du Pin*, *Cave*, *Oudin*, *Remi-Ceillier*, *Lumper* i inni. Pomocnicze też dla historji kośc. nauki: geografja kościelna (ob.), statystyka, paleografja, dyplomatyka, archeologja, podniesione zostały na stopień nierównie wyższy i dla dziejoznawstwa kościelnego rzeczywiście dopiero pożyteczny. Ob. *Lenglet du Fresnoy*, Methode pour étudier l'histoire (jest to katalog dzieł historycznych do r. 1720); *Walch*, Bibliothl. theol., wyżej cytowana. U nas, oprócz *Bzowskiego* kontynuacji *Baron'usza*, pisanej po łacinie i będącej tylko materjałem do pewnej epoki: *Skarga* i *Kwiatkiewicz* skracali Baronjusza i jego kontynuatorów; *ks. Buliński* (ob.) brał treść z gotowych podręczników, najwięcej z Cherier'a. Jedyném więc dziełem naukowém w tej materji jest dotąd przekład z *Alzog'a*. *N.*

Historja ludzkości jest urzeczywistnieniem w czasie przez człowieka planu, jaki Bóg powziął od wieków, a mianowicie planu pozyskania dla siebie przez Chrystusa czci siebie godnej, a mającej swoje źródło w wolności człowieka. Że plan boski i odwieczny musi się urzeczywistniać w dziejach ludzkości, wypływa to bezpośrednio z tej zasady chrześcijańskiej, iż światem rządzi wszechmoc Boża i że Bóg założył swoje królestwo na ziemi. Pismo zaś święte jasno mówi, że ten plan boski i odwieczny polega na zgotowaniu dla Boga pomiędzy ludźmi należnej mu czci i hołdu, że nawet stworzenie świata ma na celu jedynie chwałę i uwielbienie Boga

(Prov. 16, 4. Isai. 43, 7. cf. Apoc. 4, 9—11). I rzecz to łatwa do pojęcia. Bóg bowiem, jako Istota bezwzględna, absolutna, w działaniu swojém nie mógł innego zakładać sobie celu, jak tylko siebie samego. Ten cel obejmuje i mieści w sobie wszystko. Bóg, gdyby to było możliwe, unicestwiłby siebie samém postawieniem sobie innego prócz siebie celu. Jak wszystko od niego pochodzi, tak wszystko wrócić do niego winno; a ponieważ wszechświat stworzony jest objawem jego natury i jego chwały, najwyższym obowiązkiem wszelkiego stworzenia rozumnego jest uznać ten obowiązek rozmyślnym aktem woli. Ludzie, jako stworzenia rozumne, mogą sobie za cel ostateczny postawić uwielbienie Boga, życie w nim, szerzenie jego chwały wszelkiemi siłami naszej istoty. Pewna część stworzeń wielbi Boga samym faktem swego istnienia. We wszystkiém, co objawiają zewnętrznie te stworzenia, odbija się obraz wspaniałości i majestatu Bożego. Co się zaś tyczy innych stworzeń, obdarzonych wolnością i rozumem, obowiązkiem ich jest robić świadomie i dobrowolnie to, co tamte robią bezwiednie i koniecznie. Ale uwielbienie to Boga potrzebuje boskiego pośrednika. Takim pośrednikiem jest Chrystus, pośrednik wszystkich celów, jakie Bóg miał na widoku tworząc wszechświat; przez Niego i na Jego obraz wszystko jest stworzone; obraz Jego wyryty jest na wszystkich stworzeniach, a szczególniej na stworzeniach rozumnych. Jest on rozumem bezwzględnym; wszystkie tedy stworzenia, choć w słabej mierze, uczestniczą w jego rozumie. Ztąd wielu Ojców Kościoła mówi, że człowiek jest szczególniej obrazem Słowa. Skoro zaś Słowo prześwieca w całej jego istocie, nie może on być czém innem, jak tylko stworzeniem, przeznaczonem na wielbienie Boga, jego dobroci, potęgi i wspaniałości wszystkiemi swemi władzami. Takim był człowiek pierwotny. Ale człowiek upadł, bo przeniewierzył się celowi swego istnienia. Niweczac swój cel, człowiek zgotował sobie swoje nieszczęście. Zasłużył na śmierć i śmierć mu została zapowiedzianą. Nadto, śmierć jego wieczna byłaby bez ratunku, gdyby Syn Boży, widząc od wieków przysły upadek człowieka, nie był się również od wieków ofiarował na przyjęcie naszego człowieczeństwa, żeby dokonać pojednania człowieka z Bogiem (Apocal. 13, 8) i przywrócić go do stanu, któryby mu pozwolił na osiągnięcie najwyższego jego celu. Ród ludzki dla tego ściśle w całym przebiegu swoich dziejów połączony jest z Chrystusem. Przed Wcieleniem wszystko ku niemu kieruje się i odnosi w ten sposób, aby człowiek był przygotowany do jego przyjęcia; od czasu zaś, jak Syn Boży występuje jako człowiek na łonie ludzkości, zadaniem dziejów jest rozwijanie w ciągu wieków wszystkich tych skarbów prawdy i łaski, jakie on przyniósł na świat. Chrystus tedy jest punktem wyjścia i rozwiązaniem dziejów, ich środkiem i osią. Podług nauki św. Pawła (I Cor. 3, 22. 23. Rom. 8, 28—30) odwieczną wolą Bożą jest, aby ludzie „byli podobni obrazowi Syna Jego," a ponieważ ma się to urzeczywistnić w dziejach ludzkości, przeto wszystkie wydarzenia, małe czy wielkie, losy wszystkich narodów w ogóle, jak i każdego ludu w szczególności powinny dążyć do spełnienia tego planu; jednostki, które wnikły w ten plan, znajdują w różnych wydarzeniach tego świata utwierdzenie swej jedności z Bogiem. Wszystkie tedy wypadki dziejowe odnoszą się ostatecznie do założenia Kościoła Chrystusowego, do jego wzrostu i rozszerzenia. Kto należy do tego Kościoła, jest w połączeniu z Bogiem przez Jezusa Chrystusa. Z tego, co

dotąd powiedziano, wynika, że całe dzieje dzielą się na dwie części. Perjod poprzedzający Wcielenie Syna Bożego charakteryzuje Paweł ś. (Rom. 1, 21) następnemi słowami: ludzie „poznawszy Boga, nie jako Boga chwalili, ale znikczemnieli w myślach swoich i zaćmione jest bezrozumne serce ich. Powiadając się być mądrymi, głupimi się stali, i odmienili chwałę nieskazitelnego Boga w podobieństwo obrazu człowieka śmiertelnego i ptaków i czworonogich i płazu" etc. Tak więc pierwszego perjodu dziejów charakterystyczną cechą jest dzielenie Bóstwa, zapoznanie Boga, nieoddanie mu czci należnej, a zatém dzielenie człowieka, sromocenie go i znieważanie: perjod błędów, występków i zbrodni wszelkiego rodzaju. Z profanacją Bóstwa łączy się zawsze upodlenie człowieka; człowiek nigdy lepiej nie służy swoim własnym interesom, jak wówczas, gdy służy Bogu. Gdy odrzuca to jarzmo słodkie i zaszczytne, wpada w niewolę grzechu. Tém się objaśnia, dla czego perjod zapomnienia o Bogu jest zarazem perjodem głębokiego poniżenia człowieka. Ale pierwszy ten perjod miał zarazem służyć na przygotowanie do drugiego perjodu. Sam ogrom upadku człowieka musiał zwrócić jego uwagę na nędzny los, jakiemu uległ, szukając własnej chwały. Budzące się w duszy jego pragnienie wyzwolenia z tej nędzy usposabiało go zwolna do wiary w przyszłego Odkupiciela. I gdzie rozważanie tego stanu nieszczęsnego rozbudziło w ludzkości takie pragnienie wyzwolenia, tam kończył się dawny perjod, a poczynała świtać jutrzenka nowych czasów. Gdzie ludzkość nie ma jeszcze rozumienia swego położenia, tam panuje jeszcze perjod stary. Takie rozumienie rzeczy przeszkadza człowiekowi wielbić siebie samego i widzieć siebie tylko w całym ruchu dziejowym. Z tego też stanowiska łatwo nam oceniać różne podawane definicje historji (w znaczeniu jej technicznem, jako przedstawienia tego, co się działo). Tak np. zwyczajna definicja, że historja jest opowiadaniem faktów dokonanych w ludzkości, wykładem losów, jakie przechodził ród ludzki, jest bardzo niedostateczna, bo mówi to, co każdy wie, a mianowicie, że przedmiotem historji jest opowiadanie kolei przebywanych przez ludzkość, a nie wskazuje rzeczy najważniejszych: początku, znaczenia i celu tych kolei. Mówiąc znów, że historja jest przedstawieniem rozwoju człowieka od jego dziecięctwa aż do dojrzałości, wypowiadamy tylko połowę prawdy; głównie w tej definicji występuje człowiek, i człowiek tylko, i celem dziejów pokazuje się uwielbienie człowieka. Takie też jest pojmowanie dziejów u wielu historyków nowożytnych. Człowiek, podług ich zdania, własnym wysiłkiem wydobywa się ze stanu dziecięctwa swego, z barbarzyństwa, i podnosi się do wysokości człowieka ucywilizowanego. W przeciwném znów, choć niemniej fałszywém pojęciu dziejów, jako rozwoju Bóstwa w ludzkości, człowiek ginie zupełnie i miesza się z Bóstwem, a Bóg z nim (ob. artt. Hegel i Panteizm). Przed erą chrześcjańską nie stawiano sobie pytania o znaczeniu dziejów ludzkich: ani Grecy ani Rzymianie nie byli zdolni do postawienia takiego pytania. Nie mając pojęcia Opatrzności, nie przypuszczano, aby świat widzialny był rządzony przez rozum wyższy. Religje pogańskie nie zajmowały się ostatecznem przeznaczeniem rodu ludzkiego; bogowie nawet pogańscy ulegali ślepemu *fatum*, t. j. potędze, której nikt nie był w stanie określić. Podług kosmogonji pogańskich bogowie są dziećmi nocy i przeznaczenia, nie wiedzą oni jak długiém

będzie trwanie ich znikomej potęgi i czy kiedyś nie zginą w ciemnościach, z których wyszli. I w rzeczy samej, jako twory obłąkanego umysłu ludzkiego, zniknęli oni w nocy wiekuistej. Przepaścią, z jakiej wyszli, była noc umysłu ludzkiego, będąca znów następstwem grzechu pierworodnego. Gdy światło nastąpiło po ciemnościach, chydne te postacie bóstw pogańskich zniknęły wraz z nocą, jaka je zrodziła. Wprawdzie rozmyślając koleje ludzkości, umysł nasz sam przez się może w nich dopatrywać pewną jedność i harmonję i tym sposobem próbować wytłumaczenia faktów za pomocą idei, jaką one przedstawiają (*filozofja historji*), ale egoizm właściwy poganizmowi przeszkadzał człowiekowi starożytnemu do wzniesienia się na tę wysokość. Żyjąc tylko chwilą obecną i na jej użyciu całe swe pokładając życie, każdy człowiek starożytny w sobie widział środek życia, i po za prawem narodowém i współczesném nic widzieć i uznać nie chciał. Historję też traktował on tylko w zakresie mniej lub więcej zacieśnionym jednego państwa, jednej respubliki, jednego miasta, bez względu na resztę ludzkości, która zresztą i nie zasługiwała dlań na wzgląd żaden, była dlań barbarzyńską, ciemną, sposobną tylko na dostarczanie mu niewolnika. Całość tedy dziejów ludzkości nie miała dla pogan znaczenia i jedności. Chrystjanizm dopiero rozświecił straszliwy chaos dziejowy. Ś. Augustyn (De civitate Dei), Euzebjusz, Sulpicjusz Sewerus, Orosius na upadek państwa Rzymskiego zapatrywali się już z tego nowego, a wysokiego stanowiska. Średnie wieki, zajęte więcej wytwarzaniem przyszłości, jak rozmyślaniem o przeszłości, poprzestawały na notowaniu bieżących wypadków w kronikach, rocznikach, bjografjach. Uczucie tylko religijne, jakie w nich panuje, podnosi je niekiedy po nad sprawy chwili i miejscowości i daje im już wyższą miarę na sąd ich dziejowy. Dla tego, pomimo ich nieokrzesania, tchnie z nich duch zupełnie inny, jak ze strupieszałych elukubracji bizantyjskich i z kronik wschodnich. Pierwsze te kroki dziejopisarstwa budzić mogły nadzieję, że z podniesieniem się stanu nauk wytworzy się nowa, chrześcjańska forma dziejopisarstwa. Ale zapełnienie Europy retorami konstantynopolitańskimi, po wzięciu Byzancjum przez Turków, oddziałało zgubnie, bo zwróciło umysł ludzki na tory dawnego świata i, przytłumiając żywość natchnienia, sprowadziło całą mądrość i naukę do naśladownictwa. Dziejopisarze szkoły klassycznej zajęci są przedewszystkiém powtarzaniem pięknych form starożytnych, zwracając uwagę tylko na fakta rozgłośne, nie podejmując zupełnie głębszej, wewnętrznej strony życia dziejowego. Po tych dziejopisarzach powierzchownych nastąpili inni, niemniej powierzchowni, choć filozoficznymi nazwani. Szkoła filozoficzna zeszłego wieku nie szukała wyrozumienia faktów, ale tłumaczyła je w świetle swoich chwilowych opinji. Przejęta głęboką nienawiścią całej przeszłości i wszystkich jej instytucji, używała ona historji za oręż swojej nienawiści; dla przedstawienia tak zwanego przez nią ducha faktów, podkładała pod nie swoje znaczenie, stanowiła pomiędzy niemi związek dowolny, wynosiła niektóre szczegóły, pomijała inne, przypuszczała jako niezaprzeczalne pewne dogodne tradycje, inne zaś, niedogodne, najzjadliwszej poddawała krytyce, uniewinniała zbrodnie subtelnemi sofizmatami, a cnotę obrzucała szyderstwem. Historycy ci nie troszczyli się o dokładną znajomość dziejów, ale za to mieli nędzną odwagę lekkiego traktowania rzeczy najważniejszych, dowcipkowania z religji i przedrwiwania wszelkich głębo-

kich przekonań. Dla wieku też wierzącego wszystkim tym, co w nic nie wierzyli, znakomitym wydawał się historykiem taki *Mably* (De la manière d'écrire l'histoire), który ciągle rozumował, a nigdy nic rozumnego nie powiedział, taki deklamator jak *Raynal*, jak *Diderot*, taki *Millot*, czczy a pompatyczny, taki *Gibbon*, pod maską bezstronności kryjący zawziętą nienawiść chrystjanizmu, taki *Boulanger*, uświęcający przypadek i z niego wywodzący religję, taki *Bailly* i *Dupuy*, mnożący wieki dziejów ludzkości w tym celu, aby początek religji wyprowadzić z obserwacji astronomicznych, taki wreszcie *Wolter*, patrjacha całego tłumu obydnych literatów, który zbezczeszczał Dziewicę Orleańską, a wysławiał panią Pompadour. Historycy wszakże takiego rodzaju nie rozpowiadali dziejów, jakiemi się zajmowali, ale je plugawili, podobni w tém do synów Mahometa, którzy, rozsiadłszy się na ziemi dawnej cywilizacji, nieczystościami własnych domów plamili mury i kolumnady, wzniesione na to, by o nie odbijała się nieustannie chwała Bóstwa. Człowiek dla tych historyków był wytworem stopniowego rozwinięcia się jakichś zarodków natury, istotą czystą materjalną, bez duszy duchowej, pierwotnie dziki, później społeczeński, na mocy konkraktu dobrowolnie zawartego, następnie religijny, w skutek oszustwa kapłanów. Rozmaitość religji, instytucji, form politycznych wypływać miała z klimatu, w jakim żyli ludzie, z warunków fizycznych i czysto materjalnych. Tym sposobem dziejopisarstwo, pozbawione ducha Bożego, zamieniało się na wielki spisek przeciwko prawdzie. Współcześni tym historykom filozofom historycy-erudyci (*Rollin*, *Crevier*, *Barthelémy* etc.) za miarę prawdy i piękna brali pojęcia starożytne. Byleby coś powiedziane było w języku Homera lub Wirgilego, już tém samém było prawdą, nie ulegającą żadnej krytyce; podziwiali oni z Liwjuszem rzezie rzymskie, z Kurcjuszem Quintus'em wysławiali dobroć Scytów, z Cezarem potępiali zawziętość Gallów, którzy bronili swojej ojczyzny i wolności. Błędy astronomiczne, jeograficzne, skoro starożytne, już tém samém były dla nich święte; zbrodnie nawet, morderstwo, zdrada, byle popełnione przez jakiego Temistoklesa lub Pompejusza, już tém samém były usprawiedliwione. Po wielkiej rewolucji francuskiej, która była przedewszystkiém dziełem bezbożnych teorji filozoficznych, stosowanych do różnych nauk, a następnie do życia społecznego, zabrano się do poważniejszych studjów historycznych, korzystając z cennych dawniejszych prac i zbiorów materjału historycznego, dokonanych przez *Maurynów*, *Bollandystów*, *Canisius'a*, *Leibnitz'a*, *Muratori'ego*, *Ducange'a*, *Baluzjusza*, *Montfaucon'a* i in. Studja te przekonywały o lekkomyślności, niewiadomości i złej wierze historyków zeszłego wieku. Gdzie miały być, podług owych historyków, same przesądy, tyranja, dzikość, tam ujrzano właśnie ludzkość na drodze postępu, wiarę rozumną i poszanowanie prawa; średnie wieki okazały się jak najniegodziwiej spotwarzonemi. Ale tak zwana szkoła historyczna (*Eichhorn*, *Savigny*, *Niebuhr*, *Ranke*, *Schlözer*, *Schlosser*, *Raumer*, *Dahlmann*, *Henr. Leo*, *W. Giesebrecht*, *Thierry*, *Guizot* etc.), choć dzieje traktowali poważnie, nie godząc się na apriorystyczną konstrukcję dziejów Hegla i historjozofów jego szkoły, jednakże, hołdując po większej części racjonalistowskim uprzedzeniom czasu, nie wznieśli się do wyższego, chrześcjańskiego stanowiska zapatrywania się na dzieje, jak je po ś. Augustynie rozwijał z właściwym sobie talentem *Bossuet*, *Fryderyk Schlegel*, *Donoso Cortes*, *T. W. Allies* (prof. uniwers. dublińskiego,

autor dzieła: The formation of Christendom; cf. Przegląd katol. z 1875 roku N. 29). Pod wpływem materjalistowskiego kierunku dzisiejszych czasów występują dziejopisowie i historjozofowie, najwięksi u nawpół odwieconego tłumu (*Buckle*, *Draper*), jako adwokaci teorji wyznawanych przez siebie, wznawiając tradycję zeszłowiecznej szkoły filozoficznej, która wychowała wielką rewolucję francuzką. Historja jest zawsze wielką mistrzynią życia. Gdy jest tendencyjnie fałszowaną, nie traci ona tego swego wpływowego charakteru, lecz jak sama jest fałszowaną i skrzywioną, tak fałszuje i krzywi życie, szczególniej też, jeżeli w tym kierunku pisane są podręczniki historyczne, mające służyć dla nauki młodzieży. Z nowszych dzieł o historji powszechnej, pisanych w duchu katolickim, wymienimy tu tylko: *K. Kiesel*, Die Weltgeschichte für höhere Schulen und Selbstunterricht, 2-e wydanie Freiburg 1866—67, 3 v. (praca sumienna i w znacznej części samodzielna, owoc długich studjów i głębokiej znajomości przedmiotu); *A. Schöppner*, Charakterbilder der allgemeinen Geschichte, 1872, 3 v. (historja powszechna przedstawiona tu w najznakomitszych postaciach, we wszystkich kierunkach życia dziejowego; autor korzystał z pierwszorzędnych historjografów i ułożył piękną całość, dzieło przeznaczone dla starszej młodzieży i ludzi ukształconych); *Riancey*, Hist. du monde (streszczone tu są nabytki nowoczesnej nauki, a wykład odznacza się podniosłością umysłu chrześcjańskiego); *J. Bumüller*, Die Weltgeschichte. Ein Lehrbuch für Mittelschulen und zum Selbstunterricht, 6-e wyd. Freiburg im Br. 1866—67, 3 v.; *J. Moeller*, Cours complet d'histoire universelle, Tournai 1860—62, 5 v.; *C. Cantu* (ob.), Storia univ., i in. *N.*

Hiszpanja (1. Początki Kościoła 2. Dzieje Kościoła za Wizygotów (ob. art. Gotowie). 3. Panowanie Arabów. 4. Wyzwolenie H. i dalsze jej dzieje kościelne. 5. Stan obecny). I. *Espana*, starożytne *Hispania*, wyrażenie dawniej tylko jeograficzne, oznaczające cały półwysep Pirenejski; jako wyrażenie polityczne datuje od 1516 r., gdy Karol I, król Kastylji i Leonu, zostawszy panem połączonych państw półwyspu, nazwał je razem królestwem H. Nie ma pewnych wiadomości co do czasu i osób pierwszych opowiadaczy Ewangelji w H. Podanie mieć chce ś. Jakóba, syna Zebedeuszowego, pierwszym apostołem hiszpańskim. Napis na jednym pomniku, wystawionym Neronowi, głosi wdzięczność za to, że cesarz ten „oczyścił prowincję od rozbójników i od ludzi, którzy rodzajowi ludzkiemu chcieli narzucić nowy przesąd". Wyrażenie to wskazuje na prześladowanie tu za Nerona pierwszych wyznawców Ewangelji. Że wówczas mogli tam być już chrześcjanie, przekonywa list ś. Pawła do Rzymian, gdzie ten Apostoł mówi o swoim zamiarze udania się przez Rzym do Hiszpanji; że zaś zamiar ten był wykonany przez ś. Pawła, świadczy wielu Ojców Kościoła (ob. ś. Paweł) i tradycja o 7 uczniach apostolskich (*Torquatus*, *Ctesiphon*, *Secundus*, *Indaletius*, *Caecilius*, *Hesichius* i *Euphrasius*), jakich św. Piotr i ś. Paweł mieli wysłać do H. Że pod koniec II w. chrystjanizm był upowszechnionym w H., świadczy Tertuljan (Adv. Judaeos) i ś. Ireneusz (Haer. lib. 1 c. 3). W końcu III w. w każdém prawie znaczniejszém mieście hiszpańskiém znajdujemy biskupa. R. 305 na synodzie w Elwirze (ob.) odbytym znajdują się biskupi: z *Acci* (dziś Guadix w prow. Granada), z *Korduby*, z *Hispalis* (Sewilla), z *Tucci* (Martos w Jaen), z *Mentesa*, z *Eliberis* (Elwira),

z *Malacca*, z *Bigerra* (Vejar de la Frontera), z *Castulo* (Caslona w Andaluzji), z *Virgi*, inaczej *Urci*, z *Caesarei Augusty* (Saragossa), z *Toletum*, z *Salaria* (Sabiote), z *Eliberris* (Lorca), z *Basti* (Baza); byli tu więc biskupi z wszystkich prowincji rzymskich Hiszpanji, jakkolwiek pewne niewszyscy biskupi hiszpańscy. Konstantyn W. podzielił Hiszpanję na 7 prowincji: *Baetica* ze stolicą Hispalis (ob. Sewilla), *Lusitania* ze stolicą Emerita (Merida), *Gallaecia* ze st. Bracara (Braga), *Tarraconensis* ze st. Cesaraugusta (Saragossa, ob.), *Carthaginensis* ze st. Carthago nova (Cartagena), *Baleares* ze st. Palma, i *Tingitana* ze st. Tingis (Tanger). Podług tego podziału cywilnego rozwijał się i podział kościelny na prowincje i metropolje; *Tingitana* tylko nigdy nie należała do jedności z prowincjami hiszpańskiemi, lecz do Maurytanji *caesarensis*; metropolją prowincji *Tarraconensis* było miasto *Tarraco*, a na wyspach Balearskich później dopiero powstało biskupstwo. Nie mamy wszakże żadnych szczegółów, tyczących się zaprowadzenia organizacji metropolitalnej w H. Gams (Tübing. Quartalschrift 1861 p. 343..) sądzi, że podróż 9 bpów hiszpańskich do Sardyki była początkiem zaprowadzenia systemu metropolitalnego w H. i prawdopodobnie przeprowadzić je mógł Hosius kordubeński. Za panowania Gotów wraz z Galliją narbońską i metropolja Narbona przyłączoną została do królestwa Westgockiego. Najazdy Wandalów, Alanów i Swewów ciężko dały się uczuć Kościołowi hiszpańskiemu, szczególniej kiedy Swewowie, początkowo katolicy, skłonili się później do arjanizmu (464). Wielu męczenników oddało w tych ciężkich czasach świadectwo prawdzie.—2. O dziejach Kościoła za Wizygotów ob. Gotowie.—3. Gdy w skutek kłótni domowych przyzwano do kraju Arabów, rozpoczął się (cf. tej Enc. VI 325) ciężki dla H. perjod ośmiowiekowej niewoli muzułmańskiej. Tarik (711) i Muza (712) przyciągnąwszy z Afryki, już 714 podbili cały półwysep Pirenejski, z wyjątkiem gorszych stron północnych. Wprawdzie zdobywcy przyrzekli chrześcjanom, za opłatą pewnej daniny, spokojne posiadanie własności i swobodę wyznania, ale przyrzeczenia te nie przeszkadzały ciężkiemu uciskowi religji. Z początku zaraz panowania islamu na półwyspie chrystjanizm cierpieć musiał, ze względu na surowe prawa, protegujące wiarę Mahometa. Podług tych praw każdy niewierny, t. j. chrześcjanin, żyd, czy poganin, któryby najmniejsze objawił powątpiewanie o boskiém posłannictwie Mahometa, o prawdzie i moralności jego nauki, popełniał zbrodnię, jakiej zgładzić inaczej nie mógł, tylko śmiercią, albo natychmiastowém przyjęciem islamu. Ktokolwiek czy dobrowolnie, czy mimowolnie, czy przymuszony, raz okazał się wyznawcą islamu, już na całe życie był obowiązany go wyznawać; przewinienie pko temu prawu karane było śmiercią. Dzieci urodzone z muzułmanina lub muzułmanki już tém samém musiały pod grozą śmierci wyznawać islam. Roczniki panowania Maurów w Hiszpanji przepełnione są faktami krwawego prześladowania religijnego (*Reink. Dozy* w swojej Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à l'an 1415, Leyd. 1861, nieprzyjaciel chrześcjan, usiłował przedstawić tych muzułmanów jako tolerantów i dobrodziejów Hiszpanji; cf. uczoną krytykę tego dzieła, napisaną przez *Tailhan'a* w Etudes religieuses, hist. etc., 1870—71 r.). Grabieże i okrucieństwa pierwszych lat podboju [1]) od-

[1]) Jeden fakt opowiedziany przez *Izydora z Beja* (Chronicon c. 29 et 41) pokazuje dostatecznie, w jaki sposób Arabowie wyniszczali kraj podbity. Muza,

nawiały się ustawicznie i do ostateczności doprowadzały chrześcijan. Jeżeli jeden panujący powstrzymał grabież, wznawiała się ona w najlepsze za jego następcy. Tak, po zamordowaniu *Abdelaziza*, syna Muzy, następca jego *Alahor* bierze pod swoją opiekę uciśnionych chrześcijan i surowo karci rozbójników i łupieżców; w kilka lat potém Ambiza podwaja opłaty składane przez chrześcijan i zostawia muzułmanom najzupełniejszą swobodę uciemiężania „psów chrześcijan.“ Następca Ambizy *Yakya* znów powstrzymuje gnębienie chrześcijan, ale po nim ucisk wzmaga się jeszcze; tym sposobem w dwadzieścia lat po najeździe muzułmańskim, Hiszpanja rzymsko-gocka była w najzupełniejszej ruinie. Muzułmańska dzikość nie złagodniała z biegiem czasu: w obec gęstej ludności chrześcijańskiej zwycięzcy zachowywali się oględniej, ale gdzie władza ich była silniej ugruntowana, zrzucali maskę i nie robili sekretu z tego, że chcą zubożyć i tępić hiszpanów wiernych chrystjanizmowi. *Abderaman I* (756—788), założyciel dynastji *Omayadów* w Kordubie, gwałcąc traktat, pomiędzy Muzą a synami Witizy zawarty w chwili najazdu arabskiego, skonfiskował dobra Ardabasta, jednego z tych synów, ponieważ dobra owe, jego zdaniem, były za wielkie na chrześcjanina. Ten kalif i jego następcy zmieniali dawne zobowiązania względem *rayasów* (t. j. chrześcjan) tak dalece, że z nich w IX w. prawie już nic nie pozostało. Pobudzani oni byli do tego szczególniej przez fanatycznych fakirów, jednomyślnie głoszących, że obdzieranie chrześcjan było jednym z najlepszych czynów gorliwości religijnej (cf. *S. Eulogii*, Memoriale SS. l. 1 c. 21, ap. *Migne*, Patrol. t. 115 p. 764 i 803). Kalifowie omayadscy poczęli łupić dobra kościelne, kościoły obciążali ogromną opłatą (każdy kościół płacił 25 funtów srebra, klasztor 50, a katedra 100), ofiary wiernych zabierali na skarb, zmuszali chrześcjan do sprzedawania najpiękniejszych kościołów, obracanych następnie na meczety, niekiedy zaś zabierali takowe darmo na ten sam użytek (cf. *Samsonis* Abb., Apologet. l. 2 praef. c. 5, ap. *Florez*, Espańa sagrada, XI 381). Nadto, co najwięcej bodło honor hiszpański, maurowie na każdym kroku okazywali pogardę narodowi, który im popadł w niewolę. Na ulicy odwracali się od chrześcjan, jako od psów niewiernych; jeżeli chrześcjanin przysunął się zbyt blisko, odpychali go ze słowem straszliwego bluźnierstwa (*S. Eulogii* op. c. c. 21 p. 755). Ani wiek, ani płeć nie osłaniała przed zniewagą muzułmańską, jaka ścigała wiernych nawet po śmierci. Na widok orszaku pogrzebowego, muzułmanie zgromadzali się i szli za nim, przeklinając, rzucając błotem i nieczystością na księży, na wiernych i na trumnę (*Alvarus Cordub.*, Indicul. Lumin. c. VI p. 229..). Ksiądz nie mógł pokazać się na ulicy, żeby mu nie wyprawiano przeróżnych szykan. Wszakże Kościół używał jeszcze pewnej swobody wewnętrznej aż do czasów

---

wódz ich, powołany z Toledo do Damaszku, składał u stóp kalifa kupę złota, drugich kamieni i około 5,000 wyborowego niewolnika. Ale nie ułagodziło to jeszcze gniewu kalifa pko Muzie, który dla ocalenia swej głowy musiał jeszcze złożyć do skarbu swego pana złota i srebra na 54 miljonów franków. I jeszcze, jak dodaje historyk, zdobywca Hiszpanji rad był bardzo, że się wykręcił z biedy taką bagatelą. Jeżeli koledzy Muzy łupili podobnież, a wątpić o tém nie ma powodu, to zwyciężonym nic nie pozostawało, jak oczy do płakania, gdy pokój począł wracać w zdobytym kraju.

Abderamana II (822—852). Byleby tylko dawało się łupić i ciemiężyć bez oporu, hierarchia katolicka zresztą mogła się była rządzić prawami kościelnemi i spokojnie kierować hiszpanami, którzy jeszcze dla ambicji, względów ludzkich, stracku lub chciwości nie przyjęli islamu. Duchowieństwo i lud wybierali swobodnie biskupów, jak za czasów Rekkareda lub Sisenanda. Biskupi odbywali synody, potępiali doktryny błędne, stanowili dekrety karności, sądzili i składali ze stolic kolegów swoich, którzy na to zasłużyli. W końcu IX w. w Hiszpanji arabskiej były następne djecezje, rządzone przez swoich biskupów: *Toledo*, *Sevilla*, *Merida*, *Acci*, *Arcabria* v. *Arcavica*, *Assido*, *Basza*, *Basti*, *Cabra*, *Complutum*, *Dumium* (pod Braga), *Ecija*, *Elche*, *Elwira*, *Malaga*, *Sarragosa*, *Siguenza*, *Urci*, razem 8 metropolje i 15 biskupstw. Katalog ten, ułożony z dokumentów współczesnych, jest jeszcze prawdopodobnie niekompletny (España sagr. XI 383, XVII 236, XVIII 307). Umocniwszy swoje panowanie, kalifowie poczęli się mieszać i do wewnętrznych spraw kościelnych: przypomnieli sobie o przywileju udzielonym ostatnim królom toledańskim nominacji biskupów, przyznali sobie prawo tej nominacji, handlowali stolicami biskupiemi i przyznawali je więcej dającemu. Nominaci tacy obejmowali stolice swoje w asystencji zbrojnych muzułmanów, a następnie legitymował ich pseudo-synod jaki, złożony ze służalczych prałatów, zasiadających na obrady wespół z muzułmanami i żydami. Niekiedy sprzedawano nikczemnemu jakiemu księdzu stolicę, której biskup żył jeszcze, ale nie był dosyć służalczy dla maurów; zepchniętego wtedy z swej stolicy biskupa stawiano przed pseudo-synod, zarzucano mu jakie zbrodnie i odsądzano od biskupstwa. Na stolicach tedy, zajmowanych kiedyś przez śś. Leandra, Izydora, Juljana, zasiedli bezwstydnie ludzie najgorszego rodzaju, a nawet zupełnie bez wiary, kupczący rzeczami świętemi, ściągający ciężkie daniny od księży, wskazujący na tortury tych, których podejrzywali o ukryte bogactwo, a za to ucztujący z muzułmanami i w największe uroczystości kościelne dopuszczający się z nimi najohydniejszych orgji (cf. *Alvari Cordub.*, Epist. ad Saulum c. 8; *tegoż*, Vita s. Eulog. c. 2 p. 4; *Samsonis*, Apologet, l. 2 praef. c. 1—4). Ci, co nie upadali tak nisko i swój serwilizm pokrywali maską umiarkowania, kto wie, czy nie byli jeszcze szkodliwsi, potwarzając i prześladując swemi klątwami to wszystko, co Hiszpanja arabska miała jeszcze zacnego i wiernego Chrystusowi. W oczach tych wyrodnych dygnitarzy kościelnych zbrodnią było nie stosować się do żądań arabskich. Z drugiej znów strony każdy ksiądz i wierny obowiązany był słuchać takich biskupów pod karą śmierci lub wygnania (*Alvar. Cordub.*, Vita s. Eulogii, c. 2 n. 4 i 6). Cel arabów stał się widocznym dla nieszczęśliwych chrześcjan: nie można było wątpić, że chcieli oni wytępić i zdusić chrystjanizm w błocie. Dla tego znów z drugiej strony widzimy w IX w. w samej stolicy kalifów dusze heroiczne, które dla ożywienia wiary występowały same z jawném wyznaniem prawdy i głośném potępieniem mahometanizmu, dobrowolnie idąc na więzienie, biczowania i śmierć. Wówczas biskupi owi narzuceni, opaci obawiający się o byt swoich klasztorów, zbiegali się na sądy każdego i publicznie tam potępiali wiernych wyznawców Chrystusa (cf. *S. Eulog.* Praef. epist. in Memor.; *Alvar Cordub.*, Indic. Lumin. c. 14). Bolesne to położenie Kościoła nie polepszyło się za głośnych z swej szlachetności i wykształcenia kalifów. Za *Abderamana III* (912—961),

najznakomitszego władcy Korduby, i z jego rozkazu okrutną śmiercią poniósł ś. Pelagjusz; ś. Argentea córka walecznego wodza chrześcijańskiego Omara-ibn-Hafsun'a, ale urodzona, gdy ojciec jej wyznawał jeszcze islam, skazaną została również na śmierć za to, że się wiary swej wyrzec nie chciała. Męczeństwo jej tém się wyróżnia, że sam kalif chciał sądzić bohaterską dziewicę, i do kary prawnej ścięcia dodał jeszcze uprzednio tysiąc batów i ucięcie języka (cf. *Alvar Cordub*, Vita s. Eulogii c. 4); z rozkazu tegoż kalifa wycięto zakonników w klasztorze Cardeña. Gdy cesarz Otto I w odpowiedzi na list kalifa, zawierający wyrażenia zbliżające wierze, wysłał do niego w poselstwie ś. Jana, zakonnika z Gorze pod Metz, z zamiarem, aby ten mąż święty nawrócił kalifa, poseł, przybywszy (955) do Korduby, nie mógł otrzymać posłuchania, ponieważ arabi dowiedzieli się o głównej myśli poselstwa. Ówczesne położenie rzeczy charakteryzuje ta okoliczność, że do posła przyszedł jeden z biskupów, odwodząc go od jego myśli apostołowania i grożąc, że może ztąd nastąpić wytępienie wszystkich chrześcjan, zostających pod panowaniem kalifa, jak z tém wreszcie i sam kalif dał się słyszeć. Poseł był dopuszczony na audjencję, ale po trzech latach dopiero i po zmitygowaniu poprzednich instrukcji cesarskich. Nic tedy dziwnego, że, pomimo wychwalanej przez niektórych historyków tolerancji arabskiej, mnożyły się apostazje, upadały kościoły i liczba wiernych malała tak dalece, iż np. przy zdobyciu Toledo (1088) przez Alfonsa VI zaledwie zdołano znaleść jednego chrześcjanina w mieście, które było metropolją. Kościołowi hiszpańskiemu groził los Kościoła afrykańskiego. Dla dokładniejszego obrazu Kościoła hiszp. za maurów brak nam pomników od połowy IX w., lecz można z kilku powyżej przytoczonych rysów wnosić, że ciemności te kryją w sobie straszliwe poniżenie i upadek Kościoła. Ale gdy mahomotańscy zdobywcy bogato od natury uposażonego kraju rozwijali swoją cywilizację, opartą na zmysłowém używaniu życia, i dla tego, pomimo swej pozornej świetności, fałszywą i zgubną, chrześcjanie północnych dzikich gór półwyspu duchowe i cielesne swoje siły oddali wyłącznie prawie na służbę najwyższych i idealnych celów, wyzwolenia kraju z pod jarzma muzułmańskiego i przywrócenia tryumfu wiary Chrystusowej.—4. Ocalenie chrystjanizmu na półwyspie Iberyjskim wyszło z gór Asturji i Galliciji, gdzie, pod wodzą *Pelagjusza* (Pelayo), bohaterskiego potomka królów wizygockich, resztki rycerstwa wizygockiego, wraz z bojowniczemi baskami, dały początek królestwu Oviedo; małe to państewko ciągłemi bojami rozszerzyło się już na początku X w. (918 r.) w królestwo Leonu i hrabstwo Burgos czyli Kastylji. R. 1028 hrabstwo Kastylji dostało się w dziedzictwie *Sanchezowi III* (Sancho), panu Nawarry, które, jako oddzielne królestwo, otrzymał później syn jego *Ferdynand* (1035); a gdy w trzy lata potém odziedziczył on Leon wraz z Gallicją, trzy państwa, jakkolwiek nieraz rozdzielane, lecz od czasów *Ferdynanda III* (1230) na zawsze i prawnie zjednoczone, stanowiły odtąd największe na półwyspie państwo chrześcjańskie, przeznaczone na ostateczne wyzwolenie Hiszpanji z pod władzy maurów. Już 1083 Toledo, stara rezydencja królów wizygockich, dostała się w ręce chrześcjan i została odtąd stolicą Kastylji. Niebawem państwo to dostało silnego sąsiada, Arragonję, która początkowo małoznaczna, wkrótce do znacznej doszła siły i obszerności; jako dziedziczna dzielnica, oderwana od Nawarry, r. 1035 dosta-

ła się jako oddzielne królestwo *Ramirowi*, synowi Sancheza. Przyłączenie Barcelony przez małżeństwo (1137) podniosło Arragonję na drugie miejsce w rzędzie chrześcjańskich państw półwyspu, gdy Nawarra spadła na trzecie miejsce, a nawet na czwarte, skoro *Alfons VI*, król Leonu i Kastylji, swemu zięciowi *Henrykowi* burgundzkiemu oddał w dziedzictwo zdobyte na maurach hrabstwo Portugalskie (1103). Ciągłe wszakże działy pomiędzy synów i córki i ciągłe domowe rozterki osłabiały te państwa w obec maurów. Ale i u tych ostatnich potworzyły się zwolna rozdwojenia, i wrogie sobie stronnictwa częstokroć o pomoc pko swoim współwyznawcom prosiły chrześcjan. Nadto, wówczas właśnie, gdy podnosiły się potężne królestwa Kastylji i Arragonji, wygasł ród Omayadów na tronie Korduby, i jeden dotąd kalifat rozpadł się na dziewięć księstw udzielnych. Przewaga chrześcjan była już pewna: w kilkadziesiąt lat po tém rozdzieleniu kalifatu, półowa półwyspu aż do Tagu była odzyskaną przez chrześcjan, szczególniej bohaterstwem *Cyd'a Campeador'a* (właściwie *Rodryk Diaz* † 1099). Odtąd na maurów spadał cios za ciosem, nawet wspaniała ich stolica Korduba wpadła w ręce kastylijczyków, i ok. półowy XIII w. z państw maurytańskich pozostało się tylko jedno państwo Granady, małe, ale bogate, ludne, obronne swojém położeniem i sztuką, wspierane posiłkami współwyznawców afrykańskich i dla tego przeszło dwa wieki jeszcze opierające się orężowi chrześcjańskiemu (ob. artt. Granada, Ferdynand Kat., Izabella). Ze zdobyciem Granady (2 St. 1492) spełniły się wiekowe a gorące życzenia całego narodu hiszpańskiego, dawne pohańbienie pradziadów zostało zmyte i potęga śmiertelnego wroga ostatecznie złamana. Prawie cała Europa brała udział w radości Hiszpanji i świeckie trony współubiegały się ze Stolicą Apost. w uroczystém uczczeniu tego wielkiego w chrześcjaństwie faktu. Wraz z posuwaniem się naprzód miecza chrześcjańskiego wznawiano dawne stolice biskupie, lub erygowano nowe, odpowiednio do zmienionych stosunków politycznych. Dla północnych chrześcjan, gdy reszta półwyspu była jeszcze pod jarzmem arabskiém, Jan VIII, Papież, ustanowił 873 r. w Galicji metropolję *Ovetum*, z biskupstwami: *Auca*, *Legio*, *Asturica*, *Salmantica*, *Caurio*, *Conimbria*, *Lamego*, *Viseo*, *Portucale*, *Bracara*, *Tude*, *Auria*, *Iria*, *Luco*, *Britonia* i *Caesaraugusta*. Dawniejsi jednak suffragani Tarrakony nie chcieli uznawać zwierzchnictwa metropolity w Ovetum, lecz zaliczali się do Narbony. Metropolja Ovetum została zniesioną, gdy Alfons VI odebrał arabom Toledo i Kastylję, a Grzegorz VII Pap. i Urban II wznowili prowincje kościelne Toledo, Braga i Tarrakona, z przywróceniem godności prymacjalnej kościołowi toledańskiemu (Szczegóły, tyczące zmian podziału djecezjalnego, ob. w artt. o oddzielnych prowincjach kościelnych Hiszpanji). Po wzięciu Granady arcbpem wybrany został hieronimita *Fernande de Talavera*. Pobożny i roztropny ten pasterz starał się szerzyć Ewangelję w zdobytym kraju, wielu maurów nawrócił, i nikt nie był więcej kochanym, jak *wielki Al-faki* chrześcjan, jak go maurowie nazywali. Trudno było od zwycięzców spodziewać się maurom łaskawego losu po tylowiekowym boju o byt i wiarę. Wszakże chrześcjanie, pomimo swych zwycięztw i podbojów, zostawiali maurom (których można było liczyć ok. 2 miljonów ludzi) do woli: albo wynosić się z kraju, albo zostać w nim, zachowując swoje meczety i prawa narodowe, pod warunkiem opłacania takich jak dawniej podatków; nawet po

zdobyciu Granady dana była maurom ta sama swoboda, z uwolnieniem ich na 3 pierwsze lata od wszelkich podatków, ze względu na szkody, o jakie ich klęski wojenne przyprawiły. Nawrócenia do chrystjanizmu jednak były liczne: z jednej strony spowodowywała je gorliwość religijna zwycięzców, a z drugiej interes maurów, którzy przez zmianę religji szukali pewniejszego dla siebie w obec zwycięzców bezpieczeństwa. *Ximenes* (ob.), dodany (1499) Talaverze do popierania missji pomiędzy maurami, 18 Gr. t. r. jednego dnia ochrzcił 4,000 maurów. Ale w nawracaniu tém przekraczano nieraz granice umiarkowania i rostropności chrześcjańskiej, a nawet uciekano się do środków wręcz niechrześcjańskich, jak obietnice dóbr doczesnych lub groźby. Zresztą, maurowie nie mogli się pogodzić ze zmianą swego losu, z utratą panowania i jego wszystkich wygód: w ostatnich tedy dniach 1499 podnieśli niebezpieczny bunt w Albaycinie, t. j. w części miasta przez nich zamieszkałej. Ferdynand i Izabella dali im wówczas do wyboru jedno z dwojga: poddać się karze za zdradę stanu, albo przyjąć chrzest. Następstwem tego było, iż prawie wszyscy maurowie granadeńscy przeszli na chrystjanizm, reszta zaś zbiegła w góry albo do Afryki. Nowe bunty muzułmanów w innych częściach dawnego państwa Granadeńskiego dały powód do powtórzenia tej samej alternatywy: chrztu lub kary; tym sposobem, skoro oporni kraj opuścili, w całém dawném królestwie Granady nie było już 1501 r. żadnego maura nieochrzczonego. Następnego roku dekret Ferdynanda i Izabelli nakazywał maurom zamieszkałym w Kastylji i Leonie (maurowie arragońscy byli jeszcze nietykani) wynosić się z kraju, albo się ochrzcić: większa wówczas ilość maurów przyjęła chrzest. Chciano tym sposobem zapobiedz, aby *moriskos'y* (tak nazywali się maurowie ochrzczeni) przez swych dawnych współwyznawców nie byli pobudzani do apostazji i buntu. Za Karola V środek ten ostrożności rozciągnięto i do maurów Arragonji, stosowano go wszakże zazwyczaj dosyć łagodnie (ob. Inkwizycja hiszp.). Papież Klemens VII polecał, aby przedewszystkiém dzieło nawracania maurów prowadzono z miłością, aby pilnie zajmowano się nauczaniem; Karol V zakazał konfiskować majętności apostatów i skazywać ich na śmierć. Grzegorz XIII, Papież, zalecał także łagodność w nawracaniu maurów, ale nawrócenie szczere nie następowało, a ciągłe bunty i zmowy z maurami afrykańskimi spowodowały nareszcie za Filipa III, 1609 i 1610 r., zupełne ich wypędzenie z Hiszpanji (liczba wygnanych wynosiła 134,000, a jak inni podają 700,000). Historycy, wysławiający tolerancję maurów z czasów ich panowania w H., potępiają to wypędzenie, jako akt dzikiego fanatyzmu i nierozumu politycznego. Widzieliśmy wyżej, jaka to była ta tolerancja maurytańska; co się zaś tyczy wygnania maurów, dosyć zwrócić uwagę na to, że najoświeceńsi i najznakomitsi ludzie owych czasów (jak np. Cervantes) uważali to wypędzenie jako gwałtowną potrzebę, i że dłuższy pobyt maurów w kraju zagrażał jedności i życiu państwa. Również jako nieprzejednanych swoich wrogów wypędzili Hiszpanie żydów (szczegóły ob. w art. Inkwizycja hiszpańska). Naród hiszpański, zmuszony wszystkie siły swoje obracać na wielką walkę z maurami, dał się w kulturze umysłowej wyprzedzić o kilka wieków Włochom, Francji, Niemcom i Anglji, tylko nadbrzeża, ku Francji i Włochom zbliżone, brały żywszy udział w umysłowém życiu Europy; wszakże, jak tylko skończyła się wielka walka upadkiem Granady, Hiszpanja staje

na czele świata, ona tylko umie ocenić i poprzeć myśli i plany Kolumba, literatura jej nietylko dościga literaturę innych krajów, ale ją przewyższa, a armja hiszpańska przez wiek cały uchodzi niezaprzeczenie za pierwszą na świecie (ob. artt. Filip II, Karol V). Fałszywa wszakże polityka, a następnie słabość panujących, nadużycie inkwizycji do celów czysto politycznych, niebaczne zniweczenie starych praw i przywilejów narodowych (*cf. Balmes*, Der Protest. verglichen mit dem Kath. III 323..), utrata wielka sił roboczych narodu przez liczne emigracje do nowo odkrytej Ameryki, wreszcie, straszliwa a powszechna prawie niemoralność w kolonjach, zwracająca się później swym wpływem i na kraj rodzinny (ob. Przegląd katolicki z r. 1874 n. 47 i 48), podkopały wielkość Hiszpanji i zgotowały jej upadek. Pomimo tego że stosunek państwa do Kościoła pozornie był najprzyjazniejszy, a w rzeczy samej jak najściślejszy, biskupi zostawali w surowej nader kontroli państwa. Rząd wnikał we wszystkie szczegóły życia kościelnego. Synody odbywane w H. dosyć regularnie aż do połowy XVIII w., zakończyły się synodem tarragońskim 1757 r. dla tego, że rząd patrzył na nie złém okiem. Wszelka bulla papiezka, ażeby miała w kraju skuteczność, musiała mieć placetum regium. Lubo za *Filipa III* (1598—1621), *Filipa IV* (1621—1665), *Karola II* (1665 † 1 Listop. 1700), *Filipa V* (1701—1746), pierwszego króla z domu Burbonów, wreszcie za jego brata i następcy *Ferdynanda VI* (1746—1759) nie było żywszych zajść z Kościołem, a przynajmniej wnet były one usuwane, wszakże cała polityka hiszpańska względem Kościoła z owych czasów dążyła do oderwania się od Rzymu, za pomocą Rzymu, t. j. do wydarcia mu tylu ustępstw, iżby mu nad Kościołem hiszpańskim pozostał tylko prymat honorowy (cf. *Jos. Hergenröther*, Spaniens Verhandlungen mit dem roemischen Stuhle seit dem XV Jahrh. w Archiv. für kath. Kirchenrecht 1863—64). Pogorszyło się położenie za *Karola III* (1759—1788), który z królestwa Neapolitańskiego po śmierci Ferdynanda VI, brata swego przyrodniego, zmarłego bezpotomnie, wezwany był na tron hiszp. prawem następstwa. W Neapolu Karol okazywał uczucia religijne i usprawiedliwiał pokładane w nim nadzieje. W Hiszpanji wyszły na jaw złe jego przymioty, choć i tu nadawał on swemu panowaniu pewną świetność, wznoszeniem wielkich budowli, protegowaniem nauk i sztuk. Hr. *Aranda* (ur. 1719 † 1799), usunąwszy pobożnego księcia Albę, opanował stopniowo całą władzę, a przejęty nowemi teorjami, jakich Francja była ogniskiem, starał się przeprowadzać je w życie z nieubłaganą gorliwością. Chciał zerwać z całą przeszłością Hiszpanji i odrodzić ten kraj, podług zasad panującego wówczas w Europie filozofizmu. „Nigdy od czasów Filipa II, mówią jego zwolennicy, monarchja Hiszpańska nie zostawała pod zręczniejszym kierownikiem. Podniosła się ona wówczas z poniżenia, w jakie ją wtrąciły dwa wieki fanatyzmu, niezdolności i szalonej ambicji.“ Voltaire pisywał do tego ministra listy z powinszowaniami i zachętą, król sam pocieszał go, z powodu napotykanej w kraju opozycji, „iż poddani jego (hiszpanie) są jako dzieci, które płaczą, gdy je omywają z nieczystości.“ Pomocnikiem Arandy był hr. *Piotr Rodryk Camponanes* († 1802), który szczęście Hiszpanji chciał zapewnić, pracując nad jej dobrobytem materjalnym. Los jego był losem wszystkich dworaków: miejsce jego zajął faworyt hr. *Florida Blanca* (Józef Monino † 1809), który objął ster rządów 1777, rządził przez 3 lata

w imieniu nierozumnego *Karola IV* (1788—1804), nazwanego *Mylinym*, poczém ustąpił faworytowi królowej, nieszczęsnemu *Manuelowi Godoi*, zamknięty jako więzień stanu w zamku Pampeluny (1792). A gdy ministrowie rządzili krajem, Karol III i Karol IV oddawali się polowaniu, z namiętnością, przeszkadzającą do wszelkiego zajęcia poważnego, a szczególniej też do sterowania sprawami państwa. Namiętność ta w Karolu IV doszła do najwyższego stopnia, opanowała ona całą jego duszę, zajmowała wszystkie chwile jego życia. Żadna niepogoda, żadna sprawa, żadna największa uroczystość religijna nie mogła go powstrzymać od tej rozrywki. Dwa tylko ostatnie dni wielkiego tygodnia były wolne od polowania, ale wówczas dworacy byli utrapieni, nie mając żadnego środka na usunięcie wybuchów niecierpliwości i złego humoru monarchy. Doniesiono mu pewnego dnia, że syn, którego bardzo kochał, kończy życie. „Jeżeli tak, odrzekł król, trzeba cierpliwie uchylić się przed koniecznością," i pojechał na polowanie. Wieśniak, zbierający żołędzie w lesie, został schwytany przez strażnika leśnego. Karol skazał wieśniaka na tyle lat galer w Ceuta, ile miał on zebranych żołędzi w kieszeni. „Straszliwa to rzecz, mówił król, pozbawiać biedne zwierzęta ich pokarmu," te same biedne zwierzęta, które on sam wystrzeliwał z taką zawziętością. Wieśniak sześć lat przejęczał w wilgotném więzieniu Ceuty, bo sześć żołędzi znaleziono w jego kieszeni. Wypuszczony, zamordował strażnika, który go oskarżył, i skończył na szubienicy w Madrycie. Pod takim panującym ministrowie robili co chcieli; król się pocieszał tém, że oni a nie on odpowiadać będą przed Bogiem za złe rządy. Chytry pewien dworak prosił raz króla o urząd dla znanego faworyta królewskiego. Karol zapytał go, czy kandydat posiada wszystkie przymioty potrzebne do tego urzędu, a po otrzymaniu odpowiedzi twierdzącej, rzekł: „jestem ci bardzo wdzięczny, żeś pomyślał o tym awansie, nigdym sam nie śmiał o tém mówić." W takim stanie rzeczy główną było kwestją, w czyje ręce król złoży swoją władzę. Niestety! złożył ją w ręce wrogów wiary Chrystusowej, w ręce przyjaciół i uczniów encyklopedystów francuzkich. Nieszczęśliwy Karol IV, zmuszony ulegać woli przewrotnej żony i Godoi'a, *księcia Pokoju*, ustąpił swego królestwa Napoleonowi, który opanował Hiszpanję, a syna Karolowego Ferdynanda zatrzymał w Bayonnie jako więźnia stanu. Karol IV posłany był do Compiègne. *Józef Napoleon*, brat cesarski, nie wiedząc o tém, przeniesiony był z tronu neapolitańskiego na hiszpański, a w dzień swego wejścia do Madrytu (12 Lip. 1808) pisał do brata: „nie mam tu ani jednego hiszpana po mojej stronie." Duchowieństwo dawało przykład oporu; jedynym wyjątkiem był kardynał arcb. toledański Ludwik Bourbon, który rzucił się do stóp Napoleona, jako najoddańszy mu poddany. W sławnej swej jednak rozmowie z kanonikiem Esquiroz'em Napoleon rzekł: „Wierz mi, kraje, w których jest tyle mnichów, łatwe są do podbicia, wiem to z doświadczenia." Nakazał wszakże supressję trzeciej części klasztorów i zniósł inkwizycję, a król Józef dekretem 1809 r. znosił wszystkie zakony, wszystkie zgromadzenia tercjarzy, konfiskował ich majętność, a zakonników wyganiał. Krwawa wojna (1810—1813) zakończyła się zwycięztwem Hiszpanów; Francuzi w końcu 1813 opuścili kraj, a 14 Maja 1814 *Ferdynand VII* wrócił do Madrytu jako król. Niestety! wrócił złamany na duchu i nigdy już sił swoich nie odzyskał. Od 1814 do 1820 r. robiono ciągłe wysiłki i próby ku pod-

nieniu państwa i Kościoła w H. i zagojeniu ran, odniedniczonych po tylu klęskach. Ale ulepszenia nie było żadnego. Od 1814 do 1819 było 25 ministerstw: po kolei chwytano się to łagodnych, to surowych środków. Wyższe klassy społeczeństwa przeważnie hołdowały liberalizmowi, a tém samém wrogie były Kościołowi. Rewolucja wybuchła 1 St. 1820 r. przyjęła odrazu charakter antyreligijny. Ferdynand stał się biernem narzędziem w ręku liberałów. D. 9 Marca skasowano inkwizycję, a Ferdynandowi wyznaczono na spowiednika wolnomyślnego księdza. Prassa podburzała lud pko duchowieństwu. Odjęto szkoły zakonnikom (szczególniej jezuitom), zniesiono dziesięciny. W całym kraju massami aresztowano księży, pod pozorem spisków politycznych. Spieszono ze sprzedażą i łupiestwem dóbr kościelnych. D. 28 Paźd. 1820 dekret zatwierdzony przez króla, znoszący klasztory w Madrycie, ogłoszony był uroczyście wśród wielkiego napływu ludu; dobra ich szły na rzecz skarbu publicznego. Zakazano było zakładać klasztory i czynić jakiebądź śluby. Biskupi, którzy wystąpili z opozycją, ucieczką zaledwie uchodzili przed wielkiém niebezpieczeństwem. Gdy arcbp Walencji złożył protestację pko zniesieniu klasztorów, dom jego otoczyły bandy rewolucjonistów z armatami; ratował się morzem. Podobne sceny miały miejsce w Kadyksie, gdzie schronił się bp Mediny. Poprzednio już władze Kadyksu nakazały usunięcie z ulic wszystkich figur świętych i zakazały processji publicznych. Król musiał odprawić swego spowiednika, który nie zdawał się już być dosyć wielkim tolerantem; kortezy doszły już do tego, że, jeżeli król nie robił czego podług ich woli, groziły, że nie odpowiadają za bezpieczeństwo jego osoby. Ferdynand robił też wszystko, czego żądano. Za spowiednika wziął sobie ex-zakonnika, który zniesienie klasztorów uważał jako rzecz bardzo dobrą. Gdy arcbp Walencji schronił się do Barcelony, motłoch tego miasta domagał się jego głowy. Rewolucjoniści Kadyksu wyganiali swego biskupa. W całym kraju wystawiano dobra kościelne na licytację, a ci, co się zbogacali temi świętokradzkiemi łupami, głosili na wszystkie strony o swojej bezinteresowności. Fanatyzm konstytucyjny opanował umysły, a ci, co mu nie ulegali, udawali go przynajmniej: wtrącano do więzienia mężów, których żony były nieprzyjaciółkami konstytucji, a i kobiety niekiedy temuż ulegały losowi. Władze konstytucyjne, z wszelkiemi pozorami legalności, skazały na śmierć pewną liczbę księży; lud, zachęcony tym przykładem, zachciał także na swój sposób wykonywać sprawiedliwość. D. 21 St. 1821 pochwycono ks. *Mateusza Vinuesa*, kapelana królewskiego i archidjakona, jednego z najzacniejszych kapłanów hiszpańskich, obwinionego o nieprzyjaźń dla konstytucji: wśród naigrawań motłochu przeprowadzono po ulicach Madrytu, 3 Maja sąd skazał go na 10 lat więzienia w Afryce; ludowi nie podobał się ten wyrok, wtargnął tedy do więzienia i zabił go, wśród najstraszliwszych katuszy, nad trupem jego naigrawano się w sposób najohydniejszy (*cf. Wagner*, Biograph. der kath. Geistl. des XIX Jahrh. 1846 p. 425..). Rzym protestował, ale kortezy odpowiedziały (28 Marca) nuncjuszowi, że czasy się zmieniły i że protestacje wszelkie są daremne. Władze miejskie Barcelony wygnały swego bpa i wielu księży, domagano się nawet wygnania wszystkich biskupów z Hiszpanji. Z Malagi siedmdziesięcioletni bp uchodzić musiał piechotą. W Owiedo zarząd djecezji oddano administratorom „liberalnym.“ D. 14 Kw. kortezy zakazały wszelkiej przesyłki

[illegible] z tytułu dyspens, indultów i t. p., a za to ofiarowała [illegible] real., dla podniesienia świetności jego tronu. [illegible] oczywiście była naigrawaniem się z Papieża. Zamyślano [illegible] duchowieństwo tak zwane cywilne. Pułkownik Sancho był [illegible] reformatorów kościelnych. Na jego wniosek wezwano wszystkich, aby w przeciągu trzech dni wydali listy pasterskie, zalecające posłuszeństwo dla konstytucji. Każdy ksiądz, któryby nie [illegible] natychmiast rozkazu kortezów, tracić miał miejsce i pensję. W Sewilli, Maladze, w Granadzie massami wtrącano księży do więzienia, [illegible] wyganiano. Za każdą denuncjację księdza, winnego w czembądź [illegible] konstytucji, płacono nagrody 1,500 real. D. 8 Maja 1821 wywieziono do Corunny bpów z Orense i z Mondonnedo, arcbp z Burgos i bp z Osmas uwięzieni jako podejrzani. Tegoż dnia kortezy usprawiedliwiały morderstwo ks. Vinuesa, jako dowód miłości ludu dla wolności. D. 23 Maja kortezy zmniejszyły o połowę dziesięciny, choć na duchowieństwo włożyły rocznego podatku 30 miljonów realów. Proboszcz, któryby wyjechał z parafji bez pozwolenia alkada, był traktowany jako włóczęga. Biskupi mianowani, ale nie uznani przez Papieża, mieli tymczasowo administrować djecezje jako rządcy. Rząd chciał naśladować Napoleona, domagając się zatwierdzania takich bpów przez metropolitów. Pod koniec 1821 wzmógł się jeszcze szał rewolucyjny. Ze wszystkich stron przesyłano adresy do króla, grożąc mu gilotyną Ludwika XVI. Królestwo dochodziło do najniższego stopnia poniżenia. Ferdynand oświadczył, że czeka na śmierć z bronią w ręku i na czele swej gwardji. Kortezy otworzone 1 Marca 1822 były tak radykalne, iż prezesem swym wybrały głośnego don *Riego*, sprawcę rewolucji z 1820 r. Skasowano święta i w całym kraju księża i zakonnicy otrzymali zakaz wychodzenia ze swoich mieszkań. D. 7 Cz. wszczęła się bójka pomiędzy armją a gwardją królewską, i gdy gwardja była zwyciężoną, posłowie mocarstw zagranicznych, obecni w Madrycie, oświadczyli, iż na ministrów i na cały kraj składają odpowiedzialność za wszystko, co spotkać może króla i rodzinę królewską. Król odtąd był więźniem swego ludu i robił wszystko, co chcieli nieprzyjaciele tronu. We Wrześniu 1822 r. kanonik radykalista J. Laurent de Villanueva mianowany był ambasadorem do Rzymu, nie mógł być wszakże tam przyjętym, ponieważ znany był jako wróg Kościoła; jako członek kortezów proponował on, aby Kościół przyprowadzić do pierwotnego stanu, t. j. jego zdaniem usunąć Papieża i bpów. Kanonik przybył (13 Listop. 1822 r.) do Turynu i tu się dowiedział, że w Rzymie nie będzie przyjętym. Rząd hiszp. oświadczył, że za to nie chce mieć w Madrycie nuncjusza papiezkiego. Kard. Consalvi napisał (3 St. 1823) z tego powodu list bardzo szczegółowy do rządu hiszp. Nuncjusz w Madrycie Giustiniani, arcbp Tyru, odebrał swój paszport i wyjechał 28 St., założywszy protestację. Odjęto wówczas duchowieństwu drugą połowę dziesięciny, jakiej i tak prawie nikt już nie oddawał, a za to nałożono jeszcze na duchowieństwo 20 miljonów ofiary. Na początku t. r. (1823) 9 bpów pozbawiono stolic i wygnano, pomiędzy innymi sławnego *Rafaela Velez*, arcbpa Centy, później arcbpa Santjago, którego dzieło: Apologja ołtarza i tronu, wydane 1818 r., było surowo przez nowy rząd zakazane. *Rajmund Strauch*, bp z Vich, starzec 75-letni, odsiedziawszy długie więzienie w Barcelonie, wypuszczony na wol-

noć, otrzymał paszport do Tarragony, lecz przybywszy do Ordalt, zabity został wystrzałem z pistoletu przez komendanta miejscowego, któremu pokazał swój paszport. Dwóch towarzyszących mu księży ten sam los spotkał. W Barcelonie rozstrzeliwano ciągle księży i zakonników. D. 7 Kw. armja francuzka wkroczyła do H., aby położyć koniec robotom rewolucji; 24 zajęła stolicę. Kortezy wyniosły się z Madrytu 20 Marca, uwożąc z sobą króla do Sewilli. Podczas tej podróży kortezy zasuspendowały króla, stanowiąc rejencję, która przemawiała w imieniu króla. D. 14 Cz. uprowadziły go do Kadyksu, a uznawszy go znowu, wydały go Francuzom, gdy ci nadeszli do Kadyksu. Ferdynand VII unieważnił wszystkie uchwały rządu konstytucyjnego, wydane od 7 Marca 1820 do 1 Paźd. 1823 r. Zadekretowano przywrócenie klasztorów, a pomiędzy niemi i jezuickich. Dekret królewski 6 Paźd. stanowił, aby urządzano misje, mające na celu zwalczanie doktryn błędnych i heretyckich. Księża rewolucyjni wtrąceni zostali do klasztorów surowej reguły. Od r. 1824 do 1829 Kościół w H. wydawać począł świetne owoce, budzące wielkie nadzieje. Bpi, z wygnania powróceni, głosili umiarkowanie i zgodę. Wybory biskupie, jakie się wówczas odbywały, dały Hiszpanji pasterzy prawdziwie apostolskich. Nominacja na biskupstwa południowej Ameryki spowodowała nieporozumienie pomiędzy H. a Rzymem. Od 1820 do 1823, w czasie gospodarowania rewolucji w kraju, kolonje hiszpańskie Ameryki południowej wyzwoliły się zupełnie z pod panowania hiszpańskiego. Nowo powstałe ztąd państwa jeszcze za Piusa VII Pap. chciały zawiązać stosunki z Rzymem; ambasador hiszpański w Rzymie przeszkadzał temu. Papież przedstawiał w Madrycie, że djecezje amerykańskie są bez biskupów, że Hiszpanja powinna, albo poważne przedsięwziąść środki dla odzyskania utraconych kolonji, albo też uznać, że Stolica Apost. ma prawo nominowania na wakujące tam biskupstwa. Wreszcie, na konsystorzu 21 Maja 1827 r. Leon XII Pap. prekonizował bpów dla Kolumbji. Rząd madrycki, zawiadomiony o tém, postanowił nie przyjmować nuncjusza papiezkiego ks. *Tiberi*, wówczas do Hiszpanji wyprawionego. Wszakże po kilku miesiącach sprawa przybrała obrót spokojniejszy: zrozumiano w Madrycie, że słuszność była po stronie Rzymu. Tiberi przybywszy do Bajonny 18 Cz. 1827 r., czekał tam kilka miesięcy na rezultat rokowań z Rzymem i opuścił to miasto 28 Wrz., uznany już za posła papiezkiego. R. 1829 fatalny był w swych następstwach dla Hiszpanji: wówczas bowiem trzecim ślubem Ferdynand pojął za żonę Marję *Krystynę* neapolitańską, główną przyczynę klęsk, jakie później spadły na H. Krystyna skłoniła króla do zniesienia prawa salickiego o następstwie tronu (obowiązującego w rodzie Burbonów), a do przywrócenia dawnego prawa hiszpańskiego. Dwory burbońskie protestowały, ale po urodzeniu Izabelli (10 Paźd. 1830) zmiana ta była już stanowczo postanowioną. We Wrześniu 1832 Ferdynand odwołał wprawdzie swoje postanowienie, ale później akasował swoje odwołanie; brat jego don Carlos zaprotestował pko wszelkim zmianom, uwłaczającym jego prawu następstwa. Po śmierci Ferdynanda (29 Wrz. 1833) rejentką została Krystyna, z powodu małoletności Izabelli, rząd dostał się wówczas niebawem w ręce wrogów Kościoła. W czasie cholery (1834) rozpuszczono po Madrycie pogłoskę, że zakonnicy zatruwają studnie. Motłoch zamordował najprzód kilku zakonników, następnie napadał na klasztory, grabiąc i mordując wszyst-

kich, kto im tam dostał się w ręce: 18 jezuitów i 18 kapucynów straciło życie. Inkwizycja zniesiona została 15 Lipca 1834, jezuici wygnani 4 Lipca 1835, 25 Lipca t. r. zamknięto wszystkie klasztory, nie mające przynajmniej 12 zakonników: tym sposobem zamknięte ich 848. D. 25 Lip. w Barcelonie podpalono wszystkie klasztory, a zakonnicy, ratujący się z płomieni, zostali pomordowani. Ostatni cios klasztorom zadał minister Mendizabal, żyd: dekret 11 Paźd. 1835 zapowiadał kassatę wszystkich kasztorów. Rozkazem 18 Stycz. 1836 zamknięto 37 klasztorów w Madrycie; zakonników wypędzono, pozostawiając ich bez żadnego środka do życia. Wreszcie, 8 Marca 1836 Mendizabal znosił wszystkie zakony, również i zakony rycerskie. Klasztory zakonnic ograniczono do bardzo małej liczby. Zakonnikom wyznaczono po 8 reale dziennie, rozumie się na papierze tylko. Dobra zakonne dostawały się osobom prywatnym; państwo nic nie dostawało i nic nie dawało. Summa przeznaczona na utrzymanie zakonników i zakonnic klasztorów suprymowanych wynosiła 47 milljonów realów, które nie były nigdy płacone (*Wiseman*, Ueber die Schicksale des Kirchenraubes, w jego Gesammelte Schriften, I 301; autor opowiada, że w sklepach londyńskich długo potém jeszcze było dosyć kielichów, pokradzionych w kościołach hiszpańskich). „Lud hiszpański, mówi protestant Alex. Ziegler (Reise in Spanien, 1852 I 21, 77) nie odniósł żadnego pożytku materjalnego z całego tego ruchu pko Kościołowi.“ Urzędnicy, obowiązani do czuwania nad pomnikami narodowemi, jakie się znajdowały w klasztorach, bynajmniej się o to nie troszczyli, i większa ich część zatracona została w sposób jak najnędzniejszy. Na konsystorzu 1836 Grzegórz XVI wyliczył w swej allokucji szczegółowo wszystkie napaści, jakich Kościół doświadczał w Hiszpanji. Wówczas rozpoczynało się już wypędzanie bpów. Pomiędzy pierwszemi ofiarami figurował kardynał *Cienfuegos*, arcybp Sewilli, który pozostawał w Alicante do 1844 r. Dla względów pokoju i porządku publicznego skazany został 1835 r. na wygnanie *Caballero*, arcbp Saragossy, zaledwie zdołał się on schronić do Francji przed motłochem zrewolucjonizowanym. R. 1837 wygnany został *Merino*, uczony bp Minorki. Biskup z Alcala, 80-letni starzec, wysłany został do więzienia afrykańskiego, gdzie zazwyczaj wysyłają tylko zbrodniarzy skazanych na galery. Na miejsce wygnanych siłą stawiano administratorów, nieprzyjaznych Kościołowi. R. 1841 było już tylko 20 bpów rezydujących w swoich djecezjach; 16 było wygnanych, a 21 biskupstw wakujących. Od 1837 do 1840 prześladowanie osłabło nieco, lecz wzmogło się znowu od Września 1840 r., gdy rejentka zmuszoną było uciekać przed rejentem, jenerałem *Baldemarem Espartero*, dawnym ex-klerykiem. D. 1 Marca 1841 Grzegórz XVI drugą miał allokucję o cierpieniach Kościoła hiszpańskiego. R. 1842 rząd postanowił zerwać wszelkie stosunki z Rzymem. D. 22 Lut. 1842 Papież wydał sławną encyklikę, w której wzywa cały Kościół do modłów za Kościół hiszpański. Espartero, zwyciężony 1843 w wojnie domowej, schronił się do Anglji. Prześladowanie ustało, ale pozostała nędza. R. 1844 siedm lat pensji należało się wypędzonym z klasztorów zakonnicom. W czasie ostrej zimy 1844—45 r. tytułem łaski wypłacono im 4 miesiące pensji za 1837 r. Za to obowiązane były do płacenia podatków. Formowały się towarzystwa dla ocalenia ich od głodowej śmierci. *Krystyna* stanęła na czele tych towarzystw. Biskupi odwołani zostali z wy-

gnania (niektórzy, jak Cabellero i Merino umarli na wygnaniu). R. 1847 zwrócono duchowieństwu administracyę dóbr kościelnych, jakich dotąd jeszcze nie roztrwoniono. Castillo y Ayensa traktował w Rzymie o konkordat. D. 29 St. 1846 Stolica Apost. prekonizowała bpów dla Hiszpanji po raz pierwszy od lat dwunastu. Nowy nuncjusz *Brunelli* przybył do Madrytu 29 Maja 1847. Burzliwy dla Europy r. 1848 był stosunkowo spokojny dla H. Podstawą obecnego porządku kościelnego w H. jest konkordat, zawarty 5 Wrz. 1851 r.: religja katolicka uznana tam jest za jedyną religję kraju; dawne stolice arcybpie pozostały, zniesiono tylko bpstwa: *Albarracin*, *Barbastro*, *Ciudad-Rodrigo*, *Solsona*, *Iviza*, *Teneriffa*, *Tudela* i *Ceuta;* na nowo zaś erygowano bpstwa *Ciudad-Real*, *Vittoria* i *Madryt*. Zmieniono także granice prowincji kościelnych (Ob. *Gams*, Series episc. p. 1). We Wrześniu 1868 partja rewolucyjna haniebną zdradą przyszła do panowania, obaliła tron Izabelli, ogłosiła rzplitą i natychmiast zniosła klasztory, założone po 29 Lip. 1837 r., dawniejsze pozostawiła na łasce rządców prowincji, zabroniła wykonywać professji we wszystkich klasztorach; ocaliła tylko szarytki, siostry św. Izabelli i braci szkół chrześcjańskich (dekret ministra Ortiz'a d. 18 Paźd. 1868), zniosła fakultety teologiczne przy uniwersytetach (dekr. 21 Paźd. t. r. art. 19). Przez cztery lata pastwiąc się nad krajem, gdy nie umiała już sobie radzić dłużej, obsadziła tron młodzieńczym potomkiem domu sabaudzkiego (*Amadeusz* 27 Gr. 1870—Luty 1873), po którego wyjeździe w 12 dni (24 Lutego) republikanie usunęli od rządów dawnych progressistów; 24 Marca rozwiązano kortezy. Wreszcie 28 Kwiet. pod naciskiem demokracji uzbrojonej, t. j. tak zwanych *descamisados* (sankiulotów) dokonany zamach stanu rozpędził kommissję, zostawioną przez kortezów i otworzył wrota wyuzdanej samowoli rewolucyjnej. Serrano, za stary już rewolucjonista, uchodzić musiał za granicę przebrany. Nowe rządy Figuerasa, Castelara i Pi y Margalla odznaczyły się łupiestwem kościołów i przeładowaniem księży, na całej przestrzeni półwyspu od Barcelony do Kadyksu. Jeżeli od ostatecznych gwałtów powstrzymywały się rządy rewolucyjne ostatnich czasów, czyniły to ze względu politycznego na wojnę domową i rosnące groźnie siły karlistów. Temu też przypisać należy zawiązanie stosunków z Rzymem za Alfonsa XII, syna Izabelli, okrzyknięcego królem w Madrycie d. 31 Grud. 1874 r.—5. Dzisiejsze królestwo H. bez posiadłości zamorskich ma na 9,068 milach kw. 15,673,536 mieszk. (podług spisu 1860 r.), wyłącznie katolików, podzielonych na 9 prowincji kościelnych: 1) Toledo (ob.), której arcbp jest zarazem prymasem Hiszp., 2) Sevilla, 3) Granada (ob.), 4) Walencja (ob.), 5) Tarragona (ob.), 6) Saragossa (ob.), 7) Burgos (*Burgensis*), od miasta Burgos (Burgi, Bravum), niegdyś stolica Kastylji. Pierwszym bpem w Burgos był Gudusteus ok. 992 r. Do tego bpstwa wcielone zostało 1088 r. bpstwo *Oca* (starożytne Auca), istniejące już w VI w.; bp Burgosu był początkowo suffraganem Tarragony, r. 1097 wyjęty z pod juryzdykcji metropolitalnej, 1574 do godności arcyb. podniesiony. Obecnie archid. Burgos liczy ok. 500,000 wiernych. W przeszłym wieku arcbp posiadał 150 miasteczek i wsi, dochód jego liczył się na 40,000 dukatów, dziś ma 130,000 real (real=13 gr.). Kapituła metrop. składa się z dziekana, mającego 20,000 real. rocznie, z 5 pralatów i 4 kanon., mających po

16,000 real., i 24 kanoników „de gracia," mających po 14,000 real.; arcybiskupie miasto ma 16 parafjalnych kościołów, w wspaniałej katedrze gotyckiej znajduje się grobowiec Cyda, prócz tego jest tu 8 kościołów po klasztorach męzkich i 10 po klasz. żeńskich. W XVI w. suffraganalnemi bpstwami Burgosu były: *Pampelona*, *Calahorra*, *Palencia* i *Santarder;* dziś zaliczają się następne biskupstwa: *a*) *Calahorra* (Calaguritana seu Lucroniensis), od miasta Calahorra (Calagurio v. Calagurria), dokąd w V w. przeniesiono stolicę biskupią z *Fibularia*, której pierwszy bp January był 305 r. na synodzie elwirskim; r. 1498 połączona była z tém biskupstwem djecezja *Calcada;* r. 1575 z pod metropolji Tarragona przeszło pod metrop. Burgos. Dziś djecezja w ok. 1,000 parafjach liczy 260 t. wiernych. Bp w wieku zeszłym miał 18,000 dukatów rocznie, obecnie 80,000 real. Kapituła składa się z dziekana, mającego dochodu rocz. 18,000 real., z 4 prałatów i 4 kanoników „de officio," mających po 14,000 real., z 18 kanoników „de gracia," mających po 12,000 real. Miasto biskupie ma 6,000 mieszkańców, 3 kościoły paraf. i 3 klasztory. *b*) *Osuma* v. *Osma* (Oxomiensis). Pierwszym bpem w Osma, Osuma (Uxama, Oxima) nad rz. Duero, w Starej Kastylji, był Literadus, obecny 511 r. na synodzie orleańskim. Osma była suffraganją Toledo aż do 1851 r. Djecezja ta w 450 parafjach liczy 130,000 wiernych; bp w zeszłym wieku miał rocznie 26,000 duk., dziś 80,000 real. Kapituła składa się z dziekana, 4 prał., 4 kanon. „de officio" i 16 „de gracia." *c*) *Palencia* (Palentina), od miasta t. n. nad rzeką Carrion w królestwie Leonu, dawne Pallantia. Pierwszy znany bp Maurila był 589 r. na synodzie w Toledo; Grzegórz XIII Pap. poddał to biskupstwo pod metrop. Burgos. W 200 parafjach djecezja liczy 160,000 wiernych; bp miał w zeszłym wieku 24,000 duk. rocznie, dziś 90,000 real. Kapitułę składają: 1 dziek. 4 prał. 4 kan. „de officio" i 18 kan. „de gracia." Pierwszy uniwersytet hiszpański założony tu 1209, przeniesiono 1249 do Salamanki. Miasto bpie ma 5 kośc. paraf., 5 poklaszt. męzkich i 6 żeńskich, 3 szpitale i 11 domów ubogich. *d*) *Leon* (Legionensis), dawna, za Nerwy założona kolonja rzymska (Legio VII Gemina czyli Germanica), od legji stojącej tam na leżach, od 250 r. stolica bpia. Paschalis II Pap. zatwierdził 1105 r. egzempcję tego biskupstwa, jaka przetrwała do 1851 r. Djecezja w ok. 1,000 parafjach liczy do 200,000 wiernych; bp w zeszł. wieku miał 14,000 duk. dochodu, dziś 90,000 rel. Kapituła składa się z 1 dziekana, 4 prał., 4 kan. „de officio" i 20 kan. „de gracia." Miasto bpie na 10,000 wiernych ma 13 kościołów, z których 8 parafjalnych i wspaniała katedra w czystym stylu gotyckim, dawniej 7 klasz. męzk. i 6 żeńskich, 4 szpitale. *e*) *Santander* (Santanderiensis), od miasta t. n., dawniej kantabryjskie Blendium, później *Fanum S. Andreae*, stolica bpia od 1754, liczy 200,000 wiernych w 120 paraf. Miasto Bilbao w pobliżu Santanderu ma cudami słynący kościół, cel licznych pielgrzymek *Nuestra Señora de Begona. f*) *Vitoria* (Victoriensis), od miasta t. n., dawniej *Bizancio*, bpstwo dopiero od 1851 r. 8) Santiago (ob.), 9) Valladolid (ob.). Biskupstw w tych 9 prowincjach znajduje się 51. Prócz tego w Gibraltarze (dawniej *Calpe* [Heraclea] zburzone przez maurów Tarika i przez nich później na nowo odbudowane, nazwane *Dżebel al Tarik*, skała Tarika, ztąd później Gibraltar) jest wikarjat apostolski od 1817 r. Poprzednio G. leżał w obrębie djecezji kadykskiej; gdy jednak 1704 r. dostał się w posiadanie anglików, nie pozwalających bpowi na wykonywanie

tam swej jurysdykcji, utworzony został oddzielny wikarjat dla 10,000 katolików, który w mieście G. mają jeden tylko kościół, gdy żydzi mają 3 synagogi, muzułmanie — 1 meczet i anglikanie — 1 kościół. Dziś, oprócz wikarjusza apostolskiego, posługuje tu 7 kapłanów, zasilanych funduszami missyjnemi; rząd angielski daje wikarjuszowi apost. 3,000 funt. szt. W całej H. liczba kanoników katedr. 1850 r. wynosiła 2,393 rzeczywistych i 1,869 honorowych; r. 1859 było ich wszystkich 2,760. Duchowieństwo parafjalne dla 18,871 parafji z 28,000 kościołów składało się 1826 r. z 57,892 osób; r. 1830 liczono 16,481 proboszczów, 4,929 wikarjuszów, 17,411 beneficjatów, 18,669 majorystów i 9,088 minorystów, razem 66,478. Podług konkordatu z 1851 r. liczba duchowieństwa paraf. wynosić ma 50,094 osób, t. j. 1,912 dla bpich, 2,082 dla kollegjalnych i królewskich kaplic, 41,450 dla probostw, 4,000 dla domów konwentualnych. Zakony liczyły 1787 r. razem 100,000 osób, klasztorów męzkich 2,146, żeńskich 1,028, wliczając w to i 5 zakonów rycerskich: *Santiago di Compostella*, *Calatrava*, *Alcantara*, *Montesa* i *Joannitów*. R. 1833 (przed kassatą) 37 zakonów miało 3,027 klasztorów, 81,279 zakonników i 25,616 zakonnic; kassata 1835 r. oszczędziła tylko klasztory ś. Benedykta z Montseratu, ś. Jana de la Pena, ś. Benedykta w Valladolid, św. Hieronima w Eskurjalu i w Guadalupe, ś. Bernarda w Poulet, kartuzów w Paular, ś. Bazylego w Sewilli i kilkanaście innych. Ale i te klasztory poddano uciążliwym ograniczeniom; dekret 6 Marca 1836 r., znoszący wszystkie klasztory i zgromadzenia męzkie, kassował i te klasztory. Wraz z klasztorami zniesiono pustelnie, których 1836 liczono 3,000. R. 1859 było już tylko 6,105 zakonników pensjonowanych od rządu; wszakże nie zniesionych było jeszcze 41 domów z 719 zakonnikami, należącymi do 8 zakonów. Do nie zniesionych należą pijarzy (po hiszp. *escolapios*); 16 zaś zakonów żeńskich w 866 domach liczyło 12,990 zakonnic. Majątek kościelny był dawniej bardzo wielki. Arcybpi i bpi miewali przeszło po milljonie dukatów dochodu rocznego; podobnież kościoły katedralne i kollegjackie. Zabrane 1840 r. dobra kościelne i klasztorne ocenił rząd na 900 milljonów franków; skoro jednak część tych dóbr, oceniona urzędowo na 387 milljonów fr., sprzedaną została za 873 mil. fr., tedy ogólną ich wartość można ocenić na 2,000 mil. fr. i to jeszcze bez dziesięcin. Miejsce dziesięcin zajął podatek kościelny 75 mil. realów, pobierany przez rząd i obracany na pensje dla proboszczów. Biskupi otrzymywali ze skarbu państwa pensję nader szczupłą. Budżet kościelny w ogóle 1833 r., po zabraniu już całej majętności kościelnej, wynosił 253 milljonów real., r. 1860 wynosił tylko 175,304,153, gdy podług konkordatu z 1851 powinien był być znacznie wyższy. Podług tego konkordatu arcybp Toledo otrzymuje 160,000 real., arcybpi Sewilli i Walencji po 150 t. r., arcybpi Granady i Santjago po 140 t. r., 4 pozostali arcybiskupi po 130 tysięcy r.; bpi Madrytu i Barcellony po 110 t. r.; pozostali bpi podzieleni są na 3 klassy i pobierają po 100 t. r., po 90 t. r. i po 80 t. r.; patrjarcha Indji (bez djecezji) otrzymuje 150,000 r.; kardynałowie otrzymują nadto 20,000 r. Dziekan katedry toledańskiej ma 24,000 r. inni kanonicy metrop. 20,000, kanonicy kapituł katedr. otrzymują po 18 t. r., praepositus kollegjaty 15 t. r. Dochód prałatów i kanoników rzeczywistych w kapitułach arcybpich

wynosi 16 t. r., w biskupich 14,000, w kollegjatach 8,000, innych kanoników 14,000—6,000 real. Proboszczowie w miastach mieli pobierać 10—3 tysięcy r., wiejscy przynajmniej 2 t. r. Na utrzymanie kościołów i nabożeństwa w metropoljach miano wypłacać 90—140 t. r., w katedrach biskupich 70—90 t. r., w kollegjatach 20—30 t. r., seminarjom obiecano 90—120 t. r. W ogóle Kościół hiszpański dziś przywiedziony jest do stanu wielkiego ubóstwa tém bardziej, że z powodu ciągłych rewolucji i złego stanu finansów krajowych, wypłaty owe figurują tylko na papierze. O religijnym charakterze hiszpanów mówi *Lorinser* (Neue Reiseskizzen, II 327..): „może nigdzie na świecie lud nie jest tak wolnym od przesądów i zabobonów jak w Hiszpanji. Z wyjątkiem niektórych zabytków po maurach, który zostawili po sobie ślady wiary w astrologję i czary, nie ma trzeźwiejszego, rozsądniejszego i pod tym względem oświeceńszego narodu jak hiszpański. Rozumie się, że kto religję katolicką z wszystką jej nauką i z jej praktykami poczytuje za przesąd, ten musi lud hiszpański uważać za nader przesądny, bo nigdzie może wiara nie spoiła się tak ściśle z życiem narodu jak tutaj.“ Rozumieją to dzienniki hiszpańskie, bo nawet najliberalniejsze i Kościołowi bardzo nieprzyjazne codziennie p. t. *Gazetilla religiosa* podają kronikę religijną, zawierającą krótki żywot świętego, porządek kościelnych nabożeństw, odpustów i t. p. Szczególniej ludność północy, środka i części południa jest szczerze katolicką. Ale klassy tak zwane oświecone liczą wielu niedowiarków w swém łonie, i od tych też ludzi wychodzą wszystkie rewolucje, zamachy stanu, spiski etc., które tak ostatecznie poniżyły Hiszpanję. Co się tyczy w ogóle narodu hiszpańskiego, zarzucają mu ciemnotę, zdemoralizowanie polityczne, niezdolność do znoszenia wszelkiego rządu stałego, wszakże fakty przekonywają inaczej. To samo, że lud hiszpański nie jest zadowolony z eksperymentów rewolucyjnych, dowodzi jego istotnej dzielności. Naród ten wiernym był pobożnej i łagodnej dynastji Habsburgów aż do jej wymarcia; nawet nieudolna i zgubna dla kraju polityka Burbonów nie zdołała wykorzenić w narodzie uczuć monarchicznych i właśnie wojny karlistowskie (ostatnie rozpoczęte 21 Kw. 1872) dowodzą, że powrot do rządu, opartego na prawie i słuszności, w kraju tym liczy tysiące takich zwolenników, którzy krwi swej i życia dlań nie szczędzą. Duchowieństwu nawet protestanccy podróżnicy oddają sprawiedliwość, iż spełnia ono sumiennie swoje obowiązki. Kto w H. chce się poświęcić stanowi duchownemu, uczy się 3 lata łaciny, 2 lata retoryki, 3 lata filozofji, 3 lata dogmatyki, 1 rok teol. moralnej, słowem 12 lat obraca na naukę. Kto się poświęca wyższym studjom teol., uczy się rok jeszcze dogmatyki i 2 lata prawa kanon., poczém, po ścisłych egzaminach, otrzymuje doktorat teol. i prawa kanon. Teologowie wyświęcani są *ad titulum patrimonii*, t. j. rodzice ich, krewni lub dobrodzieje zobowiązują się pismiennie, że ich utrzymywać będą aż do stałego ich opatrzenia miejscem. Seminarjów duchownych jest w H. 59. Seminarjum w Barcellonie liczy 16 professorów i 120 seminarystów, 25 pomiędzy nimi jest stypendystów; połowa seminarystów płaci połowę rocznej opłaty. Teeolog, który chce przyjąć święcenia, musi przynajmniej 2 lata być w seminarjum, ażeby się wprawić do funkcji liturgicznych; rząd na to seminarjum płaci rocznie 4,000 duros, t. j. 40,000 zł. Seminarysta wyświęcony na kapłana długo nieraz czekać musi, zanim mu bp da wikarjat,

tymczasem musi sobie szukać gdzie miejsca, jako pomocnik proboszcza, kaznodzieja, albo katechety. Bp nominując wikarjusza, zawiadamia o tém rząd, w skutek czego nominowany otrzymuje pensję. Wikarjusz spełnia wszystkie obowiązki parafjalne, wolny jest tylko od kazań. Od chrztu pobiera wikary 4 reale, co więcej otrzyma, oddaje proboszczowi. Kaznodziejstwo i katechizacja należy do proboszcza, w niedziele i święta rano po jutrzni czyta objaśnienie Ewangelji, z książki approbowanej przez biskupa, na summię ma kazanie. Nauczanie katechizmu jest nadto w szkółce ścisłym obowiązkiem nauczyciela elementarnego. Alkad i proboszcz co miesiąc odbywają egzamin z dziećmi, aby się przekonać, czy nauczyciel spełnia w tym punkcie swój obowiązek. Co sobotę nauczyciel, a w szkółce dziewczyn nauczycielka odmawia z dziećmi różaniec w szkole, a w niedziele słucha z niemi katechizmu w kościele. W H. nie ma żadnego patronatu prywatnego; przy obsadzaniu beneficjów bp przedstawia trzech godnych, konkursowych kandydatów, z których rząd mianuje jednego. W obsadzaniu bpstw, rząd przedstawia Papieżowi trzech kandydatów, z których Papież wybiera jednego. Proboszczowie podzieleni są na kilka klas: proboszcz 1ej klassy ma pobierać podług konkordatu 500 duros, pobiera jednak tylko 300 albo 200 duros; jeżeli proboszcz, z powodu wieku lub choroby, nie może spełniać już obowiązku, otrzymuje połowę pensji rządowej i część dochodów parafjalnych. Wikary znajdujący się w takiém położeniu nic nie dostaje, ale bierze go pod swoją opiekę dobroczynne stowarzyszenie kapłanów i codziennie daje mu 6 zł. Pomimo tego że instytucje kościelne są poniszczone, że bibljoteki popalone lub porabowane, co nie małą stanowi przeszkodę do uprawy wyższych nauk teologicznych, wszakże H. ma dziś wielu wykształconych i utalentowanych pisarzy kościelnych; rzecz to tém więcej pocieszająca, że wielu autorów, aby być w stanie wydrukowania swego dzieła, musi sprzedawać swoje bibljoteki. Od czasu jak duchowieństwo jest ubogie, nikt prawie nie kupuje dzieł naukowych nieco droższych. Summa, jaką mają do swojej dyspozycji bibljoteki publiczne, jest w H. nader małą, i bez wątpienia nie ma kraju, w którymby tyle jak w H. rękopismów oczekiwało na wydawcę. Jednakże współczesna literatura hiszp. ma dzieła niepospolitej wartości. Takiém jest *España sagrada*, rozpoczęta przez *H. Florez'a* (ob.), ostatecznie kontynuowana przez ks. *Sainz de Baranda* (t. XLVII—XLVIII) i przez *Winc. la Fuente* (t. XLIX—L, Madr. 1865—66), prof. hist. kośc. w Madrycie, autora dzieła *Historia eccles. de Espana*, 4 t. Barcel. 1855—58. *España sagrada* jest dziełem tak bogatém w dokumenty wielkiej wagi i tak dobrze ułożoném, iż równego mu nie ma Anglja, Francja, Włochy, ani Niemcy. Jest to prawdziwy skarbiec dla historji Kościoła. Drugą publikacją, mogącą godnie stanąć obok pierwszej, jest *Viage literario a las iglesias de España* (podróż literacka po kościołach H.) przez *Jona Villanueva* (22 t. 1804—21, następnie kosztem akademji hist. 1850—1852); jest to historja djecezji Walencji i Katalonji. Dwóch kapucynów: *Ramon de Huesca* i *Lambert Zaragossa*, wydało w 9 t. historję kościołów Aragonji znakomicie napisaną, prawie całkowicie zniszczoną pożarem. (Teatro historico de las iglesias de Aragon, 1785...). Z cudzoziemców dobrze historję kościelną Hiszpanji opracował *Gams* (ob.); ob. także: *Godard*, L'Espagne, Tours 1862. Oprócz

kardynała Aguirre (ob.), w bieżącym wieku trzy wydano kollekcje soborów hiszpańskich: *Antoni Gonzalez* wydał (1808—1820) synody z czasów wizygockich; *Tejada y Ramiro*—kollekcję wszystkich synodów hiszp. (5 v. in-f. Madr. 1849—55), w kilka lat potém wydaną powtórnie. Ostatnie synody prowincjonalne hiszp. ob. w *Concilior. collectio Lacensis*, Friburgi 1870 t. 1 p. 751. Szczegóły o pracach naukowych duchowieństwa hiszp. ob. u *Tomasza Munoz y Romero*, Diccionario bibliografico-historico de los antiguos reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España, Madr. 1858, i *Djonizego Hidalgo*, Diccionario general de bibliografia espanola, Madr. 1862; (*A. S. Peregrinus*, właściwie *Andr. Schott*), Hispaniae Bibliotheca seu de academiis ac bibliothecis, item nomenclator claror. Hispaniae Scriptor., Frankf. 1608; *Nicol. Antonius*, Bibliotheca hispana vetus, sive hispani scriptores qui ab Octaviano Augusto ad an. Chr. 1500 floruerunt, Romae 1696,—curante *Franc. Perezio Bayerio*, qui et prologum et auctoris vitae epitomen et notulas adjecit, Matriti 1788, 2 v. f.; Bibliotheca hispana nova, sive hispanor. scriptorum, qui ab an. 1500 floruere, notitia, Romae 1672, nowe wyd. doprowadzone do r. 1684 przez *T. Ant. Sanchez* i *J. Ant. Pellizer*, Matrit. 1783—88, 2 v. f. (jedno z najszacowniejszych dzieł w tym rodzaju); *Jos. Rodriguez*, Biblioteca Valentina i Catalogo de los insignes escritores naturales de la ciudad i reino de Valencia, b. m. i r. (Walencja 1703) 1 v. f.,—continuada y aumentada por *Ign. Savalls*, Valencia 1747; *Vinc. Ximeno*, Escritores del reino de Valencia, Valencia 1747—49, 2 v. f.;—con adiciones y enmiendas por *Pastor Fuster*, Valencia 1827—30, 3 v. f.; *Felix de Latassa y Ortin*, Biblioteca antiqua de los escritores aragoneses hasta el anno 1500, Zaragoza 1796, 1 v. 4-o; *tegoż* Biblioteca nueva de los escritores aragoneses hasta el an. 1802, Pamplona 1798—1802, 6 v. in-4 (oba dzieła nadzwyczajnie rzadkie, bo prawie cały nakład spalił się). *N.*

Hitzig Ferdynand, jeden z najzapaleńszych racjonalistów teologicznych niemieckich, ur. 23 Czerw. 1807 r. w Haningen (w. ks. Badeńskie), uczeń Paulusa w Heidelbergu (1824), Geseniusa w Halli (1825—27), Ewalda w Getyndze, r. 1829 prywatdocent na uniwersytecie heidelbergskim, 1833 professor teologji w Zürichu, 1861 wrócił na katedrę do Heidelberga i tamże † 25 Stycz. 1875 r. H. zajmował się szczególniej biblijną krytyką, exegezą, i filologją, z tekstem św. i jego treścią postępował nader samowolnie, puszczając wodze swej fantazji. Napisał: *Sprache und Sprachen Assyriens*, Lipsk 1871; *Begriff der Kritik am Alt. Test. erörtert*, Heidelb. 1831; *Die Erfindung des Alphabet*, Zürich 1840; *Urgeschichte und Mythologie der Philistäer*, Lipsk 1845; *Die Grabschrift des Darius zu Nackschi-Rustam*, Zürich 1846; *Geschichte des Volkes Israël*, Lipsk 1869. Przełożył na niemiecki z hebrajskiego: *Izajasza* (Uebersetzung und Auslegung d. Propheten Jesaias, Heidelberg 1833), *Psalmy* (Uebersetzung und historisch-krit. Commentar der Psalmen, ib. 1835—36, 2 v.), *Proroków mniejszych* (Die zwölf kleinen Propheten, Lipsk 1838—51), *Jeremjasza* (Der Prophet Jeremias, Lipsk 1841), *Ezechiela* (Der Prophet Ezechiel, ib. 1847), *Daniela* (Das Buch Daniel, ib. 1850), *Joba* (Hiob, ib. 1874). Do *Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alt. Test.* napisał kommentarze na Ekklezjastesa (Prediger Salomo's,

Lipsk 1847) i na Pieśń nad Pieśniami (Das Hohe-Lied, ib. 1855). Był też współpracownikiem kilku pism perjodycznych. *X. W. K.*

Hizop, *hyssopus*, roślinka mała, należąca do kl. 14 z działu nagoziarnowych, wedle układu Linneusza. W Biblji (*Exod.* XII 22.. *Levit.* XIV 4..) kilkakroć jest H. wspominany, bo używany za kropidło. W liturgice, wedle Pontyfikału, przy konsekracji ołtarza, choćby portatylu tylko, ma być „aspersorium factum de herba *hyssopi*." Wedle *Baruffaldego* (tit. 72 n. 57), *Cavalieregó* (t. 4 dec. 190 n. 5) i inn. takie same ma być kropidło przy poświęceniu zwyczajném kościoła i cmentarza. Ruta, piołun, sałata polna, lebiodka, macierzanka, bazylika, werbena (pod której imieniem brano u Rzymian rószczkę z drzew poświęconych wawrzynu, oliwy i mirtu, używane w zawieraniu przymierza, w poselstwach, tudzież do wieńczenia ołtarzy), oraz cyprys, tamarynek, bluszcz, lub jakie inne ziele, przy obrzędach świętych przynajmniej w starym zakonie używane, może w tych razach służyć za hizop. *X. S. J.*

Hobbes Tomasz, jeden z najgłośniejszych deistów (ob.), ur. w Malmesbury 5 Kw. 1588, syn księdza anglikańskiego, w 15 roku życia udał się na uniwersytet do Oksfordu, gdzie, ucząc się logiki i fizyki Arystotelesowej, został zwolennikiem nominalizmu (ob.); r. 1608 został nauczycielem w domu lorda Cavendish, późniejszego hr. Devonshire, odbywał z nim podróże po Francji i Włoszech, wszedł po powrocie do Anglji w przyjacielskie stosunki z Bakonem. Mąż ten, równie jak Gassendi, Mersenne, Dekart i Galileusz, z którymi także się zaznajomił, wywarł wielki wpływ na niego; R. 1628 przetłumaczył Tucydydesa na język angielski, w zamiarze zniechęcenia ziomków do demokracji. Gdy ojczyznę jego szarpały niezgody wewnętrzne, stanął stanowczo po stronie rojalistów i z tego powodu widział się zmuszonym wyjechać z kraju (1640) do Paryża, gdzie uczył się matematyki i nauk przyrodniczych i został nauczycielem księcia Wallji, późniejszego króla ang. Karola II. Tu wydał swoje polityczne pisma. Ponieważ w pismach władzę bierze za podstawę powagi publicznej w państwie, a przy władzy byli wówczas republikanie, przeto popadł w podejrzenie, że hołduje partji Kromwela, stracił łaskę rodziny królewskiej i musiał schronić się do Anglji. Od tego czasu (1653) zajmował się pracami literackiemi. Po powrocie Karola II do Anglji otrzymał od tego króla pensję dożywotnią i, jakkolwiek prowadził życie niewstrzemięźliwe, um. w późnej starości 4 Gr. 1679. Główne jego dzieła są: *Elementorum philosophiae sectio prima: de corpore*, 1655; *s. secunda: de homine*, 1658; *s. tertia, de cive*, 1642; *De natura humana et corpore politico*, 1650; *Leviathan sive de materia, forma et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis*, 1651; *Quaestiones de libertate, necessitate et casu*, 1656. H. wyznaje zasady najzupełniejszego absolutyzmu: krwawe wojny domowe wyrobiły w nim przekonanie, iż ześrodkowanie władzy w ręku jednej osoby jest rzeczą pożądaną; zresztą, przekonanie to zgodne było z jego filozofją. Podług niego to tylko jest przedmiotem filozofji, co może być złożoném i rozłożoném; filozofja zaś jest znajomością skutków z przyczyn i przyczyn ze skutków, nabytą za pomocą należytego myślenia (rachowania, t. j. łączenia i dzielenia). Dla tego z dziedziny filozofji wyłącza teologję, jako naukę opierającą się na boskiém natchnieniu i objawieniu, następnie wyłącza naturalną i polityczną historję, ponieważ opierają się one na doświadczeniu i powadze, nie zaś na myśleniu. Ponieważ filozo-

fja zajmuje się u niego tylko ciałami, a te dzielą się na naturalne, złożone z natury, i na polityczne, wynikłe ze zgody i umowy ludzkiej, przeto dwie liczy on części filozofji: naturalną i cywilną. Co się tyczy praktycznej części jego filozofji, ludzie, podług niego, mają dwie główne namiętności: pragnienie honorów i samolubstwo; ztąd wojna wszystkich przeciwko wszystkim. Nieustająca ta wojna wytępiłaby ród ludzki, gdyby wzajemna obawa nie napędziła ich do stowarzyszenia się w pewne społeczeństwa. Ponieważ jednak czysto naturalne prawa rozumu nie są dostateczne do utrzymania pokoju, przeto w liczniejszych stowarzyszeniach ludzkich, zebranych dla wspólnej obrony, każdy musiał własną swoją wolę poddać woli jednego, albo też woli kilku wybranych. Takie połączenie ludzi jest państwem, jest społeczeństwem cywilném, czyli osobą cywilną; jednostka zaś, albo kilka jednostek wybranych, których woli każdy pojedyńczy poddać się winien, mają władzę najwyższą, czyli dominium. Do własności władzy najwyższej zalicza H. władzę karną, prawo wojny, prawo oceniania, kiedy władze te wykonywać należy, prawo mianowania urzędników i określania nauki religijnej i moralnej. Najwyższy władca państwa może wszystko robić bezkarnie, nie jest związany prawami państwa, wobec niego żaden poddany nie ma własności, jest on w państwie tém, czém dusza w ciele. Monarchja absolutna jest najlepszą formą rządu i wszelkie przyrzeczenie, jakiém monarcha władzy swojej przynosi uszczerbek i w czémkolwiek ją ogranicza, jest samo przez się nieważne i żadne. Obowiązki władcy państwa streszczają się u niego w zdaniu: salus populi suprema lex.—H. który uczył, że oprócz ciał nie ma nic rzeczywistego, i Boga nazywał ciałem, słusznie mógł być obwinianym o ateizm, nawet Leibnitz, choć chwali jego bystrość umysłową, jego pojęcie o Bogu nazywa nader podejrzanem (cf. Essai de Theodicée, II 278, 285, Amst. 1734). H. miał wielu przeciwników, szczególniej materjalistowskie i ateuszowskie jego zdania zbijał *Ralph Cudworth*. Z pomiędzy licznych pism H'a wspominamy jeszcze jego *Historia ecclesiastica carmine elegiaco concinnata*, wydaną po jego śmierci 1688 r. Jako poemat nie ma ona żadnej wartości; jako historja dowodzi nienawiści H'a względem Kościoła; mówi bowiem w sposób nader nieprzyjacielski o początku, wzroście i wykonywaniu władzy papiezkiej. Cf. *Nüscheler*, H's Staatstheorie, Zür. 1865; *P. J. A. Feuerbach*, Antíhobbes, Erf. 1798. Hobbezjanami nazywają dziś stojących na stanowisku H'a, co do pojęć o władzy politycznej. (*Fritz*). *N.*

Hochmann albo **Hochenau** Ernest Krzysztof, marzyciel, ur. 1670 w Lauenburgu, uczył się prawa w Halli, zkąd był wydalony w skutek swoich wybryków, poczém wszedł w stosunki z Arnoldem i Dippelem, zajmował się następnie w Frankfurcie nawracaniem żydów, r. 1699 udał się na terrytorjum wittgensteinskie, gdzie żył jako pustelnik, ale wypędzony ztamtąd, prowadził życie wędrowne, wszędzie występował przeciwko chrztowi dzieci, kilkakrotnie był więziony, nareszcie przebywał wyłącznie w okolicach niższego Renu, gdzie wielu pozyskał zwolenników i um. 1781.

Hochwart Wawrzyniec, znakomity kaznodzieja i historyk, żyjący w XVI w. Urodził się w Tirschenreuth, w wyższym Palatynacie, w Lipsku otrzymał stopień magistra filozofji. Przez trzy lata kierował szkołą katedralną w Freising; r. 1526 dla dalszego kształcenia się udał się do Ingolstadt, r. 1527 otrzymał posadę nauczyciela tamże, za protekcją Le-

onarda Eck. R. 1528—31 pełnił obowiązki proboszcza w Waldsassen R. 1531 Cochlaeus, bawiąc na sejmie w Ratyzbonie, zapraszał go na posadę kaznodziei w Dreznie, na dworze księcia Jerzego: wolał jednak przyjąć kaznodziejstwo przy katedrze w Eichstädt. Po dwóch latach zrzekł się tego obowiązku i nauczał prawa kanonicznego; r. 1536 został kanonikiem przy katedrze w Ratyzbonie, a potém (1549) i w Passau, gdzie z wielkiém zadowoleniem słuchaczów przez rok kazał. Brał udział w obradach synodów: w Freising 1547, w Salcburgu 1548, 1549 r. Był na soborze w Trydencie r. 1551, jako orator Jerzego de Pappenheim, bpa ratyzbońskiego. Um. na początku 1570 r. *Oefele* w Script. rer. Boic. t. I ogłosił H'a *Catalogum Ratisponensium episcoporum* i dwa tegoż listy, w których zawiera się opis jego życia. Wiele jego pism dotąd nie wydano; niektóre są bardzo obszerne, jak: *Sermones; Monotessaron in quatuor Evangelia; Chronicon ingens mundi; Historia Turcarum; Bellum sociale Smalkaldiensum; Historia complectens ecclesias, abbatias et coenobia Ratisponensia; Collectanea de episcopatibus quibusdam.* Nie drukowane też dotąd jest dzieło o *Biskupstwie Lorch-Passau*, napisane przez *Kacpra Bruschius'a*, poetę uwieńczonego w Wiedniu 1552 przez cesarza Ferdynanda; dzieło to H. poprawił i oczyścił z nienawistnych dla Kościoła ustępów. (*Schrödl*). *W. F.*

Hofer Jan Chrzciciel, jezuita, ur. 1677 r. w Botzen, w Tyrolu, do zakonu wstąpił 1694 r.; przez 7 lat wykładał filozofję, później przez lat 12 pracował na missjach w swym kraju. Um. 17 Lut. 1760 w Hall. Napisał: *Promptuarium philosophicum*, Ingolstadii 1717; *Imago Crucis prodigiosis eventibus illustrata*, Tridenti 1733 (po niem: Bild Jesu des Gekreuzigten, Augsb. 1733); *Magisterium divinae Sapientiae per bruta hominem erudientis*, Tridenti 1735; *Memoria aeternitatis*, Friburgi 1747; *Eclipsis rationis humanae sive extrema dementia ethnicorum deorum ad conciliandam aestimationem inaestimabilis doni fidei*, ib. 1748; *Die Kostbarkeit der Zeit auf d. Waagschal d. Ewigkeit*, Botzen 1749; *Sibi imperare maximum imperium* etc. *tres veritates in triduano recessu expensae*, Augustae Vind. 1752; *Salvatoris mundi in crucem acti tragoedia... triduanae contemplationi proposita*, ib. 1752. *De Backer*, Bibl.

Höfer (*Hoferus*) Jan, ur. w Misnji, w Saksonji, z rodziców protestanckich; ukończywszy kurs teologiczny w Lipsku, został predykantem, ostatecznie był pastorem w Spandau, w Marchji brandeburgskiej. Na żądanie uniwersytetu lipskiego i księcia elektora saskiego zabrał się do refutacji dziełka, napisanego przez jezuitę Krzysztofa Mayer'a († 1626) p. t. *Octo fidei controversiae* (Coloniae 1622). Gdy ukończył swą pracę, żadna drukarnia przyjąć jej nie chciała. Tymczasem H. rozczytał się lepiej w pismach kontrowersyjnych, a że szczerém sercem szukał prawdy, wkrótce przyszedł do jej uznania w Kościele katolickim, o czém ogłosił pisemko p. t. *Conversionis suae ad fidem catholicam historia ad seren. electorem Saxoniae*, Viennae 1630 (po niemiecku ap. *Räss*, Die Convertiten, V 388). W obronie tego wyznania wydał później *Vocatio sua ad Ecclesiam catholicam a calamo haeretico Friderici Wineker vindicata*, Viennae 1631, i *Responsio ad censuram a Christophoro Bulaeo editam contra ipsius vocationem ad Ecclesiam*, ib. 1633. R. 1633 wstąpił H. w Ingolstadzie do jezuitów, wykładał język hebrajski i przez 10 lat był spowiednikiem margrafa Chrystjana Wilhelma brandeburgskiego. Um. 1

Wrz. 1646 w Pradze czeskiej. Wincker, na którego pismo już raz H. odpowiedział, w 6 lat po jego śmierci wydał nań paszkwil p. t. *Haferus apostata secunda vice castigatus*, Rinthelii 1652. *X. W. K.*

Höfler Konstanty Karol Adolf, ur. 26 Marca 1811 w Memmingen, uczył się w Monachium prawa i historji, w Getyndze historji, od 1834 przeglądał archiwa rzymskie i florenckie, r. 1836 wrócił do Monachium, gdzie objął redakcję *Gazety Monachijskiej*, r. 1838 został tamże prywatdocentem przy uniwersytecie, r. 1840 został nadzwyczajnym, wkrótce potém zwyczajnym professorem i członkiem akademji; w Marcu 1847 z wieloma swoimi kolegami, w skutek zajścia, wywołanego obecnością Loli Montez w stolicy, pozbawiony katedry, w kilka miesięcy otrzymał posadę archiwisty w Bambergu, r. 1851 został professorem historji w Pradze, założył w Czechach stowarzyszenie historyczne niemieckie; r. 1865 został wybrany na deputowanego do sejmu czeskiego. Napisał m. i.: *Die deutschen Päpste*, Regensb. 1839, 2 t.; *Concordat u. Constitutionseid der Katholiken in Bayern* (bezimiennie), Augsb. 1846; *Kaiser Friderich II*, München. 1844; *Albert v. Behaim u. Regesten Papst Innocenz' IV*, Stuttg. 1847; *Ueber die politische Reformbewegung in Deutschland im XV Jahrh.*, München. 1850; *Magister Joh. Hus u. der Abzug der deutschen professoren u. Studenten aus Prag*, Prag 1864; *Die Zeit der luxemburgischen Kaiser*, Wien 1867; *Aus Avignon*, Prag 1868, i wiele artt. w różnych czasopismach. Wydał: *Quellensammlung für fränkische Geschichte*, Bayreuth 1849—52, 4 t.; *Die Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen*, Wien 1856—65 (w Fontes rer. austr.); Bartłomieja a S. Aegidio *Kronikę Pragską* z czasów reformacji; *Concilia Pragensia 1352—1418*, Praga 1862.

Hoffbauer Klemens Marja, ur. 26 Gr. 1751 w Taszowicach pod Znaimem na Morawie, z rodziców ubogich wiejskich rolników. Ojca wcześnie stracił; matka wtedy wziąwszy chłopczyka, zaprowadziła go przed ukrzyżowanego Pana Jezusa, mówiąc: dziecko, patrz, oto Ten odtąd twoim ojcem będzie; patrz, abyś tak żył, żeby się Jemu podobać. Dziecko też w rzeczy samej starało się służyć Bogu modlitwą, pracą i posłuszeństwem matce. H. uczył się pilnie w szkole wiejskiej, zamyślając zostać księdzem, ale nie było środków na szkołę wyższą i dla tego musiał iść na naukę do piekarza w Znaimie. Zostawszy czeladnikiem, dostał się za piekarczyka dla klasztoru bruckiego (Brück) norbertanów, niedaleko Znaimu, i tam zwierzywszy się opatowi, że pragnąłby zostać kapłanem, ułatwione miał uczęszczanie do szkoły klasztornej; ale gdy nabycia wyższych nauk nie miał i tu sposobności, po czteroletnim pobycie w klasztorze udał się H. 1776 r. na pustelnię do Mühlfrauen (pod Znaimem), miejsca cudownego przy obrazie Najśw. Panny. Tam kamieni naznosił, drew narąbał i zbudował sobie strzechę, żył w umartwieniu z jałmużny, i pielgrzymów, do cudownego obrazu ściągających, gorliwie i z wielkim pożytkiem dusz o sprawach Bożych nauczał. Ale po dwuletnim tam pobycie został H. wygnany ze swojej pustelni 1778, jak mówiono „do roboty," bo praca około zbawienia dusz zaczynała się już nazywać publicznie próżniactwem. H. jako piekarczyk udał się do Wiednia, zkąd odbył pielgrzymkę do Rzymu jednę, a niedługo potém drugą, w czasie której, wraz z swoim pobożnym towarzyszem, także piekarczykiem *Pio-*

trem Kuhrmann'em, otrzymał od bpa z Tivoli (późniejszego Pap. Piusa VII) pozwolenie osiedlenia się na pustelni pod Tivoli. Ale po pół roku wrócił znów do Wiednia, aby dalej się uczyć. Staruszka pewna dawała mu żywność, on zaś cały tydzień w naukach zatopiony, niedziele i święta od świtu do nocy przepędzał na modlitwie w kaplicy ratusznej ś. Salwatora. Kończył filozoficzne kursa, gdy, przechodząc koło św. Szczepana, spostrzegł kartę przylepioną do drzwi, na której była prośba *Tadeusza Hübla*, młodego czecha, aby litościwi ludzie dali mu pomoc nastręczeniem roboty w przepisywaniu. H. poszedł do niego, poznał w nim dobrego młodzieńca i już się nie rozstali do śmierci. Gdy i Hübl ukończył kurs filozoficzny, udali się do Rzymu na teologję. Tam, idąc za głosem rannego dzwonka, weszli oba do kościoła św. Juljana, należącego do klasztoru redemptorystów (ob.). H. a następnie zaraz i Hübel wstąpili do tego klasztoru (1784) i, po ukończeniu teologji w Frosinone, zostali kapłanami. W skutek żądania nuncjusza apost. w Polsce o dwóch kapłanów na misję do Kurlandji, nowo wyświęceni otrzymali polecenie udania się do Warszawy na rozkazy nuncjusza. Dalszy ciąg żywota H'a ob. tej Enc. II 181, 182. Z Warszawy założył H. kollegjum zakonne w Szwajcarji w *Jestetten*, na górze Tabor zwanej, w okolicach Szafuzy, w *Trybergu* w Czarnym Lesie, w margrabstwie Bryzgowskiém, zkąd wygnani zakonnicy przyjęci byli do *Badenhausen* w dzielnicy Fuggerów, ale wyganiani zewsząd, jako żarliwi apostołowie, utracili redemptoryści wszystkie te miejsca jeszcze przed wygnaniem z Warszawy. H. wywieziony z Warszawy, udał się do Wiednia, gdzie niebawem został aresztowany i dopiero za wstawieniem barona Penklera uwolniony i arcbpowi wiedeńskiemu hr. Zygmuntowi Hohenwart polecony, otrzymał rektorstwo przy kościele włoskim, założył, przy pomocy *Adama Müllera* i *Fr. Klinkowström'a*, zakład wychowawczy dla młodzieży szlacheckiej, r. 1813 został spowiednikiem urszulinek i dyrektorem kościoła klasztornego tamże, działał wiele przykładem świątobliwego swego życia i kazaniami i zebrał około siebie kilku braci zakonnych. Miał już zamiar wysłać braci na missje do Ameryki, gdy zażądano od niego missjonarzy do Bulgarji: missja ta jednak nie powodziła się i niedługo trwała, w rok po śmierci H'a została zwinięta, r. 1832 wznowiona, trwała do 1841. Na braci rozproszonych po świecie baczne H. miał oko, rozmyślając, jako wikarjusz jeneralny redemptorystów prowincji cyzalpińskiej, nad rozkrzewieniem zakonu, choć sam dla siebie nie miał pewnego schronienia, bo gorliwość jego raziła indyferentystów i masonów, panujących w stołecznem mieście Austrji. Policja zwróciła nań uwagę, że ma przy sobie kilku swych braci i że zawiaduje sprawami swego zgromadzenia, niezatwierdzonego w kraju, że zbiega się doń młodzież akademicka, otrzymująca od niego, prócz posiłku duchowego, obiady lub wieczerzę. Inkwizycja policyjna i bardzo szczegółowa rewizja (1817) nie okazała żadnej winy H'a, wszelako nakazano mu albo wystąpić z zakonu, albo też wynosić się z Austrji. Katolicy żywo zaniepokoili się takim rozkazem. Baron Penkler pobiegł do arcybiskupa, a arcybp do cesarza, który polecił wstrzymać egzekucję wydalenia H'a z kraju, uznać zgromadzenie redemptorystów i oddać im kościół *Maria-Stiegen* w Wiedniu. Po tylu latach walki, trudu i zawodów stanął nareszcie mąż Boży u celu. W Lutym 1820 r., choć już bardzo osłabiony, bez wytchnienia spowiadał, kazywał i załatwiał duchowe sprawy licznych przychodniów. D. 4

Marca (w sobotę) słuchał kilku studentów spowiedzi, już w swoim pokoju, skarżył się na zimnisko, ale usiadł do stołu, słuchał uważnie czytania i był dość wesół. Po wieczerzy napomniał braci do modlitwy, rzewnie się rozczulał nad pięknością pieśni, śpiewanej w Wiedniu przy błogosławieństwie: *Heilig, heilig, heilig.* Wszyscy widzieli coś niezwykłego w całém usposobieniu jego i chcieli rychlej, jak zwykle, odejść, ale nie pozwolił. Nazajutrz w niedzielę wstąpił ostatni raz na mównicę. Febra się powiększyła, ale nie chciał się szczędzić w pracy. D. 6 Marca poszedł do kościoła włoskiego na nabożeństwo żałobne za duszę księżny Jabłonowskiej, wielkiej dobrodziejki zakonu, ale podczas summy był już tak słaby, iż zdawało się co chwila, że upadnie. Do domu odwieziono go dogorywającego. Dr. Veith, jego przyjaciel i lekarz, powiada o ostatnich jego chwilach: „Umierający był zatopiony w ciągłej kontemplacji, oderwany od wszystkiego, co go otaczało; konanie trwało długo. Po północy 15 Marca dano mu raz jeszcze absolucję. H. powtarzał słowa absolucji, jakby je nad kim odmawiał. „Ojcze, rzekli przytomni, kommunję św. przyjmiesz?“ H. usiadł, otworzył usta, ręce jak do modlitwy złożył, przyjął kommunję i spokojnie ze złożonemi rękoma opadł. Nad ranem o godz. 6-ej wymówił początek ulubionej pieśni: *Alles meinem Gott zu Ehren.* Przed południem zaczęto modlitwy za konających, chory leżał spokojnie. Kiedy modlitwy ukończono, a dzwonek w południe na Anioł Pański zadzwonił, święta dusza stanęła przed Bogiem“. D. 16 Marca na przeniesienie ciała do katedry zbiegły się nieprzeliczone tłumy ludu; d. 17 po nabożeństwie, odprawionem przez Ackermann'a, prof. uniwersytetu, odwieziono zwłoki do grobu barona Penklera w Maria Enzersdorf, zkąd 5 Listop. 1862 przeniesione zostały do grobu zbudowanego w kościele Maria-Stiegen. Od tego czasu przy grobie H'a odbywają się nowenny i nabożeństwa, a Stolica Apost. zarządziła proces informacyjny w sprawie beatyfikacji tego sługi Bożego. Z cudów, jakie Bóg działał przez tego sługę swojego, przytaczamy następne. Fr. Klinkowström mówi: „Kiedym był jeszcze młodym, dzieliłem z towarzyszami wszystkie wybryki ówczesnego zepsucia. Pewnego razu zebrano się wieczorem na dziką biesiadę. Wino, rozpusta, śpiewy, wiwaty, szyderstwa i bluźnienie wszystkich do szału przywiodły. Zwołano jakieś śpiewaczki czy tancerki. Kiedy się drzwi otwierały i te stworzenia wchodziły, zobaczyłem naraz w samych drzwiach świętą, jasną postać katolickiego księdza w albie, stule i kapie, tak widocznie a tak poważnie i uroczysto przed sobą, żem struchlał cały. Byłem protestantem wtedy, takiej twarzy nie widziałem nigdy, ale dłużej w towarzystwie tém nie mogłem wytrzymać, uciekłem, pobiegłem do domu, a za mną szła w myśli, w wyobraźni, w oczach żywa postać księdza w kapie: widziałem haft, rysunek każdy; usiadłem nazajutrz i jakem umiał, tak nakreśliłem obraz tej postaci, której twarzy nie zapomniałem nigdy. Po wielu latach szedłem raz z Fr. Szleglem po Wiedniu; on był katolikiem, ja jeszcze błądziłem. Wprowadził on mnie do kościoła urszulinek, było to przed wieczorem, wielki ołtarz był oświecony, a przy ołtarzu w tej samej kapie, w albie i stule, ten sam ksiądz, z tą samą twarzą błogosławił Najśw. Sakramentem. Ukląkłem, otrzymałem błogosławieństwo, niezadługom przejrzał i poznał prawdę.“ Dr. Veith opowiada o dziecku, jakie sam leczył i jakiego śmierć niezawodną zapowiedział, gdy H. widząc strapienie matki, dotknął dziecię po twarzy i rzekł

płaczącej matce: bądź cicho, dziecko dzisiaj wieczorem obciwie pokarm przyjmie. I w rzeczy saméj, dziecko wieczorem było zdrowe zupełnie. H. miał szczególny dar pociągania do siebie miłością ludzi i nawracania do Boga grzeszników. Działał on pociągająco zarówno na inowierców, jak i na grzeszników pomiędzy katolikami. Unikał on wszelkiego zawstydzania, upokarzania, a wyrozumiałością i łagodnością ułatwiał grzesznikowi zwrot ku poprawie życia. Do tego gdy dodamy niezmordowaną gorliwość, bezwzględne poświęcenie swojej osobistości, lekceważenie wszelkiego mozołu i dolegania choroby w świętej pracy około dusz bliźnich, pojmiemy, jak on jeden mógł wielką zmianę sprowadzić w duchowém życiu zepsutych stolic, w jakich przebywał. Cf. *Fryd. Pösl*, Cl. M. Hoffb. in seinem Leben u. Wirken, Regensb. 1844; *Seb. Brunner*, Cl. M. Hoffb. u. seine Zeit, Wien 1858; *Haringer*, Leben des Dieners Gottes, Pater Cl. M. Hoffb. etc. ib. 1864. *N.*

Hoffmann. 1 Daniel, ur. 1540 w Halli, professor etyki w Jena, teologji w Helmstädt, z kolegą swoim *Hesshus'em* walczył pko nauce o Najśw. Sakramencie, jaką podawała *Formuła zgody* (ob. Luteranizm), i starał się z listów ś. Pawła i pism Lutra dowieść, że pomiędzy teologją a filozofją koniecznie sprzeczność zachodzić musi. Pozbawiony katedry, udał się do Wolfenbüttel, gdzie um. 1611 r. Napisał m. i.: *De duplici veritate Lutheri a philosophia impugnata*, Magdeb. 1600; *Super quaestione num syllogismus locum habeat in regno fidei*, ib. 1600. Zwolennicy jego nazywali się duplicystami, a przeciwnicy symplicystami. Cf. Malleus impietatis Hoffmanianae, Frkf. 1604; *G. Thomasius*, De controversia Hoffmaniana, Erl. 1644.—2. H. Melchjor, ur. w Hall, w Szwabji. Wędrując jako kuśnierz, przybył do Inflant, przeszedł tam do protestantyzmu, ale niedługo zerwał z luteranizmem, połączył się z łotrami, napadającymi na klasztory, za co wygnany z Dorpatu, a następnie z Kiel, udał się nad Ren, w Strasburgu dostał się do więzienia, po uwolnieniu, wraz z swymi zwolennikami (hoffmanianie), przyjął chrzest powtórny, udawał się za proroka Eliasza i zapowiadał koniec świata na 1536 r.; um. po 1542 r. Pisał wiele o Apokalipsie. Cf. *H. Herrmann*, Sur la vie et les écrits de M. Hoffmann, Strasb. 1852.

Hohenburg (*góra ś. Odilji*), sławny klasztor w Alzacji, o 4 mile od Strasburga odległy. Ś. Odilja (v. Ottilja), córka Etyka I, księcia Alemanji, cudownie ze ślepoty uleczona, za wstawiennictwem *ś. Argobasta*, fundowała ten klasztor, zebrała 130 towarzyszek zakonnic i sama przeoryszą została. Ponieważ niebotyczne góry Wogezów, na których klasztor się wznosił, utrudniały do niego przystęp, Odilja wybudowała poniżej dom gościnny, a przy końcu życia wybudowała tamże drugi klasztor, znany pod imieniem *Niederhohenburg* albo *Niedermünster*. Po śmierci ś. Odilji († 720 r. 13 Gr.) godność przeoryszy piastowały dwie jej siostrzenice, *Eugenja* i *Gundelinda:* pierwsza w Hohenburgu, druga w Nidermünster. Przykład założycielki długo ożywiał jej zgromadzenie, kwitła w niém pobożność i dobroczynność, dopóki zakonnice nie porzuciły reguły św. Benedykta i nie przeszły na kanoniczki, co się stało w XI w., jak dowodzi Mabillon. Podczas wojen z Fryderykiem II, księciem Szwabji (1105—1147), z jednej, a Alzacją i Gebhardem, bpem Strasburga, z drugiej strony, losy klasztoru wystawione były na próbę, z której ten nie wyszedł szczęśliwie. Fryderyk III, syn Fryderyka II, otrzymawszy koronę cesarską pod imie-

akupstwa leodyjskiego (Liège): teraźniejsze królestwa H. i Belgji, księstwo luksemburgskie, części tego ostatniego odpadłe następnie do Prus i Francji, i należące obecnie do Francji prowincje: Flandrja i Artezja (Artois). Prawie trzy czwarte części tego kraju zamieszkiwała ludność pochodzenia niemieckiego i mówiąca narzeczami niemieckiemi, część czwartą od Francji zamieszkali Wallonowie, używający narzecza francuzkiego. Jak nie było między składowemi częściami tego nowo utworzonego okręgu cesarstwa przed Karolem V jedności politycznej, tak nie było jedności i w zarządzie ich kościelnym. Były tam cztery biskupstwa z całemi djecezjami: w Utrechcie, Cambrai, Tournai i Arras, ale prawie większa część kraju zostawała pod juryzdykcją bpów niemieckich i niektórych francuzkich. Djecezja leodyjska rozciągała się na znaczną część prowincji Brabantu, Limburga i Geldrji. Cały prawie Luksemburg należał do Trewiru, z wyjątkiem małych części, należących do Kolonji, Leodium, Metzu i Verdunu. Oprócz tego, mniej więcej znaczne przestrzenie tego kraju należały do djecezji monastyrskiej, osnabrukskiej, mindeńskiej i reimskiej. Takie rozdrobnienie hamowało moc juryzdykcji biskupiej i przeszkadzało wyrobieniu dzielnego i wdrożonego do karności kościelnej kleru. Już Karol V widział, że samo ustalenie polityczne nowo przez niego kreowanego okręgu cesarstwa wymagało odpowiedniego urządzenia Kościoła, ale przeprowadzenie tego było nader trudném, z powodu wielu dotkniętych w takim razie interesów; zaś w tym czasie burzliwych swarów i rozterek religijnych było nawet niebezpieczném. Dzięki jednakoż wytrwałości Filipa II, układy z Rzymem o nowém rozgraniczeniu djecezalném Burgundji ukończone zostały pomyślnie r. 1559. O owém rozgraniczeniu kościelném ob. tej Enc. II 104. Ale już niemiecki ruch religijny przeszedł był i do Hollandji. Rozszerzył się tam w końcu XV i XVI w., mianowicie w średnich klassach ludności, mistycyzm, przybierający kierunek niekościelny, a przechodzący zawsze w niebezpieczne marzycielstwo i dziki fanatyzm. Przy takiém usposobieniu ludności pojęcia Lutra o łasce, wolności, o stosunku człowieka do prawa podanego w Biblji, głoszony przez niego bunt przeciwko Kościołowi i władzy świeckiej, niby trzymającym w pętach prawo Ewangelji, znajdywały dla siebie grunt nader przyjazny. W skutek tego nauka Lutra w Niderlandach i przyległych im częściach Niemiec porodziła zaraz nowochrzczeńców. Wprawdzie sekta ich była w rychle przytłumiona gwałtem, ale zostawiła po sobie w umysłach gorszych i zepsutych fermentację, nadającą się wybornie dla późniejszego gwałtownego wprowadzania reformy i burzenia katolickich kościołów i klasztorów. Karol V starał się surowemi prawami i zaprowadzeniem inkwizycji powstrzymać szerzenie się nowych i zgubnych nauk, ale nie mógł dopiąć swoich zamiarów w zupełności, kiedy raz zaraza umysłowa wszczepiła się głęboko w narodzie, a prawodawstwo krajowe i zwyczajne środki administracyjne dosięgnąć ją mogły z trudnością, zaś wprowadzenie inkwizycji było nowością, krajowi bardzo wstrętną, która właśnie posłużyła przeciwnemu stronnictwu politycznemu do podburzenia narodu. Ustanowienie inkwizycji kościelnej było wprawdzie środkiem zbawiennym i skutecznym dla utrzymania czystości wiary i obyczajów, ale w Hiszpanji zaczęła ona przybierać charakter instytucji politycznej, mającej na celu utrzymanie biurokratycznego samowładztwa i obalenie

potęgi szlachty i duchowieństwa. Jakkolwiek Karol V zaprowadził inkwizycję tylko do spraw duchownych i Filip II dał uroczyste zapewnienie, iż nie ma ona więcej mieszać się do niczego, książe Oranji z swoimi popleczníkami zyskali jeden pozór więcej, do podburzania niespokojnego szlacheckiego stronnictwa pko Hiszpanji (cf. a. Granvella). Ten naczelnik przywiązanych do kraju obywateli umiał nader biegle, pod zasłoną dążeń patrjotycznych, popierać nowości religijne. Będąc namiestnikiem królewskim trzech prowincji: Hollandji, Zelandji i Utrechtu, otworzył on w nich przytułek i zapewnił swoją opiekę wszystkim predykantom herezji z Niemiec i Francji, wszystkim wychodźcom politycznym i przestępcom wszelakiego rodzaju. Pod jego oczyma, a po części za jego zachętą i na jego żołdzie przeciągały po jemu powierzonych i sąsiednich prowincjach Antwerpji i Flandrji dzikie i rozpasane kupy różnego hultajstwa, prowadzone przez cudzoziemskich predykantów, znieważając, rabując i paląc po drodze kościoły i klasztory (przeszło 400 kościołów zburzyli), rozbijając i niszcząc relikwje i cenne dzieła sztuki, mordując księży i zakonników i wyprawiając wszelkie, jakie tylko wystawić sobie można, gwałty i nadużycia. To wojsko wiary protestanckiej, które samo dało sobie nazwę *Gezów* v. *Geuzów*, to jest *oberwańców*, odpowiednią późniejszej francuzkiej *sankulotów*, oddaliwszy się za nadto od zasłaniającej je władzy wielkorządcy, zostało w końcu pobite: część jego porąbano, część porozwieszano na szubienicach, reszta się rozbiegła. Kiedy niedługo potém rozeszła się wieść o przybyciu do kraju nowego wielkorządcy, księcia Alby, z bardzo rozległą władzą i wojskiem hiszpańskiém, książę Oranji zwątpił o możności wydobycia jedynie z miejscowych protestanckich i rewolucyjnych żywiołów skutecznych środków obrony, uciekł przeto do swojej ojczyzny, by tam knować nowe plany zdrady. Za nim pospieszyli wszyscy mniej więcej skompromitowani jego poplecznícy. Zostali tylko hrabiowie Egmont i Hoorn, by ponieść los, jaki zgotowali sobie sami. R. 1568 książę Oranji wpadł na czele wolnych band, zebranych w Niemczech, do Niderlandów, ale porażony na głowę przez księcia Albę pod Groningą, był szczęśliwy, że z garstką niedobitków uszedł do Francji. Nie było tedy wcale owego odpadania całemi massami ludu w Niderlandach od religji katolickiej, ani owej tam natchnionej walki o swobodę sumienia, o jakich nam prawią fałszujący dzieje pisarze protestanccy. Jakkolwiek we wszystkich miastach Niderlandów, jak i w całej Europie zachodniej, było dość fermentacji religijnej i namiestnik królewski w swoich zdradzieckich zamysłach podsycał ją i podtrzymywał bardzo starannie, ani jedno miasto, ani jedna gmina nie odstąpiła wiary przodków, i w samém sercu Hollandji, w Amsterdamie i Harlemie, nowa religja nie zdołała zapuścić korzeni. Dopiero kiedy Filip II targnął się na przywileje handlowe miast niderlandzkich, znaczna część kupiectwa w Holandji i Zelandji przystąpiła do nieprzyjaznego rządowi stronnictwa, i książe Oranji mógł spodziewać się znaleść dla rewolucji u narodu poparcie, jakiego w imię religji nie pozyskałby nigdy. Nie w celu zupełnego oderwania się od Hiszpanji, a tylko by zmusić jej rząd do ustępstw, kupiectwo hollenderskie dało księciu Oranji środki pieniężne do zaciągania nowych wolnych band. Oprócz tego, zaczęto uzbrajać statki korsarskie. Zebrała się na nie ogromna liczba straceńców, którzy pod nazwą „*oberwańców wodnych*“ (*Watergeusen*) puścili się rozbijać na morzu statki hiszpańskie i robili wyprawy coraz dalsze, znajdując przytułek i ochronę

w portach angielskich, aż zaczęli wyrabiać w nich takie bezprawia, że i anglicy nie mogli ich znieść i wypędzili ich z swoich portów. To zmusiło ich do rozpaczliwego przedsięwzięcia. R. 1572 napadli oni małe miasteczko Brielle, przy ujściu rzeki Mozy, i utwierdzili się tam, zrabowali kościoły, rozpędzili księży i zaprowadzili gwałtem religję protestancką. Brielle tedy była właściwą kolebką protestantyzmu w Hollandji i pierwszymi jego utwierdzicielami byli rozbójnicy morscy, tak zwani „oberwańcy wodni.“ Ztamtąd opanowano Dordrecht i wiele innych miejscowości i, po przytłumieniu religji katolickiej, gwałtem zdobyto dla protestantyzmu kraj, który przez swoje położenie łatwo mógł być bronionym od wszelkiego najścia nieprzyjaciela ze strony lądu. Przy katolickiém jednak usposobieniu większej części ludności Hollandji i Zelandji, sprawa buntu w rychleby upadła, gdyby książe Oranji nie utrzymał jej za pomocą wojska 26,000 protestantów z Niemiec, wspomaganego przez wolne bandy protestantów z Francji, nachodzących prowincje południowe. Wreszcie, po stanowczej bitwie pod Gemblours r. 1578 i zdobyciu następnie przez hiszpanów Antwerpji i Gandawy, protestantyzm upadł całkiem, wraz ze sprawą powstania w Brabancji, Flandrji i Hennegawji, utrzymywał się zaś w prowincjach północnych, gdzie między ujściami rzek, kanałami i bagniskami książe Oranji trzymał się, jak w naturalnej fortecy. Ale i tam, wprowadzony do kraju gwałtem, utrzymał się jedynie przez ciągły napływ wolnych band protestanckich z Niemiec, Francji i Anglji. R. 1578 Amsterdam, broniący się upornie wszelkiej zmianie religji, poddał się po długiém oblężeniu powstańcom: zaraz wypędzono z miasta magistrat i duchowieństwo, znieważono i zrabowano wszystkie kościoły i, po zniszczeniu w nich ołtarzy, obrazów i ozdób, oddano na służbę Bożą geuzów. W Harlemie księża katoliccy traktowani byli w sposób dziki i okrutny, część ich wymordowano, resztę rozpędzono. Katedrę i inne kościoły odebrano gwałtem katolikom, a oddano przybyłym protestanckim predykantom. Niewszędzie jednak przywódzcy buntu mogli postępować z katolikami tak bezwzględnie i samowolnie. W Brabancji północnej, Limburgu i Geldrji, gdzie mieszkańcy brali wprawdzie udział w wojnie z Hiszpanją, ale ani słyszeć chcieli o zmianie religji, musiano rachować się z takiém ich usposobieniem i postępować z większą oględnością. Nareszcie w Fryslandji i Gronindze, gdzie odłużona szlachta przyłączyła się do geuzów, ciągnęła się przez lat wiele mała wojna, w której to katolicy, to protestanci miewali przewagę czasową, aż w końcu nieustanny napływ protestanckich ochotników z Niemiec zapewnił ostatnim przewagę stałą. D. 26 Czerwca 1581 nastąpiło wreszcie sławne ogłoszenie odpadnięcia północnych prowincji Niderlandów od korony hiszpańskiej, które może być oraz uważane, jako formalne uznanie kalwinizmu za religją urzędową i panującą w Hollandji. Ogłoszenie to jest uświęceniem zasad rewolucyjnych, uznaje rewolucję tak w Kościele, jako i w państwie, wszelką władzę za pochodzącą od ludu, i wszystkie logiczne tego następstwa w politycznem życiu narodów. Dzieje następującego wieku okazały, jak logiczne następstwa ogłoszenie haagskie wyprowadziło z zasad reformacji. Przy pomocy, jaką Francja i Anglja nie omieszkały dać nowemu państwu, przyszło wreszcie do pokoju, a następnie do formalnego uznania niepodległości Niderlandów. W taki sposób, po zerwaniu przez reformację ich związku z cesarstwem, zaprzestały one stanowić kraj

niemiecki. Religja tu nie przodowała, jak zwykle, urządzeniu politycznemu kraju, a była jego następstwem i stała się koniecznym warunkiem niepodległości, osiągniętej na drodze rewolucji. Ale jakąż wiarę mieli wprowadzić do Hollandji polityczni jej przedstawiciele? książę Oranji urodził się protestantem, w młodości udawał katolika, rzeczywiście zaś nie miał żadnych przekonań religijnych. Pierwsze ruchy religijne Hollandji nosiły mniej więcej cechę luteranizmu, ale nie dotykały prawie zgoła wyższych klas ludności; napływający później do tego kraju w ogromnej ilości wychodźcy z Francji starali się gorliwie rozszerzać błędy kalwinizmu, które znalazły przystęp łatwiejszy, przeto iż więcej od luterskich demokratyczne, odpowiadały bardziej przekonaniom politycznym buntowniczej szlachty i żądnego niepodległości kupiectwa. Jeszcze r. 1561 niejaki *Guido van Bres*, z kilkoma towarzyszami, wydał kalwińskie wyznanie wiary p. t. *Confessio Belgica*, w 37 artykułach, ale ten utwór kilku osób prywatnych nie miał żadnego znaczenia. Lecz kiedy r. 1572 geuzowie zdobyli sobie dziedzinę polityczną niepodległą i zaprowadzili w niej gwałtem protestantyzm, zrazu bardzo nieokreślony i tylko przeczący, potrzeba było wreszcie złączyć się przyjęciem jakiegokolwiek wyznania religijnego za ogólne i panujące. Przeto r. 1574 zebrany w Dordrechcie synod przyjął rozpatrzoną na nowo *Confessio Belgica* za wspólne wyznanie wiary protestanckich Niderlandów. Łatwo jest pojąć, iż wyznanie to jedynie zewnętrzne i przyjęte z powodów czysto politycznych, nie mogło sprowadzić żadnego rzeczywistego zjednoczenia w religji. Wymowny tego dowód podają następujące krwawe dzieje protestantyzmu w Hollandji, napiętnowane dzikim fanatyzmem i bratobójczą niezgodą. Rewolucyjny fanatyzm geuzów, popierany przez książąt Oranji, którym służył za narzędzie, i zimno rachujący zmysł kupiectwa, dążącego do niepodległości i samorządu, sprzymierzyły się wprawdzie dla wybicia się na swobodę, ale niepołączyli się przeto bynajmniej, i po dopięciu zamierzonego wspólnie celu, musiały koniecznie stanąć z sobą do walki. Zasady ich bowiem były bardzo różne i nie dawały się pogodzić. Walka ta była, rozumie się, na polu religijném. Zawzięte na siebie stronnictwa polityczne wystąpiły pod barwami sekt arminjan i gomarystów (ob.) i antagonizm ich nietylko nie zgasł we krwi Barneweldta (ob.), ale przetrwał aż do naszych czasów. Wreszcie, te wewnętrzne dzieje protestantyzmu w Hollandji nie należą do naszego przedmiotu; zajmuje nas tu tylko położenie religji katolickiej i jej wyznawców w tym kraju, od czasu wybicia się jego z pod panowania Hiszpanji. Ale na tém polu historyk znajduje bardzo mało materjałów, obrobionych dla powszechnego użytku. Każda prowincja, każde miasto, każda prawie gmina mają swoje własne dzieje, w których ciągnie się wiekami uparta walka między przemagającym na zewnątrz protestantyzmem, a utrzymującą się wytrwale religją katolicką. R. 1582 zakazano w prowincjach Hollandji i Zelandji publicznego odprawiania obrządków religji katolickiej, kościoły znieważone i odarte z ozdób pooddawano protestantom. Kapituły katedralne zniesiono, a bogate dobra archikatedry utrechtskiej przeznaczono na uposażenie reformowanego kościoła państwa. Jak ogromna zdobycz dostała się naówczas geuzom, między którymi przez to wytworzyła się arystokracja, można wnosić z tego, że w 6 djecezjach prowincji północnych było 1,000 uposażonych kościołów parafjalnych, 6 katedralnych, 40 kollegjackich i 444 klasztorów i klasztornych stowarzy-

mszą. Z tych ostatnich należało: 188 do archidjecezji utrechtskiej, 72 do djecezji harlemskiej, 62 do deventerskiej, 50 do leuwardeńskiej, 39 do groningskiej i 33 do middelburgskiej. Ze wszystkich kościołów i klasztorów, świadectw dawnej katolickiej pobożności, nie zostawiono katolikom ani jednej kaplicy dla odprawiania nabożeństwa. Im bardziej nowy stan rzeczy utrwalał się wewnątrz i na zewnątrz, tém systematyczniej prześladowano dawną religję. Wyłączono katolików od wszystkich urzędów i godności, pozbawiono ich wszelkich praw politycznych i obywatelskich, małżeństwa uważane były przez rząd za prawe tylko w razie pobłogosławienia ich przez reformowanego domine, i zakazaną była wszelka katolicka nauka, tak wyższa jak i niższa. Pomimo to wszystko, nawet w końcu tego perjodu bardzo znaczna część krajowej ludności utrzymała się przy religji katolickiej. Kapitułę archikatedralną utrechtską chroniono od wymarcia przez to, iż każdą opróżnioną kanonję przenoszono na proboszczów. Służba Boża odprawiała się w wielkich miastach po szpichlerzach i piwnicach, a w kraju po lasach i wiejskich zagrodach, kleryków przysposabiano w kraju po różnych małych, urządzanych na ten cel zakładach naukowych, z których wysyłano ich na uniwersytet do Lowanium. Niedostatek księży zapełniały kwitnące w prowincjach południowych klasztory dominikanów, franciszkanów i inne, które w czasach wielkiej potrzeby zakładały po całej Hollandji stacje i dopomagały dzielnie miejscowemu duchowieństwu w opatrywaniu dusz. Niebawem też przybyli jezuici i okazali i tam, jak wszędzie, największe usługi. Z tém wszystkiém położenie katolików w H. było coraz bardziej uciążliwém i niepewném, szczególniej kiedy protestantyzm otrzymał tam przewagę stanowczą. Przemycanie towarów i korsarstwo doprowadziło niejedną familję geuzów do wielkiej zamożności. Cały handel morski, wzmagający się coraz bardziej, pozostał w ręku tych familji protestanckich i dał początek arystokracji pieniężnej, która i dotąd przewodniczy w H. wszystkiemu i nadała całemu narodowi właściwą sobie cechę. Do tego wydarzyło się, iż bardzo znaczna liczba protestanckich uczonych, artystów i rzemieślników, wypędzona z Francji i z innych krajów, znalazła gościnne przyjęcie w H. i, wspomagana hojnie przez jej rząd, podniosła w tym kraju znakomicie nauki i sztuki piękne. Cztery uniwersytety: lejdejski od r. 1575, franekerski od 1585, utrechtski od 1636 i groningski od 1615, były zbiorowiskiem uczonych, z których wielu miało sławę europejską, kiedy katolikom surowe prawa zabraniały utrzymywania nawet szkółek elementarnych. Wreszcie, położenie Hollandji w sąsiedztwie nieprzyjaznego, ale rozdartego w sobie cesarstwa Niemieckiego, wzrastająca jej potęga na morzu i bogactwo, pozwoliły temu nowemu protestanckiemu państwu odegrywać rolę polityczną. Około 100 lat H. prowadziła w Europie politykę, zasadzającą się na sprzysiężeniach, podżeganiu, wichrzeniu i rujnowaniu innych państw. Wojna 30-letnia, która zachwiała cesarstwem Niemieckiém w samych jego podwalinach, jest w znacznej bardzo części płodem tej wichrzącej i burzącej polityki domu Nassausko-Orańskiego, która zapewniła na długo protestantyzmowi wpływ przeważny w państwach nawet katolickich. Liczbę katolików w Hollandji w tym pierwszym perjodzie, po wprowadzeniu tam reformacji, trudno bardzo oznaczyć z pewnością. Zewnętrznie cała Hollandja była protestancką, o istnieniu w niej katolików nie chciano i wiedzieć. A wreszcie, kiedy nie było publicznego katolickiego nabożeństwa, nader ciężko było wyznawcom tej religji rozpoznać się i zebrać

w większej liczbie. Roku 1614 liczono we wszystkich 7 prowincjach niewięcej, jak 170 księży, pędzących w ukryciu żywot nader pracowity i mających pieczę duchową nad wielką liczbą drobnych parafji. Do r. 1622 urządzono 56 nowych miejsc zebrań i liczba księży wzrosła do 280. Z Belgji i Niemiec przychodzili pełni poświęcenia zakonnicy, by dzielić trudy i niebezpieczeństwa swoich braci hollenderskich. W liczbie 230 księży r. 1622 było: 6 franciszkanów, 6 dominikanów i 14 jezuitów. Jaką siłę rozwinęły naówczas zakony, widać i z tego, iż do r. 1628 liczba zakonników misjonarzy wzrosła do 70, na 220 księży świeckich. Z wiadomości podanej Stolicy Apost. pod r. 1638 okazuje się w H. 350 księży świeckich, 24 franciszkanów, 20 dominikanów, 70 jezuitów, 10 augustjanów i 8 kapucynów; liczbę miejsc do nabożeństwa oznaczyć trudno, z powodu, iż dla prześladowania takowe często zmieniano. To pewna, iż w r. 1629 było ich niemniej 300. Na początku XVII w. rachowano katolików 200,000 dusz, a do r. 1689 liczba ta wzrosła do przeszło 300,000; liczono średnio na rok 1,000 nawróconych protestantów i taka ilość dziwić nie powinna, kiedy się przypomni, że większa ich część zaciągnięta była do swej herezji przemocą. R. 1656 rachowano katolików 400,000, mających 380 stacji stałych, księży świeckich 400, zakonników 150. Wrychle okazałoby się najoczywiściej, że większa część ludności Hollandji była katolicką, gdyby nie zaszły tam ku końcowi XVII w. wspomniane wyżej okoliczności na korzyść protestantyzmu. Szczególniej zgubnym był dla katolików napływ wielu tysięcy hugonotów, w skutek odwołania edyktu nanteńskiego wynoszących się z Francji i znajdujących przyjęcie w Anglji i Hollandji. Ci już w swojej ojczyznie sławni z mordów, rozruchów, znieważania i niszczenia świętyń i rozmaitych zamachów złości na swoich katolickich współobywateli, teraz, kiedy odmierzono im należną zapłatę, sądzili się w prawie do niepohamowanej niczém zemsty na wszystkich katolików. Przyłożyli się oni znacznie do zepsucia ludu w Niderlandach, szczególniej w prowincjach, gdzie osiedli w większej ilości, i pozyskali wpływy u rządu, jako to w Fryslandji, Gronindze, Drenthe i Overyssel. Charakter ludu hollenderskiego jest wprawdzie surowy, ale w gruncie dobroduszny i w swoich uniesieniach gniewu niezawzięty. Francuzkie hugonoctwo zaprawiło go bezczelném zuchwalstwem i zawziętém okrucieństwem. Nawet i teraz wieśniak z właściwej Hollandji, Utrechtu, Geldrji jest łagodniejszym i światlejszym od mieszkańca Fryslandji, Groningi i Drenthe. Za staraniem hugonotów stany jeneralne r. 1682, pod pozorem odwetu za odwołanie edyktu nanteńskiego, wydały nowe, najsurowsze postanowienia przeciwko katolikom i kazały wypędzić wszystkich księży. Jakkolwiek postanowienia te w właściwej Hollandji pozostały w większej części bez wykonania, dały one powód do tém większego zrożenia się predykantów w prowincjach północno-wschodnich tak, iż bardzo mało księży mogło tam utrzymać się i wiele gmin zostało całkiem pozbawionych służby Bożej. W skutek tego religja katolicka poniosła szczególniej w Fryslandji, Drenthe i Gronindze wielką szkodę tak, iż ku końcowi stulecia ogólna liczba wiernych zmniejszyła się do 330,000 z 340 stacjami, z których 286 obsługiwali księża świeccy, a 104 zakonnicy, mianowicie: jezuici 47, franciszkanie 25, dominikanie 14, augustjanie 6, norbertanie 4, karmelici 3, benedyktyni 2, krzyżacy 2, kanonicy regularni 1. W ciągu tego czasu prowincje

północnego Brabantu i Limburga miały dzieje osobne. Tutaj rząd holenderski musiał postępować z większą oględnością, albowiem aż do zawarcia pokoju westfalskiego nie było pewności, czyli te prowincje zostaną przy rzeczypospolitej. Biskupstwo *hercogenbuskie* zostało założone r. 1559. Rozgraniczenie djecezji nastąpiło r. 1560. W skład jej weszły części dawniejszych djecezji leodyjskiej, utrechtskiej i Cambrais. Urządzenie wewnętrzne było dokonaném na dwóch synodach bpich r. 1571 i 1612. W tym ostatnim roku djecezja miała 195 parafji w 10 dekanatach. Wspaniały kościół katedralny w Hercogenbuszu ad St Joannem miał 50 ołtarzy. Oprócz katedry z swoją kapitułą, było jeszcze 12 kollegjat: w Geel i przy niej 8 kanoników, w Hilvarenbeek 20, w Gertruidenburg 12, w Eindhoven 10, w Boxtel 8, w St. Oedenrode 9, w Oirschot 11, w Heusden 5, w Bommel 10, w Rossum 7, w Haaften 8, w Hemert liczba ich z pewnością nie wiadoma, zdaje się iż było 7. Oprócz tego były w djecezji: 3 opactwa norbertanów: w Berne pod Heusden, w Tongerloo i w Postel; 2 probostwa cystersów: w Mariendonk i Mariencroon, obadwa w obwodzie Heusden; 3 probostwa kanoników regularnych ś. Augustyna; 2 opactwa szlacheckich cystersek i augustjanek: w Binderen pod Helmond i w Hooidonk. Oprócz tych, było jeszcze w różnych innych miejscach 35 klasztorów męzkich i żeńskich i 3 domy begwinek. Liczba szpitali i zakładów dobroczynnych wszelakiego rodzaju była tak wielką, iż w rzeczy samej należy dziwić się pobożności narodu w Niderlandach, kiedy zdobyła się na takie dzieła. Jakkolwiek cały kraj od r. 1560 do 1570 cierpiał nie do uwierzenia od rabunków i zniszczenia, roznoszonych przez bandy protestanckie, nie udało się herezji, pomimo hollenderskiego panowania, utwierdzić się nigdzie na dobre. W skutek tego ledwo zapewnioném zostało Hollandji posiadanie północnego Brabantu i jej rząd zaczął tam wprowadzać swoją religję środkami najgwałtowniejszemi. R. 1629 wydarto katolikom wszystkie kościoły, plebanje, szkoły, szpitale i zakłady dla ubogich i niezostawiono im nawet kaplicy dla nabożeństwa. Przepyszne ołtarze katedry ś. Jana poniszczono, relikwje wyrzucono, skarby sztuki pobito i rozchwytano. W każdej parafji katolickiej zainstallował się reformowany domine i nauczyciel szkoły i ci czynili zadość swoim obowiązkom jedynie tém, że z całą swoją sekciarską złością łżyli najniedorzeczniej ten Kościół katolicki, którego wypasali się majątkiem. Szczęściem całe grono słuchającego takiego domine w kościele, zbudowanym dla wielu tysięcy, składała zwykle familja samego kaznodziei i jego nauczyciela szkoły. Odebrano katolikom nawet ich prawa obywatelskie. I to spotkało mieszkańców dwóch znacznych prowincji, ze strony tych właśnie, co podnieśli broń przeciwko swojemu monarsze, jakoby w obronie swobody sumienia. Pomimo jednak takiego haniebnego prześladowania naród ten nie odpadł od wiary przodków. Na szczęście jego pozostały tam małe państwa: *Ravenstein-Megen*, *Gemert* i *Bokhoven*, w posiadaniu Hiszpanji. W tych religja katolicka kwitła po dawnemu i było mnóstwo klasztorów: jezuitów kollegjum Aloysianum w Ravenstein, kapucynów w Velp pod Grave, krzyżaków w Uden i t. d. Dokoła tedy sąsiadującym katolikom dopełnianie ich religijnych obowiązków było ułatwioném. Gdzieindziej jednak musieli oni dopełniać je po stodołach i innych kryjówkach. Tam cierpieli ich protestanci, ale i takie pobłażanie należało drogo opłacać samowoli urzędników. Pozwolenie urządzenia w jakiej

stodole kaplicy kosztowało wielką summę pieniędzy. A kiedy potrzeba było w takim budynku zrobić jakąkolwiek i najmniejszą poprawkę, należało uzyskiwać i na to pozwolenie i znowu je drogo opłacać. W razie zaniedbania tego, budynek na rozkaz władzy rządzącej rozwalano, a katolików skazywano na kary pieniężne. Słowem, protestanci w H. przyjęli względem katolików takież same zasady, jakiemi turcy rządzą się względem chrześcjan w Ziemi św. W takich okolicznościach położenie bpów hercogenbuskich było nader ciężkiém. Do r. 1647 zajmowało tę katedrę 7 godnych pasterzy. Po śmierci ostatniego, *Józefa de Bergaigne*, gwałtowne prześladowanie nie dało zrobić nowego wyboru i kapituła obrała wikarjusza jeneralnego. R. 1662 umarł ostatni członek kapituły. W skutek tego Papież Aleksander VII w tymże roku zamienił biskupstwo hercogenbuskie na wikarjat apostolski. Wszystkich wikarjuszów apostolskich, zarządzających odtąd tą djecezją, było 10.—W *drugim perjodzie*, rozpoczynającym się prawie z wiekiem XVIII, położenie Kościoła w Hollandji było o mało nie gorszém jeszcze niż poprzednio. Ucisk zewnętrzny wprawdzie cokolwiek zwolniał. Nie przeszkadzano już katolikom, zwłaszcza w Hollandji właściwej, odprawiać nabożeństwa po miejscach ukrytych. Po miastach urządzano zwykle zabudowania tylne domów prywatnych na miejsca zebrania dla służby Bożej. Takie kościoły otrzymywały od domów, w których były, nazwy nieraz szczególniejsze, które w części przetrwały aż dotychczas, jak np. w Amsterdamie: „pod drzewkiem“, „pod papugą,“ „pod Mojżeszem i Aaronem.“ Po wsiach, gdzie w każdej utrzymała się dawna parafja katolicka, obok nowej protestanckiej, często bardzo nielicznej, która weszła gwałtem w posiadanie kościoła, plebanji i majątku kościelnego, cierpiano w milczeniu odprawianie katolickiego nabożeństwa, byle tylko miejsce zebrania nie miało okien szklannych i pokrycia dachówką. Pycha protestancka uważała dostateczném okazanie swojej stanowczej przewagi w ten sposób, że katolicy, jak i w Brabancie północnym, mieli kościoły po stodołach i chlewiskach krytych słomą. Ale przy ciągłym ucisku katolików ogólném i prowadzaném systematycznie ich zubożeniu, wykluczeniu ze wszystkich urzędów i ze wszystkich szkół, nie można było i myśleć o podniesieniu Kościoła. Najdotkliwszą jednak klęskę poniosła sprawa katolicka w H. przez wdarcie się tam *jansenizmu* (ob.). Niedostateczność środków i brak właściwych zakładów naukowych bywały często przyczyną niewielkiej księży hollenderskich biegłości w teologji. Zaś nie mając biskupów, nie mogli oni nabyć właściwej duchownej karności. Już i w początkach tak zwanej reformacji to właśnie było słabą stroną duchowieństwa w Niderlandach. Nieobecność biskupów, mających djecezje zbyt rozległe, a w niektórych stolice po za granicami państwa, a obok tego częste zatargi między władzami duchowną i świecką zaszczepiły w duchowieństwie pewnego ducha rozwolnienia, który niemało księży usposobił szczególniej do szerzących się nowości religijnych. Przy takiém usposobieniu nowy podział djecezalny kraju i założenie odpowiednio jego potrzebom nowych biskupstw obudziły w pewnej części duchowieństwa niechęć i nieukontentowanie. Wreszcie ten zbawienny, choć zapóźno obmyślany środek, nie wydał spodziewanych owoców, kiedy niedługo potém nowa świecka władza zniosła te świeżo założone bpstwa i zagrabiła ich dobra. Tylko w Utrechcie i Harlemie utrzymał się jakiś rodzaj kapituł katedralnych. Od r. 1583 cała Hollandja stanowiła misję i ju-

ryzdykcja biskupia sprawowana w niej była tajemnie przez wikarjuszów apostolskich. Rozumie się, iż w takim stanie rzeczy karność i porządek nie mogły być utrzymane w zupełności, kiedy przytém władze protestanckie były zawsze w gotowości wspierać każdego księdza nieposłusznego i wiarołomnego. Już ku końcowi XVII w. bywały przykłady, iż niekarni księża udawali się po obronę pko swoim władzom duchownym do urzędów protestanckich. Kiedy głowy jansenizmu, po swojém wygnaniu z Francji, znalazły przytułek w Niderlandach, wielu katolików, szczególniej z klas wyższych, skłoniło się do ich nauki. Sprawa wiary zagrożoną została jeszcze więcej, kiedy sam wikarjusz apostolski *Piotr Codde* i obie kapituły, utrechtska i harlemska, zaczęły otwarcie sprzyjać jansenizmowi. Po złożeniu z urzędu Codde'go (1702) i mianowaniu na jego miejsce *van Cock'a*, obie kapituły odmówiły temu ostatniemu posłuszeństwa, aż wreszcie r. 1707 poddała mu się harlemska. Wtedy około 300 księży przeszło na stronę opornej kapituły utrechtskiej. W skutek tego, niemniej jak i przez znaczną ilość wypędzonych z Francji i przybywających dawnym obyczajem do Niderlandów krnąbrnych i zarażonych nową herezją księży, janseniści wzmogli się tam o tyle, że w połączeniu z opornymi bpami francuzkimi założyli apellację od wyroku Papieża do soboru powszechnego. Wreszcie przyszło do tego, że powstały: r. 1723 jansenistowskie arcybiskupstwo w *Utrechcie* i dwa jansenistowskie bpstwa: r. 1742 w *Harlem* i r. 1752 w *Deventer*. Czego tedy nie udało się dokazać kacerskiemu rządowi wszelkimi środkami gwałtu, obłudy i półtorawiekowém prześladowaniem, mianowicie osłabienia moralnego religji, której zawsze jeszcze trzymała się większa część krajowej ludności, to udało się nareszcie, przy pomocy niecnych knowań jansenistów, których też wdzięczny ten rząd hollenderski wziął za to w swoją opiekę; nie cierpiał on dotąd w kraju żadnej juryzdykcji katolickiego biskupa, uznał wszakże najochotniej jansenistowskiego arcybpa i obudwóch jego suffraganów za jedynie prawnych katolickich bpów w Niderlandach. W skutek tego i kapituła katedralna utrechtska odzyskała swój byt prawny. W Amersford założone było seminarjum duchowne. Kiedy tak rząd hollenderski przybierał w oczach obałamuconych katolików wszystkie pozory życzliwości i tolerancji, prześladował coraz srożej katolików wiernych. Wikarjusz apostolski został wypędzony z kraju i zamieszkał w Kolonji. Odtąd łączność z Rzymem utrzymywaną być mogła tylko z największemi trudnościami. Z tém wszystkiém stany jeneralne odrzuciły stanowczo uczyniony do nich przez jansenistów wniosek, zmuszenia siłą wszystkich katolików do poddania się juryzdykcji biskupów jansenistowskich. Wtedy wiele znacznych familji, znęconych w części nauką i literackiemi pracami jansenistów, a w części nadzieją oswobodzenia się od gnębiącego ich ucisku i odzyskania praw obywatelskich, bez zaparcia się swojej wiary, przystało do jansenizmu, i tacy z czasem, sami tego nie przewidując, stali się najgorszymi wrogami katolików. Księża świeccy byli podzieleni. Tylko lud właściwy, mieszczanie i chłopi, nie dali się obałamucić i pozostali niezachwianymi w wierze. Wówczas to zakony położyły największą zasługę. Ich niewzruszona wierność, podtrzymywana uznaniem ludu, odwróciła klęskę powszechnego odpadnięcia od Kościoła. Pograniczne Belgji prowincje północnego Brabantu i Limburga uchroniły się prawie

zupełnie od jansenizmu. Jak wielka była liczba zwolenników sekty w czasach jej rozkwitu w całej H., tego z pewnością oznaczyć nie można. Zdaje się jednak, iż podczas synodu utrechtskiego, zanim stronnictwa oddzieliły się od siebie wyraźnie, trzecia część katolickiej ludności Holandji była wciągnięta do ruchu, ale po wydzieleniu się stanowczém odszczepieństwa ogólna liczba jej wyznawców wynosiła niewięcej nad 80,000. Z istniejących naówczas 383 parafji katolickich odpadło formalnie od Kościoła 52 z 80 księżmi, mianowicie: 39 w Hollandji, 11 w Utrechcie, 1 w Geldrji i 1 w Fryslandji. Co jednak szczególniej dało poznać ludności katolickiej odszczepieńczy charakter jansenizmu, to właśnie urządzenie nowych biskupstw bez udziału Rzymu. Tymczasem niepomyślny obrót rzeczy dla jansenistów we Francji spowodował ich upadek i w Hollandji tak, iż w początkach rewolucji francuzkiej ogólna ich liczba nie przechodziła z pewnością 20,000. Pomiędzy nimi i katolikami wytworzył się z czasem większy daleko rozbrat, niż pomiędzy tymi ostatnimi a protestantami. W przeciągu od 1737 do 1795 przepadło jeszcze 9 stacji katolickich, ale za to przybyło nowo założonych 36. Z zamknięciem tego drugiego perjodu ogólny stan missji hollenderskiej okazuje się następujący. Stacji było 358; z tych w Hollandji 164, w Zeelandji 4, w Utrechcie 50, w Geldrji 31, w Fryslandji 30, w Sallandji 20, w Drenthe 1, w Twenthe 17, w Gronindze 12, w Lindze 14, w Kliwji i Bergu 15. Obsługiwało je 314 księży świeckich, 23 franciszkanów, 10 dominikanów, 3 augustjanów, 5 karmelitów, 2 norbertanów i 1 kapucyn. W Brabancie północnym mało co się odmieniło w ciągu tego drugiego perjodu. Z powodu wielkiego utrudnienia i przerywania zarządu kościelnego, katolicy hiszpańskich posiadłości Ravenstein i Megen prosili o przyłączenie ich po dawnemu do djecezji leodyjskiej, na co uzyskali pozwolenie w Rzymie ku końcowi XVII w. W skutek tego oddzielonym został od biskupstwa hercogenbuskiego dekanat Oss, mający 13 parafji. Podobnież postąpiono r. 1731 za Klemensa XII z parafjami tejże djecezji, znajdującemi się w hiszpańskim, naówczas austrjackim Brabancie. Oddzielono przeto jeszcze od dawniejszej djecezji cały dekanat Geel i 2 parafje dekanatu Hilvarenbeek. Poczém cały wikarjat apostolski obejmował 9 dekanatów i w nich 150 parafji. Mały stopień tolerancji, uzyskany stopniowo przez katolików do półowy XVIII w., należało opłacać takiemi ofiarami, które na przyszłość groziły największém niebezpieczeństwem wolności Kościoła. Każdy mianowicie ksiądz, nim uzyskał od stanów jeneralnych formalne pozwolenie spełniania swoich obowiązków, musiał stawić się w Hadze i tam składać osobiście oświadczenie poddania się prawom państwa. Jeszcze z większemi trudnościami było połączone dopuszczenie do obowiązków wikarjusza jeneralnego tak, iż zarząd jego często przerywanym bywał na lat wiele całkiem. Dopiero r. 1787 okazało się znaczne polepszenie. Było to wprzededniu rewolucji francuzkiej. I wtedy jednak za dozwolenie jednego miejsca dla nabożeństwa, z jednym księdzem, potrzeba było płacić na rok 50 franków, za takież miejsce z dwoma księżmi—75 franków. W ciągu tego całego wieku protestantyzm, pomimo wszelkich środków gwałtownej przemocy i materjalnej przewagi, nie uczynił żadnego postępu. Na początku XIX w. liczono w północnym Brabancie 180,000 mieszkańców oprócz miast, a w tej liczbie było tylko 4,971 protestantów i z tych: urzędni-

ków 157, ich domowników 644, predykantów 74, ich domowników 291, nauczycieli szkół 76 i ich domowników 302.— *Trzeci perjod*, bogaty w odmiany polityczne, w samych początkach uważać należy za przejście do nowego urządzenia Kościoła w H. Wypędzeni z Francji hugonoci wrócili teraz z Anglji i Hollandji do swojej ojczyzny, aby tam w charakterze braci loży, ateistów i szerzycieli niewiary i rewolucji wywrzeć długo żywioną zemstę na mniemanych sprawcach swojego nieszczęścia. Religijny i społeczny wywrót we Francji zgotowany był przedewszystkiém w Anglji. Ale jak Opatrzność Boska i z największego zła, wbrew rachubom i przewidywaniom jego sprawców, umie wyprowadzać dobro, okazuje najoczywiściej wpływ rewolucji francuzkiej na położenie Kościoła w H. Wojska francuzkie posunęły się r. 1795 do Mozy, a w następującym roku położyły koniec rzeczypospolitej Niderlandzkiej. Napoleon dał jej najprzód króla, w osobie swego brata Ludwika, a potém wcielił ten kraj do cesarstwa Francuzkiego, przy którém zostawał on aż do r. 1814. Z pierwszém najściem Francuzów za rzekę Mozę katolicy odzyskali wydarte im tak niegodziwie prawa obywatelskie. Nowa rewolucja ogłosiła równość wobec prawa wszystkich religji i tém pozbawiła protestantyzm przewagi, jaką dała mu rewolucja dawniejsza, a której on nadużył dla niechrześcjańskiego gnieczenia i łupieży swoich katolickich współobywateli. Dekret rządu francuzkiego pozwolił we wszystkich gminach, w których większość mieszkańców była pozbawioną kościołów i plebanji, na korzyść mniejszości wyznania panującego, wrócić pierwszej do prawnego posiadania swojej własności, pod warunkiem wszakże odpowiedniego wynagrodzenia za to drugiej ze swoich własnych funduszów. W skutek tego wiele gmin katolickich, szczególniej po lewej stronie Mozy, wróciło do swoich, tak długo profanowanych świątyń. Wtedy i wspaniała katedra ś. Jana w Hercogenbuszu powrócona została katolikom. Na nieszczęście! w wielu gminach zabrakło katolikom serca, a może i środków pieniężnych, by korzystać ze swych praw. Tak, piękny kościół farny w Breda, z wieżą liczącą się do najwyższych w kraju, został w posiadaniu małej gminy protestanckiej przez to, iż mieszczanie katolicy nie mieli chęci odbierać tej świątyni, długiém w niej gospodarowaniem protestantów strasznie zaniedbanej i na złość zadłużonej. Dotychczas jeszcze ten majestatyczny gmach nosi ślady podwójnego wandalizmu protestantów: ich wściekłości w niszczeniu i złego smaku w naprawianiu. W niektórych miejscowościach udało się magistratom zaprzeczyć większości katolików. Tak się stało w Nimwedze, największém mieście Geldrji, w którém protestanci, na mocy powyższego prawa, zostali w posiadaniu zabranych przez siebie kościołów, kiedy po dokładniejszém obliczeniu okazało się ich tylko 4,800 na 14,000 katolików. Z łatwych do pojęcia przyczyn w prowincjach po prawej stronie Mozy niewiele mieli katolicy z powyższego prawa do zyskania. Za to obudził się tam prawdziwie zdumiewający zapał do zakładania nowych kościołów, plebanji i innych pobożnych fundacji. Kiedy w burzy rewolucji francuzkiej przepadł uniwersytet w Lovanium, ze wszystkiemi fundacjami, dla hollenderskich seminarzystów i teologów, potrzeba było myśleć o założeniu duchownego seminarjum we własnym kraju. W skutek tego r. 1799 powstało duchowne seminarjum w *Warmond*, w południowej Hollandji, blisko Lejdy, z którém później (1880) połączono małe seminarjum w *Hageveld*, w pół-

nocnej Hollandji. Założono też i dla prowincji: Geldryi, Overyssel, Fryslandji, Groningi i Drenthe seminarjum w *Heerenberg*, w Geldryi. Wikarjat apostolski hercogenbuski posiadał, oprócz własnego kollegjum w Lovanium, jeszcze znaczne fundacje na uniwersytetach kolońskim i duackim. Kiedy wszystko to przepadło w rewolucji, już w 3 miesiące po zamknięciu uniwersytetu lowańskiego, w Styczniu 1798, zostało otwartém seminarjum w *Hercogenbuszu*, przeniesione wkrótce do *Nieuw-Herlaar*, w gminie St. Michels-Gestell, o godzinę drogi od miasta. R. 1829 budynek ten przeznaczono dla małego seminarjum, zaś dla teologów wzniesiono nowy wspaniały gmach w *Haarze*, na drodze do Tilburga. Na nieszczęście! ówczesne zatargi Napoleona z Papieżem nie pozwoliły na przywrócenie w Hollandji hierarchji katolickiej. Wprawdzie cesarz Francuzów dekretem z 26 Kwietnia 1810 postanowił, że ówczesny departament ujść Mozy miał stanowić biskupstwo, ze stolicą w Hercogenbuszu, ale bez zatwierdzenia papiezkiego postanowienie to nie miało żadnej wagi. Mianowany przez cesarza biskup hercogenbuski *Maciej Franciszek van Kamp* objął 1811 r. w posiadanie katedrę, ale mała tylko liczba księży i wiernych stanęła przy nim. Wszystkie usiłowania, żeby skłonić prawnego wikarjusza jeneralnego *Antoniego van Alphen* do przelania swojej władzy na cesarskiego biskupa pozostały bez skutku. Stały ten wyznawca w więzieniu doczekał się upadku Napoleona, wówczas jego przeciwnik ustąpił po cichu, a on wrócił do swoich obowiązków, witany przez radosne okrzyki wiernego ludu. Z upadkiem panowania francuzkiego, missja hollenderska liczyła 360,000 wiernych i 401 stacji, z których 360 obsługiwali księża świeccy, a 41 zakonnicy. W Brabancie północnym, po przyłączeniu do tej prowincji kilku przeważnie protestanckich obwodów Hollandji i Geldryi, liczono r. 1815 na 294,085 dusz: 259,498 katolików, 32,743 kalwinów, 782 lutrów i 1,062 żydów, kościołów 230 katolickich, 110 kalwińskich, a 4 luterskich. Utworzenie nowego królestwa połączonych Niderlandów, pod panowaniem domu Nassausko-Orańskiego, postawiło katolików w położenie szczególniejsze. Wnet bowiem okazało się, iż stanowili oni poważną większość w państwie, kiedy protestanci nie stanowili i trzeciej części jego ludności. Ale, na nieszczęście! władza dostała się w ręce potomków tych, którzy kiedyś przyszli do znaczenia i panowania przez zdrady i bunty, i w ciągu wieków utrzymywali je przez gwałtowny ucisk i gnębienie swoich niewinnych katolickich współobywateli. Tenże duch kacerstwa, który podniósł sztandar buntu przeciwko panowaniu hiszpańskiemu, prowadził i królestwo połączonych Niderlandów do zguby (ob. Belgja). Istotna korzyść, jaką odnieśli katolicy hollenderscy z piętnastoletniego połączenia swego kraju z Belgją, była w tém, iż protestanci już nie zdołali przywieść ich do takiego stanu, jak przed r. 1795. Nie brakło im chęci ku temu, ale czasy były inne. Rząd niderlandzki starał się przynajmniej, o ile możności, nie dawać stykać się katolikom prowincji północnych, z katolickiemi prowincjami południowemi, i dać do zrozumienia pierwszym, że w swoich prowincjach stanowią oni mniejszość, która nie może myśleć o takichże i dla siebie prawach, jakie ledwo przyznać można prowincjom południowym. Katolicy tymczasém pracowali żwawo i cicho, rachując na czas. W ciągu lat 25 od r. 1813 do 1838 postawiono przeszło 100 kościołów nowych a jeszcze większa liczba była odnowionych, rozszerzonych i przyozdobio-

nych. Trzeba oddać sprawiedliwość rządowi, iż, czego nie bywało nigdy od czasów reformacji, to on świadczył, dając ubogim parafjom katolickim zapomogi ze swego skarbu na budowę kościołów i plebanji. Obrachowano, iż w pomienionym przeciągu czasu wpłynęło na ten cel od gmin z ofiar dobrowolnych 280,000 guldenów, a od rządu 1,200,000 guld. Urządzenie i przyozdobienie wewnętrzne domów Bożych, oraz nabycie ziemi dla własnych cmentarzy, wymagało też od wiernych ofiar niemałych. Do r. 1838 przybyło w missji hollenderskiej 22 nowych stacji a ubyło 7 dawniejszych. Z tych ostatnich 4 w mieście Gronindze, które tameczni katolicy może za pospiesznie wymieniali na jeden z większych kościołów. Przy rozgraniczeniu r. 1821 biskupstw pruskich, oddzielono od tej missji 16 stacji, stanowiących dotąd jej 8-e arcyprobostwo (*Lingen*, t. j. hrabstwo Oberlingen), i przyłączono do djecezji monasterskiej. Za to oddzielono od tej ostatniej 7 całkiem katolickich gmin: Alten, Borculo, Bredevord, Eijbergen, Groenlo, Lichtenvorde i Winterswyk, które przyłączono do missji hollenderskiej i przydzielono do prowincji i arcyprobostwa Geldryi. Arcyprobostwo Kliwji, obejmujące tylko 4 stacje, skasowano zupełnie i przyłączono też do arcyprobostwa Geldryi. Po tych wszystkich odmianach missja hollenderska z 1 Stycznia 1838 liczyła 500,000 wiernych, 403 parafji, 439 kościołów, 1 małe i 2 wielkie seminarja, a w tych 14 nauczycieli, 170 uczniów i 630 księży. Cała missja zostawała pod głównym zarządem pełnomocnika papiezkiego przy dworze niderlandzkim, który nosił tytuł *vice-superjora* i miał pod sobą 7 arcyprobostw. Te były: *Hollandja* i *Zeelandja* stacji czyli parafji 181, *Utrecht* stacji 66, *Geldrja* stacji 56, *Fryslandja* stacji 31, *Sallandja* i *Drenthe* stacji 27, *Twenthe* stacji 31, *Groninga* stacji 14. W tymże czasie Kościół katolicki silnie podniósł się i w innych prowincjach, nie należących do missji hollenderskiej, jakkolwiek oddzielenie Belgji i podział prowincji sprowadziły wiele kie rozerwanie i w zarządzie duchownym. Tam były: *wikarjat apostolski hercogenbuski*, mający r. 1840: 187 parafji i 206,000 wiernych, dalej *wikarjat apost. Roermonde*—64 parafji i 67,000 wiernych, dalej *wikarjat apost. Breda*, obejmujący obwody niderlandzkie dawniejszego biskupstwa antwerpskiego: 51 parafji i 87,000 wiernych, dalej *wikarjat apost. Ravenstein i Megen*—18 parafji i 18,500 wiernych. Dalej *kommissarjat* biskupi obwodów, należących do biskupstwa gandawskiego: 21 parafji i 30,000 wiernych. Kommissarjat ten zostawał pod zarządem internuncjusza w Hadze. Wreszcie, obwody należące do biskupstwa leodyjskiego w prowincjach Limburgu i Brabancie północnym (w tej ostatniej tylko jedna parafja): 135 parafji i 202,000 wiernych. W obec tak potężnego rozwoju Kościoła katolickiego w Niderlandach, dotychczasowe dwuznaczne i skrycie nieprzyjazne zachowanie się rządu było nadal niemożebném. Raz też trzeba było już przyjść do otwartego porozumienia między państwem i Kościołem. W interesie państwa wypadało nie przeciwić się spokojnemu przywróceniu w niém hierarchji katolickiej. Ale król *Wilhelm I* za mało miał usposobienia do takiej polityki i sam osobiście obojętny dla każdej religji, dawał się powodować jedynie wpływom protestanckim i wolno-mularskim. Nawet kiedy coraz bardziej wikłające się stosunki z Belgją zmusiły rząd holend. do zawarcia konkordatu z Rzymem, nie miał on szczerej chęci dopełnienia jego warunków, ściągających się do samej Hollandji, mianowicie założenia biskupstw w Am-

sterdamie i Hercogenbuszu. Po oderwaniu się zaś Belgji, rząd ten uważał się formalnie uwolnionym od obowiązków, przyjętych na mocy konkordatu, i dla swoich pozostałych katolickich poddanych. Nawet niemało głosów podniosło się w H. za przywróceniem znowu katolików do takiego stanu, w jakim byli oni przed r. 1795. Manifestacje publiczne pospólstwa przeciwko katolikom miały miejsce w Amsterdamie i po innych miejscowościach. Tylko zdrowy rozum księcia Oranji, następcy tronu, umiał zażegnać tę niegodziwą agitację, która, po świeżém wstrząśnieniu królestwa przez rewolucję belgijską, gdyby poszła dalej swoim torem, zadałaby mu niewątpliwie cios śmiertelny. Postarano się tedy uspokoić wzburzonych protestantów ogłoszeniem zniesienia konkordatu, a jednocześnie przez niejakie ustępstwa zadowolnić i katolików. Dano misji hollenderskiej własnego biskupa w osobie barona *van Wijkerslooth*, wprawdzie bez żadnej jurysdykcji, ale który mógł odtąd wyświęcać na miejscu księży, zmuszonych przedtém udawać się w tym celu za granicę. Dotąd księża hollenderscy odbierali święcenia w Monasterze i tamże baron van Wijkerslooth konsekrowany był na biskupa. Nie stawiano też odtąd żadnych przeszkód installacji wikarjuszów apost. w obwodach południowych. Taki jednak stan był zawsze tymczasowym i nie zaspokajał żadnej strony. Wreszcie Wilhelm I, który wprawdzie nie był fanatycznym protestantem, ale, przez swoje uleganie wrogim religji katolickiej wpływom, narobił wiele złego jej wyznawcom, złożył koronę, by się pozbyć natarczywości protestanckiej i uzyskać pokój w powtórném małżeństwie z katoliczką, belgijką, hrabiną d'Oultremont. Poczém wyniósł się do Berlina, z swojemi skarbami, które podają na przeszło 300 miljonów. Nastąpił po nim jego syn *Wilhelm II*, mąż wielkiego rozumu i doświadczenia. Odznaczył się on w wojnach z Napoleonem, naprzód w Hiszpanji, a potém w Belgji i Francji. Przestając często z katolikami, pozbył się zupełnie tych uprzedzeń, z jakiemi protestanci, napojeni niemi od dzieciństwa, rozstają się rzadko. Znienawidził on całą duszą faryzeuszostwo swoich reformowanych domines i ich grubą nietolerancję dla katolików, zaś podobał sobie w obcowaniu z pobożnymi księżmi katolickimi. Wilhelm II pojmował dobrze, iż katolikom należy się sprawiedliwość. Pozwolił przeto pozostałym w Brabancie północnym klasztorom na przyjmowanie nowicjuszów, nie kazał ruszać klasztorów fundowanych za belgijskiego panowania w Limburgskiém (mianowicie redemptorystów w Wittem) i patrzył chętnie na szerzenie się w swojém państwie jezuitów. Ci osiedli najprzód w Nimwedze, Amsterdamie i Hadze, a potém wystawili sobie wspaniałe kollegja w Culemburgu i Kattwyku. Król uważał warunki konkordatu z r. 1827 za obowiązujące zawsze jego rząd w zasadzie, żądał tylko pewnych zmian, któreby mu ułatwiły ich wykonanie. W skutek zawiązanych układów z Rzymem przybył pełnomocnik papiezki *Coppacini* do H., ale to jego przybycie wywołało takię wzburzenie protestanckiego fanatyzmu, iż ogólny stan umysłów w kraju zaczynał być niebezpiecznym. Kiedy wrychle potém król przedsięwziął pierwszy swój objazd po kraju i nawiedził prowincje północno-wschodnie w Leuwarden, w Fryslandji, konsystorz reformowany przyjął go bezczelnie zuchwałą mową, w której dał mu bez ogródki do zrozumienia, że dom Orańsko-Nassauski traci swoje prawa do korony niderlandzkiej, jak tylko uznaje w swojém państwie władzę Papieża. Groźba ta podziałała

i układy z Rzymem zostały zerwane. Mimo to król okazywał i nadal według możności katolikom sprawiedliwość. Nowe prawo o wychowaniu publicznem było jeszcze niezadowalniające, ale katolicy postąpili o krok bliżej do uzyskania swoich słusznych żądań. Według tego prawa szkoły gminne nie miały odtąd być wyłącznie protestanckiemi. Dla egzaminowania i naznaczania kandydatów ustanawiały się prowincjonalne szkolne kommissje, złożone z katolików i protestantów, wedle stosunku tych wyznań w każdej prowincji. Na mocy tego przynajmniej gminy prowincji przeważnie katolickich uzyskały w większej części nauczycieli katolickich. Kiedy tak Kościół katolicki umacniał się w H. z każdym rokiem, nastąpił r. 1848, który i dla tego kraju miał mieć ważne następstwa. Stronnictwo liberalne, właściwie staro-republikańskie, wystąpiło z żądaniem liberalnej konstytucji. Król ustąpił i nadał takową. Do tego zaszły rozterki familijne najnieprzyjemniejszego rodzaju, których sceny gorszące nie były nieznane publiczności hollenderskiej. Książe następca tronu znalazł powód do opuszczenia stolicy. Wkrótce po tych wypadkach król wyjechał do Brabantu północnego i zaniemógł nagle w Tilburgu. Chociaż miał on tam własne mieszkanie, zajechał do swego przyjaciela, katolickiego proboszcza i wikarjusza apostolskiego *van Zwysen*, późniejszego arcybiskupa utrechtskiego, i w jego domu umarł. Przywołany najspieszniej z Anglji książe następca tronu już go nie zastał przy życiu. Pogłoska, jakoby król umarł w religji katolickiej, nie jest stanowczo stwierdzoną. Nastąpił po nim jego syn pod imieniem *Wilhelma III.* Zaprzysiągł on świeżo przez ojca nadaną konstytucję, ale z widoczną niechęcią powołał ministerjum liberalne. Stronnictwo liberalne rade było bardzo szczeremu i otwartemu przyjęciu i wykonywaniu konstytucji, które zapewniało sprawie tejże moc i trwałość. Przyznać trzeba, iż od czasów tak zwanej reformacji nigdy jeszcze katolicy w H. nie byli traktowani przez rząd z taką sprawiedliwością, jak za ówczesnego ministerjum *Thorbecke*. Konstytucja zawierała dwa ważne postanowienia: iż wszystkie wyznania religijne w obec prawa są sobie równe i że każda społeczność religijna sama urządzać ma swoje stosunki kościelne. Dla protestantyzmu, który w H. całą swoją siłę czerpał jedynie ze swego opierania się o rząd, takie postanowienie konstytucji, zmuszające go trzymać się odtąd o własnej mocy, było prawdziwie ciosem śmiertelnym, kiedy dla Kościoła katolickiego było ono najpożądańszém przez to, iż zrywało jego pęta, które dotąd jedynie hamowały jego zgodny z żywotnemi siłami rozwój. Jakoż zaraz on pomyślał o przywróceniu swojej hierarchji. Rząd nie miał nic przeciwko temu i oświadczył, że do stosunków wewnętrznych Kościoła katolickiego mieszać się wcale nie myśli. W skutek tego Ojciec św. już na konsystorzu 7 Marca 1853 mógł oznajmić katolickiemu światu radosny wypadek przywrócenia w H. hierarchji katolickiej. Założono tedy arcybiskupstwo w *Utrechcie* i biskupstwa: w *Harlem*, *Breda*, *Herzogenbusch* i *Roermonde*. Wypadek ten wywołał, rozumie się, ogromne wzburzenie w obozie protestanckim, z którego nie omieszkali korzystać jego przywódcy, by zwalić liberalne ministerjum, a w części i zanadto dla nich liberalne instytucje krajowe. Rozpoczęto tedy agitację wpośród ludności protestanckiej i reformowani domines okazali się najgorliwszym czynnikami w rozżeganiu nienawiści i fanatyzmu, dyszącego wojną domową. Tajne towarzystwa, które szczególniej od r. 1848 obrócily wszyst-

kie swoje siły przeciwko katolikom, dla wyparcia ich z każdego, dającego znaczenie i korzyści stanowiska w życiu publicznem, rozwinęły wielką czynność w podburzaniu ciemnych mass pospólstwa. Sam król, na doręczony mu adres jednej deputacji z Amsterdamu, odpowiedział w taki sposób, iż dwie piąte części jego poddanych powzięły najgorsze przeczucia. Wpośród takiego niebezpiecznego wzburzenia ministerjum Thorbecke dostało odprawę i izby rozpuszczono. Następujące wybory, odbyte pod wpływem rozbudzonego uniesienia protestanckiej żarliwości, wprowadziły do nowej izby poważną większość protestanckich fanatyków i politycznych absolutystów, i ta izba przyjęła 1 Lip. 1853 przedłożone sobie nowe prawo o wyznaniach religijnych, które w istocie zmieniało całkiem poprzednie postanowienia konstytucji. Zresztą król nie myślał o prześladowaniu katolików, bo w części było to niepodobném przy ich wielkiej liczbie i stanowczej postawie, a zresztą mogłoby to sprowadzić najzgubniejsze dla kraju następstwa. Kiedy cel główny zwalenia liberalnego ministerjum został osiągniętym, wszystko zostawiono po dawnemu. Biskupstwa katolickie pozostały bez żadnej zaczepki, i protestanci, podniosłszy z powodu ich tak wielki hałas, doznali bardzo nieprzyjemnego zdziwienia, kiedy spostrzegli, iż nowo uchwalone prawo pętało ich własny kościół daleko więcej,. aniżeli katolicki. Król zażądał tylko niejakich ustępstw od Papieża, co rozbudziło znowu u protestantów jakieś wygórowane nadzieje, ale i te były zawiedzione. Ojciec św. zgodził się, iżby mianowany arcybiskupem utrechtskim *ks. Zwysen* jeszcze do czasu zawiadował, jako wikarjusz apostolski, biskupstwem hercogenbuskiém i żeby tak ón, jako i biskup harlemski, nie byli obowiązani przebywać ciągle w stolicach swoich djecezji. Stolica Apost. zastrzegła sobie przytém kreowanie innych biskupstw. Zrobiono też w Rzymie następujące rozgraniczenie djecezji: arcybiskupstwo *utrechtskie* objęło prowincje: Utrecht, Geldrję, Overyssel, Fryslandję, Drenthe i Groningę; bisk. *harlemskie:* prowincje Hollandję północną i południową i Zeelandję; bisk. *hercogenbuskie:* dawniejszy wikarjat apostolski tegoż imienia, Ravenstein, Megen i Brabant północny; bisk. *Breda:* zachodnią część Brabantu północnego i niektóre obwody Zeelandji; bisk. *Roermonde* prowincję Limburg. Podczas kiedy protestanci jeszcze rozgadywali niestworzone rzeczy o układach swego rządu z Rzymem, internuncjusz papiezki w Hadze *Belgrado* oznajmił uroczyście katolikom misji hollenderskiej o ustaniu swojej jurysdykcji i zaprowadzeniu zwyczajnych rządów biskupich, i jednocześnie zainstallował uroczyście nowo mianowanych biskupów. D. 25 Kw. 1853 wręczył Belgrado nominatowi arcyb. utrechtskiemu bulle papiezkie, przy których otrzymał tenże i palljusz. Zdumienie wielkie ogarnęło protestantów, ale jeszcze pocieszniejszém było zachowanie się jansenistów, których trzy djecezje obejmowały naówczas 4,800 dusz, rozproszonych w 20 malutkich parafjach. Tak zwany arcyb. *van Santen*, ze swoim suffraganem bpem harlemskim i sekretarzem jeneralnym *van Heykamp*, udał się do króla, z przełożeniem, iż uznanie rzymskich biskupów utrechtskiego i harlemskiego zapowiada zniszczenie istniejącej społeczności religijnej (jansenistów) i że przeto czas jest, by ta społeczność została formalnie uznaną przez państwo. Żądanie to nie odniosło skutku. Przywrócenie hierarchji kościelnej w Hollandji należy do najważniejszych wypadków w nowoczesnych dziejach Kościoła, podobnież jak przywrócenie tejże hierarchji w Anglji. Tak

w dwóch państwach tych, które prześladowały Kościół wszystkiemi możliwemi środkami i w których protestantyzm panował bezwarunkowo przez trzy wieki, Kościół ten, oczyszczony cierpieniem i wzmocniony walką, powstał zwycięzki wbrew oczekiwaniom swoich przeciwników. Na pamiątkę tego faktu stowarzyszenie katolickie w Amsterdamie kazało wybić i ofiarowało Ojcu św. medal złoty, na którym przywrócenie hierarchji katolickiej w H. było przedstawione w obrazie wskrzeszenia córki Jaira. Od r. 1853 H. przestała być państwem protestanckiém. Spis ludności jej r. 1852 daje cyfry następujące: 1,213,346 katolików i 1,894,468 kalwinów, lutrów, menonistów, jansenistów i żydów. Samych żydów przeszło 60,000, jansenistów niespełna 5,000. Rozumie się, że tu nie jest porachowanym Luxemburg, z swoją 194,000 ludnością katolicką, który też nie należy do H. R. 1859 było: katolików 1,225,171, jansenistów 5,337, protestantów różnych sekt 1,996,175, żydów 63,427. R. 1868 cyfra katolików dochodziła 1,230,000 dusz (*Missions Cathol.* 1870 s. 6). Zważywszy, iż spisy ludności w rządach protestanckich podają zwykle wypadki nie na korzyść katolików, i naturalny od tak dawna przyrost ludności, można przypuszczać tę ludność w naszych czasach w przybliżeniu do 1,800,000. Co do podziału tej ludności na prowincje, należy w tych odróżniać trzy kategorje. Do pierwszej należą trzy prowincje południowe: Limburg, Brabant północny i Zeelandja, w których przemagają katolicy, jakkolwiek w niektórych dawnych obwodach Zeelandji, mianowicie na wyspach, składają oni ledwo 0,2 część ludności. Limburg na przeszło 200,000 mieszkańców ma tylko do 6,000 protestantów. W Brabancie północnym, po przyłączeniu do niego wielu obwodów Hollandji, ilość protestantów wzrosła do 50,000. Drugą kategorję stanowią cztere prowincje średnie: Hollandja, Utrecht, Geldrja i Overyssel, w których katolicy składają około 0,4 całej ludności. Sama Hollandja ma około 300,000 katolików. Stosunkowo jest ich więcej na północy, niż na południu, więcej po wsiach, niż po miastach. Tak, okolica Lejdy jest przeważnie katolicką, zaś w pobliżu Hagi są wielkie wsie całkiem katolickie, jak naprzykład Ryswyk. Amsterdam ma 50,000 katolików w 18 parafjach. Alkmaar, Harlem, Lejda, Haga mają około 0,4 ludności katolickiej. Harlem i Lejda mają po 6 parafji, Haga 5, Delft 2, Alkmaar 4, Rotterdam 3 i 2,600 katolików, Gouda 2. Brielle ma znowu swój katolicki kościół parafjalny pod wezwaniem śś. męczenników z Gorkum (ob.). Najmniej katolików ma Dordrecht i okolica. Gmina miejska liczy ich do 3,000, czyli 0,15 całej ludności. Prowincja Utrecht ma około 70,000 katolików, a do 90,000 protestantów i jansenistów. Miasto główne ma do 18,000 katolików w 6 czy 7 parafjach. Amersford ma 2 parafje. Prowincja Geldrja ma 16,000 katolików, a przeszło 200,000 protestantów. Obwody graniczące z Niemcami są prawie całkiem katolickie, zaś przeważnie protestanckim jest obwód między Zuidersee, Ysselem i Renem. Nimwega ma 4 parafje i 0,75, Arnheim kościół główny i 0,4 ludności katolickiej. Prowincja Overyssel liczy 80,000 katolików, na 120,000 protestantów. Główna massa katolików zamieszkuje środek kraju i pogranicze Niemiec. Do trzeciej kategorji należą prowincje: Drenthe, Fryslandja i Groninga, w których katolicy składają zaledwo 0,1 część całej ludności. We Fryslandji mają oni 31, w Groningze 11, w Drenthe 4 czy 5 parafji. Wszystkie powyższe cyfry są

z r. 1856. List z Hagi z d. 23 Listop. 1862, ogłoszony w *Correspondance de Rome*, podaje ludność katolicką w całej H. zgodnie z naszém, podaném wyżej obliczeniem, na każdą z pięciu djecezji w przecięciu po 300,000 dusz, kościołów 1,061, parafji 911, dekanatów 61, księży 1,822 (według obliczenia r. 1854 było ich 1,618), a zatém w przecięciu na każdą parafję po 1,317 i na jednego księdza po 740 wiernych. Nawrócenia mają być ciągłe, w klassach zamożnych rzadko, ale w klassach niższych i biedniejszych bardzo często. Co do stanów ludności, należy zauważyć, iż szlachta krajowa jest dość liczną, ale wcale niezamożną, pochodzi ona od geuzów, trzyma się protestantyzmu i zajmuje miejsca rządowe, szczególniej przydworne. Wszakże jest i szlachta katolicka w części bardzo bogata, pochodząca z Geldrji i Westfalji. Handel wielki morski jest prawie wyłącznie w rękach protestantów. Ta okoliczność daje przedewszystkiém protestantom ogromną przewagę materjalną, zwłaszcza kiedy ze stanu kupieckiego wychodzi największa liczba bogatych kapitalistów, którzy, przyszedłszy do wielkiego majątku, pędzą życie w błogim spokoju, odosobnieniu i skąpstwie. Z tém wszystkiém najbogatsza w całym kraju familja Van Brienen jest katolicką. Wielkie zakłady fabryczne i rękodzielnie należą przeważnie do katolików, pochodzących w większej części z Niemiec i prowincji wschodnich królestwa. Po miastach proletarjat bardzo liczny jest protestanckim; zaś klassa średnia: drobni kupcy, rzemieślnicy, jako i chłopi po wsiach są przeważnie religji katolickiej i oni to właściwie stanowią jej największą i najpewniejszą podporę. Wreszcie, urzędnicy, oraz oficerowie wojsk i marynarki są w największej części z protestantów. Między nimi katolicy stanowią zaledwo 0,1. We wszystkich tych stosunkach i teraz jeszcze przebija się pierwsze gwałtowne zaprowadzenie protestantyzmu. Według breve Papieża Piusa IX: *Ex qua die* z d. 4 Marca 1853, całe królestwo Niderlandzkie (oprócz księstwa Luksemburgskiego i posiadłości zamorskich) składa jedną prowincję kościelną, z metropolją w *Utrechcie* i 4 suffraganjami: w *Harlem*, *Breda*, *Herzogenbusch* i *Roermonde*. 1 Archidjecezja Utrechtska, archid. Trajectensis v. Ultrajectensis (cf. Batavia sacra I, 36, II, 2. *Heda*, Hist. Ultraj. *Noviomagus*, Catalog Epp. Ultraj. *J. Bockenberg*, Acta Pontif. Traject. *Moroni*, Dizionario LXXXVII 25—66 et XCVIII 73 sq. *Gams*, Series episc. p. 255), zwana od miasta Utrecht, dawnego *Trajectum* ad Rhenum, potém *Ultra Trajectum*, *Oude Trecht* (stary bród), zwanego od Fryzów Wittaburg, albo Wiltrecht. Miasto to, główne prowincji tegoż imienia, zostało biskupstwem r. 696 i pierwszym jego pasterzem był *Willibrord*, mający osobiście godność arcybiskupią, która jednak nie przeszła na jego katedrę. R. 748 było ono suffraganją Moguncji, a w końcu tegoż wieku przeszła pod Kolonję. Biskupi utrecht. w wiekach średnich mieli wielką potęgę i znaczenie. R. 1559 Utrecht zostało pod swoim 61 bpem wyniesione na metropolję. Za wprowadzeniem kalwinizmu, kiedy cała H. została missją, Stolica Apost., po śmierci ostatniego arcybiskupa *Fryderyka von Schenk* (1580), mianowała administratorem archidjecezji *Sasbolda Vosmera*, który przybrał tytuł wikarjusza jeneralnego, albowiem rząd hiszpański mianował był jeszcze dwóch arcybiskupów, którzy już nie mogli objąć swojej katedry. R. 1583 Papież Grzegorz XIII mianował *Sasbolda* wikarjuszem apost. rządzonej przez niego archidjecezji;

zaś r. 1602, kiedy już nie było co i myśleć o wyznaczaniu w H. biskupów, rozciągnął jego władzę na całą rzeczpospolitę. Po wskrzeszeniu hierachji r. 1853 pierwszym arcyb. był *Józef van Zwysen* (przeniesiony 1868 na bpstwo Herzogenbusch), a jego koadjutorem *Ignacy Schäpmann*. R. 1865 archidjecezja liczyła 15 dekanatów, 241 parafji, 371 księży i 369,677 (według innych tylko 277,741) wiernych. W granicach jej leżą trzy dawne katedry biskupie: *Deventer*, *Groninga* i *Leuwarda*. Deventer (*Moroni* XIX 263 sq. *J. Lindenborn*, Hist. Epp. Daventr.), pierwotnie *Devonturum*, potém *Daventria*, w prowincji Overyssel, zostało biskupstwem r. 1559 i upadło za wprowadzeniem kalwinizmu. *Ś. Liwin* († 660) apostoł pomienionej prowincji, był oraz patronem tego biskupstwa. *Groningen* (*Moroni* XXXIII 38 sq), Groninga, może na miejscu wspominanego u Tacyta *Corbulonis monumentum*, została biskupstwem i upadła jednocześnie z Deventerem. Podobnież i *Leuwarden*, Leovardia (*Moroni* XXXVIII, 164). II. Djecezja Haarlemska, *Harlemiensis* (*Moroni* XXX 226—228), Haarlem, Harlemum, albo Harleminm, miasto w Hollandji północnej, zostało biskupstwem r. 1559 na czas krótki. Po wskrzeszeniu hierarchji r. 1853 pierwszym jego bpem był *Franciszek Jakób van Vree*, po nim nastąpił *Ger. Piotr Wilmer* (r. 1861). Djecezja ta liczyła r. 1853: 16 dekanatów, 198 parafji, 333 księży i 172,913 wiernych, a r. 1865: 190 parafji i 274,153 wiernych. W granicach jej leży dawne (1559—1572) biskupstwo *Middelburg*, Middelburgum, Medioburgum (*Moroni* XLV 24 sq.). III. Djecezja Bredańska, diocesis Bredana, ze stolicą Breda w Brabancie północnym, do r. 1853 stolica wikarjusza apost.; pierwszym biskupem był *Jan van Kooydonk*, a jego koadjutorem *Jan van Genk*. Djecezja ta, licząca r. 1853 125,181 wiernych, miała w r. 1865: 6 dekanatów, 78 parafji, 155 księży i 140,000 wiernych. IV. Djecezja Hercogenbuska, diocesis Sylvae Ducis, v. Boscoducensis, Bolducensis, seu Bosleducensis, Herzogenbusch (*v.* Herzogimbusth), pierwotnie *Dozandria*, potem Sylva Ducis. Bolducum, v. Bosleducum, po francuzku *Bois le Duc*, było biskupstwem od r. 1559 do 1629, potém rezydencją wikarjusza apost. aż do r. 1853, w którym, po wskrzeszeniu hierarchji, zostawało do czasu pod zarządem arcyb. utrechtskiego, a następnie koadjutora tegoż. R. 1853 djecezja ta miała 18 dekanatów, 223 parafji, 431 księży i 340,000 wiernych. V. Djecezja Roermondeńska, dioecesis Ruremondensis, vel Ruremondana, Roermonde, Ruremonda, miasto główne prowincji i księstwa Limburgskiego, zostało biskupstwem r. 1559 i pozostawało niém do końca przeszłego wieku. Pierwszym jego biskupem był *Wilhelm Lindanus*, ostatnim od r. 1794 *Jan Chrzciciel Robert van Velde*. R. 1801 Papież Pius VII przyłączył je do biskupstwa leodyjskiego, a Pius IX wskrzesił je r. 1853 i mianował biskupem *Jana Augusta Paredis*. Djecezja ta liczyła r. 1865: 11 dekanatów, 182 parafji, 358 księży i 196,152 wiernych. Protestanci składają tu 14 kalwińskich i 2 luterskie gminy. Wikarjat Apost. Luksemburgski (Vicariatus Apost. Luciburgensis (obejmuje teraźniejsze księstwo tego imienia, mające na 47 mil kwadr. ok. 200,000 mieszkańców katolików, między którymi jest do 300 lutrów, 300 kalwin. i 500 żydów; katolicy tu mają 160 parafji, składających 4 dekanaty, i 250 księży. *S. Wilibrord* był apostołem tego kraiku, który pierwiastkowo należał do arcybstwa trewirskiego, zaś po swojém przyłączeniu do Niderlandów stanowił część djecezji namur-

skiej. Po oderwaniu r. 1830 Belgji od H., Stolica Apost. musiała dla tego kraiku, zostającego przy ostatniej, urządzić wikarjat apost., który ustanowił Grzegorz XVI 2 Czerw. 1840, rozciągając takowy oraz dla Limburga. Pierwszym wikarjuszem apost. został *Teodor Laurent*, przeznaczany na projektowany podówczas, ale niedoszły wikarjat apost. w Hamburgu. Intrygi na dworze niderlandzkim spowodowały, w Marcu 1848, oddalenie tego czcigodnego i zasłużonego pasterza od obowiązków i wyjazd jego do Akwisgranu, gdzie umarł r. 1856. Zarząd wikarjatu objął na jego miejscu, jako prowikarjusz, *Mikołaj Adames*. Ojciec ś. wielokrotnie domagał się powrócenia na miejsce ks. Laurent i urządzenia stosunków kościelnych przez konkordat. Duchowieństwo i lud popierały silnie żądania Stolicy Apost., ale rząd niderlandzki wszystko odwlekał. Nareszcie ks. Laurent r. 1855 zrobił krok szlachetny. Nie chcąc, aby jego osoba stała na przeszkodzie porozumieniu się rządu ze Stolicą Apost., zrzekł się dla dobra kraju swoich praw, wymawiając sobie tylko jakiekolwiek utrzymanie, ale kładąc za konieczny warunek natychmiastowe zawarcie konkordatu. Nie przyszło jednak do tego i wszystko zostało po dawnemu, z tą tylko różnicą, iż Ojciec ś. r. 1863 mianował ks. Adamesa, dotychczasowego prowikarjusza, biskupem *i. p.* i wikarjuszem apost. w Luksemburgu. Rezydencją jego jest stolica księstwa *Luksemburg* (Luciburgum, v. Luciliburgum, Lützelburg), mająca 16,000 mieszkańców katolików, między którymi 200 protestantów, i 4 katolickie kościoły. Utrzymanie duchowieństwa katol. w H. stanowiły aż do niedawnych czasów jura stolae i ofiary dobrowolne wiernych, które zapewniały księżom, a szczególniej proboszczom, opatrzenie lepsze, niż w jakimkolwiek innym kraju. Dopiero od zaprowadzenia rządów parlamentarnych i publicznego dyskutowania wydatków państwa rząd zaczął i księżom katolickim płacić pensje, które jednak nie starczą na ich utrzymanie. Budżet wyznania katolickiego na r. 1850 wynosił 580,000, na rok 1854—536,244, wyznania protestanckiego 1,604,688; na r. 1865: wyznania katolickiego 672,000, protestanckiego 1,747,000, żydowskiego 38,000 guldenów. Przytém zauważyć należy, że duchowieństwo protestanckie dotychczas jest w posiadaniu wielu dóbr i prebend, niegdyś będących własnością kościołów i zakonów katolickich. Zakony, liczne w H. przed nastaniem tak zwanej reformacji, utrzymały się przez cały czas jej panowania, chociaż, rozumie się, w coraz mniejszej ilości. R. 1810, po wcieleniu tego kraju do cesarstwa Francuzkiego, było jeszcze w nim 15 klasztorów, wszystkie w Brabancie północnym. Wtedy dopiero je pokassowano, nie pozostawiając nawet oddanych posługom chorych. Od r. 1830 zaczęły znowu powstawać klasztory i w H., mianowicie w Brabancie północnym i Limburgu. Na początku r. 1862 podają następującą ich liczbę:

w prowincjach:	klasztorów męzkich:	braci:	klasztorów żeńskich:	sióstr:
Brabant północy . .	18	369	67	1,211
Geldrja	1	30	15	158
Hollandja południowa .	2	41	9	116
Hollandja północna .	2	43	8	138
Zeelandja	—	—	3	27
Utrecht	—	—	6	67
Fryslandja	—	—	3	20

Overyssel	1	6	4	56
Groninga	1	8	1	14
Limburg	13	323	21	380
Razem	38	815	137	2,187.

A zatém jest 175 klasztorów i 3,002 zakonników i zakonnic na 1,300,000 ludności, czyli 1 na 433. Najważniejsze i najczynniejsze tu zakony są jezuitów i redemptorystów. Pierwsi mają tu osobną prowincję, drudzy ją mają wraz z wielką Brytanją i Irlandją. Ich missje szerzą się po całym kraju. Dominikanie mają główny klasztor w Uden, w Brabancie północnym. Oprócz tych, są jeszcze: franciszkanie ścisłej obserwancji, kapucyni, karmelici, krzyżacy, norbertanie i bracia chrześcjańskiego wychowania. Z zakonów żeńskich najznaczniejsze jest zgromadzenie sióstr miłosierdzia (zusters van liefde), założone przez arcybiskupa van Zwysen, z głównym domem w Tilburgu. Drugie takież zgromadzenie, trudniące się oraz wychowaniem, powstało także w kraju i ma główny dom w Rozendaal, w Brabancie północnym. W Amersford są siostry szkół trzeciej reguły błogosławionego Piotra Fourier, w Vaels siostry Najśw. Serca Jezusa. Oprócz tych, są jeszcze: franciszkanki, urszulinki i siostry ś. Wincentego. Wszystkie te klasztory w stanie kwitnącym, rokują wielkie nadzieje nietylko dla własnego kraju, ale i dla missji zagranicznych. Co się tyczy wychowania publicznego katolickiego, przyznać trzeba, iż rzeczy pozostają dotąd prawie w takim stanie, jak za króla Wilhelma II. Najlepsze szkoły ma księstwo Luksemburgskie. Seminarjum duchowne w Luksemburgu słynie, jako zupełny wydział teologji i filozofji; prócz tego są tu: katolickie gimnazjum zwane Athenäum, 2 progimnazja, 1 szkoła normalna (seminarjum nauczycielskie) i dostateczna ilość szkół elementarnych. W H. za prawdziwie katolickie zakłady naukowe mogą być uważane tylko seminarja duchowne. Młodzież katolicka świecka musi przeto kształcić się w szkołach rządowych, które są protestanckie, a jak obecnie bezwyznaniowe. Istnieją wprawdzie tu i owdzie szkoły katolickie prywatne, ale te są w stanie nienajlepszym. Zaś do urządzenia szkół katolickich publicznych, zwłaszcza wyższych, normalnych, czyli seminarjów nauczycielskich, a wreszcie katolickiego uniwersytetu dotąd nie przyszło, jakkolwiek są środki po temu i nie braknie usiłowań. Być może, iż rząd zrobi coś w tym względzie, na zasadzie konstytucji i praw wyznaniowych, ale niewątpliwie czeka jeszcze Kościół katolicki na tej drodze wiele walk i ciężkiej pracy, zanim zdobędzie i tu należne sobie stanowisko. W teraźniejszym jednak stanie rzeczy nie podobna, by protestantyzm, tak osłabiony i zewnętrznie i wewnętrznie, utrzymał się w posiadaniu całej edukacji krajowej i wszystkich w kraju uniwersytetów. Nauka pod jego kierunkiem upadła głęboko w H., prawoznawstwo utraciło całkiem swoją dawną powagę, filologja także spadła z dawnej wysokości, teologja protestancka upadła ostatecznie pod wpływem niemieckiego racjonalizmu. Żaden cudzoziemiec już się nie da ściągnąć przebrzmiałą oddawna sławą hollenderskiego uniwersytetu. To też franeker-ski upadł [illegible] ski i utrechtski wegetują z wielką biedą; [illegible] się na wysokości uniwersytetu niemieckiego [illegible] rzano skasować uniwersytet groningski i je-

go środkami pomnożyć zasoby naukowe lejdejskiego, który miał być uniwersytetem krajowym protestanckim, zaś utrechtski zrobić krajowym uniwersytetem katolickim; była mowa o tém za Wilhelma II. Jeżeli zaś katolikom nie uda się pozyskać w taki sposób stanowiska odpowiedniego ich liczbie i prawom, to zapewne podejmą oni wszelkie usiłowania i nie cofną się przed żadnemi ofiarami, by założyć swój własny, jedynie od Kościoła zależny uniwersytet. Po tych próbach ofiarności i wytrwałości, jakie dali oni już w niejednym razie, można i tego spodziewać się po nich z pewnością. Za to mają katolicy w H. poważną i dobrze kierowaną prasę perjodyczną, kiedy o prasie tamże protestanckiej, a zwłaszcza prawowiernej, nie warto i mówić.—**Kościół katolicki w osadach hollenderskich.** Te osady obecnie składają trzy wikarjaty apostolskie. Ważność posiadłości hollenderskich w innych częściach świata, mianowicie na archipelagu Indochińskim, daje nam jeszcze lepiej ocenić ważność podniesienia się i wzmożenia Kościoła w samej H. Panowanie jej w Indjach, jakkolwiek uszczuplone w czasach teraźniejszych, jeszcze się rozciąga bezpośrednio i pośrednio na przestrzeń zamieszkałą przez 16 miljonów dusz. Nigdzie w całym świecie protestantyzm nie złożył tak uderzających dowodów swojej niezdolności w opowiadaniu słowa Bożego i nawracaniu, jak właśnie tutaj. Przez trzy i pół wieki miał on tutaj i siłę i wielkie środki materjalne, i nie zrobił nic, tylko zniszczył początki chrześcijańskie, zaszczepione przez Portugalczyków w Cejlonie, Amboinie i Malakce, a natomiast nie wprowadził zgoła nic, mającego jakieś podobieństwo do kultury chrześcijańskiej. Protestantów znajdowało się w osadach tylko 30,000 i to samych europejczyków; kilku krajowców, ochrzczonych gwałtem, wróciło znowu do pogaństwa. Przystęp religji katolickiej do osad surowo był wzbronionym. Dopiero po upływie niejakiego czasu od przyłączenia Belgji do Hollandji rząd tej uznał, że i dla jej osad inne teraz nastały warunki. Dopuścił tedy w *Batawji* prefekta apostolskiego i 6 księży, którym przeznaczył szczupłe utrzymanie i pensję za powrotem do ojczyzny. 6 Listop. 1829 poświęcono w *Batawji* kościół, mający długości 110, a szerokości 50 stóp. Drugi kościół założono w *Samarang*, trzeci w *Saurabaija*. Wreszcie i na wyspie *Sumatra* założono kościół w *Padang*. Za panowania Wilhelma II wysłany został (1842) do Batawji ks. *van Grooff*, jako wikarjusz apost. i bp kanejski i. p., ale kiedy zaszedł w nieporozumienie z gubernatorem wojennym van Rochoussen, ten, mając się za wszechwładnego, kazał go posadzić na okręt i odesłał napwrót do H. Katolicy w całym kraju przyjęli wygnanego z osad pasterza z oznakami największego uszanowania, ale król był całym tym wypadkiem niemało zakłopotany; wreszcie, na zapewnienie niemałych korzyści dla Kościoła, cała ta sprawa została przez Stolicę Apost. załatwiona zgodnie. Ks. van Grooff mianowany został wikarjuszem apost. (1846) w hollenderskiej *Gujanie* i w taki sposób i ta osada dostała dla zarządu swojemi sprawami kościelnemi, w miejsce dotychczasowego prefekta apost., także wikarjusza apostolskiego i biskupa, zaś nowy wikarjusz apost. w Batawji miał zabezpieczone stanowisko i swobodę działania lepiej od swego poprzednika. Mimo to przejdzie jeszcze wiele lat, nim Kościół katolicki będzie mógł swobodnie i bez żadnych przeszkód rozwinąć swoją działalność w tych osadach. Główna ku temu zawada leży w samej ustawie dla osad, która całą władzę oddaje

je w ręce wojennego gubernatora i czyni go zależnym od samego tylko króla. Nawet w kraju macierzystym ta ustawa dla osad daje powód do częstych i głośnych skarg. O liczbie katolików w osadach indyjskich w samej nawet H. nie wiedzą z pewnością. Podania o tem różnią się od 15,000 do 36,000 dusz. Po odstąpieniu jednak niedawném przez Portugalję Hollandji wysp *Flores Sabrao* i części *Timor*, pod warunkiem koniecznym swobody zupełnej w wyznawaniu religji katolickiej, można przypuszczać ogólną w tych osadach liczbę katolików od 80,000 do 100,000 dusz. Drugi wikarjat apostolski jest w *Gujanie* hollenderskiej w Ameryce południowej. I tutaj Kościół dopiero w ostatnich czasach zdobył sobie swobodne pole do działania. Przed przybyciem ks. biskupa *van Grooff* był tam jeden kościół parafjalny w *Paramaribo*, zbudowany r. 1826, a przy nim 4 księży, i drugi pomocniczy kościół, zbudowany r. 1835 w *Batawji* nad rzeką Coppename. R. 1840 podawano liczbę tamecznych katolików na 3,900 dusz. Van Grooff rozwinął i tu wielką czynność: urządzał nowe zakłady, obudził w kraju macierzystym wielkie zajęcia dla sprawy missji w osadach, ale na nieszczęście umarł, po czterech latach gorliwej i płodnej pracy. Liczbę katolików w *Surinam* podają teraz na 7 do 8,000 dusz. Trzeci wikarjat apostolski w *Curaçao* obejmuje wszystkie posiadłości hollenderskie na wyspach Antylskich. Następujące szczegóły o nim wyjęte są z doniesienia ks. *Martinusa*, bpa Cytrum *i. p.* i wikarjusza apost. tamże od 1 Sierp. r. 1854. Z teraźniejszych posiadłości hollenderskich w Indjach Zachodnich niektóre małe wysepki dostały się pod ich panowanie jeszcze w XVII i XVIII wieku; inne zaś, jak Curaçao i należące do tejże, zostały im przysądzone dopiero na kongresie wiedeńskim r. 1815. Na wyspach zajętych w posiadanie dawniej religja katolicka została gwałtownie wykorzenioną i pobyt na nich księżom surowo zakazany. Na Curaçao i przyległych jej wyspach naadowił się protestantyzm, zbrojny we wszystkie zasoby panowania, a Kościół katolicki pozostawiono bez żadnej opieki i obrony. Hiszpańscy missjonarze z Venezueli opatrywali opuszczonych tam katolików ze wszystkich, na jakie ich starczyło, sił. Dopiero gdy państwo w H. przestało być wyłącznie protestanckiém, wyznaczone było i na tych wyspach dla kilku księży szczupłe utrzymanie i gubernatorowie ich przestali dybać z wrogą nieufnością na wszelkie tamże przedsięwzięcia katolickich missjonarzy. Posiadłości hollenderskie w Indjach Zachodnich składają wyspy następujące: 1. *Curaçao*, mająca 19,829 mieszkańców; z których 16,500 katolików, a 3,329 protestantów, żydów i pogan; z pomiędzy katolików 11,400 wolnych, a przeszło 5,000 niewolników; z pomiędzy protestantów i pogan przeszło 500 niewolników. Pierwszy kościół był tam zbudowany r. 1752—69. Długi czas był on jedynym na wyspie i do r. 1824 zostawał w stanie opłakanym. W nowszych czasach postawiono tam jeszcze 5 innych kościołów parafjalnych: ś. Rozy, ś. Józefa, Najśw. Panny, ś. Piotra i ś. Willibrorda, w rozmaitych częściach wyspy tak, iż służba Boża jest tam opatrzoną dostatecznie. Do r. 1824 znajdowała się na wyspie tylko jedna, lada jaka szkółka katolicka. R. 1824 siostry miłosierdzia z Rozendaal, w Brabancie północnym, założyły tu klasztor, liczący r. 1854 22 członków, szkołę, do której przychodziło 506 dzieci, i ochronę, w której było 130 dzieci. Nadto, jest w głównem mieście wyspy szkoła wyższa męzka, w której uczą 4 języków, a przy niej pen-

sjonat dla 60—70 synów zamożniejszych familji. Wreszcie biskup, w celu wykształcenia miejscowego duchowieństwa, założył w swoim własnym domu seminarjum duchowne, z 7 wychowańców. Przy kościele ś. Róży dwie siostry utrzymują szkołę niedzielną, do której przychodzi 266, do takichże szkółek u ś. Józefa przychodzi od 60 do 70 i u Najśw. Panny 176 dzieci. 2. Wyspa *Bonaire* ma 2,220 mieszkańców, z których 742 niewolników, między nimi 2,208 jest kat., a 12 prot. Do r. 1824 były na wyspie tylko dwie nędzne kapliczki, bez żadnego księdza; r. 1827 przybył tu, jako pierwszy proboszcz, misjonarz *Eisenbeil* i zbudował murowany kościół pod wezwaniem ś. Bernarda. Późniejszy proboszcz *Schmit* wystawił drugi, pomocniczy kościół ś. Marcina, który obsługuje wikarjusz. Spodziewają się też pozyskać siostry zakonne z Curaçao dla projektowanej szkółki. 3. Wyspa *Aruba* liczy 3,045 mieszkańców, z tych 2,629 kat. 2,027 wolnych i 602 niewolników i 416 prot. i pogan. R. 1827 zbudowano tu pierwszy kościół murowany pod wezwaniem ś. Franciszka. R. 1832 proboszcz *van Lommel* w większej części swoim własnym kosztem wystawił drugi, pod wezwaniem ś. Anny; r. 1853 proboszcz *Paulus* postawił trzeci na cześć Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny. I tu starają się o pomoc sióstr z Curaçao dla założenia szkółki. 4. Wyspa ś. *Eustachego* ma 1,932 mieszkańców, z których 1,150 niewolników, między nimi 231 kat. i 1,701 protest. i pogan. Istniejący tu kościół został r. 1787 zburzony przez Anglików. R. 1824 zjawił się tu znowu po raz pierwszy ksiądz katolicki, przyjęty z uprzejmością przez hollenderskiego gubernatora. Za powtórném jego przybyciem r. 1836 znalazło się na całej wyspie tylko 4 katolików. R. 1842 osiadł tam jako pierwszy proboszcz ks. *Kistemaker* i odtąd Kościół utwierdza się tam coraz silniej z każdym rokiem. 5. Część hollenderska wyspy ś. *Marcina* ma 2,839 mieszkańców, a w tej liczbie 1,612 niewolników, katolików jest 335, a 2,504 prot. i pogan. Ksiądz katolicki nawiedzał tę wyspę r. 1824 i 1836, a r. 1842 osiadł tam stale jako proboszcz ks. *Tenbrink*. Stanął kościołek drewniany i religja czyni postępy. 6 *Saba* liczy 1,663 mieszkańców, z tych 649 niewolników, katolików jest 60—80, a protestantów i pogan 1,600. R. 1836 nawiedził ją po raz pierwszy ksiądz katolicki, a r. 1853 osiadł w niej jako proboszcz misjonarz *Gast* i zaraz ochrzcił 28 osób, a 80 wziął na naukę, ale kościoła i szkoły, wedle ostatnich, z których to podajemy wiadomości, jeszcze tam nie było. W ogólności tedy w zachodnio-indyjskich osadach Hollandji liczą 21,982 katolików i 9,562 protest., żydów i pogan. Misje w Indjach Zachodnich popierane są: przez bractwo ś. Ducha w Hollandji, bractwo ś. Różańca, stowarzyszenie żeńskie wychowania młodzieży w osadach i lugduńskie towarzystwo misyjne. (*Edward Michelis* i *S. J. Neher*). *S. S.*

Holstenius Łukasz, bibljotekarz watykański, ur. w Hamburgu r. 1596 z rodziców protestanckich, słuchał nauk w Lejdzie i przykładał się naprzód do medycyny, a potém do literatury i starożytności greckich, następnie podróżował do Włoch i do Anglji. R. 1620 napróżno starał się o miejsce nauczycielskie w swojej ojczyznie i, po dwóch latach pobytu w Oksfordzie i Londynie, r. 1624 udał się do Francji. W Paryżu został u prezydenta parlamentu de Mesmes bibljotekarzem i zajmował ten obowiązek do r. 1627, w którym nawrócił się do wiary katolickiej i obrał stan duchowny. W tymże roku kardynał Barberini zabrał go z sobą do

Rzymu i zrobił swoim sekretarzem i bibljotekarzem. Papież Urban VIII mianował go protonotarjuszem apost. i kanonikiem ś. Piotra. Innocenty X bibljotekarzem Watykanu, a Aleksander VII audytorem roty, i posłał go do Insbruku na spotkanie królowej szwedzkiej Krystyny (ob.), udającej się do Rzymu. W Insbruku udzielił on królowej nauk religijnych i przyjął jej wyznanie wiary katolickiej. R. 1659 był Warszawie, wiozący kapelusz kardynalski dla nuncjusza Santa-Croce. Um. 2 Lutego 1661 r., pochowany w Rzymie, w kościele del' Anima, obok drzwi prowadzących z zakrystji do kościoła. H. należał do najznakomitszych filologów, starożytników, krytyków i uczonych swego czasu. Zostawił on mnóstwo rozpraw i uwag o autorach starożytnych i nowoczesnych i wiele pism mniejszej wagi, w różnych innych przedmiotach. Większa część została wydaną po jego śmierci i znajduje się pomiędzy dziełami jego przyjaciół literackich. Z pomiędzy licznych jego pism o rzeczach kościelnych, zasługują szczególniej na uwagę: *Codex regularum*, Rzym 1661, Paryż 1663, Augsb. 1759 (ob. tej Enc. II 145). *De Abassinorum communione sub unica specie. De Sabbathio flumine. De forma et ministro Sacramenti Confirmationis apud Graecos*, Rzym 1668, i w *Joh. Morini*, opusc. posth. *Emendationes in Eusebii librum contra Hieroclem. Collectio veterum Ecclesiae monumentorum etc.*, 2 t. Rzym 1662. *Dissertatio adversus concilium Basileense*, w *Labbei* Coll. t. XIII ad finem. *Dissertatio de concilio Nicaeno, de Synesio, etc.*, w *H. Valois* Historji kościelnej *Teodoreta*. *Notae ad Caroli a s. Paulo Geographiam Sacram*, Rzym 1666. *Theodori Expositio in Symbolum Nicaenum*, Rzym 1669. Pisma polemiczne H'a z Pallavicinim, autorem Historji soboru trydenckiego, w kwestji podniesionej za czasów Papieża Aleksandra VII: *Se al Romano Pontefice piu convenga di abitare a s. Pietro che in qualsivoglia altro luogo della città*, wydał Fr. Ant. Zaccaria w Rzymie 1776. Ob. *Wilkens'a* Leben des gelehrten L. Hol., Hamburg 1728, f. *Lucae Holstenii* Epistolae ad diversos quas ex editis et ineditis codd. collegit atq. illustravit *Jo. Fr. Boissonade*, Paris 1817. Cf. *Räss*, Die Convertit. V 186, VI 369, 375.. (*Schrödl*). *S. S.*

Holtzclau Tomasz, jezuita, teolog, ur. 26 Grud. 1717 w Hadamar (nad Elbą w księstwie Nassauskiém), do zakonu wstąpił 1736; wykładał filozofję w Wircburgu (od 1753), potém teologję w Moguncji, r. 1760 na nowo powołany do Wircburga, był przez lat 23 professorem teologji i Pisma ś. Um. 4 Czerw. 1782. Napisał: *Harmonia evangelistarum in enarranda Christi anastasi ad illustrandum dogma de resurrectione Christi*, 1780 (pko Fragmentom wolfenbütelskim); *Diatribe scripturistica chronologiam libri et historiam Judith sistens*, Wircb. 1772; *Dissertatio historica de Assuero Estheris*, ib. 1772; *Institutiones Scripturisticae, usibus eorum, qui S. Scripturae studio tenentur, et Prodromus complectens Prolegomena in Scripturam S. universam*, ib. 1775 (skrytykowane przez *E. Klüpfel'a* w Biblioth. eccl., Friburg.; drugi tom nie wyszedł); w bibljotece teologicznej, znanej p. n. *Theologia Wirceburgensis*, są jego traktaty: *De jure et justitia* (Wircb. 1768, 2 v.), *De Deo Verbo Incarnato* (ib. 1778), *De Sacramentis, pars I De Sacramentis generatim. Pars II De Sacramentis tribus prioribus* (ib. 1770). *Pars III De sacramentis Ordinis et Matrimonii* (ib. 1766), przedrukowane w Paryżu 1852—54. Cf. *De Backer*, Biblioth.

Hołowiński Ignacy, ur. 24 Wrz. 1800 [1]) w Owruczu, z rodziców Piotra i Dominiki z Łęskich. Ojciec jego z podupadłej szlachty ruskiej pochodzący, był ekonomem, próbował handlu drzewem, na którém straciwszy swój fundusz, zarządzał owruckiemi dobrami bazyljanów; znękany jednak zmartwieniem, osiadł na bruku we wsi Wiacowie i um. 1810, zostawiając wdowę z 8 dzieci, która, po tułaninie u krewnych, przeniosła się do Międzyrzeca i tam wychowywała rodzinę, zarabiając utrzymywaniem uczniów na stancji i ciężką pracą. H. uczył się w szkole Międzyrzeckiej, r. 1825 wstąpił do seminarjum w Łucku, zkąd wysłany był do akademji wileńskiej, gdzie, zostawszy magistrem teologji, wyświęcony był na kapłana 1831 r., poczém został kapelanem w żytomierskiej szkole szlacheckiej. W przeciągu lat kilku dał się poznać tak chlubnie, iż powołany był na kapelana i nauczyciela religji w uniwersytecie kijowskim, przyczém otrzymał kanonję katedr. żytomierską; lat kilka przebył w Kijowie, gdzie w bliższe wszedł stosunki z Michałem Grabowskim, H. Rzewuskim, Kraszewskim, Swidzińskim, Przeździeckim i innymi znakomitościami Wołynia, Podola i Ukrainy. Nauką i dowcipem H. ożywiał zebrania literackie. Niepospolitemi obdarzony zdolnościami, usilną pracą przyszedł do wszechstronnego wykształcenia. Wiele też zajmował się wówczas literaturą, tłumaczył Szekspira wierszem miarowym; tłumaczenie to wydane w 2 t., Wilno 1840 (*Dzieła Wiliama Shakespeare*), pod pseudonimem *Kefalińskiego* (z gr. *kefale—głowa, hołowa*), jakkolwiek wysoce cenione przez niektórych, jako odznaczające się wiernością i sumiennem oddaniem właściwości wielkiego dramaturga angielskiego (tak *Kraszewski* w Tygodn. petersburgskim 1840 i w Gazecie warsz. 1855 n. 93), nie spodobało się ogółowi, jako niemiłe i ciężkie. Również nie udał mu się przekład *Sonetów Petrarki*, które w tymże czasie drukował po różnych zbiorach literackich. Wówczas już powziął H. myśl tłumaczenia Ojców śśw., odłożoną z powodu pielgrzymki do Ziemi św., jaką odbył 1839 r., gdy uniwersytet kijowski został zamknięty. Wyjechawszy z Kijowa w początkach Lipca na Odessę i Konstpl, zwiedził Archipelag, Ziemię św. i przez Brussę, Niceę i Nikomedję wracał do Konstpla. Przed Bożém Narodz. był już z powrotem w Kijowie. W sześć niespełna miesięcy odbył tę podróż, ale ją odbywał bardzo pracowicie: od świtu do wieczora przepędzał czas na oglądaniu, część nocy przeznaczał na spisywanie notatek. Owocem tej podróży i tej pracy była jego *Pielgrzymka do Ziemi świętej odprawiona przez ks. H.*, Wilno 1841—45, 5 v. in-8 (2 wyd. Petersburg 1853, 1 v. in-4), dzieło słusznie wychwalane, mogące śmiało stanąć obok najprzedniejszych w tym przedmiocie dzieł zagranicznych. H. pozwala tu sobie wprawdzie często na uboczne a przydługie wycieczki teologiczne i historyczne, ale że wycieczki te są opracowane znakomicie i zawsze w nich tkwi myśl nader żywotna, przeto nie szkodzą one wartości dzieła, owszem, podnoszą jego pożytek dla ogółu czytelników. Ukończywszy *Pielgrzymkę*, podjął H. na nowo myśl wydawania Ojców śś. po polsku, wybierając ważniejsze ich dzieła; kilku pracowników rozebra-

[1]) Powszechnie znajdujemy datę urodzenia r. 1807, ale w opisie życia swej matki *(Teka rozmaitości)* pisze, iż przy śmierci ojca miał ok. lat 19.

ło już pomiędzy siebie pracę, ale myśl ta upadła, gdy H. wezwany został do Petersburga do innych zajęć. Akademja duchowna rzymsko-katolicka z Wilna przeniesioną być miała do Petersburga (w Maju 1842), jej urządzenie polecono H'mu. Przypisują mu nawet sam projekt przeniesienia tej akademji, w celu usunięcia młodzieży duchownej od zetknięcia ze światem zewnętrznym, jakie szkodliwie oddziaływało na nią w Wilnie. Nie wiadomo jednak, czy to podanie jest zgodne z prawdą. Pewną tylko jest rzeczą, że H., jako rektor i professor akademji duchownej petersburgskiej, pracował niezmordowanie nad przygotowaniem Kościołowi kapłanów podług serca Bożego. Czuwał nad alumnami ustawicznie, rozwijał ich umysł, urabiał charakter. Nadto, H. wówczas pisał *Legendy* (Wilno 1843, 2-e wyd. ib. 1855), zbiór powieści, branych z Pisma ś., z dziejów Kościoła i kraju. Piękne te legendy znane są dziś już wszystkim, bo przedrukowywano je po elementarzach i wypisach szkolnych, jako wzór stylu. Wydana 1844 *Teka rozmaitości* jest zbiorem drobnych szkiców, pomiędzy któremi pierwsze miejsce co do piękności zajmuje *Życie mojej matki*, gdzie H., z porywającą za serce prostotą i uczuciem, opowiada żywot swojej matki, a zarazem ciężką biedę swoich lat dziecinnych. Jednocześnie wydał *Obraz Cebesa i doręcznik Epikteta* (1845), przełożone z greckiego i objaśnione uwagami. *Dzieciątko Jezus*, poemat religijny, nazwany skromnie opowiadaniem, rozpoczął H. zaraz po powrocie z Ziemi św., a wydał 1846. Poemat ten, zalet niepospolitych, oparty na tle legend Ewangelji apokryficznych (ob. Apokryfy), obudził ostre krytyki literatów warszawskich, którzy wówczas hołdowali racjonalizmowi heglowskiemu i w ogóle w pracach ducha religijnego nie smakowali. R. 1847 napisał piękną powieść *Rachel*, a r. 1848 wydał zebrane razem *Pisma Żegoty Kostrowca* (kostrowiec herb Hołowińskich), pod jakim to pseudonimem drukował poprzednio wspomniane swoje prace. Walcząc pko filozoficznemu zakażeniu umysłów, napisał H. rozprawę *O stosunku bezpośrednim filozofji do religji i cywilizacji naszej* (w Tygodniku peters. 1846 n. 18—53, przedruk. w *Pismach Żegoty Kostrowca* t. II). Niedowarzona młodzież, krzykliwie przemawiająca o postępie w *Gwiaździe kijowskiej*, starała się szczególną nienawiść rozbudzić do H'go. Pozwalano sobie żartować z niego w sposób najnieprzyzwoitszy wówczas, gdy on znakomite usługi składał Kościołowi, a tém samém całemu społeczeństwu. Ludzie miłujący Kościół umieli ocenić prace H'go, i dla tego, gdy *Kazimierz Dmóchowski* miał zostać arcybpem metropolitą mohilewskim, prosił, żeby mu na koadjutora dano H'go. D. 3 Lipca 1848 prekonizowany został bpem karysteńskim *in. p.* i koadjutorem arcbpa Dmóchowskiego, z prawem następstwa. Wyświęcony 12 Gr. 1848 w Petersburgu przez arcb. Dmóchowskiego i bpów z królestwa: Goldmana i Fijałkowskiego, nietylko już moralną powagą, jak poprzednio, ale i stanowiskiem urzędowém wpływał na losy Kościoła w cesarstwie. Znękany wiekiem arcybp zdał całą pracę na H'go, na którego przedewszystkiém spadł trud kanonicznego przeprowadzenia rozgraniczenia sześciu djecezji i urządzenia siódmej nowej, chersońskiej, odpowiednio do konkordatu z 1847 r. Papież zalecił H'mu pracę tę uskutecznić w ciągu sześciu miesięcy i akta sobie przedstawić. Skutkiem tych zajęć zostawił H. siedm ksiąg opisu siedmiu djecezji w cesarstwie pod wszelkiemi względami; jest to ważny materjał do historji Kościoła w Rossji. Po śmierci Dmó-

chowskiego (1851), H. tém samém został arcybiskupem mohil. Jakoś 28 Stycznia t. r. upoważniony był do objęcia zarządu djecezjalnego. Paljusz otrzymał w Rzymie na konsystoru 5 Września; ukaz cesarski 24 Października nominował go arcypiskupem, metropolitą i prezesem kollegjum rzymsko-kat.; 28 Listop. Żyliński, bp wileński, wręczał mu paljusz. Zostawszy metropolitą, H. nie porzucał rektorstwa akademji, tak drogiém mu było wychowanie młodzieży, z którą pod jednym mieszkał dachem. Poważny zawsze w stosunkach z ludźmi, w ważniejszych chwilach życia akademickiego okazywał się dla młodzieży tylko ojcem, pełnym rodzicielskiego serca. Nieprzyjaciel pedantyzmu, prosty, naturalny, chciał uczniów swoich widzieć także prostymi, naturalnymi, ale serdecznymi i wykształconymi głosicielami nauki Chrystusowej. Sam często wstępował na kazalnicę i słowem swojém wymownem porywał duszę słuchaczy. Wznowił on w kaznodziejstwie tradycję wielkich mówców epoki Zygmuntowskiej. Najulubieńszą jego rozrywką był wykład *Homiletyki*, którą wykładając, układał zarazem do druku (wyszła po jego śmierci w Krakowie 1859, w drugiej części ułożona z notat jego uczniów), wraz z historją kaznodziejstwa polskiego, którą tylko do XVI w. doprowadzić zdążył. H. dał nam poznać świetną postać Wereszczyńskiego (którego wydał *Kazania* Petersb. 1854) i zalety Młodzianowskiego (w Pamiętniku religijno-moralnym). Pasterz rzeczywiście Chrystusowy, zrobił bardzo wiele dla Kościoła, ożywił w duchowieństwie poczucie wysokiego posłannictwa kapłańskiego, osłabłe w tamtych stronach bardzo, w skutek zgubnego działania ducha czasu; ale widział bardzo dobrze, jak wiele jeszcze jest do zrobienia, pracował nad siły i pracą ciężko poderwał zdrowie: z choroby powstała w nim pod koniec życia drażliwość nerwowa, która miły jego charakter coraz częściej zasępiała. H. coraz więcej począł szukać samotności. W Lutym 1855 wyjechał na wieś, na którą zwykle tą porą wyjeżdżał. Zbytnie używanie ruchu i kąpieli żelaznych rozwinęło silnie chorobę; w drugiej połowie Sierpnia powrócił do Petersburga mocno niezdrów, zajmował się jednak jeszcze interesami Kościoła; we Wrześniu położył się ciężko chory. Pomimo zatrważającego stanu zdrowia, ponieważ potrzeba było księdza przy kościele ś. Katarzyny w Petersburgu, wyświęcił jeszcze na kapłana jednego z uczniów akademji, przerywając często ceremonje jękami, wyrywanemi gwałtownością bólu; nie poprzestając na tém, wezwał jeszcze do siebie nowo wyświęconego kapłana i, leżąc na sofie, długą do niego miał przemowę o obowiązkach i świętości kapłaństwa (żarliwe to przemówienie zachował nam spisane z pamięci *Z. Szczęsny Feliński*, uczeń H'go, później arcbp. metrop. warsz., w pięknych swoich *Wspomnieniach z życia i zgonu I. H'go*). W młodego kapłana chciał przelać ogień miłości Boga i Kościoła, jaki go całe ożywiał życie. D. 28 Wrz. odbył spowiedź, kommunji jednak przyjąć nie mógł dla ciągłych wymiotów; 2 Paźd. w przyległym do sypjalni pokoju miał, na prośbę chorego, Mszę św. prałat Lipski. H. przeniesiony do tego pokoju, oparty na ramionach sługi, uklękł i przyjął kommunję św., po Mszy zaś wezwawszy do siebie rozrzewnionego prałata, objął go za szyję, całował, dziękując za pokarm duchowy. Gdy dnia 17 Paźd. oświadczono mu, że choroba jego jest stanowczo śmiertelna, wezwał na pożegnanie młodzież akademicką. Przerywanym głosem błogosławił jej i zalecał miłość Kościoła i wierną mu służbę. Potém do bpa Kahna rzekł: „ja umie-

ram, broń Kościoła." Ostatnich dni życia H'go pokoje jego zapełnili księża i świeccy: każdy chciał wyryć w sercu rysy drogiego sobie człowieka, już mrokiem śmierci osłonione, każdy chciał ostatniego błogosławieństwa ręki zacnego pasterza; d. 18 Paźd. od południa nastąpił zupełny upadek sił, od czasu do czasu wymawiał wyrazy: Jezus, Marja; „idę Panie, idę." O drugiej po północy (19 Paźd.) na zapytanie, czy można wezwać księży, aby odmówili modlitwy za konających, odpowiedział „można." Było to ostatnie jego słowo, ale ze znaków i wyrazu twarzy widać było, że przytomność zachował do końca; o godz. 5ej przestał oddychać. Z papierów pozostałych po H'im, oprócz wspomnianej wyżej Homiletyki, wydano w Krakowie: *Hymny kościelne*, przełożone na język polski (1857, 1 v. in-12); *Kazania niedzielne, świąteczne i pogrzebowe, oraz allokucje mowne w Petersburgu*, 1857. H. człowiek nieobliczonych zasług w Kościele naszym, nie ma dotąd dokładnej, godnej siebie biografji. Spis jego pism ob. *Estreicher*, Bibljogr. pol. XIX stól. II 144. *N.*

Homeryci. Chrystjanizm znaczne czynił postępy w Arabji przed czasami Mahometa. W w. IV i V nawróciło się kilka pokoleń środkowej i północnej Arabji, a mianowicie państwo *Hira*, położone na południo-zachód od Babilonu, które miało kilku chrześcijańskich królów. W południowej Arabji, zwanej Szczęśliwą, arjanin *Teofil* szerzył religję chrześcijańską pomiędzy *Homerytami* czyli *Sabejczykami*. Teofil ów ur. się na jednej z wysp (Diu?) morza Indyjskiego, czyli, podług Grzegorza nyseń., pomiędzy Blemmyesami [pokoleniem zamieszkującém południowy Egipt w III w.], tam się wychował, a przyjąwszy arjanizm, został wyświęcony na bpa i posłany do Arabji dla szerzenia arjanizmu. Zabrał z sobą bogate dary dla tamecznych książąt, a otrzymawszy od cesarza znaczne summy na budowę Kościołów, stanął w krainie Homerytów ok. 250—256 r. i tam nawrócił króla, który wystawił trzy kościoły: w *Tafar*, *Aden* i w *Hormuz*. Częste stosunki H'ów z Abissyńczykami wpłynęły na rozszerzenie chrystjanizmu w południowej Arabji i wyzwolenie jej z błędów arjańskich. Przewaga wszakże żydów, licznie tam zamieszkałych, przeszkodziła do nawrócenia całego królestwa. Na początku VI w. tron H'ów posiadł żyd *Dunaan*, który zamierzył wytępić chrystjanizm. Odwetem za konfiskaty, jakie dotknęły żydów w cesarstwie Rzymskiém, kazał zabijać on chrześcijańskich kupców, przybywających do Arabji. *Elesbaan*, król abissyński, gorliwy katolik, wypowiedział wojnę Dunaanowi, pobił go i zaprowadził inny rząd u H'ów; lecz Dunaan potrafił tron odzyskać, i odtąd okrucieństwa jego nie znały miary. Tafar, okolica tego miasta, tudzież wielkie miasto Negron, prawie zupełnie chrześcijańskie, stały się teatrem straszliwych mordów. W Negronie wszystkich księży, zakonników, zakonnice, śpiewaczki kościelne, razem 420 osób umieszczono na ogromnym stosie, stadjum całe zajmującym, i razem spalono; reszta chrześcjan, w liczbie 5,000, stała się także ofiarą męczeństwa. Wiele zginęło wrzuconych do rozpalonych pieców, ztąd Dunaan nazywa się u pisarzy arabskich *Saheb-al-Akhdond* (pan rozpalonych pieców). Koran (sura 85) wspomina o tém prześladowaniu, choć *Ulmann* w swoim przekładzie Koranu inaczej to miejsce tłumaczy. Elesbaan, zachęcony przez *Tymoteusza III*, patrjarchę aleksandryjskiego, wystąpił znów pko dzikiemu prześladowcy, zwyciężył go, zabił własną

ręką, odbudował kościół w Negronie, w którym złożono szczątki męczenników, a Tymoteusz III wyświęcił *Gregencjusza* na metropolitę H'ów. Gregencjusz ochrzcił znaczną liczbę nawróconych i ustanowił po miastach i wsiach biskupów i kapłanów. Gregencjusz jest autorem dzieła: *Disputatio cum Herbano judaeo* (w Bib. Max. PP. VI); miał on także być autorem dzieła: νομοι των Ὁμηριτων. Królem H'ów został chrześcjanin *Abraham* i jego następcy byli chrześcjanie, dopóki kraj nie dostał się pod panowanie persów, a następnie mahometanów. Za persów homeryci popadli w błędy nestorjańskie, za rządów mahometańskich przyjęli islam. (*Schrödl*).

Homiletyka, nazwa teorji wymowy kościelnej, wzięta od wyrazu *homilja* (ob.). I. Homiletyka jest naukowém przedstawieniem głównych zasad i przepisów, według których, posłany od Kościoła duchowny, imieniem tegoż Kościoła, ogłasza ludowi prawdy zbawienia, celem wprowadzenia ich w życie. Dawniej nauka ta nosiła nazwę wymowy lub retoryki świętej albo kaznodziejskiej (eloquentia, rhetorica sacra), dzisiejsze jednak nazwanie uznano za właściwsze, tak ze względu na cel, jako i sposób opowiadania. Wymowa bowiem, nie stanowiąc głównego zamiaru kaznodziei, nie może mianować tej nauki: jest ona tutaj jedynie środkiem pomocniczym. Zasadnie dowodzi tego ks. *Ign. Hołowiński* (Homiletyka, str. 8): „Wymowa, mówi on, choć rzeczywiście jest darem Bożym, jednak jest własnością naturalną; wziąwszy ją przeto za główną w homiletyce, przyjdziemy do fałszywych prawideł i do fałszywego ich zastosowania w nauczaniu, jak tego mamy tysiączne przykłady w historji literatury kaznodziejskiej. Wówczas mimowolnie przypisuje się ledwo nie wszystko człowiekowi, albo jego zdolnościom, co w praktyce na jedno wychodzi, a przeciwnie, prawdy wiary przybierają miejsce podrzędne. Wykład, w którym na wymowę daje się najwięcej baczenia, bywa pospolicie retoryczny, częściej sztuką niż wiarą ogrzany, częściej napuszony niż dostępny dla prostego słuchacza, a najczęściej staje się tylko pismiennym utworem, wedle prawideł szkolnych, nie zaś żywém oddaniem słowa nauki chrześcjańskiej. Nic bowiem nie przeszkadza tak właściwej wymowie, jak zamiar główny być wymownym; ztąd widzimy w takim sposobie prawideł i ich zastosowania brak życia, sztukę i świeckość. Przeciwnie, mając głównie na celu skuteczność prawd objawionych i wierząc w ich przemagający wpływ na serca i umysły, zachowamy żywe opowiadanie słowa, które podnosi do prawdziwej wymowy i nadaje św. namaszczenie czyli duchowność wysłowienia.“ II. Mimo to sztuka wymowy, odpowiednio zastosowana i spożytkowana, ani ubliża, ani szkodzi mówcy religijnemu. Są wprawdzie, co przeczą temu i mocno powstają na zastosowanie retoryki do opowiadania prawd religijnych, wskazując kaznodziejom za jedyne prawidło wiarę i natchnienie, a za wzór samo pismo ś. Zdanie to gwałtowniej do innych wypowiada ks. *Winc. Kraiński* (Wymowa porównywana z kościelną etc. p. 3 i 38). Przeciwnicy między dowodami swemi kładą zazwyczaj te: że sztuka zdaje się sprzeciwiać łasce boskiej, na której wymowa św. głównie wspierać się powinna; że Pismo św., zkąd mówcy religijni czerpią zasady, nie pilnuje zasad sztuki retorycznej, a Paweł ś. wyraźnie powiada, iż mowa jego i przepowiadanie „nie w przyłudzających mądrości ludzkiej słowiech, ale w okazaniu ducha i mocy“

(I Kor. 2, 4). Lecz natùra nie sprzeciwia się łasce, więc i sztuka szkodzić jej nie może, bo ta z obserwowania natury bierze swój początek. Bóg też żąda po nas pracy i nauki, a te sztuka dzielnie wspiera i podtrzymuje. Pismo św. posiada wzory wszystkich rodzajów wymowy, a choćby ich nie okazywało, to bynajmniej nie przeszkadza, gdyż tam nie kazań, ale materjału do nich szukać mamy. Paweł św. był istotnie uczonym i wymownym, jak dowodzą dzieje i pisma jego, przecież nie tyle filozofem, ile apostołem, dla tego mógł twierdzić, że nawrócił Koryntjan mocą Ducha św., nie zaś pięknością wymowy i mądrości ludzkiej, z której grecy słynęli. Siłę wymowy jego poświadczają Dz. Ap. 14, 11. gdzie mieszkańcy Listry biorą go za Merkurego, z nieba pochodzącego. Nie można też zarzutu brać ztąd, że sztuka wymowy od usług światowych przeszła do Kościoła, bo tak się stało z wielu innemi rzeczami. Owszem, sądzą niektórzy, iż prawdziwie zrządzeniem Opatrzności boskiej, na krótki czas przed przyjściem Chrystusa Pana i założeniem jego Kościoła, wymowa świecka wzniosła się do najwyższego szczytu doskonałości, aby następnie z forum do użytku religji wzięta, była pomocą i dzielnym środkiem do szerzenia światła wiary. Ztąd powszechnie po seminarjach nie samo natchnienie zalecają, ale i zasad wymowy uczyć się każą. Wyznać jednak trzeba, że niektórzy kaznodzieje usiłowali podnieść wymowę klassyczną do niewłaściwego znaczenia w opowiadaniu słowa Bożego. Tymczasem Kościół nie gardzi wymową, ani jej bierze za sposób główny i niezbędny do szerzenia światła Ewangelji, lecz ją rozwija w swój sposób, a łasce Bożej przypisuje skutek. Wiadomo też, iż częstokroć proste opowiadanie więcej sprawia pożytku, niż najzupełniej zgodne z regułami wymowy kazanie. Prawdziwa bowiem wymowa, jakiegokolwiek ona będzie rodzaju, ze wstrętem odrzuca wszystkie sofizmaty i błyskotki, a całą potęgę swoją opiera jedynie na wystawieniu prawdy w najkorzystniejszém jej świetle, w zajęciu, zniewoleniu i przeświadczeniu słuchacza. A i rzecz sama to okazuje, bo obowiązek pracy około zbawienia ludzi powoływa wszystkich kapłanów do opowiadania słowa Bożego, tymczasem nie wszyscy być mogą mówcami; więc w przypuszczeniu, że wymowa jest niezbędną, pomimo starań, nie wszyscy byliby w możności odpowiedzieć tak ważnemu powołaniu. Nadto, i w pierwszych wiekach chrześcjaństwa, w których mamy wzory wymowy natchnionej, wymowa była tém skuteczniejszą, im więcej wyrażała wiarę, nadzieję i miłość, im jaśniej płynęła z głębokiego przeświadczenia mówcy. Dla tego, jeśli gdzie, to tutaj szczególniej daje się zastosować znana zasada, że „prawdziwa wymowa jest wymową serca, bierzemy ją z daru przyrodzenia; cała zaś nauka Demostenesów i Cyceronow doskonali tylko i wykształca sztukę, której źródła w uczuciach naszych szukać powinniśmy“ (*Lud. Osiński*, Dzieła, Warsz. 1862 IV 166). III. Przedmiot homiletyki stanowią prawdy religji objawionej: praedicate Evangelium (Mr. 16, 15). Słusznie ztąd powtórzyć można za ks. Hołowińskim (op. c. p. 10), że żadna inna wymowa nie miała tak bogatej, powszechnej i wiekami niezmiennej, a zawsze mocno człowieka obchodzącej treści. Dla tego, choć prawdy te zdają się być znane, nie przestaną zajmować i zaciekawiać wszystkich, zwłaszcza gdy gruntownie przedstawiane będą. Choć zaś okazują się umysłowemi, jednak do życia przedewszystkiém zmierzają i w życie wprowadzone być winny. Tu więc

działać trzeba na wolę słuchacza, co pozostawia mówcy niewyczerpane źródło najrozmaitszej wymowy, której siła wzrasta, w miarę lepszego zastosowania się do słuchacza przez praktyczne zwroty, dobrane obrazy i podobieństwa, jak tego piękne znajdujemy przykłady w Ewangelji i innych księgach śś. Kapłan, występujący z nauką religijną, jest posłannikiem Chrystusa i jego Kościoła: winien zatém w Bożym tylko przemawiać interessie. Zapominający o tém i za ten zakres występujący, działa wbrew obowiązkowi i poniża stanowisko swoje. Czasy to upadku ducha kościelnego, w których za przedmiot mowy brano rzeczy świeckie, lubo zkąd inąd pożyteczne. Dla mówcy religijnego nigdy zabraknąć nie może przedmiotu we własnym jego wydziale. Setki kazań jednej treści moralnej lub dogmatycznej jeszcze pozostawią coś do powiedzenia, tak wielkiém jest przeznaczenie człowieka, tak widnokrąg dobroczynnych działań Stwórcy rozległy, tak ogromne przestwory dusza ludzka ogarnia i serce człowieka tyle ma tajników. Przedmiot religijny, do kazania obrany, winien jeszcze odpowiadać pewnym okolicznościom, jak to łatwo okazać. Chrzest odradza człowieka duchownie, a słowo Boże utrzymuje to życie w myślach i postanowieniach jego. Jako zaś natura właściwa sobie życie w porach roku rozwija, tak i Kościół w różnych swych obrzędach i uroczystościach dorocznych działa na udoskonalenie wewnętrznego życia swych dziatek. Obrzędy więc mają działać na dusze wiernych, a połączone z niemi w publicznem nabożeństwie kazanie ma ich cel objaśniać i uzupełniać. Ztąd nauka religijna nie może być tylko powszechnie chrześcjańską, lecz winna najprzód odpowiadać duchowi Kościoła katol., a potém być stosowną do czasu, uroczystości i okoliczności, wśród których będzie wypowiedzianą: inaczej nie odpowie swemu przeznaczeniu, a następnie nie przyniesie pożądanego owocu. Do kaznodziei zatém należy z obszaru prawd religijnych wybrać przedmiot, najlepiej odpowiadający życzeniom Kościoła, potrzebom słuchacza i okolicznościom, co szczególnie o kazaniach świątecznych i przygodnych rozumieć potrzeba. IV. Z przedmiotu też wypływa głównie **różnica** religijnej od świeckiej wymowy. Wprawdzie ogólne prawidła, logika, porządek, jasność wykładu, grammatyczność i właściwość wyrażeń spólne są obojgu rodzajom wymowy; w duchu jednak, źródłach, pobudkach, dowodach i całej zewnętrznej formie różnią się bardzo i nic prawie wspólnego nie mają. Dokładne poznanie tych różnic uchroni od mieszania do kościelnej wymowy tego, co ją raczej zeszpecić niż ozdobić może. Rozpoczynający mianowicie pamiętać o nich powinni, gdyż inaczej słowo Boże opowiadać będą po świecku, bez namaszczenia i ducha kościelnego, z całą próżnością i nieprzyzwoitością ozdób i wyrażeń, pochwytanych u poetów i pisarzy świeckich, jak tego liczne pozostały nam przykłady, szczególnie z dwóch ostatnich wieków. Ważniejsze zaś odmiany te naznaczyć można: 1) Kaznodzieja czerpie swój przedmiot z religji i z tegoż stanowiska zapatruje się na niego; mówca świecki bierze go z doczesności i przeprowadza z punktu doczesnego. 2) Prawda religijna w opowiedzeniu ma być prostą, dla wszystkich przystępną i daleką od błysku uczoności; mówca usiłuje popisać się wiedzą i przepychem stylu. 3) Uczucie religijne, choć najmocniejsze i pełne zapału, jest przecież w naturze swojej spokojne i poważne; uczucie mówcy świeckiego bywa najczęściej namiętne, gwałtowne,

niespokojne i zmienne. 4) Kaznodzieja opowiada nie swoje rzeczy, ale co Bóg i Duch ś. podaje w Kościele do nauczania, ztąd u niego przeważa wykład przedmiotu, a zaciera się osobistość wykładającego; mówca zaś, biorąc posłannictwo od swego talentu, przedstawia własne myśli, uczucia i sposób widzenia, wspina się na wyzokość swego *ja* ludzkiego, osobistość u niego góruje. 5) Charakter kaznodziei jest święty, zarówno w powołaniu do tego urzędu, jako też w celu i środkach; charakter mówcy jest ludzki, ze wszystkiemi niedostatkami upadłej natury naszej. 6) Nakoniec, w zewnętrznej formie różni się kaznodzieja od mówcy: każdy z nich bowiem ma swój głos, deklamację, gesty, samą nawet postawę, i zmieniać jej nie mogą bez wyraźnej nieprzyzwoitości. V. Z różnic przytoczonych łatwo zawnioskować o wyższości, przywilejach i trudności urzędu kaznodziejskiego. Do opisania ich użyjemy słów Osińskiego (ibid. str. 130—170): „Kaznodziejstwo, to rodzaj krasomówstwa, starożytnym pisarzom nieznany, należący wyłącznie do bogactw nowej literatury, który słusznie na czele wszystkich rodzajów wymowy mieścić powinniśmy. Święte znamię religji, wyciśnione na ustach kapłana, zdaje się być główną przyczyną wyższości nowej literatury nad wszystko, co nam w tym rodzaju przekazała dawna. I aby się o tém przekonać, nie samej tylko pobożności, ale i dobrego smaku radzić się możemy. Jak dostojném jest powołaniem w imieniu Boga i religji oświecać ludy, tak sztuka mówienia w przybytkach boskich przewyższa mocą, świetnością, powagą wszystkie inne rodzaje wymowy. Rzeczą kaznodziei jest Objawienie Boże, nauka zbawienna i czci najgodniejsza własność człowieka, religja. Ile te dobra, o których ma do zgromadzonego ludu przemawiać, wyższe są nad wszelkie świata zaszczyty, tyle się przed boskim językiem wszelki ziemski uniża. Przedmioty, którym kazalnia głos swój poświęca, są takiej natury, że powszechnie wszystkich ludzi zajmują i głębokie w ich sercach czynią wrażenie. Dla tej zaś przyczyny nie ma rodzaju wspaniałości, ozdoby, mocy, zapału, któryby wymowie kazalnej nie służył. Lecz zważmy także, jakie ten rodzaj ma nad innemi korzyści, jakie oraz właściwe sobie do zwyciężenia trudności? Widocznemi są pierwsze: kaznodzieja ma korzyść mówienia o tém, co osobiście i zbliska wszystkich jego słuchaczów dotyka; nie do małej liczby wybranych sędziów, lecz do najliczniejszych zgromadzeń przemawia; pewnym jest, iż mu przerwaném nie będzie, iż mu nic nie da powodu do zbijania nieprzewidzianych zarzutów; nic go nie skłoni do nagłej odpowiedzi, nic do nieprzygotowanej mowy. Wybiera swój przedmiot spokojnie, z wolnym namysłem, i występuje na kazalnicę wcześnie opatrzony w wszelką pomoc, jakiej mu dostarczyć mogła najdokładniejsza obranej rzeczy rozwaga. Nareszcie, wspiera go ta jeszcze zacnego powołania dostojność, przy której w obec ołtarzów nikną ziemskie stopnie słuchaczów, podwyższone bez różnicy do godności człowieka i chrześcjanina. Lecz, obok tych ważnych przywilejów, otaczają wymowę kazalną niełatwe do zwyciężenia trudności. Nie ma wprawdzie kaznodzieja przeciwnika, z którymby walczył, ale przez to samo stać się może nadto spokojnym i obojętnym posiadaczem miejsca, na którém stanął: żadne przeciwieństwo, żaden sąd nie ożywia jego baczności, nie budzi genjuszu. Cele kaznodziejskiej wymowy są zapewne ważne, wielkie i naj-

okazałeze, lecz słuchacz, oddawna z niemi oswojony, nie łatwo mocniejszych dozna wrażeń i trudniejszym względem mówcy stanie się sędzią. Tak więc wyższym tylko zostawiono geniuszom, aby zdołali zająć całą uwagę słuchaczów w rzeczach nie nowych, tyle razy powtórzonych i tracących powab wynalezienia. Ze wszystkich trudności sztuki ta jest bezwątpienia największą, uczynić to nowém i zajmującém, co się pospolitém i wyczerpaném zdawało. Żaden wszakże rodzaj utworu tyle nie wymaga talentu, jak ten, w którym cała zaleta pisarza na wykonaniu polega. Nie idzie tu bowiem o wskazanie ludziom nowej prawdy, nowej nauki, nie idzie o opowiedzenie im tego, czego nie znali, lecz o wystawienie rzeczy wiadomej z taką dokładnością i mocą, iżby serce i wyobraźnia słuchającego nowém zajęte czuciem i przekonaniem, nową uczyniły ofiarę z błędów i namiętności. Dla tych to przyczyn, dla tej trudności zawodu, jeżeli mamy wielką liczbę dobrych kaznodziejów, nie wielką celujących liczymy. Sztuka wymowy kazalnej mniej nam podaje wzorów najwyższej doskonałości, bo nie masz rodzaju, w którymby ta doskonałość trudniejszą była do osiągnięcia." Wzywa to kapłanów i sposobiących się do stanu duchownego, aby się do urzędu kaznodziejskiego pilnie wprawiali i wcześnie rozwijali w sobie przymioty potrzebne kaznodziei. VI. Przymioty te odnoszą się do natury, umysłu i serca. 1) Przymioty *natury*. Mówca, jako człowiek złożony z duszy i ciała, dla obojga potrzebuje odpowiednich darów natury. Ze strony ciała potrzebuje mocnych płuc, swobodnego, dźwięcznego głosu, ruchu rąk i ciała łatwego, wszakże nie teatralnego. Układ ust i reszty ciała ma wyrażać pewien wdzięk męzki i poważny, aby samo spojrzenie na mówcę dobre o nim na umyśle słuchacza czyniło wrażenie. Ze strony duszy, kaznodzieja powinien posiadać ukształcony umysł, zdrowy sąd i pamięć. Te przymioty niezawsze razem znajdują się w jednym mówcy; odbieramy je też zwyczajnie w miernym stopniu, a rozwijamy pracą i sztuką. 2) Przymiot *nauki* odnosi się do odpowiedniej wiedzy mówcy. Znać zaś powinien zasady wymowy, aby, gdzie tego potrzeba, do nich się stosował, bez zbytniego i jawnego o ich zachowanie starania, gdyż to pedantyzmem i szkołą trąci, a często szkodzi samej prawdzie, czyni też mowę suchą i bezbarwną. Najwyższa to sztuka w wymowie spożytkować jej prawidła i ukryć tak, jakby ich tam wcale nie było. Co do materji, kaznodzieja całą mądrość kościelną posiadać powinien, a zatém teologję dogmatyczną i moralną, Pismo św., historję Kościoła i znać Ojców, których ustawicznie czytać mu należy. Nie godzi się jednak popisywać z erudycją i wiedzą, z cytacjami i użyciem wyrazów naukowych, w nędznym celu nabycia sławy uczonego; często wydać się to może nader zabawném i śmiesznem, zwłaszcza w nauce do ludu prostego, który, ufając w świętość posłannictwa kapłana i w prawdę jego nauki, nie potrzebuje cytat i wiadomości, zkąd ją pasterz jego posiada. 3) Przymioty *serca* niemniej są ważne od innych. Wymagano ich po świeckim mówcy (*Quintil.* lib. 12 c. 1 et 2): ileż daleko bardziej potrzeba ich mężom kościelnym i opowiadaczom słowa Bożego. Do nich odnieść można słowa Izaj. 40, 9. „Wstąp na górę wysoką (doskonałości ewangelicznej) ty, który opowiadasz słowo Ewangelji Sionowi!" Dwie główne cnoty potrzebne są kaznodziei: *czystość* i *gorliwość*. *Czystość*, naprzód *wewnętrzna*, aby nie wnosił na ambonę sumienia grzechem śmiertelnym

obciążonego. „Grzesznikowi rzekł Bóg: czemu ty opowiadasz sprawiedliwości moje i bierzesz testament mój w usta twoje?“ (Ps. 49, 16). Potém, *czystość zewnętrzna*, spoczywająca w imieniu dobrém u ludzi i przekonaniu jego o nieskazitelności obyczajów kapłańskich. „Bądź przykładem wiernych w mowie, w obcowaniu, w miłości, w wierze, w czystości“ (I Tim. 4, 12); „nie dawając nikomu żadnego zgorszenia, aby nie było naganione posługowanie nasze“ (II Cor. 6, 3). Wreszcie, czystość zamiaru czyli intencji, aby nie szukał swego interesu tylko Chrystusa; aby oglądał jedynie słowo Boże, nie swoje pomysły; aby pragnął chwały, lecz Bożej wyłącznie; aby usiłował zbierać owoce, lecz dusz pozyskanych Bogu; skutek zaś aby przypisywał Bogu samemu, który wzrost daje. *Gorliwość* znowu domaga się, aby cokolwiek uzna za korzystne dla chwały Bożej i zbawienia ludzi, to opowiadał żarliwie, nieustraszenie i roztropnie. Żarliwie mówi, gdy, pełen gorliwości w duszy, wyraża to Boże natchnienie w twarzy, gestach, głosie i obyczajach, przez co Duch ś. zdawać się będzie przemawiać usty jego. Żarliwość ustawicznie zasilać i utrzymywać w sobie potrzeba zamotnością, ciągłą modlitwą i rozmyślaniem. Niech więc kaznodzieja nie szuka światowych rozrywek i towarzystw niepotrzebnych, natomiast niech codzień zastanawia się nad nieskończoną dobrocią Boga, godnego najwyższej naszej czci i miłości, oraz rozmyśla nad nieszczęśliwym losem wielu dusz wiecznie ginących, których ocalenie od zguby złożył Bóg w gorliwości kapłańskiej. Modlitwa jego ma mieć za przedmiot prośbę do Boga o udzielenie i przechowanie w nim ducha Bożego, tudzież o pozyskanie woli, gotowej zawsze na spełnienie natchnień śś. Gorliwość domaga się, aby spełniał urząd swój wiernie i nieustraszenie, bo za Chrystusa poselstwo sprawuje, a posła jest powinnością dokładnie odpowiedzieć przyjętemu zobowiązaniu. Poda więc prawdy, jakie poradzą okoliczności, Ewangelja, lub obowiązek. Nikomu pochlebiać lub pobłażać nie będzie, lecz też godność stanowiska nakazuje, aby nie używał pogróżek ziemskich, docinków szyderczych i uszczypliwych. Ze swobodą głosić będzie prawdę, zbijać błędy, strofować występki, do cnoty zachęcać, z wszelką jednak cierpliwością i nauką, a głównie roztropnością, która gorąco gorliwości i odwagę miarkuje, a wolnością należycie rozporządzać uczy. Roztropność sprawia również, że mówca kazanie swoje zastosuje do okoliczności: t. j. do stanu słuchaczów i do miejsca, bo nie wszystko wszędzie służy, a o wielu rzeczach prywatnie tylko przestrogi dawać można; do czasu: bo często zwłoka sama leczy, co pośpiech psuje; do przedmiotu, o którym mówi, przyczém niech pamięta, że wiele często mówićby się dało, a nie godzi się, i znowu wieleby się godziło, a nie wypada. Tych więc przedmiotów niechaj nie tyka, z których Bóg chwały, a ludzie zbawiennego nie odniosą pożytku: często z tego raczej zniewaga religji, obraza Boga i zgorszenie ludzi idzie. Nie powinien dla tego drobiazgowo rozbierać występków, zwłaszcza nieczystości, kradzieży i t. p., gdyż pożyteczniej jest o takowych ludziom nie wiedzieć, jak, na kazaniu o nich się pouczywszy, wiedząc, potém takowe popełniać. Nie wszystko też każdemu mówcy przystoi: inaczej mówi młody, inaczej stary, którego wiek, rozum, nauka i powaga zalecają. Roztropność każe mieć wzgląd nietylko na osobę mówiącego, lecz i na sposób mówienia. Kaznodzieja nie może używać słów gminnych, ulicznych, żartobliwych, ostrych i przykrych, nie może

przemawiać z miłości własnej, z nienawiści, z gniewu, lub z chęci swojego pożytku; osoby prywatnej, jej błędów i czynów nie wprowadzać do mowy; zajęć i błędów ludzi jakiego stanu, np. sądowników, rzemieślników, a tém bardziej panujących, rządu i duchowieństwa ostremi wyrazy nie chłostać, wyszydzać i krytykować, bo to najczęściej żadnego pożytku, a zwyczajnie wiele szkody przynosić zwykło. Te są ogólne uwagi, wskazujące, jak kaznodzieja ma użyć wrodzonych zdolności, jak w mowie korzystać z przymiotów nauki i serca. Lecz dary natury trzeba rozwijać i uszlachetniać. Środki i pomoce udoskonalenia przymiotów mówczych są: czytanie i wypisywanie z książek, ćwiczenie w pisaniu, słuchanie, wysłowienie i naśladowanie. 1) *Czytaniem książek* tak się wiadomości nasze odżywiają, jak siły przyjmowaniem pokarmu. Aby zaś pożytecznie czytać, trzeba przestrzegać liczby i wyboru w książkach, oraz sposobu czytania. Co do liczby, początkujący w nauce stylu powinni czytać tylko dobrych autorów i to nie wielu, aż się w stylu urobią; potém mogą czytać więcej i mniej doskonałych, aby własnym sądem ich błędy poznali i ustrzedz się takowych umieli, zawsze jednak do swych pierwotnych wzorów wracać i takowe często odczytywać z uwagą. Tak czynili najlepsi mówcy i pisarze. Cycero za nauczyciela stylu wziął sobie Demosthenesa, ś. Cyprjan Tertuljana, ś. Ambroży Orygenesa, ś. Chryzostom Pawła Apostoła, których odczytywali i pilnie i ustawicznie. Co zaś do nabycia nauki w przedmiocie obranym do mowy, służy reguła przeciwna, t. j. wielu autorów czytać trzeba, bo nie wszystkie książki mieszczą wszystko, nie z jednaką jasnością lub porządkiem rzecz rozbierają. Co do wyboru w książkach, takowy koniecznie czynić wypada, bo całego ogromu dzieł, traktujących o każdym przedmiocie religijnym, przeczytać nie podobna. Probatos semper lege, radzi Seneka, t. j. czytaj najlepszych w swoim rodzaju. Z książek podających materjał i wzory stylu dla mówcy kościelnego, pierwszém jest Pismo ś. Tak np. do podniesienia ducha posłuży Izajasz, do poruszenia serca i dodania odwagi Jeremjasz, do wzbudzenia przerażenia Ezechjel, do natchnienia miłością i pobożnością Daniel. W ogóle prorocy posiadają moc, wielkość i naturalną a wzniosłą wymowę, jakiejbyśmy napróżno u świeckich mówców szukali. Myśli pobożnych pełne są Psalmy Dawida, przykładów wiele w księgach historycznych, nauki obyczajowej w dydaktycznych, figur i rozumowań w listach św. Pawła, dowodów wiary w Ewangeljach i pisarzach N. Test. Dla tego Pismo ś. ma być własną księgą mówcy religijnego, którą codziennie wertować powinien i uważać sobie za stracony dzień, w którymby z uwagą i rozbiorem jednego lub kilku nie przeczytał rozdziałów. W dziełach komentatorów, zwłaszcza Korneljusza a Lapide, znajdzie wykład trudniejszych ustępów, a także w Ojcach Kościoła, z których również i stylu nauczyć się może. Ś. Bazyli celuje ujmującą powagą, Atanazy mocą i siłą, Grzegórz nazian. szczytnością i życiem, Grzegórz nyss. płynnością i łatwością mowy, Cyprjan jasnością, Ambroży przyjemnym zdań i myśli wykładem, Augustyn filozoficzną myśli głębokością, ś. Efrem poetycznością, Salwjan żywém uczuciem, Leon majestatem, Grzegórz W. nauką obyczajów, Bernard słodyczą, Piotr Chryzolog zwięzłością, Chryzostom wielu oratorskiemi przymiotami. Z naszych kaznodziejów słusznie zalecają Skargę, w stylu którego i powaga i namaszczenie żywo się odbijają. Inne nauki, podające

materjał dla mówcy, mają również znakomitych swoich autorów, znanych powszechnie. Co do sposobu czytania, zachować trzeba przedewszystkiém porządek i uwagę. Porządek wymaga, aby całą książkę pilnie przeczytać, nie opuszczając nawet wstępu i przedmowy, która zwykle służy do lepszego poznania autora i książki. Jeśli być może, trzy razy się czyta, zwłaszcza mowę religijną, gdyż nie zaraz wszystko pojmujemy. Przy pierwszém czytaniu uważa się na cel, podział, dowody; przy drugiém na układ mowy; przy trzeciém na wyrażenia, styl, wymowę. Niewiele na raz czytać, częściami rozbierać rzeczy czytane; lepiej bowiem z korzyścią odczytać jedną kartę, niż wiele bez pożytku. Uwaga znowu na tém zależy, aby nie czytać pospiesznie i przechodnio, ale z rozwagą i rozbiorem. Jeśli jednak idzie o poznanie rzeczy a nie stylu, można czytać prędzej. W trudniejszych i pożyteczniejszych miejscach powtórzyć czytanie, porównać z poprzedniém i następném, a skończywszy czytanie, zastanowić się w cichości i zdać sobie z tego sprawę. 2) *Wybieranie z książek* potrzebnych nam rzeczy ważne przedstawia korzyści, gdyż pomaga do zebrania większej uwagi przy czytaniu, a tém samém łatwiejszego zrozumienia; przyczynia się również do trwalszego zapamiętania; wyjątki te wreszcie stanowią jakby bibljotekę, z materjałami do kazań, która łatwo przenosić się daje i w potrzebie usługi świadczy. Wypisywaniem zająć się wcześnie, a będzie do tego i łatwość większa i zbiór obfitszy; wybierać z sądem, nie pisze się bowiem wszystko; rzeczy zwyczajne i często się powtarzające wcale tam niepotrzebne; wypisywać stale i pilnie przy każdém czytaniu, bo rzadka książka, z którejby nic zanotować nie przyszło, choćby tylko o niej sąd i zdanie nasze. Nietylko rzeczy czytane, lecz również widziane, słyszane i pomyślane spisywane być mogą. W zapisywaniu zachować porządek raz przyjęty i obmyślany, a wyjątki odczytywać niekiedy: inaczej, daremnie leżeć będą i dla nas zostaną bez pożytku. 3) *Ćwiczyć się* także należy *w pisaniu*, czyli komponowaniu i układaniu kazań, bez czego sami do pisania ich uzdolnić się nie zdołamy. Te zaś warunki zachować tu trzeba: a) obmyśleć naprzód i rozważyć, co powiedzieć, aby było odpowiednie czasowi, Ewangelji, słuchaczowi i innym okolicznościom. Następnie szkielet kazania w myśli sobie przedstawić, potém na kartce go spisać i wreszcie wziąść się do pisania. Ponieważ cała mowa leży w założeniu, podziale i dowodach, więc o tych naprzód coś postanowić, a wstęp i inne części znajdą się potém. Niektórzy mają dobry zwyczaj spisywania pierwszych myśli, jakie się do kazania nawiną, a potém dobierają je i we właściwych rozmieszczają częściach. Inni znowu, postanowiwszy mówić o jakim przedmiocie w ogóle wziętym (który szkoła tezą nazywa), rozczytują się naprzód o nim w dziełach odpowiednich, poczém dopiero stanowią w szczególe, z jakiego względu rozważać go będą (co szkoła tematem, ὑποτέσις, zowie); np. zamyślając mówić o modlitwie (teza), czytają dzieła w tym przedmiocie, a zebrawszy z nich najwięcej dowodów na okazanie skutków modlitwy, stanowią w szczególności pisać o nich kazanie (temat). Inni jeszcze biorą do rozmyślania medytacje, traktujące o zamierzonym temacie, i z nich czerpią materjały, ułatwiające im ułożenie samego kazania. b) Napisane kazanie trzeba poprawić razy kilka: dla tego wypada napisać je na czas dłuższy przed powiedzeniem, w czém szczególnię nowo rozpoczynający pilnymi być

winni. Wieczorem i rano, gdy myśl swobodniejsza, odczytywać je uważnie i wtedy niepotrzebne rzeczy wykreślać i rzecz ściele uporządkować. Dobrze w tym celu głośno kazanie odczytywać, także odłożyć na czas dłuższy, a potém wziąść znowu, jakby raz pierwszy, jakby nową i obcą pracę. Szczęśliwy, któremu doświadczeńszy i lepszy mistrz w tém dziele może pracę jego przeczytać i dać swoje uwagi. c) W pisaniu kazania porządek zachowany być winien; wstęp jednak, choć w mowie jest pierwszy, może być przecież na samym końcu zrobiony, jak radzą doświadczeni mówcy. Rozpoczynający naukę, nim się uzdolnią do pisania całych kazań, powinni rozpocząć od części, robiąc np. opisy, dowodzenia, rozwijając przykłady biblijne, figury i t. p. Inni jeszcze, idąc torem starożytnych rzymian, na wzorach greckich się zaprawiających, dla wprawy biorą do tłumaczenia na własny język kazania cudze, zwłaszcza Ojców Kościoła. 4) *Słuchaniem mówców* uczymy się sami. Do tego jednak potrzeba, aby uczący się przychodził w chęci nauczenia się, czyli z zamiarem naśladowania zalet, a unikania wad. Dobrze jest też mowę słyszaną zaraz napisać i to najwierniej, ile zapamiętać się zdoła, zwłaszcza znakomitych mówców. Nie wadzi i mniej zdolnych słuchać, aby ich błędów uniknąć. W tej nauce ze słuchu dawać pilną uwagę na budowę mowy, na wstęp jej, przejścia, założenie, na siłę dowodów, formę mowy, sposób działania, na uczucie, figury znakomitsze i właściwość stylu. Niemniej pilnie badać zmianę głosu i użycie gestów, a co się godnego zapamiętania zbierze, zaraz sobie w domu zapisać. Ucząc się tego od starszych i znakomitszych mówców, należy przecież unikać zbytniego naśladownictwa, bo nie wszystko służyć może każdemu. 5) *Naśladowanie* stanowi ostatni środek pomocniczy w szkole oratorskiej. Jest ono najkrótszą drogą do krasomówstwa, dla tego wiele o naśladowaniu pisali dawni: Arystoteles, Cycero, Kwintyljan. Rzecz cała rozwija się w odpowiedzi na pytania: kogo? w czém? jak naśladować? a) *Kogo?* Rzecz jasna, iż tylko zupełnie dobrych mówców. Takich więc szukać i za wzory obierać sobie potrzeba, licząc mianowicie, że ten najlepszy, który najwięcej przyniósł pożytku. W stylu na początek jednego tylko naśladować mówcę, w materji zaś i sposobie ułożenia kazania można te wzory odmieniać, dla rozmaitości i rozwoju własnego ukształcenia. b) *W czém* naśladować? W tém tylko, co się szczególnie i najbardziej podoba, bądź to w słyszaném, bądź też w odczytaném kazaniu. Głównie uważać na wynalezienie i układ mowy. Do wynalezienia należy założenie, podział i dowody; układ zaś obejmuje budowę mowy i porządek. W tych właśnie rzeczach naśladować obrane wzory. Gdzie o styl idzie, trzeba uważać na jego czystość, właściwość i piękność w słowach i zdaniach; na związek, zgodę, liczbę, następstwo słów w zdaniach, zdań w perjodach, perjodów w ustępach mowy; na figury, przenośnie, przysłowia i t. p. Naśladując wzory, nie godzi się przejmować z nich całych części lub ustępów kazania do swojej pracy, bo to nie naśladowanie, ale plagiat, od uczonych wzgardzony. I ci go robią, co z wielu autorów kazanie swoje zszywają. Wymówić można chyba tych tylko, co czasu nie mają, lub dla braku nauki na więcej zdobyć się nie są zdolni. Do umiejętnego korzystania z obcych i gustu i zdrowego rozsądku potrzeba. c) *Jak* naśladować? Nie chodzi tu o styl, lecz o samo pisanie kazania. Dla ośmielenia rozpoczynających do samodzielnego działania w układzie kazań, scholastyczni nauczyciele takie

uczniom swym podawali sposoby, lub zalecali ćwiczenia: α) kazania wzorowego mówcy rozbierz na części, zrób skrót na kartce i odłóż na bok, po niejakim czasie odczytaj to i rozwiń własnym stylem, a będziesz miał swoje; β) na wzór dobrego jakiego autora pisz własne kazanie w podobnej, odmiennej, lub całkiem przeciwnej materji, pilnując ściśle jego formy i układu; γ) z kazania długiego, o kilku częściach, weź jedną i przerób ją na kazanie, dołożywszy wstęp i zakończenie; δ) zachowawszy ze wzoru tekst i podział, użyj w kazaniu innych dowodów, zmień ich porządek, lub formę stylu i figur; ε) myśli we wzorze dotknięte rozwiń, inne w sposób odmienny przedstaw; ζ) przerób medytację na kazanie; η) weź homilję którego z Ojców Kościoła, a zachowawszy jej dowody i naukę, oddaj w formie dzisiejszej kazań i w stylu własnym; ϑ) zachowawszy wiele z kazania wzorowego, zmienić jego tekst i przykłady. Te są pospolite dotąd sposoby przerabiania kazań, przez które do samodzielnego układu i pisania ośmielają się i zaprawiają uczący. W przedmiocie naśladowania pamiętać jeszcze trzeba, iż często psujemy własny talent, chcąc się stosować do cudzego, osobliwie gdy ten nie jest zgodny z naszemi przymiotami. Należy przeto roztrząsnąć naprzód zdolności swoje i iść za wrodzoną skłonnością, a naśladowania tam tylko używać, gdzie z naturą i naszém usposobieniem jest zgodne. VIII. Rozkład i ogólny rys całego kazania przed pisaniem zrobić sobie powinien mówca i żywo w umyśle przedstawić. Jest to więc szkielet mowy, idea rzeczy essencjonalnych, zatém bez szczegółów w ozdobach i formie wysłowienia. Dla nabycia w tém wprawy trzeba robić ogólny szkic z każdego odczytanego kazania, przez co łatwo będzie zrobić go i w tém, które sami powiedzieć mamy. Szkice takie wielkie mówcy przynoszą pożytki: nawyka bowiem mówić porządnie o założonym przedmiocie; od celu swego nie łatwo odstępuje, lecz go się ściśle trzyma; prędzej kazanie napisze; lepiej jego części i dowody rozłoży; a nabywszy wprawy, przy pomocy szkicu takiego, potrafi, po krótkiém pomyśleniu, bez pisania, dobre powiedzieć kazanie. Obmyślając szkic kazania, należy naprzód obrać tekst i przedmiot założenia, oraz zrobić jego podział, o ile ten potrzebny; do każdej części wybrać właściwe dowody, a przynajmniej najgłówniejszy, na którym wspiera się założenie i z którym inne zazwyczaj ściśle się łączą; na każdy główny dowód obrać też można zawczasu najodpowiedniejszą formę wysłowienia; amplifikacje zaś, figury, perjody, przejścia i ozdoby znajdą się przy samém wykonaniu dzieła, pismem lub improwizacją; niektóre zwroty moralne i na końcu zwykle pomieszczana zachęta mogą być choć ogólnie obmyślane; ułożywszy wreszcie w myśli lub na pismie kazanie, przystępuje się w końcu do określenia samego wstępu. IX. Jak pisać kazanie. Trzy rzeczy do tego potrzebne: wynalezienie, rozkład i wysłowienie. O każdej krótko: a 1-ód, wynalezienie (inventio) obejmuje tekst, przedmiot i podział kazania. a) Użycie *tekstu* w kazaniu z synagogi przeszło do kościoła. Gdy bowiem żydzi wykładać mieli prawo lub proroków, albo dawać upomnienia religijne, wprzódy odpowiedni ustęp Pisma ś. odczytywali. To samo czynił Zbawiciel (Luc. 4, 16), to i Paweł ś. (Act. 13, 14). Zwyczaj ten, potwierdzony przez Chrystusa Pana i Apostołów, przyjął i zachował Kościół katolicki, jak świadczy św. Justyn w drugiej apologji do ces. Antonina Pobożnego. Zdawna więc w kościele odczytywano ustępy Pisma św., czyli perykopy,

jako się i dziś zachowuje; gdy zaś następnie nie cały ten ustęp, jak bywa w homilji, a tylko najbardziej uderzające i najodpowiedniejsze potrzebom słuchacza zdanie Pisma św. brano za przedmiot mowy, powstało użycie tekstu, który powtarzał mówiący bądź z książki, bądź z pamięci, podając w nim główny punkt i treść dalszej mowy swojej. Nie ma więc wątpliwości, że tekst, na czele kazania stawiony, nie jest nowością, choć go dotąd niezawsze i niewszyscy używają. Tekst tylko z Pisma ś. brany być powinien, bo kazanie jest rozwojem słowa Bożego w tej głównie materji, o której tekst traktuje. Niekiedy, lecz to rzadko, mogą być użyte zdania z ksiąg liturgicznych, jako słowa Kościoła, biorącego natchnienie od tegoż Ducha co Pismo ś. O ile się da, tekst ma być brany z Ewangelji odczytanej, aby jej lekceważenia nie okazywać i w tym też celu Kościół ustępy (perykopy) ewangeliczne naznaczył. Z epistoły dnia tego wziąść je również można, jeśli epistoła razem z Ewangelją na ambonie się czyta, boć i to słowo Boże. W kazaniach okolicznościowych idą teksty z innych miejsc Pisma św., gdy przedmiotowi lepiej odpowiadają. Tekst winien być krótki, lecz nie jedno lub dwu wyrazowy, obranemu przedmiotowi odpowiedni, treść kazania obejmujący, w sobie dość jasny, nienaciągany. b) *Przedmiot* czyli temat do mowy obrany winien być prawdziwy, nie wymyślony paradoks, lub trudny do uwierzenia, np. że św. Fr. Ksawery był większym nad ś. Pawła Apostołem. Ztąd prawdopodobne opinje i twierdzenia, jako i sporne u teologów, nie powinny być brane za przedmiot kazania. Temat będzie krótki i jasny, w słowach także krótkich i jasnych słuchaczowi ogłoszony. Niewłaściwie niektórzy kaznodzieje ukrywają go, lub z umysłu w słowach zaciemniają, iż często ludzie wyjdą z kazania, nie wiedząc nawet o czém było. Temat nadto winien być jeden i całkowity, aby obejmował wszystkie części kazania, a one odnosiły się do niego, jako do swojej całości; winien być umiarkowany, t. j. nie tak jałowy, aby mowy wypełnić nie zdołał, ani tak obfity i ogólny, aby się zbyt szeroko rozciągał, nie zostawiając miejsca na opisy, zachęty i inne ozdoby mowy, bo zbyt obszerne założenie stanowi raczej materję do pisania książki, niż kazania. Starać się trzeba, aby przedmiot obrany był zgodny z Ewangelją odczytaną, gdyż i Kościół tego żąda, oznaczając perykopy ewangeliczne; w szczególności zaś ma się zgadzać z tekstem na początku położonym, inaczej tekst daremnie użytym będzie. Niemniej zgodny być winien z czasem, gdyż w różnych uroczystościach Kościół odmienne rozpamiętywa tajemnice; zgodny z obyczajami i uzdolnieniem słuchacza, więc ludziom prostym przedmioty łatwiejsze, uczeńszym trudniejsze służą, a każde prawie miejsce i społeczeństwo ma swoje grzechy panujące, przeciw którym występować należy. Przedmiot kazania ma być także praktyczny i użyteczny słuchaczowi, zatém do nauczenia i uobyczajenia ludu zmierzający, nie do zaspokojenia jego ciekawości. Dla tego na uroczystości świętych nie panegiryki, ale materje moralne obierać wypada, bo nie na to Kościół ich chwali, abyśmy tylko podziwiali, lecz abyśmy się z życia ich budowali i takowe naśladowali. Ze względu na pożytek słuchacza, jedni do nauk biorą porządek katechizmowy i z kolei opowiadają prawdy religijne, co dla ludu prostego jest bardzo dobre; inni porządkiem przechodzą szczególne cnoty i obowiązki; inni jeszcze całe księgi Pisma św. rozbierają. Wreszcie, przedmiot każdy, lubo obejmuje prawdę starą i znaną, powinien być nowy pod względem

swego przedstawienia, iżby zajął słuchacza urozmaiceniem, uprzyjemnieniem i pozorem nowości. c) *Podziału* mowy, lub raczéj przedmiotu jej na części, w czasach dawnych wcale, albo rzadko tylko i nie w tej formie jak teraz używali mówcy. Wprowadzono podziały następnie, bo samej mowie nadają porządek, jasność, zgodę i ztąd idącą piękność; słuchaczowi znowu ułatwiają zrozumienie, robią większe zajęcie i ułatwiają spamiętanie; mówcy także dają łatwość napisania i wyuczenia się mowy, trzymają go w jedności przedmiotu, stawiając granice, których przestępować nie może. Podział, gdzie się używa, powinien być prosty i jasny, całkowity i zupełny, iżby główne rzeczy obejmował i ni mniej ni więcej nad przedmiot obrany nie zawierał; części też nie powinny się wzajemnie wyłączać; ma być krótki, jasny i w porządku, czyli, co z natury rzeczy pierwsze, to i w podziale pierwsze miejsce zajmować powinno. Źródło podziału jest w samym przedmiocie, zasady do zrobienia go podaje logika. Podział naciągany lub fałszywy więcej mowie szkodzi, niż ją zdobi. Szkodliwy jest nałóg, aby kazania koniecznie i stale dzielić zawsze na dwie lub trzy części, jak to u francuzkich autorów znajdujemy. Dziś jednoczęściowe kazania są u nas powszechniejsze, lubo i podział miewają, lecz ten ukryty w porządku logicznym całej mowy. U francuzów bywają często i poddziały, tak w kazaniach, jako i dziełach naukowych, co niby ścisłość logiczną i porządek oznacza, a w rzeczywistości nudzi słuchacza i czytającego, gdy autor przed każdym rozdziałem dzieła lub częścią mowy rozpowiada, w jakim porządku rzecz podjętą dalej rozprowadzać zamierza. Poddziały dla tego wielu gani, jako trudne w obmyśleniu, jako przedłużające mowę i często ją psujące sztucznym swoim układem. Inni znowu je chwalą, bo tak samo jak podział nadają jasność, porządek, piękność, łatwość ułożenia i spamiętania mowy. Ujdą, gdy będą ukryte w samém przeprowadzeniu rzeczy, bez jawnego ich wyrażania. Niezawsze też używać ich można, bo z jednostajności idzie ckliwość i znużenie. W kazaniach ludowych i krótkich nie używać ich lepiej, zwłaszcza w przedmiotach moralnych, chyba sama natura rzeczy i porządek je nastręcza. Nie powinny być zbyt liczne, nie rozprawiać o nich, lecz z natury głównej części kazania wysnuć i ukryć je w mowie, a jeśli się wymieniają, uczynić to krótko, jakby jedném słowem. 2re, *Rozkład* (dispositio) mieści samą rzecz kazania, a zatém dowodzenie, objaśnienie, zachęcenie i t. p. materjały, poczerpnięte z nauki i uczuć, celem przekonania i skłonienia słuchacza. Tu szkoła zaleca zastanowić się, jakiego rodzaju sposoby dowodzenia będą najodpowiedniejsze, aby zamiar osiągnąć. Przy zalecaniu np. cnoty do wykonywania, zwłaszcza jeśli jest trudną, każe brać szczególnie argumenty de possibili; gdy się radzi cnoty, które mogą zdawać się przykre, używać przeważnie argumentów de facili; w innych znowu razach korzystać z argumentów treści de honesto, utili, necessario. Uczy, jak przedstawiać dowody z definicji, porównań, podobieństw i przeciwieństw, przyczyn, następstw i t. p. Lecz są to tylko formy, w których dowody występują; same zaś źródła dowodów nie różnią się od źródeł wiedzy teologicznej. Tych Melchjor Canus (De locis theologicis) wylicza 10: Pismo św., podania apostolskie, powaga Kościoła, sobory, orzeczenia Stolicy Apost., Ojcowie śś., teologowie, rozum ludzki, filozofja, historja; z nich pięć głównie służy wymowie: Pismo ś., Ojcowie, teologja, historja i filozofowie. Te zaś ostrożności w użyciu ich zachować należy:

a) co do *Pisma ś.* Każde kazanie, w jakimkolwiek temacie, wspierać się powinno na Piśmie ś., stosownie jednak do natury założenia czyli przedmiotu, w jednem mniej, w drugiém więcej przytaczać go potrzeba. W materjach ogólnych, rozumowi ludzkiemu przystępnych i jasnych, dość jeden lub parę ustępów; więcej znowu w tych, co się naturze ludzkiej zdają sprzeciwiać i mniej są przystępne rozumowi. Nigdy jednak zbyt wiele ich nie kłaść dla dowiedzenia tej samej rzeczy, bo mnóstwo takie tamuje bieg wymowy i trąci dziwactwem. Dobrze brać je szczególnie z odczytanej Ewangelji, lub rozwijać tekst obrany, jeśli ten istotnie za główny dowód użyć się daje. Teksty przeczytane nie powinny być za długie. Mówić je po łacinie, potém w tłumaczeniu; przytaczać nadto rozdział i wiersz księgi, wersje lub wydania, jak to niegdyś było we zwyczaju u scholastyków, sprawia prawdziwą nudę słuchaczowi i odrazę prostemu ludowi. Dość zatém poprzestać na wymienieniu samego autora tekstu, np. tak mówi św. Mateusz, św. Paweł... a opuścić cytaty miejsc, przykładem samego Chrystusa Pana i Apostołów. W kazaniach jedynie polemicznych, dla większej powagi i zestawienia dowodów użyte być mogą szczegółowe cytaty, rzadka przecież bywa potrzeba kazań tego rodzaju. Brać raczej teksty dowodzące, niż wprost tylko twierdzące, bo w tamtych więcej mocy, gdy, okrom wzbudzania powagi, i na rozum działają. Twierdzące są np. „a Słowo stało się Ciałem;" „miłujcie nieprzyjacioły wasze;" dowodzące: „dawajcie, a dano wam będzie; „bądźcie miłosiernymi, jako Ojciec wasz niebieski miłosierny jest." Z tego obojga rodzajów tekstów przekładać przedewszystkiém rozkazujące, zakazujące, grożące, obiecujące, zachęcające, radzące, bo przy właściwej amplifikacji posłużą dobrze do obudzenia różnych affektów, przemawiając zarazem do serca słuchacza. Teksty Pisma ś. należy brać tylko w rozumieniu i wykładzie Kościoła, jak żąda św. sobór tryd. (ses. 4). Przykładów biblijnych, porównań, parabol i podobieństw bezpiecznie używać można, gdzie takowych dobry smak żąda; figur zaś biblijnych roztropnie, bo nie zawsze odpowiadają językom i zwyczajom ludów nowożytnych. b) Co do *Ojców Kościoła.* Tych zdania jednozgodne bierzemy za dowody, korzystamy z ich stylu i nauki. Nie należy jednak w kazaniu za często cytować ich, lub za długie ustępy przywodzić; nie zawsze też wyjątki z Ojców tłumaczą się, lecz częściej podają w treści. Gdy się w czém różnią, należy ich pominąć, a cytując, podawać tylko autentyczne pisma. c) Znajomość *teologji* bardzo kaznodziei potrzebna. Winien tylko przestrzegać, aby nic przeciwnego prawdziwej nauce Kościoła do kazania jego się nie wcisnęło, wątpliwych rzeczy nie podawać za pewne, lub spornych za powszechnie przyjęte. Dla tego mając mówić w przedmiocie dogmatycznym, polemicznym lub moralnym, przejrzeć ma teologów odpowiednich i w nich się oczytać. Zresztą, niech nie zobowiązuje słuchacza do wierzenia tego, czego Kościół za dogmat nie podaje; niech się nie zacieka w trudniejsze przedmioty teologiczne, których lud albo wcale nie zrozumie, albo, co gorsza, źle zrozumieć może; niech unika formuł, wyrażeń i słów teologom tylko właściwych; niech idzie środkiem w rzeczach spornych, nie biorąc zdań ani zbyt surowych, ani za wolnych; w końcu, co podaje z teologji, to nie naukowo i sucho, ale z zajęciem i sposobem kaznodziejskim przedstawi. d) *Historja* obszerne ma zastosowanie w wymowie. Były czasy, iż całe kazania faktami historycznemi zapełniano. Dziś słusznie nie po-

chwalają tego uczeni, przyznając jednak, że nie podobna usunąć zupełnie historji, zwłaszcza w kazaniach dla ludu prostego, którego rzeczy podobne i zajmują i budują. Potrzeba tylko brać fakty dziejowe oszczędnie, z umiarkowaniem i roztropnością, a zawsze prawdziwe. Do kazań służą najlepiej historje z Pisma św., dziejów Kościoła i żywotów śś. Całkiem odrzucić dawne baśnie i legendy, po starych książkach bez krytyki umieszczone, a zebrane w dziele Speculum exemplorum, drukowanem i po polsku, gdzie więcej rzeczy pobożnie zmyślonych, jak rzetelnie podanych. Przytaczane w kazaniach przykłady powinny być święte raczej, niż światowe. Nie godzi się naśladować przeszłego wieku kaznodziejów, którzy bez skrupułu w mowach religijnych posługiwali się historją wszystkich ludów i krajów, także historją naturalną, mytologją, świeckimi i pogańskimi autorami. Dziś to odrzucone i potępione, a jeśli z dziedziny nauk historycznych pozwolono mówcy religijnemu korzystać, to z zastrzeżeniem, iżby ich używał oszczędnie, inaczej kazanie wyjdzie na zbieraninę gadek i powieści: ma je przytaczać krótko, czyli w rzeczach istotnych, bez amplifikacji, dobierać roztropnie i kłaść nie w miejsce głównego dowodu, ale jako podobieństwa, porównania, ozdoby. e) *Filozofja* znakomicie popiera prawdy wiary (ob. *Konferencje*). Kazanie jednak, oparte jedynie na dowodach z rozumu, traci swoją cechę i wyższość, bo kaznodzieja nie występuje tu jako posłannik Boży. Takich słusznie pomawiają o chęć popisania się raczej, niż zbudowania słuchacza. W większych przecież miastach, gdzie się do ukształconych mówi, broń rozumu odda wielkie usługi, choć samej wyłącznie nigdy używać nie należy. Nawet w kazaniach popularnych dowody rozumu dobrze zastosować się dają, byle prosto, jasno i w związku z dowodami czysto religijnemi wyłożone były. Gdy zadaniem kazania, oprócz nauczenia, jest także skłonienie woli słuchacza, potrzeba zatém mówcy działać i na jego uczucie, czyli poruszać wrodzone ludziom *affekty*. Tu pamiętać powinien na 4 rzeczy, t. j. że takowe uczucia odpowiednie być mają słuchaczowi, mówcy i przedmiotowi kazania, a nadto, że obudzać je trzeba zgodnie z zasadami sztuki oratorskiej. a) Nie wszystkich ludzi jeden jest umysł i obyczaje. Cnotliwi dają się pociągnąć pięknością i miłością cnoty, występni zaś i zatwardziali nawet bojaźnią kar nie zawsze się poruszają; na szlachetnych działa prawość dobrych czynów, na prostaków trwoga; młodzi są usposobienia gorącego, w sobie zaufani, śmiali, dążący do swobody i niestali; starzy znowu ostrożni, niedowierzający, podejrzliwi, bojaźliwi, chciwi; mówca więc znać powinien słuchaczów swoich i do nich zastosować rodzaj uczuć. b) Affekty mają być także zgodne z usposobieniem mówcy, czyli zgodne z jego siłami, obyczajami i wewnętrznem usposobieniem, inaczej będą prostą deklamacją i nie przenikną do serc słuchaczów; zgodne też być winny z jego głosem, twarzą i gestem. Przed kazaniem należy je obudzić we własnej duszy, rozmyślaniem o przedmiocie mowy i modlitwą. c) Uczucia wymagają również zgody z materją i rodzajem kazania, a każdy przedmiot innych potrzebuje: tak, w kazaniach djalektycznych mało się ich używa, bo tam głównie nauka; w moralnych zaś, zwłaszcza gdy o ważne rzeczy idzie, potrzeba używać ich i często i gwałtowniejszych, zawsze jednak różnych, stosownych do tematu mowy. d) Uczucia obudzać trzeba według zasad sztuki: nie wprzódy więc, aż się przedmiot dobrze wyjaśni i udowodni; nie bawić się niemi zbyt długo i gwałtownie;

nie zbyt często: też same powtarzać, a wszystkie na swojém miejscu, czyli we wstępie łagodniejsze, pod koniec mocniejsze. Szczególne uczucia, jak miłości, nienawiści, wiary, nadziei i t. p. mają własne swoje cechy i przepisy, które sama natura wskazuje. X. Części kazania dobrze opracowane złożą całość należycie wykończoną. Kazanie zaś składa się ze wstępu, dowodzenia i zakończenia. 1) *Wstęp* przygotowywa słuchacza do dalszej mowy. Bywa prawidłowy i gwałtowny, lub niespodziany (exordium legitimum et vehemens, vel ab abrupto). Tamten, według zasad wymowy, zwolna i łagodnie przygotowuje słuchacza; ten zaś nagle wprowadza go do mowy przez mocniejsze jakie uczucia. Znakomici i poważni mężowie, jak biskupi, mogą wstęp pominąć, bo ich godność i powołanie dostateczne są do przygotowania słuchacza i zastąpienia wstępu. Podobnież gdy się mówi do osób uczonych, gdy ważność przedmiotu lub krótkość czasu zezwalają, może być wstęp pominięty. Okrom tych okoliczności, jest zwyczaj powszechny używania wstępu, celem przygotowania słuchacza. Dobry wstęp tym wymaganiom zadość czynić powinien: ma zadowolnić słuchacza, nauczyć i wzbudzić jego uwagę, ma być odpowiedni, a więc nie za pospolity, ogólny, czyli do wielu kazań przydatny, także nie powinien być naciągany, z przedmiotem kazania i jego częściami nie jednoczący się, albo z daleka bardzo wzięty. Wstęp dokładny i dobry, starannie opracowany, posiadać będzie zdania poważne i głębsze, styl piękny. Chronić się jednak należy zbytnich ozdób i wykwintności, gdyżby to młodzieńczą chętkę popisywania się wskazywało i na poważnym słuchaczu złe robiło wrażenie, zwłaszcza, gdyby reszta mowy nie z tąż starannością wykończoną została. Wstęp ma się stosować do treści kazania i jakby z niej wypływać, ma być umiarkowany, nie za długi lub za krótki. Zwyczajnie biorą się wstępy spokojne, gdyż gwałtowne i żywe osłabiają piersi do dalszej mowy. Wstęp mieści *wprowadzenie*, *założenie*, *podział* i *inwokację*. Wprowadzenie najłatwiej czyni się z Ewangelji, lub okoliczności; czasem bywa parafrazą Ewangelji, lub założenia, a w tym ostatnim razie figurami retorycznemi: pytania, życzenia i t. p. okryte. Założenie przedstawia słuchaczowi o czém dalsza mowa; powinno być zatém krótkie i jasne, aby w tej istotnie ważnej rzeczy najprostszego nawet objaśniło słuchacza. Podział często łączy się z założeniem i z niém się razem wypowiada, częściej jednak oddzielnie stoi, i on krótko a jasno ma być przedstawiony. Inwokacja, czyli wezwanie pomocy Bożej do godnego spełnienia zadania, kładzie się zwykle w panegirykach o świętych i w kazaniach o trudniejszych przedmiotach; tém doskonalszą będzie, im się lepiej do założenia stosuje; zwykle jawnie, niekiedy występuje ukrycie, np. w wyrażeniu życzenia łaski od Boga, i t. p. Niektórzy czasem tylko kładą wezwania, inni je zawsze opuszczają, inni jeszcze stałą na to mają formę. 2) *Dowodzenie*, albo *potwierdzenie* (confirmatio), stanowi drugą część kazania. W niej temat założony, lub jego części, dowodzą się różnemi oratorskiemi sposobami. Tu starać się trzeba o dowody raczej mocne i przekonywające, jak liczne; ułożyć je w porządku należytym i przeprowadzić w różnych formach krasomówskich, gdyż użycie jednej tylko zrobiłoby mowę nudną i nużącą. W tej części kazania używa się także *zbijanie* (confutatio), przez które odpieramy dowody nam zarzucone, lub zarzucić się mogące. Miewa miejsce zwłaszcza w kazaniach polemicznych, a także moralnych, gdzie się

trafią prawdy trudniejsze, na pozór rozumowi lub naturze ludzkiej przeciwne. A lubo całe kazanie może być w tym rodzaju, zwykle jednak zarzuty na koniec się pozostawiają, chyba że są małej wagi, to zaraz krótko w ciągu kazania rozprawiać się z niemi wypada. Nie stawiać zarzutów, któreby wcale słuchaczowi, zwłaszcza prostemu, na myśl nie przyszły, lub trudnych do zrozumienia. Pospolicie zarzuty układają się w ten sposób, aby na początku i końcu były słabsze, w środku mocniejsze. I tu są różne formy krasomówcze, w jakich się odpierają napaści przeciwników, a wybór ich od potrzeby, okoliczności i dobrego smaku mówcy zależy. *Opowiadanie* (narratio) wchodzi do kazania, ilekroć wypadki zaszłe lub jakoby zaszłe przedstawiamy. Powinno być krótkie, jasne, prawdziwe lub prawdopodobne, zajmujące. Krótkość domaga się, aby je zacząć od miejsca, zkąd istotnie potrzeba, i przywodzić okoliczności jedynie do rzeczy się odnoszące, a niepotrzebne parafrazy i zboczenia pominąć. Jasność żąda wyrazów właściwych, powszechnie znanych, perjodów krótkich, bez częstych nawiasów i zdań względnych, a przytém zachowania porządku czasu w wypadkach. Prawdziwość znowu chce wykładu prostego, bez przesadnych ozdób, bez pochlebstwa i wykrętów, zgoła tego, co wspiera szczerą a prostą prawdę. Wreszcie, opowiadanie, aby z przyjemnością słuchane było, potrzebuje miłego przedstawienia w słowach i ozdobach nieprzesadnych, stylu odpowiedniego rzeczy; dobrze jest poprzedzić je przysłowiem, albo uderzającém jakiém zdaniem, własném lub obcém, i podobnież zakończyć. W opowiadaniu i innych rodzajach mówienia wypada także użyć często *zboczeń* (digressio), czyli odstąpienia od głównego przedmiotu. W zboczeniach pomieszcza się przypomnienie lub objaśnienie faktów historycznych, opisy miejsc, krajów, osób, wzmianki ogólne o występkach i cnotach: te zboczenia zowią się oratorskiemi. Są inne jeszcze, zwane moralnemi, gdyż się czynią celem pouczenia lub upomnienia słuchacza, i z tego względu mają ważne znaczenie w kazaniu. Do nich następujące się odnoszą przestrogi: żadne kazanie, choćby panegiryczne, nie powinno być bez moralnych zboczeń, zwłaszcza do ludu prostego; nie należy jednak w drobnostki wchodzić, szczególnie w materji nieczystości. Powinny być we właściwém miejscu, mianowicie po zakończeniu każdej części, przy zbieraniu treści i na zakończenie mowy. Mają być zgodne z zadaniem kazania i za jego granice nie wybiegać, czyli odnosić się do cnót lub występków, za przedmiot kazania obranych, przedstawiając sposoby i praktykę, jak wykonywać cnoty, unikać występków, karcić błędy ludzkie, przeciwne zalecanej cnocie i t. p. Do wyrażenia zboczeń używa się stylu ozdobnego i figur szczególnie poruszających, jak zapytania, pogróżki, prośby, nagany, także powtórzenie zdania budującego, wziętego z Pisma ś., lub zkądinąd, niemniej historji, przykładów, podobieństw moralnych. Zboczenia powinny być wypowiedziane z roztropnością, zatém nie przedstawiać zbytniej surowości, a broń Boże szyderstwa i uszczypliwości dla słuchaczów, lub pewnego ich stanu. 3) Ostatnią wreszcie częścią kazania jest epilog, albo *zakończenie*, w którém mówca z większą siłą upomina [illegible] tego w całej swej mowie od słuchacza żądał. [illegible] dobyć, aby to napomnienie [illegible] w swoim rodzaju; niemniej [illegible] ustał. Stylu użyć mocnego, [illegible]ących. Długość perory zależy

od uznania mówcy, lub raczej od długości kazania: niektórzy równają ze wstępem, lepiej jednak gdy będzie krótsza, niż za długa. Perora obejmuje zwykle powtórzenie rzeczy w kazaniu mówionych i poruszenie słuchacza. Powtórzenie dobre jest w przedmiotach moralnych, zwłaszcza dla ludu prostego, lub gdy dłuższe było kazanie. Takowe powtarzania powinny być krótkie, w słowach i obrazach żywych, z powagą i namaszczeniem nauczycielskiém, a nowa ta forma zrobi je bardziej zajmującemi. Poruszenia znowu, jako druga część zakończenia, są tu na własném swojém miejscu, gdyż w innych częściach kazania kładą się tylko krótko i jako przechodnie, tu żywiej i śmielej. Do wyrażenia ich służą wyliczania, amplifikacje, uczucia odpowiednie przedmiotowi i rodzajowi mowy i t. p. Wielu kaznodziejów ma zwyczaj kończenia kazania modlitwą lub apostrofą do Boga i świętych. Niech jednak modlitwy te nie będą zbyt długie. Dobrze również na zakończenie położyć jaki wybitniejszy ustęp z Pisma św., zdanie Ojców Kościoła, zgodne z założeniem kazania, lub tekst, który je rozpoczął. Obok dopiero przywiedzionych reguł, tyczących się szczegółowych części kazania, potrzeba zachować należyte *wysłowienie* (elocutio), które główną zaletę prawdziwej wymowy stanowi: wynalezienie bowiem i układ to raczej dzieło rozumu, niż wymowy, mówi Cyceron. Dobrze wyrażający się kaznodzieje bywają chętnie słuchani, a ztąd i z pożytkiem uczą, gdy niedbali w tej rzeczy daremnie czas tracą. Przepisy dobrego wysłowienia mieszczą się w nauce o stylu, którą tu pominąć należy, a dość wspomnieć, że sposób wyrażania się, czyli styl, bywa popularny, poetyczny, historyczny, oratorski. Ten ostatni ma temat założony w pięknej przedstawić formie, celem przekonania lub pociągnięcia słuchacza. Ponieważ mowa idzie za myślą, której jest jakby zewnętrznym obrazem, więc gdy porządnie, jasno i pięknie myślimy, zwyczajnie także podobnie się wyrażamy. Pierwszy zatém warunek urobić w sobie wewnętrzną mowę myśli, do czego kapłan ma sposobność przy codziennych rozmyślaniach pobożnych, a następnie w znajomym sobie dobrze i prawidłowo języku oddać to zewnętrznie słuchaczowi. Styl przeto powinien mieć czystość językową, jasność wyrażeń, ozdobność umiarkowaną w figurach, przyjemność w należytém wymiarkowaniu wszystkiego, obfitość w rozmaitém przedstawieniu myśli i naturalność, czyli właściwość, co do mówcy i przedmiotu mowy, a nadto oddychać pobożnością, czyli namaszczeniem, i wolnym być od błędów wszelkich. Styl bywa jeszcze prosty, szczytny i średni, a to z odcieniami różnemi, także perjodyczny, ucinkowy i t. d. Każdy przydatny, gdy go w swojém miejscu użyjemy. Jeden pospolicie w każdej mowie przeważa, choć prawie wszystkie w nią wchodzić zwykły. XI. Z przywiedzionych dopiero reguł łatwo osądzić, co należy uważać za błędy w układzie kazania. Takowe trafić się mogą w wyborze przedmiotu, w przeprowadzeniu rzeczy, a najczęściej w wysłowieniu. 1) W *wyborze przedmiotu* błąd ma miejsce, gdy się założy temat allegoryczny, zbyt ogólny, lub drobiazgowy, teoretyczny, subtelny, nieużyteczny, nieodpowiadający czasowi lub słuchaczowi. Tak allegorji nadużywali kaznodzieje przeszłego wieku, czego wiele pozostało przykładów, mianowicie w panegirykach. Obrany przedmiot grzeszyć także może szczegółowością swoją, gdy do jakiej wyłącznej i drobiazgowej okoliczności jedynie stosowanym będzie, lub obszernością, gdy na kilka oddzielnych kazań wystarczyć potrafi; teoretyczne znowu przedmioty w rzeczach mo-

ralnych nieodpowiednie do kazania, gdyż do poznania tylko, a nie do urobienia życia zmierzają, tém bardziej, jeśli są wcale bezpożyteczne, a jedynie ciekawość słuchacza zaspakajają, lub dowcip mówcy okazują; podobnież przedmioty trudniejsze i subtelniejsze z nauki teologicznej (o których tylko czasem z okoliczności jakiej może być w kazaniu wzmianka) za przedmiot wyłączny kazania, zwłaszcza do ludu, służyć nie mogą. Nie zadowolni słuchacza kaznodzieja, gdy do czasu nie zastosuje przedmiotu, a tylko we wstępie, jakby nawiasem, wspomni o uroczystości, przechodząc zaraz do innej zupełnie materji, ogólnej i obcej świętu. Źle również bywa trzymać się niewolniczo tekstu przeczytanej Ewangelji i na krok za jej granice nie wystąpić, odnosząc wszystko do niej jedynie. 2) W *przeprowadzeniu rzeczy* błędny być może podział, dowody, układ kazania. Podziały niektórzy z umysłu ukrywają w mowie, inni znowu zbyt skrupulatnie i drobiazgowo je ogłaszają, dodając poddziały, któremi tak się nieraz mówca skrępuje, że nie ma swobody na rozwinięcie dowodów i piękności oratorskiej, lub za to mowa zbyt długą się staje. Bywają podziały zbyt wyszukane i obiecujące więcej, niż się potém w kazaniu pokaże. W dowodach trafiają się błędy, gdy te nie są dość silne i nie oparte na właściwych źródłach religji, lecz głównie czerpane z nauk świeckich; gdy niewłaściwie użyte, nieodpowiednie miejscu i słuchaczowi; gdy są pozbierane, a nie rozprowadzone należycie i zastosowane dobrze; gdy naciągane i zdala brane; gdy są zbyt abstrakcyjne i teoretyczne, ze szkoły poczerpnięte; wreszcie, gdy się odnoszą do części kazania mniej ważnej, a pomijają inne. W układzie często panuje nieład, bo wielu niedość obmyślawszy plan mowy, biorą się do pisania i co się nawinie w myśli, przelewają na papier, nie dbając, co do czego przyczepićby właściwie wypadało. 3) W *wysłowieniu* najwięcej bywa błędów. Jedni mówią zbyt okazale i świetnie, drudzy za sucho, inni za ostro i surowo, a jeszcze inni jałowo i bez uczucia. Okazałość trafia się najwięcej w słowach i kwiateczkach, rzadko w myślach, gdy tymczasem mowa religijna powinna być pisana stylem naturalnym, choć niekiedy i szczytnym, według potrzeby. Styl przesadny, próżny i wyszukany jest zniewagą słowa Bożego, jak o tém dobrze wyraża się św. Grzegórz W. „Adulter non prolem sed voluptatem quaerit: ita vanae gloriae serviens praedicator, recte adulterare verbum dicitur; quia per sacrum eloquium non Dei filios generare, sed suam scientiam desiderat ostentare.“ Ś. Alfons Liguory napisał list do pewnego zakonnika, przyjaciela, w którym dopomina się mówienia kazań po apostolsku, prosto i bez stylu wyszukanego, a w końcu dołożył modlitwę Pana Jezusa o oświecenie lub upokorzenie kaznodziejów, kwiecisto i błyskotnie mówiących. Są inni, co sobie uważają za gorliwość kapłańską i zasługę, gdy występnych i ich występki do piekła poślą, drobiazgowo opisując ludzi i ich obyczaje, a całe kazanie napełniają antytezami. Prawda, że w kazaniach moralnych nie można mówić ogólnie, bez zstąpienia do szczegółów, niekiedy przynajmniej, gdyż słuchacz powinien się tam zobaczyć jakby w zwierciadle; te jednak opisy mają być umiarkowane i nie wpierw je kreślić, aż się założona prawda dostatecznie wyłoży. Doświadczenie też pokazuje, że tego rodzaju szczegółowe opisy występków pewnych stanów i ludzi bywają zwykle bezpożyteczne, bo tylko do niewielu obecnych słuchaczów zastosować się mogą, więc innym łatwo ckliwość i znużenie sprawiają, lub, co gorsza, dają pobudkę złym

ludziom do stosowania ich i przypisania swoim nieprzyjaciołom. Najlepsza metoda okazać przyczynę złego, potém środki przeciw niemu, a wreszcie zachęcić do poprawy i unikania zgromionego występku. Są znowu kaznodzieje, co pięknie, ozdobnie i gruntownie nawet rozprawiają, a jednak nie nawracają, bo w słowa obfici, ale w środki pobudzające uczucie i wolę zbyt jałowi. Inni jeszcze płacz wywołują i krzyk w kościele, czasem istotnie patetycznemi ustępami, najwięcej jednak podniesionym głosem i wrzaskiem, grozą i postrachami: nie poprawiają przecież słuchacza, bo w ich kazaniach mało rzeczy i gruntownej nauki, która sama działa na przekonanie. Prawdziwie więc pożytecznem będzie kazanie, zgodne z przepisami homiletyki, czyli ułożone i wypowiedziane w duchu Kościoła. XII. Nie dość jest napisać dobrze, trzeba nadto dobrze **wypowiedzieć** kazanie. Często kazanie mierne, gdy będzie dobrze powiedziane, daleko więcej podoba się i przynosi pożytku, niż najlepiej wypracowane, a źle oddane. Rozumieć to należy mianowicie o prostym ludzie, na którym zewnętrzna forma więcej robi wrażenia niż duch mowy. W ogóle zaś, przez dobre powiedzenie kazania mowa sama staje się jaśniejszą i zrozumialszą, dowody większej nabierają mocy, a uczucia stają się żywszemi i skuteczniej poruszają wolę. Ztąd najsławniejsi mówcy, jak Demostenes, Cyceron, Kwintyljan, dobre powiedzenie mowy uważają za najważniejsze zadanie mówcy, w pracy którego, choć ono ostatnie trzyma miejsce, samo jednak ostatecznie odbija i występuje. Kazanie, według myśli Kościoła, z pamięci powiedziane być winno; gdyż inaczej wychodzi na czytanie pobożne, którém się nie czyni zadosyć obowiązkowi nauczania ludu przez predykację czyli głoszenie słowém. (Trid. sess. 23 c. 1 de ref.). Nigdy też bez wątpienia czytanie nie sprawi tyle wrażenia, co mówienie, gdzie, oprócz słowa, jeszcze gesty i gorącość serca na słuchacza oddziaływa. Choćbyśmy sami ułożyli naszą naukę, byłoby to jeszcze nadużyciem czytać ją na ambonie, jeśli przy pracy można było uczynić inaczej. To czytanie odejmuje mowie ruch i życie, pozbawia ją tej potęgi przekonywania, jaką wyrzeczenie ożywione i naturalne wywiera na słuchaczów, i poniekąd paraliżuje ją całkowicie. Z drugiej strony, to postępowanie przeciwne jest powszechnemu zwyczajowi Kościoła katol., którego mądrość równie w tym, jak w każdym innym punkcie powinna stanowić prawidło. Wyżsi tylko mężowie, sprawami Kościoła i państwa zatrudnieni, lub wiekiem osłabieni, mogą być od prawa tego wyjęci, a innym zwolnienie takowe zdaje się nie służyć; plebanom, w razie niemożności, należałoby odnieść się do władzy o pozwolenie zamiany kazania na stosowne czytanie duchowne. Do nauczania więc potrzebna kaznodziei pamięć łatwa, coby zarówno rzecz, jako i słowa zachowywała. Rozpoczynający zwłaszcza nawykać powinien do wyuczenia się kazania najdokładniej. Nic bowiem przykrzejszego, jak gdy kaznodzieja stawa, często się miesza, powtarza słowa, z karty przed sobą położonej rzadko oko spuszcza, lub po łakomku często w nią ukradkiem spogląda. Najlepiej jest nie brać z sobą na ambonę skryptu, gdyż bierze ochota częstego spojrzenia, a ztąd niewolnicze pilnowanie pisanego i niedbalstwo w wyuczeniu się; tymczasem, nie mając się na co spuszczać, dokładniej się wyuczamy, nabieramy odwagi i większej pewności. Nie dość jest zapamiętać tylko główne części mowy, a resztę zostawić przypadkowi, gdyż tak nigdy się nie dojdzie do godności mówcy i nie zrobi się należytego

na umyśle słuchaczów wrażenia. Taki kaznodzieja nawyknie mówić bez ozdób i opracowania, w jego mowie będzie wiele niedokładności, brak wykończenia, nieporządek i powtarzanki. Potrzeba, obok porządku, i sens ustępów pamiętać. Dosłowne wyuczenie się słusznie początkującym zalecane bywa, bo nie tracą opracowania i nabywają z niego stylu, głównie w wysłowieniu leżącego. Starszych jednak mówców, którzy już pracą nabyli wprawy, a z nią łatwości dobrego wysłowienia i odwagi przed słuchaczem, od mozołu wyuczenia się wyrazów uwolnić należy. Po tych także, co nie posiadają pamięci lub czasu, byłoby niebezpiecznem wymagać dosłownego mówienia, bo gdy słowo na raz nie przyjdzie, zahaczą się i ustaną w mowie. Ustępy Pisma św. i zdania Ojców Kościoła, gdy wiernie cytować należy, więc i wyuczać się ich dosłownie. Wstęp, a szczególnie zakończenie, wymagają także dobrego zapamiętania. Dla wspomagania pamięci służą sposoby sztuczne i naturalne, posługiwano się niemi już w statożytności. Sztuczne podaje mnemonika, tu dość podać naturalne. Kazanie pisać; bo pismo, działając przez oczy, lepiej się zawsze wpaja w umysł, niż rzecz słyszana lub czytana; pismo też samo jest jakby quaedam localis memoria, gdyż służy do trwałego rzeczy przechowania. Dobrze jest uczyć się z bruljonu, gdzie poprawki i kreślenie stanowią środek ułatwiający spamiętanie. Dokładny podział i logiczne rozłożenie kazania, gdzie rzecz każda przejmuje następną i jej się domaga, wielce sprzyja spamiętaniu. Przeczytawszy całą mowę raz i drugi, uczyć się jej potém częściowo, a biorąc się do nauki, powtarzać zawsze już wyuczone części, które znowu nie powinny być bardzo drobne. Miejsce do uczenia się najdogodniejsze bywa oddalone od zgiełku i przeszkód. Wielu chodzić wtedy zwykło, gdyż przy siedzeniu prędko nastaje znużenie. Głośne uczenie się, lub przynajmniej wymawianie słów, jak również używanie gestu, niemało ułatwia spamiętanie. Uczyć się najlepiej ranem, gdy umysł swobodny i wolny, oraz wieczorem, przed udaniem się na spoczynek, aby w nocy strawił niejako podany sobie pokarm nauki. Najlepszą jednak szkołą pamięci jest ciągłe ćwiczenie się i wprawa, zatém wiele należy pracować, uczyć się i myśleć, gdyż pamięć ciągłą nauką potężnieje, próżniactwem słabnie. Po wyuczeniu się kazania następuje wypowiedzenie go (pronunciatio), czyli *deklamacja* z gestami, albo akcją oratorską. Ogólne zasady wypowiedzenia są takież, jak kazania. Powinno być zatém poprawne, dobitne, ozdobne i łatwe. Psuje je śpiewność, monotonność, krzykliwość, brak życia, pospiech, lub nudna powolność. Treść kazania nadaje główny charakter wypowiedzeniu: tak, przedmioty naukowe wymagają i stylu i oddania głosem popularnym; w przedmiotach zaś wyższych i w kazaniach miewanych do słuchacza wyższej nauki wzrasta opracowanie w stylu i mówieniu; w polemicznych przystoi powaga; w mowach pogrzebowych ton smutny, w moralnych poważny, w napomnieniach mocny, w prośbach łagodny i t. d. Ze względu na części kazania, wstęp zwyczajnie mówi się tonem spokojnym, założenie i podział głosem dobitnym, wykład i opowiadanie popularnym, zachęty żywszym i t. d. Perjod każdy zaczyna się głosem umiarkowanym, aby mógł być podwyższony, gdy zajdzie potrzeba; pod koniec nieco się podnosi, a syllaby dobrze wybija. Słowa znaczące więcej, lub stanowiące treść perjodu, mówią się z powagą, twierdzące zaś mocniej, wyrażające nieszczęście ze smutkiem, a cnotę z pewném przymileniem, występek znowu z uczuciem

obrzydzenia. Zdania Pisma św. mówią się z powagą, wolniej, bez deklamacji, z zachowaniem jednak pytań i wykrzykników. Toż samo stosuje się do czytania Ewangelji, do której również nie używa się gestów, a oddaną być winna głosem takim, iżby ją można usłyszeć całą. Figury nawet, affekty i interpunkcje, jak wykrzyknienie, życzenie, radość, gniew i t. p. mają swój ton i głos właściwy. Mówca religijny powinien przedewszystkiém starać się o czystość słowa, nawet wtedy, gdy mówi do ludu prostego; także o wyraźne i naturalne mówienie. Przesada w deklamacji, affektacja, przybieranie się w cudze piórka złe bardzo daje wyobrażenie o kaznodziei i sprawia odrazę w słuchaczu. Sztuka dobrego mówienia leży głównie w uczuciu mówcy, jego smaku ukształconym, znajomości ludzi, łatwém pojęciu i dobrym organie mówienia. Głos ćwiczy się śpiewem, mową zawsze wyraźną i dokładną; psuje zaś nałogowém używaniem pokarmów tłustych, zbyt słonych, kwaśnych, lub gorących, także zimnego napoju po spoceniu się, trunkami upajającemi i występkami osłabiającemi ciało. Obserwowanie natury i uwaga na poprawnie mówiących, ćwiczenie się i przestrogi drugich wielce są pomocne do nabycia właściwej deklamacji. *Akcja oratorska*, czyli *gesty* i poruszenia ciała w czasie mowy również zajmowały starożytnych. Obszernie o tém pisał Kwintyljan, lubo wiele z jego przepisów do naszych czasów i zwyczajów stosować już nie podobna. Mówcom religijnym o akcji oratorskiej pożyteczne przestrogi podaje św. Franc. Salezy w swej Instrukcji dla kaznodziejów. W ogóle mówiąc, gesty powinny być wolne i szlachetne, naturalne, mocne i niebojaźliwe, poważne i nieświatowe. Akcja winna się odbywać razem z odpowiedniém mówieniem; ma naśladować naturę, czyli zgadzać się ze sposobem wyrażania się ludzi dobrze wychowanych; ma być umiarkowaną, a zatém zbyt jaskrawo, goło i po aktorsku nie przedstawiać natury, lecz z zachowaniem powagi, godności i majestatu wymowy św.; ztąd gesty naśladujące nie przystoją kaznodziei, akcja winna być nadto zgodną z wiekiem i temperamentem mówcy. Gesty nie powinny być zbyt częste, ani ciągle też same: w ustępie lub zdaniu może być jeden, odpowiadający najwyższemu słowu i jakby myśl jego wyrażający. W szczególe znowu akcja obejmuje przepisy względem położenia ciała, poruszenia głowy, rąk i rysów twarzy. Ciało ma stać prosto, półowę wystając nad ambonę, poruszenia według potrzeby wykonywać się winny. Zająć miejsce w pośrodku ambony, zwróciwszy się do ludu, ku stronie, która, z powziętego doświadczenia, ułatwia mówienie. Głowę trzymać prosto i bez wymuszenia, pochylając lekko, gdy tego inne gesty wymagają. Ręce główną grają rolę w akcji oratorskiej. Jeśli nie są w poruszeniu, powinny być na ambonie oparte; lewa sama nie występuje, chyba dla oznaczenia odrazy czego nieprzyjemnego; gdy się tylko prawa ręka ma poruszać, druga wtedy na ambonie pozostaje; gest idzie od lewej do prawej strony; nie podnosi się rąk nad ramię, ani opuszcza niżej pasa, chyba przy gwałtowniejszych uczuciach. Nie zaraz z rozpoczęciem mowy czynią się gesty, bo wtedy ręce spokojnie na ambonie spoczywać winny i dopiero później akcja występuje. Ruch rąk ma odpowiadać znaczeniu słów i mowy, zatém na wyrażenie nieba podnoszą się ku górze, a dla okazania ziemi opuszczają niżej; palce ich nie powinny być rozwiedzione, lub do dłoni przyciśnięte, aby ani pięścią nie grozić, ani jednym lub dwoma palcami

nie natrząsać ludziom. Nieprzyjemne też robi wrażenie na słuchaczu klaskanie, uderzanie rękoma w ambonę, krzątanie, częste wycieranie nosa i t. p. Układ i rysy twarzy kaznodziei działają również na słuchacza i podobnie jak inne gesty służą do przekonania go silniejszego. Żeby twarz dobrze odbijała przedmiot mowy, potrzeba go czuć mocno i być nim przejętym: ztąd czułość serca, nieudana pobożność i skromność są w mówcy religijnym bardzo pożądane przymioty. Dla ukształcenia się zaś w akcji pilnie uważać potrzeba na kaznodziejów znakomitszych, oraz na sposób zachowania się ludzi dobrze ułożonych i wychowanych; samemu też w pospolitych stosunkach życia być zawsze poważnym i przyjemnym, aby tak nabyć wprawy do ambony; wreszcie, przyjmować przestrogi od innych. Radzą retorycy kształcić swe ruchy w zwierciadle, jak to czynił Demostenes, za świadectwem starożytnych autorów. Wreszcie, w początkach zawodu kaznodziejskiego nie występować nigdy bez obmyślanego tonu głosu i przygotowania się w akcji, czyli poruszeniach. Po nabyciu tą pracą wprawy i łatwości należytej można już i bez próby dobrze mówić. Dobrego bowiem zachowania się na ambonie nabywamy przez częste mówienie, gdy już ciało całe, głos i gesty nawykną. Książki oratorskie podają także reguły na wyrażanie gestami szczegółowych affektów, jak podziwienia, wstrętu, gniewu, bojaźni i t d., lecz takowe nie mają jeszcze stałego potwierdzenia, dla tego lepiej je zostawić uczuciu i ukształceniu mówcy. XIII. Homiletyka, zarówno jak inne nauki, stopniowo się rozwijała, ma zatém swoją historję. Początek wymowy, w ogóle wziętej, odnoszą uczeni do pierwszego człowieka, któremu z innemi darami od Boga daną była (Eccl. r. 17 w. 5 i 24). Następnie praca i ćwiczenie udoskonalając tę naturalną retorykę, urobiły ją na sztuczną, artificialis). Cycero *(Rhetor.* lib. 2 n. 1) za pierwszego jej wynalazcę podaje *Tyzjasza*, sycyilijczyka. Reguły z nauki jego zebrał *Arystoteles*, a potém uzupełnił *Cycero*, który nadto kilka ksiąg albo traktatów w tymże przedmiocie napisał. Za nim idzie *M. Fabjusz Kwintyljan*, nauczyciel na dworze ces. Domicjana. Od tych trzech mężów wszyscy późniejsi brali zasady wymowy świeckiej, a w części i duchownej; wielu też łączyło razem obiedwie. Duchownej wymowy najpierwszym mistrzem był Bóg sam. On posłał Mojżesza i nauczył go, co ma mówić do ludzi w sprawie ich zbawienia (Exod. 4); On również ze słowem swojém do grzeszników wyprawiał proroków, aby ich upominać do pokuty. Ostatnim z nich był św. Jan Chrzciciel, który się nazwał głosem wołającego na puszczy (Jan. 1, 23). Wystąpił w końcu sam Chrystus, w imieniu którego dokonali dzieła Apostołowie. Prorocy i Apostołowie przemawiali z natchnienia Ducha ś. Po nich idą mężowie apostolscy, Ojcowie śś. i biskupi, uczący rzeczy boskich za pomocą wymowy, częścią z daru natury otrzymanej, częścią urobionej sztuką dawnych retorów. Praktyka tu, równie jak i w innych naukach, poprzedza teorję: nauczanie religijne starsze jest od retoryki kościelnej, albo homilja dawniejsza od homiletyki. I gdy już w powszechne użycie weszło nauczanie chrześcjańskie, dopiero duch ludzki zaczął się nad niém zastanawiać, badać jego prawa, spisywać je i tym sposobem tworzyć teorję wymowy kościelnej. Pierwsze fundamenta do tej nauki położył *Augustyn ś.* († 430), w dziele *De doctrina christiana*, gdzie w 4 księdze podaje prawidła godnego opowiadania słowa Bożego. Retoryka Cycerona i Kwintyljana, pod względem ogólnych zasad

wymowy, wypełniły te krótkie przepisy. Przed Augustynem i później jeszcze najznakomitsi mówcy religijni pobierali wykształcenie w szkole pogańskich retorów, lub kształcili się w wymowie sposobem praktycznym, to jest czytali dzieła klassyczne i słuchali innych, a z Kościoła dokładali gorącą wiarę, mocne przeświadczenie, pobożność i gorliwość kapłańską. Są dziś jeszcze, co patrząc na pierwsze wieki chrześcijaństwa, domagają się głównie powołania prawdziwego i takowe stawiają jako podstawę urzędu kaznodziejskiego (*X. Alex. Jelowicki*, Listy duchowne, Berlin 1874 list 55). Po ś. Augustynie znajdujemy dzieło *Rabana Maura* De clericorum institutione i *ś. Izydora sewilskiego* († 636) De divinis cath. Eccl. officiis ac ministeriis, gdzie także pomieszczono zasady chrześcjańskiego nauczania. W XIII w. powstaje zakon kaznodziejski ś. Dominika, którego najważniejszém zadaniem było uprawiać wymowę kościelną. Niezadługo też *Humbert*, jenerał tegoż zakonu († 1274), spisuje prawidła homiletyczne w dziele De eruditione concionatorum. W XVI w., gdy do wysokiego znaczenia w wychowaniu podniesiono starożytny klassycyzm, oddziałał on na wymowę kościelną, jak to widać z dzieła *Erazma Roterdamczyka* Ecclesiastes seu de ratione concionandi lib. IV (Basileae 1535). Powiada tu autor, że po św. Augustynie wziął się pierwszy do tego rodzaju pracy, lubo istotnie poprzedzili go inni, a 19 lat przedtém drukowano w Strasburgu (Argentinae) r. 1516 dzieło *Michała de Hungaria* p. t. Evagatorium, mieszczące 18 kazań, poprzedzonych traktatem: Optimus modus praedicandi. W tym jednak jest zaledwie kilka wzorów do kazań i krótko o źródłach wymowy, które tam nazwano colores rhetorici. Daleko odpowiedniejszemi i wyższemi nad te dzieła są Instructiones pastorum *ś. Karola Boromeusza:* w nich bowiem przebijają zasady pierwszych wieków chrześcjaństwa. Następnie idą dzieła o retoryce kościelnej innych autorów, ze wszystkich prawie zakonów religijnych, jak np. reformata *Dydaka Stelli* (1578), dominikana *Ludwika z Grenady* (1594), kapucyna *Amadeusza bajoceńskiego* i wielu innych, których wymieniać nie ma potrzeby. W Polsce, jak powiada Mecherzyński (*Hist. wymowy w Pol.* Kraków, 1856—60, tomów 3), w ogóle szkoła kaznodziejska na niskim była stopniu (I 111). Za czasów piastowskich pisma znakomitych teologów zagranicznych rzadko nas dochodziły i tylko podróżujący po obcych krajach mogli korzystać ze wzorów wymowy słynniejszych kaznodziejów. Przy zakładaniu akademji jagiellońskiej w planie nauk położono także wymowę. Jak jej uczono? nie wiadomo. Z wydawanego jednak często *Modus epistolandi* wnosić można, iż styl urabiano głównie na listach. Do tychże czasów odnosi się rękopism *Wojciecha Jastrzęboca*, arcyb. gnieźn., De praedicatoribus et doctoribus verbi Dei, zawierający prawidła dla mówców religijnych (*Wiszniewski*, Hist. liter. pol. V 21). Tenże w ustawach synodalnych z r. 1423 dopomina się od kaznodziejów, aby przedewszystkiém wzorem własnego życia lud pouczali. Najobszerniejszą jednak i najlepszą szkołą wymowy było wtedy życie publiczne, sejmy, poselstwa i rozmaitego rodzaju zjazdy, tak świeckie, jak duchowne krajowe i zagraniczne, które otwierały szerokie pole mówczym zdolnościom i najdzielniej na ich ukształcenie wpływały (*Mecherz.* I 209). Z powstaniem polemiki religijnej, wywołanej wciskaniem się różnowierstwa, uprawianie wymowy stało się koniecznością. Mimo to ducho-

wieństwo nasze ogólnemi tylko posługiwało się zasadami retoryki, oraz do celu tego odnoszącemi się ustawami synodalnemi. Dopiero *Stanisław Sokołowski*, kaznodzieja Stefana Batorego, napisał *Partitiones ecclesiasticae* (Crac. 1589, przedruk. Połocise 1817), gdzie się od kaznodziei domaga przedewszystkiém dokładnego poznania Pisma św. i Ojców Kościoła. Są tu trafne i nader szacowne przepisy wymowy chrześcjańskiej, zebrane ze wszystkich prawie starodawnych pisarzy i krasomówców, a zwłaszcza Cycerona. Ułożone w formie rozmowy, którą autor prowadzi z Andrzejem Szonejem, akademikiem krakow. i uczniem swoim. Wkrótce potem *Seweryn Lubomlczyk* drukował Theatrum seu officium concionatorum (Venetiis 1597). Obok tego, ówczesna nauka wymowy prowadzoną była głównie sposobem praktycznym, przez czytanie i rozbieranie mówców i poetów starożytnych. Posiadamy też naukowe kommentarze na piękniejsze mowy Cycerona, których *Benedykt Herbest* pozostawił kilka. Zwyczajnie łączono u nas retorykę świecką z duchowną, co widzimy i w późniejszych dziełach *Golańskiego*, *Piramowicza*, *Potockiego* i innych, ztąd to, w przedmiocie historji tej nauki, dość się powołać na *Tomasza Dziekońskiego* bezimiennie wydaną w Warszawie 1825 r. p. t. „Rozprawa obeymująca ogólny rys historyi retoryki w Polsce“ (in-4 str. 55), gdzie pod koniec pomieszczono 10 stronic spisu dzieł retorycznych, u nas drukowanych. Pominiętych kilka dodaje Jocher (*Obraz bibl. hist.* II str. 367), lubo jeszcze nie wszystkie; oraz, na wspomnione już dzieło Karola Mecherzyńskiego. Do nauki kaznodziejskiej odnoszą się prawie wyłącznie następujące książki: 1) Józefa Michała Nogawskiego, księdza świeckiego, *Seminarium spiritus et artis concionatoriae in principiis, sententiis, exemplis concionatorum status eccl. secul. fundatum* (Varsav. 1781). 2) Walentego Szylarskiego, z zakonu kanon. de Saxia, *Rhetorica ecclesiastica antiquo-nova, theoretica et practica* (Crac. 1765), przez pytania i odpowiedzi ułożona. 3) *Przepisy dla kaznodziejów*, napisane po francuzku przez Massillona, tł. p. X. Augustyna Tomaszewskiego (Wilno 1799). Choć nosi imię znakomitego mówcy, jest przecież dziełem ks. Gaichiés, oratorjanina. Zawiera pożyteczne przestrogi dla kaznodziejów, lubo dokładnego wyobrażenia o wymowie kościelnej nie podaje. 4) *Zasady wymowy świętej*, wydane na rozkaz arcyb. gnieźn. Ignac. Raczyńskiego (Warsz. 1809). Zaleca się i treścią i porządnym układem. Jest przekładem dzieła fran. Principes de l'éloquence sacrée, Paris 1788, do którego plan podał Lecuy, a napisał je Ant. Hedouin, norbertanin. Tłumaczenie nie dość czystym polskim językiem dokonane przez ks. Józefa Jakubowskiego, wizytatora kks. missjonarzy. Powtórne tegoż dzieła wydanie, wyjątkami z kaznodziejów polskich pomnożone, pracą ks. Pawła Rzymskiego, professora seminarjum, następnie wizytatora kks. miss., drukowane w Warsz. 1819 r., 3 wyd. w Wilnie 1824 r. 5) *Celniejsze prawidła homiletyki czyli wymowy kazalnej* p. ks. Jana Skidełła (Wilno 1835), osnute na dziełach niemieckich, przedstawia treściwy zbiór reguł retoryki kościelnej. 6) *Homiletyka* przez ś. p. JWJX. Ignac. Hołowińskiego, arcybpa mohilew. (Kraków 1859). Znajdujemy tu dobrze opracowany wstęp do tej nauki, oraz historję wymowy Ojców Kościoła i ojczystą prawie do XVII wieku. Dzieło nieukończone, wydane po śmierci autora. 7) *Zasady kaznodziejstwa czyli nauka opowiadania słowa Bożego* p. ks. A. Lipnickiego (Wilno 1860, 2 t), stanowi jakby dopełnienie poprzedniego, gdyż spisywane

i opracowane z notat prelekcyjnych, w akademji petersburgskiej miewanych przez ks. Hołowińskiego. 8) *Wymowa porównywana* z kościelną, parlamentową, sądową, pochwalną i akademicką p. ks. Wincent. Krasińskiego (Wrocław 1866), mieści wszystkiego potrosze; na niektóre jednak opinje autora nie podobna się zgodzić. 9) Ks. Józef Szpaderski, *O zasadach wymowy, mianowicie kaznodziejskiej* (Kraków 1870, 2 t.). Dzieło to, spisane z odczytów akademickich, za ukazaniem się otrzymało pochwały jednych i nagany drugich; jedne i drugie nie bez przesady. Do specjalnych książek o wymowie zaliczyć też można 10) *Najlepszy sposób do kazań*, z fran. (Warsz. 1775), gdzie zalecony styl prosty, kazania wyżej postawione nad homilje, podane reguły dobrego kazania i niektóre przymioty kaznodziei. Okrom niewielu tych dzieł, posiadamy obszerne traktaty o homiletyce w Teologjach pastoralnych, jak *Sajlera* (1862 r.), odznaczające się praktyczną metodą; *Wilczka* (1864) i *Krukowskiego* (1869), ze szczegółowém opracowaniem nauki kaznodziejskiej. Są nadto pojedyńcze rozprawy w wielu czasopismach katolickich, retorykach ogólnych i dziełach mężów kościelnych. Obowiązek kazywania i o niém ustawy synodalne, ob. Kaznodziejstwo. *X. S. Ch.*

Homilja (ὁμιλία) jest mową do ludu, obejmującą prosty wykład jakiego ustępu Pisma ś., z budującém zastosowaniem do życia. Nazwa sama pochodzi od greckiego wyrazu ὁμιλέω lub ὁμιλῶ (*in coetu versor*, colloquor), działam lub mówię wśród ludu (ὁμιλος—lud, pospólstwo). Ojcowie Kościoła greckiego tak mowy swe nazywali ztąd, że w zgromadzeniu ludu czynność nauczania odbywali. Dla tego pisze Augustyn ś. (in Ps. 118): Statui autem, per sermones id agere, qui proferuntur in populis, quos Graeci homilias vocant. Na zachodzie często *tractatus* je zwano, jak się dowiadujemy również od Augustyna ś. Sposób ten mówienia, lub raczej forma nauczania, należy do mów parafrastycznych albo egzegetycznych, w których dany ustęp Pisma ś. rozwija się po oratorsku. Niegdyś homilje w powszechném i ciągłém były użyciu u starych Ojców. Kośc., a i dziś jeszcze podobać się mogą zarówno ludowi, jak ukształconym, byle tylko do potrzeb ludu wiernego i do zasad wymowy dobrze zastosowane zostały. Już w synagogach żydowskich do odczytanych ustępów Pisma ś. dodawano objaśniające wykłady i słowa zachęty. Pan Jezus i Apostołowie ze zwyczaju tego nieraz korzystali (Luc. 4, 16. Act. 13, 14. 14, 1. 17, 1. 10. 18, 4). Według świadectwa ś. Justyna męcz., od początku Kościoła homiletyczne nauczanie trwało nieprzerwanie, lubo z pierwszych wieków chrześc. nie doszły nas mowy religijne. Zapewne ich nie spisywano, co tém więcej być mogło, że przedstawiały prostą rozmowę nauczającego bpa z duchowną jego owczarnią, jak się domyślają niektórzy (*Bergier*. Diction. de théol.). Dopiero z III wieku posiadamy homilje Orygenesa. Te były także wzorem dla Ojców Kośc., zwłaszcza greckiego, bo zachód, przyzwyczajony do form retorycznych, mniej uprawiał ten popularny sposób nauczania. Proste, pełne nauki i namaszczenia przemowy homilijne, pozbawione oratorskich ozdób i wystawności, różnią się od *kazań* (λογος, oratio, concio), w których jedna tylko prawda objaśniana bywa, a także od *egzegezy*, gdzie się jedynie na rozum działa, gdy homilja i serce porusza. Szkoła katechetyczna w Aleksandrji i inna w Antjochji, w których wykład Pisma ś. wzięto za główną podstawę nauk, wielce się przyczyniły do użycia homilijnej

formy w podawaniu ludowi prawd wiary i moralności. W tym kierunku działali mężowie śś.: Hippolit, Metodjusz, Djonizy, Klemens Aleks., Grzegórz Cudotwórca, a po nich inni, będący dotąd wzorem dla homiletyków, jak: Atanazy, Bazyli, Grzegorz Naz. i Nyss., Cyryll Jeroz. i Aleks., Chryzostom i t. d.; na zachodzie zaś śś.: Hilary Ambroży, Augustyn, Piotr Chryzolog, Maksym, Cezary, Grzegorz i Leon W. Pap. Wprawdzie homilje wschodnich ojców posiadają więcej piękności, delikatności i wykończenia; zachodnim za to przyznać trzeba większą siłę i powagę. Z późniejszych czasów są homilje wieleb. Bedy, śś. Izydorów z Sewilli i z Toledo; słynęli również w tym rodzaju Pap. Sabinjan, Adrjan I, Leon II i III. Gdy upadły następnie nauki, Karol W. podał duchowieństwu *Homiljarż* (ob.), z wyborem homilji Ojców śś., zkąd wnosić można, że jeszcze panował obyczaj przemawiania do ludu sposobem homilijnym. Od XI w. scholastyka poczyniła zmiany w kaznodziejstwie, nadając suchą formę przemowom religijnym, pko czemu wkrótce stanął w opozycji mistycyzm, zwłaszcza w homiljach ś. Bernarda, w których widać główne staranie skierowane ku obudzeniu uczuć. Znowu w wieku XVI powrócono do starych źródeł wymowy, co zachęciło do pisania homilji, lub kazań homilijnych, lecz już w niespełna półtora wieku potém wzięło przewagę kazanie, co po części przypisać należy zaniedbaniu uczenia prostego katechizmu, podniesieniu znaczenia wymowy po szkołach i fałszywego zastosowania jej do ambony. W Rzymie jednak wszyscy gorliwsi Papieże, ilekroć nauczali lub przemawiali do ludu, celem spełnienia obowiązku bpiego: (episcopum oportet praedicare), tradycyjnie używali zawsze prawie formy homilijnej, z czego szczególnie zasłynęli Klemens XI i Pius IX. Rozpatrując dawniejsze i późniejsze homilje, widzimy głównie dwa ich r o d z a j e. Pierwszy stanowią nauki, ułożone na sposób przemowy (allocutio), gdzie nie ma wykładu Pisma ś., a tylko mowa ciągła o przedmiocie obranym, bez rozkładu sztuki oratorskiej. Jest to więc nauka ludowa, popularna i przystępna, na sposób, jak ojciec przemawia do swojej rodziny, lub przyjaciel do przyjaciela. Takiemi są hom. ś. Chryzostoma do ludu antjocheńskiego, w różnych przedmiotach, zwykle ogólnych, dydaktycznych, apologetycznych i polemicznych, najwięcej zaś panegirycznych i moralnych, jak o umiarkowaném używaniu wina, o życiu uczciwém, przeciwko żydom, poganom i anomejom, ośm na pochwałę ś. Pawła, przeciwko ganiącym życie zakonne, przeciwko łakomstwu, pijaństwu i t. p. W nich wstęp brany z okoliczności święta, słuchacza, mówcy, wspomnienia poprzedniej homilji lub jakiego zdania z Pisma ś. Założenie i podział wcale tu nieznane, lub tylko niejasno dotknięte, dowodzenia bez sztuki i uporządkowania, zakończenie jest zwykle zachętą. Drugi rodzaj homilji obejmuje *parafrazę* Ewangelji lub innego ustępu Pisma ś. i to jest właściwa homilja (homilia parephrastica, concio textualis), tak ze względu na sposób układu, jako i przedmiot. Homilji takiej mogą być cztery gatunki: a) *postylla* (explicatio *post illa* verba textus lecti), gdzie wykład idzie prawie regularnie jednego tekstu za drugim, myśli za myślą i często także wyrazów trudniejszych. Obok wykładu umieszcza się zastosowanie moralne i zachęta. Postylla więc składa się z wielu krótkich nauczek i upomnień, łatwą jest dla mówiącego, równie jak dla prostego słuchacza, dla tego w tej formie znajdziemy najwięcej mów Ojców Kościoła. W naszym języku najlepiej jej

odpowiada Postylla Białobrzeskiego. Niemcy nazywają to homilją *analityczną*, albo *niższą*. Dziś w każdej homilji, o ile być może, objaśnienia pojedyńczych tekstów robią się odnośnie do głównej i na początku założonej myśli; gdy dawniejsze tego zadania nie podejmowały, zajmując się jedynie literalnym lub mistycznym wykładem każdego zdania, bez względu na całość. Jest i tu wstęp, założenie, wykład czyli parafraza i zakończenie. Wstęp układa się ze źródeł ogólnych lub własnych wymowy; w założeniu stoi temat, wykładem którego zajmuje się dalsza mowa, objaśniająca każdy oddzielny tekst po szczególe; zakończenie krótko powtarza główniejsze punkta, lub obejmuje gorętszą zachętę. Wysłowienie takiej homilji jest dydaktyczne, a więc proste; unikać tylko należy znudzenia słuchacza przez równość stylu; dla tego wypada użyć urozmaicenia w przejściach z jednego zdania do drugiego, w przyjemnych choć krótkich opowiadaniach i w figurach właściwych stylowi dydaktycznemu. b) Odmienny będzie rodzaj homilji, jeżeli nie cała perykopa Ewangelji lub ustępu Pisma ś. bierze się do wykładu, a tylko z niego kilka główniejszych zdań (lubo nie zawsze w ściślejszym związku z sobą będących), lepiej daleko, gdy takowe do jednej wybitniejszej myśli odnieść się dają. Wybrane takie teksty stanowią jakby oddzielne części mowy. Poda je perykopa Ewang. lub jej treść, skoro dokładnie zastanowimy się, o czém w niej mowa na początku, w środku i pod koniec, tak, iż prawie zawsze trzy części zrobić można, dodając odpowiednie zakończenie, którém będzie treść mowy lub zachęta. W homilji takiej wykład już może być obszerniejszy, głębszy i z większém oddany życiem. Niektórzy nazywają je *naukami homiletycznemi*. Mniejsza postylla ks. Wujka przedstawia do tego przykłady; w wielu też kazaniach niedzielnych ks. Skargi znajdziemy na nie wyborne wzory. c) Jeśli się bierze jedna główna myśl perykopy Ewang. za przedmiot mowy, czerpiąc wykład i dowody z tejże Ewangelji, a pomijając wszystko, co nie ma ściślejszego związku z obraną materją. Ten i poprzedni rodzaj niemcy zowią *homiljq wyższą*, albo *syntetyczną*, bo jednego zadania pilnuje. Pod względem planu i jedności zbliża się bardzo do kazania, a gdy przybierze formę, porządek i styl właściwy kazaniom, ma nawet nazwę kazania homiletycznego, albo biblijnego. Pamiętać tu należy, iż nie każdy ustęp ewangeliczny daje się łatwo sprowadzić do takiej jedności, a i tam, gdzie to być może, potrzeba większej bystrości umysłu i rozleglejszego na rzecz samą poglądu; ztąd zdolniejszym tylko mówcom ten rodzaj homilji dostępny. Nareszcie d) jeśli się cała perykopa Ewang. wykłada, lecz nie tekstami, ale zdaniami, sposobem mowy ciągłej i opowiadania, ze stosownemi objaśnieniami i zachętami, jak u ś. Grzegorza W. na poniedz. wielkanocny, co niższej lub wyższej homilji charakter łatwo przybrać może, byle jedność zachować. Wszelki zaś przymus i naciąganie przynosi uszczerbek homiljom, których najgłówniejszą zaletą ma być naturalność, prostota, łatwość w wykładzie i zastosowaniu. Celem **napisania** homilji należy uważnie odczytać Ewangelję, nabyć dokładnego jej zrozumienia z obszerniejszych kommentarzy, jak np. Korneljusza a Lapide; zastanowić się, jakie perykopa ta obejmuje prawdy wiary i moralności, oraz, jakie z niej zrobić się dadzą praktyczne dla słuchacza zastosowania i nauki. W analitycznej homilji wstęp bywa z pierwszej prawdy, w Ewangelji zawartej; lub mówi się o czasie, w którym Ko-

ściół Ewangelję tę czytać poleca; o przyczynach, dla czego Pan Jezus tak przemówił; o obrzędzie St. Test. tam wspomnianym; o związku z homilją niedzieli poprzedniej; o treści całej perykopy i t. p. Następnie wykładają się prawdy ewangeliczne z właściwemi zastosowaniami i upomnieniami, wiersz po wierszu przywodząc, a czasem kilka ich łącząc, gdy tego potrzeba. Tu baczyć należy, aby się nie zacieśkać w drobnostki i szczegóły naukowe, co do egzegezy należy; ani też przywiązywać wykładu do słów, lecz do myśli; ani silić się na objaśnienia każdego po szczególe wyrazu, lecz zdań; ani uganiać się za allegorjami, prawdami głębszemi i różnorodnemi, lecz zachować jedność i nauczać z pożytkiem. Przykłady tych niedostatków przedstawiają homilje ks. Młodzianowskiego, których pierwsza część jest zawsze niedołężną egzegezą, a druga dopiero wynagradza to piękną i pożyteczną nauką. W zakończeniu homilji kładzie się zastosowanie z ostatniego tekstu, lub powtórzenie głównych prawd Ewangelji, lub upomnienie, zachęcenie, przestroga, pocieszenie i t. p. W syntetycznej znowu, czyli zbiorowej homilji, wstęp jest treścią Ewangelji, lub stosowny do prawdy głównej, obranej za przedmiot mowy. Prawdę założoną objaśnia się i dowodzi tekstami z tejże perykopy, dodając zastosowania do niej jedynie się odnoszące, jak to uczynił Massillon w kazaniu o synu marnotrawnym, o samarytanie miłosiernym, o bogaczu i Łazarzu. Jeśli do homilji obrane są dwie lub trzy prawdy odmienne, to o każdej w podobny sposób mówi się w częściach oddzielnych. Łatwo z tego osądzić, że r ó ż n i c a homilji od kazania leży w formie, stylu i celu. Kazanie ma swój wstęp, założenie, podział, porządek; homilja lubo posiada wstęp i zakończenie, jednak nie ma założenia i podziału, a i porządku nie przestrzega ściśle. Kazanie obejmuje zwyczajnie jedną prawdę obszernie i gruntownie wyłożoną, gdy homilja traktuje o kilku i to pokrótce. Styl w hom. prosty i poufały, gdy kazanie przestrzega więcej reguł oratorskich. Cel hom. przypomnienie prawd znanych, zbudowanie i zachęcenie, gdy kazań i nauk zamiarem jest przedewszystkiém pouczenie słuchacza. Z a l e t y homilji w tém leżą, że jest najdawniejszą i ulubioną Ojcom Kościoła formą nauczania; że jest prostszą od kazań, więc swobodniejszą do wylewania wszelkich uczuć; że w jednej nauce dozwala razem kilka przedmiotów rozbierać, przez co staje się interesowniejszą i pożyteczniejszą prostemu ludowi, który na wywody mało zważa, a zatrzymuje w pamięci ledwo wynik mowy; że mówiąc o wielu prawdach różnych, daje odpowiedniejszy pokarm większej liczbie osób; że poważniej brzmi w uszach słuchacza, bo wyraźniej niż kazanie wspiera się na słowach Ewangelji; że lud obznajmia z ustępami i rozumieniem Pisma ś.; że rozwijając piękność odczytanej perykopy, zaspakaja ciekawość słuchacza i gorętsze wzbudza w nim uczucia wiary; że samemu kaznodziei oszczędza pracy, który krótko o wielu przedmiotach mówiąc, obywa się bez dłuższego przygotowania i, wreszcie, nastręcza mu sposobność i zachętę do czytania i badania Pisma ś. Obok tych zalet, ma też hom. swoje n i e d o s t a t k i: traktując bowiem o wielu prawdach, nie może żadnej należycie rozwinąć i gruntownie o niej pouczyć, tam zatém tylko użytą bywa pożytecznie, gdzie się katechizm dla ludu wykłada; okrom przypowieści ewangelicznych, których mało się czyta, w innych perykopach trudno rozmaite prawdy w jedną piękną całość połączyć i mowie nadać charakter wykończenia; słuchacz też nie ma

czasu nad żadną z podanych prawd zastanowić się lepiej, nią się nasycić i silniejsze odebrać wrażenie, aby ją w duszy przechować. Mimo to, zarówno po miasteczkach i wsiach, jako i większych miastach, homilje dobrze opracowane, na przemian z kazaniami miewane, lub wtedy przynajmniej, gdy Ewangelja dostarcza do nich obfitszego materjału, przynieść mogą pożytek i chętnie słuchane bywają. Za użyciem ich przemawia także praktyka wszystkich znakomitych mówców, w kazaniach których natrafiamy często na zajmujące homilje (*Najlepszy sposób do kazań*, z fran., Warsz. 1785 p. 51; Ks. *Krukowski*, Teol. past. I 221). U nas pisali homilje: *Marcin Białobrzeski*, bp kamieniecki († 1586); *Jakób Wujek*, jezuita († 1597): obadwa wysoko cenieni i wsławieni na tém polu; także *Józ. Wereszczyński* i *Hippacy Pociej*, bpi kijow.; *Piotr Skarga* w części kazań niedzielnych i *Tom. Młodzianowski*, jezuici; *Andrz. Filipecki*, kan. lwow.; *Woroniez*, arcyb. warsz.; *Męciński*, *Kowalewski*, reformaci; *Malczewski*, *Mikiewicz*, *Wilczek*, *Woliński*, *Hołowiński*... z których jedni osobno, drudzy między kazaniami swemi je drukowali. Mamy też tłumaczone homilje ks. *Cochen*, *Königsdorfera*, *Förstera* i innych. *X. S. Ch.*

Homiljarz (*Homiliarium*), księga, mieszcząca homilje na każdy dzień, wybrane z Ojców Kościoła, lub ze znakomitszych autorów, zwłaszcza te, z których wyjątki podaje brewjarz. Mabillon wspomina o bardzo starożytném *Homiliarium gallicanum*, używanem w kościołach Francji. Wielkiém powodzeniem cieszyło się Homilarium wieleb. Bedy († 735), mieszczące 50 homilji, które jeszcze za życia świątobliwego autora chciwie przepisywano i po kościołach odczytywano. Używali też księża w publicznem nauczaniu kazań, naumyślnie ku ich pomocy opracowanych przez biskupów, lub innych uczonych mężów i z ich zlecenia wydanych. Tak uczynili w VI wieku św. Cezary bp arelateński i Pap. Grzegorz W. Homilje ś. Salwjana, lubo kapłana, bpi nawet odczytywali z ambony. Gdy potém (w VIII wieku) używane na zachodzie homiliaria błędami przepisywaczów zeszpecone się okazały, lub mniej użytecznemi i wyborowemi kazaniami przez nieumiejętnych zbieraczów zapełnione, Karol W. polecił djakonowi Warnefrydowi Pawłowi zebrać wyciągi z homilji Ojców Kościoła, ku użytkowi kapłanów. Uczony Alkuin takowe dzieło przejrzał i zapewne uzupełnił, a Karol W. po całym obszarze swego państwa rozesłał je kapłanom i biskupom, za których zgodą dokonaném zostało. W okólniku polecającym mowi on, że zawdzięczając Bogu za łaski doznane w wojnie i pokoju, przedsięwziął oddać tę usługę Kościołowi, którego już ojciec jego Pipin obdarzył zaprowadzeniem jednostajnego śpiewu rzymskiego. Homiliarium mieści tekst Pisma ś. według Wulgaty ś. Hieronima, na kazania na niedziele i święta, oraz dni powszednie; w biegu czasu przez biskupów i kapłanów uzupełniane i powiększane, otrzymało nawet po kilka homilji na każdy dzień i uroczystość roku. Niektóre synody, jak w Rheims i Tours 813 r., poleciły je kapłanom. Drukowano Homiliarium w Spirze 1482; w Bazylei 1503 p. t. Omeliarius doctorum de tempore, et de sanctis; w Kolonji 1530: Homiliae seu mavis sermones sive conciones ad populum etc.; tamże r. 1557 i t. d. *X. S. Ch.*

Homeuzjanie i Homejuzjanie. Kościół na soborze powszechnym nicejskim I-ym potępiając naukę Arjusza, ogłosił swą naukę o drugiej Osobie Trójcy św., jednozgodnie orzekając, że Syn Boży jest współistotny

Ojcu, zrodzony przed wszystkiemi wiekami; ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, ὁμούσιον τῷ Πατρὶ, consubstantialis Patri. Odtąd wyraz ὁμουσιος stał się hasłem prawowiernych, a ztąd poszła ich nazwa *homouzjanów*. Arjanie, nie dopuszczający równości istoty pomiędzy Ojcem i Synem i uważając Syna Bożego za stworzonego w czasie, ποίημα, odrzucali wyrażenie ὁμουσίος. Semiarjanie nie zgadzali się na używanie tego wyrazu, z których jedni robili to dla tego, że uważali go za nieodpowiedni do oznaczenia stosunku podwładności jednej Osoby względem drugiej, inni zaś odrzucali więcej wyraz, jak naukę samą. Semiarjanie dowodzili, że Syn Boży nie jest współistotnym Ojcu, ale podobnej z nim natury, μὴ εἶναι ὁμούσιον τον Υἱον τῷ Πατρί, ἀλλ' ὁμοιούσιον, i ztąd znowu ich nazwa *homojuzjan*. Dla usprawiedliwienia swego wyrażenia biskupi semiarjańscy, zebrani w Ancyrze (358), powołali się na synod antjocheński (269), którego ojcowie nietylko że nie użyli wyrazu ὁμουσιος dla oznaczenia stosunku Syna do Ojca, ale takowy odrzucili. Pytanie, co sądzić o tém twierdzeniu semiarjanów? Są historycy, którzy powyższe twierdzenie semiarjanów odrzucają i nie godzą się na to, aby synod antjocheński odrzucał wyrażenie ὁμουσιος, ponieważ już przedtém był w użyciu. I w rzeczy samej używali go niektórzy biskupi w swoich pismach przed 269 r.; ściśle wszakże mówiąc, nie był on jeszcze w użyciu kościelném, dla tego więc i odrzucenie jego na soborze antjocheńskim nie byłoby rzeczą nadzwyczajną, tém bardziej, że Paweł samosateński wyrazu tego nadużywał dla swojej nauki. Cf. *Hilar*. De synod. c. 81. Ciż sami historycy robią jeszcze uwagę, że jeżeli wyrażenie ὁμουσιος było odrzuconém na soborze w Antjochji, to dla czegóż arjanie czekali 90 lat, aby przeciwko temuż wystąpić? czemuż dopiero w r. 358 zwrócili uwagę na sprzeczność, zachodzącą pomiędzy dekretami dwóch soborów? Ale na to odpowiedzieć można, że od soboru antjocheńskiego aż do wybuchu sporów arjańskich (więcej niż lat 50) nie było już mowy o wyrażeniu ὁμουσιος, bo zapomniano o niem, właśnie może w skutek odrzucenia go przez sobór antjocheński. Że wyraz ten nie był w kościelném użyciu w czasach soboru nicejskiego, ztąd się pokazuje, że sobór nie uciekałby się w takim razie do szukania nowej formuły na określenie nauki chrześcjańskiej i że formuły tej użył dopiero dla tego, że inne arjanie umieli w swojém tłumaczyć znaczeniu, a wyraz ὁμουσιος nie dał się nakręcić do sofistycznych tłumaczeń arjańskich. Jeżeli Atanazy, jeden z najuczeńszych swego czasu, nie mógł po soborze nicejskim dostać akt synodu antjocheńskiego i dla tego nie wiedział nic bliżej o odrzuceniu wyrazu ὁμουσιος na tym synodzie, tedy łatwo mogli w tym samym wypadku być i inni biskupi, tak prawowierni jak i arjańscy, i dopiero gdy się spór przeciągał dłużej i poczęto się powoływać na dawne wyroki Kościoła, natrafiono też i na decyzję synodu antjocheńskiego. Zresztą, łatwo możemy wytłumaczyć milczenie katolików i arjanów, chociażby nawet dobrze wiedzieli przed r. 358 o antjocheńskiém odrzuceniu wyrazu [illegible] Arjanie w dekretach synodu antjocheńskiego, pomimo [illegible] wali wyraźne potępienie swego [illegible] ki. Katolicy nie odwoływali [illegible] ego zawsze uczyli, nie zga- [illegible] ej miała się rzecz z semia- [illegible] odu antjocheńskiego, ponie-

wać zbliżali się więcej do nauki katolickiej tego synodu, a razem z nim odrzucali wyrażenie ὁμοούσιος. Euzebjusz, jawny przeciwnik wyrażenia ὁμοούσιος, który część dekretów synodu antjocheńskiego umieścił w swej Historji Kościoła, przemilczał o odrzuceniu takowego. To zdaje się być przeciwne twierdzeniu ancyrańskich semipelagjanów i dowodzić, że odrzucenie takie miejsca nie miało; ale, jeżeli w przywiedzionych przez Euzebjusza dekretach nie ma mowy o odrzuceniu ὁμοούσιος, nie można twierdzić, żeby nie było jej także w opuszczonych przez niego artykułach; Euzebjusz wreszcie nie miał powodu wspominać o tém, gdyż sprzeczka o ὁμοούσιος nabrała znaczenia wtedy dopiero, kiedy on skończył już swoją Historję. Zresztą, możemy bezpiecznie się zgodzić na prawdziwość faktu odrzucenia wyrazu ὁμοούσιος przez synod antjocheński, ponieważ nie chodzi tu o dogmat, ale o wyrażenie, które z biegiem czasu mogło następnie odzyskać swoje właściwe znaczenie, usankcjonowane przez Kościół. Cf. artt. Arjusz, Anomejczycy, Consubstantialis. (*Fritz*).

Honestas publica (przystojność publiczna) jest przeszkodą kanoniczną do zawarcia ważnego małżeństwa pomiędzy zaręczonym a krewnemi w pierwszym stopniu zaręczonej, i nawzajem, oraz pomiędzy tym, kto prawnie zawarł małżeństwo (matrimonium ratum), ale go jeszcze nie spełnił (non consumatum), i pomiędzy krewnemi jego małżonki aż do stopnia czwartego, oraz nawzajem pomiędzy tą, która zawarła prawnie, ale nie spełniła małżeństwa, i pomiędzy krewnymi jej małżonka. Przeszkoda ta bardzo dawno znaną była w Kościele (Can. *Si quis desponsaverit* 11, *Qui desponsatam* 12, *Si quis uxorem* 14, *Si quis desponsaverit* 15, *Quidam desponsavit* 31, *Si quis sponsam* 32, ca. 27 q. 2) i w prawie rzymskiém (L. 12 § 1 et 2 *de ritu nuptiarum;* L. 14 § 4 D. *eodem*), gdyż nieprzystojném się zdawało, aby syn pojmował w małżeństwo narzeczoną swojego ojca, albo narzeczony matkę swej narzeczonej. Dawniej przeszkoda ta szeroko się rozciągała, bo aż do siódmego stopnia, to jest tak daleko, jak tylko sięgało kanoniczne pokrewieństwo (Can. 15 *Si quis desponsaverit* ca. 27 q. 2; Cp. *Sponsam* 8 De sponsalibus X 4, 1). Lecz Innocenty III, Papież, na soborze laterańskim IV r. 1215 (Cap. *Non debet* 8 De consanguin. et affin. X 4, 14) ograniczył przeszkodę pokrewieństwa kanonicznego do stopnia czwartego, ztąd też i publiczna przystojność tylko czwartego stopnia sięgała aż do soboru trydenckiego, który nowe ograniczenie wprowadził (sess. 24 cap. 3 *de Ref. Matr.*), postanawiając, że publiczna przystojność, wynikająca z zaręczyn, powstawać będzie tylko wtedy, gdy zaręczyny są ważne, i sięgać ma nie dalej jak do pierwszego stopnia. Z powyższego historycznego wywodu widzimy, że przystojność publiczna ma dwa źródła: zaręczyny i małżeństwo zawarte, niespełnione fizycznie. *Co do pierwszego:* z natury swej nieważne zaręczyny, pod warunkiem zawarte, dopóki warunek nie zostanie dopełniony; zaręczyny nieokreślone co do osoby (*sponsalia indeterminata*), to jest gdy kto przyrzeka pojąć w małżeństwo osobę, bez dokładnego jej wskazania, np. jednę z trzech sióstr, nie wymieniając którą; zaręczyny zawarte pomiędzy osobami, między któremi istnieje przeszkoda unieważniająca (ob. Przeszkody); oraz, zawarte przez rodziców, w czasie nieobecności dzieci, dopóki one same tak zawartych nie przyjmą i na nie się [illegible] nie wyradzają wcale przeszkody publicznej przystojności; albo- [illegible] tych wszystkich razach zaręczyny są nieważne. I co do tego wła-

śnie zachodzi różnica, pomiędzy prawem dawniejszém, przed soborem trydenckim, a nowém, od czasu tegoż soboru obowiązującém: dawniej bowiem publiczna przystojność powstawała z zaręczyn nieważnych (Cap. *Ex sponsalibus* unicum De sponsal. in VI 4, 1); ale sobór trydencki zniósł to i wyraźnie postanowił, że tylko ważne zaręczyny pociągają za sobą przeszkodę publicznej przystojności. Ponieważ zaś zaręczyny zawarte pod pewnym warunkiem nie są ważne i nie obowiązują do zawarcia małżeństwa, ale tylko do czekania na spełnienie warunku, po którego spełnieniu stają się ważnemi, przeto, jeżeli przed spełnieniem warunku do zaręczyn dodanego narzeczony małżeństwo zawrze z siostrą swej narzeczonej, będzie ono ważném, choć nieprawnie zawartém (illicite), gdyż zaręczyny takie nie wyrodzą przystojności publicznej; ale po spełnieniu warunku (sponsalibus purificatis) małżeństwo tak zawarte jest żadném i nic nie znaczącém, gdyż przeszkoda przystojności publicznej powstała od chwili, w której warunek dopełniony został i zaręczyny moc i ważność zupełną pozyskały. Błędne jest mniemanie tych, co sądzą, że tylko uroczyste zaręczyny, to jest w obecności proboszcza zawarte, wyradzają przeszkodę publicznej przystojności: tego bowiem warunku prawo kościelne nie położyło, nawet rzadki jest zwyczaj zawierania uroczystych, to jest z obecnością proboszcza, zaręczyn. W jakikolwiek przeto sposób zaręczyny zawarte, jeżeli tylko ważne były, i jeżeli warunek, pod którym je zawarto, dopełnionym został, pociągają za sobą przeszkodę przystojności publicznej, dla której małżeństwo mężczyzny zaręczonego nieważne będzie, gdyby je chciał zawrzeć nie z narzeczoną swoją, ale z jej matką, siostrą, lub córką; również nieważném będzie małżeństwo narzeczonej, zawarte nie z tym, z którym jest zaręczoną, ale z jego ojcem, bratem, lub synem. A nietylko wtedy trwa ta przeszkoda, gdy jedna z dwóch z sobą zaręczonych osób słowa nie dotrzymuje i nie chce spełnić zobowiązania przez kontrakt zaręczyn przyjętego, ale we wszelkim innym razie, gdyż przeszkoda ta jest wieczystą. Ztąd, choćby jedna z dwojga zaręczonych osób umarła przed ślubem (Can. *Si quis desponsaverit* 11; *Si quis uxorem* 14 cs. 27 q. 2; cap. *Sponsam* 8 De sponsalibus X 4, 1; S. C. C. 6 Julii 1658), chociażby oboje zaręczeni zwolnili się wzajemnie od dotrzymania zobowiązania, t. j. od zawarcia z sobą małżeństwa (S. C. C. 6 Julii 1658 approb. ab Alex. VII 10 Julii eod. an.), przeszkoda jednak publicznej przystojności trwa i nie dozwala im połączyć się małżeństwem ważném i prawdziwém, za wszystkiemi krewnemi w pierwszym stopniu tej osoby, z którą zaręczyny ważne zawarli. *Co do drugiego* źródła przystojności publicznej, to jest małżeństwa zawartego wprawdzie, ale niespełnionego jeszcze fizycznie, wyradzało ono przeszkodę przystojności publicznej oddawna i jednocześnie z zaręczynami, gdyż wynikało to z natury rzeczy, że jeżeli zaręczyny powodowały przeszkodę, dla której niewłaściwą i nieprzystojną rzeczą było, aby syn żenił się z narzeczoną swojego ojca, lub córka wychodziła za narzeczonego swej matki, to tém bardziej jest niewłaściwém, aby syn brał za żonę tę, która już nazywała się i była żoną ojca, a jego samego macochą. Ponieważ sobór trydencki nic nie postanowił co do tego gatunku przystojności publicznej, przeto została ona taką, jaką była w prawie dawném, t. j. rozciąga się do czwartego stopnia, co też orzekł i św. Pius V (Constit. *Ad Romanum* 1 Julii 1568), a objaśnił Benedykt XIV (quaest. 291). Dla tego nietylko ważnie, ale

i nieważnie zawarte małżeństwo powoduje przeszkodę przystojności publicznej, wyjąwszy tylko te małżeństwa, któreby dla braku zezwolenia małżonków były nieważne, lub dla przeszkody publicznej przystojności (Cap. *Ex sponsalibus* un. De sponsalib. in VI 4,1). Ztąd małżeństwa zawarte z przeszkodą błędu co do osoby (error), niewolnictwa (conditio servilis), porwania (raptus), przymusu (vis et metus), zawarte ze zmyślonem i udanem zezwoleniem, lub przez nieletnich, jako pozbawione zezwolenia, prawem natury i kościelnem wymaganego, nie wyradzają przystojności publicznej. Jednak z wyraźnej woli prawa (Cap. *Tuae nobis* 14 De desponsat. impub. X 4,2) małżeństwo przez nieletnich (impuberes) zawarte, jakkolwiek dla braku dojrzałego sądu, a więc i braku zezwolenia należytego, jest nieważnem i jako takie przystojności publicznej nie pociąga za sobą; ma jednak moc i znaczenie zaręczyn, a przez to wyradza pierwszy gatunek przystojności publicznej, to jest z zaręczyn pochodzącej i rozciągającej się do pierwszego stopnia. Co się tyczy drugiego wyjątku, t. j. iż małżeństwo nieważne dla przystojności publicznej nie pociąga za sobą drugi raz tejże samej przeszkody, to objaśnia przykład następny. Jan zaręczywszy się z Marją, nie zawarł z nią małżeństwa, ale z jej siostrą Anną. Małżeństwo to jest nieważne dla przeszkody przystojności publicznej, z zaręczyn z Marją powstałej, i dopóki fizycznie spełnionem nie będzie, Jan może pojąć Marję, gdyż małżeństwo jego z Anną nie wyrodziło przystojności publicznej. Jeżeliby zaś spełnił fizycznie małżeństwo z Anną, po uznaniu go za nieważne nie będzie mógł już pojąć Marji, ale nie dla przeszkody przystojności publicznej, która nie zaszła, lecz dla przeszkody powinowactwa (affinitas), powstałej ze spełnienia fizycznie małżeństwa (ob. Powinowactwo). I właśnie w skutkach ta jest różnica między małżeństwem nieważnem dla przystojności publicznej, a nieważnem dla powinowactwa, że pierwsze wstecz nie działa, lecz drugie. Przeszkoda przystojności publicznej, o ile z małżeństwa niespełnionego fizycznie powstała, rozciąga się do czwartego stopnia, to jest, że po rozwiązaniu małżeństwa takiego mąż nie może pojąć żadnej krewnej swej żony aż do czwartego stopnia, i również żona nie może zawrzeć małżeństwa ważnego z żadnym krewnym męża do tegoż stopnia. Ponieważ przeszkoda przystojności publicznej nie opiera się ani na prawie natury, ani na prawie Bożem objawionem, ale jest wyłącznie kościelną ustawą, przeto wątpliwości być nie może, że w razie potrzeby kościelna władza ma prawo od niej dyspensować. Jakoż otrzymanie tej dyspensy, zwłaszcza w przystojności z zaręczyn pochodzącej, wcale trudnem nie jest, gdyż Stolica Apostolska zwykła do jej udzielania biskupów upoważniać. *X. A. S.*

Honorat (*Honoratus*) święty (16 Stycz., 20 Stycz., 15 Maja), bp arelateński, ur. w Gallji, nie wiadomo w której prowincji, w drugiej połowie IV w. Do chrztu i pobożności nietylko nikt go nie nakłaniał, ale owszem rodzice i przyjaciele starali się go odwieść od religji, którą uważali za grób życia światowego. Gdy pomimo tych usiłowań H., idąc za wewnętrznym pociągiem łaski, przyjął chrzest, ojciec mu wszelkich dostarczał rozrywek, żeby wciągnąć do zamiłowania świata, lecz i te starania pozostały bez skutku. H. powtarzał sobie: „życie to smakuje, lecz zwodzi," i w domu, wspólnie z bratem Wenancjuszem, prowadził życie oddane modlitwie, umartwieniu ciała i uczynkom miłosierdzia. Żeby lepiej

oderwać się od świata, obaj bracia, rozdawszy majętność ubogim, opuścili miejsce rodzinne i, pod zwierzchnictwem św. Kaprazjusza, udali się w drogę, żeby się gdzie ukryć na pustyni. Przechodząc przez Marsylję, na usilne nalegania bpa Prokula (381—428), pozostali czas niejaki w tém mieście, poczém puścili się na Wschód. Zaszli do Grecji. Wenanjusz w skutek trudów podróży umarł w Methone (Modon, w prowincji Messenji wyższej), a H., wróciwszy po jego śmierci na Zachód, osiadł na wysepce Leryńskiej (ob. Lérins), którą żeglarze, jako przeklętą, ze strachem omijali. Dziką i wężami napełnioną wysepkę H. uczynił prawdziwie polem pańskiém: odtąd nie słyszano, aby węże nietylko kogo tam ukąsiły, ale nawet żeby nabawiły strachem (*S. Hilar. aret.* de s. Hon.); pustynia zaludniać się poczęła mężami świętymi; za staraniem ś. H'a stanął kościół i mieszkania dla mnogich zakonników, którzy pod jego kierunek się garnęli; oprócz zakonników, przybywało ciągle mnóstwo pielgrzymów, sławą ś. H'a pociągniętych; zakwitła znakomita szkoła, dostarczająca Francji uczonych i świątobliwych teologów i bpów (cf. Lérins). R. 426 H., ulegając prośbom duchowieństwa i ludu arelateńskiego, przyjął bpstwo w Arles, wakujące po śmierci Patrokla, człowieka gwałtownego i symonjaka. Ustanowiwszy w Lérins egzem swego ucznia Maksyma, sam z drugim uczniem Hilarym (później bpem w Arles) udał się do swej djecezji i tam w krótkim czasie (tylko 8 lata był bpem) naprawił zgorszenia swego poprzednika. Um. 16 (czy 14) Stycz. 429, wsławiony cudami za życia i po śmierci. Ciało jego złożone w Arles, d. 20 Stycz. 1392 przeniesione zostało na wyspę Leryńską, zwaną wyspą ś. Honorata. H. napisał dla swego klasztoru regułę, która później, gdy wprowadzono regułę ś. Benedykta, zaginęła. Żywot ś. H'a napisał jego uczeń ś. Hilary arelateński (*Sermo de vita s. Honorati*) i jest w tegoż *Hilarii* Opp. (ob. wyżej str. 299); także ap. *Bolland.* Acta ss. 16 Jan. II 17; ap. *Surium*, Vit. ss. 16 Jan. Ob. także *S. Eucherii lugdun.* De laude eremi. *De translatione s. H'i*, ap. *Belland.* op. c. p. 24—26. Cf. *Montalembert*, Les moines d'Occid. I 233; *Barralis*, Chronol. ss. lerinens., Lugd. 1613, i inne dzieła o klasztorze Lérins (ob.). *X. W. K.*

Honorjusz (*Honorius*), **Papież.** I (625—638), ur. w Kampanji rzymskiej, z rodziny zamożnej; na Stolicę Apost. po śmierci Bonifacego V wstąpił 3 List. 625 r. (*Jaffé*, Regesta p. 156). Jonasz, opat z Bobbio, współczesny Honorjuszowi, tak go charakteryzuje (w *Vita s. Bertulphi*, ap. Baron. an. 626 n. 39): „Sagax animo, vigens consilio, doctrina clarus, dulcedine et humilitate pollens.“ Imię jego stało się głośném, z powodu stanowiska, jakie przybrał względem rodzącego się wówczas menotelizmu (ob.). Sergjusz, arcybp konstpolski, przedstawił mu, że, na podstawie nauki o jednej woli w Chrystusie, połączyły się z Kościołem wszystkie stronnictwa monofizytów w Egipcie; że gdyby się obstawało za dwoistą wolą, pokój, z takim trudem dokonany, znówby upadł, owszem, nastąpiłoby jeszcze większe zamieszanie, bo za jedną wolą wszyscy są na wschodzie, z wyjątkiem jednego tylko Sofronjusza (więc i prawowierni odpadliby od Kościoła, gdyby nie pozwolono na naukę o jednej woli); że, wreszcie, jest to spór czysto djalektyczny, dla wiary niebezpieczny, i najlepszém lekarstwem będzie zakazać wszelkich rozpraw o jednej, lub o dwóch wolach w Chrystusie. W tym też duchu odpisał Honorjusz (634), dowodząc, że w Chrystusie nie ma dwoistej woli tak, iżby

jedna sprzeciwiała się drugiej, jak to ma miejsce w człowieku po grzechu pierworodnym; że wola ludzka w Chrystusie jest (moralnie) jedną z boską; wreszcie, zakazał rozpraw na jednę i drugą stronę. Tejże treści są dwa inne listy Honorjusza do wspomnianego Sergjusza (ap. *Hefele*, Concil. t. II app. n. VI), w których, nie odwołując tego, co poprzednio mówił o *jednej* (moralnie) *woli* w Chrystusie, jeszcze raz zaleca odrzucenie formuły: *jedna lub dwoista działalność*; nadto, zobowiązał Sofronjusza, patrjarchę jerozolimskiego, i Cyrusa, patrjarchę aleksandr., żeby nie obstawali: pierwszy za formułą *dwoista działalność*, drugi za formułą *jedna działalność*. Bał się bowiem, aby pierwsze wyrażenie nie było nestorjańskiém, drugie monofizyckiém. Zbłądził więc H.: 1-ód w tém, że sam używał wyrażeń: *jedna wola, jedna działalność* (ἓν θέλημα, μιὰ ἐνεργέια), które stały się godłem monotelizmu, lubo podówczas nie były formalnie odrzuconemi przez Kościół i lubo H. używał ich w znaczeniu od monotelickiego różném; 2-o, że na równi postawił wspomniane wyrażenia i zarówno ich używać zakazał; 3-o, że, zabroniwszy mówić o dwoistej działalności i woli, ośmielał monotelitów i dał im powód do popierania swego błędu powagą Stolicy Apostolskiej; 4-o, że zamiast rozstrzygnąć rzecz na stronę prawowierności, jak tego była potrzeba, zostawia ją w zawieszeniu. Być też może, 5-o, że błędnie sądził w pierwszym do Sergjusza liście, jakoby wola szła za osobą a nie za naturą; lecz jak np. podczas sporu z Nestorjuszem wyrazy: *natura* i *osoba*, z początku brane były na przemian jeden za drugi, bo znaczenie ich nie było dokładnie określoném, tak i tu zapewne wyrazy: *wola* i *działalność* nie miały jednostajnego znaczenia. Co skłoniło H'a do takiego postąpienia, trudno odgadnąć. Gfrörer (*Kirchengesch.* III 1 p. 54) przypuszcza, że temi listami chciał się H. wywdzięczyć ces. Heraklju̇szowi za to, że mu pomógł do wypędzenia arcybpa z Grado, pozostającego w odszczepieństwie z Rzymem od czasów jeszcze Grzegorza W. Lecz powód ten zdaje się być mylnym, bo stolica akwilejsko-gradońska wróciła do jedności (r. 607), kiedy zasiadł na niej Kandydjan. Niedługo potém Fortunat odszczepieniec, przy pomocy longobardów, zasiadł w Akwilei, lecz bpi oskarżyli go przed cesarskim exarchą rawennateńskim, na którego groźby Fortunat uciekł do longobardów, zabrawszy z sobą skarbiec kościelny (629 v. 630). Honorjusz wtedy posłał Primogenjusza, subdjakona rzymskiego, żeby zajął stolicę gradońską. Więc do przywrócenia jedności z Rzymem, za którą suffragani arcybpa gradońskiego obstawali, nie potrzeba było wielkich zabiegów i ofiar. Jakiekolwiek zresztą miał H. pobudki i jakkolwiek pobłądził, to przecież jest pewném, że ani heretykiem nie był, ani jego postąpienie nie stanowi żadnego dowodu za omylnością Stolicy Apostolskiej. Nie był heretykiem, bo prawowiernie nauczał o dwóch naturach w Chrystusie, niejasno tylko i chwiejnie się wyrażając o wolach; za życia nikt go o herezję nie oskarżał, dopiero później monotelici pierwsi zaczęli jego się powagą zasłaniać, przeciw czemu protestowali prawowierni. I tak, gdy Pyrrhus, patrjarcha konstp., powoływał się na listy H'a, odpisał mu (641 r.) Jan IV, Papież: „Honorjusz, dowiedziawszy się od Sergjusza, że niektórzy przypuszczali w Chrystusie dwie wole sprzeczne między sobą, odpowiedział: Wprawdzie Chrystus wziął na się rzeczywiste człowieczeństwo, lecz wziął je takie, jakie było przed upadkiem, a nie zepsute przez grzech pierworodny; nie było więc

w Nim zakonu członków, sprzeciniającego się zakonowi ducha. Przeto Chrystus, mówi dalej Jan IV, miał jedną wolę, jako miał Adam pierwotnie po swojém stworzeniu, a nie dwie sprzeczne, jakie w nas są (wola ciała i wola duchaj. Taka była prawdziwa myśl Honorjusza: zaprzeczył on tylko woli członków w Chrystusie, która jest przeciwną woli ducha ludzkiego; mówił tylko o naturze ludzkiej Chrystusa (gdy utrzymywał *jedną wolę*) i nikt nie może mu mieć za złe, że mówił tylko o tej naturze, milcząc o naturze boskiej" (*Epistola Joan. IV*, ap. *Anastas.* Collectan., ap. *Hefele* op. c. append. n. VII). Broniąc H'a od zarzutu herezji Jan Symponus, kapłan rzymski, który właśnie pisał Honorjuszowi list do Sergjusza, a słowa jego przytacza ś. Maksym (ob.) w dyspucie z Pyrrhusem i sam także staje w obronie prawowierności H'a. Według św. Maksyma, wspomniany Jan Symponus, z polecenia Jana IV Pap., objaśnił cesarza Heraklijusza: „że Honorjusz, mówiąc o jednej woli Chrystusa, rozumiał tylko naturę Jego ludzką, bez względu na wolę boską; Sergjusz bowiem napisał, że niektórzy przyznają Chrystusowi dwie wole sprzeczne z sobą; H. odpowiedział, że w Chrystusie nie ma dwoistości woli, ani sprzeczności, jaka jest w nas po upadku, lecz że jest tylko jedna wola, właściwa jego człowieczeństwu" (*S. Maximi* Disp., ap. *Mansi*, Conc. X 739). Tenże ś. Maksym (*Epist. ad Marin. presb.*, ap. *Mansi* l. c. p. 689, ap. *Hefele*, Concil. t. II append. n. IX), idąc za wspomnianym Janem, kapłanem, podejrzywa greków o sfałszowanie listu H'a, jakoby pierwotnie nie było w nim słów: „w Chrystusie jest tylko jedna wola," i dodaje, że mówiąc to, H. bynajmniej nie zaprzeczał Chrystusowi woli ludzkiej; nie przyznawał tylko woli osłabionej przez grzech pierworodny, (i rzeczywiście w piśmie H'a tylko ta wola zepsuta najformalniej jest zaprzeczoną). Co do owego fałszerstwa, jakie według Jana i Maksyma mieli popełnić grecy na liście H'a, nadmienić należy, że przynajmniej egzemplarz, który nas doszedł, a który się znajduje w aktach soboru VI ekumenicznego, pozostał zdaje się nienaruszonym, bo na wspomnianym soborze list ten był czytanym w obec legatów papieskich, a ci nie omieszkaliby zaprotestować, gdyby zachodziło jakie fałszerstwo, jak protestowali wtedy, gdy czytano podrobione listy Wigiljusza (Cf. a. Konstantynopolski II sobór ekumeniczny). O prawowierności H'a najmocniejsze było w Rzymie przekonanie, skoro na synodach rzymskich: za ś. Marcina I r. 649 (*Mansi*, Conc. X 1066) i za Agatona r. 680 (*ib.* XI 185, 284), gdy potępiano monotelitów, nie zaliczano do nich H'a, owszem, ze czcią się o nim wyrażano. Nawet cesarz Konstantyn, w edykcie zatwierdzającym sobór VI ekumeniczny (ap. *Hefele*, Concil. t. II append. n. 19), mówi, że H. utwierdził herezję monotelitów (bo użył wyrażeń heretyckich), sam z sobą stojąc w sprzeczności: „Honorius Papa hujusmodi haereseos confirmator, qui etiam sui extitit oppugnator;" więc przyznaje Konstantyn, że H. w gruncie rzeczy był prawowiernym, lecz wyrażeniami heretyckiemi dał podporę monotelitom. Tu słusznie można zapytać: jeżeli H. heretykiem nie był, dla czego przez sobór ekumeniczny VI potępionym został (681 r.) na równi z innymi monotelitami? Na to odpowiadamy: że sobór, mając listy H'a, cenzurował ich wyrażenia (twierdzenie o *jednej woli*, zakaz mówienia o *dwoistej woli*), które zdawały się rzeczywiście heretyckiemi, a przeto zasługiwały na potępienie, tém bardziej, że pochodziły od człowieka, najwyższe stanowisko w Kościele zajmującego, że he-

retykom dawały poparcie i że ich H. nie odwołał; lecz o wewnętrznej wierze H'a sobór sądzić nie mógł. Wyraźniej tę myśl soboru widać w listach Leona II, który mówi: anathematizamus... et Honorium qui hanc apostolicam Ecclesiam non apostolicae traditionis doctrina lustravit, sed profana proditione immaculatam fidem subvertere conatus est" (w grec. *subverti permisit.* List do cesarza z r. 682, ap *Mansi*, Conc. XI 725). W innych swych listach tenże Leon II, polecając bpom hiszpańskim przyjęcie soboru VI ekumenicznego, mówi, że H. słusznie potępionym został za to, iż początkującej herezji nie przytłumił, lecz przez niedbalstwo ją poparł: „qui flammam haeretici dogmatis non, ut decuit apostolicam auctoritatem, incipientem extinxit, sed negligendo confovit" (ib. p. 1050); „qui immaculatam apostolicae traditionis regulam... maculari consensit" (ib. p. 1855). Tak więc cała tak zwana herezja H'a zasadza się na tém, że Papież ten błędnych użył wyrażeń (mówiąc o *jednej woli)*, odrzucił wyrażenie prawowierne (o dwóch wolach) i przez to zdawał się popierać herezję (Cf. *Hefele*, Concil. § 324). Baronjusz (*Annal.* an. 680 n. 34; a. 681 n. 19—34; a. 683 n. 2—22) i Pighius (*Diatriba de actis VI et VII conc.*), a za nimi inni (np. *Damberger*, Synchron. Gesch. II 119...) dowodzą, że sobór VI ekumeniczny wcale nie potępił tego Papieża, lecz że Teodor, arcybp konstpiski, sfałszował akta soboru i tak sfałszowane legaci papiezcy przywieźli z sobą do Rzymu, a nadto, że listy Leona II, w których toż potępienie jest zatwierdzone, również sfałszowanemi zostały. Lecz 1) nikt ze współczesnych takiego podejrzenia nie przypuszczał; 2) przypuściwszy, że Papież Leon II dostał sfałszowany egzemplarz aktów soboru, jeszcze pozostaje druga trudność, a mianowicie: Papież i rzymianie, czytając o potępieniu H'a, nie zdziwili się wcale? nie zapytali naocznych świadków, czy to prawda? legaci wtedy nie poznaliż oszustwa? niktże przeciw temu nie protestował? 3) Na synodzie trullańskim (synodus Quinisexta), odprawionym r. 692, więc w 11 lat po VI ekumenicznym soborze, znajdowali się w znacznej części ci sami bpi, co i na tym ostatnim, a i na nim rzucono anathema pko zwolennikom monotelizmu i pko H'wi. 4) Na soborze VII ekumenicznym (nicejski r. 787), gdzie również potępiono H'a, legaci papiezcy nie protestowali, więc uznawali je, a przecież w Rzymie nie można było nie wiedzieć, że potępienie było zmyślonem. 5) Teodor, arcybp kplski, którego Baronjusz obwinia o sfałszowanie, przywróconym był na stolicę dopiero r. 683 (*Pagi*, ad an. 682 n. 7), więc wtedy, gdy Leon II już miał w ręku akta soboru VI i o nich Hiszpanję zawiadomił. Przypuszczenie zatém Baronjusza ani świadectwem ani rozumowaniem udowodnić się nie da (zbijali je: *Combefis*, Dissert. apolog. pro actis VI synodi p. 66.. w *Auctarium novum* t. II; *Pagi*, Crit. annal. Baron. an. 681 n. 7.. a. 683 n. 4..; *Garnier*, De causa Honorii, przy *Liber Diurnus; Alex. Natalis*, Hist. eccl. saec. VII diss. II prop. I; *Mamachi*, Orig. et Antiq. t. VI p. 5; *Ballerini*, De vi ac ratione primatus p. 386; *Assemani*, Bibl. juris orient. t. IV p. 119; *Palma*, Praelect. hist. eccl. t. II part. I p. 149; *Chmel*, Vindiciae concilii oecumenici sexti, Praga 1777; *Hefele*, Concil. § 324 i in.). Zresztą, choćbyśmy przypuścili, że H. pobłądził w wierze i nauczał monotelizmu, to jeszcze ztąd fallibilistom żaden dowód nie przybywa, bo listy H'a 1) były prywatnemi (wywody ob. *Thomassin.* Diss. XX in Conc.

VI § 8 p. 724..); 2) były rozporządzeniami więcej administracyjnemi, niż dogmatycznemi: główną ich myślą jest zakaz używania formuł: *jedna i dwoista wola i działalność*, nie zaś orzeczenie, po której stronie słuszność; 3) H. w nich właśnie nie chce rozstrzygać kwestji i tém najwięcej zbłądził (heresim negligendo confovit). Listy więc takowe nie mają żadnej z cech, jakie towarzyszyć powinny *definicjom dogmatycznym*, i właśnie brakiem definicji grzeszące, nie dowodzą, że Papież w definicjach dogmatych podlega błędowi. Oprócz dzieł już cytowanych, jest jeszcze wielka liczba innych, traktujących o błędzie i potępieniu H'a. Cf. *Schneemann*, Studien über die Honoriusfrage, Freib. 1864; *J. Chantrel*, Question du jour. Le Pape Honorius. Paris 1870; *Margerie*, Le Pape H., ib. 1870; *Monumenta quaedam causam Honorii Papae spectantia, cum notulis*, Romae 1870; *Ghilardi*, Honorius P. ab accusationibus veterum et novorum infallibilitatis summi Pontificis adversariorum vindicatus, Turyn 1870; *Jos. Pennachi*, De Honorii I causa in concilio VI, dissert., z przedmową Bonif. Wimmer'a, Regensb. 1870; i wiele in. wyliczonych w *Polybiblion*, *revue bibliogr. univers.*, Paris 1870 t. V p. 111, 172. Dokumenty razem zebrane o całej sprawie podaje *Hefele*, Conciliengesch. t. III append., w przekł. franc. t. IV (tekst grec. i łac.), i w *Theolog. Quartalschr.*, Tübing. 1857; niektóre z nich powtórzyli Art. Loth i ks. Weill p. t. *La cause d'Honorius, documents originaux*, Paris 1870. *H. Colombier*, La condamnation d'Honorius et l'infaillibilité du Pape, w *Études religieuses*, Paris 1869, 1870, cf. 1873 zesz. II. Też same kwestje są traktowane w historjach monotelizmu (ob.).—**Honorjusz II** (1124—30), rodem z Bononji, poprzednio Lambert de Fagnano, mąż uczony. Nieprzychylny mu opat z Monte-Casino wyznaje: „nie wiem, czyim H. jest synem, ale to wiem z pewnością, że pełen jest nauki od głowy do stóp" (*Petrus Casinen.* ap. *Watterich*, Rom. Pont. vitae II 160). Paschalis II mianował go kardynałem bpem Veletri i Ostji ok. r. 1117 (*Pandulf*, Vita Honorii II ap. *Watterich* op. c. p. 157); Kalikst II używał do układów przy konkordacie wormskim (1122). Po śmierci tego ostatniego Papieża (13 Gr. 1124), lud pragnął Saxona, kardynała-kapłana tytułu św. Stefana, widzieć na Stolicy Apostolskiej; partje zaś Leonis'ów i Frangipani'ch chciały swoich wynieść kandydatów. Elekcja, zapewne pod wpływem pierwszych dokonana, oddała tjarę Teobaldowi Buccapecus (16 Grud. 1124), który przyjął imię *Celestyna II*; lecz jeszcze nie ukończono śpiewu *Te Deum*, gdy partja Frangipani'ch wpadła i Lamberta okrzyknęła Papieżem (*Pandulf* l. c. p. 158). Zanosiło się więc na odszczepieństwo, lecz Teobald, zdaje się, dobrowolnie ustąpił; Lambert też, widząc swój wybór nieprawnym, po 7 dniach złożył insygnia papiezkie w obec kardynałów, a ci na nowo jednozgodnie go obrali 21 Grud. 1124 (*Bozon*, Vita Hon. II, ap. *Watterich* op. c. p. 159). Za jego czasów objawił się ogólny prawie ruch wśród duchowieństwa, w celu reformy obyczajów. Synody angielskie: londyński r. 1125 (*Mansi*, Conc. XXI 327), westminsterski w Maju 1128 (ib. p. 354), synod w Rouen w Paźd. 1128 (ib. p. 375), londyński d. 1 Sierp. 1129 (ib. p. 383); hiszpański w Palencji (1129); francuzkie: w Nantes (w Paźd. 1127), na prośbę arcybpa turoneńskiego zatwierdzony przez H'a 20 Maja 1128 (*Jaffé*, Regesta n. 5267), synod w Arras 10 Maja 1128 (*Mansi* XXI 271) i w Saint-Germain-des-Près 1129 r. (ib. p. 379) odnawiały dawne prawa pko symonji, inwestyturze,

konkubinatowi i innym wykroczeniom osób duchownych. Większa część tych synodów odbywała się pod prezydencją legatów papiezkich: Jana z Kremy i Mateusza bpa Albano, kardynałów, z których pierwszego posłał był H. do Anglji i Szkocji (*Jaffé*, Reg. n. 5207—10), drugiego do Francji. Opactwo Monte-Casino (ob.) H. zamierzył osobiście zreformować pod względem moralnym (*Petrus Casinen.*, Chron. IV 98), lecz zajęty wojną z Rogerem sycylijskim, krótko mógł tylko w tym klasztorze zabawić (ib. c. 95). Kongregacji kluniackiej zapewnił nową epokę odrodzenia, gdy na opactwie (ob. Cluguy) zatwierdził Piotra Wielebnego, pod jego władzę poddał kilka innych opactw, wyklął Ponejusza, który raz zrzekłszy się tegoż opactwa, później gwałtem się na nie wdzierał (*Jaffé*, Reg. n. 5202, 5239—41, 5243, 5251). Jego legat Mateusz, bp Albano, zatwierdził postanowione przez synody wypędzenie zakonnic z Laon (1128) i z Argenteuil (1129), z powodu zepsucia, jakie w obu klasztorach panowało (*Mansi*, Conc. XXI 371, 379; cf. *Jaffé*, Reg. n. 5294); klasztory te oddano zakonom męzkim. Stosunki H'a z cesarstwem były jak najpomyślniejsze. Cesarz Lotarjusz II, obrany w Moguncji, wobec legatów papiezkich 24 Sierp. 1125 zrzekł się wszelkiego wpływania na elekcje bpów, zostawiając sobie tylko inwestyturę przez berło i to po konsekracji obranego kanonicznie bpa (*Electio Lotharii*, ap. *Watterich*, Rom. Pont. vit. II 161), za co w H'u znalazł sprzymierzeńca i obrońcę przeciwko Konradowi Hohenstaufenowi (późniejszemu ces. Konradowi III), który wspólnie z bratem swym Fryderykiem, księciem Szwabji, wichrzył cesarstwo, chcąc sobie tron pozyskać. H. wyklął obudwóch braci (22 Kwiet. 1128. *Annalista Saxo* ap. *Watterich* op. c. p. 169), i to samo przez synod, odbyty w Pawji 1129 r. uczynił z Anzelmem, arcybpem medjolańskim, za to, że Konrada na króla włoskiego ukoronował w Monza (29 Czer. 1128) i ceremonję tę powtórzył w Medjolanie (*Landulf jun.*, Hist. mediol., ap. *Watterich* op. c. p. 172). H. prowadził wojnę z Rogerem, późniejszym królem Sycylji. Gdy bowiem Wilhelm, książe Apulji, umarł bezdzietnie (26 Lip. 1127), krewny jego hr. Roger najechał południowe Włochy, żeby zająć dziedzictwo Stolicy Apostolskiej. H. wyklął go za najazd, a gdy to nie pomogło, zebrał wojsko; w końcu jednak, widząc się przez rycerstwo opuszczanym, zawarł z Rogerem pokój (1128) i oddał mu Apulję w lenność (*Fulco Beneventan.* i *Alexander Telesinus*, ap. *Watterich* II 163—178). H. um. 13 v. 14 Lut. 1130 r. (*Jaffé*, Reg. p. 558; *Watterich* II 180 not.). Był opiekunem uczonych. Z jego upoważnienia ś. Otton, bp bambergski, udał się drugi raz na Pomorze (*Ebbo*, Vita s. Ottonis III 3). Następcą H'a był Innocenty II. Cf. *Jaffé*, Gesch. des deut. Reichs unter Lothar dem Sachsen, Berlin 1843.—O Honorjuszu II antypapieżu, ob. Cadolaus.—**Honorjusz III** (1216—1227), poprzednio Cencius (*v.* Cyncius) Sabellius, syn Aimeryka Sabelli (*v.* Savelli); od dziecka wychowywał się w klasztorze lateraneńskim i tamże został kanonikiem regularnym; był następnie podskarbim (camerarius) papiezkim (1188—1198). Na tym ostatnim urzędzie ułożył (1192) spis dochodów, jakie i z jakich źródeł mają wpływać do skarbu papiezkiego (*Liber censuum s. romanae Ecclesiae*). Spis takowy na podstawie dawnych dokumentów (census ipsos, sicut in tomis charticiniis et voluminibus regestorum antiquorum Pontificum romanae Ecclesiae et modernorum et aliorum librorum quorumdam seu memorialium veracium inveni) obejmuje wszystkie

posiadłości Stolicy Apostolskiej: quae ecclesiae vel monasteria, hospitalia seu domus eleemosynariae (quod ferme idem esse dignoscitur), quae etiam civitates, castella, villae vel domus speciales, seu qui reges aut principes in jus et proprietatem b. Petri et s. romanae Ecclesiae persistentes, censuales essent vel quantum deberent persolvere. Cencius chciał sukcessorom swoim na podskarbiostwie zostawić wskazówkę, ile od kogo pobierać mają i jak nadal wpisywać nowych czynszowników: „census... in hoc volumine studiose depingens, ex hoc successoribus meis praestans materiam universis, qualiter de cetero usque ad exitum mundi census illos, qui suis de novo temporibus statuentur, in eodem volumine, sufficientibus ut aestimo spatiis adaptato... faciant adnotari“ (ob. *Watterich*, Rom. Pont. vit. I p. LXXIII). Za Celestyna III Cencjusz występuje jako kardynał-djakon na dokumencie tegoż Papieża z d. 3 Mar. 1193, za Innocentego III—jako kardynał-kapłan (na dokum. z d. 13 Mar. 1198); trzeciego dnia po śmierci tego ostatniego Papieża w Perugii zostaje obrany Papieżem 18 Lip. 1216, pod imieniem H'a III, i d. 24 t. m. i r. tamże konsekrowany (*Potthast*, Regesta I p. 468). Nazajutrz po konsekracji napisał do króla jerozolimskiego list (25 Lip. 1216), w którym zawiadamia go o swém wyniesieniu na Stolicę Apost. i przyrzeka wszelkich dołożyć starań, aby dla krzyżowców otrzymać pomoc z Europy. Jednocześnie napisał do cesarza łacińskiego w Konstpolu, do Fryderyka II, cesarza (*Huillard-Bréholles*, Hist. dipl. Frid. II t. I p. 503; *Raynald.*, Annal. Baronii contin. an. 1216 n. 18..), który już dawno był się do wyprawy krzyżowej zobowiązał, i do wielu duchownych i świeckich książąt (d. 7 Sierp. 1216. *Potthast*, Regesta I n. 5325), upominając ich do jak najprędszego urządzenia wyprawy na Wschód i do zbierania składek (cf. ib. n. 5333, 48, 62, 65, 64, 75, 79—81 i in.). W skutek tego wezwania udały się do Syrji posiłki (ob. Krzyżowe wojny), lecz główny wódz wyprawy, Fryderyk II, zajęty sprawą dynastyjną, zbywał Papieża pięknemi słowami (*H.-Bréholles*, Hist. dipl. t. I p. CCXIII). W nadziei obiecywanej przez niego wyprawy, H. wysłał legata swego Pelagjusza (Wrześ. 1218), żeby podtrzymywał ducha chrześcjan pod Damietą i utrzymywał jedność między luźnemi oddziałami, które tam z Europy przybyły; sam także odprawiał w Rzymie processje o pomyślność oręża chrześcjańskiego. Kiedy krzyżowcy podstąpili pod Damietę, Fryderyk (w liście z 12 Stycz. 1219) oświadczył, że wyprawa do Ziemi ś. jest najgorętszém jego życzeniem i prosił Papieża, żeby rzucił klątwę na każdego, ktoby, uczyniwszy ślub udania się na wojnę krzyżową, nie udał się na nią do 24 Czerw. 1219 (Fryderyk sam taki ślub uczynił). Ta jednak gotowość była pozorną tylko: chodziło mu bowiem głównie o to, żeby H. polecił Henrykowi, księciu brunszwickiemu, oddać insygnia cesarskie. H. wysłał legata do księcia Henryka, jak żądał Fryderyk, a jemu samemu gorzkie czynił wymówki, że pko najuroczystszym przyrzeczeniom swoim stara się o koronę niemiecką dla swego syna Henryka (Enzio), że miesza się do wyborów bpich, że drugiemu synowi (Konradowi) daje tytuł księcia Spoletu, t. j. popiera roszczenia do części państwa Kościelnego. Fryderyk tłumaczył się (list 10 Maja 1219), że, starając się o koronę niemiecką dla Henryka, nie myśli wcale przyłączać królestwa Neapolitańskiego do Niemiec, chce tylko na czas swego pobytu w Ziemi św. zapewnić dobry rząd swoim krajom (Henryk miał wtedy lat siedm!); że do elekcji bpów nigdy się nie mie-

szał, czasem tylko tego lub owego kandydata rekomendował; że w Niemczech jest zwyczaj, iż syn księcia nosi tytuł ojca, choćby księstwa nie posiadał (*H. Bréholles* op. c. I 584, 591—2, 628, i przedm. s. 437). Na prośbę Fryderyka, H. jeszcze przedłużył termin wyprawy od ś. Jana do św. Michała (1219), a potém do 21 Marca 1220; następnie od Fryderyka zażądał, żeby królestwo Neapolitańskie oddał zupełnie synowi i żeby nie starał się dla niego o koronę niemiecką; nie chciał bowiem Papież, aby cesarz był razem królem neapolitańskim. Fryderyk przystał na to wszystko (list 18 Lip. 1219), lecz później prosił, żeby do końca życia mógł zatrzymać koronę neapolitańską. H. odrzucił tę propozycję; żeby jednak cesarza skłonić do wyprawy, ustąpił o tyle, że pozwolił, aby w razie śmierci Henryka (syn Fryderyka II), ojciec po nim otrzymał koronę neapolitańską (dokum. z d. 10 Lut. 1220). Fryderyk jednak i tém się nie kontentował, królestwa Neapolitańskiego zrzekać się nie myślał (list z d. 19 Lut. t. r.), z wyprawą ciągle zwlekał i pozorną uprzejmością swoją od H'a jeszcze przedłużenie terminu wyłudził (*H.-Bréholles*, Hist. dipl. I 740—44, 802), tego zaś czasu użył na to, żeby przeprowadzić elekcję swego syna Henryka na króla rzymskiego podczas sejmu w Frankfurcie (Kwiet. 1220). We Frankfurcie wreszcie postanowiono, że Fryderyk uda się do Rzymu po koronę cesarską. O wszystkich postanowieniach sejmu frankfurtskiego (ap. *Pertz*, Mon. Germ. Leg. II 236) zawiadomił Fryderyk H'a dopiero w 3 mce później, a na wymówki Papieża odpowiedział: jako ojciec starałem się wprawdzie o wyniesienie swego syna, lecz starania moje były daremne: Henryk został obrany królem na sejmie bez mojej wiedzy i to przez tych, którzy poprzednio tej elekcji najmocniej się sprzeciwiali; ja tej elekcji nie chciałem potwierdzić, a prosiłem książąt, żeby się odnieśli do Papieża. Jeżeli Papież wcześniej o wszystkiém nie został zawiadomionym, przyczyną jest bp z Metz, który był wysłanym do Rzymu, lecz zachorował. Papież nie ma się obawiać połączenia Sycylji (królestwa Neapolitańskiego) z Niemcami, bo jestem gotów, mówi Fryderyk, w każdej chwili oba państwa rozdzielić i zadosyć uczynię Papieżowi, skoro się z nim zobaczę; gdy umrę bezpotomnie, raczej Sycylję oddam Stolicy Apostolskiej, niż ją przy cesarstwie zostawię. Zapewniał w końcu, że wnet na wojnę krzyżową wyruszy (*H.-Bréholles* op. c. I 802, 805, cf. 822; *Raynald.*, ann. 1220 n. 12, 16; *Böhmer*, Kaiser—Regesten unter Philipp. r. 105). Wyprawa miała się rozpocząć zaraz po koronacji. Pod koniec Sierpnia (1220) Fryderyk zjechał do Werony, napisał nader uprzejmy list do Papieża, przyjął pokutę, jaką mu tenże naznaczył za zwlekanie wyprawy i, aby dać dowód swych dobrych chęci, unieważnił dekreta miast lombardzkich, przeciwne swobodzie Kościoła, wziął pod szczególną opiekę kościoły i ich dobra, zwrócił dziedzictwo Matyldy (*H.-Bréholles*, Hist. dipl. I 815, 826—27, 843, 846, 849, 854—55, 860—76; *Böhmer*, Kaiser-Reg. unt. Phil. 110), a w dniu swej koronacji (22 List. 1220) powtórzył ślub udania się do Ziemi ś. i, na żądanie H'a, ogłosił następujące ustawy: 1) Znoszą się wszelkie, przez kogokolwiek wydane ustawy, jeżeli obrażają wolność kościołów i osób duchownych. 2) Nikt nie ma wymagać opłat od kościołów i osób duchownych. 3) Osoba lub społeczeństwo, trwające przez cały rok w ekskomunice, za naruszenie pokoju kościelnego, pozbawiają się wszelkich praw. 4) Nie wolno duchownych pozywać przed sądy

świeckie. 5) Katarowie, patarowie i inni heretycy skazują się na pozbawienie czci i majątku. 6) Urzędnicy przysięgną, że wypędzać będą heretyków. 7) *Jus naufragii* znosi się. 8) Podróżni mogą uczęszczać do domów gościnnych, jakie sobie obiorą; przed udaniem się w drogę uczynią testament. 9) Wieśniacy będą ciągle korzystać z pokoju Bożego (*H.-Bréholles* op. c. II 1—7; *Raynald.*, ann. 1220 n. 21—24, *Pertz*, Mon. Germ. Leg. II 243; *Mansi*, Concil. XXII 1137). Ustawy te posłał zaraz Fryderyk do Bolonji, żeby professorowie przy wykładach podawali je uczniom, następnie udał się do Neapolu, zkąd rozpisał (w Lutym 1221) do wszystkich mieszkańców Włoch, aby spieszyli pod jego chorągwie (*H.-Bréholles* op. c. II 122—127; *Pertz* op. c. p. 245.). H. o tych wszystkich przygotowaniach zawiadamiał chrześcjan w Damiecie (ci, licząc na rychłą pomoc Fryderyka, puścili się w głąb Egiptu na wiosnę 1221); lecz gdy się przekonał, że Fryderyk poprzestaje na pięknych słowach, upominał go (13 Czerw. 1221) do prędszego działania. Fryderyk posłał flotę, złożoną z 40 okrętów, które, jak to H. przewidywał (list 20 Lip. 1221), przybyły za późno. Damieta wpadła w ręce muzułmanów. D. 19 List. 1221 ogłosił H. list, w którym uskarża się na cesarza, mówiąc, że od pięciu lat próżne tylko słyszy obietnice, że w tej nadziei nieraz odrzucono korzystne układy z turkami, że cała odpowiedzialność za nieszczęścia spada na Fryderyka, że jego postępowanie zgubiło armję chrześcjańską, że jeżeli cesarz zadosyć nie uczyni Bogu i ludziom, on, jako Papież, nie będzie się krępował przyjaźnią, a wyżej cenić musi dobro Kościoła i chrześcjaństwa (*Raynald.*, ann. 1221 n. 18; an. 1222 n. 5; *Böhmer*, Regest. p. 119, 328). Cesarz na naradach z Papieżem w Veroli pod Rzymem (Kwiec. 1222) przyrzekł pospieszniejsze działanie. Wyznaczono tam zjazd książąt chrześcjańskich do Werony na Listopad, zaproszono nań Jana de Brienne, króla jerozolimskiego, i Pelagjusza, legata, którzy po upadku Damiety bawili w Palestynie, i miano obmyśleć plan wyprawy (*H.-Bréholles*, Hist. dipl. II 240; *Raynald.* an. 1222 n. 2). Tymczasem H. zachorował i nie można było wcześniej odprawić zjazdu aż w Marcu 1223 w Ferentino. Oprócz Fryderyka i H'a, znajdowali się na nim patrjarcha i król jerozolimscy i wielcy mistrzowie zakonów. Fryderyk przysiągł, że około ś. Jana 1225 r. wyląduje z wojskiem na brzegi wschodnie. Chcąc, aby cesarz miał osobistą pobudkę do działania, nakłaniał go H. do poślubienia Jolanty, córki i dziedziczki Jana de Brienne, króla jerozolimskiego. Fryderyk korzystał z udzielonej zwłoki, żeby królestwo Obojga Sycylji po swojemu urządzić; nadto, w Spoleto uciskał poddanych papiezkich, jak własnych, nakładał ciężary na duchownych, obsadzał swemi kreaturami stolice bpie i t. p.; na Papieża zaś składał przyczynę opóźnienia krucjaty, bo, mówił, Papież mało wyznaczył legatów do jej głoszenia i nie przywiązał wszelkiego rodzaju łask duchownych. H. znów traktatem w San-Germano (w Lipcu 1225) widział się zmuszonym udzielić Fryderykowi nową zwłokę do Sierpnia 1227 r.; Fryderyk zaś zobowiązał się przygotować 150 statków do przewiezienia wielkiej liczby krzyżowców z ludźmi i końmi, oznajmując, że jeżeli w oznaczonym czasie tego nie spełni, poddaje się klątwie ipso facto (*H.-Bréholles*, Hist. dipl. II 498, 501; *Raynald.*, ann. 1224 n. 4—12; a. 1225 n. 2; *Pertz*, Mon. Germ. Leg. II 255; *Böhmer*, Regest. p. 128, 329, 373). Fryderyk, dotąd przynajmniej w słowach grzeczny dla H'a, zmienił

tom i gwałtowną zaczął prowadzić z nim korrespondencję, z powodu że H. zamianował 5 bpów na oddawna opróżnione stolice w Apulji (*H.-Bréholles* op. c. II 703, 708, 710, 712, 715; III 3); nie przyszło jednak do zerwania z Papieżem, bo cesarz potrzebował jego pomocy, już to, aby się utrzymać przy królestwie Arelateńskiém (Arles), do którego Francja rościła sobie prawo; już to pko lidze lombardzkiej, która zamknęła drogę do Włoch młodemu królowi Henrykowi i nie chciała wysłać posłów na sejm do Kremony (ok. Zielonych Świątek 1226). W tym kłopocie będąc, Fryderyk uznał bpów dla Apulji zanominowanych, i prosił H'a o pośredniczenie do zgody z miastami lombardzkiemi. H. chcąc oddalać wszelkie możliwe przeszkody do krucjaty, przychylił się do żądań cesarza. Ale znowu z innej strony ukazały się trudności. Fryderyk nie dawał przystępu radom Papieża, zalecającym zgodę z teściem. Akt mianowania chorążym Kościoła króla Jana uważał za znak niechęci dla siebie ze strony H'a. Za nim przyszło do jawnego zerwania, H. umarł 18 Marca 1227 r. (*Potthast*, Regesta p. 677), nie doczekawszy się rozpoczęcia wyprawy, nad którą przez 11 lat pracował już sam, już przez legatów swoich. Oprócz gorliwego popierania krucjaty, H. przytłumiał szerzące się wówczas herezje albigensów, patarów i t. p., oraz czuwał nad poprawą obyczajów. Jego legaci: Konrad, kardynał bp portueński, kardynał Roman, Jakób, kanonik od ś. Wiktora w Paryżu, odprawiali w tym celu synody we Francji, Niemczech, Dalmacji, Szkocji (ob. *Hefele*, Concil. § 650—53). Kardynał djakon Grzegorz de Crescentio był legatem na Czechy (*Potthast*, Regesta I 6790) Danję i Polskę: odprawił synod w Szlezwiku (1222) dla przywrócenia celibatu wśród duchowieństwa duńskiego (*Mansi*, Conc. XXII 1198); r. 1223 w Polsce zatwierdzał ustawy synodalne, których bliżej nie znamy (*Długosz*, H. P. VI 630; cf. *Rocznik kapit. krak.*, ap. *Bielowski*, Mon. Pol. II 802). Drugi legat Wilhelm, bp Modeny, wysłany był dla urządzania Kościoła w Inflantach, Kurlandji, Prusach i sąsiednich prowincjach (*Potthast*, Reg. I n. 7337, 7345—46). Sprawa z albigensami (ob.), rozpoczęta za Innocentego III, za H'a na nowo odżyła. Na soborze lateraneńskim (1215) postanowiono, że Rajmund VI, hr. Tuluzy, w zamian za utracone ziemie otrzyma roczną pensję 400 grzywien srebra, i że nadto ziemie niezdobyte przez krzyżowców (jak Prowancja) zostaną zwrócone synowi Rajmunda, jeżeli będzie tego godnym (*Mansi*, Conc. XXII 1069; cf. *Hurter*, Innoc. III t. II p. 657). Po niejakim czasie Rajmund VI z synem (Rajmundem VII) opuścił Rzym, wrócił do południowej Francji, gdzie z zapałem przyjęty, rozpoczął wojnę z Szymonem hr. Montfort. Ci nawet, którzy poprzednio walczyli w szeregach krzyżowców pko Rajmundowi, wzięli teraz stronę Rajmunda nie dla tego, żeby podtrzymywać herezję, lecz żeby łupieżcom (tak nazywali stronników Szymona Montfort) odebrać dobra Rajmundowe. Rajmundowie (ojciec i syn) z natury rzeczy byli zmuszeni przyjąć pomoc baronów i miast heretyckich w walce z krzyżownikami. Nie chodziło tu jednak o interesa sekty, lecz o odzyskanie utraconych krain, podobnie jak Szymonowi Montfort i jego stronnikom szło o założenie potężnego księstwa, któreby ściśle się połączyło z monarchją francuzką; wywieszali zaś sztandar obrony Kościoła, aby sobie zapewnić współdziałanie duchowieństwa i Papieża. Młody Rajmund, stanąwszy na czele niewielkiej armji, zdobył Beaucaire, podczas gdy jego ojciec udał się do swego krewnego Jakóba I, króla

Aragonji, z prośbą o pomoc. Montfort, bojąc się z tej strony napaści, złupił Tuluzę, którą podejrzywał o sprzyjanie Rajmundom, zmusił ją nadto do zapłacenia znacznej kontrybucji i fortyfikacje jej zburzył; następnie, nie zważając na wyraźny zakaz papiezki, ani na upomnienia kommissarzy i legatów papiezkich, zajął hrabstwo Foix, jako też dobra w dolinie Rodanu, zostawione dla młodego Rajmunda. Tymczasem przybył stary Rajmund z wojskiem aragońskiém i zajął Tuluzę (13 Wrz. 1217). Szymon de Montfort obległ go, lecz został zabitym (25 Czerw. 1218); syn jego Amalryk musiał od oblężenia odstąpić. H. zatwierdził Amalryka na posiadłościach, jakie za Innocentego III otrzymał Szymon de Montfort (*Potthast*, Regesta I n. 5893), ogłosił (1218) znów krucjatę pko albigensom (ib. n. 5888—90, 5900—904) i Rajmundów obudwóch wraz z ich stronnikami wyklął (ib. n. 6828); pomimo tego jednak Rajmundowie ciągle odnosili zwycięztwa. Amalryk widząc, że się utrzymać nie może, zrzekł się swej lenności w ręce króla franc. Filipa Augusta (1222. *Potthast* op. c. n. 6828); lecz Filip pomimo tego zainteresowania i pomimo zachęty H'a (1 Lut., 14 Maja 1222 i in.) był do wojny leniwym. Kardynał Konrad zwołał synod do Sens (1223), żeby się naradzić z duchowieństwem, co dalej czynić wypada. Synod się zebrał w Paryżu, bo król chciał się na nim znajdować (*Mansi*, Concil. XXII 1198); tymczasem król umarł (14 Lip. 1223) i synod się rozszedł, nic nie uradziwszy. Amalryk zawarł (14 Stycz. 1224) pokój z hrabiami Tuluzy i Foix, poczém udał się do Paryża, gdzie na rzecz młodego króla Ludwika VIII zrzekł się wszelkich swych pretensji do ziem w południowej Francji. Rajmund VII ze swej strony udał się do H'a. H. chciał pośredniczyć (*Potthast*, Regesta I n. 7157, 7212—15), lecz Ludwik VIII obrażony, że Papież wszystkich jego roszczeń zatwierdzić nie chce, na zebraniu w Paryżu (Maj 1224) oświadczył, że nadal o wojnie pko albigensom myśleć nie chce (*Mansi* XXII 1206; *Hahn*, Gesch. der Ketzer im Mittelalter I 336—341). Na żądanie Papieża Arnold, arcybp narboneński, wszedł w układy z Rajmundem na synodzie w Montpellier (22 Sierp. 1224; cf. *Potthast* op. c. n. 7285, 7299). Rajmund przyrzekł być wiernym Kościołowi, oczyścić kraj z heretyków, utrzymywać pokój w swém państwie, wypędzić włóczęgów (ruptuarii), powrócić Kościołowi wszystkie dawniejsze prawa i swobody, zobowiązał się w pewnym terminie zapłacić 20,000 grzywien srebra do Rzymu, w nagrodę za wyrządzone kościołom szkody; za to przyrzeczono wyjednać mu od Amalryka de Montfort zrzeczenie się wszelkich pretensji do dóbr jego, zresztą prawa suwerenów (król francuzki i cesarz względem dóbr w dolinie Rodanu) miały pozostać nietknięte. Hrabiowie z Foix i z Beziers te same uczynili obietnice, co Rajmund (*Mansi*, Conc. XXII 1206). Protestowali pko wszelkim z Rajmundem układom: Amalryk de Montfort i Ludwik VIII; Honorjusz też powyższy układ odrzucił i wysłał (13 Lut. 1225) nowego legata Romana, kardynała-djakona (*Potthast* op. c. n. 7358, 7360—61), który na synodzie w Bourges (30 List. t. r.) zebrał w tej materji zdania bpów i zakommunikował jego Ludwikowi VIII i H'wi, nic nie postanowiwszy. Zdania te musiały być niekorzystne dla Rajmunda, gdyż Ludwik VIII nagle, wspólnie z legatem, postanowił urządzić krucjatę pko albigensom. W tym celu zwołał duchownych i świeckich panów do Paryża (na 28 Stycz. 1226). Baronowie i bpi przyrzekli królowi wszelką

legat ogłosił klątwę na Rajmunda, jako heretyka potępionego, ...wił VIII przyznał wszystkie prawa do dóbr Rajmunda (Amalryk ...ię ich na rzecz Ludwika), Francję i krzyżowców, udających się na ...ko albigensom, postawił pod szczególną opieką Kościoła. W Lu... r. tenże legat upoważnił Ludwika VIII do pobierania dziesięciny ...hodów kościelnych przez 5 lat, jeśliby wojna tak długo się cią... ...bów zobowiązał do głoszenia krucjaty, nadając za nią te same ...leje, jakie służyły udającym się do Ziemi ś. Synod, odprawiony ...yżu 29 Marca 1226, naznaczył miasto Bourges, jako punkt zebra... ...ę krzyżowców, na 4 niedzielę po Wielkanocy. Wielka armja krzy... ...w tak przestraszyła południową Francję, że baronowie i miasta za... ...same porzucać stronę Rajmunda. Tymczasem Ludwik VIII umarł ...st.), zanim przystąpiono do zdobycia Tuluzy, i rzeczy przybrały na ...ę obrót dla albigensów korzystniejszy, dopóki całej sprawy nie za... ...zył ś. Ludwik IX (ob.). Oprócz wspomnianego wyżej *Liber censuum Muratori*, Antiq. Ital. V 852... fragment *Census romanae sedis in Ungaria* ..., ap. *Endlicker*, Rer. hungar. monum. p. 247; o całém ob. *Pertz*, hiv f. Geschicht. V 97), H. zostawił jeszcze następujące pisma: Zbiór *...retalium*, znany pod nazwą *Compilatio quinta* (ob. tej Encykl. IV 91); *...remoniale Romanum seu Ordo de consuetudinibus et observantiis* (ap. *...billon*, Mus. ital. II 167); *Registrum* v. *Epistolae* w liczbie 5144, po...elone na 11 ksiąg, które są w bibljotece watykańskiej (*Pertz*, Archiv. V ...9); w druku ledwo półowa ich jest znaną (treść tych ostatnich ob. *...tthast*, Regesta I p. 468—677); odnoszące się do Polski są ap. *Thei...r*, Vet. mon. Pol. I 1—15. O żywotach Papieży: od Leona IX do ...leksandra III (1048—1181), z wyjątkiem Wiktora III i Urbana II (1086—1099), ob. artt. Bozon i Bonizon. *Żywot Celestyna III Papieża* inne pisma H'a dotąd nie wydane. Oprócz źródeł i dzieł cytowanych, ob. *Liber Pontific.* Cf. *Raumer*, Gesch. d. Hohenstauf. III 307. Następcą H'a był Grzegorz IX.—**Honorjusz IV** (1285—1287), poprzednio Jakób Sabelli, z tej samej rodziny co i Honorjusz III. Nauki pobierał w Paryżu i był kanonikiem katedry w Châlons nad Marną (*Potthast*, Regesta n. 22,593). Urban IV uczynił go kardynałem djakonem (1261). Po śmierci Marcina IV, przez scrutinium obrany został Papieżem w Perugii 2 Kwiet. 1285, konsekrowany 20 Maja t. r. w Rzymie (*Potthast* op. c. p. 1796—97). Zajął się zbieraniem zaleconej przez sobór lyoński (1274) dziesięciny saladynowej w Norwegji (ib. n. 22,811—12—32), Szwecji (ib. n. 22,813—16), Danji (ib. n. 22,843—49—50—82), Niemczech (ib. n. 22,883). W Polsce, oprócz Jana Muskaty, podówczas archidjakona łęczyckiego, który zbierał świętopietrze 1285 r. (ib. 22,256—58), kollektorem dziesięciny saladynowej był Adam, kanonik krakowski, 1287 r. (ib. n. 22,555—6). Do wyprawy jednak samej nie przyszło, bo z wyjątkiem Edwarda, króla angielskiego (ib. n. 22,230, 274, 486, 592, 597), mało kto do niej okazywał ochotę. Zresztą sam H. będąc suwerenem Neapolu i opiekując się młodym Karolem, królem neapolitańskim, musiał bronić jego praw do tronu. Piotr bowiem, król Aragonji, mając za żonę Konstancję, córkę Manfreda, księcia Tarentu, rościł sobie pretensje do spadku po Karolu, królu neapol., ojcu młodego Karola. Już Marcin IV wyklął Piotra, za podtrzymywanie w tym celu rozruchów w południowych Włoszech; to samo uczynił jego żonie Konstancji i synowi Jakó-

bowi (*Potthast*, Reg. n. 22,414). Za młodym Karolem ujął się Filip III, król francuzki, któremu na ten cel oddaną została pewna część dochodów kościelnych z djecezji Liège, Metz, Verdun i bazylejskiej (ib. n. 22,276). Po śmierci Piotra wojna nie ustała: Jakób koronował się 1286 r. na króla neapolitańskiego (*ib.* 22,449), a brat jego Alfons, król Aragonji, sprawę jego popierał. H. powtórzywszy klątwę na Konstancję i Jakóba (*ib.* 22,414, 418, 449, 537), wyklął jeszcze Alfonsa, króla Aragonji, i na państwo jego nałożył interdykt (cf. ib. n. 22,582). Oba jednak bracia nie zważali na cenzury kościelne. Na instancję Edwarda, króla angielskiego, H. wysłał r. 1286 legatów, żeby pogodzili Alfonsa aragońskiego z Karolem (*ib.* n. 22,525, 527, 576—77). Tymczasem Karol zrzekł się królestwa na rzecz Jakóba, brata Alfonsowego. H. ugodę tę odrzucił (*ib.* n. 22,581) i podczas gdy robił strania, żeby utworzyć ligę książąt chrześcjańskich pko Jakóbowi i Alfonsowi, um. w wielki czwartek 3 Kwiet. 1287 r. (*ib.* p. 1823—4). H. był chorowitym, cierpiał na artrytyzm i z tego powodu Mszę rzadko kiedy i to siedzący odprawiał (*Rishangeri* Chron., ap. *Potthast*, Reg. p. 1824). Żył w przyjaźni z królem angielskim Edwardem i z cesarzem Rudolfem (*Potthast*, Reg. n. 22,276), którego zapraszał na koronację do Rzymu, na 2 Lut. 1287 (*ib.* n. 22,466—7), lecz Rudolf zwlekał. W zatargach między Henrykiem IV, ks. wrocławskim, a Tomaszem bpem (ob. wyżej str. 182—3), H. zatwierdził wyrok legata Filipa i polecił bpom poznańskiemu i włocławskiemu wykląć Henryka, jeżeli się nie poprawi, a na jego księstwo rzucić interdykt (list 28 Mar. 1286. *Potthast*, Reg. n. 22,403). Legatem H'a na Niemcy, Czechy, Danję, Szwecję, Polskę, Prusy i in. był mianowany (31 Maja 1286) Jan, kard. bp tuskulański (ib. n. 22,466—71). Królowi węgierskiemu Władysławowi, który żonę Elżbietę porzucił i do więzienia wtrącił, a nadto sprzymierzał się z tatarami i pogańskiemi plemionami, H. nakazał pojednać się z żoną i stosunki z nieprzyjaciołmi wiary chrześcjańskiej zerwać; gdyby zaś tego uczynić nie chciał, arcybp Granu w imieniu Papieża miał króla cenzurami zmusić do wypuszczenia Elżbiety na wolność i z nią się połączenia, a pko niewiernym miał ogłosić krucjatę (*Potthast* op. c. n. 22,585—91). H. dbały o rozszerzenie wiary chrześcjańskiej na wschodzie, kanclerzowi uniwersytetu paryzkiego szczególniejszą zalecił opiekę nad przykładającymi się do arabskiego i innych wschodnich języków (ib. n. 22,355). Współcześni zachwalają jego łagodność, mądrość, czystość obyczajów; niektórzy zarzucają mu chciwość (ap. *Potthast* op. c. p. 1824). Cf. *Bernardi Guidonis* Vita Honorii IV, ap. *Muratori*, Script. rer. ital. III 612; ap. *Raynald.*, ann. 1287. *X. W. K.*

Honorjusz, pierwszy cesarz rzymski zachodni (395—423), syn Teodozjusza W. Panowanie jego odznacza się przez występujące w niém ważne i stanowcze wypadki. Takim był naprzód podział r. 395 cesarstwa Rzymskiego, dokonany przez Teodozjusza, na dwóch jego synów, Arkadjusza i Honorjusza, i utworzenie dwóch cesarstw: Wschodniego greckiego i Zachodniego rzymskiego, podział trwający przez 81 lat, po których upadło cesarstwo Zachodnie; następnie zaszłe pod H'em najście barbarzyńców i wędrówki narodów. Teodozjusz zostawił napróżno swoim następcom mądrą przestrogę, aby utrzymywali przyjazne stosunki z barbarzyńcami, mianowicie z Gotami, których pozyskać sobie było łatwo. *Ru-*

Ar, któremu zmarły cesarz poruczył opiekę nad Arkadjuszem i cesarstwem Wschodniém, pobudził króla Westgotów *Alaryka* do napadu na Peloponez, zkąd potém on zagrażał Włochom. *Stylikon*, któremu Teodozjusz poruczył opiekę nad Honorjuszem i cesarstwem Zachodniém, musiał dla odparcia Alaryka ściągnąć legje rzymskie, broniące przechodów przez Alpy i pograniczne rzeki, a przez to dał sposobność innym tłumom barbarzyńców, pod dowództwem Radagasa (Hradager), wtargnąć do Włoch. Jakkolwiek Stylikon pobił Radagasa i zniósł jego zastępy w przejściach Apeninów, zawsze najście to pociągnęło za sobą niezmierne hordy Wandalów, Alanów, Swewów, które, spustoszywszy Włochy, przenikły do Galljі i Hiszpanji i tam się osiedliły. Cesarz mógł zaledwo bronić Włoch, a r. 408 pozbył się przez morderstwo najdzielniejszego wodza, jakim był Stylikon. Wydał on tedy barbarzyńcom swoje prowincje zachodnie, które w skutek tego powstały wszystkie, by własnemi siłami bronić się od najścia, i wynosiły kolejno swoich wielkorządców w Brytanji, Gallji, Hiszpanji i w Afryce do godności cesarskiej. Wszystkie jednak takie próby rozbicia państwa Rzymskiego, ciągnące się aż do r. 413, były zduszone we krwi buntowników przez *Konstansa*, wodza Honorjuszowego, a następnie jego szwagra. Ale powtórne najście Alaryka na Włochy, kiedy zginął Stylikon, było daleko groźniejszém i miało skutki większe. Najściu temu sprzyjało stronnictwo arjanów i pogan, którzy w nieprzyjaciołach cesarstwa upatrywali swoich sprzymierzeńców. Alaryk, pobudzany przez nich i dręczony nieustanną żądzą zniszczenia wiekuistego miasta, zdobył wreszcie i spalił Rzym, mianował cesarzem arjanina *Attala* i zażądał od H'a zrzeczenia się tronu. Być może przyszłoby do tego i H., przyprowadzony do ostateczności, swoją abdykacją położyłby koniec cesarstwu Zachodniemu, gdyby nie przybyło mu w czas na pomoc do Rawenny, jego rezydencji, wojsko ze wschodu. Alaryk, zawiedziony w swoich nadziejach, zrabował Rzym i chciał dokonać podboju cesarstwa Zachodniego, przez zawojowanie najbogatszej i najpotężniejszej jego prowincji Afryki, kiedy, na czele swoich zwycięzkich hord, umarł nagle w 35my roku życia pod Kosenzą. Honorjusz zagodził jego następcę *Ataulfa* ustąpieniem południowej Gallji. Westgotowie osiedlili się w niej i wtargnęli do Hiszpanji (ob. Gotowie). Ataulf, kiedy nie udało mu się obalić cesarstwa Zachodniego, pojął za żonę siostrę Honorjusza, *Placydję*, i umyślił założyć państwo Rzymsko-Gockie, ale w ciągu tych zamysłów był zabitym. H. ustąpił Westgotom Septimanję, dozwolił Burgundom osiedlić się w Gallji i powstrzymał najście na zachód barbarzyństwa, wydając mu prowincje rzymskie, które musiały ustąpić przynajmniej trzecią część swoich ziem zdobywcom. *Konstans*, mający wielki udział w tych wszystkich układach, otrzymał rękę Placydji, został współrządcą H'a i um. r. 421. Następnego roku Rzymianie ponieśli ogromne klęski w Hiszpanji. Wandale zostali najsilniejszą hordą na półwyspie i H., umierając w Sierpniu r. 423, zostawił swemu synowcowi *Walentynjanowi III* cesarstwo, zagrożone już nie od Westgotów, ale od gorszych od nich barbarzyńców Wandalów, którzy ze wszystkich hord, jakie podówczas wylały się na to cesarstwo, przyczynili się najsilniej do jego obalenia. (*Höfler*). *S. S.*

Honorjusz z *Autun (Augustodunensis)*, zwany *Solitarius*, *Inclusus*, żył na początku XII w.; miał on pochodzić z Burgundji i był scholastykiem w Autun. Mało prawdopodobieństwa ma za sobą twierdzenie, że był on

nauczycielem w August pod Bazyleą. Podług własnych słów jego, żył on „za czasów Henryka V“ ok. 1120. H. należał do słowniejszych ludzi swego czasu, jednakże brak nam zupełnie szczegółów jego życia dotyczących. Przypuszczają powszechnie, że pod koniec życia został on zakonnikiem. *Pez* (*Thes. anecd.* II 16) sądzi, że został benedyktynem. H. był wielostronnym i płodnym pisarzem. W dziełku swojém *De luminaribus*, czyli o pisarzach kościelnych, podaje spis swoich prac, jaki tu w tłumaczeniu podajemy (z dodatkiem tylko liczb). „H., kapłan i scholastyk Kościoła w Autun, wydał nienajgorsze pisma: 1) *Elucidarium* w trzech księgach: pierwsza o Chrystusie, druga o Kościele, trzecia o żywocie wiecznym. 2) Książeczkę o Najśw. Pannie, mającą tytuł *Sigillum Sanctae Mariae*. 3) Książeczkę o wolnej woli, mającą napis *Inevitabile*. 4) Księgę kazań, nazwaną *Zwierciadło Kościoła* (*Speculum Ecclesiae*). 5) O niewstrzemięźliwości kapłanów, mającą tytuł *Kamień obrażenia* (*Offendiculum*). 6) Summę całości, czyli o wszelkich dziejach. 7) Perłę duszy o nabożeństwie kościelném (*Gemma animae de divinis officiis*). 8) *Sacramentarium*, czyli księga sakramentów. 9) Nowy świat, czyli o 6 pierwszych dniach stworzenia. 10) *Eucharisticon* o Ciele pańskiém. 11) Poznanie życia, o Bogu i o żywocie wiecznym. 12) Obraz świata, czyli o urządzeniu okręgu świata. 13) Najwyższa sława, o Papieżu i o cesarzu. 14) Drabiny niebieskie o stopniach Bożego widzenia. 15) O duszy i o Bogu, wyjątki z Augustyna w formie djalogu. 16) Objaśnienie Psalmów. 17) Pieśń nad pieśniami wyłożył on w przedziwny sposób, tak, że wszystkie poprzednie wykłady nic w obec jego wykładu nie znaczą: miro modo exposuit, ita ut prius exposita non videantur. 18) Ewangelje, jakich ś. Grzegorz nie objaśnił. 19) Klucz fizyki o istocie rzeczy. 20) Orzeźwienie duchów, czyli o świętach pańskich. 21) Pasza żywota, czyli o głównych świętach. 22) Ta książka *de luminaribus Ecclesiae*. Kto po nim pisać będzie, potomność widzieć będzie: quis post hunc scripturus sit, posteritas videbit.“ Trithemius (n. 357 de scr. eccl.) nazywa H'a bardzo pilnym i uczonym pisarzem, który i w rzeczach świeckich posiadał wiele wiadomości i ducha badawczego. Wyliczywszy 22 dzieł, wyżej wspomnianych, Trithemius dodaje: „prócz tego napisał on wiele innych dzieł, których tytułu jednak znaleść nie mogłem.“ *Pez* w swoim Thes. anecd. II 69.. podaje, oprócz pism powyżej przytoczonych, nadto jeszcze następne: 23) Książeczka o 10 plagach Egiptu. 24) Summa, czyli księga 12 pytań. 25) Ośm pytań o aniołach i o ludziach. 26) O wygnaniu i o ojczyźnie duszy, także o sztukach wyzwolonych. 27) Mniejsza drabina niebieska (*Scala minor coeli*), jak ją Pez (op. c. p. 171) podaje, jest właściwie częścią mowy H'a na niedzielę zapustną (Quinquagesima), wyjętą ze *Speculum Ecclesiae*, tego samego *Speculum*, które Pez (*Thesaur.* wstęp t. I p. 73) niesłusznie przypisuje Alanowi ab Insulis. Autentyczna *Scala coeli minor* wydana jest w Wiedemann'a *Oesterreich. Vierteljahresschrift für kath. Theol.* r. 1869 s. 119; tłumaczy w niej H. mistyczne znaczenie snu Jakóbowego (Gen. 28,12..), że drabina przez Jakóba widziana znaczy: a) drabinę krzyża, b) szafunek łask z odkupienia płynących, c) drabinę wiary chrześc., d) drabinę miłości i e) drabinę pokory. Z powyższych pism zaginęły wymienione pod n. 5, 18, 21; niektóre wydołał Pez (op.), inne pojedyńczo, lub w *Biblioth.*

PP. były drukowane (wydania ob. *J. A. Fabricii*, Bibl. lat. med.). Pismo *De luminaribus Ecclesiae sive de scriptoribus ecclesiasticis* (z tejże treści innych autorów dziełami wydane w Kolonji 1580, ap. *Miraeum*, Biblioth. eccl., ap. *J. A. Fabricium*, Bibl. eccl. p. 73) składa się z 4 ksiąg: 1-a wzięta z ś. Hieronima *Katalogu*, 2-a z Gennadjusza, 3-a z ś. Izydora, 4-a z różnych innych źródeł. Z pisma (n. 12) *Imago mundi de dispositione orbis*, często drukowanego p. t. *Cronica Honorii*, Wilmans wydał część odnoszącą się do Niemiec, ap. *Pertz*, Mon. Germ. Scr. X 132. Wymienioną pod n. 6 *Summa totius de omnimoda historia* wydał także Wilmans ap. *Pertz* l. c. p. 128. Zbiorowe wydanie dzieł H'a ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 172. (*Game*). *N.*

Honter Jan, ur. w Kronstadzie, w Siedmiogrodzie, r. 1498, luter siedmiogrodzki, tak jak Maciej Devai był lutrem węgierskim. Uczył się w Krakowie i Bazylei, a następnie został uczniem Lutra w Wirtemberdze. Po powrocie do ojczyzny, zaczął szerzyć luteranizm, który już opowiadali w Hermanstadzie *Ambroży Szlązak* i ex dominikanin *Jerzy*. Hr. Marek Pemphlinger dawał im opiekę i poparcie, skutkiem czego już w 1529 katolicy z miasta ustąpić musieli. H. założył w Kronstadzie drukarnię własnym funduszem (była to pierwsza) i zaczął upowszechniać szczególniej książki szkolne. Ponieważ pisma Lutra, sprowadzane z Lipska, były bardzo drogie, H. zajął się ich tłumaczeniem i sprzedażą, robiąc na tém dobre interesa. Zamianowany kaznodzieją w Kronstadzie, przybrał sobie pomocnika, którego jedni nazywają *Maciejem Kalcin'em*, inni *Klatz'em*, a potém *Walentego Wagnera*. Skutkiem wspólnych ich zabiegów luteranizm znakomite czynił postępy. W Kronstadzie zniesiono Mszę św. (1542), zaprowadzono kommunję pod dwiema postaciami. Napróżno Martinuzzi, bp z Grosswardein, postanowił zaradzić wreszcie złemu; napróżno na sejmie w Klauzenburgu (1543) starał się protestantów napowrót do Kościoła nawrócić. Wezwał on H'a na sejm, ale mieszkańcy Kronstadtu nie pozwolili opuścić mu miasta, wydelegowali burmistrza i innych ministrów, którzy, dzięki potężnym opiekunom, potrafili cało i bezpiecznie wrócić do domu. H. i jego towarzysze, zachęceni powodzeniem, podwoili swą gorliwość i w ciągu dwóch lat wszystkie miasta przyjęły herezję. Wagner, biegły w języku greckim, postanowił zjednać sobie licznie osiadłych w Siedmiogrodzie Wołochów, ułożył dla nich katechizm, ale tym razem napróżno. H. doczekał się uwieńczenia swego dzieła r. 1545. Sejm w Mediasch przyjął wyznanie augsburgskie, zatwierdził nowe zwyczaje i obrzędy kościelne, wyznaczył utrzymanie dla kaznodziei i nominował superintendenta. Za to Luter i Melanchton nazywali H'a ewangelistą Siedmiogrodu. Zdolności i nauka zjednały H'wi niepospolitą powagę; był on zręcznym mówcą, biegłym matematykiem, astronomem i jeografem, zajmował się także poezją, prawem, filozofją i teologją, zostawił dzieła różnej treści, a niektóre z nich są niepoślednej wartości. Dał początek bibljotece i szkole wyższej w Kronstadzie. Um. 1549 r. jako proboszcz Kronstadu. Cf. *Lampe*, Hist. Eccl. reformatae in Hung. et Transylvania, Traj. 1728. (*Schrödl*). *W. F.*

Hontheim Jan Mikołaj, ur. w Trewirze 27 Stycz. 1701. Początkowe nauki ukończył w miejscowém kollegjum jezuitów, poświęcił się stanowi duchownemu i uczęszczał na uniwersytet w Louvain, gdzie z wielkiém zajęciem słuchał prelekcji prawa kanonicznego van Espena.

Powróciwszy do miasta rodzinnego jako *doctor juris*, w 1728 r. został asessorem konsystorza i od 1732 do 1738 zajmował katedrę *Digestów* w uniwersytecie trewirskim. Następnie zamienił katedrę professorską na urząd prezydującego w officjalacie koblenckim, a przy niepospolitych zdolnościach, erudycji i nieposzlakowaném postępowaniu doszedł do wysokich dostojeństw w Kościele. W 1748 został suffraganem trewirskim z tytułem biskupa myrjofickiego, później dziekanem parafji ś. Szymona i wszedł w ścisłe stosunki z elektorem *Franciszkiem Jerzym von Schönborn*. Nie mniejszego wpływu używał u dwóch następców Schönborna: *Jana Filipa von Waldernedorff* i *Klemensa Wacława*. Pomimo rozlicznych zajęć, H. żywiący gorącą miłość nauki, znajdował czas na umysłowe zajęcia i napisał kilka dzieł, jednających mu zaszczytne stanowisko w historjografji. Pomijając mniejszej wartości prace, należy tu wspomnieć o jego *Historia Trevirensis diplomatica* (3 v. in f. 1750.) i *Prodromus Historiae Trevirensis* (2 v. in f. 1757). Usiłowaniom H'a zawdzięczał Trewir nietylko pierwszą swoją historję na źródłach opartą, lecz i zachowanie szacownych dokumentów, nad któremi nietylko ząb czasu, ale i nowoczesne barbarzyństwo pastwić się już zaczęło. W pośród zaszczytnej pracy dla dobra własnego kraju, oraz zajęć naukowych, H. doszedł do 62-go roku życia i zostawiłby po sobie najpiękniejsze wspomnienie, gdyby albo dalej pracował w tym sam co dotąd kierunku, albo też zasłużonego wypoczynku chciał używać. Natomiast poszedł on na manowce i podniósł przeciwko Kościołowi burzę, która mu ostatnie lata życia ciężko zatruła. Zasady, poczerpnięte z prelekcji van Espena, i obcowanie z jansenistami zaczęły wydawać w umyśle H'a wrogie dla Kościoła owoce. Długi czas zajmował się on studjami nad istotą władzy kościelnej i nad prawami Stolicy Ap., a rezultatem tych dociekań była książka, wydana pod przybranem nazwiskiem Justyna Febronjusza: *De statu Ecclesiae et de legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione Christianos compositus*, 1763 (Frkf. n. M.). W introdukcji, zwróconej do Papieża Klemensa XIII, H. zapewnia go o głębokiej czci dla Stolicy Ap., lecz w rzeczy samej dzieło to zmierzało do podkopania fundamentu całej budowy Kościoła, t. j. prymatu Piotrowego. Cel, którym się H. zasłaniał: zyskanie protestantów dla nauki katolickiej, sam w sobie zasługuje na gorącą pochwałę, lecz dziwić się należy, że człowiek z takiém doświadczeniem jak H. mógł przypuszczać, iż na tej drodze mniemanego celu dopnie. Długi czas nie wiedziano, kto był autorem dzieła, [1]) któréms opinja publiczna w wysokim stopniu się zainteresowała, gdyż w niém znalazła sformułowane dążności niektórych rządów europejskich. System H'a, znany odtąd pod nazwą febronjanizmu, obejmuje następujące główne punkty: „Chrystus w taki sposób nadał Kościołowi władzę związywania i rozwiązywania, że *radicaliter* i *principaliter* należy ona do ogółu wiernych, do prałatów zaś tylko *usualiter* i *usufructualiter*. Każdy wszakże biskup bezpośrednio od Boga władzę swoją otrzymuje i, jako następca Apostołów, posiada nieograniczone prawo dyspensowania i orze-

[1]) Pseudonim *Justyna Febronjusza* ztąd pochodzi, że synowica H. *Justyna*, wszy do klasztoru w Jouvigny, przyjęła imię *Febronji*.

kania o herezji. Pomiędzy Apostołami Chrystus wyróżnił Piotra i prymat mu nadał, w skutek czego jednakże zwierzchnictwo bynajmniej do Rzymu nie zostało przywiązane i Papież o tyle wyższy jest od innych biskupów, o ile, na przykład, metropolita wyższy jest od swoich suffraganów. Do niego należy piecza nad wszystkiemi kościołami, dozór i kierownictwo, lecz nie juryzdykcja; Papież jest głową w stosunku do pojedyńczych biskupów, ogół zaś biskupów jest wyższy od niego. Jeżeli Papież nie jest obecnym na soborze, sobór pomimo to nie jest głowy pozbawiony, gdyż Papież prymat swój sprawuje w Kościele, nie zaś nad Kościołem. Nie może też żadnych postanowień wydawać, któreby się kanonom sprzeciwiały, gdyż nie jest on prawodawcą, lecz praw wykonawcą. Od Papieża zawsze można odwoływać się do soboru, ponieważ nie jest Papież ostatnią instancją, nie posiada charakteru monarchicznego, nie jest nieomylnym. Ztąd wynika, że bez zgody Kościoła nie może wydawać powszechnie obowiązujących przepisów, które groźbą ekskommunikacji nie zyskują także większego znaczenia. W skutek ustępstw, poczynionych przez biskupów, Papieże w biegu czasu rozliczne prawa sobie przywłaszczyli i dla tego koniecznem jest, aby Kościół wrócił do organizacji, określonej cztérema pierwszemi soborami; biskupi mogą się do tego przyłożyć, odmawiając publikacji bullom, ograniczającym swobodę kościelną. Gdyby Papież dobrowolnie nie zrzekł się przywłaszczonych attrybucji, monarchowie katoliccy powinni do tego przyłożyć się zwoływaniem powszechnych soborów, odmawianiem *placet'u*, wypowiadaniem posłuszeństwa." System Febronjusza, pełen wewnętrznych sprzeczności, nie mógł nawet uchodzić za coś nowego i nieznanego. Z temiż samemi dążnościami występowali już: *Richer* (ob.) i hiszpan *Tostatus*, lecz zdaje się, że H. nawet nie zaglądał do nich i wszystkie argumenty z jednego tylko *Dupin'a* czerpał. Wkrótce też Stolica Ap. wydała wyrok potępiający dzieło H'a 27 Lutego 1764 r., lecz pomimo to nie we wszystkich biskupstwach zabraniano czytania go. Rozprawa H'a wywołała gorącą polemikę, w której zarówno protestanci jak i katolicy udział przyjęli. H. odpowiadał na zarzuty w licznych broszurach, drukowanych pod przybranemi nazwiskami: *Justinianus novus*, *Johannes clericus*, *Aulus Jordanus* i t. d. Ze współczesnych r e f u t a c j i febronianizmu zasługują na szczególną uwagę: *Antifebronio* (Pisaur. 1767, 4 v.) przez jezuitę *Zaccaria; Antifebronius vindicatus* (Caesen. 1768, 4 v.) przez kapucyna *Viator a Cacaleo* (*Italus ad Febronium*, Luc. 1768: Trident. 1774) i *Piotra Ballerini* (*De potestate ecclesiastica summorum Pontificum et Conciliorum generalium libri unus cum vindiciis auctoritatis pontificiae contra opus Just. Febronii*, Veron. 1768, 4). Między protestantami odznaczyli się polemiką pko H'wi obaj *Bahrdt'owie* (ojciec i syn), *Hoffmann* z Wittenbergi i *Walch* z Gettyngi. Warto tu także wspomnieć zdanie *Lessynga*, przytoczone w broszurze (autorem jej był prawdopodobnie *Fr. H. Jacobi*) pod tytułem: „Coś, co Lessyng powiedział. Kommentarz do wędrówek Papieży z uwagami trzeciej osoby" (Berlin, 1782). W broszurze tej powiedziano: „To, co mówi Febronjusz i jego stronnicy, jest bezwstydném pochlebstwem względem panów tego świata, gdyż wszystkie argumenta skierowane przeciwko władzy Papieża, albo nie są żadnemi argumentami, albo też bezporównania słuszniej stosować się mogą do samych monarchów. Są to słowa Lessynga. Już nie jeden z takiém zdaniem

się odzywał, choć nie w podobnie ostry sposób: ztąd pochodzi, że nie każdy potrafił wyciągnąć z dzieła Febronjusza wielką naukę." Cf. także Jana *Müllera* Sämmtl. Werke, t. VIII p. 58. H. zabiegliwie się krzątał około wprowadzenia w praktykę swoich zasad; przyjął udział w skardze, podanej do cesarza przez trzech elektorów duchownych (1769), na mieszanie się Papieża do zarządu djecezjami. Wtedy właśnie umarł Klemens XIII, a jego następca Klemens XIV w takich znajdował się stosunkach z dworami europejskiemi, że nie podobna mu był coś stanowczego przedsięwziąść. Febronjanizm więc coraz dalej się rozszerzał, a jego autor, sprawujący wysokie godności, gorliwie nad rozszerzeniem wrogiego Kościołowi systematu pracował. Papież Pius VI zwrócił baczną uwagę na ten przedmiot i przekonał elektora trewirskiego, jak nieodzowną jest rzeczą, aby H., jeżeli nie ma uledz cenzurze kościelnej, doktryny swoje uroczyście odwołał. Biskup myrjoficki z trudnością dał się do tego kroku namówić i z początku złożył deklarację tylko, jak się sam wyrażał, *in generalibus*. Lecz deklarację zwrócono napowrót z Rzymu, zmieniwszy i dopełniwszy niektóre jej ustępy. W końcu H. ustąpił i napisał szczegółową retraktację tez zawartych w jego dziele, które już wtedy do czterech tomów się rozrosło. Pius VI radosném sercem przyjął odwołanie H'a i zawiadomił o niém rządy katolickie. Lecz gabinety wiedeński i madrycki niechętném okiem patrzyły na taki obrót sprawy, a cenzura austrjacka zabroniła ogłaszania aktów konsystorjalnych, odnoszących się do retraktacji autora febronjanizmu. Podniosły się krzyki na H'a i zaczęto nawet jego postępek złemi pobudkami tłumaczyć. Najzawzięciej wystąpiła florencka *Gazetta universalle*, obwiniając Papieża i elektora o użycie gwałtu przeciwko H'owi, temu ostatniemu zaś zarzucając hipokryzję i przewrotność. Klemens Wacław widział, iż koniecznem jest, aby H. co do niektórych punktów nową ogłosił deklarację. Biskup myrjoficki nie stawiał już żadnego oporu i w liście do duchowieństwa djecezji trewirskiej bez ogródki oświadczył, że przytrafiło się mu to, co niekiedy spotyka uczonych, pogrążonych w swoje studja, że niekiedy brał pozór za prawdę i fałszywych rzeczy nauczał. Zdaje się, że owe retraktacje były szczere i wynikały z istotnego przekonania, choć wyznać należy, że przytém H. nie okazał należytej mocy charakteru. Ciekawe dokumenty, pomieszczone w dodatku do 3-go tomu *Gesta Trevirorum* przez *Wyttenbacha* i *Müllera*, wzbudzają podejrzenie, jakoby H. do ostatka szukał ratunku w wykrętach. Nadto, wydał on kommentarz do swojej retraktacji (*Justini Febronii* Jcti *Commentarius in suam retractationem Pio VI Pont. Max. Kal. Nov. ann. 1778 submissam*, Francof. 1781) i zamiast pójść za przykładem ś. Augustyna, który dwa swoje listy pko pelagjanom najpierw Bonifacemu I przedstawił, ogłosił go bez poprzedniej aprobaty Stolicy Apost. Kommentarz zawierał wiele takich twierdzeń, których Papież nie mógł pochwalić, gdyż jakkolwiek H. uznaje w nim prawa Stolicy Piotrowej, w excepcjach jednakże znowu wpada w dawniejsze, już odwołane błędy. Pius VI polecił rozpatrzenie kommentarza kardynałowi *Gerdil*, któremu nauka zawdzięcza znakomitą pracę p. t. *In Commentarium a Justino Febronio in suam retractationem editum Animadversiones* (*Opere edite ed inedite del cardinale G. S. Gerdil.* t. XIII p. 177 — 390). Owocem febronjanizmu był kongres emski (ob.). Hontheim doczekał się jeszcze zwołania tego kongresu i umarł, pogo-

dziwszy się z Bogiem i Kościołem, w majątku swoim w Montquintin w Luksemburgskiém, 2 Wrz. 1790 r. *Menzel*, Neuere Gesch. d. Teutschen, t. XI p. 456 sq., t. XII p. 192; *Phillips*, Kirchenrecht, t. III p. 366 sq. (*Phillips*). *J. N.*

Hoogstraaten (czyli *Hochstraten*), *Hoogstratanus* Jakób, ur. w Hoogstraeten, małém miasteczku blisko Antwerpji. Uczył się w Louvain i otrzymawszy r. 1485 stopień magistra sztuk wyzwolonych, wstąpił do klasztoru dominikanów w Kolonji i tamże uczył teologji. Kapituła jeneralna tego zakonu obrała go przełożonym studjów 1507 r., później został przeorem, a następnie Papież mianował go inkwizytorem w djecezjach: moguncklej, trewirskiej i kolońskiej. Był on mężem bez trwogi, takim, jakiego wymagały smutne okoliczności, wywołane wstrząśnieniami religijnemi i politycznemi. Stał się sławnym i osławionym zarazem, z powodu procesu, wytoczonego Reuchlinowi o jego książkę Augenspiegel. Sprawa ta rozstrzygnięta była na korzyść Reuchlina w Rzymie 1516 r. Cf. artt. Epistolae obscurorum virorum. Reuchlin; szczegóły tej sprawy znajdują się w *Echarda*, Bibliotheca praedicatorum, II 67—72; *Harzheim*, Bibl. Col. p. 144; Acta judiciorum inter J. Jacobum Hochstraten et Joannem Reuchlin w Historia litteraria reformationis *Hardt'a*. Treściwe zebranie wiadomości w *Sleidani*, Com. de Statu relig., ks. 2 p. 27. H. ogłosił pięć pism podczas tej walki z Reuchlinem, pomiędzy innemi: *Destructio cabbalae; Apologiae aliquot contra Reuchlinum*. Kiedy wystąpił Luter, H. napisał przeciwko temu herezjarsze pisma następne: *Dialogus de invocatione et veneratione sanctorum*, Antverp 1524; *Epitome de fide et de operibus adversus Lutherum*; *Quinque disputationes catholicae contra lutheranos; Libellus de purgatorio, seu de expiatione venialium post mortem*, Kolonja 1526. Następnie pisał za książętami niemieckimi, *Contra Petrum Ravennatem*, dwa dziełka usprawiedliwiające ich, dla czego skazanych na karę szubienicy nie dozwalają grzebać; inne znowu dziełko *Contra presbyteros concubinarios;* potém w sprawie zakonników żebrzących przeciwko proboszczom: *Defensorium FF. mendicantium contra curatos;* przeciwko czarownikom: *Tractatus contra quaerentes auxilium a maleficis*. H. um. w Kolonji 21 Stycz. 1527 r. Zarówno tedy fałszem jest twierdzenie utrzymujących, że ukazanie się listów obscurorum virorum r. 1517 przyprawiło go o śmierć (nastąpioną w 10 lat później), jak i podanie, jakoby H. umierając miał zeznać, że do walki z Reuchlinem pobudzała go nienawiść. Zresztą przyznać należy, że H. obok żarliwości grzeszył zbytnią gorączką w sporach i że styl jego dzieł uczonych jest ciężki i męczący. Luteranie i humaniści nienawidzili go, jako człowieka, który ich umiał demaskować; nazywali go „zarazą Niemiec.“ Ktoś też z ich grona napisał mu nagrobek: *Hic jacet Hochstratus, Vivente ferre patique.—Quem potuere mali, non potuere boni*. Nagrobek ten poprawił i, przemieniając ostatni wiersz zgodnie z prawdą, *Miraeus* tak go przeistoczył: *Quem potuere boni, non potuere mali*. Cf. *Meuser*, Jacob H. Kath. Zeitschr. von *Dr. Dieringer*, 1 p. 286.. (*Gams*). *W. F.*

Hormizda (*Hormisda*), Papież (514—523), święty (6 Sierpnia), rodem z Fresinone w Kampanji, za Pap. Symmacha był djakonem kościoła rzymskiego i sprawował obowiązek notarjusza na synodzie przez tegoż Papieża r. 502 zwołanym (*Symmachi* epist. 6); po jego zaś śmier-

ci (19 Lip. 514) został zaraz nazajutrz, t. j. 20 Lipca (*Jaffé*, Regesta p. 65), czy też w 7 dni później, t. j. 26 Lip. 514 r. obrany Papieżem. Anastazy cesarz, naciskany przez Witaljana (ob. wyżej str. 95), po długiém oderwaniu się od Stolicy Piotrowej, teraz pierwszy napisał do H'y, donosząc, że powstały pewne zamieszania religijne w Scytji (on sam tych zamieszek był przyczyną i to w cesarstwie całém) i że w skutek tego postanowiono odbyć synod w Heraklei d. 1 Lip. 515 r.; prosi wreszcie H'ę, aby na ten synod przybył osobiście, z kilku uczonymi bpami (list z d. 28 Grud. 514 w *Hormisdae* epist. 1). W kilka dni później (12 Stycz. 515) wysłał Anastazy drugi list, jeszcze grzeczniejszy od pierwszego. Tłumaczy się w nim, że z poprzednimi Papieżami, jako twardymi, nie chciał korrespondować; teraz zaś posłyszawszy, że obecny Papież jest łagodnym, udaje się do niego po oświecenie, jako do tego, w którym Zbawiciel położył moc Kościoła swego: „Nunc autem currens de vobis suavis opinio ad memoriam nostram bonitatem paternae affectionis adduxit, ut illa requiramus, quae Deus et Salvator noster sanctos Apostoles divino sermone docuit ac maxime b. Petrum, in quo fortitudinem Ecclesiae suae constituit" (w *Hormisd.* epist. 2). H. odebrał ten ostatni list pierwej niż pierwszy; odpisał cesarzowi (*epist.* 4, d. 4 Kwiet. 515), że względem proponowanego soboru dopiero wtedy będzie mógł coś postanowić, gdy otrzyma dokładną informację o przedmiotach, jakie sobór ma traktować; następnie odprawił synod, na nim obrał legatami bpów: ś. Ennodjusza i Fortunata, Wenancjusza kapłana, Witalisa djakona i Hilara notarjusza (*Vita Hormisdae* w *Lib. pontif.* ed. Vignol. I 181). Tymczasem nadszedł list pierwszy, w którym Anastazy prosił, żeby Papież osobiście przybył na mający się odbyć sobór. Ponieważ nie było zwyczaju, żeby Papieże osobiście udawali się na synody, gdzieindziej nie w Rzymie odprawiane (*Hormisd.* ep. 8 n. 2), przeto H. odmówił prośbie Anastazego; posłał tylko wspomnianych legatów do Konstpla, z listem do cesarza, w którym wyraźnie zastrzegł, żeby na proponowanym soborze nie było żadnej dyskussji o tém, co już było zadecydowaném na soborze chalcedońskim i w listach Leona W. Papieża (*ib.* cf. *epist.* 7). Legaci jeszcze przed synodem, na którym ich obrano, musieli złożyć tejże treści deklarację (ap. *Thiel*, Epistt. roman. pont. I 754); otrzymali nadto list do Witaljana, który w obronie prawowiernych wypowiedział wojnę Anastazemu, i szczegółową informację, jak mają z cesarzem postępować i o co mają się upominać. Ciekawy ten dokument (*Hormisdae* epist. 7 seu Indiculus, qui datus est Ennodio et Fortunato etc.) pokazuje, jak H. nie dowierzał nawróceniu Anastazego. Nadto, H. polecił legatom, żeby potępiono Akacjusza, bpa konstpl. (cf. Henotikon), i powrócono z wygnania tych, którzy przy prawej wierze obstawali (*ib.* n. 8 art. III). Prawie rok cały bawili legaci w Konstpolu. Anastazy zgadzał się na wszystko: oświadczył, że potępia Nestorjusza i Eutychesa, że uznaje dekrety soboru chalcedońskiego, że nawet gotów jest potępić Akacjusza, lecz tego uczynić nie może przez wzgląd na lud, u którego pamięć Akacjusza jest w poszanowaniu, i żeby przez to nie wywołać nowych zamieszek religijnych (list 16 Lip. 516 w *Hormisdae* epist. 10); legatów papieskich odesłał w towarzystwie dwóch swoich posłów, którzy mieli porozumieć się z Papieżem o punkty do zgody i prosić senat rzymski, aby tak Papieża, jak króla Teodoryka skłonił do przywrócenia Kościołowi pokoju (listy

z 16 i 28 Lip. 516, *ib.* epist. 11 et 12; cf. *Kassjodor*, Varia L. 2 ep. 6). Posłowie ci, senatorowie świeccy, o sprawach kościelnych najmniejszego nie mający wyobrażenia, nawet niekatolicy (*Hormisd.* epist. 22 n. 2; *Jaffé*, Reg. n. 489), byli najlepszym dowodem, że Anastazy od swych zamiarów odstąpić nie myśli, że w układy wchodzi tylko dla zyskania na czasie i że, owszem, chce Papieża na swoją stronę przechylić. Spostrzegłszy to H., upomniał Anastazego, żeby nie poprzestawał na oświadczeniach (epist. 13 w Sierp. 516); senat też rzymski donosząc cesarzowi, że nad Papieża nikt nie jest do zgody skłonniejszym, prosił, aby cesarz nie obstawał za Akacjuszem i żeby dłużej z przywróceniem pokoju Kościołowi nie zwlekał (w *Hormisd.* epist. 15 we Wrz. 516). Pomimo że chytrość Anastazego była jawną, H. postanowił jeszcze raz wysłać swych legatów do Konstpla (*epist.* 22 n. 2 et ep. 23). W Kwiet. 517 r. udał się wspomniany wyżej Ennodjusz, z drugim bpem Peregrynem, żeby Anastazego do zgody nakłonić. Przez tych legatów wystawił H. cesarzowi smutne skutki odszczepieństwa i zachęcał do wytrwania w dobrych chęciach, poprzednio objawionych (*Hormisd.* epist. 27 d. 3 Kwiet. 517); upomniał też Tymoteusza, arcybpa konstplskiego, i innych bpów wschodnich, żeby błąd porzucili, bpów zaś prawowiernych i katolików konstplskich do wytrwałości zachęcił (ib. epist. 28—30, 32). Zaledwie legaci opuścili Rzym, gdy przybył z Nikopolis djakon Rufin. Przywiózł on z sobą listy od bpów prowincji Epiru i od metropolity nikopolitańskiego, ze skargą na arcybpa tessalonickiego. Sprawa była następująca: arcybpi tessaloniccy, jako wikarjusze apostolscy byli zwierzchnikami nad prowincjami Illiryku, i z tego powodu bez ich wiedzy i zezwolenia metropolici tejże prowincji nie mogli być święceni (*Leonis M.* epist. 14 c. 6). Za H'y arcybpem tessalonickim był Dorotеusz, który lubo nie chciał zupełnie zrywać z Kościołem, a nawet oświadczał się z uległością względem Stolicy rzymskiej (28 Mar. 515 w *Hormisd.* epist. 3), jednakże, bojąc się cesarza Anastazego, kommunikował z monofizytami, mianowicie z Tymoteuszem, bpem konstplskim. W skutek tego 40 bpów Illirji i Grecji, odbywszy synod, postanowili nie mieć żadnych z nim stosunków, a znosić się bezpośrednio z Rzymem (*Mansi*, Conc. VIII 537). H. z wielką radością przyjął wspomnianych bpów do jedności z sobą (epist. 9. d. 11 Wrz. 515), lecz Dorotеusz nie przestał się uważać za zwierzchnika metropolitów illiryjskich. Zgodnie z swojém postanowieniem synodalném bpi prowincji Epiru (w południowej Illirji) wyświęcili (516) na metropolitę nikopolitańskiego Jana i zawiadomili o tém wprost Papieża, prosząc o jego uznanie i o wskazówkę, czego w ówczesnych sporach religijnych trzymać się mają (listy Jana i bpów Epiru z Wrześ. 516 r. w *Hormisd.* epist. 15 i 16). H. zadosyć uczynił tej prośbie i przez Rufina djakona, który przywiózł listy od Jana nikopolitań. i od synodu epirskiego do Rzymu, odpisał (15 i 19 List. 516, epist. 17 et 18), a nadto posłał subdjakona swego Puljona, żeby w imieniu Papieża przyjął szczegółowe wyznanie wiary od bpów Epiru (19 List. t. r. epist. 19 et 20). Puljon wrócił na początku Lutego 517 r., wioząc z sobą radosną nowinę, że nietylko bpi z Epiru podpisali żądane wyznanie wiary, ale i do nich przyłączyli się bpi sąsiednich niektórych prowincji (epist. 22 n. 5). Tym sposobem jedność Illiryku, Dardanji i Tracji z Kościołem rzymskim szczęśliwie przywróconą została (bpi tameczni byli albo monofizytami, albo stronnikami

[illegible] Doroteusz, arcybp Tessaloniki, który już [illegible] po-[illegible] w Spirze [illegible] Jana nikopolitańskiego o [illegible] [illegible] epist. 33), po odjeździe tegoż legata [illegible] [illegible] początek Jan w skutek tego zebrał synod i [illegible] [illegible] do H. skargę na Doroteusza (id. ep. 33 et [illegible]. Skargę tę przywiózł znów djakon nikopolitański [illegible] do H. wysłał nowe do Konstpla poselstwo, zło-[illegible] H. bezzwłocznie wyprawił za tymiż lega-[illegible] do Doroteusza, do Jana nikopolitańskiego i bpów jego prowin-[illegible] Anastazego jeszcze jeden list dołączył (epist. [illegible] Doroteuszowi oświadczył, że Jan nikopoli-[illegible] arcybpa tessalonickiego o swém wy-[illegible] w jedności z Kościołem; lecz jakiém [illegible] żądać utrzymania swych przywilejów, kiedy nie [illegible] którzy ci je nadali; jak śmiesz żądać pod-[illegible] wiary nie masz uszanowania?" Bpom [illegible] się z Doroteuszem, cesarza prosił, żeby [illegible] bronił od niesłusznych napaści, wreszcie [illegible] publicznie list wspomniany, do Doroteusza pisa-[illegible] misja, zlecona Ennodjuszowi i Peregrynowi, [illegible] Tymczasem w Konstpolu zaszły zmiany, któ-[illegible] do zrzucenia maski, jaką dotąd się okrywał. [illegible] wyznaczywszy 50 funtów na żałobne nabożeń-[illegible] I 2; Justin. Nov. 59 praef.); w sprawie [illegible] mógł twierdzić, że większa część ludno-[illegible] tem wykreśleniem oburzoną; wreszcie, umarła żo-[illegible] upominała się nieraz za prawowiernymi i o przy-[illegible] konstplską nalegała (*Marcellin.*, Chron. [illegible] Ronu. p. 239; *Cyryll scytop.*, Vita S. Sab. [illegible] wszelkiego hamulca, Anastazy kazał się rozejść [illegible] zgromadzonym (*Teofanes*, Chron. p. 248), i legatów [illegible] nie mógł, ze wzgardą odesłał (*Lib. Pontif.* [illegible] odpisał (11 Lip. 517 w *Hormisd.* epist. [illegible] jest człowiekiem twardym i upartym, że nie na-[illegible] Chrystusowej; z tego powodu, pisze Anastazy, „odtąd [illegible] pokoju i jedności w Kościele) w milczeniu [illegible] za rzecz nierozumną łaskawie prosić tych, którzy [illegible] i zuchwale prośbę odrzucają. Krzywdę bowiem [illegible] możemy, rozkazów nie możemy." Prześladowania pko [illegible] na nowo się rozpoczęły: w Syrji np., z polecenia Sewera [illegible] i Piotra Mongusa, wymordowano 350 mnichów, przy czém [illegible] pokaleczono, a Anastazy nietylko morderstwa tego nie [illegible] ale jeszcze skarżących mnichów od siebie groźbami i łajaniem [illegible] (list mnichów syryj. pod koniec r. 517 w *Hormisd.* epist. 39). [illegible] się przybierać lepszy obrót, gdy, po śmierci Tymoteusza [illegible]), Anastazy oddał arcybpstwo konstplskie prawowiernemu [illegible] II (17 Kwiet. t. r.), lecz i ten uległ i podpisał się pko soboro-[illegible]. Na szczęście Anastazy wkrótce potém umarł (w Lip. [illegible] następca Justyn I, wraz z Janem II arcybpem kplskim [illegible] prosili H'a (7 Wrz. 518), żeby czemprędzej legatów swych

do Konstpola przysłał dla przywrócenia pokoju i zgody (w *Hormisd.* epist. 41—44). Otrzymawszy tę prośbę (20 Grudnia t. r.), H. wysłał w Stycz. 519 r. poselstwo, złożone z 2ch bpów: Germana i Jana, z Blandusa kapłana i z 2ch djakonów: Feliksa i Djoskora, opatrzył ich w instrukcję (*Indiculus* seu epist. 49) i w listy do cesarza, do Justynjana (ob.) i do arcybpa kplskiego, za najpierwszy warunek zgody kładąc potępienie Akacjusza i jego spólników (epist. 45—50); nadto, tymże legatom dał H. listy rekommendacyjne do cesarzowej Eufemji i do różnych dygnitarzy, z prośbą, żeby żądania legatów wpływem swym popierali (epist. 51—56). Żądając potępienia Akacjusza i jego następców (Eufemjusza i Macedonjusza), H. postępował logicznie: skoro się bowiem przyjmowało sobór chalcedoński, należało potępić wszystko, co powadze tego soboru ubliżało; a że Akacjusz był twórcą henotikonu (ob.), więc imię jego, jako przeciwnika soboru chalcedońskiego, należało z dyptychów usunąć (*Hormisd.* epist. 52). Następcy zaś jego: Eufemjusz i Macedonjusz, lubo byli prawowiernymi i przez Anastazego cesarza prześladowanymi, jednakże trwali w odłączeniu od Rzymu. Roztropność zaś nakazywała obstawać przy tém żądaniu, gdyż to jedno mogło być dowodem szczerego wyparcia się monofizytyzmu i henotikonu; w przeciwnym zaś razie wypadało sądzić, że jak Anastazy, tak i Justyn obłudnie tylko oświadcza chęć pojednania się z Kościołem. Podróż legatów papiezkich do Konstpla była tryumfalnym pochodem. Justyn wysłał na ich spotkanie komesa Stefana, co już samo było dowodem dobrych chęci cesarza, gdyż Stefan ten był krewnym wodza Gotów Witaljana, obrońcy prawowiernych, człowieka Rzymowi miłego. Stefan miał przeprowadzać legatów od granic Italji do Konstpla, lecz spóźnił się nieco i spotkał się z nimi dopiero w Epirze nowym pod Dyrrachium. Ludność na przyjęcie posłów papiezkich wychodziła z pieśniami i zapalonemi świecami; bpi przódowali wiernym w tych owacjach i z wszelką gotowością podpisywali podane sobie przez legatów wyznania (libelli), przyrzekali nadal w dyptychach zatrzymywać imiona Papieża i tych tylko, którzy z Papieżem zostają w jedności (relacje legatów z Epiru w Marcu 519 r. w *Hormisd.* epist. 59, 60, 62). Zapał ludności był tak wielki, że nawet bpi, którzy byli zwolennikami eutychjanizmu i henotikonu, lubo może obłudnie, jednakże żądane przez Papieża wyznanie podpisywali (cf. ib. ep. 63). Arcybp tessalonicki z początku nie chciał podpisać, lecz przekonany przez legatów, przyrzekł wreszcie, iż po świętach wielkanocnych zwoła bpów na synod, z nimi podpisze libellum i prześle do Rzymu (ib. epist. 65 n. 1). Równie świetne przyjęcie czekało legatów w Konstplu, dokąd przybyli w poniedziałek po niedzieli palmowej (25 Mar. 519 r.). W odległości 10 mil od stolicy czekali na nich: Witaljan, wódz Gotów, Justynjan (późniejszy cesarz) i Pompejusz, kuzyni cesarscy; lud stał ze świałłem i śpiewał radosne pienia. Nazajutrz po przybyciu, t. j. 26 Marca legaci przedstawieni zostali cesarzowi, następnie zaprowadzeni na posiedzenie senatu, gdzie wykazywali słuszność żądań papiezkich. Nareszcie w w. czwartek (28 Marca) odbyło się zebranie w pałacu: arcybp podpisał podane sobie przez legatów wyznanie (libellus), potępiające Eutychesa, Nestorjusza, Djoskora, Tymoteusza Ailuros, Piotra Mongusa, Piotra Fullona, Akacjusza i t. d. (w *Hormisd.* epist. 61); potém w uroczystym pochodzie udali się wszyscy do Kościoła. Arcybp w obec legatów wykreślił z dyptychów imiona:

Akacjusza i jego następców (Flawity, Eufemjusza i Macedonjusza, którzy chociaż sami byli prawowiernymi, jednakże trwali w odszczepieństwie) aż do Tymoteusza, imię Zenona i Anastazego. Zamiast zaburzeń i niepokojów, jak to obiecywali przeciwnicy jedności, żeby uniknąć potępienia Akacjusza, nastąpiła radość nie do opisania (relacje legatów z 22 Kw. 519 w *Hormisd.* ep. 64,65). Cesarz zawiadomił o wszystkiém H'ę i rozesłał do wszystkich metropolitów polecenie, żeby podpisywali libellum papiezkie (ib. ep. 65 n. 6 et ep. 66); uprzejme listy wysłane były (22 Kw. 519) do Papieża od Jana arcybpa i od członków rodziny cesarskiej (ib. ep. 67—71). Bpi greccy ze wszystkich stron codzień do jedności przystępowali. Trudniej nieco szły sprawy w Azji, Syrji i Aleksandrji. W Efezie (stolica Azji) musiano użyć siły zbrojnej pko zaburzeniom, jakie wywołała partja eutychjańska (relacja Djoskora legata z 30 Maja 519; ib. epist. 75 n. 1). W Antjochji, z upadkiem Sewera (ob.) monofizyty, nestorjanie podnieśli głowę i sprzeciwiali się zjednoczeniu; po 3 miesięcznym oporze wyświęcony został na patrjarchę antjoch. Paweł, kapłan konstplski (relacja legatów z 29 Czer. 519; ib. ep. 76 n. 2; cf. ep. 75 n. 1), a gdy ten, nie mogąc niczego dokonać, zrzekł się swej godności 521 r. (*Hormisd.* epist. 145, 146), na jego miejsce obranym został słaby Eufrazjusz z Jerozolimy (*Evagrius*, Hist. IV 4,5; *Teofanes*, Chr. p. 250,251,258). W Aleksandrji wreszcie cesarz musiał znosić na stolicy patrjarszej heretyka Tymoteusza, następcę Djoskora II, pomimo że H. niejednokrotnie go prosił, żeby stolicę Egiptu do jedności z Kościołem przywiódł (epist. 79,80,81—87). Co do arcybpa tessalonickiego Doroteusza już nadmieniliśmy, że obiecał po Wielkanocy 519 r. zebrać bpów swej prowincji i wspólnie z nimi podpisać wyznanie (*libellus*), przez legatów w imieniu Papieża podane. Legaci poprzestali na tej obietnicy i do Konstpla pospieszyli, żeby na święta wielkanocne arcybpa kplskiego pojednać z Kościołem, zamierzając po Wielkanocy wrócić do Tessaloniki i osobiście przyjąć Doroteusza z jego bpami do jedności. Gdy jeszcze bawili w Konstplu, doniósł im Doroteusz, że wszystko gotowe i prosił o przybycie; sam zaś na 2 tygodnie przed ich przybyciem (t. j. w początku Paźdz. 519) wspólnie z bpami swymi wydał rozkaz, żeby nikt za miastem nie ważył się odprawiać nabożeństwa, w skutek czego wielką massę ludności do Tessaloniki sprowadził. Przez dwa ostatnie dni przed przybyciem legatów (w Październiku) ochrzcił 2,000 osób [1]); Eucharystję koszami kazał roznosić, aby się każdy na dłuższy czas w nią zaopatrzył; głosił, że legaci nową wiarę przychodzą zaprowadzać; wyznanie, przez legatów do podpisania mu zostawione i przez niego razem z bpami podpisane, w obec ludu podarł, mówiąc: nigdy tego nie uczynię (wiary nie odstąpię), choćby mi umierać przyszło, ani nie będę się łączył z odstępcami", i t. p. Tak sfanatyzowawszy lud, gdy legaci zbliżyli się do Tessaloniki, wysłał przeciw nim Arystydesa kapłana i dwóch bpów, zaciętych przeciwników jedności.

---

[1]) Według dawnej karności chrzest uroczysty wolno było udzielać tylko w pewne dni roku, jak w w. sobotę i w wigilję zielonych świątek. Doroteusz więc, chrzcząc tłumy dorosłych i dzieci o tej porze (w Paźdz.), dawał do zrozumienia, że grozi wielkie niebezpieczeństwo katechumenom.

Wysłani przez Doroteusza bpi żądali usunięcia pewnych punktów w *libellus*. Legaci, nie mając do tego upoważnienia, o żadnej zmianie słuchać nie chcieli i zamierzali odejść. Na drugi dzień bpi to samo żądanie powtórzyli, lecz znów odmowną otrzymali odpowiedź. Wtedy tłum napadł na dom, w którym legaci mieszkali: gospodarza i dwóch służących z legacji zabili, jednego z legatów (Jana bpa) ciężko ranili i byliby wszystkich legatów zabili, gdyby ci nie schronili się do chrzestnicy (baptisterium). Władze miejscowe zdołały nieco rozruch powstrzymać, lecz na drugi dzień zaburzenia się wznowiły i legaci ledwo z życiem uciekli (relacje legatów z 26 Paźdz. 519 r. w *Hormisd.* epist. 100, 102). Dowiedziawszy się o tém H., chciał, żeby Doroteusz od biskupstwa był odsądzonym i do Rzymu odesłanym (epist. 103 d. 3 Gr. 519); tymczasem władze miejscowe już go były odesłały, z polecenia cesarza Justyna, do Heraklei, gdzie miał być sądzonym. Sąd jednak do skutku nie przyszedł, bo Doroteusz przywiózł z sobą wielkie summy, któremi sprawił, że na jego ucieczkę obojętnie patrzano (ib. epist. 108 n. 1; epist. 110); Papież też o ukaranie nie nalegał (cf. ib. epist. 128 et 134) i tym sposobem rzecz cała ucichła, a Tessalonika dalej w odłączeniu pozostawała. Oprócz tych przeciwności, jakich doznawało zjednoczenie w Azji, Egipcie i Tessalonice, nowa groziła Kościołowi burza ze strony mnichów scytyjskich (z prowincji Scythia pontica, należącej do Tracji), w Konstpolu przemieszkujących. Chcieli oni niby dla objaśnienia synodu chalcedońskiego i wyraźniejszego potępienia nestorjanizmu uświęcić formalą dogmatyczną: *jeden z Trójcy św. został ukrzyżowanym.* Formula ta nie zawierała nic przeciwnego wierze katolickiej, lecz, że miała podobieństwo do słów h e n o t i k o n u (Trinitas semper mansit Trinitas etiam dum unus ex Trinitate Deus Verbum incarnatus est) i do trisagjonu (ob.) eutychjańskiego, przeto legaci papiezcy, bawiący podówczas jeszcze w Konstpolu, uznać jej nie chcieli (*Hormisd.* ep. 75 d. 30 Maja 519). Cesarz zwołał radę, na której, oprócz legatów, znajdowali się: wódz Witaljan, bp Paternus z Tomi (w Scytji) i inni bpi, chcąc skłonić zapalonych mnichów, żeby nie wszczynali podobnego rodzaju kwestji. Mnisi żadnych przedstawień słuchać nie chcieli i odwołali się do Rzymu w Maju 519 r. (*Hormisd.* epist. 75, 76, 78, 89), potém napisali do bpów afrykańskich, wypędzonych na Sardynję przez króla Wandalów Trazamunda. W liście swym (*Epistola ad Afros*, w *s. Fulgentii* Opera) szeroko rozwodzili się o Tajemnicy Wcielenia, nie opuszczając swego ulubionego tematu: „Jeden z Trójcy św. ukrzyżowany został"; także o łasce, o wolnej woli, predestynacji, i zarazem otwierali swoje zdanie o dziele bpa Fausta z Riez (Cf. *Hefele*, Concil. §. 335; *Noris*, Hist. pelag. l. II c. 18). H. zatrzymał przy sobie mnichów, którzy w deputacji od swych współbraci z Konstpola do niego przybyli (*Hormisd.* epist. 90, 91) i czekał powrotu legatów (ib. ep. 90). Mnisi, zniecierpliwieni tą zwłoką, poczęli oskarżać o nestorjanizm katolików wszystkich i sobór chalcedoński (ib. epist. 98); chcieli wyjść z Konstpola, lecz ich przytrzymano, z obawy, aby dalej zamieszania nie rozszerzali (ib. ep. 102 n. 3). Justyn gorliwie nalegał na Papieża o stanowczą odpowiedź, co do wszczętej przez nich kwestji (ib. ep. 78, 89, 99), lecz sam nie dawał dostatecznej o niej informacji (ib. epist. 126 d. 31 Sierpnia 520). H. zaś, lubo nie widział w proponowanej formule nic zdro-

żnego, jednakże, mając tylko jednostronną od samych mnichów relację, nie chciał jeszcze decydować, tém bardziej, że w mnichach spostrzegł ducha pychy i niepokoju, charaktery gwałtowne, słowem, doskonały materjał do wszelkiego rodzaju zawichrzeń (epist. 124). Tymczasowo, na naleganie cesarza, polecił roztrząsnąć ich sprawę arcybpowi konstplskiemu (przed 15 Paźdz. 519, epist. 98 n. 1). Possessorowi zaś, jednemu z afrykańskich bpów, który od r. 517 bawił w Konstplu i do którego mnisi scytyjscy także się odnieśli, odpowiedział (ep. 124 d. 13 Sierp. 520) na zapytania, co do powagi pism Fausta z Riez co do wolnej woli i łaski i in., a także wypowiedział niepochlebny sąd o mnichach scytyjskich. Dowiedziawszy się o treści tego listu Jan Maksencjusz, opat mnichów scytyjskich, ogłosił list, w którym starał się podać w wątpliwość pismo Hormizdy, aby tem śmielej napadać na autora i oskarżać go o nestorjanizm i pelagjanizm (cf. *Noris* l. c.). A lubo H. wreszcie zganił (epist. 137 d. 25 Mar. 521) formułę „jeden z Trójcy ukrzyżowanym został," jako mogącą dać powód do błędnych tłumaczeń (np. że Bóstwo cierpiało) i nowych sporów dogmatycznych, jednakże sprawa cała dopiero później, za Papieża Jana II (ob.), zakończoną została tém, że bpi wschodni formułę powyższą przyjęli. Wspomniana odpowiedź H'y (ep. 137) nastąpiła po powrócie legatów papiezkich do Rzymu. Ci opuścili Konstpol w Lipcu 520 r. (cf. *Hormisd.* ep. 116, 118). Cesarz Justyn tak był z nich zadowolnionym, że jednego z nich, djakona Djoskora, chciał wynieść na stolicę antjocheńską, lecz H. prosił o aleksandryjską, z której Djoskor był rodem (ib. ep. 105 n. 1; cf. ep. 116). Wracając, legaci wieźli z sobą prośbę ces. Justyna o pewne ustępstwa dla kościołów wschodnich, żeby je do jedności łatwiej pociągnąć (ib. ep. 116, 118). Szło mianowicie o to, żeby w wyznaniu (libellus), które mieli podpisywać wracający na łono Kościoła, poprzestawać na ogólném potępieniu herezji Eutychesa, Nestorjusza i główniejszych jej krzewicieli, jako to: Piotra Mongusa, Piotra Fullona, Djoskora, Tymoteusza, a nawet Akacjusza, a usunąć tylko imjona następców Akacjusza (prawowiernych bpów Eufemjusza i Macedonjusza), bo na potępienie tych ostatnich, mówił cesarz, znaczna część katolików na wschodzie nie chce się zgodzić, nawet pod groźnym przymusem (w *Hormisd.* ep. 120 d. 9 Lip. 520; cf. ep. 120, 127, 129). Do próśb cesarza i Justynjana, którzy już tyle zasług położyli w sprawie zjednoczenia i dla Stolicy Apost. byli nader przychylnymi, przyłączyły się prośby nowego arcybpa konstp. *Epifanjusza* (wyświęcony d. 25 Lut. 520), synodu konstplskiego i duchowieństwa Palestyny i Syrji (w *Hormisd.* epist. 129 n. 5..; cf. epist. 130, 131). Epifanjusz nadto dołączył do swego listu w upominku kielich złoty, wysadzany drogiemi kamieniami, drugi kielich srebrny, z takąż pateną, i dwie zasłony jedwabne do bazyliki ś. Piotra (ib. epist. 130 n. 4; cf. ep. 138). Ponieważ prośby te nie zawierały w sobie nic podstępnego, a cesarz wyraźnie zastrzegał (ib. epist. 129 n. 3), że nie chce cofać tego, co już uczyniono w Konstpolu i gdzieindziej (że nie chce cofać *libellos*, które już przez bpów były podpisane), przeto H. w gruncie rzeczy zgodził się na żądane ustępstwo, gdy arcybpowi Epifanjuszowi dał (26 Mar. 521) pełnomocnictwo do przyjmowania wschodnich bpów na łono Kościoła, pod warunkami, jakie uzna za stosowne. Dał mu tylko instrukcję, jak ma pod tym względem postępować, i wyjął arcybpa tessalonickiego obłu-

dnego Dorotheusza, o którego przyjęciu chciał sam decydować (epist. 140, 141; cf. 147). O innych czynnościach H'y mało wiemy. Jak z ces. Justynem, tak i z królem gockim Teodorykiem, podówczas panem Włoch, żył H. najlepszych stosunkach. Za jego papiestwa Teodoryk ofiarował do Kościoła ś. Piotra dwa świeczniki srebrne, ważące 70 funtów (*Lib. pontif.*); jednakże, gdy posłowie papiezcy mieli się udać do Konstpla, H. musiał prosić o pozwolenie Teodoryka, który baczną zwracał uwagę na wschód. H. natrafił w Rzymie na sektę manichejczyków: wypędził ich i księgi ich spalił (*Lib. pontif.*). Z bpami gallijskimi, mianowicie z Awitem wiedneńskim i z Cezarym arelateńskim, w ścisłej żył przyjaźni; nietylko doniósł im o swojém wyświęceniu (*Thiel*, Epist. rom. pont. I 993), ale nadto uwiadomiał o negocjacjach ze Wschodem (*Hormisd.* ep. 21, 22). O tychże negocjacjach zawiadamiał bpów hiszpańskich (ep. 24, 88). Pocieszał bpów afrykańskich (ep. 81), uciskanych przez króla Trazamunda; cesarza Justyna prosił, aby się za nimi wstawił do tegoż wandala (ep. 101); do Justyna pisał, upominając się za bpami, przez poprzedniego cesarza (Anastazego) wypędzonymi (ep. 92—96, 103—106, 109, 110, 114). Bpów hiszpańskich upominał (epist. 25 d. 2 Kw. 517), żeby święcenia bpie darmo były udzielane, żeby na kapłanów święcić tylko takich, których kanony do tej godności dopuszczają, żeby synody corocznie były odprawiane. Jana, bpa illicitańskiego (w Walencji), ustanowił (517) wikarjuszem swym nad Hiszpanją (ep. 24), a po jego może śmierci (ok. 519 r., cf. ep. 88) tę samą godność powierzył Sallustjuszowi, bpowi Sewilli, nad Bätiką i Luzytanją r. 521 (epist. 142—143). Fundację klasztoru żeńskiego, który przez ś. Cezarego arelateńskiego założony i z dóbr kościelnych opatrzony został, potwierdził (epist. 150). Za przykładem Gelazego I spisał H. kanon ksiąg świętych, oddzielił je od apokryfów, wskazał dzieła Ojców śś., które bezpiecznie mogą być czytane, i zatwierdził powagę czterech soborów ekumenicznych: nicejskiego, konstplskiego I, efezkiego i chalcedońskiego (epist. 125 d. 13 Sierp. 520). Djonizemu Małemu polecił ułożyć zbiór kanonów, dotąd przez Kościół postanowionych (ep. 148). H. umarł 523 r. Marytyrologium rzymskie naznacza dzień jego śmierci na 6 Sierp., więc zgodnie z katalogami, które przypisują mu lat 6 i dni 17 (niektóre i dni 27) pontyfikatu, licząc od dnia śmierci Symmacha Pap. (*Thiel*, Epistolae romanor. pontif. I 741 not. 9). Listy Hormizdy ap. *Thiel* op. c. p. 741 do 1006; cf. p. 104—125 (według tego dzieła cytowaliśmy); ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 63; ap. *Mansi*, Conc. t. VIII p. 385.. Treść ich ap. *Jaffé*, Regesta n. 481—565. Cf. *Hergenröther*, Photius I 146—152; *Bolland.*, Acta ss. 6 Aug. II 155. *X. W. K.*

Hornik Michał, ksiądz, łużycki literat, niezmordowaną pracą wielkie oddał usługi swojej ojczyźnie krzewieniem oświaty między współbraćmi; pracował wspólnie z *Smolarem* nad podniesieniem narodowości łużyckiej. H. ur. 1 Wrz. 1833 we wsi Worklecy (Rackelwitz), blisko klasztoru Marlina Hwiezda (Marienstern), o 2 mile od miasta Kamieńca w *Łużycach*, syn kupca, z gimnazjum budyszyńskiego udał się 1847 do serbskiego seminarjum w Pradze czeskiej, uczył się od Hanki języków słowiańskich, r. 1852 wstąpił do uniwersytetu pragskiego na wydział teologiczny. R. 1856 wyświęcony na kapłana, wrócił do Budyszyna, gdzie był wikarjuszem i nauczycielem przy szkole miejscowej; r. 1859

został profesorem języka serbsko-łużyckiego w seminarjum i członkiem serbskiej macierzy, oraz jej pierwszym sekretarzem, następnie członkiem towarzystwa naukowego górno-łużyckiego z Zgorzelca (Görlitz) i uniwersytetu charkowskiego. H. napisał wiele artt. do czasopisma macierzy serbskiej; r. 1859 redagował gazetę polityczną *Serbske Nowiny*, r. 1860 założył pismo miesięczne *Łużyczan*, od 1856 był współpracownikiem *dr. Pfula* w wydawnictwie *Słownika łużycko-niemieckiego*. W pismach swych H. zmienił pisownię i zamiast gockich zaprowadził litery łacińskie; w tym celu przy *Nowinach* serbskich wydał Smolar *Miesięczny przyłaczek*. Oddzielnie wydał H.: *Krótke stawizny nabożeństwa w Starym a Nowym Zakonju* i *Żywot ś. Genowefy*.

Horst Stanisław, głośny swego czasu kaznodzieja, franciszkanin, żył w końcu XVII i początku XVIII w. w klasztorach kaliskim i poznańskim. Napisał: *Kazania niektóre panegiryczne na uroczystość świętych*, Kalisz 1717; *Wysokość w cnotach ś. Franciszka Xawiera, z ambony kaznodziejskiej ogłoszona*, ib. 1718; *Uwagi chrześcijańskie w narodzeniu, życiu i męce Chrystusowej wyrażone*, Poznań 1717; *Anatomja duchowna w trojakim wieku życia ludzkiego wyrażona*, ib. 1730.

Horstius Jakób Merlo, ur. ku końcowi XVI w. w miasteczku Horst, w djecezji Ruremonde, w Niderlandach, otrzymał nazwisko od swego rodzinnego miasta; później był proboszczem w klasztorze Lyskirchen w Kolonji i tam um. r. 1644. Powołanie swoje kapłańskie spełniał on z wielkim i powszechnym pożytkiem, szczególniej jako bardzo namaszczony i prawdziwie namaszczony kaznodzieja. Największą jednak sławę zjednały mu jego pisma ascetyczne. Miał on w nich głównie na widoku uczącą się młodzież i w ogóle ludzi oświeconych. Ważniejsze z nich są: *Enchiridion officii divini; Paradisus animae Christianae*, najpiękniejsza książka do nabożeństwa, odpowiadająca wszelkim potrzebom duszy chrześcjańskiej. I teraz, jak przed dwustu laty, jest ona w użyciu powszechném. *Mikołaj Fontaine* przełożył ją na francuski i wydał p. t. *Heures chrétiennes tirées del'Ecriture et des saints Péres;* ale ponieważ do tego przekładu wkradły się niektóre błędy jansenistowskie, został on w niektórych djecezjach Francji zakazanym. *Septem tubae orbis Christiani*, zebranie wyjątków z różnych drobnych pism Ojców Kościoła, jako podręcznik dla osób duchownych i przewodnik w ćwiczeniach duchownych. Wydał też H. kommentarze *Estiusa* do Listów ś. Pawła; dzieła *ś. Bernarda* w 2 tomach, z bardzo szacownemi objaśnieniami, i *Tomasza a Kempis* O naśladowaniu Chrystusa, i inne dzieła. (*Wetzer*). *S. S.*

Hortig Karol Antoni, ur. 1774 w Pleistein, w wyższym Palatynacie, 1794 wstąpił do benedyktynów, 1821 został professorem teol. w Landshucie, 1826 w Monachium, 1827 kanonikiem katedr. i wkrótce potém członkiem najwyższej rady kościelnej i szkolnej w Monachium, gdzie um. 1847 r. Napisał: *Predigten für alle Festtage* (Landsh. 1821, 3 wyd. 1832); *Predigten über die sonntägigen Evangelien* (ib. 2 wyd. 1832); *Handbuch der christ. Kirchengeschichte*, dzieło odznaczające się dowcipem więcej niż gruntownością, nie pokazujące wcale ducha kościelnego; po pierwszém wydaniu (Landshut 1826—27, 2 tt.) nastąpiło drugie, poprawne (t. I i tomu II cz. 1 ib. 1828), aż do czasów reformacji; resztę (tomu II część II, od reformacji do czasów ostatnich) dopisał Döllinger (Landsh. 1828). Pod pseudonimem *Jana Nawiesa'a* pisał także

pisma humorystyczne: *Gesammelte Blätter*, Salzb. 1832; *Reisen zu Wasser u. zu Land*, ib. 1835; *Wunderbare Begebenheiten des Blasius Berreiter u. seiner Gefährten*, 1837; *Zwölf Körbe*, 1841.

Horvath. I Jan Chrzciciel, ur. 13 Lip. 1732 w Granie (według innych w Guns, na granicy Austrji i Styrji), do jezuitów wstąpił 1751 r.; był prefektem kollegjum w Tyrnawie, wykładał filozofję i fizykę w Budzie i Tyrnawie, r. 1792 został opatem w Egres; um. 20 Paźd. 1799 w Peszcie. Jego *Institutiones logicae* (1767), *Institutiones metaphysicae* (1768), *Physica generalis et particularis* (1770, 2 v.), *Elementa matheseos* (1772—73, 2 v.) były często przedrukowywane i w różnych krajach (też i u nas) przy wykładzie tych przedmiotów po szkołach jezuickich i seminarjach używane.—2. H. Michał, ur. 29 Wrz. 1728 w Komornie, do jezuitów wstąpił w 16 r. życia; w Tyrnawie wykładał etykę, nauki matematyczne i filozofję według zasad Newtona. Od r. 1766 wykładał już w Raab, już w Tyrnawie teologję polemiczną, dogmatyczną i Pismo ś. Po zniesieniu zakonu był professorem teologji pastoralnej w Budzie i otrzymał prepozyturę w Graba. Um. po r. 1805. Ułożył kurs teologji pastoralnej (*Theologiae pastoralis pars prior complectens praedicationem Verbi Dei; pars altera complectens administrationem Sacramentorum; pars ultima compl. exemplum vitae*, Vindob. 1780—81), do czego przydane są osobno wzory na wszystkie rodzaje wymowy kościelnej (*Chrestomathia pastoralis*, Pestini 1782—83, 3 v.) i *Historia litteraria prudentiae pastoralis*, Vindob. 1783. Inne dzieła obu Horvathów ob. *De Backer*, Biblioth. *X. W. K.*

Hosius, *v.* Osius (z gr. ὅσιος—uświęcony, pobożny), bp kordubeński w Hiszpanji, miał u swoich współczesnych tak wielką sławę i taką powagę, iż cały świat chrześcjański słuchał jego słowa z najgłębszém uszanowaniem. W czasie gwałtownej burzy, podniesionej w IV w. przez Arjusza (ob.) i tegoż zwolenników, duchowieństwo i władze świeckie nieraz uciekały się do niego o radę i pomoc. Rok i miejsce jego urodzenia nie są znane; wnioskując jednak z czasu jego śmierci, przypuszczać można, iż prawdopodobnie ur. około r. 260 w Kordubie, a przynajmniej w Hiszpanji. Zawczasu dał się on poznać przez swoje cnoty i zdolności, tak, iż ku końcowi III w. ze stanu świeckiego został powołany na katedrę biskupią do Korduby, którą zajmował przez lat 60 przeszło. Szczególniej się odznaczał nieustraszonością w wyznawaniu wiary i czystością obyczajów. Współcześni dziejopisowie Kościoła sławią jego mądrość i biegłość we wszelkich sprawach (*Sozom.*, Hist. eccl. I 16; *Theodoret.*, Hist. eccl. I 6.). Wreszcie, jego wiara i męztwo okazały się w przebytych próbach. Prześladowanie chrześcjan, nakazane przez *Djoklecjana* na wschodzie, rozszerzyło się prędko i w zachodnich prowincjach cesarstwa, i kolega Djoklecjana *Maxymian Herkules* wystąpił w Hiszpanji z całą zajadłością pogańskiej nienawiści, przeciwko wyznawcom prawdziwej wiary. H. był jednym z najdzielniejszych jej obrońców. Niewzruszony w obec najokropniejszego prześladowania, trzymał się on mężnie i stale prawdy i pozyskał sławę dzielnego wyznawcy Chrystusa. Tylko abdykacja cesarza Maxymiana (305) uchroniła go od śmierci gwałtownej. (*Baron.* ad ann. 305). Kiedy tak prześladowanie wykazało jego męztwo, okazała się też niemniej jego mądrość na synodzie w Elwirze (ob.), który wydał surowe postanowienia o karności duchownej. W uchwałach

tego synodu doszłych do nas H. wyliczony jest drugim, w rzędzie zebranych tam dziewiętnastu biskupów. Wkrótce sława jego pobożności i mądrości przeszła za granice jego ojczyzny i rozniosła się po całym świecie. Pierwszy cesarz chrześcijański *Konstantyn W.* powziął ku niemu szczególniejszy szacunek i radził się go w sprawach najważniejszych. H. udał się z tym monarchą na wschód. Konstantyn, pragnąc położyć koniec niezgodom, panującym w Kościele co do uroczystości wielkanocnej, a szczególniej sporom, wszczętym przez Arjusza w Aleksandrji i po innych miastach, wyprawił H'a do Aleksandrji, z swoim listem i poleceniem przywrócenia pokoju w Kościele. H. przyjął chętnie to posłannictwo i skłonił Aleksandra, bpa aleksandryjskiego, do zwołania synodu (324), w celu rozwiązania postawionych kwestji; ale poznał on wrychle, iż nie podobna w taki sposób dojść do jakiegokolwiek porozumienia, albowiem zdania arjańskie nie dawały się żadną miarą pogodzić z nauką powszechną Kościoła, i zwolennicy arjanizmu okazywali upór niczém niezwalczony. Kiedy Arjusz odmówił stanowczo wyrzeczenia się swoich błędów, H. widział się zmuszonym, po załatwieniu niektórych innych spraw, wracać do cesarza. Gorliwy o sprawę wiary pasterz, uczynił wszystko co mógł, by przekonać monarchę o ważności kwestji arjańskiej i dokazać, by to kacerstwo, powstające przeciwko samej istocie wiary katolickiej, było sądzoném przez ogólne zebranie pasterzy Kościoła (*Eusebius*, Vita Const. M. 11; *Socrates*, Hist. Eccl. 1, 5—7). W skutek tego zwołanym został pierwszy sobór powszechny do Nicei w Bitynji (325), na którym H. w imieniu Papieża prezydował (ob. Nicejski sobór). Po zamknięciu soboru wrócił H. do swojej ojczyzny i przebył w niej jakiś czas na spełnianiu swoich pasterskich obowiązków, w których okazał roztropność i miłość niezrównaną, gdy tymczasem nowe, zagrażające wierze św. niebezpieczeństwa powołały go znowu na wschód. Oddano mu przewodnictwo ważnego soboru w Sardyce (347). Był on duszą i wodzem tego wspaniałego zebrania, które ocaliło cześć najniesłuszniej prześladowanego Atanazego (ob.) i wznowiło wyrok potępienia arjanizmu. Powróciwszy z Sardyki, przebył on znowu jakiś czas spokojnie w swojej djecezji, lecz usłyszawszy o nowém prześladowaniu ś. Atanazego, oświadczył się głośno i słowem i pismem, bez żadnej bojaźni, ani dbając o czyjekolwiek względy, na korzyść tego nieustraszonego zapaśnika prawdy. Papież *Liberjusz* (ob.), stojący niezmiennie za ś. Atanazym i za soborem nicejskim, szukał u czcigodnego biskupa kordubańskiego ulgi w tej goryczy, jaką napoiło go niecne ustępstwo jego legatów na soborze arelateńskim (353. ob. Arelateńskie sobory). Ma się rozumieć, że arjanom wiele zależało na tém, aby tak poważanego bpa, jakim był H., na swoją stronę przeciągnąć. W tym celu powołał go do siebie Konstans II do Medjolanu. Ale nadzieja Konstansa została całkiem omyloną. Szanowny starzec prawością i mocą swojego słowa uczynił wrażenie tak głębokie, iż cesarz wzruszony puścił go, nie śmiejąc nic od niego wymagać. Tymczasem naczelnicy stronnictwa arjańskiego, zawstydzeni takim zawodem, nie dali pokoju słabemu cesarzowi, aż wymogli na nim, że wyprawił do H'a list, z najsurowszemi groźbami, w razie gdyby trwał przy swoich zdaniach, które wypowiadał tak stale. Te groźby nie zachwiały stałości odważnego pasterza. W mocnej i nieustraszonej odpowiedzi wyłożył on swoją wiarę i, w poczuciu swojej godności apostolskiej, nie uląkł się przemówić z ca-

łą otwartością do władcy świata. Znakomita odpowiedź H'a rozgniewała do reszty stronnictwo arjańskie, posiadające wyłączny wpływ na cesarza, i powiodła je od gróźb do gwałtów. Sędziwy, prawie stuletni biskup zawezwany był jeszcze raz do cesarza, ale i tym razem oparł się mężnie wszystkim namowom i pokusom, i został wygnany do Sirmium w Panonji. Tam na nieszczęście! chwała dotąd nieskazitelna wielkiego biskupa na chwilę się zaćmiła. Cierpienia roku wygnania i srogie prześladowania jego przyjaciół złamały męztwo stuletniego bohatera. Opadnięty ze wszech stron i nękany wszystkiemi sposobami, H. uległ wreszcie podstępom i natarczywości swoich nieprzyjaciół, pogodził się z Walensem i Ursacjuszem, naczelnikami arjanizmu, i podpisał wyznanie wiary, ułożone w Sirmium r. 357, którego dwuznaczne wyrażenia ukrywały obłudnie błąd arjański. Tak wielki H., który przez lat tyle, z taką mądrością i męztwem, prowadził sprawę wiary katolickiej i był podziwem świata, padł ofiarą niegodziwych knowań. Nawet przyjmując z Sulpicjuszem Sewerem (Hist. eccles), iż H. naówczas obarczony latami, miał już rozum osłabiony, przyznać trzeba, iż upadek męża, tak powszechnie szanowanego i tak wielkiej powagi, był najdotkliwszą klęską dla Kościoła. Im wyżej ten obrońca wiary św. stał w opinji powszechnej, tém większym był tryumf arjanów a boleść i upokorzenie wiernych. Nieszczęśliwy pasterz, udręczony wiekiem, a jeszcze bardziej swoją słabością, wrócił z wygnania do swojego biskupstwa, ale poczucie hańby zaprowadziło go wrychle potém do grobu. W ostatniej jednak chwili obudziła się jakby z uśpienia jego wielka dusza. Bohater wiary podniósł się z chwilowego upadku i odwołał uroczyście wymuszone i podpisane w Sirmium wyznanie, potępił ostatecznie kacerstwo arjańskie i z ufnością w Bogu oddał Jego miłosierdziu swoją pokutującą duszę ok. r. 358. Z pism H'a pozostał tylko wspomniany wyżej *List do cesarza Konstansa II* (w *S. Athanas.* Hist. arian.). Ś Izydor sewilski (*De viris illustr.* c. 1) przytacza H'a *list do siostry o dziewictwie*, który miał być bardzo piękny, ale nas nie doszedł. Niektórzy pisarze podają, iż H. był autorem nicejskiego składu wiary, ale na to nie ma dowodów. Marcellin, ksiądz włoski z fakcji lucyferjanów (ob.), podaje, iż H. umarł nagle, dotknięty ręką Boga, w chwili kiedy publicznie i dumnie ogłaszał wyrok potępienia na wiernego biskupa elwirskiego Grzegorza. Ta nędzna bajka pozbawiona jest wszelkiego prawdopodobieństwa i Baronjusz (*Annal. eccl.* ad ann. 357) wykazał w niej lichy wynalazek nieprzyjaciół Kościoła. Cf. *Bernardus Aldretus*, De antiquitatibus Hispaniae, l. 1 c. 8; *Tillemont*, Mémoires t. VIII p. II p. 542 sq.; *Fleury; Natal. Alex.*; *Katerkamp*, part. I et II; *Möhler.* (*Hauswirth*). *S. S.*

Hesechius (v. *de Hossche*) Sidronius, jezuita, sławny poeta łaciński, ur. 1569 w Merckem, we Flandrji wschodniej, z rodziców zamożnych; do zakonu wstąpił 1616 r. i był przez 18 lat nauczycielem w szkołach zakonnych. Arcyksiąże Leopold Wilhelm, rządca Niderlandów, wziął go na nauczyciela paziów. Po dwóch latach H. porzucił ten obowiązek i oddał się kaznodziejstwu, był nadto przełożonym domu w Tongres; um. 4 Wrz. 1653. Poezje jego, między któremi najznaczniejsze są *Elegiae de Christo patiente* (Bruxel. 1649, Lublini 1699), wydał razem o. Wallius (*Sidronii Hosschii e Soc. J. Elegiarum libri 6*, Antverp. 1656). *De Backer*, Bibl.

Hoste Paweł, jezuita, ur. 19 Maja 1652 r. w djecezji lyońskiej, do zakonu wstąpił 1646; przez niejaki czas kierował klassami niższemi i oddawał się naukom matematycznym. Ok. r. 1680 został profesorem tychże nauk w szkole marynarskiej w Toulon. Z marszałkami: d'Etrées i de Tourville, jako też z księciem Mortemart w ciągu lat 12 odbywał często podróże. Um. 23 Lut. 1700 r. w Toulon. Oprócz obserwacji astronomicznych (w *Journ. des savants* r. 1684 p. 200, r. 1685 p. 272) i *Recueil des traités de mathématiques* (Paris 1692, 3 v.), napisał: *L'art des armées navales, ou traité des évolutions navales... avec des exemples tirés de ce qui s'est passé de plus considerable sur la mer depuis 50 ans*, Lyon 1697, ib. 1727. Dzieło to, za które Ludwik XIV wyznaczył autorowi pensję 600 liwrów, nietylko ma teorję, opartą na faktach, ale i historję marynarki franc. w XVII w.; tłumaczone było na język grecki (Στολαγωγία ἤτοι θαλασσική τακτική, Μοσχα 1822) i na angielski (*Naval evolutions, or a system of sea discipline*, London 1762). *De Backer*, Bibl.

Hostja, od *hostire*, t. j. *zabijać* na ofiarę. Gawant za innymi jeszcze głębiej po źródłosłów tego wyrazu sięga: *hostia* quae ante *hostium* pugnam offerebatur. Jest to opłatek (z łacińskiego *oblata*), czyli chleb z mąki pszennej, czystą wodą rozrobionej, w osobnej *formie* upieczony, jakiego przy Mszy używa się za materję do mystycznej przemiany w Ciało Chrystusowe na ofiarę Ojcu Przedwiecznemu; to też hostja i ofiara (*hostia* i *sacrificium*, *victima*, *oblata*) mają częstokroć znaczenie wspólne, nawet modlitwa *hostia laudis* się zowie. H. w znaczeniu ofiary nowego zakonu oznacza samego Jezusa Chrystusa: On jest Hostją prawdziwą i jedyną, najświętszą, która najprzód na krzyżu stała się przebłaganiem za grzechy świata, a w dalszym ciągu ofiaruje się bezkrwawo codzień na ołtarzach. Co do hostji, jako materji do ofiary: w pierwiastkach Kościoła do Mszy ś. i na kommunikanty dla ludu używano po prostu chleba pszennego, bułki. Żydzi, równie jak Rzymianie i Grecy, na codzienny posiłek wypiekali chleby pszenne, okrągłe, mniej więcej na palec grube, w guście naszych podpłomyków. Zanim je wsadzano w piec, przedzielano po wierzchu, ażeby po wypieczeniu łatwo było na części proporcjonalne rozdzielać; to też taki bochenek wyglądał, jak dziś u piekarzy placek z bułek, jedna przy drugiej na blasze pieczonych; i jak dziś każdą bułkę, tak tam każdy osobny kąsek łatwo było odłamać, ztąd wyrażenie biblijne: *łamanie chleba*, i ztąd obyczaj rozdzielania kommunji. Chleby te u Żydów na więcej części dzielono, chociaż wielkością, grubością i kształtem były jednakie jak u Rzymian. U Rzymian zwykle się robiło tylko dwa nacięcia na krzyż i ztąd się zwały *panes cruce signati*. Takowe to chleby w pierwiastkach Kościoła, gdy jeszcze i wierni na Mszy obecni razem z kapłanem kommunikowali, przynoszono do użycia na ołtarz. Część potrzebną z najpiękniejszych brano na hostje, resztę na eulogje (ob.). Potém, gdy takie chleby pokazywały się nie całkiem odpowiednie wzniosłej ofierze (a było to w końcu w. VI albo na początku VII), zbierano mąkę, a z tej sami duchowni na cel powyższy piękniejsze chleby wypiekali. Zachowano i teraz bochenków kształt dawny, jeno poczęto na nich wyciskać różne obrazy i litery. Nakoniec w w. XII, gdy ofiary w naturze całkiem ustały, a miasto tego składano drobną monetę, wprowadzono pieczenie opłatków, jak dzisiaj, łatwiejszych do

przechowywania. Takich to opłatków na hostje używa Kościół katolicki zachodni, a nawet śśterznie dawniejsi w swojém wyznaniu; Kościół zaś wschodni i większa część kalwinów zamiast opłatka używa chleba, i to, jak grecy, chleba kwaśnego (ob. *Azyma*). Sposób przyrządzania opłatków opisuje szczegółowo *Vinitor* w swojém Compend. Sacr. Rit. et Caerem. p. 3 tit. 3 annot. 11, a to tak właśnie, jak w średnich wiekach przyrządzali je zakonnicy w Kluniaku (ob. *Gaume*, Zasady i całość w. k. edyc. I t. VI p. 57 i n.). Tu dosyć wiedzieć, że mąka ma być pszenna, czysta i dosyć świeża; woda także, a dla większej białości opłatka zimna. Naczynia, w których i któremi się ten rzeczyn robi, i forma czyli żelazo do wypiekania powinny być czyste i sam piekący ochędożnie ubrany; słowem, wszystko o ile można do miary ważnego użytku takowej materji. Z upieczonego opłatka wycinają się *cyrkułem* lub nożyczkami hostje okrągłe: większe, około dwóch cali średnicy mające, do Mszy i do wystawień w monstrancji; na kommunikanty, czy to dla kleru czyli też dla ludu, robią się bez różnicy hostje mniejsze, około calowej średnicy. Na pierwszych (a wedle Vinitor'a, choć nie wedle powszechnej praktyki, i na drugich) powinny być odciski obrazów całkowite; krzyż na hostji stosowniejszy jest niżeli inne obrazy (ob. *Gawant* p. II tit. VII p. 197 lit. X, oraz p. 198 n. VI edyc. z r. 1749, gdzie też różne znaczenia mystyczne hostji: jej białości, okrągłości i t. p.). Hostje mniejsze, zowią się pospolicie kommunikantami, *panes eucharistici*, *orbiculares* i *particulae*, lubo po polsku partykuły oznaczają tylko ułomki i okruchy hostji. Inne szczegóły ob. p. artt.: Eucharystja. Najświętszy Sakrament. Msza. *X. S. J.*

Hottinger. | Jan Henryk, teolog kalwiński, ur. w Zurychu 1620, już w dziecięctwie niezwykle okazywał zdolności. Skończywszy w 18 r. kurs teologji w m. rodzinném, zwiedził w celu naukowym Genewę, Gröningen i Lejdę, gdzie dość długo uczył prywatnie w domu Goljusza. R. 1642 objął katedrę historji kość. w Zurychu, przy czém wykładał katechetykę i języki wschodnie, później logikę, retorykę i St. Test. Powołany 1653 do Heidelberga, usilną pracą wiele się przyczynił do podniesienia tamtejszej wszechnicy, upadłej w skutek wojny 30-letniej. W ciągu 6 lat swego tam pobytu otrzymał wezwanie do Deventer, Marburga, Amsterdamu i Bremy, które odrzuciwszy, wrócił 1661 do Zurychu na katedrę teologji. W 5 lat później, na prośby i nalegania Goljusza i Kokcejusza, postanowił udać się do Lejdy, lecz właśnie przed odjazdem um. 1667. W 24 r. życia ogłosił pierwszą pracę: *Exercitationes de Pentateucho samaritano* etc. (Tigur. 1644), którą z ogólnym przyjęto oklaskiem, pomimo że w te same popadł błędy, co i przeciwnik (Morinus), tylko że w odwrotnym kierunku. Teraz rozpoczyna się wielka działalność H'a, przeważnie w przedmiocie piśmiennictwa wschodniego, dziejów i polemiki religijnej. Wykaz licznych jego pism był drukowany w drugiém wydaniu jego *Cippi hebraici s. Hebraeorum tam veterum (prophetarum patriarcharum)*, *quam recentiorum Tannaeorum*, *Amoraeorum*, *Rabinorum*, *monumenta*, Heidelb. 1659 i 1662; drugi zaś przez niego samego doprowadzony do r. 1664, znajduje się w *Schola Tigurinorum Carolina*. Najważniejsze z nich są: *Grammatica linguae s.*; *Thesaurus philologicus seu clavis Scripturae*; *Grammaticae Chaldaeo-Syriacae libri duo*, Tigur. 1655; *Smegma orientale sordibus barbarismi*, *contemptui praesertim linguarum orientalium oppositum*, Heid. 1657; *Promptuarium s. Bibliotheca orientalis*, ibid.

1658; *Grammatica quatuor linguarum: hebr., chald., syriacae et arabicae, harmonica*, ib. 1658; *Historiae creationis examen...* ib. 1659; *Etymologicum orientale...* Francf. 1661; *Archaeologia orient.*, Heid. 1661. Najważniejszém z dzieł historycznych jest *Historia eccl. N. Test.*, 9 vol. Tig. 1651—67, jakkolwiek fanatyczne wycieczki pko Kościołowi katol. czynią ją bardzo wstrętną i niemałą sprawiają szkodę naukowej wartości dzieła. Ostatni tom wydał już po śmierci autora *Heideger*. Zasługują też na wspomnienie: *Historia orientalis ex variis orientalium monumentis collecta*, Tig. 1651 i 1660; *Speculum Helvetico-Tigurinum*, Tig. 1665, i wyżej wzmiankowana *Schola Tigurinorum* etc. Z pism treści polemicznej za ważniejszą jego pracę uważano *Wskazówkę do odszukania wiary katol.* (*Wegweiser, dadurch man versichert werden mag, wo heut zu Tage der wahre catholische Glaube zu finden*, Zürich 1647—49). Z uwag wyżej przytoczonych łatwo odgadnąć dążności H'a w tej pracy. Był to twardy kalwinista: każde zboczenie od kalwińskiej ortodoksji uważał za godne wzgardy, przyczém zawzięcie powstawał pko wierze w powagę Kościoła. Liczne w jego pismach niedokładności i ślady pospiechu znajdują najprzychylniejsi mu krytycy, bo i sam nawet wyznaje, że częstokroć przyrzekłszy nakładcy książkę, której jeszcze nie rozpoczął, musiał się spieszyć. Najwięcej staranności łożył, jak się zdaje, na *Etymologicum orient.*, to też praca ta nawet obok dzieł *Schindlera* i *Castellusa* ma jeszcze pewną wartość; ujemną zaś jej stroną jest to, że słowa etjopskie i wszystkich narzeczy semityckich hebrajskiemi drukowane są głoskami. Przeciwnie, jego *Promptuarium s. Bibliotheca orient.* mnóstwo ma niedokładności i błędów, a *Gram. Chald-Syr.* wykonana zbyt pospiesznie i wadliwie. Egzegetyczne prace H'a nie zasługują na uwagę; lepsze są wiadomości wstępne do *Gram. linguae s.*, chociaż i tu bez odpowiedniej krytyki znajdują się tylko rozrzucone notatki i rozbiory pojedyńczych introdukcyjnych kwestji. Cf. *Heideger*, Historia vitae et obitus J. H. Hotting., Tig. 1667; *Hirzel*, J. H. Hott. der Orientalist des 17 Jahrhunderts etc.—2 H. Jan Jakób, syn poprzedzającego, ur. w Zurychu 1652. Miernych z natury zdolności, przez pracę usiłował wzmocnić słabą pamięć, w tym celu nauczył się wielu ustępów i całych ksiąg niektórych Pisma ś. w oryginale. Skończywszy w 15 r. życia szkoły berneńskie, udał się dla dalszych nauk do Bazylei i Genewy; wkrótce otrzymał parafję w Stallikon i ożenił się z córką Lavatera, professora naówczas filozofji w Zurychu; r. 1686 został djakonem przy katedrze tegoż miasta. Jak poprzednio na parafji, tak i tu poświęcał się naukom, głównie zaś historji kościoła helweckiego, aby dzieło swego ojca wykończyć, a przedewszystkiém odeprzeć zarzuty *Gerolda Wielanda* i *Kacpra Langa*. R. 1698 objąwszy katedrę teologji po Janie H. Heideger, począł wydawać swe prace, lubo i poprzednio już był znany z rozprawy *De spiritu praedicante spiritibus in carcere*, ad I Petri 3, 19—20. W latach 1698—1707 wydał w 3 tomach dzieje kościoła helw. od zaprowadzenia chrystjanizmu w Szwajcarji aż do XVIII w.; t. IV wydany 1719, zawiera dzieje lat ostatnich, oraz dopełnienia trzech poprzednich. Jest to owoc wielkiej pilności i pracy, dzieło oparte na badaniach źródłowych, lecz nader stronnicze i namiętne. Na dwuwiekową rocznicę powstania reformacji w Szwajcarji napisał (1719) rozprawę: *De necessaria majorum ab Ecclesia romana secessione et impossibili nostro in eandem Eccl. reditu, tum pace cum ea*. Gdy pko tej pracy wystąpił wło-

ski zakonnik *Rusca* ze swém „Judicium ecclesiasticum," H. odpowiedział mu na nie; gdy zaś *Rusca* wydał „Confirmatio judicii ecclesiastici," wcale się nie odezwał. W ostatnich latach XVII i na początku XVIII w. wylęgły w Bernie fanatyczny pietyzm i mystycyzm począł się wdzierać do Zurychu i jego okolic; smutny stan państwa i Kościoła opisywali sekciarze zbyt jaskrawo, przepowiadali bliski sąd ostateczny i 1,000 letnie królestwo, tudzież grozili przewrotem politycznym. Zgubne zasady, przyjęte w Togenburgu, Appenzel, St. Gallen, Szafuzie i wielu innych, groziły i miastu Glarus; widząc to zamieszkałe tam duchowieństwo kalwińskie, podało 1710 odezwę do kościelnej rady zurychskiej, proponując dla podtrzymania ortodoksji zwołanie reformowanych Szwajcarów na synod. H. zaś, pomnąc o zamieszkach anabaptystów i skutkach synodu w Dordrecht, postanowił złemu zapobiedz przez pouczające pisma. W tym celu 1715 r. wydał po niemiecku książkę *O stanie duszy po śmierci*, przyczém odparł błędną naukę o ułaskawieniu upadłych aniołów i potępionych ludzi; 1716 napisał *Zdrowy pokarm nauki chrześ.* (Die unverfälschte Milch der christlichen Lehre), tudzież *Wiadomości i przestrogi przeciw krzewiącemu się fałszywemu pietyzmowi* (Nachrichten und Warnungen wegen... Pietismus); 1717 zbijał napaści nowych i niepowołanych proroków na kościół ewang. Brał także czynny udział w sprawie zjednoczenia protestantów i w tym celu napisał wiele rozpraw o przeznaczeniu i t. p. Stawił wprawdzie zasadę, że w tajemnicach religijnych nic za *pewne* uważane być nie może, jak tylko to, co podaje Pismo ś.; w innych zaś rzeczach należy się znosić z przeciwnikami w bratniej miłości, wszelako sam obstawał za uchwałami synodu dordrechtskiego i formułą zgody (ob. Wyznanie helweckie) tak dalece, że do zgody żadnej przyjść nie mogło. Rzeczywiste usposobienie H'a najlepiej można ocenić z końcowego ustępu jego projektu pogodzenia protestantów i rozprawy: *Dissertatio irenica de veritatis et charitatis amicissimo in ecclesia protestantium connubio*, Tig. 1721; najzaciętszym zaś kalwinem przedstawia się w historji *Formuły zgodowej* i jej obronie, jak niemniej w piśmie: *Fata doctrinae de praedestinatione et gratia Dei salutari*, Tig. 1725. Zostawał w korrespondencji z najuczeńszymi ludźmi swego czasu, jak Leibnitzem, Seckendorfem, Spanheimem, Basnage'm, Wettsteinem, Buxtorfem, Iselinem etc. Um. 18 Grud. 1735. Cf. *Iselin*, Lexicon; *L. Meister*, Berühmte Züricher. (*Fritz*). *Ks. M. S.*

Houbigant Karol Franciszek, ur. w Paryżu 1686, wstąpiwszy do zgromadzenia oratorjanów 1704, wykładał humanjora, retorykę i filozofję. Z przełożeństwa klasztoru w Vendôme powołał go jenerał zakonu 1722 do Paryża i włożył nań obowiązek miewania konferencji w kościele St. Magloire. W skutek usilnej pracy upadł na zdrowiu i całkiem ogłuchł, mimo to oddawał się studjom aż do śmierci. Ogłosił: r. 1732, *Zasady języka hebr.*; 1746, *Prolegomena do nowego wydania Pisma św.* Toż powtórzył w *Conférences de Metz*. Wydał *wszystkie księgi biblijne* w oryginale i przekładzie łacińskim, z krytycznem opracowaniem tekstu. Wielkie to dzieło, nad którem pracował 30 lat, wyszło w Paryżu 1753 w wydaniu bardzo ozdobném, kosztem 40,000 fr., wyłożonych przez pewne towarzystwo (więcej ob. tej Enc. II 294). Jako teolog H. miał osobliwe swoje niektóre zdania: bronił np. preegzystencji duszy Chr. Pana i mającego powstać na końcu świata królestwa żydowskiego, w czém zbijał go jenerał

zakonu *de Lavalette*. Żył w ścisłych stosunkach z wielu uczonymi we Francji, Niemczech i Anglji; gdy miał lat 86, kler francuzki przeznaczył mu roczną płacę w ilości 1,200 fr.; umarł 1783 w 97 r. życia. Krom dzieł drukowanych, zostawił mnóstwo rękopismów, na które nie mógł znaleść nakładcy; do tych należy: *Vie du cardinal de Berulle*, którego oratorjanin *Tabaraud* umiał użyć do swej pracy o życiu Berulle'a (Par. 1817). Cf. Notice sur la vie et les ouvrages du père Houbigant par *M. Adry*, w Magasin encyclopedique z r. 1806, i *Tabaraud* w *Biographie universelle*, XX. *Ks. M. S.*

Houdry Wincenty, ur. w Tours lub jego okolicy 22 Stycznia 1631, wstąpił do jezuitów w Paryżu 1647, wykładał humanjora, filozofję, tologję, a później, poświęciwszy się wyłącznie kaznodziejstwu, głosił słowo Boże przez 30 lat w główniejszych miastach Francji. W czasie wolnym od pracy obowiązkowej modlił się i pisał. Czerstwém obdarzony zdrowiem, dożył 98 r.; um. 29 Mar. 1729. Zostawił: 1) *Sermons sur tous les sujets de la morale chrétienne*, Par. 1696, 20 v. in-12; 2) *Bibliotheque des predicateurs*, Lyon 1712 i nast. 22 v. in-4, z dodatkami, których wydanie lowańskie (1716) nie ma. Ostatnie wydanie przez ks. Postel wyszło w Paryżu 1865—69, 20 v. in-8; znacznie zmienione przez o. Avignon, wyd. w Paryżu (u Vivès) 1869, 8 v. in-8. W przekładzie niemieckim dzieło to wyszło w Augsburgu 1739. Jest ono i dziś jeszcze bogatą kopalnią dla kaznodziejów. Przekład łaciński p. t. *Bibliotheca concionatoria*, Venet. 1742, 4 v. f., kilkakrotnie był przedrukowywanym, *De Backer*, Biblioth.

Hoveden (Houeden) Roger de, rodem z miasta Hoveden, prowincji Yorkskiej, pochodził ze znakomitego rodu; był dworzaninem Henryka II, króla angiel.; po jego śmierci (1189) wykładał teologję w akademji oksfordzkiej; um. po r. 1201. Napisał Historję Anglji od r. 731 (na tym roku stanął Beda) do 1201. P. t. *Annalium anglicanorum libri 2* jest ap. *Savile*, Rer. anglic. scriptor., Lond. 1596 p. 230, Francof. 1601 p. 401; osobno wydał ją William Stubbs p. t. *Chronica Magistri Rogeri de Hoveden*, London 1871, 4 v. in-8. Z dziejów, których H. sam był świadkiem, jest tu historja Henryka II, Ryszarda I i Jana I, królów angielskich, historja Filipa Augusta, kr. franc., cesarstwa Niemieckiego, królestwa Obojga Sycylji, Szkocji i in. Opowiadanie H'a jest bez poloru, lecz wierne i urozmaicone. Wyjątki z niego *De rebus gestis Henrici Leonis Saxoniae ducis et filii ejus Ottonis IV imp.*, ap. *Leibnit.*, Script. rer. Brunsv. I 876; innej treści wyjątki są w innych zbiorach źródeł historycznych. *X. W. K.*

Hozanna, *Hosanna*, czyli, jak być powinno, *Hosianna*, jest hebrajski *hiphil*, od słowa ישע (*jaszah*)—*zbawił*, używa się tylko z partykułą נא, która odpowiada łacińskiemu *quaeso*, polskiemu *proszę*, na znak przymilenia się; więc *hosanna*=zbaw proszę. Ś. Hieronim tłumaczy je na łacińskie: *salva nos qui habitas in excelsis*, ale prawdziwiej jest to tylko po prostu okrzyk radości, podobnie jak *hura* lub *wiwat*. Wyraz ten, używany we Mszy po *Sanctus*, a ma tu swoje piękne znaczenie, bo uobecnia mającą się wkrótce odbyć konsekrację, więc zstąpienie Chrystusa na ołtarz. Wzięty on z Ewangelji (ś. Mat. XXI 9.), gdzie powiedziano, iż żydzi na sześć dni przed Męką, witając Pana Jezusa, do Jeruzalem wjeżdżającego, z palmami w ręku śpiewali: *Hosanna!* synowi Dawidowemu.

Ztąd i na procesji palmowej wyraz ten w śpiewie z rytuału wielekroć bywa powtarzany. Znajduje się on jeszcze w psalmie (117) 118 v. 25, a u żydów po dziś dzień nazywają *hozanna* albo *hoszana* modlitwy, odmawiane dnia siódmego święta namiotów czyli kuczek; zaś *hoszana rabba*, t. j. wielka hozanna, same te święta, ponieważ często powtarzają ten wyraz w modłach, prosząc Boga o błogosławieństwo na rok nowy następujący. Kościół zatrzymał hozanna bez tłumaczenia, podobnie jak *amen*, *alleluja* (ob.), bo ma ono swoje znaczenie, które się w przekładzie nie uda. Ob. *Romée* p. I c. 3 art. XX n. IX. *X. S. J.*

Hozjusz (*Hosius*, *Osius*) Stanisław, kardynał i bp warmiński, ur. 5 Maja 1504 w Krakowie (*Eichhorn*, Stanisl. Hosius, I 20 n. 2), z ojca Ulryka Hos'a, który opuściwszy margrabstwo Badeńskie, po wielu podróżach osiadł był w Krakowie, a potém był prokuratorem miasta Wilna. Ulryk, podobnie jak jego żona Anna, był człowiekiem pobożnym i miłosiernym: własnym kosztem wystawił on w Wilnie szpital [1]) dla ubogich i chorych (*Hosii* epist. 252; Opp. II 426) i klasztor, do którego wprowadził dominikanów (*Reszka*, Vita Hosii l. 1 c. 1). Żyjąc w domu, oddychającym pobożnością, młody Stanisław wcześnie powziął gorące pragnienie, żeby się poświęcić Bogu w stanie duchownym. Przez 6 lat pobierał początkowe nauki, w których nader świetne czynił postępy. Z domu wyniósłszy dokładną znajomość języków: polskiego, niemieckiego i łaciny, obok innych przedmiotów, r. 1519 zapisał się do akademji krak., a 1521 został bakałarzem (*Statuta nec non liber promot. univ. crac.*, ed. Muczkowski p. 171). Przez cały ten czas, równie jak i później, jedyną jego zabawą była książka, od której go niekiedy siostry gwałtem odrywać musiały (*Reszka* op. c. l. 1 c. 6). Przez Tomickiego, bpa krak., wysłany za granicę, w Padwie i Bolonji przykładał się do literatury starożytnej i prawa (szczegóły o pobycie za granicą ob. *Eichhorn* op. c. I 30—33). Do kraju wrócił 1533 r. jako doktor prawa i zaraz wszedł do kancellarji królewskiej, gdzie pracował przy podkanclerzach: Tomickim († 1535) i Chojeńskim. R. 1538 został kanonikiem warmińskim, pełniąc przytém obowiązki sekretarza przy królu, zwłaszcza do spraw pruskich. Dantyszek, bp warmiński, którego poezje H. wydawał w Krakowie, uczynił go kustoszem warmińskim, Gamrat—kanonikiem krakowskim i sandomierskim; w djecezji krakowskiej nadto otrzymał probostwa: gołąbskie i radłowskie. Zygmunt I zachęcał go wtedy, żeby skończył historję narodu polskiego, rozpoczętą przez Bernarda Wapowskiego (ob.), lecz H. tej pracy się nie podjął. Tenże król pragnął swego sekretarza wynagrodzić bpstwem, lecz iż żadne podówczas za granicą właściwej Korony nie wakowało (H., jako nie szlachcic, w Koronie nie mógł być bpem), zlecił przeto rzecz tę synowi. I rzeczywiście Zygmunt August zaraz w pierwszym roku swego panowania mianował go bpem chełmińskim (1549); zanim jednak H. objął

[1]) Szpitale u nas bywały przy każdym kościele parafjalnym; były to więcej domy przytułku dla starców z parafji, aniżeli szpitale w dzisiejszém znaczeniu tego wyrazu. Niewielki domek drewniany o dwóch izbach: jednej dla mężczyzn, drugiej dla kobiet, na ten cel wystarczał. Potrzeby takiego szpitala zaspakajali sami parafjanie. Bywały jednak szpitale, mające osobne fundacje.

rządy swej djecezji, król wysłał go w poselstwie do ces. Karola V, w sprawie o bannicję, na jaką stany cesarstwa skazały Alberta, księcia pruskiego, chociaż był wazalem króla polskiego (sprawozdanie ob. *Bibljoteka ordynacji Krasińskich. rok 1872* s. 82—94; cf. *Eichhorn* op. c. I 98—100). H. wprawdzie sprawy tej nie załatwił, jednakże zdołał przynajmniej burzę na pewien czas odwrócić; za jego staraniem Karol V odnowił przymierze (12 Grudnia 1549), zawarte poprzednio między królem polskim a Ferdynandem I (ap. *Dogiel*, Cod. dipl. I 219). Podróż trwała od Kwiet. 1549 do Stycz. 1550; H. jeździł do Wiednia, Pragi, Brukselli i Gandawy, zawiązując wszędzie nowe, lub odnawiając dawne ze znakomitymi mężami stosunki. Przez ten czas król sam za niego ucierał się ze stanami ziem pruskich, które nie chciały dopuścić na bpstwo swoje człowieka nie urodzonego w Prusiech; nadto, zapłacił za niego koszta bull konfirmacyjnych (*Eichhorn* I 87, 88, 101). Po powrocie z poselstwa pojechał zaraz H. do Lobawy, rezydencji bpów chełmińskich, żeby osobiście objąć zarząd djecezji. Przedewszystkiém wziął się energicznie i roztropnie do wykorzenienia nowości religijnych, jakie się podówczas w Toruniu szerzyć zaczęły. Osobiście zjechawszy w Kwiet. 1551 r. do tego miasta, kazał ogłosić, że kto ma jakie wątpliwości względem wiary, niechaj przybędzie do niego, a otrzyma zadawalniającą odpowiedź; następnie wszedł do Kościoła i usłyszał, że w litanji do WW. ŚŚ. po słowach *Sancta Trinitas unus Deus...* zamiast wzywania świętych, zaśpiewano zaraz *Propitius esto...* Proboszcz objaśnił, że zmianę tę zaprowadził rektor miejscowej szkoły. H. wezwał do siebie rektora i przekonał go, że jest w błędzie. Rektor prosił, aby mu wolno było jeszcze raz później swoje wątpliwości wyjawić, na co bp chętnie zezwolił, a tymczasem udał się do kościoła na kompletę. Tu nową zastał zmianę: w antyfonie *Salve Regina*, zamiast tych słów, usłyszał *Salve Rex misericordiae*, potem wiersz: *Ora pro nobis Sancte Dei genite*. Oburzony H. zeszpeceniem tak pięknego hymnu, wezwał nazajutrz rektora do siebie. Ten, dumny z zaszczytu, że bp z nim konferuje, z radością przybył, żeby dysputować o rzeczach religijnych. Tymczasém dano znać, że czas na procesję, która ma się odbyć z N. Sakramentem, i H. dysputę na inny czas odłożył. Przy wejściu do kościoła znów spostrzegł, że N. Sakrament wystawionym był wprawdzie według katolickiego obrządku, lecz nikt mu należnej czci nie oddawał, wszyscy byli tyłem do ołtarza zwróceni. Ścisnęło się pobożne serce jego na taką zniewagę i z żalem po procesji wrócił do domu, żeby z rektorem szkoły kończyć rozpoczętą rozmowę. Skoro ten się zjawił, zganił mu H., że się ustanawia sędzią w rzeczach nauki i obrzędów kościelnych, wykazał całą nielogiczność takiego postępowania i zbijał po szczególe nowości przez niego wprowadzane. Rektor tłumaczył się, że on nie jest tu winnym, bo działał z polecenia magistratu. Nazajutrz udał się bp do ratusza i na zgromadzoną radę, powagą swoją i łagodnością tyle wpłynął, że ta zakazała rektorowi mieszać się do kościoła (*Hosii* Acta cum Thorunen. w Opp. II 61—70). Toruń na pewien czas od herezji zabezpieczonym został. Gorliwość H'a o dobro wiary nie zamykała się granicami własnej djecezji: wspierał on bpów polskich pod tym względem, a chociaż najmłodszy, był ich przewodnikiem. W Grudniu 1550 r. on, wspólnie z kolegami, wyjednał dekret Zygmunta Augusta pko heretykom; zaproszony przez prymasa na synod prowincjonalny piotrkowski

(w Czerw. 1551), chociaż nie należał do prowincji gnieźnieńskiej (jako bp chełmiński był suffraganem arcybpa rygskiego, a jako nominat warmiński był exemptus), stawił się przecież i podał prymasowi memorjał o środkach do zreformowania duchowieństwa (w *Hosii* Opp. II 156—8). Na żądanie bpów ułożył podczas tegoż synodu wyznanie wiary: było ono tak jasném, dokładném, odpowiedniém potrzebom swego czasu, że bpi chcieli drukiem je ogłosić. Był to szkic sławnego dzieła *Confessio fidei catholicae christiana*, w którém H. dogmaty katolickie gruntownemi wywodami poparł i objaśnił, a które nietylko u nas, lecz i za granicą chętnie czytywaném było. Jednocześnie z synodem piotrkowskim odprawiał się (od 1 Maja 1551) sobór ekumeniczny w Trydencie. Zygmunt August niewidział nikogo, ktoby mógł godniej rzplitę na soborze reprezentować, nad H'a; jego więc ustanowił oratorem swoim. W tym charakterze znajdując się na synodzie piotrkowskim (Czerw. 1551), uproszonym został przez bpów, żeby był i ich przedstawicielem na soborze (*Eichhorn* I 120, 127). Missja ta jednak do skutku nie przyszła, bo brak funduszów i inne zajęcia nie pozwoliły H'wi udać się zaraz w drogę, a później (28 Kwiet. 1552) sobór odroczonym został do lepszych czasów. Wkrótce po synodzie piotrkowskim H. przeniesionym został na bpstwo warmińskie, wakujące przez śmierć Tidemanna Gize († 23 Paźd. 1550). Zygmunt August postanowił na tę katedrę posunąć H'a, już to żeby go wynagrodzić za usługi wyświadczone rzplitej, już też aby na czele ziem pruskich postawić męża zaufanego (bp warmiński miał i świecką jurysdykcję). Nie było tajném H'wi, że ta promocja jeszcze więcej może obrazić stany pruskie, dla tego wypraszał się od niej (*Eichhorn* I 135). Król tymczasem wysłał od siebie delegata do kapituły warmińskiej i przedstawił jej do wybrania czterech kandydatów, między którymi na pierwszém miejscu był wymieniony H. Kapituła żadnemu z tych kandydatów głosów swych dać nie chciała, gdyż jedni nie byli rodem z ziem pruskich, jak H., drugich zaś przyczyny kanoniczne wybrać nie dozwalały. Pomimo tego król zamianował H'a i, nie zważając na protestację kapituły (2 Marca 1551 r.), prosił Papieża o zatwierdzenie tej nominacji. Z obawy, iżby nie przyszło do jakiego między królem a kapitułą nieporozumienia, H. przyjął w tej sprawie rolę pośrednika: króla skłonił, że kapitule pozwolił do wyboru przystąpić, a kapitułę, że tym razem wybór uczyniła zgodny z wolą królewską, obiecując jej, że to nadal nie będzie stanowić prejudykatu dla praw i przywilejów Warmji. Pod tym warunkiem postulowany przez kapitułę, H. został zatwierdzonym na bpa warmińskiego przez Juljusza III 27 Kwiet. 1551, a 21 Lip. t. r. odbył ingress do katedry wschowskiej, następnie zwiedził djecezję, odbierając wszędzie książęce hołdy (*Eichhorn* I 139). Zygmunt August do końca życia pokładał nieograniczone w H'u zaufanie, jak się pokazuje z listów, pisanych do niego do Rzymu, w sprawie o sukcessję po królowej Bonie (ob. *Akta podkanclerskie Fr. Krasińskiego* w *Bibljot. ordynacji Krasińskich*, *rok 1869* n. 131, 154, 156, 167 i in. *rok 1870* n. 4, 7, 28, 40 i in.; *rok 1871* n. 19, 40, 59 i in.; *Przeździecki*, Jagiellonki polskie, III 205; IV 197, 270—283; *Grabowski*, Starożytności polskie, II 9.. 83..), w których, to listach wszystkim ajentom królewskim w tej sprawie nie pozwolono nic czynić bez rady H'a. Niemniej był on cenionym przez bpów. Prymas Dzierzgowski żadnego synodu bez H'a nie odprawia (1551, 1554,

1555; *Eichhorn* op. c. I 209—12); Lubodzieński, bp chełmiński, szuka z niego rady, jak ma sobie postąpić z nowatorami w Toruniu; inni również w wątpliwościach do H'a się udają; dobrzy go szanują, źli się go boją. Więcej niż królowie i bpi polscy cenili H'a Papieże. Juljusz III mianował go inkwizytorem na Pomezanję (25 Lip. 1550. *Theiner*, Monum. Pol. II 568). Paweł IV, polecając bpom polskim swego nuncjusza Aloizego Lipomana (8 Paźd. 1555), osobny list tejże treści pisze do H'a (*Theiner*, Mon. Pol. II 584), wzywa go (22 Paz. 1557) do Rzymu, żeby zasięgać rady względem mającego się znów otworzyć soboru trydenckiego (*Eichhorn*, Stan. Hos. I 298), a po 3-godzinnej z nim rozmowie, z radością dziękuje Bogu, że takiego męża dał Kościołowi, i postanawia go uczynić kardynałem. Pius IV zatrzymał H'a w Rzymie (*Theiner*, Mon. Pol. II 595); w Marcu 1560 wysłał go w charakterze apostolskiego nuncjusza do ces. Ferdynanda (ib. p. 596), mianował kardynałem 1561 r. (ib. p. 638), zamierzał ustanowić nuncjuszem w Polsce (ib. 598), lecz potém zmienił zamiar, t. r. mianował go jednym z legatów prezesów soboru trydenckiego i wprost z Wiednia kazał mu się udać do Trydentu. Od Sierp. 1561 do końca r. 1563 H. stał na czele episkopatu całego świata, pracując na soborze nad ustaleniem dogmatów i reformą obyczajów (*Eichhorn* op. c. II 35—135). Gdy wrócił do Warmji, otrzymał od Piusa IV nominację na legata a latere (1567). R. 1569 H. udał się znów do Rzymu; Grzegorz XIII nadał mu godność wielkiego penitencjarza (1573), najpierwszą po papieskiej i będącą zwykle w rękach osób najmilszych Papieżowi. Wszystkie te dostojeństwa winien był H. wyłącznie swej nauce, prawości charakteru i nieskazitelności obyczajów; zaszczyty spadały na niego bez jego wiedzy, a nawet pko woli. Jak od bpstwa warmińskiego, tak jeszcze goręcej wypraszał się od kardynalstwa. Kiedy Paweł IV objawił zamiar wyniesienia go na godność kardynalską, H. z pokorą przedstawiał, że to mu popsuje dobre imię, gdyż heretycy, już i tak szarpiący jego sławę, teraz większy będą mieć pozór do posądzania go o żądzę honorów. Papież, zdziwiony tym oporem, cierpko odrzekł: „Więc ty względy u heretyków więcej cenisz niż moją łaskę?" H'wi nad te słowa nie mogło być nic boleśniejszego; nie ustał jednak wypraszać się od nowego zaszczytu, a gdy sam nie mógł, kardynała Puteusa uprosił, żeby Papieża od zamiaru swego odwiódł. Ta pokora i bezinteresowność H'a wyrwała Pawłowi IV wyznanie: że odkąd poznał H'a, przestał podziwiać najsławniejszych mężów swego czasu (*Eichhorn* op. I 307—9). Czego ledwo uniknął H. pod Pawłem IV, to go spotkało pod Piusem IV: Papież ten mianował H'a kardynałem bez jego wiedzy i woli: *inscientem et absentem* (*Theiner*, Mon. Pol. II 638), wtedy gdy on był w Wiedniu na nuncjaturze. W domowém życiu H. był łagodnego charakteru. Reszka (*Vita Hos.* l. 3 c. 12), choć przez 20 lat był przy nim, nie widział go nigdy uniesionego gniewem. To samo świadczy o nim jezuita Salmeron (ap. *Reszka* l. c.), który życzył H'wi, aby miał przynajmniej ze dwie uncje surowości Torresa (*Hosii* epist. 77; Opp. II 225). Tylko herezja i inne występki bolały go wielce, bo miłował Kościół Chrystusów i swój kraj, a z doświadczenia wiedział, że dla nowatorów nie ma nic świętego, że w obec nich pokój ani w Kościele ani w państwie utrzymać się nie da. Approbował karę śmierci na heretyków (epist. 100, 104; Opp. I 679; II 247, 250), sam jednak, jak widzieliśmy wyżej, przekonywaniem

i drogami łagodnemi starał się o ich wyprowadzenie z błędu (cf. De actis cum Elbing. a. 1558, *Hosii* Opp. II 70; De actis in comit. pruss. Graudent. a. 1558; ib. II 82; *Eichhorn* I 140—183). Zresztą, approbował tę karę o tyle, o ile heretycy sami jej na swych przeciwników pragnęli i książąt do wylewu krwi zachęcali (*Hosii* epist. 100, 104, 134; Opp. II 247, 250, 288). Bartoszewicz (art. *Hozjusz* w *Encykl. powsz.* większej Orgelbranda, XII 191) mylnie twierdzi, że H. w Rzymie pod koniec życia „postami, nabożeństwem, rozmyślaniem umysł swój zaokrutnił. Tak nie po chrześcjańsku cieszył się z rzezi ś. Bartłomieja we Francji, a śmierć admirała Coligny'ego była mu powodem do radości niepomiarkowanej; w zapamiętałości błogosławił niebo." Lecz z rzezi ś. Bartłomieja w pierwszej chwili cieszył się cały świat chrześcjański, nie dla tego, żeby krwi pragnął hugonockiej, lecz że widziano w tém przytłumienie spisku na życie króla francuzkiego (ob. Hugonoci); cieszono się więc z ocalenia króla, nie z rzezi na heretykach dokonanej. Z powodu ocalenia króla w Rzymie odprawiano nabożeństwo dziękczynnne. H. więc nie przez okrucieństwo i fanatyzm, których w całém życiu jego nie widać, lecz przez miłość ku Kościołowi podzielał radość powszechną. Drzwi jego mieszkania dla każdego stały otworem, żaden ubogi nie odszedł bez wsparcia. Jeżeli było mało żebraków, ganił służbę, że ich od niego odpędza. Razu pewnego w Trydencie gdy odwiedzał kościoły w w. piątek i rozdał już wszystkie pieniądze, jakie miał przy sobie, proszącemu żebrakowi oddał fjoletowy płaszcz kardynalski; potém jeszcze spotkał ubogich, a gdy sam nie mógł ich już wesprzeć, sekretarzom swym (Reszka i Gallus), którzy mu w pobożnej pielgrzymce towarzyszyli, polecił zdjąć swoje płaszcze i oddać ubogim (*Reszka*, De atheism. l. 1 c. 5). Po śmierci Zygmunta Augusta (1572), dla zamieszek w Polsce i zarazy w Lombardji, nie dochodziły ani listy ani pieniądze z Polski do Rzymu, a wielu z młodzieży szlacheckiej znalazło się w nędzy; H. podówczas zastawiał swe sprzęty i ratował wszystkich. Ubogich pielgrzymów, przybywających z Polski do Rzymu, miał w szczególniejszej swej opiece: podejmował ich w domu swoim, jakby samego Chrystusa. Podczas jubileuszu 1575 r. sam prowadził ich do 4 kościołów stacyjnych, udzielał Kommunję, wyjednywał im obejrzenie relikwji, grobów świętych i katakumb, opatrywał wreszcie w pieniądze i listy rekommendacyjne na drogę z powrotem. Upominany niekiedy, żeby był w datkach oszczędniejszym, przez wzgląd na domowe potrzeby, odrzekł: trzeba każdemu ubogiemu dawać, żeby nie odmówić czasem Chrystusowi. Dla polskich pielgrzymów zaczął budować w Rzymie kościół ś. Stanisława i dom gościnny, co potém król Stefan Batory dokończył. Pobożność, jaką wyniósł z domu rodzicielskiego, coraz więcej rozwijał. Brewjarz zawsze odmawiał sam, klęcząc, wyraźnie i, o ile można było, w kościele; w domu zaś przy zamkniętych drzwiach. Mszę odprawiał lub słuchał tylko w kościele, jeżeli zaś dla choroby nie mógł się udać do kościoła, wolał wcale Mszy nie słuchać, niż dozwolić ją w domu odprawiać. Przy stole, do którego nigdy sam nie siadał, kazał czytywać dzieła budujące. Ścisłość w zachowywaniu postów aż do przesady posuwał. Zachorowawszy ciężko w Trydencie (1561 r.), nie przestał jednak pościć; gdy zaś choroba stawała się coraz niebezpieczniejszą, prosili go kardynałowie, żeby poszedł za radą lekarzy i zaniechał postów. H. spokojnie odpowiedział: mam nadzieję w Bogu,

że ani wstrzemięźliwość, ani posty życia swego na szwank nie wystawią. Gdy zaś kardynałowie usilniej nalegać poczęli, a Herkules Gonzaga dodał, że go w imieniu Papieża i soboru dyspensuje, odparł H.: „Jużem wam powiedział, że nie w mięsie zwierząt, lecz w Bogu pokładam nadzieję. Napisano w Piśmie ś.: Czcij ojca twego i matkę twoją, abyś długo żył na ziemi. Bóg jest ojcem, Kościół matką. Pierwszy post nakazał, drugi czas postu oznaczył. Obojgu chcę być posłusznym i za to spodziewam się długiego życia" (*Reszka*, Vita Hos. II 4). Z pobożnością łączył ogromną naukę. Kto czytał dzieła H'a, musi przyznać z wydawcą ich Maternusem Cholinus (przedmowa w *Hosii* Opp. t. I): „że nie ma nic w Ojcach śś., nic w teologach scholastycznych, czegoby nie znał H." Sam uczony, lubił wspierać młodzież ubogą a żądną nauki, żeby ją potém na zdolnych sług Kościoła wykierować (*Eichhorn* op. c. II 552). W Warmji starał się nietylko o dobrą naukę po szkołach parafjalnych, lecz nadto założył szkołę wyższą w Heilsbergu, obsadził ją zdolnymi nauczycielami i w krótkim czasie na takiej stopie postawił, że nietylko z Warmji, ale i z Korony szlachta dzieci swoje na naukę do Heilsberga, zamiast do uniwersytetów luterskich, oddawała. Żeby mieć wykształcone duchowieństwo, fundował jezuitów (1564) w Brunsbergu i oddał (1567) im seminarjum djecezjalne. Gorliwy o chwałę Bożą i dobro Kościoła, niczego nie szczędził, co do tego celu prowadziło. Będąc na bpstwie, sam jeździł, nauczał, przekonywał „kozłów" elbląskich i toruńskich. Niemniej gorliwym był o dobro kraju, któremu nie mógł lepiej służyć jak tém, że starał się o utrzymanie jedności religijnej. Śmiało można powiedzieć, że H. był podporą katolicyzmu w Polsce. Miał po wszystkich prawie miastach przyjaciół, przez których wszystko wiedział, co się dzieje na polu religijném i politycznem. Wpływał na bpów polskich już to sam, już przez Papieża, pobudzając ich do stawienia czoła nowinkom religijnym (*Eichhorn* op. c. I 212, 219; *Theiner*, Mon. Pol. II 723, 726, 735; cf. 579); króla i podkanclerza Franciszka Krasińskiego upominał, żeby nie folgowali herezji (*Bibljot. ordynacji Krasińskich*, *r. 1869* n. 239; *r. 1870* n. 239; *r. 1871* n. 206, 250, 294). Kościół powszechny jemu winien doprowadzenie do końca sławnego soboru trydenckiego. H. bowiem podczas swej nuncjatury w Wiedniu (1560—61) skłonił cesarza Ferdynanda I, że sprawę soboru wziął do serca i ułatwienia potrzebne uczynił (sprawozdanie H'a o tém ob. *Theiner*, Mon. Pol. II 599—632; cf. *Eichhorn* op. c. II 14—35). Po ukończeniu soboru (w Grud. 1563), chociaż go serce ciągnie do Rzymu, chociaż przykra pora roku może nadwerężyć jego zdrowie, spieszy do swej owczarni i wprost z Trydentu 14 Grud. 1563 udaje się do Polski (*Eichhorn* l. c. p. 147, 156), żeby pracować nad wprowadzeniem w życie ustaw soboru trydenckiego (ib. p. 168—190, 208—256). Niedługo jednak w kraju zabawił. Zygmunt August, za pozwoleniem Papieża (9 Czer. 1569. *Theiner*, Mon. Pol. II 739), wysłał znów H'a do Rzymu. Chciał król przez niego wyjednać: 1) żeby annat nie wywożono z kraju, lecz je na dobro rzplitej obracano, albo, żeby obowiązani do płacenia annat, drugie tyle do skarbu koronnego wnosili; 2) żeby świętopietrze było także do skarbu rzplitej oddawane (Instrukcja dla H'a d. 18 Sierp. 1569, w *Bibljot. ordynac. Krasiń.*, *r. 1869* p. 128—134; cf. 146). H. takiej misji nie chce się podać, król ustępuje (list z 14 Paźd. 1569, ib. n. 180) i powierza mu

tylko pieczę nad sukcessją po królowej Bonie. Zdawszy rządy djecezji w ręce kapłana siebie godnego (ob. Kromer Marcin), H. jako poseł królewski udał się do Rzymu (we Wrześniu 1569), gdzie już do końca życia (1579) pozostał, służąc gorliwie, jak zawsze, Kościołowi, krajowi i rodzinie królewskiej. H. był zdrowia słabego; zdaje się, że od młodości był słabym na piersi, bo kazań nie mógł miewać; często zapadał na febrę kataralną. Ostatnia choroba zaczęła się z początkiem 1579 r. Chociaż nader osłabiony, nie ustawał w czytaniu, załatwianiu spraw i odbywaniu ćwiczeń pobożnych; post 40-dniowy swoim zwyczajem ściśle także obserwował, czém sobie osłabiony żołądek jeszcze więcej popsuł. Radzono mu wyjechać przed letniemi upałami z Rzymu, lecz chciał jeszcze być na uroczystości śś. Piotra i Pawła. D. 11 Lip. 1579 udał się do Capranica, gdzie przez pierwsze 8 dni czuł się wprawdzie nieco lepiej, ale przez mocną biegunkę, brak apetytu i snu siły jego coraz więcej się wyczerpywały. Przyzwyczajony codziennie odprawiać lub słuchać Mszy ś., uczęszczał i teraz codzień do kościoła, idąc noga za nogą. Wkrótce jednak i na to siły nie pozwoliły, a H. pozostał bez religijnej pociechy, dopóki nie odwiedził go bp z Nepi i nie dał pozwolenia do odprawiania Mszy ś. w mieszkaniu. Nie zważając na osłabienie, słuchał ś. ofiary klęcząc, z rękami wzniesionemi ku niebu, z oczyma łez pełnemi, i do siedzenia nie dał się nakłonić. Do choroby żołądkowej przybył ból nieznośny i uporczywy w prawej nodze. W boleściach wołał H.: „Powiększasz, Panie! ból, pomnóż i cierpliwość!" Gdy radykalniejszych środków na chorą nogę lekarze używali, mówił: „Cóż to, pieczecie mię już, jak ś. Wawrzyńca? Jeszcze święto jego nie nadeszło, a już czuję palenie. Obym tylko był godnym, jak on, wszelki ogień i palenię znieść z równą odwagą!" W boleściach ciągle się modlił. Nie mogąc sypiać, zwracał się jednak do ściany, jakby chciał spać; wtedy ludzie się oddalali, a on swobodnie oddawał się modlitwie. Widząc, że choroba drwi ze wszelkich lekarstw, rzekł do obiecujących mu polepszenie lekarzy: „..Próżno się trudzicie. Uzdrówcie, jeśli możecie, chorobę 76 lat, a wtedy wszystkie bóle ustaną. Nie warto tyle zachodu; czas mego rozwiązania bliski. Dziękuję Bogu i Zbawcy Jezusowi Chrystusowi, że mi tak długo dozwolili żyć, jak ś. Augustynowi, którego przez całe życie swoje najwięcej czciłem i naśladować usiłowałem, a który w 76 roku życia duszę swoją oddał Zbawicielowi..." Na te słowa Reszka, przystępując do niego, rzekł, że nie tylko lat ś. Augustyna doczeka, ale jeszcze dla dobra Kościoła długo żyć będzie. „Bracie najdroższy, odparł H., zawsze cię kochałem i więcej nad innych ceniłem; proszę cię, nie schlebiaj mi. Czuję, że już stygnę; dotknij tylko nóg moich, a będziesz tak samo sądził." Gdy zaś Reszka rzekł, że kardynał może się z ś. Arsenjuszem pocieszać, iż przeszło 70 lat służył wiernie Bogu, i nie obawiać śmierci, poprawił go H. z uśmiechem mówiąc: „Jakże słabą masz pamięć! Nie Arsenjusza, lecz Hilarjona żywot pisał ś. Hieronim." D. 29 Lipca przyjął z rąk Reszki Kommunję i swoim zwyczajem słuchał Mszy ś. jeszcze na klęczkach, potém oddał testament w ręce notarjusza publicznego, odbył spowiedź jeneralną przed o. Olivier, jezuitą, ustanowił egzekutorów testamentu, wydał rozporządzenia względem pogrzebu. D. 5 Sierpnia z Tomaszem Treterem odmówił matutinum o N. P. Śnieżnej, i na „Te Deum" klęczał. O godz. 7 tegoż dnia wyszedł o. Olivier ze Mszą. H. chciał podnieść się z łóżka, żeby uklęknąć na

stopniach ołtarza, a gdy otaczający nie dopuszczali tego, rzekł do Reszki: „Odstąp odemnie kusicielu, niechaj Bogu i Zbawicielowi swemu należną cześć oddam.“ Reszka usłuchał rozkazu, lecz H. już z łóżka zejść nie mógł. Z rozczulającą pobożnością przyjął N. Sakrament na Mszy, po Mszy zaś i ostatnie namaszczenie; potém zwrócił się do obecnych, którzy przy jego łożu klęczeli, prosił każdego o przebaczenie, sam też wszystkim przebaczył. Gdy podniósł ręce, żeby sługom swoim dać błogosławieństwo, ogólny płacz i łkanie napełniły dom; każdy się cisnął, żeby ucałować jego ręce. Odmówiwszy potém prymę, tercję i sextę, rzekł: „Dosyć; nony nie będziemy mówili.“ Kazał sobie następnie czytać historję Męki Pańskiej. Przy zaparciu Piotra o. Olivier zrobił uwagę, że kardynał nietylko nigdy nie zaparł się Pana, lecz owszem, słowem i pismem zwalczał Jego nieprzyjaciół. H. podniósł ręce ku niebu i ze łzami rzekł: Chrystusie, Synu Boga żywego! Ty wiesz, iżem się imienia Twego nigdy nie zaparł; z Twojej to pochodzi łaski, za co Ci składam najgłębsze dzięki!“ Po słowach Ewangelji „I wypuścił ducha,“ zmówił głośno „Ojcze nasz“, „Zdrowaś“ i niektóre modlitwy, odnoszące się do Męki Pańskiej, krzyż do serca przyciskając. Nareszcie wezwał do siebie siostrzeńców, pobłogosławił ich, prosił o modlitwy kościelne za konających, po których spokojnie zasnął w Panu d. 5 Sierp. 1579. „Straciłem, powiada Reszka, najlepszego dobrodzieja, Kościół najgorliwszego obrońcę, ojczyzna najmędrszego obywatela, Rzym najświętszego kardynała, świat chrześcjański swoją najpiękniejszą ozdobę.“ Lud zaś powtarzał: „Umarł mąż święty, mąż uczony, prawdziwy doktor i filar Kościoła“; (*Reszka*, Vita Hos. III 19—20 i list z 16 Sier. 1579 w *Hosii* Opp. II 485—491). Ciało jego z Capranica, gdzie umarł, przeniesiono do Rzymu i pogrzebano po prawej stronie w. ołtarza w kościele N. M. Panny za Tybrem (Trastevere), który był tytularnym jego kościołem. Żywot jego ze spółczesnych opisywali: wspominany kilkakrotnie *Reszka* (ob.) i *Tomasz Treter* (ob.). Oprócz tego, obfity materjał do życiorysu H'a znajduje się w Listach przez lub do H'a pisanych, których większa część jest w archiwum biskupstwa warmińskiego we Wschowie (Frauenburg). Z listów tych, tak drukowanych (do r. 1854), jako i nie drukowanych, korzystał *ks. Antoni Eichhorn* (ob.), autor najlepszej dotąd monografji o H'u (1854—55), do której pozostawałoby tylko dodać nieco o politycznej działalności H'a. Literacką pracę swoją H. rozpoczął od wierszy łacińskich i wydawania pism obcych: 32-wierszowe epigramma do Jędrz. Krzyckiego ob. w tegoż Krzyckiego *De afflictione Eccl. comment.*, Crac. 1527; t. r. wydał H.: *Desid. Erasmi Roterodami* Epistola ad Incl. Sigismundum regem Pol. in qua horum temporum conditionem graphice describit. Eiusdem ad amicum quendam Epistola, qua calumniam sibi intentatam refellit, Cracov. 1527; później wydał jeszcze *Krzyckiego* De ratione et sacrif. Missae, Crac. 1529; przełożył z greckiego dziełko *ś. Jana Chryzostoma*, Libellus elegans in quo confert verum monachum cum principibus, divitibus ac nobilibus, Cracov. 1528; wydał *Himny duchowne*, Krak. 1545. Dzieła własne H'a są: 1) *Confessio fidei catholicae christiana*, o której mówiliśmy wyżej s. 469. Pierwsza część, traktująca w 57 rozd. o wierze i nadziei, wyszła w Krakowie z początkiem r. 1558. Część II (rozdd. 58—93) wygotował H. w jesieni t. r., lecz z drukiem jej wstrzymał się, bo chciał wprzód poprawić część I i wydać razem z drugą. Poprawiwszy,

obie części w rękopismie przedstawił prymasowi Dzierzgowskiemu, z okazji synodu w Piotrkowie (w Listop. 1554). Synod prowinc. piotrkowski (1 Lip. 1555) oddał rękopism drukarzowi w Poznaniu, lecz H. jeszcze go cofnął, żeby dodać nieco z okazji błędów Modrzewskiego, i z tego powodu całe dzieło pierwszy raz wyszło dopiero r. 1557 w Moguncji (*Eichhorn* I 222—25). Przedrukowywaném było: w Poznaniu 1557, Antwerpji 1558, 1559, 1561, Paryżu 1560, 1561, Wiedniu 1560 (pierwszy raz pod imieniem H'a), w Kolonji 1573; tłumaczone na francuzki przez Jana Lawardin (Paryż 1579), na niemiecki przez Jana a Via, później przez Jana Fiklerna ok. r. 1590 (*Jocher*, Obraz bibliogr. III 547). 2) *Verae christianae catholicaeque doctrinae propugnatio*, Colon. 1558, Antwerp. 1559. 3) *Confutatio Prolegomenon Brentii, quae primum scripsit adversus venerabilem virum Petrum a Soto, deinde vero Petrus Paulus Vergerius apud Polonos temere defendenda suscepit*, 1558, 2-a ed. Coloniae 1560, ib. 1561 (cf. *Eichhorn* I 209). 4) *Dialogus de eo: num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti ac divina officia vulgari lingua peragi fas sit*, napisany r. 1556, lecz drukowany pierwszy raz 1558, czy też dopiero 1559 Dilingae (*Jocher* op. c. III 291; *Eichhorn* I 289), przedruk. 1560; po polsku wyszedł ten *Djalog* razem z przekładem następnego dziełka H'wego. 5) *De expresso Dei verbo libellus valde utilis ac his temporibus necessarius*, napisane r. 1558 (*Eichhorn* I 294) i t. r. dwa razy wydane Dilingae; przedruk. ib. 1559, 1560, Paris. 1561;—accessit Dialogus de communione sacrae Eucharistiae sub utraque specie, conjugio sacerdotum et Sacro in vulgari lingua celebrando, Antverp. 1565; przekład polski p. t. *Xięgi o iasnym a szczyrym Słowie Bożym. Naiasnieyszemu xięciu y Panu Sygmuntowi Augustowi Krolowi Polskiemu* etc. *przypisane. Item. Rozmowa o tym, godzili sye Laikom Kielicha, Księżey żon dopuścić: a w Kościelech służbę bożą ięzykiem przyrodzonym sprawować*, Krak. 1562; przekł. niemiecki przez Leonarda Hallera, suffragana eichstätskiego, w Ingolsztadzie 1559: *Von dem hellen klaren und offenbarem Wort Gottes*. 6) *Judicium et censura de Judicio et censura Heidelbergensium Tigurinorumque ministrorum* (bezimiennie), 1564, 1565; przekład polski 1566 (*Eichhorn* II 257—61). 7) *De variis nostri temporis haeresibus*, Paris. 1560 (*Jocher*, Obraz bibl. II 239, III 587). 8) *De loco et authoritate Romani Pontificis in Ecclesia Christi et Conciliis epistola ad Stanislaum Orichovium. Praefixa est Orichovii epistola ad quam respondetur*, Coloniae 1567. 9) *Orationes quatuor*, Cracov. 1599 i w *J. Długosza* Hist. Pol., ed Lipsk. t. II. Zbiorowych wydań dzieł H'a było kilka: *D. Stanislai Hosii Opera omnia*, Paris. 1562 f. *Opera quae hactenus extiterunt omnia. Opus hoc nunc postremo ab auctore recognitum et auctum*, cura D. Doctoris Henrici Dunghen, canonici Antverpiensis, Antverp. 1566 f.; *Opera omnia ab ipso auctore diligenter recognita: Confessionis opus plus quam 40 foliis auctum*, denuo solerti cura D. Doctoris Dunghaei edita, ibid. 1571 f.; *Opera omnia in duos tomos divisa, quorum primus ab ipso auctore sic auctus et recognitus ut novum opus fere censeri possit. Secundus autem totus novus.* Coloniae apud Maternum Cholinum, 1584, 2 v. f., wydane staraniem ks. Stan. Reszki. Nadto, H. zostawił ogromną ilość listów, pisanych do niego, lub przez niego do uczonych, mężów stanu, bpów i t. d. Listów takowych jest 3,500 w archiwum biskupiém we Wschowie i nieco mniej w archiwum kapitulném tamże (*Eichhorn* I 17,

18). Drukiem ogłoszone są: a) *Epistola ad ill. Brunsvici ducem Henricum* (w *Epistolae duae insignes altera S. Hosii, altera Cromeri*, Paris. 1564, Colon. t. r. i w *Opp.* we wszystkich wydd.). b) *Acta cum diversis haereticis* i *Volumen epistolarum* (277 listów) w *Opp.* wyd. Reszki, 1584. c) Korrespondencja z Karnkowskim, z Zygmuntem Augustem, Kromerem i Commendone'm, wydana przez Karnkowskiego w zbiorze p. t. *Illustrium virorum Epistolae in 3 libros digestae*, 1578. d) Reszka wydał swoją korrespondencję z H'em: *Stanislai Rescii* Epistolarum liber, Neapoli 1594; drugi tom ma listy samego Reszki z lat 1594—97. Inne listy H'a są: e) w *Ern. Salom. Cypriani* Tabularium Ecclesiae Romanae saeculi XVI, Francof. et Lips. 1743 in-4.; f) w *Julii Pogiani* Epistolae et orationes olim collectae ab Ant. Mar. Gratiano, nunc ab Hier. Logomarsino editae, Romae 1756—62, 4 v. in-4 (korrespondencja H'a z Pogiani'm i z kardynałami: Ottonem Truchsess, Michałem Bonelli, Wilh. Sirlet); g) w *Theiner'a* Monum. Pol. t. II jest korrespondencja H'a z Papieżami, nuncjuszami papiezkimi w Polsce, z ś. Karolem Boromeuszem i in., najwięcej o nuncjaturze H'a w Wiedniu 1560—61 r. i o soborze trydenckim; h) w *Bibljotece ordynacji Krasińskich, rok 1869—71* (Akta podkanclerskie Fr. Krasińskiego, część I—III Warsz. 1869—71), jest znaczna liczba listów H'a i do H'a, odnoszących się do sprawy o sukcesję po królowej Bonie; i) listy Jak. Layneza i Jana Maldonata do H'a ap. *Gottl. Friedländer*, Beiträge zur Reformationsgeschichte, Berlin 1837. k) 3 listy H'a do jezuity Jana Polancus ap. *Theiner*, Schweden, II 329—331. O listach H'a w *Grabowskiego* Starożyt. Pol. i w *Przeździeckiego* Jagiellon. Pol. ob. wyżej str. 469. Ob. także l) *Tajne listy króla pol. Zygmunta Augusta do St. Hozjusza, posła rzplitej Polskiej na dworze rzymskim, w r. 1549 i 1550 umówionemi znakami pisane, z oryginałów zachowanych w bibljotece uniwers. jagiell. w Krakowie*, odczytał Józef Łepkowski, Wiedeń i Wadowice 1850 (litografowane); m) Listy *Commendonego* (ob.); n) *Dziennik wileński* r. 1815—18, gdzie korrespondencja H'a z Kromerem; o) *Łukaszewicz*, Historja szkół, I 116 (o fundacji szkoły w Heilsbergu i sprowadzeniu jezuitów, listy H'a); p) *Szujski*, Scriptores rer. pol., I 287 (treść korrespondencji H'a o jego poselstwie do ces. Karola V r. 1549); q) *Rykaczewski*, Relacje nuncjuszów, Paryż 1864 t. I p. 62, 68, 290 (list H'a do Pawła IV, jako też listy Pawła IV i nuncjusza do H'a). Towarzystwo historyczne warmińskie zamierza w r. 1879 obchodzić 300-letnią rocznicę śmierci H'a. *X. W. K.*

Hroznata (*v.* Groznata), błogosławiony (14 Lip.), ur. w połowie XII w. z wyższej rodziny szlacheckiej, z ojca Sezimy, którego krewnymi mianowali się hrabiowie z Guttenstein i z Wrtby. Matką H'y była Dobrosława, należąca do istniejącego dotąd rodu Czernin'ów. Spółczesny bjograf opowiada, że gdy H. urodził się nieżywym, matka kazała go już pogrzebać; lecz na usilną prośbę akuszerki ofiarowała go N. M. Pannie, i nagle dziecię odżyło. Opieka N. Panny i później w kilku przypadkach dziecię od niechybnej śmierci wyratowała. Raz jadąc z matką i najstarszą siostrą Wojsławą, H. wypadł z ręku tej ostatniej: koło przejechało go, lecz kalectwa ani choroby żadnej nie doznał. Innym razem w Krakowie, dokąd pojechał na ślub swej siostry Wojsławy, ze starostą krakowskim, bawiąc się z rówieśnikami nad Wisłą, wpadł był w wodę, a ryba go z głębiny zdrowego na wierzch po pewnym czasie wypchnęła.

Gdy go się potém pytano, jak wytrzymał tak długo pod wodą? odpowiedział, że jakaś pani cudnej piękności broniła go pko bałwanom. Widząc w tém cudowną rękę Bożą nad sobą, H. poślubił być szczególniejszym czcicielem N. M. Panny. W młodym wieku H. wśród innych synów magnackich odznaczał się nietylko majątkiem, ale rozległemi wiadomościami, mądrością i cnotą; miał serce czułe na nędzę bliźniego, był obroną uciśnionych, ojcem sierot i pociechą strapionych. Gdy dorosł, udał się do Pragi na dwór księcia i bpa Henryka Brzetysława. Tam dostąpił godności komesa (comes), wszedł potém w związki małżeńskie, a gdy żona powiła mu syną, H. zdawał się być u szczytu ziemskiego szczęścia. Pobożne postanowienie, w młodości uczynione, poszło niejako w zapomnienie; dopiero śmierć jedynego dziecka, a wkrótce po niém i żony, zerwała pęta, które H'ę do świata przywiązywały. Dla zadosyć uczynienia swemu ślubowi wystawił na cześć N. Panny klasztor w Tepl (1196), uczynił go swym spadkobiercą i oddał norbertanom z opactwa Strahow w Pradze. Gdy to się dzieje, przybył do Czech kardynał Piotr, legat Celestyna III, głosić krucjatę (1197). H. był jednym z pierwszych, którzy na to wezwanie krzyż przyjęli. Zanim udał się w drogę, zwyczajem krzyżowców uczynił testament, którym Tepl z przyległościami zapisał na wieczne czasy nowemu opactwu, a w razie śmierci miał tenże klasztor odziedziczyć inne jego dobra, z pewnemi wyjątkami dla krewnych i sług. Testament ten został zatwierdzony przez księcia Henryka Brzetysława, który z swej strony także dodał niektóre dobra klasztorowi (1197). Urządziwszy w ten sposób swoje interesa, H. pociągnął z orszakiem do Apulji, gdzie na rozkaz Henryka VI zbierały się oddziały krzyżowców. Lecz nim osiągnął cel swej podróży, dowiedział się o śmierci księcia Henryka Brzetysława († 14 Czerw. 1197). H. słusznie się obawiał, że z tej okazji powstaną zamieszki w kraju, a jego fundacja może upaść; wahał się przeto, czy udać się na wyprawę, czy wrócić do ojczyzny. W tém wybuchła zaraza w zebranym obozie w Apulji: krzyżowcy poczęli się rozchodzić i H. też do Czech pospieszył. Po drodze wstąpił do Rzymu i uzyskał (7 Sierp. 1197) od Papieża zatwierdzenie i niektóre łaski dla swego opactwa teplowskiego. Przybywszy, zastał dwóch braci (Przemyśl Otakar i Władysław) gotowych do orężnego spierania się o tron. Dzięki pośrednictwu magnatów do wojny nie przyszło, gdyż Władysław zrzekł się swych pretensji na rzecz brata. W pojednaniu tém zapewne i H. nie mały brał udział, bo Przemyśl Otakar, w nagrodę zasług, dał mu Hroznietin (Lichtenstadt). Podówczas właśnie przybyła z Krakowa owdowiała Wojsława, siostra H'y, osiadła w Tepl i tak sobie nabożeństwo norbertanów upodobała, że prosiła brata, żeby założył klasztor norbertanek, na co sama znaczne summy ze swego majątku ofiarowała. H. chętnie przystał na tę prośbę i r. 1200 stanął w Chotieszowie klasztor żeński, do którego Wojsława z siostrą swoją Judytą wstąpiła (klasztor ten skasowany za Józefa II ces. r. 1782). Wkrótce potém i sam H. postanowił wziąść habit norbertański dla zadosyć uczynienia za ślub w młodości uczyniony i za drugi, którym się zobowiązał pójść na wojnę do Ziemi ś. Że jednak chciał wszystkie dobra swoje i przywileje do nich przywiązane przekazać opactwu teplowskiemu i chotieszowskiemu, a dobra te miał od króla, przeto musiał wprzód prosić o pozwolenie królewskie, zanim postanowienie swoje mógł wykonać. Król zezwolił na prośbę H'y i obdarzył oba jego kla-

ustory licznemi przywilejami; poczém H. udał się do Rzymu (1201), gdzie Innocenty III potwierdził na zamianę ślubu (wstąpienia do zakonu za udanie się do Ziemi ś.), własną ręką włożył nań habit zakonny, wyświęcił na subdjakona i nadał tytuł kapelana stolicy rzymskiej. Wróciwszy do kraju, H. osiadł w klasztorze teplowskim, żeby wyłącznie Bogu się poświęcić i w spokoju życia dokonać; na rozkaz jednak opata musiał się zająć administracją obszernych dóbr opactwa. Jako administrator kilkakrotnie bronił własności klasztornej od niesłusznych pretensji chciwych sąsiadów. Na niejaki czas przed śmiercią, będąc w Chotiesowie, zachorował. Raz pewnego zerwał się nagle ze snu i zawołał: Patrzcie! nieprzyjaciele biorą mię i uprowadzają!—Uspokojono go, że jest wśród swoich i że mu żadne niebezpieczeństwo nie grozi; jednakże przeczucie gwałtownej śmierci ciągle go niepokoiło. Wróciwszy do zdrowia, odjechał do Tepl; tam krótko zabawiwszy, wyjechał obejrzeć dobra klasztorne. Przeczuwał, że to ostatnia jego podróż, dla tego przed drogą wyspowiadał się i przyjął N. Sakrament. I rzeczywiście w drodze napadło go kilku ze szlachty, których pretensje do dóbr klasztornych odparł H., uprowadzili go do zamku Kinsberg i trzymać postanowili w więzieniu dotąd, dopóki znacznego okupu nie dostaną. Zanim zakonnicy zdołali zebrać żądaną summę, H. w więzieniu d. 14 Lip. 1217 r. zakończył świątobliwy żywot. Ciało jego wykupili zakonnicy, uroczyście odprowadzili do Tepl i złożyli przed wielkim ołtarzem, gdzie dotąd w kamiennej, opieczętowanej trumnie spoczywa. Żywot jego, opisany przez bezimiennego spółczesnego norbertanina z Tepl, jest w *Aub. Miraei* Chronic. praemonstr. p. 271; w *Balbini* Syntagma histor. de famil. Guttensteinia p. 66; w *Bolland.* Acta SS. 14 Jul. III 804. Cf. *Pinii*, Commentar. praev. w *Bolland.* l. c. p. 793; *Hugo Johann Karlik*, Hroznata und die Prämonstratenser-Abtei Tepl, nach Urkunden des Stiftsarchiv verfasst, Pilsen 1870 in-8 s. XI 117 (o żywocie H'y mało; więcej traktuje historję opactwa). *X. W. K.*

Hube Józef, brat uczonego prawnika, senatora *Romualda H'go*, ur. w Warszawie 1804, uczył się w Dreznie, Krakowie i Warszawie, gdzie uczęszczał na wydział prawny w uniwersytecie; r. 1824 otrzymawszy stopień magistra, rozpoczął praktykę sądową, wszakże dla dalszego kształcenia w prawie udał się jeszcze do Berlina, a następnie do Paryża. R. 1828 został urzędnikiem w prokuratorji, r. 1830 otrzymał katedrę historji prawa w uniwersytecie warsz., jako magister legens. Opuściwszy kraj, został w Rzymie kapłanem (1840), doktorem teologji i członkiem zgromadzenia księży zmartwychwstańców; przemieszkuje w Paryżu. Oprócz dzieł prawnych, napisał: *Nauka o Najśw. Sakr. oraz zachęta i przygotowanie do Kommunji św.*, Warsz. 1855; *O pokorze nauka dla wszystkich, części troje*, Warsz. 1861; *O częstej Kommunji*, Rzym 1855, Berlin 1857.

Huber Samuel, teolog protestancki, ur. 1547 w Bernie, gdzie ojciec jego był nauczycielem, r. 1570 zarządzał parafją w Sanen, później w Burgdorf. Napięte stosunki, w jakich przez długi czas zostawał z berneńskim dziekanem *Muskulusem*, w skutek colloquium w Mömpelgard 1586, przeszły w zacięte spory. Dysputował tam Beza z Jakóbem Andreae i innymi, w obec delegatów rady i wielu teologów, między którymi był Muskulus i Hübner z Berna. Pko tym ostatnim wystąpił H., twierdząc, że z pogwałceniem przysięgi odpadli od kościoła berneńskiego,

który 1555 odrzucił kalwińskie zasady o przeznaczeniu, ponieważ Muskulus podpisał akta rzeczonej dysputy, wydane przez Andreae wbrew przyrzeczeniu i, jak zapewnia Beza, sfałszowane. Dla wyjaśnienia rzeczy przytaczamy główne zdanie doktryny H'a: „Bóg przed wieki, mówi on, wszystkich ludzi przeznaczył do zbawienia, niezależnie od ich wiary, gdyż ona nie jest podstawą przeznaczenia.“ Zdanie to opierał na Piśmie ś. (Ef. 1, 4. Tyt. 2, 11. II Tym. 1, 9. I Tes. 5, 9. II Kor. 5, 15—19 i t. p.), na podobieństwie naszém do Boga, na obiecanym dla wszystkich Odkupicielu, na powołaniu wszystkich do Ewangelji, na pojednaniu z Bogiem ludzi, gdy jeszcze nieprzyjaciołmi Jego byli, na postanowieniu Sakramentów, na zapisaniu w księdze żywota i wreszcie na świadectwach Lutra i innych. Celem stłumienia kłótni H'a z Muskulusem i ich zwolenników, zebrano się na nową dysputę 1588: po trzydniowych bezowocnych rozprawach o przeznaczeniu i dotyczących go kwestjach, stanęło na tém, aby opinji teologów berneńskich nie rozstrzygać; gdy zaś o zdaniach H'a orzeczono nie podług jego życzenia, obrażony przeszedł na stronę luterską i namiętnie jej bronił, przez co i z Berna i z posady ustąpić musiał. W Wirtembergji, dokąd się był udał, podpisawszy formułę zgody (formula concordiae), otrzymał parafję. Szeroką wiedzą i żarliwością, z jaką występował w swych pismach przeciw katolikom i reformowanym, zjednał sobie tybingskich professorów; niedługo atoli cieszył się ich przyjaźnią. W pierwszej zaraz dysertacji, jaką napisał za radą Andreae, wystąpił z swoją nauką o łasce, jakkolwiek ukrytą jeszcze, ale na to nie zwracano uwagi. Lecz kiedy 1592 Gerlach w rozprawie *De aeterna salvandorum praedestinatione* dowodził, że tylko wiernym przeznaczone jest zbawienie, natenczas H. wystąpił publicznie ze swą doktryną, obwiniając professorów tybingskich o kryptokalwinizm. Wezwany przed konsystorz do tłumaczenia, umiał się na ten raz, za pomocą różnych wykrętów i próśb, uniewinnić; byłoby go atoli niebawem spotkało to, co w Bernie, gdyby się był wkrótce nie wyniósł do Witenbergi. I tu z początku ukrywał swe zasady, koledzy mieli nadzieję wywieść go na prostą drogę, sam nawet dla pozyskania doktoratu przysiągł na *formułę zgody;* wkrótce jednak, szerząc swe błędy przez pisma, kazania i odczyty, zaciętę wywołał rozprawy i konferencje, stronnictwa i kłótnie między ludem i studentami, które, mimo zaradczych środków, nie ucichły, aż sprawca ich ustąpił z Witenbergi 1595. Zapał H'a posunął się teraz do najwyższego stopnia. Mieniąc się męczennikiem, dla pozyskania zwolenników objechał miasta: Helmsztad, Brunszwik, Wolfenbüttel, Lüneburg, Hamburg, Lubekę, Rosztok, Lipsk, Jenę, Tybingę i t. p., lecz nigdzie nie znalazłszy pożądanego spółczucia, wszędzie i przy każdej sposobności okazywał skłonność do zgody; że to przecież czynił obłudnie, dowodzą jego pisma w tym właśnie czasie ogłoszone. Pod koniec życia uspokoił się trochę, co też wpłynęło na polepszenie jego doli. Um. w Osterwick (w Halberstadzkiém) 1624. Z życiem H'a upadły wzniecone przezeń spory. W szczupłém gronie jego zwolenników, zwanych *huberjanami*, najznakomitszymi byli witenbergscy professorowie: *Wawr. Fabrycjusz*, *Hirsch*, *Jan Keck*, *Rudolf Huber* (syn) i *Euzebjusz Steter;* inni zgadzali się na tolerowanie jego doktryny, ale jej nie uznawali. Kalwińska o przeznaczeniu nauka była H'wi solą w oku, ale walcząc przeciw kalwińskiemu *decretum absolutum*, na inne wkroczył bezdroże

i zaprzeczał *particularitatem electionis*; można mu to jednak przebaczyć tém snadniej, że, jak wielu ówczesnych teologów, nie znał dokładnie różnicy między *łaską*, *miłością*, *wezwaniem* i *wybraniem* Bożém w sprawie naszego zbawienia. Trzeba tedy powtórzyć z najzawziętszym z jego przeciwników Husterem, że „jego zatemania były bezwątpienia lepsze, niż ich wyrażenia, i każdy, kto nie zna różnicy między *miłością*, *wezwaniem* i *wybraniem*, pójdzie w jego ślady.“ Myliłby się przecież, ktoby H'wi przypisywał twierdzenie, że wszyscy, jako wybrani, będą zbawieni; jest on raczej tego zdania, że ludzie przez wiarę i niewiarę dzielą się na dwa oddziały: jeden idzie za tém, do czego wybrał go Bóg i powołał, a tak otrzymuje przez wiarę to, do czego jest wybrany w Chrystusie, t. j. do żywota wiecznego. Drugi, niestety! daleko liczniejszy, nie chce słuchać Ewangelji, albo słuchając, gardzi nią wyszydza nawet, a tak z własnej woli i winy nie chce dążyć ku temu, do czego Bóg go przeznaczył i wybrał na równi z innymi przez swego najukochańszego Syna. Ten oddział będzie na wieki potępiony. Cf. *Schmid*, Dissertatio de Sam. Huberi vita, fatis et doctrina, Helmst. 1708; *Goetz*, Acta huberiana, Lub. 1707. (*Fritz*). *X. M. S.*

Huberin Kacper, jeden z najpierwszych kaznodziei protestanckich, stronnik Lutra, ważną odgrywał rolę w Augsburgu, gdzie w początkach reformacji zwingljanizm z luteranizmem o pierwszeństwo i przewagę walczyły. Zrzuciwszy habit zakonny, od r. 1525 jako apostata głosił nową naukę w kościele ś. Jerzego, przy którym potém otrzymał urząd pastora. Asystował dyspucie w Bernie i zasiadał na zebraniach Wittenbergskich 1535 r., rozkrzewiał reformę w Palatynacie i w okolicy Hohenloe, r. 1540 został superintendentem w Oehringen. Już r. 1531 ubolewał, że im więcej protestanci piszą, nauczają, głoszą, przepowiadają, tém świat staje się gorszym. Spierał się długo ze zwingljanami, szwenkfeldjanami i innymi sekciarzami, w końcu on jeden z predykantów w Augsburgu przyjął *Interim*, za co został usunięty z urzędu 1552 r. Dał się nawet skłonić do tego, że podczas bytności cesarza w Augsburgu nigdy w kazaniach swoich nie wspominał Papieża i papistów i że nie czynił porównań, obrażających bpa rzymskiego; z tego powodu miał później popaść w smutek i ze zgryzoty za taką wstrzemięźliwość umarł. Zostawił wiele pism, które w części ogłoszone zostały w Norymberdze r. 1552. Cf. *Döllinger*, Die Reformation etc. II 576. (*Fritz*).

Hubert (*Hubertus*), św. (3 Listop.), pochodził z szlachetnego rodu w Akwitanji, był uczniem *ś. Lambrechta*, biskupa Mastrychtu, i mistrzem dworu Dietricha czyli Teoderyka III, króla frankońskiego (673—691). Ponieważ nie mógł się zgadzać z Ebroinem, pierwszym ministrem, przeto udał się do mistrza dworu Pipina, do Austrazji. Tu ożenił się z *Floribaną*, która mu urodziła *Floriberta*, następcę jego na bpstwie w Liège. Po śmierci żony H. postanowił wstąpić do stanu duchownego; w tym celu udał się do biskupa Lambrechta. Wyświęcony na kapłana, odbył podróż do Rzymu, a gdy Lambrecht został zamordowany, został Hubert przez Papieża Sergjusza I (687—701) na następcę jego w Mastrychcie zatwierdzony. Mieszkańcy miasteczka Liège zbudowali kościół na miejscu, gdzie ś. Lambrecht był zamordowany: H. przeniósł tam uroczyście ciało świętego, a zarazem i stolicę bpią. Żarliwém opowiadaniem Ewangelji pozyskał H. Kościołowi pogańskich jeszcze po części mieszkańców okolicy. Um. 29 Cz. 727 r., pochowany w kaplicy

ś. Piotra przez siebie zbudowanej. R. 825 ciało jego przeniesiono do klasztoru benedyktyńskiego *Ardenne* (*Andagium*, *Andainum* w prowincji Luksemburg) nazwanego odtąd klasztorem *św. Huberta*. H. wielki miłośnik myślistwa, polując raz w wielki piątek w lesie Ardeńskim, miał ujrzeć pomiędzy rogami jelenia krucyfiks opromieniony światłem; widzenie to miało być powodem jego nawrócenia i wstąpienia do stanu duchownego. H. jest patronem myśliwych i pko ukąszeniu psów wściekłych. Ob. *Vita s. Huberti ep. Leod. auctore anonymo coaevo* (od rozdz. 21 są dodatki późniejsze), ap. *Surium*, Vitt. SS. 8 Nov. Żywot ten przerobiony i kontynuowany przez jakiegoś Jonasza p. t. *Vita et translatio s. H'i in Andainum monasterium facta per Vulcandum eppum leodien. a. 825*, w *Joh. Roberti* Historia S. H'i, Luxemburgi 1621, także ap. *Mabillon*, Acta SS. ord. s. Ben. saec. IV 1 p. 295, ap. *Surium*, l. c. *Conversio S. H'i*, ap. *Duchesne*, Hist. Franc. script. I 678. Cf. Abrégé de la vie et miracles de s. H., Liège 1704; (*Celest. de Jong*) Histoire en abrégé de la vie de s. H., Paris 1678, 1737, Liège 1733; (*P. Willemaers*) Vita s. confessoris et pontificis H'i, Bruxel. 1730; *N. Kneip*, St. Hubertus-Büchlein. Nachricht über das Leben, den Körper, die Stola und die beständ. Wunder des h. Hubertus Apostels der Ardennen, Luxemburg 1874 in-16 s. 161; *Heggen*, Des h. Hubertus Leben und Wirken, nach den Quellen bearb., Elberfeld 1875 s. 167; *F. Caneto*, Saint-H., sa légende, son siècle et les monuments relatifs à son culte, Auch 1869 in-8 s. 87; *Stan. Prioux*, St. Hubert, apôtre des Ardennes, patron des chasseurs, Paris 1853 in-12; *Ed. Fétis*, Légende de S. H. précédée d'une préface bibliographique et une introd. historique, Bruxel. 1846. Cf. *Ch. Nisard*, Histoire des livres populaires, Paris 1864, II 155—160. *Karol Mac-Mahon* (brat prezydenta rzplitej franc.) bezimiennie napisał poemat p. t. *Le saint Hubert, ou quinze jours d'automne dans un vieux chateau de Bourgogne*, par un braconnier, Paris 1827 in-12 o 178 str.

Hubertyński kronikarz, autor bezimienny kroniki klasztoru św. Huberta w Ardennach, prawdopodobnie zakonnik tegoż klasztoru, ur. ok. 1034 r. W swojej kronice (*Chronicon S. Huberti Andaginensis*) zostawił takie dzieło „ut lucnlentiorem de temporum istorum conditione auctorem vix inveneris." W stylu naśladował Sallustjusza, znał wszakże i innych klassyków łacińskich. Szczegółów o życiu tego autora nie znamy żadnych, ale czytamy u *Pertz'a:* „Satis habeamus nosse, auctorem operis fuisse virum inter medias res versatum, acrem judicio, veritatis studiosum: hoc enim totum ejus dicendi genus, hoc simplex et sincera rerum narratio suadent." Po wielu wydaniach poprzednich, nowe wydanie sporządzili: *L. C. Bethmann* i *W. Wattenbach*, ap. *Pertz*, Mon. Script. VIII 565—630.

Huby (czyt. *Hiubi*) Wincenty, jezuita, ur. 15 Maja 1608 w Hennebon, w Bretanji, do zakonu wstąpił 1625, † 22 Maja 1693 r. w Vannes. Sam wielkiej pobożności, usilnie krzewił tę cnotę, zaprowadzając domy rekollekcyjne i nieustającą adorację N. Sakramentu. Za jego wpływem zaprowadzoną została taż adoracja w Quimper (Wrześ. 1651 r.). Pisma jego, wszystkie treści ascetycznej, razem wydane zostały (*Oeuvres spirituelles du p. V. Huby*) w Paryżu 1755 i często przedrukowywane; ostatnie ich wyd. Paris 1863 in-12. Ob. *Guy Lobineau*, Histoire des Saints de la province de Bretagne, ed. l'ab. Tresvaux, V 252. Cf. *De Backer*, Biblioth.

Hue (czyt. *Hiuk*) Ewaryst Regis, ur. 1813 w Toulouse, od 1839 misjonarz w Chinach, objechał ztamtąd Azję wyższą i Tybet, 1852 wrócił do Europy i um. 26 Marca 1860 r. w Paryżu. Napisał: *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine*, Par. 1853, 2 t., tłum. na jęz. niemiecki *Andree*, Lpz. 1855, na polski *Aleks. Kremer* (Wspomnienia z podróży po Tartarji, Tybecie i Chinach, Warsz. 1858); *L'empire chinois*, Par. 1855, 2 t., na jęz. niem. Lpz. 1856; *Le christianisme en Chine*, Par. 1858, 4 t.

Hucbald, albo Hubald (*Hucbaldus*, *Hugbaldus*), zakonnik z klasztoru ś. Amanda w Elnon, po złożeniu professji udał się do Auxerre, aby tam słuchać wykładów sławnego *Heryka*, autora żywotu ś. Germana z Auxerre (ob. tej Enc. VI 128), wielu homilji i innych pism. Po powrocie do Elnon, uczył się H. pod przewodnictwem niemniej znakomitego mistrza *Milona*, którego szkoła ściągała licznych słuchaczów. Był on dawniej nauczycielem synów Karola Łysego (Pepina i Drogona) i wiele pisał. H. obrał sobie zawód nauczycielski i był następcą Milona († 871). *Rudolf*, opat z Stithiu, wezwał H'a do swego klasztoru, zkąd, po śmierci tegoż opata, przeniósł się do Reims. Fulco, arcybp reimski, urządził dwie szkoły: jednę dla kanoników, drugą dla duchowieństwa wiejskiego, i sprowadził (893) tam H'a, razem z uczonym zakonnikiem *Remigjuszem z Auxerre*. Annales Elnonenses majores śmierć H'a kładą pod r. 930. Mówią one: *Hucbaldus, nepos Milonis, ibidem monachi, litteris insignis, scriptis celebris, musicus quoque excellens fuit et cantum multorum sanctorum composuit.* Sigebert z Gembloux również pochlebnie o nim się wyraża. H. spisał wiele żywotów świętych, pomiędzy któremi *Żywot św. Lebuina, apostoła Sasów*; *Pieśni* na cześć wielu świętych, które podług Sigeberta „dulci et regulari melodia composuit;" księgę *De Arte musica* i znany wiersz na rzecz łysych, przypisany Karolowi Łysemu, którego wszystkie wyrazy zaczynają się od litery *C*, naprzykład: Carmine clarisonae calvis cantate Camoenae. Prawdopodobnie H. jest także autorem pieśni niemieckiej *Ludwigslied*, którą ułożył na pamiątkę zwycięstwa, jakie Ludwik III odniósł r. 881 nad Normandami. Dzieł jego zbiorowe wydanie ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 132. Cf. Bibliotheque gen. des écrivains de l'ordre de s. Benoit, Bouillon 1777; *Bähr*, Gesch. d. röm. Lit. im Karoling. Zeitalt., III suppl. § 50, 97, 203; *Coussemaker*, Mémoire sur Hucbald et sur ses traités de musique, Douai et Paris 1841 (odbite w 80 egzemplarzach). Cf. *Potthast*, Bibl. hist. p. 379. (*Schrödl*). *W. F.*

Huet (czyt. *Hiue*), *Huetius*, Piotr Daniel, syn nawróconego do katolicyzmu patrycjusza w normandzkiém m. Caën, gdzie się ur. 1630; straciwszy wcześnie rodziców, wychowywał się u jezuitów. Wysokie posiadając zdolności, szybkie czynił postępy w naukach, zwłaszcza w językach, starożytności, teologji, filozofji, prawnictwie i przyrodoznawstwie, jak niemniej w sztukach pięknych, poezji i wymowie, pod przewodnictwem Dekarta i Sam. Bochart'a. W ścisłej żyjąc przyjaźni z tym ostatnim, wyjechał z nim 1652 do Sztokolmu, gdzie znalazłszy rękopism greckiego kommentarza na Orygenesa i jedno z jego pism o modlitwie, odpisał takowe. Po trzech miesiącach wrócił przez Niderlandy i Paryż do domu. Pan wielkiego majątku, żył spokojnie w rodzinném mieście, oddając się naukom, głównie zaś badaniu dzieł Orygenesa. Pracował nad nowym łacińskim przekładem jego pism i wyłożył przyjęte przez siebie przy tém tłuma-

czeniu zasady, w książce *De interpretatione libri duo*, Par. 1661. Jako przez założonego przez siebie 1662 i wspieranego przez króla towarzystwa przyrodniczego, pobierał ze skarbu dożywotnią płacę; ofiarowanych mu bardzo korzystnych posad nie przyjął. Pierwej, niż główną swą pracę o pismach Orygenesa ukończył, wyszły jego greckie i łacińskie poezje w Utrechcie 1664, o czém nie wiedział, i dopiero po 45 latach wydał je z poprawkami w Par. 1709. R. 1668 wydał *Origenis commentaria in S. Scripturam*, Rothomagi, Par. 1679, Francf. 1686. Sławne to dzieło obejmuje z wielką dokładnością zebrane greckie kommentarze, wraz z nowym łacińskim przekładem. Na czele tekstu stoi, z napisem *Origeniana*, historyczno-krytyczno-teologicznej treści wstęp, zawierający badania o życiu Orygenesa, jego pismach, zasadach i ich dotyczących sporach. W wydaniu maurynskiém, krom później odkrytego greckiego kommentarza na Ew. ś. Jana, znajdują się *Origeniana* Huetą wraz z uwagami. Gdy po dwuletnim pobycie w Paryżu wrócił H. do Caën 1670, prawnicy tamtejsi zaszczycili go stopniem doktora; wkrótce powołany do Paryża, łącznie z Bossuetem wychowywał delfina. Porzuciwszy z powodu nowego zajęcia zamiar wydania wszystkich dzieł Orygenesa, powziął myśl wykazania prawdziwości chrześcijanizmu w nowy sposób, i po 9 latach pilnej pracy wydał *Demonstratio evangelica*. Aby przeciwników pokonać, stawione twierdzenia uzasadnia z matematyczną ścisłością. Głęboka krytyka ksiąg obu Testamentów główną tu gra rolę. Z godną podziwu erudycją i bystrością dowodzi, że wszystko, cokolwiek poganizm miał prawdziwego, poszło ze St. Test., przy czém nowoczesna apologetyka wcale już nie obstaje. Katolicy i protestanci, duchowni i świeccy przyjęli *Demonstrację* H'a z wielkiemi pochwałami; niektórzy spodziewali się, że ona będzie narzędziem zjednoczenia wszystkich wyznań. W wydawaniu klassyków „*in usum delphini*" H. pilnie pracował. W czasie pisania swojéj *Demonstracji* poczuł powołanie do stanu duchownego. Święcenia kapłańskie przyjął 1676, a w dwa lata otrzymał cysterskie opactwo w Aunay pod Caën, gdzie zwykle spędzał letnie miesiące dla odzyskania zdrowia; tam też ostro skrytykował filozofję kartezjańską w *Censura philosophiae cartesianae*, Par. 1689 i 1694, Francf. 1690. W systemie kartezjańskim, w jego pretensjalności i zarozumiałości jego zwolenników, Huet wskazał najniebezpieczniejszego wroga dla wiary, czém wywołał sobie wielu zawziętych przeciwników, tém bardziej, że mu i sam poprzednio sprzyjał. W tymże duchu napisał *Alnetanae quaestiones de concordia rationis et fidei*, (Caën 1690), wykazując bezzasadność *powszechnego wątpienia* kartezjańskiego. W wiejskiém bawiąc ustroniu napisał kilka pieśni nader serdecznych i tkliwych; wkrótce potém wyszło jego dzieło o raju biblijnym: *De la situation du paradis terrestre* (Par. 1691), tudzież rozprawa *De navigationibus Salomonis* (Amst. 1693), i *Badania starożytności* m. Caën i jego okolicy. W późnym już wieku wydał obszerne i pierwsze w tym przedmiocie dzieło o handlu i morskich podróżach u starożytnych: *Histoire du commerce et de la navigation des anciens* (Par. 1716), które z zasłużoném przyjęto uznaniem. Mianowany 1685 bpem w Soissons, jeszcze przed objęciem djecezji otrzymał inną w Avranches i, jako jej pasterz, przyjął sakrę bpią 1692. W celu podźwignienia karności odprawił synody w r. 1693, 5, 6 i 8. Gdy począł ciężej upadać na zdrowiu, złożył za przyzwoleniem królewskiém godność bpią 1699, otrzymawszy opactwo

Fontenay około Caën; r. 1701 osiadł u jezuitów w Paryżu. Od r. 1712, obok dolegliwości właściwych podeszłemu wiekowi, wiele cierpiał ze strony nieprzyjaciół; mimo to napisał wyborną łaciną pamiętniki, w których żywy przedstawia obraz naukowych dążności pod Ludwikiem XIV. Odznaczające się mocą, dowcipem i wdziękiem to dzieło wyszło p. t.: *P. D. Huetii Commentarius de rebus ad eum pertinentibus* (Haga 1718, Lipsk 1719). Układał je H., jak sam twierdzi, na wzór wyznań ś. August.; opowiada w sposób pouczający i przyjemny nietylko własne przygody, lecz także ważniejsze wypadki społeczne. Um. 1721, mając lat 91. Jeszcze za życia H'a *ks. Tilladet* wydał niektóre jego pisma 1712, a *ks. Olivet* ogłosił 1722 wszystkie p. t. *Huetiana*. Jak w życiu tak i w nauce H. należał do ludzi najznakomitszych swego czasu, łącząc w sobie umiarkowanie, odwagę i rzadką wszechstronność, a humanitarne jego uczucia oświecał i uzupełniał chrystjanizm. Źródła do bjografji H'a: jego Pamiętniki (Commentarii); pochwała czytana w akad. fr. przez *ks. Olivet*; *Niceron*, Memoires pour serv. à l'hist. d. hommes illustr. (*Gams*). *X. M. S.*

Hug Jan Leonard, ur. 1765 w Konstancji, uczył się w miejscowém liceum. W tym właśnie czasie *Józef* II cesarz kazał otworzyć w dziedzicznych swych państwach wyższe teologiczne zakłady, pod nazwą seminarjów jeneralnych; do takiego seminarjum w Fryburgu wstąpił H. Naukowe życie i dążności fryburgskiego uniwersytetu, gdzie wydziałowi teologicznemu przyświecali: *Klüpfel* i *Dannenmayer*, przeważny wywarły wpływ na utalentowanego młodzieńca i rozbudziły zamiłowanie ku wyższym studjom. Już w liceum chętnie się przykładał do języków starożytnych, nad któremi i w uniwersytecie pracował, głównemi atoli jego przedmiotami były: filozofja, Pismo ś. i historja. H. takie czynił w naukach postępy, że jeszcze przed ukończeniem ostatniego roku, w celu pozyskania katedry N. Test. w uniw. fryburgskim, poddał się egzaminowi konkursowemu 1787 i odbył go z nadspodziewaném powodzeniem; nie mając jednak przepisanego wieku do przyjęcia prezbyteratu, zamiast rzeczonej katedry otrzymał prefekturę w jen. seminarjum i pracował tam aż do zniesienia tego zakładu 1790. Odrzuciwszy liczne wezwania do wykładu teologji w sąsiednich klasztorach, przyjąwszy zarząd przez uniwersytet prezentowanej parafji Reuthe, czekał na katedrę. I nie zawiódł się, bo zaraz w następnym roku począł wykładać języki wschodnie i N. Test., i przez całe pół wieku prawdziwą był ozdobą szkoły fryburgskiej. W odczytach swoich podawał nietylko wiadomości dotyczące jego przedmiotu, lecz wyjaśniał wszystkie gałęzie klassycznej starożytności, a w pracach odnoszących się do Pisma ś. pokazał się samodzielnym i genjalnym badaczem. Nie mając w miejscu odpowiedniej bibljoteki, wyjeżdżał podczas wakacji do Monachium, Wiednia i Paryża, i odkrytych tam źródeł umiał użyć na korzyść swej *Introdukcji do N. Test.* Całą zimę z r. 1809—1810 spędził w bibljotece paryzkiej, r. 1817 zwiedził Rzym, Neapol, Florencję, Medjolan i Wenecję, również w celu naukowym; zamierzał też w końcu udać się do Palestyny, którą pod względem jeograficzno-topograficznym badał z zamiłowaniem; zamiaru jednak tego nie mógł wykonać. W skutek rozgłosu głębokiej uczoności H'a, mnogie uniwersytety pragnęły go pozyskać. R. 1811 otrzymał wezwanie do Wrocławia, 1816 do Bonn i Kolonji, 1817 do Tybingi, i znowu do Bonn po dwa kroć: 1818 i 1831. Najkorzystniejsze atoli warunki i prośby nie skłoniły go do opuszczenia

nakładu, w którym znalazł podstawę naukowego żywota i publiczny rozpoczął zawód. Niezwykła miłość i przywiązanie do fryburgskiej szkoły chlubnie świadczą o charakterze H'a. Zostawszy 1827 kanonik. gremjalnym, dla rozbudzenia duchowego życia w archidjecezji założył i w większej części redagował czasopismo djecezjalne (*Diöcesanzeitschrift*) od r. 1828—34. R. 1838 został kuratorem liceum, a 1843 dziekanem kapituły, mimo to uczył aż do połowy 1845; um. po długich cierpieniach 11 Mar. 1846, zapisawszy cały księgozbiór wszechnicy fryburgskiej. Jako egzegeta, H. historycznie badając św. księgi, zbijał zasadniczo naturalistowski wykład Pisma ś. (ob. tej Enc. V 177 i a. Eichhorn) i wiele się przyczynił do jego upadku. Dowolność i chwiejność tego systemu wykazał z naukową ścisłością w obszernej rozprawie, drukowanej w czasopiśmie djec., o dwutomowém dziele *Paulusa* p. t. Żywot Jezusa, jako podstawa prawdziwej historji pierwotnego chrystjanizmu (Das Leben Jesu als Grundlage einer reinen Geschichte des Urchristenthums, Heidel. 1828). W tym kierunku drukował wiele artykułów w rzeczoném czasopiśmie, np. krytyczno-egzegetyczne uwagi o cierpieniach i śmierci Chrystusa, o chodzeniu Jezusa po morzu, nakarmieniu pięciotysięcznej rzeszy i t. p. Największe zaś położył zasługi na polu biblijnej krytyki, głównie N. Test. Przez wrodzone przymioty i bogate skarby wiadomości filologiczno-historyczno-archeologicznych dzielnie wpłynął na rozwój umiejętności biblijno-krytycznych i na takiej stanął wysokości, że w literaturze biblijnej zawsze do rzędu pierwszych powag zaliczonym będzie. Punkt wyjścia jego krytyki jest historyczny, bo w kwestjach dziejowych, jakiemi są biblijne, taki tylko jest właściwy, i on sam tylko do prawdziwych rezultatów doprowadzić może. Z tego stanowiska dzielnie zwalczał on tych egzegetów, którzy, nie zważając na powagę historji, lub całkiem nią gardząc, krytyczne badania zależnemi czynili od przypuszczeń filozoficznych, lub własnego widzimisię. H. w badaniach swoich wszędzie się powołuje na pomniki historyczne, na niewątpliwe fakta. Opierając swe krytyczne badania na podstawie historycznej, H. jest apologetą biblijnym. W takim duchu napisana jego *Introdukcja do N. Test.* (*Einleitung in das Neue Testament*) 2 t., miała 4 wyd. w Tybindze i Stutgardzie (1808, 21, 28 i 47 r.), przełożył ją na język fr. genewski professor i pastor *J. E. Cellerier* (Gen. 1821), na ang. zaś *Daniel Guilford Wait* (Lond. 1827). Dzieło to odpiera zwycięzko krytyczną samowolę i sceptycyzm szkoły Semlera, a w 2 i 3 wydaniu zwalcza wszelkie napaści na księgi N. Test. i czcze hypotezy, z jakiemi później występowała krytyka racjonalistowska. W 4 wydaniu, wyszłém już po śmierci autora, jakie wszakże sam do druku przygotował, nie uwzględnił już najnowszego objawu krytyki biblijnej; przerobienie dzieła uważał za zbyteczne, miał bowiem to przekonanie, że krytyka destrukcyjna opamięta się wkrótce i zawróci na drogę przezeń wskazaną. Podniósłszy jednakże głos przeciw rzeczonej krytyce w oddzielnej pracy, podkopał stanowczo budowę wzniesioną na podstawie heglowskiej filozofji. Praca, o której mowa, jest rozbiorem dzieła *Straussa* „Życie Jezusa", drukowana ustępami w teologicznem czasopiśmie djec. fryburgskiej, a potém oddzielnie wydana p. t. *Gutachten über das Leben Jesu von Strauss*, Freib. 1841—44, 2 t. Oprócz wzmiankowanych, napisał: *Wynalezienie znaków piśmiennych, ich stan i najdawniejsze użycie w starożytności* (Die Erfindung der Buchstabenschrift, ihr Zustand und

frühester Gebrauch im Alterthum, Ulm 1801); *De antiquitate vocibus vaticani commentatio*, Frib. 1810; *Badania mytów u znakomitszych ludów starożytnych, ich początek, odmiany i znaczenie* (Untersuchungen über den Mythos der berühmten Völker der alten Welt., Freib. i Konst. 1812); *Pieśń nad pieśniami w znaczeniu dotąd nieznanem* (Das hohe Lied., Freib. 1813); *Obrona znaczenia Pieśni nad pieśniami i dalsze jej wyjaśnienie* (Freib. 1818); *De conjugii christiani vinculo indissolubili commentatio exegetica*, Frib. 1816; *De Pentateuchi versione alexandrina commentatio*, Frib. 1818. Cf. Ad. Maier, Gedächtnißrede auf Hug, Freib. 1847. Pod pseudonim. *Tomasza Hugon'a*, wydał *Katechizmus*, ib. 1813. (*Ad. Maier*).

Hughes (czyt. *Jus*) Jan, ur. 1798 w północnej Irlandji, r. 1817 wyniósł się do Ameryki, uczył się w kollegjum Panny Marji w Emmitsburgu, w Maryland, r. 1825 został kapłanem, następnie proboszczem w Filadelfji, gdzie wiele przenieść musiał walk z duchowieństwem prezbyterjańskiém i innych sekt protestanckich; r. 1850 Pius IX Pap. mianował go arcbpem w New-Yorku. Um. 1864. Napisał: *Christianity*, 1847; *The Church and the world* (Kościół i świat); *The decline of protestantisme* (Upadek protestantyzmu); *Lecture on the antecedent cause of Irish famine in 1847* (O dalszej przyczynie głodu w Irlandji); *On mixture of civil and ecclesiastical power in the middle ages* (O pomieszaniu władzy cywilnej i kościelnej w wiekach średnich); *On the importance of christian basis for the science of political economy* (O znaczeniu podstawy chrześcjańskiej dla nauki ekonomji politycznej), i w i.

Hugo a s. Caro (*a s. Charo, de s. Theuderio, de s. Theoderio de Vienna, de s. Jacobo*), sławny dominikanin i kardynał w XIII w., ur. na przedmieściu miasta Vienne, zwaném *St. Chers*, studjował w Paryżu filozofję, teologję, prawo kanoniczne, oraz rzymskie, a następnie zajmował się nauczaniem tych przedmiotów. Już w dojrzałym wieku będąc wstąpił do zakonu dominikanów (1225 r.), w którym rozmaite urzędy sprawował i doszedł godności prowincjała. Założył wiele klasztorów reguły dominikańskiej, a zjednawszy sobie głośne imię studjami nad Pismem św., pierwszy z dominikanów wyniesiony był na kardynała przez Papieża Innocentego IV w 1244 r. Już poprzednio rozmaici bpi zasięgali jego rady, następnie Papież Grzegorz IX wyprawił H'a w poselstwie do Konstpla, Innocenty IV zaś używał do różnych wielkiej wagi zleceń. Jakie usługi okazał H. sprawie Kościoła na soborze lyońskim, świadczą akta synodalne. Kiedy karmelici, którym patrjarcha jerozolimski Albert nadał surową regułę, przenieśli się na zachód, Papież polecił H'wi rozpatrzenie ustaw zakonnych, a następnie wszystkie zmiany, proponowane przez kardynała, zatwierdził (1247). Po śmierci ces. Fryderyka II H. jeździł do Niemiec, jako legat papiezki. Powróciwszy z Hollandji, zalecił uroczyste obchodzenie święta Bożego Ciała w granicach swojej legacji. H. cieszył się także zaufaniem Pap. Aleksandra IV, przez którego został mianowany jednym z egzaminatorów *Ewangelji wiecznej* (ob.). Pospolicie datę jego śmierci kładą na r. 1260; *Quetif* i *Echard* przenoszą ją na r. 1263. Hugo wszystek czas wolny od zajęć urzędowych poświęcał na pracę umysłową; pod jego kierunkiem wybrani przez Jordana, jenerała zakonu, dominikanie wydali: *Sacra Biblia recognita et emendata i. e. a scriptorum vitiis expurgata, additis ad marginem variis lectionibus codicum mss. hebraeorum, graecorum et veterum latinorum aetate Caroli M. scriptorum.* Tą pracą

zajmował się H. w pierwszych trzydziestu latach XIII w., o czém przekonywa uchwała jeneralnej kapituły zakonu z r. 1236, która stanowi, ażeby wszystkie egzemplarze Biblji w całym zakonie były poprawione podług wydania, przejrzanego przez francuzkich zakonników. Żałować należy, że dzieło to dotąd w druku się nie ukazało. Drugie dzieło H'a: *Postillae in universa Biblia juxta quadruplicem sensum, litteralem, allegoricum, moralem, anagogicum*, wychodziło później w rozmaitych edycjach: w Paryżu, Wenecji, Bazylei (1482, 1487, 1498, 1504) i w Kolonji (1621). Do pomniejszych pism H'a należą: *Speculum Ecclesiae* (Lyon, 1554); *Sermones super Epistolas et Evangelia de tempore; Commentarium in 4 sentent. libros* etc. Największą sławę i przydomek *patris concordantiarum* zjednała mu pod jego kierunkiem sporządzona pierwsza *Konkordancja Biblji*. Nie ulega też żadnej wątpliwości, że H. a nie minoryta *Arlottus de Prato*; jako kilku nowszym uczonym się zdawało, jest jej autorem. Konkordancja H'a była istotnie pierwszą, gdyż „*Concordantiae morales*" św. Antoniego z Padwy († 1231) obejmowały te tylko miejsca Pisma ś., które się odnoszą do rozmaitych cnót i grzechów. Niesłusznie utrzymywano, że w Konkordancjach H'a znajdują się same odmienne wyrazy, kiedy przeciwnie spotkać w nich można wiele wyrazów nieodmiennych większego znaczenia: *olim, quasi, propter, absque* etc. (*Quetif.* i *Echard*, Script. ord. praedic. I 204). H'a Konkordancja jest krótszą od późniejszych, gdyż raz tylko cytuje on każdy wyraz, a przy nim podaje księgę i rozdział, nie przytaczając samego ustępu; rozdziały zaś oblicza nie podług wierszy, lecz dzieli na siedm części i oznacza literami od *a* do *g*. Ztąd nazwano Konkordancje H'a „*Concordantiae breviores.*" Lecz już w 1250 dominikanie konwentu ś. Jakóba w Paryżu wydali, prawdopodobnie bez wiedzy i współudziału H'a, nową edycję Konkordancji, w której ustępy Pisma ś. nietylko są numerami oznaczone, lecz i w całości przytoczone. Nad tą Konkordancją najwięcej pracowali przebywający w klasztorze św. Jakóba dominikanie angielscy i dla tego nosi ona nazwę „*Concordantiae Anglicanae.*" Autorami jej byli: Jan z Derlington, Ryszard z Stavenesby i Hugon z Eryndonio. Pospolicie obiedwie Konkordancje nazywano „*Concordantiae S. Jacobi.*" Do tych wiadomości o H'ie *Quetif* i *Echard* podają następujące spostowania. Ponieważ druga edycja wydawała się zbyt obszerną, skrócił ją więc dominik. *Konrad* z *Halberstadu* (1300—1310). Skrócona Konkordancja zyskała powszechne uznanie i została później dopełnioną przez dominik. *Jana de Ragusio* dodaniem wyrazów nieodmiennych, zebranych w alfabetycznym porządku przez *Jana z Segowji*; Jan de Ragusio zasiadał na soborze bazylejskim. (*Schrödl*). *J. N.*

Hugo I (franc. *Hugues*, czyt. Hiug), opat z Clugny, święty (29 Kwiet.), jeden z największych mężów XI w., ur. 1024 r., był synem Dalmacjusza hr. Semur w Burgundji. Ojciec chciał mu dać świeckie wychowanie, lecz matka troskliwie rozwijała religijne uczucia syna. Nabożeństwo i nauka były najmilszemi jego zajęciami. Początkowe nauki pobierał u stryja swej matki Hugona, bpa w Auxerre. W 15 r. życia wstąpił do zakonu w opactwie Clugny; tam poznajomił się z Hildebrandem (późniejszy Grzegórz VII), został przeorem, następnie (1048) opatem, mając lat 25. Jakkolwiek młody, miał przecież dla swej pobożności, nauki i czystości obyczajów wielką w chrześcjaństwie powagę. Jego

rady zaciąga Leon IX (ob.), idąc do Rzymu po Bożem Narodzeniu 1048 r., wiezie go z sobą na synod do Reims (1049), stąd do Moguncyi (t. r.), potém do Rzymu (1050), gdzie rozstrzygnęto sprawę Berengarjusza. Stefan X zatrzymuje przy sobie „dilectissimum filium Hugonem usque ad synodum“ (Mar. 1058. *Jaffé*, Regesta n. 3,325). Mikołaj II mianuje go legatem swoim na Francję i w tym charakterze H. występuje na synodach w Awinjonie i Tuluzie 1060 (*Mansi*, Conc. XIX 930, 871). Grzegórz VII wzywa go do Rzymu, bo nie ma nikogo, ktoby go wspierał i pocieszał „in multis et magnis angustiis“ (19 Mar. 1074. *Jaffé* n. 3,601); zwierza się przed nim ze swemi przykrościami (22 Styczn. 1077. *ib.* n. 3,686). Urban II także zaprasza H'a do siebie (13 Mar. 1088), nadaje mu przywilej noszenia mitry, dalmatyki, rękawiczek i sandałów i przywilej ten rozciąga (16 Mar. 1095) do jego następców; sam zjeżdża do Cluguy, bawi z H'em przeszło tydzień i konsekruje w. ołtarz bazylik klunjackiej 26 Paźd. 1095 (*Jaffé* p. 464 n. 4,018. 4,157). Paschalis II zawiadamia go o swém na Stolicę Apost. wyniesieniu (10 Wrz. 1099. *ib.* n. 4,343). Za jego czasów Cluguy stało na najwyższym szczeblu świetności. Dla H'a Papieże zatwierdzają przywileje tego opactwa (Leon IX 10 Cz. 1049 i 28 Paźd. 1050; Wiktor II 11 Czerw. 1055; Aleksander II 10 Maja 1063; Grzegórz VII 9 Gr. 1075; Urban II 15 Paźd. i 1 List. 1088, 9 Styczn. 1097, 16 Mar. 5 i 7 Gr. 1095; Paschalis II 15 i 19 List. 1100. *Jaffé* op. c. n. 3,171. 225. 291. 387. 721—9. 4,024—5. 250. 256. 4,157. 179. 194. 196. 373. 376); *pod* opata klunjackiego oddają inne klasztory (Grzeg. VII 9 Grud. 1075; Urban II 7, 13 i 23 Maja 1096; Paschalis II 6 Cz. i 4 Sierp. 1107. *Jaffé* n. 3,727—9. 3,982. 4,225. 227—8. 293. 324. 571. 577. 591); opactwo klunjackie polecają całemu krajowi (Paschalis II 19 List. 1100. *ib.* n. 4,374. 547. 552). Urban II przez przyjaźń dla H'a zatwierdza przywileje innych opactw (7 Gr. 1095, 14 Lip. 1096) i do Cluguy oddaje swoje posiadłości (20 Mar. 1096. *ib.* 4,195. 231. 208). *Żaden* ważniejszy w Europie wypadek, żaden większy synod bez H'a się nie odbywa. Na synodach H. występuje gorliwie pko symonji, konkubinatowi, inwestyturze, pko herezji Berengarjusza z Tours, i cały swój wpływ obraca na wspieranie Papieży w reformacyjnych widokach. Zaledwie opuścił Rzym, gdzie był przy Leonie IX (ok. 1050), spieszy H. do Kolonji, by trzymać do chrztu syna cesarskiego (późniejszego Henryka IV); wkrótce potém jedzie do Węgier, pogodzić króla Andrzeja z ces. Henrykiem III. Podczas zatargów Henryka IV z Grzegorzem VII, H. nieraz odwracał burzę od Papieża, a cesarzowi, za pośrednictwem hr. Matyldy, wyjednał przebaczenie Grzegorza. Henryk IV, zdradzony przez *niewdzięcznego* syna, pozbawiony tronu i na tułactwo skazany, u H'a szuka pociechy. H. pośredniczy we wszystkich sporach hrabiów, książąt, bpów, królów we Francji, Hiszpanji, Niemczech. Wilhelm Zdobywca zaprasza go do Anglji, żeby zreformował klasztory. H. ze swej szkoły dał Kościołowi dwóch spółczesnych Papieży (Urban II i Paschalis II), trzeci (Grzegórz VII) był jego podwładnym. Hugo um. 29 Kwiet. 1109 r. Żywot jego opisywali spółcześni: *Gilon* (ob.), *Hildebert* (ob.) i in. Hildeberta *Vita s. Hugonis* znajduje się u *Surjusza*, Vitt. SS. 29 April. Cf. *Bolland*, Acta SS. 29 April.; *Du Chesne*, Biblioth. cluniac.; *Pignot*, Hist. de l'ordre de

Cluguy, Paris 1868 t. I; *B. Lehmann*, Forschungen zur Gesch. des Abts Hugo I von Cluguy, Götting. 1869 (s. 1—66 o bjografjach H'a, dalej s. 67—113 żywot ś. opata). Listy H'a ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 169.—**Hugo V**, opat w Cluguy 1199—1236, napisał *Statuta* dla swej kongregacji, ap. *Du Chesne*, Bibl. cluniac. p. 1457, ap. *Migne*, Patrol. lat. t. 207. *X. W. K.*

Hugo z Flavigny, autor *Chronici prolixi sed rerum ad historiam saeculi undecimi facientium copia insignis* (*Pertz*, Mon. Script. VIII p. 280), ur. w Verdun albo w okolicach tego miasta 1065; chłopcem jeszcze wzięty był przez opata Rudolfa do klasztoru ś. Witona w Verdun i złożył tam profesję, ukończywszy duchowne i świeckie nauki. Kiedy opat *Rudolf* z kilku zakonnikami udał się do Dijon, w sprawie Grzegorza VII, w liczbie ich znajdował się także H. Rudolf powrócił do Verdun w 1092, H. zaś pozostał w Dijon przy opacie *Jarento*, który często przez Papieża do rozmaitych zleceń był używany. Jako powiernik i doradca opata Jarento, H. poznał się z wielu znakomitszymi ludźmi, a mianowicie z arcybpem ljońskim, także Hugonem z imienia. Odbywszy z Jarentonem dwukrotną podróż do Włoch, w 1095 i 1096 r., obrany został opatem klasztoru Flavigny i, popierany przez bpa *Haganona* z Autun, trzy lata zajmował ten urząd; w 1099 r. wszakże, kiedy po śmierci Haganona bpem został *Norgaudus*, a zakonnicy opór przeciwko niemu podnieśli, musiał opuścić klasztor. Przywrócony do swego urzędu przez legata papiezkiego (we Wrześ. 1100 r.), powrócił do Flavigny, lecz w 1101 nowego opata wybrano i H. powtórnie opactwo utracił. Prawdopodobnie znalazł wtedy schronienie u przyjaciela swego Jarentona. O późniejszych jego losach nie posiadamy pewniejszych wiadomości i zdaje się, że H. przerzucił się później do partji cesarskiej, ściągnął na siebie ekskommunikę opata dijońskiego, poczém od trzymającego z cesarzem bpa *Ryszarda z Verdun* otrzymał opactwo ś. Witona. Jak długo pozostawał w klasztorze ś. Witona, czy pogodził się ze Stolicą Ap., kiedy i gdzie umarł, na te pytania nie możemy dać pewnej odpowiedzi. Kronikę swoją doprowadził do r. 1102; w niej pomieścił wiadomości zaczerpnięte z najlepszych autorów owego czasu; styl odznacza się jasnością. Powierzchownie przyjął formę annalistyczną, rzeczywiście jednak opowiadanie u niego jest ciągle tak, iż często tworzy bjografje osobne, niekiedy dołącza oryginalne akta. Pierwszy wydawca Kroniki, jezuita *Labbé*, nazywa ją: „*historiae eccl. undecimi praesertim saeculi thesaurum incomparabilem*“ (t. I Nov. biblioth. manuscriptorum, Paris 1657). Najnowsza i najlepsza edycja w *Pertz'a*, Mon. Script. t. VIII p. 280—504. *Pertz* wyżej wprawdzie stawia współczesnych kronikarzy: Lamberta, Bertolda i Bernolda; nazywa jednakże H. *de historia* (szczególniej XI w. i Lotaryngji) *optime meritum et bono saepe cum fructu consulendum*. Cf. *Köpke*, Die Quellen der Chronik des H. v. Fl., w *Pertz'a*, Archiv. der Gesell. f. ält. Geschichtskunde, IX 240—292. *(Schródl).* *J. N.*

Hugo z Langenstein, ze Szwabji, 1282 wraz z ojcem i trzema braćmi wstąpił do rycerskiego zakonu niemieckiego, i oddał mu wszystką swoją majętność, do której zaliczała się i wyspa Meinau na Bodensee, gdzie założono komturstwo zakonne. R. 1293 H. przyniósł z Rzymu legendę o ś. Martynie, która za to, że nie chciała złożyć ofiary Apollinowi, przez cesarza Aleksandra skazaną została na śmierć, i opra-

[illegible]

[illegible]

[illegible] Nie wiem ze współczesnych H'a [illegible] związek między rozumem i Objawieniem, wiedzą, nauką i wiarą, spekulacją filozoficzną i praktyką życia, duchem i sercem, sztuką i kulą. Trudno też było znaleźć człowieka [illegible] do podjęcia walki z jednostronną i lekkomyślną scholastyką [illegible] i do postawienia teologji mistycznej na naukowych i trwałych podstawach. I tak dzieło H'a *De Sacramentis* nie jest zwyczajnym traktatem o sakramentach, lecz systematycznem przedstawieniem całej katolickiej teologji. „Jeżeli jakieś dzieło, powiada *Cramer*, kontynuator *Historji Kościoła* (VI), obejmujące całość ówczesnej teologji, zasługuje na nazwę *systematu*, to dziełem takiém jest praca H'a o sakramentach: wykład jego rozwija się w wyraźnie określoném następstwie: z raz obranej drogi nie zbacza na manowce; nie odstępuje od punktów zasadniczych; około nich umiejętnie wszystko grupuje. Samodzielność myśli w H. wzbudza podziwienie. Nadto, wykład jego jest lekki, a pomimo to ścisły; nie ma w nim rozwlekłości, która odstrasza, ani nużącej ociężałości; wszędzie *jest filozofem*, umiejącym dokładnie wyjaśniać i zwięźle wnioskować, bez uciekania się do subtelności i djalektycznych wybiegów. Wprowadza on czytelnika nie do jakiegoś gmachu, złotem i blaskiem przepełnionego, co oko olśniewa i zmysły odurza, ani do puszcz nieurodzajnych, lecz na płodne pola wielkich prawd religijnych." Na wszystkie poważniejsze pytania scholastyczne H. daje trafne odpowiedzi; wszędzie przeziera głęboka cześć ku Bogu; nauka nie przekracza granic „*sapere ad sobrietatem*;" jest wierzącą i pokorną; wszystko u niego zmierza ku ostatecznemu celowi:

ku połączeniu z Bogiem w wierze, wiedzy i miłości. W ogóle H., jako filozof chrześcijański, szedł w ślady Augustyna i Anzelma, ztąd jego przydomek: „*Alter Augustinus, lingua Augustini.*“ W mistyce, wzorem ś. Bernarda odróżnia trzy stany człowieka: 1) *Instytucję*, t. j. stan, w którym człowiek pierwotnie wyszedł z rąk Stwórcy; 2) *Destytucję*, stan, w który popadł własną winą; 3) *Restytucję*, t. j. odkupienie. W pierwszym stanie człowiek widział prawdę w niczém niezamąconej jasności, wola jego tylko ku istotnemu dobru była skierowana; w destytucji zaciemnił się wzrok ducha, a otworzyły oczy zmysłowe, w skutek czego przemagać zaczęła żądza dóbr ziemskich; w skutek restytucji osiągnięcie dóbr wyższych stało się możliwém, lecz tylko przez wiarę, sakramenta i dobre uczynki, przy współudziale dwóch pierwiastków: jednego, który uświęca i podnosi, i od Boga pochodzi, drugiego który zawiera się w współdziałaniu samego człowieka; oba te pierwiastki łączy miłość, dążąca do zjednoczenia się z Bogiem, i przez nią dokonywa się odrodzenie człowieka. W tym samym kierunku dalej pracował uczeń H'a *Ryszard a st. Victore* (Cf. Mistykę *Görres'a* I 201). Do traktatu o sakramentach podobną jest druga praca H'a: *Summa sententiarum*, w której systematycznie wyłożone są zasady wiary katolickiej. Wspomnieć tu także należy, że przypisywany bpwi *Hildebertowi* z Mans *Tractatus theologicus* nic innego nie zawiera; jak cztery pierwsze księgi *Summy* Hugona. Z innych prac H'a należy wspomnieć o jego *Didascalion* (*Didascalicum, Didascalia s. de studio legendi, de studio legendi et meditandi*), gdyż tu H. ukazuje się jako poprzednik Alberta Wielkiego i podaje coś w rodzaju encyklopedji nauk pomocniczych dla teologji. Do autentycznych dzieł H. zaliczają się także: *De arrha animae; De laude charitatis; De anima Christi sive de sapientia Christi et sapientia Christo; De Verbo Dei incarnato diep. III; Epistola ad Johannem archiepiscopum hispalensem* (ap. *Baron.* in Annal. ad a. 1136); *Institutio in decalogum; Commentaria in s. Bibliam*, z krytycznym wstępem o hagjografach i św. księgach. Dzieło *De spiritu et anima*, godne pióra H'a, francuzcy benedyktyni przypisują opatowi *Izaakowi Stella* z zakonu cystersów. Nierozstrzygniętém jest pytaniem, czy H'a czy też jego ucznia Ryszarda uważać należy za autora *L. Excerptionum*: *Oudin* przypuszcza, że zarówno Excerptiones jak i Miscellanea napisał *Ryszard z Clugny* między 1160 a 1190 r. Podług Oudina i innych krytyków nie Hugo a st. Victore, lecz *Hugo z Folieto*, zakonnik klasztoru w Corvey, jest autorem dzieł: *De claustro animae; De medicina animae; De avibus; De feris; De nuptiis carnalibus et spiritualibus; De vanitate mundi; De arca mystice et moraliter.* Oudin utrzymuje, że i następujące rozprawy nie przez H'a, lecz przez innych były pisane: *De institutione novitiorum; De operibus trium dierum; De canone mystici libaminis: De caeremoniis et officiis ecclesiasticis; De anima et ejus ad sui et ad Dei cognitionem ac veram pietatem institutione; De voluntate ac potestate Dei; Apologia de Verbo incarnato; Speculum Ecclesiae.* Cf. Histoire lit. de la France t. XII; *Dupin*, Nouv. bibl., Paris 1697 t. IX p. 216 etc.; *H. Meibom jun.*, Rer. germ. t. III p. 429; *Leibnitz*, in praef. ad Chron. *Alberici* t. II Acces. hist., Hannov. 1698; *Derling Chr. Gottfr.*, Dissertatio de Hugone a s. Victore, Helmst. 1745; *Bossuet—Cramer*, Einleit. in die Gesch. der Welt u. der Religion, Leipz. 1785 VI 791 etc.; *Liebner Alb.*, Hugo von St. Victor u. die theol. Richtungen seiner Zeit, Lipsk 1832; *Engelhard*, Ri-

chard von St. Victor, Erl. 1839; *Stöckl*, Gesch. d. Phil. des Mittelalters II. (*Schrödl*). *J. N.*

Hugonoci. Pod opieką Małgorzaty, królowej Nawarry, siostry króla franc. Franciszka I, powstały we Francji gminy heretyków, które następnie przyjęły kalwinizm. *Franciszek I* († 1547) postawał wprawdzie w przyjacielskich stosunkach z niemieckimi protestantami i usilnie pracował nad tém, aby nie połączyli się oni z katolikami, lecz z drugiej strony bynajmniej nie myślał o krzewieniu nowej nauki w swojém państwie. Wydano surowe prawa pko protestantom i w części je nawet wykonywano. *Henryk II* (1547—59), następca Franciszka I, obostrzył jeszcze środki represyjne względem reformowanych, aby nie podać się w podejrzenie, że, popierając niemieckich protestantów, pragnie także krzewić herezję w swojém państwie. W tym celu wydał edykt w *Chateaubriand*, w Czerwcu 1551 r., obejmujący postanowienia pko rozmorzaniu protestantyzmu z zagranicy, a mianowicie z Szwajcarji. Kiedy pomimo to kalwinizm we Francji coraz bardziej się wzmagał i już nawet zamyślał o zaprowadzeniu formalnej organizacji kościelnej, gorliwy kardynał lotaryngski wyjednał nowy edykt, na mocy którego sędziowie, nie zwracając uwagi na appellację kacerzów, mieli wyroki o nich wydawać. Ponieważ zaś parlament paryzki opierał się wcielenia edyktu w swoje regestra, kardynał lotaryngski wyjednał u Pap. Pawła IV bullę, zaprowadzającą we Francji sądy inkwizycyjne, takież jak w Rzymie. Z rozkazu króla bulla została zaregestrowaną przez parlament paryzki na początku 1558 r., lecz jej wykonaniu stawało na przeszkodzie szybkie szerzenie się kalwinizmu między szlachtą i możnymi panami. Aby spełnić tajne zobowiązanie, jakie Henryk II przyjął na siebie w traktacie zawartym z Filipem II w *Chateaucambresis* (w Kw. 1559) „użycia najenergiczniejszych środków ku wytępieniu herezji," król sam się udał w Czer. 1559 do parlamentu paryzkiego i oświadczył, że chce raz położyć stanowczy koniec zamieszkom religijnym, przyczém rozkazał, aby w jego obecności rozpoczęto obrady nad właściwemi do tego środkami. Kiedy wszakże z rozpraw przekonał się, że protestanci znajdują obrońców nawet w łonie parlamentu, kilku jego członków polecił natychmiast aresztować i proces pko nim rozpocząć. Nim proces został ukończony, Henryk II umarł (10 Lip. 1559). Jego następcą był 15-letni syn *Franciszek II.* Gwizjusze (książe Franciszek i brat jego kardynał lotaryngski), z którymi się połączyła królowa matka *Katarzyna z Medyceuszów*, schwycili władzę najwyższą w swoje ręce. Ich przeciwnikami byli *Burbonowie*, królewskiego pochodzenia (gdyż początek tego rodu sięgał Ludwika IX), i familja *Montmorency'ch.* Głową Burbonów był *Antoni, książe Vendôme*, przez małżeństwo z Joanną d'Albret, król Nawarry i Béarn'u. Większego wszakże wpływu niż Antoni i kardynał Karol Burbon używał najmłodszy brat, książe *Ludwik Kondeusz* (*Condé*), zarówno odznaczający się męstwem jak i wymową. Z Montmorency'mi blisko byli spokrewnieni trzej bracia *Chatillon:* de Coligny, d'Andelot i kardynał. Gwizjusze tém starali się władzę swoją wzmocnić, że wystąpili jako obrońcy katolicyzmu; duchowieństwo i większa część narodu stała po ich stronie. Antoni, król Nawarry, jednał sobie stronników między reformowanymi, ku ostatnim skłaniał się także Ludwik Kondeusz. Konetabl Montmorency był wprawdzie gorliwym katolikiem, lecz d'Andelot i Coligny popierali nową naukę,

a nawet o kardynale Chatillon mówiono, że podzieła przekonanie braci. Dotychczasowe środki nie wystarczały już do wytępienia reformowanych. Po ich stronie stali nietylko ci, którzy z książętami krwi trzymali, lecz nawet wielu katolików, nienawidzących Gwizjuszów, za ich niemieckie pochodzenie i sięganie po władzę najwyższą. Zjawiło się mnóstwo broszur, poddających ostrej krytyce rządzy Gwizjuszów. Przywódcy protestantów zasięgnęli rady u najgłośniejszych jurystów protestanckich Francji i Niemiec, czy zbrojny opór pko dworowi nie sprzeciwia się prawu i sumieniu. Odpowiedziano im, że słuszną jest rzeczą oprzeć się nieprawej władzy Gwizjuszów, tém więcej, że na czele powstania stanąć może książe krwi królewskiej. Oczy protestantów zwrócone były na energicznego wroga Gwizjuszów Kondeusza. Z początku trzymał się on na uboczu, i za jego podnietą zawiązał Godfryd de Barry, szlachcic z Limousin, *spisek w Amboise*. Do spisku wciągnięci zostali nawet katolicy, a jego celem było położenie tamy prześladowaniu reformowanych, zazawładnięcie osobą króla, stawienie Gwizjuszów przed sądem i dopuszczenie Burbonów do udziału w rządach. Spisek jednakże się wydał i zakończył śmiercią niektórych jego uczestników, lecz główni przywódcy: Kondeusz i Coligny, pozostali nietknięci, a to z łaski Katarzyny de Medicis, która chciała mieć z nich przeciwwagę pko Gwizjuszom, gdyby ci chcieli ją wpływu na rządy pozbawić. Odtąd otrzymali francuzcy kalwiniści nazwę *hugonotów*. Początek tego przezwiska rozmaicie objaśniają. Podług jednych, wyraz hugonoci pochodzi od Hugona Kapeta, który jako widziadło przechadzać się miał w nocy po ulicach miasta Tours, ówczesnej siedziby reformowanych. Ponieważ kalwiniści porą nocną na obrady i modlitwy się zbierali, od katolików więc przezywani byli hugonotami. Podług *Castelnau*, wyraz hugonoci pochodzi od pewnej licbej monety z czasów Hugona Kapeta, zwanej *hugenot*. Jakieś kobiety miały się odezwać o spiskowcach z Amboise, że nędzni są to ludzie, niewarci nawet hugenota. Odtąd przezwisko to weszło w powszechne użycie. Inni znowu (np. *Sismondi* i *Weber* w swojej Geschicht. Darstel. des Calvinismus.. in Genf u. Frankreich, 1836) wyprowadzają hugonotów z Genewy, gdzie nazwisko panującej tam poprzednio partji sprzysiężonych (*Eidgenossen*, *Eidgenot*) zamienione zostało w *Hugenossen* (*hugenoci*), dla uczczenia pamięci założyciela związku *Hugues*; ztąd zaś przeszło na protestantów francuzkich, którzy także byli stronnikami nowych idei. Pko hugonotom, obwinionym teraz o zamiar zaprowadzenia we Francji rzeczypospolitej federacyjnej, na wzór Szwajcarji, wydany został w *Romorantin* (w Maju 1560) edykt religijny, na mocy którego rozstrzyganie spraw o karcerstwo oddane było wyższemu duchowieństwu, najsurowiej zabronione wszelkie zbierania się, autorowie zaś i drukarze pism treści podburzającej i pamfletów uważani być mieli za przestępców politycznych. Nie bez wpływu na dalsze postępowanie dworu było wyniesienie Michała de L'Hôpital do godności kanclerza. Korzystając ze swojego wpływu na umysł królowej, zajął on stanowisko pośrednika między walczącemi stronami. Na jego propozycję postanowiono zgromadzić znakomitszych ludzi z całego kraju, dla obmyślenia, w jaki sposób możnaby zapobiedz zawichrzeniom, wynikłym z powodu spraw religijnych. Zebranie to zwołane zostało do Fontainebleau na początek Sierpnia 1560, lecz książęta burbońscy, ostrzeżeni przez stronników, trzymali się na uboczu. Pomimo zabiegów prze-

[illegible] [illegible], Gwizjusze [illegible]. Król [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], a [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Tymczasem [illegible] w [illegible] z [illegible] [illegible] [illegible], w których [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] króla Nawarry i Kondeusza [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], króla Nawarry [illegible] w jego [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Kondeusza na śmierć. Król [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Gwizjusze [illegible] [illegible] [illegible] i [illegible] [illegible] [illegible] króla Nawarry. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Za [illegible], nie [illegible] [illegible] i [illegible] [illegible] [illegible] Gwizjuszów, za[illegible] układy z królem Nawarry, na mocy którego miała [illegible] jej [illegible] rejencja do czasu przyjścia do pełnoletności młodego króla. Za śmiercią Franciszka II (+ 5 grud. 1561) Katarzyna objęła rządy w imieniu 10-letniego Karola IX. Antoni Burbon, król Nawarry, na mocy tego układu został namiestnikiem państwa. Kondeusz, [illegible] w Grudniu [illegible] do rady tajnej, uroczyście uwolniony był od wszystkich zarzutów. Tym sposobem rządy kraju dostały się w ręce hugenotów, którzy też wnet wymogli na królowej Katarzynie de Medicis, że Gwizjuszów od władzy usunęła i hugenotów wspierać przyrzekła. Razem z królem Nawarry pojawił się kalwinizm w Fontainebleau, rezydencji króla „arcychrześcijańskiego." Utrzymywani przez Burbon'a i Coligny'ego predykanci, a nawet i Jan Monluc, bp z Valence, teraz publicznie z kazalnicy występowali przeciw Kościołowi i bronili zasad protestanckich, a królowa na te kazania uczęszczała. Kanclerz L'Hôpital, lubo jawnie nie oświadczał się za kalwinizmem, wspierał go jednak różnemi środkami. Król Nawarry tak był pewnym wygranej protestantyzmu, że królowi duńskiemu kazał donieść, iż za rok w całej Francji tylko czyste słowo Bożе będzie głoszone. Jedynym człowiekiem, który na dworze królewskim stawał w obronie katolicyzmu, był konetabl Montmorency. Poprzednio trzymał z Bourbonami i Coligny'm przez niechęć ku Gwizjuszom; lecz teraz (1561), widząc niebezpieczeństwo grożące Kościołowi, pojednał się z nimi i razem z kilku innymi panami katolickimi opuścił dwór, gdy królowa na powstrzymanie herezji przystać nie chciała. Herezja więc coraz bardziej się szerzyła, protegowana przez Joannę d'Albret (żona Antoniego Bourbon) w Nawarze, w innych prowincjach zaś przez Kondeusza, Coligny'ego i innych. Nawet w Delfinacie, gdzie Gwizjusze rządzili, królowa popierała sławnego później mordercę katolików Franciszka de Beaumont barona des Adrets, żeby powagę Gwizjuszów osłabić. W obronie uciśnionego Kościoła panowie katoliccy utworzyli związek (*ligue*, liga), na czele którego stali: Gwizjusze, Montmorency i marszałek St-André, zwani przez hugonotów tryumwirami. Chcieli oni przyjść do władzy, żeby nowej nauce koniec położyć i w tym celu porozumiewali się z Filipem II kr. hiszp. i z cesarzem niemieckim, któremu, po przywróceniu dawnego stanu rzeczy we Francji, obiecywali pomoc swoją dla połączenia Niemiec z Kościołem. Królowa matka ze swojej strony przeciwdziałając związkowi, starała się ustępstwami zyskać sobie hugonotów. Lecz *Edykt Kwietniowy* (1561), zakazujący wszelkich prześladowań i sporów z powodu przekonań religijnych, uwalniający z więzienia wszystkich reformowanych, nie znalazł żadnego poparcia w parlamencie paryzkim. Po długich naradach między ostatnim a radą tajną, wydany został *Edykt Li-*

pokoj, (t. r.) który był prawie tylko powtórzeniem edyktu w Romorantin uchwalonego, z tém wszakże złagodzeniem, że kacerze, oddawani przez władze duchowne ramieniu świeckiemu, nie ulegali surowszym karom jak wygnaniu. Nadto, dla zakończenia zamieszek zapowiedzianą była *dysputa religijna*. Rozpoczęła się ona 9 Wrześ. 1561 r. w obecności króla i dworu w mieście *Poissy*. Z katolickiej strony znajdowało się na niej 6 kardynałów, 36 arcybpów i bpów, wielu doktorów Sorbony; protestanci byli reprezentowani przez 12 francuzkich predykantów. Przybyli tu także na żądanie Burbonów: *Teodor Beza* (ob.) i *Piotr Martyr* (ob.), wówczas przywódca reformowanych w Zürichu. Najwybitniejszemi osobistościami w tém zgromadzeniu byli: kardynał lotaryngski i Beza uczeń Kalwina. Beza na pierwszém zaraz posiedzeniu oświadczył, że, według przekonania reformowanych, słowo Boże tylko w Biblji się mieści, że należy przyjmować uchwały soborów i wyrzeczenia Ojców o tyle tylko, o ile opierają się na Piśmie św., że człowiek tylko duchowo i przez wiarę przyjmuje Ciało i Krew Chrystusa. Drugie posiedzenie zajęła mowa kardynała lotaryngskiego w obronie zasad i nauki katolickiej. Na trzeciém i czwartém toczyły się rozprawy między pozostałymi teologami ze strony katolickiej a Bezą i Martyrem. Od czasu przybycia Lajneza (ob.), jenerała jezuitów, wraz z legatem papiezkim, dysputa przybrała gwałtowniejszy charakter. Katarzyna wtedy poleciła kilku bpom i doktorom dalsze prowadzenie układów z teologami reformowanymi, którzy 1 Paźdz. porozumieli się co do jednakowego wyznania wiary o Eucharystji. Było ono dwuznaczne, za co Sorbona je potępiła i uznała za heretyckie. Odtąd pralaci przerwali rozprawy, żądając, aby reformowani przyjęli bez żadnych zmian naukę Kościoła o prawdziwej obecności Ciała i Krwi Chrystusa w Sakramencie ołtarza. Predykanci więc opuścili Poissy, niczego nie osiągnąwszy. Hugonoci tymczasem z coraz większém zuchwalstwem katolików traktowali. W Paryżu wystąpili z uroczystą processją do miejsca zwanego *le Patriarche*, na przedmieściu St-Marceau, w dzień św. Szczepana (26 Grud. 1561). Były właśnie nieszpory w obok stojącym kościele św. Medarda, gdy protestanci wychodzili ze swego kazania w Patriarche. Usłyszawszy tedy dzwony, uderzyli tłumnie na kościół, wywalili drzwi i z bronią w ręku uderzyli na wiernych tam będących, kaleczące i zabijając mężczyzn, kobiety, dzieci, duchownych, poczém porozbijali ołtarze, obrazy, ławki, kazalnicę, a wziąwszy z sobą około 30 niby jeńców, w tryumfie weszli do miasta. Spodziewając się odwetu ze strony katolików, Coligny kazał odebrać broń w mieście, lecz processji hugonótom nie zakazał. Oni też, jakby naigrawsjąc się z paryżan, na drugi dzień równie uroczyście udali się do *Patriarche*. Katolicy, uzbrojeni w kije, młoty i t. p. narzędzia, udali się za nimi i wszystko w ich zborze zniszczyli, uciekających gonili i byliby wielu pozabijali, gdyby wojsko w porę nie nadeszło. Coligny z tej okoliczności korzystał, żeby wymódz na królowej nowy edykt (*17 Stycznia* 1562 r.). Edykt ten z jednej strony niby miał zadowolnić katolików, gdyż nakazywał protestantom zwrot przywłaszczonych kościołów i majątków duchownych, pod karą śmierci zabraniał dalszego niszczenia świątyń, protestantyzmowi nie dozwalał osiedlać się po miastach; lecz z drugiej strony hugonoci pozyskali zupełną swobodę, gdyż mogli po przedmieściach (z wyjątkiem przedmieść paryzkich) i wsiach całego kraju dowolnie się rozszerzać. Parlament z początku opierał się przyjęciu jego,

lecz w końcu przed usilnemi naleganiami królowej i króla ustąpił. Edykt ten przecież, zamiast uspokoić królestwo, jeszcze większego zamieszania stał się przyczyną, bo hugonoci byli pko niemu oburzeni, katolikom też taka swoboda protestantyzmu jeszcze mniej mogła się podobać. Zuchwalstwo hugonotów przyszło do tego, że w samym Paryżu Piotr Ramus, professor retoryki i rektor kollegjum de Presle, zanim jeszcze edykt Styczniowy przeszedł przez parlament, w biały dzień poniszczył obrazy i wszelkie rzeczy święte w kaplicy należącej do tegoż kollegjum. To samo, lecz na większą skalę, działo się po prowincjach: reformowany konsystorz w Castres polecił *gwałtem ściągać ludzi po drogach na kazania predykantów;* na synodzie w Nimes (Luty 1562), gdzie było 70 predykantów, nakazano *zburzyć wszystkie w djecezji kościoły.* Gdzieindziej i bez tych rozkazów mordowano kapłanów i zakonników, burzono świątynie i t. p. Ob. *Lacretelle*, Hist. de France. *Wtedy właśnie protestantyzm posiadał we Francji największą potęgę.* Lecz jednocześnie i duchowieństwo katolickie rozwinęło niepraktykowaną energję, a i król Nawarry, Antoni Bourbon, porzucił protestantyzm, w skutek starań kardynałów: lotaryngskiego i ferraryjskiego, tudzież posła hiszpańskiego. Królowa zmuszona była usunąć ze dworu Coligny'ego i jego braci, potajemnie jednak przyrzekła z nimi się porozumiewać, byleby tylko stali na czele hugonotów i byli gotowi stawić oppozycję tryumwiratowi. Kondeusz w tym celu w Paryżu samym stanął z siłą 600—700 jazdy. Król Nawarry, widząc to i bojąc się jego przewagi, zaprosił do Paryża księcia Gwizjusza z wojskiem. Gwizjusz przybył d. 20 Marca 1562 r., przyjęty z wielkim zapałem przez katolików, jako ich protektor [1]), a Kondeusz, czując się zbyt

---

[1]) Podczas gdy książe Gwizjusz szedł do Paryża, w drodze zaszła bójka w Vassy (miasto w depart. Haute-Marne), którą niekiedy udają za przyczynę pierwszej wojny z hugonotami 1562 r. Rzecz się tak miała: Gwizjusz idąc z wojskiem do Paryża (w Marcu 1562 r.), aby uprzedzić hugonotów, i nie dopuścić zajęcia tej stolicy, przechodził przez Vassy, a że to była niedziela, wstąpił z swoimi do kościoła na nabożeństwo. W stodole obok kościoła zebrało się 600—700 kalwinów i zaczęli śpiewać psalmy Marot'a tak głośno, że śpiew ich dochodził do kościoła. Kilku oficerów i pazów ze świty księcia przybyło pod stodołę, żądając zaprzestania śpiewu; lecz gdy kalwini jeszcze podwoili hałas, przyszło ztąd najprzód do obelg słownych między świtą księcia a hugonotami (których znaczna liczba wyszła przed drzwi stodoły), potém do kamieni; wreszcie, jeden ze świty wystrzelił raz, potém drugi. Na odgłos strzałów wyszedł książę z kościoła, a za nim żołnierze, i przystąpił pod stodołę, żeby hałas uspokoić; lecz został kamieniem w policzek uderzony. Żołnierze, widząc swego wodza pokrwawionym, rzucili się z szablami na hugonotów i ich rozpędzili, kilku tylko czy kilkunastu (liczby nie podają) zabili i ranili. Ktokolwiek tu występował zaczepnie, rzeczą jest pewną, że ani ta bójka nie była najprzód obmyślaną, ani też nie miała tak wielkich rozmiarów, jak podówczas protestanci głosili, żeby pobudzić do zemsty. Brantome *(Éloge du chancelier de l'Hôspital)* zapewnia, że książe Gwizjusz na łożu śmierci zaręczał, iż nie miał udziału w tej bójce; że jednak Boga prosi o przebaczenie, z powodu rozlewu krwi, któremu mógł przeszkodzić. *De Felice*, pastor protestancki, przyznaje, że ta przedśmiertna deklaracja księcia Gwizjusza zasługuje na wiarę (Histoire des protestants de France, 1850 s. 155, 157). Z małej tej bójki ulicznej hugonoci zrobili wielki hałas: rozpisali wszędzie, że są prześladowanymi, że katolicy łamią względem nich wszelkie edykta i ugody:

słabym, opuścił to miasto i pospieszył pod rozkazy królowej Katarzyny do Fontainebleau, dokąd się ona udała z synem (Karolem IX). Lecz i tu nie mógł Kondeusz nic uczynić, bo Antoni Bourbon przybył, małoletniego króla, pod pozorem bezpieczeństwa, zabrał do Paryża, matce oświadczywszy, że może się udać gdzie chce, jeśliby królowi towarzyszyć nie chciała. Katolicy więc mieli władzę i Paryż w swém ręku. Zawiedziony w swych nadziejach Kondeusz, za radą Coligny'ego, zebrał wojsko, zajął Orlean (2 Kwiet.) i wydał manifest (8 Kwiet. 1562), z oświadczeniem, że wziął się do broni nietylko aby ocalić religję reformowaną, ale też żeby i króla wyrwać z rąk tyranów. Z manifestem tym wysłał posłów do protestanckich książąt niemieckich i do cesarza. Posłowie ci mieli okazać cesarzowi także list królowej Katarzyny, w którym zaklinała księcia Kondeusza, aby ją z synem wyrwał z niewoli Gwizjuszów i partji katolickiej. Ta niedyskrecja Kondeusza przemieniła Katarzynę w najzawziętszą jego nieprzyjaciołkę. Oświadczyła ona, że list powyższy pisała, aby Kondeusza skłonić do wyjścia z Paryża, gdzieby obecność hugonotów mogła się stać przyczyną zamieszek. List ten z objaśnieniami posłała do książąt niemieckich i cesarza, do czego król od siebie ogłosił deklarację, iż zupełnej używa wolności, że matka jego używa całej powagi rejentki państwa i nakazał hugonotom rozbroić się, pod karą obrazy majestatu. Gdy zaś to ogłoszenie nie pomogło i środki pojednania wyczerpane zostały, przyszło do pierwszej wojny hugonockiej (1562). W ciągu niespełna 3 tygodni hugonoci zajęli Rouen, Caën, Havre, La Rochelle, Cognac, Angoulême, Valence, Vienne, Poitiers, Tours, Angers, Blois, Lyon i mnóstwo innych miast, nie dla tego, żeby wszędzie mieli zwolenników, lecz że katolicy do wojny nie byli przygotowani i napadu się nie spodziewali. Trudno opisać krwawe rozpasanie sfanatyzowanego przez predykantów żołdactwa. Nic dla nich nie było świętego: rąbali, palili, profanowali kościoły i najświętsze rzeczy; z najwyszukańszém okrucieństwem mordowali szczególniej księży i zakonników jednych, topili drugich (*Daniel*, Hist. de France, X 202). Okrucieństwo i wandalizm, jakiego się dopuszczali w Orleanie (ob. *Symph. Guyon*, Hist. d'Orléans, 1650 s. 393.. 498), w Mans (*Le Courvaisier*, Hist. des evêques du Mans, 1648 p. 839..) w Troyes (*Courtalon*, Topogr. histor. de Troye, ap. *Prat*, Hist. de l'Egl. gallic., XIX 692), w Tours, w Bayeux (*Hermant*, Hist. du dioc. de Bayeux, Caën 1705, I 411..) i innych miejscowościach, nie mają

Beza nawet w obec królowej odgrażał się na księcia. Pokazało się zaś po śledztwie, że hugonoci nie mieli racji i, aczkolwiek pobici, zasługiwali jeszcze na karę. Jeżeli więc kto, to raczej katolicy mieliby przyczynę skarżyć się na hugonotów w tej sprawie. Dargaud (Hist. de la liberté relig. II 121) jeszcze utrzymuje, że liczne rzezie, których protestanci mieli być ofiarą, wywołały pierwszą wojnę domową (1562). Lecz dzieje, któreśmy dotąd opowiedzieli, wykazują zupełnie co innego. Przed 1 Mar. 1562 konsystorz w Castres i synod kalwiński w Nimes wydawali rozporządzenia, gwałcące najświętsze prawa człowieka, i z niesłychaném okrucieństwem hugonoci je wykonywali. Nadto, Kondeusz w manifeście, usprawiedliwiającym swoje powstanie (d. 8 Kwiet. 1562 r.), nic o tych rzeziach nie mówi.

w [illegible] prawie nie równego [illegible] świecie a [illegible] pi-smaka *Holzwarth*, La Saint-Barthélemy, trad. de l'allemand par M. D., Bonnet, [illegible]. W Montpellier np. zburzyli wszystkie przedmieścia, na których się znajdowało 4 najpiękniejszych klasztorów i 4 kościoły inne. Przed innymi przywódcami w tych rozbojach i morderstwach zasłynął sobie smutną sławą wspomniany już Beaumont baron des Adrets, poprzednio w usługach królowej Katarzyny, teraz na żołdzie Kondeusza. Beaumont stanąwszy na czele [illegible] hugonotów, złupił Valence, Grenoble, Vienne, przebiegł prowincye: Lyońską, Forez, Vivarais, Auvergne, Prowancyę, Langwedocyę, burząc wszystko co katolickie. Przystępując do jakiego miasta, przyrzekał najuroczyściej mieszkańcom, że im nic złego nie uczyni; zastępców znaczniejszych sprowadził mu na ucztę, a potém kazał ich strącać z wysokiej wieży, żeby padali na włócznie, z któremi stali jego żołnierze na dole, i ciała nieszczęśliwych [illegible] rozszarpywali (*Castelnau*, Mémoires l. IV c. 2; *Allard*, Vie du baron des Adrets; *Brantôme*, Éloge de M. de Montluc; *Fr. Cl. de Sainctes*, Discours sur les saccagements des églises catholiques en [illegible], Paris [illegible]). Beaumont nietylko sam był okrutnym, lecz i dzieci swoje zawczasu do okrucieństwa zaprawiał: w tym celu kazał kąpać je we krwi katolickiej i przypatrywać się mękom, jakie katolikom zadawano. Burzył on i niszczył nawet zasiewy w polach, do katolików należące. W Venez, małém miasteczku Langwedocyi, hugonoci przeszło [illegible] katolików zamordowawszy, ciała ich do rzeki wrzucili, a woda krwią się zarumieniła (Mémoires de *Jacques Gache* [protestant], s. 17... 31...). Lyon podczas tej wojny szczególniej ucierpiało. Jeszcze w r. 1561 w nocy z 4 na 5 Wrześ. próbowali je dostać hugonoci w swe ręce, a to według planu uradzonego w Genewie przez Kalwina, Bezę i innych predykantów. Napad połówczas się nie udał. Lecz podczas teraźniejszej wojny (1562) gubernator wydał miasto hugonotom. Zaczęli oni je „burzyć systematycznie" (*Cattet*, Les guerres de protestants à Lyon, 1847 s. 55). Nigdy tak gotowie nie spustoszyli Rzymu, mówi naoczny jeden świadek, jak ta sekta uczyniła z Lyonem: hugonoci okazali się barbarzyńcami gorszymi od wandalów (*De Rubys*, Hist. véritable de Lyon, 1656). Predykant jeden, wydobywszy znacznej wielkości srebrny posąg Chrystusa, uciął głowę i schował do kieszeni, resztę zrabowali jego towarzysze, podeptali i w kał wrzucili relikwje, znieważyli N. Sakrament; posągi, zdobiące fronton katedry, potłukli. Wymordowali, jak zwykle, księży, shańbili niewiasty, majątki nietylko kościelne, ale i do obywateli należące zabrali, zaś samych obywateli wypędzili (cf. *Archives du Rhône*, Mars 1822). Po tém wszystkiém baron des Adrets ogłosił edykt, w którym art. 3 brzmi: „Msza odtąd nie będzie się odprawiać," po nim jakby na szyderstwo idzie art. 4: „każdemu będzie wolno zostawać w swej religji" (Ob. *Em. Grégoire*, Le calvinisme en France, w *Correspondant* z d. 25 Maja 1860); wreszcie pod karą pieniężną nakazał uczęszczać na kazania predykantów (szczegóły o tych i innych tyranjach w Lyonie opisał jeden z duchowieństwa ljońskiego, naoczny świadek *Gabrjel de Saconay*, Discours des premiers troubles advenus à Lyon, Lyon 1569; ob. także *De tristibus Franciae libri IV ex bibliothecae lugdunensis codice*, dzieło z XVI w., wydane przez Perrin'a w Lyonie 1840). Jeżeli zaś napaść hugonotom się gdzie nie udała, (np. w Tuluzie, gdzie po 7-dniowej uporczywej walce [11—17 Maja 1562] zostali pobici i gdzie równa

liczba katolików i hugonotów śmierć poniosła), natenczas podnosili okrzyk zgrozy, że są prześladowanymi i mordowanymi (o rozruchu w Tuluzie ob. czasopismo moguncke *Katholik* 1863, nowej serji t. IX s. 227—48 i 317—36). Trzydzieści pięć miast w powyższy sposób hugonoci zniszczyli. Kondeusz wprawdzie zganił gwałty, lecz z łupieztw korzystał, bo ze złota i srebra kościelnego bił pieniądze, aby opłacić łupiezców. Na ten cel poszły wszystkie najcenniejsze relikwjarze (po spaleniu relikwji) i drogie kamienie. Tak postępowali ci, w których Beza wmawiał, że są od Boga wybrani na wytępienie *bałwochwalstwa* (czci świętych) i przywrócenie Ewangelji do pierwotnej czystości (Ob. *Daniel*, Hist. de France, X 187; *Prat*, Hist. de l'Egl. gallicane, t. XIX pod r. 1562). Oburzeni tém katolicy i do najwyższego stopnia rozdrażnieni, w niektórych miejscach bez sądu odwet sobie wymierzali, w innych tracili hugonotów, na mocy wyroków parlamentarnych. Do Guyenny, gdzie hugonoci najliczniejszych morderstw się dopuszczali, udał się król Antoni Bourbon, Montmorency i Błażej Montluc, i wszystkich, mających udział w rzeziach, na śmierć skazywali. Parlament paryzki odwołał edykt *Styczniowy* i polecił (13 Lipca 1562) gminom, aby na głos dzwonu wszyscy biegli przeciw tym „łupiezcom" i tępili ich „bez litości jak dzikie zwierzęta." Łatwo sobie wystawić, do jakiego wtedy stanu przyszły prowincje zalane herezją, przez zbrodnie hugonotów z jednej strony, i przez odwet z drugiej. Widząc to wielu ze szlachty, opuściło Kondeusza, bojąc się o swoje rodziny i majątki, zostawione na łasce rozhukanych tłumów. Kondeusz tym sposobem osłabiony, zamknął się w Orleanie i od książąt protestanckich zażądał nowych posiłków. D. 20 Września 1562 Elżbieta podpisała układ z pełnomocnikami Kondeusza, na mocy którego przyrzekła wypłacić hugonotom 100,000 koron. zł. i przysłać 6,000 żołnierzy dla obsadzenia miast: Rouen, Havre i Dieppe, za co Kondeusz zobowiązał się dać jej ważny port francuzki Calais (traktat ten ap. *Leonard*, Recueil des traités, II 571). Ta zdrada kraju jeszcze więcej oburzyła katolików pko hugonotom. Aby uprzedzić zajęcie Rouen przez anglików, królewska armja wyruszyła do Normandji i miasto to dostało się w moc katolików 26 Paźd. W czasie oblężenia król Nawarry odniósł ciężką ranę w ramię, jego śmierć (17 List. 1562) zresztą żadnego wpływu na bieg wypadków nie miała, chyba o tyle, że jego żona Joanna d'Albret zrzuciła wszelką maskę, złupiła kościoły w Béarn, obsadziła je predykantami, powypędzała zakonników, a na usilne żądanie stanów ogłosiła (1563) wolność wyznania taką, że katolikom wolno było zająć nazad opustoszałe kościoły, byle w nich nic nie naprawiać, t. j. obrazów, krzyżów i t. p. nie przywracać (*Poeydevant*, Histoire de troubles en Béarn, Paris 1819). Kondeusz wzmocniony 4,000 zbrojnych, którzy mu na pomoc z Niemiec przybyli, pospieszył ku miastu Havre, dla połączenia się z mającymi przybyć anglikami. Królewscy podążyli w ślad za nim. Na równinach pod *Dreux* hugonoci ponieśli dotkliwą porażkę: Montmorency ranny dostał się do niewoli; takiż sam los spotkał Kondeusza. St. André, lubo się poddał, został zastrzelony przez jakiegoś szlachcica, nie bez wpływu Teodora Bezy, który przy armji hugonockiej ciągle przebywał. Jedna część rozbitego wojska hugonotów udała się do Orleanu pod dowództwem Coligny'ego, reszta zwróciła się w głąb Normandji. Przy oblężeniu Orleanu książe Gwizjusz śmiertelnie raniony przez szlachcica Polterot,

umarł 24 Lut. 1563, w 44 roku życia. Polterot, aby zgładzić wodza katolików, przeszedł do obozu królewskiego; przy śledztwie zeznał, że do morderstwa namówili go Coligny i Beza. Coligny wyparł się wprawdzie jego zeznań, oświadczył jednakże, iż śmierć Gwizjusza była mu wielce pożądaną, gdyż uwolniła protestantów od najniebezpieczniejszego wroga. Śmierć Gwizjusza ułatwiła zawarcie pokoju. 7 Marca 1563 nastąpiło spotkanie między Konetablem i Kondeuszem na jednej z wysp Loary. Pomimo oporu kaznodziejów protestanckich podpisano układ, zatwierdzony przez króla 19 Marca w Amboise. Układ ten nosił nazwę *Edyktu pacyfikacyjnego*. Na mocy edyktu: 1) wszyscy panowie i szlachta, posiadający własną jurysdykcję, wraz z włościanami, osiadłymi na ich ziemiach, mogli swobodnie wyznawać protestantyzm; 2) mniejszej szlachcie i mieszczanom pozwalało się żyć podług nauki reformowanej w ich własnych domach, nie wolno tylko było odbywać zebrań; w każdej prowincji miały być wskazane miasta, w których odbywać się będzie nabożeństwo protestantów i dokąd udawać się mogą wszyscy, którzy w niém udział przyjąć zechcą; 3) oprócz tych miast, publiczne nabożeństwa dozwolone były w okolicach, które przyjęły protestantyzm przed 7 Marca 1563 r.; wszystkie kościoły katolickie miały być zwrócone. Z liczby tych miast wyjęto Paryż. 4) Zresztą, miały być przywrócone stosunki, które istniały przed wojną i ogłoszona ogólna amnestja. Pko edyktowi temu protestował Papież, bo nic nie uczyniono, żeby zatamować szerzenie się herezji, i żadnego zadosyćuczynienia nie dano za krzywdy wyrządzone katolikom, a mianowicie za zrujnowanie kościołów, których książe Kondeusz (jak mu wymawiał nawet Coligny) „jedném pociągnięciem pióra więcej zburzył, aniżeli inni w lat dziesięć“ (ob. *Duruy*, Hist. de Fr., Paris 1862, II 105, dzieło w tym punkcie czerpane z samych protestanckich pisarzy i dla hugonotów przychylne). Ma się rozumieć, że i katolicy nieinaczej na edykt pacyfikacyjny się zapatrywali. Bolesno im było, że tyle ustępstw poczyniono dla herezji wtedy właśnie, gdy zwycięztwo było w ich rękach i kiedy tyle już ofiar dla niego ponieśli. Parlament paryzki nie chciał wspomnianego edyktu zaregestrować. Lecz i hugonoci nie byli z niego zadowoleni, zwłaszcza że Coligny przy pomocy anglików zajął prawie całą dolną Normandję. Chwilowo wprawdzie połączyły się wojska katolickie i hugonockie dla odebrania anglikom miasta Havre (1563), lecz po usunięciu tego najazdu niechęci z większą siłą wybuchnąć musiały. Przyczynił się do tego sam dwór. Gdyby bowiem poprzestano na amnestji za poprzednie grabieże, morderstwa i t. p. krzywdy, wyrządzone katolikom, a silną dłonią przeszkodzono dalszym tego rodzaju gwałtom, byłoby może wszystko ucichło. Lecz dwór ciągle dwójznacznie postępował: z jednej strony nie chciał szerzenia się herezji, pragnął utrzymania edyktu pacyfikacyjnego, z drugiej zaś czynił wszystko dla upokorzenia stronnictwa katolickiego, bojąc się jego przewagi, a nawet protegował bpów apostatów pko Papieżowi. Tak np. nie dopuścił wytoczenia processu o herezję pko kardynałowi Chatillon, pko arcybpowi z Aix, pko bpom: z Valence (Jan Montluc), z Troyes, z Pamiers, z Chartres, z Usez, z Escar, z Oléron, utrzymując, że powoływanie poddanych francuzkich za granice państwa jest naruszeniem swobód gallikańskich i koronnych. Kardynał Chatillon, który już poprzednio zrzucił

suknię duchowną i ożenił się, wyrokiem sądu kardynalskiego pod prezydencją Piusa IV ze swych godności wyzuty, po tymże wyroku wziął nazad purpurę i publicznie w niej, w obec króla, zasiadł w parlamencie między innymi kardynałami i, na większą wzgardę Kościoła, nałożniczy swój związek za prawe małżeństwo przed światem ogłosił. Później jeszcze, gdy Pius V potępił siedmiu ze wspomnianych wyżej bpów, jeden z nich (Jan Montluc) zaappellował do parlamentu, a król zabronił ogłaszać wyrok papiezki. Takie postępowanie, dając otuchę herezji i buntowi pko najważniejszym podstawom porządku społecznego, rozzuchwaliło hugonotów, już i tak z edyktu pacyfikacyjnego niezadowolonych, a czekających okazji do nowej zaczepki. Tymczasem królowa Katarzyna, żeby usunąć od rządów Kondeusza i Montmorency'ego, wkrótce po edykcie pacyfikacyjnym ogłosiła pełnoletnim Karola IX (w Sierp. 1563) i odsunęła się od hugonotów, gdy potęgę Gwizjuszów widziała złamaną. W r. następnym (1564) Karol IX udał się z matką na objazd prowincji południowych, gdzie katolicyzm stanowił przeważny żywioł. Oczom jego wszędzie smutny przedstawił się obraz. W Delfinacie, w prowincji ljońskiej, w Langwedocji nabożeństwa katolickie prawie wszędzie zniesione, kapłani wymordowani, kościoły i klasztory zburzone (*Daniel*, Hist. de France, X 309). Nie lepiej wyglądał kraj pod względem administracyjnym. Marek Antoni Barbaro, poseł wenecki przy dworze franc. ok. r. 1563, opowiada, że w administracji nie było najmniejszego ładu; wszędzie rozruchy, morderstwa i spustoszenia; po miastach ustanowieni kaznodzieje protestanccy, lub podejrzanej wiary, przyczyniali się do nieładu i późniejszych nieszczęść byli przyczyną (*Rélations des ambassadeurs venitiens*, II 67—73). W Nawarze, gdzie Joanna d'Albret rządziła, katolicyzm pozostawał najzupełniej uciśnionym. Król starał się złemu zaradzić. Wymógł na Joannie pewne swobody dla katolików, usunął niektórych gubernatorów, oddanych hugonotom, i kazał pobudować cytadelle w miastach, gdzie hugonoci przeważali. Podróż króla i królowej matki zakończyła się konferencją z księciem Albą (1565) w Bayonnie. Spotkanie to wzbudziło podejrzenie między hugonotami. Mówiono, że za poradą Alby wszyscy hugonoci mieli być wytępieni. Zresztą, pod tym względem różne podają wiadomości współczesne źródła. Pewném jest, że roztrząsano tam sprawy polityczne i religijne, między któremi tak ścisły zachodził związek, lecz nie podobna oznaczyć, do jakich wniosków przyszły traktujące strony. Zewsząd zaczęły się podnosić groźne zapowiedzi nowej wojny domowej. Katolicy utrzymywali, że hugonoci nie zachowują edyktu, że dążą do ograniczenia władzy królewskiej; hugonoci skarżyli się, że katolicy nie rozpuszczają wojsk swoich, że nie wskazali im miast, w których edykt zapewnia protestantom prawo odbywania nabożeństw. Kiedy dwór nakazał zwerbowanie 6,000 szwajcarów, pod pozorem obrony granic pko księciu Albie, ciągnącemu z wojskiem z Włoch do Niderlandów, Kondeusz, Coligny, d'Andelot i inni wodzowie hugonoccy, porozumiawszy się z Norris'em, posłem angielskim, postanowili znowu chwycić za oręż. **Druga wojna hugonocka.** D. 29 Wrześ. 1567 nastąpiło ogólne powstanie hugonotów. W Nimes urządzili oni w ten dzień sławną rzeź na katolikach, znaną pod nazwą **michałówki** (Michelade). Około 50 warownych miast dostało się w ich ręce. Dwór, bawiący wówczas w zamku Mon-

cesarz, kiedy zdołał uciec do Paryża. Wypadki te wywarły głębokie wrażenie na umyśle Karola IX: odtąd cesarz większą żywił ku niechęć do hugonotów. Kondeusz odbiegł Paryż, rozpoczęte negocjacje do niczego nie doprowadziły. Kiedy część wojska hugonockiego udała się ku Poissy na spotkanie księcia d'Aremberg, podążającego z posiłkami hiszpańskimi, konetabl z 14,000 piechoty i 3,000 kawalerji uderzył pod St. Denis na Kondeusza. Zwycięstwo przeważyło się na stronę królewskich, lecz Montmorency konetabl został raniony. Wojna wrzała jednocześnie w południowych i zachodnich prowincjach państwa. Obie strony, zmiażdżone walką, wołały o pokój, który też stanął w *Longjumeau* (23 Mar. 1568). Podstawą jego był edykt pacyfikacyjny, w Amboise wydany (19 Mar. 1563.); hugonoci mieli tylko zwrócić niektóre miasta. Lecz i ten pokój trwał krótszy niż poprzednie. Hugonoci bowiem przyjęli go w nadziei, że tymczasem nadejdą im posiłki zagraniczne; nie oddawali więc twierdzy La Rochelle i nie przestawali snuć się z Niderlandami, a gdy otrzymali pomoc od Elżbiety angielskiej, wybuchła (1568) trzecia wojna hugonocka. Zamiar schwytania Kondeusza i Coligny'ego nie udał się. Obaj schronili się do La Rochelle, dokąd przybyła także królowa Nawarry (Joanna d'Albret) z synem swoim Henrykiem IV. Wkrótce wydane zostały dwa nowe edykty: jeden, zabraniający pod karą utraty życia i majątku wyznawania jakiejbądź innej religji oprócz katolickiej i nakazujący duchownym kalwińskim, aby w przeciągu 14-tu dni wynieśli się z Francji, drugi, wzywający protestantów, aby w przeciągu takiegoż samego terminu złożyli wszystkie publiczne urzędy, przez nich sprawowane. Kondeusz wkrótkim czasie zebrał 20,000 piechoty i 10,000 kawalerji. Katolicy unikali starcia, licząc na to, że zapał protestantów wkrótce ostygnie. Dopiero 13 Marca 1569 r. zwarły się z sobą oba wojska pod wsią *Jarnac*. Hugonoci byli pobici, Kondeusz wzięty do niewoli i przez kapitana z gwardji szwajcarskiej księcia d'Anjou zastrzelony. Śmiercią wodza zgnębionym hugonotom dodawała otuchy królowa Nawarry. Jej 16-letni syn *Henryk* obwołany był naczelnikiem hugonotów; do pomocy dodano mu doświadczonego Coligny'ego. Po przyjściu posiłków z Niemiec, armja hugonotów liczyła około 25,000 ludzi. Wojsko królewskie wzmocnił tymczasem oddział 4,000, dostarczonych przez Pap. Piusa V, i 1,200 żołnierzy, przysłanych przez Kosmę Medyceusza. Królowa Nawarry, nie mając dosyć własnych sił do zgnębienia swych poddanych katolików, wzięła posiłki od angielskiej Elżbiety do zreformowania Bearneńczyków, pko ich woli. Wojna prowadzoną była z okrucieństwem większém niż poprzednie. Briquemant, wódz hugonotów, nosił na szyi *kawałek z uszów zamordowanych księży!* Inny ich wódz, Montgomerry, wziąwszy miasto Orthez i nie zważając na warunki kapitulacji, zaprosił na ucztę członków znaczniejszych rodzin katolickich Bearnu i wszystkich kazał wymordować. A że to się stało w dzień ś. Bartłomieja (24 Sierpnia) 1569 r., ztąd, według niektórych katolików, Karol IX, dowiedziawszy się o tych okrucieństwach, miał wyrzec: „Sprawię drugie święto ś. Bartłomieja na zadosyćuczynienie za pierwsze.“ Na obronę uciśnionych Bearneńczyków i dla ukarania buntującego się wazala (Joanny d'Albert) Karol IX wysłał armję pod dowództwem hr. de la Terride (Paźdz. 1569), lecz gdy ten przez Montgomerry'ego pobitym został, królowa Joanna jeszcze więcej ka-

tolików gnieść poczęła. D. 28 Listop. 1569 wydała edykt treści następującej: art. 1. Zabrania się wszelkich praktyk religji rzymskiej bez wyjątku: jak mszy, nieszporów, processji, litanji, wigilji, świąt, obrazów..., światła, ofiar, mianowicie na pogrzebach... Art. 2. Kaplice wiejskie, ołtarze po kościołach miejskich i wiejskich skazują się na zniszczenie; materjały zaś mają być obrócone do pospolitego użytku. Art. 3. nakazuje, aby wszyscy regularnie uczęszczali na kazania, miewane przez ministrów słowa Bożego (predykantów). Art. 4. oddaje wszystkich bez wyjątku pod juryzdykcję konsystorzy (reformowanych). Art. 5. Ponieważ „bardzo wielka liczba" rodziców nie chce zanosić dzieci swych do ministrów (kalwińskich), aby im chrzest udzielili, tylko dopełniają tego sami w domu, przeto zabrania się nadal, pod karami dowolnemi, ojcom, matkom, krewnym i komukolwiek chrzcić w domu dzieci swoje.—Następne artykuły zabraniają jeszcze potajemnego zawiadamiania o świętach Kościoła rzymskiego, zawierania małżeństw gdzieindziej, jak przed ministrami kalwińskimi, i nakazują surowo karać tych, którzyby opuścili wyznanie reformowane, lub byli wykluczeni z niego, a przez dwa lata nie okazali żadnego znaku żalu. Lepiej się powodziło orężowi katolickiemu za granicami Nawarry (ob. *Poeydevant*, Hist. do troubles en Béarn, Paris 1819; *Puyol*, Louis XIII et le Béarn, ou rétablissement du catholicisme en Béarn et réunion du Béarn et de la Navarre à la France, Paris 1872). D. 3 Paźdz. 1569 zaszła bitwa pod *Montoncour:* hugonoci byli pobici, a Coligny raniony. Lecz zamiast ścigać przeciwników, królewscy tracili czas i ludzi na zdobywanie twierdz. Druga bitwa pod *Arnay Le Duc* pozostała bez rezultatu, trzecia pod *Luçon* wypadła na korzyść hugonotów. Wtedy Katarzyna, czy to uważając całkowite wytępienie hugonotów za niezgodne ze swojemi interesami, czy też za niemożliwe w ówczesném położeniu rzeczy, oświadczyła gotowość do ustępstw. I król, z zazdrości ku sławie, jaką sobie zdobył brat jego książe d'Anjou, nie był za dalszém prowadzeniem wojny. Ponieważ zaś Coligny także nie mógł utrzymać już porządku w swojém wojsku, oddanemu grabieży i mordom, za wspólną więc zgodą stanął *pokój w St. Germain en Laye* (8 Sierp. 1570). Hugonotom nadano zupełną wolność sumienia, amnestję, przywrócono ich do posiadania odjętych majątków, praw i urzędów; dozwolono odbywać nabożeństwa we wszystkich miejscach, w których protestanci korzystali z tego prawa w d. 1 Sierpnia; zupełnie wszakże je zakazano na dworze królewskim i w odległości dwóch godzin od dworu, tudzież w Paryżu i w odległości dziesięciu godzin od niego. Do wszystkich urzędów, godności, uniwersytetów, szkół, szpitali, przytułków hugonoci mieli jednakowy dostęp z katolikami. Przy sądzeniu procesów, do których wchodzili hugonoci, mogli oni w parlamencie paryzkim wyłączać po czterech sędziów, w bordeaux'skim po ośmiu, w innych po sześciu, bez wymienienia przyczyny. Musieli jednakże zobowiązać się do dalszego płacenia dziesięciny na rzecz duchowieństwa katolickiego i do szanowania świąt katolickich. Nakoniec, w przeciągu dwóch lat pozwolono im zbrojnie zajmować La Rochelle, Montauban, Cognac i La Charité. Słowem, hugonoci, pomimo że oręż ich zawiódł, odnieśli przez ten pokój zwycięztwo najzupełniejsze. Łatwo sobie wyobrazić rozjątrzenie katolików z tego układu. Król jednak na powszechne oburzenie nie zważał i całém postępowaniem swojém okazywał szczerą chęć dotrzymania

wszystkich warunków pokoju. W Listopadzie 1570 r. ożenił się on z Elżbietą, drugą córką sprzyjającego protestantom cesarza Maksymiljana II. Posłom książąt niemieckich i parlamentowi paryzkiemu oświadczył, że wszelkiemi sposobami starać się będzie o zagojenie ran, które wojna domowa krajowi zadała; objawił nawet zamiar oddania siostry swojej Małgorzaty w małżeństwo Henrykowi, królowi Nawarry (Henryk IV), i obiecywał pomoc Niderlandom pko Hiszpanji. Karol IX istotnie zamyślał o wojnie z Hiszpanją, w której, licząc na pomoc hugonotów, spodziewał się zyskać sławę wojenną. W tym celu nawet wszedł w negocjacje z Anglją i rozpoczął układy o małżeństwo Elżbiety z księciem d'Anjou. Coligny, gorący stronnik wojny z Hiszpanją, powołany został na dwór królewski, miano mu bowiem powierzyć dowództwo nad wojskiem; nadto Karol IX chciał się go co do kilku ważnych spraw poradzić. Dwór, bawiący w Blois, przyjął Coligny'ego w sposób bardzo zaszczytny: król nazywał go swoim ojcem i oświadczył, że jest to najszczęśliwszy dzień w jego życiu, że już odtąd rozstawać się z nim nie myśli. Nawet kardynałowi aleksandryjskiemu, przysłanemu do Francji przez Piusa V, w celu przeszkodzenia małżeństwu Małgorzaty z Henrykiem i utworzenia ligi katolickiej, nie udało się nic zrobić. Choć z relacji Cateny, bjografa Piusa V, i z francuzkich historyków Popelinière i Serrandus okazuje się, że już wtedy Katarzyna przemyśliwała o groźnych środkach pko hugonotom, król jednakże nic o tém wszystkiém nie wiedział. W Marcu 1572 przybyła także na dwór Karola IX królowa Nawarry (umarła w Paryżu 9 Czerw. t. r.), a wślad za nią jej syn Henryk i młody Kondeusz. Coligny stał się samowładnym panem; rzec nawet można, że król od Sierpnia 1572 prawie abdykował swoją władzę w ręce admirała. Odurzony tem powodzeniem, Coligny nie znosił żadnego oporu; a że rodzina królewska mu nie sprzyjała, przeto zamierzył króla z nią, zwłaszcza z królową Katarzyną rozłączyć, żeby młodym i niestałym monarchą sam mógł kierować i wciągnąć do wojny pko państwom katolickim. Gdy zaś na pierwszym planie była gorąco pożądana przez Karola IX wojna z Hiszpanją, więc interesem króla i Coligny'ego było utrzymać pokój z hugonotami. Nie potrzeba dodawać, że, według Coligny'ego, utrzymanie pokoju zasadzało się na dogadzaniu hugonotom, a król w zdaniach swoich z Coligny'm się nie różnił. Podobno nawet Coligny pisał (15 Czerw. 1572) do księcia Oranji, że ma nastąpić rzeź katolików we Wrześniu (*Baschet*, La diplomatie venitienne p. 555) i ten list miał się dostać w ręce królowej Katarzyny. Lecz choćby i tego nie było, królowa, pałająca namiętnie do rządów, nie mogła znieść, że Coligny cieszy się nieograniczonym wpływem na króla i umyśliła się pozbyć swego przeciwnika. Z projektem swoim zwierzyła się przed wdową po księciu Gwizjuszu, przed jej synem Henrykiem Gwizjuszem (oboje śmiertelnie nienawidzili Coligny'ego, któremu nie bez słuszności przypisywali zamordowanie księcia Gwizjusza) i przed księciem d'Anjou. Nie wiadomo jednak z pewnością, czy i o ile wszyscy troje do wykonania projektu się przyczynili. D. 22 Sierp. (1572) Coligny, wracając z Luwru, został postrzelonym w lewe ramię, przyczém kula złamała mu palec u prawej ręki. Morderca, rodem z Włoch, był kreaturą Katarzyny i faworytem księcia d'Anjou. Karol IX grał wtedy w piłkę; gdy mu doniesiono o zamachu, zawołał: Przez rany boskie, kiedyż będę miał

chwilę pokoju!—Po tych słowach udał się do admirała, ubolewał nad nim, pocieszał go, pocałował w rękę i przysiągł odszukać mordercę i ukarać go tak, żeby wieki pamiętały. Za królem przybyły inne osoby dworu, między niemi królowa matka i książę d'Anjou. Coligny zaczął potajemnie rozmawiać z królem. Katarzyna, zapewne podejrzywając, że Coligny ją oskarża przed królem o zamach, przerywa rozmowę. Król wraca do Luwru, Coligny'emu daje straż, szlachcie hugonockiej dla bezpieczeństwa wyznacza osobne cyrkuły w mieście, co chwila wywiaduje się o zdrowiu Coligny'ego, całą służbę domu, z którego strzał był dany, aresztować i w mieście wszelkie ostrożności pko rozruchowi czynić każe. Król był oburzony na matkę; wychodząc raz od Coligny'ego, rzekł do niej: „Na Boga ukrzyżowanego, co admirał mówił, jest rzeczywistą prawdą! cały bieg spraw państwa jest w ręku twojém i mego brata; lecz będę się miał na baczeniu.“ Kiedy nazajutrz po strzale książęta: d'Aumale i Henryk Gwizjusz przyszli prosić o uwolnienie z dworu, król im cierpko odrzekł: „Możecie sobie odejść, jeżeli chcecie, ale ja w każdej chwili was znajdę, jeżeliście winni tego, co się stało admirałowi.“ Hugonoci, obecni w Paryżu, odzywali się głośno z odgróżkami na królowę i Gwizjuszów, oświadczając, że sami sobie wymierzą sprawiedliwość, jeśli król tego nie uczyni (świadectwa samychże protestantów; ob. *Gandy*, La Saint-Barthélemy, w *Revue des questions historiques*, Paris 1866 t. I p. 85—88, 354—5); a lubo może nie było rzeczywistego między nimi spisku pko królowej i dworowi, jednakże odgróżkami swemi utwierdzali podejrzenie, już dawno krążące, jakoby chcieli urządzić rzeź katolików. Czy temi wieściami, czy też strachem, aby jej wina względem Coligny'ego na jaw nie wyszła, powodowana Katarzyna, skłoniła Karola IX, że nakazał wymordowanie hugonotów w nocy z 23 na 24 Sierp. 1572 r. Postanowienie powzięte było nagle, bez uprzedniego długiego namysłu (*Gandy* l. c. p. 66—69, 363—369); jeżeli zaś była jaka narada, to jest pewném, że „do niej ani poseł hiszpański, ani nuncjusz papiezki wcale nie należeli“ (*H. Martin*, Hist. de Fr. IX 343..). Również nikt nie obwinia duchowieństwa, żeby radą lub czynem należało do jakich w tej mierze kroków, czy to w Paryżu, czy na prowincji. Pisarze, których o sympatję dla katolicyzmu wcale posądzać nie można, wyraźnie religię katolicką od współudziału wyłączają. „Rzeź ta, mówi *Fauriel* (Essai sur les evenements qui ont précédé et amené la Saint-Barthelemy, p. 49), była dziełem fanatyzmu i polityki.“—„Bardzo niesłusznie, mówi *Mackintosh* (Hist. Angl. t. IV p. 361), oskarżają o tę zbrodnię religię polityków rzymskich“ (cf. *Monaghan*, L'Église, la réforme, la philosophie etc., ed. 3-a p. 82). Religię możnaby posądzać: 1) gdyby w jej imieniu rzeź była nakazaną, t. j. gdyby ministrowie religji, jako tacy, zachęcali; 2) gdyby w imię religji ją approbowano. Tymczasem ani jedno ani drugie miejsca tu nie miało. Ani król, ani królowa, ani nikt z rodziny królewskiej lub innych współdziałaczy nie mówił, żeby dla oczyszczenia religji katolickiej mordowano hugonotów; wyraźnie oni twierdzą, że rzeź nakazaną była dla przeszkodzenia spiskowi, więc przyznają, że polityka nie religja była główną pobudką. Wszystko zaś, co mówią o błogosławieniu sztyletów na tę rzeź przez Papieża (tak Józef Marja Chénin w swej tragedji *Karol XI*; Scribe zaś, w operze *Hugonoci*, każe zakonnikom sztylety błogosławić), o listach o. Sorbin, spowiednika królewskiego, zachęcających do

[illegible] w [illegible] księgi w tym krwawym [illegible] jest [illegible]-[illegible] [illegible] La Saint-Barthélemy [illegible] [illegible] [illegible] w [illegible] hugenotów [illegible] Papieża [illegible] [illegible] Grzegorz XIII [illegible] jego [illegible] w [illegible] [illegible] Henryka Bourbona z Małgorzatą [illegible] [illegible] Papieża. [illegible] Grzegorz XIII [illegible] księgi [illegible] [illegible] [illegible] ze [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Francji. [illegible] [illegible] Francji [illegible] z d. 23 Sierp. 1572 r. ap. Gandy l. c. p. [illegible] [illegible] tegoż samego dnia wieczorem [illegible] [illegible] prewót [illegible] paryzkiego przed [illegible] w sieni królowej Katarzyny, księcia d'Anjou, innych książąt i panów, kazał mu mieć w pogotowiu wszystko, co potrzebne mogło być dla obrony miasta, a zarazem [illegible] miał objąć dowództwo nocnej wyprawy. W Paryżu rzeź rozpoczęła się o g. 2 w nocy d. 24 Sierp. w dzień ś. Bartłomieja (stąd zowie się nocą ś. Bartłomieja, la Saint-Barthélemy), od zabicia Coligny'ego przez Henryka Gwizjusza. Gwizjusz tym sposobem chciał był pomścić się na admirale za zamordowanie swego ojca. Ta sama namiętność kierowała innymi zabójcami; innych pobudzała chęć łupu. W południe król wydał rozkaz, żeby zaprzestano „mordów i łupiectwa", lecz trudno było powstrzymać rozbudzone pospólstwo: rzeź przeciągała się jeszcze do 29 Sierpnia; na prowincji aż do Października były tu i owdzie pojedyncze wypadki. Co do liczby zabitych w Paryżu według liczą jedni 11,000, inni 7, 5, 4, 3, lub 2 tysiące, a najprawdopodobniej 1,000—1,200; w całej Francji łącznie z Paryżem, według protestanckiego Martyrologium, miało zginąć hugonotów 15,000; według protestanckiego historyka La Popelinière (Hist. de France, Paris 1581): w Paryżu 1,000, na prowincjach 2,000; inni ogólną liczbę zabitych obliczają na 100, 70, 40, 20 tysięcy. Lecz pewności żadnej pod tym względem dotąd być nie może, i ogólna cyfra pozostaje tajemnicą, gdyż dokumenty pod tym względem starannie ukrywano (Gandy l. c. p. 348). O wypadku całym powiadomiono dwory zagraniczne, wszędzie przedstawiając, że hugonoci utworzyli spisek, którego celem było wytępienie rodziny królewskiej, i że tylko przez doraźne ukaranie spiskowców król z rodziną swoją został ocalony i Francji pokój zapewniony. Z Rzymem dwór francuzki nie był podówczas w dobrych stosunkach. W liście d. 24 Sierp. (więc w sam dzień rzezi) do swego ambasadora w Rzymie pisanym, Karol IX pisze o małżeństwie Małgorzaty de Valois z Henrykiem Bourbon (które bez dyspensy papiezkiej zawartem zostało) i opowiada o zabiciu Coligny'ego i innych wielu „spiskowców" w kilku miejscach, „jak to szczegółowiej opowie Beauvillé" (ap. Gandy l. c. p. 358). Pierwszą wiadomość o zabiciu Coligny'ego i jego stronników przywiózł do Rzymu kurjer, wysłany z Lyonu 2 Wrz. 1572 roku (depesza Wino. Parpaglia, posła sabaudzk. w Rzymie, d. 5 Września t. r., ap. Cibrario, Archivio storico italiano, 1846, append. III s. 169). Z tą wiadomością udał się kardynał lotaryngski (Gwizjusz) i poseł francuzki (Ferralz) do Papieża, przedstawiając mu rzecz całą [illegible] stanowiska polityki królewskiej. W dniu 5 Września t. r. przy-

był z Paryża Beauvillé z listami od króla i nuncjusza. Ma się rozumieć, że i te doniesienia przedstawiały fakt jak najkorzystniej dla króla, iż niebezpieczeństwo było wielkie i że tylko przez szybkie wystąpienie można mu było zaradzić. To samo prawie opiewały pierwsze depesze nuncjusza z Paryża (*Gandy* l. c. p. 358). Dwór rzymski ucieszył się z ocalenia króla i królestwa, lecz zarazem oświadczył, że daleko bardziej zasługiwałoby to na pochwałę, gdyby król w tym postępku przeciw buntowniczym hugonotom zachował należyty porządek sądowy (*Parpaglia* l. c.; *Theiner*, Annal. eccl. contin. ad an. 1572 n. 36 t. I s. 329—335...). Doniesieniom tym uwierzono w Rzymie, tak samo jak na innych dworach, a nawet i na angielskim (*Cooper*, Recueil des depêches, Paris 1840, V 120, 138, 161; *Theiner* op. c. n. 47), i dla tego odprawione zostało natychmiast *Te Deum* w kościele ś. Marka, za ocalenie rodziny królewskiej i religji katolickiej we Francji, a 8 Września nabożeństwo uroczyste w kościele francuzkiej nacji (*Parpaglia* l. c.; *Maffei*, Annal. di Gregor. XIII l. 1 § 20). Muretus przedstawia myśl tych uroczystości. „Hugonoci, mówi on, nie wzdrygali się sprzysiądz na głowę i życie króla, od którego, po wielu straszliwych przestępstwach, doznali nietylko przebaczenia, ale też łaskawego przyjęcia. Gdy zaś to sprzysiężenie z rozporządzenia Bożego odkryte zostało, właśnie w czasie, w którym oni mieli wykonać swą zbrodnię, na głowy tych przestępców i wiarołomców spadło wszystko, co zamierzyli uczynić względem króla, całego prawie domu i rodziny jego. O pamiętna nocy! mówi dalej Muretus, któraś przez stratę niewielu przywódców ocaliła króla od grożącego mu zamordowania, a królestwo od bezustannej obawy wojen domowych!“ (*Mureti*, Oration., orat. 22 s. 177, ed. Ruhnkenii). Nie inne też miał znaczenie medal, wybity z rozkazu Grzegorza XIII w Rzymie (ap. *Bonanni*, Numism. Pontif. I 323). Wyobraża on z jednej strony Grzegorza XIII, z drugiej anioła niszczyciela, z krzyżem i mieczem, z podpisem: *hugonotorum strages*. Lecz wróćmy na dwór Karola IX. Gdy się rzeź rozpoczęła, król wezwał Henryka Bourbon i Kondeusza przed siebie i kazał im porzucić herezję. Obadwa częścią w skutek postrachu, częścią uwiedzeni obietnicami przeszli na katolicyzm. Toż samo zrobiła znaczna liczba reformowanych; ponieważ zaś wielu z nich wyginęło lub wyszło za granicę, dwór więc uważał hugonotów prawie za wytępionych. Lecz to przeświadczenie o swojej wyższości przeszkadzało mu do skorzystania z ówczesnego położenia rzeczy, a hugonoci tymczasem ochłonęli z przerażenia. Przykład Rozelli, wytrwale się broniącej, dodawał im otuchy. Wojsko królewskie poniosło także wielkie straty. Ponieważ zaś i Henryk d'Anjou pragnął widzieć koniec wojny jeszcze przed swoim wyjazdem do Polski, w Czerwcu więc 1573 r. zawarty został układ i czwarta wojna hugonocka zakończyła się królewskim *edyktem, wydanym w Boulogne*. Korzystne warunki (La Rochelle, Nimes i Montauban ustąpione były protestantom i zapewniona swoboda sumienia w całém państwie) podniosły ducha hugonotów. Reformowani z Langwedoku i Guyenny odbyli *ogólny zjazd w Montauban*, na którym się prawie jako niezależne państwo zorganizowali, tak, że każdego czasu mogli wystawić 20,000 wojska. Wyprawili poselstwo do króla, z żądaniem, aby nietylko garnizony hugonockie stały w miastach, wyłącznie im przeznaczonych, lecz, nadto, w dwóch miastach każdej prowincji miały być pomieszczone ich załogi i utrzymywane

kosztem królewskim. Z takiemiż roszczeniami wystąpili reformowani Delfinatu i Prowancji. Kiedy dwór odprawił ich ogólnikowemi obietnicami, hugonoci w południowej Francji jeszcze silniej między sobą się skupili i zabierali się już do organizacji republikańskiej, zresztą w duchu kalwinizmu leżącej. Jednocześnie ukazały się pisma religijno-politycznej treści, dowodzące słuszności oporu pko „niesprawiedliwemu i tyrańskiemu rządowi.“ Podczas kiedy hugonoci w siły wzrastali, między katolikami wynikło rozdwojenie. Utworzyła się partja tak nazwanych *polityków* czyli *malkontentów*, t. j. takich katolików, którzy niezadowolnieni byli z rządów Katarzyny i Gwizjuszów i żądali tolerancji dla hugonotów, jako jedynego środka uspokojenia kraju. Celem tej partji było usunięcie od rządów królowej matki i postawienie u steru brata królewskiego, księcia d'Alençon. Nadto, dopominali się o całkowite wykonanie ostatniego edyktu, zwołanie stanów państwa i usunięcie nadużyć na dworze i w zarządzie krajem. Potajemnie umówiono się, że król Nawarry i książe d'Alençon opuszczą dwór, a hugonoci na wszystkich punktach powstaną. Już zbliżał się do St-Germain zbrojny oddział hugonotów, kiedy plan został odkryty i wiele z wysoko postawionych osób częścią osadzono w Bastylji, częścią strzeżono w domu. Kondeuszowi udało się schronić do Strasburga, a hugonoci południowej Francji ogłosili go swoim wodzem i protektorem. Królowa wystawiła trzy wojska, mające złamać potęgę hugonotów. Podczas tej piątej wojny domowej um. Karol IX 30 Maja 1574. Do czasu przybycia z Polski jego brata i następcy *Henryka III* królowa matka sprawowała rządy. Na obradach w Lyonie między Henrykiem III i Gwizjuszami postanowiono dalej prowadzić wojnę. Lecz kiedy w Lutym 1575 *między hugonotami a katolickimi politykami* stanęło porozumienie, celem obrony religji i honoru, życia i własności, kiedy więc przeciwnicy coraz groźniej występowali, Henryk III oświadczył gotowość do rozpoczęcia układów. Posłowie hugonotów i polityków spisali w Bazylei, gdzie przebywał także Kondeusz, 90 artykułów, jako podstawę do układów. Henryk III z oburzeniem żądania ich wysłuchał i negocjacje do niczego nie doprowadziły. Książe d'Alençon, którym dotkliwie pomiatali ulubieńcy królewscy, pomimo czujnego nadzoru zdołał uciec do Dreux, zkąd wydał manifest pełen patrjotycznych obietnic, choć w rzeczy samej w widokach samego księcia napisany. Wkrótce około niego zebrało się mnóstwo szlachty hugonockiej i protestanckiej, a jednocześnie, stosownie do umowy zawartej z Kondeuszem, wtargnął z Niemiec ze znacznem wojskiem hrabia Palatynatu Jan Kazimierz. Wśród tych okoliczności Katarzyna skłoniła króla do układów, które się zakończyły *siedmiomiesięcznym rozejmem*, 22 List. 1575 r. Henryk III przyrzekł opłacić niemieckie wojsko Kondeusza, oddać sześć miast warownych zjednoczonym hugonotom i politykom, jako gwarancję, i, oprócz szkockiej i szwajcarskiej gwardji, wszystkie wojska cudzoziemskie rozpuścić. Jak mało obie strony wierzyły w utrzymanie pokoju, najlepiej to przekonywa, że król wkrótce kazał werbować ochotników w Niemczech, a już w Styczniu 1576 r. Kondeusz i Jan Kazimierz, na wezwanie księcia d'Alençon, wpadli do Francji z 20,000 armją, składającą się z szwajcarów, niemców, niderlandczyków i francuzów. Henryk, król Nawarry, 3 Lutego uciekł do Guyenny i ogłosił, że tylko z przymusu przyjął wiarę katolicką. Ponieważ zaś połączone wojska silniejsze były od królewskich, Henryk III zgodził się więc na za-

warcie *pokoju w Beaulieu* (w Maju) 1576. Kalwiniści otrzymali zupełne równouprawnienie z katolikami pod względem religijnym i politycznym, z wyjątkiem Paryża; na synody swoje mieli wszakże dopuszczać królewskich pełnomocników; przywrócono im zabrane majątki; oprócz La Rochelle, Nimes i Montauban, odstąpiono ośm innych miast; nadto, Alençon otrzymał księstwo Anjou, a Kondeusz namiestnictwo Pikardji. Warunki pokoju, zbyt korzystne dla hugonotów, wywołały oburzenie w katolikach. Znieweściały Henryk III coraz więcej był pogardzany. Dla utrzymania więc religji katolickiej zawiązała się tak nazwana *święta liga*, pod kierunkiem Gwizjuszów. Ponieważ zaś było do przewidzenia, że ani Henryk III, ani książe d'Anjou nie zostawią po sobie potomstwa, a korona przeszłaby wtedy na protestanckich Burbonów, Gwizjusze więc coraz głośniej się z tém odzywali, że do nich, jako potomków Karola W., prawo odziedziczenia tronu należy. W takim duchu zredagowany był także memorjał do Papieża, memorjał, który dostał się w ręce hugonotów i został przez nich ogłoszony. Gwizjuszowie jednakże nie przyznawali się do owego dokumentu, nazywając go niecnym wymysłem hugonotów. Lecz jednocześnie doszły do króla wiadomości z Hiszpanji, stwierdzające treść memorjału Gwizjuszów. Henryk III pojmował grożące ztąd niebezpieczeństwo, lecz sympatyzował z planem złamania potęgi hugonotów. Zdawało mu się też, że uczyni ligę nieszkodliwą dla siebie, jeżeli sam stanie na jej czele. Na *zgromadzeniu stanów w Blois*, w którém wzięło udział 104 duchownych, 72 ze szlachty i 150 przedstawicieli miast, w Grud. 1576 r., postanowiono, że na przyszłość tylko religja rzymsko-katolicka może być uznawaną. Negocjacje, prowadzone przez króla z protestantami, żadnych owoców nie wydały i wybuchła siódma wojna domowa. Wojskom królewskim sprzyjało wszakże szczęście, lecz Henryk III widząc, że coraz więcej upada jego znaczenie, za poradą De Thou, prezydenta parlamentu, podpisał *pokój w Bergerac* (Wrześ. 1577), którego warunki ogłoszone były *królewskim edyktem, wydanym w Poitiers*. Warunki pokoju w Beaulieu były tą razą nieco ograniczone; liga i wszelkie inne związki miały być rozwiązane. Pomimo to wzburzenie panowało w niektórych częściach państwa. W Lutym 1579 r. stanęła nowa ugoda w *Nerac*, z królem Nawarry, którą zapewniono protestantom całkowite wykonanie warunków pokoju, a jako rękojmię wydano w ręce króla Nawarry 14 pomniejszych miast. Pomimo że oznaczony czas upłynął, Henryk nie chciał zwrócić ustąpionych mu miast, utrzymując, że edykt nie został jeszcze wykonany. Tym sposobem wynikła ósma wojna domowa choć dwie trzecie hugonotów poparcia jej odmówiły. W wojsku hugonockiém panowały niesnaski, nieporządek i grabieże. Wśród takich okoliczności hugonoci zawdzięczali zawarcie pokoju osobistym widokom króla i księcia d'Anjou, gdyż ostatni nosił się z myślą zostania wodzem Hollendrów, walczących wówczas z Hiszpanją o niepodległość. Pokój ten podpisany został we Wrześniu 1580 r. w zamku *Fleix* i prawie bez żadnej zmiany przyjęto warunki ostatniego edyktu. Przez cztery lata Francja cieszyła się pokojem, w czasie którego jednak zaraza i bandy rozbójnicze ciężko się dały we znaki rozmaitym częściom monarchji. Lecz ani Henryk, król Nawarry, ani Henryk Gwizjusz nie zaprzestali swoich knowań. Pierwszy powziął (1583) zamiar połączenia wszystkich państw protestanckich w jeden związek i ostatecznego załatwienia sporu o Eucharystję; Henryk Gwizjusz, po-

będą same ruiny." *Henryk nawarski*, któremu, według obowiązującego prawa, należała się teraz korona, znajdował się w trudnem położeniu. Jednakże nie zbywało mu na roztropności i energji do usunięcia wszystkich przeszkód. Katolickich panów, stojących po jego stronie, przysięgą upewnił, że religję katolicką utrzyma nietkniętą. Zarazem obiecał zwołać sobór narodowy w przeciągu sześciu miesięcy i poddać się jego postanowieniom. Wojsko ligi liczebnie przewyższało siły Henryka, lecz wodzem jego był słaby książe Mayenne. Z 23,000 zbrojnych, między którymi było 4,000 anglików, Henryk powtórnie stanął (w Paźdz.) pod Paryżem, nie mogąc zaś dłużej tu się utrzymać, zwrócił ku południowej Francji. 21 Listopada książę Mayenne kazał ogłosić kardynała Bourbon królem, pod imieniem *Karola X*, sam przybrał tytuł jeneralnego namiestnika państwa. Plany Filipa II, króla Hiszpanji, zmierzające do rozdziału Francji, lub do sprowadzenia jej na drugorzędne stanowisko, poprowadziły wielu katolików pod chorągiew Henryka, który, odniósłszy wielkie zwycięztwo pod *Ivry* w Normandji, powtórnie obległ Paryż. Wojnie domowej położyło koniec uroczyste przejście Henryka na katolicyzm, 25 Lipca 1593. W następnym roku, 1594 odbyła się koronacja *Henryka IV* w Chartres, a w miesiąc później Paryż otworzył mu swoje bramy; za przykładem stolicy poszły inne miasta i cały prawie kraj. W Styczniu 1596 r. książe Mayenne, który do tego czasu opierał się przy pomocy Hiszpanji, uznał Henryka królem Francji; poprzednio jeszcze (we Wrześ. 1595) Klemens VIII zdjął z niego klątwę. Co się tyczy hugonotów, stosunek ich do państwa, w skutek zaszłych wypadków, uległ wielkiej zmianie. Większość hugonotów była niezadowolniona z przejścia Henryka na religję katolicką; niektórzy tylko usprawiedliwiali krok ten koniecznością polityczną; w liczbie ostatnich był Sully. Warunki, pod którymi Henryk IV wyjednał u Stolicy Apostolskiej absolucję *ab haeresi*, wywołały takie oburzenie między hugonotami, że odmówili mu pomocy do dalszego prowadzenia wojny, ukończonej 12 Czerw. 1598 r. Gwałtowniejsi między nimi myśleli nawet o zmuszeniu katolickiego króla zbrojną ręką do nadania protestantom wolności sumienia, lecz wykonaniu tego zamiaru stanęły na przeszkodzie: brak zdolnego wodza i roztropność Henryka IV. Zresztą, ten ostatni wydaniem *edyktu nanteńskiego* (13 Kw. 1598) dał dawnym współwyznawcom przekonywający dowód, że w pomyślności nie zapomniał usług, oddanych mu w chwili nieszczęścia. Wspomniany edykt, nad którego spisaniem pracowali: Schomberg, Colignon, i protestanci: Turenne, La Tremouille, Duplessis—Mornay i Chamier, obejmował 92 paragrafy, oprócz tego 38 tajnych i dwa listy królewskie (*brevets*). Podamy tu ważniejsze jego punkty. Katolicka religja miała być przywrócona wszędzie, gdzie hugonoci wyznawaniu jej dotąd się sprzeciwiali, i najsurowiej zabraniało się duchowieństwo katolickie w jakibądź sposób uciskać. Reformowanym pozwolono wszędzie mieszkać i przebywać bez obawy prześladowań, domowych rewizji, lub przymuszania do postępków, z sumieniem ich niezgodnych, byle tylko prawa krajowe szanowali. Szlachta, używając własnej jurysdykcji, mogła w swoich posiadłościach korzystać z zupełnej wolności religijnej, razem z rodzinami i z poddanymi, jeżeli ci ich przekonania religijne podzielali; niższej szlachcie, bez jurysdykcji własnej, wolno było wyznawać kalwinizm we własnych rodzinach i otoczeniu, nie przechodzącém 30 osób. Reformowanym przyznano prawo odbywania

nabożeństw i wyznawania swej religji we wszystkich miejscowościach, gdzie po kilkakrotnie hugonoci przebywali w 1596 i w następnym roku do Sierpnia; zapewniona była także hugenotom wolność sumienia w tych miejscach, gdzie wprowadzono ją po edykcie pacyfikacyjnym z 1577 r. Nadto, w każdym obwodzie sądowym wyznaczone było jedno przedmieście, dokąd protestanci udawać się mieli prawo dla odbywania obrządków religijnych. Zabroniono tego wszakże we wszystkich miastach arcybiskupich i biskupich, na dworze królewskim, w Paryżu, w pięciomilowym obwodzie około stolicy i w niektórych innych miejscach. Gdzie dozwolone było hugonotom swobodne wyznawanie religji, tam mogli oni budować kościoły, ustanawiać konsystorze, za zgodą króla zwoływać *colloquia* i synody. W tych tylko miejscach mogli zakładać szkoły i drukarnie. Mogli zajmować wszelkiego rodzaju urzędy: królewskie, miejskie i u prywatnych osób; przy przyjmowaniu do uniwersytetów, szkół i szpitali religja nie miała im być przeszkodą. Zresztą, obowiązani byli zachowywać święta katolickie, trzymać się prawa kanonicznego co do przeszkód, wynikających z pokrewieństwa, i opłacać dziesięciny duchowieństwu katolickiemu. Co do wymiaru sprawiedliwości, postanowiono, że dla rozstrzygania spraw i procesów, w których reformowani są głównemi stronami, ustanowioną będzie w parlamencie paryzkim *izba edyktowa*, z prezydenta i 16 radców, a mianowicie: 6 reformowanych i 10 katolików, dla Paryża, Normandji i Bretanji. Takież izby miały być zaprowadzone w innych parlamentach. W pierwszém *brevet* król pozwolił reformowanym w przeciągu ośmiu lat trzymać garnizony w tych miastach, które dotychczas mieli w swojém ręku; drugiém *brevet* obiecywał corocznie płacić 200,000 liwrów na pensje reformowanych kaznodziejów; trzeciém — zapewniał niektórym panom hugonockim wynagrodzenia pieniężne.—Zarówno paryzki jak i inne parlamenty zaledwie dały się skłonić do wniesienia postanowień królewskich w swoje regestra. Z 2,000 kościołów protestanckich, które istniały za Karola IX, pozostało zaledwie 760. Hugonoci zaczęli coraz częściej przechodzić na katolicyzm, szczególniej od czasu, kiedy jezuici zajęli się sprawą nawracania. W łonie hugonotów jednakże trzymała się burzliwa partja, kierowana przez Turenne, Duplessis-Mornay i La Tremouille. Pragnęła ona urzeczywistnienia swego ideału republikańskiego, i ambitniejsze a niespokojne osobistości około niej się grupowały; Henryk IV ze smutkiem przekonał się, że dziełu uspokojenia kraju tylko hugonoci stoją na przeszkodzie. Duplessis-Mornay, przezwany przez króla papieżem protestantów, wystąpił z dysputą przeciwko Mszy, lecz, na publicznej rozprawie w Fontainebleau, kardynał du Perron dowiódł mu sfałszowania dowodów i używania podstępnych argumentów. Niemniej oburzyła Henryka uchwała synodu reformowanego w Gap (1603), nazywająca Papieża antychrystem. Pierwszy minister Henryka, Sully, za to, że pragnąc nadać postępowaniu hugonotów charakter zgodniejszy z jednością państwa, żądał od współwyznawców, aby ze swoich obrad zupełnie politykę wyłączyli i aby przerwali stosunki z zagranicznemi monarchami, był przedmiotem nienawiści i szyderstw: Sully i jednomyślni z nim otrzymali od hugonotów przezwisko jasnowidzących Kościoła. Śmierć Henryka IV pogorszyła jeszcze położenie hugonotów. Stanowisko, jakie następnie w obec rządu zajęli, groziło nowym wybuchem.

[illegible] [illegible], z którym wszystkie [illegible] [illegible], nie-zależność [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], wszystko to [illegible] [illegible] do [illegible] się w [illegible] [illegible], przynajmniej w południowej Francji, gdzie [illegible] [illegible] [illegible] środkami. [illegible] organizacja hugenotów mogła służyć jako wzór rzeczypospolitej. Kościoły [illegible] na stanowiska: konsystorz, *colloquium*, prowincjalne i narodowe synody. Zależnie się co [illegible] konsystorz, [illegible], [illegible], składał się z duchownych i starszych; co trzy miesiące odbywało się *colloquium*, na które przybywali deputowani parafji reformowanych. Kilka takich *colloquiów* tworzyło synod prowincjonalny, raz na rok zasiadający. Synod narodowy zbierał się co dwa lata, jego przy-[illegible] zwykle bywał duchowny. Z konsystorjami organizacją w ścisłym związku pozostawała organizacja polityczna. W ważniejszych sprawach zwoływano zgromadzenia prowincjonalne, nie uznawane wprawdzie przez rząd, lecz tém niebezpieczniejsze. One wybierały rady prowincjonalne ze szlachty, duchowieństwa i stanu średniego, odnawiane całkowicie lub częściowo co dwa i co trzy lata. Rady utrzymywały stosunki z innemi prowincjami, zwoływały zgromadzenia prowincjonalne i składały przed niemi relacje. Cały kraj hugenoci podzielili na 16 prowincji czyli obwodów, i połączenie zgromadzeń kilku takich obwodów nazywało się *zgromadzeniem obwodowém*. *Ogólne zgromadzenia* całego kraju zbierały się tylko za pozwoleniem dworu co trzy lata, a składały się z posłów od duchowieństwa, szlachty i stanu średniego, wybieranych prowincjami. Pierwiastkowém ich przeznaczeniem był wybór pełnomocników, którzy mieli załatwiać u dworu sprawy reformowanych. Przedmiotem szczególnej troskliwości były szkoły i wychowanie. We wszystkich prowincjach założono gimnazja (*colléges*) i trzy akademje teologiczne: w Saumur, Montauban i Nîmes, na których utrzymanie łożyli częścią hugonoci, częścią sam rząd. W ogóle rząd dawał rocznie 600,000 na garnizony hugonockie, na pensje 300,000, na duchowieństwo 200,000 liw. Ostatniej summy wszakże reformowani używali na budowanie nowych warowni (wszystkich twierdz i miejsc obwarowanych było 200 w rękach hugonotów). Potężna organizacja, stanowiąca prawdziwe państwo w państwie, budziła w rządzie wielkie obawy. Po śmierci Henryka IV, w imieniu małoletniego *Ludwika XIII*, rejencję objęła owdowiała *Marja z Medyceuszów*. Dla uspokojenia hugonotów nakazano ściśle przestrzeganie edyktu nanteńskiego. W Maju 1611 r. reformowani zwołali ogólne zebranie do Saumur, na którem znajdowali się także książęta: Sully, Bouillon i Rohan. Tu odnowiono jeszcze poprzednio zawartą unję między prowincjami i zażądano od Sully'ego, aby nie składał pozostawionych mu godności i obiecano pomoc, gdyby go ktobądź do tego chciał zmuszać. Nadto, zajęto się sformułowaniem skarg i żądań. Między innemi, żądano usunięcia zmian, zaprowadzonych w edykcie nanteńskim, prawa zakładania pomniejszych szkół we wszystkich miastach i miasteczkach, zrównania akademji protestanckich z akademjami państwa, powiększenia summ, przeznaczonych przez Henryka IV na płace kaznodziejów. Właśnie, kiedy zgromadzenie to odbywało swoje narady, ukazała się w druku broszura, przez jego prezydenta Duplessis-Mornay napisana, w której autor dowodził, że w ówczesnym Papieżu Pawle V znajduje się cyfra 666, przez jaką Objawienie oznacza antychrysta. Podano petycję (*cahier*) do dworu i postanowiono nie

rozchodzić się, dopóki nie zostanie przyjęta. Lecz królowa zyskała sobie poparcie księcia de Rohan i kilku innych znakomitszych hugonotów, a za ich wstawieniem zgromadzenie się rozwiązało, otrzymawszy obietnicę ustępstw. Synod następnego roku zganił postępowanie stronników królowej i wydał rozmaite postanowienia, celem wzmocnienia związku. Gwałtowniejsi, szukający własnych korzyści, powstrzymani byli od dalszych kroków przez ludzi rozważniejszych, w liczbie których był sam Duplessis-Mornay, odradzających to wszystko, co mogłoby nową wojnę wywołać. Ludwik XIII, doszedłszy do pełnoletności (14 lat skończonych), potwierdził także edykt nant. D. 27 Paźdz. 1614 po raz ostatni przed 1789 r. zebrały się *stany jeneralne* w Paryżu. Po długich i gorących rozprawach stany jeneralne zostały rozwiązane, nim rząd udzielił odpowiedź na zaniesione przedeń żądania. Bezowocne zbieranie się stanów i rozszerzenie wieści o małżeństwie króla z infantką hiszpańską wywołały niezadowolnienie hugonotów. Wtedy także *ogólne zgromadzenie* reformowanych zasiadało w Grenobli. Kiedy Kondeusz, w połączeniu z księciem Bouillon i innymi panami, wezwał zgromadzonych, aby wspólnemi siłami zmusić rząd do poprawy zarządu i zaniechania małżeństwa z infantką, większa część hugonotów oświadczyła się za nim. Ze względu wszakże na oddanego dworowi Lesdiguières'a, który prawie nieograniczonej władzy w Delfinacie używał, powstrzymano się od zbrojnego wybuchu i przedstawiono tylko królowi swoje prośby i zażalenia. Odpowiedź Ludwika XIII nie zadowolniła hugonotów i zgromadzenie przeniosło się do Nimes. D. 27 Listopada deputowani zawarli tu przymierze z Kondeuszem i jego stronnikami; negocjacje wszakże, rozpoczęte przez królowę, pewną część panów na stronę rządu przeciągnęły. Ci ostatni otrzymali niektóre ustępstwa *edyktem w Blois*, oprócz potwierdzenia edyktu nanteńskiego. Powodem do nowych zawichrzeń między hugonotami było rozporządzenie rady stanu o przywróceniu katolickiego nabożeństwa we wszystkich miejscowościach Bearnu i o oddaniu duchowieństwu tamtejszych majątków kościelnych, w zamian których rząd obiecał płacić pensje reformowanym kaznodziejom. Zgromadzenie hugonockie, zwołane dla obmyślenia środków pko postanowieniom rządu, nawet na rozkaz króla rozejść się nie chciało. Kiedy jesienią 1620 r. sam Ludwik XIII na czele wojska zjawił się w Bearnie, hugonoci zwołali zgromadzenie do La Rochelle, które najpierw wyprawiło posłów do króla, a potém nakazało werbować wojska i ściągać podatki. Król postanowił tą razą użyć środków ostatecznych. Brak jedności tamował ruchy hugonotów; jeden z najznakomitszych wodzów reformowanych, Lesdiguières, przeszedł na stronę królewską, Sully także się poddał. Większa część warowni otworzyła bramy swoje przed wojskami rządu, niektóre tylko, jak Nerac i St Jean d'Angely, uczyniły to po zawziętej obronie. Wojsko królewskie poniosło wszakże wielkie straty przy oblężeniu Montauban i Montpellier i wojna zakończyła się *pokojem*, zawartym *w Montpellier* (w Paźdz. 1622), którym znowu potwierdzono edykt nant., z tém jednak ograniczeniem, że odtąd nie wolno było reformowanym zbierać żadnych nadzwyczajnych zgromadzeń, zwyczajne zaś tylko za pozwoleniem rządu. Przewidywanie wojny między Francją a Hiszpanją i nadzieja pomocy ze strony Niderlandów i Anglji skłoniły ich do nowego powstania. Teraz wystąpił pko hugonotom *Richelieu*, świeżo powołany na ministra przez Ludwika XIII. Nowy pokój

podpisano 5 Lut. 1626. Potwierdzony był edykt nant., lecz zabroniono reformowanym ściągać podatki i odbywać jakiebądź zebrania bez pozwolenia królewskiego; nadto, miasto La Rochelle miało zburzyć fortyfikacje, wzniesione po 1560 r., nie trzymać w porcie żadnych okrętów wojennych i wrócić zabraną duchowieństwu katolickiemu własność kościelną. Odtąd hugonoci jasno pojmowali, że Richelieu postanowił złamać ich potęgę, tamującą rząd i w każdej chwili mogącą podać rękę nieprzyjaciołom Francji. Kiedy około tegoż czasu Buckingham, ambitny i lekkomyślny ulubieniec Karola I, namawiał swego monarchę do rozpoczęcia wojny z Francją, przebywający w Londynie Soubise i brat ostatniego, książe Rohan, wszelkich usiłowań dokładali, aby skłonić Anglję do połączenia się z hugonotami. Rohan obiecywał, że, po zjawieniu się floty angielskiej u brzegów Francji, reformowani natychmiast schwycą za broń. W rzeczy samej, bez poprzedniego wypowiedzenia wojny, flota angielska z 10,000 żołnierzy na pokładzie stanęła w porcie Roszelli 30 Lip. 1627 r. Dowódca francuzki jednakże zdołał uzbroić fort St. Martin. Richelieu tymczasem postanowił zaniechać walki z hugonotami w Langwedoku i wszystkich sił użyć dla zdobycia Roszelli. Buckingham, odparty od fortu St Martin, wrócił do Anglji. Odtąd oblężeniem kierował sam Richelieu: z niesłychanym kosztem wybudowano olbrzymią tamę w morzu (koszt jej wynosił 40 millionów liw.), poczém ogłodzone miasto musiało się poddać. Po wzięciu Roszelli (28 Paźd. 1628), której ludność z 20,000 zmniejszyła się do 4,000, hugonoci, walczący w Langwedoku, zaczęli upadać na duchu. Kiedy już prawie wszystkie twierdze przeszły w ręce rządu, Rohan rozpoczął z Richelieu'em układy, zakończone pokojem w *Alais*, 28 Czerw. 1629, którym zatwierdzono edykt nant. i udzielono reformowanym amnestję, pod warunkiem, że w przeciągu trzech miesięcy zburzą wszystkie warownie. Richelieu wcale nie chciał siłą nawracać hugonotów, zaprowadzono missje w okolicach z protestancką ludnością i w krótkim czasie wielu protestantów dobrowolnie powróciło do wiary ojców. Odtąd istnieli hugonoci jako sekta, a nie jako partja polityczna. Dopiero za Ludwika XIV, ze zmianą okoliczności, zmieniło się także ich położenie. Religijno-polityczny systemat, który król ten chciał zaprowadzić we Francji, musiał także oddziałać na jego stosunek do reformowanych. Ideałem Ludwika XIV była religja państwowa, a ponieważ hugonoci ideałowi temu poddać się nie chcieli, trzeba ich było więc nawrócić dobrowolnie lub siłą. Przytém i inne względy wpływały na postanowienia króla. Aby przybrać pozór prawowierności, podanej w wątpliwość postępowaniem względem Głowy Kościoła i pewnej części duchowieństwa, Ludwik XIV ze szczególną gorliwością zajął się wytępianiem kalwinizmu. W tym kierunku oddziaływała także na króla pani de Maintenon i łagodny zkądinąd o. Lachaise. Gdyż szczególnym zbiegiem okoliczności francuzcy jezuici, w sporach o regalja i o tak zwane gallikańskie wolności, stali po stronie króla, bronili praw korony pko Papieżowi, a niektóre ich dzieła zostały nawet na indeksie pomieszczone. Aby się więc wyplątać z położenia przeciwnego duchowi Kościoła, oraz samego zakonu, i rehabilitować w oczach świata katolickiego, jezuici francuzcy usilnie popierali Ludwika XIV w nawracaniu kalwinistów. Z początku rząd używał łagodnych środków, lecz kiedy te okazały się bezskutecznemi, *sniesiono*

sam. *edykt nantejski* 22 Paźd. 1685 r. Odtąd zaczyna się systematyczne prześladowanie. *Capefigue* oblicza, że 225—230,000 hugonotów, w liczbie których 1,500 kaznodziejów, 9,300 starszych i 15,000 szlachty wyniosło się z Francji i osiedliło w Anglji, Hollandji i Niemczech, a nawet Szwecji, Norwegji i Danji, szczepiąc w tych krajach przemysł francuzki i opowiadaniem swoich cierpień wywołując nienawiść pko Francji. Gwałtowne środki pko hugonotom wywołały z ich strony zawzięty opór i okrucieństwa. W Sewennach kalwiniści prowadzili nieubłaganą wojnę z wojskiem królewskiém (ob. a. Kamizardy). Rozjątrzenie umysłów wywołało między hugonotami tamtejszymi szczególnego rodzaju marzycielstwo, które, jak choroba jakaś epidemiczna, szerzyło się z taką szybkością, że liczba *natchnionych* (*inspirés*) w samym Langwedoku dochodziła do 8,000. *Prorocy* udzielali daru Ducha św. przez pocałowanie; wielu dowodziło, że czuli, jak Duch św. w ciało ich wstępował. Największe podziwienie wzbudzały dzieci od 3 do 4 lat, podające się za proroków. Rozmaite były symptomaty tego stanu nadzwyczajnego. U jednych objawiał się on kurczowém drganiem, inni wzdychali i płakali. Jedni mawiali długie kazania, inni ciągle wołali: litości! przebaczenia! Jedni wróżyli lepsze czasy dla reformowanych i ciężki sąd nad Kościołem katolickim. Inni nawoływali do pokuty i ostrzegali przed *rzymskiém bałwochwalstwem*. Inni znowu zachęcali do wojny, obiecując pewne zwycięztwo. Przy takiém usposobieniu umysłów walka w Sewennach przybrała straszne rozmiary. Dopiero w 1705 r., kiedy niektóre okolice zupełnie zostały spustoszone, a wielu hugonotów zginęło lub poszło na galery, nastąpił koniec wojny. Walka z hugonotami postawiła Ludwika XIV w drażliwém położeniu względem innych krajów. Papież Innocenty XI ostro zganił postępowanie króla. Takich sposobów, mówił on, nie używał Chrystus. Należy prowadzić ludzi do kościołów, lecz nie wpędzać ich gwałtem (*Ranke*, Röm. Päpste, II 166). Później poseł papiezki prosił Jakóba o wstawienie się do Ludwika za hugonotami (*Raumer*, Gesch. Europa's seit dem Ende des XV Jahrh. VI 206; *Lingard*, Hist. of. Engl. XV). Między hugonotami, przesiedlonymi do obcych krajów, powstała osobna literatura i nieulega już wątpliwości, że wywarła ona wielki wpływ na przygotowanie umysłów do rewolucyjnego przewrotu w XVIII wieku. Wyrazem ducha opozycyjnego i zjadliwej krytyki było mnóstwo broszur i tak nazwane *bibljoteki*. W naturze rzeczy leży, że przymusowe środki, używane przez Ludwika XIV pko reformowanym, w niewielkiej tylko części celu dopięły. Już Fenelon mówił, że z nawróconych tym sposobem mało się znajdzie takich, którzyby z wewnętrznego przekonania przyjęli katolicyzm. W ostatnich dziesięciu latach i za rejencji kalwinism znowu się szerzyć zaczął. Od 1715—1718 duchowieństwo reformowane pracuje nad podniesieniem upadłej organizacji. W 1724 minister książe Ludwik de Bourbon ogłosił postanowienia, znoszące wszelką tolerancję reformowanych, które nie było wszakże ściśle wykonywane, z obawy nowych rozruchów. W dziesięć lat później znowu tu i owdzie pojawiają się synody, w 1744 r. zwołany był nawet *synod narodowy*, na którym wiele uchwał zapadło. Skutkiem tego w 1746 r. wyszło rozporządzenie, że każdy duchowny protestancki, odbywający synod, będzie karany śmiercią; wszyscy zaś, którzy udział w synodzie biorą, zostaną zamknięci w więzieniu, a majątki ich ulegną konfiskacie. Lecz i te obostrzenia były bezskuteczne (cf.

w [illegible] [illegible] [illegible] Geschichte der Kirche in d. Wüste unter den Protestanten Frankr., vom Ende der Regierung Ludwigs XIV an bis zur franz. Revolution, nach dem franz. Werke des Charles Coquerel, von L. [illegible] Berl. 1844. Od połowy XVIII w. ustały prześladowania, choć nie [illegible] [illegible] [illegible]. W Listopadzie 1787 Ludwik XVI wydał edykt, na mocy którego reformowani francuzy mieli być na równi uważani z katolickimi poddanymi, lecz nie dopuszczono ich do urzędów administracyjnych, sądowych i nauczycielskich, choć w 1777 tenże król powołał Neckera, protestanta, na kontrolera jeneralnego. Zgromadzenie narodowe 23 Sierp. 1789 r., na wniosek Mirabeau, Castellane i Rabaut, uchwaliło zupełną wolność sumienia, którą zachowały wszystkie późniejsze rządy. Wielki wpływ na rozbudzenie kalwinizmu we Francji wywarli angielsko-amerykańscy metodyści. Obecnie większa część reformowanych (ogólna ich liczba we Francji dochodzi do 630,000) hołduje bardzo luźnemu latytudinarjanizmowi, dochodzącemu prawie do racjonalizmu. Oprócz wyżej przytoczonych dzieł, cf. *J. A. Thuani*, Historiarum sui temporis; *Davila*, Storia delle guerre civili di Francia, 5 t. Ven. 1630 (tłum. na niem. *Reith*, Lpz 1792); *Capefigue*, Histoire de la réforme, de la ligue et du regne de Henri IV, Paris 1834, 4 t., i *tegoż* Histoire de Louis XIV, 6 t.; *Rulhière*, Eclaircissements hist. sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes, Paris 1788, 2 t.; *Pamiętniki Castelnau, Gaspara de Saulx, de Tavannes, Sully'ego, Rohana, Richelieu'go i innych, pomieszczone* w wielkim zbiorze *Petitot*, i in. (*Brischar*). *J. N.*

Hülskamp Franciszek, ur. 14 Marca 1833 r. w Essen, w Oldenburgskiém, uczył się w Münster i w Monachium języków, filozofji, historji i teologji, r. 1856 został w Münster księdzem, uczył się jeszcze 2 lata w Bonn i od 1859 w Münster, gdzie, oprócz sprawowania kościelnych obowiązków w klasztorze ś. Serca Pana Jezusa, zajmuje się bardzo czynnie literaturą kościelną; wraz z współrodakiem i przyjacielem swoim dr. *Rump'em* założył wybornie redagowany *Literarischer Handweiser*, Münst. 1862 i n., i również z Rumpem wydaje w niemieckiém opracowaniu Hist. kościelną Rohrbachera (1859—63, 3 t. *Gesch. der vorchristlichen Zeit*). Napisał bezimiennie: *Herr Kolkmann u. seine Wirkl. Geheime Räthe als gelehrte, feine, fromme Leute*, Paderb. 1868; *Herr Kolkmann als Censor seines Bischofs*, ib. 1868 (pko *Kolkmann'a*, Diöcesansynode, Münst. 1868), i wiele rozpraw i artt. w różnych czasopismach katolickich. R. 1868 fakultet teol. fryburgski w Bryzgowji dał mu dyplom doktorski, t. r. na jeneralném zebraniu stowarzyszeń katolickich niemieckich w Bambergu wybrany został na członka i sekretarza centralnego komitetu tych stowarzyszeń, a od 1861 jest także sekretarzem westfalskiego towarzystwa historycznego.

Humanizm (1. Znaczenie. 2. H. w dawnych wiekach chrześcijańskich. 3. H. XV wieku we Włoszech, 4. w Niderlandach, 5. w Niemczech, 6. we Francji, 7. w Polsce. 8. Duch h'u XV wieku. 9. Chrześcjańskie odrodzenie humanizmu. 10. H. racjonalistowski). **1.** Łacińskie wyrazy: *humanus*, *humanitas*, oznaczają istotę ludzką w przeciwieństwie do zwierzęcej; następnie znaczą one harmonijny rozwój tej istoty ludzkiej, pod względem umysłowym i moralnym. *Humanizmem* tedy nazywa się system naukowy i pedagogiczny, mający na celu wyższe wykształcenie

umysłu i uczucia. Zasadniczą tego systemu myślą jest przekonanie, że najlepszym środkiem takiego wykształcenia są klassyczne języki i literatura greków i rzymian, i że ich studjum musi być przygotowaniem do wszelkiej wyższej działalności, tak w teoretycznem jak i w praktycznem życiu. Ztąd nauki literatury i języka greckiego i łacińskiego nazywają się *studia humanitatis*, *humaniora*; posiadający zaś już rozwinięcie humanistyczne, zwolennicy tego systemu i popierający takowy nazywają się *humanistami*. Wyrażenia te spotykamy dopiero pod koniec wieków średnich, kiedy humanizm, ze względu na swoje wrogie względem scholastyki stanowisko, nabrał szczególnego znaczenia dziejowego. Co do istoty swojej wszakże humanizm jest rzeczą starą, datuje z samej starożytności klassycznej i w następnych utrzymywał się wiekach, jakkolwiek w sposób zmodyfikowany wpływem chrystjanizmu. Różnice humanizmu w różnych epokach zależały od różnego pojmowania samego człowieczeństwa, jakiemu ma on służyć do rozwinięcia, tudzież od różnych metod, jakiemi się posługiwał. Środek tedy (t. j. języki klassyczne i literatura) był zawsze ten sam w humanizmie, różnemi tylko były cel i użycie tego środka. U greków studjum pisarzy klassycznych, mianowicie poetów, połączone z nauką grammatyki i retoryki, stanowiło główną część wykształcenia umysłowego, moralnego i religijnego; poematy Homera i Hezjoda były nietylko arcydziełami poezji, ale jeszcze głównemi źródłami narodowej religji i moralności. Rzymianie za podstawę wychowania swojej młodzieży brali także język grecki i greckich klassyków; było to może szkodą dla ich narodowości, ale ludzkość nic na tém nie traciła. Inaczej rzecz się ma z narodami chrześcjańskiemi. Humanizm traktowany w duchu starożytnym nieobliczone szkody wyrządza społeczeństwu, ponieważ odwodzi je od nauki chrześcjańskiej i od chrześcjańskich ideałów, a w pogańskich klassykach szukać każe nauczycieli prawdy, dobra i piękna.—2. Z natury wszakże swojej humanizm nie jest przeciwnym chrystjanizmowi. Jak chrześcjanie rozumieć i uprawiać mają humanizm, jasno wypowiada św. Bazyli w mowie do młodzieży o właściwém użyciu pisarzy pogańskich. „Czeka nas największa z wszelkich walk, dla której wszystko winniśmy poświęcić i wszystkie siły na nią wytężyć. Przygotowując się do niej, powinniśmy wstąpić w związek z poetami, z historykami i mówcami, słowem, z wszystkimi ludźmi, od których możemy sobie obiecywać jaką pomoc dla zbawienia duszy. Jak malarze przygotowują poprzednio materjał, na jaki farbę kłaść mają i dopiero na te podmalówki nakładają świetną purpurę, tak i my, jeżeli blask piękna ma niezatartym pozostać na duszy, powinniśmy jej dać naprzód grunt naszego zewnętrznego (klassycznego) wykształcenia, a następnie słuchać świętych i tajemniczych nauk, i gdy przyzwyczaimy się do patrzenia na słońce w zwierciadle wód, wówczas dopiero wznieść możemy nasze oczy ku samemu światłu niebieskiemu.“ W tém znaczeniu uprawiano humanizm w szkołach chrześcjańskich, a klasztory były miejscem przytułku dla literatury klassycznej. Z takich też szkół wychodzili wielcy nauczyciele kościelni i apostołowie pogan. Jednym z potężnych organów szerzenia wiary i cywilizacji chrześcjańskiej był zakon benedyktyński, który z Ewangelją rozniósł po Europie dzieła klassyków pogańskich i używał ich do nauczania młodzieży. Szkoły benedyktyńskie i, na ich wzór zakładane, szkoły katedralne były ogniskami chrześcjańskiego humanizmu. Tacy mężowie, jak *ś. Bonifacy*,

Alkuin, *Rabanus Maurus*, *Gerbert*, w tych szkołach się wykształcili i w nich później uczyli. „Szkoła była pierwszym teatrem ich urzędu apostolskiego“ (*Daniel*, Classische Studien in der christl. Gesellsch. nebensetzt v. *Gaiser*). *Beda*, autor grammatyki i metryki, do której przykłady pozbierane były z najlepszych klassyków, daje angielskim szkołom VI w. świadectwo, że uczniowie mówili w nich po łacinie i po grecku tak, jak własnym językiem (cf. *Carl*, Ueber die alten u. neuen Schulen, p. 52). W biskupich szkołach w Osnabrück i w Paderborn jeszcze za czasów św. Meinwerka główną podstawą nauczania był Homer i Wirgiljusz. W ogóle środki i metoda nauczania zapożyczone były ze szkół starego Rzymu; łacina stanowiła główny przedmiot. Grammatyki uczono podług Donata i Priscjana, retoryki podług Cycerona i Kwintyljana; głównymi autorami używanymi w szkole byli: Cycero, Wirgiljusz, Statius, Lukan, Horacy, Terencjusz, Salustjusz, Liwjusz, a nawet znany był Juwenalis i Persius; z chrześcjańskich poetów zawsze Prudencjusz, często Seduljusz, Juvencus, Avitus. Nauka klassyków przez cały ten czas miała na celu przygotowanie umysłu do wyższego wykształcenia i stanowiła konieczne przejście do dalszych zajęć umysłowych, a mianowicie do nauki teologicznej. Grammatyka stanowiła podstawę uczoności, ale rozumiano przez nią, podług określenia *Rabana Maura*, „sztukę należytego objaśniania poetów i prozaików i introdukcję do należytego pisania i mówienia.“ W XIII w. życie naukowe z klasztorów poczęło przechodzić do miast; powznosiły się uniwersytety, a na nich górującym przedmiotem została filozofja. Grammatyka i retoryka popadały w coraz mniejsze znaczenie, i choć się niemi dosyć zajmowano, ale bez pedagogicznego porządku i bez wszelkiej krytyki filologicznej.—3. Początki nowożytnego humanizmu, na jaki się złożyły smutne okoliczności czasowe, upadek życia duchowego w znacznej części członków Kościoła i przybycie do Europy uczonych greków, pokazywać się zaczynają już w wielkich poetach włoskich (Dante, Petrarka i Boccacio), którzy otwierają nową epokę literatury włoskiej. Przewrót wszakże w pojmowaniu i użyciu studjów klassycznych jest bardzo powolny. *Dante* (ob.) w Boskiej komedji stoi jeszcze na stanowisku Kościoła katolickiego: wielkie zasady wiary i rozumu, jakie w scholastyce XIII w. znalazły swój wspaniały wyraz, przyświecały tworzeniu wielkiego poematu, mającemu odbijać czas w zwierciadle wieczności. Zupełnie w duchu scholastyki podporządkowywa Dante dzieje pogańskie pod chrześcjańskie, rozum pod wiarę, porządek naturalny pod porządek nadnaturalny. Wirgiljusz, symbol rozumu i mądrości ludzkiej, towarzyszy Dantemu tylko do piekła i do czyśca, Beatrice, symbol wiary, prowadzi go do nieba. W 4 pieśni piekła (v. 31) wielkim poetom i filozofom starożytności przeznacza najdalszy zewnętrzny krąg piekielny i objaśnia, że do nieba wnijść nie mogą, ponieważ nie czcili Boga jak należy i nie byli ochrzczeni. Piękna scena, w której Statius dziękuje Wirgiljuszowi, że go do wiary przywiódł, wieszcząc przyszłego Zbawiciela (czyściec 22 v. 64), pokazuje znaczenie poezji i filozofji pogańskiej względem wiary chrześcjańskiej. Ale choć w zasadzie dobrze jest pojęty w *Boskiej Komedji* stosunek poganizmu do chrystjanizmu, wszakże niekiedy pokazuje się w niej już marzycielskie uwielbienie świata pogańskiego. Tak np. Kato, samobójca, nietylko z najwyższą tu czcią przedstawiony, lecz w czyścu jest umieszczony,

z obietnicą, że w zmartwychwstaniu powłoka jego cielesna jasno świecić będzie (czyść. 1 v. 71). Ulegając politycznym namiętnościom, nieści Dante wielkich znów Papieży w piekle i uwłóczy. powadze Stolicy św., choć w innych miejscach należny jej hołd składa. W Dantem widzimy tedy dwa walczące z sobą przeciwne kierunki. Poczyna się tu pokazywać niespokojny duch nowych czasów, który po nad interesa religji stawia interesa polityczne i narodowe. Ale duch ten miarkowany jest jeszcze wielkiemi pojęciami wiary i ciepłem, jakie XIV wiek zachował z czasu wielkich mężów świętych: Dominika i Franciszka. Podobne przeciwieństwo przedstawia i *Petrarka* († 1374). I on stoi na stanowisku wiary. Poczucie piękna poprowadziło go do studjów klassycznych, ale były one dlań tylko środkiem dla uwielbiania wiary; dla piękności form pogańskich nie zapomina on o wzniosłości tajemnic chrystjanizmu (cf. *L. Geiger*, Petrarca p. 93). „Godzi się nam, pisze on (list 197), zgadzać się z filozofami i kochać ich, gdy nie zbaczają oni od prawdy i nie odwodzą nas od głównego celu naszego. Gdyby jednak który to robił, choćby to był Plato, Varro czy Cycero, należałoby nim wzgardzić z godnością. Żadna argumentacja, żadne słowo dźwięczne, żadna powaga wielkich imion nie powinna nas wzruszyć. Byli to ludzie uczeni, wymowni, rozumni, o ile sięga mądrość ludzka, obdarzeni darami natury, ale, niestety! pozbawieni najwyższego dobra... Prawdziwą mądrością Bożą jest Chrystus. Ażeby dobrze filozofować, trzeba Go przedewszystkiém miłować i wielbić." Najulubieńszym pisarzem Petrarki był św. Augustyn. Na niego też powołuje się on dla usprawiedliwienia swego zamiłowania w pisarzach starożytnych. „Wielki ten nauczyciel Kościoła, pisze Petrarka (l. c.), nie wstydził się iść za Cyceronem, jakkolwiek ten inny miał cel przed sobą. Ale i czegożby miał się wstydzić? Nie należy gardzić żadnym przewodnikiem, który wskazuje drogę zbawienia. Wprawdzie w klassykach znajduje się wiele, czego unikać trzeba, ależ i w pisarzach chrześcjańskich spotykamy nieraz rzeczy, które nieoględnego czytelnika obłąkać mogą. Rzadka jest książka, którąby bez niebezpieństwa czytać można, jeżeliby nas nie oświecało światło prawdy Bożej i nie nauczało, co wybierać, a czego unikać." Ale pomimo tych wybornych zasad Petrarka zawzięcie występuje pko scholastyce, pko Papieżom awinjońskim, kardynałom, zakonom i w ogóle pko duchowieństwu. Pomimo pobożności i idealnego usposobienia swego umysłu, zostawał on pod wpływem potężnych namiętności i ulegał niespokojnemu wrzeniu swego czasu. Dla tego już to uśmiecha mu się ideał trybuna rzymskiego, już schlebia cesarzowi i królowi neapolitańskiemu, już wielbi Papieża, już wreszcie opiewa jego wrogów najzawziętszych. Wewnętrzny ten niepokój, jaki w Petrarce się przebija, jest charakterystycznym rysem całego nowego kierunku umysłowego. *Boccacio* († 1375), niższy od Petrarki, a tém bardziej od Danta, zasłużony wszakże w literaturze włoskiej pisarz, oprócz szacownego żywotu tego ostatniego poety, zostawił wiele tłumaczeń, mów, poematów etc., oddawna zapomnianych; powszechnie tylko i dziś znany jest jego zbiór wszetecznych powiastek p. t. Decamerone. Boccacio bez żadnego wyższego pojęcia i bez jakiegobądź odnoszenia do chrystjanizmu reprodukuje pisarzy klassycznych. Przytém napada na duchowieństwo jak najgwałtowniej i, choć sam bezecne prowadził życie, występuje jako nieubłagany sędzia obyczajów duchowieństwa. Z drugiej znów strony nie wyrzekał się on jeszcze wiary,

i gdy mu pustelnik jeden bliską śmierć zapowiedział, nawrócił się (1360), przed śmiercią żałował za lekkomyślność swego życia i prosił ojców, aby swym córkom nie pozwolili czytać jego Dekamerona. Boccacio tedy jest wybornym przedstawicielem humanizmu, jaki rozpoczął się we Włoszech z początkiem XV w., a jaki w nim miał po części swój początek i z tego powodu, że *Leoncjusza Pilata*, wykształconego w języku greckim przez zakonnika Barlaama, sprowadził do Florencji, skłonił do miewania prelekcji o Homerze i natchnął współziomków zamiłowaniem do języka greckiego, mało komu przed tém znanego. Odszczepieństwo bowiem Focjuszowe przerwało prawie zupełnie naukowe stosunki zachodu ze wschodem. Pisma greckich autorów dochodziły na zachód pośrednią drogą, w tłumaczeniach arabskich. Zbliżenie ze wschodem nastąpiło dopiero w skutek wojen krzyżowych (1075—1270), a więcej jeszcze w skutek rokowań o unję na soborze ljońskim (1275). W XIV w., oprócz *Barlaama* i jego ucznia Leoncjusza, spotykamy już we Włoszech i innych uczonych greków. Tak *Emanuel Chrysolaras*, poseł cesarza Jana Paleologa w Rzymie, został 1396 r. professorem greckiej literatury we Florencji. Nowe rokowania o unję na soborze ferraro-florenckim (1439) ściągnęły do Włoch znaczną liczbę uczonych greków, z pomiędzy których kilku już nie wróciło do kraju, jak *Gemisthus Plethon*, *Bessarion*. Znaczniejsza ilość greków napłynęła po zdobyciu Konstpla przez turków (1453). Przyjęci jak najlepiej, zasiedli grecy we wszystkich miastach i uniwersytetach włoskich, a język grecki wszedł tak dalece w modę, że uczyły się go kobiety nawet. Przeżyty duch byzantynizmu i jego strupieszała nauka wywołały zdumiewające wrażenie na włochów. Pedantyczna uczoność, pozbawiona wszelkiego samodzielnego polotu, zaślepiła wykwintnością swej formy umysły zachodnie i odwodziła je od tego bogactwa myśli, jakie im choć w twardej, nieokrzesanej formie przedstawiały ich teologiczne i filozoficzne szkoły. Jak dzieci, które się bawią zużytemi sukniami starszych, tak ruchliwi włosi naśladować poczęli starożytnych retorów. Za prądem tym szli książęta i wolne miasta włoskie, szkoły i uniwersytety, nawet dygnitarze kościelni i Papieże (Mikołaj V, Leon X) hołdowali temu ruchowi, uważając go początkowo za ruch tylko naukowy. Wszakże Rzym, stosunkowo do innych miast włoskich, zachował więcej powagi; w Kościele rzymskim nie brak było i wówczas ludzi znakomitych, którzy w obec politury byzantyjskiej umieli bronić dawnej wielkiej umiejętności kościelnej. Stolicą studjów klassycznych była Florencja: *Gemisthus Plethon*, później *Marsilius Ficinus* i *Picus Mirandola* przewodniczyli tu akademji platońskiej, która pod opieką Medyceuszów, a szczególniej Wawrzyńca Medyceusza, była świątynią ówczesnego humanizmu. Humanizm wyradzać się tu począł do znaczenia religji. Plato czczony tu był jak jakie bóstwo. Przed jego obrazem ciągle paliło się światło. Filozofja jego uważaną była za najgłębsze źródło wielkich myśli chrześcjańskich. Wznowieniem platonizmu chrystjanizm miał zostać odnowionym i na religję powszechną zamienionym. Marzyciele ci uprawiali też przedewszystkiém marzycielską filozofję neoplatoników: Plotina, Jamblicha, Proklusa etc. Niedorzeczne, tajemnicze doktryny kabalistyczne, wyszłe ze szkoły Filona, a od sekt gnostyckich i manichejskich przeszłe do islamu, a później do katarów i albigenesów średniowiecznych, wystąpiły znowu na jaw.

Mętne to źródło przesądu, magji, astrologji i t. p., które zdawało się na zawsze już zamknięte na zachodzie przez światło umiejętności kościelnej, naraz otworzone zostało w Italji i przez uczonych akademików wielbione, jako odrodzenie teologji i filozofji, nawet jako lekarstwo na poprawę życia kościelnego. Ludzie ci tak mało jeszcze rozumieli doniosność swojej roboty, że jednocześnie oddawali się ćwiczeniom pobożności i umierali jak dobrzy chrześcjanie. *Picus Mirandola* potępia w jednem z późniejszych pism swoich astrologję i pisze do brata swego Franciszka: „Proszę cię usilnie porzuć bajki i błazeństwa poetów, a czytaj Pismo św. Nie zapominaj, że Syn Boży umarł za ciebie“ (cf. *Baumer*, Gesch. der Pädagogik, I 45). Po chrześcjańsku umierał protektor humanistów *Wawrzyniec Medyceusz* (1492). Wkrótce po śmierci Wawrzyńca na pierwszym planie nowego ruchu występuje *Mikołaj Machiawel* (*Machiavelli*), po wygnaniu Medyceuszów z Florencji sekretarz rzeczypospolitej, po ich zaś powrocie (1513) wygnany, później ułaskawiony, wykształcony na klassykach, autor głośnej a przewrotnej książki p. t. *Książe*. W literaturze humanistycznej zajmuje ważne miejsce, bo dziełem swojém, streszczającém mądrość starożytną stanu, przedstawia ciemną stronę obrazu kultury pogańskiej, jaki akademicy i poeci tak jasno malują, choć niemniej smutne z siebie dają nam widowisko. Epoka ta humanizmu, jaką tak pompatycznie nazwano epoką *odrodzenia*, właściwie nie jest odrodzeniem dawnej mądrości, ale raczej odkopaniem trupów; humaniści ci nie wydobywali z zapomnienia żywych postaci, ale stawiali na nogi wstrętne szkielety. Zeno, założyciel szkoły stoików, sceptyk Pyrrho, sensualista Epikur, wszyscy zresztą filozofowie greccy wyszli z grobów, aby we Florencji, w Bolonji, w Padwie etc. otworzyć swe szkoły. Rozprawianie swoje poczęli od tego punktu, na jakim je śmierć ich przecięła, a każdy z nich woła: „pójdź ze mną, ja jestem prawdą.“ jak gdyby wieki, przez które odwieczna prawda przyświecała ludzkości, były tylko marzeniem lub złudzeniem jakiém. Rozprawiają oni tak, jak gdyby nawet przeczucia żadnego nie mieli o tém, że błędy ich oddawna już były osądzone, ich wątpliwości oddawna rozwiązane, ich prawdy oddawna już w wyższém świetle poznane. Medyceuszowski Plato zapomniał, że jego tęsknota, z jaką oczekiwał Boga i nauki modlenia się, już dawno została zaspokojoną. Arystoles, który w służbie wiary wiele bardzo sprawił (cf. artt. Scholastyka i Arystotelizm scholastyczny), wraca napowrót do ciasnego horyzontu, jaki mu zakreślili jego kommentatorowie I i II wieku po Chr. Aleksander Aphrodisias († 200) rozpoczyna na nowo objaśnianie jego dzieł nieśmiertelnych, na które św. Tomasz z Akwinu tak wielkie później rzucił światło. Przestają tedy one być przedsionkiem teologji i podstawą poznania tajemnic nadprzyrodzonych; djalektyka jego ma już mieć na celu nie utwierdzenie prawdy, ale jej zbijanie; nie ułatwienie jej pojęcia, ale jej zaciemnienie. Nowy ten arystotelizm występuje szczególniej w *Piotrze Pomponarjuszu* (cf. tej Enc. I 437). A jakkolwiek nie wszyscy arystotelicy XV wieku stanęli w takim przeciwieństwie do prawd chrześcjańskich, wszakże większość ich pomijała obojętnie kwestję wiary, a zatapiała się w fizyczne i logiczne dociekania stagiryty. Ale filozofja nie stanowiła jeszcze głównego interesu nauki XV wieku. Pierwsze miejsce trzymali wówczas filologowie, grammatycy, retorowie i poeci; humanizm szukał pierwiastkowo nie treści, ale formy; nie myśli,

ale słów; nie dowodów, ale pięknych perjodów. *Wawrzyniec Valla* († 1457) w przedmowie do swoich sześciu ksiąg Elegantiarum latini sermonis, które przez ciąg kilkudziesięciu lat miały 59 wydań, wysławia „wielką świętość bóstwa języka łacińskiego.“ Temu świętemu bóstwu łaciny filologowie składali w ofierze wszystko, z wyjątkiem materjalnych swoich interesów. Najmizerniejsza myśl, jeżeli wypowiedziana cycerońską łaciną, była tém samém arcy poważną; najgłębsze zaś prawdy, zawarte w dziełach teologicznych i filozoficznych scholastyki, doznawały pogniewierki, ponieważ nie były wypowiedziane językiem klassycznej epoki rzymskiej. Wielcy owi filologowie zajmowali się przedewszystkiém śmieszną wzajemną adoracją siebie, albo też zawziętemi między sobą a wstrętnemi o drobnostki sporami. Odszukanie jakiego kawałka Planta lub Terencjusza na palimpseście chrześcjańskiego rękopismu było dla tych odrodzonych rzymian wypadkiem olbrzymim, o jakim cały świat musiał wiedzieć. Nie było miary krzykom, jeżeli taka świętość klassyczna znalazła się w jakiej bibljotece klasztornej, bez należytego dla niej poszanowania. Boccacio z bardzo wielkiém wzruszeniem opowiada, jak klassyków znajdował w szpichlerzach klasztornych. *Benvenuto da Imola* opisuje nam grubość pyłu, jaki znalazł na filologicznych woluminach w klasztorze Monte-Cassino, a *Paggio Braciolini* rozpowiada z rozpaczą, jak szacowne rękopisma klassyków znalazł w St. Gallen, w ciemnej, do jamy podobnej izbie, w jakiejby nawet nie umieszczono żadnego na śmierć skazanego zbrodniarza (cf. *Cantu*, Hist. powsz. ks 13 r. 18). Odszukiwanie rękopismów zamieniło się na manję. Przytém filologowie nie zaniedbywali robić dobrych interesów i, oprócz pensji i darowizn, jakie sobie płacić kazali, sprzedawali jeszcze za grube pieniądze odszukane przez siebie rękopisma. Najsławniejszym i najpyszniejszym z uczonych tego rodzaju był *Franciszek Filelf* (*Philelpho* † 1481), ożeniony z córką sławnego greka Chrysolaras'a: wysławiając już to Papieża, już sułtana Mahmuda II, już Medyceuszów, już Sforzów, zebrał on znakomity kapitał. Wspomniany wyżej *Paggio* († 1490), zostający długo w służbie Papieża, później z najnędzniejszemi wystąpił pko Kościołowi piśmidłami, kłócąc się zarazem grubiańsko z Filelfem. Jeżeli z tego wszystkiego, co ci ludzie o sobie mówią, powiada Raumer (op. c. I 90), choć połowa jest prawdą, to obaj byli bezecnymi nikczemnikami. Z filologami szli o lepsze retorowie i poeci. Mowy łacińskie brzmiały na dworach książęcych i na placach publicznych. Długie oracje polityczne, pogrzebowe, wojenne recytowano z nieskończoną ilością cytat (cf. *Burkhard*, Die Cultur der Renaissance, 234). Za Leona X przeszło 120 poetów obiegało ustawicznie pałace, teatr, a nawet kościoły (cf. *Reumont*, Gesch. der Stadt Rom, III 351). Poeci ci brali po większej części tematy z mytologji rzymskiej lub greckiej, i najgłupsze rzeczy opiewali z majestatyczną rozwlekłością. Tak np. Piotr Bembo (ob.), biorąc za przedmiot słynnego swego poematu: Konkury bożka rzeki Sarca o nimfę Garda, opisuje ten błahy przedmiot z taką powagą, jak gdyby tam szło o fakt jakiś całym światem wstrząsający. Chrześcjańskie przedmioty traktowano także niekiedy, ale przebierając je najcudaczniej w formy pogańskie. Tak np. *Bathista Mantuanus* w swoim Kalendarzu świątecznym z aniołami i świętymi miesza bogów mytologicznych. Gdy archanioł Gabrjel pozdrawia Najśw. Pannę, Merkury u drzwi podsłuchuje, co mówi ten poseł niebieski. W poematach tego rodzaju

Boga nazywano Zeusem, Chrystusa — Apollinem, Najśw. Pannę boginią i t. p. Mieszanina taka niezmiernie się podobała w owych czasach. Erudycja klassyczna pochłonęła wszystko, wystąpiła wrogo pko scholastyce, której nie rozumiała, przerwała polot i postęp myśli. Na miejsce pisarzów oryginalnych i głębokich myślicieli wystąpili zbieracze frazesów starożytnych, kommentatorowie, objaśniacze, przeżuwający płody zamarłej literatury, z której duch dawno uleciał. Obłąd był tak powszechny, że nietylko tuzinkowi literaci, ale i umysły wyższe mu ulegały. Petrarka nadzieję wiekuistej sławy zakładał na swoich suchych poematach łacińskich, których dziś nikt nie czyta, a żałował, że swoich włoskich pieśni, które jego imię uwieczniły, spalić nie może. Humaniści XV w. wyglądali wśród swego kraju i wieku, jak cudzoziemska osada jaka wśród własnych rodaków, których mową gardzili, przemieniając swoje nazwy na greckie i łacińskie, tak, iż niektórych z tych pretensjonalnych, nadętych swoją wielkością mężów zupełnie nie znamy właściwego nazwiska. Dziejopisowie, retorowie i poeci z dumą powtarzali wyrażenia cycerońskie, liwjuszowskie i horacjuszowskie, na naturę patrzyli okiem Plinjusza i Teofrasta, a niektórzy tak dalece posuwali się w swém uwielbieniu do starożytności klassycznej, że potajemnie oddawali cześć bogom Homera i Platona. *Gemisthus Plethon* w czasie soboru florenckiego upewniał Jerzego z Trebizondy, iż wkrótce wszystkie narody porzucą Ewangelję i Koran, a przejdą na religję starożytnych pogan (*Leo Allatius* ap. *Fabricium* X 751). Akademicy rzymscy, między którymi był i znany w Polsce *Kallimach*, posądzani byli o skłonność do poganizmu (*Tiraboschi*, Hist. lit. włosk. VI 81..). Ulubieńcami humanistów wszakże nie tyle byli wielcy mistrze starożytności, ile późniejsi poeci czasów cesarskich. Komedje Terencjusza i Plauta odgrywano na dworach włoskich z wielkim przepychem, a występowały w nich szlachetne damy i dzieci. Nadmierne rozwinięcie teatru jest u wszystkich narodów najpewniejszym znakiem umysłowego i moralnego upadku. Na Italji XV wieku znak ten sprawdza się najzupełniej. Niemoralność społeczeństwa florenckiego, a szczególniej bezwstyd kobiet, opisany tak cynicznie w Dekameronie, wzmógł się jeszcze w ciągu XV wieku, wśród straszliwych okoliczności dziejowych. Namiętności polityczne i towarzyszące im wendety, morderstwa, spiski wypełniają historję wszystkich miast włoskich. Zepsuciem powszechném głęboko dotknięte zostało i duchowieństwo. Co humaniści, a mianowicie Filelf i Poliio, mówią o Papieżach, kardynałach i zakonnikach, jest przedewszystkiém odbiciem własnej przewrotności tych pisarzy; ale nie ulega wątpliwości, że duchowieństwo w części swej przejęło się bardzo duchem świata i zapominało o swych obowiązkach. Ś. Wincenty Ferrerjusz narzeka na początku XV w., że pielęgnowanie życia religijnego ustąpiło przed Arystotelesem i Cyceronem; Savonarola boleśnie woła, że sól ziemi zwietrzała. „Dusza nasza, mówią u niego humaniści, brzydzi się pokarmem Pisma ś. Któż nam da, abyśmy słuchali wymowy Cycerona i brzmiących słów poety, miodopłynnego Platona, bystrego Arystotelesa; bo Pismo ś. zbyt jest prostackie, dobre dla kobiet. Nam opowiadajcie coś wykwintnego i wysokiego.“ Kaznodzieje niestety! zbyt często stosowali się do tych życzeń, prawili z ambony o rzeczach świeckich i uszy swoich słuchaczów łechtali cytatami greckiemi z łacińskiemi.—4. Z Włoch rozlał się ten humanizm po całej Europie. Pomogło mu do tego wielce

pielęgnowanie go w Rzymie, poparcie, jakie znajdował na dworze papieskim. Jakkolwiek wielki we Włoszech wrek na umysły wywierały: filozofja, poezja i sztuka starożytna, trudnoby mi odmówić, że tak potężnie na inne kraje, gdyby zamiłowanie ku nim nie szło z mniej stałej strony życia kościelnego. Skoro Papieże popierali humanizm, skoro w Rzymie stawiano na świeczniku starożytne wzory, skoro macierzysty świata Kościół przywdziewał strój sztuki pogańskiej, naturalnem było hardzo, że i w innych krajach przyjął się ten sam kierunek, niekiedy przez nieprzyjaciół skierowany przeciwko Kościołowi. Wpływ włoskiego humanizmu pokazał się zaprzód w Niderlandach, w kraju przedstawiającym najwięcej z Włochami podobieństwa. Obok żywego życia politycznego i obywatelskiego, rozwinęły się także świetnie w miastach niderlandzkich nauki i sztuki. Lowanjum np. miało 20 kollegjów, a liczbą uczniów równało się Neapolowi i Bolonji. Do zerwania z średniowieczną kulturą w połowie XV w. przyczynił się w Niderlandach potężnie kierunek duchowy, wręcz przeciwny humanizmowi, a mianowicie pielęgnowanie mystyki, jakie bracia życia wspólnego (ob. Clerici et fratres vitae comm.), inaczej *hieronimitami* nazywani, upowszechnili w tych stronach. Hieronimici odznaczali się surowością nauczy i żarliwością pasterską, ale z czasem wyrobił się u nich pewien subjektywizm, a przedewszystkiém jednostronne wynoszenie Pisma ś. Subjektywizm ten, osłabiając ich czysto kościelną podstawę, popchnął hieronimitów w objęcia humanizmu. *Jan Wessel* († 1488) pojechawszy do Włoch, aby od Papieża wyprosić sobie biblję hebrajską i grecką, jako łaskę największą, wrócił gorącym zwolennikiem studjów klasycznych. Za nim idzie szereg filologów niderlandzkich: *Agricola* (1443—1485), graecissimus inter graecos, latinissimus inter latinos, jak o nim powiedział Erazm; *Aleksander Hegius* (1433—1498), z którego szkoły wyszli: *Rudolf Lange* (1439—1519), reformator szkoły monastyrskiej, który, czytając przed śmiercią tezy Lutra, cieszył się, że, wraz z czystością do Kościoła, wraca czystość łaciny do szkoły; *Hermann von Busch* (ob.), otwarty stronnik reformacji, i wreszcie najsławniejszy z nich *Erazm Roterdamczyk* (ob.).—5. Od niderlandzkich filologów przeszedł humanizm do Niemiec. Agrykola przez Dalberga, bpa wormskiego, zaproszony, obrał sobie siedzibę w Heidelbergu. Jednocześnie westfalczyk *Dringenberg* († 1490) założył humanistyczną szkołę w Schlettstadt, z której wyszli: *Jakób Wimpheling* († 1528), rektor uniwersytetu heidelbergskiego; *Simmler*, professor tybingski, nauczyciel Melanchtona; *Eitelwolf von Stein*, przyjaciel Hutten'a, i inni. Następcą Dringenberga był *Crato*, później *Sapidus*, który 1520 r. został luteraninem. Szkoła szletstadska działała nietylko na Strasburg i na Alzację, ale na Spirę, Bazyleę, Fryburg i Tybingę. Do szwabskich filologów należy *Reuchlin* (ob.), druga obok Erazma głowa humanizmu niemieckiego, zmarły w jedności z Kościołem, sprawca dziesięcioletniego (1510—1520) sporu żydowsko-kolońskiego, który żywo całe zajmował Niemcy. Większej liczbie humanistów niemieckich, którzy w tym sporze obstawali za żydami, nie szło wcale o żydów, ani o ich chrześcjańskiego obrońcę Reuchlina, ale o wywrócenie powagi kościelnej i chrześcjańskiego porządku nauczania szkolnego. Większa część uniwersytetów niemieckich opierała się jeszcze humanizmowi, obstając przy tradycji szkół kościelnych. Inne, jak Tybinga, Bazylea, Lipsk, Rostock, Frankfurt, siłą tylko, przez panujących przeszłych na reformację,

wydarte zostały wierze katolickiej. Niektóre wszakże, a między niemi szczególniej Erfurt i Wittenberga, już w półowie XV w. poszły za ruchem humanistycznym. Ciekawy obraz humanizmu w Erfurcie podaje Kampschulte (Die Universität Erfurt in ihrem Verhältniss zu dem Humanismus u. der Reformation, 1858). Znajdujemy tu takiż sam jak u włochów przesadny, śmieszny kult starożytnych klassyków. *Piotr Luder* i *Jakób Publicius*, wykształceni pod okiem filologów florenckich, rozpoczynają od 1460 r. szereg tak zwanych *poetów* erfurtskich. Kto wszedł pomiędzy tych ludzi, mógł sądzić, że cudem jakimś kawał Grecji przeniesiono na północ i że Olimp, opisany przez Homera, znalazł się w XV w. u stóp Harcu. I poeci erfurtscy, podobnie jak humaniści włoscy, wzywali bogów Grecji, jako swoich duchów opiekuńczych, i przybierali sobie wszystkie możliwe nazwy starożytnych bogów i ludzi. Niemieckie nazwy zamieniały się na greckie: Baner był *Agrykolą*, Schuhmacher—*Sutorem*, Schneider—*Satorjuszem*, Bäcker—*Pistorjuszem*, Müller—*Molinarjuszem* i t. p. Niejaki *Krachenberger* dwa razy pisał z błaganiem do Reuchlina, aby mu raczył nazwisko jego przetłumaczyć na greckie. Na początku XVI w. rektorem szkoły erfurtskiej został *Conradus Mutianus Rufus*, po niemiecku *Kunz Muth*, kapłan poważny, ale gorliwy filolog, i z tego powodu w walce z swymi przeciwnikami pozwalający sobie na ostre pko Kościołowi wycieczki; wszakże zmarł on w zupełnej jedności z Kościołem. Następcy i uczniowie jego zajmowali coraz nieprzyjaźniejsze stanowisko względem dawnych tradycji. W bliskich stosunkach z nimi zostawał *Ulryk Hutten* (ob.), wywierający przeważny wpływ na humanizm niemiecki. Autor gwałtownych paszkwilów pko Papieżowi i Kościołowi, panegirysta bpa mogunckiego, w którego służbie zostawał, pełen werwy i dowcipu, ale cieleśnie i duchowo rozstrojony przez rozpustę, otwarcie nareszcie przeszedł na luteranizm, którego sprawy bronił namiętnie aż do śmierci (1523). Ducha ówczesnego humanizmu wyrażają dobrze *Epistolae virorum obscurorum* (ob.), za pomocą których humaniści wystawiają na szyderstwo szereg historycznych lub zmyślonych zwolenników scholastyki i porządku kościelnego. Cały koncept tych listów polega na barbarzyńskiej łacinie i na wszetecznych żartach, ale w czasach wzburzenia nic nie działa potężniej jak dowcip: wielcy satyrycy byli we wszystkich perjodach historji pionierami rewolucji. Gdy się pojawiły *Listy mężów ciemnych* (1516—1517), *Luter* otworzył już przepaść, do jakiej humaniści od pół wieku Niemców popychali. Co siał Erazm, Reuchlin, Hutten, to Luter wypielęgnował do dojrzałości i ducha nowatorskiego ze sfer uczonych przeprowadzał w massy ludu. Dwaj pierwsi koryfeusze humanizmu ulękli się postawić krok ostatni, ale Luter słusznie mógł powiedzieć, że był od nich konsekwentniejszym. Wszystkie szyderstwa i potwarze, jakiemi wówczas zarzucano Kościół, pokrywały się ich naukową powagą. Humaniści, równie jak reformatorowie, walczyli pko średniowiecznej kulturze, pko tradycji szkół chrześcjańskich i pko powadze kościelnej. Wprawdzie ta ich spólność była tylko zewnętrzna, humanizm różnił się zupełnie od herezji protestanckiej, wszakże były i pewne punkty wewnętrznego ich z sobą związku. Filologja popierała swobodne badanie Pisma ś., a nawzajem to badanie nadawało filologji interes wyższy. Marzycielska mystyka znajdowała w teozofji epoki odrodzenia pożądany pokarm i znowu tej teozofji wyższe nadawała znaczenie. Wzajemne to oddziaływanie mystyki i humanizmu

[illegible] Francuzka sceptyczna filozofja XVII wieku, podobnie jak i angielski empiryzm, miała swoje korzenie w kalwinizmie i humanizmie. Poprzednicy Dekarta, sceptycy: *Michał Montaigne* (1533—92), *Piotr Charron* (1541—1603), *Franciszek Sanches* (1661—1632) wyszli ze sfer hugonockich południowej Francji. Dekart wykształcenie swoje ostatecznie zawdzięcza Hollandji, gdzie 25 lat przebywał i gdzie najwięcej pism swoich wydał. *Spinoza* należy również do tego kółka.—7. W Polsce w XV wieku wcześnie się także wzięto do literatury klassycznej. Ściśle związki z Rzymem ułatwiały przeniesienie tu odrodzonego humanizmu. Przywożono ztamtąd wiele rękopismów, w które Polska wkrótce została tak bogatą, że ich zagranicznym udzielała uczonym. Kardynał *Bessarion* posyłał do Polski po dzieło Cycerona De republica; z Polski posyłano do Wenecji Aldusowi Manucjuszowi ręko-

pisma do druku. *Grzegorz z Sanoka* (ob.), wróciwszy do kraju, 1433 począł w akademji krak. wykładać sielanki Wirgiljusza; nowość ściągnęła licznych słuchaczy, a wszyscy literaci jednogłośnie wykrzyknęli, że teraz dopiero zabłysło im światło, przy którém trafią na prawdziwą kształcenia się drogę (*Wiszniewski*, Hist lit. polsk. III 328). W połowie XV w. wykładano w Krakowie Wirgiljusza, Owidjusza, Horacego, Stacjusza, Marcjalisa, Tybulla i Propercjusza, a w collegium minus był osobny fundusz na professora poezji. Krakowianin *Jan Ursinus* uczył się w Rzymie u Pomponjusza Letus'a literatury starożytnej, a *Jan z Oświecima* u Filelfa. Przybyli też do Krakowa cudzoziemcy, jak *Kallimach*, *Konrad Celtes*, szerzyli upodobanie w klassykach i zostawili po sobie wielu uczniów, jak *Jędrzej Pegasus*, *Jan Rhagius*, *Wojciech Korwin z Nowego Targu* (*Laurentius Corvinus Novoforensis*), *Henryk Bebelius* i i. Wszakże, choć filologowie nasi opiewali swoją wielkość, podobnie jak to robili humaniści zagraniczni, jednak nie zostawili po sobie śladów swojej uczoności. Pomimo też pompatycznych zalecań mądrości starożytnej, filologja nie bardzo u nas kwitła: polacy, wyuczywszy się łaciny, rozwinęli własną łacińsko-polską literaturę, ale nad studjowaniem klassyków mozolić się nie chcieli. Walka jednak pko tradycjom szkół katolickich i powadze kościelnej znajdowała swoje echo i u naszych humanistów, gotując także w części grunt dla przyjęcia germańskiej reformacji i włoskiego socynjanizmu.—8. Humanizm tedy epoki odrodzenia jest cofaniem się wstecz całej Europy, powstrzymaniem rozwoju myśli i nauki chrześcjańskiej, przygotowywaniem pola dla herezji i walki pko Kościołowi. Humaniści XV w. odbiegając żywego źródła światła w Ewangelji i nauce kościelnej, biegli po zwiędłe i wyschłe kwiaty mądrości ludzkiej i ludzkiego dowcipu. Języki ojczyste poszły w zupełną poniewierkę, zaniedbano wszystkie nauki dla trupiej erudycji filologicznej. Marzono o przerabianiu społeczeństwa na ład starożytny, chciano stosować na wielką stopę nabytki humanizmu XV wieku; tak np. król węgierski Maciej Korwin chciał tryb wojowania poprawiać podług opowiadań Liwjusza i Kurcjusza, a w państwie swojém na miejsce praw krajowych chciał zaprowadzić Kodeks Justynjana. Humanizm ówczesny jest właściwie nie odrodzeniem studjów klassycznych, ale odrodzeniem poganizmu i początkiem negacyjnego antychrześcjańskiego i rewolucyjnego ruchu umysłów. Wszakże nie wszyscy humaniści tej epoki stoją na stanowisku wrogim chrystjanizmowi; wielu z nich, osobliwie początkowo, myślało o popieraniu nauki i życia chrześcjańskiego, szukając w starożytnej mądrości środków poparcia prawdy. Ale przyswojone przez nich pojęcia filozoficzne starożytności zamąciły im czyste pojmowanie prawd chrześcjańskich; zresztą, zbytnie zamiłowanie piękności formy przywiodło ich do walki ze scholastyką, będącą czystym wyrazem wyższej umiejętności chrześcjańskiej. Scholastyka (ob.) ówczesna (XIV i XV w.) choć wydawała się upadłą, w porównaniu ze świetną swą dawniejszą epoką, nie straciła bynajmniej na wewnętrznej, istotnej swej wartości; nominalizm (ob.) nie zdołał przyjść w niej do przewagi i panowania. Ale około ziarna prawdy, jakie ona w sobie zawierała, dzika, zaniedbana forma, nieprzeliczona ilość formuł i wyrażeń technicznych, dystynkcji i kwestji, stanowiły twardą skorupę, która dopiero po mozolnych trudach pozwalała spróbować słodyczy ukrytego w niej

ziarna. W obec prawdy, pokrytej grubą warstwą suchych formuł, dawne systematy filozoficzne wydawały się nader jasne i pewne dla rozumu, a więcej jeszcze dla wyobraźni, i dla tego tak silnie pociągały ku sobie umysły. Scholastyka znała też dobrze dawną filozofję i należycie z niej robiła użytek, ale wychodziła zawsze z zasady, że systematy filozofji starożytnej, a mianowicie filozofja Arystotelesa, zawierały bogatą obfitość prawdy, że jednak nie były one wolne od grubych błędów, osobliwie gdy traktowały o Bogu i rzeczach boskich. Dla tego przyswajała sobie całe owo bogactwo prawdy, jakie w nich znajdowała, i obracała je na rzecz filozofji chrześcijańskiej; błędy zaś, bez względu na powagę je podającego, odrzucała. Teraz zaś zmienił się ten porządek rzeczy. Humaniści epoki odrodzenia nie uciekali się do sprawdzianu wiary chrześcijańskiej, w ocenianiu prawdy lub fałszu dawnych systematów, lecz przyjmowali wszystko, co one podawały. Niektórzy wprawdzie chcieli te systematy godzić z chrystjanizmem, inni wszakże wcale się o to nie troszczyli, a tylko dla zasłonięcia się pko wszelkim ze strony Kościoła zarzutom, uciekali się do starego, niedorzecznego błędu, że coś może być w filozofji prawdą, co podług wiary jest fałszem, i odwrotnie. Tym sposobem odrodziły się wówczas wszystkie dawne systematy filozoficzne, a oprócz tego powstały próby nowych systematów, jakkolwiek nie mogących właściwie rościć pretensji do oryginalności. Zrodziło się wielkie zamieszanie i wrzenie umysłów. Scholastyka w oczach humanistów uległa powszechnej wzgardzie; ponieważ jednak nie ustępowała z pola, lecz, w przeświadczeniu wewnętrznej swej prawdy, podjęła walkę z humanizmem, przeto pogarda zamieniła się niebawem na śmiertelną pko niej nienawiść. Nienawiść scholastyki i walka z nią, stanowią charakterystyczną cechę tej epoki humanizmu. Ale na tém skończyć się nie mogło. Humaniści wiedzieli dobrze, że scholastyka była przez Kościół popierana, jako umiejętność kościelna, i że jej nauczyciele mieli poważny głos, gdy szło o rozstrzyganie kwestji spornych w Kościele. Tym sposobem niechęć do scholastyki łączyła się zazwyczaj z niechęcią do Kościoła. Nadto, dla uczonych *Odrodzenia*, napojonych duchem starożytności pogańskiej, coraz więcej stawał się obcym duch kościelny; nadużycia w duchowieństwie powiększały jeszcze to oddalenie. Wielu humanistów, wraz z duchem starożytnego poganizmu, przejmowało jego zepsucie moralne, i to nowa była przyczyna niechęci pko duchowi kościelnemu, który potępiał życie tych humanistów. Tak więc z nienawiścią do scholastyki łączyła się nienawiść do nauki kościelnej, do życia kościelnego, do instytucji kościelnych. Papieże, popierając początkowo humanizm XV wieku, nie przeczuwali, że do piersi przytulali żmiję. Do ostatniej chwili starali się humaniści, choć nie zawsze z powodzeniem, wmawiać, że walczą tylko pko scholastyce, pko barbaryzmowi nauczania; dopiero gdy Luter jawnie podniósł chorągiew otwartej walki pko Kościołowi, mężowie odrodzenia tłumnie pobiegli do jego obozu. Co mówiono dotąd pko scholastyce, teraz wyraźnie zarzucano i Kościołowi. Jak jedna tak i drugi stały się wówczas przedmiotem najdzikszych wybuchów gniewu i nienawiści. Humanizm XV w. obnażył swoją wartość.— 9. Przeciwko praktycznym, bezpośrednim następstwom humanizmu XV wieku, pko zepsuciu i niedowiarstwu występowali wielcy kaznodzieje ówcześni, jak Savonarola, a skuteczniej jeszcze wielcy święci, jak Wincenty Ferrerjusz, Bernardyn z Sieny i Jan Kapistran. Bicze Boże, woj-

na, głód i zaraza popierały potęgę ich słowa. Żaden może wiek nie przedstawia tak zdumiewających nawróceń całych klas ludu, całych miast i prowincji, jak ów wiek, w którym na nowo rozbudzony poganizm wystąpił do walki z chrystjanizmem. Walkę tę wszakże rozstrzygnął dopiero sobór trydencki, przez pobudkę, jaką dał do odrodzenia nauki w Kościele. Gdy za Pap. Pawła III rozpoczął sobór trydencki (1542) swoje wielkie dzieło, jedna z pierwszych jego uchwał (5 sessja) miała na celu reformę nauczania i kaznodziejstwa. Na 18 sessji ogłoszony został dekret o wyborze ksiąg, który, rozwinięty przez Pawła IV, postawił silną tamę literaturze humanistycznej i heretyckiej. Sessja 23 zobowiązała biskupów do zakładania seminarjów. We wszystkich tych dekretach przebija święta powaga wiary, a zarazem wysokie poszanowanie dla nauki. Nie potępiają one bynajmniej studjów klassycznych, owszem, zalecają „grammaticas... aliarumque bonarum artium disciplinam." Reguły też indeksu ksiąg zakazanych (1564) nie odrzucają literatury klassycznej. Reguła siódma, potępiająca pisma wszeteczne, mówi wyraźnie: „Dawne zaś (księgi) przez pogan napisane, z powodu piękności stylu, dozwalają się;" dodaje tylko: „w żaden jednak sposób chłopcom czytać ich nie należy." *Ventura* i *Gams* regułę tę mylnie tłumaczyli o wszystkich księgach pogańskiej starożytności, gdy w rzeczy samej rozumieją się tu tylko dzieła treści niemoralnej (cf. *I. W. Karl Kleutgen*, Die alten u. die neuen Schulen, i *Daniel* op. c.). Nie zakazywał Kościół tego, co się w nim praktykowało we wszystkich wiekach przeszłych; faktycznie też nie mogłoby się w szkołach katolickich po soborze trydenckim utrzymać użycie klassyków, gdyby je sobór był zakazał. Właściwe znaczenie siódmej reguły *indeksu* objaśnia *ratio studiorum*, przepisana zakonowi jezuickiemu przez ś. Ignacego. W 4 księdze konstytucji (cap. 16, 2) czytamy: „Nie należy młodzieży tłumaczyć jakiejbądź książki, którąby zawierała rzeczy, mogące przynieść szkodę dobrym obyczajom; przynajmniej nie należy tego czynić dopókiby wszelka myśl, wszelkie słowo uczciwości przeciwne nie zostało wprzód *wyrzucone*... Jeżeli zaś pisarz jaki, jak np. Terencjusz, nie da się oczyścić, wówczas nie należy go wcale używać, z obawy, aby nie stał się on szkopułem dla zbawienia duszy." Podług tych zasad sporządzali jezuici wydania oczyszczone klassyków, używanych w szkołach. Humaniora, uprawiane odtąd szczególniej przez jezuitów, świetnie zakwitły, nie przytłamiając pobożności i nie kłócąc czystości obyczajów. Przyjazny stosunek literatury starożytnej z chrześcijańską, zerwany w XV wieku, został na nowo przywrócony, a pobożni i uczeni nauczyciele tak objaśniali greckich i łacińskich klassyków, iż ci, jak się wyraża *Juvenci* „choć poganie, stawali się wszyscy jakby zwiastunami Chrystusa." Zapał dla cycerońskiej łaciny nie przeszkadzał już poszanowaniu tajemnic wiary. „Chociaż wyraz *passio*, pisze uczony ks. *Edmund Campian*, nie znajduje się u Cycerona, wszakże świętego tego wyrazu z całém sercem zawsze będę używał, i raczej całego Cycerona wolałbym do Tybru rzucić, niż pozwolić na najmniejszą ujmę temu jednemu wyrazowi." Campian faktycznie pokazał, w jakiém poszanowaniu była u niego *Passio Christi*, gdy poniósł w Anglji męczeństwo za wiarę. *Benci*, *Famian Strada*, *Jakób Balde*, *Sarbiewski*, *Juvenci*, *Vaniere*, *Spee*, *Avancini* uznani powszechnie za znakomitych poetów łacińskich, przewyższają pod każdym względem poetów wieku odrodzenia. Wszyscy oni byli jezuitami, podobnie jak i najznakomitsi badacze

filologiczni: *Turselin*, *Perpignan*, *Pontanus*, *Vernulaeus* i i. Żakon, który przed kassatą liczył 171 seminarjów i 669 szkół uczonych, musiał wywierać wpływ przeważny na nauczanie katolickie. Nawet protestanci, jak Sturm, Grotius, Leibnitz, Fryderyk II, Herder etc. uznają zasługi i wyższość jezuitów w prowadzeniu wychowania (cf. Die Jesuiten nach dem Zeugnisse berühmter Männer, Regensb. 1872). Służący humanistom za pozór do napadania na naukę katolicką zarzut surowości formy, braku wszechstronności w wykładzie teologji, usunięty także został za pomocą studjów patrystycznych i nowych badań filozoficznych. Szczególniej zaś zajęto się naprawą szkód, jakie prawdzie wyrządził humanizm w dziedzinie egzegezy i historji kościelnej (cf. art. Teologja [historja]). Pracy tej dokonywają także w przeważnej części jezuici. Jak dawniej benedyktyni, tak teraz jezuici byli głównem narzędziem Kościoła do wychowywania ludów chrześcjańskich i do nawracania pogan; szkoły ich przedstawiają ten sam, co i dawne, widok; nauczyciele grammatyki idą na apostolat i na męczeństwo; umieli oni wybornie łączyć wykształcenie klassyczne z cnotą chrześcjańską i wychowywać młodzież do *chrześcjańskiego humanizmu*.— **10.** Gdy tak odrodzone i oczyszczone studja klassyczne kwitnęły u katolików, u protestantów w najsmutniejszym znajdowały się upadku (cf. *Bernhardy*, Grundriss der römischen Literatur, § 21). Tylko w klasztorach saskich, jakich nie zburzono, lecz wraz z dochodami obrócono na szkoły książęce, przechowały się ogniska wyższego wykształcenia humanitarnego; szkoły te bowiem co do dyscypliny i metody nie zrywały z poprzedniemi tradycjami klasztornemi. Z tych szkół wyszli: *Gellert*, *Lessing*, *Fr. A. Wolf*, *G. Hermann*, *Lobeck*, *Thiersch* i i. Ale podniesiony w końcu zeszłego wieku humanizm u protestantów przyjął niebawem charakter racjonalistowski i dla chrystjanizmu mniej lub więcej, ale zawsze w gruncie nieprzyjazny. Humanizm w rozumieniu tego nowego jego kierunku oznaczać ma rozwinięcie człowieka naturalnego, na wzorach klassycznej starożytności, z pominięciem zupełném żywiołu nadprzyrodzonego. Racjonaliści, negujący ten żywioł, uważają tedy humanizm za kwiat i szczyt rozwoju ludzkiego, gdy w rzeczy samej w ich ręku jest on środkiem odarcia człowieka z jego godności i wielkości, jaką mu przywrócił chrystjanizm, i wtrącenia go we wszystkie nędze poganizmu. Cf. *Canta*, Les hérétiques d'Italie, I 331... *N.*

Humbert, kardynał, ur. w Burgundji, wychowanie odebrał w klasztorze benedyktynów w Moyen-Moutiers niedaleko Tulonu; przełożonym naówczas był *Bruno* (późniejszy Papież Leon IX). A ponieważ w Tulonie znajdowała się gmina grecka, miał więc sposobność, oprócz języka łacińskiego, wyuczyć się i greckiego. Kiedy Bruno po wyniesieniu swojém na Stolicę św. do Rzymu wyjechał r. 1049, zabrał z sobą H'a, którego wkrótce mianował arcybpem sycylijskim i tamże wysłał. Lecz ciągłe napady Normandów nie dozwoliły H'wi dostać się na miejsce swego przeznaczenia, dla tego też r. 1050 został mianowanym przez Leona IX bpem w *Silva Candida* (czyli *Santa-Rufina*) i kardynałem. T. r. H. towarzyszył Papieżowi w podróży za Alpy. R. 1053 znajdował się w Turynie, gdzie bp Jan wręczył mu list napisany do niego przez *Michała Cerularjusza*, pełen niegrzeczności dla łacinników, o czém ob. tej Enc. III 201. Wysoko ceniony i przez następnego Papieża Wiktora II (1054 1057), towarzyszył mu H. w podróży do Niemiec. R. 1057 wysłał go

Papież na wizytę klasztoru Monte-Cassino; piastował on wtedy godność kanclerza i bibljotekarza Kościoła rzymskiego (*cf. Jaffé*, Regesta n. 3299, 3310 etc.). Podczas bytności H'a na górze Kassynu obrany został opat *Fryderyk*, którego wyświęcał Wiktor II i który po nim wstąpił na tron, pod imieniem Stefana X (1057—1058). Do Wielkanocy przebywał H. w klasztorze Kassynu; pod przewodnictwem jego r. 1058 przełożonym został opat *Djonizy*, późniejszy Papież Wiktor III. Od r. 1059 przebywał H. przy Papieżu Mikołaju II, do którego bardzo się przywiązał, tak, iż jego i kardynała *Bonifacego* z Albano Piotr Damiani nazywa oczami Ojca św. Udział jego w sprawie Berengarjusza ob. w tym art. H. um. prawdopodobnie pomiędzy 1061 a 1063 r. Napisał: 1) *Adversus Graecorum calumnias*, napisane w Konstplu 1054 r., w formie rozmowy pomiędzy rzymianinem i grekiem; 2) *Responsio contra Nicetae libellum contra Latinos;* 3) *Brevis et succincta commemoratio*, opis pobytu posłanników Stolicy św. w Konstplu i wykazaniu powodów, dla których Michał Cerularjusz wraz z swymi stronnikami wyklętym został; 4) *Adversus simoniacos* l. III. Dzieła H'a i życiorys jego, wyjęty z Hist. littéraire de la France, i różne rozprawy, znajdują się ap. *Migne*, t. CXLIII (1853), 929—1278.

Hume (czyt. *Jum*) Dawid, jeden z najgłośniejszych filozofów i historyków w XVIII w., ur. 26 Kw. 1711 r. w Edynburgu. Znaczny majątek ojca spadł na starszego syna; Dawid, nie wielkim majątkiem opatrzony, miał zostać prawnikiem; skłonność jednak prowadziła go do filozofji i literatury, którym oddawał się z uszczerbkiem zdrowia. We Francji, gdzie od 1734 do 1737 przebywał, napisał pierwsze swe dzieło: *Treatise on human nature* (Traktat o naturze ludzkiej), 1738 Lond., przyjęte niedobrze przez publiczność; H. też sam nazywał je później płodem poronionym. Niezrażony wszakże niepowodzeniem, przerobił to dzieło i 1742 wydał pierwszą część jego p. t. *Essays moral, political and literary* (Studja moralne, polityczne i literackie). Dzieło to lepsze znalazło przyjęcie, ale sceptyczne jego zasady przeszkodziły mu 1746 do otrzymania katedry moralności w Edynburgu, o jaką się starał. Jako sekretarz legacji towarzyszył jenerałowi St. Claire w Wiedniu i Turynie. W Turynie raz jeszcze przerobił swoją pracę o naturze ludzkiej, wydaną p. t. *Enquiry concerning human understanding* (Badania nad rozumem ludzkim, tłum. na niem. przez *Sulzer'a*, Hamb. 1755); przeróbka ta nie znalazła także dobrego przyjęcia. Po śmierci matki powrócił 1749 do Szkocji, gdzie w domu brata wykończył drugą część swoich *Badań*, która sławę jego podniosła. R. 1752 został bibljotekarzem prawnego fakultetu w Edynburgu, gdzie, mając pod ręką bogate źródła historyczne, zajął się pisaniem historji Anglji. Pierwsza część tej pracy wydana 1758 r. zjednała mu wielu zawziętych wrogów, tak, iż H. postanowił kraj zupełnie opuścić i żyć we Francji pod przybranem nazwiskiem. Wybuchła między Anglją a Francją wojna przeszkodziła temu planowi. Druga część nielepsze miała powodzenie. H. chcąc być bezstronnym, poruszył wiele namiętności i religijnych i politycznych. Całe dzieło wyd. w Lond. 1762 nosi tytuł: *The history of England from the invasion of J. Caesar to the revolution 1688.* Pomimo niechęci, jaką pko sobie obudził H., pisma jego coraz więcej były czytane. Minister Bute wyrobił mu znaczną pensję rządową. R. 1763 H. towarzyszył hr. Hertfordowi w poselstwie do Pary-

za, jako sekretarz. H. przyjęty był przez literatów paryzkich z wielkiemi honorami, ale sztywna, zimna jego natura wnet zraziła don francuzów. Tylko z Janem Jakóbem Rousseau w bliskich zostawał stosunkach, przyjaźń ta jednak zamieniła się niedługo na zawziętą nienawiść. W powstałej pomiędzy nimi kłótni literackiej, obaj wolnomyśliciele obnażali bez miłosierdzia przed całym światem swoje zepsucie moralne. R. 1767 przyjął H. miejsce podsekretarza stanu, ale po dwóch latach wrócił do Edynburga i dm. tam 25 Sierp. 1776. W rok po śmierci wydano w Lond. jego autobjografję (tłum. na niem. w *Wätch'a* Religionsgesch. VIII 213.). Oprócz dzieł wspominanych, H. napisał jeszcze: *Rozprawę o namiętnościach; Badanie zasad moralności; Historja naturalna religji; Studja nad samobójstwem i nieśmiertelnością duszy.* Filozofja H'a opiera się na empiryzmie Loka. Empiryzm ten, jakkolwiek wychodził z doświadczenia, wszakże w rozwoju swoim coraz więcej odrywał się od przedmiotowości i zaskiepiał się w podmiotowości. Idee złożone uznawał on jeszcze za rzeczywiste, ale idee powszechne były już dlań czemś czysto podmiotowém, bez żadnej wartości i znaczenia przedmiotowego. Tym sposobem podérwaną została możność wszelkiego dowodzenia, przedmiotowo ważnego, ponieważ każde dowodzenie opiera się na powszechnych zasadach rozumowych. Byt tedy świata materjalnego nie mógł tu być dowiedzionym, mógł tylko być przypuszczonym, jako czysty postulat. Oparcie całej filozofji na przypuszczeniu było oczywiście niefilozoficzne i dla tego rozwijając dalej subjektywizm, oparty na empiryzmie Loka, trzeba było konsekwentnie dojść albo do zaprzeczenia rzeczywistości świata materjalnego, albo też do sceptycyzmu podmiotowościowego. *Jerzy Berkeley* (angliikański bp w Cloyne, w Irlandji, 1684—1753), twórca systematu idealistowskiego akosmizmu, wpadł w pierwszą z tych alternatyw; w drugą wpadł Hume. Człowiek nie ma podług niego żadnego poznania przedmiotowego. Idea substancji, równie jak wszystkie inne pojęcia, są tylko podmiotowemi wyobrażeniami. W umysłowém życiu naszém ograniczeni jesteśmy tylko do własnych wyobrażeń i podmiotowych ich połączeń, i po za nie przekroczyć nam do rzeczywistości nie podobna. Do twierdzeń tych dochodzi H. za pomocą krytyki pojęcia przyczyny, które ma również za wyobrażenie podmiotowe, na przyzwyczajeniu oparte. Przyzwyczajenie bowiem, podług H'a, czasowe następstwo dwóch zjawisk bierze za związek zależności jednego od drugiego, i tym sposobem wytwarza pojęcie przyczyny. Metafizyczna tedy wiedza jest tu niemożliwa, ale też, zdaniem H'a, i niepotrzebna, ponieważ kierujemy się podług pozoru, i to wystarcza w życiu praktycznem. Sceptycyzm teoretyczny miarkuje się instynktem naturalnym, który nas zmusza do wiary w istnienie świata cielesnego, jakiego dowieść nie jesteśmy w stanie. Wiara ta opiera się na większej żywości naszych wrażeń, które w umyśle naszym wywołują skłonność do uważania ich za coś rzeczywistego. Że zaś nasze wyobrażenia o przedmiotach zmysłowych przedmiotów obecnych są najżywsze i najmocniejsze ze wszystkich, przeto i skłonność uważania tych wrażeń za coś rzeczywistego jest dla nas najsilniejszą, niepokonalną. Jak w dziedzinie poznania H. odnosi wszystko do wrażeń, tak i *pasiones animae* i wola redukują się u niego do wrażeń, a mianowicie są to wrażenia refleksji. Wola jest wrażeniem wewnętrznem, jakie uczuwamy, gdy świadomie dokonywamy nowego ruchu naszego ciała, albo nowego wyobrażenia naszej duszy. Wola nie ma swobody obojętności, ale zawsze

zdeterminowaną jest koniecznie przez jaką pobudkę. Walka pomiędzy wolą a rozumem jest niemożliwa, ponieważ rozum jest tylko poznającym i żadnego czynnego wpływu wywierać nie może. Przeciwnie, owszem z natury swej rozum jest niewolnikiem namiętności i nie może do czego innego rościć pretensji, jak tylko do słuchania ich i służenia im. Dla tego H. nie szuka w rozumie zasady moralności; czynności ludzkie nie mogą moralności swojej wywodzić ze zgodności lub niezgodności z rozumem. Do tego służy u H'a oddzielny *zmysł moralny*, który przewodniczyć nam ma w naszych działaniach. Gdy się tego zmysłu moralnego trzymamy, wówczas dobremi pokażą się nam te czynności, które nietylko *nam*, ale i *innym* przynoszą korzyść i zadowolnienie, którym za podstawę służy nietylko egoim, lecz i *sympatja;* w przeciwnym razie czynności wydawać się będą złe. Samobójstwo ze stanowiska moralności jest godziwe. *Sprawiedliwość* jest cnotą konwencjonalną, szacowną tylko dla swej *pożyteczności*. Wypływa to ztąd, że stosunek społeczeński, na którym oparta sprawiedliwość, nie jest u H'a czemś pierwotném, lecz konwencjonalném, z umowy powstałém. Interes zachowawczy zmusza ludzi do łączenia się umową w towarzystwa, i dopiero wówczas gdy to następuje rodzą się pojęcia sprawiedliwości i niesprawiedliwości. W swojej *Naturalnej historyi religji*, H. uznaje politeizm za religję pierwotną; z politeizmu wywodzi monoteizm, a mianowicie ztąd, że przesądne pomnożenie pochlebstwa względem jednego z bogów, podniesienie i rozszerzenie jego predykatów naprowadzić miało na wyobrażenie twórcy świata. Ale na tej wysokości nie może się religja utrzymać w umysłach nieokrzesanych tłumów; monoteizm dąży naturalnie do politeizmu. H. twierdzi, że człowiek nie może wiedzieć, co prawdą jest w religijnych pojęciach; w ogóle religja jest zagadką. Z badania historji religji H. jako jedyny rezultat wywodzi wątpliwość, niepewność, zawieszenie zdania. Sceptycyzm H'a miał początkowo więcej przeciwników niż zwolenników; do pierwszych należą: *Tomasz Reid*, obrońca dogmatyzmu filozoficznego ze stanowiska zdrowego rozsądku (common sense); gwałtowniejszy, ale nie gruntowniejszy od poprzedniego *Tomasz Oswald*, duchowny szkocki, który bronił prawd religijnych; *James Beattie*, *Józef Priestley* i i. Polemika wszakże tych przeciwników była niezasadna naukowo, bo czepiała się tylko następstw filozofji H'a, a nie wyświecała jej gruntu sceptycznego. Później do tych przeciwników przyłącza się szkoła szkockich filozofów (*Stewart*, *Brown* i i.), który, zbijając H'a, zostawili szacowne badania psychologiczne i moralne, i rozwinęli doktrynę, przyjętą później przez *Cousin'a* w jego eklektyzmie. Sceptycyzm H'a został wreszcie kolebką krytycyzmu Kanta, który zresztą sam genezę swego stanowiska wywodzi od Hume'a. Jako historyk nie opiera się H. na badaniach źródłowych, ale filozoficzne swoje uprzedzenia wnosi do przedstawianych przez siebie dziejów; prace jego historyczne odznaczają się tylko pełnością opowiadania i dobrym rozkładem materjału, ale im brak nowości, gruntowności i bezstronności, jakkolwiek z tej ostatniej rad się chełpił. *Cf. Stäudlin*, Anekdoten u. Charakterzüge aus H's Leben, Berl. Monatschr. Nov. 1791; *J. H. Burton*, Life and correspond. of. D. H., Edinb. 1846. *N.*

Humerał, łacińskie *humerale* i *superhumerale*, naramiennik, od *humerus*—ramię, szata kościelna lniana, biała, w kształcie chusty poprzecznej,

z dwoma sznurkami albo tasiemkami, u rogów górnych przyszytemi, z krzyżykiem wyznaczonym na środku u góry. Nazywa się inaczej *amictus*, od *amicire*—okryć, przyodziać, osłonić, *ambolagium*, *anabolagium*, *anagolagium*, niekiedy efod (ob.), lubo mniej właściwie. Ubior ten nieznany w kościele do w. VIII, a wprowadzony w użycie dla okrycia szyi, już to z przyzwoitości, już też dla uniknienia chrypki z zaziębienia. Wkładano go do w. XI na albę, i dziś tak jeszcze się wkłada w Medjolanie i Lugdunie, od kilku już jednak wieków, wedle obrządku rzymskiego, i to dogodniej, wkłada się humerał pod albę. Prezbyter assystent i dwaj kanonicy w dalmatykach przy celebrze bpiej, wedle *Caerem. Epp.*, wkładają humeraly na rokiety lub komże. Dawniej i głowę okrywano humerałem, jakby przyłbicą, i dopiero przy zaczęciu Mszy spuszczano go na ramiona, jak do dziś robią w niektórych zakonach, obwijając nim kaptur; w niektórych nawet kościołach trzymano humerał na głowie aż do prefacji i wkładano go znowu po kommunji. Dzisiaj, przy święceniu na subdjakona zakłada go bp święcącemu się na głowę, a potém spuszcza się go na szyję. Wedle rubryki mszału rzymskiego (*rit. celebr. miss.*), bierze się h. za końce i sznurki, całuje się krzyżyk (gdy nie ma wyznaczonego, Merati go każe paznogciem nakreślić), i zakłada się na głowę, potém się spuszcza na szyję, obchyla się nim obojczyk, sznurki się zakłada prawy na lewy na piersiach, sprowadza się na plecy i znowu na piersi, i tu się je dopiero zadziergiem wiąże, mówiąc modlitewkę: *Impone, Domine, capiti meo galeam salutis ad expugnandos diabolicos incursus.* Biskup przy święceniu, wkładając subdjakonowi, mówi: *Accipe amictum per quem designatur castigatio vocis*; ztąd też w znaczeniu moralném h. jest już przyłbicą zbawienia od napaści djabelskich, już to wędzidłem ust kapłańskich na pohamowanie języka w mowie; allegorycznie oznacza tuwalnię ś. Weroniki (ob.), albo też cierniową koronę Chrystusa. Wedle ogólnego zdania, h. powinien być poświęcany, a forma poświęcenia w rytuale ogólna *sacerdotalium indumentorum*, w Pontyfikale specjalna *cujuslibet indumenti*. Nie wziąść h. przy Mszy przez lekceważenie, wedle powszechniejszego teologów zdania, jest grzechem śmiertelnym (*Bened. XIV*, De sacrif. miss. c. 18 l. 1); po zdarciu się ma być h. spalony i popiół do piscyny wrzucony. Wedle Gawant'a (t. I p. 508) można h. obszyć u dołu koronką lub haftem. Ob. *Ferraris*, V. Amictus, edyc. z r. 1852 I 481; *Gawant*, edyc. z r. 1749 I 130 (*c.*), 131 n. XX i XXI; *Romsée* I 34 i n. edyc. z r. 1854. *X. S. J.*.

Humiljaci, *zakon tercjarski ś. Benedykta*. W jednej z swych wypraw rzymskich na początku XII w. cesarz Henryk II zabrał pewną liczbę znakomitych jeńców lombardzkich i uprowadził ich, jako zakładników, do Niemiec. Tutaj jeńców tych zdjął żal, że dopuścili się złamania zaprzysiężonej wierności, złączyli się tedy w stowarzyszenie pokutujących. Wówczas wezwał ich przed siebie cesarz i pierwsze jego do nich słowa były: „jesteście upokorzeni“ (estis *humiliati*); darował im wolność i pozwolił wrócić do domu. Wprawdzie nie byli oni związani ślubami, ale i po odzyskanej wolności wielu zatrzymało dawny habit i prowadziło żywot pokutniczy. W Niemczech nazywano ich *baretynistami*, od czapeczki, *barretino*, jakiej używali. Nazwę tę zachowali z początku i we Włoszech; później *humiliati*, na pamiątkę słów Henryka II. Św. Bernard przybywszy do Włoch 1134, dał im radę, aby oddzieliwszy się od żon,

zamienili popielate swoje habity na biała, na znak, że ze stanu pokuty przechodzą do stanu niewinności. Przyjąwszy regułę ś. Benedykta i kaptur, zamienili się na zakon. Z pierwszego klasztoru w Medjolanie rozszerzyli się wkrótce w całych Włoszech północnych. Przełożony głównego klasztoru w Medjolanie miał tytuł jenerała zakonu, r. 1200 zatwierdzonego przez Innocentego III. Zakon ten, działający wiele dobrego, w końcu pod wpływem dostatków, jakiemi go opatrzono, począł upadać. Przełożeni poczęli się uważać za panów majętności klasztornej i, dla lepszego jej używania, liczbę zakonników w 94 klasztorach zmniejszyli do 170; gdy w XVI w. demoralizacja doszła do wysokiego stopnia, ś. Karol Boromeusz zabrał się do zreformowania zakonu. Reforma była już w części przeprowadzona, gdy jeden niegodziwy zakonnik strzelił do arcybiskupa. Strzał ten był śmiertelny dla całego zakonu. Daremnie ś. Karol prosił Papieża o przebaczenie dla winnych. Pius V 1570 r. skazał czterech złoczyńców na śmierć i bullą z 8 Lut. 1571 zniósł cały zakon, a majętność jego przeznaczył na cele dobroczynne. Klasztory ich w Lombordji oddane były clericis regularibus ś. Pauli decollati (ob. Barnabici). *Klasztory żeńskie* tego zakonu utrzymały się do naszych czasów. Początek ich następny. Gdy humiljaci pierwiastkowo za zgodą swych żon odłączyli się od nich, wiele z tych kobiet połączyło się w jednym domu w Medjolanie i, zamierzając prowadzić życie zakonne, wybrało na przełożoną *Klarę Blassoni*. Wiele szlacheckich dziewic prosiło o przyjęcie do tego domu, tym sposobem dała się uczuć potrzeba założenia drugiego klasztoru, który, podobnie jak pierwszy, miał tytuł ś. Katarzyny. Że jednak obok tego klasztoru zbudowały szpital dla chorych ubogich, przeto otrzymały nazwę *zakonnic szpitalnych obserwantek*; niekiedy nazywano je *zakonnicami blasońskiemi*. Z czasem przyszły do wielu klasztorów we Włoszech, ale reguła nie we wszystkich była jednakowa. *(Fehr)*. *N.*

Hungari Antoni, ur. 1809 w Moguncji, r. 1835 został kapłanem, później proboszczem w Rödelheim. Napisał wiele kazań (zbierał znakomitsze kazania sławnych mówców katolickich), dzieł ascetycznych, opowiadań i t. p. i wydał wiele katolickich książek zbiorowych, jak: *Tempel der Heiligen*, 7 wyd. Frkf. 1867; *Heilige Opfer des Herzens*, 6 wyd. Frkf. 1867; *Gottesblumen aus dem deutschen Dichtergarten*, 3 w. Frkf. 1867; *Katholischer Anekdotenschatz; Weihnachts-Oster-Pfingst-Ave Maria, Heiligen-Glöcklein*, Frkf. 1861—64, 5 t.; *Katholische Volksbibliothek*, 1—4 t. 2 wyd. ib. 1868; *Klostergeschichten*, Schaffh. 1868.

Hunnius. I Idzi, z Winneden w Wirtembergskiém, ur. 1550, od 1576 professor w Marburgu, umarł będąc professorem teol. luterskiej i superintendentem w Wittenberdze; wraz z *Hutter'em* i *Polikarpem Leyser'em* formował on tu ściśle luterański fakultet; w walce z katolikami i kalwinami zajmuje pierwsze miejsce pomiędzy ścisłymi luteranami. Pomiędzy innemi, waleczne jego ramię poczuł ciężko *Samuel Huber* (ob.), który dla swych sporów z Hunnius'em i Leyser'em stracił katedrę teol. w Wittenberdze. H. należał do lepszych luterańskich egzegetów swego czasu, jakkolwiek egzegeza jego nie jest wcale krytyczną. Łacińskie jego pisma wyszły w Wittenb. 1607—1609 w 5 t. in-f; niemieckie, częścią polemiczne, częścią egzegetyczne, są tylko w oddzielnych wydaniach. H. um. 1603.—2 Mikołaj, syn poprzedzającego, prof. w Wittenberdze, um. 1643 superintendentem w Lubece. Jakkolwiek zawzięty luteranin,

zaproponował ustanowienie stałego senatu irenicznego (*collegium irenicum seu pacificatorium*) dla załatwiania wszelkich sporów teologicznych. Cf. *Heller*, Lebensbeschreib. H'a, Lüb. 1848.—3 Ulryk, brat poprzedniego, prawnik, uznał, że tylko w Kościele katolickim jest powaga nieomylna dla załatwiania sporów teologicznych i wrócił na jego łono. Dla usprawiedliwienia tego kroku wydał: *Indissolubilis et invicta argumenta 12, quibus motus, convictus atque constrictus relicta lutheranorum secta ad fidem catholicam accessit.* (*Schrödl*). N.

Hunnowie. Historja Hunnów przed ich przybyciem do Europy mało jest znaną. Podczas wielkiej wędrówki ludów przybyli oni z Azji ok. 375 r. Dzicz ta straszliwa i nienawistna równie Germanom jak grekom i rzymianom, stała się postrachem chrześcijaństwa. Zwycięzki swój pochód znaczyli H. burzeniem kościołów, niszczeniem miast i wiosek, rzezią mieszkańców bez różnicy płci i wieku. Wódz ich *Attyla*, zwany Biczem Bożym, założył państwo, które nie przeżyło swego założyciela (453 r.). Resztki H'ów w VI w. pochłonięte zostały przez napływ nowych przybyszów, *Awarami* zwanych, którzy w tym czasie przyszli z nad brzegów Kaspijskiego morza, od gór Kaukazkich, i rozsiedli się nad Dunajem. Byli oni także Hunnami lub pokrewnymi Hunnom i ztąd poszło, że plemionom tym naprzemian dają nazwę: *Hunnów*, *Awarów* i *Hunnawarów*, i w IX w. jeszcze kraj nad rz. Enn nosił ztąd nazwę już to *Awarji*, już *Hunnji*, już *Sławinji*. Niekiedy wszakże w okolicy tej wyróżniano, jak się zdaje, szczegółowe nazwy w ten sposób, iż *Sławinją* nazywała się okolica nad Enn i Yps; poniżej nad Lejtą nazywano *Awarją*; idąc ku Zeiselmauer, Tulln i Wachau nazywano *Hunnją*; przynajmniej tak wnosić można z dokumentu Ludwika Otyłego z r. 823, wydanego Reginarowi, bpwi passawskiemu. Owych Hunnawarów nie należy brać za jedno z Madziarami (późniejszymi zdobywcami Węgier), którzy przed r. 791 zajęli nietylko Pannonję, niższą Austrję, ale i krainy słowiańskie nad Dunajem. Słowianie osiedli w Czechach, Morawji i Karyntji, pod wodzą sławnego *Samo'na* wydobyli się z pod jarzma Awarów. W Karyntji chrześcijanizm już w VIII w. miał swoich wyznawców. Awarowie do ostatka swego istnienia okazywali nienawistne usposobienie dla chrześcijaństwa, niszczyli wszelkie jego zaczątki. Znieśli stolice biskupie w Cilly, Petau, Tyburnji, a wciąż zagrażali stolicy bpiej w Lorch, skutkiem czego od VI w. do 735 r. często wakowała i trzeba było przenieść ją do Passau, gdzie też ustaliła się od r. 737. Trafiali się jednak odważni opowiadacze Ewangelji, którzy szli tym dzikim barbarzyńcom głosić słowo prawdy. Już *Kolumban* (ob.), apostoł Szwabji i Lombardji, wybierał się w tamte strony: *ut Venetiarum, qui et Sclavi dicuntur, terminos adiret caecasque mentes evangelica luce illustraret;* ale przekonawszy się, iż jeszcze nie byli sposobni do przyjęcia zasad wiary, odłożył swój zamiar. Ok. 633 r. ś. *Amand*, bp z Maestricht, opowiadał Ewangelję w Karyntji i próbował oświecić Awarów, ale napróżno. Ś. *Emmerama* odwiódł od takiegoż przedsiewzięcia książe bawarski. Ś. *Rupert*, pierwszy bp salcburgski (przybył do Bawarji ok. 697 r.), dotarł do niższej Panonji, ale i opowiadanie jego nie było szczęśliwsze. Jak w pogaństwie, tak trwali Awarowie w nienawiści względem Franków i Bawarów. Bawarja była celem ich napaści. Dopiero *Karol W.* obaliwszy dom Agilolfingów i zdobywszy Bawarję, powstrzymał dzikie i gwałtowne zapędy Awarów. Wojna, którą

z nimi prowadził, odznaczała się temi samemi okropnościami, jak i walka przeciwko Słom: Panonja i niższa Austrja została ogołocona prawie z ludności; znaczniejsze rody awarskie zostały wytępione, i z całego plemienia zostało kilka pokoleń rozproszonych, które tu i owdzie tułały się do r. 791. Karol W. mając udać się na wyprawę przeciwko Awarom, odbywał trzydniowe modły; kilku bpów: *Angilram* z Metz, *Arn* z Salcburga i *Simpert* z Ratyzbony uczestniczyli w wyprawie. Zajęto zniszczony kraj Hunnów aż do Haaby, ale Hunnawarowie stawiali długi jeszcze opór. R. 796 *Pepin*, syn Karola W., i *Erich*, książe Friulu, odnieśli świetne zwycięztwa. Wielkie obozowisko awarów (*regia Kagani*) było zburzone. Karol, uważając walkę z Awarami za wojnę świętą, przesłał Papieżowi bogate podarunki z łupów, zdobił niemi kościoły, a nie poprzestając na upokorzeniu tego narodu, pragnął jego nawrócenia i oświecenia. Pierwszym księciem, który ze strony Awarów żądał zostać chrześcjaninem, był *Tudun*; przysłał on poselstwo do Karola (795 r.), z obietnicą przyjęcia wiary chrześcjańskiej i złożenia hołdu. Jakoż ochrzczony został w Akwizgranie 796 r., ale ledwie wrócił do swoich, zdradził i Kościół i cesarza. W tymże czasie Frankowie odnieśli świetne zwycięztwo nad Awarami, a Pepin, stosownie do zaleceń ojca: *partem Pannoniae circa lacum Pelisa inferioris ultra fluvium, qui dicitur Hrapa, et sic usque ad Draunm fluvium, et eo usque ubi Draunus fluit in Danubium*, zdał biskupowi salcburgskiemu *Arnowi*, który miał *procurare populum qui remansit de Hunis et Selavis in illis partibus. Alkuin*, przyjaciel Arna, dawał wyborne i pełne roztropności rady, jak sobie poczynać mieli nauczyciele tych dzikich plemion. Zalecał on, aby udzielanie chrztu poprzedzała nauka wiary i niezbędne oświecenie, aby w żadnym razie nie uciekano się do przymusu, aby stopniowo zaprawiano nowo nawróconych do pełnienia obowiązków chrześcjańskich, a nie nakładano ciężarów, aby nie wymagano dziesięcin, bo lepiej stracić dochody jak duże, wreszcie, aby w katechizowaniu trzymano się sposobu, zaleconego przez ś. Augustyna, De catech. rudibus, i ś. Grzegorza, Liber pastoralis (ep. 28—31 i 72 in opp. *Alc.* ed. Froben). Alkuin to samo pisał do Karola W. (ep. 28) i do swego uczonego i świątobliwego przyjaciela *Paulina*, patrjarchy akwilejskiego, którego zachęcał do nawracania Awarów (ep. 34). Gorliwym nauczycielem Awarów był także *Irolf*, bp passawski (805—836). Kościoły w Passau i Salcburgu prowadziły dalej dzieło nawracania. Niemało do nawrócenia Awarów przyczynił się Karol W., zaludniając tamte okolice niemcami, słowianami i zakładając klasztory, mnożąc liczbę duchowieństwa, na którego utrzymanie obracał znaczną część zdobytej ziemi. (*Schrödl*).

Hunolt Franciszek, ur. w Nassauskiém, wstąpiwszy do jezuitów, odznaczył się jako kaznodzieja; kazania jego p. t. *Christliche Sitten-Lehre über die evangel. Wahrheiten dem christlichen Volck in Sonn-und Feyrtäglichen Predigen vorgetragen*, są zaliczone do najlepszych z XVIII w. Wydane zostały w Kolonji 1736 i Augsburgu 1748 w 6 t. in-f.; na język polski *przerobił* ks. Szelewski: *Kazania na niedziele i święta całego roku do potrzeby i ducha czasu zastosowane*, Warsz. 1844, 4 v. Wkrótce potém upowszechniły się i wyszły w różnych wydaniach. Zarzucają mu tylko częste zboczenia od rzeczy i nie zawsze szczęśliwy wybór przykładów dla poparcia wykładanych nauk. Um. w Trewirze 1746 r. Cf. *De Backer*, Bibl.

Hunyad Jan Korwin, wojewoda siedmiogrodzki i namiestnik Węgier, mąż znakomity w dziejach z geniuszu, męztwa i odwagi, a życiem pełném bohaterstwa i poświęcenia zasłużony Węgrom i całemu chrześcijaństwu, ur. r. 1393. Pochodzenie jego okrywa tajemnica: niektórzy mienią go grekiem, a nawet wyprowadzają go z cesarskiej familji Paleologów; pewném jest, że jego matką była Elżbieta Morssinay, córka wołoskiego bojara, wyszła za niejakiego Batha, czyli Wojka Hunyada, szlachcica siedmiogrodzkiego; podanie zaś niesie, że przed wyjściem za mąż uwiódł ją cesarz Zygmunt i był ojcem Jana. Cesarz nadał H'wi obszerne dobra w Siedmiogrodzie, a za herb kruka, trzymającego w dziobie pierścień, i stąd jego przydomek *Corvinus*. H. od dzieciństwa wprawiał się tylko do konia i szabli, rozpoczął wcześnie zawód wojenny i odznaczył się w walkach z turkami, za co cesarz Zygmunt mianował go banem Wołoszczyzny zachodniej. Odtąd strat królestwa Węgierskiego od południowschodu i walka na tych kresach z półksiężycem stały się zadaniem całego jego życia. Po śmierci Zygmunta (1437) jego zięć Albrecht, książe austrjacki, już za jego życia obrany i koronowany jako jego następca królem Węgier i Czech, objął władzę w tych królestwach elekcyjnych, zaczynających już przechodzić pod dziedziczne panowanie Niemców, i wnet potem został cesarzem niemieckim. Tylko część Czechów powołała na tron trzyletniego Kazimierza Jagiellończyka, brata króla polskiego Władysława. Powstała o to wojna z Polską, której wreszcie położył koniec swoim wtrąceniem się Papież Eugenjusz IV. Z tych zatargów nieumiejętnie korzystał sułtan turecki Murad II. Cesarz Albrecht musiał, za przykładem swego poprzednika, dobyć oręża przeciwko turkom. H. i on byli zmuszeni odeprzeć się przez świetne zapasy z niewiernymi, które mu godziły i w Albrechta takież względy, jak i w jego poprzednika. Albrecht ustanowił wojewodą siedmiogrodzkim, baronem królestwa i, w nagrodę za swoje wojenne zasługi, otrzymał rozległe dobra w Siedmiogrodzie, leżące na swojej granicy i w skutek tego wystawione na ciągłe napaści turków. H. bronił tej swojej nowej dziedziny, stoczył odtąd nieustanne boje z turkami, aż dopóki śmierć Albrechta (27 Paźd. 1439) nie powołała go na obszerniejsze pole działania. Szło o obsadzenie tronu węgierskiego. Owdowiała królowa Elżbieta była przy nadziei i miała stronników. Ale położenie Węgier było krytycznem i dla kierowania okrętem od burz, tak zewnętrznych jako i wewnętrznych, nawą państwa, wymagało ręki silnej. Wtedy utworzyło się w Węgrzech stronnictwo potężne, które r. 1440 ofiarowało rękę królowej Elżbiety, a z nią koronę węgierską młodemu królowi polskiemu Władysławowi. H. stanął na czele tego stronnictwa. Myśl połączenia Węgier z Polską i dziedziną Jagiellonów i obrócenie ich wspólnych sił przeciwko turkom i oswobodzenie zagrożonego przez nie na wschodzie chrześcijaństwa, przemówiła silnie do duszy młodego syna Jagiełły. Przyjął tedy koronę ś. Stefana. Ale królowa Elżbieta nie była za tém wcale: szło jej tylko o zapewnienie tronu dziecku, które nosiła w swojém łonie, i kiedy wkrótce wydała na świat to dziecko, *Władysława Pogrobowca*, kazała co prędzej je koronować na króla Węgier, i oddała siebie z synem i jego królestwem pod opiekę Fryderyka, księcia austrjackiego, obranego wówczas cesarzem niemieckim; zaś dla większego zabezpieczenia swemu synowi jego królestwa, uwiozła z sobą węgierską koronę ś. Stefana. Tymczasem stronnictwo przeciwne

ogłosiło królem *Władysława Jagiellończyka*. Cesarz Fryderyk III (ob.) utrzymał Pogrobowca przy koronie czeskiej, a w Węgrzech miał za nim stronnictwo, na którego czele stał *Ulryk* hr. *Cilly*, spokrewniony z Habsburgami, a osobisty wróg Hunyada. Za przybyciem do Węgier króla Władysława i zgodném uznaniem go przez poważną większość narodu, zawrzała tam wojna domowa, w której odznaczył się H. w usługach tego króla. Murad II najechał znowu Węgry na czele ogromnych zastępów i obległ twierdzę Belgrad. Bronił jej na czele nielicznej załogi Janusz Szovany Vranski, przeor rycerzy ś. Jana jerozolimskiego, mąż dzielności i wiary niezachwianej. H. pospieszył na odsiecz, ale ze szczupłemi, jakie miał, siłami nie mogąc uderzyć wstępnym bojem na nieprzyjaciela, rozpoczął z nim wojnę podjazdową, którą tak wyniszczył turków, iż sułtan, po półroczném bezskuteczném oblężeniu, poniósłszy ogromne straty, i w obawie jeszcze większych, za nadejściem słot jesiennych i liczniejszych węgierskich posiłków, zwinął obóz i ustąpił w swoje granice. Po tém (1441) H. uderzył na pozostałe wojska tureckie pod Synderowem i zniósł je do szczętu. Murad II z wiosną r. 1442 wysłał nowe wojsko pod dowództwem Medżyd beja do Siedmiogrodu i jednocześnie wyprawił do Budy poselstwo, ofiarując pokój pod warunkiem, albo odstąpienia mu twierdzy Belgradu, albo płacenia rocznego haraczu. H. pospieszył przeciwko najezdnikom, ale z małemi siłami nie mógł powstrzymać ich nawały, która się rozlała po całym Siedmiogrodzie. Węgrzy bronili się już tylko w ostatniej pozostałej im twierdzy Hermanstadzie. Wtedy H. kazał nosić od wsi do wsi zkrwawiony miecz i powołał całą ludność do broni. Powstały liczne zastępy na głos znanego krajowi bohatera, który zaraz je poprowadził na odsiecz twierdzy. Przyszło do walnej rozprawy z turkami, którzy zostali porażeni na głowę. H. ruszył w pogoń za turkami na Wołoszczyznę, i hospodara jej Drakulę zniewolił do złożenia swojemu królowi hołdu poddaństwa. Zniósł jeszcze turków pod Haliną. Ale fanatyzm mahometański jeszcze był świeżym; muzułmanie, nie zważając na poniesione klęski, znowu w sile 80,000 najechali Siedmiogród. H. w kraju wyczerpanym wojną nie mógł zebrać więcej nad 15,000 żołnierzy, z którymi zaszedł śmiało drogę najezdnikom pod Vasag. Zwycięztwo przechyliło się na stronę chrześcjan. Klęska turków była jeszcze większą od poprzedniej. Zdobyto wiele znaków wojennych i 5,000 jeńców, i turcy przepędzeni znowu w swoje granice, ujrzeli we własnym kraju zwycięzką pogoń węgrów. O zwycięztwach H'a otrzymano doniesienie w Budzie, kiedy król Władysław, w obecności legata papiezkiego kardynała *Cesarini*, dawał posłuchanie poselstwu Murada i jego wymagania odrzucił ze wzgardą. Wojna domowa trwała w Węgrzech, pomimo napadów tureckich, i ustała dopiero za wdaniem się Papieża Eugenjusza IV, którego legat Cesarini przywiódł do zgody walczące z sobą stronnictwa (1442). Wkrótce też potém umarła Elżbieta, a wtedy Władysław uznany był królem przez wszystkich. Gdy r. 1443 postanowiono wyprawę krzyżową pko turkom, dla której Cesarini zawiązał ligę chrześcjańską między Papieżem, Polską, Węgrami, Wenecją, Genuą i księciem burgundzkim Filipem Dobrym, H. łożąc na to swój własny majątek, wystawił sam 12,000 jazdy. Prowadził przednią straż i torował drogę całej wyprawie; 22 Lipca wojska przeprawiły się przez Dunaj i wtargnęły do ziemi Rackiej. Po walnych bitwach nad rzeką Morawą pod Nissą, na polu

Jałowackiém i zdobyciu przejść przez góry Bałkańskie, złamaną była potęga Ottomanów. We wszystkich bitwach H. był prawą ręką króla. Już było blizko do Adrjanopola, ówczesnej stolicy Turków, ale zabrakło chrześcjanom wytrwałości, zabrakło im zapasów żywności. Król tedy, wbrew najusilniejszym naleganiom H'a, legata Cesarini i despoty rackiego Brankowicza, aby ciągnąć dalej wojnę i iść naprzód, wydał rozkazy do odwrotu, w nadziei powetowania tego na wiosnę. H. teraz dowodząc tylną strażą, zasłaniał ustępujące wojska chrześcjańskie przed pogonią Turków, i znowu im zadał straszną klęskę. Sułtan Murad pobity i upokorzony, widząc zbierającą się nad sobą jeszcze większą burzę na wiosnę, wyprosił u króla Władysława rozejm, zawarty w Szegedynie w Lipcu 1444 na lat 10, pod warunkiem ustąpienia Turków z całej Wołoszczyzny i ziemi Rackiej i opuszczenia wszystkich tamże twierdz i zamków w ciągu dni 8. Rozejm ten, według ówczesnego zwyczaju, zatwierdzony został obustronnie przysięgą: ze strony sułtana przez jego posłów, a ze strony króla przez jego pełnomocnika Hunyada. Tak podaje współczesny dziejopis węgierski Thwrocz (Historia Hungarine, c. 41). Żeby zaś, jak to utrzymują nasi teraźniejsi historycy, sam król Władysław miał zaprzysięgać ten rozejm, o tém nie ma wzmianki i w rocznikach tureckich; zarzucają one Władysławowi złość, zaślepienie, zuchwalstwo, godzenie na zgubę islamizmu, ale nigdy krzywoprzysięztwa. Cesarini opierał się do ostatka tym umowom, jako nieprawnym, bo bez współudziału innych członków ligi, i w końcu postawił na swojém, bo zaledwo rozejm został podpisanym i poselstwo tureckie wyjechało z Szegedynu, nadeszły listy od kardynała Condolmieri, dowódcy połączonych flot: papiezkiej, weneckiej, genueńskiej i burgundzkiej, tudzież od księcia burgundzkiego Filipa i od cesarza greckiego Jana Paleologa, że pomienione floty już opanowały Hellespont i przecięły wszelki związek Turków z Azją i że wszyscy sprzymierzeńcy czekają na wystąpienie wojsk polskich i węgierskich już do pewnego i niezawodnego zwycięztwa. Cesarini w imieniu Papieża, który nie zatwierdzał zawartego śmieto bez swojej wiedzy rozejmu, domagał się spełnienia przyjętych poprzednio zobowiązań. Postanowiono tedy wznowić wojnę. Tylko nie była ona pogwałceniem zawartego traktatu, jak to bezzasadnie twierdzą prawie wszyscy i nasi i obcy historycy, ale dopełnieniem traktatu poprzedniego, którego traktat późniejszy był pogwałceniem. H. nietylko nie upierał się przy rozejmie, jak twierdzą niektórzy nasi i obcy dziejopisowie, ale, owszem, radził stanowczo korzystać z dziwnie sprzyjających okoliczności. Poświadcza to dziejopis turecki: „Janko poganin, najzawziętszy wróg prawej wiary, na wszystkie strony rozpisał listy, zachęcał do łączenia się przeciw czcicielom jednego Boga i wszystkie bliskie i dalekie kraje do powszechnego pobudził sojuszu“ (*Sękowski*, Collectanea z dziejopisów tureckich t. I; wypis z Roczników *Chadży Sadd Eddina*). Wreszcie, jeśli dać wiarę Długoszowi (Hist. lib. 12), uśmiechała mu się obiecana przez Władysława korona Bulgarji. Wahanie się jeszcze króla przemogło niedopełnienie przez Turków ostatniego warunku, bezzwłocznego oczyszczenia zamków rackich; 20 tedy Września wojska ruszyły z pod Szegedynu, ale w liczbie o połowę mniejszej, z powodu, iż po zawartym rozejmie liczne zaciągi rozpuszczono; 3 Paźdz. przeprawiono się przez Dunaj pod Orsową. Na wieść o tém Turcy zdjęci byli takim strachem,

iż wnet ustąpili ze wszystkich zamków rackich, które obowiązali się opuścić przedtém. Król ruszył inną niż przedtém drogą przez równiny Bułgarji i stanął pod Nikopolem, zamierzając ztamtąd wtargnąć do Turcji i wejść w połączenie z flotą włoską, stojącą pod Gallipoli. Murad po zawarciu ostatniego rozejmu abdykował na rzecz swego syna Mahometa i udał się do Magnezji, gdzie w rozkosznej siedzibie, otoczony mułłami i derwiszami, postanowił pędzić życie na ustroniu i w bogomyślności. Na wieść jednak o wojnie i grożącém jego państwu niebezpieczeństwie objął na powrót władzę, zebrał wojsko z szybkością nadzwyczajną i na statkach kupieckich genueńskich, najętych w Konstplu po dukacie od żołnierza, w jedną noc przeprawił to całe wojsko do Europy. Król był w pochodzie do Warny, kiedy otrzymał doniesienie od kardynała Condolmieri, iż Murad zdołał przeprawić się przez Hellespont i idzie na jego spotkanie w 100,000 wojska. Spodziewana pomoc wojewodów wołoskiego i rackiego zawiodła. Nie zachwiało to jednak męztwa króla i krzyżowców. Zająwszy bez oporu Warnę i inne pobliskie twierdze, postanowił król stawić tam czoło potędze ottomańskiej. 10 Listop. zaszła pamiętna bitwa pod Warną, która zakończyła całą wyprawę. Odwaga króla długo przeważała szalę zwycięztwa, w końcu jednak, w walce z silną rezerwą janczarów, król przez nich obskoczony i odcięty poległ. Długosz i za nim Wapowski twierdzą, że H. po próżném usiłowaniu skłonienia króla do odwrotu, miał opuścić go i z 10 tysiącami jazdy ustąpić z pola bitwy. Toż samo podaje Aeneas Sylvius w swoich Dziejach Europy (cap. 5). Ale Długosz, piszący o tych rzeczach ex auditu, mógł dać się uwieść opowiadaniom o klęsce, przypisującym ją jak zazwyczaj czyjejś zdradzie. Wapowski poszedł za Długoszem, zaś Aeneas Sylvius, wierny stronnik cesarza Fryderyka, mógł być uprzedzonym pko H'wi. Z roczników zaś tureckich dowiadujemy się, że H. nietylko nie opuścił przed czasem pola bitwy, ale jeszcze usiłował wstrzymać powszechny popłoch, jaki ogarnął całe wojsko chrześcijańskie na widok śmierci króla. Cytowany wyżej dziejopis powiada: „Niewierni, ujrzawszy na proporcu głowę nieszczęśliwego króla, strachem przeniknieni, szyki swe pomieszali, chociaż Janko potępieniec, ożywiając męztwo żołnierzy, wołał: żeśmy tu nie przyszli jedynie dla króla, że rzeczą naszą jest obrona wiary. Obłąkańcy jednak, uderzeni w serce piorunem rozpaczy, przerażeni dzielném natarciem muzułmanów i cudowną islamskiej wiary potęgą, nie widzieli przed sobą innego środka nad ucieczkę“ (*Sękowski* o. c.). Uszedłszy z pogromu pod Warną, H. we dwie doby stanął na Wołoszczyźnie, gdzie przez hospodara Drakułę został uwięziony i tylko na groźne wezwanie sejmu węgierskiego wypuszczony na wolność. Po wyborze na tron węgierski Władysława Pogrobowca, króla zostającego ciągle pod opieką cesarza, rządy państwa powierzone zostały przez sejm H'wi, jako namiestnikowi królewskiemu. Rządy H'a były silne i sprawiedliwe, ale trudne, bo musiał on walczyć tak z zewnętrznymi, jako i z wewnętrznymi nieprzyjaciołmi kraju, których wichrzenia obudzała i jego najwyższa namiestnicza władza i wyniesienie nad innych magnatów. Na osierocone katedry biskupie powołał on mężów prawych i zdolnych. R. 1445 nowy napad Turków i dawna zdrada hospodara Drakuły powołały H'a do oręża. Pospieszył on na brzegi Sawy i zadał Turkom srogą klęskę. H. ubezpieczony od strony Turcji, postanowił rozprawić się orężnie z cesarzem nie-

mieckim, który zatrzymywał przy sobie Władysława Pogrobowca, nie chcąc go jeszcze oddać Węgrom. Zebrawszy tedy 10,000 wojska, w Gradain 1446 najechał posiadłości austrjackie. Nowe jednak niebezpieczeństwo od Turcji odwołało go w przeciwną stronę. Zawarł on tedy z cesarzem r. 1447 pokój, na mocy którego cesarz zatrzymał nadal przy sobie małoletniego króla węgierskiego z koroną. Turcy wprawdzie nie grozili jeszcze Węgrom nową wojną, ale H. przenikając doskonale ich zamysły, gotował się do niej. Jerzy Kastrjota, zwany Skanderbegiem, książe Albanji, zacięty jak H. nieprzyjaciel półksiężyca i postrach Turków, nakłaniał H'a do wojny stanowczej z wrogami chrześcjaństwa. R. 1448 H. zebrał liczne wojsko, pomnożone zaciągami z Niemców, Polaków i Czechów, i wezwał na pomoc hołdowników Węgier: wojewodów wołoskiego i rackiego. Jednocześnie udał się on z prośbą o posiłki do Papieża i w poselstwie do niego wyprawił ks. Mikołaja Lasockiego, dziekana krakowskiego, który przybył jeszcze z królem Władysławem do Węgier i używany był przez tego króla w misjach dyplomatycznych do cesarza Fryderyka; po zgonie tego króla pozostał w Węgrzech i posiadał zaufanie H'a. Papież wszakże nie mógł skuteczniej dać wówczas pomocy. Sułtan zawiadomiony o przygotowaniach H'a przez despotę rackiego Brankowicza, zrazu zatrwożył się i wyrozumiewał przez despotę, azali nie utrzyma pokoju przez ustąpienie całej Bulgarji i Dunaju aż do gór Bałkańskich. Świeże powodzenia uzuchwaliły H'a tak, iż odpowiedział, że odstąpi od wojny chyba wtedy, kiedy Turcy wyniosą się z całej Grecji. Usłyszawszy to sułtan, zebrał ogromne siły i przeszedł górę Orbel. Stosownie do umowy, wojska węgierskie i albańskie miały ruszyć jednocześnie i zejść się na Kossowém polu, gdzie przed 59 laty upadła w boju z Turkami niepodległość Serbji. W pierwszych dniach Września H. wyruszył w 24,000 bitnego i szykownego wojska i w pochodzie wyprawił znowu ks. Lasockiego do Rzymu i do Wenecji, oznajmując, że już wyciągnął przeciwko nieprzyjaciołom krzyża ś. i że tylko najspieszniejsza pomoc może zapewnić powodzenie orężowi chrześcjan. 28 tegoż mca wyruszywszy z Kamiennego Brodu, przeprawił się H. przez Dunaj pod ś. Sewerynem, w tém miejscu, gdzie był niegdyś most Trajana. Hospodar wołoski przyciągnął z 8,000 wojska. 14 Paźdz. okopał się H. na Kossowém polu. Jednocześnie przyciągnął tam i Murad. D. 17 Paźdz. obadwa wojska stanęły w gotowości, nazajutrz zawrzała ogólna bitwa, ciągnąca się z wielką zaciętością przez dwa dni, a zdecydowana na korzyść Turków przez zdradę Wołochów, którzy wśród bitwy przeszli do nieprzyjaciela. Węgrów 17,000 legło w boju, reszta wpadła w ręce zwycięzców. Rzeka Sitnica wezbrała od unoszonych trupów. H. przebiwszy się przez tłumy nieprzyjaciół, uniósł życie. Zaskoczony przez dwóch turków, gdy ci, obdzierając go, poczęli się spierać o złoty krzyż, który nosił na piersiach, jednego zabija, drugiego ciężko rani i zdążywszy manowcami do Synderowa, zostaje uwięzionym przez despotę rackiego Brankowicza, który umyślił wydać go w ręce Murada; wszakże bojar bosnijski Jerzy Marnawicz, pan na Wojnicy i Zworniku, zebrawszy na prędce silny oddział zbrojny, podstąpił pod Synderowo i zmusił despotę do wypuszczenia H'a. Naród przyjął zwyciężonego bohatera jak zwycięzcę, ale magnaci, zawistni jego władzy i znaczenia, poczęli oskarżać go, że powtórnie zmarnował siły królestwa. H. przed sejmem usprawiedliwił się ze wszystkich swoich czynności. Wewnętrzne wszak-

że ciągłe rozterki i walki z Iskrą, który zostawał w służbie cesarza Fryderyka i mienił się hetmanem króla Władysława, zniechęciły H'a do rządów. Na groźne domagania się narodu, poparte orężem, cesarz 4 Wrz. 1452 roku oddał uroczyście swego królewskiego wychowańca hr. Ulrykowi Cilly. H. r. 1453 złożył w jego ręce swoją namiestniczą władzę. Młody monarcha przebywał najczęściej w Wiedniu i głównym jego doradcą został Ulryk hr. Cilly. Podszepty wrogów H'a znajdowały u króla łatwe przyjęcie. Ale ponieważ groziło nowe niebezpieczeństwo od strony Turcji, H. został utrzymany we wszystkich dawnych godnościach. Sułtan Mahomet II po zdobyciu Konstpla podjął r. 1454 zamiary swego ojca na Węgry i nakazał despocie rackiemu stawić się na tę wyprawę z posiłkami. Groza Turków nawróciła Brankowicza od tylokrotnych zdrad i zmów z hr. Cilly. Zamknął się on tedy w Synderowie i posłał do H'a z prośbą o pomoc. Nie odmówił jej H., u którego pierwsze miejsce trzymał interes chrześcjaństwa i ojczyzny. Podczas kiedy sułtan ze wszystkiemi siłami zajęty był oblężeniem Synderowa, H. wpadł do Bulgarji i pustoszył osady tureckie. Ale kiedy wojował on po za granicami państwa, dawny jego wróg hr. Ulryk Cilly wypowiedział mu wojnę w samym kraju i podniósł rokosz w Kroacji. H. musiał wracać, pobił na głowę buntowników i udał się spiesznie na odsiecz Synderowa. Sułtan, znużony długiém i bezskutecznem oblężeniem, porzucił go, zostawiwszy swoje wojska pod dowództwem Ferecza beja. H. przybywszy niespodzianie, wpadł na nieprzygotowanych Turków, pobił ich zupełnie i, wziąwszy w niewolę ich wodza, wrócił z trjumfem do Belgradu. W ojczyźnie, której przynosił on nowe świetne zwycięstwo nad nieprzyjaciołmi krzyża, znalazł wprawdzie wdzięczność narodu, ale obok tego najczarniejszą zdradę swoich nieprzyjaciół. Hr. Cilly po świeżo skarconym buncie udał się do Wiednia, aby tam, nie mogąc orężem, pokonać H'a intrygą. Wmówił w króla i cesarza, iż H. jest dla nich niebezpiecznym, że jego ostatnie zwycięstwa nad Turkami podniosły go tak wielce u narodu, iż on jest rzeczywistym panem Węgier i że, dla dobra dynastji, należy go się pozbyć podstępem w Wiedniu. Cesarz i król zatwierdzili niecny zamach i H. otrzymał wezwanie przybyć do Wiednia, zdać sprawę ze swoich rządów. Ale ostrzeżony wczas przez przyjaciół o tém, co go czeka, nie pojechał. Wkrótce potém król przekonał się, że był w błędzie i pogodził się z H'em. Nowa groza od Turcji wywołała H'a znowu na pole walki. Groźne postępy oręża Ottomanów zaniepokoiły całe chrześcjaństwo, ale Papież Kalikst III próżno powoływał Europę do nowej wyprawy krzyżowej; cesarz Fryderyk III zwoływał na to sejmy cesarstwa, na których wiele radzono, ale bezskutecznie. Dwóch tylko bojowników krzyża stanęło w jego obronie: Skanderbeg i H. Kiedy jednak pierwszy nie mógł wystąpić ze skał Epiru, największy ciężar wojny spadł na Węgry. Szczęściem męztwo i genjusz wojenny Hunyada poparte zostały przez człowieka świętego, *Jana Kapistrana* (ob.), którego wiara i potężne słowo obudziły zapał, jak w czasach Piotra pustelnika i pierwszych wypraw krzyżowych. Sułtan Mahomet postanowił uprzedzić związek przeciwko sobie mocarstw chrześcjańskich i r. 1456 najechał Węgry, z wojskiem 150,000 i 300 armat, z któremi 13 Czer. obległ Belgrad, broniony nieliczną załogą. H. przybył na odsiecz twierdzy z 20,000 wojska, a za nim ś. Jan

Kapistran z 60,000 krzyżowców, w których liczbie było 600 Polaków. Mąż ten święty pierwszy na czele prowadzonego przez siebie zastępu wdarł się do twierdzy. Po nim H. z resztą wojska 14 Lipca przebiwszy się przez wojska tureckie i stojące na Dunaju ich okręty, dostał się do twierdzy po krwawym pogromie Turków. 21 tegoż mca zaszła wielka bitwa na wpółzburzonych murach Belgradu, do których Turcy darli się, pomimo niezmierne straty, z wysileniami rozpaczy, a których bronili chrześcjanie z męztwem bezprzykładném, podtrzymywaném przez św. męża, który z wyniosłego stanowiska ogarniając wzrokiem walczących, zagrzewał i krzepił ich wzywaniem imienia Jezus. Na drugi dzień, po nadludzkich wysileniach, Turcy po stosach swoich trupów wyparci za mury, pierzchnęli w największym popłochu, jaki próżno usiłował wstrzymać sam sułtan. Straciwszy obóz i całą artyllerję, unlesiony ucieczką powszechną, oparł się on aż w Sofji, gdzie za swoje niepowodzenie kazał pościnać uszłych z nim od pogromu baszów. Ta wiekopomna obrona Belgradu opisana została szczegółowo przez naocznych świadków: Jana Tagliacozzo i Mikolaja z Fara, zakonu braci mniejszych, nieodstępnych towarzyszów ś. Jana Kapistrana (ob. u *Pray'a* w Rocznikach król. *Węgier.* t. 3 p. 171). Ostatnia to była bitwa i zwycięztwo H'a. Wnet potém niszcząca gorączka powaliła go o łoże; chorego bez nadziei bohatera odwieziono do Semlina. Tam 11 Sierp. kazał zanieść się do kościoła, w którym, przyjąwszy kommunję, skonał na rękach swego przyjaciela i ostatniego towarzysza broni, ś. Jana Kapistrana. Śmierć bohatera napełniła cały kraj żałobą i pamięć o nim przetrwała aż do naszych czasów, w podaniach ludu na Węgrzech, na Wołoszczyznie i w Turcji. U chrześcjan, których bronił i prowadził do zwycięztw, słynie on pod nazwą *białego ryoerza.* Sam on zwał siebie *żołnierzem Chrystusa.* Turcy zwali go *djabłem* i przez dwa wieki po jego zgonie samo jego imię jeszcze ich przejmowało trwogą; niewiasty ich straszyły nim swoje dzieci. H. zostawił wdowę Elżbietę z Szilagyi, dwóch synów: *Władysława* i *Macieja*, i córkę *Beatrykse.* Starszy, *Władysław*, lat 24 i wielkich nadziei, dziedzic niektórych godności ojca, objął po nim i dowództwo twierdzy Belgradu. Król Władysław, w towarzystwie swego wuja hr. Cilly, wybrał się do tej twierdzy, pod pozorem opatrzenia jej przeciwko nowemu napadowi Turków, rzeczywiście zaś, aby wyrugować z niej młodego H'a, który już miał znaczenie u narodu wielce królowi niemiłe. Hr. Cilly, ucieszony nad miarę zgonem swojego starego wroga, zamierzał jeszcze o zgubie obudwu jego młodych synów i zwierzył się z tém figurycznie, w liście do swojego teścia, despoty rackiego. Kiedy ten list wpadł w ręce Władysława H'a, w czasie bytności u niego w Belgradzie króla z hr. Cilly, wezwał on ostatniego na osobną rozmowę, pokazał mu ów list i wyrzucił jego podłą zdradę. Za całą odpowiedź hr. Cilly dobył szabli i ciął swego przeciwnika w głowę i rękę, którą się zasłonił. Na krzyk H'a wpadli jego przyjaciele i zarąbali na miejscu zabójcę. Król, uwiadomiony o wszystkiém, przyjął to na pozór spokojnie i zapewnił młodego H'a, że nie ma się czego obawiać, co powtórzył i w przejeździe przez Temeswar jego matce, i na dowód swojej szczerości podzielił się z obudwoma młodymi Hunyadami poświęconą hostją. Ale za przybyciem do Budy kazał uwięzić obu młodych Hunyadów i wielu ich przyjaciół, między którymi najznakomitszym powagą i znaczeniem był Jan Vitez, bp wielkowaradyński.

We trzy dni potém, 17 Marca 1457, Władysław H. został ścięty w Budzie jako zdrajca. To morderstwo, ulegalizowane sądem, wywołało w kraju straszną burzę i otwarte powstanie przeciwko królowi, który, poruczywszy obronę swojej władzy dawnemu swojemu słudze Iskrze, sam udał się do Czech, gdzie um. nagle 23 Listop. t. r. Po jego bezpotomnej śmierci nastąpiło właśnie to, czego się zawsze lękał i do czego sam najwięcej się przyczynił. Naród węgierski obrał królem pozostałego syna H'a, który panował pod imieniem *Macieja Korwina* (cf. *Thwrocz*, Kronika węgierska; *Aeneas Sylvius*, Dzieje Fryderyka III; *Majlath*, Dzieje Magyarów). *S. S.*

Hupfeld Herman, ur. 1796 w Marburgu, tamże 1825 professor języków wschodnich, a 1830 teologji luterańskiej; 1843 zajął miejsce Gesenius'a w Halli, gdzie um. 24 Kw. 1866. Napisał: *Exercitationes aethiopicae*, Lpz 1826; *Die Lehrartikel der augsb. Confession*, ib. 1840; *Ausführliche hebr. Grammatik*, Kass. 1841 (nieskończona); *Ueber Begriff u. Methode der biblischen Einleitung*, Marb. 1844; *De rei grammaticae apud Judaeos initiis antiquissimis*, Halle 1846; *De antiquioribus apud Judaeos accentuum scriptoribus*, ib. 1846; *De vera festorum apud Judaeos ratione*, ib. 1851, 2 t.; *Die Quellen der Genesis*, Berl. 1853; *Die Psalmen übersetzt u. erklärt*, Gotha 1855—61, 4 t.; *Die heutige theosophische u. mythologische Theologie u. Schrifterklärung*, Berl. 1861. Cf. *Riehm*, Dr. Hermann H., Halle 1867.

Hurtado (*Hurtadus*). 1 Kacper, rodem z Mondonnedo, w Hiszpanji, należał do najlepszych professorów uniwersytetu w Alkali de Henarez, gdy wstąpił do jezuitów (1607); wykładał potém teologję w Murcji, w Madrycie, nareszcie we wspomnianej Alkali, gdzie i um. 5 Sierp. 1646. Napisał: *Tractatus de matrimonio et censuris* (Compluti 1624, Lugduni 1629); *De Incarnatione Verbi* (Compluti 1628); *Tractatus de sacramentis* (ib. 1629, 2 v., o sakramentach w ogóle i po szczególe, z wyjątkiem traktatu o małżeństwie); *Tractatus de sacramentis et censuris ed. secunda* (Antverp. 1633, ib. 1664); *De beatitudine, actibus humanis, bonitate et malitia, habitibus, virtutibus et peccatis* (Madryt 1632); *Tractatus de fide, spe et charitate* (ib. 1632); *De justitia et jure* (ib. 1637); *De Deo* (ib. 1642).—2 H. **de Mendoza** Piotr, rodem z Valmaseda w Biskai, współczesny poprzedniemu i również znakomity swego czasu teolog, w 17 r. życia wstąpił do jezuitów, przez 30 lat potém wykładał teologję na uniwersytetach hiszpańskich; um. 10 Listop. 1651 r. w Madrycie. Z dzieł teologicznych zostawił: *Disputationes de tribus virtutibus theologicis; De fide, volum. secundum* (zam. *primum*), Salmant. 1631; *De spe et charitate, volum. II*, ib. eod. a.; *Disputationes de Deo-Homine, sive de Incarnatione Filii Dei*, Antvep. 1644; i in. *De Backer*, Biblioth.—3 H. Tomasz, franciszkanin, rodem z Toledo, wykładał teologję w szkołach swego zakonu w Rzymie, w Alkali de Henarez, w Salamance, Piśmo ś. w Sewilli; um. 1659 r., mając lat 70. Napisał: *Tractatus varii resolutionum moralium*, Lugd. 1651, 2 v. f.; *Resolutionum moralium libri 6, de congrua sustentatione ecclesiasticorum omnium tam saecularium quam regularium utriusq. sexus*, Hispali 1659, Colon. 1661; *De residentia sacra libri 2*, Lugd. 1660, 2 v. f.; *Resolutiones orthodoxo-morales scholasticae, historicae de vero unico et proprio martyrio filei, sanguine sanctorum violenter effuso rubricato, adversus quorundam καινολογίαν de proprio marty-*

[illegible] *digressiones de* [illegible] *de variis tormentorum* [illegible] *antiquitate*, [illegible] *et christianismi*, *de* [illegible] 1655 f.; *Prae*[illegible] *in animo* [illegible] *Fontibus*, Antverp. 164[illegible], [illegible] *in supernaturali*[illegible] etc., Hispali 164[illegible] f.; [illegible] Madryt 164[illegible]. Ob. [illegible]

[illegible] Fryderyk Emmanuel, jeden z naj[illegible] [illegible] Mar. 1787 z rodzi[illegible] [illegible] początkowe nauki; r. 1804 [illegible] [illegible] jego rodziny, po[illegible] [illegible] wydziału teologi[illegible] [illegible] H'wi, który z domu wy[illegible] [illegible] preferencję takiego Eichhor[illegible] [illegible] nowi H. patrzałem, jak [illegible] jak najusilniej się sta[illegible] [illegible] Wiedergeburt,. Z [illegible] [illegible] uniwersytecie [illegible] *Theodorich* [illegible] [illegible] Holandji, odwiedzać kre[illegible] [illegible] prowincje nadre[illegible] [illegible] [illegible] św. Bazanna z Szwarcwaldzie, [illegible] św. Blasien [illegible] [illegible] upodo[illegible] [illegible] miejsca, [illegible] za wsi, po[illegible] [illegible] wzniósł wszel[illegible] [illegible] byłoby ono [illegible] racjonalizmu, [illegible] rewolucji. W *Schaffhausische Correspondenz* [illegible] z bratem przez lat 20 (od r. 1814) redagował, [illegible] prawa i nie wahał się [illegible] klaszto[illegible] [illegible] przez rząd szwajcarski uciskanych. R. 1814 „przy[illegible] rozpatrując się w swym księgozbiorze, wyciągnął *Listy* Inno[illegible] III, wydania Baluzjusza, które kupił jeszcze w Gettyndze na licy[illegible] lecz do nich wcale nie zaglądał. „Prawdziwie mówiąc, [illegible] o so[illegible] II., znałem Innocentego III tylko z imienia. Wziąłem *Listy* jego bez celu, tylko, jak się często przy wzięciu książki zdarza, karty prze[illegible] Przeszukując, natrafiłem zaraz z początku na *Gesta Innocentii*, które, jak tytuł wskazywał, pochodziły od autora spółczesnego. To mię pobudziło do czytania. Im dalej postępowałem, tém więcej podziwiałem [illegible] i ważność wypadków tego pontyfikatu, jasność, z jaką Papież się im tłumaczył, siłę i czynność, jaką w nich rozwijał, stałość, jaką w wielu tak ważnych okolicznościach pokazał, i utworzyłem sobie ogólny [illegible] tej nadzwyczajnej się osobistości. Listy, jakie w *Gesta* były wtrąco-

ne, pobudziły mię do przejrzenia osobnego zbioru listów. Tu wprawiła mię w podziwienie najprzód mnogość spraw, które posyłano do Rzymu, już to aby rady zasięgnąć, już do rozstrzygnięcia tam w ostatniej instancji. Tym sposobem miałem obraz rządu całego świata, rządu opartego nie na broni, lub innej materjalnej sile, lecz na powadze duchownej..." Po 20 latach usilnej pracy i wertowania źródeł wydał H. pierwszą część dzieła *Geschichte Innocenz III und seiner Zeitgenossen* (Hamburg und Gotha 1834, pierwsza ta część do r. 1836 zupełnie wyczerpaną została; autor ją przedrukował i całe dzieło wydał 1839—42, w 4 tt.). Książka ta, przedstawiająca w nieznaném dotąd u protestantów świetle Innocentego III, jego czasy i instytucje ówczesne, obudziła niesłychane zajęcie w świecie uczonym: ściśle protestancki uniwersytet bazylejski nadał autorowi za nią tytuł „doktora"; lecz z drugiej strony fanatyczni jego koledzy mieli mu za złe, iż rezultat badań wypadł na korzyść Papieża i katolicyzmu. Pożytek z tego dzieła był wielki nietylko dla czytelników, ale i dla samego H'a. H. bowiem sam pozbył się wielu przesądów pko katolicyzmowi i zaczął szanować Kościół, jako matkę i nauczyciela ludów, jako obrońcę prawa i sprawiedliwości, lubo do wiary w boskie pochodzenie i posłannictwo tegoż Kościoła było mu jeszcze tak daleko, że nawet w kilka lat potém *Historische-politische Blätter*, z okazji innego dzieła H'a (*Der Antistes Hurter*, 1840), pisały: „H. nie jest katolikiem, nie był nim nigdy i na teraz ani myśleć, żeby nim został." R. 1835 stanął H. na czele duchowieństwa kantonu Szafuzy, jako „antistes i dziekan synodalny." Tu zaczął walkę o utrzymanie Katechizmu heidelbergskiego, o ordynację pastorów przez zwierzchność wyłącznie duchowną, o przywrócenie ubioru osobnego dla duchownych; między pastorami chciał zaprowadzić ducha religijnego i przeszkodzić ich świecczeniu się. Takie i tym podobne usiłowania konserwatywne usposobiły dlań niekorzystnie kolegów, którzy, jako czystej krwi protestanci, chcieli postępu aż do bezwzględnej negacji, a w rozporządzeniach H'a upatrywali tajne dążenie do katolicyzmu. Lecz nie na tém koniec. H. obcował z katolikami, odbył podróż po arcykatolickich krajach: po Austrji i Węgrzech, i wrażenia tej podróży spisał w *Ausflug nach Wien und Pressburg im Sommer 1839* (Szafuza 1840, 2 v.). W *Wycieczce* tej, zamiast ganić wszystkie zwyczaje i obyczaje katolickie, jak przystało na antistesa, H. wiele rzeczy znajduje dobrych. Dalej, kiedy w Turgowji podniosła się burza pko klasztorom, on staje energicznie w obronie tych ostatnich. W Szafuzie katolicy budują kościół, a antistes nietylko się nie opiera, ale jeszcze, o zgrozo! jest na nabożeństwie katolickiém w kościele klasztornym w St. Katharinenthal. Tego już było za nadto dla protestanckiego serca. Podniosła się ogólna pko H'wi burza po gazetach i broszurach; H. się bronił (*Der Antistes Hurter von Schaffhausen und sogenannt. Amtsbruder*, 1840), w końcu zrzekł się (18 Mar. 1840) swego urzędu. R. 1842, na prośbę katolików, w obronie katolickich klasztorów napisał *Die Befeindung der katholischen Kirche in der Schweiz, seit 1831* (3 cz. i dodatek do tego r. 1843). Dotąd H. mało się zajmował dogmatyką katolicką. Ok. r. 1843 wziął się do czytania *Symboliki* Möhler'a, a lubo ta przekonała go o bezzasadności protestantyzmu, jednakże nie zdecydował się jeszcze przejść na katolicyzm. R. 1843 odbył podróż do Paryża: w drodze wszędzie był najserdeczniej witanym przez katolickich uczonych i dygnitarzy; z innymi prowadził częstą korrespondencję, ale nikt mu

p. przejściu na łono Kościoła nie wspomniał. Wróciwszy do kraju, przełożył Innocentego III *6 ksiąg o Mszy* (Pabst Innocenz III sechs Bücher von den Geheimnissen der heil. Messe, Schaffhaus. 1845, ib. 1847) dla zbudowania innych, a to rozproszyło mu wątpliwości, jakie miał sam pko nauce katolickiej o Mszy i dokonało jego nawrócenia. Przed ostatecznym jednak krokiem chciał obejrzeć Rzym i Neapol, aby do reszty pozbyć się uprzedzeń, jakie mogły zostać z protestanckiej edukacji. Nie mówiąc nawet żonie o swym zamiarze, wyjechał z Szafuzy (29 Lut. 1844) do Rzymu, tam był na obrzędach wielko-tygodniowych, miał posłuchanie u Grzegorza XVI; następnie pojechał do Neapolu, żeby na własne oczy ujrzeć cud ś. Januarego (ob.); wrócił znów do Rzymu i dopiero przed samym odjazdem oświadczył kardynałowi Ostini (poprzednio nuncjusz w Szwajcarji) zamiar powrotu na łono Kościoła. D. 16 Czerwca 1844 złożył w ręce tegoż kardynała wyznanie wiary, 21 t. m. w kościele ś. Ignacego przyjął kommunję i bierzmowanie, mając Overbeck'a za kmotra. Sprawozdanie o tym swoim kroku i cały jego przebieg ogłosił w dziele *Geburt und Wiedergeburt: Erinnerungen aus meinem Leben und Blicke auf die Kirche* (1845, 2 v.; 2-e wyd. 1846; 4-e, Schaffhaus. 1867, 2 v.), należącém do najprzedniejszych pism konwersyjnych, jakie kiedykolwiek w języku niemieckim wydane zostały. Po nawróceniu odbierał zewsząd od katolików najserdeczniejsze powinszowania. Wtedy dopiero wyszło na jaw, że jakkolwiek nikt mu o nawróceniu nie mówił, przecież ciągle o to modły odprawiane były przez osoby pojedyńcze i stowarzyszenia religijne. Tym to modłom i wstawiennictwu N. M. Panny, dla której od swej młodości miał cześć, sam H. przyznawał nawrócenie. Zupełnie inaczej obeszli się z H'em jego współobywatele. Urządzili oni, gdy H. z Rzymu powrócił, na dom jego najformalniejszą wyprawę: wyłamali drzwi, potłukli okna i sprzęty w domu; wyprawę swoją na drugi dzień powtórzyli, a magistrat nietylko nic nie uczynił pko tym burzycielom spokoju publicznego, ale jeszcze pochwalił ich „oburzenie." *H.* podczas tej wyprawy znajdował się w St. Gallen; wszystkie więc przykrości spadły na jego rodzinę, która na postanowienie H'a najmniejszego nie miała wpływu. Nie lepszym od *szafuskiego* motłochu pokazał się znany z niedowiarstwa dr *Schenkel, następca H'a na urzędzie* pastorskim w Szafuzie, *zwolennik i propagator* idei renanowych, niegdyś professor w ościennym *kraju badeńskim*. W pamflecie swoim pko H'wi wydanym *approbował on* rozruchy motłochu: dowodził, że całe *H'a* postępowanie da się *tylko* objaśnić „demonicznym (djabelskim) pociągiem do katolickiego Kościoła"; że H. protestantem nigdy nie był, bo uporczywie obstawał za ortodoksyjną nauką kalwińską i „sprzeciwiał się wszystkiemu, co choć trochę zbliżało się do racjonalizmu." R. 1845 zaproszonym został H. do Wiednia, gdzie mu ofiarowano posadę królewsko-cesarskiego historjografa. Posadą tą r. 1848 zniesioną została, ale cesarz przywrócił na nią H'a (1851), nadto, nadał mu szlachectwo *dziedziczne* i przydomek von Amann. Bogate archiwum państwa i *dwora* w Wiedniu dostarczyły H'wi materjału do pomnikowych dzieł o Ferdynandzie II: *Ferdinand II und seine Eltern* (Wien 1850—65, 11 v.); *Friedensbestrebungen Kaiser Ferdinand II* (Wien 1860); jako też do innych: *Philipp Lang, Kammerdiener Kaiser Rudolf II, eine Kriminalgeschichte aus dem Anfang des 17 Jahrh.* (ib. 1851); *Maria Erzherzogin von Oesterreich, Bild einer christlichen Fürstin* (ib. 1860); *Zur Geschichte Wallensteins* (Schaffhaus.

1855); *Wallensteins vier letzte Lebensjahre* (Wien 1862); *Französische Feindseligkeiten gegen das Haus Oesterreich* (ib. 1859; o tych dziełach ob. *Literarischer Handweiser*, Münster 1867 nr. 52 p. 59..). Uczony ten historyk um. 27 Sierp. 1865 r. w Gratz. Ob. *Rosenthal*, Convertitenbilder t. I cz. II p. 569...—2 H. Fryderyk, księgarz, najstarszy syn historyka, † 23 Sierp. 1868 r. w Szafuzie, w 47 r. życia. Mając lat 20, objął po jednym ze swych krewnych małą księgarnię w témże mieście i wkrótce ją tak rozwinął, że się stała jedną z najpierwszych nakładowych księgarni na Szwajcarję i Niemcy. Rzecz szczególniejsza, że H., lubo do końca życia był protestantem, jednakże wydawał książki prawie wyłącznie katolickie i mnóstwo ich ofiarowywał katolickim stowarzyszeniom, bibljotekom ludowym, domom missyjnym.—3 H. Hugo, syn historyka i brat księgarza, ur. 1832 r. w Szafuzie, nauki pobierał w *collegium germanicum* w Rzymie (1849—56), tamże wyświęcony został na kapłana (1855), otrzymał stopnie naukowe (dr. teol. i filoz.) i wstąpił (1857) do jezuitów; od r. 1858 jest professorem zwyczajnym dogmatyki na uniwersytecie w Innsbruku. Napisał: *Ueber die Rechte der Vernunft und des Glaubens* (mowa akademicka, Innsbr. 1863); bezimiennie: *Notizen über einige berühmtere nachtridentinische Theologen*, serja artykułów w moguckiém czasopismie *Katholik*, 44—45 Jahrg. (1864—65); *Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae theologos exhibens qui inde a concilio tridentino floruerunt, aetate, natione, disciplinis distinctos* (r. 1871—74 wyszedł t. I, obejmujący literaturę teologiczną z lat 1563—1668; r. 1874 wydał autor pierwszy zeszyt tomu II). Od roku 186. wydaje w kieszonkowym formacie *Sanctorum Patrum opuscula selecta ad usum praesertim studiosorum theologiae* (w Innsbruku w Wagner'a, dotąd wyszło tomików 28).—4 H. Henryk, beneficjat w Wiedniu, kazaniami i broszurami gorliwie broni sprawy Kościoła. Wydał: *Das Concil und die Unfehlbarkeit, ihre Wahrheit und Bedeutung für die kathol. Welt, dargestellt in 8 Predigten* (Wien 1870); *Raubzug nach Rom in seiner Bedeutung für die kathol. Welt, in 7 Predigten beleuchtet* (ib. t. r.); *Der moderne Gesellschaftelhuber im Gewande der Judenpresse* (ib. 1870, jako zeszyt II publikacji p. t. *Weckstimmen für das katholische Volk*, wychodzącej w Wiedniu u Sartori'ego); *Kampf der kathol. Kirche in Oesterreich gegen den Liberalismus der neuen Aera*, ib. 1868 (H. dodał tu przedmowę tylko). *X. W. K.*

Hus (hebr. *Uts*). I, ziemia, w której mieszkał Job (1,1), a którą tekst grecki 1,1. i 32,2. nazywa Αὐσιτις (w 32,2. Wulgata i hebr. nie mają *Hus*). Ponieważ sąsiadami Joba są arabowie Sabejczycy (Szeba) i Chaldejczycy (1,15.17.), on sam nazwany jest *benkedem* (syn wschodu, 1,3.), jak pospolicie, choć nie zawsze (cf. Gen. 29,1.) nazywają się w Biblji Arabowie; a przyjaciele jego są: jeden z Theman (ob.) idumejczyk; drugi Suchites, potomek Szuah'a (Vulg. *Sue*), syna Abrahamowego i Cetury (Gen. 25,2.), z okolic Seiru, kraju Edomitów; trzeci Naamathites z Arabji (Job. 2,11.); przeto ziemi Hus szukać należy w północnej Arabji, między Chaldeą i Idumeą. I rzeczywiście, Ptolemeusz (V 19) wymienia Αὐσῖται (A. Αὐζῖται), lud Arabji pustynnej, w górze ku Babilonji (Chaldei). Józef Flawjusz (*Ant.* I 6,4) czyni Usosa (Οὖσος) założycielem Trachonitydy i Damaszku, i jeszcze dotąd tradycja syryjsko-arabska wskazuje w okolicy Damaszku „miejsce Joba" w żyznym pasie ziemi, zwanym *El-Bethenjeh*, gdzie jest klasztor Joba (ob. *J. G. Wetzstein*,

Das Jobsklostor in Hauran und die Jobsage, w [illegible] Kommentarza na Joba). Za królów izraelskich [illegible] dania Idumejczyków (Thren. Jer. 4,21.) a [illegible] głości względem nich (cf. Jer. 25,20.21.). Cf. [illegible] i kommentarze na księgę Joba. — 2. O osobach [illegible] 10,23. 22,21. i 30,25.

Hus (po czesku gęś) Jan, nazwany tak [illegible] urodzenia, miasteczka Husinice w Czechach, w [illegible] gdzie ur. r. 1369 (podług niektórych 1373) z [illegible] Uczył się w Pradze. Z akt uniwersytetu pragskiego [illegible] 1393 r. otrzymał stopień bakałarza, 1396 promowany [illegible] wyzwolonych, objął katedrę professorską 1398 r. R. 1401 [illegible] kanem fakultetu filozoficznego, powołany zarazem na [illegible] niedawno przedtém wzniesionej kaplicy betleemskiej, [illegible] wiłej opowiadania słowa Bożego w języku czeskim. Był [illegible] dnikiem królowej Zofii, drugiej żony Wacława. Główny [illegible] był dobrego wzrostu, bladego i szczupłego oblicza; [illegible] kter stały i surowe obyczaje jednały mu zwolenników. [illegible] okazywał niezależność zdania: powiadają, że pewnego [illegible] w ogniu, dla wypróbowania, czyby był zdolnym naśladowcą ś. [illegible] ca. Od 1385 r. rozchodziły się po Czechach dzieła Wiklefa, [illegible] rozpowszechniały się zasady tego nowatora tém łatwiej, że [illegible] usposobienie względem Kościoła szerzyli tam już tak zwani [illegible] ukryci waldeusi (ob.). Naukę Wiklefa rozpowszechniał w Czechach Hieronim z Pragi (ob.), a sprzyjała temu słabość Wolframa [illegible] arcybpa pragskiego († 1402), a potém dosyć długie [illegible] stolicy. Z pomiędzy professorów uniwersytetu H. był jednym z pierwszych, którzy wystąpili jako zwolennicy zasad Wiklefa: jeszcze 1399 r. w [illegible] blicznej dyspucie bronił on zdań Wiklefa, wszedł wkrótce potém w [illegible] stosunki z Hieronimem z Pragi i z Jakóbkiem (ob.) i, jako [illegible] popierał wiklefizm. Pomimo to, uniwersytet 28 Maja 1403 r. potępił 45 zdań Wiklefa i orzekł większością głosów, że nikt nie może ich nauczać, upowszechniać, czy to skrycie czy jawnie. Zwolennicy Wiklefa chcieli się za to pomścić. Dwaj młodzi anglicy: Konrad i Jakób kanterburscy, uczący się w Pradze, dla podburzenia ludu [illegible] kościelnej w sieni zamieszkanego przez siebie domu [illegible] dwa obrazy, z których jeden przedstawiał Chrystusa, [illegible] na osiołku do Jerozolimy, w towarzystwie bosych i ubogo odzianych Apostołów, a drugi obraz przedstawiał Papieża i kardynałów na [illegible] rumakach, otoczonych orszakiem sług, trębaczy i żołnierzy. Lud tłumnie szedł oglądać owe widoki, wzburzenie umysłów wzrastało, Hus w mowach swoich je podżegał. Anglicy musieli jednak ustąpić z miasta, a nowy arcybp Zbynek (1403) energiczniej działać postanowił, w skutek czego i sam H. stał się oględniejszym. Mianowicie zaś potępiał on wiklefistowską naukę o Najśw. Sakramencie i dla tego mógł brać bezpiecznie udział w synodzie, zwołanym z powodu tej nauki przez arcybpa (1406). Arcybp ze swej strony obdarzał Husa zaufaniem i przeznaczył go do zbadania mniemanego cudu w Wilsnack. Sprawozdanie, jakie złożył H. o tej sprawie, otrzymało approbatę arcybiskupią. Zwolna Hus został ulubionym mówcą ludu, z powodu swej śmiałości i gwałtowności, z jaką

powstawał na słabości i występki wszystkich stanów, a szczególniéj duchowieństwa, w czém za poprzedników jego uważani są: *Konrad Waldhauser*, *Milicz z Kromieryża* i *Maciéj z Janowy*. Król, nienawidzący duchowieństwa, spokojnie na to patrzył, i kiedy pewnego razu skarżył się przed królem arcybp na Husa, król odpowiedział: Dopókąd H. ganił wady i występki świeckich ludzi, cieszyło was to, przyszła i wasza kolej, dobrze wam tak." Uniwersytet ogłosił 20 Maja 1408 nowe potępienie 45 zdań wyjętych z pism Wiklefa; H. utrzymywał, że wiele z tych zdań może być rozumianych i w dobrém znaczeniu, i tyle dokazał, że przyjęto ułożoną przez niego następną formułę potępienia: „Aby nikt, pod karą wyłączenia z Kościoła, nie nauczał owych artykułów w ich znaczeniu heretyckiém, błędném lub gorszącém." W tym czasie rozpocząć się miał sobór w Pizie (ob.). Król Wacław okazywał wielką gorliwość religijną, pragnąc być uznanym przez sobór za cesarza Niemiec, której to godności książęta niemieccy pozbawili go r. 1400. Arcybp Zbynek czyniąc zadość żądaniom króla, a zarazem pragnąc oczyścić monarchę i kraj z wszelkich podejrzeń, oznajmił na synodzie prowincjonalnym (w Lipcu 1408) „że, po ścisłém zbadaniu, ani jednego nie odkrył heretyka w swej prowincji." Wacław nie poprzestając na tém, a chcąc zyskać poparcie kardynałów, w Pizie zgromadzonych, żądał, aby całe duchowieństwo wypowiedziało posłuszeństwo Papieżowi Grzegorzowi XII i aby zachowało ścisłą neutralność. Arcybp, wraz z professorami uniwersytetu pochodzenia niemieckiego, sprzeciwił się temu; Hus i professorowie czescy stanęli po stronie króla, a wiedząc o niechęci, jaką król Wacław żywił przeciwko niemcom, z powodu swego *złożenia* z tronu cesarskiego, pobudzili go do zmiany ustawy uniwersyteckiej. Dekret królewski 18 Stycz. 1409 uznawał przewagę niemców w uniwersytecie, a przyznał ją czechom. Niemcy dotąd mieli w radzie uniwersyteckiej trzy głosy (Bawarja, Polska i Saksonja), a Czechy jeden; nowa ustawa stosunek ten wprost przeciwnie urządzała. Około 5,000 (jak inni chcą 20,000) uczniów i wszyscy professorowie niemcy opuścili wówczas uniwersytet praguski: część z nich dała początek uniwersytetowi lipskiemu, część pomieściła się w Ingolstadzie, w Rostocku i w Krakowie. Usunięcie się niemców spowodowało inne ważne następstwo: osłabło bardzo stronnictwo przeciwne nauce Wiklefa, a zwycięstwo, jakie odniósł Hus nad niemcami, posłużyło mu do śmielszego występowania ze swemi błędami; herezja bowiem przybrała barwę walki narodowej z nienawistnym germanizmem. H. począł już publicznie wychwalać Wiklefa, nazywał go człowiekiem Bożym, obok którego pragnąłby posiąść miejsce w niebie; przekładał dzieła jego na język czeski, a szczególniéj upowszechniał *Trialogus*, rozsyłając tę książkę wyraźnie heretycką wszystkim znakomitszym ludziom w Czechach. Kazania Husa pko duchowieństwu i jego nauka o obowiązku ludzi świeckich karcenia duchowieństwa wydawać poczęły owoce. Z rozkazu króla świeccy poczęli odbywać wizyty parafjalne, a nawet i klasztorne. Wielu proboszczów uległo wówczas zupełnej grabieży, wielu doznało wielkiego pohańbienia. W Pradze miał miejsce wybuch ludu pko duchowieństwu, nieprzychylnemu nowatorom. Wielu księży obnażonych oprowadzano po mieście, obrzucano błotem i w wodę wrzucono, lub za miasto wypędzono. Tymczasem w Pizie wybrany został na Papieża Aleksander V, któremu i Zbynek pod naciskiem króla przyrzekł posłuszeństwo; arcybp i Hus odtąd

nawzajem oskarżali się przed nowym Papieżem. Aleksander V wydał bullę (20 Gr. 1409 r.) zakazującą „głosić słowo Boże po za murami kościołów parafjalnych, kollegjackich i klasztornych, a to z powodu wielkiej liczby osób, które w Czechach i Morawji dały się uwieść błędnej nauce Wiklefa." Rozporządzenie to głównie na cele miało betlemską kaplicę. Hus nie przestał wszakże w niej kazywać, tłumacząc, że była ona wzniesioną w tym tylko celu, i zaappellował do Jana XXII, który następił po prędko zmarłym Aleksandrze V. Aby uniknąć zarzutu jawnego nieposłuszeństwa względem arcybpa, na jego zawezwanie oddał mu H. swoje książki wiklefistowskie, ale kiedy arcbp 16 Lipca 1410 dwieście książek podejrzanych o herezję spalić rozkazał, Hus publicznie zaczął pko niemu występować i, wraz z innymi, miewał prelekcje o dziełach Wiklefa. Hieronim z Pragi (ob.) zuchwalej sobie jeszcze poczynał. Król Wacław zobowiązał radę arcybpią do zwrotu kosztu spalonych książek. Nowe skargi poszły do Papieża, który upoważnił kardynała Ottona Colonna (późniejszy Pap. Marcin V) do przeprowadzenia śledztwa; Hus wezwany został przed Papieża do Bolonji. Ponieważ jednak nie stawił się osobiście, a wysłał tylko swego pełnomocnika, jak tego chciał król Wacław, został wykięty, wraz z przyjaciołmi swymi (1411), przez Colonnę, który zagroził interdyktem każdemu miejscu, któreby go przyjęło. Za to, że arcbp popierał sprawę pko Husowi, król rozpoczął formalną walkę pomsty pko duchowieństwu krajowemu: na porządku dziennym była znów grabież, więzienie i wygnanie księży. Na pośrednictwo jednak króla niemieckiego Zygmunta, Wacław powstrzymał gwałty, wymógł na H'ie, że ten w r. 1411 złożył prawowierne wyznanie wiary, a arcybp zaświadczył znowu, że już nie ma żadnej herezji w Czechach. Zaświadczenie to miał złożyć Papieżowi, ale ponieważ dzieła ogłaszane wówczas przez Husa (*De libris haereticorum legendis*; *Actus pro defensione Wicleffi*; *Defensio quorundam articulorum Wicleffi*; *De ablatione temporalium a clericis*, *De decimis*) w zupełnej były sprzeczności ze złożonem przez niego wyznaniem wiary, przeto arcbp zaświadczenia nie przesłał do Rzymu, a wkrótce potém i sam um. (28 Wrz. 1411) w Presburgu, dokąd się udał, w celu proszenia Zygmunta o pomoc w załatwieniu sprawy husyckiej. Następca Zbynka *Albik z Uniczowa*, doktor królewski, zacny starzec, nie był człowiekiem, któryby mógł sprostać trudnemu położeniu rzeczy. Papież, przesyłając nowemu arcybpowi palljusz (1412), załączył bullę, wzywającą na krucjatę pko Władysławowi, królowi neapolitańskiemu, a obiecującą liczne odpusty każdemu, kto by, czy to swoją osobę, czy też ofiarami pieniężnemi przyłożył się do pognębienia łupieżcy dóbr kościelnych. Hus i Hieronim z Pragi za zgodą króla wystąpili przeciwko bulli papieskiej, a przez swoich stronników podburzali lud pko głosicielom odpustów. Dzieła Husa: *De indulgentiis sive de Cruciata* i *Contra bullam Papae*, pomnażały jeszcze wrzenie. Gwałtowne napaści i zniewagi pko osobie Papieża ze strony husytów powtarzały się codzień. Wacław, nie chcąc zupełnie zrywać z Kościołem, widział się zmuszonym coś uczynić, dla tego pod karą śmierci zabronił znieważać Papieża i kilku oskarżonych następnie o tenże występek, pomimo wstawiań się Husa, śmierć poniosło. Heretycy po egzekucji uroczyście pochowani zostali w kaplicy betlemskiej, a H. wysławiał ich jako męczenników. Zachwalstwo Husa obnażyło uniwersy-

tet i magistrat miasta; dotychczasowi przyjaciele Jana, jak *Palecz* i *Stanisław ze Znaimu*, profesorowie, stanęli w szeregu jego przeciwników. Proboszczowie pragscy zanieśli skargę do Papieża, za pośrednictwem *Michała z Niemieckiego Brodu*, będącego wówczas w Rzymie prokuratorem de causis fidei, i dla czego nazywanym zazwyczaj *Michałem de Causis*. Papież zlecił sprawę kardynałowi Piotrowi s. Angeli: w skutek nowego śledztwa w jesieni 1412 Hus został wyklęty i rzucono interdykt na wszelkie miejsce, któreby go przyjęło. Od tej pory Wacław nie śmiał opiekować się Husem, tém bardziej, gdy widział, że tak oświeceni, jak Gerson, ludzie, zachęcali arcybpa do wygubienia kąkolu z roli kościelnej. Klątwa papiezka została ogłoszoną, a interdykt rozciągniony na całe miasto Pragę, z wyjątkiem Wyszehradu, starego zamku przy Pradze, gdzie król rezydował. Hus zaappellował do Chrystusa i oznajmił, że nikogo na ziemi nie uznaje za sędziego. Wacław nawet uważał za właściwe zażądać, aby Hus opuścił Pragę, lub niezwłocznie pojednał się z Kościołem. H. w Grudniu 1412 r. wyjechał ze stolicy. Około tego czasu arcybp Albik złożył godność swoją, a na jego miejsce powołanym został *Konrad Wechta*, dotychczasowy biskup ołomuniecki. Zwołał on synod w Lutym 1413 r. Stefan Palecz i Stanisław ze Znaimu przedstawili zgromadzeniu memorjał o zdaniach niektórych nowatorów czeskich, których wszakże nie wymieniali nazwisk, mając tylko na celu wykazanie niezgodności tych zdań z nauką Kościoła. Przyjaciele Husa ogłosili odpowiedź, Hus przesłał także obronę swoją. Król Wacław wyznaczył kommissję dla położenia końca sporom. Palecz zaś i Stanisław ze Znaimu, za oskarżenie tejże kommissji o powolność, wygnani zostali z kraju. Stanisław wkrótce potém umarł, Palecz występował później pko Husowi w Konstancji. Hus, wydalony z Pragi, przebywał w zamkach Kozihradek i Krakowec, w obwodzie Rakonickim, u swych możnych przyjaciół (nie zaś w Husińcu, jak mylnie podaje Eneasz Sylwjusz), tam napisał on najwięcej dzieł swoich w łacińskim i czeskim języku, a przedewszystkiém główne dzieło *De Ecclesia*, w którém sformułował swoją naukę. Prowadził obszerną korrespondencję z przyjaciołmi, często miewał kazania pod otwartém niebem, w obec tłumnie zgromadzonych słuchaczy, których zabawiał i podburzał dykteryjkami i potwarzami na Papieża, kardynałów i w ogóle na duchowieństwo; szerzył swoje błędy coraz więcej w Czechach, kiedy namiestnik kraju *Łącek z Krawarza* rozszerzał je w Morawji, a Hieronim z Pragi szukał zwolenników w Polsce. Cesarz Zygmunt porozumiawszy się z Janem XXIII w Grudniu 1413 r., co do zwołania soboru w Konstancji, pragnął załatwienia sporów husyckich w Czechach, w przyszłém dziedzictwie swojém. Zniósł się tedy z bratem Wacławem i obadwaj postanowili wyprawić Husa do Konstancji. Hus nie mógł się wymówić, zresztą utrzymywał, że żadnej herezji nie nauczał. W lecie 1414 r. przybył do Pragi i 26 Sierpnia zawiadomił za pośrednictwem plakatów poprzylepianych na murach miasta, że gotów jest stanąć przed arcybpem i udać się na sobór, aby zdać sprawę ze swych słów i czynów; że jeżeliby był przekonany o błąd, gotów jest poddać się właściwej karze, i dla tego wzywa wszystkich, aby z swojemi zarzutami i skargami prawnie wystąpili. Arcybp i zebrany wówczas synod djecezjalny nie wzywały Husa, ponieważ wiedziano, iż nikt nie wystąpi pko niemu jako zaskarżyciel. Świadectwo inkwizytora papiezkiego *Mikołaja*, bpa Nazaretu (*in p.*

inf., przemawiało za Husem, ponieważ odwiedzył on, to mając często z Husem rozmowy, zawsze znajdował go prawowiernym. Nadto, Hus wydał wówczas krótką obronę swoją, celem odparcia czynionych mu zarzutów (pismo to H'a wydał *Lehmann* w *Ullmann'a* Studien u. Kritiken, 1838 zesz. 1). Co do bezpieczeństwa w podróży do Konstancji, cesarz Zygmunt obiecał dać Husowi list żelazny i, za zniesieniem się z Wacławem, na towarzyszów wyznaczono mu trzech rycerzy czeskich: *Jana z Chlumu*, *Wacława z Duba* i *Andrzeja ze Lacemboku*. D. 11 Paźd. 1414 r. Hus, dostatnio zaopatrzony w pieniądze przez przyjaciół, udał się do Konstancji, gdzie pospieszyło i wielu mu życzliwych. Lud wychodził na jego powitanie, a nawet w niektórych miejscach i duchowni. Norymberga wspaniale wyprawiła Husowi przyjęcie. Tymczasem Zygmunt 18 Paźd. podpisał Husowi list żelazny, ale Hus otrzymał go (jak to okazał *Palacky* w swojej Historji Czech, III 317) dopiero 5 Listop., w dwa dni po przybyciu do Konstancji. 4 Listop. Jan z Chlumu i Andrzej z Lacemboku zawiadomili Papieża o przybyciu Husa do Konstancji i domagali się opieki dla jego osoby. Papież odpowiedział: „Gdyby Hus był zabił nawet rodzonego mego brata, nie pozwoliłbym, aby się względem niego dopuszczono niesprawiedliwości w Konstancji.“ Rozumie się, nie znaczyło to wcale tamowania postępowania sądowego. Papież złagodził klątwę, pozwolił mieć z nim stosunki, zastrzegając tylko, aby nie bywał w kościele i aby powstrzymał się od pełnienia obowiązków kapłańskich. Pomimo to Hus w mieszkaniu swojém miewał Mszę św. i częste mowy do nawiedzających go, w których bronił swych błędów i rozsiewał takowe pod okiem samego soboru. Bp Konstancji przestrzegał Husa, ale napróżno; przeciwnicy obwiniali go nawet, iż chciał przemawiać publicznie. Nakoniec, 28 Listop. Hus został zawezwany po raz pierwszy przed zgromadzenie kardynałów, aby mógł, jak tego dawno pragnął, usprawiedliwić swoje postępowanie. Wahał się Jan z Chlumu i Hus, azali mają spełnić nakaz soboru; wreszcie, zdecydował się Hus na stawienie się i zapewnił kardynałów, iż gotów jest wyprzysiądz się błędów, jeśliby mu takowe były dowiedzione. Odprowadzony do mieszkania, oddany został pod straż i tegoż samego dnia przeprowadzony do pałacu biskupiego, później do domu kantora kościelnego. Powodem tego uwięzienia był zamiar ucieczki Husa. *Palacky* wszakże (l. c.) podaje to za bajkę. Ale bądź co bądź, powód do takiego postąpienia dał sam Hus, odprawiając Mszę pomimo zakazu. W kilka dni potém *Palecz* i *Gerson* złożyli akt oskarżenia, a Papież wyznaczył dwie kommissje do zbadania sprawy. Do pierwszej kommisji należeli: patrjarcha konstpiski i bpi: z Castellamare, della Brucca i lubuski; drugą stanowili: czterej kardynałowie (pomiędzy innymi d'Ailly i Zabarella), dwóch jenerałów zakonnych i sześciu doktorów. Wszyscy ci członkowie odwiedzali często Husa w więzieniu, gdzie miał on wolność wypracowania wielu swoich traktatów teologicznych. Jan z Chlumu po uwięzieniu Husa udał się do Zygmunta, ze skargą na takie postąpienie, i cesarz wkrótce potém domagał się o przywrócenie Husowi wolności; na przedstawienia jednak soboru, Zygmunt, przybywszy do Konstancji w wigilję Bożego Narodzenia 1414 r., uznał ostrożność za słuszną. Zupełnie bezzasadnie utrzymują niektórzy, że Papież ujął cesarza pieniędzmi; cały bowiem proces prowadzili kardynałowie; Jan XXIII okazywał się nawet dosyć w tej sprawie obojętnym. D. 3 Stycznia 1415

Hus przeprowadzony został do klasztoru dominikanów. Więzienie jego było lekkie, postępowano z nim jak z kapłanem, mógł pisywać listy, przyjmować odwiedzających. Po ucieczce Papieża z Konstancji, Hus osadzony został w zamku Gottlieben. Tak opowiadają nawet jego stronnicy (*Palacky* op. c. III 379). Fałszem tedy zupełnym jest, co mówią o wrzuceniu Husa do jamy psiej u dominikanów. Jama, jaką pokazują na miejscu niewiadomym podróżnym, należy do ciekawości bajecznych, na efekt obrachowanych, równie jak i owa sala, w której miały się odbywać posiedzenia soboru, w części klasztoru nad jeziorem położonej. Wszystkie bowiem sessje jeneralne odbywano w katedrze, jak o tém świadczą akta soboru. W owej zaś sali miało miejsce konklawe, na którém wybrano Marcina V. Delegowani do zbadania sprawy Husa, celem gruntownego zdania sprawy musieli zacząć od roztrząśnienia nauki Wiklefa, ponieważ była ona podstawą twierdzeń husyckich. Badanie to opóźniło się znowu, z powodu układów o rezygnację z trzema ówczesnymi Papieżami, a więcej jeszcze w skutek ucieczki Jana XXIII (20 Marca 1415 r.). Ponieważ pełnomocnictwo mianowanych przez niego kommissji, w skutek tej ucieczki ustało, przeto musiał sobór wybierać nową kommissję, przez siebie już delegowaną (1 Kw. 1415). Kardynałowie d'Ailly i od ś. Marka, bp z Dale i opat z Citeaux wybrani byli do tej kommisji; później dodano im jeszcze kilku innych pomocników, a między nimi bpa szlezwickiego. Na ósmej sessji (4 Maja 1415) sobór potępił 45 zdań Wiklefa, jakie już poprzednio potępił uniwersytet pragski, samego Wiklefa uznał za heretyka, zwłoki jego nakazał wykopać i z ziemi poświęconej wyrzucić, a pisma wszystkie spalić. W dziesięć dni później (14 Maja) na jednej z kongregacji (mniejsze posiedzenie) odczytano pismo szlachty czeskiej, w którém narzekała ona na uwięzienie Husa, dopominała się, aby go przesłuchano, i prosiła sobór, aby nie dawał on wiary potwarcom, jakoby w Czechach zaprowadzono użycie kielicha do kommunji wiernych. Mieli oni na myśli, jako takiego potwarcę, bpa litomyskiego. D. 16 Maja przemawiał tedy ten biskup w swojej obronie, a w imieniu soboru odpowiadał czechom bp z Carcassone, że Hus nie może być uwolnionym. D. 18 i 31 Maja złożyli rycerze czescy dwa nowe podania na rzecz Husa i otrzymali na ten raz zapewnienie, że 5 Czerwca Hus będzie wezwany dla przesłuchania. Jan z Chlumu zawiadomił o tém Husa piśmiennie i żądał zarazem od niego objaśnienia co do użycia kielicha. W odpowiedzi swojej Hus stanowczo oświadczył się za kommunją pod dwiema postaciami, ale z drugiej strony radził, aby pozyskano do tego pozwolenie Kościoła. Na samowolne tedy wprowadzenie kielicha nie zgadzał się z Jakóbkiem (ob.). Gdy kommissarze synodalni raz jeszcze napróżno usiłowali skłonić Husa do oświadczenia, że po prostu poddaje się decyzjom soboru, wezwano go 5 Cz. 1415 przed kongregację jeneralną, odbywaną w klasztorze franciszkańskim. Zapytano go, czy książki tam pokazane uznaje jako swoje. Odpowiedział twierdząco i zapewnił, że gotów jest odwołać, jeżeli go przekonają, że znajduje się w nich co błędnego. Uderzył tedy w zasadzie na sędziowską powagę soboru. Gdy dalej rozpoczęła się dysputa i H. zdań swoich począł bronić sofistycznie, nakazano mu milczenie i zalecono, aby na stawiane sobie pytania odpowiadał po prostu: tak lub nie. Wówczas

począł być sobór, przez co wywołał takie oburzenie, że musiano posiedzenie przerwać. D. 7 miało miejsce drugie przesłuchanie, w obecności Zygmunta. Najprzód Michał de Causis i kardynał d'Ailly dowodzili, że H. jest heretykiem w nauce o Najśw. Sakramencie; H. odparł stanowczo ten zarzut i, jak się zdaje, miał po swojej stronie słuszność. Naganiono następnie Husowi, że Gersona i Palcza nazwał potwarcami, i kardynał Zabarella dał im obu świadectwo wielkiej sumienności. Drugie zaskarżenie tyczyło szerzenia błędów wiklefistowskich; Hus przyznał, że niektóre ze zdań potępionych miał za prawdziwe, że jednak zdanie Wiklefa: „kapłan, znajdujący się w grzechu śmiertelnym, nie może konsekrować ani chrzcić", ograniczył w ten sposób, iż nauczał: „nie może *godnie* konsekrować etc." Dalsze oskarżenia obwiniały Husa, że głosił on Wiklefa za świętego, że zwolennikom swoim doradzał z bronią wystąpić pko nieprzyjaciołom prawdy, że w Czechach wywołał wiele zgorszenia, niezgód i poniewierki duchowieństwa i t. p. Hus przyznawał jedno, zaprzeczał drugie, a w końcu kardynał d'Ailly i cesarz Zygmunt zachęcali go do poddania się synodowi. Szczególniej godnemi uwagi są słowa cesarza, ponieważ objaśniają kwestję listu żelaznego. Mówił on, że Hus otrzymał od niego list żelazny do Konstancji i że obiecał mu publiczne przesłuchanie. Takie przesłuchanie było mu dane i tém królewska jego obietnica spełniona. Jeżeli podda się on soborowi, będzie traktowany łagodnie; każdego zaś, ktoby uporczywie przy swojej obstawał herezji, on sam, Zygmunt „poprowadziłby na rusztowanie" (*Palacky* op. c. III 352). Zauważyć przytém należy, że Hus nie protestował pko takiemu rozumieniu listu żelaznego, owszem, w odpowiedzi swojej dziękował cesarzowi. D. 8 Cz. miało miejsce trzecie publiczne przesłuchanie, w obec wielkiej kongregacji. Odczytano Husowi 26 artykułów z jego księgi *De Ecclesia*, 7 art. z jego pisma pko Palczowi i 6 art. z jego pisma pko Stanisławowi ze Znaimu. Do większej części tych zdań otwarcie się przyznał, niektóre objaśniał w innem rozumieniu, a niektóre wręcz zaprzeczył. Następnie sobór przez usta d'Ailly'ego postawił żądanie: „Hus powinien: 1) oświadczyć, że w obwinionych artykułach pobłądził; 2) przyrzec, że tych błędów wyznawać i nauczać nie będzie, i 3) odwołać te artykuły publicznie." H. odrzucił to żądanie i odprowadzony został do więzienia. Zygmunt zaś wyrzekł: „jeżeli on nie odwoła, zdaniem mojém powinien być spalony." Słowa te oburzyły bardzo czechów, że Zygmunt, zamiast opiekowania się Husem, podburzał jeszcze sobór pko niemu (*Palacky* op. c. III 351). Dnia 9 Cz. prezydujący na soborze kardynał Viviers podał Husowi bardzo łagodną formułę odwołania, a inni zwracali jeszcze jego uwagę, że błądził Orygenes, Augustyn św. i Piotr Lombard, ale błędu swego nie wahali się przyznać; że, nadto, jeżeli w potępionych zdaniach jest coś prawdy, to odpowiedzialność przed Bogiem i ludźmi nie na niego, ale na jego przełożonych i na sobór spadnie. Hus trwał w swoim uporze: zostawiono mu do namysłu resztę Czerwca i połowę Lipca, tymczasem skazano na ogień jego dzieła, być może w celu zbudzenia w nim strachu. Nie zaniedbano niczego, aby go skłonić do powolności. Sobór czynił wszystko, aby usunąć konieczność zastosowania ostatecznych środków. Palecz, przyjaciel niegdyś Husa, udał się do więzienia, aby go skłonić do zgody. Obadwaj się rozrzewnili, płakali razem, przepraszali się wzajemnie, ale H. nie ustępował i jednę wszystkim dawał odpowiedź: chciał, aby zbito

jego przekonanie. „Kiedy choć jeden najniższy członek soboru tego dowiedzie, mówił on, gotów jestem do odwołania błędu.“ Po wyczerpaniu wszelkich środków łagodności, stawiono Husa przed soborem na 15 sesji jeneralnej (6 Lipca). Umieszczono go na przygotowanem wzniesieniu w środku kościoła, obok stołu, na którym były złożone szaty kapłańskie; miano przystąpić do degradacji. Odczytano sprawozdanie z całego przebiegu sprawy, wszystkie artykuły wyjęte z dzieł oskarżonego i wszystkie zeznania świadków. Hus chciał dysputować o każdym punkcie po kolei, sobór wszakże zażądał, aby w ogóle oświadczył, czy je potępia, czy nie. Przyjęto protestację przeciwko przypisywanemu zdaniu, jakoby nie wierzył w transubstancjację, jakoby się podawał za osobę boską i jakoby utrzymywał, że kapłan w grzechu nie może ważnie chrzcić. Zdania te, przez niego odrzucone, wykreślono z oskarżenia; zostało jeszcze 30 zdań potępionych, których Hus nie odrzucał. Oto, w jakim porządku były ułożone: 1) Kościół jest zgromadzeniem przeznaczonych od Boga na zbawienie. 2) Paweł nigdy nie był członkiem djabła, chociaż dopuszczał się czynów, podobnych do czynów ludzi odrzuconych. 3) Praesciti (przeciwieństwo przeznaczonych) nie stanowią żadnej cząstki Kościoła, ponieważ żadna część Kościoła nie może być zagubioną. 4) Dwie natury, bóstwo i człowieczeństwo, są jednym Chrystusem (zdanie to w przytoczoném brzmieniu jest prawowierne, ale związek tego zdania z innemi w jego dziele *De Ecclesia* r. 4 nadaje mu znaczenie fałszywe). 5) Praescitus nie jest nigdy członkiem Kościoła, praedestinatus jest nim zawsze. 6) Kościół, jako zgromadzenie *przeznaczonych*, jest artykułem wiary. 7) Piotr nigdy nie był głową Kościoła katolickiego. 8) Grzeszni kapłani plamią władzę kapłańską i mają fałszywe pojęcie o siedmiu sakramentach, o władzy, o cenzurach, o obyczajach, o ceremonjach i t. d. 9) Papież i jego przywileje są dziełem cesarzów. 10) Bez szczególnego objawienia nikt nie może mówić o sobie ani o drugim, aby był głową kościoła pojedyńczego i ani też Papież nie jest głową pojedyńczego kościoła rzymskiego. 11) Nie należy mniemać, że kto jest Papieżem, już tém samém jest głową jakiegobądź kościoła cząstkowego, jeżeli nie jest z liczby przeznaczonych. 12) Nikt nie może być wikarjuszem Chrystusa, ani Piotra, jeżeli nie naśladuje jego obyczajów, ponieważ takie tylko następstwo jest najwłaściwsze. 13) Papież nie jest prawdziwym i oczywistym następcą Piotra, jeżeli obyczaje jego przeciwne są Piotrowym; jeżeli jest chciwy, wtedy jest wikarjuszem Judasza Iskarjoty; to samo rozumie się o kardynałach: nie są oni prawdziwymi i oczywistymi następcami kollegjum innych Apostołów, jeżeli nie żyją w sposób apostolski, zachowując przykazania i rady Pana naszego J. Chrystusa. 14) Doktorowie, którzy nauczają, że potępiony przez Kościół, a nie chcący się poprawić, powinien być wydanym władzy świeckiej, podobni są do kapłanów żydowskich i faryzeuszów, którzy wydali Chrystusa sądowi świeckiemu, mówiąc: nobis non licet interficere quemquam; tacy są zabójcami, gorszymi od Piłata. 15) Posłuszeństwo kościelne jest wymysłem księży, sprzeciwia się orzeczeniom Pisma św. 16) Człowiek cnotliwy zawsze działa cnotliwie, występny wszystko, co czyni, czyni występnie. 17) i 18) Kapłan może kazać choćby był pod klątwą; i choć mu tego zabrania Papież, albo inny przełożony, nie powinien słuchać. 19) Duchowieństwo uciska świeckich cenzurami, które są wymyślone, aby dogadzały ich chciwości i osłaniały

ich przewrotność. 20) Papież zły, jako Judasz, jest djabłem, złodziejem i synem zatracenia, nie jest Głową Kościoła walczącego, bo nie jest nawet jego członkiem. 21) Łaska przeznaczenia wiąże i jednoczy Kościół i wszystkich jego członków z Chrystusem nierozwiązalnie. 22) Papież albo prałat zły i przeczytas jest po prostu złodziejem i łotrem. 23) Papieżowi nie należy się tytuł świątobliwości, nawet z uwagi na jego urząd, bo w takim razie kaci i woźni nazywaćby się powinni święci, a nawet djabeł powinienby nazywać się świętym, ponieważ jest sługą Boga. 24) Jeżeli Papież nie żyje podług nauki Chrystusa, wszedł do owczarni nie przez Chrystusa, choćby był najlegalniej obranym. 25) Potępienie 45 propozycji Wiklefa jest nierozumne, niegodziwe, niesprawiedliwe. 26) Ani jednomyślność, ani większość głosów w obieraniu Papieża czy biskupa nie stanowi dowodu, aby on był prawdziwym następcą Apostołów; poznaje się to dopiero po dziełach jego. 27) Ani cienia prawdy nie ma w twierdzeniu, że Kościół wojujący potrzebuje mieć głowę nim rządzącą w rzeczach duchowych. 28) Ponieważ bez takich głów potwornych Chrystus sam rządzi Kościołem, przez swych prawdziwych uczniów, rozproszonych po świecie. 29) Apostołowie i wierni kapłani pańscy w rzeczach koniecznych do zbawienia kierowali Kościołem dotąd, dopóki nie było papieztwa, i będą nim kierować do końca świata, choć nie będzie Papieży. 30) Ktokolwiek jest w grzechu śmiertelnym, nie może być przełożonym świeckim, ani prałatem, ani bpem, dopóki zostaje w tym stanie (ob. *Van der Hardt*, Conc. Const. IV p. 408; *Mansi*, Coll. Conc. XXVII 754). Jak się pokazuje z powyższych artykułów, nauka Husa nietylko była heretycką, ale podkopywała cały porządek kościelny i państwowy. Nauczając, że ktokolwiek jest w grzechu śmiertelnym nie może być zwierzchnikiem świeckim, ani duchownym, H. może być uważany za przedwnika Lamennais'go. Nauka H'a o przeznaczeniu była fantastycznem i przesadnem rozwinięciem nauki o łasce; zdanie, że duchowieństwo nie powinno posiadać żadnej własności, jest przekrzywieniem nauki o ubóstwie ewangelicznem; poprzednikiem zaś Lutra był Hus, gdy oddzielał Kościół widzialny od Kościoła niewidzialnego i wypowiadał wojnę papieztwu. Po potępieniu nauki Husa, sobór na tejże 15 sessji wydał wyrok na jej autora. „Sobór uznaje go za heretyka i chce, aby był za takiego uważany. Sądzi go niniejszym wyrokiem i potępia go samego i jego appellację, która jest gorszącą i karności przeciwną; jego zaś potępia jako uwodziciela Czechów i opowiadacza fałszywej Ewangelji. Ze względu na upór, sobór pozbawia go godności kapłańskiej, skazuje na degradację i rozkazuje arcybpowi medjolańskiemu i pięciu innym bpom wykonanie wyroku w obec soboru." W czasie czytania wyroku Hus rzekł: „Jak mogliście potępić moje pisma, kiedy nie dowiedliście mi w nich żadnego błędu, a szczególniej pisma czeskie, których nie mogliście nawet czytać." Ale zarzut ten nie miał żadnej podstawy, ponieważ na soborze byli czesi i bpi czescy, oprócz tego wielu bpów niemieckich, którzy kończyli nauki w Pradze, rozumieli po czesku, a nadto, wiele dzieł Husa było po łacinie pisanych. Zresztą, odezwanie się Husa było w sprzeczności ze słowami, jakie zamieścił w jednym ze swych listów: jestem zachwycony, nieprzyjaciele moi czytają moje książki i myślę, że czytają je uważniej niż Pismo święte (Opera l. 1 p. 62 ep. 14). Gdy wyrok

odczytano, Hus modlił się, aby Bóg przebaczył jego nieprzyjaciołom; przybrano go następnie w szaty kapłańskie i jeszcze raz wezwano, aby się wyrzekł błędów swoich. Na odmowną jego odpowiedź, zdjęto zeń szaty kapłańskie, odmawiając słowa rytuałem przepisane, ogłoszono go za wyłączonego z Kościoła i włożono na głowę wielką czapkę papierową, z napisem: *haeresiarcha*. Potém sobór oddał go w ręce władzy świeckiej do ukarania, z prośbą wszakże, według starożytnego obyczaju Kościoła, aby oszczędzono mu życie, a skazano go tylko na więzienie. *Ulryk z Reichenthal*, kanonik konstancjeński, świadek naoczny, tak opisuje ten wypadek: „Proszono naszego pana i króla i sprawiedliwość świecką, aby go nie karano śmiercią, ale zatrzymano w wieczném więzieniu“ (ob. *Reichenthal*, Das Concilium p. 214, Augsb. 1536). Późniejszy kronikarz zwingljański *Jan Stumpff* (f. 113) powiada toż samo. Ale prawo karne ówczesne orzekało wyrok śmierci na herezjarchów. *Zwierciadło szwabskie* (§ 313 p. 136 ed. *Lassberga*) mówiło wyraźnie: „Heretycy, uznani za takowych przez sądy kościelne, będą wydani władzy świeckiej i spaleni.“ Podobnież mówiło i *Zwierciadło saskie* (ks. II art. 14 § 7). W ogóle kodeks karny w wiekach średnich był surowszy jak obecnie. Zygmunt oddał Husa elektorowi Palatynatu, ten zaś odstąpił prawo swoje magistratowi miasta Konstancji, aby wyrokowi stało się zadość. Po ukończeniu posiedzenia soborowego, publicznie spalono książki Husa przed pałacem bpim, jego zaś samego zaprowadzono na rusztowanie. Stos wznosił się w odległości 1,000 stóp od później zbudowanego klasztoru kapucynów, na środku placu nazywanego Brüel. Dano Husowi spowiednika, ale spowiadać się nie chciał, tylko zaczął odmawiać *Miserere* i inne modlitwy kościelne. Już był przywiązany do słupa, kiedy ostatni raz marszałek państwa Pappenheim wezwał go do wyrzeczenia się błędów, obiecując ułaskawienie. Hus wytrwał w uporze i stos został zapalony. Podług świadectwa jego przyjaciół, Hus modlił się i śpiewał, dopóki płomienie nie zatamowały mu głosu, co jednak nastąpiło prędko; konanie trwało chwil kilka. Współcześni nic nie wiedzą o wykrzykniku przypisywanym Husowi, a mającym proroczo zapowiadać Lutra: „Hodie anserem uritis, sed ex meis visceribus nascetur cygnus, quem non assare poteritis.“ Wyrazy te skomponowano za czasów już Lutra (ob. *Palacky* l. c. p. 367; *Gieseler*, Kirchengesch. II 417). Po reformie bito nawet monetę ze znakami odnoszącemi się do powyższego proroctwa. Suknie i wszystko, co należało do Husa, spalono, a prochy wrzucono do Renu, aby nie zostawić pamiątki dla jego stronników; przedmioty, pokazywane w Konstancji, jako pozostałości po Husie, są najzupełniej nieautentyczne. Mógł Hus mieć osobiście dobre zamiary, mógł być obłąkanym marzycielem, ponieważ szalbierz nie umiera tak, jak on umierał; ale niezawodną jest rzeczą, że zasady jego były jak najzgubniejsze, że groziły zagładą Kościołowi i były nader niebezpieczne dla państwa, i cesarz Zygmunt miał słuszność, gdy mówił, że nie było heretyka niebezpieczniejszego od Husa. Zamiast karcić nadużycia czasowe, zapalał on swoich zwolenników do jakiegoś nowego Kościoła przeznaczonych Bożych; zamiast ubolewać nad smutnym stanem ówczesnego Kościoła i ambitną walką o papieztwo, zanegował on samo papieztwo i odrzucał nawet wszelką władzę, skoro tylko jej przedstawiciel popadnie w grzech śmiertelny. Zamiast rozróżniać w życiu ko-

ścisłém niezmienne i konieczne jego zasady od instytucji czasowych i przygodnych, odrzucał on wszelką tradycję i stawał na stanowisku wyłącznie biblijném. Hus liczył na reformatorski sobór konstancjeński i sądził, że uzna on jego też reformatorskie pomysły, ale jakkolwiek sobór ten bardzo reformatorsko poczynał sobie z karnością kościelną, wiernie wszakże obstawał przy dogmacie i zdania Husa uznał słusznie za grubą a niebezpieczną herezję. Nadto, Hus działał wręcz pko głównemu celowi soboru. Sobór zebrał się w celu przywrócenia Kościołowi oddawna upragnionego pokoju, Hus niweczył te usiłowania i dla tego tém surowiej był sądzony. Ktokolwiek byłby chciał zakłócić pokój Kościoła w Konstancji, byłby śmiercią ukarany; Gerson nawet wniósł projekt kary śmierci na Papieża, któryby zagrażał pokojowi Kościoła, i była chwila, w której lękano się o życie najwyższego pasterza (ob. *Gerson*, Opera ed. Paris 1606, De auferibilitate Papae p. 160 i De modis uniendi etc. u *Van der Hardt* I p. 106). Husa tedy nie mógł łagodniejszy los spotkać. Co się zaś tyczy *listu żelaznego*, jużeśmy wspomnieli, że Zygmunt starał się zabezpieczyć osobę Husa w podróży do Konstancji, aby tam mógł się on wytłumaczyć przed naturalnymi sędziami swymi. Dla tego to Zygmunt powątpiewał o legalności jego uwięzienia przed zbadaniem sprawy, ale skoro Hus został przekonany o upór w herezji, nie było żadnej wątpliwości, że ukaranym być musi, owszem, zdanie swoje cesarz jasno w tym względzie wypowiedział. Towarzyszący Husowi czescy panowie nie inaczej sądzili. Żalili się, że Hus przed osądzeniem został uwięziony, ale dodawali, iż przez to nie żądają bezkarności: nec vero cupimus ut convictus, falsaque doctrina ipsi ostensa, impunitus abeat (*Van der Hardt* IV 33). Nawet w gwałtownem piśmie, jakie szlachta czeska po egzekucji H'a wyprawiła do soboru, nie ma najmniejszej wzmianki o złamaniu listu żelaznego. Sam wreszcie H. nie inaczej się na tę rzecz zapatrywał. Przed udaniem się do Konstancji we wspomnianych wyżej plakatach oznajmił: „Si me de errore aliquo convicerit et me aliena a fide docuisse probaverit, non recusabo quascumque haeretici poenas ferre.“ I kiedy Zygmunt oświadczył, że przekonanego o herezję samby na stos zaprowadził, Hus nie protestował, ani się powoływał na list żelazny. Nie zdaje się być prawdą, aby Hus, podczas czytania potępiającego wyroku, zwrócił swój wzrok na cesarza i aby ten miał się rumienić. Fakt ten nie jest pewny, a choćby miał nawet miejsce, dowodziłby tylko, że Hus, widząc się w niebezpieczeństwie, stronnie znaczenie listu żelaznego tłumaczyć począł. I w rzeczy samej, w jednym z listów swoich zdradza on podobne rozumienie, gdy mówi, że Zygmunt powinien był powiedzieć: „Dałem mu list żelazny, jeżeli tedy nie chce się poddać decyzji soboru, odsyłam go z wyrokiem wydanym królowi czeskiemu, aby król i duchowieństwo tam go sądziło“ (ep. 33). Hus mniemał tedy, że sobór miał tylko władzę dać opinję o nim, a król czeski i duchowieństwo tamtejsze powinno było wyrokować. Ale znaczyło to apellację od wyższej do niższej instancji; tłumaczenie więc oczywiście było niedorzeczne. Nakoniec, zarzucają soborowi (który zresztą nie był wówczas powszechnym, ponieważ rzecz ta odbyła się przed wyborem Pap. Marcina V), że postanowił on, iż heretykom nie leży dotrzymywać danego słowa. Gieseler (Kirchengesch. II, 417...) zywodzi na potwierdzenie tego dwa akta synodu; ale co się tyczy pier-

wszego, ten nie jest nie cały i wyrzucone są zeń słowa następne: „kto dał list żelazny, powinien wszystko uczynić, aby przyrzeczenie jego było poszanowane.“ Co do drugiego, nie był to dekret synodalny, ale tylko jakiś projekt, wniesiony przez jednego z członków soboru. Takich projektów różnych było tam wiele, które przecież nie były przyjęte. Pisma Husa wydał pierwszy *Ulryk Hutten*. Zupełna edycja wyszła r. 1558 w Norymberdze, w 2 v. in-f. p. t. *Historia et monumenta J. Hus atque Hieron. Pragensis*. R. 1715 ukazało się nowe wydanie powiększone. Z pism tych widać, że H. znał Ojców łacińskich i greckich i że biegłym był w Piśmie św. Nie obcym mu był i język hebrajski. Najgruntowniej jednak znał swój język ojczysty, jaki podniósł z dotychczasowego zaniedbania i rozpoczął tym sposobem nowy okres literatury ojczystej. Ponieważ literatura o Husie jest po większej części ta sama, co i o soborze konstancjeńskim, przeto cf. ten art. Ob. nadto *Höfler*, Geschichtschreiber der husitischen Bewegung, w *Fontes rer. austriacarum*, I Abth. 2, 6 i 7 tom., Wiedeń 1856—66, 3 v. (najobfitsze źródło do dziejów husytyzmu). Cf. *Cappenberg* (prof. w Münster), Utrum Husii doctrina fuerit haeretica et merito ab Ecclesia cath. anathemate proscripta, nec ne? Monast. 1834; *Cochlaeus*, Hist. Husitarum, Mogun. 1549; *Pelzel*, Gesch. des K., Wenzel, Prag 1788, 2 v.; *Zitte*, Lebensbeschreib. des M. J. Hus, Prag 1789; *Ziern*, J. Hus auf dem Concilio zu Costnitz, Lpz. 1836; *Bonnechose*, Les reformateurs avant la réforme J. Hus et le concile de Constance, Par. 1835; *Bayerle*, J. Hus u. das Concile zu Kostnitz, 1842 r.; *Mikowec*, Briefe des J. H., gechrieben zu Constanz, aus dem böhm., Lpz. 1849. Na wprowadzenie w błąd publiczności wydano krótką historyę o śmierci J. Husa, napisaną niby przez Paggio z Florencji, naocznego świadka; wydawcą był *J. G. Munder*, Stuttg. 1848. Sławny uczony *Paggio* napisał wprawdzie list, opisujący śmierć Hieronima z Pragi, ale nigdy nie pisał o śmierci Husa. *Höfler*, Magister J. H. u. der Abzug der Deutschen, Prag 1864; *Helfert*, Studien über H. und Hieronymus v. Prag, 1853; *Friedrich*, Johann H.; *tegoż*, Lehre des H., Regensb. 1863; *M. Gliszczyński*, Hus i Husyci, Warsz. 1859 (stronnicza, żadnej wartości historycznej nie mająca książka, przepełniona błędami i fałszami; autor, bez należytego rozumienia rzeczy, zamierzył dać tu apoteozę H'a i husytyzmu); *Palacky*, Die Gesch. d. Husitismus; *tegoż*, Die Vorläufer des Husitenthums in Böhmen, Lipsk 1846, Praga 1869; *tegoż*, Ueber die Beziehungen und das Verhältniss der Waldenser zu d. ehemaligen Secten in Böhmen, Praga 1869; *tegoż*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte d. Husitenkrieges in d. J. 1419—36, Praga 1873—74, 2 v.; *Geschichtsquellen der Husitenkriege*, herausg. von Dr *Colmar Grünhagen*, Wrocław 1871 (*Scriptores rer. Silesiacar.* vol. VI); *C. Grünhagen*, Die Hussitenkämpfe der Schlesien 1420—1435, Wrocław 1872 (oba dzieła o husytyzmie na Szląsku); *Fryd. Bezold*, Zur Gesch. des Husitenthums, München 1874; *Documenta M. Joannis Hus vitam, doctrinam causam in constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403—1418 motas illustrantia, partim adhuc inedita, partim mendose vulgata*, Praga 1869; *Fasciculus rerum expetendarum ac fugiendarum* (ed. Orthuinus Gratius), Colon. 1535 (ma nieco dokumentów stronniczo zebranych); *Berger*, Johannes Hus und König Siegmund, Augsb. 1873. (*Hefele*). *N.*

Husyci i wojny husyckie. Jan Hus wywołał w Czechach osobiście dwa inne ruchy, a do trzeciego dosyć wyraźnie wzywał: jednym z tych ruchów było oddziaływanie narodowości czeskiej pko przemocy niemieckiej; drugim, urządzenie nowego idealnego Kościoła przeznaczonych; trzecim zaś, łączącym się z poprzednim, było zniesienie majętności kościelnej. Przed śmiercią tedy jeszcze Husa już rozpoczynała się trojaka rewolucja: narodowa, religijna i społeczna. Rewolucji tej nowego bodźca dało spalenie Husa; a w największej swej sile wystąpiła ona wówczas, gdy 1419 r. do poprzednich przyłączyła się jeszcze rewolucja dynastyczna pko następstwu Zygmunta na tron czeski. Tak tedy zwane wojny husyckie nie całkowicie były dziełem husytyzmu; wchodziły do nich różne żywioły, choć ogólny i przeważny ich charakter był husycki. Skoro tylko do Czech doszła wiadomość o spaleniu Jana Husa, powstało tam ogólne wzburzenie. Czesi uważali śmierć Husa za zniewagę wyrządzoną narodowi. W Pradze powstały dzikie tłumy, burzyły domy przeciwników Husa, znieważały księży i zabijały, arcybiskupi pałac formalnie oblegli i arcbp Konrad Wechta zaledwie zdołał ujść z życiem. Nie lepiej działo się na prowincji, gdzie baronowie husyccy wypędzali księży prawowiernych, a na ich miejsce wprowadzali swoje kreatury. Husyccy zaś księża zaprowadzali wszędzie użycie kielicha przy komunji świeckich, co było tém ważniejsze, że w kielichu pozyskał husytyzm swój symbol i swój widzialny znak jedności. Hus poczytany został przez swoich zwolenników za męczennika, bito medale na cześć jego, w kalendarzach umieszczono dzień 6 Lipca, jako poświęcony jego pamięci, husycki kler aż do upadku utrakwizmu obchodził *festum* i odprawiał *missam sancti Hussi*. Szlachta husycka, mając na czele znakomitych panów czeskich i morawskich, ułożyła na sejmie w Pradze (15 Września 1415) odezwę do soboru w Konstancji, pełną gwałtownych wyrzutów za spalenie Husa; 452 baronów położyło na niej swe pieczęcie. Jednocześnie zawarli związek wspólnej obrony, w celu zapewnienia wolności słowa głosicielom zasad Husa, wypowiedzieli posłuszeństwo biskupom w rzeczach wiary, obiecując je dla tych tylko, którzy Pismo św. za jedyne prawo uważać będą, postanowili nie zważać na klątwy i we wszystkiém słuchać uniwersytetu praskiego. Król Wacław, z nienawiści dla brata swego króla rzymskiego Zygmunta, spokojnie patrzył na wszystko, a królowa Zofja otwarcie stanęła po stronie husytów. Katolicy, chcąc przeciwdziałać, zawiązali w Paźdz. 1415 ligę, która, choć nie tak liczna, mogłaby utrzymać pokój, gdyby król Wacław i arcybiskup praski, którzy później także do niej przystąpili, szczery i energiczny przyjęli w niej udział. Tymczasem sobór konstancjeński zawiadomił urzędowo Czechy o potępieniu Husa i ostrzegał wiernych, aby się nie dali uwodzić jego błędom. Później wysłany został jako legat do Czech Jan, bp litomyski, ale Czesi, pamiętni udziału, jaki miał w potępieniu Husa, groźli mu zemstą, zniszczyli jego dobra, a sługi powypędzali. Legat nie mógł się nigdzie pokazywać publicznie i z żalem patrzył, jak ani król, ani Konrad, arcybiskup, ani Wacław Królik, bp ołomuniecki, pod którego władzą zostawała wówczas cała Morawja, nie troszczyli się wcale o pohamowanie husytyzmu. Lepiej zachowywał się oficjał pragski i kapituła: oficjał rzucił interdykt na Pragę, ponieważ znajdowali się w niej przywódcy husytów, a mianowicie *Jan z Jesenic*. Rozumie się, że interdyktu prze-

strzegali tylko katoliccy proboszczowie, a bynajmniej nie dbało o niego wielu już wówczas księży husyckich. Z początkiem 1516 r. sobór postanowił energiczniej działać: wezwał przed swój sąd owych 452 baronów, jako ludzi podejrzanej wiary; nakazał śledztwo dla zbadania przyczyny opieszałości, jaką okazywali biskupi Pragi i Ołomuńca; na żądanie wszakże Zygmunta ostatnie polecenie zostało cofnięte. Niedługo potem biskup ołomuniecki umarł, król Wacław powołał na jego miejsce kanonika *Alesa*, ale sobór odrzucił ten wybór i administrację djecezji oddał biskupowi Litomyśla (14 Grud. 1416). Król Wacław siłą popierał swego kandydata, wypędził Jana, a sobór widział się zmuszonym wystąpić z procesem pko królewskiej parze, jako opiekującej się heretykami, i jedynie na przedstawienie Zygmunta proces ten zaniechany został. Husyci, jak zwykle każda sekta, rozdzielili się wkrótce na drobniejsze stronnictwa: *umiarkowani* ogniako swoje mieli w Pradze; *egzaltowani* zaś mieli naprzód siedlisko główne w miasteczku Austin, później na górze Tabor. Do pierwszych należeli professorowie uniwersytetu, a mianowicie: *Jan z Jesenic*, *Jakóbek*, *Krystyn z Pachatic*, *Jan Cardinalis Reinstein* i i.; przezywano ich prażanami. Usiłowali oni powstrzymać zapaleńców, którzy, posuwając się dalej, odrzucali już czyściec, cześć świętych, obrzędy i t. p. Za to d. 10 Marca 1417 zalecił uniwersytet wszystkim chrześcjanom kommunję pod dwiema postaciami, ponieważ jakkolwiek Chrystus jest przytomnym pod każdą postacią, ale sakrament pod dwiema był ustanowiony i taką była praktyka w pierwotnym Kościele, od której, jako od lepszej czesi odstępować nie powinni, choćby nawet na namowy anioła. W skutek tej deklaracji uniwersyteckiej, utrakwizm (t. j. kommunja pod *obu* postaciami, sub *utraque* specie) upowszechnił się w Czechach i Morawji, i prawie wszyscy proboszczowie, nie zgadzający się na tę nowość, zostali powypędzani. Sobór zabronił pobierania nauk na uniwersytecie pragskim, a Gersonowi i Maurycemu Rwacka zlecił napisanie rozpraw przeciwko dowodzeniom utrakwistów: Skoro zaś Marcin V został uznany Papieżem (w Lutym 1418), tak sobór jak i Papież wydali niebawem wiele listów i bullę, które zachęcały Czechów i Morawów do jedności z Kościołem, nieuległych wyklinały, a zarazem wzywały władze kościelne i cywilne do surowego karania heretyków. Wkrótce po zamknięciu soboru Marcin V wyprawił do Czech znakomitego męża, kardynała *Jana Dominici*, jako legata, w celu wykorzenienia herezji; ale poselstwo to nie miało powodzenia. Król Wacław nie chciał żadnych przedsiębrać środków i dopiero kiedy Zygmunt, w porozumieniu z legatem, zagroził krucjatą przeciwko Czechom, król wydał na początku 1419 r. niektóre polecenia przeciwko husytom. Jesenic został wydalony z Pragi, kapłani katoliccy przywróceni do swych probostw. W skutek tego wybuchło 25 Lut. 1419 powstanie w Pradze; dla uspokojenia umysłów król oddał kilka kościołów utrakwistom. Niekontenci wszakże z tego ustępstwa, siłą przywłaszczyli sobie wiele innych kościołów i szkół; krwawe bójki toczyły się na ulicach miasta. Na czele zwolenników Husa stanęli: *Pistna*, nazywany *Mikołajem z Husynca*, ponieważ był królewskim burgrabią w tém mieście, i *Jan Zyska z Trocznowa*, szlachcic bawiący poprzednio na dworze króla Wacława. Słynny ten wojak pochodził z ubogiej szlacheckiej rodziny czeskiej, od młodości odznaczał się nienawiścią względem duchowieństwa, wsławił się w wielu bojach, walczył i na naszej ziemi pod Grunwaldem i Tannenbergiem i w bitwie stracił jedno oko. Na wiosnę

1419 zebrał on mieszkańców Pragi i przestraszył króla tak dalece, że ten schronił się na zamek wyszehradzki. Zyska wyszedł także z Pragi i występować odtąd począł jako gwałtowny demagog. Około tegoż czasu wygnani z Austin księża husyccy przenieśli się na pobliskie wzgórze, zbudowali sobie namioty (lato 1419) i odbywali nabożeństwo dla gromadzącego się tam zewsząd chłopstwa. Wzgórze nazwali górą *Tabor*, posługując się zazwyczaj wyrazami biblijnemi, jak później purytanie angielscy. D. 22 Lip. 1419 zgromadziło się tu przeszło 42,000 osób dla porozumienia się w obronie sprawy „świętego kielicha.“ Zaraz potém powstał w Pradze gwałtowny wybuch. Husycki predykant *Jan Dlaubala*, apostata norbertanin, urządził w niedzielę 30 Lipca 1419 procesyję z kielichem. Gdy procesja ta przechodziła koło ratusza nowomiejskiego, służba ratuszowa chciała wstrzymać pochód. Powstało ogólne zamieszanie, a gdy jeszcze puszczono pomiędzy tłumem wieść, że z ratusza rzucono kamieniem na exzakonnika niosącego kielich, wówczas fanatycy pod wodzą Zyski wpadli do ratusza i siedmiu radców wyrzucili oknem na ulicę. Lud schwytał ich na dzidy i zamordował. Cała Praga ogarnięta została powstaniem; buntownicy na placach powznosili barykady. Król Wacław uniósł się z tego powodu takim gniewem, że dostał apopleksji i um. 16 Sierp. 1419. Śmierć jego była hasłem do gwałtowniejszego wybuchu powstania, tak dalece, że zmarłego króla nawet nie pochowano uroczyście. Kościoły i klasztory nieutrakwistowskie zostały zrabowane, naczynia święte sprofanowane, księża i zakonnicy zelżeni, a niektórzy pozabijani. D. 29 Wrz. 1419 Zyska zagaił zgromadzenie posłów ze wszystkich okolic kraju, a następnie odbył wspaniały wjazd do Pragi. Owdowiała królowa Zofja rządzić miała krajem w imieniu Zygmunta, prawowitego teraz króla czeskiego; ale mało miała wojska i dla tego spokojnie musiała patrzeć, jak Zyska i Husinec wzmacniali coraz więcej swoje siły, a górę Tabor na potężną zamienili fortecę. Od tej fortecy powstała nazwa t a b o r y t ó w. Dotąd szlachta husycka nie oświadczyła się jeszcze pko Zygmuntowi, ale gdy w Paźd. 1419 królowa postanowiła siłą ukrócić buntowników, przyszło do formalnej bitwy pomiędzy wojskiem królewskiém a husytami. Z obu stron straty były bardzo wielkie. Podobne zajścia powtórzyły się i w innych miastach czeskich. Dopiero w Grudniu 1419 mógł Zygmunt, zabezpieczywszy granice Węgier pko Turkom, przybyć na sejm (27 Gr.) do Brünn w Morawji. Czeska szlachta i deputaci od miast przybyli tam na wezwanie królewskie, ale ze swymi księżmi i z mocném postanowieniem obstawania przy swojej religji. Wszakże złożyli Zygmuntowi przysięgę i prosili o przebaczenie za wypadki praskie. Zygmunt przyjął ich ostro, nakazał zniesienie barykad i husytów poskładał z urzędów. Husyci stracili ducha, Praga poddała się rozkazom królewskim, ale Zygmunt nie czuł się jeszcze dość silnym, aby wprost udać się do Pragi i zgnieść husytyzm; począł tedy wprzód zbierać wojsko w innych częściach swego państwa: w Morawji, w Szląsku i w Luzacji. Gdy się wojska zbierały, legat papiezki ogłosił bullę krzyżową (z d. 1 Marca 1420) pko husytom. Bulla ta, wydana w skutek starań Zygmunta, wzywała wszystkich książąt i stany Niemieckiego cesarstwa, aby przytłumiono kacerstwo czeskie. Wraz z wieścią o tej krucjacie, dowiedzieli się Czesi, że 15 Marca kazał Zygmunt spalić praskiego obywatela Krasę za jego husyckie twierdzenia. Praga i wię-

ksza część szlachty utrakwistowskiej odpowiedziała na to jawném wypowiedzeniem posłuszeństwa Zygmuntowi. Egzaltowana partja Husińca i Zyski brała coraz większą przewagę, zagrażała zburzeniem miast, uznających jeszcze Zygmunta, zdobyła wiele zamków, zniszczyła wiele klasztorów i pobiła drobne oddziały wojsk królewskich. Gdy król zagrażał wtargnięciem do kraju, prażanie wezwali pomocy (w Maju 1420) horubitów, t. j. husytów oszańcowanych na górze Horeb pod Trzebochowicami, a nawet nienawistnych sobie taborytów. Tylko Wyszehrad i zamek na tak zw. małej stronie w Pradze pozostawały w ręku załogi królewskiej. Tegoż miesiąca Zygmunt wszedł do Czech z 50,000 wojska i połączył się z krzyżowcami niemieckimi, których było ok. 100,000 ludzi, i pod koniec Czerwca ruszył na Pragę. Husyci mogli wystawić zaledwie połowę tej liczby, ale ożywiał ich zapał i panowała między nimi jedność w obec nieprzyjaciela; tymczasem w wojskach królewskich było rozdwojenie, a nawet i zdrada, osobliwie ze strony rycerzy czeskich, służących królowi. Nie udał się Zygmuntowi atak na Wilkową górę (wzgórze pod Pragą), bronioną przez Zyskę i odtąd też nazywaną *górą Zyski*. Począł tedy król układać się z partją umiarkowanych, idąc w tym za swym obyczajem wojowania, nietylko mieczem, ale i dyplomacją. Prażanie podali cztery punkta: 1) *kaznodzieje ich swobodnie głosić mogą słowo Boże po całém królestwie;* 2) *wszyscy chrześcjanie przyjmować powinni komunją pod dwiema postaciami;* 3) *księża nie mają posiadać dóbr żadnych* i 4) *każdy grzech śmiertelny powinien być karany*. Cztery te punkta, zwane w historji *czterema artykułami praskiemi*, stanowiły odtąd wyznanie wiary umiarkowanych; rokowania wszakże o nie nie przywiodły do żadnego rezultatu; nadto, w obozie królewskim wybuchł (19 Lipca) gwałtowny pożar, który zniweczył większą część namiotów; oddziały też niemieckie poczęły szemrać i grozić buntem. Zygmunt tedy kazał się pospiesznie koronować w Wyszehradzie (28 *Lip.* 1420); dla wypłacenia żołdu zabrał kosztowności kościelne i koronne, uwolnił niemców do domu, a sam z resztą wojska pociągnął do Kuttenberga (Kutna hora). W obec sił, jakiemi zagrażał im Zygmunt, Czesi szukali pomocy u Polaków. Wernher z Renkowa zajechał drogę Jagielle w Kowalu na Kujawach (Długosz ks. II p. 440 r. 1420) i ofiarował mu w imieniu utrakwistów koronę czeską. Na zamku łęczyckim król radził się panów i dał odmówną odpowiedź, radząc uznanie prawego monarchy Zygmunta. Obawiał się jednak Zygmunt Jagiełły. Knował więc z krzyżakami, zwodził Witolda obietnicami oddania mu Litwy, a skoro to wszystko wychodziło na jaw, łagodził sprawę obietnicami i grzecznemi słowy. Tymczasem, po ustąpieniu Zygmunta z pod Pragi, taboryci zburzyli wszystkie klasztory w mieście i, rozbiegłszy się w Sierpniu po kraju, po innych miejscach podobne szerzyli spustoszenie. Spalili klasztor Königssal, z grobów wyrzucili kości królewskie, nawet i niedawno zmarłego Wacława. Szczególniej pastwił się Zyska nad zakonnikami: wielom z nich sam porozbijał czaszki, uderzając w miejsce tonsury, którą uważał za znak grzechu śmiertelnego. Ale i umiarkowani korzystali z odwrotu Zygmunta i zdobyli Wyszehrad (2 Listop. 1420), zburzyli pałac królewski, wszystkie kościoły i domy tej części miasta. 24 Listop. zebrali się naczelnicy husyccy w Pradze; kłócili się o rzeczy religijne, ale zgodzili się na jedno, na odrzucenie panującego domu luksemburgskiego. Gdy przyszło do pytania, kto ma

panować, znowu poczęły się spory. Wielu taborytów chciało Hussińca mieć królem, prażanie chcieli króla Władysława Jagiellę. Husiniec rozgniewany opuścił Pragę, złamał przypadkiem nogę i umarł. Zyska pozostał odtąd jedynym przywódcą taborytów, przybrawszy sobie tytuł: *Jan Zyska od kielicha, wódz taborytów w nadziei Bożej*. Prażanie wyprawili poselstwo do Polski. Król Władysław przyjął Czechów w Wolborzu. Przedstawili się tu: Hinek z Walsztejn, Haleska z Wrzeszczowa, dwaj radni z Pragi, Szymon Thaniczka, Jan zwany Cardinalis i Piotr Anglicus kapłan. Przekładali powody odsunięcia Zygmunta od tronu. Król im za dobre dla siebie chęci podziękował, ale królestwa przyjąć nie chciał, zwłaszcza dla tego najwięcej, że byli heretycy, a zresztą bez porady brata Witolda tego uczynićby nie mógł. Husyci tymczasem szerzyli po kraju spustoszenie. Zygmunt próbował stawić im opór, ale daremnie; miasta i zamki poddawały się jego wrogom. Ostatni punkt, jaki miał jeszcze w Pradze, zamek na *małej stronie*, musiał się im poddać, i w lecie 1421 całe już Czechy, z wyjątkiem kilku fortec nadgranicznych, dostały się w moc husytów. Zarazem jednak wzmagały się pomiędzy nimi niezgody religijne. Egzaltowani dochodzili do dziwacznych opinji, utrzymywali np., że kto uczy się sztuk wyzwolonych, grzeszy przeciwko Ewangelji, że tradycja jest dziełem antychrysta i t. p. Jeden z ich kapłanów *Marcin Hauska*, przezwany *Loquis*, z Morawji, głosił marzenia chiljastyczne i zapowiadał, że cały świat niebawem zaginie, z wyjątkiem tylko pięciu miast, w których zbiorą się wszyscy wierni, oczekując przyjścia Zbawiciela; poczém nastąpi stan rajski, bez wszelkiego zewnętrznego porządku kościelnego, bez sakramentów i bez zwierzchności. Do nauki tej przystąpił sławny ksiądz husycki *Korazda* i wielu innych. Powstała też wówczas sekta *adamitów* (ob.), która nawet względem innych husytów poczęła się dopuszczać gwałtów. Zyska, który chciał jedności religijnej, ze względu na jedność polityczną, prześladował ich okrutnie i w ciągu 1421 wytępił prawie zupełnie. Gdy Zyska tak gorliwie począł obstawać za 4 artykułami pragskiemi, coraz więcej szlachty łączyło się z husytami, wreszcie połączył się z nimi i arcbp Konrad; na sejmie w Czaslawiu cztery artykuły uznane zostały za prawo krajowe dla Czech i Morawji. Na drugim sejmie, skoro Władysław Jagiełło odrzucił koronę czeską, postanowiono poprosić na tron brata jego Witolda, w. księcia litewskiego; poselstwo do Wilna było wszakże bezowocne: Witold panowania nad husytami nie przyjął. W tym czasie Zyska przy oblężeniu Raby postradał drugie oko i całkiem zaślepł. Gotowała się tymczasem druga wyprawa krzyżowa, postanowiona w Norymberdze (21 Kw. 1421) na nalegania kardynała legata *Brandy*. Pod koniec Sierpnia od Szląska, Misnji i Bawarji nadciągnęło 100,000 ludzi. Jednocześnie miał Zygmunt nadejść od Węgier, ale przybył za późno, jak mu to zresztą zdarzało się często. Część wojska idąca od Misnji dotarła do Bilina, ale samo zbliżenie się prażan rzuciło popłoch na niemców (13 Wrz.). Szląski oddział poniósł klęskę pod Nachodem (19 Wrz.). Armja zachodnia oblegała Zatec (Saatz), ale odstąpiła od oblężenia i bez walki plac opuściła, gdy przed sobą ujrzała główne siły husyckie. Gdy wreszcie nadciągnął i Zygmunt, pobił go Zyska pod Nebowidem i Niemieckim Brodem (8 St. 1422). Ale jak tylko przeszło zewnętrzne niebezpieczeństwo, poczęły się na nowo wewnętrzne zatargi pomiędzy Cze-

chami. Pragę terroryzował czas jakiś wspomniany exzakonnik Jan Dlaubala, dopóki nareszcie magistrat nie zdobył się na odwagę i, uwięziwszy fanatyka skazał go na ścięcie (w Marcu 1422). Spowodowało to nowe straszliwe wybuchy ludowe. W tym czasie Witold, na powtórne poselstwo husytów, wysłał swego bratanka *Zygmunta Korybuta*, jako namiestnika, do Czech z 5,000 ludzi. Umiarkowani przyjęli go chętnie, ale Zyska nie chciał słuchać o czyimbądź nad sobą zwierzchnictwie i groził nawet prażanom wojną. Na sejmie norymbergskim (1422) uchwalono znowu wyprawę pko Czechom, ale nie przyszła ona do skutku, bo książęta niemieccy oburzeni byli na bezczynność Zygmunta, który wszakże, wszedłszy w układy z Jagiełłą i Witoldem, wymógł na nich odwołanie Korybuta z Czech (na wiosnę 1423). Zyska napadł wówczas na prażan i szlachtę; podzieleni husyci na dwa nieprzyjazne sobie obozy, mordowali się wzajemnie. Mieszkańcy Pragi, przyprowadzeni do ostateczności, przyzwali na nowo Korybuta i ten, pomimo woli stryjów, przyjął tytuł króla czeskiego. Partja Korybuta wzmogła się potężnie. Zyska widział się zagrożonym, ale talent i chytrość ocaliły go: odniósł znów kilka świetnych zwycięztw i zamyślał nawet o wzięciu Pragi, kiedy *Jan Rokiczana*, teolog używający wielkiej powagi, stanął przed dowódcą taborytów, przywrócił zgodę (14 Września 1424) pomiędzy wojującemi stronnictwami i skłonił je do wspólnego działania pko Albertowi, arcyksięciu austrjackiemu, stojącemu na Morawach. Zyska umarł w czasie tej wyprawy, dotknięty zarazą (12 Paźd. 1424); miał lat 70. Pokazują dotąd miejsce, gdzie stał namiot, w którym zakończył on życie. Husyci dla uświetnienia pogrzebu swego przywódcy zapalili miasto Przybisław i wycięli wszystkich mieszkańców. Straszny i okrutny ten wojownik pochowany został w Czasławiu, gdzie ciało jego spoczywało, dopóki ces. Ferdynand II nie kazał szczątków jego wyrzucić i grób zniszczyć (1613). Legenda mówi, że Zyska umierając zalecił skórę swoją naciągnąć na bęben, aby w ten przynajmniej sposób powoływać do boju husyckie zastępy. Śmierć Zyski spowodowała jeszcze większe rozprzężenie w obozie husytów. Taboryci byli zawsze najpotężniejsi; na czele ich z zalecenia Zyski stanął *Prokop Wielki* albo *Holy* (t. j. ogolony, ponieważ kiedyś był zakonnikiem), w śmiałości i okrucieństwie nie ustępujący swemu poprzednikowi. Część, która się odłączyła od tabarytów i skłaniała się do wyobrażeń głoszonych przez adamitów, po śmierci Zyski poczęła się nazywać *sierotami*. Nie uznawali oni najwyższego wodza, walczyli pod oddzielnymi dowódcami, z pomiędzy których najgłośniejszym był *Prokop Mniejszy*. *Horebici* i stronnictwo pragskie, z Korybutem na czele, działało swoją drogą. Każde z tych stronnictw pustoszyło na swoją rękę kraj, a szczególniej okolice zamieszkałe przez katolików, zapuszczało się w sąsiednie kraje Austrji, Szląska, Polski, które to kraje nazywali dziedziną filistynów lub moabitów, kiedy Czechy były niby ziemią obiecaną i świętą. Zaraz po śmierci Zyski, Zygmunt i Papież Marcin V zamyślali o nowej krucjacie, ale ich usiłowania spełzły na niczém. Zygmunt mógł tylko liczyć na Węgrów i wojska zięcia swego księcia Alberta, które tu i owdzie opierały się jeszcze husytom. Za to w lecie 1426 napadli oni Saksonję i pod Aussig odnieśli krwawe zwycięztwo. Prokop Wielki wyparł Austrjaków z Moraw, sierotki pustoszyli Luzację i, połączywszy się z taborytami, skierowali się na Szląsk. Powróciwszy z tych

wypraw w Marcu i Kwietniu 1427 r., [illegible] i [illegible] na nich złożenie Korybuta, poczém [illegible] został najwyższym nadzorcą wszystkich hetmanów husyckich. Marcin V na nowo pobudził do krucjaty, która teraz łatwiej zdać się mogła, albowiem państwa niemieckie, zagrożone najazdami husytów, dopraszały się pomocy. Uchwalono tedy w Frankfurcie (3 Maja 1427 r.) trzecią wyprawę. Sasi, idący naprzód, stanęli pod miastem Mieza. Husyci wystąpili pko nim pod wodzą Prokopa W. Elektor saski, wiedząc o nadciągającej odsieczy, zamierzał odstąpić od oblężenia, ale wojsko jego taki strach opanował, że zaraz tył podały (21 Lip. 1427) i około 10,000 w ucieczce zginęło wyciętych przez husytów. Uciekający roznieśli popłoch i do innych wojsk nadciągających, które też w niebawie cofnęły się za granice czeskie, pomimo wszelkich usiłowań legata papiezkiego *Henryka z Winchester*, który starał się przywrócić w wojsku ducha. Oddział Szlązaków i Łużatów wtargnął do Czech, odniósł pewne korzyści, ale także ustąpić musiał. Albert austrjacki ograniczył się na obronie własnych posiadłości. Niepowodzenia te nie zdołały zniechęcić legata papiezkiego; w skutek jego usiłowań w Listopadzie t. r. zwołano sejm do Frankfurtu, gdzie obmyśliwano o środkach prowadzenia dalszej wojny. „Nic nie zrobimy, powiedział wówczas trafnie elektor brandenburgski, bez stałego i wyćwiczonego wojska.“ Na uorganizowanie takiego wojska rozpisano podatek, zwany husyckim. Papież dał znaczne summy i zachęcał duchowieństwo do ofiar. Ale wówczas panowała anarchja w Niemczech: książęta walczyli z sobą wzajem i sejm zwoływano po sejmie, bez żadnych rezultatów (1427—1430). Niemałą przeszkodą też były napady Turków na Węgry. Husyci nie ustawali pustoszyć sąsiednich krajów, zagrażali Wiedniowi, dotarli aż do Bawarji. Zygmunt, nie mogąc siłą, pragnął znów drogą układów zakończyć sprawę. Prokop W. zgadzał się uznać Zygmunta, ale za to żądał tytułu namiestnika dla siebie; sierotki zaś i większość taborytów sprzeciwiła się zgodzie. Prokop stanął znowu do walki, zalał swemi wojownikami Saksonję, spalił część Drezna, spustoszył kraj aż do Magdeburga, przeszedł Elbę i uwijał się po Brandenburgji. W powrocie spalił miasto Guben w Niższej Luzacji i wszystkich mieszkańców wymordował. Zaledwie wrócił do Czech, w Styczniu 1430 wyruszył znowu do Saksonji, pobił elektora, podpalił Kolberg, Altenburg, Plauen, wkroczył do Frankonji, splondrował Bawarję aż po Ratyzbonę i wrócił do Czech, zniszczywszy 100 miast i 1,400 wsi. Równocześnie inne oddziały husytów przebiegały Luzację, Austrję, Węgry i, z wyjątkiem Austrji, wszędzie świetne odnosiły zwycięztwa nad swymi przeciwnikami. Trwoga, jaką siali wszędzie, gdzie się pokazali, doszła aż do Francji i skłoniła Dziewicę Orleańską do napisania listu, w którym groziła im, że zawrze pokój z Anglikami i pko nim wystąpi, jeżeli nie zaprzestaną swych łupieztw i nie pogodzą się z Kościołem (1429). Nareszcie Zygmunt osobiście zagaił sejm w Norymberdze 1431. Nie przyjęto tu projektu stawionego przez elektora brandenburgskiego, który radził utworzyć stałe wojsko, ale polecono podawnemu dostarczanie kontyngensów wszystkim książętom i miastom. *Juljan Cesarini*, legat papiezki, obecny na sejmie w imieniu Pap. Marcina V, rozwinął wielką czynność w doprowadzeniu do skutku nowej krucjaty. Zygmunt wszakże chciał spróbować jeszcze drogi układów; wierzył w pokojowe załatwienie sprawy. W Eger (w Maju

1431) konferował osobiście z Prokopem i innymi naczelnikami husytów. Okazali się oni chętnymi do zgody: cesarz obiecywał załatwienie spraw religijnych na mającym się zebrać soborze w Bazylei, gdy tymczasem husyci, dowiedziawszy się o przygotowaniach do krucjaty i bojąc się zdrady, zerwali układy i opuścili Eger, czyniąc gorzkie wyrzuty Zygmuntowi. Wnet połączyły się wszystkie stronnictwa i husyci stanęli pod bronią pierwej niż krzyżowcy. Zygmunt naznaczył elektora brandenburgskiego naczelnym wodzem czwartej krucjaty (26 Czerw. 1431). W kilka dni później legat J. Cesarini ostatecznie wezwał Czechów do złożenia broni i pogodzenia się z Kościołem. Czechy dali odmowną odpowiedź. W Sierpniu 1431 r. stotysięczna armja, pod przywództwem wielu książąt, z legatem Cesarinim, skierowała się na Czechy. Plac walki miał być pod Tausa, ale zaledwie Prokop W. ukazał się ze swemi oddziałami, trwoga zdjęła serca krzyżowców: książęta bawarscy pierwsi cofać się poczęli, naczelny wódz poszedł za ich przykładem, nieład stał się powszechnym i armja z pola uciekła, zanim nieprzyjaciela ujrzała. Jeden legat okazał przytomność i odwagę i zdołał powstrzymać kilka oddziałów w ucieczce, ale gdy się pokazali husyci i te oddziały rzuciły się do odwrotu. Kilkanaście tysięcy żołnierzy zostało zabitych w ucieczce, 150 dział dostało się w ręce Czechów, z bullą krzyżową i kapeluszem kardynalskim (14 Sierpnia) legata. Tymczasem umarł Marcin V, następcą jego wybrany Eugenjusz IV, i sobór bazylejski (23 Lipca 1431) otworzony. Sobór ten wezwał jak najprzyjaźniej husytów, aby wyznaczyli delegatów do Bazylei, celem porozumienia się w sprawie religijnej. Równocześnie upoważnił sobór przeora dominikanów *Jana Nider* z Bazylei i *Jana Gelhusiusa* z Maulbronn do zawiązania w Norymberdze układów z husytami, a zarazem porozumienia się w tymże przedmiocie z panującymi ościennych krajów. Zaledwie sobór zadecydował takowe środki, kiedy Eugenjusz IV objawił postanowienie rozwiązania soboru, zarzucając mu, między innemi, wzywanie heretyków do dysputy o takich punktach nauki, jakie już potępione były na poprzednich soborach w Konstancji i Sienie. Nieporozumienia te pomiędzy Papieżem a soborem bazylejskim powstrzymały bieg sprawy husyckiej, i taboryci zaczęli na nowo grabić i pustoszyć Węgry, Saksonję i Szląsk (1431—1432). Cesarz i wielu książąt niemieckich błagali sobór o uspokojenie Czechów drogą kościelną. D. 8 Marca 1432 r. wezwał znowu sobór husytów do Bazylei, obiecując bezpieczeństwo dla ich deputowanych i wskazując Eger za miejsce do wstępnych rokowań. Sobór wysłał do tego miasta Jana Nider, Gelhusiusa i czterech innych teologów, elektor brandenburgski towarzyszył im; 18 Maja 1432 przyszło do zawiązania narad. Czesi obiecali wysłać deputowanych do Bazylei, pod warunkiem zupełnego ich bezpieczeństwa. Sobór przystał na przedstawione sobie warunki na czwartej sessji (20 Czerw. 1432), a Czesi przyrzekli stawić się w Bazylei. Rokowania te były prowadzone przedewszystkiém z umiarkowanymi husytami (t. j. z szlachtą i miastami). Sierotki i taboryci byli za dalszém prowadzeniem wojny. Stronnictwo wszakże umiarkowane przeważyło i wyznaczono do Bazylei dwóch delegowanych: *Mikołaja z Humpolecz* i *Jana z Saaz*, dla zbadania usposobień soboru i przygotowania pola dla znaczniejszej liczby deputowanych. Wspomnieni posłowie po przyjacielsku traktowani byli w podróży, i gdy w Biberach ktoś ich znie-

ważył, natychmiast został wtrącony do więzienia. W Bazylei przyjęci jak najlepiej, otrzymali na kongregacji synodalnej 10 Paźd. 1432 powtórzenie obietnic danych w Eger. Po sześciu dniach delegaci opuścili Bazyleę, zachwyceni przyjęciem, jakiego doznali. Sejm pragski wyznaczył liczne i okazałe poselstwo na sobór bazylejski, złożone z teologów, szlachty i wodzów, należących do każdego ze stronnictw husyckich. Najznakomitszemi osobistościami w tém poselstwie byli: Rokiczana, Peyne, Prokop W. i Wilhelm z Kosteka. Przybyli do Bazylei 4 Stycz. 1433 r., kiedy jeszcze sobór był w niezgodzie z Papieżem, i już 9 t. m. kardynał prezydujący Juljan Cesarini zaprosił ich na uroczystą kongregację. Cesarini wystąpił z przemową, na którą odpowiedział Rokiczana. D. 16 Stycz. deputowani złożyli swoje listy uwierzytelniające i cztery artykuły. Kardynał Cesarini zwrócił uwagę posłów czeskich, że, o ile wnosić mógł z przemówień Czechów, nietylko w owych czterech punktach różnią się oni z Kościołem, i przytoczył ich zdanie o zakonach żebrzących, jakoby miały pochodzić od djabła. Tak jest, odpowiedział Prokop, ponieważ ani Mojżesz, ani patrjarchowie, ani Chrystus i Apostołowie nie ustanowili tych zakonów, a zatém muszą pochodzić tylko od djabła. Rozumie się, roześmiano się z tego nowego sposobu dowodzenia, Cesarini zaś umiał roztropnie usunąć dalszą w tym względzie dysputę. Następnych dni husyci rozwijali swoje cztery artykuły: Rokiczana trzy dni z rzędu przemawiał, dowodząc konieczności używania kielicha; Mikołaj Peldrzymowski przez dwa dni wykazywał potrzebę karania prawem cywilném grzechów śmiertelnych; kapłan Ulryk w imieniu sierotek bronił swobody słowa; Peyne przez trzy dni występował przeciwko uposażaniu duchowieństwa dobrami ziemskiemi. W imieniu soboru odpowiadali: uczony dominikanin *Jan z Ragusia*, dziekan kapituły z Cambrai *Idzi Charlier*, professor z Kolonji *Henryk Kalteisen* i archidjakon z Barcelony *Jan de Polemar*. Mowy ich były jeszcze dłuższe od husyckich. Nie ograniczano się na przemówieniach publicznych, lecz znoszono się i poufnie. Po pięćdziesięciu dniach bezpożytecznych rozpraw, czescy posłowie opuścili Bazyleę, a sobór wysłał kilku z ramienia swego mężów do Pragi, aby tam próbowali zgodę przywrócić. Na czele poselstwa stał *Filibert*, bp z Coutances w Normandji, zdolny i bardzo wymowny mąż; towarzyszyli mu: „*Charlier*, *Polemar*, *Haselbach* z Wiednia, *Tock* kanon. z Magdeburga, *Gelhusius* i inni. W Pradze wspaniale zostali przyjęci 1 Czerw. 1433 i rozpoczęli układy. Taboryci zupełnie odstrychnęli się od partji umiarkowanej. Posłowie soboru, korzystając z tego rozdwojenia, chcieli skończyć przynajmniej z umiarkowanymi: ułożono w innej formie owe cztery artykuły. Rokiczana szczególniej okazywał się gotowym do ustępstw, mając na widoku arcybiskupstwo pragskie (wakujące po śmierci Konrada † 1426). Husyci zaraz po odjeździe delegatów soborowych wyprawili trzech swoich delegowanych, z czterema artykułami, w nowej formie spisanemi. Sobór nie mógł ich potwierdzić w tej nawet nowej ich formie i (10 Września 1433) wyprawił nowe poselstwo do Czech, z Filibertem na czele, dla przedstawienia swych odmian i zastrzeżeń, od których miało zależeć przyjęcie tych artykułów. Wreszcie 30 Paźdz. 1433 przyszło do zawarcia ugody, znanej pod imieniem kompaktatów pragskich. Husyci przystali na 4 artykuły, z zastrzeżeniami soboru ułożone, w następujący sposób: 1) *Komunja św. będzie udzielana pod dwiema postaciami w Cze-*

chach i Morawji doroślym, którzy tego domagać się będą; kapłani jednak powinni zwracać przytém ich uwagę, że cały Chrystus jest przytomny pod każdą postacią. 2) *Grzechy śmiertelne, szczególniej publiczne, mają być karane i wytępiane podług prawa Bożego i zaleceń Ojców itd., ale tylko przez tych, którzy do tego mają prawo, i z poszanowaniem właściwego trybunału.* 3) *Słowo Boże swobodnie ma być głoszone przez kapłanów i lewitów, którzy otrzymali do tego zezwolenie i posłanie od swych przełożonych, ale porządnie i bez ujmy władzy Papieża, który jest najwyższym w tej rzeczy kierownikiem.* 4) *Kościół może posiadać dobra, domy* etc.; *kapłani świeccy mogą mieć własność; ale co się tyczy dóbr kościelnych, duchowni są tylko ich administratorami i powinni wiernie niemi zawiadować, podług zaleceń Ojców; bez świętokradztwa nie mogą ani oni, ani ktokolwiek inny, dóbr tych sobie przywłaszczać.* W Styczniu 1434 r. Czesi wysłali deputację do Bazylei, w celu złożenia soborowi dokumentów zawartej ugody i z myślą pozyskania nowych ustępstw. Sobór 26 Lutego 1434 r. zatwierdził kompaktaty pragskie, ale zganił stawianie nowych żądań. Wtenczas to wszczęła się nieprzejednana nienawiść pomiędzy *utrakwistami* czyli *kalikstynami*, pojednanymi z Kościołem, a stronnictwem Prokopa czyli taborytami i sierotkami, pozostałymi w swém odszczepieństwie. Na czele umiarkowanych kalikstynów znajdował się szlachetny *Mainhard z Jędrzychowa Hradcu* (Neuhaus). Na jego przedstawienie *Aleksy z Riesenberga* ustanowiony został namiestnikiem Czech, ponieważ dotąd nie chciano uznać Zygmunta, który 31 Maja 1433 został ukoronowany na cesarza w Rzymie. Stara Praga była w posiadaniu kalikstynów; nowe miasto ulegało sierotkom i Prokopowi Mniejszemu. Pierwszym czynem nowego rządu było wypędzenie Prokopa z miasta (w Maju 1434). Natychmiast Prokop W. podążył z pomocą, celem zburzenia Pragi, ale musiał poprzestać na zniszczeniu okolic sąsiednich, a wkrótce (30 Maja 1434) pod Niemieckim Brodem w morderczej bitwie został pobity przez kalikstynów pod wodzą Mainharda, do którego przyłączyli się *submisi* (t. j. *pod jedną* tylko postacią kommunikujący i nigdy nie należący do husytów). Obydwaj Prokopy i większa część ich wojowników postradało życie. Od tego czasu sierotki i taboryci pozbawieni wodza, nie mogli pomiędzy sobą utrzymać porządku, w kilku bitwach zostali rozproszeni i musieli się poddać kalikstynom. Góra Tabor popadła także w ich ręce. Sejm pragski (24 Czer. 1434) rozpoczął układy z taborytami, którzy okazywali teraz więcej gotowości do zgody; wypędzonym katolikom pozwolił wrócić do kraju, i posłom nawet Zygmunta zrobił nadzieję uznania jego władzy. Dla dalszych rokowań zaprosił Zygmunt Czechów do Ratyzbony: stawili się tam w wielkiej liczbie, ale bez potrzebnych upoważnień do traktowania, oznajmiając, iż decydować o koronie może jest tylko sejm pragski. Zwołane stany państwa r. 1434 do Pragi nic stanowczego nie wrzekły; dopiero w Lutym 1435 spisano 14 punktów, które przedstawiono Zygmuntowi, jako warunki oddania mu korony. Po kilku nowych orężnych starciach taboryci przystali na zgodę, poczém wyprawiono poselstwo do cesarza, który znajdował się w Brunn, dla oświadczenia uległości w imieniu narodu czeskiego, jak tylko zaprzysięże on 14 wspomnianych punktów. Sześć z tych punktów odnosiło się do spraw kościelnych: 1) że konkordat zawarty z soborem będzie szanowany; 2) że będzie dozwolony przystęp do dworu dla kapłanów kalikstyń-

pił drogą układów, a subuniści poddali się Władysławowi Jagiellończykowi. Utrakwiści otrzymali nowe zapewnienie swobody religijnej i Władysław przywiódł po skutku (1485) *pokój religijny w Kutenbergu:* utrakwiści i subuniści przyrzekli żyć w zgodzie, nie spotwarzać się wzajem i karać każdego wypędzeniem z kraju, ktoby chciał pokój wewnętrzny zamieszać. W 12 lat później pozwolił Władysław utrakwistom wybrać z swej strony jednego administratora arcybiskupstwa pragskiego, i tym sposobem niemało przyczynił się do ich uspokojenia. Później, kiedy Czechy przeszły pod panowanie Hubsburgów (1526), a głównie za *Ferdynanda I* (ob.), brata cesarza Karola V, luteranizm stał się przyczyną nowych rozruchów w Czechach. Niechęć, jaką utrakwiści żywili przeciwko Kościołowi, popychała ich w ręce nowatorów, a wielka ich część, przejąwszy się zasadami protestantyzmu, chwyciła się doktryn, będących mieszaniną luteranizmu, dawnego utrakwizmu i marzeń adamistowskich; ci nowi heretycy pospolicie nazywani byli wznowioném imieniem *pikardów*. Kiedy wybuchła wojna smalkaldzka (1546), wielu czechów nie chciało walczyć przeciwko protestantom, a upór ich wyródził się w bunt przeciwko Ferdynandowi, do którego pobudzali ich luteranie, a mianowicie Bugenhagen (ob.). Po bitwie pod Mülhberg (1547) zmuszeni byli uledz, a zdradę swoją drogo opłacili. Król nadto ogłosił, że nie będzie cierpiał nikogo w kraju, oprócz katolików i utrakwistów. Pikardcycy musieli przystać do tych ostatnich, albo opuścić ojczyznę. Wielka ich liczba wyszła do Polski, gdzie połączyli się z protestantami. Ferdynand bronił przystępu protestantyzmowi do Czech i 1554 r. wypędził z kraju 170 kapłanów apostatów, którzy pobrali żony. Dla tego też protestantyzm szerzył się w Czechach tylko pod formą utrakwizmu, przejmując go coraz więcej swoim duchem. Dopiero za Maksymiljana II (1575) ci sprotestantyzowani utrakwiści otrzymali wolność wyznania wiary. Wyznanie ich wiary, zebrane w 25 artykułach, bardzo zbliża się do wyznania augsburgskiego. Artykuł o Najśw. Sakramencie tak był napisany, że zarówno luteranie jak kalwini mogli być z niego zadowolnieni. Następca Maksymiljana, *Rudolf II*, usiłował wykorzenić protestantyzm; oprócz katolików, tolerował tylko utrakwistów, a tak zwanych pikardów prześladował. R. 1609, chcąc usunąć roszczenia brata swego Macieja, ogłosił *list królewski*, w którym odnowił ustępstwa uczynione przez Maksymiljana 1575 r. Unikając wszakże użycia wyrazu *protestant* lub *ewangelik*, tak jednym jak i drugim pod wspólną nazwą utrakwistów dał swobodę religijną. Za króla *Macieja* (od 1611) *list ten królewski* dał powód do wojny trzydziestoletniej (1618). R. 1626 *Ferdynand II* zdobywszy zbuntowane Czechy, przytłumił tu i protestantyzm i utrakwizm. Pociął *list królewski* nożyczkami, szczątki Zyski kazał umieścić pod szubienicą, zwłoki Rokiczany spalić i zabronił kommunji pod dwiema postaciami. Ten sam zakaz stosował się i do Morawji, i po pokoju westfalskim akatolicy byli w tych stronach coraz mniej liczni. Tym sposobem utrakwizm właściwy zniknął w Czechach i Morawji, za to protestantyzm za Józefa II wielu znalazł zwolenników. Używają jeszcze dziś w Czechach nazwy *utrakwizmu*, ale pod nią rozumieją się tylko wsie i miasta, których ludność mówi dwoma językami: po czesku i po niemiecku. Cf. Hus, Konstancjeński sobór. O husytach w Polsce ob. Polska (husytyzm). (*Hefele*).

Hutten Ulryk, ur. 21 Kw. 1488 r. w rodzinnym zamku Steckelberg, w elektorstwie Heskiém, w jedenastym roku oddany na nauki do klasztoru w Fuldzie. Ojciec przeznaczał go do stanu duchownego. H. pracował w klasztorze pilnie, czytał wielu klassyków, ale przy ich czytaniu stracił wiarę i, po pięcioletnim tam pobycie, uciekł 1504 r., a idąc za radą humanisty Rubiana, udał się do Erfurtu, gdzie należał do grona poetów erfurtskich (ob. wyżej str. 527); r. 1505 przeniósł się Kolonji, 1506 do Frankfurtu, ztamtąd do Greifswaldu, gdzie obraziwszy na siebie burmistrza Lötz'a, przez tegoż skarcony i z miasta wypędzony, udał się do Rostocku, a 1510 r. do Wittenbergi, ztamtąd do Czech i Morawji i 1512 r. przemieszkiwał w Wiedniu, gdzie, nie mając do tego żadnej kwalifikacji naukowej, chciał studentów uczyć poetyki, co gdy mu było zabronioném, udał się do Pawji na naukę prawa, chcąc tym sposobem przejednać ojca, zagniewanego nań za jego włóczęgowstwo i nieporządne życie. Przy zdobyciu Pawji przez szwajcarów, zostających w służbie cesarza Maksymiljana I, złupiony, zmuszony był udać się do Bolonji i na rok przyjąć służbę w wojsku cesarskiém. Powróciwszy do Niemiec i dowiedziawszy się, że książe Ulryk wirtembergski zamordował (1515) jego krewnego Jana Huttena, z którego żoną zostawał w nieprawych stosunkach, począł rymami i prozą chłostać księcia, przez co przyczynił się do jego wypędzenia, a odzyskał łaskę ojca. Wówczas zajmował się wydaniem ohydnego paszkwilu *Epistolae obscurorum virorum*. R. 1515 raz jeszcze udał się do Włoch, był w Rzymie i Bolonji, 1517 r. przez Weneceję wrócił do Niemiec, gdzie w Augsburgu ukoronowała go na poetę Konstancja, córka Peutingera, a cesarz Maksymiljan I pasował go na rycerza. Wydawszy pismo *Wawrzyńca Walli* De falso credita et ementita Constantini donatione, ze zjadliwą przedmową i dedykacją Pap. Leonowi X, wszedł 1518 r. w służbę Albrechta, arcbpa mogunckiego, któremu tegoż roku towarzyszył na sejm augsburgski, gdzie wymownie zachęcał książęta niemieckie do wojny z Turkiem. Jedząc chleb kościelny, H. walczył zaciekle pko Kościołowi i duchowieństwu, i jeszcze przed 1517 rokiem mógł się pochwalić, że najpotężniejszych panujących w swoje uplątał sieci. Przeszło z dwudziestoma innymi, podobnie jak sam myślącymi, humanistami związany, zapełniał on Niemcy paszwilami pko księżom, zakonnikom, instytucjom i nauce kościelnej. Wiele tych paszkwilów drukował w tajnej drukarni, założonej na zamku Steckelberg. R. 1518 żarliwie pracował nad połączeniem pko Kościołowi wszystkich agitatorów włoskich, francuzkich i niemieckich. „Ci, pisał H. do Pirkheimera (ob.), co przy cesarzu najwięcej mają zachowania, sprzyjają bardzo naszej partji. Toż samo obiecują nam przyjaciele innych książąt i sami książęta. Za to nazywamy książąt mecenasami i augustami. Radziłbym też jak najmocniej, aby o łaskę tego rodzaju ludzi jak najusilniej zabiegać, i w tym celu do nich się przyczepiać i bez wahania przyjmować od nich urzędy publiczne." We Wrz. 1518 r. pisze on do Włoch: „W tych dniach wiele miałem roboty, bo biegałem po różnych miejscach, aby ludzi dobrze myślących na dworach książęcych pozyskać dla Reuchlina, choć z drugiej strony niewiele w tém miałem zachodu, bo mnie uprzedzająco przyjmowano... Ale co wy tam robicie we Włoszech i jaki ogień podkładacie?" Partja H'a postanowiła do otwartej ostatecznej wystąpić

[illegible] Gdy wreszcie książę elektor Albrecht przejrzał i zobaczył dokąd go prowadzą tacy jak H. literaci, począł z nimi zrywać; Papież w Lipcu 1521 r. pisał do Albrechta, że ze zdumieniem dowiedział się, iż H. należy do dworu biskupiego i że w Moguncji drukuje swoje haniebne ramoty. Ponieważ H. nie ustawał w publikowaniu paszkwilów, Albrecht widział się zmuszonym wystąpić energiczniej i pod karą ekskomuniki zakazał ich czytania i kupowania. H. udał się do Bruxelli, a ztamtąd do warownego Ebernburga, gdzie pod opieką Franciszka z Sikingen bezpiecznie publikował dalej swoje pisma podburzające. W pamflecie *Der neue Karsthans* próbował po raz pierwszy wzywać chłopów do buntu; pismo to przejęte jest djabelską nienawiścią. Następnie podburzał miasta przeciw książętom. W Lipcu 1522 wzywał miasto Worms, aby powstało przeciw swemu biskupowi. Z warowni swojej próbował H., między innemi, zrobić rozbójniczą wycieczkę na dwóch przejeżdżających legatów papiezkich. Gdy Franciszek z Sikingen począł swoją wojnę prowadzić, zapadła bannicja tak niego, jak na jego popleczników, a między nimi i na H'a, który wówczas uciekł do Szwajcarji i um. 1523 r. na wysepce jeziora Zurychskiego, z choroby zaraźliwej, jaką dostał w skutek rozpustnego życia. Gwałtownego tego, namiętnego i rozpustnego awanturnika i paszkwilistę pisarze protestanccy, za jego nienawiść dla Kościoła, uważają za filar rodzącego się protestantyzmu i proroka przyszłej jedności niemieckiej; w rzeczy samej, H. przez ciąg krótkiego swego życia zrobił bardzo wiele dla wywrócenia wszelkiego porządku Bożego i ludzkiego. Dzieła H'a wydał *E. Münch*, Berl. 1821—27, 6 t., i *Böcking*, Lpz. 1859.. 7 t. *Cf. Jörg*, Teutschland in der Revolutionsperiode, 1851. (*Gams*). *N.*

Hutter Leonard, teolog luterski, nazywany *Lutherus redivivus*, ur. 1563 r. w Ulmie, gdzie ojciec jego był kaznodzieją, nauki pobierał w uniwersytetach: strasburgskim, lipskim, heidelbergskim i jenajskim, w Wittenberdze został professorem i wraz z *Idzim Hunniuszem* i *Polikarpem Leyserem* utworzyli fakultet ściśle luterski. H. nienawidził Me-

lanchtona i z sali, do nauki służącej, ...
tora. Z równą niechęcią powstawał ...
Wszystkie jego prace odznaczają się ...
z dzieł jego, podobnie jak Chemnitza ...
testanci, jako wyrażające ich wyznanie ...
dzieła: *Concordia concors*, napisane przeciw ...
nian'a, i *Calvinista aulico-politicus*, ofiarowane ...
ten 1613 r. publicznie się ogłosił wyznawcą ...
odznaczają się: *Loci communes theologici*, W. ...
locorum theologicorum, wydane w Wittenberdze ...
tłum. na język niemiecki przez *Franka*, Lpz. ...
stawę *Hase'mu* do jego „Hutterus redivivus," ...
1616 r.

Huylenbroucq Alfons, teolog i krytyk, ... w Brukselli, do jezuitów wstąpił 1684; przez lat ... teologję w seminarjum gandawskiém. Arcybp ... de Alsatia wziął go na swego spowiednika i mianował ... *Musaei Bellarminiani*. R. 1721 z tymże arcybpem jadąc ... mu, zkąd wracając, w drodze um. 31 Maja 1722. W ... swego, gwałtownie przez jansenistów napastowanego, napisał: ... *adversus famosos libellos quamplures et compilationem sub titulo ... suiticae*," Gadavi 1703, wydanie pomnożone, ib. 1711; *Vindiciae ... Avitum academicum*, ib. 1711 (pko Idziemu do Witte), nowe ... p. t. Vindicationes alterae adversus famosos libellos plurimos et ... eorum collectionem sub tit. „Juba magna novum clangens sonum, ... necessitate longe maxima reformandi Societatem Jesu. Per eruditum ... Liberium Candiduni", Gandav. 1713; *Vindicationes adversus famosum ... libellum appellatum* „Tubam alteram", Bruksel. 1715; *Haeresis jansenianae ... praeclusa effugia* (pod pseudon. *Antoniego de Luca*), 1708—1709, 2 cz.; *Errores et synopsis vitae Paschasii Quesnel*, Antverp. 1717 (pko jansenizmowi w ogóle); *Scriptum cui titulus* Quaestiones de constitutione „Unigenitus", *refutatum a Belga catholico*, Bruxel. 1719. *De Backer*, Bibl.

Hygin (*Hyginus*, *Iginius*, z gr. ὑγιεινος=zdrów, zbawienny), św. (11 al. 10 St.), Papież, następca Telesfora, po którym rządził Kościołem od 137 r. do 10 lub 11 Stycz. 141 r. Takie przynajmniej daty daje Pagi (Brev. R. P. i Critica Baron. ad a. 156), bo co do czasu wstąpienia i panowania tego Papieża wielka jest różnica dat u różnych autorów. Tillemont, Döllinger i wielu nowszych kładą wstąpienie H'a na papieztwo w r. 139, zgodnie z kroniką Euzebjusza, a śmierć w r. 142 (Ob. *Jaffé*, Regesta p. 3). Z dziejów tego Papieża historja nic nam prawie nie zachowała. *Liber pontificalis* podaje tylko, że H. był rodem z Aten i że przed swojém wyniesieniem zajmował się filozofją, a o czynach jego wyraża się niejasno: „clerum composuit et distribuit gradus." Dekretalja, noszące jego imię w zbiorze Izydora, są nieautentyczne. Za H'a przyszli do Rzymu ok. 140 r.: gnostyk aleksandryjski Walentyn i gnostyk syryjski Cerdo, już to w celu szerzenia swej sekty, już też dla upozorowania swojej jakoby jedności z głową Kościoła. Obadwaj byli w Rzymie dosyć długo: Walentyn aż do czasów Pap. Anicetego (157—168); wszakże obydwaj byli wyłączeni z jedności Kościoła, a Walentyna kara ta spot-

kała trzy razy. Późniejsze martyrologja, równie jak mart. romanum, nazywają H'a męczennikiem, wszakże o męczeństwie jego brak pewnych wiadomości, tak, iż wielu sądzi, że męczennikiem nazwany jest on niewłaściwie, jako wiele za Jezusa cierpiący. Podług Bollandystów (Apr. I 22), miał 4 lata przebyć w więzieniu i w niém umrzeć; ciało jego spoczywa u ś. Piotra, obok tego księcia Apostołów. Na obrazie (Propyl. ad acta SS. Maji) na chudej jego twarzy maluje się wyraz świętej miłości; od poprzedników i następców swoich różni się tam tonsurą, która stanowi koronę około całej jego głowy. Cf. *Bolland.* Acta SS. 11 Jan. I 665. *N.*

Hylozoizm, od ὑλη=*materja* i ζωη=*życie*. Podług tedy etymologji jest h. pojmowaniem natury jako istoty żyjącej; zwyczaj mówienia jednak ustalił inne tego wyrazu znaczenie, a mianowicie oznacza się nim wszelki system filozoficzny, uważający Boga jako *duszę świata*; ob. art. Panteizm.

Hylzen Jerzy Mikołaj, bp smoleński, syn Jerzego Konstantego, starosty marjenhauskiego w Inflantach, brat Jana Augusta, wojewody mińskiego; ur. 6 Gr. 1692. Zdolny, pracowity, pobożny, z powołania wstąpiwszy do stanu duchownego, został proboszczem katedralnym inflanckim za biskupstwa Konstantego Moszyńskiego; r. 1738 rejentem kancellarji wielkiej koronnej, 1739 kanclerzem kapituły wileńskiej, 1740 pisarzem w. litewskim. Po śmierci Gosiewskiego, bpa smoleńskiego (1744), popierany przez Sapiehów, a osobliwie przez Józefa, koadjutora wileńskiego, otrzymał bpstwo smoleńskie, prekonizowany 10 Maja 1745, wyświęcony w Warszawie 13 Lut. 1746. Bp smoleński nie miał stolicy swojej, ani katedry, ani nawet domu, w którymby rezydował. Józef Sapieha dawał mu rezydencję w majętności swojej Oświejszczyznie, znajdującej się w djecezji smoleńskiej, i budował tam kościół parafjalny. H. po wyświęceniu ciągle prawie mieszkał w Warszawie, wspólnie pracując z referendarzem Załuskim, twórcą wielkiej bibljoteki, i często miewając kazania w kościołach warszawskich; r. 1749 dostał probostwo w Prusiech, a później probostwo w Wieliżu, z którego dochody obracał na rzecz djecezji smoleńskiej, oddał missjonarzom folwark Płoskie z dóbr czerejskich na seminarjum inflanckie, z warunkiem utrzymywania dwóch kleryków, którzy mieli się święcić do djecezji smoleńskiej. Missjonarze nadto obowiązani byli odbywać missje dla łacinników w majątku czepielskim. Gdy 1755 panowała wielka śmiertelność w parafji wieliżskiej, H. udał się natychmiast do swojej parafji. Pomagał wiele bratu w oświecaniu ludu inflanckiego. Na starość H. postanowił zrzec się bpstwa, r. 1758 przybrał sobie na koadjutora *Gabrjela Wodzyńskiego*, d. 15 Lipca 1763 zrezygnował biskupstwo. Ostatnie lata przepędził na modlitwie, rzadko występując na świat i to tylko w czynnościach religijnych. Um. w Warszawie 1775. Wiele prac swoich drukował: 1) *Wojna duchowna* Wawrzyńca Scupoli, tłum. z włoskiego, Wilno 1741; 2) *List pasterski przy objęciu bpstwa smoleń.*, Wilno 1746; 3) *Katechizm historyczny*, tłum. z dzieł Klaud. Fleury, 1746, 2 t.; 4) *Prawidła kaznodziejstwa*, 1747; 5) *Monita confessarii imprimis pro directione... et parochis pro correctione scitu necessaria in epist. card. Bellarmini et in annexis ad eam annotationibus, comprehensa per G. ab Hülsen*, 1749 Gedani; 6) *Monita generalia de officiis confessarii olim ad usum dioec. Argentin. edita nunc vero appr. et cura Ill. Esc. et Rev. D. G. ab Hülsen* etc. *reimpressa*, Vilnae 1752; 7) *Pia ad SS. Trinitatem suspicia*, ok. 1750; 8) *Głos pasterski Jw. Ix. bpa smoleńskiego* (nauki pa-

sterskie na niedziele i niektóre święta), 1756; 9) *Mowa miana 15 Czerw. 1763 przy zdawaniu djecezji smoleńskiej księdzu Wodzyńskiemu.*

Hymn, z greckiego ὕμνος, oda poświęcona czci boskiej, pieśń (*śpiew*) uwielbienia na chwałę Bogu. Ś. Augustyn kilkakrotnie (*in psalm. 72—148*; *Confess. c. VI i VII*), a inni Ojcowie w podobnych słowach hymny definjowali, ale jest to definicja hymnu w znaczeniu ogólném; hymn, w ścisłém religijném i kościelném znaczeniu, jest to pieśń na chwałę Bogu, z metrycznością wiersza, czyli rytmem syllabicznym ułożona (a jeszcze wedle Meratego), właściwa do dnia lub święta obchodzonego (cf. *J. Zach. Hilliger*, De psalmorum, hymnorum atque odarum sacrar. discrimine, Vitenberg. 1720, i w *M. J. E. Volbeding'a* Thesaur. commentationum selectt., Lips. 1848 t. II n. 30 p. 43..). W pierwszém znaczeniu wiele z Psalmów Dawidowych hymnami zwać można, bo nawet księga Psalmów, *Sepher Thehillim*, t. j. księgą *hymnów* czyli chwał Bożych się zowie. Podobnież kantyki matki Samuela (I Król. r. 2), Najświętszej Panny (Łuk. 1, 47), kapłana Zacharjasza (ib. w. 68), starca Symeona (ib. 2, 29) i inne, w obszerniejszém znaczeniu hymnami się zowią. To co Ewangelja o P. Jezusie mówi, iż wyszedł z uczniami z wieczernika: „*hymn* odprawiwszy" (*hymno* dicto. Mat. 26, 30), i co ś. Paweł (Kolos. 3, 16) zaleca „przez psalmy i pieśni (*hymnis*) i śpiewania duchowne," dowodzi starożytności używania tych pieśni w nabożeństwach chrześcjan (ob. *Rudelbach*, Hymnologische Studien, w *Zeitschrift für die luther. Theol.* t. XVI p. 633.. 644..). U greków *Hieroteusz* i *Nepos* pierwsi mieli układać h. chrześcjańskie (*Euzebjusz*, Hist. Eccl. VII 19), lubo już w Filonie i sławnym liście Plinjusza do Trajana są o nich ślady (*Gawant* II 104); *ś. Chryzostom* (za świadectwem Sokratesa i Sozomena) na przekor i zawstydzenie arjanów kazał hymny z wielką okazałością śpiewać (ob. *L. Buchegger*, De origine sacrae christianorum poeseos, Friburg. Brisg. 1827). U łacinników *ś. Hilary*, bp z Poitiers (w. IV), za najpierwszego hymnografa (t. j. pisarza hymnów) miany (*Izydor*, Offic. eccl. I 6), jednakże z jego wielu hymnów dwa tylko w liście do córki Abramy naszych czasów doszły: *Lucis largitor splendide* i *Ad coeli clara...* tych w brewjarzu nie masz; hymn na laudes Zielonych Świątek *Beata nobis gaudia*, powszechnie także ś. Hilaremu jest przypisywany (*Alb. Thierfelder*, De christianor. psalmis et hymnis usque ad Ambrosii tempora, Lipsk 1868). *Ś. Ambroży*, bp medjolański (w. IV), podobnież układał hymny. W jego dziełach jest 94 hymnów, napisanych na dni uroczyste i cześć męczenników, z tych 43 mamy w brewjarzu. Okoliczność, która spowodowała tego świętego do wprowadzenia hymnów do nabożeństwa kościelnego, była ta, że, po śmierci Gracjana, arjanie zaczęli odbierać kościoły katolikom: św. Ambroży, zamknąwszy się właśnie z ludem w jednym z trzech kościołów, nie chciał doń arjanów wpuścić, i ażeby się ludowi nie przykrzyło wyczekiwanie, kazał hymny śpiewać (ob. *Gerbert*, De cantu et musica s.). Św. Benedykt, patrjarcha mnichów na zachodzie († 543), do reguły zakonnej śpiewanie hymnów ambrozjańskich wpisał. *Prudencjusz* (ob.) napisał 26 hymnów, z tych 7 jest w brewjarzu. *Seduljusza* kapłana (ob.) mamy w brewjarzu pół hymnu, na dwa rozłożonego. Innych autorów hymny w brewjarzu są: *Fortunata* (ob.) hymnów 5; *Elpidy* (Elpis v. Helpis), żony sławnego konsula Boecjusza (w. VI), hymnów 4; *ś. Grzegorza W.*

(pod koniec w. VI) hymnów 6; *Pawła Winfryda* (w. VIII) hymnów 3; *s. Bernarda*, opata klarewal. (w. XII), tylko 5; *ś. Tomasza* z Akwinu (w. XIII) tylko 2; *Jakóba de Benedictis* (zwany *Giacopone da Todi*, w drugiej połowie w. XIII) hymnów 3. Ci są najznakomitsi hymnografowie; do pomniejszych należą: *Alkuin*, autor hymnu *Jam sol recedit igneus*, a prawdopodobnie i *O lux beata Trinitas*; *Sylezjusz* (w. V) zostawił nam hymn *Fortem virili pectore*; *Bellarmin*, arcbp Kapui (w. XVI), napisał hymn *Pater superni luminis*; jakiś *H. F. S.*, autor ślicznego hymnu *Iste confessor*. Prócz wymienionych u Meratego, wyliczeni jeszcze w kościele greckim hymnografowie: *Klemens* aleksandryjski, *Grzegórz* nazjanzeński, *Synezjusz* z Ptolemaidy, *Kosmas* jerozolimski, *Jan damasceński*, *Teofanes Teoterykt*, *Teolept* i *Metrofanes* z Smyrny; w łacińskim: *Gelazjusz*, *Beda*, *Paulin*, *Fulbert* karnoteński, *Jan Geometra* i *Maksym Maryanjusz*. Z Polaków od nawrócenia się prawie wielu komponowało hymny, bo co w Historjach literatury nazywane pieśnią, często jest hymnem (hymn i u greków często *pacen* [pieśnią] się nazywa), a takich pieśni, już to po łacinie, już potém po polsku ułożonych, począwszy od *Boga Rodzica*, jest bardzo wiele (ob. art. Kancjonał i Pieśni). Akademicy krakowscy celowali w układaniu tego rodzaju poezji: hymny o patronach naszych w brewjarzu po największej części przez nich układane; *Dantyszek*, *Rudolf Agrykola*, *Szarbiewski* i inni pisali hymny, lubo w brewjarzu znamy tylko trzech hymnów autorem *X. Stanisława Sokołowskiego* i dwóch prawdopodobnie *X. Orzeszka*. Ochotnie też tłumaczyli hymny kościelne polacy: X. Stanisław Grochowski (ob.) Jan Białobłocki (ob.), ks. Sierakowski (ob.), ks. Ostrzykowski (ob.), ks. Kitkiewicz (*Hymny Kościelne*, Wilno 1848 r.), Ignacy Hołowiński (ob.). Cf. *Jocher*, Obraz bibliogr. t. III n. 7030, 7036, 7040, 7053. Księgę, zawierającą zbiór hymnów kościelnych, Hymnarzem (*Hymnarium*) zwano. Zbiory hymnów wydawali: *Jakób Wimpheling*, Hymni de tempore et de sanctis, Argentor. 1513; *Herman Torrentinus*, Hymni et sequentiae, Colon. Agrip. 1516; Collectaneum hymnorum magistri *Michaelis de Vratislavia*, sacrar. litterar. baccalarii formati, majoris collegii studii cracoviensis collegiati, canonici ecclesiae collegiate scti Floriani. Opera et impensis spectabilis viri Joannis Haller, civis et consulis Cracoviensis litteris ac formis excussum (sic). Anno Dni 1516, in-4, f. 132. *Jodocus Clichthoveus*, Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens et 4 libris complectens, cum epistola Wolfg. Fabrit. *Capitonis*, Basil. 1517, ib. 1519, ed. 4-a Paris. 1548; Hymni ecclesiastici praesertim qui Ambrosiani dicuntur, multis in locis recogniti et multor. hymnor. accessione locupletati, cum scholiis *Geor. Cassandri*, Colon. 1556 i w *G. Cassandri* Opera, Paris. 1616, f.; Hymnorum ecclesiasticorum emendatt. libri 3, cura *Andr. Ellinger*, Frankf. 1578; *Jo. Weitz*, Heortologium, sive hymni festivales ex poetarum qua veterum qua recentiorum latifundiis excerpti et pro tempore elucidati, Frankf. 1643 (z obszernym kommentarzem); *Daniel*, Thesaur. hymnol. t. I (ob. tej Enc. IV 53); *F. J. Mone*, Lateinische hymnen des Mittelalter, aus Handschriften herausgegeben und erklärt, Freiburg im Br. 1853—55 (ma średniowieczne nietylko liturgiczne hymny i t. p. pieśni, ale wszelkie inne pobożne pienia łacińskie o Bogu i aniołach [t. I], o N. M. Pannie [t. II] i o świętych [t. III]); uzupełnienie zbiorów Mone'go i Daniel'a stanowi *G. Morel'a* Lateinische Hymnen des Mittelalters grösstentheil aus

Handschriften schweizer. Klöster, Einsiedeln 1868; *Kayser*, Anthologia hymnorum latinorum, Paderborn 1865; *Pauly*, Hymni Breviarii Romani übersetzt u. erklärt, Aachen 1868 (do praktycznego użytku); *A. J. Rambach*, Anthologie christlicher Gesänge aus allen Jahrhunderten der Kirche, Altona i Lipsk 1817—22, 4 v. Cf. *Dr. Königsfeld*, Lateinische Hymnen und Gesänge aus dem Mittelalter, deutsch unter Beibehaltung der Versmasse, mit. lat. Urtexte, Bonn 1847; *tegoż*, Lat. Hymnen.. neue Sammlung, ib. 1865; *Kayser*, Beiträge zur Gesch. u. Erklärung der Kirchenhymnen, Paderborn 1866—68, 3 zesz.; *S. G. Pimont*, Les hymnes du breviaire romain, études critiques, littéraires et mystique, tom. I Hymnes dominicales et feriales du Pseautier, Paris 1874; Die Hymnen des Missale und Breviers metrisch übers. von *P. J. Belke*, Arnsburg 1869; *Roskowany*, Coelibatus et Breviar.; *Guéranger*, L'année liturg., i w. in. dziel, które wylicza *Bähr*, Gesch. d. römisch. Literat. I Suppl. § 5 i 6 (nowe wyd. 1872 r. § 6 i 7); *Rambach*, Christl. Anthol. I 21; *Daniel*, Thesaur. hymn. t. I p. XVII.; *Literarischer Handweiser*, Münster 1865 n. 38 p. 354, n. 38 p. 398. Ks. Pimont (op. c.) wylicza 42 zbiory hymnów drukowanych. O hymnach greckich ob. *Pitra*, Hymnographie de l'église grecque, Rome 1862. Nam się to tylko zdaje być nieodzownem, ażebyśmy tu hymnów w brewjarzu rzymskim historję podali. Jak i w którym kościele kiedy hymny wprowadzone do nabożeństwa, trudno wykazać, dosyć, że Kościół rzymski przed XIII w. ich u siebie nie znał i potém nawet hymny prawie wyłącznie tylko w brewjarzu mają pomieszczenie. Dawne hymny w brewjarzu rzymskim dosłownie z autorów wzięte, nie zawsze miały miarę wiersza, ani też odpowiednią harmonję w śpiewie. Urban VIII, sam znawca tych rzeczy, przedsięwziął tę niedokładność poprawić, jakoż wyznaczeni przezeń do poprawy hymnów: *Famian Strada*, *Tarkwinjusz Gallucy* i *Hieronim Petrucy* (ob. *Gavant* II 106 V; cf. art. Sarbiewski). Poprawa ta, dokonana przeszło na 90 hymnach: jedne dostały nowe początki, niektóre strofy, a inne całkiem „de integro conditi sunt," jak mówi sam Papież w bulli *Divinam psalmodiam*; tylko trzy hymny o Najśw. Sakr., *Ave Maris stella* i kilka innych zostało bez żadnej odmiany. Przez bulle „Cum alias" z 27 Kwiet. 1643 r. i „Cum alias" z 22 Kwiet. 1644 r. wspomniany Papież całkiem usunął hymny dawniejsze, a polecił te poprawione odmawiać. Jak zwykle bywa w tych razach, znalazło się wielu niechętnych takowej odmianie, między innymi Henryk Walezy surowo ją krytykował; z najnowszych Bouix (tract. de jure liturg. p. 284) jeszcze jej przymawia, jakoby wysadzeni literaci Urbana VIII, zbyt smakujący w łacinie pogańskich czasów, niedosyć pojęli piękności kościelnej literatury. Cóżkolwiekbądź, odtąd poprawione hymny odmawiają się w brewiarzu rzymskim; niektórzy liturgiści (*Romsée* III 8) nawet tych starych w brewjarzach choćby obok nowych drukować nie dozwalają. Podajemy tu alfabetyczny rejestr hymnów z dzisiejszego brewjarza rzymskiego, z tak zwaném *pro aliquibus locis* i patronami królestwa Polskiego i Szwedzkiego, notując przy nich dzień lub święto, w które się który odmawia; że zaś nieobojętna to rzecz znać autora tego, co się czyta, a zwłaszcza gdy się tak często i z obowiązku czyta, więc notujemy kto go ułożył i poszczególne a ważne uwagi. O autorach to jednak pamiętać potrzeba, że często rzecz w sporze, lub jak w hymnach pro alq. l. i prawie wszystkich patronów autor niewiadomy, albo wątpli-

[illegible]

1	[illegible]	[illegible]		
2	[illegible]	[illegible]		
3	[illegible]	[illegible]	ś. [illegible]	
4	[illegible]	[illegible]		
5	[illegible]	[illegible]		
6	*Aeterna [illegible]*	na laud. [illegible]	ś. [illegible]	
7	*Aeterna Christi munera*	na [illegible]	ś. [illegible]	
8	*Aeterne [illegible]*	na laud. [illegible]	[illegible]	
9	*Aeterne rerum Conditor*	na laud. w [illegible]	ś. [illegible]	
10	*Aeterne [illegible]*	na matutynum w [illegible]	ś. [illegible]	
11	*Ales diei nuntius*	na laud. we środy przez rok	Prudencjusz	
12	*Alto ex Olympi vertice*	na laud. w dzień poświęcenia kościoła	ś. Ambroży (ob. tej Enc. III 434)	
13	*Anegori pater optime*	na nieszp. 4 Lut. w dzień ś. świętego B.W. PKS.		
14	*Antra deserti teneris sub annis*	na matut. 24 Czerw. w dzień ś. Jana Chrzcic.	Paweł djakon	
15	*A solis ortus cardine*	na laud. w dzień Bożego Narodzenia	Sedulijusz	strofy tego h. rozpoczynają się alfabetycznie *a*, *b*, *c*..
16	*Aspice, infami Deus ipse ligno*	na matutyn. wtorkowe po 60 w off. de passione		
17	*Aspice ut Verbum Patris...*	na niesz. i matut. wtorkowe po 70 w off. de oratione		
18	*Athleta Christi nobilis*	na matut. 18 Maja w dz. ś. Wenantego M.		
19	*Auctor beate saeculi*	na nieszp. w piątek po Bożém Ciele w off. Serca P. Jezusowego		

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
20	*Audi benigne Conditor*	na niesz. od soboty przez pierwsze cztery tygodnie postu	ś. Grzegórz, wedle inn. ś. Ambroży	
21	*Audite tristes inferi*	na laud. w n. 2 po Wielkanocy w off. SS. Sepulchri między PP. KP.		
22	*Audit tyrannus anxius*	na matut. w dzień śśw. młodzianków	Prudencjusz	
23	*Aura surgit aurea*	na nieszp. 7 Paźd. w d. ś. Brygidy W. PKS.		
24	*Aurora coelum purpurat*	na laud. od n. przewod. do Wniebowstąpienia w off. de tęmp.	ś. Ambroży	
25	*Aurora jam spargit polum*	na nieszp. w soboty przez rok	ś. Ambroży	
26	*Ave maris stella*	na nieszp. w większą część świąt Matki Boskiej	ś. Bernard	na 1 strofę w chórze się klęka
27	*Beata nobis gaudia*	na laud w Zielone Świątki	ś. Hilary	
28	*Beate Pastor Petre*	na laud. 18 Stycz. w d. katedr. rzym. ś. Piotra	autorka Elpis	
29	*Botvidi laudes colere*	na laudes 28 Lipca w dzień t. ś. M. PKS.		
30	*Christe, sanctor. decus angelor. G, entis humanae...*	na nieszp. 18 Mar. w d. ś. Gabrjela arch.	„desideratur autor“ powiada Gawant	
31	*Christe, sanctor, decus angelor. rector humani...*	na laud. 24 Paźd. w d. ś. Rafała arch.		
32	*Christo profusum sanguinem*	na matut. w kommunale męczenników,	poprawiony za Urb. VIII	
33	*Coelestis Agni nuptias*	na nieszp. i matut. 19 Czer. w d. ś. Juljanny z Falkoner. P.		
34	*Coelestis urbs Jerusalem*	na nieszp. w d. poświęcenia kościoła		
35	*Coeli Deus sanctissime*	na nieszp. w środy przez rok	najprawdopodobniej święty Ambroży	
36	*Coeli perornat gaudia*	na laud. 7 Paźdz. w d. ś. Brygidy W. PKS.		
37	*Cœlitum Joseph, decus...*	na matut. 19 Mar. w d. ś. Józefa	poprawiony za Urb. VIII	
38	*Coeli Redemptor praetulit,*	na matut. w święto Macierzyństwa N.M.P. w 2 niedz. Paźd. *p. al. l.*		
39	*Consors paterni luminis*	na matutyn. we wtorki przez rok	ś. Ambroży Prudencjusz u Hołowińskiego p. 30.	

	Initium	Na co	Autor	Uwagi
40	[illegible]	na [illegible] w off. [illegible]		
41	[illegible]	na [illegible]		[illegible]
42	*Conditor alme siderum*	na nieszp. adwentowe	ś. Ambroży	
43	*Crudelis Herodes Deum...*	na nieszp. w święto Trzech Króli	Sedulijusz	
44	*Custodes hominum*	na nieszp. i [illegible] w święto Aniołów Stróżów	[illegible]	[illegible]
45	*Decora lux aeternitatis*	na nieszp. 29 Czerw. w uroczystość Apost. Piotra i Pawła		
46	*Deus tuorum militum*	na nieszp. i matut. w kommunale męczennika jednego	ś. Ambroży	[illegible]
47	*Domare cordis impetus...*	na nieszp. i matut. [illegible] Lip. w d. ś. Elżbiety Król.		
48	*Dum, nocte pulsa, Lucifer*	na laud. 18 Maja w d. ś. Wenancego M.	poprawiony za Urb. VIII	
49	*Ecce jam noctis...*	na laud. w zwyczajne niedziele roku	ś. Grzegorz	
50	*Egregie Doctor Paule...*	na nieszp. i mat. 25 St. w d. nawr. św. Pawła	Elpis	
51	*En clara vox redarguit*	na laud. adwentowe	ś. Ambroży	
52	*En, ut superba criminum*	na matut. w piątek po Bożém Ciele, w off. Serca P. Jezusowego		
53	*Exite, Sion filiae*	na nieszp. i matut. w piątek po 1 n. posta w off. o cierniow. koron.		
54	*Ex more docti mystico*	na matut. przez cztery tygodnie posta	ś. Ambroży	
55	*Exultet orbis gaudiis*	na laud. w kommunale Apostołów,	popraw. za Urb. VIII	
56	*Felix parens Westgothia*	na nieszp. 31 Lip. w d. ś. Heleny W. M.		
57	*Festivis resonent compita vocibus*	na niesz. w 1 nied. Lipca w off. Przenajś. Krwi		
58	*Fortem virili pectore*	na nieszp. i laud. w kommunale nie panien	Sylwjusz	
59	*Gaude coelestis civitas*	na nieszp. i mat. 28 Lip. w dzień ś. Botwida M. PKS.		
60	*Gaude Mater Polonia*	na niesz. i mat. 8 Maja w d. ś. Stanis. B. M. PKP.	X. Stanisław Sokołowski	

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
61	*Gentis Polonae gloria*	na nieszp. w dzień ś. Jana Kantego...		
62	*Gloriam sacrae...*	na nieszp. w piątek po 2 niedz. postu, w off. de sindone		
63	*Gratuletur Ecclesia*	na nieszp. i mat. 4 Maja w dzień św. Florjana M. PKP.	X. Stanisław Sokołowski	
64	*Haec est dies*	na matut. 15 Paźd. w d. ś. Teressy P.		
65	*Hominis superne Conditor*	na nieszp. piątkowe przez rok	ś. Ambroży	
66	*Hujus oratu*	na matut. w kommunale nie panny		pewnie d. c. h. *Virginis proles.*
67	*Hymnis canamus martyrem...*	na matut. 23 Kwiet. w d. ś. Wojciecha B.M. PKP.		
68	*Hymnum novae letitiae*	na matut. 18 Maja w d. ś. Eryka K.M. PKS.		
69	*Ignitus sancto flamine*	na laud. 24 Lut. w d. ś. Zygfryda B.W. PKS.		
70	*Immense coeli Conditor*	na niesz. poniedziałkowe przez rok	ś. Ambroży	
71	*Inclyti Patres...*	na laud. 11 Lut. w dzień śś. fund. zak. serwit.		
72	*In profunda noctis umbra*	na matut. 16 Maja w d. ś. Jana Nepomucena M.		h. ten w off. osobliwém.
73	*Invicte martyr*	na laudes w kommunale jednego męczennika	popraw. za Urb. VIII	
74	*Invictus heros Numinis*	na niesz. 16 Maja w d. ś. Jana Nepom.		h. ten w off. osobliwém.
75	*Ira justa Conditoris*	na matut. w 1 niedz. Lip. w off. Najśw. Krwi		
76	*Iste Confessor*	na niesz. i mat. w kommunale wyznaw. B. i n. B.	*H. F. S.*	
77	*Iste quem laeti colimus fideles*	na laud. 19 Mar. w d. ś. Józefa	poprawiony	
78	*Jam Christus astra ascenderat,*	na matut. przez oktawę Zielonych Świątek	ś. Grzegórz, wedle innych ś. Ambroży	
79	*Jam dies adest celebris*	na niesz. 12 Czer. w d. ś. Eschyla B.M. PKS.		
80	*Jam faces lictor ferat...*	na drugie niesz. ś. Jana Nepomuc.		w drugiém off. osobliw.
81	*Jam lucis orto sidere*	codzień na prymę	ś. Ambroży	
82	*Jam nimis terris...*	na nieszp. w d. śś. fundator. zak. serwitów,		w off. osobliwém.

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
83	*Jam sol recedit igneus,*	na niesz. w soboty przez rok	Alkuin, wedle innych ś. Grzegórz	
84	*Jam toto subitus*	na mat. w święto wrześniowe VII Boleści NMP.		
85	*Jesu, corona celsior*	na laud. w kommunale wyznawcy nie B.	ś. Ambroży	
86	*Jesu, corona virginum*	na laud. w kommunale panien	ś. Ambroży, wedle in. ś. Grzegórz	
87	*Jesu, decus angelicum*	na laud. w off. Imienia Jezus, w 2 n. po 3 Królach	ś. Bernard	
88	*Jesu, dulcis memoria*	na nieszpory tegoż święta	ś. Bernard	
89	*Jesu, dulcis amor meus*	na laud. w piątek po 2 n. postu, w off. de sindone		
90	*Jesu, Redemptor omnium, Quem lucis...*	na nieszp. Bożego Narodzenia,	ś. Ambroży	
91	*Jesu, Redemptor omnium, Perpes.*	na laud. w kommunale wyznawcy biskupa,		
92	*Jesu, Rex admirabilis*	na matut. w off. Imienia Jezus	ś. Bernard	
93	*Laudes ad laudes jungite*	na laud. 18 Maja w d. ś. Eryka M. PKS.		
94	*Legis figuris pingitur*	na laud. w piątek po 50 w off. de spinea corona		
95	*Lucis Creator optime*	na nieszpory niedzielne przez rok	ś. Ambroży, u innych ś. Grzegórz	
96	*Lustra sex qui jam peregit*	na laud. w niedz. białą (*passionis*)	Fortunat, w. inn. ś. Amb.	
97	*Lux alma, Jesu, mentium*	na laud. 6 Sier. w dzień Przemienienia Pańsk.	ś. Bernard	
98	*Lux ecce surgit aurea*	na laud. we czwartki przez rok	Prudencjusz	
99	*Magnae Deus potentiae*	na nieszp. w piątki przez rok	ś. Ambroży	
100	*Maria castis osculis*	na matut. 22 Lip. w d. ś. Marji Magdaleny	ś. Grzegórz	nie jakiś Greg. ex Rubeo jak chce ksiądz Polkowski, gdyż to tylko skrócona cytata nawet błogosławion e go Joan. Baptist ex Rubeo.
101	*Martinae celebri plaudite nomini*	na matut. 30 Stycz. w d. tej ś. P.M.	poprawiony	
102	*Martyr Dei Venantius*	na nieszp. 18 Maja w d. t. ś. M.	poprawiony	

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
103	*Memento rerum Conditor*	na kompletę w off. parvum N.M.P.	ś. Ambroży	
104	*Miris modis repente liber...*	na nieszp. 1 Sier. w d. ś. Piotra w okowach	Elpis	
105	*Mocrentes oculi,...*	na niesz. we wtorek po 60 w off. de oratione		
106	*Mysterium mirabile...*	na mat. w off. de sindone w piątek po 2 n. postu		
107	*Nocte surgentes vigilemus omnes*	na mat. we wskazane rubryką nied. przez rok	ś. Grzegórz	
108	*Non illam crucians.*	osobno albo w połączeniu 30 St. w d. ś. Martyny		dalszy ciąg h. *Martinae celebri*
109	*Nox atra rerum contegit*	na matut. we czwartki przez rok	ś. Ambroży	
110	*Nox, et tenebrae, et nubila*	na laud. we środy przez rok	Prudencjusz	
111	*Nullis te genitor...*	na matut. 13 Kw. w d. ś. Hermenegilda M.	poprawiony	
112	*Nunc, Sancte nobis Spiritus*	na tercję codzień	ś. Ambroży	
113	*O Christe robur martyrum*	na laud. 23 Kw. w d. ś. Wojciecha B.M. PKP.		
114	*O gloriosa Virginum*	na laud. świąt Matki Boskiej	Fortunat, w. inn. ś. Ambroży	hymn ten nim był poprawiony zaczynał się *O gloriosa domina*, O Gospodzie uwielbiona, h. obozowy za Czarnieckiego.
115	*O martyr invictissime*	na niesz. 23 Kw. w d. ś. Wojciecha B.M. PKP.		
116	*O nimis felix....*	na laud. 24 Cz. w d. ś. Jana Chrzciciela	Paweł djakon	
117	*Opes decusque regium...*	na laud. 8 Lip. w d. ś. Elżbiety kr. portug.		
118	*O qui superne...*	na matut. 19 Lip. w d. ś. Wincentego a Paulo		w off. missjonarskiém
119	*O quot undis lacrymarum*	na niesz. święta wrześniowego VII Boleś. N.M.P.		
120	*O sola magnarum urbium*	na laud. 6 Stycz. w d. Trzech Króli	Prudencjusz	
121	*O sol salutis, intimis*	na laud. na wskazane tygodnie postne	ś. Ambroży	
122	*O stella Jacob fulgida*	na matut. in off. puritatis w 8 niedz. Paźd.		
123	*Pange lingua.. Corporis mysterium*	na nieszp. Bożego Ciała	ś. Tomasz z Akwinu	
124	*Pange lingua. Lauream certaminis*	na matut. na wskazany czas postu	Claudianus, ob. tej Enc. III 404	

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
125	*Pater supérni lúminis*	na niesz. 22 Lip. w d. ś. Marji Magdaleny	kard. Bellarmin	
126	*Placare Christe servúlis*	na niesz. 1 List. w dzień Wszystkich ŚŚ. w Hiszpanji, na laud. 18 Marca w dzień ś. Gabrjela arch. u nas, na nieszp. w d. patronów król. Szwedzkiego	ś. Ambroży	
127	*Plaude festivo....*	na matut. 16 Kw. w off. M. B. Dobrej Rady (*de Bono Consilio*)		
128	*Paschale mundo gaudium*	na laud. w kommunale Apostołów i Ewangel. w czasie wielkanocn.	przerobiony z hymnu ś. Ambrożego *Claro paschali gaudio.*	
129	*Praeclara custos Virginum*	na matut. w najnowszém off. o Niepokalan. Poczęciu N.M.P. a przedtém na niesz. w off. *Puritatis B.M.V.* w 3 n. Październ.		
130	*Praeclara septem lumina*	na matut. 11 Lut. w d. siedmiu fundatorów zakonu serwitów		
131	*Primo die, quo Trinitas*	na matut. we wskazane przez rok niedziele	ś. Grzegórz	
132	*Quaenam lingua tibi...*	na niesz. w off. *de lancea et clavis*, w piątek po 1 niedz. postu		
133	*Quem terra, pontus' sidera*	na matut. w święta Matki Boskiej	Fortunat, w. in. ś. Grzeg.	
134	*Quicumque certum quaeritis*	na matut. w II off. Serca P. Jezusowego		
135	*Quicumque Christum quaeritis*	na niesz. i mat. 6 Sier. w dzień Przemienienia Pańskiego	Prudencjusz, w. in. ś. Bernard	
136	*Qui mutare solet..*	na I niesz. 13 Lip. w d. ś. Wincentego a Paulo		w off. missjonarskiém
137	*Quis novus coelis..*	na nieszp. tegoż święta		u missojnarz.
138	*Quodcumque in Orbe...*	na nieszp. i matut. 18 St. w święto kat. rzymskiej ś. Piotra	Elpis	
139	*Rector potens, verax Deus*	na sextę codzień	ś. Ambroży	
140	*Regali solio fortis Iberiae*	na niesz. i laud. 13 Kw. w d. ś. Hermenegilda M.	poprawiony	
141	*Regis supérni nuntia*	na niesz. i laud. 15 Paź. w d. ś. Teressy P.	poprawiony	

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
142	*Rerum Creator optime*	na matut. we środy przez rok	ś. Ambroży	
143	*Rerum Deus tenax vigor*	na nonę codzień	ś. Ambroży	
144	*Rex gloriose martyrum*	na nieszp. w kommunale męczenników w czasie wielkanocnym	ś. Grzegórz	
145	*Rex magne, rex altissime,*	na laud. 10 Paźd. w off. *Gratiar. Act.* pro victoria Chocimensi (*ob. p. t. a.*).	sądzimy, iż Orzeszko, w. in. Sarbiews.	
146	*Rex sempiterne cœlitum*	na matut. wielkanocne do Wniebowstąpienia	ś. Ambroży	
147	*Sacri sepulchri gloriam*	na niesz. w 2 n. po Wielkanocy w off. SS. Sepulchri między patron. król. Polsk.		
148	*Sacris solemniis...*	na matut. w dzień Bożego Ciała	ś. Tomasz z Akwinu	
149	*Saepe dum Christi.*	na nieszp. i mat. 24 Maja w off. M. Boskiej p. t. Wspomożenie wiernych (*Auxilium Christianor.*)		
150	*Saepe martyr verberatus*	na laud. 4 Maja w d. ś. Florjana M. PKP.	X. Stanisław Sokołowski	
151	*Saevo dolorum turbine*	na laud. we wtorek po 60 w off. de Passione	-	
152	*Salutis aeterne Dator*	na laud. w dzień Wszystkich ŚŚ.	poprawiony	
153	*Salutis humanae Sator*	na laud. i II niesz. w d. Wniebowstąpienia	ś. Ambroży	
154	*Salvete, Christi vulnera*	na laud. w off. Najświęt. Krwi		
155	*Salvete, clavi et lancea*	na matut. w piątek po 1 n. postu w off. de lancea et clavis,		
156	*Salvete, flores martyrum*	na laud. w dzień śś. młodzianków	Prudencjusz	
157	*Sancta Mater, istud agas*	na matut. w święto VII Boleści M. B. w poście	Jacopone	
158	*Sanctorum meritis inclyta gaudia*	na nieszp. w kommunale męczen. w ciągu roku	poprawiony	
159	*Sigfridi almi Praesulis*	na niesz. 24 Lut. w d. t. ś. B.W. PKS.		
160	*Somno refectis artubus*	na matut. w poniedziałek przez rok	ś. Ambroży	
161	*Splendor paternae gloriae*	na laud. w poniedziałki przez rok	ś. Ambroży	

l.	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
162	*Stabat Mater dolorosa*	na nieszp. w święto VII Boleści M.B. w poście	Jacopone	
163	*Summae Deus clementiae*	na laud. w święto VII Boleści M.B. wrześniowe	ś. Ambroży	
164	*Summae Parens clementiae*	na matut. w soboty przez rok	ś. Ambroży	
165	*Summi Parentis Filio*	na laud. w II off. Serca P. Jezusowego		
166	*Summi Parentis Unice*	na laud. 22 Lip. w d. ś. Marji Magdal.	ułożony ok. r. 1500	
167	*Summi praecepta Domini*	na laud. 12 Cz. w d. ś. Eschila BM. PKS.		
168	*Superne regum Rex bone*	na niesz. i matut. w off. *ratiar. Act.* pro victor. Chocim. (*ob. p. t. a.*)	Orzeszko, w. i. Mac. Kaz. Sarbiewski	
169	*Te deprecante...*	na II nieszp. w d. ś. Jana Kantego		
170	*Te gentes Joachim..*	na nieszp. i matut. w d. t. ś. między PPKP.		
171	*Te, Joseph, celebrent...*	na niesz. 19 Mar. w d. ś. Józefa Oblub. N.M.P.	poprawiony	
172	*Te lucis ante terminum*	na kompletę codzień	ś. Ambr., w. i. ś. Grzeg.	
173	*Te, Mater alma Numinis*	na laud. w święto Macierzyństwa N.M.P.		
174	*Te Redemptoris...*	na laud. 24 Maja w święto Wspomoż. wiernych.		
175	*Telluris alme Conditor*	na niesz. wtorkowe przez rok	ś. Ambroży	
176	*Te, splendor et virtus Patris*	na niesz. i mat. 29 Wrz. w d. ś. Michała arch.	poprawiony za Urb. VIII.	
177	*Tibi, Christe, splendor Patris,*	na niesz. i mat. 24 Pazd. w d. św. Rafała arch.	„Quis auctor" zapyt. Gaw.	
178	*Tinctam ergo Christi sanguine*	na laud. w off. *de lancea et clavis*		
179	*Tristis erant Apostoli*	na niesz. i matut. w komunale App. i Ew. w czasie wielkanocnym	ś. Ambroży	
180	*Tu natale solum protege...*	na laud. 30 Stycz. w d. ś. Martyny P.M.		
181	*Tu Trinitatis Unitas*	na matut. w piątki przez rok	ś. Ambroży	
182	*Veni, Creator Spiritus*	na nieszp. i tercję w Zielone Świątki	ś. Ambroży	na 1 strofę w chórze klęka się
183	*Venit e coelo Mediator alto*	na laud. w off. de *oratione*		

	h. zaczyna się	mówi się	autor	uwagi
184	*Verbum supernum prodiens E Patris..*	na matut. adwentowe	ś. Grzegórz	
185	*Verbum supernum prodicus, Nec Patris...*	na laud. w dzień Bożego Ciała	ś. Tomasz z Akwinu	
186	*Vexilla Regis prodeunt*	na nieszpory w czasie pasyjnym	Fortunat, w. inn. Teodul, Seduljusz, ś. Ambroży	
187	*Virginis proles...*	na matut. w kommunale panien	poprawiony za Urb. VIII „De auctore nemo" powiad. Gawant	
188	*Virgo virginum praeclara*	na laud. w święto VII Boleści M.B. w poście		
189	*Vix in sepulchro conditur*	na laud. 16 Maja w d. ś. Jana Nepomuc.		w off. osobliwém
190	*Ut nunc ab alto praevia*	na laud. w dzień ś. Wincentego a Paulo		w off. misjonorskiém
191	*Ut queant laxis resonare fibris*	na nieszp. 24 Czerw. w dzień ś. Jana Chrzciciela	Paweł djakon	Z początkowych sylab wierszy tego h. dawnego pisania wzięte są przez opata Guidona muzykalne tony ut, re, mi, fa, sol, la (ob. *Centone sale Eccl.* edyc. V. misjonar. Warsz. p. 190).

Autorów hymnów w obszerniejszém znaczeniu, jak hymn *Te Deum*, *Gloria Patri*, *Gloria in excelsis*, *Sanctus*, ob. p. t. a. Tu tylko jeszcze wykład rubryk brewjarza o hymnach (*tit. XX*) i ich znaczenie. Wedle rubryki brewjarza, hymny się mówią w każdej godzinie kanonicznej, wyjąwszy trzy dni przed Wielkanocą i aż do przewód, oraz nabożeństwa za zmarłych (off. *defunctorum*), gdzie także hymnów nie masz. Mówią się na matutynum po inwitatorjum, na początku prymy, tercji, seksty i nony, na znak wesela i zachęty; w laudesach, nieszporach i komplecie po psalmach, dla obudzenia uwagi na tuż idące kantyki ewangelijne. Który i kiedy hymn się odmawia, pokazaliśmy wyżej, albo też w brewjarzu rubryka szczegółowa lepiej objaśni. Kiedy hymn historyczny jakiego świętego nie może być mówiony na nieszporach i laudesach, należy go przyłączyć do hymnu jutrzni (SRC. 12 Listop. 1831 r.). Konkluzja hymnów niekiedy się zmienia, wedle szczególnych rubryk, ale tylko w hymnach tej samej metryczności, jak przypadająca konkluzja, i jeśli ta nie mają doksologji sobie właściwej. W hymnie *Iste confessor*, druga połowa pierwszej strofy: *Hac die laetus meruit* beatas scandere sedes, jeżeli się święto obchodzi w sam dzień śmierci świętego, albo nazajutrz po jego śmierci, ale gdy w nieszporach poprzedzających miał swoją przynajmniej drugą połowę, t. j. od kapitułum, albo też w czasie oktawy swojej; jeżeli zaś

święto jest przeniesione dalej, to się mówi... *meruit* supremos laudes honores. Podobnież, gdy niewiadomy dzień śmierci świętego, powinno się mówić to drugie, bo to się zawsze sprawdza. W święto Ulicza Franciszka, czy przypadające, czy przeniesione, zmiana się czyni zawsze jak w brewjarzu. Hymny w chórze mówią się zawsze stojąc, tylko w *Veni Creator* i *Ave maris stella* na całe pierwsze strofy się klęka, w *Pange lingua* na strofę *Tantum ergo*... ale tylko przy wystawieniu, albo przynajmniej gdy Najświęt. Sakr. w ołtarzu; w h. *Vexilla regis* na strofę *O crux ave*. Do tych dołączają jeszcze *Verbum supernum* na strofę *O salutaris Hostia*, lecz także tylko przy wystawieniu, lub obecności w tabernakulum (*Herdt* II n. 379, 2). Znaczenie hymnów św. Hieronim tłumaczy dosadnie, gdy mówi, że one moc Bożą i majestat, albo też dobrodziejstwa i dziwy potęgi Jego przypominają (u *Amalar.* l. IV c. 3), dla tego to właśnie przez uszanowanie stojąc je śpiewamy (*Durand* l. V c. 2). Kto ciekawy rodzajów metru hymnów poszczególnych, ma je wymienione w Gawancie II 103, edyc. z r. 1749, i w Pamiętniku Religijno-Moralnym z r. 1857, p. 640—676, o hymnach przez *X. Ignacego Polkowskiego*. Kontynuator Gawanta, Merati, odsyła jeszcze ciekawych tej materji o hymnach do kardynała *Bony*, *Grankolas'a*, *Guyet'a* i *Anakleta Siec'a*, w jego dziele *De ecclesiastica hymnodia*. Resztę ob. w artt. Pieśń, Muzyka, Śpiew. *X. S. J.*

Hyperbola, z gr. ὑπερβολή—*exsuperantia*, *excessus*, przewyższenie, figura retoryczna, w której rzecz nie oddaje się ściśle, jak się ma sama w sobie, lecz albo się nadmiernie powiększa (*auxesis*), albo też do drobniejszych rozmiarów sprowadza (*meiosis*). Celem hyperboli jest nie oszukanie słuchacza, ale zwócenie jego bacznej uwagi; przesada bowiem jest tu tego rodzaju, że słuchacz od razu ją spostrzega. Źródłem hyperboli jest żywa fantazja, i dla tego szczególniej figury tej używają ludy i ludzie, w których przemaga ta władza duszy, a mianowicie ludy wschodnie i poeci. Ztąd często napotykamy hyperbolę w Piśmie św. Przy wykładzie hyperboli, rozumie się, nie należy poprzestawać na samém tylko wyrażeniu mówiącego, ale szukać jego myśli, ktora wypływa albo z natury samej rzeczy traktowanej, albo też ze związku mowy. Odpowiednio do tych dwóch wskazówek rzecz miarkuje się tak, aby jej odjąć przesadę hyperboliczną i do właściwych sprowadzić ją rozmiarów. Przykład *auxesis* mamy III Reg. 20, 10. gdy Benadad, król syryjski, mówi do Achaba, króla izraelskiego: „jeśli zostanie prochu Samarji garściom wszego ludu, który ze mną idzie," co znaczy po prostu, że liczne za nim szło wojsko. Albo gdy u Amosa 2, 9. czytamy: „a jam wygładził amorejczyki od oblicza ich: którego wysokość cedrów, a on duży jak dąb," t. j. rosłych i silnych amorejczyków. Podobnie gdy Jan 21, 25. mówi: „a jest i innych wiele rzeczy, które czynił Jezus, które gdyby się zosobna pisały, tuszę, iż i sam świat nie mógłby ogarnąć ksiąg, któreby się pisać miały," t. j. iż trzebaby napisać bardzo wiele ksiąg. Przykład *meiosis*, gdy u Jana 3, 32 Jan Chrzciciel mówi o Chrystusie: „a co widział i słyszał, toż świadczy, a świadectwa jego *żaden* nie przyjmuje," t. j. mało kto przyjmuje, ponieważ zaraz czytamy: „kto jego świadectwo przyjął, zapieczętował, iż Bóg jest prawdziwy." Przykład połączonych obu gatunków hyperboli, t. j. auxesis i meiosis, mamy w relacji wysłanych

na zwiady do ziemi Chanaan (Numeri 13, 34): „tameśmy widzieli dziwy z synów Enak z rodu olbrzymskiego, do których przyrównani, zdaliśmy się jako szarańcza," t. j. widzieliśmy tam bardzo rosłych ludzi, w obec których wydaliśmy się małymi. *(Wetzer).* *N.*

Hyperjusz Andrzej, najznakomitszy protestancki teolog uniwersytetu marburgskiego w XVI w., ur. 1511 r. w Ypern i dla tego właściwe swoje imię *Gerhard* zamienił na *Hyperjusza.* Nauki pobierał w Paryżu, podróżował wiele po Niemczech, Francji Włoszech i Anglji; zgłębiwszy i poznawszy dobrze stan kościołów protestanckich, 1542 r. został professorem w uniwersytecie marburgskim. Sprzyjając z pewném umiarkowaniem zasadom wyznania helweckiego, umiał dać im przewagę w uniwersytecie i w całym kraju. Obawa, jaką wzbudzał H., wpłynęła na luterskich superintendentów w Hessji, że tolerowali predykantów prawie kalwińskich, jakich ściągał z zagranicy. Był on rzadkim wyjątkiem owego czasu pomiędzy teologami protestanckimi, unikał bowiem wszelkich dysput i sprzeczek religijnych. Um. 1564 r. Dzieła jego: *Hyperii varia opuscula theologica I*, Basileae 1570; *Opuscula theol. II*, Bas. 1581 i t. d., zawierają ciekawe a szczere świadectwa zepsucia, panującego w protestantyzmie. Przekonał się on, że we wszystkich nowych kościołach ludzie obojętni są na dobre uczynki, dla tego też radzi z wielką oględnością nauczać o wierze, która sama przez się usprawiedliwia. Wiele, mówi on, rozprawiają o religji, lecz w rzeczywistości jej nie masz; sprzeczki, niezgoda pomiędzy duchowieństwem, popychają Niemcy w przepaść wojny domowej; niemal w każdém miasteczku germańskiém tyle znajduje się szkół, wyznań i stowarzyszeń, ilu jest predykantów. Każdy wyznaje się być chrześcjaninem, a rzadko kto ma Biblję w domu; teologję mają sobie ludzie za nic, a teologów coraz więcej szykanują różnemi paszkwilami, co jeszcze ujśćby mogło pko żarłocznym wilkom (t. j. pko księżom katolickim). Cf. *Döllinger*, Die Reformation II 213. *(Schrödl).*

Hypostaza, ὑπόστασις, od ὑφίσταμαι—subsisto, u łacinników *suppositum*, nazywa się *substancja pojedyńcza, która sama w sobie jest pewną zupełną całością*, t. j. taka substancja, która ani jest częścią drugiej, ani też za część uważaną być nie może. Sposób bytowania takiej substancji abstrakcyjnie uważany, nazywa się technicznie *subsystencją* (subsistentia). Ztąd hypostazę nazywają jeszcze *substantia subsistens.* Hypostaza rozumna jest *osobą* (ob.). Z definicji h'y wypływają jej własności, a mianowicie: *a*) że byt właściwy jest hypostazie przedewszystkiém i sam przez się, ponieważ hypostaza jest całością, a całość jest tém, czém jest sama, części zaś są tém, czém jest co innego. Mają wprawdzie i części swój byt, lecz odnośny do bytu całości. „Byt należy i do natury i do hypostazy: do hypostazy jako do tego, co ma byt; do natury zaś jako do tego, przez co coś ma byt" (*S. Thom.*, Sum. th. 1 q. 17 a 2). *b*) H. jest jak najbardziej przez się, ponieważ nie jest w czém inném, jak w swoim podmiocie (jak przypadłość), ani też jest w czém inném, jako rodzaj lub gatunek, ani też jest w czém inném, jako w całości (jak część). *c*) H. ma naturę i wszystko, co ma ta natura, czy to koniecznie, czy przypadłościowo. *Ma* bowiem to, co jest godniejszém i przedniejszém; *miane* jest już pośledniejszém i następném. Całość zaś godniejszą jest od części, a zatém całość ma, części są miane. H. jest całością, a zatém etc. Tak człowiek *ma* duszę, ciało, władze umysłowe, cnotę etc., te zaś są *miane*

przez człowieka. [illegible] jest [illegible], [illegible]. [illegible] bowiem [illegible] [illegible]-gu, co jest, być nie właściwie jest całością. Część nie jest [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] hypostaza [illegible]. Zowie się [illegible] [illegible] (*Łacinnicy [illegible], ut [illegible]* [illegible] sunt suppositorum). [illegible] [illegible] jest pierwszeństwem [illegible] [illegible], [illegible] jest pierwszeństwem [illegible] mocą którego [illegible] [illegible] się [illegible]. Dla tego czynności przypisują się hypostazom i od niej [illegible] swoje nazwanie. Tak człowiekowi przypisują się czynności [illegible], [illegible], a Bogu-Słowu czynności [illegible] natury Chrystusa. Z tego [illegible] natury [illegible] wywnioskować że 1) substancje, które z natury swojej mają być częściami czegoś złożonego, nie mogą stanowić hypostazy, czy to [illegible] wchodzą w skład czegoś złożonego, czy nie. Zawsze bowiem mają naturę części i zachowują niedoskonałość części. 2) W ogóle mówiąc, jedna i ta sama substancja może być h'ą i może nie być. Będzie, jeżeli będzie oddzielnie i sama w sobie; nie będzie, jeżeli połączy się z drugą jako część. [illegible] pewne substancje przez samo dodawanie przestają być hypostazami, [illegible] dwie krople wody, które są dwiema hypostazami, jeżeli się połączą, jedną hypostazę stanowić będą. Z tej samej zasady innym podobnie z jednej h'y wiele powstać może, jeżeli tylko tak podzielone nie występują jako podporządkowane czemuś innemu. Tak tablica na dwie rozcięta dzieli się na dwie h'y, ponieważ podzielenie owo daje każdej z części całość (*totalitatem*). 3) Gdy dwie substancje skończone łączą się w jedno, hypostaza nie wypływa ani z jednej substancji, ani z drugiej, lecz tkwi w istocie *złożonej* z obu, ponieważ i jedna i druga substancja uzupełniając się w całości, przez całość występuje jako część i jej własność (dusza i *ciało*—człowiek). 4) Substancja nieskończenie doskonała musi być h'ą i osobą, substancji bowiem takiej nie może brakować niczego, co ją w swoim rodzaju najwięcej czyni doskonałą (ob. Substancja). 5) Jeżeliby substancja skończona połączoną została z osobą nieskończenie doskonałą, tém samém nie byłaby hypostazą. Ale owa osoba nieskończona nie może ani być już udoskonaloną, ani też utracić swojej całości, i dla tego nie utraciłaby w tém połączeniu godności osoby, lecz przyjętą naturę podniosłaby do swojej osobistości. Dla tego w tym kompozycie przyczyna osobowości nie wypływałaby z obu natur, jak to ma miejsce we *wspólném połączeniu* dwóch substancji skończonych, lecz wypływałaby z *samej natury przyjmującej*; dla tego kompozyt, jakkolwiek w nim zachowałoby się *rozróżnienie* natur, byłby osobą owej natury przyjmującej. Wiara uczy, że to właśnie miało miejsce we Wcieleniu Słowa. Ztąd połączenie Słowa z naturą ludzką nazywa się połączeniem *hypostatyczném*, Bóg bowiem i człowiek nie zlali się w jedną naturę, lecz jedna hypostaza Słowa, mająca naturę boską, poczęła mieć także naturę ludzką. 6) Gdzie dwie są natury, tam dwa są także rodzaje działania. W Chrystusie dwie są natury, a jedna osoba, dla tego dwa są rodzaje działania, ale działanie jedno i drugie jest działaniem osoby (ob. wyżej). *d*) Przeciwnie zaś, w Trójcy Najśw. jedno jest działanie zewnętrzne trzech Osób, ponieważ jedna jest ich natura. Wszakże nie zawsze w tém znaczeniu wyrazy te (*hypostasa* i *natura*) były używane. U filozofów, badających naturę rzeczy samém światłem przyrodzoném, *istota* (essentia, ουσια), wyraz oderwany od *bycia* (esse, απο του οντος), najogólniej rozumie się za wewnętrzną przyczynę (quidditas) jakowej rzeczy, która jest lub być może,

czy to będzie substancja, czy przypadłość. Ponieważ jednak w znaczeniu właściwszém same substancje mają *byt*, a przypadłości z natury swojej nie tyle *są* (esse), ile *tkwią* (inesse) w czemś bytującém i od niego swoje istnienie mają zależném, przeto istota (οὐσία) przyznaje się szczególniej substancji, a to w dwojaki sposób: a) gdy mowa jest o *gatunkach* i *rodzajach*, t. j. powszechnikach, które, jako takie, po za myślą ludzką i po za przedmiotami pojedyńczemi nie istnieją, i nazywają się wówczas *istoty wtóre* (substantiae secundae, οὐσίαι δεύτεραι), ponieważ tylko w dalszém znaczeniu *byt* mają; 2) gdy mowa jest o substancji pewnej *pojedyńczej* (ten człowiek, to zwierzę etc.): substancja ta, ponieważ ma byt w właściwszém znaczeniu tego wyrazu, przeto nazywa się *substancją pierwszą* (*subst. prima*, οὐσία πρώτη). Tę pierwszą substancję nazywają filozofowie także *hypostazą*. Gdy rzecz ta bada się samym rozumem naturalnym, nie ma żadnej przyczyny rozróżniania *istoty* (w substancji pierwszej) od *hypostazy*, chyba tylko, że istotą nazwie się substancja ze względu na to, czém ona jest w sobie; hypostazą zaś ze względu jako jest pewną pojedyńczą substancją. Ztąd wszelka substancja pojedyńcza (przynajmniej całkowita) może w tém znaczeniu nazywać się już to substancją pierwszą, już hypostazą, a zatém w tém znaczeniu tyle jest istot, ile hypostaz, i na odwrót. Hypostaza tedy w dwojakiém może być brana znaczeniu: albo może oznaczać tylko pojedyńczość substancji realnej, albo też może zarazem oznaczać tak wyłączenie wspólności pomiędzy wieloma różnemi pomiędzy sobą przedmiotami, jak sposób bytowania w sobie, jako jeden różny od wszystkich innych. Ojcowie IV a czasami i V wieku używali niekiedy wyrazu hypostaza za istota (οὐσία) i tym sposobem uczyli, że w Bogu nietylko jest jedna istota (οὐσία), lecz i jedna hypostaza; podobnież znów inni mówili, że w Chrystusie dwie są hypostazy. Nauka tedy ta zupełnie była bezbłędną w pierwszém rozumieniu wyrazu hypostaza. W drugiém zaś znaczeniu wzięty ten wyraz filozofowie niechrześcjańscy mieszali z wyrazem substancja, co objaśnia się łatwo tą okolicznością, iż samym tylko rozumem naturalnym niepodobna pojąć substancji całkowitej pojedyńczej, którąby nie była w sobie samodzielnie bytującą (in se subsistens) i nieudzielalną. Heretycy, pochwyciwszy takie pojęcie hypostazy od filozofów, popierali niém błędne swoje doktryny o Trójcy Najśw. i o Wcieleniu Słowa. Sabeljanie, arjanie, tryteiści, nestorjanie, monofizyci, jakkolwiek wręcz przeciwne sobie wyznawali błędy, wszyscy wszakże na tém samém opierali się pojęciu filozoficznem. W nauce bowiem o Bogu mówią: wszelka, a zatém i Boża istota (οὐσία) pojedyńcza nie może być wspólną wielom różnym. Dla tego, gdzie *jedna jest* istota pojedyńcza, tam *jeden* jest tylko, którego jest ta istota; dla tego w Bogu, albo jako jedna jest istota, tak jedna jest hypostaza, albo jako trzy są hypostazy, tak trzy są istoty. W nauce zaś o Chrystusie rozumują: istota pojedyńcza i całkowita jest koniecznie sama w sobie i przez się bytującą samodzielnie (subsistens), tym tedy sposobem w Chrystusie, jako dwie są natury (οὐσίαι), tak i dwie są hypostazy: jedna boska, druga ludzka; albo znów naodwrót, jako jedna jest hypostaza, tak jedna jest istota i natura. Z okazji tedy tych doktryn heretyckich, wywracających naukę objawioną o Trójcy Najśw. i o Chrystusie, powstała konieczność czysto rozumowe pojęcie hypostazy uzupełnić za pomocą prawd z Objawienia. Zauważyli tedy Ojcowie św., że cho-

ciaż samym rozumem nie pojmujemy, jak substancja pojedyńcza jest lub może być wspólną wielu pomiędzy sobą rozróżnionym, wiara jednak nas uczy jak najpewniej, że to właśnie ma miejsce w substancji i naturze Bożej; również pewną jest rzeczą, że substancja pojedyńcza całkowita, realnie bytująca, a mianowicie natura ludzka w Chrystusie nie jest człowiekiem w sobie i oddzielnym od Słowa, lecz, że Słowo samo jest człowiekiem przez przyjęcie i przyswojenie natury ludzkiej. Z dwóch tedy tych prawd objawionych przekonali się, że filozoficzna definicja hypostazy jest niedostateczna i że nie można nią wyrażać nieskończonej Istoty Bożej, ani też substancji stworzonej w jej nadnaturalnym sposobie bytowania; i że fałszywą jest zasada heretyków, którzy wszelką substancję pojedyńczą nazywali hypostazą w takiém znaczeniu, iż wielom rozróżnionym przedmiotom nie jest wspólną i że sama przez się i oddzielnie bytuje. Ztąd Ojcowie od połowy IV w. w nauce o Trójcy Najśw., a po Cyryllu w nauce o Wcieleniu hypostazę brali w znaczeniu pełniejszém, a mianowicie, że jest to nietylko substancja całkowita pojedyńcza, lecz substancja pojedyńcza całkowita, o ile nie jest wspólna wielom pomiędzy sobą różniącym się i nie jest właściwą komu innemu, lecz w sobie (καθ ἑαυτην, ιδιως, ἀνα μερος) bytującą *jako jeden* (ιδιοσυστατος); nazwą zaś natury (ουσιας), (a jak łacinnicy i nazwą substancji) oznaczali to, co odpowiada na pytanie *czém jest rzecz*, czyby to był rodzaj i gatunek, czy też substancja pojedyńcza, lecz wielom wspólna, jak Bóstwo i wszystko co w Bogu jest bezwzględném, czy też wreszcie substancja pojedyńcza nie bytująca w sobie samodzielnie (non in se subsistens), lecz przyswojona przez naturę wyższą, jak natura ludzka w Chrystusie. Dla tego mówimy, że w Bogu jedna jest natura (ουσια), albo, jak łacinnicy mówią, jedna substancja, a trzy są hypostazy; a znowu dwie są natury, albo, jak łacinnicy się wyrażają, dwie substancje w jednej hypostazie, jaką jest Chrystus. W tém znaczeniu wyrazu hypostaza używali nietylko pojedyńczy Ojcowie: Bazyli, Grz. nazjanzeński, Chryzostom i i., lecz i na soborach zebrani, gdy spisywali uroczyste wyznania wiary, jak na sob. konstplskim I, na chalcedońskim etc. Ob. artt. Substancja, Osoba. Cf. *Franzelin*, Tractatus de Verbo Incarnato p. 169... *N.*

Hypoteka. Majątki kościelne, jako nie ulegające z prawa kanonicznego aljenacji, a zatém nie mogące być obciążane długami, wyjąwszy tylko w nadzwyczajnych okolicznościach, tém samém hypoteki własnej posiadać i takowej otwierać nie mogą. Jakoż w kraju tutejszym dobra i majątki kościelne nie miały sobie nigdy przyznanego prawa własnej hypoteki. Lecz prawodawstwo większej części krajów europejskich prawem hypoteczném przychodziło w pomoc Kościołowi, gdy szło o zabezpieczenie przypadających mu należności i wierzytelności. W ogóle starano się o to, aby wierzytelności kościelne zajmowały pierwsze, lub, o ile można, najbliższe pierwszych pozycje hypotyczne. Pomimo że Kościół we Francji utracił w końcu zeszłego wieku, skutkiem rewolucji, cały swój majątek w ziemi, kapitałach i należnościach, perjodycznie opłacanych, a w Niemczech na początku bieżącego stulecia w znacznej przynajmniej części takież straty poniósł, jednak prawodawstwo tych krajów ubezpieczyło fundacje kościelne, zapewniając im przywilej małoletnich *restytucji in integrum* (ob.), przeciw administratorom, którzyby przez złą wolę lub niedbalstwo stali się winnymi szkody w majątkach kościelnych, jakiemi

zarządzali, oraz przywilej i prawo *nadzwyczajnego przedawnienia* (ob. Przedawnienie). Nadto, prawem hypotecznem ubezpieczono w tych krajach, choć w rozmaitej formie i mierze, należności kościelne. W królestwie Polskiém od r. 1818 rząd rozciągnął opiekę i nadzór nad kościelnemi funduszami i majątkami, czuwając nad tém, aby kapitały kościelne, lokowane na prywatnych dobrach, zabezpieczone były na pierwszej pozycji długów hypotecznych (ustawa z r. 1818 w *Dzien. praw* t. V str. 295 art. 41), i dla tego, jeżeli właściciel dóbr pragnął zaciągnąć pożyczkę w towarzystwie kredytowém, wymagającém ubezpieczenia także na pierwszej pozycji, summy kościelne, obciążające jego dobra, musiał samą tąż pożyczką spłacić, a wtedy lokowane zostawały w banku. *S.*

Hypoteza, *hypothesis=podstawienie*, jest zdanie, do jakiego doszliśmy nie drogą dowodzenia wywodnego, lub indukcyjnego, lecz jakie przypuszczamy, abyśmy z niego pewne zjawiska dogodnie objaśnić mogli. Zdanie tedy, które stawiamy jako hypotezę, samo w sobie wzięte nie ma jeszcze naukowej wartości, dopóki nie wykażemy, że odpowiednie zjawiska dogodnie się niém objaśniają. Ale nawet i w takim razie hypoteza staje się tylko mniej lub więcej *prawdopodobną*, ponieważ być może, że zjawiska owe dałyby się tłumaczyć również dogodnie i na innej podstawie. Dopiero gdy zostanie dowiedzioném, że wszystkie inne hypotezy są niedostateczne do wyjaśnienia pewnych zjawisk, i że tylko na tej hypotezie dają się one wyjaśnić rozumnie, hypoteza jest *pewną*. Żeby hypoteza była przypuszczalną, potrzebne są następne warunki: 1) nie powinna zawierać w sobie sprzeczności; 2) nie może być przeciwną prawdom stwierdzonym doświadczeniem, wiarą lub nauką; 3) nie powinna trudności pko niej walczących usuwać za pomocą nowych jeszcze hypotez; 4) nietylko niektóre, ale wszystkie zjawiska, o jakie chodzi, powinny się nią wyjaśniać, i wreszcie, 4) używaną być może tylko wówczas, gdy przyczyna pewnych zjawisk nie jest jeszcze drogą naukową odkryta, albo też, gdy tą drogą odkryć jej nie podobna.

Hypsistarjanie, *Hypsistarii*, sekciarze bardzo mało znani; jedni mają ich za sektę chrześcjańską, inni, jak *Jan Jak. Wetstein* (Prolegom. t. I N. Test. p. 31) i *D. Harenberg* (w Brem-u. verdisch Bibliothek III 113), mają ich za prozelytów *portae;* podług innych jeszcze byli oni zwolennikami parsyzmu i *coelicolae* (ob.). Zbierając to, co *Grzegórz nazianzeński* (orat. 19 in laudem Patris i Carmen de vita sua) i *Grzegórz nysseński* (orat. 2 c. Eunom.) o H. podają, stanowili oni sektę religijną, której wiara i kult była zlepkiem żydowskich i pogańskich elementów. Uznawali oni jednę *najwyższą* Istotę (θεος ὕψιστος, ztąd ich nazwa), odrzucali bałwanów i ofiary, czcili jednak ogień i światło; również odrzucali obrzezanie, zachowywali wszakże szabas i wstrzymywali się od pokarmów zakazanych. Że nie byli sektą chrześcjańską, z tego się pokazuje, iż ojciec Grzegorza nazjan. do nich należał przed swojem nawróceniem i chrztem. Grzegórz nyss. stawia ich w jednej kategorji z żydami; Epifanjusz, który wylicza i zna wszystkie sekty chrześc., o nich żadnej nie robi wzmianki. Nie mogli też H. być zwolennikami parsyzmu, ponieważ parsowie uczyli dualizmu i nie znali sabatu i praw pokarmowych. H. istnieli w końcu III i w początku IV wieku; kiedy powstali i kiedy zniknęli, zupełnie nie wiadomo. O moralności ich daje Grzegórz nazjan. bardzo przychylne świadectwo. Cf. *Ullmann*, De Hypsistariis, Heidelb. 1828. (*Fritz*). *N.*

Hyrkan I, arcykapłan i książe żydowski r. 135—107 przed Chr. Właściwe jego imię jest Jan i pod tém imieniem wspomina go I Mach. 13, 54. 16, 21—24. Przydomek *Hyrkana* otrzymał od zwycięstwa odniesionego nad Hyrkańczykami (*Józef Flaw.*, Ant. XIII 8, 2). Był on synem Szymona, ostatniego z braci Machabeuszów. Ojciec na krótki czas przed swoją śmiercią oddał mu dowództwo nad wojskiem. Mordercy, którzy zabili Szymona, szli do Gazary, żeby zabić i H'a; lecz ten, uwczasu powiadomiony, schwytał wszystkich, śmiercią ukarał i pospieszył do Jerozolimy, gdzie przyjęty z radością, objął władzę książęcą i arcykapłańską (r. 135). W ślad za H'em pospieszył Ptolemeusz, szwagier H'a, a zięć Szymona, lecz przez Jerozolimczyków odpędzony (*Józef Fl.*, Ant. XIII 8, 4; Bel. jud. I 2, 3), zamknął się w fortecy Dagon pod Jerycha. Dla roku szabatowego (od jesieni 135 r.) H. musiał oblegania zaniechać. Tymczasem przybył Antjoch Sidetes, za którego wiedzą Szymon został zamordowany, spustoszył Judeę i H'a zamknął w Jerozolimie. H., według opowiadania Józefa Flawjusza (Ant. XIII 8, 4. 5), otworzył grób Dawida, w którym znajdować się miały skarby, niemi okupił przymierze z Antjochem, a potém z tymże królem udał się na wyprawę pko Parthom. Gdy Antjoch został zabitym (o zabójstwie tém opowiada II Mach. 1, 13.., czego nie trzeba mieszać z zabiciem Antjocha Epifanesa, o jakiém mowa w II Mach. 9, 5. 8. 9), a następca jego Demetrjusz nadał swobodę żydom, H. wrócił do Syrji i zajął miasta dotąd przez cudzoziemców trzymane. Wtedy także zburzył świątynię samarytańską na Garizim, miasto Samarję z ziemią zrównał (*Józef Fl.*, Ant. XIII 9, 1. 10, 2. 3), podbił Idumeę i idumejczyków zmusił do obrzezania, a tém samém wcielił ich do narodu żydowskiego. Utwierdziwszy swe panowanie, wysłał poselstwo do Rzymu (126 r.), żeby odnowić przymierze z rzymianami. Poselstwo uwieńczone zostało pomyślnym skutkiem; a Judea odtąd nietylko była wolną od napadów nieprzyjaciół zewnętrznych, lecz jeszcze, korzystając z zamieszek w królestwie Syryjskiém, granice swoje powiększyła zdobyciem niektórych miast w Syrji, Fenicji i Arabji. H. umarł r. 107; ostatnie dni życia zatruli mu faryzeusze, gdy H., nie mogąc znieść ich zuchwalstwa, przystał do saduceuszów. H. zostawił 7 synów, z których Juda Arystobul († 106) i Aleksander Janneusz po nim panowali.—

Hyrkan II, syn Aleksandra Janneusza, żydowskiego króla i arcykapłana († 79 r. przed Chr.), a starszy brat Arystobula, wnuk H'a I, po ojcu objął (79 r.) arcykapłaństwo, które przypadało do jego spokojnego charakteru; rządy zaś królestwa sprawowała, z woli Janneusza, wdowa po tym ostatnim, Salomea, znana więcej pod imieniem Aleksandry. Gdy Aleksandra śmiertelnie zachorowała (r. 70 przed Chr.), Arystobul opuścił potajemnie Jerozolimę, żeby ubiedz brata swego w zajęciu fortec i wziąść koronę, króra się H'wi z prawa starszeństwa i z woli matki (Aleksandry) należała (*Józef Flaw.*, Antiq. XIII 16, 5. 6; De bel. jud. I 5, 4. 6, 1. 2). Jakoż w ciągu 15 dni zdołał on opanować 22 fortece, a na wieść o śmierci Aleksandry ogłosił się królem. H., więcej ulegając naleganiom swej partji, aniżeli idąc za własnym popędem, zebrał wojsko i stoczył z Arystobulem bitwę pod Jericho (r. 69), którą gdy przegrał, zawarł w świątyni z bratem przymierze, mocą którego odstąpił mu koronę i arcykapłaństwo, zastrzegłszy sobie tylko spokojne używanie

bogactw, jakie po matce otrzymał. Wkrótce jednak, podburzany przez doradcę swego Antipatra (ojciec Heroda I), uciekł do Aretasa, króla Arabji nabatejskiej, rezydującego w Petra, i z nim zawarł przymierze. Aretas zobowiązał się wprowadzić H'a na tron, H. zaś oddać arabom miasta, które im odebrał jego ojciec Aleksander Janneusz (*id.* Ant. XIV 1, 4. Bel. jud. I 6, 2). Aretas rzeczywiście wystąpił do boju, Arystobula pobił i zmusił do zamknięcia się w obwodzie świątyni jerozolimskiej, resztę zaś stolicy zajął. Ludność jerozolimska oświadczyła się za H'em, ale kapłani pozostali wiernymi Arystobulowi, a znaczniejsi obywatele uciekli do Egiptu, przekładając dobrowolne wygnanie nad społeczność z profanatorami świątyni. Dowiedziawszy się o tych zamieszkach Pompejusz, który od r. 66 przebywał na czele rzymskich legjonów w Armenji, posłał (65 r.) do Syrji Emiljusza Skaura (Aemilius Scaurus), żeby z wojny domowej skorzystał. Arystobul i Hyrkan udali się z prośbą do Emiljusza, każdy z swej strony obiecując 400 talentów za ofiarowaną sobie pomoc; gdy zaś Hyrkan uchodził za ubogiego i skąpca, Emiljusz przechylił się na stronę Arystobula, Aretasowi i H'wi polecił odstąpić od oblężenia, jeżeli nie chcą na siebie ściągnąć pomsty Pompejusza i rzymian (*Józef Fl.*, Bel. jud. I 6, 3), i wrócił do Damaszku. Spór jednak między obu braćmi ukończonym nie został: zanieśli oni skargi swoje do samego Pompejusza, gdy ten przybył do Damaszku. Pompejusz, wysłuchawszy jednego i drugiego, kazał im się pogodzić i przyrzekł osobiście przybyć do Judei, żeby spór załatwić. Arystobul, przewidując nieprzychylny dla siebie rezultat, począł tajemnie gotować się do wojny (*Józef Fl.*, Ant. XIV 3, 3; Bel. Jud. I 6, 4), co gdy spostrzegł Pompejusz, wkroczył do Judei i Arystobula wezwał przed siebie. Arystobul przybył w nadziei, że otrzyma zatwierdzenie swej godności, ale Pompejusz zażądał oddania sobie wszystkich fortec. Arystobul musiał na to żądanie przystać i podpisał rozkaz do załog, żeby otworzyły bramy fortec rzymianom; sam zaś, schroniwszy się do Jerozolimy, jak najspieszniej się uzbrajał, żeby pko zaborowi rzymian silnie wystąpić (*id.* Ant. XIV 3, 4; Bel. jud. I 6, 5). Pompejusz tymczasem podstąpił pod Jerozolimę. Arystobul wyszedł do niego i z pokorą przyrzekł wszystko uczynić, co wódz rzymski zechce, byle pokój utrzymać. Pompejusz mu przebaczył, lecz już nazad nie puścił, a Gabinjusza wysłał do Jerozolimy dla zabrania obiecanych pieniędzy i zajęcia miasta. Mieszkańcy wypędzili Gabinjusza i na żadne warunki, przez Arystobula podpisane, przystać nie chcieli, czém rozgniewany Pompejusz, Arystobula wtrącił do więzienia i rozpoczął oblegać Jerozolimę, a właściwiej świątynię, gdyż znaczna część mieszkańców kapitulowała, a tylko wytrwalsi postanowili bronić się do ostatka i w twierdzy świątyni się zamknęli. Hyrkan sądząc, że Pompejusz jego sprawy broni, pomagał rzymianom przy oblężeniu (Ant. XIV 4, 2; Bel. jud. I 7, 3). Po 3 miesiącach świątynia została zdobytą (63 r.), przy czém 12,000 żydów utraciło życie, a Absalom, wuj i ojczym Arystobula, dostał się do niewoli. Pompejusz ze świtą wszedł do miejsca najświętszego, lecz nic nie tknął (*Tacyt*, Hist. V, 9; *Cicero*, Orat. pro Flacco 33). Nazajutrz kapłani otrzymali rozkaz oczyszczenia świątyni i przywrócenia nabożeństwa, Hyrkan na arcykapłaństwie został zatwierdzony, Judea ogłoszona królestwem hołdowniczém rzymian, miasta zdobyte przez żydów w Celesyrji

oddane pod administracyę władz rzymskich, inne oddane właściwym mieszkańcom, lub uznane wolnemi, inne wcielone do prowincji rzymskiej Syrji, a Emiljusz Skaurus ustanowiony rządcą Celesyrji aż do Eufratu i Egiptu (*Józef Fl.*, Bel. jud. I 7, 5—7; Ant. XIV 4, 1—4; *Dio Cassius*, Hist. rom. 37, 15; *Appianus*, Hist. rom. συριακὴ c. 50; *Vellejus*, Hist. rom. II 37). Tak urządziwszy Judeę, Pompejusz wrócił do Cylicji, a ztąd do Rzymu, uprowadzając z sobą Arystobula, jego dwóch synów (starszy Aleksander, młodszy Antygonus) i dwie córki. H. utrzymał się się przy arcykapłaństwie i królestwie, jako hołdownik rzymian (od r. 63), lecz panowanie jego, pomimo opieki rzymskiej, nie było spokojne. Ok. r. 62 Aleksander, syn Arystobula, uciekłszy z rąk Pompejusza, przybył do Judei, opanował kilka fortec i byłby wydarł władzę H'wi, gdyby mu nie przybył na pomoc Gabinjusz, który Aleksandra wziął do niewoli, kilka jego fortec zburzył, a królestwo Judzkie podzielił na 5 mniejszych państw (ob. Judea) i H'a znów w Jerozolimie osadził. Zaledwie Aleksander pokonanym został, gdy z Rzymu uciekł Arystobul (brat H'a a ojciec Aleksandra) i, wraz z młodszym synem swym Antygonem, wkroczył do Judei. Gabinjusz i jego schwytawszy, do Rzymu w okowach odesłał; synom zaś (Aleksandrowi i Antygonowi), na prośbę matki, wyjednał u senatu rzymskiego wolny pobyt w Judei (*Józef Fl.*, Bel. jud. I 8, 6). Gdy Gabinjusz udał się na wojnę do Egiptu (55 r.), Aleksander znów wzniecił powstanie, które się ciągnęło jeszcze za następców Gabinjusza: Krassusa (54—53 r.) i Kasjusza (53 r.). Kasjusz, będąc zagrożonym ze strony Partów, zawarł traktat z Aleksandrem i otrzymał zawieszenie kroków nieprzyjacielskich (*Józef Fl.*, Ant. XIV 7, 3; Bel. jud. I 8, 9). Tym sposobem H. był prawie na łasce swego wroga zostawionym; dopiero wojna domowa w samym Rzymie (między Pompejuszem i Cezarem) wybuchła, uwolniła go najprzód od Arystobula, następnie od Aleksandra i Antygona, synów Arystobula. Pierwszy z nich (Arystobul) został przez stronników Pompejusza otrutym (49 r.) w chwili, gdy wypuszczony na wolność, z legjonami rzymskiemi miał swych praw dochodzić (*Józef Fl.*, Bel. jud. I 9, 1); drugiego Pompejusz kazał ściąć w Antjochji (49 r.); trzeci wprawdzie uszedł śmierci, ale przez Cezara od tronu odsądzonym został. Cezar zatwierdził H'a na arcykapłaństwie (47 r.). Odtąd jego powaga ograniczała się tylko do spraw duchownych: był więc religijnym zwierzchnikiem narodu, rządy zaś świeckie sprawowali przez rzymian wybierani zwierzchnicy: Antipater (ojciec Heroda I) jako *procurator* (47—44 r.), potém synowie Antipatra: Herod i Fazael, z tytułem tetrarchów (41 r.). Nareszcie i tego cienia władzy pozbawił H'a Antygon, syn Arystobula, gdy z Parthami wpadł do Jerozolimy, H'a schwytał, obciąć mu kazał uszy, aby tak okaleczony na zawsze od arcykapłaństwa został usuniętym (*Józef Fl.*, Bel. jud. I 13, 9; Ant. XIV 13, 9), oddał w niewolę parthom, a ci uprowadzili go z sobą do Babilonu. Antygon niedługo się cieszył przywłaszczoną godnością kapłańską i królewską, którą partom zawdzięczał: przez Heroda I (37 r.) został schwytany, w okowach do Antjochji odstawiony i tam z rozkazu Antonjusza ścięty (*id.* Ant. XIV 16, 4; Bel. jud. II 18, 3). Herod, zasiadłszy na tronie żydowskim (37 r.), wykupił H'a z rąk partów, nie przez wzgląd na swoje z nim pokrewieństwo (Mariamne, żona Heroda, była córką Ale-
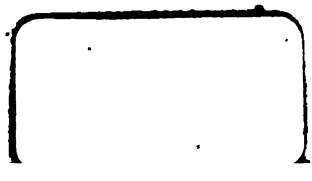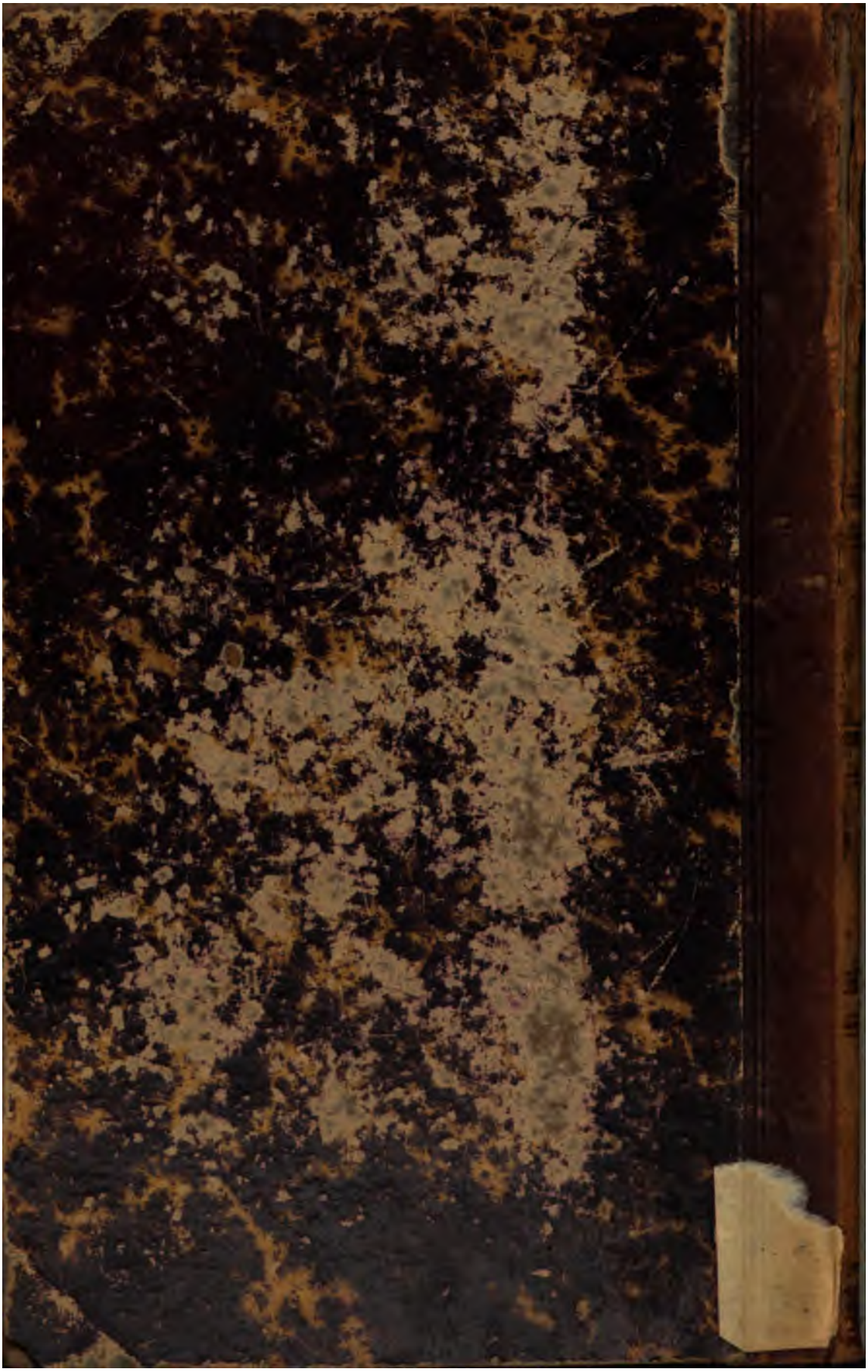
ksandra [synowiec H'a] i Aleksandry, córki H'a), lecz żeby go mieć pod swoją ręką i w każdej chwili pozbyć się tego członka dawnej narodowej dynastji (Ant. XV 2, 2. 3). Jakoż, po bitwie pod Actium (2 Wrz. 31 r. przed Chr.) Herod obawiając się, żeby go cesarz August nie ukarał za sprzyjanie Antonjuszowi i nie przywrócił H'a do dawnej godności, byłego arcykapłana kazał udusić, pod pretekstem jakichś stosunków z Arabami (Ant. XV 6, 2—3). Tak zginął ostatni męzki potomek rodziny Asmonejczyków. *X. W. K.*